

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Это цифровая копия книги, хранящейся для потомков на библиотечных полках, прежде чем ее отсканировали сотрудники компании Google в рамках проекта, цель которого - сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Прошло достаточно много времени для того, чтобы срок действия авторских прав на эту книгу истек, и она перешла в свободный доступ. Книга переходит в свободный доступ, если на нее не были поданы авторские права или срок действия авторских прав истек. Переход книги в свободный доступ в разных странах осуществляется по-разному. Книги, перешедшие в свободный доступ, это наш ключ к прошлому, к богатствам истории и культуры, а также к знаниям, которые часто трудно найти.

В этом файле сохранятся все пометки, примечания и другие записи, существующие в оригинальном издании, как напоминание о том долгом пути, который книга прошла от издателя до библиотеки и в конечном итоге до Вас.

Правила использования

Компания Google гордится тем, что сотрудничает с библиотеками, чтобы перевести книги, перешедшие в свободный доступ, в цифровой формат и сделать их широкодоступными. Книги, перешедшие в свободный доступ, принадлежат обществу, а мы лишь хранители этого достояния. Тем не менее, эти книги достаточно дорого стоят, поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые действия, предотвращающие коммерческое использование книг, в том числе установив технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас о следующем.

- Не используйте файлы в коммерческих целях.
Мы разработали программу Поиск книг Google для всех пользователей, поэтому используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- Не отправляйте автоматические запросы.
Не отправляйте в систему Google автоматические запросы любого вида. Если Вы занимаетесь изучением систем машинного перевода, оптического распознавания символов или других областей, где доступ к большому количеству текста может оказаться полезным, свяжитесь с нами. Для этих целей мы рекомендуем использовать материалы, перешедшие в свободный доступ.
- Не удаляйте атрибуты Google.
В каждом файле есть "водяной знак" Google. Он позволяет пользователям узнать об этом проекте и помогает им найти дополнительные материалы при помощи программы Поиск книг Google. Не удаляйте его.
- Делайте это законно.
Независимо от того, что Вы используете, не забудьте проверить законность своих действий, за которые Вы несете полную ответственность. Не думайте, что если книга перешла в свободный доступ в США, то ее на этом основании могут использовать читатели из других стран. Условия для перехода книги в свободный доступ в разных странах различны, поэтому нет единых правил, позволяющих определить, можно ли в определенном случае использовать определенную книгу. Не думайте, что если книга появилась в Поиске книг Google, то ее можно использовать как угодно и где угодно. Наказание за нарушение авторских прав может быть очень серьезным.

О программе Поиск книг Google

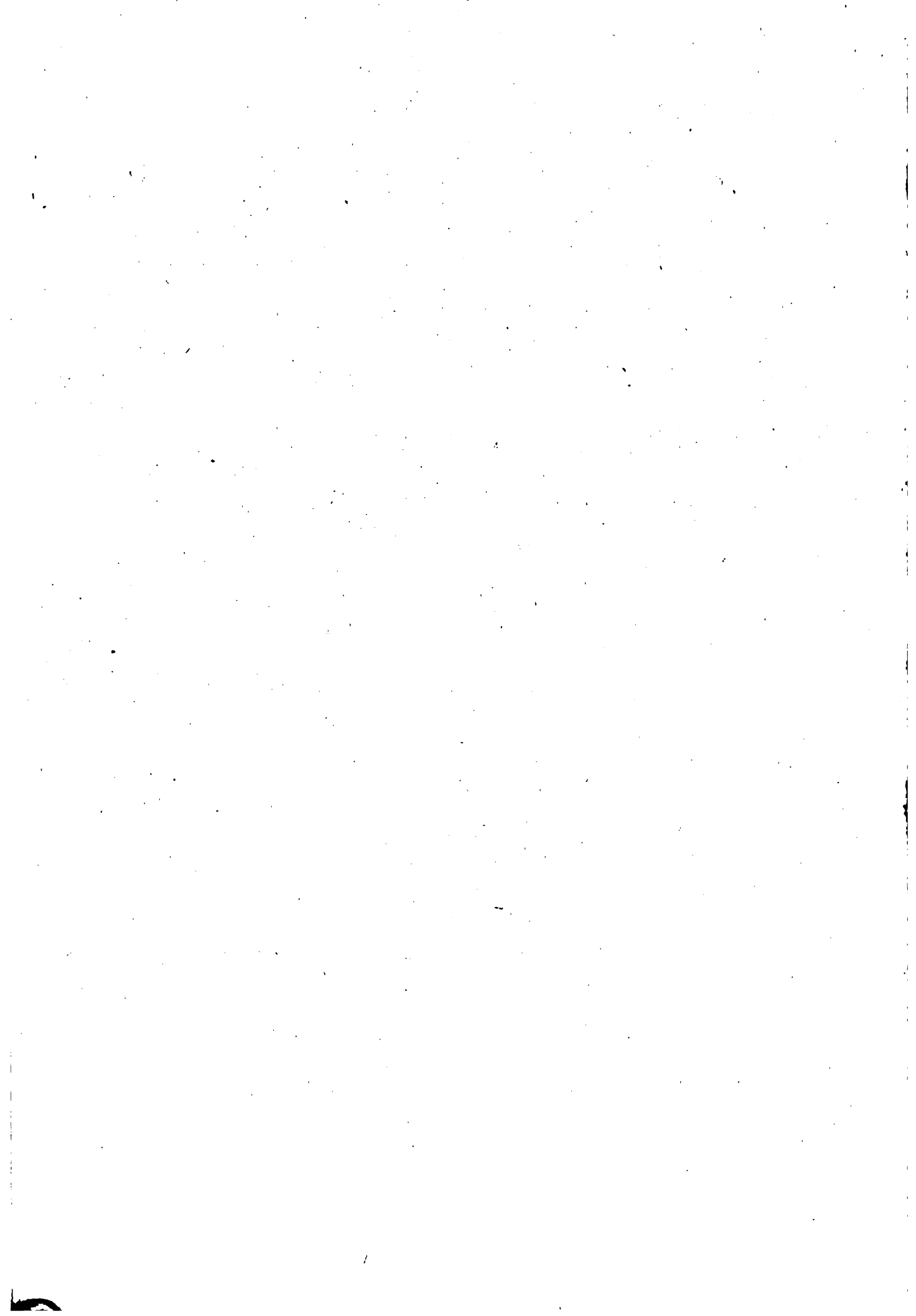
Миссия Google состоит в том, чтобы организовать мировую информацию и сделать ее всесторонне доступной и полезной. Программа Поиск книг Google помогает пользователям найти книги со всего мира, а авторам и издателям - новых читателей. Полнотекстовый поиск по этой книге можно выполнить на странице <http://books.google.com/>

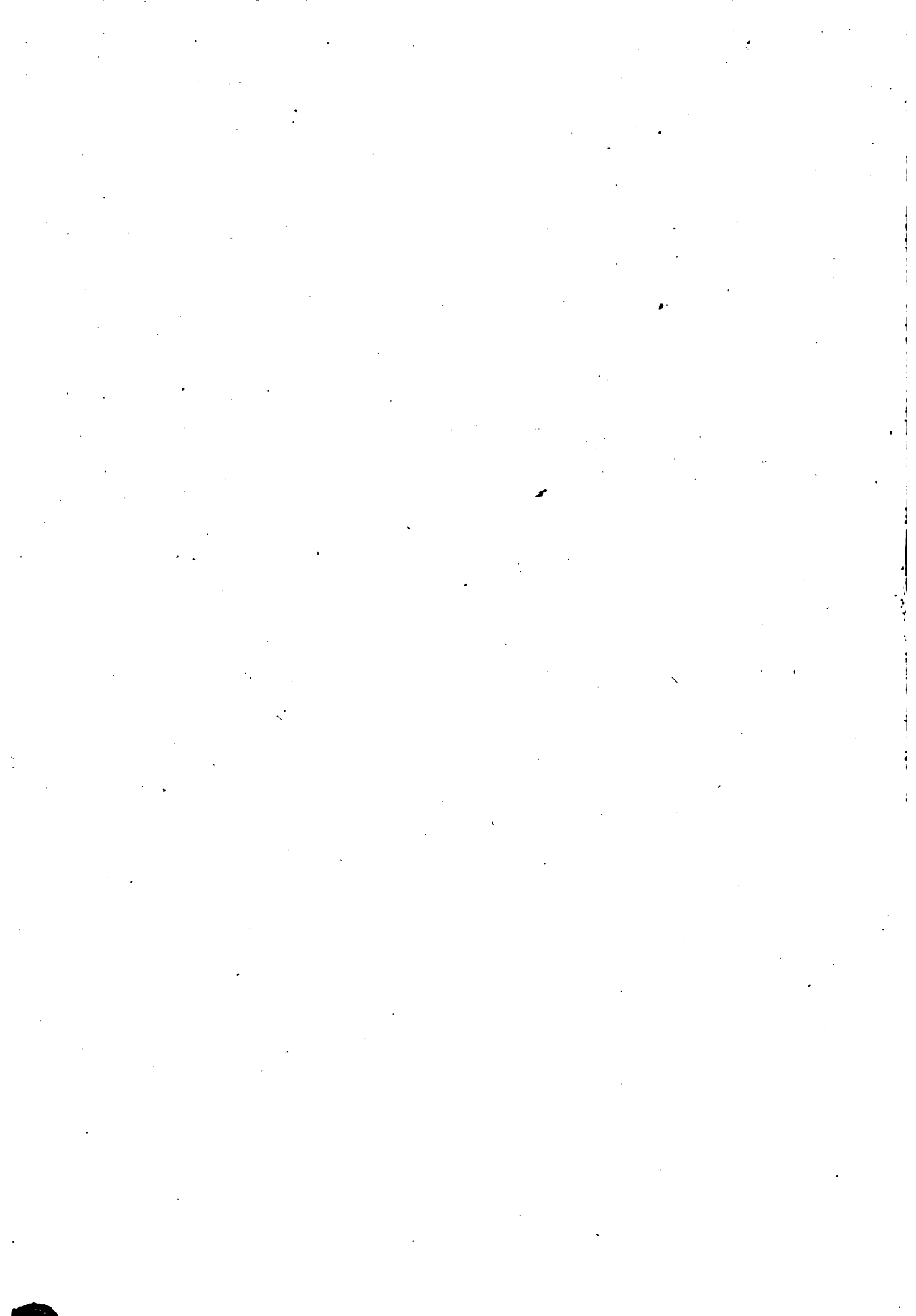
891.70

L20

СТАТЬИ
ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

Выпускъ I.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1904.

СТАТЬИ

Stat'i

ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

Bo

Slavjanovědění.

Выпускъ I.

ПОДЪ РЕДАКЦІЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

V. I. Laman'skogo.

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1904.

Напечатано по распоряженію Императорской Академіи Наукъ.

Ноябрь 1904 г.

Непрѣмѣнный Секретарь, Академикъ С. Ольденбургъ.

р

ж.

Содержаніе.

	Стран.
Предисловіе	I—II
I. Г. А. Воскресенскій. — Погодинскій № 27 Апостолъ и Чудовская, усвояемая св. Алексію, рукопись Новаго Завѣта (съ 3 снимками)	1—29
II. A. Hirschberg. — Dla czego Polacy popierali drugiego Dumitra Samozwańca?	30—40
III. А. Ясинскій. — Присяга крестьянъ по чешскому средневѣковому праву	41—56
IV. Н. Петровъ. — Одинъ изъ предшественниковъ Ив. Петр. Котляревскаго въ украинской литературѣ XVIII вѣка Аванасій Кирилловичъ Лобисевичъ	57—63
V. Н. Радченко. — Замѣчанія относительно отдѣльныхъ мѣстъ книги Іоанна Богослова по списку, изданному Дѣлингеромъ	64—71
VI. Е. Калужняцкій. — «Новѣйшія путешествія по Германіи I. Г. Кейслера» и ихъ отношеніе къ Гильдебрандовому отчету о бытѣ и нравахъ люнебургскихъ славянъ	72—80
VII. J. B. Kukowski. — Die Litteratur der Lausitzer Serben zu Anfang des XX Jahrhunderts	81—109
VIII. Dr. Feliks Koręga. — О современномъ изученіи памятниковъ искусства въ Польшѣ	110—112
IX. М. Халанскій. — Южно-славянскія пѣсни о смерти Марка Краевича	113—148
X. J. Ердельановић. — Проучавање насеља у српскимъ земљама (съ 31 рисункомъ и 6 чертежами)	149—169
XI. J. H. Томић. — Мотиви у предању о смерти краља Вукашина ...	170—183
XII. V. Vondrák. — K výkladu některých padů slovanské deklinace ...	184—193
XIII. M. Šrepiel. — Gajev rukopis o književnom jedinstvu ilirskih Slavena	194—198

	Стран.
XIV. А. А. Шахматовъ. — Толковая Палея и Русская лѣтопись	199—272
XV. J. Łoś. — Rodzaj i liczba w rzeczownikach polskich	273—297
XVI. М. Грушевський. — Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства.	298—304
XVII. М. Грушевський. — Спирні питання староруської етнографії	305—321
XVIII. М. Грушевський. — Етнографічні категорії й культурно-археоло- гічні типи в сучасних студіях Східної Європи	322—330
XIX. S. Ciszewski. — Dusza matki i dusza niemowlęcia	331—336

Приложенія:

- А) Снимки къ статьѣ І-ой Г. А. Воскресенскаго.
В) Рисунки и чертежи къ статьѣ X-ой J. Ердељановића.
-

ПРЕДИСЛОВІЕ.

Въ засѣданіи II-го Отдѣленія Императорской Академіи Наукъ было положено въ виду предстоящаго Съѣзда Славистовъ (назначеннаго было въ августѣ 1903 г. и по случаю войны на Дальнемъ Востокѣ временно отложеннаго) издать Сборникъ по Славяновѣдѣнію съ приглашеніемъ къ участію въ немъ какъ русскихъ, такъ и иностранныхъ, славянскихъ и западно-европейскихъ ученыхъ; редакцію этого Сборника поручить ординарному академику В. И. Ламанскому.

Въ засѣданіи Отдѣленія (1 февр. 1903 г.) академикъ В. И. Ламанскій представилъ на разсмотрѣніе Отдѣленія составленный имъ въ чернѣ набросокъ предполагаемой программы Сборника и съ приглашеніемъ къ участію въ немъ какъ русскихъ, такъ и иностранныхъ ученыхъ, а также списокъ лицъ, участіе коихъ въ Сборникѣ было бы очень желательно.

По выслушаніи въ одномъ изъ слѣдующихъ засѣданій всѣхъ замѣчаній, выработана была программа въ видѣ письма редактора къ предполагаемымъ и желательнымъ участникамъ Сборника, и, по значительномъ пополненіи представленнаго списка послѣднихъ, Отдѣленіе поручило редактору напечатать на русскомъ и на французскомъ языкахъ приглашеніе *) и по его отпечатаніи разослать къ русскимъ и иностраннымъ ученымъ.

---

*) Милостивый Государь! II-е Отдѣленіе Императорской Академіи Наукъ положило:

«1) издать къ концу августа 1904 года «Сборникъ статей по славяновѣдѣнію», разумѣя послѣднее въ самомъ обширномъ смыслѣ слова (исторія языка и діалектологія; этнологія и этнографія; древности; археологія бытовая и художественная; исторія литературы и образованности; исторія славянскихъ земель);

«2) пригласить къ участію въ «Сборникѣ» сверхъ русскихъ славистовъ, западно-

На разосланное приглашеніе поступило много письменныхъ отвѣтовъ съ обѣщаніемъ принять участіе, причемъ одни обѣщали прислать къ предполагаемому сроку, другіе условно, въ случаѣ отложеннаго срока, наконецъ третьи или отказались отъ участія за множествомъ работъ или не сообразовали отвѣтомъ очевидно по тѣмъ же причинамъ или, быть можетъ, по нежеланію участвовать въ предпріятіи Отдѣленія.

Когда накопилось въ редакціи порядочное число доставленныхъ статей, было приступлено къ ихъ печатанію. Въ большей части случаевъ корректуры посылались авторамъ, — что не мало задерживало ходъ изданія. Тѣмъ не менѣе къ осени 1904 г. накопилось столько болѣе или менѣе важныхъ, часто довольно обширныхъ работъ, что Отдѣленіе рѣшило издать въ свѣтъ первый выпускъ „Сборника“, тѣмъ болѣе, что имѣются въ редакціи двѣ прекрасныя работы съ картами, изготовленіе коихъ потребуетъ не мало времени. Нѣсколько статей II выпуска уже готовы къ печати, другія сданы въ наборъ. Редакціи обѣщано отъ разныхъ лицъ еще не мало трудовъ.

славянскихъ, а также англійскихъ, французскихъ, итальянскихъ, нѣмецкихъ, румынскихъ, венгерскихъ и скандинавскихъ;

«3) при этомъ просить каждаго изъ нихъ о доставленіи статей и замѣтокъ по важнѣйшимъ вопросамъ въ сферѣ его специальности — какъ старымъ, неокончательно еще разрѣшеннымъ, такъ въ особенности нынѣ возбуждаемымъ новыми-ли открытіями и находками или новыми направленіями въ родныхъ научныхъ областяхъ, — дабы получить возможно полное и вѣрное представленіе о томъ, что завѣщено первымъ вѣкомъ славяновѣдѣнія новому столѣтію;

«4) статьи принимать и печатать на русскомъ языкѣ, но если авторы того пожелаютъ, на одномъ изъ славянскихъ или романскихъ и германскихъ, наиболѣе распространенныхъ языковъ.

«5) редакцію «Сборника» поручить ординарному академику В. И. Ламанскому».

Въ исполненіе порученія II Отдѣленія Императорской Академіи Наукъ честь имѣю обратиться къ Вамъ, Милостивый Государь, съ покорнѣйшею просьбою не отказать въ Вашемъ цѣнномъ участіи въ предполагаемомъ Сборникѣ и о доставленіи статьи, если возможно, приблизительно не позже Октября 1903 г.

Каждый участникъ въ «Сборникѣ» получитъ экземпляръ Сборника и 50 оттисковъ своей статьи.

Примите увѣреніе въ искреннемъ уваженіи и преданности

Ординарный академикъ В. Ламанскій.

P. S. Статьи посылать въ С.-Петербургъ, Императорская Академія Наукъ, Второе Отдѣленіе, въ Редакцію Сборника по Славяновѣдѣнію.

**Погодинскій № 27 Апостолъ и Чудовская, усвояемая св. Алексію, рукопись
Новаго Завѣта.**

Чудовская, усвояемая св. Алексію, рукопись Новаго Завѣта, до недавняго времени была въ полномъ смыслѣ *codex unicus*, какъ единственный представитель текста своей особой редакціи, такъ какъ подобныхъ славянскихъ списковъ не было извѣстно. Въ 1893 г. мнѣ посчастливилось найти два списка Евангелія той же редакціи: одинъ изъ нихъ Четвероевангеліе XIV в. преп. Никона, Радонежскаго чудотворца, и хранится въ ризницѣ Троице-Сергіевой лавры, другой — Четвероевангеліе XIV в. Императорской Публичной библіотеки изъ собранія гр. Ѳ. А. Толстова¹⁾. Но для апостольскаго текста подобныхъ копій доселѣ указано не было. Занимаясь въ апрѣлѣ 1903 г. въ Императорской Публичной библіотекѣ, я нашелъ въ числѣ Погодинскихъ рукописей одинъ Апостолъ, который, какъ оказалось, содержитъ тотъ же текстъ, что и въ Чудовской рукописи Новаго Завѣта, и, какъ таковой, заслуживаетъ полнаго вниманія изслѣдователей славянскаго библейскаго текста. Это — Апостолъ, пис. на 122 л.²⁾ въ 8-ку, на довольно тонкомъ и гладкомъ пергаментѣ, въ два столбца по 37 строкъ (до 110-го л., а отселѣ до конца рукописи по 30—31 стр.) мелкимъ и четкимъ полууставомъ XIV в., изъ собранія М. П. Погодина № 27. Правописаніе русское. Переплетъ старый кожаный, застежки оторваны. Форматъ рукописи близко подходитъ къ Чудовской и къ двумъ вышеуказаннымъ спискамъ Четвероевангелія. Такъ, рассматриваемая Погодинская рукопись Апостола имѣетъ въ длину 4 вершка, въ ширину $2\frac{7}{8}$ в.; каждый столбецъ занимаетъ въ длину $3\frac{3}{8}$ в. и въ ширину 1 в., остальное занято полями. Чудовская рукопись Новаго Завѣта имѣетъ въ длину 4 в., въ ширину отъ $2\frac{3}{8}$ до $2\frac{1}{2}$ в.; длина столбца $3\frac{1}{2}$ в., ширина 1 в. Четвероевангеліе преп. Никона имѣетъ въ длину 3 в., въ ширину $2\frac{3}{8}$ в.; длина столбца $2\frac{3}{8}$ в. и ширина $\frac{6}{8}$ в. Четвероевангеліе

1) Оба списка Четвероевангелія подвергнуты рассмотрѣнію въ нашихъ трудахъ: «Евангеліе отъ Марка по основнымъ спискамъ четырехъ редакцій... Сергіевъ Посадъ, 1894» и «Характеристическія черты четырехъ редакцій слав. перевода Ев. отъ Марка... Москва, 1896».

2) Рукопись не сполна перенумерована (нумерованы только первые 14 листовъ и затѣмъ 20, 30, 40 и т. д., только десятые листы).

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

изъ собр. гр. Толстова имѣетъ въ длину $3\frac{1}{2}$ в. и въ ширину $2\frac{1}{2}$ в., писано въ одинъ столбецъ. — Полууставной почеркъ и орнаменты (простыя писанныя киноварью заставки и заглавныя буквы) также близко сходны во всѣхъ четырехъ рукописяхъ и предполагаютъ одну и ту же школу. Только въ Погодинскомъ Апостолѣ меньше заставокъ, чѣмъ въ Чудовской рукописи: предъ многими посланіями заставокъ нѣтъ. Удареній въ Погодинскомъ Апостолѣ нѣтъ. Титлѣ простыхъ и буквенныхъ много. Изъ надстрочныхъ значковъ ставятся надъ гласными ' , ' , ' , ' ; изъ знаковъ препинанія употребляются точка и четверточіе. Киноварью пишутся, кромѣ заставокъ, заглавій посланій и заглавныхъ буквъ, также дни, въ которые положены извѣстныя чтенія, и начала чтеній. — Чудовская рукопись Новаго Завѣта написана русскимъ писцомъ въ Константинополѣ, остальные три рукописи и въ томъ числѣ Погодинскій Апостолъ принадлежатъ по мѣсту написанія Московской Руси XIV вѣка. Лаврское Четвероевангеліе усвоится по преданію преп. Никону, Радонежскому чудотворцу. Погодинскій № 27 Апостолъ принадлежалъ митрополиту Филиппу, какъ видно изъ древней записи на 1 листѣ: аѵлѣ. в чѣ. митрѣполѣчъ, филипоѣ. Это, надобно полагать, митр. Филиппъ I (1464—1473), тотъ, который предпринялъ постройку новаго Успенскаго собора въ Москвѣ и который проявилъ стойко-ревностную заботливость объ охраненіи уваженія къ православію по поводу пріѣзда въ Москву второй супруги великаго князя Софьи Ѧомииншны въ сопровожденіи папскаго легата¹⁾.

На л. I, столб. I, киноварью написано древнимъ почеркомъ, отличнымъ отъ того, какимъ написана рукопись: Начало еѵаѣ вскрѣтымъ. чтемъ Ѡ недѣла всѣ стѣ в нѣлю всѣхъ стѣ на оутро еѵа .а. гла ѣ. аѵлѣ .а. еѵа на лѣ. Ѡ маѣ. нѣ. а. ѣ тако держи до въздѣ. а по въздвиженѣи чтѣнаго крѣта. во б. ю. нѣлю, начинаѣ. аѵлѣ .зѣ. нѣлю. еѵ. Ѡ лѣ а. а Ѡ маѣ. Ѡставляѣса.

Засимъ помѣщена вышеуказанная записъ о принадлежности рукописи митр. Филиппу. На другомъ столбцѣ въ 4 колоннахъ указаніе евангельскихъ и апостольскихъ чтеній²⁾.

Съ об. 1-го листа начинается мелкій и четкій полууставной почеркъ XIV в. На лл. 1—13 помѣщены отрывки апостольскаго текста съ толкованіемъ. Именно.

Л. 1 об.— 3 подъ заглавіемъ вверху: феса ѣ. помѣщенъ текстъ съ толкованіемъ изъ 2 Солун. 1, 1—3 и 2, 1—12 со словъ: о бѣѣ оѣи нашѣ и дѣѣ (см. и дѣѣ въ Христінопольскомъ и другихъ древнихъ спискахъ Апостола и нынѣ чит. и ѣи ѣс хѣѣ).

1) О митр. Филиппѣ I-мъ — Голубинскій, Е. Е. Исторія русской церкви, II: I, М. 1900, 532—548.

2) См. снимокъ I.

три XII в.) и др.¹⁾. Тотъ же текстъ въ рядовыхъ посланіяхъ, вмѣстѣ съ Чудовскою рукописью, отличается отъ древнѣйшихъ списковъ крайнею буквальностію, буквальною близостію къ греческому подлиннику. Для доказательства представимъ нѣсколько примѣровъ.

Въ отрывкахъ съ толкованіями:

Ὡστε αὐτὸν εἰς τὸν ναὸν τοῦ θεοῦ καθίσαι перев. ꙗко ꙗкоу сѣсти въ цркви ббї 2 Сол. 2, 4.

Εὐχαριστεῖν перев. хвалити 1 Сол. 5, 18 и 2 Сол. 1, 3.

Μακροθυμεῖτε — терпѣльствуйте 1 Сол. 5, 14.

Παραμυθεῖσθε τοὺς ὀλιγοψύχους — оутѣшайте тѣхъ 1 Сол. 5, 14.

Νουθετεῖν — наказати 1 Сол. 5, 12, 14.

Περιποίησις — снабдѣніи 1 Сол. 5, 9.

Πρῶτον — прежде 2 Сол. 2, 3.

Εἰς τὸ μὴ ταχέως σαλευθῆναι — не скоро подвижатиса вѣ 2 Сол. 2, 2.

Εἰς τὸ ἀποκαλυφθῆναι αὐτὸν — явитиса ꙗкоу 2 Сол. 2, 6.

Εἰς τὸ σωθῆναι αὐτοὺς — спсѣтиса имъ 2 Сол. 2, 10.

Εἰς τὸ πιστεῦσαι αὐτοὺς τῷ ψεύδει — вѣровать имъ лжи 2 Сол. 2, 11.

Οὐ χρεῖαν ἔχετε — не трѣбуете 1 Сол. 5, 1.

Προσεύχεσθε περὶ ἡμῶν — мѣтву дѣйте ѡ нѣ 1 Сол. 5, 25.

Ἵνα κριθῶσιν — да су примѣ 2 Сол. 2, 12.

Ἐπιστολῇ — буквы 2 Сол. 2, 2.

Κατ' ἐνέργειαν τοῦ σατανᾶ — по дѣланью неприязнину 2 Сол. 2, 9.

Въ посланіяхъ:

ꙗко ꙗкоу в цркви ббї сѣсти, т. е. ближе къ греч. тексту.

блгдарити.

долготерпите.

ѡтѣшайте круподѣшныа.

наоумлати.

претвореныи.

первѣе.

ꙗже не скоро подвижатѣ вѣ.

въ ꙗже ѡкрытѣ ꙗкоу.

ꙗже спсѣтиса имъ.

ꙗже вѣровать имъ лжи.

не трѣбѣ имате.

мѣтвуйте ѡ нѣ.

да ѡсудатса.

ѣпистольа.

по дѣланью сатанину.

1) Толковый Апостолъ 1220 г. содержитъ въ себѣ только посланія къ Римл., I и 2 Кор., Гал. и Еф. до 4-го ст. 4-й главы.

На лл. 13—14 почеркомъ болѣе крупнымъ и менѣе тщательнымъ написаны двѣ постороннія статьи. Первая подъ заглавіемъ: Посланіе. мужа. мѣра. къ придбну. мужю. именѣ. феѡфан. а емуже посла. ѡмануѣса. прохос (все заглавіе написано киноварью). *Начало*: Понеже видѣныя мимоиде подъ луну сущіи всѣ. и въ торжество видѣныя е житіе. и иже на мори не токмо. но еще иже к оболочѣ. тоже и оу житыя. въ днѣ же въ торжеству непомянаныя згы, но и глава въ торжествѣ памѣ бѣга. памѣ же бѣга на двоѣ раздѣлаѣса. аще разоуно на похвалу. се ли согрѣшаѣса ѡ правосуства на хоулу. бѣ бо не ѡтъ е стрѣтѣю. не токмо стрѣтѣю но хвалою. члвчскыи бо вещи ѡтъ сѹ обои. . . Вторая статья — поученіе отца духовнаго къ сыну духовному объ обязанностяхъ въ отношеніи къ церкви и другъ къ другу. *Начало*: Всечтѣнѣйшій. ѡ стѣмъ дсѣ възлюбленый, гнѣ имре*. многогрѣшныи имре* челѣ бѣе. блгть бѣди и миръ ѡ бѣ твоѣи стѣни. наше оубо и смире и прашаѣ. и волю даѣ твоѣмъ бголюбыю. цѣло ѡмѣи мѣрованѣе православныи догматѣ. и почитай блгочтѣно мѣре твоѣи цркви. иже о стѣмъ дсѣ та вздой. іс хмѣ о бѣз мною. . .

Л. 14 об. подъ киноварной заставкой изъ перевитыхъ жгутовъ: Исторія дѣяній аплѣскъ. Бств повѣдаѣи дѣяныи апл. лука кѣвнглѣстъ. антиѡхѣанинъ оубо сы родѣ. вра хитростью. шествоуѣ аплѣмъ. и паче павлови¹⁾).

— Гла. всѣ и ѣпистолии котораѣ по которой написана.

— Прологъ павлова оученыи повѣдаѣи ѣпистолиѣ дѣ.

Л. 15 подъ заставкой: Лукы кѣвнглѣста. дѣяныи стѣхъ аплѣ.

Л. 37 об. подъ заставкой: Прологъ. сборныѣ. ѣпистѣ.

— Скаѣ. кафолчскыи ѡмѣи ѡмѣи.

Л. 38 Изложеныѣ. главамъ. сборныи ѣпистолии ѡмѣи.

— Ѣпистолиѣ стѣго апла ѡмѣи ѡмѣи. ѡ терпѣныи. и вѣрѣ нелицемѣрнѣ. и ѡ смѣреномѣи к бѣтѣ.

Такъ и всѣ слѣдующія соборныя посланія предваряются «сказаніями» и «главами».

Л. 49 об. Прѣсловыи ѣвѣлиѣ дѣякона прѣоучинено книзѣ ѣпистолиѣ павла апла. Л. 50 Любобыченю и тищаливому дивльса твоѣи любве оче чѣтныи. . .

Л. 53 Прѣсловыи ѡмѣи дѣякона прѣоучинено книгамъ ѣпистолиѣ павла апла ѡмѣи. Моученыи стѣго апла павла ѡмѣи. При нерѣнѣ кесари римстѣ. свѣдѣтелствова тамо павѣ. мечѣ в главу оусѣчѣ бѣ. . .

— Сказаѣ еже к рѣланѣ посланіе стѣго апла павла. Сие посылаѣ ѡ коринфа не оу иже видѣвъ римланы. . .

1) См. снимокъ II.

Л. 53 Ёпистоли к римляноу стго апла пѧ. Такъ съ обычными предва-
рительными статьями написаны на лл. 49 об.—107 об. всѣ посланія ап.
Павла. Въ Чудовской рукописи Новаго Завѣта помѣщенъ и Апокалипсисъ,
но здѣсь его нѣтъ.

Л. 107 об. Сказанъ о аплѣхъ идеже книждо житиѣ скончаѣ. в нихже
и .б. оучникъ спсѣвъ. ови еппи. в различнѣхъ мѣстѣхъ и ѣзыцѣхъ быша. и ни же
в службѣ слову. ѣже бжтвенный павѣ. в посланьѣхъ. цѣлоуѣ поминаѣ. ѣже по
воскресеньи спса нашеѣ. из мртвѣхъ. вси послани быша во вса страны.
ѣже имена сие написана. Первыи ѣковъ. бра гнѣ . . . Этой статьи нѣтъ
въ Чудовской рукописи Новаго Завѣта.

Л. 108 об.—109 прокимны будничные и воскресные.

Л. 109 об.—110 двѣ постороннія статьи (написаны болѣе крупнымъ
почеркомъ). Начало первой (безъ заглавія): Не незнаема соу твоѣй спсѣнѣи
дѣи. ѡ честнаѣ мнѣ главо. многожелѣнный и ѣже ѡ стѣмъ доусѣ взлю-
бленне ѡцмѣ ѡче киръ и ѡа. или ино има рещи . . . Вторая статья — на-
чало молитвы: Стаѣ трѣе единосущнаѣ и неѡдержимаѣ державо. и
нераздѣлимое цртво. ѣже всѣ блгѣхъ виновна. блговоли в настоящи сии
чаѣ. и о мнѣ грѣшнѣмъ. и вса ѡмѣ скверны. и просвѣти ми смѣслѣ. ѣко
да всегда воспѣваю та. ѣ славослова и глѣ. ѣдѣ стѣ ѣдѣ. Половина столбца
на л. 110 и весь листъ 110 об. пустые.

Другимъ также болѣе крупнымъ почеркомъ по 30—31 строкѣ на
столбцѣ написаны на лл. 111—122 указатель чтеній апостольскихъ и мѣ-
сяцесловъ, прерывающійся на 1 августа. Славянскихъ святыхъ ни одного
не указывается, какъ и въ мѣсяцесловѣ при Чудовской рукописи Новаго
Завѣта. И въ Погодинской и въ Чудовской рукописи мѣсяцесловъ очень
краткій, особенно съ февраля мѣсяца; числа и памяти въ нихъ, однако,
иногда не совпадаютъ другъ съ другомъ.

Что касается текста апостольскаго, то Погодинскій № 27 Апостолъ
представляетъ въ этомъ отношеніи точную копію съ Чудовской рукописи
Новаго Завѣта. Ниже приводятся доказательства изъ первыхъ пяти по-
сланій ап. Павла.

Примѣчаніе 1. Текстъ первой редакціи мы приводимъ по *Тол-
ковому Апостолу 1220 года*, рукописи Московской Синодальной
библіотеки № 7—95, а въ мѣстахъ недостающихъ (Римл. 4, 11—
17; 1 Кор. 11, 3—17 и Еф. 4, 4—6, 24) по Христінопольскому
Апостолу XII въ изданіи Е. Калужняцкаго: *Actus Epistolarum Apo-
stolorum palaeoslovenice. Ad fidem codicis Christinopolitani saeculo
XII scripti. Vindobonae, MDCCCXCVI.* — Текстъ второй редакціи
приводится по *Толстовскому Апостолу XIV в.* Императорской Пу-

блочнои библиотеки собр. гр. Ѳ. А. Толстова № 5 и текстъ четвертой редакціи по *полному списку Библии 1499 юда* Московской Синодальной библиотеки. Эти рукописи приняты нами за основные списки соответствующихъ редакцій въ изслѣдованіи: «Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в. М. 1879» и въ изданіи «Посланія къ Римлянамъ... Сергіевъ Посадъ, 1892». Остальные славянскіе списки имѣются въ виду тѣ же, что въ вышеназванныхъ нашихъ трудахъ.

Примѣчаніе 2. Чтеніе, содержащееся во многихъ рукописяхъ или въ различныхъ печатныхъ Библияхъ, всегда приводится совершенно точно по *первой* изъ указываемыхъ рукописей или печатныхъ Библий.

Примѣчаніе 3. Краткое обозначеніе древнихъ греческихъ кодексовъ, содержащихъ посланія ап. Павла, IV—IX вв. (codices uncialis), принятыхъ въ изданіе К. Тишендорфа: *Novum Testamentum graece... Editio octava critica major. Vol. II. Lipsiae, 1870.*

Σ *Син.* Синайскій кодексъ IV в., въ С.-Петербургѣ.

Α *Ал.* Александрійскій V в., въ Лондонѣ.

В *Ват.* Ватиканскій IV в., въ Римѣ.

С *Ефр.* Ефрема Сирина код., V в. въ Парижѣ.

Д *Клерм.* Клермонтскій VI в., въ Парижѣ.

Е *Сенж.* Сенжерменскій IX в., въ С.-Петербургѣ.

Γ *Кембр.* Кембриджскій IX в., въ Кембриджѣ.

Γ* *Коал.* Коаленевскій VII в., въ Парижѣ.

Г *Дрезд.* Дрезденскій IX в., въ Дрезденѣ.

Н *Коал.* Коаленевскій VI в., ч. въ С.-Петербургѣ, ч. въ Парижѣ.

Ι *Палимпс.* Отрывки палимпсеста VI в., въ С.-Петербургѣ.

Κ *Моск.* Московскій код. IX в., въ Москвѣ.

Λ *Рим.* Римскій IX в., въ Римѣ.

Μ *Отр.* Отрывки IX в., ч. въ Гамбургѣ, ч. въ Лондонѣ.

Ν *Отр.* Отрывки IX в., въ С.-Петербургѣ.

Ο *Отр.* Отрывокъ IX в., въ С.-Петербургѣ.

Ο^б *Отр.* Отрывокъ VI в., въ Москвѣ.

Ρ *Порф.* Порфиріевскій код. IX в.

Q *Отр.* Нѣсколько отрывковъ V в.

Такъ какъ характеристика редакціи апостольскаго текста, содержащагося въ Чудовской рукописи Новаго Завѣта, достигается опредѣленіемъ отношенія этой послѣдней къ предшествующимъ ей славянскимъ спискамъ и къ нынѣшнему печатному тексту, то съ этихъ же сторонъ мы представляемъ далѣе черты сходства Погодинскаго № 27 Апостола и рукописи Чудовской.

1. Въ Погодинскомъ № 27 списокѣ, согласно съ Чудовскимъ, удерживаются слѣдующія отличія первой редакціи апостольскаго текста:

а) *варианты*:

Римл. 2, 19 поваѣши же себе. вожа быти слѣпѣ (πεποιδάς τε σεαυτόν). Такъ 1 ред. (оуповаѣши же себе) и 2 ред. (оуповаѣши же собою). Чтеніе 4 ред. надѣа же са себе, Библии Острожской 1581 г., Московской 1663 г. и Елизаветинской 1751 г. оуповаа же себе предполагаетъ греческій вариантъ πεποιδώς τε, отмѣченный у Миллія по толкованію Амвросія.

5, 11 не токмо же. но ѿ хвалаще ѿ бѣѣ (χαυχόμενοι ἐν τῷ θεῷ). Списки 2 и 4 ред. и всѣ печатныя Библии: хвалимъса ѿ бѣѣ (χαυχόμεθα).

11, 7 прѣий же ѿкаменѣша (ἐπωρώθησαν). Такъ всѣ редакціи (1 и 4 ред. ѿкаменишася). Печатныя Библии, начиная съ Острожской, имѣютъ: прочіи же ѿслѣпѣшася. У Тишендорфа показанъ вариантъ ἐπηρώθησαν. Ехсаесати sunt чит. въ древне-итал. пер., въ Вульгатѣ, въ арм. пер. и у Оригена.

11, 25 ꙗко ѿкаменѣнь (πώρωσις) ѿ части ѿзлю бѣ. Такъ и 2 ред. Списки 4 ред., Библии Острожская 1581 г. и Московская 1663 г.: недоѣмѣнїе, Елизаветинская 1751 г. ѿслѣплѣнїе. Въ древнихъ латинскихъ переводахъ, въ Вульгатѣ, у Ор., Авг., Амвр. чит. саеситас, πῆρωσις. Пῆρωσις въ значеніи духовнаго ослѣпленія употребляется у Златоуста. (См. Passow, Handwörterbuch der griech. Sprache, Leipzig, 1852, подъ словомъ πῆρωσις).

16, 17 молю же вы брѣѣ. блюсти (σχοπεῖν) иже творащї распра ѿ соблазны. Такъ всѣ редакціи, за незначительными уклоненіями (Хлуд. № 28 или А 6). Острожская Библия: блюдітеса ѿ творащїхъ распра ѿ раздѣры. Такъ и остальные печатныя Библии. У Шольца и Тишендорфа отмѣченъ вар. schopeíte.

1 Кор. 3, 4 ѣтерѣ азъ (приб.) аполлосов. Обычное греческое чтеніе — ἐγὼ Ἀπολλῶ. Такъ всѣ славянскіе списки и печатныя Библии: Острожская, Московская и Елизаветинская. Въ изд. Новаго Завѣта, СПб. 1869 г. чит.: дрѣгїй же: Ἀπολλῶсовъ (опущ. ἐγὼ показано въ вариантахъ у Тишендорфа). Впрочемъ, и въ нынѣшней печатной Библии (напр. 1863 г.) содержится

обычное чтеніе, съ удержаніемъ азъ. Мы обращаемъ вниманіе на изданіе Новаго Завѣта 1869 г. потому, что замѣтили въ немъ и еще отступленіе отъ общепринятаго печатнаго текста Библии. Такъ, въ немъ Римл. 13, 9 послѣ словъ: не прелюбы сотвориши, не оубіеши опущено: не украдеши.

4, 15 аще бо тмаи настав(ни)ки имате о хѣ (μυρίους παιδαγωγούς — обычное греческое чтеніе). Такъ и 4 ред.: аще бѡ тмѣ пѣствнѣ имѣ о хѣ. Но списки 2 ред.: многы наставники, Острожская и Московская 1663 г. Библии: многих' пѣствѣ, Елизаветинская: многи пѣствны. У Грѣмбаха и Шольца указанъ вар. πολλούς παιδαγωγούς, по нѣкоторымъ позднимъ греческимъ спискамъ и по толк. Златоуста.

4, 16 подобници ми бывайте (ѣкоже азъ Хрѣтѣ опущ.). Такъ всѣ славянскіе списки. И въ древнихъ греческихъ кодексахъ не читаются слова: καθὼς ἐγὼ Χριστοῦ). Острожская Библия 1581 г. прибавляетъ: ѣко же азъ хѣ, Московская 1663 г. заключаетъ эти слова въ скобки и дѣлаетъ замѣтку на полѣ: «что во горѣках' сегѡ въ грѣ нѣ», Елизаветинская помѣщаетъ безъ оговорки. — Шольцъ и Тишендорфъ указываютъ прибавленіе соответствующихъ греческихъ словъ въ вариантахъ, по нѣкоторымъ позднимъ греческимъ спискамъ и по толкованію Златоуста. Вѣроятно, это прибавленіе заимствовано изъ 11, 1.

6, 15 тѣ ли оубо оуды хѣы створю блуднича оуды (древній переводчикъ читалъ вѣроятно ἀρα οὐν, вм. обычнаго ἀρα; первое чтеніе содержится въ Порф. код., у Дид. и Дам.). Такъ и 4 ред. Но 2 ред.: возмемъ ли, Острожская и прочія печатныя Библии: взѣ ли.

6, 17 прилѣпайса же гѣви. ѣдинъ дѣхъ ѣсть (съ Гдемъ оп.). Такъ всѣ редакціи. Греч. ἐν πνεύμα ἑστίν. Острожская, Московская 1663 г. и Елизаветинская Библии прибавили, вѣроятно, для ясности мысли: съ гѣмъ.

7, 14 стѣитъ бо са мужъ невѣренъ о женѣ (вѣриѣ оп.). и стѣитса жена невѣрна о мужи (вѣриѣ оп.). Въ Син., Ал., Ват., Ефр. кодексахъ ἐν τῇ γυναικί, ἐν τῇ ἀνδρί читаются безъ прибавленія τῇ πίστι, τῇ πίστι. Такъ и 2 ред. Но 4 редакция и всѣ печатныя Библии имѣютъ нынѣшнее прибавленіе, согласно съ болѣе поздними греческими списками.

7, 21 но аще и можеша свободу быти. пѣ дѣлаі (μᾶλλον χρῆσαι). Такъ всѣ редакціи. Чтеніе печатныхъ Библий, начиная съ Острожской 1581 г. — болѣе поработи себе основывается на толкованіи Златоуста: μᾶλλον χρῆσαι — τοῦτ' ἐστὶ μᾶλλον δοῦλε.е.

7, 34 непосагшиѣ печетса гѣскими (какѡ оугодити Гдѣви оп.). Такъ всѣ редакціи. Острожская 1581 г. и прочія печатныя Библии прибавляютъ: како оугодити гѣви. Слова эти заимствованы, вѣроятно, изъ 32 ст. той же главы; впрочемъ, онѣ читаются и въ ст. 34-мъ въ нѣкоторыхъ позднихъ греческихъ спискахъ, у Авг. и Теофил.

10, 24 никтоже свой да ищѣ. но дружна (τὸ τοῦ ἐτέρου) кождо. Такъ всѣ редакціи. Острожская Библия и остальные двѣ печатныя: но иже ближнаго кождо. У Теофилакта встрѣчается вар. τὸ τοῦ πλησίον.

11, 2 иже всегда ма помните. Такъ всѣ редакціи. Πάντοτε, вм. обыкновеннаго πάντα, чит. въ Порф. код. IX в. и у Кир. Iер. — Острожская и другія печатныя Библии: иже вѣса моя помните.

13, 3 и аще предѣмъ тѣло мое да сгорю (ἐνα καυθήσομαι). Такъ всѣ редакціи (4 ред. да съжгѣ ма), за исключеніемъ нѣкоторыхъ отдѣльных списковъ, имѣющихъ (какъ Охрид. и Бѣлгр. 213 и 215) да ждегжтъ е. Острожская и остальные Библии: въ иже съжещи ѿ. Ἐνα καυθήσεται (т. е. τὸ σῶμά μου) отмѣчено въ вар. у Шольца и Тишендорфа по толкованію Климента Александрійскаго.

13, 7 любы — вса терпѣ (στέγει). Такъ всѣ редакціи. Но Острожская и другія печатныя Библии: вса любѣ, при чемъ въ Елизаветинской Библии на полѣ замѣчено: покрываѣтъ. У Кипр. встрѣчается вар. στέγει.

15, 15 иже воскресѣ хѣ иже не воскресѣ (аще оубо мѣртви не востають опущ.). Въ Клерм. и Сенж. код., въ разныхъ древнихъ переводахъ и отеч. толк. не читаются соотвѣтствующія греческія слова: εἴπερ ἄρα νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται. Такъ и 2 ред. Но 4 ред. и печатныя Библии имѣютъ означенныя слова (Острож. Библия и Моск. 1663 г. понѣже оубо мѣртви не востають).

16, 17 радую же са (χαίρω δέ) ѿ пришествіи стефановѣ. і фуртунаговѣ и ахайковѣ. Такъ всѣ редакціи. Острожская и прочія печатныя Библии: возрадовахса же. У Милліа указанъ вар. ἐχάρην, по толков. Златоуста.

2 Кор. 1, 15 да вторую радость имате (вм. χάριν чит. χαράν въ Син., Ват., Порф. код., у Θεод. и Злат.: χάριν δε εὐταυθα την χαραν λεγει). Списки 2 редакціи и всѣ печатныя Библии: да вторую блѣтъ имате, 4 ред. да нѣкъю блѣтъ имате.

5, 4 иже сущий в телеси (сѣмъ оп.) въздыхаѣ. Ἐν τῷ σκήνῳ безъ приб. τούτῳ чит. въ Син., Ват., Ефр. код. — Такъ и 4 ред. Но 2 ред. и всѣ печатныя Библии: въ телесѣ сѣмъ.

7, 10 еже бо но бѣ печаль. покаиѣнѣ в сѣснѣ нераскаѣнно сдѣловаѣ. Греч. — μετάνοιαν εἰς σωτηρίαν ἀμεταμέλητον ἐργάζεται; вариантовъ не указывается. Такъ всѣ редакціи. — Печатныя Библии, начиная съ Острожской: покаиѣнѣ нераскаѣнно во сѣсеніе содѣловаѣтъ.

8, 4 со многимъ оутѣшенѣмъ молаще на хѣвою блѣтъю.¹⁾ блѣтъ и общину

1) Хѣвою блѣтъю чит. только въ Погод. № 27 Апостолѣ и не имѣетъ соотвѣтствующихъ словъ въ греч. текстѣ.

служеныя иже к стѣмъ (прѣати намъ оп.). Нѣ въ одномъ изъ древнихъ греческихъ кодексовъ не читаются слова: δεῖξασθαι ἡμᾶς. — Такъ и 2 ред. Но 4 ред. и всѣ печатныя Библии имѣютъ означенное прибавленіе: прѣати намъ, согласно съ поздними греческими списками.

10, 6 и в готовѣ имуще мстити. всако преступленьи и (приб.) ослушанъ. По Миллію и Шольцу, въ нѣкоторыхъ греческихъ спискахъ читается: ἐκδικῆσαι πᾶσαν παράβασιν καὶ παρακοήν. — Списки 2 и 4 ред. и всѣ печатныя Библии не имѣютъ означеннаго прибавленія.

10, 10 іако оубо кпистоли сѹ (приб., но слѣд. речѣ опущ.) тажки и крѣпки. Не читалъ ли древній переводчикъ εἰσὶν вм. φησὶν? — 2 редакция: іако тажкы и крѣпкы пущеныя книги. Но 4 ред. и всѣ печатныя Библии — по нын.

13, 13 блгѣ гѣ (нашего оп.) іса хѣ. и любы ба (и 'Оцѣ оп.). и общены стго дѣа. со всѣми вами. аминъ. Во всѣхъ древнихъ греческихъ кодексахъ τοῦ κυρίου чит. безъ приб. ἡμῶν; затѣмъ, греческіе списки знаютъ только одно чтеніе ἡ ἀγάπη τοῦ θεοῦ, безъ прибавленія καὶ πατρὸς. Такъ и 2 редакция. 4 редакция: гѣ нашего, Острожская и прочія печатныя Библии — по нын.

Гал. 2, 7 но ѿвернь оубо видѣвше (ιδόντες — во всѣхъ древнихъ греческихъ кодексахъ, кромѣ Ефр. и Порф.). И 4 ред. нѣ съпротивное, видѣвше. 2 редакция: но супротивно оувѣдѣвше, Острож. и прочія печатныя Библии: но съпротивное, оуразѣмѣвше (εἰδότες, какъ въ Ефр., Порф. код. и у Экуменія).

3, 19 дондеже придѣ сѣма кѹмѹ обѣщано повелѣнны англьскими. Вмѣсто обычнаго чтенія διαταγείς δι' ἀγγέλων у Кир. Ал. и Θεодор. читается διαταγῇ ἀγγέλου. Такъ всѣ редакціи (4 ред. повелѣніе англь). Острож. и Моск. 1663 г. Библии: повелѣнъ англы, Елизаветинская: вчинѣнъ Англы.

4, 18 добро же ревновати в добро всегда (ἐν καλῷ πάντοτε). Такъ и 2 редакция. Но 4 ред., Острож. и Моск. 1663 г. Библии: всегда доброе, Елизаветинская: всегда в' добромъ (Кембриджскій и Дрезд. кодексы IX в. имѣютъ: πάντοτε ἐν τῷ ἀγαθῷ).

6, 16 и ѣлицы канону сему приложатсѣ (στοιχήσουσιν, вм. στήσουσιν, чит. въ Ват., Ефр. и друг. кодексахъ). Такъ всѣ редакціи. Острожская и прочія печатныя Библии: и ѣлицы правиломъ сѣи жителъствѹють.

Еф. 2, 2 по князю власти аѣрнаго дѣа (τοῦ αἰῶρος отнесено не къ предшествующему слову τῆς ἐξουσίας, какъ это имѣетъ мѣсто въ нынѣшнемъ текстѣ, а къ послѣдующему тоῦ πνεύματος). Такъ и 2 ред. (по князю власти въздушнаго дѣа). Но 4 ред. и всѣ печатныя Библии читаютъ по нынѣшнему: по князю власти въздѣшныя.

4, 29 но аще что блго к созданью потребы (πρὸς οἰκονομίην τῆς χρείας, вм. τῆς πίστεως, чит. въ Син., Ал., Ват. и во многихъ древнихъ греческихъ кодексахъ). Такъ всѣ редакціи (4 ред. въ созданіе требованію), но печатныя Библии, начиная съ Острожской 1581 года, имѣютъ по нын.: къ сзданію вѣры.

5, 17 но разумѣюще что вола гѣа (вм. συνίετε читается συνιέντες въ Клерм., Сенж. кодексахъ, затѣмъ въ древнихъ греческихъ кодексахъ, кромѣ Александрійскаго, читается τὸ θέλημα τοῦ κυρίου). Разумѣюще читаютъ первая и вторая рукописныя редакціи, разѣмѣвающе — 4 ред. и печатныя Библии: Острож. и Моск. 1663 г.; 4 ред. и означенныя двѣ печатныя Библии имѣютъ вола бжѣа, Елизаветинская Библия: но разѣмѣвайте, чтѣ ѣсть вола бжѣа.

б) переводъ:

Римл. 1, 13 ꙗко многажды взустихса (προεθέμην) ити к ва̑ (2-я ред. нуждахса, 4 ред. изрекохса, Острож. и прочія печатныя Библии по нын.: възхотѣхъ).

3, 27 кдѣ оубо похвала. затвориса (ἐξεκλείσθη). Такъ всѣ редакціи. Острожская и другія печатныя Библии по нын.: Ѡгнаса.

6, 17 блгѣть же бѣи (χαρίς δὲ τῷ θεῷ). Такъ всѣ редакціи. Острожская и прочія печатныя Библии по нын.: блгѣодарѣи оубо бѣ.

7, 16 рекоу с закономъ (σύνφημι τῷ νόμῳ). Такъ всѣ редакціи. Острожская и другія печатныя Библии по нын.: хвалю законъ.

11, 22 вижъ оубо блгѣть. ѣ Ѡсѣченьѣ (ἀποτομίαν) бѣи. Такъ всѣ редакціи. Острож. и прочія печатныя Библии по нын.: непощадѣнѣ.

12, 12 мѣтвою претерпѣвающе (προσχαρτεροῦντες). Такъ и 2 ред. Но 4 ред. въ мѣтвѣ пожимающе, Острожская и прочія печатныя Библии по нын.: въ мѣтвѣ пребывающе.

14, 14 вѣдѣ ѣ препираю (πέπεισμαι) ѡ гѣи ѣсѣ. 1, 2 и 4 редакціи: препираю са, Острожская и прочія печатныя Библии по нын.: ѣ извѣщенъ ѣсмы.

16, 1 сѣставляю (συνίστημι) же ва̑ фивею. Такъ всѣ редакціи. Острож. и прочія печатныя Библии по нын.: врѣчаю.

16, 2 ѣ прѣстаните ꙗю (καὶ παραισῆτε αὐτῇ). 1 ред.: ѣ прѣдъ нею станете, 4 ред. ѣ станѣте прѣ нею, 2 ред. ѣ приставите ю, Острожская и прочія печатныя Библии по нын.: ѣ поспѣшествуйте еи.

16, 7 ꙗже ѣ прежде мене быша о хѣ (γέγοναν ἐν χριστῷ). Такъ всѣ редакціи. Но Острожская и другія печатныя Библии по нын.: ꙗже ѣ прежде мене вѣроваша въ ха̑.

1 Кор. 7, 18 ѡбрѣзанъ кто призвѣ да не ѡбращаѣтса (μὴ ἐπισπά-

σδω). Такъ и 2 редакція. Но 4 ред., Острожская и другія печатныя Библии по нын.: да не ѿтргнѣтса. Въ Елизаветинской Библии противъ слова: да не ѿтргнѣтса на полѣ въ кавычкахъ поставлено: да не творѣи себѣ не-шбрѣзавѣа.

9, 9 не ѡбратиши волю верхуща (οὐ φεώσεις βοῦν ἀλόωντα). Такъ и 4 ред. (не ѡбрътиши). Но 2 ред. не заважеша рѣта волю вергущу. Острожская и прочія печатныя Библии по нын.: да не заградиши оуста вола молотаща (Елиз. Библ. оустѣнъ). Въ древнелатинскихъ переводахъ и у латинскихъ писателей читается: non alligabis os bovi trituranti.

14, 1 гоните любовь (διώχετε). Такъ всѣ редакціи. Острожская и прочія печатныя Библии по нын.: держитесь любви.

2 Кор. 2, 7 ꙗкоже ѿвернь (τοῖναντίον) пѣ вѣ даровати и оутѣшити. Такъ и 2 ред. Но 4 ред. ѿноудъ, Острож. и Моск. 1663 г. Библии: сѣпротивное, Елиз. Библ. сопротивное.

2, 17 не бо ꙗсмы ꙗко и прочий корчѣствующе (κατηλεύοντες) слово бѣе. Такъ и 4 ред. Но 2 ред. продающе, Острож. и Моск. 1663 г. Библии: нечѣсто проповѣдѣюще, Елизав. нечѣстѣ проповѣдающѣи.

9, 6 сѣѣѣи щада щада и пожнѣ (φειδομένως). Такъ всѣ редакціи. Острожская и прочія печатныя Библии по нын.: сѣѣѣи скѣдѣстѣю, скѣдѣстѣю и побжнѣ.

11, 20 ꙗще кто приѣмлетъ (λαμβάνει). Такъ всѣ редакціи. Острож. и Моск. 1663 г. Библии: ꙗще ктѣ не въ лѣпотѣ проторитъ, Елиз. ꙗще ктѣ (не вълѣпотѣ) проторитъ, а на полѣ подъ послѣднимъ словомъ поставлено: ѿѣмлетъ.

13, 10 да не пришеѣ ѿсѣчено (ἀποτόμως) сдѣлаю. Такъ и 4 ред. (2 ред. люте, Острожская и прочія печатныя Библии: беспщадно).

Гал. 3, 4 толика пострадате ꙗшютъ ꙗще^ѣ и ꙗшютъ (εἰκῇ). 2 ред. вотьще, 4 ред., Острож. и Моск. 1663 г. Библии: безъѣма, Елиз. тѣне.

4, 17 но цркви вѣ хотѣ (читано ἐκκλησίαι, вм. ἐκκληΐσαι?). Такъ Слѣпч. Апостолъ XII в. и другіе списки 1 ред. (за исключеніемъ Христинпольскаго Апостола XII в. и Толковаго Апостола 1220 г., въ конхъ чит. нъ прѣлѣстити хотѣтъ), также и всѣ остальные рукописныя редакціи. Но Острожская и прочія печатныя Библии по нын.: но ѿлѣчѣти васъ хотѣ.

6, 7 бѣ не подра(жа)ѣмъ бываѣ (θεός οὐ μιμηρίζεται). Такъ Слѣпч. Апостолъ (бѣ подрѣжаемъ не бываѣтъ) и другіе списки 1 ред., а также 4 ред. бѣ подражаѣ не бываѣ (2 ред. бѣ не хулаѣтъса, Толк. Ап. 1220 г. бѣ похѣуѣрѣмъ не бываѣтъ). Острожская и прочія печатныя Библии по нын.: бѣ порѣгаемъ не бываѣтъ.

Еф. 2, 3 и бѣхѣ чада родомъ гнѣвоу (φύσει, 2 ред. вещью, 4 ред. и всѣ печатныя Библии: ѣствѣ).

4, 13 дондеже соткнѣмса (καταντήσωμεν) вси. въ кѣдненныѣ вѣрѣ. 2 ред. дондеже снидемъса вси. въ совокупленіе вѣрѣ, 4 ред. приспѣѣ, Острожская и другія печатныя Библии по нын.: достѣгнемъ.

5, 1 будите оубо подобни бѹ (μιμηταί). Такъ и 4 ред. (2 ред. и всѣ печатныя Библии по нын.: бывайте оубо подражатели бѹ).

5, 27 не имущю скверны... ли враски (ρυτίδα). Такъ и 4 ред. (2 ред. ни клосни, Острожская и другія печатныя Библии: ѣли порока).

6, 7 с любовію рабѣяюще (μετ' εὐνοίας, — 2 ред. съ приизвнѣю, Острожская и другія печатныя Библии по нын.: съ бѣгоразвѣмѣмъ). 4 ред. имѣеть двойной переводъ: с любовію. сѣжаче ꙗко гѣ. съ бѣгоразвѣмѣмъ.

Въ Погодинскомъ № 27 Апостолѣ, какъ и въ Чудовскомъ спискѣ Новаго Завѣта, оставлены безъ перевода тѣ же чужія слова, что и въ спискахъ первой редакціи:

Ἀήρ — аѣръ 1 Кор. 9, 26; Еф. 2, 2 (аѣрнаго дѣха).

Ἀχρεῖς — ахреистіа — ахровистіа Римл. 2, 25—27; 3, 30; 4, 9—12; 1 Кор. 7, 18, 19.

Ἀνάθεμα — анафема Римл. 9, 3.

Ἀποστολή — апѣство Гал. 2, 8.

Ἀπόστολος — апѣъ Еф. 1, 1.

Βραβεῖον — вравѣи 1 Кор. 9, 24.

Ἐπιστολή — эпистолиа Римл. 16, 22; 2 Кор. 3, 1, 2, 3; 7, 8; 10, 9, 10, 11.

Εὐαγγέλιον — кѣвѣгльѣ Римл. 1, 1, 16; 10, 16; 11, 28; 14, 24; 15, 16, 19, 29; 1 Кор. 4, 15; 9, 12, 14, 18, 23; 15, 1; 2 Кор. 2, 12; 4, 3, 4; 9, 13; 10, 14; 11, 4, 7; Гал. 1, 6, 7, 11; 2, 2, 5, 7, 14; Еф. 1, 13; 3, 6; 6, 15, 19.

Εὐαγγελιστής — еуѣлисть Еф. 4, 11.

Οἰκονόμος — ѣконѣ Римл. 16, 23.

Στάδιον — стадіа 1 Кор. 9, 24.

Υπόστασις — ипостась 11, 17.

2. Погодинскій № 27 Апостолъ согласуется съ Чудовскою, усвояемою св. Алексію, рукописью Новаго Завѣта и во всѣхъ тѣхъ случаяхъ, когда эта послѣдняя, отступая отъ древнихъ списковъ первой редакціи, имѣеть чтенія, принятыя въ нынѣшній печатный текстъ. Вотъ для образца нѣсколько такихъ случаевъ.

а) варианты:

Римл. 3, 29 ли ѣюдѣи бѣ токмо (μόνον, — 1 и 2 редакціи: или иудѣомъ кѣднѣмъ бѣ — ἡ Ἰουδαίων μόνων ὁ θεός). 8, 34 хѣ оумрыи. пѣ же

и вскрꙋсѣи (безъ приб. ѿ мѣртвыхъихъ, какъ 1 и 2 редакціи). 9, 25 ꙗко и во ѡси глѣ (ἐν τῷ Ὠση, — 1, 2 и 4 ред. ꙗкоже и ѡсей глѣ, Ὠση). 11, 31 да и ти (безъ приб. послѣдъ) помиловани будѣ. 15, 4 елика оубо прѣпиеаса (προεγράφη, — 1 ред. ꙗкоже бо писана быша, ἐγράφη). — 1 Кор. 1, 15 ꙗко в моѣ има крꙋстихъ (ἐβάπτισα, — 1 ред. ꙗко въ има моѣ крꙋстисеса, ἐβαπτίσθητε). 1, 23 елином же буйство (Ἑλλῆσι, — 1 и 2 ред. ꙗзыкомъ же боуиствъ, ἐθενεῖν). 7, 5 и пакы вкупъ да сходитеса (συνέρχῃσθε, — 1 ред. и пакы въкоупъ боудете, — ἦτε). 9, 19 да множайшаѣ приѡбращю (τοὺς πλείονας, — 1 ред. да вса приѡбращю, τοὺς πάντας). 11, 30 и спѣ доволни (ἱκανοί, — 1 и 2 ред. и спати мнози, πολλοί). — 2 Кор. 3, 14 но (ο)слепоша помышленнѣ ихъ (ἐπηρώδη, — 1, 2 и 4 ред. ѡкаменѣша, ἐπωρώδη). 4, 16 во внутреннѣ (безъ приб. нашъ) повавлаиѣса днѣ и днѣ. 6, 16 и буду имъ бѣ (θεός, — 1 ред. въ бѣ, εἰς θεόν). 11, 14 и не чюдно (οὐ θαύμαστον, — 1 ред. и не чюдо, οὐ θαῦμα). — Гал. 1, 9 аще кто вѣ блговѣсти пѣ ꙗже приѣсте (παρ' ὃ παρελάβετε, — 1 ред. паче ꙗже блговѣстихомъ вамъ, παρ' ὃ εὐαγγελισάμεθα ὑμῖν). 3, 17 и по лѣтѣхъ четрьсѣ и трийдесѣ бывъ закѣ (1 ред. бывъ по чтырьхъ стѣхъ и трьхъ десатѣхъ лѣтѣхъ законъ). 4, 15 коѣ оубо бѣ блжнство ваше (τίς οὖν ἦν ὁ μακαρισμός ὑμῶν, — 1 ред. кѣде оубо блжнство ваше, — ποῦ οὖν ὁ μακαρισμός ὑμῶν). — Еф. 2, 19 но (съ опущ. ꙗсте) сугражане стѣ. 3, 19 разѣмѣти же преспѣющю разѣма любовь хѣу (1, 2 и 4 ред. разоумѣти же и преиѡущи разоумъ любви хѣи). 4, 8 ꙗ дасть даѣннѣ члвкѣ (ἔδωκεν δόματα τοῖς ἀνθρώποις, — 1 ред. приѣлъ ꙗси даѣникъ въ члвцѣхъ¹⁾, ἔλαβες δόματα ἐν ἀνθρώποις). 5, 15 блюдѣте оубо како ѡпасно ходите (πῶς ἀκριβῶς, — 1, 2 и 4 ред. блꙋдѣте оубо ѡпасно како ходите, ἀκριβῶς πῶς). 5, 33 каждо свою жену тако да любѣ (οὕτως, — 1 ред. безъ приб. тако). 6, 12 ꙗко нѣ намъ брани (ἡμῖν ἡ πάλη, — 1 ред. ꙗко нѣсть ваша брань, ὑμῖν ἡ πάλη).

б) переводъ:

Рим. 2, 22 гнушаѣса ѡдѣ (ὁ βδελυσσόμενος, — 1 ред. скарѣдоумса). 3, 19 да всака ѡста заградатса (ἵνα πᾶν στόμα φραγῇ, — 1 ред. сътъкноутса). 6, 1 пребудемъ ли в грѣсѣ (ἐπιμένωμεν, — 1 ред. наложемъ ли). 7, 1 ꙗко закѣ обладаѣ члвку (χυριεύει, — 1 ред. оустоитъ). 7, 18 ꙗже бо хотѣти прилежитъ ми (τὸ γὰρ θέλειν, — 1 ред. вола бо прилежитъ ми). 8, 27 ꙗко по бѣ проповѣдаѣ ѡ стѣхъ (κατὰ θεόν, — 1 ред. ꙗко на блжню проповѣдаѣтъ по стѣхъ; такъ же перев. κατὰ θεόν и 2 Кор. 7, 9; Еф. 4,

1) Читенія первой редакціи, начиная съ Еф. 4, 8 и до конца посланія заимствуются изъ Христинопольской рукописи Апостола XII в., въ изд. Е. Калужняцкаго (Vindobonae, 1896).

24). 11, 16 еще начато сѣ. и мѣшенъ (τὸ φύραμα, — 1 ред. присѣпъ). 13, 1 всака дѣла власти предержащѣ да повинутса (ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις, — 1 ред. вѣкамъ превладоущимъ). 15, 16 въ еже быти ми служителю ꙗко хвѣ въ ꙗзыцѣ. спѣнодѣюще ѡуѣльѣ бѣе (ἱερουργοῦντα, — 1 ред. слѣжащю). — 1 Кор. 3, 17 аще кто прѣвѣ бѣе растлѣ. растлѣ то бѣ (φθειρεῖ, — 1 ред. ѡсквернитъ). 7, 5 да не ꙗскоушаѣ вѣ сатона (ὁ σατανᾶς, — 1 ред. неприѣзнь¹). 7, 35 не да сѣло вамъ наложю (βρόχον, — 1 ред. ѡбдѣржѣннцю). 12, 24 ꙗ безъѡбразнаѣ наша. бѣгоѡбразъѣ ꙗзлише ѡмѣ (εὐσχημίστην, — 1 ред. бѣгокоушѣнство). 2 Кор. 2, 5 да не ѡтагчаю всѣ вѣ (ἐπιβαρῶ, — 1 ред. да не стоужаю всѣмъ вамъ). 2, 6 довольно таковому запрѣщенъ се (ἡ ἐπιτιμία, — 1 ред. показъ сѣ). 5, 4 въздыхаѣ ѡтагчаѣми (βαροῦμενοι, — 1 ред. негодоующе). — Гал. 2, 6 лица бѣ члѣва не приѣмѣ (οὐ λαμβάνει, — 1 ред. лица бѣ члѣвоу не ѡбиноуѣтса. 2, 11 ꙗко зазорен ми бѣ (κατεγυνωσμένος, — 1 ред. зазраченъ). 4, 19 чада мои. ꙗже пакы болѣзную (οὐς πάλιν ὠδίνω, — 1 ред. аже пакы рожаю). 5, 12 да ѡсѣкутса раскалающѣи вѣ (σφελον καὶ ἀποκόψοντα οἱ ἀναστατοῦντες ὑμᾶς, — нын. ѡ дабы ѡсѣчени бѣли развращающѣи васъ, 1 ред. не да ꙗ да сѣдѣргноутса развѣщающей вы). Еф. 4, 13 в мѣру возраста (ἡλικίας, — 1 ред. въ мѣроу тѣла²). 4, 27 не дадите мѣста дѣволу (τῷ διαβόλῳ, — 1 ред. неприѣзни). 4, 29 всако слово гнило ѡ оустъ вашѣ да не исходи (σαπρὸς, — 1 ред. злок). 5, 16 ꙗко дѣе лукави сѣ (πονηραί, — 1 ред. зли). 6, 16 стрѣлы лукаваго (τοῦ πονηροῦ, — 1 ред. стрѣлы неприѣзники).

По нынѣшнему переводятся въ Погодинскомъ № 27 Апостолѣ, какъ и въ Чудовскомъ спискѣ Новаго Завѣта, отдѣльныя чаще встречающіяся слова, какъ то:

Графѣ — писѣ Римл. 4, 3; 10, 8, 11; 11, 2; 15, 4; 1 Кор. 15, 3 — 4; Гал. 3, 8, 22; 4, 30 (Римл. 1, 2 ἐν γραφαῖς — въ писменѣ; 2, 27 διὰ γράμματος — писмени рѣ). Въ спискахъ Апостола 1 редакциѣ графѣ, графаі, грамма переводятся словомъ кнѣигы.

Еѡхаристѣ — бѣгдарю Римл. 1, 8, 21; 7, 25; 14, 6; 1 Кор. 1, 4, 14; 10, 30; 11, 24; 14, 17, 18; 2 Кор. 1, 11. Еѡхаристѣа — бѣгдареныѣ 1 Кор. 14, 16. Въ спискахъ 1 ред. еѡхаристѣ — хвалю (1 Кор. 10, 30 и 11, 24 — похваляю), еѡхаристѣа — хвала.

Ѡѣлѡ — хоцѣ Римл. 1, 13; 11, 25; 1 Кор. 10, 1, 20; 11, 3; 12, 1; 14, 5; 2 Кор. 1, 8 (1 ред. велю).

1) Такъ и 2 Кор. 2, 11 да не ѡбидѣни бѣдѣ отъ сатонѣ (ὁπὸ τοῦ σατανᾶ, — 1 ред. ѡ неприѣзни).

2) Чтенія первой редакциѣ въ посл. къ Ефес. съ 4, 13 и до конца посланія приводимъ по Христинопольскому Апостолу XII в., въ изд. Е. Калужняцкаго.

Λογίζομαι — вѣнчаюся Римл. 4, 5, 6, 10, 22; 9, 8 (I ред. причитаюся).

Συγγενής — сродникъ Римл. 9, 3; 16, 7, 11, 21 (I ред. оужика).

Τίς — нѣкиѣ Римл. 1, 11, 13; 3, 3, 8; 1 Кор. 4, 18 (I ред. ктерь).

Ὁ φύσις — кѣстственны Римл. 1, 26, ἡ ἐκ φύσεως ἀκροβυστία — сущая ѿ кѣстства акровистія 2, 27; ὁ κατὰ φύσιν — сущи по еству, ѿ по кѣстству 11, 21, 24 (I ред. родительскыи, родительныи).

3. Погодинскій № 27 Апостолъ согласуется съ Чудовскою рукописью Новаго Завѣта и въ тѣхъ случаяхъ, когда эта послѣдняя усвоетъ себѣ чтенія, свойственныя только второй редакціи и чуждыя какъ древнимъ спискамъ первой редакціи, такъ и нынѣшнему печатному тексту. Представимъ для образца нѣсколько такихъ случаевъ.

а) варианты:

Римл. 2, 1 ὁ нем же бо (съ опущ. соудъмъ¹⁾ судиши друга себе осужаѣши. 8, 35 кто ны разлучи ѿ любви хѣы (I ред. ѿтъ любви бжійѣ). 16, 5 иже ꙗже начато ахайи о хѣ (I ред. въ хѣ). 16, 16 цѣлюю вы цркви (съ опущ. вса) хѣы. — 1 Кор. 6, 11 но ѿправдистеса о имени гѣ (съ опущ. нашего) іс хѣ. 12, 31 ревнуйтѣ дарѣ лучшій (τὰ χαρίσματα τὰ κρείττονα, — I ред. даровъ большихъ, τὰ χαρίσματα τὰ μείζονα). 14, 11 ѿ глѣи во мнѣ варваръ (ἐν ἐμοί, — I ред. мнѣ). 15, 27 ꙗко вса покорена (съ опущ. ꙗмоу). — 2 Кор. 1, 14 в днѣ гѣ ісѣ (I ред. въ днѣ гѣ нашего іс хѣ). 2, 17 не бо ꙗсмы ꙗко ѿ прочій (I ред. мнози) корчѣствующе слово бѣе. 4, 14 ѿ на ісѣ дѣла воскрѣси (I ред. съ ісѣмъ). 5, 15 да живущи не ꙗже собѣ живѣ. но за всѣ (I ред. за на) оумершему ѿ вставшему. 8, 9 ꙗко на дѣла (I ред. васъ ради) ѡбнища. бѣтъ сынѣ. — Еф. 1, 11 пронарѣни бывше по прѣложенью (съ опущ. бжійю). 1, 20 ѿ посади (I ред. посажъ) ѡдесную себе в нбснхъ. 2, 1 ѿ вы сущая мртвыи прегрѣшеньи ѿ грѣхи (съ опущ. вашими). 6, 7 с любовью рабѣюще (съ опущ. ꙗко, нын. ꙗкоже) гѣи.

б) переводъ:

Римл. 3, 4 ѿ одолѣшии вегда судити ти (νικήσεις, I ред. преприши, нын. побѣдиши). 7, 2 оупразнитса ѿ закона мужа (κατήρηται, — I ред. и нын. раздрѣшиться). — 1 Кор. 1, 10 да не бу(дѣ) в ѿ раздори (σχίσματα, — I ред. и нын. распъра). 1, 17 да не ѿстщитса

1) Чтенія первой редакціи, съ которою сходствуетъ и нынѣшній печатный текстъ, приводятся по основному списку этой редакціи — Толковому Апостолу 1220 г.

крѣтъ хв̄ (μὴ κενωθῇ, — 1 ред. и нын. да не испразниться). 4, 11 и не оустак̄ (καὶ ἀστατοῦμεν, — 1 ред. и нын. и скытакмьса). 9, 27 но склѣщаю моѣ тѣло (ὑποτιάζω, — 1 ред. оудържю, нын. оумерщвлѣю). 13, 11 ꙗгда же бѣ мѣ. оупразнихса младенства (κατήργησα, — 1 ред. и нын. ѿвѣргохъ). — 2 Кор. 7, 5 вѣбоуду сварѣ (μάχα, — 1 ред. тажа, нынѣ брани). 10, 1 ѿшед же дерзая в вѣ (ἀπὼν, 1 ред. и нын. не сый). 12, 7 да ма томѣ (κολαφίζη, — 1 ред. и нын. да ми пакости дѣкѣть). — Еф. 3, 2 аще оубо слышасте строкныѣ бѣгодати бѣӣ (τὴν οἰκονομίαν, — 2 ред. строи, 1 ред. и нын. сѣмотрениѣ). 4, 2 со всакѣ смѣреномыслѣ (ταπεινοφροσύνης, — 1 ред. съ всакою сѣмѣреною моудростию, нын. со всѣкимъ смиреномѣдрѣмь). 5, 3 ꙗко лѣпо сѣм (πρέπει, — 1 ред. и нын. подобакѣть).

Какъ и во второй редакціи, въ Погодинскомъ № 27 Апостолѣ δίκαιος перев. правдивый Римл. 2, 13; ἐλπίς — надежа Римл. 4, 18; 5, 2, 4, 5; 8, 24; 12, 12; 15, 4, 13; 2 Кор. 3, 12; Еф. 1, 18; 2, 12; 4, 4; καθὼς γέγραπται — ꙗко пишѣса Римл. 1, 17; 2, 24; πᾶς — весь (вм. всякъ) Римл. 1, 16; φρονεῖν — смыслити, φρόνημα — смышленѣ Римл. 8, 5—6; 11, 20; 12, 3, 16; 14, 6; 15, 5; предлогъ διὰ перев. дѣла Римл. 1, 8; 2, 24; 4, 23, 24; 6, 19; 7, 25; 11, 28; 13, 6; 14, 14; 1 Кор. 8, 11; 9, 10; 11, 10; 2 Кор. 2, 10; 4, 1, 5, 11, 14, 15; 5, 18; 8, 9; Еф. 1, 5; ὡς перев. ꙗки Еф. 5, 1.

4. Наконецъ, Погодинскій № 27 Апостолъ раздѣляетъ съ Чудовскою рукописью Новаго Завѣта и ея личныя особенности, т. е. особенности текста, не встрѣчающіяся въ предшествующихъ спискахъ обѣихъ редакцій, равно и не принятыя въ нынѣшній печатный текстъ.

Представимъ для образца примѣры.

а) варианты:

Римл. 1, 10 (всегда оп.) в мѣтвахъ моѣ. моласа. По Шольцу, нѣкоторые греческіе списки, поздніе, и Златоустъ не читаютъ въ началѣ стиха πάντοτε.

5, 12 и тако (смерть оп.) во вся члѣвки пройде. Въ Клерм., Сенж., Кембр. и Дрезд. кодексахъ, также у Оригена не читается соотв. ὁ θάνατος.

5, 18 клятва бо (1, 4 ред. и нын. тѣмъ же оубо, 2 ред. и тѣмъ оубо, ἄρα οὖν) ꙗко единого ради прегрѣшенъ во вся члѣвки на ѡсуженъ. тако и т. д. Вмѣсто частицы ἄρα не читалъ ли переводчикъ ἄρά, что значить — молитва, прошеніе, желаніе, и — проклятіе, клятва?

8, 35 кто ны разлучѣ ѿ любвѣ хв̄ы. скорбь. ли туга. ли гоненъ (или гладь, или нагота. или бѣда оп.).

11, 36 ꙗко ѿс того. и тѣ. и в то всацкѣмъ (томуу слава въ вѣкы ѿминъ оп.).

Можно думать, что и въ обоихъ послѣднихъ примѣрахъ новый переводчикъ имѣлъ въ виду соответствующіе греческіе варианты, хотя такихъ намъ и не удалось найти въ имѣвшихся у насъ подъ руками критическихъ изданіяхъ новозавѣтнаго греческаго текста. Не нашли мы также основанія въ греческихъ спискахъ для слѣдующихъ опущеній словъ и выраженій въ Погодинскомъ № 27 Апостолѣ и Чудовской рукописи Новаго Завета: 1 Кор. 4, 12 въ началѣ стиха не читается: и троужамъса. 11, 24 не читаются слова: се творите въ моѣ въспоминаніи.

б) переводъ:

Римл. 2, 5 скрываѣши собѣ гнѣ (ἐκταυρίζεις, — 1 и 4 ред. щадиши, 2 ред. и нын. събираѣши).

2, 18 и ѿскоушаѣши лучшаѣ. ѡглашаѣмъ ѿ закона (κατηχούμενος, — 1, 2, 4 ред. и нын. наоучаѣмъ). Ср. 1 Кор. 14, 19.

3, 8 и ꙗко вѣстую нѣщии на глти (φασί, — 1, 2 ред. и нын. глѣють, 4 ред. рекѡша).

3, 16 скрушенъ и ѡкаѣнъ в путѣ ихъ (ταλαπωρία, — 1 и 4 ред. стрѣ, 2 ред. трудъ, нын. ѡзлобленіе).

3, 31 зако ли ѡпражнаѣ вѣры рѣ (καταργούμεν, — 1, 2, 4 ред. и нын. разорѣмъ).

4, 17 прѣмо ѣдеже вѣрова бѣи — прозвавшему несущѣмъ ꙗкъ сущѣмъ (χαλοῦντος, — 1, 2, 4 ред. и нын. нарицающю).

6, 5, ꙗще бо сродни быхѡ подобствію смрти кго (1 ред. съобразни и въ отдѣльныхъ спискахъ этой редакціи: сунъѡнти, съкзынци, сълчннци, обьщннци, 2 ред. сверстни, 4 ред. сърѣслнни, Острож. и Моск. 1663 г. Библии: съобразны, Елиз. сообразни и на полѣ: снасажденіи. Имѣлись въ виду два греческихъ чтенія: σύμφυτοι и συμμόρφοι).

8, 3 бесилноѣ бо закона ѡ нѣ же немощнуѣ плоти рѣ (1, 2, 4 ред. и нын. немощноѣ, τὸ ἀδύνατον; ὁ ἀδύνατος — бесилнѣи и 15, 1).

8, 28 любашѣ бѣ. вса сдѣѡтса въ блго. сущѣ по прѣложеню званѣмъ (πάντα συνεργεῖ — τοῖς κατὰ πρόθεσιν, 1 и 4 ред. вса поспѣѡтса, соущимъ по прозрѣнію, 2 ред. все поспѣѣтса, сущимъ по воли възваномъ, Острож. и прочія печ. Библии: вса поспѣшствѡють, сщѣ по прѣоувѣденію).

9, 19 что кще пре(рѣ)куѣ (μέμφεται, — 1 ред. порицаѣтъ, 2 ред. хулитъ, 4 ред. и нын. ѡкарѣѣ).

12, 3 комѡждо. ꙗко бѣ размѣрѣ. мѣроу вѣры (ἐμέρισε, — 1, 2, 4 ред. и нын. ѣсть раздѣлилъ).

12, 6 еще прѣрѣство. по причтоу вѣры (κατὰ τὴν ἀναλογίαν, — 1 и 2 ред. по числоу, 4 ред. по равенствѣ, Острож. и проч. печ. Библии: по мѣрѣ).

12, 10—11 чѣю другъ друга прѣводаще (προηγούμενοι) — дѣи кипаще (ζέοντες). 1, 2, 4 ред. и нын. больша твораще — дѣи горяще, только въ основномъ спискѣ 4 ред. (Библия 1499 г.) на полѣ при словахъ: больша твораще поставлено: прѣварающе.

13, 9 і еще каѣ кѣтера заповѣ. о семь словеси оглавлѣются (ἀνακεφαλαιοῦται). вегда (ἐν τῷ) възлюбши ближнаго своѣю и себѣ. 1, 2, 4 ред. и нын. съвършаются, — за тѣмъ 1 ред. възлюбши, 2 ред. възлюби, 4 ред. еже (Острожская и прочія печатныя Библии: въ еже) възлюбши.

13, 13 ни лѣганьи. и скотоложствни (μὴ κοίταις καὶ ἀσελγείαις, — 1, 4 ред. и нын. не любодѣиини и стододѣиини, 2 ред. ни блуженіемъ. ни любодѣииніемъ).

13, 14 и плѣскаго промышлени не творите в похотѣ (πρόνοιαν, — 1, 2, 4 ред. и нын. оугоди).

14, 5 овъ же суди всю дѣину (πᾶσαν ἡμέραν, — 1 ред. на вса дѣи, 2 ред. а другыи избираетъ вса дѣи, 4 ред. и нын. овъ же сѣдитъ на всакъ дѣи).

15, 12 и встанъ началство^{сти} языко (ἄρχειν, — 1 и 2 ред. власти, 4 ред. и нын. владѣти).

15, 20 тако любочѣно бѣговѣстити (φιλοτιμούμενον, — 1 ред. пространно, 2 ред. чѣно любашю, 4 ред. сѣе же любочѣстенъ, Острож. и Моск. 1663 г. Библия. сѣе же потѣавса, Елиз. сѣе же потѣахса) Ср. 2 Кор. 5, 9 тѣмъ и любочѣствукъ (φιλοτιμούμεθα).

16, 18 и христословесы і бѣгсловенъ прелщаю срдца безлюбивы (διὰ τῆς χρηστολογίας, — 1 и 4 ред. и нын. бѣгынни словесы, 2 ред. мастити словесы).

1 Кор. 1, 10 да то мыслите вси (λέγετε, — 1, 2, 4 ред. и нын. глѣте).

4, 8 и полезно оубо цѣтвовасте (καὶ ὀφελόν γὰρ ἐβασιλεύσατε, — 1 ред. и кще оубо да бысте са въцѣрили, 2 ред. и лѣпо же оубо да бысте цѣтвовали, 4 ред., Острож. и Моск. 1663 г. Библия: и еще оубо да въцѣритеса, Елиз. и ѿ да бы воцѣрили естѣ).

4, 11 і нагѣствукъ. и томимса (κολαφίζόμεθα, — 1, 2, 4 ред. и нын. стражемъ).

7, 5 да оупражнѣтеса постѣ і мѣтвою (ἐνα σχολάσητε, — 1, 2 и 4 ред. да праздноукѣте, Острож. и проч. печ. Библия. да пребываѣте).

7, 31 преминуѣ бо образъ мира сего (παράγει, — 1 ред. мимоходить, 2 ред. мимоидеть, 4 ред., Остр. и проч. печ. Библин: преходи).

7, 35 на блгообразноѣ и блгосѣданьноѣ (εὐπάρεδρον). гѣи не ѿторжно (ἀπερισπάστως). 1 ред. блгообразноу не ѡстоупьноу гѣи безмыльвно, 2 ред. на блгообразноѣ и неѡступьноѣ гѣи бес труда, 4 ред., Острож. и проч. печ. Библин по нын., только 4 ред., Острож. и Моск. 1663 г. безмыловно, Елиз. безмыловнѣ.

7, 38 не женаи же са лучше творѣи (ὁ μὴ γαμίζων, — 1, 4 ред. и нын. не вѣдаѣи, 2 ред. и не женаиса и непосагающѣи оу не творить).

9, 13 и ѡлтарю присѣдации. ѡлтарю сдѣлаются (παρεδρεύοντες, — 1, 2 и 4 ред. и нын. слоужащѣи ѡлтареви).

9, 15 аз же ни кѣдинога же требовѣ сихъ (ἐχρησάμην, — 1, 2 и 4 ред. и нын. азъ же ни кѣдинога створи хъ ѿ сихъ).

9, 18 да блговѣстунѣ неѣстрошено (ἀδάπανον) положю ѣвнѣль хѣо. 1, 2 и 4 ред. без брашна, нын. безъ мзды.

10, 5 послани бѣи бо в пустыни (κατεστρώθησαν, — 1 и 4 ред. положени бо бѣша, 2 ред. положиша бо са, Остр. и проч. печ. Библин: пораженѣи бѣи быша).

10, 11 в них же конци вѣкѣи оуспѣша (κατήντηκεν, — 1 и 2 ред. доидоша, 4 ред., Острож. и проч. печ. Библин: достигнуша).

10, 13 и створи со искусоѣи и сключенѣе (τὴν ἐκβασιν, — 1 и 4 ред. изводство, 2 ред. изведениѣ, Острож. и проч. печ. Библин: избытѣе).

10, 25 все кѣже в масницѣ продакмоѣ идите (ἐν μακέλλῳ, — 1 ред. въ разоумьници, 2 ред. въ купльници, 4 ред. въ макелин, Острож. и проч. печ. Библин: на тѣржищи).

12, 25 да не будетъ раскола в телеси (σχίσματα, — 1 и 4 ред. и нын. распра, 2 ред. раздора).

13, 1 бѣи мѣдѣ звацаѣи (ἦχῳ). ли кимбалѣ всклицаѣи (ἀλαλάζον). 1, 2, 4 ред. и нын. мѣдѣ звѣнащи или кумбалѣ звацаѣи (только 2 ред. хѣмбалон перев. кругъ мѣданъ).

14, 8 кто пристроитса на брѣ (παρασκευάζεται, — 1, 4 ред. и нын. оуготовакѣтса, 2 ред. пуститѣса).

14, 16 исполнаѣи мѣсто грубѣи (τοῦ ἰδιώτου, — 1 ред. неразоумнаго, 2 ред. радьника, 4 ред. невѣстѣвнаго, Острож. и Моск. 1663 г. Библин: невѣжда, Елиз. невѣжды). Ср. 14, 23 внидѣи же невѣгѣси (ἰδιῶται, — 1, 4 ред. и нын. неразоумивѣи, 2 ред. радници).

14, 23 ꙗко неѣстовѣи кѣсте (μαίνεσθε, — 1 ред. зли са дѣкѣте, 2 ред. изумлаются, 4 ред. и нын. бѣсѣетеса).

14, 28 аще не будѣ толковника (διερμηνευτής, — 1 ред. гѣнника, 2 ред. сказающаго, 4 ред. и нын. сказателѣ).

14, 33 не бо кѣсть нестройныѣ бѣ ꙗ мира ꙗ чина (двойной перев. греч. εἰρήνης, — 1, 2, 4 ред. и нын. миру).

14, 36 ли в ва едиѣ сверъшиса (κατήντησεν, — 1 ред. или въ насъ кѣднѣхъ обрѣтеса, 2 ред. или въ васъ едиѣхъ стависа, 4 ред. и нын. достиже).

15, 2 развѣ аще не ашю вѣрукѣ (μὴ εἰχῇ, — 1, 2 и 4 ред. и нын. не вѣсоукѣ).

15, 9 ѿже нѣсмъ доволенъ нареши аѣлъ (ἰκανός, — 1, 2, 4 ред. и нын. достоянъ).

15, 19 мѣтивнѣ всѣ члѣкѣ кѣсмы (ἐλεεινότεροι, — 1 и 2 ред. поущше, 4 ред. и нын. ѡкаанѣнѣши).

16, 6 да вы ма препослете аможе же аще ѡду (προπέμψετε, — 1, 2, 4 ред. и нын. проводите). Ср. 2 Кор. 1, 16.

16, 13 мужайтѣ крѣнитѣ (κραταιοῦσθε, — 1, 2, 4 ред. и нын. оутвържайтеса).

2 Кор. 1, 8 ꙗко ѡзнедооумѣвати нѣ ꙗ жити (ἐξαπορῆσθαι, — 1, 2, 4 ред. и нын. не надѣйтиса).

1, 22 ꙗ давыи залогъ (τὸν ἀρραβῶνα, — 1, 2, 4 ред. и нын. оброученикѣ). Ср. Еф. 1, 14.

1, 24 не ꙗко гдѣумъ вашей вѣрѣ (χρηρίζομεν, — 1 ред. оустоимъ, 2 ред. съвладѣемъ, 4 ред. и нын. ѡбладаемъ).

2, 14 бу же блѣтъ ѿже всегда блюдущему нѣ (въ рукоп. на нѣ, — τῷ πάντοτε θραμβεύοντι ἡμᾶς; 1, 2, 4 ред., Острож. и Моск. Библ. 1663 г. ѡвладоущемоу, только 4 ред., Остр. и Моск. Библ. съ приб. ѿже: ѿже всегда ѡвлѣющѣ, Елиз. всегда побѣдѣтели насъ творщемѣ).

4, 1 не ѡзлѡбихѡса (οὐκ ἐγχαλοῦμεν, — 1, 2, 4 ред. и нын. не стоужахомъ си, не стужаемъ си).

4, 4 въ кѣже не ѡварити ѡмъ просвѣту ѣуалѣ (εἰς τὸ μὴ αὐγάσαι τὸν φωτισμὸν τοῦ εὐαγγελίου, — 1, 2, 4 ред. не вѣснѣти ѡмъ свѣтоу ѣванглиѣ, Острож. и проч. печ. Библ. съ приб. въ ѣже).

5, 13 аще смѣсли вѣ (σωφρονοῦμεν, — 1 и 4 ред. моудрѣствоукѣмъ, 2 ред. оумудрихомъса, Острож. и Моск. 1663 г. Библ. дѡбрѣ мѣслимъ, Елиз. цѣломѣдрствѣемъ).

6, 14 не бывайте ѡбреманѡюще невѣрныѣ (ἐτεροζυγοῦντες ἀπίστοις, — 1 ред. не бывайте прѣтажъ невѣрныимъ, 2 ред. не бывайте прѣтажаще невѣрныимъ, 4 ред. не бывайте ѡнако ѡрѣ носѣще ꙗкоже невѣрныи, Острож. и Моск. 1663 г. Библ. ꙗ не бывайте оудѡбъ прѣлѡжени къ ѡномѣ ѡрмѣ, ꙗкоже невѣрныи, Елиз. оудѡбъ заключаетъ въ скобки, и на полѣ: не бывайте прѣлѡжни ко ѡномѣ ѡрмѣ невѣрныхъ).

8, 20 скутающе се (στελλόμενοι τοῦτο). ѣда кто нѣ поречѣ во

основѣ сей (ἐν τῇ ἀδρότητι) 1, 2 и 4 ред. соумнащеса сего, Острож. и проч. печ. Библ. блюдѣщеса того. Ἐν τῇ ἀδρότητι 1 и 2 ред., Острож. и Моск. 1663 г. Библин: въ величѣствій семь, 4 ред. въ величїи сѣ, Елиз. Библ. во обїлїи семь.

8, 22 ꙗкоже ѿскусихѡ. во многѣхъ многожды. тѣшалива суща (σπουδαῖον). нынѣ многѣ тѣшивѣйша (σπουδαϊότερον). 1 и 4 ред. вѣстанива, вѣстанивѣйша, такъ и нын. только съ подстрочнымъ объясненїемъ: многожды тѣдѣтельна, множае тѣдѣтелиѣйша. 2 ред. добра суща, паче добрайша.

9, 5 и прѣоустрой прѣзвѣщеною. бл҃гнѣе (1, 2, 4 ред. и нын. прѣже оуготовать прѣже вѣзвѣщеною).

11, 1 любезно внасте (ὀφελον ἀνείχεσθε) моѣ малю несмыслѣ. но и внимаете мнѣ (ἀνέχεσθε μου). 1 ред. еда да бысте приѣли малю моѣ безоумнѣ. нѣ и вѣсприимѣте, 2 ред. подобаѣтъ да бысте претерпѣли мало безумью моѣму. но и терпите ми, 4 ред. аще бысте прїали малое безумїе мое. нѡ и прїемлете.

11, 2 сочтахъ бо вы ѣдному мужю (ἡρμσαμην, — 1, 2, 4 ред. и нын. оброучихъ).

11, 9 недостатокъ бо мой принаполниша брѣѣ (1, 2 и 4 ред. лишениѣ бо моѣ испълниша братїѣ, Острож. и прочїя печатныя Библин по нын.).

11, 27 в трудѣ. и в молвѣ (μόχθῳ, — 1 и 2 ред. въ подвиженїѣ, 4 ред., Острож. и проч. печ. Библ. подвижѣ).

12, 15 азъ же сладѣ ѣстрошю (δαπάνησω). и ѣстрошенъ буду по дѣпахъ вашїхъ (1, 4 и нын. ѣждивоу, ѣждивленъ боудоу, 2 ред. ѣздамъ, ѣзданъ буду).

13, 5 сами са ѣскушайте¹⁾ аще ꙗсте в вѣрѣ. и себе сгражайте (ἐαυτοὺς δοκιμάζετε, — 1, 2, 4 ред. и нын. себе искоушайте).

13, 9 се же и хвалимса ѡ вашѣ оустроюньї (τοῦτο καὶ εὐχόμεθα τὴν ὑμῶν κατάρτισιν, — 1, 2 ред. и нын. се молимъса ѡ вашемъ свършенїи, 4 ред. сѣ и моли ваше съвршенїе).

Гал. 1, 4 ꙗко да ѣзмѣ ны ѡ настоящѣ вѣка лукаваго (ἐξέλθαι, — 1, 2, 4 ред. и нын. да избавить).

1, 14 и прооуспѣвахъ во ѣюдѣйствѣ паче многїхъ совзрастникъ в родѣ моѣ (καὶ προέκοπτον ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ ὑπὲρ πολλοὺς συνηλικιώτας ἐν τῷ γένει μου). 1 ред. и преспѣвахъ въ жидовьствїи паче многъ прамъ моїхъ въ родѣ моѣмъ. Προέκοπτον ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ также переводять 2, 4 ред. и нынѣшнїй печатный текстъ, но συνηλικιώτας 2 и 4 ред. и нын. сверстникъ.

1) Въ рукописи: ѣскушѣте.

3, 1 о безумный галате (άνόητοι, — 1, 2, 4 ред. и нын. не-смысленни).

3, 2 се ꙗдино хощю навтыкнути ѿ ва (μαθεῖν, — 1, 2, 4 ред. и нын. оувѣдѣти).

4, 26 горный же ѿѣрѣм свободу ꙗ (ἡ δὲ ἄνω, — 1, 2, 4 ред. и нын. вышынни).

5, 15 блюдетѣ. да не друѣ ѿ друга ѿстѣкѣте (ἀναλώθητε, — 1 и 4 ред. снѣдени боудѣте, 2 ред. погублени будете, Остр. и проч. печ. Библии: ѿстреблѣни бѣдете).

6, 1 ꙗще ꙗ прѣ ꙗтъ будѣ члвкъ в коѣ согрѣшенъ (προλημφθῆ, — 1, 2 и 4 ред. прежде въпадетъ, Острож. и проч. печ. Библи. въпадѣтъ).

Еф. 1, 13 печатлѣстеса дѣмъ ѡбѣщаныѣ стѣмъ (ἐσφραγίσθητε, — 1, 2, 4 ред. и нын. знаменастеса).

1, 16 не почиваю блѣгдара ѡ ва (οὐ παύομαι, — 1, 2, 4 ред. и нын. не престаю).

2, 14 ꙗ срѣдостѣнныѣ ѡплота разрѣшь (καὶ τὸ μεσότοιχον τοῦ φραγμοῦ λύσας, — 1 и 2 ред. и прегражениѣ оградѣ раздроушь, 4 ред. и нын. ꙗ средостѣнне ѡграды разоривъ).

2, 21 ѡ нем же всако созданѣ снаждаѣмо растеть в хрѣ стѣ ѡ гѣ (συναρμολογούμενη, — 1, 2, 4 ред. и нын. съставляѣса, съставляѣмо).

3, 13 гѣ молю. не ѡзлоблену быти в скорбѣ моѣ ѡ ва (μὴ ἐνκαχεῖν, — 1 и 2 ред. не стоужити си, 4 ред., Острож. и проч. печ. Библии: не стѣжати си).

3, 14 сего рѣ прегнбаю колѣни мои (κάμπτω, — 1 ред. покланаю, 2, 4 ред. и нын. прекланаю).

4, 14 влаѣми ꙗ преносими всѣми вѣтры оученыѣ (κλυδωνιζόμενοι καὶ περιφερόμενοι, — 1, 4 ред. и нын. вѣлающе са и скытающеса¹⁾, 2 ред. плавающиѣ ꙗ порѣми).

4, 30 ꙗ не ѡпечалаѣте дѣа стѣго бѣи (μὴ λυπεῖτε, — 1, 4 ред. и нын. не оскѣрблѣйте, 2 ред. не съжалаѣте дѣви стѣму бѣю).

4, 32 будитѣ друѣ другу мастити. блѣгосерди (χρηστοί, εὐσπλαγχνοί, — 1, 2, 4 ред. и нын. блази, ѿсерди).

— дараще себе (χαρίζόμενοι ἑαυτοῖς, — 1 и 4 ред. дающе собѣ, 2 ред. дарующе собѣ, Острож. и Моск. 1663 г. Библи. оѣгажѣюще дрѣгъ дрѣгъ, Елиз. прощѣюще дрѣгъ дрѣгъ).

— ꙗко ꙗ хѣ ѡ бѣз дарова нѣ (1, 2, 4 ред. и нын. бѣ о хѣ, ѡ θεός ἐν χριστῷ).

6, 4 ꙗ ѡѣи. не прогнѣвайте чадѣ вашѣ (μὴ παροργίζετε, — 1, 2, 4 ред. и нын. не раздражайте).

1) 1-я ред. отсегъ и до конца посланія по Христинопольскому Апостолу XII в.

6, 20 ѿ нем же молюся в веригѣ (πρεσβεύω ἐν αλυσί, — 1 ред. въ оужѣ желѣзнѣ, 2 ред. въ вузѣ, 4 ред. въ оужѣ желѣзныѣ, Острож. и Моск. 1663 г. Библ. ѿ нем же свѣзанъ ѣсмь оузы желѣзными, Елиз. ѿ нем же посѣлствѣю во оузахъ).

Изъ отдѣльныхъ чаще встрѣчающихся словъ въ Погодинскомъ № 27 Апостолѣ, какъ и въ Чудовскомъ спискѣ Новаго Завѣта, одинаково переводятся:

Ἐπιθυμία — желанье (1, 4 ред. и нын. похоть, 2 ред. помышленіе) Римл. 1, 24; 6, 12; 1 Кор. 10, 6; Еф. 2, 3; 4, 22.

Περὶσσεύειν — излишествовати (1 ред. избыти, 2 ред. изъобилловать, 4 ред. и нын. избыточествовати) Римл. 3, 7; 5, 15, 20; 1 Кор. 15, 38; 2 Кор. 1, 5; 7, 4; 8, 2, 7; 9, 8, 12; Еф. 1, 8.

Переводъ посланія въ Погодинскомъ № 27 Апостолѣ совершенно такъ же, какъ и въ Чудовскомъ спискѣ Новаго Завѣта, отличается буквальною близостию къ греческому тексту. Одинаково удерживается греческая конструкція и въ такихъ случаяхъ, гдѣ и древніе списки и нынѣшній печатный текстъ отъ нея отстываетъ, по требованію синтаксиса славянскаго¹⁾. Вотъ еще нѣсколько образцовъ буквального перевода.

Ἀληθεύων перев. истинствоуи Гал. 4, 16 (1, 4 ред. и нын. истинѣ глѣ, 2 ред. правдуи).

Διὰ δυσφημίας καὶ εὐφημίας — злослутьѣ и блѣгослутьѣ 2 Кор. 6, 8 (1 ред. съ перестан. хваленіемъ и гажениемъ, 2 ред. хуленіемъ и похваленіемъ, 4 ред. и печ. Библ. по нын. гаженіемъ и блѣгохваленію).

Ἐθρομάχησα — звѣрокоторахса 1 Кор. 15, 32 (1 и 2 ред. звѣри преданъ быхъ, 4 ред. и нын. съ звѣрѣ борахса).

Κατάλαλος — ѡгльбникъ Римл. 1, 30 (1, 2, 4 ред. и нын. клеветникъ).

Ὁ κατηχούμενος — ѡглашаемый, ὁ κατηχῶν — ѡглашаѣй Гал. 6, 6 (1, 2, 4 ред. и нын. оучайса, оучай; только 2 ред. вм. оучайса имѣетъ оучимы).

Παιδαγωγός — дѣтроводець Гал. 3, 24 (1 ред. педагогъ, въ отд. спискахъ пѣстоуньникъ, пѣстоунъ, 2 ред. казатель, 4 ред. и нын. пѣстѣнъ).

Συνεργοί — сдѣлници 1 Кор. 3, 9 (1, 2, 4 ред., Острож. и Моск. 1663 г. Библ. поспѣшници, Елизав. споспѣшницы). Ср. 2 Кор. 1, 24.

Χειροτονθεῖς — руко(поло)жѣ 2 Кор. 8, 19 (1 и 4 ред. сѣща, 2 ред. сѣнъ, Острож. и Моск. 1663 г. Библ. ѡсѣща, Елиз. ѡсѣнъ).

Греч. неопредѣленное съ εἰς τὸ передается неопредѣленнымъ славян-

1) Примѣры см. въ нашей книгѣ: «Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в. М. 1879, стр. 251—252, 288, 341.

скимъ съ приб. ꙗже, въ ꙗже Римл. 1, 11, 20; 3, 26; 4, 11, 13, 16, 18; 7, 4; 8, 29; 11, 11; 12, 2, 3; 15, 8, 16.

Переводится греч. членъ мѣстоименіемъ иже Римл. 3, 5 — ѿ наноса гнѣвъ; Еф. 1, 11 по прѣложенью иже вса дѣющаго.

Оставлены безъ перевода такіа греческіа слова, которыя давно уже переведены въ спискахъ 1 и 2 редакцій, а также въ нынѣшнемъ печатномъ Апостолѣ:

Ἀσέλγεια — аселгїя Гал. 5, 19 (1 ред. стоудолъжьствїе ¹⁾, 2 ред. прѣблуженїе, 4 ред., Острож. и проч. печ. Библ. стѣдодѣанїе).

Γράμματα — грамоты Гал. 6, 11 (1, 2, 4 ред. и нын. книги).

Διακονία — дїаконство 2 Кор. 9, 12 (1, 2, 4 ред. и нын. работа).

Διάκονος — дѣяконъ 2 Кор. 6, 4 (1, 2, 4 ред. и нын. слоуга).

Εἰκών — ѿкона 2 Кор. 3, 18 (1, 2, 4 ред. и нын. образъ).

Εὐτραπεία — ѿтрапелїя Еф. 5, 4 (1 ред. скврѣнство, искрѣнство ²⁾, 2 ред. ѡплазньство, 4 ред. шегы, Острож. и проч. печ. Библ. кощѣны).

Κανὼν — канонъ 2 Кор. 10, 13, 16 (1, 4 ред. и нын. правило, 2 ред. ѿсправленїе, ѡправленїе).

Οἰκονόμος — ѿкономъ Гал. 4, 2 (1, 4 ред. и нын. приставникъ, 2 ред. строитель).

Προσφορά — просфора Еф. 5, 2 (1, 2, 4 ред. и нын. приношенїе).

Στεῖρα — стирѣ Гал. 4, 27 (1, 2, 4 ред. и нын. неплоды).

Оставлены такъ же, какъ и въ Чудовскомъ спискѣ Новаго Завѣта, нѣкоторыя собственныя имена съ греческими окончанїями: ѡзлїтїсь Римл. 11, 1; лукиѡс, тертїѡс, гайѡс 16, 21—23.

5. Погодинскій № 27 Апостолъ представляетъ немногія и несущественныя отличїя текста сравнительно съ Чудовскою рукописью Новаго Завѣта. Даемъ здѣсь полный перечень этихъ отличїй изъ первыхъ пяти посланїй ап. Павла.

Римл. 1, 21 ꙗ бл҃годарїша (Чуд. ꙗ бл҃годарїша).

3, 26 въ ꙗ быти ѿму прѣдну. и ѡправдающа суща ѿ вѣры ѿсвы (Ч. ѡправдающю).

4, 18 въ ꙗже быти ѿму (ѡцю опущ.) многѣ ꙗзыкоѡ.

4, 19 (и опущ.) ѡумершвенѣ ложеснѣ сарринѣ.

4, 20 во ѡбѣщанїи же бѣи не ѡусумнѣса (Ч. не ѡусоумнѣса) невѣрьемъ.

1) Въ основномъ спискѣ 1 ред. Толк. Апостолъ 1220 г. стоудолъжьствїе.

2) Скврѣнство — въ Охрид. Апост. XII в.; искрѣнство — въ Христиноп. Апостолѣ, по над. Е. Калужницкаго, но правильнѣе читать и скрѣнство (скрѣнство — въ Слѣпч. Апостолѣ XII в. и во многихъ другихъ спискахъ).

5, 8 и (приб.) ꙗко ꙗще грѣшныи сущи на. хс за ны оумре.

6, 13 и оуды ваша оружыи правды бѣи (Ч., какъ и всѣ списки, бѣи).

6, 19 сице нынѣ приставите оуды (ваша оп.) работны правды во ошцныи.

8, 3 и о грѣсѣ оуди сущи грѣ. плотью (Ч. в плоти).

8, 9 съ (Ч. се) нѣсть того.

8, 17 ꙗще чада. и наследници. наследници (Ч. оп.) оубо бѣи. наследници (Ч. снаслѣдници) же ху. ꙗще с ни (Ч. оп.) спостражѣ.

8, 26 тако и дхъ съ нами (Ч. оп.) сзаступаѣ немощи наша.

8, 30 сице и оправди (Ч. оправда).

8, 32 ꙗже ѡбо (Ч. оп.) свои сѣа не пощаде.

9, 7 но ѡ ꙗсаце нарѣтса (Ч. наречѣтиса) сѣма.

9, 29 ꙗще не бы (Ч. бы оп.) гѣ саваофъ ѡстави на сѣмени.

11, 27 и си имъ ѡ мене завети (Ч. завѣ).

11, 35 ли кто прѣ кому да (Ч. прежде далъ кому).

12, 10 братолюбьи в собѣ любезно (Ч. любезни).

12, 12 скорбми (Ч. скорбью) претерпаще.

13, 7 ѡдадите ѡбо всѣ долги (Ч. долгъ).

15, 16 сщно (Ч. ошчно).

15, 21 но ꙗко пишѣса. внеродѣ ти (Ч. оп.) имъ не възвѣстиса о не оузрѣ (т. е. Погодинский Апостолъ представляет двойной переводъ греч. *ὑφ' οὐρα*; внеродѣ = древнеслав. вънадрать).

16, 2 о нейже аще вѣ (Ч. ѡ оп.) требуй вещи.

16, 3 цѣлуйте прискулу (Ч. прискоу).

1 Кор. 1, 21 не позна миръ прмдрсти (Ч. мдрѣсти).

1, 29 да не похвалитса (Ч. да не хвалитса).

2, 1 придох. не по преодержанью словеси ли в прмдрти (Ч. в оп).

2, 6 прмдрт же не вѣка сего ни княза вѣка сего (Ч. послѣднія слова, набранныя съ разрядкой, опускаетъ) оупражняемаго.

2, 15 дхвныи же расужаѣ оубо всѣ (Ч. всѣ).

3, 18 ни един же себе да прелщаѣтъ тщими словесы (Ч. послѣднія два слова оп.)

7, 6 се же глго по свѣту (Ч. по попоущѣю).

7, 9 оуне бо и (и приб.) нѣсть посагати.

7, 19 блюденъ (Ч. соблюде).

7, 36 ꙗще кто не в блзѣ образѣ на дѣство свои нечѣпои мысли (т. е. двойной переводъ греч. *ἀσχημονεῖν*, — Чуд. ꙗще же кто нечѣпои на дѣство свои мысли).

7, 38 тѣ же вдаѣи браку свою дву добрѣ творѣ (Ч. всѣ эти слова опускаетъ).

8, 6 въ концѣ стиха приб.: ѿ еди́нѣ дхъ стѣ. ѿ въ нем же вса́чскыѣ ѿмы в нѣ.

9, 14 ѿже ꙗ́виле повѣдающѣ (въ Чуд. ѿже стерто).

10, 2 ѿ вси оу́моу мѡисѣѣ (Ч. в мѡисѣѣ) крѣпшѣ.

10, 29 ѿ ѿноу́ судѣса свѣсти (Ч. соудитса ѿ ѿноу́ свѣсти).

11, 4 на главѣ ѿмѣѣ вѣнецъ (Ч. послѣднее слово оп.).

12, 10 опу́щ.: ѿно́моу же даръ ѿцѣ́лѣѣ ѡ то́ же дсѣ́ (какъ читается въ Чуд.).

12, 26 сраду́ютса вси (Ч. всѣ оуди).

12, 29 еда́ вси слѣ́гы дѣ́ѡ (приб.).

13, 11 ꙗ́ко младе́нецъ мѣ́ртвъвоу́ (Ч. помышлѣ).

14, 3 созданы́ѣ ѿ оутѣ́шенъѣ ѿ оутвѣ́ренъѣ (Ч. вм. послѣдняго слова: оутѣ́хоу).

14, 27 ѿ мно́жакъ три. по части (Ч. по части оп.).

15, 5 ѡ́ди́ному на .҃҃. (Ч. ѡбѣ́ма на .҃҃.)

15, 20 въ нача́лѣ стиха не чит. ны́нѣ́ же (какъ въ Чуд.).

16, 4 со мно́ю ѿдѣ́ѡ ѿхже́ ꙗ́ще ѿску́сите (Чуд. послѣднѣ́я три слова оп.).

2 Кор. 1, 7 стрѣ́темъ ѿ́ (Ч. стрѣ́мъ, безъ приб.).

2, 3 печа́ на печа́ (Ч. оп. на печа́).

4, 14 ѿ прѣ́поставѣ́ (Ч. прѣ́ставѣ́).

8, 4 мола́ще на́ хвѡ́ю бл҃гѣ́тъ. бл҃гѣ́тъ ѿ ѡ́бщину́ служены́ѣ ѿже́ к стѣ́мъ (Ч. мола́ще на́шу бл҃гѣ́тъ. ѿ ѡ́бщину́ слоужѣ́ѣ ѿже́ къ стѣ́мъ).

8, 5 бѣ́ѡ (Ч. гѣ́ѡ).

8, 12 на не́ ꙗ́ще ѿма́ кто (Ч. кто оп.) бл҃гопрѣ́мнѡ.

9, 5 да прѣ́дѡ́ прѣ́ (Чуд. прѣ́ оп.) к ва́.

10, 16 в превѣ́шанѣ́ (Ч. в премѣ́ноуванѣ́) ва́ бл҃гвѣ́стити.

Гал. 2, 17 ѡ́правди́хомса (Ч. ѡбрѣ́тохомъса) ѿ сами́ грѣ́шници.

4, 4 посла́ сѣ́ѣ своѣ́ бѣ́ еди́нороднаго́ (Ч. послѣднее слово оп.)

5, 26 дру́ друга прѣ́зирающе́ (Ч. прозѣ́вающе).

Еф. 1, 15 вѣ́ру ѡ хсѣ́ ісѣ́ (Ч. ѡ гѣ́ ісѣ́).

1, 22 ѿ того́ да́лъ (Ч. ѿ того́ да́лъ главоу́) па́ всего прѣ́кви.

2, 5 животвори́ ісѣ́ хсѣ́мъ (Ч. животвори́ съ хсѣ́мъ).

4, 16 всѣ́ ѡбличены́ѣ дѣ́ѣны́ѣ (Ч. всѣ́мъ ѡбличѣ́е да́ѣны́ѣ).

— вращены́ѣ (Ч. возражены́ѣ) телеси́.

5, 10 что ѿ́ бл҃гоо́удно бѣ́ѡ (Ч. гѣ́ѡ).

6, 7 с лю́бовью́ рабѣ́юще́ гѣ́ѡ с бл҃го́разумьѣ́ (т. е. двойной переводъ греч. μετ' ἐννοίας, — Чуд. с лю́бовью).

Итакъ, Погодинскій № 27 Апосто́лъ дол́женъ бы́ть названъ́ то́чною

копией апостольскаго текста, содержащагося въ Чудовской рукописи Новаго Завѣта. Какъ такой, и какъ списокъ весьма исправный, Погодинскій Апостолъ восполняетъ пропуски, исправляетъ ошибки и указываетъ чтенія Чудовскаго списка въ мѣстахъ загрязненныхъ, выцвѣтшихъ, вообще не ясныхъ и неразборчивыхъ, каковыхъ мѣстъ здѣсь не мало. Напр. въ 1 посл. къ Кор. 12, 3 дѣмъ (въ Чуд. опущ.); 12, 23 нечѣнѣйша (Чуд. чнѣйша); 13, 4 не оплазуѣ (Чуд. не оплазоуѣ) и т. д. Отдѣльные слова, неясныя въ Чудовской рукописи, ясно и легко читаются въ Погодинскомъ спискѣ (см. 1 Кор. 1, 6, 7, 21; 2, 9; 3, 20; 10, 8 и др.). Что Чудовская рукопись послужила оригиналомъ для Погодинскаго Апостола, а не наоборотъ, доказательствомъ этого служить то, что Чудовской списокъ по почерку и по правописанію древнѣе Погодинскаго. Чудовская рукопись написана въ половинѣ XIV в. Что касается правописанія, отмѣтимъ предпочтительное употребленіе въ Погодинскомъ Апостолѣ *у* вм. *оу* (тогда какъ въ Чудовскомъ спискѣ предпочтительно употребляется *оу* и только изрѣдка, большею частію въ концѣ строки, *у*), также употребленіе *и* послѣ гортанныхъ тамъ, гдѣ въ Чуд. рук. поставлено *ы* (напр. 1 Кор. 9, 10 верхи; 10, 33 не искни; 2 Кор. 10, 10 крѣпки и т. д.), *оо* вм. *въ* (1 Кор. 7, 18 и др.). Въ Погодинскомъ Апостолѣ буквенныя титла нерѣдко употребляются тамъ, гдѣ въ Чудовской рукописи видимъ полное написаніе слова, напр. 1 Кор. 6, 7 что рѣ, пѣ (Чуд. что ради, паче); 6, 10 ни тѣѣ (Чуд. ни татыѣ) и т. д. Писецъ Чудовской рукописи иногда вставляетъ въ слова отдѣльныя греческія буквы, напр. 1 Кор. 12, 13 іюдѣої (такъ же и Гал. 2, 15); 16, 19 акѣла; Еф. 5, 4 ѣтрапелиѣ. Въ Погодинскомъ Апостолѣ эти слова написаны такъ: іюдѣѣ, акила, ѣтрапелиѣ. — Дѣло нужно представлять такъ, что изготовленный въ Константинополѣ самимъ ли св. Алексіемъ или по его порученію кѣмъ либо изъ русскихъ, жившихъ тогда въ Константинополѣ въ Студійскомъ монастырѣ и занимавшихся списываніемъ славянскихъ книгъ Св. Писанія и богослужебныхъ для отсыла ихъ на Русь, нынѣ Чудовской списокъ Новаго Завѣта былъ принесенъ въ Москву и здѣсь сдѣлано было съ него нѣсколько болѣе или менѣе точныхъ копій, каковы Никоновскій и Толстовскій списки Четвероевангелія и этотъ Погодинскій № 27 Апостолъ.

Г. Воскресенскій.

1908 г. 30 августа.

Сергіевъ Посадъ.

Dla czego Polacy popierali drugiego Dymitra Samozwańca ?

Kiedy drugi Dymitr pojawił się w Starodubiu, poplecznicy jego bezwzględnie rozpoczęli starania, aby jak najwięcej sprowadzić dlań rot zaciężnych z Polski.

Z ludności miejscowej tylko nieznaczne można było zebrać siły, główne bowiem jej zastępy, pod dowództwem Bołotnikowa, walczyły wówczas w Tule. To też już w połowie lipca r. 1607 rozsyłał Dymitr listy do „Rotmistrzów ziemi Litewskiej i Towarzyszków ich“, wzywając, aby mu jak najprędzej przybywali na pomoc.

W pismach tych opowiadał Samozwaniec, że musiał schronić się na Litwę, chcąc uniknąć zamachów zdradzieckich Wasila Szujskiego i „jego sprawców“, wówczas zaś powrócił do „ojczyzny swej“, do miasta Starodubia, a zamierzając na nowo podjąć walkę z swoimi wrogami, dał listy niniejsze „od swego carskiego prześwieśtłego lica Panu Zerstinowskiemu i towarzyszom jego“. „Wy tedy“ — czytamy dalej w tychże pismach — „do nas zjedźcie się, k'naszemu Carstwu, w sławny zamek Starodub, z łaski swojej zebrawszy się z żołnierzami i z kozakami i ze wszystkim ludem rycerskim, służyć nam, Wielkiemu Caru Dmitru Iwanowiczu, przeciw zdrajcom naszym. A jako wy będziecie przy naszym carskiem Wieliczestwie, i my was pożałujem swoim carskiem pożałowaniem (t. j. hojnie obdarzymy): kto zechce w naszej ojczyźnie być, my was pożałujemy, a jeśli zechcecie zjechać (t. j. odjechać), my was każem wypuścić z wielką chęcią (t. j. z wdzięcznością) i z podarki i napośledniemu (t. j. ostatniemu) pachołku. Gdy przyjedziecie do ziemie Moskiewskiej, w każdym miejscu dadzą wam stacyą, a pieniądze nagrodne naprzód będą wam posłane. A po czemu będą płacić w Koronie Polskiej i w W. Księstwie Litewskim, i my we dwój i we trójnasób za służbę każem (wam) zapłacić“¹⁾.

---

1) Rps. Bibl. Ossol. 168, k. 527.

Wobec tak hojnych obietnic nie możemy się dziwić, że pod chorągwie jego tłumnie garnęli się różnego rodzaju awanturnicy i hołysze.

Oprócz owego, zresztą nieznanego nam bliżej „Zerstinowskiego“, działali w tej sprawie także inni ajenci. Szczególną gorliwością odznaczyli się Fryderyk Tyszkiewicz i Mikołaj Charliński. Obydwaj w listach swych nie tylko twierdzili z niezrównaną beczelnością, że pretendent ten był tym samym Dymitrem, który przed kilkoma laty przebywał w Polsce, ale nadto największymi obsypywali go pochwałami ¹⁾.

Zabiegi ich nie pozostały też bez skutku. Wkrótce siły zbrojne Samozwańca coraz bardziej poczęły wzrastać. „Moskwy, choć nie barzo dobrego wojska“, zebrano „do trzech tysięcy“ ²⁾. Niebawem poczęły się gromadzić także owe rot-y zaciężne, sprowadzone z Polski. Jeden z pierwszych, bo już dnia 2-go września t. r. przybył do Starodubia „Pan Budzilo, chorąży mozyrski“, któremu zawdzięczamy nader cenny i ciekawy dyaryusz do historii wypadków ówczesnych ³⁾. Nieco później łączyli się z nim inni ⁴⁾, jako też oddziały kozaków zaporoskich. Z końcem października „przyszedł Pan Samuel Tyszkiewicz, który miał ze sobą 700 usarzów i 200 piechoty“, wkrótce potem „Pan Walawski w 500 jazdy, a 400 piechoty“. W grudniu przybyli: Wielogłowski, Rudnicki, Chrusliński, Kazimierski i Mikuliński. Nie ulega też wątpliwości, że wówczas już w ścisłym porozumieniu z Samozwańcem działali także książę Adam Wiśniowiecki i książę Roman Rożyński ⁵⁾. Wiśniowiecki pierwszy z wybitnych osobistości pojawił się w obozie drugiego Dymitra ⁶⁾, książę Rożyński zaś wprowadził dopiero z końcem r. 1607 wkroczył w granice państwa moskiewskiego, ale na parę miesięcy przedtem rozpoczął przygotowania do wyprawy swej, a już w październiku Walawskiego i innych wysłał mu na pomoc ⁷⁾.

W listopadzie t. r. przybył nadto do obozu Dymitra nowy samozwaniec, który udawał brata owego Piotraszka, a syna Fiedora, ostatniego z potom-

1) Jeden z takich listów Fryderyka Tyszkiewicza znajduje się w rpsie Bibl. Ossol. 1848 (str. 15—17). — List Mikołaja Charlińskiego (Charłęskiego) ogłosił Niemcewicz (Dzieje Zygmunta III-go T. II, str. 202—208). O zabiegach jego wspomina także Stanisław Kurowski w liście z dnia 30-go listopada r. 1607 (Rps. Muz. XX. Czartor. 342, str. 517).

2) Marchocki, str. 8.

3) Wydany przez Kojalowicza w I-szym tomie „Росс. Истор. Библіотека“.

4) Z opowiadania Budziły wynika, że w wojsku Samozwańca znajdowała się już w połowie września r. 1607 pewna ilość polskich oddziałów zaciężnych.

5) Właściwe jego nazwisko było Rużyński, gdyż gniazdem tej rodziny był Stary Rużyn, wieś położona na Wołyniu, w powiecie kowelakim (ob. „Słownik Geogr. Kr. Pola.“ T. X, str. 48; — Boniecki „Poczet rodów“, str. 286—289); tak też najczęściej nazywają go źródła współczesne. Dla uniknięcia jednak nieporozumień podajemy je w brzmieniu, ogólnie przyjętem.

6) Marchocki, str. 10.

7) Tamże, str. 9.

ków Monomacha. Oto bowiem, co pisze Stanisław Kurowski w liście z dnia 30-go listopada:

„Oznajmuję też Waszmości, że mamy tu przy sobie jeszcze drugiego Carowicza, stryjecznego brata Dymitrowego¹⁾, który niedawno był na wojnę przyszedł ze 3,000 kozaków, któremu imię Fiedor Fiedorowicz. Jest sam z ludem swoim pod regimentem Cara naszego i służy mu jako który bojar-ski syn, jednakże jest w wielkiem u Cara postanowieniu“²⁾.

Z wiosną roku następnego armia Samozwańca zebrała się pod Orłem. Przybył tam także kniaź Roman Rożyński na czele czterotysięcznego, doborowego oddziału wojska. Skoro tylko śniegi stopniały, rozpoczęły się działania wojenne, a Dymitr, jak wiadomo, odniósłszy walne zwycięstwo pod Bołchowem, niebawem pod samą stolicą rozłożył się obozem.

W takich warunkach bardzo pożądanem musiało być dla Szujskiego, jak najprędzej pozbawić go tak cennych dlań posiłków polskich. W tym celu, w rokowaniach ówczesnych z posłami polskimi, bardzo usilnie domagał się, aby Zygmunt odwołał Polaków, walczących w armii Samozwańca. Posłowie polscy przez długi czas nie chcieli przyjąć tego zobowiązania. W końcu jednak, przekonawszy się, że nie przyjmując go, wolności wcale odzyskać nie zdołają, zgodzili się i na to żądanie. Tak więc stanął wreszcie nowy rozejm między Polską a Moskwą, według którego król polski miał odwołać „kniaziów Romana Rożyńskiego i Adama Wiśniowieckiego“, jako też „innych panów i rotmistrzów polskich i litewskich“, którzy zostawali w usługach Dymitra, a na przyszłość czuwać nad tem, ażeby i inni poddani jego najściślej przestrzegali traktatu wówczas zawartego³⁾.

Wkrótce atoli okazało się, jak złudne pod tym względem były nadzieje Szujskiego.

Posłowie polscy bardzo słusznie uważali zawarcie tego rozejmu za wymuszone, a więc nieważne i w rzeczywistości wcale ich nieobowiązujące⁴⁾. Zdaje się też, że niebardzo szczerze wzywali Polaków, bawiących w Tuszy-nie, do opuszczenia sprawy Samozwańca. Tak więc pozostali w jego obozie nie tylko ci, którzy przedtem już oddali mu swe usługi, ale nadto właśnie wówczas przybyły mu na pomoc nowe i wcale liczne zastępy. Marchocki powiada, że „tak szczęśliwą była ta wojna, iż rzadko kiedy minęło ćwierć

1) Byłby to właściwie nie brat stryjeczny, lecz synowiec Dymitra.

2) W liście do „Pana Waskowskiego“, datowanym z Brańska, dnia 30-go listopada r. 1607 (kopia współczesna w rpsie Muz. XX. Czartor 342, str. 517—518).

3) Szerbatow, *История Польская*. T. VII, cz. III, str. 99—113. — Buturlin, *История смутного времени Ч. II. Приложения*. Str. 59—70.

4) Aleksander Gosiewski całkiem otwarcie oświadczył to posłom moskiewskim podczas rokowań w r. 1615 (Suppl. ad *Historica Russiae Monum.* Str. 445—446).

roku, albo i miesiąc, w którymby tysiąc, lub przynajmniej kilkaset ludzi do wojska z Polski nie przybyło“.

Pomiędzy tymi nowymi uczestnikami tej walki znowu wiele było awanturników, którzy dla zysku, spodziewając się hojnej nagrody, udawali się do Tuszyna. Ale byli między nimi i tacy, co z zupełnie innych pobudek śpieszyli pod chorągwie Dymitra i do zwycięstwa jego bardzo śmiało i daleko idące przywiązywali nadzeje i plany polityczne.

Według powszechnie przyjętego dotąd mniemania, rokosz Zebrzydowski zakończył się przeproszeniem Zygmunta przez wojewodę krakowskiego, na konwokacji, zebranej w maju r. 1608. W istocie jednak rzecz się miała zupełnie inaczej, a bitwa guzowska ¹⁾ wcale jeszcze nie złamała stronnictwa malkontentów. Już bowiem w sierpniu t. r. przewodcy rokoszu rozpoczęli starania, ażeby na nowo rozpocząć walkę z Zygmuntem. W tym celu na dzień 16-go września, do Warszawy zwołali sejm elekcyjny ²⁾, a gdy — o ile się zdaje — udział w zebraniu tem nie był dość liczny, rozpisali nowy zjazd, który miał się odbyć pod Lublinem, „prędko po Trzech Królach“ w roku następnym ³⁾. Równocześnie przygotowywali się także, ażeby i w sposób zbrojny poprzeć swe usiłowania. W Koronie na czele tych hufców, mających walczyć w sprawie rokoszu, stał „pułkownik“ Ludwik Poniatowski, jako też kilku „rotmistrzów“, jak Maciej Dębiński, Andrzej Kołuski i Maciej Budzanowski ⁴⁾. Na Litwie duszą tych zabiegów był książę Janusz Radziwiłł.

Właśnie wówczas pod Brześciem rozłożyło się obozem wojsko inflanckie, które od dłuższego czasu niepłatne, dla uzyskania żołdu zaległego podniosło konfederację i zajęło tamtejsze dobra królewskie. Otóż konfederatów tych pozyskał Radziwiłł dla sprawy rokoszu i zaciągnął ich na swój żołd, a prócz tego także inne hufce zbrojne gromadził. Położenie na Litwie tem bardziej się zaostrzało, że pomiędzy Radziwiłłem a Chodkiewiczem, który jako hetman litewski dowodził tamtejszem wojskiem królewskim, oddawna także osobiste zachodziły urazy i niechęci ⁵⁾.

Zygmunt, zatrzwożony tem działaniem rokoszan, w październiku i grudniu r. 1607 wzywał tak dworzan swych, jak senatorów sobie życzliwych, aby „jako najrychlej i z największą gotowością przybywali do Krakowa, dla

1) Stoczona dnia 5-go lipca r. 1607.

2) Rps. Bibl. Ossol. 2, 280, k. 55.

3) Rps. Muz. XX. Czartor. 841, str. 918.

4) Wojska te miały się rozlicznych dopuszczać nadużyć. Uniwersały, w tej sprawie wydane przez Zygmunta i Żółkiewskiego, ogłosił Bielowski („Pisma Stan. Żółkiewskiego“, str. 183—184) i Rambowski („Konfederacja i rokosz“. Cz. II, str. 218—224).

5) Naruszewicz, *Historja J. K. Chodkiewicza* (Warszawa, 1805). T. I, str. 158, 186—205.—*Archiwum Radziwiłłów* (SS. Rer. Polon. T. VIII, str. 243).

odrażania jego dostojństwa, jako głowy tej Rzeczypospolitej“, a zarazem ażeby „tak szkodliwemu zapędowi tych swawolnych ludzi wszelakim sposobem zabiegać nie omieszkali“¹⁾. Tem chętniej więc przyjął pośrednictwo, które mu ofiarował zebrany w październiku t. r. synod piotrkowski, jako też niektórzy znakomici senatorowie, jak Janusz Ostrogski, kasztelan krakowski i Stanisław Żółkiewski. Szczególnie ten ostatni gorliwie zajął się tą sprawą. Za jego też staraniem zgodził się na to Zebrzydowski, że senat miał załatwić wszelkie sprawy, przez rokosz poruszone i istotnie dnia 6-go czerwca r. 1608²⁾ przybył na konwokację do Krakowa i króla przeprosił.

Zupełnie odmienne jednak stanowisko zajęli inni rokoszanie.

Na kilka tygodni przedtem, z końcem marca t. r. zebrali się w Krasnymstawie „pułkownicy, rotmistrze, towarzysze i wszystko rycerstwo“ rokoszowe i nową zawiązali konfederację. W uniwersale, wydanym w imieniu tego związku, oświadczają jego twórcy, że na konwokacji krakowskiej „Rycerstwo koronne i W. Księstwa Litewskiego tylko jakąś malowaną może odnieść satysfakcją“, ponieważ senatorowie, należący do obozu królewskiego, „deputatów na to i pozwolenia ze wszystkich województw nie otrzymawszy, sami, privata autoritate, coś nowego stanowić“ zamierzają i „teraz jedynie z Panem Wojewodą krakowskim, jakoby o prywatne sprawy pojednać się“ usiłują. Z tego też powodu — powiadają dalej autorowie tego pisma — „ten terazniejszy kaptur“³⁾ nasz ponowioną przysięgą utwierdzamy i przy przedsięwzięciu swem mężnie stać obiecujemy, przed Bogiem się oświadczając i wszystkimi obywatelami tej sławnej Korony, że mocnie, nieodmiennie we wszystkich zaciągach przy Jego Mości Panu Wojewodzie krakowskim do gardł naszych stać nie zaniechamy i z nim wspólnie, dla miłej wolności, nawet wszystko najgorsze ponieść gotowiśmy“.

Akt ten, pełen wyrzekań na „opresy“ i „fortele“ stronników królewskich, podpisali dwaj „pułkownicy“, a mianowicie niejaki Wysocki i ów wymieniony powyżej Ludwik Poniatowski, jako też czterestu „rotmistrzów“⁴⁾.

Podobnie i na Litwie zwołanie konwokacji krakowskiej nie sprawiło pożądanego wrażenia. Wprawdzie w czerwcu t. r. za pośrednictwem Henryka Firleja, referendarza koronnego i innych senatorów, pozornie pojednał

1) Rps. Muz. XX. Czartor. 341, str. 918. — Rps. Bibl. Ossol. 2, 280, k. 55.

2) Wielewicki, Dziennik etc. T. II, str. 274. — W kilka dni później, dnia 14-go t. m. przeprosili króla także Szczęśny Herbut, Piotr Łaszczyński i Zygmunt Grudziński, wojewoda rawski.

3) Kapturem nazywano konfederację, zawiązaną podczas bezkrólewia.

4) Akt ten, datowany z dnia 25-go marca r. 1608, znajduje się w współczesnych odpisach w rękopisach Muz. XX. Czartor. 341 (str. 999—1002) i 343 (str. 138—140), jako też w rpsie Bibl. Jagiell. 166 (k. 182).

się Radziwiłł z Chodkiewiczem, ale króla nie przeprosił ¹⁾ i jak świadczą wypadki następne, intryg swych i zabiegów przeciw Zygmuntowi wcale nie zaniechał. Pomimo więc pogodzenia się z dworem Zebrzydowskiego, dość liczne jeszcze było stronnictwo malkontentów tak w Polsce, jak na Litwie.

Atoli przy ówczesnem usposobieniu narodu niełatwo było przeciwnikom Zygmunta, bez obcej pomocy, na nowo otwartą rozpocząć z nim walkę. W owej odezwie konfederatów krasnostawskich uskarżają się przewodcy tego związku na „oziębłość ludzką w rzeczach tak wielkich, że niektórzy, mało dbając na konfederacye, obowiązki, pod sumnieniem, pod uczciwością na się dane, tego wszystkiego i tych przytem, co się za to ujęli, sromotnie odbiegają“. Przy takim więc zobojętnieniu ogółu dla sprawy rokoszu, należało przedewszystkiem o tę obcą pomoc postarać się, a zabiegi w tym celu — jak w parę lat później oświadczył sam Zygmunt Chodkiewiczowi — głównie podejmowali Janusz Radziwiłł, Szczęsny Herburt i Piotr Gorajski ²⁾.

Tego poparcia z zewnątrz spodziewano się naprzód ze strony Moskwy, a mianowicie od drugiego Samozwańca, któremu wówczas poddała się już bardzo wielka część państwa moskiewskiego.

Jak wiadomo, jeszcze w r. 1605 niektórzy przewodcy malkontentów polskich weszli z pierwszym Dymitrem w ścisłe porozumienie. Samozwaniec chętnie zawiązał z nimi bliskie stosunki i tak pieniędzmi, jak w sposób zbrojny gotów był poprzeć ich usiłowania ³⁾. Na sejmie w r. 1611 oświadczył podkanclerzy koronny Szczęsny Kryski, że dla udzielenia pomocy rokoszanom miano zebrać pod Smoleńskiem 40,000 wojska moskiewskiego pod dowództwem Dymitra Szujskiego, a nawet na jego własne powołał się w tej sprawie świadectwo ⁴⁾. Nie ulega też wątpliwości, że gdyby nie nagła śmierć pierwszego Samozwańca, zupełnie odmienny byłby tak przebieg rokoszu ówczesnego, jak w ogóle wielu z wypadków następnych.

Otóż o podobną pomoc postanowiono postarać się także ze strony dru-

1) Naruszewicz twierdzi w „Historji Chodkewicza“ (t. II, str. 200), a za nim powtarzają to i inni autorowie, że Janusz Radziwiłł listownie króla przeprosił, jednak wiadomość ta niewątpliwie jest mylną. Z rozmowy bowiem, którą w r. 1611 miał Zygmunt z tymże hetmanem litewskim, wynika, że dumny ten magnat ani pisemnie, ani osobiście tego nie uczynił (Korespondencye J. K. Chodkiewicza etc. Biblioteka Ordynacyi Krasieńskich. T. I, str. 81—82). W ogóle Janusz Radziwiłł do końca życia zostawał w opozycji przeciw dworowi i przeważnie przemieszczał w Prusiech (E. Kotłubaj „Galerja portretów Radziwiłłowskich“. Str. 159—160).

2) Korespondencye J. K. Chodkiewicza, tamże.

3) A. Hirschberg, Dymitr Samozwaniec. Str. 173—178, 255—256.

4) Dymitr Szujski wraz z braćmi Wasilim i Iwanem bawił wówczas jako jeńiec wojenny w Warszawie.

giego Dymitra ¹⁾ — jak to później publicznie nie wahali się oświadczyć najznakomitsi z senatorów polskich.

Niestety nie umiemy powiedzieć na pewne, kto w tej sprawie odegrał rolę pośrednika, zdaje się jednak, że misji tej podjęli się trzej z rotmistrzów konfederacji brzeskiej, którzy w lipcu r. 1608 przybyli do obozu tuszyńskiego, a mianowicie: Aleksander Zborowski ²⁾, Andrzej Młocki i Marek Wilamowski. Każdy z nich z wcale znacznym oddziałem wojska przyłączył się do armii Samozwańca. Ten ostatni „miał ze sobą” — jak się wyraził Marchocki — „pod tysiąc człowieka dobrego, Młocki przyprowadził dwie chorągwie, husarską i kozacką, a Zborowski „kikanaście set człowieka” ³⁾. Oni to prawdopodobnie prowadzili w obozie tuszyńskim owe zabiegi przeciw Zygmuntowi, których ostatecznym celem miało być osadzenie Samozwańca na tronie polskim.

W sierpniu t. r. nowy, a niepospolitych zdolności wojownik, Jan Piotr Sapieha, starosta uświatski, wystąpił również do walki przeciw Wasilowi Szujskiemu. Ten jednak z zupełnie odmiennych pobudek oddał usługi swe Dymitrowi.

Starosta uświatski, podobnie jak wówczas cała rodzina Sapiehów, należał do wiernych stronników Zygmunta. Ukończywszy nauki we Włoszech ⁴⁾, przez czas dłuższy służył wojskowo pod dowództwem Zamojskiego i Chodkiewicza i tak na Wołoszczyźnie, jak w Inflantach nieraz świetnie się odzna-

1) Że takie były zamiary ówczesnych przewódców malkontentów polskich, wynika to z wielu świadectw późniejszych, a mianowicie dwóch mów, t. j. Szczęsnego Kryskiego i Lwa Sapiehy, wypowiedzianych na sejmach w r. 1611 i 1613. I tak w r. 1611 oświadczył podkanclerzy Kryski:

„Wszak (teraz) odkryć może, co się dotąd tało. Zaszły były i pierwszego, co na Moskwie zabito, Otrepieja zamysły. Tak daleko zaszły praktyki, że sobie koronę polską odnieść obiecowali. Tuszył i ten wtóry (Dymitr) rzeczom swoim dobrze, skoroby moskiewskich skarbów dopadł. Są żywi, co pierwszego intruza spraw wiadomi. Jest Dymitr Szujski, co się ze 40 tysięcy pod Smoleńsk, w ono niebezpieczne Rzeczypospolitej naszej zamieszanie gotował. Na co, niechaj go pytają sami ci, co tego wtórego do Polaki wabili. A czekaćże było tego, aaby był nieprzyjaciół w ojczyźnie naszej sedem belli założyć? A czekaćże, aaby był zamysły swoje wywarł? Zaprawdę byłoby nierychło, chyba po polsku, po szkodzie rzeczy dźwigać” (Rps. Bibl. Ossol. 207, k. 56—61 i 231 k. 256—262. — Rps. Muz. XX. Czartor. 106, Nr. 45 i 46).

W r. 1613 zaś powiedział Lew Sapieha:

„Znącił się potem drugi Dymitr znowu tak wiele wojska, że miał 16,000 kopijnika, bez pieniędzy, którzy chcieli, posadziwszy na stolicy tego impostora, za ośm niedziel, a nadalej za trzy miesiące, w Krakowie koronować go” (Rps. Muz. XX. Czartor. 352, str. 538—539).

2) Szczęsny Kryski, podkanclerzy koronny, pisał do Zborowskiego z początkiem listopada r. 1609: „... powiedziano, żeście już stolicę opanowali Waszmość, a na Kraków się gotujecie (Rps. Bibl. Ossol. 208, k. 84—86).

3) Budziło, tamże. Str. 136. — Marchocki, tamże. Str. 86.

Oprócz trzech powyżej wymienionych, przybyli wówczas do obozu Samozwańca: Bobrowski, Stadnicki, Rudzki, Oryłkowski, Kopyczyński „i innych barzo wiele” (Małkiewicz, Pamiętnik. Str. 18). Każdy z nich przyprowadził ze sobą większy lub mniejszy oddział zbrojnych.

4) Windakiewicz, Padwa etc. Str. 62 i 92.

czył. Podczas rokoszu walczył po stronie królewskiej, a nawet dwie rotę, husarską i kozacką, własnym kosztem wystawił ¹⁾. Po bitwie guzowskiej, w sierpniu r. 1607, napisał list do Samozwańca, w którym ofiarował mu swe usługi ²⁾, a uczynił to z pobudek, które najłatwiej zrozumiemy, oceniając postępowanie jego ze stanowiska ogólnej polityki ówczesnej tej rodziny, a przede wszystkim Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego.

Niezwykły ten człowiek, polityk w wielkim stylu i właściwy twórca świetności tego rodu, obok licznych prac, podejmowanych dla dobra publicznego, szczególną też odznaczał się starannością około powiększenia swojego majątku rodzinnego. Umiał on wybornie wielkie cele polityczne łączyć z dążeniem do osiągnięcia własnych korzyści, a zabiegi te z tem większą podejmował gorliwością, że po przodkach swych tylko wcale skromną odziedziczył fortunę. To też w ciągu długiego jego żywota nie masz prawie roku, w którym mienia swojego nie powiększyłby, już to kupnem, już też w skutek hojnych nadań królów polskich, a osobiście Zygmunta III-go ³⁾.

Sądził on bardzo trafnie, że majątek swój mógłby nadto znacznie pomnożyć, gdyby mu się udało odzyskać rozległe dobra w ziemi smoleńskiej, które Sapiehowie utracili po zdobyciu tej twierdzy przez Moskwę za Zygmunta I-go. Dobra te, a mianowicie Opaków i Jelna, pierwotne gniazdo tej rodziny, były niegdyś własnością Bohdana Sapiehy, pradziada kanclerza litewskiego ⁴⁾. Lew Sapieha wytrwale też dążył do odzyskania ich ⁵⁾, a w usiłowaniach tych znajdujemy także klucz do zrozumienia działalności jego i na polu publicznym. Skoro bowiem znaczne te obszary tylko przez zdobycie Smoleńska można było odebrać, przeto przez długie lata nieustannie prawie starał się Sapieha o wywołanie wojny z Moskwą, lub o wzniecenie zaburzeń w sąsiednim państwie moskiewskim, ażeby osłabiając je, tem łatwiej mógł osiągnąć cel, tak gorąco upragniony.

Z tego to powodu już w r. 1584 radził Batořemu, ażeby skorzystał z ówczesnych zamieszek w Moskwie, z „bezumnym“ Fiedorem rozpoczął wojnę i Smoleńsk odebrał ⁶⁾.

Kiedy w r. 1603 pojawił się w Polsce pierwszy Dymitr Samozwaniec, kanclerz litewski ofiarował się dostarczyć mu ludzi i pieniędzy na jego wyprawę przeciw Borysowi ⁷⁾.

1) Sapiehowie etc (Petersburg 1890). T. I, str. 198.

2) Że to zgłoszenie się Sapiehy do Dymitra nastąpiło najpóźniej w sierpniu r. 1607, wynika z odpowiedzi Samozwańca, datowanej z Starodubia, dnia 6-go września t. r. (Teki Narusz. z r. 1607. Nr. 261).

3) Sapiehowie. T. I, str. 145—177.

4) Tamże, str. 5.

5) Kognowicki, Życia Sapiehów. T. I, str. 78.

6) Tamże, str. 32.

7) Pierling, Rome et Démétrius. Pièces justificatives. Str. 178.

W cztery lata później, gdy drugi Dymitr starał się o pomoc polskich oddziałów zacieężnych, Jan Piotr Sapieha jeden z pierwszych zgłosił się z chęcią oddania mu swych usług, a uczynił to pod wpływem i za namową swojego brata stryjecznego Lwa Sapiehy ¹⁾.

W r. 1609 kanclerz litewski usilnie namawiał króla do podjęcia wyprawy na Smoleńsk ²⁾. Wspomina o tem także królowa Konstancja w liście współczesnym ³⁾.

Po odzyskaniu tego województwa, kiedy Zygmunt powydawał przywileje, nadające dobra w ziemi smoleńskiej niektórym z panów koronnych, Lew Sapieha w imieniu całego W. Księstwa litewskiego bardzo stanowczą przeciw temu zaniósł protestacją ⁴⁾. Smiało to wystąpienie zupełny też odniosło skutek, na sejmie bowiem r. 1613, w t. zw. „ordynacyi województwa smoleńskiego“ postanowiono, że wszelkie dobra szlacheckie w temże województwie miały być przywrócone ich prawowitym właścicielom ⁵⁾.

Te ciągłe zabiegi około powiększenia fortuny swej, obok chęci rozszerzenia granic Rzeczypospolitej, najlepiej tłómaczą nam pobudki, któremi kierował się kanclerz litewski w stosunkach naszych z Moskwą. Z tego to powodu albo namawiał do rozpoczęcia wojny otwartej, albo przynajmniej popierał usiłowania, mające na celu wywołanie zaburzeń w sąsiednim państwie. Niewątpliwie też w tej myśli nakłonił swojego brata stryjecznego do oddania swych usług drugiemu Samozwańcowi. Przemawia za tem także okoliczność, że odtąd obydwaj, t. j. kanclerz i starosta uświatski, w wszelkich sprawach ważniejszych w najściślejszem działali porozumieniu.

W takich to celach postanowił Jan Piotr Sapieha wyruszyć do Moskwy. Z wypadków następnych przekonamy się jednak, że obok tych, prawdopodobnie głównych pobudek, kierowały nim jeszcze inne, już czysto osobiste, a mianowicie jego ambitne i bardzo daleko idące plany polityczne.

Dla Dymitra oczywiście tylko bardzo pożądanem mogło być przybycie tak wybitnej osobistości, jak starosta uświatski. To też na propozycję jego odpisał już dnia 6-go września t. r. w odpowiedzi swej nie szczędząc wyrazów, bardzo dlań pochlebnych.

„Życzliwość waszą“ — pisał Samozwaniec w tymże liście — „ktojeśmy doznawali czasów swoich, i teraz nieodmienną, przeciwko nam pokazaną, z spisania listu widzimy. Wielce dziękujemy i wyrozumiawszy życzliwość waszą równą a nieodmienną we wszystkim Waszmości łaskę swoją oznaj-

1) Sapiehowie. T. I, str. 199. — J. Rywocki, *Idea Magni Herois etc.* Str. 74.

2) Pamiętnik Jakóba, Pazonki. Str. 42. — E. Szczepkin. *Wer war Pseudodemetrius I?* (Arch. f. slav. Phil. T. XXI, str. 142).

3) Kognowicki, tamże. Str. 279.

4) Tamże, str. 84—94.

5) Vol. legum. T. III, str. 96.

mujem i mamy to na dobrem baczeniu, iż gdy, da Pan Bóg, na stolicy swej będziemy, szcudrobliwą ręką naszą carską nadgradzać winni zostawamy. A teraz żądamy Waszmości, abyście z kupą ludzi rycerskich narodu polskiego do państw naszych jako naprędzej przybywali“¹⁾).

Pomimo takiego wezwania, dopiero w rok później przybył Sapieha do Tuszyna. Zwłokę tę spowodowały zapewne współczesne wypadki w Polsce, a poniekąd może i niezbędne przygotowania wojenne.

Wojsko Sapiehy, oprócz dość licznych pacholików, składało się z dwóch chorągwi husarzy, mających razem 250 koni, 570 pietyhorców, 550 kozaków, kilku dział, wreszcie z trzech chorągwi piechoty. Z tych pierwsza, z powodu „barwy“ swej zwana błękitną, liczyła 100 ludzi, dwie inne t. zw. „piechoty czerwonej“ 250. Ogólna więc liczba tego wojska wynosiła 1370 koni i 350 piechoty²⁾.

Wszystkie te oddziały zebrały się z końcem lipca r. 1608 na pograniczu, w okolicach wsi Iwanowice. Ztąd też, dnia 27-go t. m. wkroczył Sapieha w ziemię moskiewską.

W dwa dni później przybył nad rzeczkę Łośmianę, gdzie przez cztery dni zatrzymał się. Tutaj „wszystko towarzystwo“ zawiązało konfederacyę i uchwaliło „artykuły“, mające zapewnić tak posłuszeństwo dla swojego wodza, jak ład i bezpieczeństwo w obozie³⁾.

W akcie konfederacyi powiadają twórcy tego związku, że „zaciąg ten uczynili przeciwko Wasilowi Szujskiemu, na sławę Cara Jego Mości, tudzież przywiedzeni żalem z upadku i okrutnego więzienia braci swej, więc mając przed oczyma sprawiedliwość skrzywdzoną Jaśnie Wielmożnej Maryny Mniszchowej, Wielkiej Carycy moskiewskiej, która za zgodą i prośbą Bojar dumnych i narodu wszystkiego oddana w małżeństwo Wielkiemu Carowi Dymitrowi Iwanowiczowi, przez tegoż Wasila Szujskiego zdradliwie z państwa złupiona i do więzienia wzięta została“.

1) Rpsy Muz. XX. Czartor. 103 (Nr. 261) i 342 (str. 517).

2) Ilość i skład wojska Sapiehy najdokładniej podaje jego dyaryusz, opisując wyjście jego z obozu tuszyńskiego pod Trójcę („Polska a Moskwa w pierwszej połowie wieku XVII-go etc. Str. 188). Co do liczby tego wojska zgadzają się z nim Marchocki (tamże, str. 87), jako też „Rejestr wojska polskiego, który jest przy Caru na Moskwie“ (Rps. Bibl. Jagiell. 102, str. 315—316), wreszcie Jerzy Mniszech w mowie swej, mianej na sejmie w r. 1611 (tamże, str. 457—460). Natomiast niewątpliwie mylną jest wiadomość, podana przez Maskiewicza (tamże str. 18), który powiada, że Sapieha przyprowadził ze sobą „kilka tysięcy koni“. Zupełnie zaś niewiarogodne i fantastyczne jest przedstawienie Kognowickiego. Autor ten twierdzi bowiem, że „wojska waszyckiego, które było przy Sapiezie, liczono do trzydziestu tysięcy, rachując z czeladzią obozową, regularnego zaś wojska większa część była“ (Życia Sapiehów etc. T. II, str. 163).

Wreszcie również mylną jest wiadomość, podana przez Kostomarowa, który pisze w swoich „Monografiach“, że z Sapiehą wyruszyło do Moskwy „siedm tysięcy śmiałków“ (Монорпаѳин etc. T. V, str. 139).

3) Dziennik J. P. Sapiehy. Tamże, str. 175 i nast.

Dalej oświadczają związkowi, że ponieważ sprawa ta „dłuższego czasu potrzebuje, zaczem ludzie zwykli przedsięwzięcia swego, choć uczciwego ustępować“ — przeto „wszyscy zgodnie obiecują, tę zaczętą ekspedycją kończyć statecznie“ i „przy Caru Jego Mości nieść zdrowie swe przeciwko każdemu jego nieprzyjacielowi“. Gdyby zaś „po skończeniu tej wojny, powyjściu dziesięciu niedziel, nie doszła ich zupełna zapłata, według listów przypowiednich i asekuracyi, od Cara Jego Mości wojsku danych, tedy w żadne kontrakty się nie wdając, mają wszyscy wjechać w ziemię Siewierską i Rzezańską (t. j. Riazańską) i z nich prowenta na pożytki swe, aż do zupełnej zapłaty za służby swe i szkody poniesione obracać“.

W końcu dodano, że jeżeliby w wojsku zaszły jakie „insolencye“, w takim wypadku, dla „uskromienia swywoli“ miano „obrać marszałka, sędziego i deputaty i zlecić im tak szafunek wszelakiego rządu“, jak zupełną moc karania winnych ¹⁾).

Ciekawy ten dokument zaprzysięgli wszyscy towarzysze i własnoręcznie się na nim podpisali.

Akt ten niewątpliwie wyraża uczucia i sympatye ogółu związkowych, wnosząc jednak z wypadków następnych, nie możemy wątpić, że u właściwego jego twórcy, a mianowicie Jana Piotra Sapiehy, zupełnie odmienne i wcale nie sentymentalne, lecz wyłącznie polityczne działały pobudki.

Tak więc owe zastępy Polaków, walczących w armii Samozwańca, można podzielić na trzy różne grupy ²⁾. Naprzód śpieszyli pod jego chorągwie ludzie, pragnący żołdu wysokiego i łupów wojennych, w ogóle hojnej nagrody, którzy podobnie jak oddziały condottierów na Zachodzie, służyli każdemu, sowitą obiecującemu im zapłatę. Później udawali się do Tuszyńa malkontenci polscy, przeważnie różnowiercy, którzy przy pomocy Samozwańca zamierzali na nowo rozpocząć walkę z Zygmuntem, a nawet Dymitra na tronie polskim osadzić zamysłali. Wreszcie oddał mu usługi swe Jan Piotr Sapieha, działający w myśl polityki ówczesnej tej rodziny, a mającej tak wzrost jej potęgi na celu, jak w ogóle dobro i pożytek całej Rzeczypospolitej.

A. Hirschberg.

1) Kognowicki, Życia Sapiehów. T. II, str. 158—162.

2) Podług Marchockiego, w Tuszyńu, w wrześniu r. 1608 „liczyło się wojska polskiego konnego 18,000, a piechoty dobrej 2,000, okrom kozaków zaporoskich, których było ze 80,000“ (tamże, str. 40). — Stanisław Domaradzki, wróciwszy z Moskwy w wrześniu t. r., miał opowiadać, że Dymitr „pod stolicą miał wówczas 80,000 ludzi“ (Царствъ, Царь Басмилъ Илѣкскіи etc. T. II, cz. 2-ga, str. CCCLXXXIII). Według współczesnej zaś szczegółowej relacji polskiej „suma waszytkiego wojska“ (polskiego) wynosiła wówczas 21,380 (Rejestr wojska polskiego, które jest przy Caru na Moskwie. Rps. Bibl. Jagiell. 102, str. 315—316. — Podobny „rejestr“ ogłoszony w I-szym tomie „Росс. Ист. Библиотек“, str. 718—716, odnosi się niewątpliwie do czasów późniejszych, a mianowicie do r. 1610).

Присяга крестьянъ по чешскому средневѣковому праву.

(Страница изъ исторіи крестьянъ въ Чехіи).

Въ чешскихъ средневѣковыхъ юридическихъ текстахъ неоднократно встрѣчается терминъ: «человѣчество» (člověčenství), образованный отъ слова «человѣкъ» (člověk). Уже въ концѣ XV вѣка упомянутый терминъ употребляется для обозначенія крѣпостного состоянія сельскихъ жителей, какъ это видно изъ различныхъ постановленій высшаго земскаго суда. Для примѣра можно указать нѣкоторые изъ нихъ: только землевладѣлецъ имѣлъ право выдать крѣпостному освободительный актъ; если король жаловалъ крѣпостному человѣку гербъ, т. е. возводилъ его въ шляхетское званіе, то и тогда крѣпостной не имѣлъ права покинуть свой участокъ и считать себя свободнымъ отъ обязательствъ, обусловленныхъ его «человѣчествомъ», т. е. прикрѣпленіемъ къ землѣ; далѣе, если какой-либо иноземецъ «далъ обѣтъ челоуѣчества» одному землевладѣльцу, а потомъ уходилъ къ другому, то первый имѣлъ право требовать его выдачи подобно тому, какъ если бы дѣло шло о сбѣжавшемъ старинномъ крѣпостномъ, ибо въ этомъ случаѣ не имѣли никакой законной силы акты, доказывавшіе прежнее свободное состояніе бѣглеца¹⁾.

---

1) Jireček, Codex juris bohemicí, tomi III, pars II, Pragaе 1873, p. 191. Sententiae a iudicio terrae latae, ad an. 1491: Nalezli vuobec za právo: Ktožby čie dědiny držal, práva k nim nemá, a propustil z toho zboží některé lidi z člověčenství, že to propuštění moci nemá. — Ibid., p. 166, ad an. 1497: Žádný člověk, máje pána dědičného, nemůže se obdarováním královským, kdyžby mu král erb dáti ráčil, tím erbem od svého pána dědičného vyhostiti a z člověčenství vytrhnouti; než uživej erbu pánu svému bez škody. — Ibid., p. 168, ad an. 1497: Nalezli vuobec za právo: Jestližeby který cizozemec komu člověčenství slíbil, a potom žeby k někomu jinému ušel z země, a ten, komuž jest člověčenství slíbil, žádal by na tom, aby mu jej vydal: má mu jej vydati, jako by jeho rodilý byl, a nemá sobě naň z cizie země propustního listu jednati, ani jej tím listem (aby pak zjednal) zastierati proti tomu, komuž jest člověčenství slíbil; pakliby se v tom nezachoval, bude moci k němu hledieno býti vedlé zřízení o lidě. О значеніи и характерѣ постановленій высшаго земскаго суда, а также о формулѣalezli za právo см. А. Ясинскій, Основныя черты развитія права въ Чехіи въ XIII—XV вв. (1902), стр. 24—25, 33—42.

Такимъ образомъ, въ ученой литературѣ вполне основательно установился взглядъ на такъ называемое «человѣчество», какъ на актъ прикрѣпленія къ землѣ, а на крестьянина, согласившагося на этотъ актъ «человѣчества», какъ на крѣпостного или человѣка несвободнаго. Такъ какъ вмѣстѣ съ тѣмъ были хорошо извѣстны многочисленные тексты, свидѣтельствовавшіе о правѣ крестьянскаго перехода, то, въ связи съ такимъ взглядомъ на характеръ «человѣчества», естественно должно было возникнуть ученіе о томъ, что въ составѣ зависимаго населенія, проживавшаго на зсмляхъ землевладѣльцевъ, слѣдуетъ будто бы различать крѣпостныхъ, связанныхъ актомъ «человѣчества», и людей свободныхъ (poddaní osobně svobodní i nevolní), при чемъ въ число послѣднихъ (osobně svobodných) вступали иногда крѣпостные, которымъ удавалось выкупить свою свободу (vykoupiti se z človecenství). Только будто бы съ теченіемъ времени (не ранѣе XVI вѣка), когда сельское населеніе потеряло постепенно право перехода, «человѣчество зависимаго населенія стало закономъ и правиломъ»¹⁾.

Нисколько не сомнѣваясь въ томъ, что «человѣчество» съ конца XV в. стали понимать въ смыслѣ прикрѣпленія крестьянъ къ землѣ, можно однако отнести съ нѣкоторымъ сомнѣніемъ къ ученію о раздѣленіи сельскихъ жителей на крѣпостныхъ, связанныхъ актомъ «человѣчества», и людей свободныхъ. Хотя извѣстно, что въ составъ сельскаго населенія вошли потомки людей двоякаго происхожденія: одни изъ нихъ были потомками свободныхъ поселенцевъ, а другіе происходили отъ рабовъ, посаженныхъ на землю, или министеріаловъ, получившихъ землю подъ условіемъ отправленія извѣстной службы, но извѣстно также и то, что уже въ XIII—XIV вѣкахъ всѣ классы сельскаго населенія приобрѣли права наслѣдственной аренды и сдѣлались дѣдичами своихъ участковъ, при чемъ подсосѣдки и колоны, потомки рабовъ, приобрѣли даже право свободнаго перехода²⁾. На какомъ бы тогда основаніи одна часть крестьянъ была связана узами «человѣчества», а другая осталась отъ нихъ свободна? Если актъ «человѣчества» связывалъ одну часть крестьянъ, то остается предположить, что въ теченіе XV вѣка

1) Jar. Čelakovský, *Povšechné české dějiny právní*, см. *Ottův Slovník Naučný*, d. VI (1893), str. 517—519: V ten čas na př. obyvatelé mnohých poddaných měst i vesnic vykoupili se z človecenství, stávali se lidmi osobně svobodnými a osady jejich následkem toho vstupovaly do ochranného poměru k vrchnosti... Kdo i po prodeji poddaného statku ostával poddaným vrchnosti a nemohl svobodně vyhostiti, byl zavázán človecenstvím vrchnosti, byl jejím nevolníkem; kdo mohl se svobodně vyhostiti, byl osobně svobodným... (Človecenství lidu poddaného stalo se tudy zákonem a pravidlem. — Впрочемъ согласно съ этимъ взглядомъ на характеръ «человѣчества» въ томъ же энциклопедическомъ словарѣ отъ слова človecenství сдѣлана ссылка на слова Nevolnictví и Poddanství, а при объясненіи слова Nevolnictví замѣчено, что кромѣ рабства оно означаетъ сельскую зависимость или «человѣчество» (poddanství selské čili človecenství).

2) Ант. Ясинскій, *Очерки и изслѣдованія по соціальной и экономической исторіи Чехіи*, т. I (1901), стр. 305—325.

произошло какое то новое социальное и правовое раздѣленіе сельскаго населенія. На самомъ же дѣлѣ, какъ видно изъ сборника Викторина изъ Вшегрдъ, составленнаго въ самомъ концѣ XV вѣка, т. е. когда съ актомъ «человѣчества» стали уже соединять представленіе о прикрѣпленіи крестьянъ, — все зависимое сельское населеніе, проживавшее на чужихъ земляхъ, связано было по отношенію къ землевладѣльцамъ актомъ «человѣчества», а слѣдовательно было прикрѣплено къ землѣ. Излагая порядокъ ввода во владѣніе по розыску или опѣнкѣ (о odhádání), Викторинъ изъ Вшегрдъ говоритъ, что послѣ опроса свидѣтелей обѣихъ сторонъ, истца и отвѣтника, и мѣстныхъ жителей, подкоморникъ долженъ озаботиться о записи ихъ показаній и ввести истца во владѣніе, сообразуясь съ этими показаніями, а равно немедленно распорядиться о томъ, чтобы населеніе, если таковое живетъ на данныхъ земляхъ, «дало обѣтъ человѣчества новому и теперь вводимому владѣльцу и пану»¹⁾. При вводѣ же во владѣніе, на основаніи записи въ «доскахъ» или книгахъ высшаго земскаго суда, коморникъ не принимаетъ никакихъ мѣръ къ тому, чтобы зависимые люди давали обѣтъ человѣчества землевладѣльцу, вводимому во владѣніе, предоставляя это ихъ усмотрѣнію, такъ какъ самая запись въ «доскахъ» является неоспоримымъ обезпеченіемъ осуществленія права; по истеченіи же двухъ недѣль, введенный во владѣніе можетъ получать такъ называемый «обранный листъ», и тогда зависимое населеніе обязано дать обѣтъ человѣчества, ибо въ противномъ случаѣ подвергнется преслѣдованію, по обвиненію въ сопротивленіи законному порядку и власти²⁾. Уже сами по себѣ эти тексты, взятые изъ сборника Викторина изъ Вшегрдъ, свидѣтельствуютъ о томъ, что обѣтъ

1) Viktorin ze Všeherd, O práviech země české knihy devatery, IV, 16 § 7—8 (ed. Herm. Jireček, Codex juris bohemicus, t. III, pars III, Pragae 1874, str. 204): A když všecko potřebné vyhledá vedlé vyptání lidí oboje strany, zemanův i sedlákův, tehdy to miestokomorník, umie-li psáti, sám spíše, pakli neumie, káže psáti desk, a vedlé toho sepsání odhádání udělá. A udělaje odhádání, tu pívoda v skutečné drženie dědictvie odhádání hned, nikam neodježděje, má uvésti, a lidem (jestli že já) má rozkázati, aby člověčenství slíbili novému a tu nyní uvedenému držiteli a pánu; a prvnímu pánu též má moci úřadu svého rozkázati, aby lidi propustil a dědictvie odhádání postúpil.—O Viktorině ze Všeherd a jeho сочиненіи см. Jar. Čelakovský, O významu mistra Viktorina ze Všeherd v kulturních a právních dějinách českých, 1901, str. 1—15, и А. И. Ясинскій, Основныя черты развитія права въ Чехии, 1902, стр. 21—24.

2) Viktorin ze Všeherd, O práviech země české knihy devatery, VII, 2, § 6, str. 301: Nemá také komorník lidem, v kteréž se uvazuje, nic rozkazavati, ani jich k čemu nutiti ani rozpakovati, než učině, co má vedlé práva a výpisu z desk vzatého učiniti z povinnosti své, má dále pohotově býti, chtěie-li lidé člověčenství tomu, ktož se vede, slibovati; nebo chtěie-li jej v drženie zámku, nebo tvrze, nebo dvoru držitelé pustiti, to při lidech a při držitelích stojí. Nealibi-li lidé, nepusti-li držitel v drženie, nic v tom proti právu oboji neucínie: Má ten, kdo se vede, před sebou vrch práva, kterémuž již více ani lidé ani držitel odepřieti nebudú moci, než skutečné dědictvie držitel postúpiti a lidé člověčenství slibovati musie. A to jest list obranní, kterýž se od úřadu po dvě neděle od uvázání k nejvyššímu purkrabí dává, aby on — v skutečné drženie i uvedl, i uvedeného moci svou proti každému právu otpornému i proti všie moci bránil.

«человѣчества» былъ обязательенъ для всего зависимаго населенія, проживавшаго на земляхъ собственника. Говоря о различныхъ способахъ ввода во владѣнїе, Викторинъ долженъ былъ бы, казалось, сдѣлать оговорку, что обѣтъ «человѣчества» обязательенъ только для одной части зависимаго населенія, если въ средѣ такового дѣйствительно бывали люди, не связанные обѣтомъ «человѣчества». Между тѣмъ, этотъ знатокъ дѣйствовавшаго тогда права не только не дѣлаетъ никакой подобной оговорки, но категорически утверждаетъ, что «всѣ чиншевики, слуги и министеріалы не располагаютъ своею личностью и не пользуются свободою, но связаны обязательствами и прикрѣплены»¹⁾. Не ограничиваясь этимъ, Викторинъ, ставя вопросъ о томъ, могутъ ли зависимые люди вчинять иски противъ своихъ пановъ въ земскихъ судахъ, и, склоняясь къ отрицательному отвѣту, высказываетъ свои соображенія, изъ которыхъ можно усмотрѣть, что актъ «человѣчества», обязательный для всѣхъ зависимыхъ людей, представлялъ собою не что иное, какъ обѣтъ повиновенія и ихъ присягу, по характеру своему только отчасти подобную присягѣ, приносимой панами и шляхтою на имя государя. «Паны, — говоритъ онъ, — за свои деньги покупаютъ себѣ чиншевиковъ, министеріаловъ и слугъ и имѣютъ полную власть надъ жизнью и смертью зависимыхъ людей и министеріаловъ, согласно съ установившимися правами, но земля сама себѣ избираетъ короля и его добровольно принимаетъ, не будучи имъ куплена за деньги, но по доброй волѣ становясь къ нему въ подданныческія отношенія. Король же, — продолжаетъ онъ, — приносить странѣ присягу, но паны своимъ зависимымъ людямъ, министеріаламъ и слугамъ не даютъ никакихъ клятвенныхъ обѣщаній, но принимаютъ отъ нихъ таковыя обѣщанія и присягу»²⁾...

Такимъ образомъ, актъ «человѣчества», обязательный для всѣхъ зависимыхъ людей, слагался изъ какихъ-то обѣщаній зависимыхъ людей и ихъ присяги (*slib i přísaha*).

Викторинъ изъ Вшегрда, какъ было выше указано, сопоставлялъ актъ «человѣчества» съ присягою, приносимой подданными государю, и при этомъ усматривалъ главное различіе въ томъ, что присяга подданныхъ является какъ бы добровольной, а «человѣчество» — актомъ принудительнымъ или обязательнымъ. Это указаніе Викторина относится къ самому концу XV в., когда зависимое населеніе, какъ было упомянуто въ началѣ этой статьи,

1) Ibid., III, 22, § 14, str. 150: všichni lidé platní, pacholci i služebníci svoji nejsou ani svobodní, než zavázaní a nevolní.

2) Ibid., III, 22, § 14, str. 150: Páni sobě lidi platné, i služebníky a pacholky za své peníze kupují a mají nad lidmi též, jako i nad svými služebníky plnú i života moc i smrti, jakož práva ukazují; ale země sobě krále sama volí a jej dobrovolně podniká, od něho žádnými penězi kúpena nejsou, než dobrovolně jemu poddána. A král každý zemi přísahu činí; ale lidem služebníkům a pacholkům svým páni nic neslibují, než od nich slib i přísahu přijímají.

не пользовалось уже правомъ перехода и сдѣлалось крѣпкимъ землѣ. Первоначальный же характеръ «человѣчества» выясняется текстами, напечатанными Палацкимъ въ 1-мъ томѣ его «Архива чешскаго». Одни изъ этихъ текстовъ (1453—1456 гг.) извлечены изъ записей, помѣщенныхъ въ книгахъ придворнаго суда (*desky dvorské*), а другіе находятся въ грамотѣ города Жатца, выданной въ 1434 году, и въ грамотѣ города Моста, выданной въ 1437 году. Слѣдовательно, эти тексты относятся къ 1434—1456 гг., т. е. ко времени дѣятельности ближайшаго и предшествовавшаго поколѣнія, къ которому принадлежалъ Викторинъ изъ Вшегрда.

Имѣя въ данномъ случаѣ дѣло со свидѣтельскими показаніями или показаніями заинтересованныхъ сторонъ, нельзя обойтись безъ предварительнаго разбора каждаго изъ сохранившихся текстовъ.

Три зависимыхъ человѣка села Биланъ, находившагося въ Хрудимской области, дали на судѣ показанія о смѣнѣ владѣльцевъ и условіяхъ фактическаго владѣнія. По словамъ одного изъ нихъ, зависимые люди села Биланъ находились во владѣніи Ольбрама изъ Полички, который, послѣ 52-лѣтняго покойнаго владѣнія, приказалъ крестьянамъ «дать обѣтъ человѣчества» Якубу Клекту. Когда же владѣльцемъ былъ сынъ послѣдняго, Ванекъ Клекта, то панъ Викторинъ привелъ Биланскихъ крестьянъ въ городъ Пардубицы, и они «должны были дать ему обѣтъ человѣчества и платили ему чиншъ до самой его смерти». Другой крестьянинъ, упоминая о переходѣ владѣнія отъ Ольбрама къ Клекту, прибавилъ, что Ольбрамъ приказалъ крестьянамъ явиться въ Хрудимъ, и тамъ, по его приказу, они «дали обѣтъ человѣчества» Якубу Клекту. Наконецъ, третій крестьянинъ сказалъ, что Ольбрамъ поѣхалъ въ Хрудимъ къ Якубу Клекту, а своихъ крестьянъ послалъ впередъ и приказалъ имъ тамъ «дать обѣтъ человѣчества Клекту и его сыну», а «мы, — прибавилъ онъ, — дали обѣтъ и платили чиншъ»¹⁾.

Насколько эти показанія крестьянъ были правдивы, это въ данномъ случаѣ вопросъ болѣе, чѣмъ второстепенный. Могли ли они сказать правду и хотѣли ли, въ этомъ предстояло разобраться суду; одно остается все таки несомнѣннымъ: въ своихъ показаніяхъ они должны были избѣгать явной для современниковъ несообразности и даже болѣе — излагать дѣло такъ,

1) Archiv český, d. I, str. 160, ad an. 1456: Jan Hojek, poddaný z Bylan, svědčil, že Olbram z Poličky, pán jich, držel je za krále Václava živnosti 52 let, a na to mu žádný nesahal. Potom týž Olbram kázal nám slíbiti člowčenstwie Jakubowi Klektowi — a potom Waněk Klekta držal nás po swého otce Jakuba smrti. A potom w jeho držení pán Viktorin pobral nás na Pardubice, a musili smě jemu slíbiti člowčenstwie, a platili sme jemu úrok až do smrti. — Jiřík z Bylan: Platili smy úroky Olbramowi tak z lehka od 42 let; pak přijew po nás, i kázal nám do Chrudimě, a tu nám kázal slíbiti člowčenstwie Jakubowi Klektowi. — Žich z Třebosic, krajci: Tu sem se rodil w Bylanech... A potom Olbram přijel do Chrudimě k Jakubowi Klektajowi, a nás před se obeslal, a přikázal nám člowčenstwie slíbiti Klektajowi a jeho synu; a my smy slíbili i úroky jemu smy platili.

чтобы их изложение не казалось слушателям несоответствующим действительности. Разсматривая съ этой точки зрѣнія данныя показанія, можно прийти къ слѣдующимъ выводамъ: 1) обѣтъ человечества и платежъ чинша являются актами, тѣсно связанными другъ съ другомъ; 2) при всякой сибѣ владѣльцевъ зависимые люди приносили обѣтъ человечества; 3) обѣтъ человечества даваемъ былъ въ присутствіи новаго владѣльца и по приказу прежняго.

Что актомъ «человѣчества» опредѣлялась прежде всего личность, имѣющая право на полученіе чинша, это доказывается тѣмъ, что почти всегда къ упоминанію о принесеніи обѣта «человѣчества» присоединяется заявленіе о платежѣ чинша, а, кромѣ того, тѣмъ, что къ акту «человѣчества» прибѣгали даже въ тѣхъ случаяхъ, когда дѣло шло о временномъ пользованіи правомъ полученія чиншевыхъ платежей. Такъ, панъ Гавушъ, владѣлецъ села Яновицы, взявшій въ долгъ у Микулаша Розлера 53 копы, приказалъ своимъ чиншевикамъ дать послѣдному «обѣтъ человечества и послушанія» на все то время, пока не будетъ долгъ вполне погашенъ¹⁾.

«Обѣтъ человечества» могъ послѣдовать не только по непосредственному распоряженію владѣльца, но и въ силу его приказа, переданнаго черезъ довѣренное лицо. Такъ, напр., владѣлецъ села Врутицы, находившагося въ Болеславльскомъ краѣ, будучи смертельно боленъ, отказалъ свое имѣніе Генриху изъ Хоболицы и распорядился прежде всего о томъ, чтобы его прикащикъ «далъ обѣтъ человечества» этому Генриху и приказалъ то же сдѣлать и чиншевикамъ. По словамъ другого свидѣтеля, владѣлецъ сказалъ своему прикащику: «Прійми этихъ людей подъ руку Генриха: пусть они дадутъ обѣтъ человечества!»²⁾.

Какъ только зависимые люди «приносили обѣтъ человечества» какому либо человѣку, этотъ послѣдній вступалъ въ фактическое владѣніе. Такимъ образомъ панъ Викторинъ въ селѣ Биланахъ собиралъ долгое время чиншъ послѣ того, какъ принудилъ крестьянъ принести обѣтъ человечества, хотя, по-видимому, законныхъ правъ владѣнія онъ не имѣлъ³⁾. Что актомъ человѣчества

1) Archiv český, d. I, str. 345, ad an. 1437: Také nás spravili — purkmistr a konšelé staré raddy, že týž Hanuš postavil tudiez a tehda před nimi lidi své úročně z Jan. vsí nahoře-
psané, a kázal jim plně člowěčenstwie a poslušenstwie slíbiti, přísieci i držeti tak dluho Mikula-
šowi Rozlarowi swrchupsanému, dokud jemu peníze jeho 53 kop. gr. úplně splněny nebudú; a
že to ti jistí chudí úroční lidé tak drželi a přísáhli, jakož jim pán jich to učiniti kázal.

2) Archiv český, d. I, str. 171: Zachar ze Chlumu, seděním we Slivně, wyznal, že je mu
swědomo, a že jest při tomъ byl, když jest Pešík z Pokoměřic nemocen jsa na smrtedlné posteli,
odkázal všecko zboží we Wruticích Jindřichowě z Chobolic; a kázal pacholku a starostowi
swému, aby jemu Jindřichowi slíbil, a dále aby lidem kázal slíbiti témuž Jindřichowi člowěčen-
stwie. — Wáclaw z Tožice: A hned řekl Žacharowi ze Slivna: Přijmiž ty lidi k ruce Jindřichowě,
ať slíbie člowěčenstwie; a ti lidé hned totiž slíbili jemu člowěčenstwie.

3) См. выше, стр. 45, прим. 1: w jeho (Waňka Klekty) držení pán Viktorin pobral nás
na Pardubice, a musili sme jemu slíbiti člowěčenstwie, a platili sme jemu úrok až do smrti.

дѣйствительно обезпечивалось фактическое владѣніе, это подтверждается также свидѣтельскими показаніями Яна изъ Приворы относительно распоряженій владѣльца села Кривоусъ. По словамъ свидѣтеля, владѣлецъ этого села, находившагося въ Раковницкомъ краѣ, будучи боленъ, послалъ за его матерью, съ которою и онъ, свидѣтель, прибылъ въ домъ больного. По ихъ прибытіи, владѣлецъ послалъ за своими чиншевиками и приказалъ имъ дать обѣтъ челоуѣчества прибывшей матери свидѣтеля. Имѣя желаніе свою послѣднюю волю о предоставленіи правъ собственности на имѣніе въ пользу этой же женщины внести въ книги земскаго суда, владѣлецъ села Кривоусъ собирався ѣхать въ Прагу, но священникъ воспрепятствовалъ этой поѣздкѣ, въ виду опаснаго состоянія здоровья больного. Тогда землевладѣлецъ приказалъ матери свидѣтеля вступить во владѣніе, что она и сдѣлала, такъ какъ зависимые люди дали ей обѣтъ челоуѣчества. Послѣ того мать свидѣтеля отпавилась съ зависимыми людьми въ Прагу, гдѣ послѣдніе передъ членами Пращскаго уряда заявили о томъ, что они дали матери свидѣтеля обѣтъ челоуѣчества и отъ этого обязательства не были освобождены¹⁾. Какъ видно изъ этихъ свидѣтельскихъ показаній, «обѣтъ челоуѣчества» зависимыхъ людей устанавливалъ фактическое владѣніе, но правъ собственности не предоставлялъ лицу, получившему такой обѣтъ. Законность владѣнія удостовѣрялась, какъ это хотѣлъ сдѣлать владѣлецъ села Кривоусъ, записью въ книги земскаго суда. Иногда упоминается о выдачѣ дарственной грамоты со стороны прежняго владѣльца. Такъ, напр., одинъ чиншевикъ села Пнетлукъ Жатецкаго края заявилъ на судѣ, что панъ Ганушъ, законный владѣлецъ села, уступилъ свое владѣніе пану Бенешу, въ удостовѣреніе чего выдалъ ему грамоту, а зависимымъ людямъ приказалъ дать этому пану обѣтъ челоуѣчества. Другой же чиншевикъ того же села сказалъ, что панъ Ганушъ приказалъ зависимымъ людямъ дать обѣтъ челоуѣчества пану Бенешу, и это удостовѣрилъ своею грамотою²⁾. Между этими двумя показаніями существенное разногласіе: въ одномъ изъ нихъ дѣло идетъ какъ бы о дарственной грамотѣ, а въ другомъ—о грамотѣ, удостовѣрявшей актъ принесенія чиншевиками обѣта челоуѣчества.

1) Archiv český, d. I, str. 173: Jan z Přewory, seděním w Wojkowicích: To mi swědomo, když nebožčík Janek z Křiwús byl nemocen, poslal po mŭ matku, a ja s ní šel sem k němu. Tu přivolati kázaw lidi swé, kázal jim slibiti člowěčenstwie, a oni slibili. A chtěl rád materi mé we dsky to zbožie wložiti; a když se chystal do Prahy, to kněz nedal ho wěsti do Prahy, tehda matce mé kázal se w lidi uwázati; a ona uwázala se, neb ti lidé slibili sú ji člowěčenstwie. A potom matka má šla s těmi lidmi před úředníky Pražské, a tu se seznali všichni ústně před úředníky, že sú ji slibili člowěčenstwie; a potom z toho propuštění nejsú.

2) Archiv český, d. I, str. 163: Pašek ze Pnětluk: a jediný pan Hanuš po nich zuostaw žiw, postúpil toho zbožie p. Benešowi, a na to jemu list udělal, a nám přikázal jemu člowěčenstwie slibiti... Waněk odtudž: a když po všech smrti p. Hanuš sám ostal žiw, přikázal nám slibiti člowěčenstwie p. Benešowi a jemu to listem zapsal.

Если бы дарственная грамота прежнего землевладельца болѣе обезпечивала права владѣнія новаго лица, чѣмъ актъ челоуѣчества населенія, проживавшаго въ имѣнїи, то владѣлецъ села Кривоусъ, несомнѣнно, озаботился бы составленіемъ таковой. На самомъ дѣлѣ, при отсутствїи записи въ книгахъ земскаго суда и другихъ, удостовѣрившихъ законность владѣнія, актовъ, устное или письменное заявленіе зависимыхъ людей о томъ, что они принесли данному лицу актъ челоуѣчества, имѣло, повидимому, большое значеніе, при утвержденїи въ правахъ владѣнія этого лица. Подобное устное заявленіе сдѣлано было чиншевиками села Кривоусъ передъ Пражскимъ урядомъ¹⁾. Еще болѣе интереса представляетъ грамота крестьянъ села Слупна, датированная 12 дек. 1437 г. Въ этой грамотѣ крестьяне заявляютъ, что они дали обѣтъ челоуѣчества Яну Оспелику изъ Быдзова, который, по прошествїи 16 лѣтъ, уступилъ ихъ Куншу изъ Кречова и приказалъ имъ дать послѣднему обѣтъ челоуѣчества. По смерти же Оспелика, когда Кунешъ находился въ заточенїи у нѣкоего Іешка Богунка изъ Быдзова, управители покойнаго Генриха изъ Велиша силою привели ихъ подъ руку своего пана. Послѣ своего освобожденія, прежній владѣлецъ, Кунешъ изъ Кречова, вошелъ въ соглашеніе съ паномъ Генрихомъ, который добровольно отказался отъ пользованія захваченнымъ. Тогда крестьяне снова и добровольно принесли обѣтъ челоуѣчества пану Куншу и его сыну. Въ самомъ концѣ грамоты крестьяне сочли необходимымъ прибавить, что «они не имѣютъ иныхъ пановъ, кромѣ Господа Бога и его», Кунша изъ Кречовы²⁾. Эта грамота съ полною опредѣленностью указываетъ все значеніе акта «челоуѣчества». Въ силу его надъ зависимыми людьми устанавливается фактическая власть землевладельца. Послѣдній по отношенію къ нимъ является единственнымъ паномъ-государемъ, а они слѣдовательно его подданными. Съ другой стороны, самый фактъ составленія подобныхъ грамотъ свидѣтельствуетъ какъ о томъ, что удостовѣреніе акта челоуѣчества важно было для землевладельца, служа какъ бы доказательствомъ законности его владѣнія, такъ и о томъ, что зависимые люди въ первой половинѣ XV вѣка не усматривали въ актѣ челоуѣчества никакого ограниченія своей свободы

1) См. выше, стр. 47, прим. 1.

2) Archiv český, d. I, str. 346: My susede a lidé ze Slúpna, kromě Bilka, někdy nebožce Janowi Ospělíkowi z Bydžowa wyznáwamy tiemto listem přede všemi — jemu smy byli samému člowěčenstwie slibili. A potom, jest tomu dobře na 16 let neb wiece, postúpil nás a člowěčenstwie prawě kázal slibiti panu Kunšowi z Křécowa... A když swrchpsány Ospělík umřel, a p. Kuneš sedal w těžkém wězení Jeska Bohuňkowa z Bydžowa, tu sie w nás moci uwieři úřednici nebožce páně Jindřichowi z Welše k jeho ku páně ruce. A když p. Kuneš sie z wězení wyprawi, tehda mluwi se panem Jindřichem; a ten po několicе nedělách káže nás swrchupsaný pán postupiti zasie p. Kunšowi dobrowolně, i toho dworu s dědinami nebožce Ospělíkowa, kromě na dwě člowěků něco sobě platu poostawi. A my opět zasie znowa slibimy prawě člowěčenstwie p. Kunšowi dobrowolně a jeho synu. A tak nás drži i podnes; a my pánuow jiných nemámy, než pána boha a jej.

и правъ, такъ какъ въ противномъ случаѣ они воздержались бы отъ вторичнаго принесенія обѣта челоуѣчества, при чемъ таковой былъ ими принесенъ по доброй волѣ и на имя не только пана Кунша, но и его сына.

Если ближайшимъ послѣдствіемъ акта челоуѣчества было опредѣленіе личности, имѣвшей право на полученіе чинша, то отсюда вполне понятно, почему зависимые люди безпрекословно исполняли приказъ своего владѣльца, когда послѣдній требовалъ отъ нихъ принесенія обѣта челоуѣчества новому лицу, которое съ этого момента вступало въ права фактическаго владѣнія и взиало въ свою пользу установленные чинши. Совершенно иначе они себя держали, если имѣли основанія сомнѣваться въ законности правъ лица, считавшаго себя владѣльцемъ имѣнія, ими заселеннаго. Въ подобныхъ случаяхъ они отказывались отъ принесенія обѣта челоуѣчества до выясненія обстоятельствъ дѣла. Такой случай засвидѣтельствованъ грамотою 1434 г., выданной урядомъ города Жатца. Нѣсколько чиншевииковъ села Малаго Голедечка платили чиншъ Прокопу изъ Голедца. Когда Прокопъ умеръ, Ольдрихъ, братъ покойнаго, потребовалъ отъ чиншевииковъ принесенія обѣта челоуѣчества, но они отказались: «Катруша, вдова Прокопа, — сказали они, — увѣдомила насъ, чтобы мы ей платили чиншъ, а потому намъ не годится давать обѣтъ челоуѣчества, но войдите между собою въ соглашеніе и когда придете къ соглашенію, то мы будемъ платить тебѣ чиншъ, какъ и ей!» Вдова Прокопа прибыла въ Жатецъ и просила членовъ городского совѣта вызвать Ольдриха и рѣшить вопросъ о томъ, кто изъ нихъ имѣетъ право на полученіе чинша въ селѣ Маломъ Голедечкѣ. Когда Ольдрихъ въ присутствіи городского совѣта отказался (уплатою Катрушѣ 100 копъ) выкупить право на полученіе чинша, то послѣдняя пожелала, чтобы чиншевики дали ей обѣтъ челоуѣчества. Вызванные въ залъ засѣданія, чиншевики по-совѣщались между собою и, узнавъ о послѣдовавшемъ соглашеніи, дали Катрушѣ обѣтъ челоуѣчества и заявили, что они охотно ей будутъ платить чиншъ¹⁾.

1) Archiv český, d. I, str. 844: stojíce před námi w radě naši robotězní lidé, Wacek, Witek, Beneš a Wacek z Malého Holeděčka, i wyznawali dobrowolně před námi a swědčili jednostajně, že sú úrok platili slowútnému Prokopowi z Holedče; a po jeho smrti Oldřich bratr jeho požádal na nich, aby mu slíbili člowěčenstwie, a oni odepráli, a řkúce: «paní Katruše Prokopowa obeslala nás, abychom jíe úrok dali, protož sie nám nehodi člowěčenstwie slíbiti, ale umluwte sie spolu o to některak, a když sie umluwíte, téměř tobě úrok budem platiti jako jíe». Dále wyználi, že potom ta paní Katruše přijela k nám do Žatče, a prosila pánów, kteříž toho času na radě seděli, že sú Oldřicha z Holedče před se do rady obeslali, a jeho tázali, číby to plat byl na swrchupsaných lidech; a on wyznal, že jest paní Katrušin, a že on jest jíe správce i s jinými za to; a že pak ta rada je o to rozdělila, a řkúce: «pane Oldřiše! chcešli ten plat mieti, dada jíe sto kop, uwiežíš sie wěna». A on odpověděl, a řka: «nemám peněz, a protož nechajť ona drží plat swój a jeho požíwa». Potom wyznali ti lidé, že sú puštěna do swětnice do rady. Tu nadepsana paní Katruše před radú žádala, aby jíe člowěčenstwie slíbili: a oni poradiwše sie a srozuměwše, že sú se úmluvili, i slíbili jíe člowěčenstwie, a že jíe úroky rádi chtie platiti.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

Такимъ образомъ, актъ «человѣчества» имѣлъ значеніе и важность для обѣихъ сторонъ, для землевладѣльцевъ и зависимыхъ людей: первымъ онъ давалъ право на полученіе чинша, а для вторыхъ опредѣлялъ лицо, которому слѣдовало вносить платежи. Такъ какъ полученіе чинша было фактическимъ владѣніемъ, то актъ человѣчества могъ служить иногда основаніемъ для утвержденія въ правахъ владѣнія. Разумѣется, фактическое владѣніе, когда оно не основано было на законномъ правѣ и подвергалось своевременному оспариванію со стороны лицъ, имѣвшихъ законныя права, не могло привести само по себѣ къ узаконенію владѣнія. Въ этомъ случаѣ заслуживаютъ вниманія показанія чиншевиковъ села Слупна. Говоря о фактическомъ владѣніи пана Генриха изъ Велижа, чиншевики этого села даже избѣгаютъ упоминанія обычной формулы: *skibili człowieczeństwie*, а предполагаютъ прибѣгнуть къ описательной формулѣ: «они де были приведены подъ руку этого пана» (*ku rękę guse*). Напротивъ, когда шла рѣчь въ ихъ показаніяхъ о владѣніи Кунша изъ Кречовы, то самый обѣтъ человѣчества пазывается правильнымъ или надлежащимъ (*prawé człowieczeństwie*) ¹⁾. Одинъ же изъ чиншевиковъ села Биланъ, высказываясь о захватѣ пана Викторина, заявляетъ, что жители «должны были дать обѣтъ человѣчества» этому пану ²⁾. Выше былъ уже отмѣченъ фактъ, свидѣтельствующій о томъ, что зависимые люди даже входили въ обсужденіе правъ того или другого лица на фактическое владѣніе, т. е. на полученіе отъ нихъ обѣта человѣчества ³⁾. Фактическое владѣніе прекращалось только тогда, когда землевладѣлецъ, которому зависимые люди принесли обѣтъ человѣчества, освобождалъ ихъ отъ этого обѣта, приказывая принести таковой другому лицу ⁴⁾. Даже въ тѣхъ случаяхъ, когда владѣніе было основано на захватѣ, и крестьяне силою были принуждены къ принесенію обѣта человѣчества, требовалось освобожденіе ихъ со стороны захватчика отъ даннаго ему обѣта для того, чтобы они могли принести обѣтъ законному владѣльцу. Такъ, напр., только послѣ того, какъ панъ Генрихъ изъ Велижа распорядился объ освобожденіи крестьянъ отъ даннаго обѣта, они могли таковой принести вторично законному владѣльцу, Куншу изъ Кречовы ⁵⁾. Рассказывая о томъ, что жители села Кривоусъ принесли, по приказу владѣльца, обѣтъ человѣчества матери его, свидѣтеля, этотъ послѣдній считалъ необходимымъ при-

1) См. выше, стр. 48, прим. 2.

2) См. выше, стр. 45, прим. 1.

3) См. выше, стр. 49.

4) См. выше, стр. 45, прим. 1; стр. 46, прим. 1, 2; стр. 47, прим. 1; стр. 47, прим. 2; стр. 48, прим. 2.

5) См. выше, стр. 48, прим. 2: *káže nás swrchupsaný pán postąpiłi zasie p. Kulšowi dobrowolně*.

бавить, что они не были освобождены отъ даннаго обѣта, а слѣдовательно оставались съ того времени въ фактическомъ владѣніи его матери¹⁾.

Всѣ эти факты доказываютъ, что между землевладѣльцемъ и его крестьянами, принесшими ему обѣтъ челоуѣчества, устанавливалась личная связь, обусловленная не только ихъ чиншевыми отношеніями, т. е. полученіемъ чинша однимъ и уплатою его другими. Владѣлецъ села Яновицы приказалъ своимъ крестьянамъ дать Микулашу Розлеру обѣтъ челоуѣчества и *послушанія*²⁾, хотя въ данномъ случаѣ власть и права Микулаша должны были прекратиться, какъ только долгъ владѣльца будетъ погашенъ. Правда, въ другихъ текстахъ не упоминается о «послушаніи», наряду съ «челоуѣчествомъ». Тѣмъ не менѣе, «послушаніе» вытекало, повидимому, изъ обѣта «челоуѣчества» или характеризовало этотъ обѣтъ съ другой стороны. Въ самомъ дѣлѣ, только этимъ «послушаніемъ» обуславливалось то обстоятельство, что крестьяне безусловно безропотно приносили обѣтъ челоуѣчества на имя другого лица, когда того требовалъ прежній владѣлецъ, а въ другихъ случаяхъ, когда, напр., владѣлецъ умиралъ, не указавъ лица, которому крестьяне должны принести обѣтъ челоуѣчества, — входили въ обсужденіе вопроса, кому они должны принести установленный обѣтъ. Если въ вышеупомянутомъ текстѣ была сдѣлана замѣтка о «послушаніи», то это объясняется условіями временнаго владѣнія Микулаша Розлера: хотя населеніе дало ему обѣтъ челоуѣчества, но такъ какъ имѣніе было ему отдано до погашенія сдѣланнаго землевладѣльцемъ долга суммой чиншевыхъ сборовъ, то могло возникнуть сомнѣніе о предѣлахъ и характерѣ его власти надъ зависимыми людьми, во избѣжаніе чего и могла быть сдѣлана въ грамотѣ прибавка о «послушаніи». Кромѣ того, нужно обратить вниманіе также и на то обстоятельство, что текстъ этотъ взятъ изъ грамоты, тогда какъ почти всѣ другіе тексты представляютъ собою свидѣтельскія показанія: при составленіи, вѣдь, грамоты болѣе взвѣшиваются отдѣльныя выраженія и каждое слово, чѣмъ при записи устныхъ показаній.

Что обѣтъ челоуѣчества создавалъ между землевладѣльцемъ и зависимыми людьми личную связь, на это указываетъ самая формула: *slibiti člowěčenstwie*, свидѣтельствующая о томъ, что это былъ актъ *полюбовный* и слѣдовательно носилъ договорный характеръ. Имѣя въ лицѣ землевладѣльца своего пана, которому они платили чиншъ и обязаны были «послушаніемъ», находясь подъ его юрисдикціей, зависимые люди пользовались защитою и покровительствомъ своего пана, обрабатывая участки его земли. Если обѣтъ челоуѣчества создавалъ такимъ образомъ личную связь между

1) См. выше, стр. 47, прим. 1: a potom z toho propuštěni nejaú.

2) См. выше, стр. 46, прим. 1: a kázal jim plné člowěčenstwie a poslušenstwie slibiti.

землевладельцемъ и зависимыми его людьми, то изъ такого рода обѣта должна была произтекать прикрѣпленность не къ землѣ, а къ человѣку, обусловленная при томъ добросовѣстнымъ исполненіемъ взаимныхъ обязательствъ.

Для окончательнаго выясненія характера и сущности обѣта чело-вѣчества важно было бы знать, какъ былъ приносимъ этотъ обѣтъ зависимыми людьми. Въ вышеприведенныхъ текстахъ имѣются только косвенныя указанія (*k jeho ku ránkě ruce; přijmiž ty lidi k ruce Indřichově*), дающія нѣкоторое основаніе догадываться, что зависимые люди вкладывали свою руку въ руку землевладельца, которому приносили обѣтъ чело-вѣчества¹⁾. Вполнѣ ясное указаніе на то, какъ приносимъ былъ обѣтъ чело-вѣчества, находится въ грамотѣ 1395 года. Кромѣ того, въ этой же грамотѣ изложены другія данныя, которыя подтверждаютъ сдѣланные выше выводы, а потому представляется необходимымъ ознакомиться съ ея содержаніемъ.

Въ теченіе продолжительнаго времени шелъ споръ между монастыремъ Золотой Короны и Вышеградскимъ пробстомъ изъ-за владѣнія 23 селами Будеѣвскаго края. Одни изъ этихъ селъ были расположены по правой стороны рѣчки Бланицы, а другія — по лѣвой сторонѣ рѣки Влтавы. Споръ былъ рѣшенъ въ пользу монастыря; и 13—14 мая 1395 года произошло введеніе во владѣніе законнаго владѣльца, въ присутствіи Николая, священника изъ города Курима, бывшаго уполномоченнымъ Вышеградскаго пробста Іоанна изъ Дубы, аббата монастыря Золотой Короны Арнольда и другихъ лицъ, бывшихъ официальными представителями власти или свидѣтелями. Прежде всего передача владѣнія произошла въ селѣ Гольдбахѣ или Дитрихштифтѣ. Такъ какъ большинство жителей этого села было на ярмаркѣ въ Прахатицахъ, то созваны были на сходку оставшіеся дома крестьяне. Здѣсь представитель Вышеградскаго пробста, священникъ Николай, сначала по-нѣмецки, а потомъ по-чешски объявилъ жителямъ, что онъ, по уполномочію Вышеградскаго пробста, «освобождаетъ ихъ отъ всѣхъ обѣтовъ вѣрности и повиновенія, принесенныхъ ими торжественно или просто какимъ-либо образомъ, всѣми вмѣстѣ или каждымъ отдѣльно» на имя его довѣрителя, прибавивши къ этому, что отнынѣ они по всѣмъ платежамъ и обязательствамъ должны отвѣтствовать передъ аббатомъ монастыря. «Тогда только аббатъ Арнольдъ потребовалъ отъ крестьянъ обѣтъ вѣрности и повиновенія, совершаемый торжественнымъ вкладываніемъ рукъ крестьянъ въ его руки, и дѣйствительно получилъ его»²⁾. Въ сосѣднемъ селѣ

1) См. выше, стр. 48, прим. 2; стр. 46, прим. 2.

2) *Fontes rerum Austriacarum*, 2. Abth. (diplomataria et acta), Bd. XXXVII, Wien 1872; *Urkundenbuch des ehemaligen Cistercienserstiftes Goldenkron in Böhmen*, p. 295—296: *Quibus sic evocatis (convocatis?) idem magister Nicolaus procurator primum in wigari Theutunico et demum*

Лудениръ послѣдовало то же самое, что и въ Гольдбахѣ, т. е. отказъ уполномоченнаго прежняго владѣльца, принесеніе населеніемъ обѣта вѣрности и повиновенія и стипуляція, совершаемая вложеніемъ рукъ крестьянъ въ руки новаго землевладѣльца. Кромѣ того, священникъ Николай счелъ необходимымъ спросить крестьянъ, не были ли они подарены, уступлены или переданы кому-либо въ управленіе и пользованіе, т. е. не приказывалъ ли имъ прежній владѣлецъ принести обѣтъ человечества на извѣстный срокъ, какъ то было, напр., въ селѣ Яновицахъ¹⁾. Крестьяне отвѣчали, что ничего по этому поводу не знаютъ, но что чиншъ съ нихъ собиралъ какой-то Михалко. Это заявленіе крестьянъ не вызвало никакихъ процессуальныхъ послѣдствій, очевидно, потому что сборъ чинша Михалкомъ не обуславливался принесеніемъ ему обѣта человечества²⁾. Въ селѣ Скримеровѣ или Шрейнетплагѣ продѣлана была вся та же процедура, какъ и въ селѣ Гольдбахѣ, хотя въ данномъ случаѣ, а равно, при изложеніи дѣйствій коммиссіи, во всѣхъ остальныхъ селахъ составитель грамоты ограничивается ссылкой на предыдущее свое изложеніе³⁾. Жители же села Югансптифта, изъ которыхъ на

---

in vulgari Boemico talia vel his similia protulit et dixit verba: Sciatis, quod dominus meus dominus Johannes praepositus Wissegradensis michi iniunxit seriose et mandavit, ut de villa praesenti quam inhabitatis, incolis ipsius censitis, hominibus censualibus — d. Arnoldo abbati hic praesenti et conventui monasterii Sanctae Coronae et ipsi monasterio cederem et condescenderem pure, simpliciter, omni dolo et fraude semotis, vosque absolverem ab *omnibus promissis fidelitatis et obedientiae solemniter vel simpliciter quovismodo domino meo* . . . praeposito praedicto factis, coniunctim vel divisim . . . Eapropter secundum et iuxta formam mandati — de huiusmodi villa, incolis, censibus censitis, hominibus censualibus, iuribus, iurisdictionibus et pertinentiis omnibus et singulis huiusmodi villae d. Arnoldo abbati hic praesenti et conventui monasterii Sanctae Coronae praedictis cedo et condescendo pure, simpliciter et sine fraude, vosque et quemlibet vestrum coniunctim et divisim *ab omni promisso fidelitatis et obedientiae praestitis* (! praestito) vel non praestitis (! praestito) absolvo, libero et liberto, volens et desiderans ut domino abbati — de censibus, iuribus et obventionibus universis huiusmodi villae deinceps et inantea respondeatis absque dolo et fraude... *Quibus sic factis d. Arnoldus abbas praedictus promissum fidelitatis et obedientiae per solemnem stipulationem manuum dictorum rusticorum ad manus suas factam ab eisdem rusticis seu laicis exegit et recepit cum effectu.*

1) См. выше, стр. 46, прим. 1.

2) *Fontes rerum Austriacarum*, 2. Abth., Bd. XXXVII, p. 297: laicis et incolis dictae villae evocatis modo, via, iure et forma quibus supra de dicta villa Lewczenried, incolis, censibus, hominibus censitis, censualibus, iuribus, iurisdictionibus et pertinentiis ipsius universis cessit et condescendit, promisso fidelitatis et obedientiae, protestatione ac stipulatione modo quo supra subsecutus. Ibidem ad interrogationem magistri Nicolai procuratoris praedicti, videlicet utrum dominus suus dominus Johannes praepositus Wissegradensis dictam villam, rusticos et incolas ipsius alicui donaverit, concesserit seu tradiderit tenendos et regendos, dicti rustici nomine suo et aliorum absentium responderunt dicentes, se de hoc nihil scire omnino, nisi quod dominus Michalko filius Dubczonis census et redditus ab ipsa villa praedicta et rusticis seu incolis ipsius exegit, sustulit et recepit.

3) Ibid., p. 297: ubi idem magister Nicolaus modo quo supra convocatis — laicis villae praedictae de eadem villa, incolis, censibus et iuribus modo, via et forma quibus supra domino Arnoldo ibidem praesenti et conventui praedictis cessit et condescendit sub protestatione ac stipulatione et promisso quibus supra.

лицо былъ только староста (iudex), по распоряженію уполномоченнаго пробста Вышеградскаго, должны были быть приведены къ присягѣ на имя аббата Арнольда этимъ старостою, но съ соблюденіемъ всѣхъ установленныхъ условій и формальностей¹⁾. Значить, жители села Јогансштифта были приведены къ присягѣ на имя новаго владѣльца, такъ же, какъ жители села Врутицы²⁾. Если уполномоченный Вышеградскаго пробста въ своей рѣчи упоминаетъ о торжественной и упрощенной формѣ присяги³⁾, то въ данномъ случаѣ примѣнена была упрощенная форма, ибо установленная въ такихъ случаяхъ стипуляція (вкладываніе рукъ) совершалась не въ присутствіи новаго землевладѣльца, а принимаема была его довѣреннымъ лицомъ. Заслуживаетъ также вниманія, что и въ вышеназванныхъ селахъ, и во всѣхъ остальныхъ, гдѣ произошла передача владѣнія монастырю Золотой Короны, сопровождаемая присягою вѣрности и повиновенія и необходимой при этомъ стипуляціей, — на созываемыхъ комиссіей сходкахъ присутствовало ограниченное число жителей: обыкновенно 2—4 человѣка. Только въ селѣ Свиновицѣ или Швейнетшлагѣ на сходкѣ присутствовало 5 человѣкъ, а въ селѣ Гинтрингѣ — 6 человѣкъ⁴⁾. Эту малочисленность участниковъ сельскихъ сходокъ можно объяснить прежде всего тѣмъ, что 13—14 мая, когда совершался объѣздъ комиссіи, въ сосѣднемъ городѣ Прахатицахъ была ярмарка, гдѣ находилась тогда значительная часть окрестнаго населенія⁵⁾, а также и тѣмъ, что села этой мѣстности въ ту пору не могли быть велики и состояли, вѣроятно, изъ нѣсколькихъ дворовъ. Дѣйствительно, изъ числа передаваемыхъ новому владѣльцу 23 селъ нѣкоторыя были показаны лежащими впускъ и покинутыми жителями⁶⁾. Впрочемъ, весьма возможно и то, что не требовалось присутствія всѣхъ домохозяевъ села при вводѣ во владѣніе новаго землевладѣльца: присяга вѣрности и повиновенія или, какъ говорили по-чешски, объѣтъ челоувѣчества, могъ быть принесенъ за всѣхъ нѣсколькими

1) Ibid., p. 297: mandans nichilominus idem magister Nicolaus procurator dicto Hoenlino iudici et volens, ut ipse laicos, rusticos seu incolas Johansstift, quorum ipse Hoenlinus etiam iudex existit, coram se evocaret et ab ipsis promissum fidelitatis et obedientiae nomine domini Arnoldi abbatis praedicti reciperet et haec, quae per ipsum facta sunt, eisdem intimaret, videlicet quod ipse de dicta villa Johansstift, incolis, iuribus et pertinentiis ipsius modo quo supra etiam cessit et condescendit sub protestatione praemissa ac modis et conditionibus suprascriptis subsecutis.

2) См. выше, стр. 46, прим. 2.

3) См. выше, стр. 52, прим. 2: ab omnibus promissis fidelitatis et obedientiae *solempniter vel simpliciter* quovismodo domino meo — factis, coniunctim vel divisim...

4) *Fontes rerum Austriacarum*, 2. Abth., Bd. XXXVII, 295—303.

5) Ibid., p. 295: dicens se plures laicos non potuisse invenire in villa, sed esse in Prachaticz in foro.

6) Ibid., p. 298: nec non de villis Ebenaw alias Miezaw, Pulkenstift olim cultis nunc vero desertis et incultis. — Ibid., p. 301: et de villis Purkstal, Waltirstift et Cristanstiftolim cultis nunc vero desertis et incultis.

крестьянами, преимущественно старостою (*iudex*) и наиболее зажиточными и уважаемыми односельчанами. Недаромъ, уполномоченный Вышеградскаго пробста въ своей рѣчи къ жителямъ села Гольдбаха предполагаетъ возможность принесенія присяги и совершенія стипуляціи не только по торжественной и упрощенной формѣ, но и всѣми вмѣстѣ, какъ бы по уполномочию одного или нѣсколькихъ за всѣхъ, и каждымъ отдѣльно (*coniunctim vel divisim*)¹⁾.

Такимъ образомъ, эта грамота 1395 года подтверждаетъ многія изъ наблюденій и выводовъ, которые можно было сдѣлать при изученіи позднѣйшихъ чешскихъ текстовъ середины XV вѣка. Въ этой грамотѣ съ полною ясностью указано на то, какъ приносимъ былъ обѣтъ человечества. Этимъ существенно обогащаются наши свѣдѣнія объ обѣтѣ человечества. Какъ оказывается, этотъ обѣтъ совершался по той же формѣ, которая установлена была для присяги вассаловъ. Однако, присяга зависимыхъ людей не всегда обставлялась съ такой торжественностью, какъ присяга вассаловъ. Съ одной стороны, не требовалось непремѣннаго присутствія лица, на имя котораго приносима была присяга, а, съ другой стороны, допускалось отсутствіе значительнаго числа лицъ, обязанныхъ принести эту присягу. И въ томъ, и въ другомъ случаѣ возможна была передача или наличность полномочій: землевладѣлецъ могъ уполномочить кого-либо принять вмѣсто него присягу зависимыхъ людей, а изъ числа послѣднихъ нѣкоторые и немногіе могли принести присягу за всѣхъ. Все это являлось нѣкоторымъ искаженіемъ института вассальной присяги, насколько таковая находила примѣненіе въ крестьянской средѣ. Тѣмъ не менѣе, стремленіе нормировать отношенія землевладѣльцевъ къ крестьянамъ по образцу отношеній сеньоровъ къ вассаламъ представляетъ собою любопытное явленіе, интересное не только для историка чешскаго права, но и для изслѣдователя феодальнаго права вообще. Въ данномъ случаѣ, наблюдается феодализация вотчинныхъ отношеній: была сдѣлана попытка приравнить надѣлъ крестьянина, занимаемый имъ на правахъ наследственной аренды, къ феодальному земельному участку. Самый чешскій терминъ (*člověčenství*) есть такимъ образомъ только переводъ извѣстнаго феодальнаго термина: *homagium*.

Вышеприведенные тексты и свидѣтельства Викторина изъ Вшегрда доказываютъ, что въ XV вѣкѣ институтъ «человѣчества» былъ повсемѣстно введенъ въ Чехію и по отношенію къ кореннымъ обитателямъ чешскихъ селъ и по отношенію къ нѣмецкимъ колонистамъ. Какъ видно изъ грамоты 1395 года, этотъ институтъ былъ уже тогда давнишнимъ, а это даетъ

---

1) См. выше, стр. 54, прим. 3.

основаніе думать, что онъ нашелъ себѣ примѣненіе вскорѣ послѣ проникновенія въ Чехію иностранной колонизаціи.

Введеніе въ бытъ сельскаго населенія нормъ феодальнаго права не спасло это населеніе отъ порабощенія. Какъ было указано въ началѣ этой статьи, уже въ концѣ XV вѣка «человѣчество» стали понимать въ смыслѣ прикрѣпленія къ землѣ. Этотъ терминъ феодальнаго права сдѣлался такимъ образомъ синонимомъ холопства, потери правъ свободной личности.

Ант. Ясинскій.

Святошинъ,
іюль 1908.

**Одинъ изъ предшественниковъ Мв. Петр. Котляревскаго въ украинской
литературѣ XVIII вѣка Аѳанасій Кирилловичъ Лобысевичъ.**

Аѳанасій Кирилловичъ Лобысевичъ былъ родомъ изъ м. Погара, нынѣшней Черниговской губерніи¹⁾. Въ письмѣ отъ 30 сентября 1794 года онъ писалъ о себѣ къ преосвященному Георгію Конисскому слѣдующее: «Я малороссіянинъ; сынъ Значковаго товарища; учился въ Кіевѣ; отлучился оттуда въ первый годъ архимандріи Вашей. Братъ мой былъ при гетманѣ; его посредствіемъ отданъ я въ Академію Наукъ Санктпетербургскую; оттуда у гетмана переводчикомъ; при немъ же въ штатѣ фельдмаршальскимъ секретаремъ; при немъ въ чужихъ краяхъ вояжировалъ, и, получивъ отъ милости его хорошую деревню, уволился отъ службы полковникомъ. Женился и за женою — деревню; имѣю одну дочь замужемъ, другую — въ Смольномъ, сына капитаномъ въ арміи. Сарра моя въ живыхъ. Помѣщикъ я и житель Новгородскаго Сѣверскаго Намѣстничества, а нынѣ на время въ Петербургѣ».

О времени поступленія своего въ Кіевскую Академію, для обученія, Лобысевичъ пишетъ въ письмѣ своемъ къ Георгію Конисскому предположительно: «не за моей памяти, а *можетъ быть* годомъ передъ моимъ пріѣздомъ въ Академію Кіевскую играна тамъ трагедія сочиненія Вашего Преосвященства «о воскресеніи мертвыхъ»²⁾. Трагедокомедія же эта сочинена была Георгіемъ Конисскимъ и представлена въ 1746 году³⁾. Слѣдовательно, Аѳанасій Лобысевичъ поступилъ въ Кіевскую Академію около 1747 года. Онъ пробылъ въ Академіи до того года, въ который Георгій

1) Описаніе старой Малороссіи, А. Лазаревскаго, т. I, вып. 1, Кіевъ, 1888 г. стр. 91.

2) Археогрфія. Сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси, т. II, Вильна, 1867 г., № 86, стр. 147.

3) Очерки изъ исторіи украинской литературы XVIII в., Н. Петрова, Кіевъ, 1880 г., стр. 110.

Конисскій посвященъ былъ въ санъ архимандрита¹⁾. А это случилось въ августъ 1752 года²⁾. Такимъ образомъ, Аѳанасій Лобысевичъ пробылъ въ Кіевской Академіи около 6-ти лѣтъ, прошевши годовичные курсы фары или аналогій, инфимы, грамматики, синтаксисы, піитики и реторики.

Въ это время въ Петербургѣ жилъ старшій братъ Аѳанасія Кириллъ Лобысевичъ, который около 1740 года попалъ въ Петербургъ, кажется, взятый туда старшимъ Разумовскимъ, Алексѣемъ Григорьевичемъ. Тамъ Кириллъ Лобысевичъ женился на племянницѣ Теплова, бывшаго менторомъ Кирилла Григорьевича Разумовскаго, при чемъ получилъ въ приданое, какъ онъ самъ рассказываетъ, 250 червонцевъ, «да особливо дарены ему часы золотые». Тепловъ давалъ ему также «не единожды по сту рублей». При помощи Теплова, Кириллъ Лобысевичъ выписалъ въ Петербургъ и младшаго своего брата Аѳанасія и, при покровительствѣ Разумовскихъ, помѣстилъ его студентомъ въ академическій университетъ³⁾.

Аѳанасій Лобысевичъ сталъ обучаться при Академіи съ 1754 года⁴⁾. Въ 1759 году онъ былъ сотрудникомъ журнала «Трудолюбивая Пчела», издававшегося извѣстнымъ нашимъ писателемъ Ал. Сумароковымъ, и помѣстилъ въ этомъ журналѣ нѣсколько переводовъ. Въ слѣдующемъ 1760 г., 16 июня, канцелярія Академіи распорядилась: «студентовъ Лобысевича и Дѣвовича, за нехождение ихъ на профессорскія лекціи, изъ Университета академическаго выключить и болѣе не числить, а жалованья имъ за май мѣсяць не давать, и для опредѣленія въ другую команду, куда пожелаютъ, дать имъ амбитъ» Исключенные увидѣли въ этомъ наказаніи своемъ руку М. В. Ломоносова и обратились съ жалобою на него къ президенту Академіи наукъ и гетману Малороссійскому, графу Кириллу Григорьевичу

1) Археографич. Сборникъ, ib.

2) Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII столѣтія, Д. Вишневскаго, Кіевъ 1903 г., стр. 41.

3) Описаніе Старой Малороссіи, Ал. М. Лазаревскаго, т. I, вып. 1, Кіевъ, 1888 г., стр. 91.

4) Athanasius Lobysewitsch, nobilis Ucrainiensis, ex Kiowiensi Academia sponte sua accessit, petens, ut sibi litterarum Studia in Universitate Petropolitana prosequi liceat. Quod ejus petatum cum a Cancellaria Academica cum Conventu Academico communicatum sit, examinatus est Lobysewitsch et dignus judicatus, qui inter Studiosos in Universitate locum obtineat. (Протоколы Конференціи Императорской Академіи Наукъ. 1754, марта 18).

De studiosis, quorum profectus in studiis explorabantur, visum est:

Quatuor studiosos Ucrainienses, qui ultimis his annis ad Acaademiā accesserunt, destinare secundum propensionem illorum in Conventu testificatam: Jacobum Koselski studio philosophiae et physicae; Simeonum Dewawitsch astronomiae vel chemiae; Athanasium Lobysewitsch philosophiae et historiae; Theodorum Koselski mechanicae; ita tamen, ut praeterea omnes omnibus quoque aliis praelectionibus, scopo ipsorum profuturis, interesse debeant. (Ibidem, 1757, мая 6).

De Athanasio Lobysewitsch statur Brounius, illum apud se audivisse logicam et physicam experimentalem et in iis, nec non in lingua Latina satis profecisse. (Ibidem, 1757, октября 27). Эти свѣдѣнія сообщены Ред-у М. И. Позняковымъ, завѣдующимъ Акад. архивомъ.

Разумовскому. Представивъ ему аттестаты объ успѣхахъ, выданные имъ Брауномъ и другими академиками, они всенижайше просили Его Высочайшее Сіятельство, дабы онъ, прекратя высокою своею властію злобу Ломоносова, прямо повелѣлъ наградить ихъ при академіи адъюнктами или магистрами и къ другому какому мѣсту опредѣлить. Графъ К. Г. Разумовскій вызвалъ исключенныхъ къ себѣ въ Глуховъ и 9 февраля, 1761 года, собственною властію опредѣлилъ Аванасія Лобысевича въ академическіе переводчики¹⁾.

Впрочемъ, самъ Ае. Лобысевичъ въ письмѣ своемъ къ преосвященному Георгію Конисскому не упоминаетъ о своей должности академическаго переводчика, а говоритъ только, что онъ былъ переводчикомъ у гетмана, состоялъ при немъ фельдмаршальскимъ секретаремъ, вояжировалъ съ нимъ въ чужихъ краяхъ и уволился отъ службы полковникомъ²⁾.

Конечно, переводчикомъ при гетманѣ А. Лобысевичъ могъ быть только до 1764 года, въ которомъ упразднено было гетманское достоинство. А вояжъ графа К. Г. Разумовскаго въ чужихъ краяхъ продолжался съ апрѣля 1765 до сентября 1767 года, послѣ чего Разумовскій возвратился въ С.-Петербургъ и въ 1776 году былъ отпущенъ въ Малороссію³⁾. Въ 1773 году А. Лобысевичъ былъ уже генераль-адъютантомъ въ чинѣ полковника⁴⁾ и, вѣроятно, вышелъ въ отставку въ 1776 году.

Поселившись въ Малороссіи, Ае. Лобысевичъ женился здѣсь на дочери Мих. Вас. Губчица и, при открытіи намѣстничества (въ 1782 г.), избранъ былъ уѣзднымъ (Мглинскимъ) предводителемъ, а затѣмъ былъ полтора года Новгородсѣверскимъ губернскимъ предводителемъ (въ 1786 и 1787 г.г.) и въ послѣднемъ званіи встрѣчалъ императрицу Екатерину II въ ея путешествіи на югъ въ 1787 году. Наконецъ, въ 1797 году онъ былъ избранъ въ совѣтники генеральнаго суда въ Черниговѣ. Умирая онъ оставилъ дѣтямъ 377 душъ крестьянъ, въ томъ числѣ 265, полученныхъ въ приданное⁵⁾.

Какъ человѣкъ образованный и даже предназначавшійся своимъ воспитаніемъ при Академіи Наукъ къ ученой карьерѣ, Ае. Лобысевичъ не чуждъ былъ и литературнымъ стремленіямъ. Еще будучи студентомъ ака-

1) Исторія Императорской Академіи Наукъ въ Петербургѣ, П. Пекарскаго, т. II, С.-Петербургъ, 1873 г., стр. 689 и 692; «Семейство Разумовскихъ», А. А. Васильчикова, т. I, С.-Петербургъ, 1880 г., стр. 257 и 258.

2) См. выше.

3) «Семейство Разумовскихъ», А. А. Васильчикова, т. I, стр. 326, 334 и 361.

4) Описаніе Старой Малороссіи, А. Лазаревскаго, т. I, вып. 1, Кіевъ, 1888 г., стр. 91.

5) Тамъ же; см. «Путешествіе Екатерины II чрезъ Черниговскій край», П. М. Добровольскаго, въ «Трудахъ Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссіи», вып. V, Черниговъ, 1903 г.

демпического университета, онъ помѣстилъ, какъ мы видѣли, въ журналѣ А. Сумарокова «Трудолюбивая Пчела» нѣсколько своихъ переводовъ. То были «Разсужденіе о войнѣ», переводъ съ латинскаго, и «Слово М. Т. Цицерона къ К. Цесарю», то же переводъ съ латинскаго¹⁾. Ав. Лобысевичъ, кажется, участвовалъ также и въ журналѣ «Всякая Всячина», 1769 года, и въ продолженіи его «Барышкѣ», 1770 года, издававшихся землякомъ его Гр. Вас. Козицкимъ. По крайней мѣрѣ, подъ однимъ переводомъ съ французскаго въ «Барышкѣ» есть подпись А. Л., которую профессоръ Н. Буличъ готовъ отнести къ Аѳанасію Лобысевичу, «печатавшему переводы свои въ журналѣ Сумарокова и издавшему довольно количество одъ²⁾». Въ 1794 году, пріѣхавъ на время въ Петербургъ, Лобысевичъ проситъ Георгія Конисскаго выслать ему, для изданія въ свѣтъ, интерлюдіи къ его трагикомедіи «О воскресеніи мертвыхъ», писанныя на простонародномъ малороссійскомъ языкѣ. «Не за моей памяти, — писалъ онъ преосвященному Георгію Конисскому, — а, можетъ, быть годомъ передъ моимъ пріѣздомъ въ Академію Кіевскую, играна тамъ трагедія сочиненія вашего Преосвященства «о воскресеніи мертвыхъ»; оную имѣю. Но не имѣю и нигдѣ достать не могу къ оной трагедіи интерлюдій, бывшихъ сочиненія вашего Преосвященства или славнаго Танскаго, природнаго стихотворца, во вкусѣ площадномъ, во вкусѣ Плавтовомъ. Когда способность была достать и имѣть, тогда ребяческая несмысленность о томъ не помышляла; довольствовались изъ чужаго рта питаться, слышать отъ другого стиховъ нѣсколько. А когда познаніе добротъ цѣну онымъ открыло, тогда уже способность удалась. Едина вѣрная надежда на книгохранилище Вашего Преосвященства, въ которомъ не быть сему сочиненію не можно. Какъ во всякомъ покрое платьевъ, такъ во всякомъ нарѣчіи языковъ есть своя красота; а къ тому, *когда и дымъ отечества сладокъ*, то сія воня благоуханія мыслей отечественныхъ есть насладчайшая. Для чести націи, матери нашей, всегда у себя природою и ученостью великихъ людей имѣвшей, столько свѣтилъ выпустившей для любителей своего отечества, для знающихъ подъ корою просторѣчія находить драгоценности мыслей, прошу Ваше Преосвященство велико одолжить меня, интерлюдіи, Танскаго то или ваши, приказавъ списать, по почтѣ мнѣ въ Санктпетербургъ доставить, да изыдетъ во свѣтъ, да дастъ величіе отечеству своему нашъ Плавтъ, нашъ Мольтеръ, ежели что не болѣ. Ибо я помню нѣкоторые стихи, описаніе Ве-

1) «Историческое разысканіе о русскихъ повременныхъ изданіяхъ и сборникахъ за 1703—1802 гг.», А. Н. Неустроева, С.-Петербургъ, 1874 г., стр. 81.

2) «Сумароковъ и современная ему критика», Н. Булича, С.-Петербургъ, 1854 г., стр. 217 и 480.

ликодня, бѣгство сатаны и смерти, смерть Іуды: прекрасныя описанія¹⁾. Вѣроятно трагедокомедія выпрашивалась для «Россійскаго Магазина», издававшегося О. Туманскимъ въ 1792—1794 годахъ, такъ какъ въ этомъ журналѣ помѣщались и матеріалы для исторіи Малороссіи, а эпиграфъ къ этому журналу — *Et fumus patriae dulcis*²⁾ приведенъ Лобyseвичемъ, въ русскомъ переводѣ, въ письмѣ его къ Георгію Конисскому. Но въ 1795 г. «Россійскій Магазинъ» уже не издавался, а 13 февраля 1795 года скончался и Георгій Конисскій³⁾.

Но всего интереснѣе для насъ то, что Аѳ. Лобyseвичъ и самъ дѣлалъ переложенія римскихъ классиковъ на малороссійскій языкъ. Прося Георгія Конисскаго прислать ему малорусскія интерлюдіи къ трагедокомедіи «О воскресеніи мертвыхъ», Лобyseвичъ прибавилъ: «Напередъ плачу одолженіе Вашего Преосвященства: посылаю при семъ *Виргиліевыхъ пастуховъ*, мпою въ малороссійскій кобелякъ переодѣтыхъ. Мала моя заплата по малоцѣнности своей копіи, но прошу принять, какъ двѣ глѣнты вдовицны приняты были по усердію⁴⁾».

Конечно, здѣсь разумѣются эклоги Виргилія изъ его «Буколикъ» (Vergiliana). Переводъ же классиковъ, не только древнихъ, но и новыхъ западно-европейскихъ, съ 1748 года входилъ въ задачи сначала Императорской Академіи Наукъ, а впослѣдствіи, при Екатеринѣ II, и Россійской Академіи⁵⁾. Появились въ это время и переложенія эклогъ Виргилія, подражанія имъ и пародіи на нихъ. Извѣстны эклоги А. Сумарокова, собраніе которыхъ вышло въ 1774 году⁶⁾, а также переводы отдѣльныхъ эклогъ Виргилія въ тогдашнихъ журналахъ, напр. въ «Утреннемъ Свѣтѣ» Н. И. Новикова, 1779 года, въ «Новыхъ ежемѣсячныхъ сочиненіяхъ» 1793 г., и др.⁷⁾. Слѣдовательно, Лобyseвичъ, дѣлая переложенія эклогъ Виргилія, отдавалъ дань общему направленію тогдашней переводной русской литературы.

Но у Лобyseвича замѣтна была, при этомъ, и значительная малорусская окраска. Мы видѣли, что учась еще въ Кіевской Академіи, онъ зна-

1) Археогрѣич. Сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси, т. II, стр. 147. Интерлюдіи изданы въ журналѣ «Древняя и Новая Россія», Ноябрь, 1878 года.

2) «Историческое разысканіе о русскихъ повременныхъ изданіяхъ и сборникахъ за 1703—1802 гг.», А. Н. Неустроева, 1874 г., стр. 728—731.

3) Археогрѣич. Сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси, т. II, стр. 147.

4) Списки іерарховъ и настоятелей монастырей Россійской церкви, Павла Строева, С.-Петербургъ, 1877 г., стр. 494.

5) Исторія Россійской Академіи, Сухомлинова, т. I, прилож. 7 и 8.

6) Матеріалы для русской библіографіи, Н. В. Губерти, выпускъ 2, Москва, 1881 г., стр. 87.

7) Историческое разысканіе о русскихъ повременныхъ изданіяхъ и сборникахъ за 1703—1802 гг., А. Н. Неустроева, стр. 235 и 421.

комъ былъ съ малорусскими интерлюдіями къ трагедокомедіи Г. Конисскаго «О воскресеніи мертвыхъ» и нѣкоторые стихи изъ нихъ помнилъ наизусть даже въ 1794 году, и что въ это время онъ смотрѣлъ уже на эти интерлюдіи съ чисто псевдоклассической точки зрѣнія, ставя ихъ наравнѣ съ твореніями Плавта и Мольера. Со второй половины XVIII вѣка малорусское теченіе стало замѣчаться и на сѣверѣ Россіи, въ тогдашней свѣтской псевдоклассической литературѣ. Въ еженедѣльномъ изданіи «Смѣсь» 1769 г., издатель его, обличая различныхъ литературныхъ самохваловъ, между прочимъ писалъ: «Третьей превратилъ Анакреонта въ глупаго украинца»¹⁾. Въ еженедѣльномъ изданіи «Вечера» 1774 года напечатана была элегія, писанная, судя по началу, по малорусски: «Да буде по тебѣ». Въ «Живописцѣ» (Н. И. Новикова) на 1773 годъ помѣщены «Украинскія Вѣдомости» и «Знатной украинской дѣвицѣ», а въ «Музыкальныхъ Увеселеніяхъ», 1774 г., появились: «Танецъ малороссійскій Дергунецъ» и пѣсня малороссійская — «Ой подъ вишнію, подъ черешнею»²⁾. Къ этому малорусскому теченію примкнулъ, если только не сталъ во главѣ его, и Аванасій Кирилловичъ Лобысевичъ своими «Виргиліевыми пастухами, въ малороссійскій кобенякъ переодѣтыми».

Ближайшею цѣлію при переодѣваніи Виргиліевыхъ пастуховъ въ малороссійскій кобенякъ у Аѳ. Лобысевича было, кажется, его желаніе сдѣлать нѣчто угодное своему покровителю, бывшему гетману, графу Кир. Гр. Разумовскому. Въ 1774 году, въ еженедѣльномъ изданіи «Вечера», напечатаны были «Стихи на Крестовскій островъ» графа К. Г. Разумовскаго³⁾. Его же, по всей вѣроятности, имѣли въ виду и «Виргиліевы пастухи» Аѳ. Лобысевича.

Вернувшись въ 1767 году изъ вояжа по чужимъ краямъ въ Петербургъ, К. Г. Разумовскій поселился во вновь отстроенныхъ каменныхъ палатахъ на Мойкѣ. Въ этомъ домѣ, въ богатомъ кабинетѣ графа, стоялъ изящный накладной шкафъ изъ розоваго дерева; въ немъ свято хранились *пастушечья свирѣль и простонародный кобенякъ*, который во дни юности носилъ Лемешовскій козакъ Кирилла Розумъ, теперешній фельдмаршалъ и вельможа. Разумовскій часто показывалъ эти памятники давнопрошедшаго своимъ приближеннымъ⁴⁾. Нѣтъ сомнѣнія, что выборъ «Виргиліевыхъ пастуховъ» для перевода или перелицовки у Аѳ. Лобысевича опредѣлялся этими

1) Сумароковъ и современная ему критика, Н. Булича, 1854 г., стр. 243.

2) Историческое разысканіе о русскихъ повременныхъ изданіяхъ и сборникахъ за 1703—1802 гг., А. Н. Неустроева, стр. 171, 176 и 213.

3) Тамъ же, стр. 171.

4) «Семейство Разумовскихъ», А. А. Васильчикова, т. I, С.-Петербургъ, 1880 г., стр. 334.

реликвіями изъ прошлаго пастушескаго быта графа К. Г. Разумовскаго. Съ другой стороны, графъ К. Г. Разумовскій, не смотря на свой высокій санъ, горячо любилъ родную малорусскую рѣчь и малорусскіе нравы и обычаи. Водворившись въ 1787 году въ Москвѣ, К. Г. Разумовскій выкопалъ здѣсь огромные Петровскіе пруды трудами работниковъ изъ малороссовъ. Графъ увѣрялъ, что они лучше копаютъ землю, чѣмъ великоруссы, но потомъ признавался, что ихъ выписывалъ затѣмъ, чтобы имѣть удовольствіе садиться среди нихъ во время работъ и говорить съ ними на родномъ нарѣчій. Не смотря на утонченную роскошь свою, на путешествія и придворную жизнь, Разумовскій все-таки оставался хохломъ и признавался, что когда передъ нимъ заиграютъ на бандурѣ, то онъ долженъ скорѣе вспомнить, кто онъ и гдѣ онъ, чтобы не пуститься плясать трепака¹⁾. Въ 1794 г. переѣхавъ окончательно на житье въ Малороссію, графъ К. Г. Разумовскій особенно любилъ слушать малороссійскія пѣсни, которыя у него пѣвались на славу. Часто, когда пѣвчіе начинали какой нибудь народный припѣвъ, графъ Кириллъ Григорьевичъ замѣчалъ: «вотъ эту пѣсню пѣвалъ я, будучи хлопцемъ»²⁾. Въ угоду такимъ привычкамъ и стремленіямъ графа К. Г. Разумовскаго, Ае. Лобысевичъ и передѣлалъ *Виргилиевыхъ пастуховъ въ малороссійскій кобенякъ*.

Судя по даннымъ біографіи графа К. Г. Разумовскаго и самого Аенасія Кирилловича Лобысевича, «Виргилиевы пастухи, въ малороссійскій кобенякъ переодѣтые», могли быть написаны Лобысевичемъ по возвращеніи графа Кир. Григорьевича въ 1767 году изъ вояжа по чужимъ краямъ и до поѣздки его въ Малороссію въ 1776 году или до отставки Ае. Кир. Лобысевича отъ службы при бывшемъ малороссійскомъ гетманѣ. Во всякомъ случаѣ, это произведеніе А. Лобысевича явилось задолго до перелицованной Энеиды Ивана Петровича Котляревскаго, старѣйшій списокъ которой относится къ 1794 году³⁾, и потому по справедливости можетъ быть названо предшественникомъ малорусской Энеиды Котляревскаго.

Къ сожалѣнію, мы до сихъ поръ не могли отыскать текста этой перелицовки Виргилія Лобысевичемъ.

Н. Петровъ.

1) Тамъ-же, стр. 397.

2) Тамъ-же, стр. 464.

3) См. рукопись Кіево-Софійскаго Собора, № 497 и «Чтенія въ Историч. Обществѣ Нестора Лѣтописца», книга XV, вып. 1, отд. 2, стр. 33 и слѣд.

Замѣчанія относительно отдѣльныхъ мѣстъ книги Іоанна Богослова по описку, изданному Дѣллинггеромъ.

Какъ извѣстно, въ средѣ русскаго народа¹⁾ и турецко-финнскихъ племенъ въ Европейской Россіи, Сибири, Центральной Азіи распространены космогоническія легенды дуалистическаго характера. Одну — двѣ легенды подобнаго рода находимъ у болгаръ, а также — видоизмѣненныя съ затемнѣніемъ первоначальнаго смысла — у сербовъ. Въ русской письменности XVI—XVII вв. встрѣчается нѣсколько варіантовъ одного и того же сказанія космогоническаго характера подъ различными заглавіями, представляющихъ параллели указаннымъ народнымъ легендамъ. Вопросомъ о происхожденіи этихъ легендъ занимался много А. Н. Веселовскій²⁾ и собралъ огромное количество матеріала, но не пришелъ къ опредѣленнымъ выводамъ. Нѣсколько позднѣе пытался разрѣшить мудреный вопросъ Драгомановъ³⁾. По мнѣнію Драгоманова, помянутыя легенды, первоначальный источникъ которыхъ нужно искать въ вѣрованіяхъ стараго Ирана и Халдеи, перешли къ славянскимъ народамъ путемъ устной передачи изъ Азіи черезъ посредство турецко-финнскихъ племенъ, населяющихъ Россію, независимо отъ богомилства и даже раньше возникновенія этой ереси.

Я здѣсь не намѣренъ входить въ подробную критику положеній покойнаго ученаго, съ которыми, долженъ признаться, совершенно несогласенъ, а изложу вкратцѣ только свои выводы относительно нѣкоторыхъ отдѣльныхъ пунктовъ указанныхъ легендъ — выводы, къ которымъ я пришелъ главнѣйше на основаніи изученія изданнаго Дѣллинггеромъ⁴⁾ списка извѣстной богомилской «книги» Іоанна Богослова, а кромѣ того укажу связь этой «книги» со «Словомъ о древѣ крестномъ» попа Іереміи.

1) Въ особенности среди великоруссовъ.

2) См. его «Разысканія», «Сборн.» т. 46, 53.

3) Въ изслѣдованіи «Заблѣжки вѣрху славянскитѣ религиозно-этическихъ легенды.

II. Дуалистическаго мнротвореніе». — Сборникъ Болг. Мин. Нар. Просв. т. VIII, X.

4) См. Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters Bd. II.

Въ «книгѣ» Іоанна Богослова по списку Деллингера мы находимъ слѣдующее мѣсто: «Et de lapidibus fecit ignem (diabolus) et de igne fecit *militiam* et stellas et de illis fecit angelos spiritus»¹⁾... Между тѣмъ, въ другомъ мѣстѣ говорится: «antequam cecidisset diabolus cum *tota militia angelica* Patris»). Очевидно, между обоими мѣстами противорѣчіе. Последнее же мѣсто противорѣчитъ разсказу въ началѣ «книги» о томъ, что сатана отпалъ съ *тремя* только чинами ангеловъ. Такія противорѣчія не должны насъ удивлять: «книга» не есть систематическое изложеніе вѣроученія богомилловъ, но собраніе отрывочныхъ свѣдѣній относительно отдѣльныхъ сторонъ этого вѣроученія — компиляція, почерпавшая свое содержаніе и изъ христіанскихъ апокрифовъ, и изъ сочиненій богомилловъ, и, быть можетъ, изъ устнаго изложенія богомилскаго ученія, — компиляція, не умѣвшая согласовать разнородныя мнѣнія еретиковъ различныхъ толковъ. И въ данныхъ мѣстахъ, по моему мнѣнію, смѣшиваются представленія крайнихъ и умѣренныхъ дуалистовъ въ средѣ богомилства. Именно, по мнѣнію первыхъ, сатана самъ создалъ своихъ ангеловъ; умѣренные же дуалисты учили, что сатана увлекъ съ собою часть ангеловъ, которые были созданы Богомъ. Только такимъ образомъ можно объяснить непонятное иначе обстоятельство, почему, по нашему списку «книги», сатанѣ вздумалось творить «*militiam*» (очевидно, *angelicam*) и *angelos spiritus*, разъ въ его распоряженіи находились увлеченные имъ ангелы, созданные Богомъ. И, вѣроятно, для того, чтобы хотя нѣсколько согласовать эти противорѣчивыя представленія, неизвѣстный авторъ «книги» ниже приписываетъ отпавшимъ ангеламъ выполнение опредѣленныхъ функций — именно дьяволъ заставляеть ангела перваго неба войти въ тѣло (первой) женщины, а ангела втораго неба — въ тѣло (перваго) мужчины.

Но для насъ приведенное мѣсто о созданіи ангеловъ дьяволомъ изъ камня любопытно въ другомъ отношеніи — мы находимъ прямыя параллели для него, какъ въ вышепомянутыхъ произведеніяхъ старинной русской письменности въ родѣ сказанія «о Тиверіадскомъ морѣ», «Свитка божественныхъ книгъ» и пр., такъ и въ народныхъ великорусскихъ легендахъ космогоническаго характера и аналогичныхъ легендахъ инородцевъ — черемисовъ, вотяковъ, мордвы. Во всѣхъ этихъ сказаніяхъ и легендахъ говорится о созданіи ангеловъ и демоновъ изъ кремня, при чемъ по нѣкоторымъ вариантамъ, въ согласіи съ нашимъ спискомъ «книги», изъ кремня сначала вылетаютъ искры, а изъ нихъ дѣлаются ангелы и демоны. Если обратимъ вниманіе на несомнѣнный фактъ сильнаго вліянія богомилства

1) Beitr. II, 87.

2) ib. 90.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

на народную славянскую среду Балканскаго полуострова отъ X вѣка вплоть до турецкаго завоеванія, то предположеніе книжнаго происхожденія указаннаго эпизода покажется намъ гораздо болѣе правдоподобнымъ, чѣмъ мнѣніе Драгоманова, будто изъ передней Азіи подобные рассказы перешли къ турецко-финскимъ племенамъ центральной Азіи и Россіи, затѣмъ къ русскимъ, гдѣ получили и книжную обработку въ произведеніяхъ въ родѣ сказанія о Тиверіадскомъ морѣ. Не можетъ насъ смущать и то обстоятельство, что подобныхъ рассказовъ не существуетъ у балканскихъ славянъ, и что у малороссовъ находимъ рассказы, имѣющіе только самое отдаленное сходство съ указанными¹⁾.

Драгомановъ не находитъ соотвѣтствій въ богомилской космогоніи для рассказовъ о сотвореніи земли посредствомъ нырнія дьявола въ море. Этотъ рассказъ входитъ, какъ составная часть, въ «Свитокъ» и т. п. произведенія, его мы находимъ въ одной болгарской легендѣ и въ народныхъ русскихъ легендахъ. Оставляю при этомъ въ сторонѣ малорусскія колядки космогоническаго характера, происхожденіе которыхъ, дѣйствительно, темно. Но полагаю, что для эпизода о нырнѣніи того типа, который мы находимъ въ «Свиткѣ» и въ сказаніи о Тиверіадскомъ морѣ, можно найти соотвѣтствіе и въ тѣхъ краткихъ, отрывочныхъ, не всегда ясныхъ свѣдѣніяхъ о богомилской космогоніи, которыя намъ извѣстны въ настоящее время. Думаю, что можно даже объяснить нѣкоторыя отличія нашего эпизода отъ соотвѣтственнаго богомилскаго повѣствованія, не обращаясь къ помощи ирано-халдейской космогоніи и турецко-финскихъ или урало-алтайскихъ народностей Россіи.

Рассказъ о сотвореніи дьяволомъ земли передается въ нашемъ спискѣ «книги» слѣдующимъ образомъ: «Et praesepit iterum angelo, qui erat super aquas: sta super duos pisces, et *elevavit capite suo tertiam* (sc. partem aquarum), *et apparuit arida* et fuit»²⁾. Въ соотвѣтственномъ мѣстѣ списка, изданнаго Thilo, находимъ отличія: «et praesepit angelo qui erat super aërem et qui erat super aquas, et *elevaverunt terram sursum, et apparuit arida*». По списку, изданному Дёллингеромъ, дьяволъ вмѣстѣ съ ангеломъ воздуха и ангеломъ водъ *поднялъ на воздухъ дѣя части водъ*, а изъ третьей сдѣлалъ 50 морей. Итакъ, по Дёллингерову списку, собственно въ твореніи земли принимаютъ участіе два лица: дьяволъ и ангелъ водъ — достаточно было легкой перелицовки въ духѣ христіанства этого, несомнѣнно, первоначальнаго богомилскаго представленія о сотвореніи земли, чтобы вмѣсто дьявола выступилъ Богъ, а ангелъ водъ — обратился въ сатану-гоголя, пла-

1) Ср. «Сборникъ» X, 53—55.

2) ib. 87.

рающаго по водамъ. Правда, неясна роль, какую играетъ въ сотвореніи земли ангелъ водъ, неясно, почему сатана велитъ ему стать на двухъ рыбахъ, поддерживающихъ землю, но это только свидѣтельствуеетъ или о порчѣ первоначальнаго эпизода или смутнаго представленія о немъ неизвѣстнаго автора (гезр. переписчика) «книги». Впрочемъ предположеніе порчи первоначальнаго эпизода не нужно для объясненія происхожденія соотвѣтственныхъ разсказовъ произведеній въ родѣ «Свитка божественныхъ книгъ». Прямую параллель для этихъ послѣднихъ находимъ въ спискѣ Thilo. Сатана съ помощью ангеловъ воздуха и воды — полагаю, что это позднѣйшая вставка или вѣрнѣе порча текста — (въ спискѣ, изданномъ Деллингеромъ, какъ мы видѣли, сатана вмѣстѣ съ ангелами поднимаетъ двѣ части водъ) — поднимаетъ землю изъ воды. Но Драгомановъ усматриваетъ несоотвѣтствіе эпизоду «Свитка» въ томъ обстоятельствѣ, что по «книгѣ» поднята была вся земля, а въ «Свиткѣ» Сатана илъ выноситъ съ собой горсть земли. Но отчего же въ народномъ представленіи не могла земля «книги» обратиться въ горсть земли (илу, песку), разъ у дьявола была отнята его древняя роль творца земли, и остался только намекъ на эту роль въ сохраненіи эпизода нырянія сатаны. Наконецъ, мы имѣемъ полную возможность допустить существованіе такой версіи этого эпизода въ богомильской средѣ, по которой сатана выноситъ горсть земли (илу, песку). Вѣдь остается подъ большимъ вопросомъ, насколько точно и вѣрно въ данномъ мѣстѣ *известныхъ* намъ списковъ «книги» воспроизведены космогоническія представленія богомиловъ. Допустимъ, что вполне вѣрно и точно, но, во всякомъ случаѣ, очень кратко. Какъ бы то ни было, нельзя не указать соотвѣтствія эпизоду нашего списка о сотвореніи земли дьяволомъ въ изданной Порфирьевымъ «Повѣсти святого Андрея съ Епифаніемъ о вопросахъ и отвѣтахъ». Въ этой «повѣсти» мы ясно находимъ смѣшеніе двухъ версій разсказа о сотвореніи земли: 1) соотвѣтствующей списку Thilo — о сотвореніи земли посредствомъ бросанія въ воду горсти ила; 2) объ устранинн воды съ поверхности суши — соотвѣтствующей разсказу нашего списка. Вотъ это мѣсто: «и взя Бгъ илъ въ горсть и распространи сюду и овоюду и бысть земля и повелѣ Бгъ изсякнути рѣкамъ і источникамъ»¹⁾. Драгомановъ вполне правильно видитъ въ рѣкахъ и источникахъ позднѣйшую замѣну моря²⁾.

Замѣчу еще, что уже въ «книгѣ» Богъ является косвеннымъ участникомъ въ твореніи міра: дьяволъ творитъ міръ съ разрѣшенія Бога, раздѣленіе водъ происходитъ «per praeceptum Patris invisibilis».

1) Порфирьевъ Апокрифическія сказанія о ветхозавѣтныхъ лицахъ, 88.

2) Ср. Сборн. X, 11.

Въ несомнѣнной связи съ разсказами о сотвореніи земли находятся южно-славянскіе и малорусскіе разсказы о похищеніи у дьявола архангеломъ или какимъ-либо святымъ драгоценнаго предмета (въ свою очередь похищеннаго раньше дьяволомъ у Бога): солнца, небесной силы, чудодѣйственной одежды, записи. Наиболее характеристичными представляются одинъ сербскій разсказъ¹⁾ и одинъ болгарскій²⁾. Напомню содержаніе сербскаго разсказа.

Когда бѣсы отпали отъ Бога и убѣжали на землю, то унесли съ собою солнце, и бѣсовскій царь надѣлъ его на копье и носилъ на плечѣ. Земля стала жаловаться Богу, что стараетъ отъ солнца. Тогда Богъ отправилъ архангела съ тѣмъ, чтобы онъ какъ-нибудь отнялъ солнце у бѣсовъ. Архангелъ подружился съ царемъ бѣсовъ. Однажды они купались въ морѣ. При этомъ царь бѣсовскій воткнулъ копье съ солнцемъ въ землю. Архангелъ предложилъ дьяволу нырять въ запуски. Дьяволъ согласился. Первымъ нырнулъ архангелъ и вынесъ въ зубахъ горсть морского песку. Дошла очередь дьявола. Тотъ сотворилъ изъ своей слюны сороку и приказалъ ей стеречь солнце. Когда дьяволъ нырнулъ, архангелъ перекрестилъ море, море замерзло, архангелъ тогда схватилъ солнце и полетѣлъ къ Богу, а сорока застрекотала. Дьяволъ услышалъ и поспѣшилъ на верхъ, но не могъ пробить льда; онъ возвратился на дно, взялъ камень, пробилъ имъ ледъ и погнался за архангеломъ. Послѣдній уже вступилъ одной ногой въ небо, когда его догналъ дьяволъ. Дьяволъ вырвалъ ногтями изъ пяты другой ноги архангела большой кусокъ мяса. Въ утѣшеніе архангелу Богъ обѣщалъ устроить такъ, чтобы у всѣхъ людей было небольшое углубленіе въ подошвѣ ноги. Поэтому у людей на пятахъ обѣихъ ногъ по небольшому углубленію.

Въ болгарскомъ разсказѣ вмѣсто солнца выступаетъ записъ, данная Богомъ дьяволу, по которой небо и живые люди должны были принадлежать Богу, а земля и мертвые — дьяволу. Когда Богъ изгналъ Адама изъ рая, онъ позволилъ ему обрабатывать землю. Но дьяволъ не допускалъ первыхъ людей касаться земли, такъ какъ они не спросили дозволенія у него — хозяина земли. Узнавъ объ этомъ, Богъ сталъ жалѣть, что далъ записъ дьяволу. Когда же люди размножились, дьяволъ на ряду съ грѣшными мучилъ и праведныхъ. Тогда Богъ рѣшилъ отнять у дьявола записъ и послать съ этой цѣлью своего ангела, который и поступилъ въ услуженіе дьяволу. Дальнѣйшее повѣствованіе въ общемъ не представляетъ никакихъ особенностей по сравненію съ сербскимъ разсказомъ. Цѣлью нырнанія въ запуски служить достать со дна *озера* горсть песку.

1) «За што у људи није табан раван» Караџић Пришковијетке, Београд. 1897, 93—95.

2) Период. Списание 1884, VIII, 124—136.

Драгомановъ относительно этихъ и подобныхъ разсказовъ допускалъ возможность книжнаго богомилскаго вліянія только въ нѣкоторыхъ подробностяхъ чисто внѣшняго свойства.

Намъ кажется, что книжное вліяніе въ данномъ случаѣ было значительно сильнѣе, чѣмъ предполагалъ Драгомановъ. Дѣло въ томъ, что богомиламъ, напримѣръ, былъ извѣстенъ разсказъ о похищеніи дьяволомъ солнца у Бога, что это составляло предметъ вѣроученія одной изъ вѣтвей богомилства-люциферіанства. Въ малоизвѣстномъ Посланіи Евѣмѣя Зигабена о фундагіагитахъ, изъ котораго мною изданы отрывки, говорится, что фундагіагиты — богомилы учили, что весь видимый міръ созданіе дьявола, только душу человѣка и *солнце* дьяволъ укралъ у Бога¹⁾.

На мой взглядъ въ приведенныхъ народныхъ разсказахъ перепуталось три мотива, несомнѣнно, книжнаго богомилскаго происхожденія: 1) о похищеніи сатаной солнца (и небесной силы?) у Бога, 2) о сотвореніи земли посредствомъ нырянія въ море; 3) — о договорѣ между Богомъ и дьяволомъ, причѣмъ подъ вліяніемъ *христіанскаго* апокрифа о рукописаніи, данномъ Адамомъ дьяволу, въ представленіи простонародной среды, проникнутой богомилскими воззрѣніями, договоръ обратился въ письменное обязательство Бога передъ дьяволомъ. Съ теченіемъ времени въ народномъ сознаніи первоначальный смыслъ этихъ мотивовъ затемнился, и въ сербскомъ разсказѣ, чтобы обосновать отнятіе у дьявола солнца, придуманъ новый мотивъ, напоминающій древне-греческій мифъ о Фаэтонѣ. Въ теперешней же своей формѣ эти разсказы служатъ цѣли — объяснить, почему у людей вогнутыя ступни. Но, какъ указалъ уже А. Н. Веселовскій²⁾, слѣды первоначальнаго значенія мотива нырянія сохранились въ подробности сербскаго разсказа о томъ, что архангелъ захватилъ зубами со дна моря песокъ и вынесъ его на поверхность — подробность, не имѣющая смысла для нашего разсказа. Въ болгарскомъ разсказѣ, являющемся вообще по сравненію съ сербскимъ произведеніемъ вторичнымъ (напримѣръ, вмѣсто моря здѣсь является уже озеро) цѣлью нырянія въ запускъ служить достать со дна озера горсть песку — конечно, позднѣйшее осмысленіе ставшаго непонятнымъ мотива.

Укажу еще черногорскую пѣсню³⁾, повѣствующую о томъ, какъ Іоаннъ Креститель похитилъ у сатаны корону-солнце.

По представленіямъ нѣкоторыхъ толковъ богомилскаго ученія, дьяволъ

1) Ἐκβαλομένου ἀπὸ πρῶτου τοῦ θεοῦ ἔχλεψεν ἀπ' αὐτοῦ τοῦ θεοῦ τὰ δύο ταῦτα, τὸν τε ἥλιον καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου — см. мою статью: «Малоизвѣстное сочиненіе Евѣмѣя Зигабена, трактующее о богомилахъ». Нѣжинъ. 1902, 5.

2) «Разысканія» XI, 83 (Сборн. т. 46).

3) Караџић Пјесме II, 81—84 (Бѣлгр. изд.).

сотворилъ землю, при участіи ангела водъ, посредствомъ нырянія: онъ сдѣлалъ солнце изъ короны ангела воздуха, по ученію люциферіанъ дьяволъ похитилъ солнце у Бога, далѣе по ученію богомиловъ Богъ заключилъ договоръ (письменный) съ дьяволомъ; въ христіанскихъ апокрифахъ главнымъ борцомъ съ сатаной является архангелъ Михаилъ, отождествляемый богомилами съ Христомъ, цѣлью воплощенія котораго, по богомильскому ученію, было — уничтожить договоръ Бога съ дьяволомъ, а по христіанскимъ апокрифамъ, — рукописаніе, данное Адамомъ дьяволу. Сообразивъ все это, полагаю, мы должны будемъ прійти къ заключенію, что всѣ существенные элементы помянутыхъ народныхъ разсказовъ были уже представлены въ ученіи богомиловъ, а отчасти и въ христіанскихъ апокрифахъ, по всѣмъ вѣроятіямъ, приспособленныхъ богомилами къ ихъ ученію, и что искать другихъ источниковъ для этихъ разсказовъ помимо книжныхъ врядъ ли представляется нужнымъ и цѣлесообразнымъ. Конечно, въ народной фантазіи богомильскіе мотивы получили своеобразную перелицовку.

Возвращаюсь къ «книгѣ» Іоанна Богослова.

Въ высшей степени любопытно слѣдующее мѣсто: «Cum autem (говоритъ Господь Іоанну) cognovisset sathanas, quod descenderem in hunc mundum, misit angelum suum et accepit de tribus arboribus et dedit Moysi prophetae ad crucifigandum me, quae ligna mihi custodiuntur usque nunc»¹⁾. Это мѣсто обращаетъ вниманіе близкимъ сходствомъ съ повѣствованіемъ о дрѣвѣ крестномъ «Слова» попа Іереміи. Вліяніе «Слова» сказывается и въ глоссѣ къ этому мѣсту. Вотъ слова глоссы: «Etiam fuerunt ligna illa, cum quibus divisit mare Moyses. Cum autem venerunt filii Israel ad aquas amaras quas qui gustabant moriebantur, erat tunc angelus Moysi dicens: tolle ligna et junge insimul et planta ea juxta aquam dicens: ista ligna erunt salus mundi et defensio mundi, remissio peccatorum mundi.... erit confessus in illo, qui.... enim de Maria virgine, quod significat fidem sanctae trinitatis... Соотвѣтственное мѣсто у Іереміи: пожь Моиси сыны израилевы ѿ мора чрьмнаго и прѣведе ихъ въ Мерьрѣ. море же (sic) не можахъ пити ѿ множества води, зане бѣ горька зѣло. Възъи же Моиси къ Господоу... и приде аггелъ къ нему и показа емоу .г. дрѣва... И створи Моиси ꙗкоже повѣле емоу аггелъ и възъа .г. дрѣва и сплета ꙗко плѣницѣ и въсади прі исходищи водѣ, и рече аггелъ господень: се ѡбразъ сватыѣ троицѣ, се дрѣво бѣде спасенію... на семь дрѣве оубо хотеть жидове распатіи Господа, и свѣтъ истинный възнесетсѣ ѿ вѣка живѣщихъ свѣщъникъ и ѡсѣдетъ егѡ... Се слово прорече Моиси ѡ Христѣ ꙗкоже наоучень бысть ѿ аггела²⁾. Въ эпизодѣ о мѣдномъ змѣѣ Моисей опять пророчествуетъ:

1) I. c., 89.

2) Starine, V, 83.

он же сказа имъ, яко же рече емоу аггелъ. что дрѣво кже сади при водѣ, при Мерърѣ, се дрѣво бждетъ готово на распатіе, иже родитса ѿт колѣна Іудова, ѿт дѣвы Маріе¹⁾. Соотвѣтствіе словамъ: quae ligna mihi custodiuntur usque nunc (см. выше) представляетъ слѣдующее мѣсто «Слова»: и симъ всемъ пришедшимъ родомъ многомъ и бѣхъ хранеще дрѣво то и блюдеще ѿт тоуждихъ²⁾. Крестное древо въ различныхъ мѣстахъ «Слова» называется древомъ спасенія, древомъ заступленія, древомъ отпущенія — ср. выше приведенныя выраженія глоссы: salus mundi et defensio mundi, remissio peccatorum mundi³⁾.

Компиляція попа Іереміа не только не богомильское произведение, но и писанное скорѣе всего противъ богомиловъ, такъ какъ компиляція имѣетъ своей задачей прославленіе предметовъ христіанскаго почитанія — креста и иконъ, доказываетъ святость церковной іерархіи разсказомъ о томъ, какъ Христа въ поны ставили, защищаетъ работы на властей, подати и даже даетъ санкцію этимъ работамъ и податямъ⁴⁾, между тѣмъ какъ противъ всего этого были направлены ожесточенныя нападки богомиловъ.

Поэтому весьма любопытнымъ фактомъ является примѣненіе богомилами къ своему ученію произведенія, можно сказать, насквозь пропитаннаго антибогомильскими тенденціями. И эту характеристическую черту богомиловъ — примѣненіе къ своему ученію даже направленныхъ противъ нихъ сочиненій — слѣдуетъ имѣть въ виду при анализѣ отношеній апокрифовъ къ богомильству.

Н. Радченко.

Нѣжинъ 7 мая 1903 года.

1) ib. 84.

2) ib.

3) Я долженъ, однако, замѣтить, что не все въ глоссѣ можно объяснить изъ извѣстныхъ намъ списковъ «Слова» Іереміа. Такъ въ глоссѣ сообщается, что пившіе воду въ Меррѣ умирали (qui gustabant moriebantur). Въ Толковой Палатѣ, связь которой со «Словомъ» Іереміа несомнѣнна, хотя она и не въ такомъ родѣ, какъ думаетъ М. И. Соколовъ, именно въ «житіи Моисея» евреи говорятъ Моисею: се уже хотимъ изомрети и скоти наши отъ воды сеа (Четьи Мин. изд. Арх. Ком., ст. 190). Не было ли подобнаго мѣста въ какомъ-либо недошедшемъ до насъ спискѣ «Слова», и не извратилъ ли этого мѣста авторъ глоссы, быть можетъ, писавшій по памяти? Легче объяснить замѣчаніе глоссы, что три дерева, погруженныя Моисеемъ въ воду, были тѣ же, которыми онъ раздѣлилъ море. Здѣсь могъ повліять разсказъ Библіи о особенной роли, которая пришлась на долю Моисеева жезла, какъ при переходѣ евреевъ черезъ Чермное море, такъ и въ другихъ случаяхъ во время странствованія ихъ по пустыни.

4) См. разсказы: «Какъ Христосъ плугомъ орагъ», «Какъ Провъ назвагъ Христа братомъ».

„Новѣйшія путешествія по Германіи І. Г. Кейслера“ и ихъ отношеніе къ Гильдебрандовому отчету о бытѣ и нравахъ люнебургскихъ славянъ.

Къ литературнымъ пособіямъ, изъ коихъ почерпнуть можно нѣкоторые свѣдѣнія о такъ называемыхъ залабскихъ, въ особенности же о люнебургскихъ славянахъ, причисляетъ І. Ганушъ въ Славянской библіотекѣ Миклошича II, 117 сл. и Новѣйшія путешествія по Германіи І. Г. Кейслера¹⁾, приводя въ пользу своего мнѣнія преимущественно то обстоятельство, что въ числѣ другихъ, подходящихъ сюда, матеріаловъ, книга эта содержитъ и упомянутое въ заглавіи Гильдебрандова сочиненіе: «Auch I. G. Keysslers Neueste Reisen in Deutschland (собственные слова Гануша) enthalten vieles die Wenden betreffende, z. B. Hildebrands Visitationsbericht über die Wenden im Drawän vom Jahre im 1672». Но такъ какъ Ганушъ откровенно самъ сознается, что Новѣйшія путешествія по Германіи Кейслера были ему извѣстны развѣ по заглавію, а проф. Г. Циммеръ, снабдившій напечатанный въ Ягичевомъ Архивѣ для слав. - филологіи (т. XXII, стр. 113 слѣд.) Копенгагенскій списокъ Гильдебрандова отчета обстоятельными библіографическими указаніями, знаетъ объ однихъ извлеченіяхъ, что нашли себѣ мѣсто въ «Hamburger vermischte Bibliothek», а также въ «Neues vaterländisches Archiv», ни мало однако о какой нибудь Кейслеровой перепечаткѣ, то является сама собою потребность прослѣдить, вѣрно ли выше упомянутое утвержденіе Гануша или нѣтъ. Вотъ результатъ наведенныхъ мною по этому предмету справокъ.

Не подлежитъ ни малѣйшему сомнѣнію, что отчетъ, составленный Гильдебрандомъ, по случаю предпринятой имъ въ августѣ 1671-го года

---

1) Полное заглавіе этой книги собственно таково: «Neueste Reisen durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen». Вышла же названная книга изъ печати впервые въ 1740-мъ, затѣмъ (подъ наблюдениемъ и съ прибавленіями Готфрида Шюце) въ 1751-мъ и наконецъ, еще разъ, въ 1776-мъ году. Я пользовался изданіемъ 1751-го года, какъ самымъ лучшимъ.

церковной визитаціи страны¹⁾, что незадолго передъ тѣмъ отъ дома Правн-
швейгъ-Вольсенбюттель поступила во владѣніе дома Брауншвейгъ-Люне-
бургъ за его права на городъ Брауншвейгъ, былъ Кейслеру хорошо из-
вѣстенъ. На вопросъ же, въ какомъ объемѣ онъ этимъ своимъ источни-
комъ воспользовался, должно отвѣтить слѣдующимъ образомъ: изъ Гиль-
дебрандова отчета о бытѣ и нравахъ люнебургскихъ славянъ вошла въ
Новѣйшія путешествія по Германіи Кейслера фактически лишь часть, въ
которой идетъ рѣчь о крестномъ и такъ называемомъ верхушечномъ или
коронномъ деревѣ, и которая въ Копенгагенскомъ спискѣ Гильдебрандова
отчета составляетъ главу вторую. Но и эта небольшая часть воспроизве-
дена тутъ не точно, а съ довольно значительными стилистическими и дру-
гими отступленіями. Въ доказательство того довольно сличить хоть бы на-
чало подлежащей главы.

Начало 11-ой главы по Копенга-
генскому списку.

Im gantzen Drawey werden überall zweene Bäume sehr hoch und werth gehalten, doch hat den Preiß der Creutz-Baum. Wann dieser Creutz-Baum umgefallen, darf er von Himmelfahrt nicht wieder gerichtet werden, weil sie sagen, die Stete wolle es nicht leiden. Etzliche sagen, die Stete sey ein Mann, andere aber, es sey eine Frau. Pastor zu Büliz ver-
meinet, das die Wenden hiedurch einen Genium verstünden, der sich an der Stete des Creutz-Baumes aufhielte, maßen auch keiner von den Wenden mit gaßiegen Füßen über die Stete gehen darf.

Тоже мѣсто въ Кейслеровой пе-
репечаткѣ.

Im ganzen Drawey werden überall zween Bäume sehr hoch und werth gehalten, der Kronen-und der Kreuz-
baum. Letzterer hat den Preis vor jenem, und wenn er umgefallen, darf er vor Mariä Himmelfahrt nicht wie-
der gerichtet werden, weil sie sagen, die Stäte wolle es nicht leiden. Etliche geben die Stäte für einen Geist von männlichem Geschlechte aus, andere machen eine Frau daraus. Darinnen kommen sie überein, daß es ein Ge-
nius sei, der sich an der Stäte dieses Kreuz = (oder vielmehr Hahnen =) Baumes aufhalte, daher auch kein Wende mit garstigen Füßen über die-
sen Platz gehen darf.

Тамъ и сямъ попадаются, впрочемъ, и сокращенія, чаще всего въ па-
раграфѣ, который въ Копенгагенскомъ спискѣ подлежащей главы помѣ-

1) Эта страна заключала въ себѣ, какъ убѣдиться можно изъ относительнаго дого-
вора, прежде всего такъ называемый «Lüneburger Wendland» съ мѣстностью Люховъ во
главѣ да вѣдомства: Данненбургъ, Гицаккеръ и Шарнебекъ.

ченъ числомъ 5-ымъ. Изъ этого параграфа заимствованы Кейслеромъ въ дѣйствительности лишь первыя двѣ — три строки, тогда какъ все остальное со словъ: «Und die jenigen, die nun einen solchen Baum im Dorffe halten» оставлено имъ безъ вниманія. Какъ разъ это послѣднее мѣсто стоило бы однако того, чтобы его воспроизвести въ цѣлости. Вѣдь, смыслъ его таковъ, что даже во время Гильдебранда было еще живо преданіе, свидѣтельствующее, что залабскіе славяне долго тяготились христіанской религіей и были готовы всякимъ воспользоваться случаемъ, о которомъ думали, что онъ дастъ имъ возможность воротиться къ унаслѣдованнымъ отъ предковъ языческимъ вѣрованіямъ.

Но не только въ параграфѣ 5-мъ, а и въ 6-мъ замѣтить можно одно выдающееся сокращеніе. Въ Копенгагенскомъ списокѣ этого параграфа содержится между иными слѣдующее положеніе: «Erstlich wird er am Johanni abend in den Marckischen-Holtze gehawen, alle Zweige abgeklaubet, biß oben an dem polt, daß es einer Krohnen gleichet». Въ Кейслеровой же перепечаткѣ положеніе это сформулировано вотъ какъ: «Am Abend vor Johannis wird er gehauen und alle Zweige weggenommen bis an den Gipfel, an welchem man eine Art von Kronen läßt». Оставляя въ сторонѣ всѣ прочія отступленія, оказывается затѣмъ, что въ Кейслеровой перепечаткѣ подлежащаго мѣста пропущено столь важное для характеристики верхушечнаго дерева опредѣленіе, какъ слова: «in den Marckischen Holtze».

На основаніи всего выше сказаннаго я слѣдовательно вправѣ удостовѣрить, что Кейслеръ въ своихъ Новѣйшихъ путешествіяхъ по Германіи воспроизвелъ лишь весьма маленькую часть Гильдебрандова отчета, а и ту послѣднюю съ значительными стилистическими и другими отступленіями. Если же, не взирая на то, я считаю возможнымъ согласно съ Ганушемъ утверждать, что въ списокѣ литературныхъ пособій, имѣющихъ отношеніе къ залабскимъ славянамъ, книга Кейслера отсутствовать не должна, то дѣлаю это, во-первыхъ, потому, что названная книга оказывается дѣйствительно самой ранней публикаціей, доведшей хоть бы маленькую часть Гильдебрандова отчета до общаго свѣдѣнія, а во-вторыхъ, потому, что она содержитъ нѣсколько дополненій, означающихъ существенное обогащеніе нашихъ познаній о народномъ бытѣ залабскихъ славянъ въ первой четверти XVIII-го вѣка. Нѣкоторые изъ этихъ дополненій мнѣ показались до того замѣчательны, что я счелъ дѣломъ не лишнимъ привести ихъ здѣсь въ цѣлости. Рѣшаясь на это, я имѣлъ, конечно, въ виду и то обстоятельство, что Новѣйшія путешествія по Германіи Кейслера принадлежатъ къ числу книгъ, теперь уже рѣдкихъ, а въ славянскихъ библіотекахъ врядъ ли и обрѣтающихся.

Дополненіе первое.

(НовѢйшія путешествія II, стр. 1376).

«In solcher Gegend¹⁾ wohnen noch viele Wenden, welche eifrig an ihren alten Gewohnheiten hangen, sich besser als die Deutschen dünken und auch ihre eigene Sprache behalten haben, bis ihnen vor ungefähr funfzig Jahren²⁾ von dem damaligen Oberhauptmann Schenk von Winterstadt solche untersaget worden, da sie denn nach und nach angefangen dieselbe zu vergessen: und da die Jugend nicht dazu angewöhnet worden, so ist endlich erfolget, daß, da man hernach auf die Gedanken gerathen, es ge- reiche zu der Ehre eines Landesherrn, wenn vielerley an Sitten und Spra- chen unterschiedene Völker seine Oberherrschaft erkannten, und daher diesen Wenden befohlen worden, ihrer ehemaligen Muttersprache sich wie- der zu gebrauchen, solches nicht mehr ins Werk zu richten ist, weil wenige Einwohner die wendische Sprache genugsam³⁾ innen haben».

Дополненіе второе.

(Тамъ же, примѣчаніе д).

«Es soll heißen Drawän⁴⁾, und liegt dieser Gow oder pagus zwischen

1) Авторъ подразумѣваетъ здѣсь собственно область, что, въ силу состоявшагося въ 1671-мъ году особаго договора отъ дома Брауншвейгъ-Вольфенбюттель поступила во владѣніе дома Брауншвейгъ-Люнебургъ и, какъ уже выше (стр. 3, прим. 1) замѣчено было, совмѣщала въ себѣ вѣдомства: Люховъ, Данненбергъ, Гицаккеръ и Шарнебекъ.

2) Если сообразить, что Кейслеръ относительную главу своей книги, по собственной его отиѣткѣ, списалъ въ 1730-мъ г., то слова: «vor ungefähr funfzig Jahren» означаютъ не что другое, какъ лишь то, что описываемый здѣсь инцидентъ состоялся приблизительно въ 1680-мъ году.

3) Съ этимъ утвержденіемъ согласуется какъ нельзя лучше то, что о томъ же пред- метѣ говорятъ столь свѣдующіе люди, какъ Митгофъ, Хр. Геннигъ, Г. Еккардъ и I. Парумъ-Шульце. Всѣ эти писатели удостовѣряютъ согласно, что число тѣхъ, кто еще въ состояніи былъ говорить по вендски, съ конца XVII-го столѣтія стало замѣтно умень- шаться. Самымъ яркимъ образомъ выражаетъ это именно Парумъ-Шульце, который въ составленныхъ имъ между 1724-ымъ и 1725-ымъ годами Вендскихъ достопримѣчатель- ностяхъ, по свидѣтельству А. Шлейхера (Laut- und Formenlehre der polab. Sprache, стр. 7), увѣряетъ, что, если онъ и еще какихъ-то три человѣка скончаются, въ его деревнѣ едва-ли кто-нибудь знать будетъ, какъ по вендски называется собака.

4) Для лучшаго уразумѣнія этой замѣтки надо прибавить, что Гильдебрандъ для обо- значенія части люнебургскаго княжества, заселенной славянами, употребляетъ (см. главу I-ую его отчета) выраженіе «Draweu». Это выраженіе не понравилось однако Кейслеру, и онъ требуетъ, чтобы область ту называть такъ, какъ ее называютъ сами же ея уро- женцы, а именно: Drawän. Является впрочемъ фактомъ, засвидѣтельствованнымъ Слован- кой Добровскаго I, стр. 1—11, что и Хр. Геннигъ въ предисловіи къ составленному имъ въ 1705-мъ году нѣмецко-вендскому словарию, пишетъ послѣдовательно: «Drawén, Drawene, die Drawensche».

Luchow, Dannenberg und Uelzen, gegen welche letztere Seite er sich aber nur bis Rosche, zwo Meilen von Uelzen erstreckt. Den Namen hat er von *drawa*¹⁾ oder, wie es die Lausitzer Wenden aussprechen, *drewo*, welches eine Holzung und Wald, womit vor alten Zeiten dieser Strich Landes bewachsen war, andeutet. Es wird ins gemein in zween Teile unterschieden. Der obere Drawän begreift die Kirchspiele Zebelian und Crumassel sammt der fürstlichen Voigtey Kiefen und was von dannen bis an Rosche hinan liegt. Zu dem Unter-Drawan werden die Kirchspiele Clenz (mit seinen Filialen), Zeetz, so der Bulizer Pfarre zugelegt worden, Cüsten mit dem Filiale Meucheffz und Satemien gerechnet, also, daß dieser pagus bei sechs Kirchspiele (welche in diesen Landen wegen der vielen Heide gar weitläufig sind) und darüber in sich fasset. Weil Clenz ein Flecken, so kann derselbe für den Hauptsitz der drawänischen Wenden angesehen werden. Buliz liegt nicht im Drawän, sondern in pago Geyn²⁾, und werden die Bulizer, Besemscher, Koßbuder, Gistenbecker und die Einwohner von andern dasigen Dörfern durchgehends die Geynschen genennet. Ein anderer Pagus ist der Lennigau, welcher guten Theils der Freyherrlichen Bernstorfschen Familie als Herren des Hauses Gartow gehöret. Die darinnen befindlichen Dörfer sind: Pretzier, Crie wiz, Pröddühl, Bockleben, Wiedzeit, Trabuhu, Schmarsow, Schletow, Simander, Schueschow und Putball. Noch ein wendischer Gow ist der Nering oder Gering, in welchem die zwey Kirchdörfer Rebensdorf und Woltersdorf, nebst Luebbon, Dangensdorf, Lichtenberg und Turow liegen. Von dem pago Drawän und den lüneburgischen Wenden überhaupt hat der ehemalige Pastor zu Wustrow, von Iessen³⁾

1) По мнѣнію Шлейхера, Laut- und Formenl. der polab. Sprache § 8, 2 должно бы собственно писать *dr̥wa*, а произносить, какъ произносится церковнослав. *дрѣва*.

2) Также и въ этихъ словахъ содержится порицаніе Гильдебранду, который въ главѣ I-ой своего отчета утверждаетъ, что главной мѣстностью верхней части заселенной славянами полосы люнебургскаго княжества является Бюлицъ. По мнѣнію Кейссера, это не можетъ быть вѣрно хоть бы лишь потому, что названная мѣстность принадлежитъ къ другой области, которую туземцы называютъ гейнской (Geun). Между тѣмъ, изъ напечатанныхъ въ Слованкѣ Добровскаго I, стр. 8 замѣтокъ Геннига слѣдуетъ, что утверждение Гильдебранда не было одиночно. Вотъ собственные слова Геннига: «Doch begreift heutigen Tages der Drawen nur die Wenden in sich, welche westwärts des Flusses Jeze (bei Zeilern in comp. itin. germ. cap. 17, pag. 574 Giezo genannt) wohnen, darunter die so benahmte Geynschen an einem schlimmen Moraste, den die von den Bergen herabströmende Domme und andere kleine Quellen und Bäche im Bilizschen kirchspiele machen, gehören».

3) Такъ собственно называлось мѣсто рожденія упомянутаго пастора, а родовое его имя было Геннингъ или, какъ въ предисловіи къ своему полному люнебургско-вендскому словарю (Vollständiges lüneburgisch-wendisches Wörterbuch), стр. XVIII удостовѣряетъ Юглеръ, Христіанъ Геннигъ. Тѣмъ же Юглеромъ дознано дальше и то, что Геннигъ былъ сперва полковымъ священникомъ, затѣмъ канторомъ въ Вѣнгавзенѣ, а съ 1679-го года впередъ до своей смерти, послѣдовавшей 27-го сентября 1719-го года, пасторомъ въ Вустровѣ. Прочія подробности въ Laut- und Formenl. der polab. Spr. Шлейхера, стр. 2 и 5.

genannt, einen Bericht¹⁾ hinterlassen, der aber noch nicht in Druck²⁾ gekommen ist».

Дополненіе третье.

(Тамъ же, стр. 1877, примѣч. е).

«Daß man ein großes Wesen aus dem gewaltsamen Tode des Bullen³⁾ gemacht, ist nicht zu verwundern. Es halten die in braunschweigisch-lüneburgischen Landen wohnende Wenden ohnedieß für ein sonderbares Unglück, wenn ein Bulle natürlicher Weise stirbt, und haben sie diesem Thiere öfters sein Begräbniß mitten im Dorfe und in einer dazu verfertigten Grube angestellt, wo hinein ihn der Abdecker oder Schinder stoßen müssen, damit er ordentlicher Weise verscharret werden können».

Дополненіе четвертое.

(Тамъ же, примѣчаніе 9).

«Auf das Bildniß des Hahns kömmt es hauptsächlich an, und hat man dergleichen Bäume entdeckt, auf welchen das Kreuz weggelaßen, der Hahn aber sorgfältig beybehalten war.

Дополненіе пятое.

(Тамъ же, стр. 1878—1880).

«Hiebey ist zu erinnern, daß die Gewohnheit, einen Kronenbaum aufzurichten, alle Jahre in Acht genommen worden, und man einen Birkenbaum⁴⁾ dazu genommen. Einen neuen Kreuzbaum aber setzte man nicht

1) Кейслеръ подразумѣваетъ здѣсь очевидно обширное введеніе, которое Хр. Геннигъ подъ заглавіемъ: «Kurzer Bericht von der wendischen Nation überhaupt, insonderheit von den Lüneburger Wenden und deren Abkunft, auch von ihrem rago, dem sogenannten Dragen», предпослалъ составленному имъ въ 1706-мъ году нѣмецко-вендскому словарю.

2) Это замѣчаніе Кейслера можно, къ сожалѣнію, повторить съ полнымъ правомъ и нынѣ, по истеченіи цѣлыхъ 174 лѣтъ со времени его написанія. За исключеніемъ небольшой части, напечатанной Добровскимъ въ его Словаки I, 1—11, остается «Краткій отчетъ» Геннига все еще манускриптомъ.

3) Событіе, на кое здѣсь указывается, состояло по Гильдебранду (сл. Архивъ для слав. фил. XXII, 108) въ томъ, что заводскій быкъ села Ребенсдорфа, желавшій потереть себя бокъ о крестное дерево, уже одряхлѣвшее, опрокинулъ оное и самъ погибъ подъ его тяжестью.

4) Эта подробность важна всего больше тѣмъ, что даетъ намъ возможность уразумѣть значеніе словъ, которыми Гильдебрандъ въ главѣ II-ой, § 6-мъ, своего отчета ближе опредѣлилъ такъ называемое веркушечное дерево. Описывая это дерево, онъ замѣтилъ между иными, что его рубили въ навечеріе св. Іоанна «in den Marckischen Holze». Я увѣренъ теперь, что «das Marckische Holtz» Гильдебранда и «Birkenbaum» Кейслера одно и тоже.

еher, als wann der vorige Alters halber umgefallen war, und wählte man alsdann die schönste und beste Eiche, um den Platz wieder zu besetzen. Kein anderer Baum durfte dazu gebraucht werden, und konnte er auch nicht mit Pferden, sondern bloß mit Ochsen angeführet werden. Er stund mitten im Dorfe, wo auch ehemals ihre Bauern-oder vielmehr Trinkstuben waren. Fast alle wendische Dörfer sind in die Runde gebauet, und geht ein einziger Weg hinein, durch welchen man auch wieder heraus muß, wenn man nicht durch einen Bauernhof fahren will noch darf. Der Platz, worauf der Baum steht, ist von alten Zeiten her als ein kleiner Hügel mit Fleiß erhöht. Wird ein Kreuzbaum alt, daß man sich stündlich des Umfallens besorgen muß, so darf sich doch niemand daran vergreifen oder ihn vollends umstoßen, sondern man wartet, bis er von sich selbst zu Boden fällt. So oft vorzeiten eine junge Frau aus einem andern Orte durch Heirathen in ein solches wendisches Dorf gekommen, um darinnen zu wohnen, mußte sie einen Tanz um solchen Baum thun und etwas Geld hinein stecken¹⁾. Dergleichen Opfer geschah auch, wenn jemand von einer Wunde oder Schaden, welche sie fleißig an den Baum zu reiben pflegten, geheilet worden. An solchem Gelde vergriff sich kein Mensch, bis die in hiesige Quartiere gekommene Dragoner die abergläubischen Leute klüger machten. Denn diese mochten von den alten Weibern noch so ernstlich vor dem Unsegen und dem Zorne der Stäte gewarnet werden, so wagten sie es dennoch, ein Stück nach dem andern daraus zu entwenden und sich den dafür gekauften Taback oder Brandwein wohl schmecken zu laßen. Wollte man etwa glauben, daß der Hahn auf die hohe Stange gesetzt worden, um durch seine Wendung die Veränderung des Wetters anzudeuten, so steht solchet Muthmaßung dieses im Wege, daß der Hahn des Kreuzbaumes²⁾ nicht beweglich, sondern fest darauf gesetzt ist. Die protestantischen Geistlichen, so nach der Reformation die Seelensorge über die Gemeinden im Drawän erhalten, haben dergleichen heydnische Aberglauben niemals gut geheißen, sondern beständig dawider geeifert; es sind aber die Wenden eine gar hartnäckige Nation, welche auf bloße gute Worte nicht viel zu geben pflegt. Endlich hat man doch nach und nach erhalten, daß die Kronen-und Kreuz-bäume fast gänzlich eingegangen sind. Vor dreyßig bis vierzig

---

1) Описанный здѣсь обычай извѣстенъ былъ и Гильдебранду, какъ можно убѣдиться о томъ изъ главы V-ой его отчета. Ново въ дополненіяхъ Кейслера развѣ то обстоятельство, что молодая женщина, окончивъ танецъ, обязана была въ трещины крестнаго дерева вложить еще и нѣсколько мелкихъ денегъ.

2) Стоитъ замѣтить, что крестныя деревья съ изображеніемъ пѣтуха надъ ними бывали по свидѣтельству Кромьуса въ изданныхъ имъ старочешскихъ повѣстяхъ (Staročeské pověsti etc.) I, 421 не рѣдки и въ Чехахъ. Ихъ можно-де встрѣтить и въ земляхъ польскихъ.

Jahren¹⁾ war noch ein Kreuzbaum in dem nach Wustrow gepfarrten Dorfe Glennow; ein anderer zu Tangstorf im Kirchspiele Rebensdorf; und der dritte zu Geistenbeck im Kirchspiele Büliz. Von allen dreien steht keiner mehr; ich habe aber vor ohngefähr zehn Jahren²⁾ noch einen solchen Hahnenbaum in dem Dorfe Kranze bei Luchow angetroffen. Wo auch keine Kreuzbäume und Bauernstuben mehr sind, versammeln sich doch die Bauern, wenn etwas zu berathschlagen ist, auf dem erhabenen Platze, wo ehemals der Baum gestanden. Das Saufen aber, worüber sie noch fest und eifrig halten, ist in des Schulzen Haus verlegt worden, und wird zu gewissen Zeiten des Jahres fleißig fortgesetzt. Die Aposteltage und insbesondere das Fest der Himmelfahrt Maria haben hierinnen einen Vorzug vor allen andern, und bleiben sie dabey, daß ihr Vieh nicht gedeihe, wenn an solchen Festen nicht gesoffen würde. Endlich muß bey der Untersuchung des wendischen Aberglaubens in Ansehen des Hahns diejenige Gewohnheit nicht mit Stillschweigen vorbegegangen werden, kraft welcher an etlichen Orten und vornehmlich im Amte Dannenberg jährlich ein Hahn so lange herum gejaget wird, bis er ganz ermüdet hinfällt, da er dann gar todtgeschlagen, gekocht und verzehret wird³⁾. Jedermann im Dorfe bekömmt etwas davon ab, so klein auch die Theile werden mögen. Das besonderste dabey ist, dass aus einem eigenen Aberglauben niemand ans dem Dorfe gehen darf, so lange diese Mahlzeit dauert. Bey dieser Gelegenheit wird auch ein großes Brodt gebacken, von welchem jedweder etwas haben muß. Die Absicht solcher Thorheiten geht ohne Zweifel auf das Gedeihen ihres Viehes⁴⁾, als welches ihnen so nahe am Herzen liegt, daß, wenn man in diesen Gegenden einen Bauersmann zum Eide lassen muß und ihm vorher Gerichtswegen die Pflichten eines schwörenden nebst der Strafe des Meineides vorgehalten werden, die Gefahr der Seele, der Himmel und die Hölle, dasjenige sind, worauf der Bauer am wenigsten achtet: er wird aber öfters von einem falschen Eide

---

1) Собираясь съ отмѣченнымъ уже на страницѣ 8-ой, прим. 2 обстоятельствомъ, мы вправѣ истолковать эти слова такимъ образомъ, что Кейслеръ имѣлъ здѣсь въ виду 1690-ый, много что 1700-ый годъ.

2) Значить, около 1720-го года.

3) Почти тѣми же самыми словами описанъ сей обычай и въ главѣ IV-ой, § 6-мъ Гильдебрандова отчета. Можно затѣмъ съ полной увѣренностью утверждать, что Кейслеръ все это мѣсто заимствовалъ отсюда.

4) Какъ ни вѣрно само по себѣ, что люнебургскіе славяне, какъ племя, занимавшееся земледѣліемъ, съ самымъ большимъ усердіемъ заботились о преусуѣваніи домашнего скота, однако не подлежитъ ни малѣйшему сомнѣнію и то, что описанный здѣсь обычай съ этимъ послѣднимъ обстоятельствомъ не имѣетъ ничего общаго. Гораздо вѣроятнѣе допустить, что мы имѣемъ здѣсь дѣло или съ обрядомъ убиванія жатвеннаго демона въ видѣ пѣтуха, или же съ обрядомъ, извѣстнымъ въ Россіи подъ названіемъ «куриныхъ имянинъ». Я предоставляю себѣ поговорить о томъ обстоятельнѣе при иномъ случаѣ.

noch abgehalten, wenn ihm der Richter mit Nachdrucke vorstellt, daß ein Meyneidiger außer dem Fluche über seinen Leib und gesunde Gliedmaßen auch ohnfehlbar einen Unsegen auf seine Ochsen, Kühe, Schafe und übriges Vieh lade. Dieses fruchtet insgemein bei ihm mehr, als alle aus dem Christenthume genommene Vermahnungen».

Е. Калужняцкій.

Die Litteratur der Lausitzer Serben zu Anfang des XX. Jahrhunderts.

Von I. B. Kukowski.

Der deutsche Kritiker Georg Adam-Rostock schreibt in der Nummer des «Litterarisches Echo-Berlin» von 15. August 1900 in einem «Die wendische Renaissance» überschriebenen Artikel folgendes: «Allenthalben machen sich deutlich Zeichen dafür bemerkbar, dass der allgemeine Gang der Entwicklung in unserer Zeit, im scheinbaren Gegensatz zu den kosmopolitischen Bestrebungen, auf eine charaktervolle Ausbildung der nationalen Eigenheiten zielt. Am auffälligsten und mächtigsten tritt diese Erscheinung in der Erhebung der Slaven zu Tage, in denen Nationen zur Selbständigkeit streben, um die sich die grosse Welt früher wenig gekümmert, ja, die sie kaum gekannt hat; Nationen zum Theil, deren Grenzen noch nicht einmal mit Genauigkeit festgelegt sind.

Dieser Aufschwung ist im allgemeinen sowohl in der äusseren Kraft und Machtentfaltung, als in der inneren, geistigen Entwicklung, der Litteratur, zu erkennen. Und es können sich dieser Renaissance nicht nur die grossen slavischen Nationen erfreuen, es nehmen an ihr, nach dem Masse ihrer Kräfte, auch die kleineren theil, bis hinunter zur kleinsten, der Wenden, oder der Lausitzer Serben».

Im weiteren Verlaufe seiner Abhandlung fährt derselbe dann fort: «Mit welchen Schwierigkeiten eine litterarische Bewegung bei den Wenden zu kämpfen hat, wird ersichtlich, wenn man sich vergegenwärtigt, dass das kleine Volk noch in zwei Stämme zerfällt, die Oberlausitzer, die auf etwa 90,000 Seelen angegeben werden, und die Niederlausitzer mit ca. 70,000, deren Dialekte immerhin recht beträchtliche Abweichungen von einander aufweisen. Dazu kommt die konfessionelle Spaltung in Protestanten und Katholiken, und schliesslich ist auch eine einheitliche Schrift noch immer nicht völlig durchgedrungen».

Dazu muss noch ein viertes bedeutendes Hemmnis genannt werden, nämlich, dass die Wenden auch staatlich zerrissen sind, indem ein Theil derselben in Sachsen unter dem Scepter der Wettiner, der andere Theil aber unter der Herrschaft der preussischen Hohenzollern steht.

Zum Schlusse seiner Betrachtung sagt Adam: «Was nun die Aussichten für die Zukunft dieses kleinen (polabischen) Völkerrestes, der scheinbar schon dem völligen Untergange geweiht, sich plötzlich so überraschend ergiebig zeigt, betrifft, so wird man kaum ein endgiltiges Urtheil fällen können, namentlich nicht, wie das im allgemeinen wohl geschieht, ihm ein cheres baldiges Ende prophezeien...

Demnach wird man dem deutschen Sprachforscher Dr. Georg Sauer ein, einem genauen Kenner des Wendenthums, kaum widersprechen können, wenn er sagt: ein Volk, so gesund an Körper und Geist, mit so frischen und immer noch neu entstehenden Volksliedern, das eine so originelle Poesie erzeugt hat, ein solches Volk sieht nicht danach aus, als ob es bald erben wollte oder müsste.

Wie steht es denn nun mit der wendischen Litteratur zu Anfang des X Jahrhunderts?

Um ein sicheres und treffendes Urtheil über die wendische Litteratur fällen zu können, muss man die Lage der Lausitzer Sprachinsel, ringsumrandet und vielfach durchfluthet von den Wogen des Deutschthums und den daraus resultierenden Zustand der Sprache sowohl, wie den deutschen Bildungsgang der wendischen Intelligenz und die sociale Lage des durchweg Ackerbautreibenden Volkes berücksichtigen. Das Sprachgebiet der Lausitzer Wenden steht nirgendwo in Verbindung mit irgend einem andern slavischen Stamme. Diese Losgerissenheit von der slavischen Welt dauert bereits Jahrhunderte lang. Mit Recht wird deshalb diese Sprachinsel genannt ein Helgoland im deutschen Meere. Welch'einen Einfluss diese totale Einschlossenheit von dem mächtigen deutschen Elemente auf Volk und Sprache der Wenden ausübt, bedarf wohl keiner weiteren Erklärung und Begründung. Zieht man ferner in Erwägung, dass sowohl die innere wie äussere Verwaltung der Lausitz eine durchaus deutsche ist, wenn man weiter bedenkt, dass für die wendische Litteratur Jahrhunderte blutwenig, als zur Mitte des vorigen Saeculums so viel wie nichts geschehen ist, so findet man es einigermaßen erklärlich, wenn deutsche Kulturhistoriker die Existenz des wendischen Volkes geradezu für ein Räthsel erklären.

Thatsächlich ist jedoch die Erhaltung der wendischen Nationalität und Sprache dem zähen Konservatismus und der tief eingewurzelten Anhänglichkeit an die väterlich ererbte Scholle und der natürlichen Liebe zum Mutterlande des gewöhnlichen Volkes zu danken, wir sagen ausdrücklich,

des gewöhnlichen Volkes; denn die gebildeten Wenden standen bis zur geistigen Wiedergeburt des Volkes in den vierziger Jahren des vorigen Jahrhunderts zum weitaus grössten Theile ihrer wendischen Sprache und Litteratur theilnahmslos und kalt gegenüber, ja nicht selten trugen gerade sie als Renegaten viel zur Germanisierung einzelner Gebiete bei, eine überaus traurige und beschämende Erscheinung, welche auch heute noch, zumal in der preussischen Lausitz, nicht ganz geschwunden ist.

Dass infolge dessen die Sprache, allüberall dem deutschen Einflusse ausgesetzt, von der wendischen Intelligenz verachtet, dem gewöhnlichen Volke ganz allein überlassen, vielfach von deutschem Geiste und noch mehr von deutschen Worten und Wendungen zersetzt wurde, ist durchaus nicht Wunder zu nehmen; im Gegentheil zu verwundern ist es, dass die Sprache trotz aller dieser schweren Schädigungen und fremden Einflüsse besonders in jenen Dörfern, welche von den grossen Verkehrsstrassen und Eisenbahnen mehr abseits liegen, sich bis heute so schön erhalten und sich ihre Eigenart so fest und treu bewahrt hat. Mit Recht wird deshalb jetzt von den wendischen Dichtern dieses treue Festhalten an der ererbten väterlichen Scholle und an der Muttersprache auf Seiten des gewöhnlichen Volkes dankbarst gefeiert und gepriesen.

Nicht hoch genug anzuschlagen ist deshalb das ungeheuere Verdienst eines Jordan, Zejleř, Pful, Smoleř, Buk, Hórník, Radyserb, Imiš, Muka, Čišinski, Libš, Kral, welche die wendische Sprache von diesen fremden Elementen, Auswüchsen und Entartungen mit eisernem Fleisse und jahrelanger Geduld gesäubert und sie allmählig auf jene Stufe erhoben haben, auf welcher sie heute steht, so dass sie wieder litteraturfähig geworden ist.

Aber auch gegenwärtig wird die wendische Sprache vielfach maltrairt und ihrem Geiste und ihrer Eigenart wird grausam Gewalt angethan, indem diejenigen, welche auf litterarischem Gebiete thätig sind, in der Regel einen deutschen Bildungsgang durchlaufen und auf die Ausbildung in der Muttersprache wenig Zeit und Mühe verwenden.

Es wird allerdings auf einigen Lehrerseminarien und Gymnasien fakultativ Unterricht im Wendischen ertheilt; jedoch was nützen zwei Stunden wöchentlich, insbesondere wenn der betreffende Lehrer selbst in seinem Fache nicht sattelfest ist?! Wer nicht aus Privatfleiss und unablässig dem Studium seiner Muttersprache sich widmet und wenigstens eine der andern slavischen Sprachen sich aneignet, der kann unmöglich ein guter wendischer Schriftsteller und Redner werden.

Man irrt gewaltig in der Annahme, ein gutes Wendisch zu schreiben und zu sprechen, wenn man alle fremden Wörter peinlich meidet. Worte sind toter Kram in jeder Sprache; Geist und Leben liegt, besonders im Wen-

dischen, in der Behandlung des Verbums und in der Anwendung der Syntax. Im Verbum ruht in der wendischen Sprache, mehr noch als in den übrigen slavischen Sprachen, die Hauptkraft und die Hauptschönheit des Gedankenausdruckes. Genaue und gediegene Kenntnis des Verbums ist daher erste und unabweisliche Bedingung und Forderung für jeden wendischen Schriftsteller. Diese Kenntnis sich anzueignen aber ist bei dem unermesslichen Formenreichtum und bei der feinen Formenflüchtlung und bei der ganz originellen Eigenart gerade des wendischen Verbums keineswegs eine Kleinigkeit und Leichtigkeit. Ohne gründliche, andauernde Beobachtung des Volkes dort, wo noch ein korrektes Wendisch gesprochen wird, ohne eingehendes Studium der Volkslieder und Volksmärchen und ohne tiefere Kenntnis wenigstens eines andern slavischen Idioms ist das geradezu ein Ding der Unmöglichkeit; zumal unsere eigene Litteratur sehr arm an Hilfsmitteln in dieser Beziehung ist. Die beste praktische Unterweisung im Verbum bietet die Grammatik des Georg Kral, (Grammatik der Wendischen Sprache in der Oberlausitz, Bautzen, Druck und Verlag von M. Schmalzer 1895) welche aufgebaut ist auf dem Systeme der tschechischen Professoren Dobrovský, Hattala und Masařík. In Dr. E. Mücke: Vergleichende Laut- und Formenlehre der Niederserbischen Sprache (Leipzig 1891) ist auch für die Oberserbische Sprache eine neue Klassifikation des Verbums zur Erlernung und richtigen Anwendung desselben ohne Ausserachtlassung des wissenschaftlichen Gesichtspunktes aufgestellt.

Und nun die Syntax, die Seele der Sprache!

Um in den Geist der Syntax einzudringen, um also gewissermassen den Schlag der Volksseele zu erhalten und in sich aufzunehmen, ist und bleibt bei uns das beste Mittel, mit dem sprachlich unverdorbenen Volke zu verkehren und ihm auf diese Weise den geheimen Zauber des Geistes der Sprache abzulauschen. Als Unterrichtsbuch steht uns hierin nur ein einziges allerdings ganz vorzügliches Buch, nämlich die «Syntax der Wendischen Sprache in der Oberlausitz von Georg Liebsch, Druck von Schmalzer, Bautzen, 1884» zur Verfügung.

Und noch ein Punkt!

Da die Bildung unserer studierenden Jugend auf den Seminarien, Gymnasien und Universitäten eine rein deutsche ist, so wird ihr naturgemäss auch deutsches Denken anerkundet. Will nun ein solcher ganz im Banne des deutschen Denkens aufgewachsener Wende wendisch schreiben, so wird er, ohne dass er es vielleicht weiss und will, auch deutsch denken und nur die Worte wendisch setzen. Ein solches Wendisch wird zwar für das Ohr wendisch klingen, nicht aber für den Geist und für das Herz; es wird folge dessen auf das Publikum wenig Eindruck machen und wenig oder

keinen Erfolg haben. Dasselbe gilt auch von den wendischen Rednern in Kirche, Schule und öffentlicher Versammlung.

Die Materie muss also mit wendischem Geiste gedacht, mit wendischer Seele empfunden und dann erst in dieser inneren Bearbeitung und Durchtränkung äusserlich zu Papiere gebracht werden. Ein solches Wendisch, aber auch nur ein solches, wird dann sicher und erfolgreich den Weg zum Herzen des wendischen Volkes finden. Vor allem also nothwendig ist es, sich vom Banne des deutschen Denkens frei zu machen, wendisch denken zu lernen; das wendisch Schreiben kommt dann von selbst. Also unabweisliche Forderungen an jeden wendischen Schriftsteller und Redner sind: genaue Kenntniss der Sprache, insbesondere des Verbums, volle Beherrschung der Syntax und wendisches Durchdenken des Stoffes, welchen man dem Volke, sei es schriftlich, sei es mündlich, übermitteln will. Wir wiederholen, das ist bei uns Wenden absolut keine Kleinigkeit, diesen Anforderungen gerecht zu werden, und leider müssen wir zugeben, dass so mancher unserer Schriftsteller und Redner denselben recht wenig entspricht.

Wo man sich des Mangels dieser Kenntnisse bewusst ist, oder wo man zu einem nonchalanten Leichtsinne neigt, greift man zu der billigen Ausflucht und Ausrede, man müsse doch zu dem Jargon des sprachlich verdorbenen Volkes herabsteigen, um sich verständlich zu machen. Ganz falsch! Der Schriftsteller und Redner, welcher es mit seinem Berufe und seiner Arbeit Ernst nimmt, darf nicht zu der verdorbenen Sprache des Volkes herabsteigen, sondern muss durch ein reines, vornehmes Wendisch das Volk zu sich emporheben.

Auch ist es irrthümlich zu meinen, für das gewöhnliche Volk sei alles gut genug. Ganz falsch! Gerade das gewöhnliche Volk zeichnet sich aus durch einen klaren Verstand und infolge des steten innigen Verkehres mit der Natur ist sein Schönheitssinn- und Gefühl äusserst lebhaft und scharf ausgebildet.

Was nun das lesende Publikum — auch ein wichtiger Faktor in der Fortentwicklung der Litteratur — anlangt, so setzt sich dasselbe in überwältigender Mehrheit aus einer ackerbautreibenden Bevölkerung zusammen, welche, zumal bei der gegenwärtigen Depression der wirthschaftlichen Lage, in harter Arbeit im Kampfe um das Dasein steht. Eine derartige Bevölkerung findet naturgemäss wenig Musse und wohl auch wenig Lust, sich mit litterarischer Lektüre zu befassen, insbesondere, wenn dieselbe wissenschaftliche Stoffe oder Erzeugnisse der Dichtkunst in einigermaßen höherem und daher schwerer verständlichem Stile bietet. Die Theilnahme dieses Publikums an der Litteratur wird sich selbstverständlich im grossen Ganzen auf das Lesen einiger politischen Zeitschriften, auf leichten Unterhaltungs-

ff und auf Fachblätter beschränken. Zur Annahme und zum Genusse der
bereren Litteratur muss es besonders durch die bestehenden Volksvereine
t allmählig angeleitet und erzogen werden.

Was das intelligente Publikum betrifft, so ist dieses im Verhältnisse
r Masse des Volkes sehr klein und beschränkt sich hauptsächlich auf
hrer und Geistliche. Diesem Publikum gegenüber muss das nationale
ment immer wieder betont werden aus dem einfachen Grunde, weil der
nde, germanisierende Einfluss eben auch nie aussetzt. Die nationale
age ist bei den Wenden beständig akut und aktuell; die Flamme der na-
nalen Begeisterung muss ununterbrochen geschürt und angefacht werden.
r Dichter und Redner muss die Intelligenz des Volkes fort und fort auf
s nationale Gefühl und auf die nationale Pflicht hinweisen, so dass die
tonung und Hervorhebung der nationalen Idee einen Hauptzug im Cha-
kter der Litteratur bildet und sicher für längere Zeit noch bilden wird.

Bei diesem kleinen Lesepublikum ist es erklärlich, dass die wendischen
hriftsteller sammt und sonders ohne Honorar, aus reiner Liebe für
olk und Sprache, arbeiten; nochmehr, wissenschaftliche Werke und
dichtsammlungen höheren Stiles muss der jeweilige Autor auch auf
gene Kosten drucken lassen — wenn sich nicht gerade ein Maecen
det — und auch mit eigener Hand vertreiben; uns fehlt in Budyšin eine
hrige wendische Buchhandlung, welche diesen argen Misstand sofort be-
itigen würde. — Endlich ist noch ein nicht zu unterschätzendes Hemmnis
der Entwicklung des wendischen Schriftthums zu nennen, das ist die
erschiedenheit der Rechtschreibung. Von den periodischen Blättern er-
heinen nur «Łužica» und «Časopis Mačicy Serbskeje» in analogischer Recht-
breibung mit lateinischen Lettern; alle übrigen in mehr oder weniger
weichenden Rechtschreibungen mit deutschen Lettern, in dem sogenannten
hwabach. Am nächsten kommen der analogischen Rechtschreibung Ka-
olski Posoľ» und «Serbski Hospodař», welche auch regelmässig kleine Auf-
tze in analogischer Schrift bringen; am weitesten stehen ab «Serbske No-
ny», «Missionski Posoľ», und «Pomhaj Bóh».

Diese verschiedenen Arten der Rechtschreibung verwirren natürlich
s lesende Publikum und stossen es ab. Mit Freuden ist daher das Be-
reben einiger Schriftsteller mit Prof. Muka und Andricki an der Spitze
begrüssen, diese abweichenden Arten in der Schrift endlich aufzugeben
d in Eine, und zwar in die analogische mit lateinischen Lettern zu ver-
nen. Die Ein- und Durchführung einer einheitlichen Rechschreibung und
hriftsprache würde einen immensen Fortschritt für die Litteratur in jeder
ziehung bedeuten. Je eher dies gelingt, desto besser! Hauptgegner sind
e evangelischen Wenden, welche starr am alten Zopfe halten und hängen.

Das wendische Volk ist eben, wie früher schon gezeigt, konservativ, und das ist gut für die Erhaltung der Nationalität, aber schädlich für die Litteratur. Dieser Hyperkonservatismus steckt dem Volke, sogar auch der Intelligenz, und zwar einem Theile der abstinenten Intelligenz mehr noch als dem eigentlichen Volke, das ja, böser wie guter Suggestion gleich zugänglich ist, so in den Knochen, dass jeder, welcher der alten, abgebrauchten Methode energisch zu Leibe geht, neuen Richtungen Bahn bricht, und den Horizont für die Litteratur erweitern will, sofort in den Verruf eines radikalen Stürmers und revolutionairen Neuerers kommt. Doch dieser Widerstand muss auf jeden Fall gebrochen werden, und wie gesagt, je eher es gelingt, desto besser!

Mit einem Worte zum Schlusse: Welch' eine Unmenge von schädlichen Einflüssen, Hemmnissen und Schwierigkeiten aller Art! —

Wir hielten es für nöthig, der grossen slavischen Welt einmal eingehend vorzuführen, in welch' einer ungünstigen Lage die wendische Litteratur sich befindet und mit welch' ungeheueren Schwierigkeiten dieselbe zu kämpfen hat.

Und wenn zu Anfang des XX. Jahrhunderts diese Litteratur, relativ natürlich, trotzdem so schön und lebenskräftig dasteht, wie auch anerkannt im In- wie im Auslande, so ist das einigen patriotischen Schriftstellern und Maecenaten zu danken, welche mit glühender Liebe, zähem Fleisse, eiserner Geduld, selbstlosem Opfersinn und beispieldmässiger Opferfreudigkeit ihren Geist, ihre Kraft, ihre Karriere, ihre Zeit, ihr Geld in den Dienst der nationalen Idee und Litteratur gestellt haben. Wahrlich, zu solchen Männern darf sich die wendische Litteratur gratulieren und Mutter Łužica kann mit Recht auf solche Söhne stolz sein!

Nach diesem allgemeinen Ueberblick über Lage und Verfassung des wendischen Schriftthums wollen wir jetzt einige Streiflichter speciell auf die poetische, wissenschaftliche und journalistische Litteratur der Wenden werfen. — —

I. Poesie.

Die Poesie ist der sicherste Gradmesser in der Kunst und Kultur jeden Volkes. Gilt dieses Wort im allgemeinen, muss es auch im einzelnen wahr sein, muss es auch gelten für das Wendenvolk. Und dann, natürlich wiederum nur relativ genommen, dann giebt dieses Wort den Wenden ein schönes Zeugnis. Von der Kunst im Grossen kann selbstverständlich bei den Wenden schon wegen ihrer numerischen Unbedeutendheit und wegen der socialen Lage der Bevölkerung keine Rede sein, wohl aber von der

ler Poesie. Und darin hat das Volk im Laufe der Jahrhunderte geleistet; Beweis dafür sind die zahlreichen Volkslieder, Märchen und Schwörter. Der poetische Zug liegt, wie in der grossen slavischen Familie überhaupt, auch im Charakter des Wendenweisenmädchens. Das Volk zu Anfang des vorigen Jahrhunderts in seinem Überlängen sich zu regen begann und zum nationalen Selbstbewusstsein erstarrte auch sofort der wendische Dichter mit seiner Leier auf den Plan. Jolif Černý—Praha, Redakteur des «Slovanský Přehled», hat mit ausserordentlichem Fachkenntnis und sorgfältiger Liebe im Slovanský Přehled 1902 die Thätigkeit der wendischen Dichter kritisch beleuchtet und rühmt unter dem Titel: «Sto let lužickosrbské poesie».

Besondere war es Handrij Zejler, welcher mit starker und glückseliger Hand den wendischen Pegasus zäumte, sattelte und ritt und rund umher Jahre die wendische Litteratur beherrschte. Um ihn scharte sich eine Menge von Schülern. Aus Zejler's Dichterpleiade sind zu nennen: Wuk, Wafko, Cyž, Radyserb, Dučman, Fiedler, Domaška, Česla, u. a.; alle aber blieben nur Nachtreter Zejler'scher Poesie, ohne neue Motive zu bringen, neue Motive einzuführen, neue Bahnen zu betreten, ja nicht einmal, ohne in der Nachbildung das Vorbild des Meisters zu erreichen. Zejler dichtete zwar im Geiste und in der Form des Volksliedes, aber trotzdem die wendische Poesie um ein gewaltiges Stück voran zu bringen, einer Thätigkeit als Dichter fehlte die technische Ausbildung, strenge Kritik und was nicht zu unterschätzen ist, eine genügende Kenntnis der slavischen Sprachen; infolge dessen blieb ihm zum grossen Schaden als rasch und üppig aufblühende slavische Poesie fremd.

Jolif's kritisch gesichtete und gesammelte Werke gab Prof. Dr. E. J. in vier starken Bänden im Verlage der wendischen Studierenden 1884—1888 heraus.—

Nach Zejler's Tode (1872) setzte Jakub Čišinski ein (1875) (Pseudonym für Jakub Bart). Geboren 21. August 1856 zu Kukow, einem Orte 10 Stunden westlich von Budyšin entfernt; er studierte katholische Theologie in Prag (Praha); war als katholischer Geistlicher in verschiedenen Orten thätig, gieng zum 1. Juli 1903 in Pension, um ganz der heimatlichen Kunst und Litteratur sich zu widmen.

Čišinski befasste sich von frühesten Jugend viel mit Poesie und mit Technik und Aesthetik der Dichtkunst, studierte slavische Sprachen unter Leitung des ausgezeichneten Slavisten Prof. M. Hattala — Praha, erkannte die wendischen und slavischen Volkslieder gründlich durch, betrieb die Geist und Form der czechischen Poesie aus der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts eines Neruda, Hálek, Sládek, Heyduk, Čech,

Vrchlický in sich aufzunehmen und zu verarbeiten, verband damit das Studium der Litteratur des klassischen Alterthums, nachdem er sich auf dem Gymnasium bereits tüchtig in der deutschen Poesie umgesehen hatte.

Vorbereitet durch diese eingehenden Studien, ausgerüstet mit solchen Hilfsmitteln und, worin der Schwerpunkt ruht, von Natur mit Dichtertalent begnadet, griff er in die Saiten der wendischen Leier und warf sich mit glühender Begeisterung und mit jugendlicher Kraft auf alle Gebiete der Poesie. So entstanden neben vielen kleineren Arbeiten die Novellen «Ryčef-kubleť», «Narodowc a wotrodženc», das fünftaktige, erste originale wendische Drama «Na Hrodzišku», das vieraktige Lustspiel «Stary Serb» nach einem czechischen Vorbild. Dann folgten die Gedichtsammlungen «Kniha sonettow». Mit diesem epochemachenden Werke 1884 proklamierte Čišinski seinen über die bisherige Technik und Form sowohl als über den bisherigen geistigen Horizont der wendischen Dichtkunst errungenen Sieg und gab deshalb dem Buche das Motto: *Facta loquuntur* auf den Weg, ein Wort, welches längere Zeit zur Begrüssung Čišinski's benutzt wurde, wie er seinem Drama «Na Hrodzišku» 1880, bei dem er noch mit technischen und auch sprachlichen Schwierigkeiten zu kämpfen hatte, als Anfeuerung zur muthigen Ausdauer das Motto: *Tu ne cede malis, sed contra audentior ito!* vorausgeschickt hatte. Dann folgen «Formy», «Přiroda a wutroba», «Serbske zynki», «Ze žiwjenja», «Krew' a kraj». Unter der Presse befindet sich ein Band Lyrik: «Z wotmachom»; druckfertig liegen im Manuscript: «Z křidłom worjołskim» und «Z wyskom wóčinskim», welche nur auf einen Verleger warten.

Ueber Čišinski's Wirksamkeit im Dienste der wendischen Dichtkunst, über sein entscheidendes Eingreifen in die Fortentwicklung und Ausgestaltung seiner Muttersprache, über seine Erfolge und Errungenschaften für Sprache, Kunst, Litteratur und Volk seiner Wenden wollen wir einige Recensionen und kritische Beurtheilungen aus der Feder Anderer beibringen und bemerken dabei, dass wir absichtlich die heimatliche wendische (serbische) Kritik übergehen und nur Stimmen aus dem Auslande auführen.

Adolf Černý — Praha, welcher bereits in den Jahren 1886—1889 in verschiedenen czechischen Zeitschriften vielfach über Čišinski geschrieben und dessen Gedichte zahlreich und überaus glücklich und trefflich in die czechische Sprache übertragen hatte, schreibt in der illustrierten Wochenschrift «Světazor» — Praha in der Nummer von 13. November 1893:

«Wir bringen heute das Bild des besten wendischen Dichters, ja, wir würden nicht fehl gehen, wenn wir sagten, das einzigen wendischen Dichters in gegenwärtiger Zeit. Alles übrige besteht keineswegs vor einer auch nur etwas ernsten Kritik . . . Um so mehr hebt sich Čišinski's Talent hervor, ein wirkliches Dichtertalent». Dann zieht er eine Parallele zwischen Zejleř

Čišínski und fährt fort: «Zejleř war ein vorzüglicher Volksdichter, ski ist ein durch und durch moderner Dichter. . . Zejleř's Form ist, nähert sich überwiegend der Form des Volksliedes, Čišínski's Form vollendet, ausgefeilt, fehlerfrei; ein spezifisches Charakteristikon derselben bildet die Knappheit im Ausdrucke, welche sich stellenweise nicht einmal in der czechischen Sprache erreichen lässt. Wie vollendet Čišínski's Form beherrscht, zeigt er schon mit seiner «Kniha sonettow», als Meister der Form stellt er sich vor in seinen «Formy». . . Ueber die Behandlung der Materie schreibt er von beiden: «Dort, wo Zejleř die Natur mit ihren, satten, Wirklichkeit hauchenden Farben malt, senkt Čišínski seine Hand in die Hände und überlegt und überlässt sich Reflexionen.

Zejleř malt das Leben seines Volkes, Čišínski sucht neben den Farben des Volkslebens auf den wendischen Dörfern auch die Schatten der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft, ihm liegt das Schicksal seines Volkes am Herzen, er grübelt nach über dessen vergangene und gegenwärtige Geschehnisse, ja er zieht in seine Betrachtung auch dessen künftiges Geschick, er überlässt sich Reflexionen. Zejleř sprach zum Volke mit dem Volksführer, Čišínski wendet sich an die Führer des Volkes, an die Intelligenz» . . .

Jaroslav Vrchlický, der gefeierte Dichterfürst des czechischen Parnassus, hebt in einer längeren Recension aus dem Jahre 1889 unter anderem hervor: «Čišínski's Klassizität, die tadellose Korrektheit der Technik, die edelste Ausselektion der Sprache und Form, die Grossartigkeit der Phantasie, die Schönheit und Neuheit der poetischen Bilder, die Tiefe und Klarheit der Ideen, die koncinne Fassung des Ausdruckes» . . .

Der französische Kritiker Baron d'Avril nennt in einer Abhandlung die Poesie Čišínski's in der «Rev. franç. — Paris 1895 Čišínski «le plus grand poète des Vendes». Dieser Abhandlung waren auch Proben aus Čišínski's Gedichten in französischer Uebersetzung beigelegt.

Alfons Parczewski — Kalisz, Advokat und Schriftsteller, ist der Ansicht, dass Niemand die wendische Sprache so kennt und beherrscht wie Čišínski. Dessen Schwester Melania hat übrigens zahlreiche Gedichte Čišínski's in feiner Weise ins Polnische übertragen.

J. E. Holan — Nižnij Nowgorod, Prof. und Staatsrath, schreibt gelegentlich des Puškin-Jubiläums 1900, dass Čišínski eine ähnliche Bedeutung habe wie Puškin. Wie Puškin den Russen, so habe Čišínski den Wenden erst die wendische poetische Sprache geschaffen.

Der deutsche Kritiker Georg Adam — Rostock schreibt in dem besprochenen «Litterarischen Echo» Berlin, 1900: «Neue Motive und poetische Farben brachte Jakub Čišínski, dem gegenwärtig unstreitig die Führerschaft in der wendischen Litteratur gebührt.

Im Jahre 1880 trat er in die Öffentlichkeit mit einem fünftaktigen Drama «Na Hrodzišku» . . . welches schon auf die starke lyrische Begehung des Dichters hinwies. . .

Im Gegensatze zu der naiven Lyrik Zejler's, der harmlos ursprüngliche und einfache Gefühle in seinen Liedern zum Ausdrucke bringt, der die Natur mit den hellen, treuen Augen des Naturkindes sieht und ohne Grübeln wiedergibt, was er gesehen und empfangen, stehen die für Ćišinski's Wesen charakteristischen Dichtungen zumeist im Banne schwerer Gedanken; was des Dichters Herz und Geist bewegt, das trägt er hinein in die Natur, von den Erscheinungen und Ereignissen in ihr spinnen sich ihm Verbindungen zu dem Schicksale seiner Person und seines Volkes, seines Volkes, dem er mit ganzer Seele ergeben ist, um dessen Verfall er in wehmüthigen Klage-
liedern trauert, dessen Reste er aber mit markigen Weckrufen zu neuem Leben führen möchte. Der Werth der Ćišinski'schen Dichtungen liegt indess nicht nur in ihrem Inhalte, sondern auch in der vollendeten Reinheit und Schönheit der äusseren Form die von künstlerischer Schulung zeugt».

Am 25. und 26. September 1900 feierte Ćišinski sein 25 jähriges Schriftstellerjubiläum. Bei dieser Gelegenheit schrieb Radyserb-Wjela, der achtzigjährige Nestor der wendischen Dichter über Ćišinski: «Einen universalen Dichter von seiner Genialität haben wir bisher nicht gehabt, und schwerlich dürfte ein Anderer seines Gleichen jemals wieder kommen. Sein Name wird im Wendenvolke glänzen in alle Zukunft».

Adolf Černý schrieb in der illustrierten Wochenschrift «Zlatá Praha» unterm 5. Oktober 1900: «Ćišinski hat den Wenden die poetische Sprache erst geschaffen und hat als Erster den poetischen Horizont erweitert, welcher bis zu seiner Zeit auf einen engen Kreis, durch Zejler's Volkspoesie gekennzeichnet, beschränkt war».

Prof. Josip Milaković—Sarajewo bringt in der illustrierten Zeitschrift «Nada» Sarajewo zum 15. November 1900 eine sehr ausführliche Recension über Ćišinski's Wirksamkeit mit zahlreichen Citaten in wendischer Sprache; später brachte derselbe Proben in kroatischer Uebersetzung.

Im Jubiläumsdiplom, welches am 26. September 1900 überreicht wurde, wird Ćišinski gefeiert als «Meister der wendischen Sprache, Bahnbrecher der wendischen Muse für Reim und Rythmus, Gründer des Ruhmes des wendischen Namens ausserhalb der Lausitz».

Ćišinski hat es frühzeitig verstanden, sich von fremden Einflüssen frei zu machen, eigene Wege zu gehen, die poetische Materie subjektiv zu durchsäuern und ihr Form und Farbe seines Geistes aufzuprägen; entsprechend seinem energischen und impulsiven Charakter hat sich in ihm eine

terindividualität ausgebildet in dem Grade, dass auch ohne Unterbrechung jedes Gedicht sofort und sicher als von ihm geschrieben erkannt wird.

Gegenwärtig steht Čišinski in seinen besten Mannesjahren und auf der Höhe seiner lyrischen Schaffenskraft.

Leider hat er in seinem Volke keine Schüler gefunden; zu nennen wäre höchstens Jan Wałtaf, dessen Liedermund aber leider seit einigen Jahren stumm ist. Dies ist um so mehr zu bedauern, und um so schmerzlicher beklagen, als den in litterarischer Arbeit ergrauten Veteranen aus dem vorigen Jahrhundert die treue, nimmer müde Feder den müden Händen allmählich entgleitet.

Unwillkürlich drängt sich die Frage auf, woher diese eigenthümliche Erscheinung? zumal da vor 25 Jahren ein frischer Zug der Begeisterung auch die wendische studierende Jugend ging und so manchem die Liebe zur Lust zum Liede die frische Feder in die junge Rechte drückte. Die Antwort hatten wir schon im ersten allgemeinen Theile unserer Abhandlung gegeben: Der Grund liegt in den ungeheueren Schwierigkeiten mannigfacher Art, mit denen der wendische Schriftsteller zu kämpfen hat. Ganz richtig heisst darüber das uns bereits bekannte Litterarische Echo-Berlin 1900: «Viel Mitstrebende und Nachfolger hat Čišinski nicht gefunden . . . auch bei den kleinen slavischen Nationen so häufige Erscheinung, dass mancher, der vielleicht einen verheissungsvollen Anfang gemacht hatte, durch die Schwierigkeiten, die sich hier dem Schriftsteller in besonderer Weise entgegenstellen, zurückgeschreckt, sich ganz von der Litteratur abwendet, ist auch bei den Wenden zu beobachten». Und wir müssen leider hinzufügen, sich nicht blos von der Litteratur abwendet, sondern sich von jeder idealen und geistigen Thätigkeit und Theilnahme zurückzieht und tatsächlich ein fast nur animales Leben führt. —

Zum grossen Glücke treten in letzter Zeit zwei neue jugendliche Namen immer mehr und stärker in den Vordergrund: Mikławś Andricki, dem das bereits mehrfach genannte Litterarische «Echo» treffend berichtet: «Aus dem Kreise der Jüngsten heften sich die meisten Erwartungen auf Mikławś Andricki, der die Redaktion der «Łužica» führt».

Sein Hauptgebiet jedoch ist die journalistische Litteratur, weshalb bei Abhandlung derselben auf ihn zurückkommen werden.

Der zweite ist Jurij Wingef, welcher einige schöne Erzählungen veröffentlichte und 1902 ein vieraktiges Schauspiel «Na wuměnk» frei nach dem deutschen Originale bearbeitet herausgab, welches bereits einige Male mit gutem Erfolge aufgeführt wurde. Wingef zeichnet sich dadurch aus,

dass er wunderschön den einfachen, anspruchslosen Volkston trifft und ein reines, ansprechendes Wendisch schreibt. In ihm steckt entschieden das Talent eines echten Volkserzählers.

Von den Alten ist und bleibt Jan Radyserb uneermüdlich thätig in kleinen Erzählungen, welche sich, wenn man sich an seine manierierte Diktion und an seine nicht immer glückliche Neubildung von Wörtern gewöhnt hat, leicht und gefällig lesen und immer wieder neues Interesse wecken. In letzter Zeit hat er besonders originelle Gnomen und Epigramme publiciert.

Nebenbei zeigt sich zwar da und dort ein neues Gedicht, eine Reise-skizze, eine Uebersetzung oder Umarbeitung: jedoch sind alles dieses mehr Versuche und können nicht und wollen nicht unter die Lupe unserer Kritik genommen werden. — —

Wenn wir also die wendische poetische Litteratur zu Anfang des XX Jahrhunderts überblicken und wenn wir uns die angeführten Recensionen und Urtheile des Auslandes über Čišinski's Thätigkeit und Bedeutung vor Augen halten, so können wir zufrieden sein und werden bezüglich Čišinski's finden, dass ein prophetisches Wort des hervorragendsten Wiedererweckers des wendischen nationalen Bewusstseins, des Commandeurs des russischen St. Annenordens J. E. Smolef, welcher von der Gloriole eines Volkspatriarchen umstrahlt in dankbarster Erinnerung seiner Wenden steht, sich erfüllt hat. Als Smolef nämlich 1880 Čišinski's Drama «Na Hrodzišku» gelesen hatte, drückte er dem damals jungen Čišinski die Hand und sprach enthusiastisch: «Sie werden einstens über die wendische Sprache und Litteratur herrschen»!

II. Wissenschaft.

Was die wissenschaftliche Litteratur der Wenden betrifft, so sagten wir schon früher, dass wie von der Kunst im Grossen, auch von der Wissenschaft im Grossen keine Rede sein könne, sondern dass dieselbe hauptsächlich sich darauf beschränkt, was das Volk gewissermassen zum täglichen Brote nöthig hat. Es wird also eine national-praktische Wissenschaft gepflegt. Daraus ist zu erklären, dass sich dieses Gebiet der Litteratur immer einer regen Mitarbeiterschaft seitens der wendischen Intelligenz zu erfreuen gehabt hat. Naturgemäss warf man sich mit Vehemenz und von allen Seiten auf die Philologie, um, wie wir im allgemeinen Theile zeigten, die seit Jahrhunderten vernachlässigte und daher verrottete Sprache zu reinigen, zu veredeln, auszubauen und zu heben. An dieser ebenso verdienstvollen wie

schwierigen Arbeit beteiligten sich im vorigen Jahrhundert Zejleř, Jordan, Pful, Smoleř, Buk und Hórnik, die Koryphaeen der wendischen Sprachwissenschaft; später schlossen sich ihnen an Muka, Čišinski, Libš, Kral, Handrik.

Als Centralorgan dieser Thätigkeit dient der «Časopis Mačicy Serbskeje» unter Redaktion Smoleř's und Hórnik's. «Ihr würdiger Nachfolger in der Gegenwart ist Prof. Dr E. Muka, der Redakteur des «Časopis Mačicy Serbskeje», der sich um die Erforschung der wendischen Sprache und des wendischen Volksthum's reiche Verdienste erworben hat». So schreibt das bekannte «Litterarische Echo» Berlin 1900, und das mit vollem Recht.

E. Muka, geboren 10. März 1854 zu Weliki Wosyk, einem Dorfe zwei Stunden westlich von Budyšin entfernt, studierte auf den Universitäten Leipzig und Jena neben klassischer Philologie slavische Sprachwissenschaft, welchem Studium er trotz der Arbeitslast, die ihm sein Beruf als sächsischer Gymnasialprofessor auferlegt, mit unermüdlichem Fleisse obliegt. Die wendische Philologie speciell treibt er in allen Richtungen, wie die zahlreichen Abhandlungen im «Časopis Mačicy Serbskeje» bekunden.

Als selbständiges Werk publicierte er im Jahre 1891 die vergleichende Grammatik der Niedersorbischen Sprache, mit dem Ehrenpreis der Fürstlich Jablonowski'schen Gesellschaft der Wissenschaften an der Leipziger Universität ausgezeichnet. Gegenwärtig benützt er seine freie Zeit und Kraft zur Abfassung eines vollständigen Niederlausitzer Wörterbuches, das zugleich auf den Oberlausitz-wendischen Sprachschatz Rücksicht nehmend alle westslawischen Sprachen vergleichend heranzieht, also eine Art vergleichenden Wörterbuches der westslawischen Sprachen werden wird, eines ebenso wichtigen wie unendlich schwierigen Werkes. Bisher gab es nämlich bloß eine ganz unvollständige, unvollkommene und fehlerhafte kleine Wörtersammlung der Niederwendischen Sprache von Zwahr, die längst vergriffen ist.

Prof. Dr. Muka ist aber nicht bloß ein durch und durch gediegener Philologe, sondern auch ein bedeutender Folklorist, Statistiker, Geograph und Historiker. Kaum dürfte es überhaupt ein Gebiet der wendischen Litteratur geben, mit welchem der Name Muka nicht eng verknüpft wäre.

Dazu ist er ein echt wendisch-treuer und unbeugsamer Charakter, durchströmt von der glühendsten und opferfreudigsten Liebe zu seinen Wenden, weshalb ihm unstreitig die Führerrolle des Volkes zufallen musste.

Seine hervorragenden Verdienste sind von Auslande zu wiederholten Malen in herrlicher Weise anerkannt und ausgezeichnet worden. So wurde er zum Mitgliede der Akademien der Wissenschaften von Krakau, Prag, Agram und Belgrad ernannt; er wurde geschmückt mit dem serbischen Officierkreuz und Comthur des hl. Sawa und mit dem russischen St. Stanislaus-

orden. Aber trotz dieser hohen Auszeichnungen ist und bleibt Prof. Muka in geradezu rührender Weise der bescheidene Wende und Gelehrte und ist auch hierin seinen beiden unvergesslichen Vorgängern Smolef und Hórnik gleich.

Dass Prof. Muka gegenwärtig die Führerschaft in der wendischen wissenschaftlichen Litteratur gebührt, ist eine ausgemachte Sache und hoch über jeden Zweifel erhaben. Er ist in der wissenschaftlichen Litteratur für uns Wenden so zu sagen das viel aufgesuchte Orakel von Delphi.

Neben Muka arbeitet auf philologischem Gebiete Jan Radyserb-Wjela, welcher mit wahren Bienenfleisse insbesondere Worte und Wendungen aus dem Volksmunde sammelt und durch seine zahlreichen derartigen Beiträge im «Časopis Mačicy Serbskeje» zur Vervollständigung des wendischen Wörterbuches von Pful ganz Hervorragendes leistet.

Auch in der Folkloristik hat sich derselbe einen Ehrenplatz gesichert. Im Jahre 1902 erschien unter Redaktion und im Verlage des Prof. Muka sein Hauptsammelwerk: «Přisłowa a přisłowne hrónčka a wusłowa Hornjo-łužiskich Serbow». Dieses über 9000 Sprichwörter und Sprüche umfassende Werk ist eine eminent wichtige und werthvolle Publikation nicht bloß für die wendische, sondern auch für die slavische Folkloristik. Sie gewährt einen interessanten Einblick in die geistige Werkstatt des wendischen Volkes, in das Denken seines Kopfes, in das Fühlen seines Herzens, in seine Lebensauffassung und Lebensführung. Die weitaus grösste Zahl der Sprichwörter bezieht sich inhaltlich naturgemäss auf landwirthschaftliches Gebiet, weil ja die Wenden fast durchweg Landwirthe sind. Dabei ist aber Vieles in Auffassung und Ausdruck des Gegenstandes so urwüchsig, köstlich realistisch und specifisch wendisch, dass das Lesen dieses Buches das Interesse voll und ganz in Anspruch nimmt; mit einem Worte, eine Publikation von bleibendem Werthe!

Ferner ist auf dem Gebiete der Philologie und Folkloristik sehr rührig Matej Handrik, zumal in der Sammlung und Aufzeichnung von Volksgebräuchen an der Sprachgrenze der Ober- und Niederlausitzer Wenden.

Adolph Černý hat sich neben zahlreichen anderen Verdiensten um Volk und Sprache der Wenden — er ist der «wendische Konsul» jenseits der schwarz-gelben Grenzpfähle — einen klangvollen Namen gemacht durch eine breit angelegte und durchaus erschöpfende Studie über die wendische Mythologie, herausgegeben im Verlage von M. Hórnik und E. Muka unter dem Titel: «Mythiske bytosće lužiskich Serbow».

Leider ist einem sehr tüchtigen Sprachkenner, unserem bedeutendsten Syntaktiker, dessen bereits ehrend gedacht wurde, Jurij Libš, in neuerer Zeit die Feder scheinbar ganz entfallen. Schade, sehr Schade!

Im historischen Fache sind nennenswerth Dr. Jurij Pilk, Dr. Renč, J. Šewčik, Custos des wendischen Museums, Alfons Parczewski. Als Hauptgeschichtswerk bleibt jedoch die «Historia serbskeho naroda» von M. Hórník.

Das Feld der Naturwissenschaften, welches früher lange Jahre in Michał Rostok seinen fleissigsten Behauer hatte, liegt gegenwärtig so gut wie brach.

Und nun noch ein Schlusswort zur theologischen Litteratur.

Die Wenden sind durch und durch religiös in Gesinnung und Lebensweise. Diese ihre feste Religiosität hat ja auch mit einen Hauptfaktor in der Erhaltung ihrer Sprache und Nationalität gebildet und ist heute noch eine Hauptstütze ihrer nationalen Existenz. Demnach müsste man füglich meinen, dass gerade in der theologischen Litteratur der Wenden viel und fleissig gearbeitet worden ist und wird. Dem ist jedoch nicht so. Allerdings weist dieses Fach quantitativ mehr Bücher auf, als jedes andere; man brauchte eben diese Hilfsmittel beim Unterrichte in der Schule und beim Gottesdienste in der Kirche, oder man wollte dieselben dem Volke zur Erbauung in die Hand geben. Diesen günstigen Umstand hätte man benützen sollen, um auch sprachreinigend und sprachbildend auf das Volk einzuwirken; jedoch, es ist vielfach nicht geschehen und geschieht auch heute noch nicht genügend. Es sind nur zwei Erklärungsgründe denkbar, entweder man kann es nicht, oder man will es nicht.

Besonders die Art und Weise, wie in den wendischen Kirchen hie und da gepredigt wird, liegt vielfach im Argen; hier muss eine durchgreifende Reform eintreten! Was hie und da dem gutmüthigen Volke von der Kanzel zugemuthet und dargeboten wird, ist schauerlich.

Auf evangelischer Seite sucht man sich zwar an die Form der Schriftsprache zu halten, dafür wird aber um so mehr der Geist der Sprache, Syntax und Verbum, maltrairt; auf katholischer Seite tritt hinzu, dass man sich auch wenig um die Schriftsprache kümmert, sondern im gewöhnlichen Jargon des Volkes die erhabensten Wahrheiten des Evangeliums darbietet; das ist zum mindesten und gelindesten gesagt, unwürdig. Allerdings giebt es rühmliche Ausnahmen auf evangelischer wie auf katholischer Seite.

Kein Wunder, dass sich deshalb die Stimmen des Unwillens aus der Mitte des Volkes mehren und täglich lauter werden. Dazu kommt auf evangelischer Seite die notorisch schlechte Uebersetzung der Bibel hinzu! Den katholischen Wenden hat der unsterbliche Michał Hórník eine geradezu klassische Uebersetzung des Neuen Testaments geschenkt. Warum acceptieren die Protestanten diese Uebersetzung nicht?!

Aus den vorhandenen Andachts- und Erbauungsbüchern lässt sich zwar eine ganz nette Sammlung herstellen; hervorzuheben ist die Thätigkeit von

H. Dućman für die katholischen und Jmiš und Domaška für die evangelischen Wenden. Allein eine Sammlung von Predigten, abgesehen von der ausgezeichneten «Domjaca klětka» des Dr. theol. Imiš, welche befriedigte, giebt es nicht; auf katholischer Seite ist noch nicht einmal ein Versuch dazu gemacht worden.

Ein gediegenes in einer dem erhabenen Inhalte entsprechenden reinen, gewählten und gehobenen Sprache abgefasstes grosses Predigtwerk und ein neues Sonn- und Festtagsperikopenbuch zu edieren, das sollte die erste Sorge der wendischen Geistlichen sein!

Ein reines, gutes, korrektes Wendisch an gottgeweihter Stätte verlangt schon die Achtung und Ehrfurcht der Religion, verlangt aber auch die Liebe zum Volke, welches, wie gesagt, in seiner religiösen Gesinnung und Treue immer eine Hauptstütze seiner Sprache und Nationalität gehabt hat. Dass hier und zwar bald eine Wandlung zum Besseren eintreten möchte, das gebe Gott!

III. Journalistik.

Am stärksten pulsiert das Leben selbstverständlich auch bei den Wenden in der journalistischen Litteratur.

Ueber die Wichtigkeit und Macht der Presse auch nur ein Wort verlieren zu wollen, wäre einfach lächerlich. Da nun den Wenden bis ziemlich zur Hälfte des vorigen Jahrhunderts eine Presse in wendische Sprache bis auf einige schwache, schnell vorübergehende Versuche unbekannt war, so können wir daraus entnehmen, wie wir das im allgemeinen Theile bereits kurz berührten, in welch' einen tiefen Stumpfsinn das Volk infolge der theilnahmslosen Kälte seiner Intelligenz, seiner Lehrer und Geistlichen versunken war.

Als sich um diese Zeit endlich auch bei dem Wenden das nationale Selbstbewusstsein, die nationale Idee, zu regen begann, machten sich die Rufer in diesem national-geistigen Streite auch sofort an die Gründung einer wendischen Presse, um durch dieselbe das Volk zu wecken, aufzuklären, zu heben und sein Interesse für die nationale Frage und für die nationale Arbeit zu gewinnen.

Als erstes Blatt in dieser Beziehung tauchte die «Jutrnicka», gegründet von Dr. Pětr Jordan, auf im Jahre 1842.

Sehr bezeichnend und glücklich gewählt war der Name der neuen Zeitung, Jutrnicka-Morgenstern; hier galt thatsächlich das Wort nomen est omen; durch die Gründung der Presse sollte dem wendischen Lande der Morgenstern aufgehen, dem wendischen Volke neues Leben beschieden

werden. Und der glänzende Erfolg bestätigte es, dass man einen glücklichen Triff gethan hatte, ja, übertraf die kühnsten Erwartungen. Wohin immer die Strahlen des Morgensternes drangen, wich das Dunkel trauriger Nacht, das Volk stand auf, schloss sich in nationale Vereine zusammen, zog mit wendischen Fahnen von Dorf zu Dorf und gab seiner Freude und Begeisterung Ausdruck durch Veranstaltung glänzender Volksversammlungen und Volkskonzerte.

Das war eine köstliche, grosse Zeit in der Auferstehungsgeschichte des wendischen Volkes!

Die «Jutrnicka» lösten 1842 die «Tydzeńske Nowiny» ab, anfänglich von I. Zejler redigiert, später und bis jetzt «Serbske Nowiny» genannt, eine Gründung des Patrioten J. E. Smolef.

Mit der Gründung der «Mačica Serbska» 1847 fällt zusammen die Gründung des «Časopis Mačicy Serbskeje».

Für Unterhaltung und Belehrung im höheren Stile wurde, nachdem die «Měsačna Přihoda» vorangegangen war, 1860 der «Lužičan» von M. Hórnik ins Leben gerufen und von J. E. Smolef verlegt, welcher mit einer dreijährigen Uebergangsperiode durch die Lipa Serbska unter Čišinski's Redaktion durch Dr. E. Muka 1882 in die heutige «Lužica» umgebildet und erweitert ward.

Zum grossen Jubiläum der Jahrtausendfeier der Slavenapostel Cyrill und Methodij 1863 gründete M. Hórnik den «Katholaki Posol».

Dr. theol. Imiš hatte bereits 1842 den «Missionski Posol» in's Leben gerufen, zu welchem sich 1886 der «Pomhaj Bóh» gesellte.

Fast zu gleicher Zeit mit Gründung der «Mačica Serbska» erschien der erste wendische Kalender «Předženak», welcher sich bis in die Gegenwart erhalten hat; im Jahre 1867 bekam er einen Genossen in dem Kalender «Krajan», der gleichfalls bis jetzt erscheint.

Den Redakteuren der Kalender ist nicht genug zu empfehlen, in den Kalendern recht eingehend und recht warm mit wendischen Fragen und Angelegenheiten sich zu befassen und das patriotische Gefühl von Jahr zu Jahr anzufeuern; denn der Kalender bildet jene Lektüre, zu welcher das gewöhnliche Volk im Laufe des Jahres immer und immer wieder zurückgreift.

Nach diesem kurzen historischen Ueberblick über die wendische Journalistik wollen wir den gegenwärtigen Stand derselben ins Auge fassen!

Wegen ihrer Gedicgenheit, Allseitigkeit und Wichtigkeit für das nationale Leben steht die «Lužica» an der Spitze der wendischen Zeitschriften, wenn sie aus inneren und äusseren Gründen monatlich auch nur ein Mal mit regelmässig wiederkehrenden wissenschaftlichen Beilagen erscheint. Sie füllt ihre Spalten mit poetischen, belletristischen, künstlerischen, wissenschaftlichen

und nationalökonomischen Beiträgen, sie führt eine kurze Chronik des wendischen Vereinslebens bis hinab zu den Personalien einigermaßen bedeutender Wenden, sie bietet ein wahres und interessantes Bild des geistigen Schaffens und Wirkens des wendischen Volkes. Sie ist das einzige literarische Blatt der wendischen Intelligenz; zudem vermittelt sie auch den geistigen und literarischen Verkehr mit den übrigen Slaven.

An der Spitze derselben als Redakteur stand von 1882—1895 Dr. J. Muka und steht seit 1896 der bereits genannte Mikławś Andricki, geboren 30. Mai 1871 zu Pančicy, einem Dorfe drei Stunden westlich von Budyšin entfernt, er ist als katholischer Geistlicher in seiner wendischen Heimath thätig.

Andricki führt eine leichte, schnelle, gewandte und schneidige Feder, er ist wie geschaffen für einen Litteraten, Kritiker und Publicisten, er versteht und beherrscht in ausgezeichneter Weise die wendische Sprache, ein glücklicher Vorzug, den er seiner Kenntnis der slavischen Sprachen und seiner Vertrautheit mit slavischen Litteraturen verdankt, er ist auch ein energischer Mann, furchtlos und treu, welcher sowohl sein Volk als auch seine eigene Ansicht und Thätigkeit auch nach oben hin zu vertheidigen und durchzudrücken versteht.

Mit solchen Eigenschaften, Talenten und Kenntnissen ausgestattet ist Andricki bei dem kühnen und genialen Schwunge seiner publicistischen Feder entschieden berufen, das wendische, nicht selten eigensinnige Völkchen der Journalisten zu dirigieren und Georg Adam hat im «Literarischen Echo» (Berlin 1900) gewiss Recht, dass «grosse Erwartungen an ihn sich heften».

«Časopis Mačicy Serbskeje» unter der trefflichen Redaktion des Prof. Dr. Muka erscheint jährlich in zwei Bändchen. Dieser bildet das Centralorgan für sämtliche national-wissenschaftliche Arbeiten und Bestrebungen der Wenden, zugleich gilt er als Chronik unseres bedeutendsten Vereines «Mačica Serbska».

In seinen bereits 110 erschienenen Heften bildet er eine herrliche Fundgrube und ein praktisches Nachschlagewerk für den wendischen Gelehrten.

«Serbske Nowiny», einzige politische Zeitschrift in grösserem Stile, erscheinen wöchentlich unter Redaktion des Marko Smolef, eines Sohnes des berühmten Patrioten J. E. Smolef, welche vom Volke viel und gern gelesen werden. Ihre Auflage beträgt durchschnittlich 4000 Exemplare. Leider wird unseres Erachtens in dieser Wochenzeitung das nationale Moment viel zu wenig hervorgehoben und wendisch-nationale Fragen und Angelegenheiten werden zu schwach und zu selten behandelt. Auch ist die Redaktion schwer zu bewegen, allmählich eine bessere Rechtschreibung einzuführen, wobei jedoch pekuniäre Rücksichten mitsprechen dürften.

«Katholski Posoľ», kirchlich-politische Wochenzeitung, unter der langjährigen und bewährten Redaktion des Jakub Skala, um den sich gegenwärtig als Hauptmitarbeiter J. Nowak, J. Šewčik und M. Andricki glücklich zusammengefunden haben; ein überaus beliebtes Blatt, welches, da es speciell nur für die 12,000 katholischen Wenden herausgegeben wird und trotzdem in einer Auflage von 900—1000 Exemplaren erscheint, relativ wohl die verbreitetste und gelesenste Zeitung Europas sein dürfte.

Ähnliche Zwecke verfolgen für die evangelischen Wenden der «Missionski Posoľ» unter Redaktion des Jan Křižan und der «Pomhaj Bóh» unter Redaktion des Jan Gólč, nur nicht, wie es scheint, in der gleichen glücklichen Weise und mit dem gleichen günstigen Erfolge. Der erste erscheint in monatlichen Heften, der zweite in wöchentlichen Nummern, beide ungefähr in derselben Auflage wie «Serbske Nowiny».

Beiden ist eindringlich anzurathen, was wir bereits bei den «Serbske Nowiny» bemerkten; und zu wünschen ist es, dass Lehrer und Geistliche sich fleissig und unablässig bemühen möchten, diese Blätter mehr unter das Volk zu bringen.

«Serbski Hospodař», gleichfalls eine Gründung des unsterblichen Michal Hórnik, erscheint monatlich ein Mal unter Redaktion des Jakub Nowak und dient den landwirthschaftlichen Interessen des Volkes.

Dieses Fachblatt, umsichtig geleitet und interessant geschrieben, könnte und müsste, weil der Inhalt direkt das Denken und Fühlen des ackerbautreibenden Volkes bildet und weil es so dem Volke direkt an's Herz greift und die Seiten seiner Seele zum Mitklingen bringt, unendlich Viel und Gutes für die Nation leisten. Wenn also der «Serbski Hospodař» äusserlich keinen Anspruch auf Grossartigkeit macht, so liegt innerlich in ihm dennoch eine gewaltige Macht, welche bis zur Dominante der Volksseele gesteigert werden könnte; freilich müsste er öfterer erscheinen und inhaltlich sich vertiefen.

Das möchten sich übrigens alle unsere Journalisten merken und beherzigen, nämlich, so zu schreiben, dass sie die Seiten der Seele ihres Volkes zum Mitschwingen, zum Mitklingen bringen, dass sie ihr Volk erobern, seine Liebe, sein Vertrauen, seine Kraft gewinnen und es so mitarbeiten lassen an der Erhaltung und Förderung der wendischen Sprache und Nationalität. Gewiss eine schöne, hohe und edle Aufgabe!

Diese vorgenannten Zeitungen und Zeitschriften werden alle insgesamt gedruckt in Budyšin in der Buchdruckerei von Marko Smolef, mit Ausnahme des «Missionski Posoľ», der in Hoyerswerda (Wojerecy) erscheint.

Für die Niederlausitzer Wenden erscheint in Wojerecy unter Redaktion Šwela's sen. der «Bramborski Casnik», eine politische, aber sehr wenig be-

friedigende Wochenschrift, ein karger Nothbehelf aus alter Zeit, welcher längst einem neuen Unternehmen hätte Platz machen müssen, das in grösseren Zügen und vor allem in mehr nationalem Geiste zu führen wäre. In der jetzigen Gestalt ist das Blatt ein trauriges Zeugnis für die traurigen Zustände der wendischen Niederlausitz. — —

Mit diesen Worten wäre so ungefähr im Grossen und Ganzen der Stand der wendischen Litteratur zu Anfang des XX. Jahrhunderts gekennzeichnet und gewerthet.

In diesem Ueberblicke wechselt Licht und Schatten, Erfreuliches und Betrübendes; nirgends tritt uns jedoch Niederschlagendes und Hoffnungsloses entgegen; im Gegentheil überall zeigt sich und rührt sich Lust und Liebe am nationalen Leben, an nationaler Arbeit, überall zeigt sich Muth und Kraft, zähe Ausdauer und opferfreudiger Sinn, dem Volke die höchsten Güter zu wahren und zu sichern.

Diesen erfreulichen Zug sehen wir insbesondere an den drei Männern Čišinski, Muka und Andricki, welche gegenwärtig das dreifache Gebiet unserer Litteratur dirigieren und beherrschen, Čišinski das poetische, Muka das wissenschaftliche und Andricki das journalistische.

Es sind energische Männer von impulsivem Charakter, zielbewusste Fahnenträger der nationalen Idee, selbstloseste Patrioten, Idealisten durch und durch, welche mit peinlicher Vermeidung jeglicher Zwietracht, dieses slavischen Nationalfehlers, als wahre Brüder in schönster Eintracht und Harmonie zusammen und neben einander arbeiten und zu dem Einen höchsten Ziele hinsteuern, nämlich, dem über alles heissgeliebten, aber hart bedrängten und von Sturm und Kampf umtosten Wendenvolke eine bessere, glücklichere Zukunft zu fundieren.

O möge ihr herrliches, aber heisses und hartes Mühen und Arbeiten, Ringen und Kämpfen mit gutem Erfolge krönen jener Gott, von dem unsere Volkshymne so vertrauensvoll sagt: «Bóh je z nami, wjedze nas!»

Wenn wir also nochmals einen Schlusserückblick auf die wendische Litteratur zu Anfang des XX. Jahrhunderts werfen, so dürfen wir mit voller Berechtigung dem bereits Eingangs citierten Urtheile des deutschen Kritikers Georg Adam, dass «ein solches Volk nicht danach aussieht, als ob es bald sterben wollte oder müsste», nicht blos beipflichten, sondern wir dürfen die begründetste Hoffnung hegen, dass die Wenden bis in die fernsten Zeiten mit stolzer Begeisterung den siegesfrohen Refrain ihrer Nationalhymne singen werden:

Serbja Serbja wostanu,
Serbja dobydu!

Proben aus Jakob Čišinski's Gedichten.

Wichor na sewjernym morju.

Šěre mróčełe přez njebjo ćěrja;
Z wětrom zmoha kołsa přeze zmohu...
Žołmy jako běłe konje k brjohu
W dźiwim čelčku po łucy so měrja.

Wětrec pohonč z dołhim křudom praska
Do nich, konje porsnu, na wšě štyri
Zahrabnu, kaž hrimot pódkow dyri,
W zmahowacych hriwach wichor mlaska.

Dale bóle pohonč do nich morska,
Konjow dźiwja črjóda z huby ješći,
Kaž ston styskniwy jich rjehot wrješći,
W pruhach syčatych dym z nosa porska...

Tak to dže po mórskej zeleninje
Přeco dale w dźiwjokrasnym zmotu,
Hač so potom z mrějaceho skotu
Jako smjertny pót ješć na brjóh linje.

J. Čišinski 1899.

Woka móc.

Kaž jězor twoje woko je;
W nim z błyskotom so njebjo hlada,
Wón kwětkow brjohi wopoja,
Kaž flety zynk přez rohodź pada.

Tym žołmam kosy spěwaju
A tujawki so w hnězdze směja
A sołobiki džělaju,
Hdyž złote w nocy hwězdy kćěja.

Te ptački moje žady su,
Kiž k twojemu so tłóča woku,
A z jeho kuzłom potajnym
So přeměnja do pěsni w skoku.

J. Čišinski 1889.

Lubosć k serbskej zemi.

O z kajkim słowom, tonom, wobrazom
 Bych wuznać mohł, kak lubuju a haju
 Swój serbski lud a kraj a rod a dom,
 Hdyž z dušu, ze rtom, z ruku k njom so znaju?!

Rot woněmi, hdyž kóždy tłóči dych
 Na jazyk k wuznaću to drohe mjeno;
 Tu z wložnoh' woka kće, štož prajić chcych,
 Kak tebje lubuju, haj tebje jeno.

Hdyž woko wuplače so z lubosću,
 Krew jako woheń přez žiły so lije,
 Słyš, z wutroby rži z horcej hordosću,
 Kak hori za tebje, za tebje bije.

A wutrobu hdyž bolosć rozprasnje,
 Ta lubosć budže k njebjesam sej žadać;
 A nihdy zo mi lubosć njehasnje,
 Chcu jako hwězda na tebje ja hladać.

J. Čišinski 1889.

Kruta swěra.

Prjedy wišeń zakće ćmowa,
 Pos so z kóčku budže wodzić,
 Hač mi pomysli sej hłowa
 Zapřeć rěč a z cuzym khodzić.

Prjedy w jamje z hłodom zderhnje
 Šwinc, lža swěry budže znamjo,
 Hač mi serbskosć zmyslow zdžerhnje
 Žana móc a zlemi ramjo.

Prjedy jutře budže wčera
 A kral z konjom khodzić w płuzy,
 Hač mi pěseń spěwać z pjera
 Budže sławu cuzej' Muzy.

Prjedy Sprjewja přez Pětrowu
 Cyrkeń póndže w Budyšinje,
 Hač mi wutrobu a hłowu
 Cuza lubosć k sebi spinje.

I. B. KUKOWSKI.

Prjedy hwězdy padać w khwatu
Budža, mrěć w najhlubšim dole,
Hać mi lubość z duše zmjatu
A mi krutość torhnu z wole.

Prjedy mėsac za dnjom masnje,
Słónco swěćić budže w nocy
Hać mi we wutrobje hasnje
Woheń swěrnny serbskej' mocy.

Prjedy paćef z hele jusknje,
Prjedy Bóh so čertej klaknje,
Hać mi serbskość w myslach wuskhnje,
Hać mi serbskej swěrje zmjaknje.

J. Čišinski 1901.

Próstwa pėsnerjowa.

Hdyž lěsy zołća so a brunja
A luki přadu pawčiny,
Mi w duši žadosć prosy cunja
Za tajkim kuzłom čišiny.

Zahl'wk z lěsa nazymskeje pychi
A slěbro pawčinow za płaść
A k bokej jědlow strowe dychi
Mi dajće, nic pak zrudny kaść!

Tak drěmać so mi budže rjenje
A słuchać na sonow so hlós,
Hać listko z brězy kuknje přenje
A k njebju zařifoli kós.

J. Čišinski. 1901.

Wutrajće.

Hlej, nihtó ze sedłom njej' na khribjeće
So narodził, nic z wotrohu na nozy!
Na zemi njebjó rune prawo pleće
A wšitkim ludam dešč a słónco wozy —

Na tymle zakładze so čłowstwo twari,
 A zboże z njeho do narodow kćěje.
 Hdžež złość a namóc w krajach hewrjekari,
 Tam jandžel spłakuje a zboże mrěje —

Tuž, Serbja, dzeržće swojeho so prawa
 A Boha; wón was z ruku sprawnej škita!
 Tuž bjez stracha, hdyž pjasc pnje worakawa
 Was. — Witka z brězy na prut juž je zwita!

J. Čišinski 1901.

Pereat aurea mediocritas!

Mi njebjo do nutrinow pušćilo
 Je, nihdy nic so spokojić ze srěnim;
 To dzeń a bóle z wosudom so lušćilo
 A džěliło mje ze žiwjenjom lěnim.

Mje zahorješe mužow móc a spěch,
 Hdyž młody hišće khodžach do penala;
 Na šuli wysokej kaž płomjo běch
 A mocy wótrach, wołach do rozwała...

Tak na serbowskej zemi do džěła
 Ja z wohnjom mysłow, z mocu stawow stupich —
 Ach w černjach lubosc je mje rozdrěła,
 A hórkich kapkow hižo wjele wupich!

Duch, kotryž k hwězdam spina zaměry,
 Sej z charakterom w karierje škodži;
 Haj, wowcam lěsycy tež z papjery
 Strach čini juž, a pos jich črjódu wodži.

Swój swěru być chcu wšón a wostać swój
 A škitać z pjerom individualnosć;
 Njeh howritej do rowa ból a bój,
 Mi ničo njerozraze mysłow skalnosć.

Štóz ľahodny a mazny je, tón měd
 Chce měć a karan, časć a z pjerjow zahłowk;
 Hdžež w žiłach šumi krew a w myslach zlět,
 Tón trjeba ze železa mječ a nahłowk. —

I. B. KUKOWSKI.

Ja sebi žiwy njejsym, Serbam być
Chcu wšón a swjećić pót a plód jim k zbožu;
Ja z duchom, z wutrobu a z ruku kryć
Jim dych a dom a wosrjedk chcu a wložu.

Štož činju, jim a za nich činić chcu
We swěrje, lubosći a we sprawnosći.
Njeh pomoc, polóžk moje pěsnje su,
Hdyž njeasměm móc jim swjećić svojich kości!

Syn serbskej' zemje ze krowu, z dušu sym,
A z njeju čěram wohnje, zdychi, złoby. . .
O ryjće, pěsnje, z kłokom wohnjowym
So Serbam do hłowy a do wutroby!

A čěram ze swojeho žiwjenja,
Kak dračowsky du hófkosće a bědy,
Zo kował Serbam móc bych znjesenja,
Wjedł z wutraćom jich přez strachi a jědy.

Ja do ćmow, do ćežkotow, nasćelu
Jim jusk a jaknosć z kuzłom poesije
A sadžu sem tam kwětku k wjeselu,
Hdžež kaža ćerń a kamjeń sylzu pije.

Ja chcu, zo ze Serbami pěseń by
Kaž sotra džělała, kaž družka spała,
A njesła z nimi dobry dzeń a zły,
So z nimi rudžiła, so z nimi smjała.

Ja w Serbach być chcył Serb najserbsaćiši
We swěrnym myslenju a skutkowanju.
Kak rad chcył přeze wšitkich žiwiši
Za serbsku zemju być a wumrěć za nju!

Hdyž přińdže smjerć, mi swětło z woči strěć!
Do kašća položće mi moju lyru!
Dych jeje z rowa hišće dyrbi wěć
Tu moju lubosć k Serbam, moju swěru!

J. Čišinski 1902.

Zapłata.

(Ballada w narodnym genru.)

A lipy na wsy kćějachu
 A kosy w polach rěčachu.
 A Bože žita wjazachu,
 Do pupow snopy stajachu...
 K połnocy njebjó hrožeše
 A łastojčka so wožeše
 A błyski sekwowachu so,
 A z hrimotanjem zarža dno —
 «Do skoku, ludžo, wjazajće,
 Do pupow snopy mjetajće!
 Deść šumi hižo wot Delan!»
 Na žnjeńcow woła wótře pan.
 A ke klakanju zazwoni,
 Kaž z njebjes rozkaz wuhroni.
 A kłobuk sebi sćahnynchu
 A rucy sebi styknynchu..
 «Wy ludžo, na mnje posł'chajće,
 Tych paćerjow so wostajće!
 Ja brjuch wam pjelnju, poju pysk.
 Tón wrótny začěrju wam trysk».
 Pan zakliwajo wudyri
 A z hněwom wšón so rozpyri —
 Błysk z njewjedrom na hubu klesny,
 Pan mortwy na polo so wrjesny.

J. Čišinski 1899.

Přećiwo štwórtej kazni.

(Ballada we wumjełskim genru.)

«Hdy joh' stajimy na maryl,
 Hdy naš statok budže moj?
 Hdy do rowa zlěze stary,
 Hdy knjez skónčnje budu swój?»

Bórcěše hólc z kubla swarjo
Sej a z ruku hrožeše.
A čink zlóstny djaboł warjo
Do myslow jom' wožeše :

«K mudrej khwataj žonje w holi,
Swoju nuzu wuskorž ji!
Wona wukaže po woli
Radu spomožefsku či» — —

«Tak sy načakał so tola
A sej po srědk ke mni džeš!?»
«Wěš, hdže starosće mje bola?»
«Dawno wěm, što wědžeć chceš».

«Z poľnej horšću do toleri
Pomasnu, hdyž srědk mi daš!»
«Haj wšak haj, hdyž nuza šeri,
K mudrej žonje puć dže waš».

Lestnje ze srědkom so droži.
Hólc horšć čisny toleri.
Žona k zemi woči zloží,
Suchej rucy rozšěri:

«Skradžu suknju sej a škórnje
Ze jstwy nanoweje wzmi,
Zahrjebać, hdyž poľnóc šmórnje
Nimo so, na kerchow dži!

Nikomú pak njepikú słowa
A so nihdy njesměš kać!
Za tři dny, hdyž kerchow khowa
Suknju, kašć ma w domje stać» —

Na kerchow hólc blědy džěše —
Jemu horco bě a zlé —
Suknju, škórnje zarył běše,
Horcy pót sej z čola strě —

Jeho łoji, jeho drapa,
Za khribjet so wěša jom',
Jemu kusa so do rjapa...
Wujachleny přihna dom.

Zymica z nim w łożu mjeta,
 Dźiwje woko wudźěra,
 Křikny, zo dom zatřepjeta —
 Z djabołom so zadźěra . . .

«Nano, ty sy domoj zaso?»
 ««Jano luby, lež a spi!»»
 «Pušć mje, djaso, pušć mje, djaso! —
 Na kerchowje w zemi tči» —

«Škórnje mi a suknju dajće!
 Wuhrjebać chcu khwatnje hić» —
 ««Hólcy, w skoku zwupřimajće
 Jeho, zo so njemohł zbić!»»

«Dych mi tołče djas ze šije,
 Dušu torha z klěšćemi».
 ««Změrom lež, to so ci dźije,
 Ničo njestanje so ci»!»!

Dźiwje stona, hroznje korči,
 Z huby běły pěni ješć . . .
 K ranju bliže ze rta storči
 Krótki přebojazny wrěšć — — —

A hdyž zaso nóc so zběže
 A swój čorný pušći plašć,
 Přiwjezechu jom' do khěže
 Čorný wobarbjeny kašć. —

J. Čišinski. 1900.

О современномъ изученіи памятниковъ искусства въ Польшѣ.

O stanie historyi sztuki w Polsce daje nam pojęcie jej bibliografia, opracowana w dziele D-ra Ludwika i Finkla «Bibliografia historyi polskiej» drukowanem we Lwowie Krakowie od r. 1891 a jeszcze nieskończonem w I, II str. 1050—1142, to też nie mam potrzeby tej literatury cytować.

Studia nad romańską sztuką w Polsce posuwały się naprzód dzięki pracom Władysława Łuszczkiewicza ogłoszonym w Sprawozdaniach Komisji historyi sztuki Akademii Umiejętności wydawanych od r. 1879 do chwili obecnej. Badania tego uczonego odnoszą się do architektury romańskiej. Opracował Łuszczkiewicz cały szereg romańskich kościołów. Praca jego niejednokrotnie musi być poprawiana i uzupełniana, ale można na podstawie jego badań dojść do obrazu architektury romańskiej w Polsce, czego dotąd nikt jednakże nie uczynił.

Rzeźba, malarstwo i przemysł artystyczny tej epoki nie zostały jeszcze nawet w ten sposób opracowane. O rzeźbie romańskiej w Polsce brakuje studyum. Omawiając architektoniczne zabytki Łuszczkiewicz nie jeden zabytek opisał, ale dawał rysunki niedokładne.

Malarstwo miniaturowe zostało opracowane przez prof. Maryana Sokołowskiego (głównie XI—XII w.) w pracach pomieszczanych w Sprawozdaniach t. VII przez autora niniejszego artykułu (miniatury biblioteki publicznej w Petersburgu). Z najnowszych prac wymienić należy Lehnера T. J. «Česka škola maliřská XI věku», której to publikacji wyszedł t. I w Pradze r. 1902. folio, nieobjęta Bibliografią Finkla a mająca związek z malarstwem miniaturowym w Polsce w XI w. Również tu wspomnieć należy o publikacji: «Die Regensburger Buchmalerei des X und XI Jahrhunderts» von Georg Swarzeński Leipzig 1901, gdzie opracowano t. zw. kodeks emerański biblioteki Katedralnej w Krakowie.

O przemyśle artystycznym porozrzucane są liczne wiadomości w cytowanych Sprawozdaniach Komisji historii sztuki, ale nie ma pracy przedstawiającej całości. Taki n. p. ważny zabytek jak drzwi katedry gnieźnieńskiej nie doczekał się należytego opracowania.

Inne archeologiczne zabytki jak pieczęcie i monety, te mają bogatą literaturę. Pieczęcie zinwentaryzował ostatniemi czasy gruntownie prof. Fr. Piekosiński (w cytowanych Sprawozdaniach) a monety opisali przedewszystkiem Stronczyński¹⁾ i Em. Czapski²⁾ a nadto mnóstwo cennych artykułów o numizmatyce znajduje się w piśmie «Wiadomości Numizmatyczno-archeologiczne» wydawanym w Krakowie przez Towarzystwo numizmatyczne. *Brak jednakże wydawnictwa, któreby obejmowało średniowieczne monety i dawało ich podobizny opracowując zarazem przedmiot krytycznie.*

Architektura gotycka została o ile to dotyczy Krakowa gruntownie opracowana w dziele Essenweina: «Die mittelalterlichen Kunst-Denkmale der Stadt Krakau». Nürnberg 1866, ale co się tyczy innych zabytków gotyckiej architektury nie posiadamy dobrej pracy.

O rzeźbie gotyckiej o ile ona wiąże się ze Stwoszem i jego szkołą mamy wyczerpujące studium prof. Maryana Sokołowskiego p. t. «Studia do historii rzeźby w Polsce w XV i XVI w.» w T. VII Sprawozdań. O malarstwie gruntownego studium brak. Wyzyskuje te rezultaty badań monografia Bertholda Danna p. t. «Veit Stoss und seine Schule in Deutschland, Polen und Ungarn» Leipzig 1903.

O przemyśle artystycznym tej epoki istnieje wiele prac i komunikatów, jednakże nie dano dokładnego obrazu tej epoki.

Pieczęcie i monety tej epoki opracowano w cytowanych dziełach Stronczyńskiego i Czapskiego. Do sztuki Odrodzenia ważną pracą jest praca prof. M. Sokołowskiego «Die italienischen Künstler der Renaissance in Krakau». Repertorium für Kunstwissenschaft 1885 VIII.

Architektura Odrodzenia nie ma obejmującego całości studium, podobnie i rzeźba. Najlepiej jeszcze opracowany jest dział malarstwa w pracy prof. Maryana Sokołowskiego p. t. «Hans Sues von Kulmbach» Sprawozdania T. II.

Przemysł artystyczny czeka opracowania.

Pieczęcie tej epoki romańskiej nie wydano, a monety opracowali ci sami Stronczyński i Czapski.

1) Dawne monety polskie dynastji Piastów i Jagiellonów. 3. Części. Piotrków 1883—1885 in 4°.

2) Catalogue de la Collection des médailles et monnaies polonaises du ... Vol I—III Pétersbourg 1871—1880 Vol. IV. Cracovie 1891. In 4-to.

Najmniej opracowano dział późniejszych stylów — ten leży niemal odłogiem.

O sztukach graficznych nie ma wyczerpującego studium jakkolwiek są katalogi rycin i starych książek.

Gruntowniejszy katalog zbioru rycin Emeryka Czapskiego daje nam tylko materyał jak również Katalog druków Epoki Jagiellońskiej opracowany przez autora niniejszego artykułu p. t. «Spis druków epoki jagiellońskiej w zbiorze Emeryka hr. Hutten Czapskiego» Kraków 1900.

Syntetycznej pracy p. t. *Historia sztuki w Polsce nie ma*. Są tylko w dziele «Österreichisch-ungarische Monarchie in Bild und Wort». Galizien Wien 1898 spracowane działy architektury przez Władysława Łuszczkiewicza, rzeźby i malarstwa przez Maryana Sokołowskiego, przemysłu artystycznego przez Wł. Łozińskiego. Są to szkice bardzo pobieżne.

Sztukę w Poznańskim opracowali Ehrenberg «Geschichte der Kunst im Gebiete der Provinz Posen». Berlin 1893. Praca to bardzo dyletancka i bez większej wartości.

Gruntowne aczkolwiek krótkie studium obejmujące całokształt sztuki w Poznańskim znajdujemy jako wstęp w dziele p. t. Kothe und Warschauer «Verzeichniss der Kunstdenkmale der Provinz Posen». Berlin 1898.

O sztuce w Królestwie polskim nie ma studium.

Rozwój sztuki w Polsce o ile odnosi się ona do Krakowa starał się przedstawić autor niniejszego artykułu w tekście do wydawnictwa p. t. «Pomniki Krakowa» — Kraków r. 1901—1904.

Najważniejszym desideratem jest inwentaryzacja — bez niej nie można mieć dokładnego obrazu sztuki w Polsce. Na tym punkcie najwięcej zrobiono w Poznańskim w cytowanym dziele Kothe i Warschauera.

W Galicyi zaczęto inwentaryzacją i to niezbyt fortunnie pierwszym tomem publikacji Teka Konserwatorów Galicyi zachodniej Kraków r. 1900. *W Królestwie polskim w tym zakresie nie zrobiono nic.*

Oto główne prace obejmujące mniejszą lub większą całość — szczegółowy wykaz, powtarzam, znajduje się w cytowanej bibliografii Finkla i obejmuje 1170 numerów.

Dr. Feliks Kopera.

Южно-славянскія пѣсни о смерти Марка Кралевича.

I. Пѣсни безъ историческихъ приуроченій. — 1. Мотивъ нечаяннаго убійства братомъ брата. — 2. Мотивъ убійства героя изъ ревности. — 3. Мотивъ смерти героя вслѣдствіе чрезмѣрнаго напряженія его силъ, вызваннаго борьбой съ врагомъ. — 4. Мотивъ убійства нелюбимаго пасника злою матею. — 5. Мотивъ умерщвленія героя вѣломъ. — 6. Мотивъ смерти нераскаяннаго грѣшника. Отношеніе малорусскихъ сказаній о Маркѣ проклятомъ и бѣлорусскаго о Маркѣ богатырѣ къ пѣснямъ о Маркѣ Кралевичѣ.

II. Пѣсни, содержащія приуроченія къ событіямъ южно-славянской исторіи. — 1. Сербская пѣсня о смерти Марка на Голешъ-планинѣ и малорусская дума о смерти Феодора Безроднаго. — 2. Бѣгство Марка Кралевича съ поля Косовской битвы и исчезновеніе его. Отношеніе повѣсти о взятіи Царьграда турками къ славянскимъ пѣснямъ о гибели царствъ и богатырей. — 3. Пѣсня о смерти Марка Кралевича на Урвинъ-планинѣ и сказаніе *La Chanson de Roland* о смерти Роланда.

Заключеніе. — Къ исторіи южно-славянскаго эпического стиха.

Южно-славянскія пѣсни, относящіяся къ смерти «кралѣ Марка» или «Кралевича Марка» (ум. въ сраженіи съ румынами 10 окт. 1394 г. «при Ровинахъ») — что нынѣ село Ровинари въ сѣверо-западной части Румыніи, въ Горскомъ департаментѣ, на р. Джиулѣ, въ многочисленныхъ вариантахъ болѣе или менѣе стройныхъ въ художественномъ отношеніи излагаютъ нѣсколько основныхъ мотивовъ, извѣстныхъ и творчеству другихъ народовъ Европы.

Для удобства обозрѣнія я раздѣлилъ всѣ эти произведенія на двѣ группы. Къ первой относятся тѣ, которыя содержатъ эпическіе мотивы безъ приуроченій къ фактамъ политической исторіи Болгаріи и Сербіи, ко второй тѣ, въ которыхъ излагаются мотивы, приуроченные къ историческимъ событіямъ и мѣстностямъ, игравшимъ какую-либо роль въ исторіи южныхъ славянъ.

I.

Пѣсни безъ историческихъ приуроченій.

1. *Мотивъ нечаяннаго убійства братомъ брата.* Марка нечаянно убиваетъ родной братъ его, названный Милошемъ. Нгв. паг. р., изд. Matic. Нгв. I. 2. № 17. Сравнительныя параллели см. въ началѣ соч. Южно-слав. сказанія о Кралевичѣ Маркѣ стр. 568—570 и Liebrecht Zur Volkskunde стр. 193 и 207.

2. *Мотивъ убійства героя изъ ревности.* Марка убиваетъ корсаръ («гусар») Никола въ горахъ, когда Марко проѣзжалъ виѣстѣ со своей женой, которую Никола считалъ своей невестой. Этотъ мотивъ очень распространенъ въ поэзіи южныхъ славянъ (см. Южно-слав. сказанія о Кр. М. стр. 594—607). Жена Марка здѣсь представлена робкой, нерѣшительной, непринимающей ничьей стороны изъ двухъ борющихся за нее героевъ. Марко представленъ богатыремъ, имѣющимъ *три сердца*. (Тамъ же стр. 231, 260).

3. *Мотивъ смерти героя вследствие чрезмернаго напряженія его силъ, вызваннаго борьбой съ врагомъ.* Марко долго болѣетъ. Жена и мать оставляютъ его и отбѣгаютъ къ турецкому пашѣ, который начинаетъ хвастаться своимъ намѣреніемъ насильно «облюбить» и сестру Марка, не покинувшую его въ болѣзни. Узнавъ о похвальбѣ паши отъ сестры, Марко выѣзжаетъ на бой съ нимъ. Трусливый паша убѣгаетъ, бросая на произволъ побѣдителя его жену и мать. Марко подвергается измѣнницъ жестокому наказанію: разрѣзавъ груди, онъ продѣваетъ въ образовавшіяся отверстія ихъ руки и въ такомъ видѣ приводитъ ихъ домой. Вслѣдъ затѣмъ Марко умираетъ (Нгв. паг. р. изд. Matic. Нгв. I. 2, стр. 445). Въ этой хорватской пѣснѣ соединены два эпическихъ мотива, обыкновенно развиваемые въ южно-славянскомъ эпосѣ въ двухъ отдѣльныхъ группахъ пѣсенъ: а) мотивъ пѣсенъ о больномъ Дойчилѣ — такъ для краткости назовемъ одинъ — и б) мотивъ сказаній объ измѣнѣ мужу жены, взятой въ плѣнъ врагомъ (сравни русскія былины объ Иванѣ Годиновичѣ, сербскія п. о бановичѣ Страхинѣ и друг.). Во многихъ вариантахъ второй группы мужъ сжигаетъ жену живой. Живучесть послѣдняго мотива въ народной поэзіи, мотива, несомнѣнно возникшаго на почвѣ международнаго устно-поэтического общенія, могла поддерживаться фактами реальной дѣйствительности, отражавшими темпераментъ обитателей юга Европы. Сравни слѣдующій фактъ, о которомъ сообщена телеграмма въ Харьковской газетѣ «Южный Край» отъ 9 мая 1899 г. № 6302 изъ Симферополя: «8-го мая въ окрестностяхъ

Бахчисарая мужъ-татаринъ, заведя свою жену въ чужой садъ, облилъ ее керосиномъ и зажегъ. Несчастливая женщина сгорѣла. Причина преступленія ревность».

4. *Мотивъ убійства нелюбимаго пасынка злою мачехой.* Соннаго Марка убиваетъ мачеха и трупъ его бросаетъ въ воду. Нгв. паг. р. izd. Matic. Нгв. I. 2. 445—446.

5. *Мотивъ умерщвления героя вилою, мстящею за порчу ея достоянія.* Марка умерщвляетъ горная вила (вила планинкина) за то, что онъ замутилъ воду въ Дунаѣ, поя своего коня, и сорвалъ розу въ ея саду (ibid. № 72). Въ этой пѣснѣ мы имѣемъ примѣръ утилизаціи эпосомъ образовъ лирической и обрядовой поэзіи: мутить воду, пить или поить коня, рвать цвѣты, портить садъ, перевозить черезъ рѣку — образы, означающіе *любить, свататься* (Потебня, Обзоръ малорус. и сродн. п. т. II, стр. 449, 480, 488, 497 и друг.).

Въ связи съ символикой свадебныхъ и обрядовыхъ пѣсень, пользовавшихся воспоминаніемъ о старомъ бытовомъ фактѣ *перевоза*, какъ поэтическимъ образомъ, стоятъ пѣсни о Маркѣ и *вилѣ-бродарцѣ*, въ нѣкоторомъ отношеніи сходныя съ отиѣченной, но и отличающіяся отъ нея своей развязкой: въ этихъ послѣднихъ Марко убиваетъ вилу (южно-слав. сказ. о Кралевичѣ Маркѣ, стр. 202 слѣд.). Указанныя Калиной (Stydyja, § 79) и Лавровымъ (Обзоръ, стр. 93) случаи взаимной мѣны звуковъ *л* и *р* въ памятникахъ болгарскаго языка даютъ, мнѣ кажется, основаніе для болѣе рѣшительнаго предположенія возможности происхожденія имени *вила* отъ лат. *vīra*, чѣмъ это дѣлалось ранѣе (Преллеромъ, Потебней; ср. Южно-слав. сказ. о Крал. Маркѣ, 36).

6. *Мотивъ смерти нераскаившагося грѣшника.* Мать спрашиваетъ Марка, тяжела ли земля надъ нимъ въ гробѣ, *Je li teška zemlja u grobu*, Марко отвѣчаетъ, что душѣ его очень тяжело, такъ какъ онъ несетъ наказаніе за прелюбодѣянiя: пусть мать продастъ Шарца и вознаградитъ обезчещенныхъ имъ дѣвушекъ (Нгв. п. р. izd. Matic. Нгв. I. 2, стр. 447).

Эта послѣдняя пѣсня принадлежитъ къ той группѣ сказаній о Маркѣ Кралевичѣ, въ которыхъ онъ изображается нераскаяннымъ грѣшникомъ и несчастнымъ человѣкомъ; эти пѣсни заходили въ старую Малороссію и отразились здѣсь въ преданіяхъ о Маркѣ Проклятомъ, теперь, кажется, исчезнувшихъ изъ памяти малорусскаго народа, но въ XVIII и нач. XIX в. еще жившихъ въ устномъ творествѣ, какъ свидѣтельствуемъ о томъ поэма Стороженка «Маркъ Проклятый» и предисловіе къ ней автора. Въ виду высказаннаго проф. Н. О. Сумцовымъ несогласія съ моимъ взглядомъ на отношеніе поэмы Стороженка «Марко Проклятый» къ южно-славянскому

у о Маркѣ Кралевичѣ (Разборъ Н. О. Сумцова моего сочин. Южно-слав. сказ. о Крал. Маркѣ. Харьковъ. 1895, стр. 5), въ виду повторенія яда Н. О. Сумцова г. Лободой уже съ большей рѣшительностью. (Рус. л. эпосъ, стр. 213), въ виду слишкомъ, повидимому, гиперболическихъ изъясненій моихъ выводовъ, съ другой стороны, въ нѣкоторой части славянскаго общества (Ср. Е. Л. Марковъ, Путеш. по Сербіи Р. В. 1899 г., стр. 106 я нахожу необходимымъ болѣе обстоятельно остановиться на этомъ вопросѣ.

Я не «на слово повѣряю Стороженку, что содержаніе его поэмы взято усть народа» (Лобода, *ibid.*), а подвергъ сравнительному изслѣдованію у Стороженка съ мотивами южно-слав. эпоса о Маркѣ Кралевичѣ и нагль въ ней, мнѣ казалось, довольно опредѣленно «долю народнаго выла» (Сумцовъ *ibid.*). Мнѣ и въ настоящее время кажется особенно значительными сходство слѣдующихъ мотивовъ и чертъ въ поэмі Стороженка «Марко Проклятый» и въ южно-слав. сказаніяхъ о Маркѣ Кралевичѣ.

а) Непокорность Марка Проклятаго родному отцу, проклятіе его родъ отцомъ и изгнаніе изъ родительскаго дома. Тѣже мотивы въ южно-слав. эпосѣ о Маркѣ Кралевичѣ см. въ Южно-слав. сказ. о Крал. Маркѣ 558, 559, 64.

б) Жена Марка Проклятаго вновь выходитъ замужъ въ отсутствіе его мужа: тоже дѣлаетъ и жена Марка Кралевича (Южно-слав. сказ. о М. стр. 636 и слѣд.).

в) Мать Марка Проклятаго была воиномъ въ запорожской Сѣчѣ «Марко Проклятый, поэма Стороженка. Одесса 1879 г., стр. 28): въ южно-слав. эпосѣ о Маркѣ воиномъ наряжаются жена и сестра Марка (Южно-слав. сказ. о Крал. Маркѣ, стр. 538, 572).

д) Въ VIII—X главахъ поэмы Стороженка рассказывается о плѣннопольками запорожцевъ Кобзы, Остапа, Барыла и друг. и освобожденіи отъ повѣшенія Маркомъ Проклятымъ. Этотъ мотивъ развивается въ южно-слав. п., съ приуроченіемъ между прочимъ и къ Марку Крамчу (см. Южно-слав. п. о Крал. Маркѣ, стр. 529 слѣд.).

е) Марко Проклятый дѣйствуетъ противъ отступниковъ православія (П. 169): Марко Кралевичъ также враждебно относится къ ренегатамъ (Южно-слав. сказ. о Крал. Маркѣ, 474).

ф) Марко Проклятый въ своихъ блужданіяхъ по свѣту заходилъ и на востокъ: былъ въ Іерусалимѣ, въ Персіи и въ землѣ Черныхъ юговъ (М. Прокл. 167—168): Марко Кралевичъ обошелъ всю землю отъ юга до запада (Filipović, стр. 418), былъ и въ землѣ Черныхъ араповъ, Сарацинъ и воевалъ съ ними.

g) Марко Проклятый, проходя черезъ мѣста битвы запорожцевъ, хоронилъ трупы и кости казаковъ: збиравъ побитыхъ казаковъ, рывъ ямы и закопувавъ ихъ, прохарамамаркавши надъ покійниками молитву (М. Пр. 165). О той же чертѣ въ жизни и характерѣ Марка Кролевича говоритъ южно-слав. п. о битвѣ Марка съ арапомъ. Убивъ чернаго арапа, Марко

Све с авлије поскидао главе,
Па је главе саранио лепо,
Да j' не кљују орли и гаврани.

(Filipov. Kral. Marko 352).

h) Марко Проклятый мало чувствителенъ къ наносимымъ ему ударамъ: и якъ тильки що який зъ ихъ пидійде до Марка, щобъ ударить ёго, то вінъ стоить собі якъ укупаний, зъ мѣста не ворухнетця, — того пхне рукою, а другого текне ципкомъ, або вхопытъ за чупрыну и стусане, то дакъ къ бису и гепнитця або покотитця... Позабывавъ имъ зовсимъ паморокы (163). Это напоминаетъ рассказъ серб. пѣсни о нечувствительности Марка къ ударамъ палицы: Филиппъ Мадыринъ. —

Веће трже тешку топузину
Па удари Краљевића Марка,
Удари га у плећи јуначке,
Али Марко ни хабера нема,
Веће вели Вилип- Маџарину:
«Сједи с миром, маџарско копиле!
«Не буди ми по кожуху буха.

А когда Филиппъ разсердилъ наконецъ Марка, тогда онъ однимъ ударомъ сабли пересѣкъ его по поламъ (Вук Пјесме т. II, № 59).

i) Марко Проклятый убиваетъ свою мать (8, 36): тоже дѣлаетъ и Марко Кролевичъ (южно-слав. сказ. о Кр. М. стр. 558).

j) Марко Проклятый убиваетъ свою сестру (9, 36): тоже преступленіе южно-слав. пѣсни приписываютъ и Марку Кролевичу (Южно-слав. сказ. о Кр. М. стр. 581).

k) Марко Проклятый убиваетъ своего родного сына (34): Марко Кролевичъ также убиваетъ своего сына (южно-слав. сказ. о Кр. М. стр. 463) и даже съѣдаетъ (Ibid. 657).

l) Марко Проклятый живетъ съ своей сестрой, какъ съ женой (34): южно-славянскія пѣсни приурочиваютъ и къ Марку мотивъ кровосмѣшенія (брата съ сестрой), но даютъ ему счастливую развязку: Марко во время узнаетъ сестру (Южно-слав. сказ. о Кр. М. 453).

п) Къ этимъ чертамъ сходства эпическихъ мотивовъ поэмы А. Стока и южно-слав. эпоса о Маркѣ нужно прибавить сходное описаніе ности обоихъ Марковъ: (Марко Проклятый) зъ виду винъ и по не гевалъ, не бурлака, а щось не просте: татарска кучма насунулась зъ очи, нисъ закандаюбився, якъ у кобця, а довгении сыви вусы ажъ удей доставали. На плечахъ у ёго бувъ накиннутый чорный подокый кобенякъ и в верзунахъ, якъ обуваюцца въ Карпатскихъ горахъ ы... Особенно характеренъ былъ взглядъ чорныхъ очей Марка ятаго: хижо зъ подлюбья глянувъ на сичовыка. Страшно горили жи ёго очи, неначе искры зъ нихъ посыпались... якъ списомъ уло (сичовина) тымъ поглядомъ, неначе холодна жеретія обвилась и на ёму сердце (Марко Проклятый стр. 4—5). Сравните съ этимъ описанностью Марка Краевича и взгляда его очей въ сербскомъ Марко Краевичъ —

Самур калпак на чело намаче
Те састави самур и обрве,
А потеже сабљу 'оковану,
На Богдана погледа попреко.
Стаде Богдан украј винограда,
Кад сагледа црне очи Марку
И какав је на очима Марко,
Под Богданом ноге обумреше.

lipović Kraljević Marko u narodnih pjesmah Zagr. 1880, стр. 51).

Другія пѣсни говорятъ о волчьей шапкѣ (Filipov. 239) и плащѣ изъ зѣи шкуры (ћурак) на Маркѣ (ibid. 220).

Когда увидѣла Марка сноха Вучи генерала,

Троѣетна ју ухвати гровница;
Јунак није, какви су јунаци:
На плечима ћурак од курјака,
На глави му капа од курјака,
Привезо је мрком јеменијом. (Filipović, стр. 135).
А кад Марко угледа баницу,
Црнијем се осмехује брком,
Преваљује оком крвавајем,
Бијелијем пошкринује зубом.
Кад баница Марка сагледала,
Уплаши се — шинула је гуја, —
Па 'на пада у траву на главу (ibid. 182).

Када Марко у Једрене дође,
И на диван пред цара изиђе,
Очи му се бјеху узмутиле,
К'о у гладна у гори курјака,
Кад' погледа, кан' до муња сине. (Filipović 378).

Соглашаясь съ проф. Н. О. Сумцовымъ въ эстетической оцѣнкѣ произведенія Стороженка, именно, что это «искусственная и дѣланная повѣсть» (стр. 5 рецензіи), я нахожу тѣмъ не менѣе, на основаніи приведенныхъ сравненій, что въ основу ея авторомъ положены дѣйствительно слышанныя имъ въ Малороссіи преданія о Маркѣ Проклятомъ, отражавшія соотвѣтствующія южно-славянскія сказанія о Маркѣ Кралевичѣ. Указаніемъ на то, что эти преданія дѣйствительно жили въ устахъ народа и что Стороженко могъ ихъ слышать, служить сохраненіе бѣлоруссами зашедшаго съ юга южно-славянскаго преданія о неудавшейся женитьбѣ Марка, передававшего сюжетъ болгарской пѣсни о Маркѣ и вдовѣ Никоиской (Южно-слав. сказ. о Кр. Маркѣ, стр. 442). Вѣроятность захода южно-славянскихъ сказаній о Кралевичѣ Маркѣ въ Малороссію въ XVI—XVII в. доказывается еще фактомъ существованія у румынъ сказаній о Маркѣ, представляющихъ отраженія соотвѣтствующихъ южно-славянскихъ пѣсенъ, о чемъ ожидается специальный трактатъ уважаемаго А. И. Ящуржинскаго. Въ виду сказаннаго я не могу согласиться съ Н. О. Сумцовымъ, чтобы «кое-какіе народные элементы», заключающіеся «въ разсказѣ Стороженка», примыкали не къ южно-славянскимъ сказаніямъ о Маркѣ Кралевичѣ, а къ сказкамъ и повѣстямъ восточнымъ и ихъ западнымъ литературнымъ версіямъ» (стр. 5).

Изъ «западныхъ литературныхъ версій» Стороженко заимствовалъ мотивъ схожденія Марка Проклятаго въ адъ и «товченія» его «по пеклу». Источникъ этого послѣдняго мотива указанъ (Петровъ Н. И. Очерки исторіи украинской литер. XIX ст. Кіевъ 1884 г. стр. 219); да ему соотвѣтствія и нѣтъ въ южно-славянскомъ эпосѣ о Маркѣ Кралевичѣ. «Едва ли не напрасны были тридцатилѣтніе поиски А. П. Стороженка за народными сказаніями о походе Марка Проклятаго, говор. Н. И. Петровъ. До сихъ поръ мы ничего не имѣемъ изъ устъ народа ни о какомъ Маркѣ, кромѣ Марка Богатаго, который однако же не имѣетъ никакого отношенія къ герою поэмы Стороженка. Типъ Марка Проклятаго созданъ у него подъ вліяніемъ сказаній о вѣчномъ жидѣ и, можетъ быть, на основаніи нѣкоторыхъ безымянныхъ разсказовъ о величайшемъ грѣшникѣ (ibid., стр. 219). Послѣ изданнаго Романовымъ бѣлорусскаго разсказа «Синій колодезь» (Бѣлорус. Сборн. IV, 173) уже конечно нельзя говорить, что народъ не

знаетъ никакого другого Марка, кромѣ Марка Богатаго: въ бѣлорусскомъ разсказѣ выводится Марко «богатырь» въ чертахъ и положеніи, напоминающемъ именно Марка Краевича. Вліяніе литературныхъ сказаній о «Вѣчномъ жидѣ» на поэму-Стороженка воплоти вѣроятно. Что же касается вліянія «безыменныхъ легендарныхъ разсказовъ о величайшемъ грѣшникѣ», то и ихъ вліянія на созданіе Стороженкомъ типа Марка Проклятаго отрицать нельзя. Только вопреки Н. И. Петрову я на основаніи сравненія поэмы Стороженка съ южно-слав. пѣснями, полагаю, что это вліяніе первоначально сказалось уже въ южно-славянскомъ эпосѣ и отразилось въ измѣненіи самаго героическаго типа Марка Краевича. Сложившійся подъ ихъ вліяніемъ въ южно-славянскомъ эпосѣ образъ «несчастнаго» Марка Краевича отразился въ малорусскомъ творествѣ казацкой поры; послѣднее дало матеріалъ и для поэмы Стороженка, какъ объ этомъ онъ самъ свидѣтельствуетъ въ предисловіи къ своему «выношенному подъ сердцемъ» произведенію. Многія историческія, бытовыя, литературныя и народно-поэтическія данныя даютъ большое вѣроятіе предположенію о движеніи устно-поэтическаго матеріала изъ южно-славянскихъ странъ къ русскому югу и востоку. Казачество малорусское и великорусское, днѣпровское и донское, было несомнѣнно благодарной средой для славянской взаимности на этой почвѣ. Присутствіе южно-славянскаго эпического размѣра въ малорусскомъ творествѣ несомнѣнно. Неоднократно приводилось свидѣтельство польскихъ писателей XVI—XVII в. о сербскихъ гайдукахъ и особенно о *serbskie skrzypki*, о сербскихъ гусярахъ, пѣвцахъ юнацкихъ пѣсенъ въ Польшѣ (Ягичъ о слав. нар. поэзіи Слав. Ежегодн. 1878 г., стр. 246)¹⁾.

На почвѣ этой взаимности и могли возникнуть какъ изложенные факты, такъ и тотъ, къ разсмотрѣнію котораго мы приступаемъ.

II

Пѣсни, содержащія пріуроченія къ событіямъ южно-славянской исторіи.

1. *Сербская пѣсня о смерти Марка на Голешъ-планинѣ и малорусская дума о смерти Федора Безроднаго.*

Среди пѣсенъ, найденныхъ въ рукописныхъ матеріалахъ, оставшихся послѣ смерти В. С. Караджича и вошедшихъ въ послѣднее изданіе его трудовъ (државно изданье), встрѣчается слѣдующая превосходная пѣсня о смерти Марка Краевича: *Смрт Марка Краѣвића* (Српске нар. пјесме, скуп. В. С. Караџић. кн. VI. Беогр. 1899. № 28).

¹⁾ Не могли ли тутъ имѣть вліяніе и сербскія поселенія XVIII в. на нашемъ югѣ? Ред.

Вылъ волкъ въ зеленомъ лѣгу, каркаетъ воронъ на ели. Познали другъ друга по голосу и направились на встрѣчу другъ къ другу. Говорилъ воронъ черная птица: «эй ты, волкъ, лѣсной гайдукъ! Нѣтъ ли добычи? Нѣтъ ли мяса утолить мнѣ голодъ»? Волкъ тихо отвѣчалъ ворону: «Богъ свидѣтель, другъ мой воронъ! Ничего я не добылъ. Нигдѣ мясомъ не разжился. Но, воронъ, мой старый пріятель! лети ты межъ елей, вынюхивай по лѣсу запахъ крови, а я побѣгу зеленымъ доломъ, — авось счастье пошлетъ намъ добычу, и мы голодные наѣдимся мяса». Полетѣлъ воронъ межъ еловыхъ вѣтвей, побѣжалъ волкъ зеленымъ доломъ; каркаетъ воронъ, воеетъ волкъ; наконецъ волкъ напелъ на травѣ слѣды крови и позвалъ ворона, черную птицу: «Гой ты, воронъ, мой старый пріятель! Вотъ кровца на травушкѣ, но не могу отгадать, чья она». Отвѣчалъ воронъ волку: «Гой ты, волкъ, лѣсной гайдукъ! Легко узнать, чья кровь. Если пахнетъ клеверомъ, такъ это, волкъ, кровь оленя, если сѣномъ и ячменемъ, то — коня, а если отдаетъ виномъ и табакомъ, то кровь юнака». Услышалъ это лютый звѣрь, сѣрый волкъ, и сталъ разнюхивать кровцу: она отдавала виномъ и табакомъ. Говорилъ онъ черной птицѣ, ворону: «Воронъ птица, мой старый другъ! Это — кровь юнака. Ты лѣтомъ лети, а я бѣгомъ побѣгу по кровавому слѣду: станемъ искать юнака». Полетѣлъ воронъ горой-лѣсомъ, напелъ раненаго юнака въ черной пещерѣ, слетѣлъ на него, сталъ клювомъ пощипывать съ ногъ до головы и хочетъ выклевывать его черныя очи. Проговорилъ раненый юнакъ: «прочь лети, зловѣщая птица! Клянусь Богомъ! Ударю тебя рукой по головѣ, — такъ и выскочатъ оба глаза!» Вылетѣлъ воронъ изъ пещеры и закаркалъ громко, что было силы, звалъ волка: «Гдѣ ты, волкъ, мой старый гайдукъ! Вотъ конь и юнакъ. Юнака раны доконали. Иди, станемъ ѣсть его мясо!» Прибѣжалъ волкъ, увидѣлъ коня и юнака. Раненый стонетъ въ пещерѣ, а волкъ пощипываетъ его зубомъ съ ногъ до головы. Раненый юнакъ проговорилъ: «Отойди прочь, волкъ — горовикъ! Вотъ возьму каленую саблю да и разрублю тебя пополамъ. Довольно съ меня и моихъ ранъ!» Со злости волкъ выбѣжалъ изъ пещеры, а юнакъ сталъ говорить ворону: «Гой ты, воронъ, черная птица! Послушай ты меня ради цѣлости своихъ крыльевъ! Отнеси ты мое письмо на Косово поле къ Бѣлой церкви и передай его игумену Саввѣ: въ волю накормлю тебя мясомъ». Согласился воронъ. Марко накормилъ его мясомъ и отправилъ Саввѣ письмо, въ которомъ просилъ игумена поспѣшить на Голешъ-планину съ причастіемъ, пока онъ еще живъ, исповѣдать его и причастить. Получивъ письмо, Савва и съ нимъ 12 сербовъ-воеводъ отправились на Голешъ-планину и застали Марка еще въ живыхъ. Говорилъ игуменъ Савва Марку: «сынъ мой несчастный, *сабля* (= негов. см. Южно-славян. сказ. о Кр. М. 319) Марко

Краличъ! Гдѣ и какъ ты раненъ, горе твоей матери?» — Смерть моя, духовный отче, Савва! Отпусти мнѣ мои прегрѣшенія и причасти меня. Простите воеводы, братья дорогіе. Берегите отъ турокъ свое достояніе (Чувајте се добро од турака!)» Причастилъ его игуменъ Савва. Вновь сталъ говорить Марко: «Перенесите меня къ церкви на Косовомъ полѣ. Игуменъ Савва! Отпусти мнѣ согрѣшенія, поминай меня, а за поминъ моей души возьми себѣ коня Шарца». Сказалъ это Марко и умеръ. Поразила его на смерть дѣвушка — горожанка (Уби њега са града ђевојка). Отъ горя воеводы испарапали себѣ лица, а монахъ-игуменъ вырвалъ себѣ бороду. Положили сербы тѣло Марка на его коня Шарца, перевезли его на Косово поле, погребли у олтара церкви и воздвигли надъ его могилой мраморный памятникъ. Только что окончили они погребеніе Марка, какъ трижды проржалъ Шарацъ и умеръ вслѣдъ за Маркомъ Кралевичемъ. Схоронили воеводы и Шарца и надъ его могилой также поставили мраморный столбъ. Скоро послѣ того турки покорили царство. Такъ оно было или нѣтъ, — бають люди, что такъ было. Помогите намъ, милосердый Боже!

Голешъ-планина отдѣляетъ Косово-поле отъ Подринья, Печьской и Дьяковицкой нахій, находится въ нѣсколькихъ часахъ пути къ сѣверо-западу отъ Приштины, за р. Ситницей. На Голешъ-планинѣ много надгробныхъ памятниковъ, поставленныхъ на могилахъ воиновъ, погибшихъ въ сраженіи на Косовомъ полѣ (Гильф. Сочин. III, 160—198).

«На поли томъ Косовѣ, говоритъ Ранчъ — со словъ хроники Бранковича: при холиѣ Голешъ, котораго корени рѣка Ситница подлизуетъ, сраженіе учинивше, унгарскіи вельможи съ воинствомъ своимъ изгибоша» въ 1448 г. (Исторія разныхъ слав. народовъ III, 197).

Такимъ образомъ сербскій эпосъ въ этой пѣснѣ смерть Марка связалъ съ историческимъ событіемъ 1448 года и приурочилъ къ мѣстности въ Старой Сербіи.

Намекъ пѣсни на убійство Марка дѣвушкой горожанкой, по поводу котораго Вукъ сдѣлалъ замѣчаніе: «Ја о томе никад више ништа нијесам чуо». (Срп. н. п. кн. VI, стр. 148 држ. издање), выясняется по сравненію съ пѣсней о смерти Рели Крылатаго, котораго подстрѣлила съ городской стѣны дѣвушка-сарацинка (Filipović, стр. 409. Сравни. Южно-слав. сказанія о Кр. Маркѣ, 144).

Изложенная пѣсня о смерти Марка на Голешъ-планинѣ состоитъ изъ двухъ частей: а) Запѣва, обнимающаго около 100 начальныхъ стиховъ и излагающаго мотивъ соглашенія двухъ хищниковъ изъ животнаго міра относительно совмѣстнаго добыванія добычи и б) основного содержанія пѣсни, состоящаго въ разсказѣ о положеніи смертельно раненаго героя

въ отдаленіи отъ товарищей и оказаніи ими послѣдняго долга умирающему или умершему.

Запѣвомъ или первой частью сербская пѣсня сближается во 1-хъ со слѣдующей великорусской пѣсней, записанной Пивоваровымъ въ *Донской области* съ очевидными дефектами въ содержаніи:

Леталъ-то, леталъ младъ сизой орелъ по крутымъ горамъ,
Онъ летаючи состарился;
Пробивала у него сѣдинушка между рѣзвыхъ крылъ,
Побѣгъла у него головушка ровно бѣлый снѣгъ,
Потусмѣли у него, сиза орла, очи ясныя,
Примахалъ сизой орелъ свои крылья рѣзвыя,
Обломалъ свои остры когти вплоть до пальчиковъ,
Прилетѣли ко сизу орлу три черныхъ ворона,
Прилетѣли къ нему и въ глаза глядятъ ему,
Во глаза-то глядятъ, ему рѣчи говорятъ:
«Полно, полно тебѣ, старъ сизой орелъ, по крупнымъ горамъ
летать,

«Гусей, лебедей бивать».

— Ахъ, кабы были мои прежнія заветныя крылышки,

— Мои крылья рѣзвыя, когти острые!

— Догналъ бы я всѣхъ васъ трехъ вороновъ,

— И избилъ бы я всѣхъ васъ вплоть до бѣла тѣла!»

Начали *молодца* (?) три черныхъ ворона клевать

И ретивое его сердце вынимать.

«Ахъ, гдѣ вы, братья товарищи, гдѣ вы подѣвались?

«Или вы по крутымъ горамъ разлетались?

во 2-хъ съ шотландской нар. балладой о трехъ или двухъ воронахъ (*Child.*, I, № 26), нашедшей себѣ художественное выраженіе въ извѣстномъ стихотвореніи Пушкина «Шотландская пѣсня»:

Воронъ къ ворону летитъ,

Воронъ ворону кричитъ:

Воронъ гдѣ-бъ намъ отобѣдать

Какъ бы намъ о томъ провѣдать? и т. д.

Вторая половина сербской пѣсни о смерти Марка на Голешъ-планинѣ, являющаяся вмѣстѣ съ тѣмъ главной частью всего ея содержанія, близко сходна съ малорусской думой о смерти Ѳедора Безроднаго въ степи. Насколько могу припомнить, до сихъ поръ, кажется, не было указано народно-поэтическихъ параллелей къ этой думѣ.

На днѣпровской или днѣстровской сагѣ, или на полѣ сраженія межъ труппами павшихъ, или на лугу Базавлугу или въ степи Самарской «під вербою покилюю» лежитъ куренной атаманъ Запорожскій Оедоръ Безродный, изнемогающій отъ смертельныхъ ранъ. Съ нимъ его конь и слуга. Чувствуя приближеніе кончины, Оедоръ отдаетъ слугѣ своего коня и оружіе и проситъ его поѣхать къ казакамъ, явиться къ кошовому, атаману войсковому и сообщить ему о безнадежномъ положеніи Оедора:

А мій пан лежить у лузі Базавлузі
Постреляний и порубаний,
На рани смертельні не змагає.
Та прошу я милости вашої всенижающе
У луг Базавлуг прибувати,
Тіло козацькое, молодецькеє
У чистім поли знаходити й поховати,
Звіру, птиці на поталу не подати.

Атаманъ посылаетъ къ Оедору 50 казаковъ; они находятъ Оедора уже мертвымъ. Клади казаки тѣло Оедора на червоную китайку, обмывали,

А шаблями суходіл копали,
А шапками да приполами перст выносили,
Глибокую яму викопали,
Хведора Безроднаго похоронили.
Високою могилу висипали,
И прапірок у головахъ устроили,
І премудрому лицареви славу учинили.

(Антоновичъ и Драгомановъ Историч. п. малор. нар. I, 252—255).

Сходство между второй частью думы о смерти Оедора Безроднаго и сербской пѣсней о смерти Марка на Голешъ-платинѣ въ общемъ планѣ ея, нѣкоторыхъ подробностяхъ и даже тонѣ разсказа такъ значительно и очевидно, что едва-ли можетъ быть сомнѣніе въ единствѣ источника для обоихъ этихъ произведеній. Такимъ источникомъ могла быть какая-либо эпическая пѣсня, входившая въ обиходъ пѣвцовъ, сопровождавшихъ дружины ускоковъ и казаковъ. На счетъ этого общаго обоимъ произведеніямъ источника должны быть отнесены нѣкоторыя частности историко-бытового характера, присутствіе которыхъ въ малорусской думѣ давало поводъ издателямъ и комментаторамъ ея дѣлать кое-какіе выводы о времени ея происхожденія. «Запорожье въ ней является вполне организованнымъ» (Антоновичъ и Драгомановъ I, 253). Общественная организація

дается и въ сербской пѣснѣ, хотя, конечно, иная нежели въ малорусской думѣ: во главѣ сербовъ стоятъ воеводы и духовное лицо, пользующееся и свѣтской властью, какъ въ Черногоріи въ XVI—XVII в. Въ вар. В., говорятъ издатели малор. думъ: Замѣчательны стихи 45—46, показывающіе, что дума исполнялась среди старшины казацкой, когда она стала выдѣляться въ городахъ малороссійскихъ послѣ Хмѣльницкаго изъ казацкой массы (ibid. стр. 253). Антоновичъ и Драгомановъ имѣли въ виду слѣд. мѣсто вар. В. думы про Ѳедора Безроднаго:

Козакъ Хведор Безрідний
Безплемянний
Помер и поляг,
Слава ёго не вмере, не зачне
Міждо нами
Народними головами, —
Покудова буде свѣтъ свѣтати
І сонце сіяти,
Будем славу его всегда прославляти (стр. 250—251).

Устраняя вопросъ о средѣ, въ которой и для которой былъ сложенъ первоначально славянскій героич. эпосъ (мы лично давно высказали по этому поводу взглядъ, противоположный тому, который руководитъ издателями мр. историч. пѣсенъ (см. Южно-славян. сказанія о кр. Маркѣ, стр. 167—176), нельзя не сопоставить даннаго мѣста думы съ сербской пѣсней о смерти Марка Кралевича, говорящей только «о народныхъ головахъ» сербовъ: 12 воеводъ и игуменъ идутъ къ Марку на Голешъ-планину; къ нимъ обращена полная скорби рѣчь игумена Саввы:

Тада Саво ријеч проговара:
«Прођ'те се, моја браћо драга!
«Књига нам је свијем жалостива

(т. е. то письмо, которое принесъ воронъ игумену Саввѣ отъ Марка Кралевича):

Није нама књига од мејдана,
Но ми књига од кралића дође
Из Голеша, зелене планине,
Од јаднога краљевића Марка,
Ево нам је, браћо, погинуо,
Но нас моли и Богом нас куми,
Да идемо да га приватимо,

Да његово тјело укопамо:
 Куку нама, моја браћо драга,
 За јаднијем Краљевићем Марком,
 Што нам царство од турака брани.
 Ево има стотину година,
 Од како је Лазар погинуо
 И остали Срби свиколики,
 А брани га Марко за срамоту;
 Сад нам не ста Марка и Шарина;
 Свој крајини очи извадише,
 А Србији крила саломише (стр. 147).

Самъ атаманъ малорусской думы Федоръ *Безродный* «неизвѣстный исторіи» (Антонов. Драгоман. I, 255) своимъ прозваніемъ напоминаетъ Марка сербской пѣсни, представленнаго также безроднымъ, т. е. лишившимся или пережившимъ всѣхъ своихъ родныхъ.

2. *Быство Марка Кралевича съ поля Косовской битвы и исчезновение его.*

Въ нѣкоторыхъ болгаро-сербскихъ или сербско-болгарскихъ пѣсняхъ смерть Марка связывается съ Косовской битвой 1389 г. Извѣстно, что король Марко собственно не участвовалъ въ битвѣ турокъ съ сербами на Косовомъ полѣ 15 іюня 1389 г.; но устное творчество, подчиняясь закону ассоціаціи поэтическихъ образовъ, связало смерть излюбленнаго героя съ «погибелью» сербскаго царства на Косовомъ полѣ. Объ этомъ пространно рассказываетъ болгарская пѣсня, сербскаго происхожденія «Маркова смѣръть и погивање на царство-то» (Сборн. за нар. умотвор. кн. XIV, стр. 90—92).

Марко видитъ вѣщій грозный сонъ, будто разверзлось небо и звѣзды попадали на землю. Мать, толкуя ему значеніе сна, сообщаетъ и о начавшемся исполненіи его: о нашествіи турокъ, переходѣ всѣхъ юнаковъ на ихъ сторону и объ угрожающей самому Марку необходимости отдать туркамъ его стольный городъ Прилѣпъ. Марко поспѣшно ѣдетъ на Косово и въ ущельѣ Качаника (горный проходъ, ведущій изъ Македоніи въ Старую Сербію) встрѣчаетъ троихъ турокъ, посланныхъ къ нему съ требованіемъ ключей отъ Прилѣпа. Марко отвергаетъ требованіе турокъ, вступаетъ въ бой съ ними, убиваетъ ихъ и ѣдетъ впередъ по направленію къ Косову полю. При выѣздѣ изъ Качаника, Марко увидѣлъ на Косовомъ полѣ такое множество анатолійскихъ турокъ, что удивился тому, какъ ихъ земля держитъ. Марко бросается съ ними въ бой, три дня бьется, но не можетъ одолѣть враговъ. Во снѣ является ему св. Илья съ тремя ангелами и объявляетъ ему рѣшеніе Провидѣнія, по которому Прилѣпъ долженъ перейти во власть турокъ:

Досега блѣгарско і отсега турско,
Вов Прилепа турчин ште да влада.

Пробудившись отъ сна и не вѣря сновидѣнію, Марко вновь бросается въ бой съ турками, замахивается на нихъ мечемъ, но въ этотъ мигъ у него цѣпенѣтъ рука.

Рѣзка на истрѣпва, турци са не сечат, и Марко убѣждается, что сновидѣніе не обманывало его и что нашествіе турокъ — Божье дѣло,

Че іе това Божиѧ работа.

Марко бѣжитъ обратно въ Прилѣпъ, въ свой домъ и спрашиваетъ жену, хочетъ ли она стать рабыней турокъ. Жена говоритъ, что лучше смерть, нежели турецкая неволя. Тогда Марко собственной рукой убиваетъ жену, сына и мать, потомъ коня Шерца и убѣгаетъ изъ дома куда глаза глядятъ

И побѣгна Марко де му очи видат.

Любопытнѣйшимъ варіантомъ этой пѣсни является болгарскій же варіантъ, слышанный Качановскимъ, но записанный имъ, къ сожалѣнію, въ прозаическомъ пересказѣ (Памятники болг. нар. твор. № 116). Пѣсня говоритъ о смерти царя Константина, который представленъ послѣднимъ царемъ болгарскимъ, и царицы Елены — очевидно византийскихъ — послѣдняго византийскаго императора Константина XII Палеолога, къ имени котораго, въ силу эпической ассоціаціи лицъ, присоединено имя царицы Елены изъ болѣе древней пары эпическихъ и легендарныхъ именъ — Константина и Елены, «эпонимовъ Византии» (Веселовскій Южн.-русск. быт. VIII). Съ именемъ царя Константина болгарское преданіе связало и Марка, названнаго «юнакомъ» царя Константина и царицы Елены и Релю изъ Пазара. Всѣ эти болгарскія приуроченія очень напоминаютъ приуроченія именъ историческихъ лицъ, ставшихъ эпическими, въ русскомъ эпосѣ: Олега князя и воеводы мурманскаго Ильи муромскаго, т. е. мурманскаго къ Владимиру и Олеши Поповича Ростовскаго къ Кіеву и Владимиру и обоимъ ихъ ко времени царя Константина царицы Елены и къ Царьграду и друг.

Когда турки овладѣвали болгарскимъ царствомъ, тогда царемъ былъ царь Константинъ, а царицей Елена. У нихъ было два юнака: Марко Кралевичъ и Реля изъ Пазара. Царь Константинъ отправилъ ихъ защищать болгарское царство противъ турокъ, занявшихъ Момину клисуру (иначе Дѣвичье ущелье, при истокахъ Марицы, между Ихтиманской горн. цѣпью и Риломъ, черезъ которое ведетъ дорога изъ Самокова во Оракію, изъ Константинополя въ Бѣлградъ). Подземнымъ ходомъ они вышли на Софій-

поле и начали рубить турокъ. Разрубать турка на-двое, два турка вьтятся. Вернулись они къ Моминой клисурѣ, стали рубить тамъ турокъ тѣ тоже — разрубать одного, встають двое. Видя, что Богъ противъ юнаки возвращаются назадъ къ царю Константину. Царь Константинъ тогда жарилъ рыбу на сковородѣ. Разсказали ему юнаки, каковы дѣла, и Константинъ имъ отвѣчалъ: «если выскочатъ эти рыбы изъ сковороды, тогда повѣрю, что турки возьмутъ царство». Только проговорилъ Константинъ, на сковородѣ ожили рыбы, на мѣстѣ огня образовалась и въ ней стали плавать рыбы, каждая съ поджареннымъ бокомъ. Царь Константинъ, видя, что Богъ передаетъ туркамъ его царство, садится на коня и выѣзжаетъ въ бой съ ними. Какой-то арапинъ убиваетъ царя. Запалы стали рабами, а турки господами.

Этотъ вариантъ этой пѣсни, неполно изданномъ Качановскимъ, нѣтъ приуроченнаго сюжета ея къ Болгаріи и имени Марка ко времени царя Константина. Царица Елена видитъ сонъ, будто раздвоилось небо, частыя звезды упали на землю, мѣсяцъ и звѣзды въ крови потонули, а Стожары далеко въ славную Русію. Царь Константинъ толкуетъ сонъ, что турки возьмутъ его царство. Черный арапъ убиваетъ его, а два сына царя уходятъ въ Русь. (Качановскій Памятники № 117).

Къ этимъ эпическимъ пѣснямъ примыкають каланды, оплакывающія паденіе Царьграда. Такъ какъ эти послѣднія уже были разсмотрѣны академикомъ, то мы остановимся только на нѣкоторыхъ изъ нихъ.

Въ колядкѣ, изданной Качановскимъ подъ № 19 (памятники болгарскаго гворчества), нѣтъ упоминанія о вѣщемъ снѣ, но сохраненъ мотивъ божьего проявленія воли Божіей въ моментъ боя и бѣгства царя съ поля битвы; съ другой стороны, внесенъ новый эпизодъ: заключеніе въ тюрьму и казненіе на казнь попа, изъяснившего царю волю Божію. Соколъ приноситъ въ Царьградъ письмо и бросаетъ его на колѣно царю Константину. Служащие со всего царства попы и дьяки не могутъ прочесть письма. Николѣ удается прочесть письмо. Со слезами онъ сообщаетъ царю содержаніе его, говорящее о приближающейся гибели царства. Разгнѣанный царь собирается казнить попа, но онъ проситъ заключить его въ тюрьму на два дня съ половиной, и если не появятся за это время проклятыя турки, тогда казнить. Царь заключаетъ попа въ тюрьму. Прошло два дня, турки появились, и царь Константинъ собрался казнить попа. Только что собрались его казнить, какъ на горахъ показались въ тѣмъ числѣ иновѣрцы проклятые турки.

Колко на гора листье
Коледе!

Колко на земля трѣва-та,
Толко иде ния вѣра,
Коледе!
Иня вѣра — клетви турци.

Царь Константинъ хочетъ бѣжать и зоветъ вѣрныхъ слугъ своихъ бѣжать съ нимъ отъ турокъ. Вѣрные слуги останавливаютъ царя, хвастаясь передъ нимъ повернуть ясное небо со звѣздами, а не то что бы уступить туркамъ. Константинъ отвѣчаетъ, что и самъ онъ въ силахъ биться съ врагами и конь его можетъ, но Господь не помогаетъ. Понукаетъ царь коня впередъ, конь не трогается, хочетъ царь саблю вынуть изъ ноженъ, сабля не вынимается: отскочилъ позолоченный эфесъ. Константинъ бѣжитъ, слуги оставляютъ его, только одинъ изъ нихъ слѣдуетъ за царемъ; онъ потомъ отрубаетъ царю голову, когда тотъ сталъ черпать воду изъ источника.

Напечатанная Безсоновымъ колыдка «Пѣсень царя Константина» (Калѣки переходже I, 614—617) сначала говоритъ о бурѣ на морѣ, какъ предзнаменованіи несчастья:

Разигра се Черно море

Во время бури соколъ приноситъ въ монастырь св. Николая «хартію», въ которой сообщается о предстоящемъ взятіи Царьграда турками. Старый игуменъ и попъ Никола идутъ къ царю Константину, находятъ его въ церкви Балакліи за пиромъ съ сенаторами и боярами и сообщаютъ ему роковое извѣстіе. Царь ищетъ знаменья, подтверждающаго пророчество: если рыба со сковороды спрыгнетъ въ воду, то Стамбулъ возьмутъ турки. Рыба подскакиваетъ со сковороды и падаетъ въ воду. Царь садится на коня и ѣдетъ биться съ турками. Турки убиваютъ Константина и овладѣваютъ Стамбуломъ. Причиной торжества турокъ — воля Бога, наказавшаго Константина за гордость и кощунство: онъ въѣзжалъ въ церковь на конѣ, пріобщался сидя на конѣ, копьемъ антидоръ бралъ и этимъ прогнѣвалъ Бога:

А Богу са жялъ нажали,
Жялъ нажали, скръбъ наскръби.

Въ сербскомъ эпосѣ тѣже мотивы приурочились къ воспоминаніямъ о паденіи сербскаго царства и уничтоженіи сербской самостоятельности турками въ XIV—XV в. Въ пѣснѣ, изданной Ястребовымъ (Обычаи и пѣсни турецкихъ сербовъ Спб. 1886 г., стр. 205—207) святые Петръ, Николай и Илія посылаютъ «вѣрнаго Божіяго слугу, сиваго сокола» въ городъ Призренъ съ письмомъ къ сербскому царю Стефану. Соколъ прилетаетъ въ кулу царя Беліану и опускаетъ письмо царю на правое колено. Патриархи и

владыки смотреть три дня на письмо и не могут прочесть его; «ѣаче са-моуче» полтора дня разбираетъ письмо и потомъ говорить царю Стефану:

Бери војску, ајде на Косово!
 Зе си многе учинија,
 Оћев турци брго царовати,
 И турци ће царство, преузети.

Название замка царя Стефана Белиной (Белијана) нельзя ли сопоставить съ именемъ великана Belian'a, живущаго въ городѣ Būdin'ѣ поэмы о Вольфдитрихѣ, о которомъ разсказывается въ эпизодѣ, излагающемъ эпическій мотивъ, повидимому, отразившійся въ сербскихъ пѣсняхъ о Маркѣ и Филиппѣ мадьяринѣ (см. Южн.-слав. пѣсни о Крал. Маркѣ 289 слѣд.).

Мотивы гордости и кощунства героя, какъ причины національнаго бѣдствія,—чудеснаго воскрешенія побитой силы вражеской и явленія святыхъ въ битвѣ среди враговъ—развиваются въ болгарской пѣснѣ сербскаго происхожденія о паденіи города Сталача и смерти послѣдняго христіанскаго правителя этого города Ѳедора (см. Великорус. был. Кіевск. ц. стр. 127—131). Сербскимъ варіантомъ п. о паденіи Сталача является п. «Смерть воеводы Приѣзды» (Вук. II, № 84). Въ послѣдней выпали эпизоды воскрешенія побитыхъ враговъ, явленія небесной силы среди враговъ и мотивъ гордости и самомнѣнія героя.

Въ великорусскихъ былинахъ основные мотивы разсматриваемыхъ южно-слав. пѣсенъ развиваются въ былинахъ о гибели богатырей, на что мной уже давно указано (Великорус. был. Кіевск. ц. стр. 125—128. Южно-слав. сказанія о Крал. Маркѣ, стр. 728 слѣд.).

Акад. А. Н. Веселовскій уже указалъ на сходство разсматриваемой группы славянскихъ пѣсенъ съ ново-греческими, отражающими историческія воспоминанія о паденіи Константинополя и смерти императора Константина XII (Южно-рус. былины II гл. VII, стр. 255 слѣд.).

Вся эта группа народныхъ сказаній: русскихъ, сербскихъ, болгарскихъ и ново-греческихъ находится въ несомнѣнномъ сходствѣ и близкомъ родствѣ съ «Повѣстью о Царьградѣ», именно, съ той болѣе поэтической редакціей ея, которая внесена въ Воскресенскій списокъ русской лѣтописи. Сходство касается какъ цѣлыхъ поэтическихъ мотивовъ, такъ и отдѣльныхъ образовъ. Въ другомъ мѣстѣ мы будемъ имѣть болѣе удобный случай представить детальное сравненіе содержанія Повѣсти о Царьградѣ со славянскими пѣснями и сказаніями о гибели царствъ и народныхъ героев (Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ гл. IV въ Журналѣ

Министерства Народн. Просвѣщенія); здѣсь же отмѣтимъ слѣдующіе сходные образы и мотивы.

а) Повѣсть говоритъ о чрезвычайныхъ знаменіяхъ въ природѣ, предшествовавшихъ паденію Царьграда и предвѣщавшихъ это чрезвычайное событіе въ исторіи Греціи, славянства и Европы: о помраченіи солнца и луны, паденіи звѣздъ съ неба на землю, раздѣленіи неба и оставленіи Царьграда Божіей благодатью и ангеломъ-хранителемъ въ образѣ пламени, поднявшагося отъ церкви св. Софіи къ небу. Тѣже образы находятся въ народныхъ пѣсняхъ болгарскихъ и сербскихъ, говорящихъ о паденіи Царьграда. Сравн.:

А самъ царь, съ патриархомъ, и съ царицею и съ святители, и весь священный соборъ, и множество женъ и дѣтей хождаху по церквамъ Божіимъ мльбы и моленія дѣюще, плачюще и рыдающе, и глаголюще: «Господи, Господи! страшное естество и неисповѣдимаа сила, юже древлѣ горы видѣвше въстрепеташася и тварь потрясеся, *солнце же и луна ужасошася, блистаніе ихъ погibe, и звѣзды небесныа спадоша*, мы же окаяннии таа вся презрѣвше съгрѣшихомъ, и беззаконновахомъ предъ тобою, Господи, и тягократно разгнѣвахомъ и озлобихомъ твоего Божества, забывающе твоихъ великихъ дарованій и презирающе твоихъ повелѣній... (Воскресенск. л. П. С. Р. Л. т. VIII, стр. 128—129).

Болгарская пѣсня о смерти царя Константина (Качановскій, № 117) начинается сообщеніемъ слѣд. сновидѣнія, посланнаго царицѣ Еленѣ:

Сонъ сонѣла царица Елена:
 На сонъ и се небо предвойло,
 Дробни дзвѣзде по земля паднаа,
 А мѣсяцъ у керви утана,
 А дзвѣзда е тевно утавнала
 .....
 А власи-те далекъ пребѣгнаа
 Далекъ, далекъ у славна Русия... (стр. 235).

Марку Кралевичу тоже самое явленіе представилось въ сонномъ видѣніи, какъ предвѣстіе паденія Прилѣпа и конца его владычества:

Марко легна, лош сѣи бе санувалъ:
 Че са раздели това гасно небо,
 Сички звезди на земѣа паднале.

(Сборн. за нар. умотвор. XIV, 90).

Въ сербск. п., оплакивающей паденье Сербскаго царства, излагается сновидѣніе царицы Милицы, которое предзнаменовало роковой исходъ Косовской битвы:

Сан уснила царица Милица,
Вјерна љуба славна цара Лазара
У Крушевцу на цареву двору:
Сан уснила и у сну виђела:
Ђе се ведро небо проломило,
Жарко сунце у траву пануло...
Сјајан мјесец у море пануо,
Све звијезде крају прибјегнуле,
Све Косово тама притиснула,
По њој гракћу гавранови прии,
Између них ждрали поцикују.

(Бој на Косову 1389 г. у нар. пјесм. Беогр. 1889 г. 7—8 стр.)

2. Повѣсть говоритъ объ унынїи, объявшемъ жителей Царьграда при видѣ грознаго знаменїа (въ 24 день маїа м. людїе мнози видѣша у великіе церкви Премудрости Божїа у верха изъ оконъ пламену огнепу велику изшедшу, окруживше всю шею церковную на дългъ часъ, и собрався пламень въ едино премѣнися, и бысть яко свѣтъ неизреченный и абїе взялся на небо (ibid. 136)), о приходѣ къ царю патріарха Анастасїа и толкованїи имъ Константину значенїа «страшнаго», «церковнаго знаменїа у Премудрости Божїа»:

Онѣмъ же зрящимъ начаша плакати горко, възпїюще: «Господи помилуй»; свѣту же оному достигшу до небесъ, и отворзошася двери небесныя, и прїатъ свѣтъ пакы затворишася. Наутрїа же шедше сказаша патріарху; патріархъ же Анастасїе, събравъ боляръ и свѣтниковъ всѣхъ, поиде къ царю, и начаша увѣщевати его да изыдетъ изъ града и съ царицею; и ако не послуша ихъ царь, рече ему патріархъ: «вѣси, о царю, вся преждереченнаа о градѣ семъ, и се нынѣ пакы ино знаменїе страшно бысть: свѣтъ убо онъ неизреченный, иже бѣ съдѣйствуя въ величїй церкви Божїа Премудрости съ прежними свѣтильники архїереи вселенскими и цари благочестивыми, такожде и ангелъ Божїй, его же укрѣпи Богъ при Устинїанѣ цари на съхраненїе святыхъ и великіа церкви и граду сему, въ сію бо ноцъ отъидоша на небо; и сіе знаменуеть, яко милость Божїа и щедроты его отъидоша отъ насъ и хочеть Господь предати градъ сей врагомъ нашимъ грѣхъ ради нашихъ»; и тако представи ему онѣхъ мужей иже видѣша чудо. И яко услыша царь глаголы ихъ, паде на землю яко мртьвѣ, и бысть безгласенъ на многъ часъ, едва отоляша его араматыными водами. (Ibid.

стр. 136). . . . Егда услышаша людіе отшествіе Святаго Духа, абіе ра-
стааше вси, и нападе на нихъ страхъ и трепеть» (ibid.).

Въ болгарск. п. Венелина о паденіи Царьграда велѣнье судьбы сооб-
щается прежде всего духовенству монастыря св. Николая. Разобравъ
письмо, принесенное голубемъ (Ср. «Голубиная книга» русской поэзіи), ста-
рый игумень и попъ Никола идуть къ царю Константину и говорятъ ему о
грозящей бѣдѣ:

Заплакалъ ми е старъ егумень
И казува попъ Николи:
«Стани, стани, попъ Николи,
«Да си идемъ да си кажемъ
«На нашъ царя Константина.

Идуть къ царю и говорятъ о принесеніи имъ письма

У книже то пише пише:
Турчинъ Стамболъ ште привзѣмне (Калѣки I, 617).

Въ колядкѣ, изданной Качановскимъ (Памятники № 19), царь Коста-
динъ собираетъ со всего царства поповъ и дьяковъ читать письмо, бро-
шенное ему на колѣни соколомъ; попъ «од Прокопа» читаетъ письмо и со
слезами сообщаетъ Константину, что

Царство ни е достаяло (стр. 89).

Въ тѣхъ южно-славянскихъ пѣсняхъ, гдѣ знаменіе природы, о кото-
ромъ говорится въ книжномъ сказаніи о паденіи Царьграда и соотвѣт-
ствующихъ народныхъ пѣсняхъ, излагается въ образѣ вѣщаго сна, этотъ
послѣдній толкуется или матерью героя («Маркова смръть») или самимъ
героемъ (царь Константинъ у Качановск. № 117: царь Лазаръ въ п. Сан
парице Милице).

с) Повѣсть говоритъ о мужественной рѣшимости царя Константина
бороться съ турками до послѣдней возможности: «въставшу же ему (царю)
патріархъ паки начатъ крѣпко увѣщевати царя да изыдетъ изъ града,
также же и боляре всѣ глаголюще ему: «тебѣ, господи царю, изшедшу
изъ града съ елицѣми въскощещи, паки Богу помогающу мощно есть тебѣ
и граду помощи, и иныя грады и вся земля надежу имѣюще тако въскорѣ
не дадутся безвѣрнымъ». Онъ же не уклонися на то, но отвѣщеваше имъ:
«аще Господь Богъ нашъ изволилъ тако, камо избѣгнемъ гнѣва его! и
колико царей прежде меня бывшихъ, великихъ и славныхъ, иже пострадаша
и за свое отечество помроша, и азъ ли послѣдней сего не сѣворю? но да
умру здѣ съ вами и не послуша ихъ (ibid. 136).

Тотъ же самый мотивъ излагается въ южно-славянскихъ пѣсняхъ о гибели царствъ Марка и Лазаря: когда Марко узналъ отъ матери о роковой опасности, угрожающей Болгарскому царству, Прилѣпу и самому ему—

Тої нахлупи калпак до іочите,
Назад вѣрна Шарка добра коња
Та іотива вов Косово-поле,
Да са бие с турци іаничаре.

На требованія турецкихъ пословъ выдать ключи отъ Прилѣпа Марко отвѣчаетъ:

Ала азе кључове не давам,
Не предавам и Прилепа града;
Кога падне Марко блѣгарина
И да падне Шарко добра коња,
Тобава шта кључове да дамъ
И да предамъ Прилепа града.

(Сборн. за нар. умотвор. XIV, стр. 91).

Царь Лазарь въ сербской пѣснѣ, когда узналъ о снѣ царицы Милицы,

То је њему врло жао било,
Ал' залуду, фајде не имаде,
Јунак бјеше срца јуначкога.

Онъ самъ растолковываетъ значеніе сна сначала царицѣ, а потомъ своимъ вельможамъ:

Браћо моја и војводе моје!
То нимало мени мило није
Чини ми се, ђецо моја драга!
Сад је дош'о вакат и вријеме
Брзо ће нам ударити турци
И наше ће преузети царство.
Кад то зачу ева српска господа,
За муку им својем било љуту,
Сваки шути, ништа не беседи

(Бож на Косову, 17—18).

d) Повѣсть изображаетъ царя Константина эпическими чертами богатыря: онъ великъ бѣ зѣло и «исполненъ силою» (стр. 135); во время боя онъ разсѣкаетъ враговъ на полы, его мечъ не знаетъ препятствій и вражескія стрѣлы минуютъ его. «Сказаша царю, яко уже турки взыдоша на

стѣну и одолѣвають гражданъ . . . . . и аще не бы ускориѣ царь къ нимъ, конечнаа уже бѣ погибель граду. Постигшу же царю и нападшу на турки съ избранными своими и сѣчаше ихъ нещаднѣ и ужасно, ихже бѣ достизаше разсѣкаше на двое, а иныхъ пресѣкаше на полы: не удръжеваше бо ся мечь его ни въ чемъ (ниже это мѣсто варьируется такъ: не удержеваше бо ся мечь его ни сбруи, ни конскаа сила 140). Турки же скликахуся противу крѣпости его, и другъ друга понюкаше нанъ, и всякимъ оружіемъ суляху его, и стрѣлы бесчисленны на нь пуцаху; но убо, яко же речеса: бранныя побѣды и царское паденіе Божиимъ Промысломъ бываетъ, оружія бо ихъ вся и стрѣлы суетно падаху, и мимо его летающе не улучахуть его. Царь же единъ, имѣа мечь въ руцѣ, сѣчаше ихъ, и бѣжаху отъ него изъ града къ разрушенному мѣсту, и ту затѣснившемся побиша турокъ многихъ, а иныхъ прогнаша за рвы. И тако Божією помощію въ той день царь избави градъ, и уже вечеру бывшу Турки отступаша (ibid. 135).

Въ сходныхъ эпическихъ очертаніяхъ является въ южно-славянскомъ эпосѣ Марко Кралевичъ и Ѳеодоръ Сталацкій въ ихъ послѣднихъ бояхъ съ турками. У Ѳеодора Сталацкаго были «джубе и покрове»,

Що не вача ни сабља ни крушум
И «сабля буздугана»,
Що то сече дрво и камѣнье.
У Марка была «сабля демешлиа»,
Што іа правил маістор Димитрија,
Да си вие като љута змија,
Да то сече дрѣва и камѣне.

(Сборн. за нар. умотвор. XIV, 91).

Укрѣпленія города Сталача, храбрость Ѳеодора, владѣвшаго чудеснымъ конемъ и оружіемъ, были причиной продолжительности осады этой крѣпости турками и невозможности для нихъ овладѣть ею. Сходныя положенія имѣются и въ повѣсти о взятіи Царьграда: Царьградъ защищали стѣны, войска, но болѣе всѣхъ самъ царь, неоднократно прогонявшій турокъ личной своей храбростью, будучи принужденъ выступать въ бой тогда, когда «стратиги и граждане» начинали бѣжать передъ турками.

е) Повѣсть говоритъ о томъ, что нашествіе турокъ и паденіе Царьграда явились карой Божьей за грѣхи людей и за гордость и самоиѣнье защитниковъ Царьграда: «Се нынѣ открылся гнѣвъ Божій на тебе, и предаде тебе въ руцѣ врагомъ твоимъ» (142). «Но убо понеже беззаконіа наша превзыдоша главы наша и грѣхы наша отяготѣша сердца наша, въ еже

заповѣдей Божіихъ не послушати и въ путехъ его не ходити, гнѣва его како убѣжимъ? (133). Образно этотъ мотивъ излагается въ сербско-болгарскихъ пѣсняхъ о паденьи Сталача:

Да сега е бугарин повелал,
А од сега турчин че царуе.
А знаш ли Тодоре везире?
Кога бесте на бој на Косово,
Със конѣи-те църква улестосте,
Погазисте триста стари бабе,
Погазисте триста мали деца,
Ни кърстено, ни миросано,
Със маждраци навару узосте,
За това е турчин да царуе.

Въ повѣсти сообщается, что когда царь Константинъ въ бою 27-го мая прогналъ турокъ личной своей храбростью, то будто онъ *въ сердцы своемъ вознесесе*, предполагая уже совершенный уходъ турокъ, «невѣдаху бо Божіа изволеніа» (40). Въ болгарской колядкѣ (Качановскій № 19) горделивая похвальба приписывается слугамъ царя Константина: Увидѣвъ несмѣтное множество турокъ, Константинъ зоветъ своихъ слугъ бѣжать съ нимъ отъ враговъ

Леле, варай, вѣрны слуги,
Яхайте, та бѣгае!
Кой ште съ мене да бѣгае!
Вѣрны слуги одговарятъ:
Леле, варай, царь Костадинъ!
Я се надахъ, да полетимъ —
Ясно небо съ ясны дзвѣзды
Ние съ тебе да повернемъ,
А то нели ния втра,
Иня втра, клетви турци.

И вотъ наказаніемъ за гордость и самомнѣніе служить то, что конь Константина не движется въ бой, сабля не вынимается изъ ноженъ и переламывается у эфеса (Качановскій, стр. 86). Слова Константина, произнесенныя имъ въ отвѣтъ на похвальбу его слугъ

Леле, варай, вѣрны слуги!
И я мога и конь може
Когн Господь поможе.

вужно сопоставить со словами Повѣсти о взятіи Царьграда, опредѣляющими участіе Промысла Божія въ гибели этого города: «но аще бы и горами подвизали, Божія изволенія не премочи» (141).

f) Марко Кралевичъ убиваетъ жену свою изъ боязни, что она можетъ попасть къ плѣнъ къ туркамъ. Нельзя не сопоставить этого мотива съ преданіемъ о судьбѣ супруги императора Константина XII, невошедшимъ въ Повѣсть о взятіи Царьграда, но сообщеннымъ Зюгомалою Θ., будто «за день до взятія Царьграда она была лишена жизни изъ боязни, чтобы не досталась въ руки Турковъ» (Срезневскій, Повѣсть о Царьградѣ. Спб. 1855 г., стр. 82, примѣч. 21).

g) Центромъ событій, о которыхъ разсказывается въ Повѣсти о взятіи Царьграда была церковь Премудрости Божіей, т. е. храмъ св. Софіи — символъ Царьграда и всей Имперіи (стр. 136).

Въ представленіяхъ благочестивыхъ книжниковъ царь Константинъ и его соратники бились за св. Софію. Это воззрѣніе дало основаніе нѣкоторымъ метонимическимъ образованіямъ, возникшимъ на мѣстѣ упоминанія о св. Софіи въ тѣхъ славянскихъ пѣсняхъ и преданіяхъ, которыя примыкаютъ къ группѣ сказаній о паденіи Константинополя и частію восходятъ къ книжнымъ ихъ обработкамъ. Такимъ путемъ могло образоваться «Со-війско поле» — Софійское поле въ болгарскомъ преданіи о гибели болгарскаго царства и смерти царя Шишмана (Бр. Миладиновци, Български нар. пѣсни, Загребъ, 1861 г. № 58, стр. 78); нѣсколько далѣе отстоитъ отъ своего первообраза (храмъ св. Софіи или можетъ быть «площадь у великія церкви» т. е. св. Софіи П. С. Р. Л. (Воскр. л. VIII, 143). Стоитъ долина *ртки Софы*, в. *Салфы* въ русскихъ былинахъ о гибели богатырей (Кирѣевскій Указатель къ IV т.). Слово *Софа* вм. Софія подъ вліяніемъ сказаній о долині Сафатовой въ Палестинѣ и можетъ быть другихъ аналогичныхъ (см. Южно-славян. сказ. о Кр. Маркѣ, стр. 734) измѣнилось въ Сафатрѣку. Въ результатъ своего сравнительнаго изслѣдованія всей этой группы произведеній славянской книжной и устной словесности мы приходимъ къ выводу противоположному тому, который не такъ давно былъ сдѣланъ проф. Милетичемъ. Вопреки мнѣнію проф. Милетича, полагающаго будто «величайшее историческое событіе конца эпохи среднихъ вѣковъ — героическая защита Царьграда и его паденіе не оставили никакихъ слѣдовъ въ народной поэзіи южныхъ славянъ» (Повѣсть за падението на Царьградъ въ 1453 г. Сборникъ за нар. умотвор. XII, 400), мы имѣемъ основанія утверждать, что героическая защита и паденіе Царьграда передъ турецкой грозой нашли яркое отраженіе въ словесности славянскихъ народовъ. Поэтическіе образы и мотивы, создавшіеся подъ впечатлѣніемъ паденія «сѣдмимихолаго города», распространились въ устной поэзіи Славянъ болгар-

скихъ, сербскихъ и русскихъ и вошли въ тѣснѣйшія комбинаціи съ ихъ національно-историческими преданіями, относившимися къ аналогичнымъ національнымъ бѣдамъ, къ потерѣ политической самостоятельности ихъ передъ турками и татарами, какъ-то было въ Византіи.

3. *Смерть Марка Кралевича на Урвинъ-планинѣ.*

Рано утромъ въ воскресенье проѣзжалъ Марко по берегу моря Урвинъ-планиной. Сталъ Марко подниматься на Урвинъ-планину, сталъ Шарацъ подъ нимъ спотыкаться и слезы ронять. Очень больно было Марку видѣть это. Сталъ онъ говорить коню: «Ой ты, Шарацъ, добро мое! Сто шесть лѣтъ мы ѣдимъ съ тобой и ни разу ты не споткнулся, а сегодня спотыкаешься и слезы ронишь? Не къ добру это! Не быть на плечахъ моей или твоей головѣ!» Отозвалась Урвинская горная вила. «Побратимъ, Кралевичъ Марко!» Знаешь ли, отчего конь спотыкается? Жаль ему своего господина!»

Сходно съ этимъ въ русской казацкой пѣснѣ: младъ полковничекъ спрашиваетъ коня «сива-чубараго»:

Ужъ и что жъ ты конь не веселъ идешь?
Ты лугами конь идешь, — и травы не рвешь?
Озерами конь идешь, — и воды не пьешь;

конь отвѣчаетъ, что причина его грусти вотъ въ чемъ:

Какъ завтра мнѣ, коню, быть убитому,
Тебѣ, доброму молодцу, крѣпко раненому.

(Соболевскій, В. н. п. VI, 193—194).

Марко отвѣчалъ вилѣ: «Бѣлая вила, заболи твое горло! Никогда я не расстанусь съ Шарцемъ, пока цѣла моя голова на плечахъ. Я видѣлъ, я обошелъ всѣ земли и города отъ востока до запада, — нѣтъ коня лучше Шарца и нѣтъ юнака лучше меня. Какъ же мнѣ разстаться съ Шарцемъ?» Отвѣчала ему вила: «Побратимъ, Кралевичъ Марко! У тебя никто не отниметъ Шарца и твоя смерть не отъ юнака, ни отъ сабли острой, ни отъ палицы тяжелой, ни отъ копья боевого: нѣтъ тебѣ соперника на землѣ; но ты умрешь, болѣзненный Марко, отъ Бога, отъ стараго мстителя¹⁾. Если мнѣ не вѣришь, поѣзжай на вершину Урвинъ-планины, осмотришь тамъ по

1) Већ ћеш, бољан умријети Марко
Ја од Бога од старог крвника

Сравни. Бѣга рикниѣ и мстай Гѣа, мстай Гѣа съ шрестію, Гѣа мстай сопостатомъ своимъ и потрѣкалай сама враги своа (Кн. прор. Наума гл. 1, ст. 2).

Мститель (есть) Господь 1 посл. ко Солунян. гл. IV, ст. 6.

сторонамъ, увидишь тамъ двѣ стройныя ели, возвышающіяся надъ ея вершиной и осѣняющія ея своими вѣтвями; изъ-подъ ихъ корней течетъ родникъ холодной воды: останови тамъ Шарца, сойди съ коня, привяжи его къ ели, наклонись надъ родникомъ, посмотри въ воду, — и увидишь, что пришла пора тебѣ умереть». Марко исполняетъ совѣтъ вилы. Когда онъ увидѣлъ въ водѣ отраженіе своего лица и узналъ, что пришла ему смерть, то пролилъ слезы и проговорилъ: «Дживый свѣтъ, мой прекрасный цвѣтъ! Мало походилъ я по тебѣ, всего триста лѣтъ. Теперь пришла пора мнѣ преставиться». Снялъ Марко съ себя саблю, подошелъ къ коню и отрубилъ ему голову, чтобы Шарацъ не достался туркамъ, не служилъ имъ, не возилъ для нихъ воды въ мѣдномъ кувшинѣ. Зарылъ Шарца въ землю, похоронилъ его лучше, нежели родного брата Андрію. Потомъ свою острую саблю переломилъ на четыре части, чтобы она не попала къ туркамъ, чтобы не хвастали турки, что досталась имъ сабля Марка, а христіанскій міръ не проклиналъ бы его. Свое боевое копье Марко разломилъ затѣмъ на семь частей и разбросалъ осколки его по еловымъ вѣтвямъ. Оперенную палицу свою Марко бросилъ съ Урвинъ-панины въ глубокое море съ такими словами: «Когда эта палица выйдетъ изъ моря, тогда появится другой такой молодецъ, какъ я». Покончивъ со своимъ вооруженіемъ, Марко написалъ свое завѣщаніе, въ которомъ свои деньги — три пояса желтыхъ дукатовъ распредѣлилъ такъ: одинъ поясъ тому, кто предастъ погребенію его тѣло, другой на украшеніе храмовъ Божіихъ, а третій слѣпцамъ и калѣкамъ: пусть слѣпцы ходятъ по свѣту, пусть воспѣвають и поминаютъ Марка! Положилъ Марко свое завѣщаніе на еловую вѣтку, на видное мѣсто, чтобы съ проѣзжей дороги можно было его увидѣть, а дорожный золотой письменный приборъ бросилъ въ колодезь. Снялъ Марко съ себя зеленую дѣламу, разостлалъ на травѣ подъ елями, сѣлъ на нее, нахлобучилъ на глаза соболю шапку, потомъ легъ и уже не всталъ. Цѣлую недѣлю пролежалъ Марко мертвый у источника на Урвинъ-панинѣ. Проѣзжіе, видя Марка и думая, что онъ спитъ, сворачивали съ дороги далеко въ сторону изъ опасенія пробудить его. Гдѣ счастье, тамъ и несчастье; а гдѣ несчастье, тамъ и счастье! Добрый случай привелъ на Урвинъ-панину святогорскихъ монаховъ: Василя, игумена Хиландарскаго монастыря и дьяка Исаю. Игуменъ Василій заримѣтилъ письмо Марка, взялъ его, прочелъ, пролилъ слезы, — такъ было ему жалко Марка, — возложилъ тѣло Марка на своего коня, достигъ моря, на галіотѣ привезъ его на св. Гору въ Хиландарскій монастырь и схоронилъ его среди хиландарской церкви. Могилу Марка старецъ не отмѣтилъ никакимъ знакомъ, чтобы враги героя изъ мести не осквернили его прахъ.

Въ своемъ прежнемъ изслѣдованіи пѣсенъ Маркова цикла (Южно-слав.

сказанія о Кралевичѣ Маркѣ гл. XVI) я видѣлъ въ пѣснѣ о смерти Марка на Урвинѣ-планинѣ приуроченіе историческихъ воспоминаній о смерти «краля Марка при Ровинахъ» къ мѣстности Урвино или Урвинѣ въ Скопльско-й области сѣверной Македоніи, на восточныхъ отрогахъ Карадага. Въ настоящее время я нахожу, что эта замѣчательная пѣсня представляетъ болѣе сложную ассоціацію поэтическихъ образовъ, нежели та, какую я предполагалъ ранѣе, и при сужденіи о томъ, какой поэтической или историко-географической ассоціаціи именъ подчинялись южно-славянскіе пѣвцы, переносившіе смерть Марка съ Ровинскаго поля на Урвинѣ-планину, нельзя упускать изъ виду и еще двѣ возможности.

1. Въ болгарскихъ историческихъ преданіяхъ и пѣсняхъ, связанныхъ съ именами царей Асѣня и Шишмана и относящихся къ паденію Болгарскаго царства, упоминается городъ Юрвинѣ или Урвичѣ. Урвичемъ въ наст. время называется село и при немъ городище въ области восточныхъ склоновъ Витоша, на берегу р. Искера, въ Софійскомъ округѣ (Карановъ въ ж. «Наука» Пловдивъ 1881 г. кн. VI, стр. 495—502. М. С. Дриновъ Критич. статья по поводу Сборника пѣсенъ Качановскаго. Периодич. Слис. 1882 г., кн. IV, стр. 144). Намъ необходимо, хотя, къ сожалѣнію вкратцѣ, насколько позволяютъ предѣлы темы, коснуться содержанія этихъ пѣсенъ, представляющихъ большой интересъ для исторіи болгарскаго героическаго эпоса до-Марковой поры (болѣе обстоятельное разсмотрѣніе пѣсенъ про Ясеня оставляемъ до другого времени). Въ п. «Царь Ясенъ (Сборн. за нар. умотвор. т. II, отд. пѣсенъ стр. 81) разсказывается слѣдующее: въ городѣ Юрвинѣ пьетъ вино царь Ясенъ со слугой своимъ королемъ Степаномъ. Ясенъ проситъ короля Степана спѣть пѣсню и развеселитъ пирующихъ. Король говоритъ, что ему не до пѣсенъ, такъ какъ онъ началъ строить девять мостовъ, девять церквей и ничего не можетъ окончить за неимѣніемъ средствъ. Царь Ясенъ обѣщаетъ покрыть расходы изъ своихъ средствъ. Тогда Стефанъ запѣлъ пѣсню. Въ отвѣтъ на королевскую пѣсню отозвался мальчикъ тоже пѣсней, въ которой извѣщалъ царя Ясеня о нападеніи турокъ на царство, взятіи царскаго дворца, убійствѣ матери царя и похищеніи молодой царицы Елены съ сыномъ. Царь Ясенъ отправляется въ погоню за турками, настигаетъ ихъ за селомъ Кокалене (въ Софійск. окр.), отнимаетъ царицу, а туркамъ отрубаетъ русыя головы.

Въ вариантѣ, напечатанномъ тамъ же, на стр. 81—82, не упоминается о королѣ Стефанѣ, а говорится, что когда царь Ясенъ уѣхалъ въ Робѣ, турки напали на его крѣпость Урвичъ и полонили царицу. Царь спѣшитъ въ слѣдъ туркамъ, догоняетъ ихъ и отнимаетъ царицу. На возвратномъ пути онъ спрашиваетъ у царицы, не осквернили ли ее турки. Царица отвѣчаетъ иносказаніемъ: когда-могъ волкъ ворвется въ стадо да ухватитъ

черношерстаго ягненка, такъ ослонить его. Вернулись царь съ царицей въ Урвичъ, царица говоритъ царю: «Царь, о славный царь, мы чисты, пречисты, а все-таки турки чище:

Царо ле, честит царо-ле!
Ние сме чисти, пречисти,
А турци са бште по-чисти.

Это мѣсто пѣсни является отголоскомъ тѣхъ впечатлѣній, которыя производила на христіанъ нравственная чистота поведенія турокъ въ первую эпоху завоеваній ихъ на Балканскомъ полуостровѣ, въ извѣстной степени благопріятствовавшая ихъ политическимъ и военнымъ успѣхамъ. Оно очень сходно съ тѣмъ приговоромъ о туркахъ, какой находится въ «Повѣсти о созданіи и взятіи Царь-града» (XV в.): еслибы къ правдѣ турецкой да вѣра христіанская была, то съ ними бы ангелы бесѣдовали» (Порфирьевъ Истор. рус. слов. I, 480. Сравн. А. Поповъ, Изборн. 87—91. Срезневскій, Повѣсть о Царьградѣ Уч. Зап. А. Н., т. I).

Царь Ясень, однако, думалъ иначе, нежели его супруга, дѣйствовавшая, повидимому, въ какомъ-то соглашеніи съ турками при взятіи ими Урвича: выхватилъ онъ саблю, чтобы убить царицу, а она побѣжала отъ него на балконъ дворца, бросилась съ балкона на землю и расшиблась на смерть. Въ вар., слышанномъ Качановскимъ (Памятники болгарскаго нар. творч. № 108), царь Ясень, отнявъ у турокъ царицу, уводитъ ее въ Урвичъ-городъ «сосъ желѣзны порты» и здѣсь, разсердившись на нее за сочувственный отзывъ о туркахъ, изрубаетъ ее въ куски и разбрасываетъ ихъ по камнямъ. Царица кормила тогда ребенка, и отъ кусковъ ея тѣла потекла рѣчка съ бѣлой водой. А царь Ясень, скрывъ свои сокровища въ Урвичъ-городѣ, убѣжалъ въ Россію. Отъ русской крестьянки Ясѣнь прижилъ сына, который послѣ смерти отца вернулся въ Болгарію, пришолъ въ Урвичъ, пашелъ кладъ своего отца и съ нимъ вернулся въ Россію.

Въ вар. № 107 *ibid.* нѣтъ упоминанія объ Урвичъ-городѣ. Въ нар. преданіи, сообщаемомъ Пашіемъ, авторомъ «Исторіи Славено-болгарской» (1762 г.), Урвичъ монастырь называется крѣпостью царя Шишмана. Въ Срѣдцѣ, Урвичѣ и другихъ природныхъ укрѣпленіяхъ «покрай Искаръ река и по Витоша гора» Терновскіе господа и царь Шишманъ семь лѣтъ укрывались отъ турокъ, находя себѣ помощь «отъ Сербіи и отъ краля Вукашина и отъ охридски болари» (Дриновъ, *ibid.* 145).

Въ сообщенномъ Миладиновыми преданіи о послѣднемъ боѣ царя Шишмана съ турками, приуроченномъ однако не къ Урвицу, а къ окрестностямъ Самокова, говорится, что Шишманъ смертельно раненый въ битвѣ

съ турками, скрылся въ крѣпости, находившейся по правую сторону Самоковскаго горнаго прохода, гдѣ скончался и былъ погребенъ. На мѣстѣ сраженія отъ семи ранъ, полученныхъ Шишманомъ, образовалось семь родниковъ, что дало основаніе назвать все то урочище «Седум кладенци» (Пѣсни бр. Миладинов., стр. 78—79).

Въ изложенныхъ пѣсняхъ про Ясеня и Шишмана, несомнѣнно, заключаются намеки на событія болгарской исторіи конца XIV в., періода столкновеній «прѣизаштнаго царя блъгаромъ Александра Асѣня (1331—1365) съ Мурадомъ и завоеванія Болгаріи при Шишманѣ, послѣднемъ болгарскомъ царѣ, султаномъ Баязетомъ (1393 г.). Въ первой войнѣ болгаръ съ султаномъ Мурадомъ палъ царевичъ Асѣнь, сынъ болгарскаго царя Александра, о чемъ сообщаетъ болгаро-румынская хроника, изданная Григоровичемъ и недавно Богданомъ (Сравн. Иречекъ Истор. болгаръ, перев. Яковлева, Варшава, 1877 г., стр. 304).

Но подъ верхнимъ слоемъ воспоминаній о борьбѣ съ турками въ XIV в. въ пѣсняхъ про Ясена или Ясеня можно отличить и болѣе древній слой поэтическихъ образовъ, въ которыхъ отражается болѣе ранняя историческая эпоха исторіи болгаръ, именно, эпоха еще «старого Асѣня», т. е. Асѣня I (1187—1207): пѣсня говоритъ о плѣненіи царицы, жены Ясеня, въ его отсутствіе, и сочувствіи съ ея стороны врагамъ мужа. И въ жизни царя Асѣня I были аналогичныя происшествія. По разсказу Никиты Хониата (Stritter, *Bulgarica*, стр. 681), греческій императоръ Исаакъ II Ангелъ въ 1189 г. увелъ въ плѣнъ изъ Ловча жену царя Асѣня I, вмѣстѣ съ братомъ его Іоанномъ. Въ смерти Асѣня I была виновна, хотя косвенно, Елена, сестра его жены, вступившая въ отсутствіе Асѣня въ преступную связь съ однимъ изъ его приближенныхъ, Иванкомъ, который въ 1196 г. и убилъ Асѣня (Макушевъ, Болгарія въ концѣ XII и первой половинѣ XIII стол. Варш. Унив. Изв. 1872 г. кн. 3, стр. 6—7). Сынъ «Старога Асѣня», знаменитый впослѣдствіи Іоаннъ Асѣнь (1218—1241) вмѣстѣ со своимъ братомъ Александромъ бѣжалъ въ Русь въ 1207 году, послѣ смерти Калояна и насильственнаго овладѣнія престоломъ Бориломъ (1207—1218).

Присутствіе за трапезой царя Ясеня короля Степана въ должности виночерпія отражаетъ дружественныя и родственныя отношенія сербскихъ Неманичей къ болгарскимъ Асѣнямъ. Стефанъ Неманъ былъ союзникомъ Асѣня I (Иречекъ, истор. болгаръ, 214). Сербскій король Стефанъ Владиславъ былъ женатъ на дочери Асѣня II (*ibid.* 236). Въ Тырновѣ скончался въ 1237 г. гостившій у Асѣня II св. Савва, сынъ Стефана Немани и дядя Стефана Владислава. Стефанъ Душанъ, царь сербскій, былъ женатъ на сестрѣ болгарскаго царя Іоанна Александра Еленѣ (Иречекъ, 280). Родственная нѣкоторая подчиненность сербскихъ Стефановъ по отношенію къ

болгарскимъ Асѣнямъ могла народному сознанію болгаръ казаться политической зависимостью, что отразилось въ народной пѣснѣ представленіемъ краля Степана слугой царя Асѣня:

Цар Іасен віно пикше
У тога града Јурвина,
А слуга му је краљ Стѣпан
Цар Іасен си му говори:
«Слуго ле, слуго Степане!
«Іа да ми запѣташ,
«Да развеселиш трапѣза...

При малочисленности болгарскихъ историческихъ пѣсень, относящихся къ періоду политической самостоятельности старой Болгаріи, пѣсни про Ясеня, содержащія такіе ясные намеки на историческія событія времени Асѣней I и II, приобрѣтають, конечно, выдающійся интересъ для исторіи болгарскаго эпоса. Возвращаемся теперь къ вопросу объ отношеніи всей этой группы болгарскихъ пѣсень и сказаній къ сербской пѣснѣ о смерти Марка на Урвинѣ-планинѣ. Обращаютъ на себя вниманіе слѣдующія черты сходства между этими произведеніями: а) собственные имена Юрвинѣ-городъ и Урвин-гора имѣють тождественныя опредѣленія; б) съ этими одинаковыми по звукамъ собственными именами соединенъ мотивъ смерти національныхъ героевъ, послѣднихъ представителей національной независимости, славы и могущества и наконецъ в) уже сообщенное выше, историческое преданіе XVIII в. связывало отца Марка, короля Вукашина и охридскихъ болгаръ съ историческимъ преданіемъ о борьбѣ болгаръ съ турками, происходившей у Урвичьскаго града т. е. Юрвина. Сообщение Пансіа даетъ указаніе на тотъ путь, которымъ могло совершиться въ эпосѣ и приуроченіе смерти Марка сначала къ Урвипу-городу, а потомъ и къ Урвинѣ-планинѣ.

2. У старыхъ географовъ встрѣчается названіе, близко подходящее къ имени Урвинѣ-планины именно 'Ορβήλος или "Ορβηλος, что конечно произносилось по средне-гречески — Орбѣлз, а не Орбелъ. Этимъ именемъ называлась возвышенность, идущая отъ Рила и сѣв.-зап. кряжа Родоповъ къ юго-западу, между рѣками Стримономъ и Нестомъ (Меета, Карасу) до Пангѣя (Пернара) (Forbiger Handbuch d. alten Geographie III, 1051), но преимущественно громадный колоссъ, стоящій надъ гор. Мельникомъ и называющійся теперь Перинѣ-планиной, Перинѣ-дагомъ (Geographica Strabonis изд. Didot т. II, Указатель. Ирекѣкъ истор. болгаръ, перев. Яковлева 21). По имени этой горной цѣпи и главной ея вершины, и вся область, надъ

которою она господствуетъ, называлась у древнихъ 'Ορβηλία или 'Ορβιλια (у Птолемея: Carol. Müllerus, Ptolem. Geograph. изд. Didot Par. 1883, I, 507) или Παρορβηλία (у Страбона см. Strabonis Geographica, Car. Müllerus I, 281).

Славяне, занявшіе область между Стримомъ и Нестомъ уже въ VII в. (Дриновъ, Заселеніе Балк. полуостр. славянами 165), могли занимать сл. 'Ορβήλος, какъ географическій терминъ и затѣмъ измѣнить его въ *Урвинъ*, во 1-ыхъ, въ силу сближенія съ туземными словами отъ корня *рѣс* (сравни. болг. *ѹрва*, сербск. *урвина* топа *ргаесерс*, стар.-слав. *оурвище*), во 2-ыхъ, въ силу чисто-фонетическихъ причинъ: примѣры измѣненія *о* на *у* въ болгарск. яз. см. у Лаврова, Обзоръ, 52, у Кульбакина, Матеріалы для характерист. ср.-болг. яз. Изв. Отд. рус. яз. и слов. И. А. Н. т. IV, 851—852, — *а* на *н* у Лаврова, Обзоръ, 93. Страна, заключающая въ себѣ *Орвилъ* или *Перинъ-дагъ*, принадлежитъ къ весьма замѣчательнымъ мѣстностямъ въ исторіи южныхъ славянъ. Подвиги южныхъ славянъ начинаются въ ней уже въ VII в. (Дриновъ, Заселеніе, 165). Затѣмъ она играла роль въ историческихъ событіяхъ, сопровождавшихъ образованіе монархій Самуила, Стефана Душана. Съ ней связаны подвиги нѣсколькихъ героев южно-славянскихъ: Стрѣза въ XII в., Слава въ XIII в., Хрели въ первой полов. XIV в. Во второй половинѣ XIV в. здѣсь правилъ дядя Марка Краевича кесарь Углеша. Въ эпоху покоренія южно-славянскихъ государствъ турками въ углѣ, образуемомъ Орвиломъ, Родопами и Балканомъ, сходились границы Болгаріи, Сербіи, Византіи и Турецкихъ владѣній въ Европѣ (Hammer Geschichte d. Osman. Reich. I, 177).

Такому пониманію Урвинъ-планины соотвѣтствуетъ представленіе о ней самой пѣсни про смерть Марка; съ Урвинъ-планины можно было съѣхать къ берегу моря, по которому было недалеко доѣхать и до Аѳона.

Приурочивая смерть своего національнаго героя къ Урвинъ-планинѣ, что бы ни разумѣть подъ этимъ именемъ, южно-славянскіе пѣвцы подчинялись не одной только ассоціаціи знакомыхъ образовъ, которую вызывало собственное имя «Ровинъ», но, повидимому, находились еще подъ вліяніемъ готоваго эпическаго сюжета, бывшаго достояніемъ традиціоннаго творчества не только южныхъ славянъ, но и другихъ народовъ Европы. На этотъ послѣдній указываетъ слѣдующее сравненіе. Пѣсня о смерти Марка на Урвинъ-планинѣ оказывается сходной съ рассказомъ *La Chanson de Roland* о смерти Роланда (Строфы CXCVIII—CCVI по изд. Gautier=строф. 170—178 по переводу гр. Де-ла-Барта).

Сходство между этими произведеніями состоитъ въ слѣдующемъ:

1. Смертельно раненый Роландъ, чувствуя близость кончины, идетъ на холмъ, стоящій на границѣ земли испанскихъ мавровъ, находить на немъ

два дерева и ложится подъ ними въ ожиданіи смертнаго часа (*La Chanson de Roland*, стихи 2265—2270). Потомъ, собравъ послѣднія усилія, перебѣгаетъ къ ели, падаетъ подъ нею на зеленую траву и умираетъ (*ibid.* строфа CCIV). Подобно этому и Марко Кралевичъ, предупрежденный вилой о близости смерти, взлѣзаетъ на вершину Урвинъ-планины, находитъ тамъ двѣ высокія, развѣсистыя ели, ложится на травѣ подъ ними и умираетъ.

Если принять во вниманіе 2-ое и 3-ье толкованіе сл. Урвинъ-планина, то сходство сказаній въ избраніи мѣстъ для смерти Марка и Роланда состоитъ въ томъ, что оба героя выбираютъ пограничныя возвышенныя пункты, откуда открывался видъ на землю злыхъ враговъ ихъ отечества.

2. Какъ Марко, такъ и Роландъ плачутъ передъ смертью: Марко при мысли о разлукѣ со свѣтомъ, Роландъ — съ мечемъ Дюрандалемъ:

Виђе Марко, кад ће умријети,
Сузе проли, па је говорио:
«Лажив свјете, мој лијепи цв'јете!
«Л'јеп ти бјеше, ја замало ходах!
«Та за мало, три стотин' година!
«Земан дође, да св'јетом променим!»!

Quand il (Roland) ço vit que n'en pout mie fraindre (Durendal).

*A veï meïsme la cumencet à plaindre (La Chans. de Rol. стихи 2314—2315, сравн. *ibid.* ст. 2342—2343).*

3. Роландъ и Марко передъ смертью вспоминаютъ о своихъ хожденіяхъ по бѣлу свѣту:

Како бих се са Шарцем растао,
Кад сам прош'о земљу и градове
И обиш'о Исток до Запада,
Та од Шарца боъег коња нема,
Нит' нада мною боъега јунака?

Роландъ говоритъ о своемъ покореніи подъ власть Карла многихъ странъ — отъ Ирландіи и Шотландіи до Константинополя (строфа CCII).

4. Роландъ силится разбить свой мечъ для того, чтобы онъ не достался маврамъ:

*Pur ceste espée ai d'ulur e pesance:
Mielz voeill murir qu'entre paiens remaignet*
(стихи 2336—2337).

Марко Краевичъ убиваетъ своего коня, ломаетъ мечъ и копье, а палицу боевую бросаетъ въ море, чтобы все это не досталось туркамъ:

Да му Шарац турком не допадне,
Да турцима не чини измета,
Да не носи воде ни ђугума. (ст. 76—78).
Да му сабља турком не допадне,
Да се турци њоме не поносе,
Што је њима остало од Марка,
А ришћанлук Марка не прокуне. (ст. 83—86).

5. Роландъ передъ смертю кается въ своихъ прегрѣшеніяхъ (строфа CCV): Марко въ искупленіе своихъ грѣховъ и на поминъ души своей за-вѣщаетъ свое имущество на церкви и нищимъ, а третью часть его тому, кто предастъ погребенію его тѣло:

Један ђу му ђемер халалити,
Што ђе моје тјело укупати,
Други ђемер, — нек се цркве красе,
Трећи ђемер кљасту и слијепу,
Нек слијепи по свијету ходе,
Нек пјевају и спомињу Марка. (ст. 107—112).

6. Роландъ умираетъ, обративъ свое лицо къ врагамъ Франціи, маврамъ:

Turnat sa teste vers la paiene gent:
Pur ço l'ad fait que il voelt veirement
Que Carles dit e trestute sa gent,
Li gentilz quens, qu'il fut morz cunquerant.

(стихи 2360—2364).

Марко умираетъ, принявъ грозную позу по направленію и отношенію къ врагамъ, и прежде всего, конечно, къ туркамъ.

Скиде Марко зелену доламу,
Прострије је под јелом на трави,
Прекрсти се, сједе на доламу,
Самур-калтак на очи намаче,
Доље леже, горе не устаде.
Мртав Марко крај бунара био
Од дан' до дан' нећелицу дана,
Когођ прође друмом широкијем,

Те опази Краљевића Марка,
 Свако мисли, да ту спава Марко,
 Око њего далеко облази,
 Јер се боји да га не пробуди. (Стихи 117—129).

7. Моментъ смерти того и другого героя одинаково мирный и безмятежный: Марко «доље леже, горе не устаде» и Роландъ:

Desur sun braz teneit le chief enclin:
 Juintes ses mains est alez à sa fin. (Ст. 2391—2392).

8. Душу Роланда принимаютъ архангелы и херувимы и переносятъ въ свѣтлый рай: (стихи 2393—2395).

Тѣло Марка святогорскій игуменъ Василиій переноситъ на Святую Гору, въ Хиландарскій монастырь и предаетъ погребенію:

Насред б'јеле цркве хиландарске.

Конечно, приведенными сравненіями не рѣшается вопросъ о зависимости сербской пѣсни о смерти Марка на Урвинъ-планинѣ непременно отъ соответствующей пѣсни Роландова: цикла могли существовать въ обиходѣ средневѣковыхъ пѣвцовъ — вагантовъ, голиардовъ, трубадуровъ и проч. — отдѣльныя пѣсни на мотивъ разсмотрѣнныхъ поэтическихъ произведеній сербскаго и старо-французскаго творчества; но нельзя не замѣтить, что самое предположеніе о возможности захода сказанія Роландова цикла на Балканскій полуостровъ не должно представляться невѣроятнымъ. Извѣстность сказаній о Карлѣ Великомъ въ Византіи засвидѣтельствована уже Константиномъ Багрянороднымъ (А. Н. Кирпичниковъ, Разборъ перевода поэмы о Роландѣ гр. Де-ла-Бартъ. Отчетъ о присужд. Пушк. преміи въ 1897 г., стр. 69). Акад. А. Н. Веселовскій отмѣтилъ въ памятникѣ XVIII в. фактъ приуроченія Роланда къ Дубровскому (Die Rolandssage zu Ragusa Arch. f. Slav. Philologie V. 398—400). А Gidel указалъ въ памятн. XVI в. на приуроченіе того же героя къ Бруссу (Études sur la littérature grecque moderne, стр. 57—58).

Съ другой стороны, установленной параллелью подтверждается полная вѣроятность мнѣнія о томъ, что въ основѣ La Chanson de Roland лежатъ отдѣльныя пѣсни, небольшія кантилены, въ древнее время распѣвавшіяся профессиональными пѣвцами, а съ теченіемъ времени забытыя на своей родинѣ. Въ виду отсутствія во французскомъ устномъ и письменномъ творчествѣ указаній на живые поэтическіе источники La Chanson de Roland, сохраненіе сербскимъ эпосомъ мотива, внесеннаго въ поэму, нельзя не признать знаменательнымъ фактомъ, доказывающимъ не лишній еще разъ,

сколько цѣннаго поэтическаго матеріала сохраняется въ славянскомъ героическомъ эпосѣ, являющемся живымъ поэтическимъ архивомъ для исторіи европейской поэзіи эпохи среднихъ вѣковъ.

По вопросу о мѣстѣ, гдѣ могли происходить это и подобныя этому сочетанія и преображенія поэтическихъ мотивовъ въ новыя цѣльныя художественныя произведенія, было давно сдѣлано указаніе акад. А. Н. Веселовскимъ на сѣверо-зап. уголъ Балканскаго полуострова, на Боснію и Герцеговину, гдѣ дольше сохранялась національная независимость Сербовъ, долѣе было устно-поэтическое творчество интенсивнымъ и гдѣ скрещивались въ средніе вѣка два широкихъ культурныхъ теченія восточное и западное и гдѣ, слѣдовательно, были на лицо обстоятельства, благопріятствовавшія международной поэтической взаимности. Не нужно упускать изъ виду, однако, возможности такой же взаимности и въ южныхъ и юго-западныхъ мѣстностяхъ Балканскаго полуострова, въ собственно болгарскихъ историческихъ и этнографическихъ предѣлахъ. Можно думать, что крестовые походы особенно третій и четвертый и образованіе латинской имперіи сильно содѣйствовали культурному сближенію болгаро-славянскаго юга съ романскимъ западомъ. Несомнѣнно, на почвѣ славяно-романской взаимности произошло усвоеніе южно-славянскимъ эпосомъ романскаго эпическаго 10-ти сложнаго размѣра съ цезурой послѣ 4-го слога¹⁾ и вытѣсненіе имъ прежнихъ стихотворныхъ размѣровъ между прочимъ, повидимому, *Versus politici*, къ которымъ относятся какъ древнія церковно-славянскія стихотворенія, представляющія 12-ти-сложный политическій стихъ (акад. А. И. Соболевскій Церковно-слав. стихотвор. IX и нач. X в. Спб. 1892 г.), такъ и дожившія до XVII в. 15-ти и 16-ти сложные метры книжно-народныхъ эпическихъ произведеній хорватскаго Приморья и Дубровника, извѣстныхъ подъ названіемъ «бугарштицъ», «бугаркинь», «бугарскихъ пѣсенъ» (*bûgârštica, bûgârština, bûgârkinja, bûgârka* и *bûgarska pjesan. Rječnik jugoslav. akad. I, 715—716*))²⁾.

М. Халанскій.

Харьковъ, 1908 г.
Окт. 26 д.

1) См. Южно-славянскія сказанія о Кралевичѣ Маркѣ, стр. 769—772. Высказанныя мной здѣсь соображенія объ исторіи южно-славянскаго эпическаго стиха нашли сочувственный приѣмъ и дальнѣйшее развитіе у г. Шипманова (Пѣсенъ та за мрътвия братъ, стр. 135 слѣд.) и Цвѣткова Бѣлѣшки за българск юнашкия эпосъ Периодич. Спис. 1901 г. дек. 722—724).

2) См. О бугарштицахъ Рус. Филолог. Вѣсти., т. VII, стр. 121 слѣд. Южно-слав. п. о Край. Маркѣ, стр. 777 слѣд. Шипмановъ Критиченъ Прѣгледъ на вопр. за произхода на прабългарите сборн. за нар. умотвор., т. XVI—XVII, стр. 706.

Проучавање насеља у српским земљама.

од Јована Ердељановића.

Већ се примицао крај 19. столећа, а на области проучавања српског народа после знаменитог Вука Караџића мало је које име засветлело. Осим радова неуморног Новаковића и Боггишића и збирака од Милићевића и Врчевића све су остало биле омање расправе и прилози.

Српски народ, највећи а у новијој историји и најзнатнији од балканских народа, још се и веома одликује својим разноликим и карактеристичним етничким особинама. Звучни језик, богато народно песништво, племенски и задружни живот, правни обичаји (међу којима и крвна освета), крсно име и други обичаји из домаћег и друштвеног живота са много осталих значајних црта — све су то одлике, које се могу још и сад с успехом проучавати у српском народу. Томе треба додати и неједнаки утицај разноликог земљишта, климата и других природних погодаба, шарену мешавину словенске расе с илирско-романском и грчком, а са тим уједно и мешавину донесене словенске културе са старом, затеченом; најзад и све добре и зле последице историске судбине, претурених беда и вековне борбе са грабљивим туђинима. Све се то тако згодно састало у овом једном, по језику и главним особинама ипак врло једноставном народу, да ће за етнологију бити несумњиво велика добит, ако се он ускоро буде темељно проучио у свима овим правцима. Ускоро и што пре треба српски, као и остале балканске народе проучити, јер ће продирање западњачке културе и само хитање балканских народа, да се што пре отресе свега «патријархалног» и «варварског», уништити многу старину, која је иначе кроза све векове турске владавине уживала потпуно право живота.

Да се тај задатак изврши, потребно је на првом месту, да сами балкански народи имају довољан број стручно спремих људи, који су овоме послу потпуно дорасли. Али је исто тако потребно, да ово проучавање покрећу и воде најпозваније научне установе (Академије Наука и музеји), да

се оно врши с нарочитим планом, систематски, и да придобије што већи број сарадника у средини самог народа. Ни једног ни другог није било у балканских народа све до пред крај 19-века, а тада се осети живљи покрет у Јужних Словена, који и у том, као и у сваком другом погледу измакоше далеко у напред од својих балканских суседа. Поред великих лексикографских предузећа српске и хрватске Академије Наука поче се приводити делу и жеља за етнографским испитивањем свог народа. Етнографски зборници српске и хрватске Академије и бугарског Министарства Просвете већ су довољно познати, те се и не мислим на њима задржавати. Прећи ћу одмах на предмет овога чланка.

Српска Академија Наука за пуних десет година, од кад је покренула свој Етнографски Зборник, издала је свега три књиге чисте, уже етнографске садржине. Овакав спори рад јасно показује, да није довољна ни добра воља једне Академије, ако нема и спремних људи, прикупљених на једном послу. Али док тако стоји с етнографијом, дотле је срећом на једној врло блиској научној грани постигнут врло леп успех. То је на антропогеографском проучавању свих српских земаља, којим је за сад најпре обухваћена најглавнија страна тога посла: сеоска насеља са свима сродним облицима. Две године једно за другим (1902 и 1903) изишле су већ две дебеле књиге под именом **Насеља Српских Земаља**, I и II књига, као четврта и пета књига Етнографског Зборника Српске Краљ. Академије Наука. Уза сваку од њих иде и по један атлас са картама, пртежима и фотографским снимцима. Богата грађа и проматрања, антропогеографска а уз њих и многа етнографска, најбоље доказују замашност и научни значај ових проучавања. Да бих словенске научнике упознао са правцем ових испитивања и са до сад објављеним радовима, ја сам израдио овај опширни приказ. Њему сам додао и повише слика и карата из оба атласа, да бих цео правац проучавања што јасније представио. Слике 13, 14, 15, 20, 22, 23, 24, 25, 26 и карта Крстаца са ђераћима су из I атласа, а све остале из II.

Покретач је и руковалац тога великог посла д-р Јован Цвијић, професор географије и управник Географског Завода на Великој Школи у Београду. Његовом енергичном заузимању и смишљеном, систематском раду има се једино захвалити, што су ова антропогеографска проучавања одмах од почетка пошла правилним путем и што су већ првих година дала обилатих резултата. Није само толико грађе прикупљено, колико је објављено у поменутих два књигама «Насеља». «Сакупљена је, каже проф. Цвијић, огромна грађа и готове су многе расправе, које обухватају све наше земље на Балканском Полуострву»... (I књ. «Насеља», стр. II).

Проф. Цвијић је још 1896. године штампао прва «Упутства за про-

учавање села у Србији», а доцније и по једна «Упуства» за Босну с Херцеговином и за Стару Србију с Македонијом. Ова је «Упуства» разаслао свима образованијим људма, од којих је могао очекивати сарадништво на овом послу, а нарочито учитељима и свештеницима. Лично заузимање професора Цвијића, подстицање преко листова, а затим и утицање од стране Министарства Просвете и српских консулата у Старој Србији и Македонији учинили су, да су ова проучавања постала позната врло широком кругу образованих Срба и да су добила знатан број сталних сарадника. Одговори на «Упуства» — описи појединих села или и по неке целе области — стизали су у све већем броју Географском Заводу Велике Школе ¹⁾.

Али је напореда с овим вршен у Географском Заводу и други важан посао: проф. Цвијић је међу својим ученицима припремао себи сараднике на овом послу. Њихова је помоћ у овом послу већ била преко потребна: приспелу грађу је требало оцењивати и сређивати, једне сараднике кретати на даљи рад, а друге упућивати. И труду ових млађих географа има се захвалити, што су многи од сарадника из народа добро упућени. Колико пак и они сами имају удела у проучавању свога народа, најбоље показују радови досадашње две свеске «Насеља», јер од 12 расправа, које су у њима штампане, само су четири од сарадника из народа, све остале су израдили Цвијићев ученици, од којих су неколицина већ професори. И картографске радове и фотографска снимања могу с најбољим успехом и разумевањем вршити једино ови стручно спремни сарадници.

Да проучавање села добије још већега полета, придошле су још и ове повољне прилике: Географски Завод је и новчано потпомогнут од Академије Наука и од фонда покојног професора географије, В. Карића. Ма колико да је скромна ова помоћ, ипак је она према српским приликама драгоцен.

На стр. VIII уводног дела (I књига «Насеља») проф. Цвијић излаже, на који ће се начин објављивати радови и грађа у «Насељима». Праве расправе појединих сарадника излазиће као засебни радови, а обухватаће увек географске или племенске и жупске целине. А необрађена грађа, прибрана од разних сарадника, мораће се најпре пажљиво пробрати, па опет прикупити у веће, географске или племенске, целине и још ће се за сваку

---

1) «Упуства» су написана у виду питања, удешених тако, да се на њих мора одговорити описивањем оне ствари, о којој се пита. Многа су питања и нарочито објашњена. «Упуства» имају 7 одељака: 1. Положај села и његове природне погодбе; 2. Тип села; 3. Кућа и зграде око ње; 4. Зграде ван села (сточарске, земљорадничке и др.); 5. Постанак имена сеоских и других; 6. Постанак села и порекло становништва, остаци из старине; 7. Занимање становништва.

такву област изградити и општи антропогеографски преглед. Нема сумње, да је овакав начин објављивања најбољи: дају се и општи погледи и закључци за сваку природну целину, а одмах затим долази и сва грађа, тако да је и она свакоме приступна.

Имам овде само још ово да напоменем. Ову другу врсту грађе не само да треба пробрати и уредити, него би је најпре ваљало и критички (бар у неколико) проверити и допунити. Јер њу су слали већином сарадници трећег реда, људи, који су овда онда израдили опис понеког села, да би се одужили позиву Географског Завода. И наравно, да они нису могли радити толико разумевања, као стални сарадници. Зато је у тим појединачним описима могло остати много што, шта превиђено. Добро би дакле било, кад би се тава грађа из неке области поверила коме од сталних сарадника, да је путовањем по самој области допуни и њену поузданост утврди. И ако би посао услед тога био мало успорен, али би бар сви радови у «Насељима» остали на истој висини по њиховој научној вредности ¹⁾.

Овим смо разгледали пут, којим је пошло проучавање села у српским земљама и којим и сад иде. А јамачно ће требати још подужи низ година оваког рада, док се оно заврши у свима српским крајевима.

* * *

Да прићемо сада разгледању радова у обе књиге «Насеља». У I књизи је најпре велика расправа професора Цвијића: Антропогеографски Проблеми Балканског Полуострва, затим три рада од његових ученика: Доње Драгачево од Јована Ердељановића; Средње Полимље и Потарје од Петра Мркоњића (Танасија Пејатовића, који је на нашу велику жалост прерано умро) и Дробњак од Светозара Томића. У другој књизи има 9 радова, 5 од Цвијићевих ученика, а 4 од сталних сарадника из народа: О љубићским селима од Радомира М. Илића; Врањска Пчиња и Околина Београда од Ристе Т. Николића; Млава од Љубомира Јовановића; Левач од Тодора М. Бушетића, учитеља; Васојевићи од попа Богдана Лалевића и Ив. Протића; Вишеградски Стари Влах од попа Стјена Трифковића; Билећске Рудине од Јефта Дедијера; Шума, Површ и Зупци од Обрена Ђурића-Козића, учитеља.

Све ове расправе појединих сарадника имају исту главну основу, а то је антропогеографски материјал, прикупљен према поминутим «Упуствима». И распоред је те грађе у главном код свију подешен према одељцима «Упустава». Још се и у самом начину обрађивања јасно види једно заједничко начело: да се оно, што је опште, што вреди за целу проучену област, прикупи на једном месту и нарочито истакне и одвоји од онога, што је посебно или изузетно. Али поред ових заједничких, већина од поменутих расправа има и својих засебних особина, како у обради, објашњавању

---

1) Нешто слично је већ урађено у Географ. Заводу. Заводски асистент, Риста Николић, проучио је сву грађу за околину Београда, које је било у Заводу, па је онда путовањем знатно допунио, употребно и податке из књижевности и тако је израдио ваљану расправу. Желети је сад само, да се тако поступи и у свима другим случајевима!

појава и извођењу закључака, тако и у обиму и врсти унесене грађе. Тако нпр. у многим од њих имамо, поред главне грађе на првом месту, и много етнографске а затим и историске и филолошке. Да ово није на одмет, разуме се по себи, а да се објаснити не само личним схватањем и вољом појединих писаца него и самом тесном везом антропогеографије са поменутиим наукама, нарочито с етнографијом. — Уза сваки од радова има врло корисних прегледа или спискова свију географских и етнографских назива (термина), географских имена и породичних презимена. Уз поједине радове иду и карте, цртежи и фотографије, прикупљени у поменута два атласа. Кад разгледамо атласе, видимо, да су неки радови оскуднији у једној или другој врсти ових прилога. То је последица неких тешкоћа, које се не дају тако лако савладати (в. предговор II књ. «Насеља»). Прва је од тих тешкоћа, што сами сарадници не располажу подједнако сваком од потребних вештина (цртањем, фотографисањем и картографским знањем) нити се то према приликама у нас може од њих и тражити. А друго је, што се српска Државна Штампарија, у којој се ови атласи раде, и сама бори са многим техничким недостацима, те неки од ових прилога добију по невољи сасвим другачији облик од онога, који им је првобитно, као најпогоднији, био намењен. Али би сам Географски Завод могао бар једну празнину увек попунити, а то је: да заради уза сваки рад згодну прегледну карту, која је увек преко потребна.

У својим **Антропогеографским Проблемима Балк. Полуострва** износи проф. Цвијић опште црте и шира антропогеографска разматрања, која се до сад могу сматрати као прва поуздана основица за даље студије. Осим тога има у овој расправи и мноштво подстицаја и упућивања на проблеме из живота балканских народа, нарочито балканских Словена. Не само балкански географ него и етнограф, културни историчар и филолог наћи ће у овој расправи пуно лепих тема за свој испитивачки рад.

Проф. Цвијић истиче особити значај Балк. Полуострва за географска и етнографска проучавања због његових великих природних и етничких разноврсности. Али су осим тога од особитог интереса и културне разлике. Скоро јединствена је појава, да на овако малом простору, као што је Балк. Полуострво, има четири главна културна појаса — византиско-аромунски (византиско-цинцарски), патријархални, италијански и средњеевропски — којима се могу додати и турски културни утицаји. Врло су лепо карактерисани поједини од ових појаса. Византиско-аромунском културном кругу припада цела јужна половина полуострва, и он још залази долином Мораве и у Србију и осећа се у црноморском приморју Бугарске. Али у Македонији има и знатних оаза патријархалне културе, и оне су обично словенске. Византиско-цинцарска култура је најстарија, али са пуно својих махна: са јако развијеном саможивошћу и грамжењем за добити, неразвијеним осећањем дужности и др. — Патријархална култура захвата готово све северне балканске земље изузев поменутих, у које је продрла византиско-цинцарска култура, и других на западу, који су под утицајем талијанске културе (управо су само вароши потпуно под овим утицајем). У области патријархалне културе «живе физички најјача и етнографски најсвежија племена и народи Балканскога Полуострва.»

(стр. XXXI). — Средњеевропска култура има врло малу област, захватила је само у неколико северо-западне крајеве Србије. — Најзад турска је култура ограничена само на мухамеданско становништво и на вароши по Турској («чаршије»); сеоско хришћанско становништво није овом културом скоро ни дирнуто.

У одељку за овим разгледају се **положаји насеља** на Балк. Полуострву. Особито вреди истаћи јасно уочену разлику по положајима села између западне и источне половине полуострва. У западној су половини села поглавито на брдима, сав је живот и рад сеоски усредсређен на брду, и села «заузимају махом велике просторе, често им је уздужна осовина 7—8 км. дугачка. Има их кашто на великом висинама. Највиша су села на Балк. Полуострву цинцарска у Пинду и дробњачка села у Језерима испод Дурмитора; овде су насеља махом на висини од 1400 до 1500 м...» (с. XXXIX и XL). — У источној половини полуострва села су напротив у долинама, јаругама и по равницама. У ову групу убраја проф. Цвијић и насеља по вртачама или доловима и карским пољима западне половине. Епир, Грчка и јужна Арбанија имају села и једних и других положаја.

У вези са положајима села проф. Цвијић нарочито наглашава и од коликог је значаја проучити и **врсте својине и економске прилике**, а заједно с овима и **занимање становништва**. Ово све расветљава и низом интересантних погледа и података. Тако налазимо мишљење, да се и данас на Балк. Полуострву могу с много поузданости проучавати првобитни облици својине, јер има остатака, који су «или прави првобитни облици својине или су им врло блиски» (с. XLIV). Затим се разлаже разлика у распореду сеоских имања између северо-западног и југо-источног дела Балк. Полуострва. У северо-западном делу је сваки сељак — где год је био слободан — заузимао велике комплексе земљишта и у сред њега или на једном његовом крају подизао кућу. У југо-источном делу сељаци су деобом распарчали земљиште, тако да кућа није могла имати око себе све имање него се куће «дижу па изабраном месту и то тако да су све у близу...» (с. XLIV). Осим ових момената врло је значајан и овај. За ово неколико векова турске владавине у многим се крајевима, нарочито планинским, услед слабе турске власти и немара народ развио слободније, него ли и у средњевековним својим државама. «И ја мислим, вели проф. Цвијић, да су нарочито у тим деловима нашег народа ојачали или оживели дубоки етнички инстинкти и осећања, која су у средњевековној држави била удурена. Тада је било враћања оним народним обичајима и навикама, које су средњевековно законодавство и јака власт сузбили» (с. XLVI).

Разноврсна занимања и начини рада у балканских народа биће несумњиво предмет врло интересантних проучавања. Да поменемо само ста-

рински начин наводњавања у Македонији, зидарство босанских Осаћана и југо-источних Србијанаца, пиротско ћилимарство, кујунџиство у Старој Србији, рибарство на македонским језерима, трагове старог рударства итд., па онда јако развијено печалбарство врло многих предела.

Положаји вароши и варошица су на Балк. Полуострву поглавито зависни од природних погодаба. За особито повољне природне погодбе везани су цели низови или појаси од вароши и варошица. И културно-историски утицаји били су од веома великог значаја. Етничком моменту не приписује проф. Цвијић великог утицаја на положаје вароши, али у толико више и с правом на њихов већи или мањи број. Нема сумње, да се једино овим узроком да објаснити сразмерно мали број вароши и варошица у Србији и у још неким српским крајевима.

Типови балканских села знатно се разликују једни од других. Проф. Цвијић указује на то, да се у српским земљама ове разлике огледају већ и у различном појму речи «село». Најстарији је појам села: насеље, па ма оно било и од само једне куће, уопште најмања јединица настањивања. И данас се држи овакав облик насеља у патријархалним, ретко насељеним српским пределима. У гушће насељеним и културнијим крајевима село је постало већа (првобитно административна) целина, која се дели на засеоке или крајеве, мале, џемате. — Вредно би било, да се и код осталих балканских народа утврди појам о селу.

Главније типове српских села имамо први пут опширније описане у овој расправи проф. Цвијића. Он их разликује пет, али напомиње, да ову поделу не сматра као завршну.

Старовлашки тип има најјаче растурене куће, обично на брду или на странама. Првобитно су то куће само једне задруге. Најчистија је област овог типа Стари Влах у југо-западној Србији и новопазарском санџаку (види карту: Крстац са Ђераћима), али је он распрострањен по свима западним српским земљама. Његова су збијенија врста: шумадски тип (слике: 1, 2, 3 и 4) са својим подврстама, друшким и разређеним селима, која чине прелаз ка збијеном типу (в. план Спасовине, краја у Лисовићу); затим рашка и ибарска села, која су опет прелаз ка власинском типу. — Од осталих балканских народа имају старовлашки тип арбанашка села северне и средње Арбаније и бугарска села у високом Балкану и др.

Власински тип, назват по реци Власини у јужној Србији, у чијем је слову најбоље развијен. Ово је јако разбијен тип села и то у сред народа, који иначе по својим етничким особинама живи само у селима збијеног типа. Једним је узрок овој разбијености природа земљишта: брегови и брда, испредвајани дубоким, урвинастим долинама (в. карту Барбарушинца). — Власински тип имају и села у Тињи (јужна Србија и Стара Србија), у планинским крајевима северо-источне Македоније и у хустендизском и запаљском крају Бугарске.

Скопски тип је особито развијен по скопској Црној Гори. То је најзбијенији и уједно најраспрострањенији сеоски тип на Балк. Полуострву. Наравно да и он има много својих варијетета: док се у селима скопске котлине куће кашто так наслањају једна на другу, дотле се у селима херцеговачких и босанских поља прилично издвајају поједине породичне групе. Готово цела Македонија, скопска, косовска и

метохиска Стара Србија, јужна и источна Србија (в. карту Ждрела) имају овај сеоски тип; даље су и готово сва грчка, цинцарска и османлиска села ове врсте.

Мачванско-јасенички тип. Има га само у северној Србији и у босанској Посавини. То је збијени тип али с ушореним кућама поред улица.

Читлучки тип имају само читлучка села по целој Турској, ретко у Босни и Херцеговини. Постала су поглавито утицајем османлиским. Такво село личи на утврђење у облику паралелограма или квадрата, чије стране чине низови од чинчијских станова, који су сви под заједничким кровом. У једном углу су беговски станови и зграде.

Узроке постанку разних сеоских типова на Балк. Полуострву разгледа проф. Цвијић прилично опширно. Мислим, да није оставио ниједну чињеницу недирнуту. Али се из његова разлагања и напомена види, да баш у овим питањима остаје још много и много да се тек проучи или боље утврди. Не зна се нпр. ништа поуздано о томе, колико има овде утицаја старих Илира и Трачана, а колико словенског и других; не сме се даље свуда поуздано гледати утицај етничких предиспозиција, јер је мноштво других утицаја бивало често јаче и од њих. Таки су утицаји: природне погодбе, станање разних раса на полуострву, разноврсност култура и државних организација. За доказ о јачини ових утицаја проф. Цвијић наводи повећи број примера са целог Балк. Полуострва.

Типови вароши и варошица, како проф. Цвијић згодно наглашава, у најтешњој су вези са поменута четири културна појаса Балк. Полуострва. Према разноликом утицају и комбиновању ових култура он поставља три главне групе типова: медитеранску, византиско-турску и северо-западну. Али свака од њих има више својих врста. Тако се код медитеранске групе разликују далматинско—млетачки, арбанашки и грчки тип. Византиско-турска група има осим својих типских вароши и засебне типове: цинцарски и арбанашки. Тако се и на типовима северо-западних вароши осећа неколико различних утицаја: на већини босанско-херцеговачких мухамедански утицај, али их има још и са средњевековним типом; у Србији и у Црној Гори има вароши мешовитог, средњеевропског и готово самосталног типа.

Вредно је, да поменемо овај јасно запажени процес у византиско-цинцарским варошима: нездрав начин живота и наипако византиско-цинцарски морал јако измеће и сатире варошко становништво, и оно се поглавито освежава придолажењем словена са села. Ово је доиста појав, који је вредан нарочитог проучавања.

Кућа.— У појединостима и поуздано говорити о врстама куће на Балк. Полуострву није могао за сада ни проф. Цвијић. Кућа има тек да се позна на основу опширних проучавања у свакој појединој области. Главно је, што се већ сада може утврдити, да се види «велика разлика и готово

оштра граница између каменних кућа јужних балканских земаља са Далмацијом, Херцеговином (Хумнином и Рудинама) и Црном Гором (осим Брда, где је мешовито) и кућа поглавито дрвене грађе, затим од плетера и ћерпича северних балканских земаља» (с. СIV). Прегледајући сваку од ових двеју група кућних типова проф. Цвијић се задржава поглавито на западним и средње-балканским кућама, које су му најбоље познате.

Међу кућама северног Балк. Полуострва нарочито се одликује дрвена кућа, брвнара западне Србије, Старог Влаха и Босне. И она има својих разних врста. Најстарији је њен облик наравно једноделна брвнара, покривена дубом или кровном (сл. 5), а доцније се развио врло висок кров од шиндре: куће шиндралије (сл. 6, 7 и 8). Даљи је развитак ове куће поглавито у хоризонталном правцу (западна Србија), ређе у вертикалном (Босна), те она постаје дводелна па и троделна, али се већ мења и по грађи: постаје најчешће полубрвнара, полуплетара, покрива се ћерамидом (сл. 9) итд¹⁾. Сада брвнару све више истискују зидане куће, а још се често могу видети на истоме двору и стара кућа, брвнара, и нова, зидана (сл. 10). — Куће нијућних мухамеданаца у Босни (а тако и у Херцеговини) све су зидане, најчешће двоспратне и у своме распореду, многим одајама и угодностима имају несумњиво много источњачког поред средњовековног старе српске властеле.

Другу је врсту северне балканске куће проф. Цвијић назвао моравским типом, јер је то кућа моравске долине, затим источне и јужне Србије и скопске Старе Србије. «Моравска је кућа у пресеку често квадратна, здепаста, саграђена од плетери или од ћерпича, ћерамидом или кровником (у ранијим временима и даском) покривена» (с. СХ). Има карактеристичан плетен димњак са настрешницом (сл. 10) или «пологлави» (сл. 11 и 12). Сад је ова кућа обично троделна, дакле развила се такође у хоризонталном правцу. Али њеног старијег облика више нема.

Међу јужним балканским кућама има такође знатних разлика. «Заједничка је особина свих ових медитеранских кућа: од камена су зидане и развиле су се и у вертикалном правцу» (с. СХIV). Проф. Цвијић је описао две врсте овог типа. Херцеговачко-приногорска кућа је зидана увек «у сухомеђину» (само су мухамеданске куће зидане с кречом). Унутрашњим деловима и пазивима ова кућа много подсећа на шумадиску. И она бива у даљем развитуку дводелна и троделна, али је чест и њен развитак у вертикалном правцу. «Негде је само доњи део, — она половина куће, која је на доњој страни, двоспратна» (с. СХVII). То су куће «на ћелици» (сл. 13) и др. «Двоспратне камене куће, велике и врло тврде, зову се у Пријој Гори кулама» (с. СХVII; сл. 14 и 15). Ове се куле разликују од арбанашких, које својим дебелим зидовима и пушкарницама представљају праве тврђице.

Македонска је кућа или поземљуша или двоспратна, а по грађи или плетара или зидана од ћерпича, ређе од камена. Поземљуше су или једноделне или дводелне. Најбедније су чифлиске куће, које су све под једним кровом. У једноделним кућама још понегде презимљује стока заједно са људма. Код двоспратних кућа је у доњем спрату одељење за стоку, а у горњем се станује, и он има негде и више одаја.

О најстаријем, првобитном облику куће у српско-хрватског народа има проф. Цвијић неколико разматрања, која ће помоћи, да се решавање овог питања упути правилним током. Једноделна (једноћелична) кућа

1) Шумадиски дрвени димњак не зове се цео — капић, као што је означено на стр. СVI и код плава на стр. СХVI, него само његова купаста дрвена капа. — Друго, јамачно је погрешно чуено или забележено, да се у западној Србији део куће изнад огњишта зове плочевље (с. СVII). Он се свуда зове прочевље или прочеље.

купастог облика (сибара, лубара, бусара итд.), које и сад има у неким планинским крајевима, несумњиво је понајближа томе првом облику. Она је дала назив и данашњем најважнијем делу кућном у већине Јужних Словена: «кући», т. ј. кухини. И у крајевима, где је ве као куће нестало, ипак је успомена на њу и по облику и по грађи очувана у другим зградама, као што су нпр. црногорске кљетаре и фицурице, дробњачки и васојевички дубирог или савардак и др. (в. даље сл. 18, 20, 22, 25 и 28).

Кућне зграде или стаје. Исте оне две велике области разнога кућног типа знатно се разликују и по броју и врстама зграда око куће. — У северној области се даље разликује северо-западни предео (куће брвнаре) од источног са моравском кућом. Северо-западни се крај одликује највећим бројем зграда око куће: има их некад и по 20 (в. сл. 16 са 15 зграда). Моравска кућа има обично само 2—4 зграде, готово толико исто и херцеговачка¹⁾ и црногорска, а македонска врло ретко више од две.

Поједине од ових области имају своје карактеристичне зграде. «Тако су вајати и млекари карактеристичне зграде северо-западних крајева нашега народа, у неколико и гостинске куће или одвојци» (с. СХХVI. Сл. 17 и 18). А за северо-западну Србију још су специфичне зграде собранице и гардачићи око цркава и манастира за народно весеље о саборима и преславама (сл. 19). — «За јужну, кршну Херцеговину, нарочито за сву Црну Гору, осим Брда, карактеристично је велико гумно», које је врло лепо озидао и поплочано. «За сву Херцеговину, црногорска Брда и за југо-источне крајеве Босне специфичне су зграде кланице» са два спрата: доњи за стоку, горњи за сточну храну. «За црногорска Брда, херцеговачку Површ и Рудине и за новопазарске крајеве карактеристичне су купасте пастирске колибе, у којима се и стока држи, и зову се дубирози или савардаци...» (све на стр. СХХVIII. Сл. 20). — «Северо-источни делови Србије, с оне стране Мораве, имају карактеристичну зграду појату» (с. СХХVIII), која је сточарска зграда, али великом делу становништва служи и за становање. — Још вреди додати ову напомену за Србију: «пивнице су карактеристичне зграде виноградарских крајева» (с. СХХVI), нарочито Крајине и Жупе. У Жупи се њихове групе зову пољанама (сл. 21).

Врсте сточарства, станови, катун, мандре. Три велика посла напомиње проф. Цвијић, који се имају извршити у вези с проучавањем ове стране народног живота: прво, пропратити мене, кроз које је пролазило балканско сточарство, јер се види, да су нпр. политичке промене биле за њ

1) Ипак ће их имати херцеговачка кућа уопште више. Тако у Билећким Рудинама има око 7, а у Шуми, Површи и Зупцима чак до 12 разних врста.

од великог значаја; друго, утврдити разне врсте и разне ступњеве сточарства на Балк. Полуострву; треће, даљим испитивањима тачно тачно картографски обележити сточарске области на полуострву. Ја имам да овим задацима додам још један, зацело не најлакши, а то је: питање, да ли су Словени донели или бар доцније сами развили своје сточарство или је оно чисто староседелачко — другим речма, колико има етничкога у сточарству Јужних Словена.

Као типске, номадске сточаре балканске ставља проф. Цвијић на прво место Цинцаре (Аромуне). Они су радовима Густава Вајганда већ опширно приказани научном свету. Проф. Цвијић је и сам походио њихове сточарске колибе у Бугарској и Србији и мапдре на планини Караташу испод Олимпа. Знатно је, да су цинцарске колибе врло сличне поменутиим најстаријим врстама српске куће (купасти сибарама и др.). Интересантна је и напомена, да Цинцари — као и становници источне Србије и Бугарске — ретко одвајају од млека скоруп, него граде масло и качкавал, док Арбанаси и западни Срби граде опр, скоруп и кисело млеко, а не ваде масло.

Арбанашки сточари се и животом разликују од цинцарских, јер нису прави номади. Они имају стална села, лети пазнжу са стоком у планине, које су у близини села, зими слазе у жупно јадранско или јегејско приморје или у котлине Старе Србије и Македоније (с. СХХХIV). Ова далека кретања њихова имају и етнографског значаја по средишњу област Балк. Полуострва, јер за њих нису ни највише планине непрелазне.

Српско племе Кучи у Црној Гори има сточарска кретања, слична арбанашким. Међутим херцеговачки Хумљаци иду само преко лета са стоком на травне херцеговачке и југо-источне босанске планине. У пригорским Брдима је развијено «катушко сточарење»: племе не иде никуд изван своје области. — У Македонији и у Старој Србији право, заједничко бачевање појединих села већ је ретко; превлађује сточарење појединих домаћина. У западној Србији је појединачно сточарење на становима сасвим превладало. А у источној Србији има оспм појединачног сточарења и сточарског удруживања, бачија.

Имена насеља. У овом се одељку нарочито обраћа пажња испитивачима на проучавање географских имена и на њихов значај. Ради примера је проф. Цвијић прегледао имена села и заселака у Србији и поделио их у групе према њихову пореклу. Видимо, да има врло интересантних имена, као што је нпр. она група, која подсећа на старо, поромањено становништво (Корњет, Негришори, Латинац, Власи и др.) или на Кумане, Печењге, Сасе, Мађаре, Грке итд. Даље групе, које подсећају на стару културу, на већа стара насеља, на рударство и др.

Миграције и порекло становништва. Истичући значај ове врсте проучавања како за антропогеографа тако и за етнографа, проф. Цвијић наглашава, да су она стога и узета за средиште целокупног проучавања насеља у српским земљама. На њих се обраћа највише пажње. Метода је тог испитивања непосредна и посредна. Непосредни је пут распитивање у пароду и употреба писмених извора. Посредних начина има много. Заснивају се на карактеристичним особинама појединих делова балканског ста-

новништва: кад се становници једне области преселе у другу, они сачувају за још извесно време и те своје особине и по њима им се може одредити порекло. Те су особине или антропогеографске или етнографске и соматске или дијалектичке. Проф. Цвијић наглашава, да се «много од антропогеографских особина дуже одрже него етнографске; и за то су оне од ових важнији знак за распознавање порекла становништва» (с. CLIX). Мислим, да ово тврђење треба изменити у толико, да се уопште спољашњи знаци, дакле материјална култура (а ту се нарочито не може оштро одвајати антропогеографско од етнографског), код досељеника најпре прилагоде новој средини, али карактер народни, облици друштвеног живота и иначе цела духовна култура одржавају се најдуже.

Правци великих народних кретања на Балк. Полуострву имају два главна и сасвим супротна обрта. Пре турске најездеји са ширењем српске и бугарске државе према југу ишло и народно кретање у правцу са с. на ј. (према Македонији и Арбанији). Напореда са турском најездом и после ње народ се највише из српских а много и из бугарских и арбанашких земаља селио ка северу. С ослобођењем словенских држава и Грчке настају из неослобођених крајева нове струје—истина више појединачних—сеоба у слободне а слабо насељене земље.

Малих сеоба, сељакања, било је наравно увек, и проф. Цвијић разлаже њихове узроке, од којих су неки бивали стални кроза сва времена (природни, нарочито економски и климатски, па крвне освете и др.), а други су се мењали према политичким и културним приликама. Од првих је нарочито значајно силажење планинаца у ближе и даље равнице. Од других је вредно истаћи осим поменутих новије промене политичких граница и сударе мухамеданског и хришћанског становништва.

Већих етнографских поремећаја и стапања није за последњих векова било на Балк. Полуострву. Али су ипак промене ове врсте биле непрекидне, нарочито на мањим гомилама народним и на додирним областима већих народа.

Од свих мањих народа балканских највише су губитака претрпели Цинцари, који се на југу појелињавају, у ана северу пословењавају. Турци су такође врло много изгубили, гинући по ратовима и дегенеришући се у новим седиштима на Балк. Полуострву. Арбанаси, насељени по Грчкој, великим су делом претопљени у Грке. — Друга врста етнографских поремећаја нарочито је знатна на граници српског и арбанашког народа, а затим и на граници српског и бугарског. Професор Цвијић наглашава физичку јачину у Арбанаса као узрок њиховом напредовању према Србима. Али је тежко веровати, да су Арбанаси физички јачи од Срба, нарочито од српских горштака у Колашину и око Метохије¹⁾. Пре ће главни узрок бити повлашћени по-

1) Срби, као и остали јужни Словени, састављени су телесно од словенске расе, која је једна од најживијих, и од оне исте илирске (односно илирско-трачанске) и романске мешавине, од које и Арбанаси.

ложај Арбанаса у Турској, и то баш мухамеданаџа, који Србе поглавито и потискују. Врло покретљиви, увек добро оружани Арбанаси, са јаком племенском организацијом ударају на неоружане и незаштитене српске сељаке, који се — вековима потиштени и растурени у мање оазе — и иначе једва одржавају. Физичка јачина Срба и Бугара, каже и сам проф. Цвијић (с. CLXXVIII), била је — поред патријархалног живота и велике плодности њихових жена — узрок, што оба народа нису много изгубила. А треба се најзад сетити и тога, да су пре неколико векова Срби потискивали и посрбљавали те исте северне Арбанасе.

Најинтересантнији одељак говори о пореклу становништва појединих области, разликујући активне и пасивне земље. Али се проф. Цвијић ограничава овде само на српске области, за које се већ на основу досадашњих испитивања може одредити порекло становништва и правци или струје главних досељавања. Тако за Србију, која је добила највише досељеника, разликује проф. Цвијић врло згодно четири струје досељавања: херцеговачко—босанску, која је населила подринске и ваљевске крајеве, рашко—црногорску за Шумадију, моравску за средишњу Србију и косовску за источну Србију.

Новопазарски санџак (с околним деловима Рашке) је у току времена променио своју улогу: раније густо насељен и матица Шумадије, сад је постао прелазна област за црногорске и херцеговачке досељенике. — Метохиска и косовска Стара Србија су од времена великих српских сеоба остале са врло мало старинаца, те је данашње српско становништво већином новије¹⁾. — Македонија и скопска Стара Србија су напротив од времена турског освојења па све до сад биле једине области, које су издавале словенско становништво а никако примале. Слободна Србија и Бугарска привлаче га и сад у врло знатном броју.

Црна Гора, Херцеговина и Босна имају врло много старинаца а досељеника само у понеким крајевима, и то у Црној Гори највише из оближњих племена и затим ускока, а у Босни с Херцеговином највише из Рашке и Црне Горе, затим из Боке и Далмације (католици). Иначе је у Босни с Херцеговином најглавније било унутрашње сељакање, а код мухамеданаџа није ни тога било — они су били најсталнији (све до «окупације»). — Бока и Далмација имају много досељеника из Босне и Херцеговине, и то православних.

Из овог се прегледа јасно види, да су најактивније земље: Херцеговина, црногорска Брда, Македонија и северна Арбанија. Најпасивнија је Србија а у многоме и Далмација и Бугарска. Наизменично пасивне и активне биле су стара Рашка, права Црна Гора и Босна.

1) Као што је помињато, оно сад узмиче пред јаком најејадом арбанашком, онако исто као и у западној Македонији. На једном примеру (за тетовску област) проф. Цвијић је опширно представио цео тај начин арбанашког ширења и српског узмичања.

Сборник по етнографској.

* * *

Пошто смо овако разгледали расправу проф. Цвијића, остаје да се каже по истогод и о појединим радовима I и II књиге «Насеља». Али се на њима нећемо много задржавати, јер они сви својом главном садржином дају појединости за онај општи преглед у «Антропогеографским Проблемима». Само на неке особитости мислим највише обратити пажњу, којих има у појединим радовима било услед тога што је сама област многоструко интересантна било зато што је сам испитивач обратио на извесне појаве више пажње него други. — Прво је на реду опис Доњег Драгачева.

*

Доње Драгачево је северни, нижи део области Драгачева у југо-западној Србији. Не само положајем него и антропогеографски и етнографски спада потпуно у старовлашки круг југо-западних српских земаља. Села имају још заједница, т. ј. заједничких шума и утрина и то општинских, сеоских и џематских. У типовима сеоским још се јасно познаје старија подела на засеoke (географске целине) и по-вија на џемате (родбинске целине; в. напред карту Крстаца са Ђераћима). Сточарство, негда знатно развијено, сад је сасвим опало.

Међу географским именима има их знатан број несумњиво страног, по свој прилици пларско-романског порекла, као што су нпр. имена за села: Негришори, Дучаловићи, Пилатовићи итд. Исто тако је и међу породичним презименима врло много несрпских (Габори, Јотулићи, Езани и т. д.). Од разноврсних старина знатне су хумке и стара «Гречка», «Циновска» и «Маџарска» Гробља, негде с огромним каменим плочама, већином без икаквих знакова. Од 20 испитаних села само 12 имају стариначких породица, али и за осталих 8 села има поуздано предања, да нису сасвим нова, него да су била и пређе насељена. Само једну шестину од целокупног броја породица чине старинци, а остало су све досељеници. Пореклом су они досељеници из југо-западних српских крајева, и то више од половине из самог Старог Влаха. Главна је маса досељеника дошла крајем 18 и почетком 19 столећа.

Осим антропогеографских података има у овом раду и етнографских у засебном одељку Неколике етничке особине Драгачеваца. Ту се у општим цртама говори о народном карактеру, језику, ношњи, типу, родбинским везама и о слави (врском имену).

Средње Полимље и Потарје—у новопазарском санџаку, део српског етнографског језгра, али до сад врло слабо или готово нimalо проучаван. Ово је предео старе области Подгорја. Праве је карсне природе, с оштром климом, која је још оштрија, од кад су сатрвене негдашње велике шуме. Зато више не успева и не гаји се ни винова лоза, која је негда (још и у 16. и 17. веку) лепо напредовала.

На основу споменика да се доста поуздано утврди распоред старих српских жупа у овом пределу. Значајно је, да су оне све биле распоређене по низинама око карсне висоравни. Према томе су на висоравни могли бити само катун влaшких сточара, који се нису рачунали у жупе. Стајањем српског и влaшког жпвља развија се и у Срба сточарство и заснивају се стална насеља по планинама. Доцније Турци отимају постојињу земљу и тиме појачавају ово померање. Сточарство је и данас главно занимање народно, свуда осим у плодној долини лимској: Сељаци се доста баве и разним занатима, и особито је вредно пажње, да има породица, у којима је од вајкада један исти занат прелазно с колена на колено.

Насеља су у свему задржала тип, који су имала и за време старе српске државе: мала, разбацана села од по 2—3 куће, ређе 3—10 «чопору». Задруга нема великих, веће су обично од 20—30 чезади. Кућа и све зграде омако не граде

се од дрвета, само што је подзид већином од камена (сл. 22 и 23). Димњака на кућама нема него само баде. Многа несрпска географска имена (Лип, Тара, Каштељ и т. д.) спомен су ранијег становништва, а много је у овом крају и римских остатака. Међу данашњим становништвом, и православним и мухамеданским, врло је мало старинаца. Услед многобројних узрока народ је био непрестано у покрету и селио се на север и северо-исток, а на његово место су се досељавали планинци са ј.-а. (из Куча, Роваца, Дробњака, Гор. Колашина и Пиве). У новије време је покретљивост мања, али се непрестано досељавају босански мухамеданци. Има доказа, да је раније и племенски живот био много развијенији. И сад има три знатна српска (мухамеданска) племена у Доњем Колашину и Кричку: Каљини, Милани и Ђурђевићи.

Дробњац, племе у пригорским брдима, у северној Црној Гори. Јужни, нижи и жунији део дробњачког земљишта чине Корита дробњачка а виши пространа висоравна Језера испод планине Дурмитора. Сам Дурмитор је највећим делом дробњачки. Земљиште је уопште богато погодбама за сточарство: пашњацима и водом (многобројним језерима). Јачем развиту земљорадње смета и оштри климат са дугим зимом. Зато је сточарство и данас главна привреда целог Дробњака. Тако имамо у овом раду леп опис и управо целу историју једног српског сточарског племена.

Од особите је вредности, што се јасно и поуздано износи постанак дробњачког племена, те је ово и врло користан прилог ка решавању спорног питања о начину, како постају племена. Видимо, да је још крајем 14 века у овом пределу било неких становника под именом Дробњаци. Али услед турске навале њих готово сасвим нестаје. Средином 16 в. досељава се у Корито дробњачко пет јаквих породица из Рудина а пореклом од Травника из Босне и затичу само четири староседелачке породице. Нешто доцније доселе се из околних планинских предела још 5 породица. Првих пет породица потчињавају своје утицају и староседеоце и ове доцније досељенике и овима намећу своју славу, Св. Ђурђа. И тим је ударен темељ племену. Језгро племена чине потомци од ових 10 досељених породица, а староседеоци имају због малог броја сасвим незнатну улогу. И доцнијих досељеника је врло мало. Кад су се Дробњаци у Кориту намножили, отму висоравна Језера од суседних Кричкова и Бањана.

Племенско је уређење било у потпуној спази све до 1863 године, а тада је племе потпало под Црну Гору. Од племенских установа имамо овде врло добро проучену једну врсту, која је била до сад слабо позната, а која чини основ опстанка племену. То су економске уредбе, а на првом месту облици заједничке својине: комунице. «Комунице су заједничке земље, горе, шуме, планине, млини једнога племена, једнога села или једне породице» (с. 396).

Због велике разноврсности дробњачког земљишта и села су на врло разноликим положајима а због тога им је и тип различит¹⁾. Кућа је у Дробњаку тројака: камена кула (права кула и кућа на ћелици; в. сл. 14, 15, 24), дрвена брвнара (сл. 25) и спротњска поземљуша. Све су куће без димњака. Осталих зграда има 6—7 врста, готово све сточарских и врло ретко да је која близу куће. Најугледније су зграде стаје (сл. 26), колибе (сл. 25) и савардаци (в. сл. 20).

Разгледајући географска имена описивач наглашава, да је необично развијено давање тих имена и великом већином су природна и сасвим оправдана. Мало је које, да нема јасан српски корен.

О љубићким селима. Предео љубићких села је у југо-западној Србији, северно од западне Мораве а јужно од планине Рудника. Ова се област по својим антропогеографским и етнографским особинама у многоме слаже са Доњим Драгачевом, које му је готово у суседству. И порекло становништва је у обема областима

1) Писац разликује четири типа — шумадски, приоречки, прелазни и власински — али се чини, да је први и четврти погрешно назвао. Према опису се види, да је пишчев шумадски тип у ствари најближи старовласинском, а његов «власински» је само разређена врста шумадскога типа.

скоро исто. Старица је врло мало; главна је маса становништва од новијих досељеника (из 18. и 19. в.), који су већином из Старог Влаха и југо-западних планинских предела. Пада у очи велики број породица из Босне. Писац с разлогом истиче турско-аустријско ратовање у годинама 1737—1739 као врло значајно за промену становништва у овом крају. То је доба несрећне сеобе патријарха Арсенија IV Јовановића, која је несумњиво захватила и љубићска села. Само је тешко веровати, да је тада овај предео остао баш потпуно пуст. Густе шуме су увек биле заклон извесном броју породица. Да у таким приликама ипак није сав народ бежао у туђину, једно показује живо очувана успомена на један доцнији догађај, «Кочову Крајину» (1788—1791). Старци знају и сада, које су породице тада бежале у Срем, а које су се криле по збеговима у шумама и пећинама.

Код положаја села особито су zgodно запажени практични, економски обзир. Од планинског венца Вујан-Котленик слазе ка моравској равници много бројне косе и плећата брда, и сеоске су куће свуда по средини њиховој. Тако су онда сваком селу у близини и његове њиве у равници и шуме и пашњаци у брду. — Заједничке утрине и шуме или су општинске или сеоске. Све их више нестаје а напоредо са тим и сточарства. — Сеоски је тип старовлашки, али већ на прелазу ка шумаднском. «Крајевин» одговарају драгачевским засеопцима.

Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве у јужној Србији, обухвата групу села, која су између праве Пчиње (у Старој Србији) и вароши Врање. То је део старе жупе Врање. Земљиште је врлетно, испросецано дубоким речним долинама; само је доњи део, ближе Морави, блажих нагиба. Према овоме се управља и положај и тип ових села, и писац их по томе разликује на горња, разбијена (в. напред карту Барбарушинца) и доња, збијена. Али је интересантно, да су и горња села била раније збијена и да су се тек од пре 70—80 година почела постепено разбијати. Поједини сељаци су напуштали «село» и настањивали се на својим имањима, где су им сточарске «трле». Мање горњих села постале су све од издељених кућа по једне задруге, тако да су оне и сад родбинске целине. Задруге су иначе сад ређе и мање.

Пошто је овај крај био до скоро под Турцима (до 1878 год.), писац се опширније бави и народним стањем за турске владе. С одласком Турака земља је сва постала приватна својина народна, а пређашње заједничке утрине и шуме остале су и даље заједницом појединих села. Нека су села и ту заједницу сасвим поделила.

Најстарије су куће биле оригиналне «куће на кривуљама» (од дрвене грађе), у којима су људи живели заједно са крупном стоком. Данашње су куће зидане. Око куће има подоста зграда, неких 11—12 врста. Сточарство је прилично ослабело. Некад је пак било и бачевања. Зна се, да су некад на оближњу планину Мотину долазили и цинцарски сточари, Црновунци. Од њих су остала имена и неким селима (Сурдул, Барбарушинце и др.).

Од старина су знатна Русалинска Гробља, која су јамачно у вези са народним обичајем Русалијама. За сад се зна за тај обичај само у јужној Македонији, али га је морало бити и у овим крајевима. У језику и успоменама данашњег становништва писац је нашао доказе, да је у овом крају раније живело становништво са правилијим говором него што је дијалекат садашњих становника. Историски догађаји, нарочито турске најезде и ратови, збиља су све до средине 18 века утицали на расељавање овог краја¹⁾, и он је несумњиво био јако опустео²⁾. Тек од 150 го-

1) Штета је, што се испитивач није сетно и нарочито нагласио, од колико је пресудног значаја по његов крај морала бити српска сеоба под патријархом Арсенијем Чарнојевићем. Историјом је утврђено, да је та сеоба захватила и цело горње Поморавље с околином.

2) Старијих насеља ипак није могло сасвим нестати, као што писац мисли (с. 150), јер ко би онда предао досељеницима она имена ранијих села и оне речи необичне за њихов говор? Осим тога видимо у Пчињском Поменику сва сеоска имена забележена са правилим наставком, што је знак, да су се онда (18 век?) још тако називала.

дина на овамо које сталожене прилике а које саме снахије привукле су масу досељеника, и то највише из праве Пчиње (Врањске и Кумановске), затим из околине Кратова, Криве Паланке, Гилана (везда Ђијлана?) и Јабланице у Старој Србији. У новије време досељавање је готово сасвим престало, шта више становништво се услед намножености много одсељава даље на север. Ово иде у толико лакше, што се Пчињани, нарочито из горњих села, поред сточарства много баве и занатима (зидарским умарским и терзиским), те иду у великом броју у печалбу.

Левач у средњој Србији, северно од Западне Мораве а јужно од планине Јухора и Гледњих Планина. Једна су левачка села више у планини, док су друга захватила ниске косе планинске. Отуд има међу њима и знатних разлика у положају, тли, задружном стању и занимању становника. На жалост писац нам о свому томе врло мало казује а о развиту ових појава и о економским приликама баш ни мало¹⁾. Левач, та стара жуна, заслужује мало више обзира. — С друге стране описивач је врло лепо пропратно развитаку куће у Левчу. Од најстаријих, худних «кривуља» до садашњих плетара видимо неколико прелазних облика, међу њима и брвнару.

О сеоским и другим именима има доста народних тумачења, али ретко да које заиста објашњава, него су све измишљене приче. И по томе а много и по облику и по значењу види се, да су та имена врло стара. — Говорећи о пореклу становништва писац каже, да у Левчу има породица, које важе као староседеоци, али су се у ствари и оне доселиле, само раније, те им се заборавило, одакле су старином. То уопште узето вреди готово за сваку област, али ваља имати на уму, да је ипак Левач јамачно сачувао много више врло старих породица него предели, које су захватиле оне своје под патријарсима или расељавање услед других узрока. У прилог томе говори и многа старина, што се код Левчана очувала у обичајима (нарочито славе са преславама), у грађењу старијих кућа и зграда итд. Истина је Кочина Крајина била баш за Левач кобна, али описивач и сам нарочито наглашава, да се од разбеглих Левчана многи враћаху на згаришта својих кућа...» (с. 481). Није без вредности и то, што староседеоци обично заузимају средину села. Велику већину становништва чине сад наравно досељеници, који су највише с југа: из Топлице и Жупе, са Косова и из Црне Горе. Главно је досељавање било после Кочине Крајине (Крај 18 и почетак 19 в.).

Писац има и прилично својих додатака о народним обичајима и о ношњи. Описивач се бави и о старим градовима, црквицама и гробљима («Циновска» или «Циновска», «Латинска», «Римска» и «Маџарска» Гробља).

Васојевићи, племе у северо-источној Црној Гори, од кога је трећина још под Турцима. Опис овога чувеног племена одликује се обилатом и врло интересантним грађом, у толико више, што су описивачи увели у свој рад онолико исто етнографског колико и антропогеографског. А међу етнографском грађом има и врло много такве, која је од знатне етнолошке вредности, особито по социјалну етиологију. Да истакнемо неколико понајглавнијих података. Народно предање о постанку племена Васојевића није истина опшрно, али се бар по свему чини, да има у себи много поузданог. Цело племе одаје и сад особиту пошту своме праоцу Васу, пореклом Херцеговцу, од чијих се потомака оно једино и намножило и разгранало; никог од иноплеменника Васојевићи не примају у своје племе и шта више у свом племенском поносу презиру сваког, који није Васојевић. Још до пре недавног времена беху прави сточари са бурном четничком историјом, у којој су показали велику животну снагу и надмоћност над суседним племенима. Њихови обичаји, особито ови о женидби, имају или су бар до скоро имали многу и многу старину из врло давних времена. Тако: оно уговарање и погађање око невесте; обичај, да невеста и после просидбе остаје у својој породици и по 5 година; «војвода», «барјак-

1) Ови су недостаци најбољи ослонац за коју напред исказану напомену, да оваке радове треба Цвијићевим ученици да допуњавају. Грађа, која се објављује, треба заиста да буде што потпунија. Треба што пре спасавати од заборава оно што се још може спасти.

тар», «пустосватнице» на свадби; у невестини дому «између сватова посада још онолико сељака из тога села, колико је сватова» (с. 556); многобројна даривања; «мајчина пара»; окретање невесте око огњишта у новом дому; невестино родовање — и много, много других лепих прехришћанских устамова, све чисте прте тинског патријархалног друштва. А особито јасно сећају на старе словенске земљорадничке обичаји о Божићу и крстоноше. Врло је значајан и један податак, који нас поуздано утврђује у томе, да је слава вредела као установа целог племена: Васојевићи договорно одређују једном своме делу, да слави Св. Саву место Св. Арханђела, а доцније опет договорно реше, да тај део поново узме племенског свеца, Св. Арханђела.

Сточарство је и данас много претежније од земљорадње. Оно је у овом раду (исто као и у оном о Дробњацима) одлично описано и од особите је вредности, што у опису имамо читав речник веома лепих народних назива за све предмете и послове око сточарства.

Из своје колевке, Лајеве Ријеке, Васојевићи су се раширили далеко на северозапад преко западних Комова и преко Липа до саме Мокре Планине. Свуда живе у разбијеним селима по странама речних долина (нијад на брду). У грађи сеоских кућа и осталих зграда превлађује дрво, али је честа и употреба камена (сл. 27 и 28). Око села су увек комуни, т. ј. заједничке шуме, а даље је сеоска планина, опет заједничка. Жалити је, што у овом ипаче тако ваљаном раду немамо онако опширно проучених комуница као у раду о Дробњацима. И о целом унутрашњем развиту племена описивачи говоре уопште мало, а могли су нам дати још много изврсне грађе¹⁾.

Вишеградски Стари Влак је у југо-источној Босни, између Дрине и србијанске границе. То је најзападнији део великог планинског предела, Старог Влаха. И становници му се у свему разликују од суседних Бошњака а чине једну етничку целину с осталим Старовлашанима, нарочито с онима из ужичког округа у Србији. И појам о селу и типови сеоски и кућа са зградама у свему су старовлашки.

Сељаци су већином кмети на беговским имањима. Ипак имају поједина села заједничких шума на планини, где су им станови. Овде се по становима готово више држи стока зими него лети. Негде по две—три куће имају један заједнички стан. Земљорадња је сад претежнија од сточарства.

Међу селима има их и врло старих са поуздано стариначким породицама. Једно је од таквих историско место Добрун са развалинама негда знатног града. Али је већина данашњих села постала од нових досељеника на селиштима и развалинама старијих насеља. И многе пренесториске «громиле» и гробља са стећцима знатни су остаци ранијег становништва.

Досељеници су сви из 18 и 19 столећа и готово сви из јужнијих крајева: из Доњег Полмља, Старог Влаха, Херцеговине и Црне Горе.

Билећке Рудине су у југо-источној Херцеговини до црногорске границе. Ово је многоструко интересантна област, коју је њен описивач врло исцрпно и ваљано проучио. Он је утврдио, да Дуљанинова жупа Rudina постоји и сад у овој области. Лепо је истакао утицај карсног земљишта и затим Северног Ветра п хидрографских прилика на положаје и типове насеља. Јасно је утврдио појам села

¹⁾ Тако, на првом месту за економски развитак (облици својине); даље појам о јединици насеља (појам о «селу») и њено даље развијање и типови у вези са родбинским појмовима, са задругом, браћством итд.; затим врло важан однос Васојевића према оном становништву, које су они у своје ширењу обухватили у обим своје племенске области, као и према досељеницима, Ускоцима и др. Видимо ипр., да се становници у селу Слатини разликују «од осталих Васојевића, како по говору тако и по држању» (с. 589). Откуда то? Па онда се каже, да у целим Васојевићима једино село Трешњево има поделу на *мале*, али се то не објашњава. Помињу се међу Васојевићима и неки презрени «Србљаци», али се не каже ништа више о њима.

као географске целине и утицај природних погодаба и читљивог система на груписаност или растуреност сеоских кућа (односно «чопора»; в. карту Мируша).

Од особите је вредности цео одељак о економским приликама. Видимо, да су овде сачувани многи и разни облици заједничке својине у земљишту. Све земљиште у «општинском удуту», што није агинско или приватно, спада у заједнице. Заједничке имање заједно са шумом зову се мера. Она одговара општинским заједницама у Србији. Писац налази доказа, да су многе мере биле у почетку заједнице појединих брстава. — Много су знатнији и веома ретки и необични облици заједничке «прадне земље» (оранице). То су или цела имања или поједине њиве (нарочито по брдина), које остају као заједница једне задруге, и пошто се она у свему другом поделила. Чак има и таквих примера, да се таким заједницама не користе сви чланови негдашње задруге него појединци — кад је коме потребно. Мислим, да је правилно што писац оваке заједнице тумачи једино етничким особинама народним.

Из опширног писчева разлагања о кући и о њеном развоју јасно се познаје разлика и подвојеност између народних типова кућних (колибе, сламнице и полаче) и великашких чардака (односно ћелица) и кула, које су до скоро имали само мухамеданци а јамачно су биле још станови старе српске властеле. Народне су куће једноделне и по развоју стоје у тесној вези једна са другом. Међутим великашке куће не представљају ни по чему продужење у развоју народне куће, оне су нешто сасвим друго, пореклом изван ове области. — Око куће је већином повеће имање, «зграда». Близу куће, које на кућном дворишту, које на «згради» има 7 врста разних, највише сточарских зграда.

«Рудине су на првом мјесту сточарска област». Мере постале заједнице већ су повољна погодба за сточарство, али оне не би биле довољне, да Рудинци немају својих «планина» око Вољујака и Маглића. Ове су «планине» заједнице или општинске или сеоске или породичне, и то или од старина или су доцније заједнички купљене у ага и бегова. Климатским приликама ниских Рудина објашњава испитивач редовна и знатно удаљена сточарска кретања рудинска.

Најстарије (халштатско?) становништво ове области оставило је своје трагове у купастим хрипама од камења, «гомилама», а из доцнијег времена су можда «Грчка Гробља» и већ из средњег су века камене «гробнице», многе са српским натписима. Има и много старих селишта у успона на врло старе породице. И међу данашњим становницима има 15 стариначних и врло разгранатих породица. Испитивач с правом напомиње, да би се и од ових породица развиле онако јаке сродничке (племенске) целине као у Црној Гори, да није било јаког турског утицаја, појачаног нарочито тиме, што је кроз Билећке Рудине ишао један од најзнатнијих трговачких путева, који је олакшавао и приступ Турцима и расељавање становништва. Досељеници су пореклом највише из данашње Црне Горе, мање из Херцеговине и Боке. Према томе имамо овде изузетан правац досељавања: и — з.

Млава у источној Србији, с обе средњег тока реке Млаве, пространа, брежуљкаста равница. Сва су села правог збијеног типа (в. напред карту Ждрела) осим два разбијена села, чији су се становници из негдашњих збије тих села тек за последњих 50 година растурили по својим имањима. Сеоске се мале свуда зову према породицама. Куће су увек окренуте лицем улици, а нису од ње ни много далеко. У пространом дворишту око куће има 13 разних зграда.

Писац држи, да је најстарија кућа у Млави била колиба од дубова дрвећа или прућа, покривена липовом кором. Али нам ништа ближе о њој не казује. Он мисли, да је та кућа средином 18 века замењена «дурунгаром», т. ј. брвнгаром, која је и данас у Млави најраспрострањенија. Али је тешко у то веровати а писац нема никаквих доказа¹⁾. Ређи типови кућни, од клинова и од коленика, у вези су са до-

1) Тешко је веровати, јер би се онда морало узети, да је народ у Млави за толико прошлих векова живео све у колибама. У ствари су колибе и брвнгаре јамачно од вајкада постојале једне поред других у нашем народу. Ја не сумњам ни мало у то, да је брвнгар врло стара српска — па можда још и заједничка словенска — кућа. Она је још и данас готово свуда у нас распрострањена.

сељеницима из јужне Угарске. Најновије су куће чатмаре и на «бондрон» (од ћерпица).

Оточарство је врло јако. Стока се и лети и зими држи на салашима (поја-тама). Још се чува и лепи обичај бачијања по планинама или на имањима.

Млава је пуна старинских, особито римских остатака (гробаља, тврђава, рудар-ских окана, «чаршија» и путова), а знатан је број и српских из средњег века. Има много старих селишта, али данашња насеља немају старинаца. Испитивач је нашао само 82 породице старијих досељеника, које меће у крај 17 и почетак 18 столећа. Доцније досељавање је било врло знатно и то највише из суседних области источне Србије, мање из остале Србије, а доста из Старе Србије (особито с Косова) и из Аустро-Угарске, већином из Ердеља. Из источне Србије и из Ердеља подлазило је врло много Влаха и повлашених Срба. Испитивач описује неке разлике између њих и главских Срба и помиње једну, коју сматрам за врло карактеристичну. То је, да се у Срба увек чувају родбинске везе, док се у Влаха на њих мало pazi.

ОКОЛИНА БЕОГРАДА, на северу Србије, у куту између Дунава и Саве. Ниједан српски крај нема на оволиком, сразмерно малом, простору тако разнолико српско становништво и нигде се нису сусреле толике антропогеографске и етно-графске разлике и бурна прошлост области, као што је то случај са београдском околином. И зато је било сасвим оправдано издвојити београдску околину као засебну област у антропогеографском смислу¹⁾. За насеља овога краја имамо из неколико последњих, најтажнијих столећа српске историје и највише података у књижевности. Писац се је и њима обилато послужио и тиме расветлио прошлост неких села много поузданије него што је то могло народно предање. Погрешка је само—и ако мала—што су нека села остала непотпуно испитана. Уз овај рад иде и карта београдске околине, најбоља од свих антропогеографских карата из оба атласа.

Судбина насеља била је овде увек везана за судбину самог Београда. Са његовим напредовањем или опадањем и насеља су ницала или пропала. Отуда и многобројан остаци њихови. Али се због тога и не може очекивати, да ће у данашњим селима имати врло старих породица. Описивач узима, да свих 95 најстаријих породица (непознатог порекла) неће бити овде старије од 17 и 18 века (да ли баш све?). Оне су, вели, јамачно све из Шумадије и јужних и југо-западних српских крајева. После је тек у почетку 19 века досељена већа маса новог становништва из источне и југо-источне Србије, из Старе Србије и Македоније. Најзад је у току 19 столећа подлазило врло много досељеника из свих српских земаља, а највише из северних (у јужној Аустро-Угарској). И тако сад има три групе села: једна са правим шумадиским саставом становништва, друга са врло мешовитим становнишвом и трећа, најближа Београду, са Србима из источне Србије и јужних српских земаља.

Овако разнолики досељеници а још и приличне разлике у земљишту (права Шумадија, Посавина и Подунавље) узрок су великој антропогеографској разноликости. Док су једна села збијена по речним чепенкама, друга су растурена по шумадиским и посавским косама и брдима а трећа имају све врсте ових положаја. Једна се од тих села деле на мале или имају шорове (в. карту Ритопека), друга на сродничке крајеве или цемате са пространим имањима око куће (в. напред карту краја Спасовине у Лисовићу) итд. Кућа има и моравских и шумадских и «пречанских» (т. ј. српских из Аустро-Угарске) или још и таквих, на којима се спајају особине од сва три типа. И о разликама у језику и ношњи изнео је испитивач неколико карактеристичних пртица. Уопште изједначавање иде само у мешовитим селима доста брзо; чистија села се држе још подвојено и чувају своје особине.

Шума, Површ и Зупци, три суседне области у јужној Херцеговини, на далматинској граници. То су вршевити, голетни, водом врло оскудни предели. Нај-источнија и Црној Гори најближа област, Зупци, разликује се готово у свему од

1) Могло би се само замерити, што су унета и нека даља, чисто шумадиска села, којима заместа није овде место.

других двеју и у многоме јако подсећа на праву Црну Гору, а већ и становништво је великим делом по пореклу из Црне Горе.

Села су збијена по равницама или на брдским странама, где оне прелазе у равницу. На кршевима су, јер се штеди ораћа земља. Нека се села деле на махале. Зубачка се села одликују раселицама, које су постале од народних збегова из времена Вукаловића Устанка (1857—1865 год.). Има породица, које станују подједнако и у селу и у раселици. Села су врло мала, средња од по 10—11 кућа. Земља је поглавито у рукама ага и бегова. Сточарство се још држи, јер има много заједничких паша и шума — мере, која је овде само сеоска а не општинска заједница (као у Рудинама). Раније су се могли делови мере и присвајати (у Шуми је већином и постала приватном својином), а сад се морају куповати од владе.

Описивач је лепо обрадио одељке о кући и о зградама, додавши им и јасне планове. Куће су зидање од камена а разликују се на поземљаше (сл. 29) и двоспратне (сл. 30). У једноделним поземљашама и сад понегде живе људи заједно са стоком. Описивач се опширније забавио и унутрашњошћу куће и «покућем». — Око куће има овај крај на 12 разних зграда, од којих су најглавније сточарске (сл. 31).

Као у Билећским Рудинама има и овуда «гомила» од камена (преко 300) и «Грчких Гробаља». Селишта има повише у Површи, у Зупцима ниједно. За прошлост ових предела знатно је, што је кроз њих водио стари Дубровачки Пут. — Села су све три области врло стара. И «старјенина», старих брастава, има сразмерно много, нарочито у Шуми (40%). Само је чудно, да та стара браства нису јако разграната, као што су ова од ранијих досељеника. Највећи је број досељеника из Црне Горе, нарочито у Зупцима (готово све избегли од крвне освете), затим из ближих крајева требњских, билећких и далматинских. Према томе је раније и овде главно кретање становништва ишло у правцу н.-з.

Има и један одељак о главнијим етичким особинама ових јужних Херцеговаца. Они имају много трговачког духа, који писац приписује утицају блиског приморја, нарочито Дубровника. У језику се осећа утицај приморски, највише у Зупцима. И ако нема праве племенске организације, ипак се становници сваке поједине од ове три области осећају увек као целина. Знатно је даље да и католици држе крвна имена и да се у овим пределима највише слави Ђурђев-дан ($\frac{2}{3}$ свих брастава), затим Јован-дан, Шћепан-дан и Петков-дан, а много мање Никољ-дан и други. — Немала је и кобна последица «окупације» расељавање становништва. Већ се трећина мухамеданаца иселила у Турску, а из 2500 православних кућа требњског котара отишло је већ 3000 најбољих снага у Америку.

Јов. Ердељановић.

Мотиви у предању о смрти краља Вукашина.

од Јов. Н. Томића.

I.

Претресајући питање о историјским траговима у српским народним песмама општенородног карактера, а нарочито о песмама о Краљевићу Марку, у једном свом раду нарочито сам нагласио како у њима није главно личност него мотив, и да због тога одабирање и груписање чињеница у њима није извршено према личности већ према мотиву, који им служи за основ¹⁾.

Али то што у предању вреди за однос личности према мотиву, вреди и за све остале чињенице, тако да ако се и код њих буду тражили ближи однос и узрочна веза, видеће се како и према њима мотив заузима исти положај. Он је основ, на коме се развијало народно предање; на њ је, као на готов основ, накалемљен по који историјски догађај или надовезан рад по које историјске личности, стога и догађаји и личности и све друге историјске чињенице јесу касније примесе, које су због сличности с појединим елементима у раније постојалом народном предању, потисле оне с погодног мотива и замениле их, али су при том и саме претрпеле измена пре него су добиле свој дефинитивни облик, сачуван у данас познатом нам предању.

И то се види не само у песмама општенородног карактера него чак и у разноврсним облицима локалнога предања с привидно историјским обележјем, где се на први поглед чини као да је сачувано највише трагова о историјским догађајима и личностима. И тамо мотив је основ, те се због тога о историјском догађају и његову утицају на машту код народа, о сачуваним траговима историјским и њихову односу према догађају, као и о изменама извршеним у току дуга времена, може доносити тачан суд тек кад се упозна карактер мотива. Јер, пошто он служи за основ предању, које се јавља у форми уметничког производа, он је тај чинилац што утиче на разраду историјског догађаја, на одабирање и груписање чињеница, на

1) Ко је Јдемо Брђанић. Прилог испитивању историјских трагова у народним песмама. Београд 1901, стр. 6.

карактер извршених измена и на замену сличних елемената ранијега времена са каснијима. Мотив нарочито утиче много на одступање у предању изнесеног догађаја од правог историјског и његово друкчије представљање; њему се има највише приписати што се у предању о каквом историјском догађају поједине чињенице групишу тако да њихов скуп у историјском погледу даје анахронизме и најчудноватије парадоксе; од њега зависи карактер уметничке разраде предања и трајање овога; због њега су се поједине чињенице много дуже одржале од правих историјских података и потисле их пред собом.

Познато је како је народно предање врло гибак елеменат, који се лако мења и дотерује према мотиву. И баш зато што је он такав, треба бити врло пажљив при испитивању историјских трагова у њему и никад не натезати са довођењем у везу привидно сличних слика у предању са онима о догађајима познатим из Историје. Због тога у испитивањима те врсте треба свагда поћи од изналажења основног мотива, с којим долазе у везу други и стапају се, јер се тек на такве надовезују историјски елементи, и поступно дотерују према мотиву.

Ово правило о мотиву јесте једно од основних у проучавању народног предања, и за њ имамо доста потврде у српским песмама општенородног карактера, и у приповеткама с историјским догађајем, и то како у онима општенородног карактера тако и у другима локалним. Али ретко је који пример тако убедљив, колико је то предање о смрти краља Вукашина.

II.

Народно предање о смрти краља Вукашина Мрњавчевића имамо очувано у двојаком виду: у народним песмама јуначким¹⁾ и у некаквом давнашњем локалном предању, које је послужило за извор Мавру Орбини при опису маричке погибје у делу *Il regno degli Slavi*²⁾, откуда је на једној страни дошло у млађе летописе српске типа Трношчева³⁾, а на другој дало грађе за бугарштицу «Кад је Никола Томановић невјерно убио краља будимскога»⁴⁾.

Најглавнији представник прве групе предања, песма «Марко Краљевић познаје очину сабљу», смрт Вукашинову везује за историјски догађај.

1) Караџић, Пјесме, књ. II (држ. издање) бр. 56, 57.

2) *Il Regno degli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni historia di Don Mauro Orbini*. (In Pezaro. 1601, стр. 276, 277.

3) Гласник Срп. Уч. Друштва, књ. V, стр. 76, књ. XXXV, стр. 47.

4) В. Богатић, Народне пјесме из старијих највише приморских записа. (П одељ. Гласн. Срп. Уч. Друштва, књ. X), бр. 35.

У њој се пева како је некаква Туркиња девојка рано уранила, да на Марици бели платно. Кад је била на Марици «до сунца јој бистра вода била—од сунца се вода замутила, — ударила мутна и крвава, — па проноси коње и калпаке, — испред подне рањене јунаке». У то вода нанесе једног рањеника, који девојку стане сестримити да га спасе. Девојка се ражали на га извуче из воде на обалу. Тада је рањеник упита има ли кога на двору, па кад дозна да има брата, замоли да га пренесу на двор, обећавајући да ће их лепо даривати, и њу и брата јој Мустаф-агу. Девојка га послуша, оде двору, тамо нађе брата, исприча му шта се десило на Марици и замоли га да не убија рањеника него да га донесе у двор. И Мустаф-ага оде. Али кад је видео рањена јунака, на коме је било чудно одело и о бедри скупопена сабља окована, «узе гледат' сабљу оковану, — ману њоме одс' јече му главу, — скиде с њега дивно одијело, — па он оде двору бијеломе», где га дочека сестра, која кад види шта јој је брат учинио, прокуне га да му та иста сабља одсече главу. Не много потом султан окупи војску. На војску дође и султанов клетвеник Марко Краљевић. Тамо дође и Мустаф-ага и собом донесе сабљу, којој се свак дивно, али је нико није могао извадити. Најзад сабља дође до руку Марку, која му се сама извади, чим ју је узео, Марко на њу баци поглед, опази на њој «три слова рипћанска: — једно слово Новака ковача, — друго слово Вукашина краља, — треће слово Краљевића Марка», у њој упозна оружје свога оца краља Вукашина, па зачуђен упита Турчина откуда му, а кад му овај на то каже све како је било, ражљути се те потегне сабљом и одсече му главу.

У овој песми опажа се нека слаба веза смрти Вукашинове са маричком погибијом. Мутан траг томе налази се у почетку песме, тамо где се о реци Марици вели како је била бистра до изласка сунчева, али «Од сунца се вода замутила—ударила мутна и крвава—па проноси коње и калпаке—испред подне рањене јунаке». Овим стиховима песма о Вукашиновој смрти, као епизода, везана је за главни догађај, за маричку погибију, и с њом стоји у оном истом односу, у каквом су песме «Смрт мајке Југовића» и «Косовка девојка» према косовском догађају. Сличан однос између Вукашинове смрти и маричке погибије види се и у предању сачуваном у Орбинову делу, као и у оним другима, чији су се писци користили Орбиновим делом, с том разликом само што је Орбин предању дао карактер историјског факта, па га је надовезао на опис маричке погибије, изведен према Лаонику и Левенклавију¹⁾. И у овој разради предање се јавља као епизода

1) Орбини на 276 стр. свог дела говорећи о том догађају вели: «Come vuole Giovanni Leunclavio» (в. Левенклавијево дело *Annales sultanorum othmanidarum a Turcis sua lingua scripti* под год. 1865 и 87 тачку из Jo. Leunclavii *Pandectes Historiae Turcicae, liber singularis ad illustrandos annales*).

према крупном догађају историјском, јер пошто је изнео ток догађаја пре маричке битке, акцију Мрњавчевића против кнеза Лазара Хребељановића и жупана Николе Алтомановића, њихово ратовање, упад Турака у земље Мрњавчевића, поход ових у Тракију, њихов повратак отуд, изненадни напад Турака на српску војску и пропаст њену код Марице, Орбини не казујући извор даљем причању, надовезује како је Вукашин са браћом и многим властелинима избегао из окршаја и допро до Марице, скочио у воду и спасао се сам са једним слугом, али кад се уморан хтео напити воде на једном извору и сагнуо, укаже му се ланац на врату, што кад слуга спазе, пограби се на драгоценост те потегне и убије свог господара¹⁾.

Несумњиво је да овде имамо посла с једним истим предањем, које је различно разрађено због различног карактера књижевног производа у коме се јавља. У песми као и у причи Орбиновој основ фабули јесте један исти, само је ова у Орбинову делу претрпела мање измена, јер је у њ пренесена непосредно из једног старијег такођер књижевног извора. Али заједнички извор обеју разрада није у историјском догађају, у маричкој погшибији. Ту је сећање на овај догађај каснији накалемак. Причање о догађају дошло је на већ готов мотив, који је постојао много пре него је постало причање о Вукашиновој смрти у својој првобитној форми, па и пре него се десила маричка погшибија. И ја мислим да је све што имамо сачуваног у овоме предању, све сем копистатовања смрти краља Вукашина у вези с историјским догађајем, с маричком погшибијом, примеса каснијега постанка. Сви поједини елементи тога предања дошли су на погодан мотив, пошто су из раније приповетке потисли себи сличне елементе. На основу тога ја даље мислим да је погрешно у овом предању тражити право сећање на историјске догађаје. Изузевши личности краља Вукашина тамо немамо ничега историјског. А још мање се историјског може тражити у разради предања у Трношчеву летопису. У место историјског догађаја основ том предању треба тражити у мотиву. Зашто и како, ја то мислим да покажем у овом чланку и да изнесем резултате свог испитивања.

На први поглед ово предање о смрти краља Вукашина указује се да је у вези с једним од најсудбоносних догађаја у прошлости српскога народа, и

1) «... Ré Vucascino et Ugghiescia... segnitati da' Turchi, pervenuti che furono al fiume Hebro, hora Mariza, per non venire in mano de' inimici, si buttarono in quello insieme cò cavalli. La qual cosa fecero ancora molti altri nobili personaggi, dé quali la maggior parte s' annegò nel detto fiume insieme con Ugghiescia et Golco suo fratello, il quale haveva il governo de gli esserciti. Il Rè Vucascino havendo passato il fiume, e trovandosi molto assentato, così assentato à cavallo, come si trovava, si pose bere à un fonte. Là dove Nicolo Harsoevich suo paggio vedendo una collana, che gli pendeva dal collo, l'ammazzò appressò la villa Carmanli, dove li Rassiani con li Turchi fecero la giornata, vicino al Castello di Ciarnoman in Tracia» (Orbin M., *Op. cit.* 277).

чудновато изгледа да је тако слабо, тако незнатно. Изгледа чудновато да један тако значајан догађај, као што је маричка погибја, не остави јачега трага у народном сећању, него што су ова два наведена. Али у колико на први поглед изгледа чудан тај појав, он је, у ствари, само потврда једног од принципа за постајање и одржавање народног предања, по коме значајни историјски догађаји не остављају јачег трага у народном сећању, ако уједно нису погодан мотив за обраду; као што, противно томе, има ситних, једва запажених догађаја, који су у народном сећању оставили јаког трага само стога што су били згодан предмет за обраду. Маричка битка, на супрот косовском догађају, долази у ону прву категорију догађаја, јер је била без великих припрема, била је кратког развоја, брзо се решила, догодила се на туђем а не на српском земљишту, и после себе имала је дуг низ значајних догађаја, на српском земљишту, у средини српскога народа, који су јој смањили ефекат и народној машти дали су ~~много погоднији~~ предмет за обраду. Са тих својих особина, и ако је то крупан историјски догађај, он је ~~и~~пак оставио слабог трага у народном сећању. А кад је такав случај са тим догађајем, није чудо што ни Вукашинова смрт није могла оставити јачег трага.

Али то није једини узрок слабој обради предања о Вукашиновој смрти. Има још један, и то много значајнији. То је мотив, на који је надовезана приповетка о маричкој погибји и Вукашиновој смрти, и који је таквог карактера да није допустио јачу разраду. Тај ју је мотив везао за једно раније локално предање, а потом тако изведено довео у везу с другим једним мотивом, који се јавља као резултат хришћанског осећања и суђења о Турцима у XV и XVI столећу, и напослетку све то скупа утицало је на разраду народног предања о Вукашиновој смрти у облику који нам је познат из народне песме и Орбинијева дела.

Ну није штуро само народно предање о овом догађају. Штур су и писмени извори историјски. Тако Дубровачки Анали просто региструју вест о српској погибји и смрти краља Вукашина и деспота Угљеше¹⁾; српски краћи родослови такођер само га констатују²⁾; па ни једини нешто опсежнији и постанком догађају близак податак, познати запис монаха Исаије о маричкој погибји, једва се нешто одвојио од њих у томе што поред кон-

1) «Fu morto Despot Ugliescia et suo fratello Vukascin, alla fiumara Mariza, in Romania in loco Manea (?), adi 26 novembre (recte settembre) in giorno de venerdì, facendo battaglia con li Turchi» (*Monumenta spect. histor. Slav. merid.*, vol. XIV, 42).

2) «Кралеъ Вѣлкашинъ и деспотъ Оуглѣша оубиени быше въ Македонии отъ Турькѣ на Марицѣ рѣцѣ ико и тѣлесемъ ихъ необрѣтено быти оептьемьбрымъ кѣ.» или просто «Въ гѣто 6880—1871 погыбоше Мрѣнвчиѣ» и др. (Гласник Срп. Уч. Друштва, LIII, 65 и 66). — В. и у Цетињском летопису у *Archiv f. slav. Phil.* II, 85.

статовања догађаја има и нешто објашњења¹⁾, Али нигде тамо нема никаквог ближег наговештаја где је и како погинуо краљ Вукашин, дали у самом окршају од непријатељског оружја или се удавио у Марици, као и толики му војници. То је потпуно обавијено тамом.

У вези с овим појавом мршавости података о маричкој погибљи и Вукашиновој смрти у старијим и догађају постанком блиским изворима имамо други један појав, који је од интереса за упознавање и оцену народног предања. На супрот простом констатовању догађаја у тим историјским изворима, у списима каснијег постанка имамо и нешто коментара, који поступно бива у толико опсежнији, у колико је већи размак између догађаја и доба када је посепно који од ових списа²⁾. А тај је појав разумљив. Док је догађај био у јачој успомени, коментар му је био непотребан. О догађају се у главном знало како се догодио, знало се и шта му је узрок, тако да кад се тумачно, тумачење се сводило на објашњење оне загонетке и страховите погибље, у којој је нестало Мрњавчевића. Али касније, кад се догађај под утиском свежих и јаких удара стао губити из успомене, показала се потреба коментара. Само кад су се каснији писци лађали да догађају објасне узрок и да га доведу у везу с доцнијим догађајима, они на њ нису гледали друкчије до као на велики пораз хришћански, после кога су Турцима у Јевропи врата била отворена. Будући под утицајем тадашњег општег суда хришћанског о Турцима, непријатељима хришћанства, и не знајући како да протумаче онако загонетан пораз једне велике хришћанске војске од такве непријатеља, они су прибегли најобичнијем мотиву за разјашњење свих неуспеха хришћанских према Турцима, прибегли су казни божјој³⁾. Српски као и туђински писци, мислећи непрестано о опасности од Турака, страхујући од све већег јачања ових, и будући под непрестаним утицајем идеја које је собом носило оно доба, и онај страховити пораз, и ону безбрижност у српском окол, и онај дубоки сан српске војске, и ону неопрезност од блиског, и ако знатно слабијег непријатеља, нису могли протумачити друкчије до казном божјом. Отуда и први коментар што га

1) Ст. Новаковић, Примери књижевности и језика старог и српско словенскога, II изд. Београд 1889, стр. 378.

2) В. у Мусакијевој хроници (Ch. Porf, *Chroniques greco-romanes*, 322), код Орбинија (*Loco cit.*), у Лукарића (*Copioso ristretto de gli Annali di Rausa*, Venezia 1805, стр. 68), у Сансовина (*Historia universale de Turchi*, Venezia, 1654, fol. 186), у Трношцу (Гласник V, стр. 75) и т. д.

3) Мусаки у својој хроници о овом догађају вели: «questa fu la prima vittoria che Dio per li nostri peccati concesse all' infideli su le parte di Grecia» (*Op. cit.* 322), што понавља Теодор Спандуцин у свом спису *Origine de principi turchi* речима: «Questa fu la vittoria, la quella Iddio per le nostre sceleratezza concesse à gl'infideli» (Sansovino, *Op. cit.*, fol. 186). — О другим догађајима в. *Seconde Annotationi della prima et seconda parte dell' Istorie de Iovio dell' Infortunio* (Venezia, 1555) стр. 96 и 97; чешког штампара издавача Турске Хронике Михала Константиновића из Острвице у поговору (Гласник XVIII, стр. 187) и т. д.

имамо о маричкој битки и Вукашиној смрти, као историјском догађају, за основ има овај мотив о казни божјој, који је у почетку такав, прост, али се у току дугог времена мења и дотерује¹⁾.

По општем мишљењу у хришћанском свету XV—XVII столећа за Хришћане Турци су били казна божја ради почињених грехова. Што год су хришћани претрпели од Турака, то је било само испаштање за раније грехове а према казни божјој. Па и пропаст српска на Марици ноћу између 25 и 26 септембра 1371 године, по мишљењу ондашњем, није била ништа друго до последица казне божје. Срби су тамо настрадали због својих грехова. Али да би казна божја била што тежа, мотив је разрађен тако да је страховита погибија представљена последицом не једног него више грехова. Пошто се пак предање развијало и примајући у се све новије и новије примесе мењало, то се није застало на простом констатовању узрока маричке погибије у виду казне божје, него се и овај мотив разрађивао тако да је погибија представљена последицом српског безумља и пијанства српске војске²⁾. И то тумачење, као згодно, примљено је како од хришћана тако и од Турака³⁾; од стране првих стога што је тим појачана тежина казне божје, од стране других пак што су они у овоме нашли очигледно једно од правила из корана, правило које је народу свеже крви много помогло у почетку да брзо рашири своју власт⁴⁾.

1) Још монах Исаија у запису о маричкој погибији вели, да је књигу и на њој запис писао «Игда огниѣви Богъ христинимъ западнихъ страна, и подвиже деспотъ Оуглаша њсе срѣбскимъ и грѣчскимъ вои и брата своѣго Вѣлкашина крали и нинъ вѣльмоуже многы, нѣкъде до шести десѣтъ тысоуштѣ избрани воиски, и помдоше въ Македонію на изгнаниѣ Тоурѣкъ, не соудивше, ѡко гнѣвоу Божию нѣкътоже мошѣтънъ противоу стати» (Ст. Новаковића Примери, 378). — В. даље у Старим српским записима и натписима (Срп. Краљ. Академије Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. I одељ.). I књ., бр. 182, 355, 382, 404, 1021, 1039, 1139, 1141 и даље.

2) Мусаки вели: «Orsam uscì la notte fora e trovò li Bulgari charichi d'ebrietà e sonno e li gurpe e dissipò quello essercito ...» (*Loco cit.*) што понавља и Спандуџин (*Loco cit.*).

3) Идрис Билдизи у петој приповетки о владавини Мурата I говорећи о маричкој погибији с усхићењем вели о хришћанима: ... у и списку били су, по садржају изреке о грехота богатства: Говори Бог Узвишени: човјек грешни кад се у богатству нађе (Сура 96 р. 7) јакошћу свог господства и своје моћи заслијеђени, били су јутром и вечером угрезни у распуштени и безбрижни живот, и по обичају њихове нејере и њихове јересије ноћу пијани, дану тамурни, ... били су сваку ноћ до зоре пијани од чаше уживања ... Заблудјени нејерници бијаху у срећи утрјани. Сада се ти од вина безбрижно опојени с њиховим напшавим тјелесима наједанпут пробуде, поплешени урликењем лазова и гласом срчанијех вјернијех, дочим су им очи у пијанству разблуде са заклапане. Осталу ноћ бијеху од вина тамурни и падаху у трепет и дрхтавицу од тога лузе обзрателнога љића, а невијест их обузе кад са шест страна саслушаху бубање бубњева и свирање свирала ... (Бернауера Извори Српске Повјестнице из турскијех спомена, српски превео и издао Андрија Торквато Брић, Беч 1857, стр. 17, 19 и 21). То исто нише и Садудин (в. даље стр. 35 и 37).

4) Коран (у срп. преводу Мића Лубибратића, Београд 1895). Гл. II, ст. 216; гл. IV, ст. 46; гл. V, ст. 92 и 93.

Ну, колико је грехова имао српски народ, још више имао их је краљ Вукашин. По народном схватању он их је имао нарочитих, поглавито откад су се у развоју народног предања историјске чињенице нанизале око личности, и кад је у место маричког догађаја Вукашинова личност постала њихов стожер. Вукашину су у грех уписани сви переди што су се били појавили у држави цара Уроша, тако да је прво обележен као узрочник пропасти српске државе, а потом, кад се заборавила веза историјских догађаја, узрока и последица, а потпуно се извршила замена догађаја са личностима, створен је и убицом Урошевим¹⁾. Кад је пак то извршено, на личност са таквом кривицом примећен је мотив казне божје, и према томе Вукашин је имао да испашта за приписане му грехе, као што их је раније испаштао сав народ. Али народно предање у разради није се задржало на томе. У историјском сећању на маричку погибију и Вукашинову смрт нашао се још један елемент, који је дао маха да се разрада врши и даље. О начину како је Вукашин погинуо, владала је потпуна неизвесност²⁾. Тај факат био је покривен тајанственошћу, која је народној машти дала маха да се и даље развија основни мотив, да се овај лакше доводи у везу с другима и да се предање не веже само за један објекат на оном терену и за једну историјску личност из оног краја.

Дакле, онај исти мотив што га имамо обрађена у историјским списима у виду коментара за маричку погибију, јавља се и у народном предању у причању о смрти краља Вукашина. Али то је само један мотив, на и то споредан, а у предању постоји и други, главни, онај што је послужило за основ разрађеном предању о Вукашиновој смрти, како нам је познат из дела Орбинијева и Трношчева летописа. Тај други мотив јесте општи, заједничка својина индоевропских народа. По времену постанка он је врло давнашњи и на њ је накалимањен онај други каснији, о коме је горе било речи. Само се тај други мотив не види ни у казивању Орбинијеву нити пак у причању код Трношца. Али га зато има у извору, из ког је Орбини узео предање о Вукашиновој смрти.

III.

Године 1583 путовао је из Млетака у Цариград млетачки посланик Даниел де Лудовизи, у чијој је пратњи дужност секретара вршио његов

1) Ст. Новаковић, Срби и Турци, стр. 167.

2) Монах Исаја у поменутом запису вели о Угљени и Вукашину: «Тѣхъ (Турке) оубо не изгнаше, нѣ сами отъ нихъ оубиени быше, и тамо кости ихъ падоше, и непогребени прѣбыше...» (*Лого сіѣ*).

Сборникъ по археографіи.

пријатељ Бенедето Рамберти, тада познати књижевник млетачки. По повратку из Цариграда Рамберти описа пут посланства па га заједно са својим опаскама о Турцима, њиховој држави и Цариграду објави у књижици *Tre libri delle cose de Turchi*, која је интересна у многим погледу, и послужила је за извор многим каснијим писцима дела о Турцима¹⁾. У првом делу те књижице, где је саопштен путописни дневник, Рамберти прича како је њихов караван 6 маја (по нов.) прешао реку Carmanling (краљеву реку) и дошао на извор краља Вукашина Мрешића (Re Vuchassin Mresich), на коме је овога убио слуга му Никола Херсовић (Nicolo Chersovich). Даље прича како се то десило у доба Ђурђа деспота Србије, када се онај побунио противу краља Матије и одбегао Турцима, па бежећи, уморан од дуга пута, био се нагао над извор да пије воде²⁾.

Овај део локалнога предања, по Рамбертијеву саопштењу, познат је израније из Орбинијева дела. Орбини позајмио га је из Рамбертијева списка, не рекавши извор својој позајмици, као што није казао извора ни многим другим. Он је уједно и први који је овај део предања употребио као историјски податак, али тек пошто је у њему дотерао имена и додао неке појединости, које ће предању дати карактер историјскога факта; а потом ради веће вероватноће надовезао га на излагање о мариџкој погибљи. Али како је Орбини ту приповетку употребио као историјски факат, он је из ње изоставио целу другу половину, која би оној првој одузела тај карактер. Ну оно чега се Орбини клонио, нама је овде нарочито потребно. Тај други део сачуваног предања и Рамбертијева коментара јесте од особита интереса, јер је тамо сачуван основни мотив приповедању о Вукашиновој смрти код Орбинија и Троношца. Тамо се каже како се у оном крају око Марице причало да је слатка и пријатна вода у извору, откако је Никола Хрсовић убио свог господара Вукашина, постала мутном и горком, и да је нису више пили други до грозничави, које је болест одмах напуштала. На том месту Рамберти помиње и један обичај до данас очуван у народу: да су

1) Штампана је прво у Млецима 1539 год. засебно на 38 листића, потом је у три маха прештампавана, 1541 засебно и два пут у збирци путописа с натписом *Viaggi alla in Persia* etc. Zод. 1543 и 1545. Marco Foscarini у свом делу *Della letteratura veneziana* (издање II у Млецима 1854) вели да је Паоло Мануло штампао један Рамбертијев спис с натписом *Iter Constantinopolitanum Benedicti Ramberti*, које је још у XVIII столећу био un rarissimo libretto, а то је без сумње овај исти спис. — О том Рамбертијеву делу в. *Revue critique d'histoire et de la littérature* 1896 бр. 2.

2) «Alli VI venimmo á Chiudeggnibustramm, che è à dire casai de Turchi nuovi, miglia XXXIII passammo il fiume Carmanlig, cioè di Re, et la fontana di Re Vuchassin Mresich, che è una fontana: nella quale dicono che uno servitore chiamato Nicolo Chersotich ammazzò dello Rè Vchassin il quale fuggendo nel tempo di Giorgio Dispot di Servia, che ribellò al Re Mattias et si diede al Signor Turco, stracco dal longo viaggio si era inchinato a detto fonte à bere».

мимоходници пролазећи поред тог лековитог извора остављали комаде од овог одеа крај њега¹⁾.

Рамберти није знао језика народног из оног краја. Према томе може се мислити да он ово предање није чуо непосредно из уста тамошњег народа, већ да му га је саопштио неко из посланикове пратње, по свој прилици какав Дубровчанин, који је додао оно довођење у везу Вукашина са деспотом Ђурђем и краљем угарским Матијом²⁾. Али ма како да је Рамберти забележио предање, у његову казивању јасан је један факат што се тамо констатује: да је вода, коју је окушао, била мутна и горка. Тај је факат несумњив, и управо поменуто особина воде у вези с веровањем у њену лековитост и оно остављање комада од одеа изазвали су радозналост у путника и послужили су му за повод да дозна за народно предање, које је с извором доводило у везу једну quasi епизоду из маричког догађаја. Бележећи пак тај факат Рамберти нам је дао основ забележеног предања, од ког се има почети анализа и помоћу ког се има дознати не само за прави мотив него и каквог су карактера касније примесе.

Саопштавајући ово предање Рамберти је изнео шта се онда говорило о лековитости извора. Али кад је у његово доба постојало једно предање које се за више од две стотине година касније одржало готово у том истом виду, несумњиво је да је оно постојало и много раније. Нарочито тога је могло бити кад је било везано за извор, који је постојао давно пре тога, можда још и у доба маричке погибје. Предање пак постојало је да се њим протумачи лековита вода у извору, као што је предање постојало и за друге лековите изворе, који су од увек били једна врста објеката, што у себи носе погодан мотив за постанак и одржање локалног предања. И данас има таквих објеката, и то не само по српским крајевима него и по свем Балканском Полуострву³⁾, и сви они својом чудном и за прост свет тајанственом особином дају маха за различна тумачења, која се манифестују у виду причања о каквом чудноватом догађају, који служи за објашњење загонетном појаву. Такво предање постојало је и о овом извору, крај

1) «Dicono che in quell' hora che'l detto servitore ammazzò il suo Re, l'acqua di dolce et soave ch'era, divenne amara et puzzolente, comme con verità al presente è di tal modo, che niuno la bee. Et in segno di riverenza ognuno che passa per là, che sia semplice gli lascia qualche poro del vestimente, perche hanno oppenione che la detta acqua giovi à quelli assai, che havevero febre per farla partire, et à cui non l'avesse ad impedir che non gli venghi mai.

2) Ово није дошло књижевним путем нити би Рамберти пао у такву погрешку, да се служио писменим извором.

3) В. у Милићевића Кнежевина Србији, стр. 133, 317, 521, 522 и др.; В. Нушића Косово, опис земље и народа (књиге Матице Српске, IX), св. II, стр. 31, 63, 81 и 113; Насеља српских земаља (Срп. Етнографски Зборник), књ. II, стр. 9, 56, 193, 215, 307, 312, 339, 343, 349, 354, 358, 362, 366, 369, 374, 382, 387, 396, 401, 416, 417, 454, 629, 648, 654, 995, 1008, 1027 и т. д.

кога се једном догодило да је погинуо некакав господар од руке својега слуге. Али како тај извор није далеко од разбојишта на коме су изгинули Мрњавчевићи, о којима је остало нешто трага у сећању народа у оном крају, то у доба кад се заборавио прави карактер догађаја, настала је измена у груписању раније постојалих чињеница у предању, и име господара ког је убио слуга замењено је Вукашиновим, услед чега је предање привидно добило карактер једне епизоде историјског догађаја, маричке погибје. Ну предање, као гибак елеменат, није остало непрестано у једном облику. Оно се и даље мењало добијајући нових примеса. Једна таква промена у животу овог предања извршена је у доба када су се испред историјских догађаја истакле личности. Тада је извршено груписање чињеница из предања око личности Вукашинове, о којој је већ био створен суд о кривници, и том приликом са ранијим мотивом чисто локалног предања дошао је у везу мотив о казни божјој, који је врло zgodно дошао да послужи за објашњење два факта: смрти Вукашинове, као привидно историјског догађаја, и чудног дејства и боје воде у извору.

Само то стапање мотива није потпуно извршено у предању које је забележио Рамберти. Ранији основни мотив тамо се много више истиче, док се други једва обележава. Ну томе се не треба чудити, кад се зна да је ово предање непрестано било локалног карактера, и да је први мотив одлика његова. Међутим касније, кад је Вукашинова личност заузела прво место, у место примеса потребних првome мотиву за што погоднију обраду локалног предања, дошле су друге, којима су се Вукашинова личност и догађај имали представити као историјске чињенице. Зато и видимо да у целој разради овог предања прво Орбини у неколико а потом Трношца потпуно напуштају први мотив и задржавају се на другом, као много погоднијем да са онаква Вукашинова смрт представи као историјски факат. А таква разрада и јесте поглавити узрок немогућности да се по предању о Вукашиновој смрти, како је изнесено у Трношцу, нађе његов прави и основни мотив, да се тачно оцене они привидно историјски елементи и да се схвати зашто да баш они тамо нађу места. Али тешкоћа настаје, кад се зна за основни мотив локалног предања, које је као такво из Рамбертијева дела прешло у Орбинијево и из овога у Трношчев летопис, и кад знамо како су се нове примесе прилагођавале према основном мотиву.

А кад знамо шта је основни мотив у сачуваном предању о Вукашиновој смрти, као и какав је онај каснији што је дошао у везу с првим, кад је Вукашиново име унесено у једно локално предање; даље, кад нам је познат процес развоја народног предања док се није појавило у оном облику у Трношчеву летопису; и напослетку кад нам је познато шта је утицало на одабирање оних привидно историјских елемената и онакву њихову раз-

раду — није тешко увидети како сем мутног трага од маричког догађаја и личности Вукашинове ничег више историјског немамо у предању. Оне привидно историјске чињенице у њему ни у ком случају не могу бити траг народног сећања на историјске догађаје из доба Вукашинове владавине нити да личност Николе Хрсовића одговара некој историјској личности оног доба, како је о том на једном месту писао проф. А. Гавриловић¹⁾. Све су то касније примесе, које су удешене према двама мотивима, о којима је горе било речи. А да ту немамо посла с правим историјским чињеницама, да је узалудно основ предању тражити у каквом историјском догађају у вези с краљем Вукашином, па према томе и да нема места мислити о некаквим траговима народног сећања на догађаје с њим у вези, види се најбоље из тога што ни име Вукашиново није стајан елеменат у овом предању, јер оно, као локално предање, постоји и за смрт деспота Угљеше, брата Вукашинова. Шта више оно је много јаче везано за име Угљешино него ли за Вукашиново, јер док о овом другом постоји само помен код Рамбертија, о ономе првоме имамо три податка из ранијих времена, из XVI и XVII столећа.

Једно од тих предања јесте од оних локалних, са којима се врло често сусрећемо по српским крајевима и којима се по какав земљишни објект или траг од каквог споменика доводи у везу с неком историјском личношћу или догађајем. Њим се просто, по народном схватању, казује где је гроб деспота Угљеше. То је предање забележено у Дневнику пећког патријарха Арсенија III Црнојевића о путовању у Јерусалим 1683 године, где се вели: «Конак .ди. (14) поидосмо ѿт Ћзѣн'жево и остависмо дрѣмъ велики на лѣво, и идѣсмо неколико дрѣгим пѣтом скрозѣ чалію и доидосмо на грѣб храбраго Ћгљеше брата Вѣлкашина краља, и ѿтогѣ сѣнидохом низ бърдо на рѣкѣ. И тѣ мост ѿт камена велик и хѣбав, и шехер маљ, и хан хѣбав и велик, и на срѣди велико кѣбе, и тѣ вѣзесмо потребнаа, хлѣба и вина и гроздіа, и то зовет се харманліа»²⁾. Друго предање о Угљеши забележено је за читавих сто година раније, и много је интересније од првога, јер оно каже да је Угљеша погинуо од свога слуге код извора. Оно је сачувано у Дневнику путовања млетачкога банла Павла Контаринија, који је 1580 године ишао за посланика на Порту и том приликом ударио оним истим путем, којим су раније ишли Денијел де Лудовизи и Бенедето Рамберти. У његовој пратњи нашао се неко, по свој прилици његов секретар, који је, по угледу на Рамбертија, описао пут посланства од Млетака до Цариграда. И тај пише како је посланство 5 јуна (по новоме), идући од Харманлије к Цари-

1) У чланку «Белешке о варијантима српских народних песама (Годишњица XVIII, 147—168).

2) Гласник Срп. Уч. Друштва, XXXIII, 187 и 188.

граду, пошто је превалило пут од три миље, дошло у једно село крај Марице, које су Турци звали Unechi, а хришћани Ugles, по имену неког краља, ког је слуга убио кад се одмарао крај извора¹⁾. Допуну пак оном првом и овом другом предању чини једно треће, сачувано у Животу цара Уроша од пећког патриарха Пајсија. Тамо се вели како после окршаја маричког «Оуглѣша же како бысть въ рати и въдають емоу рану лютоу, и бегоует се и крѣви тѣкоущи и немѣмъ ѡбезанѣмъ ни хлѣвѣни, нѣ никако имѣ где глави подклонити нѣ неки хлѣмъ възшѣдъ и падаеть съ конѣ и тоу приходить емоу конѣцъ житію, дѣхъ богу прѣдасть и погрибають его свои слоужбѣници и гробъ его и до днѣсь знаемъ кѣтъ и нека чюдна знаменѣа показуеть и чловѣци белѣги ставеть, ... гробъ емоу бысть више харманѣе и до днѣсь каменѣемъ знаемъ кѣтъ»²⁾.

Сва три ова предања јесу чисто локалног карактера, сва три тичу се смрти деспота Угљеше и сва три узајамно допуњују се тако да скупа дају оно исто предање које је у Рамбертијеву делу везано за личност Вукашинову. Оба ова предања јесу једно и исто. И да је тако, види се по заједничком мотиву у њима, по томе што имају исту причу о господару ког је слуга убио крај извора, што су оба постала на истом терену, тамо су се очувала и била прибележена, па и што су оба везана искључиво за Мрњавчевиће. Истина, у њима има неког одступања, али је оно тако незнатно, да је тешко наћи лепшег примера за доказ како се једно локално предање у току доста дугог времена мало изменило. Шта више то одступање, по коме је основни мотив у оној версији о Вукашиној смрти везан за извор, а у овој о Угљеши за његов гроб, јесте од интереса да се види како се разлика у тумачењу потпуно неизвесног начина смрти двојице Мрњавчевића свела само на то: да се једно исто предање, ради примене на два имена, веже за два различна објекта, али таква који су тамошњем свету привлачила пажњу више од осталих и били су погодни да очувају основни мотив.

А све то јасно говори да нити прича о Вукашиној смрти има за основ историјски догађај, нити су појединости прави трагови народног сећања на догађаје и личности Вукашинова доба, а тако исто да ни Вукашиново име није стајан елемент у овом локалном предању. Јер судећи по томе што се име Угљешино више помиње и што се за дуже времена одржало у њему, што има више објеката за њ везаних или их има и таквих, који

2) «Il luogo si chiama Carmanlia... L'acqua del torrente si chiama Uluderen e va in Marizza. Tre miglia innanzi, trovammo una villa dei cristiani accanto il fiume Marizza, chiamata in turco Unechi, in schiavo Ugles, nome proprio del re di quei tempi, il quale fu morto da un suo servo mentre riposava alla fontana ch'è di eccellente acqua (*Diario del viaggio da Venezia a Constantinopoli di M. Paolo Contarini che andava dallo per la Repubblica Veneta alla Porta Ottomana. Venezia 1856*, стр. 81 и 82).

3) Гласник Срп. Уч. Друштва, XXII, стр. 226 и 227.

су по њему добили тај назив и што се у неким историјским списима, заснованим на предању, име Вукашиново губи у приповедању о маричкој погибљи¹⁾, може се мислити да је оно још у толико преспоредан елеменат и касније надовезивање, које је због већ створеног мишљења о Вукашину изазвало нешто разраде у предању везаном за извор, чега нема у оном предању везаном за Угљешин гроб. Зато ја и мислим да овде, као и у многим другом предању, не само општенародног него ни локалног карактера, основ не треба тражити у историјским догађајима него у мотиву, који за своју разраду није тражио чистих историјских чињеница већ таквих, које су биле погодне за њ. Даље, истражујући основ давнашњих предања и њихов однос према историјским догађајима и личностима, који се у њима помињу, мислим да нипошто не треба прећи преко основног мотива па се задржавати на привидно историјским чињеницама и према њима изводити закључке о историјској им подлози. Ја мислим да тако не треба радити и да је такав рад погрешан. Пример с предањем о Вукашиновој смрти јесте најбољи доказ томе.

Ј. Н. Томић.

---

1) Мусаки у својој Хронизи помиње само Угљешу, а по њему и Спанџуци (L. cit.).

K výkladu některých padů slovanské deklinace.

Podává Václav Vondrák.

Jde nám zde především o *gen. sg. a nom. vok. a akk. pl.* *рѣмъ—доуша* a *akk. pl.* *ѣмъ—мѣмъ*. Jak známo, zjistil zde Sobolevskij pro ruštinu, polštinu a lužičtinu druhotvar, který by pro církevní slovanštinu předpokládal *dušě. Totéž platí i u pronominalní deklinace, kde máme v církevní slov. *gen. ѣмъ* (starorusky však *отъ неѣ*) a *nom. akk. ž. r. a akk. m. r. ѣмъ* (starorusky ku př. *вѣѣ*). Tyto tvary předpokládají se dále i pro češtinu a poukazuje se k *dušě, oráčě, je* v staré češtině, jakoz i *jie, jejie* (*gen. sg. ž. r.*). Tvary tyto nejsou dosud náležitě vyloženy. O jich výklad pokusil se Zubatý, který předpokládal, že *ě* vzniklo z *-iās* (Archiv für slav. Phil. XV, str. 499 násl.). Výklad na prvním místě uvedených tvarů genitivních *рѣмъ—доуша* spůsobil mu ovšem též velké obtíže (l. c. str. 512—514). Poukázal k litevským genitivům *manės, tavęs, savęs* (str. 513) a připouštěl že slov. tvar *vdovy* může odpovídati gotickému *viduvōns* (str. 514). V *akk. mn. č m. r.* nebyla prý ovšem původně koncovka *-jě, é* v v uvedených jazycích (str. 514). Při těchto výkladech předpokládá se, jak vidíme, nové *ě*, které mělo vzniknouti z *iā*, jak Zubatý již dříve soudil (Archiv, XIII str. 622). Zubatý výslovně podotýká, lit. *šioju* že zní v slovanštině *sėjā*, čili jinými slovy, staré *iā* (*jā*) zě se proměnilo v *ě*, ne v *jě*, neboť jinak bychom měli *sėjā či *šajā za *sėjā* (str. 517). Z předslovanského *semjās zě mohlo vzniknouti jen *semé a *semjě*, *semljě* že je přeměněno dle druhých pádů, v nichž se *j* zachovalo (str. 518). Jinak zase předpokládal Meillet, že *sjāje zě vzniklo *sjěje* a dissimilací z tohoto pak *sějě* (poněvadž ve slově bylo dvakrát *j*); tak prý i *rějā* z *rjējā, *smějā* atd. (Mémoires de la soc. de lingu. IX, 1898, str. 137 násl. a XI, 1900, str. 14 násl.)¹⁾.

1) Jakožto další příklad této dissimilace uvádí Meillet *тѣмъ* vedle *шѣмъ*: La dissimilation de *j* par un autre *j* (Etudes sur l'Etymologie et le vocabulaire du vieux slave I Paris. 1902 str. 175). Tak jsem vykládal tyto tvary již r. 1886 ve mém spisku: «Zur Kritik der altoslav. Denkmale (Sitzungsberichte víd. Akademie, fil.-hist. třída, sv. CXII str. 775).

Avšak toto předpokladané nové *ě* má pro slovanštinu velmi málo pravděpodobnosti. Když vidíme, že již v praslovanštině přešlo *ě* vzniklé z dlouhého *ē* po měkkých souhláskách v *a* (*ja*), jak bychom mohli předpokládati, že naopak z *ja* mohlo zase vzniknouti *ě*? Slov. *zějā* — *zījati* možno konečně vykládati jako *lējā* — *lijati*, *ljati*. V litevštině je ovšem praesens dle infinitivu: *sióju*, *sióti*, kdežto *lėjū*, *lėti* a *lyjū*, *lyti* nemá vedlejšího infinitivního tvaru. Na takový výklad pomyšlel asi *Hirt*, když oddělil slov. praesens *zējā* od litevského *sióju* a lat. *hiāre* jakožto jiný stupeň, předpokládaje zde kořen *ghejā*: V. I. ahd. *geinōn*, ags. *gānian*, abg. *zējā* 'hiare': V. II a. lat. *hiāre*, *hiātus*, lit. *sióju*, *sióti*, abg. *zījati* 'hiare', serb. *zījati* 'hiare', ahd. *giēn*, *ginēn*; RS. lat. *hiēō*; SS. gr. *χαίτω* aus idg. gh(j) d-njō (Der idg. Ablaut. 1900, str. 98, č. 360; podobně předpokládá i *lejā* 'giesen' str. 100, č. 372). Jest ovšem zde i jiný výklad možný.

Z ostatních dokladů pro domnělé *ě* = *jā* nepřesvědčuje taktéž žádný. Byloby též nápadné, proč právě ku př. jen v tak obmezeném počtu pádů naší deklinace přešlo toto *jā* v *ě*, kdežto v ostatních padech, kde se též vyskytuje často *jā*, zůstalo v praslovanštině beze změny.

Že toto domnělé nové *ě* je velmi problematické, podotýká i *Jagić*. Mimo to pronesl pozoruhodné námítky i proti předpokládaným tvarům *dušě* a pod. v praslovanštině vůbec. Nechce jich odtrhnouti od dvojice *дыш-дыха*, nýbrž vidí v nich nějaký odstín tvarů s nosovkou -*а*. Okolnost, že *ě* v těchto tvarech vyskytuje se po *č*, *ž*, *š* mluví prý pro to, že *ě* je zde sekundární, že tedy zastupuje *а*. Mimo to poukazuje *Jagić* k tomu, že je *а*, jak ze zdá, v oněch slovanských jazycích zastoupeno hláskou *а*, v nichž by pravidelná střídnice genitivní nosovky (*а*) vedla k tvaru, který by splynul s nominativem. To platí pro různá nářečí ruštiny a pro slovačinu, kde ovšem nynější genitiv *duše* nemusí, jak *Jagić* myslí, ani předpokládati starší **dušě*. Se slovačinou že by spíše mohla souhlasiti i polština v jednoduchým *e*, vzniklým z *ę*. V ruštině ovšem že je *ě*, které, jsouc zúžené, vedlo v maloruštině k *i*: *дойми*. Dále pak pokračuje: «Das Böhmische kann mit seinen alten Form *dušie* ganz gut auf *dušę* beruhen, es braucht nicht gerade aus *dušě* (дохша) hervorgegangen zu sein, nur so viel steht fest, dass es nicht *duše* war. Wenn ich die Ableitung der altb. Form *dušie* aus *dušę* für möglich halte, so erklärt sich das aus meiner principiell von der durch die meisten böhm. Grammatiker vertretenen Ansicht abweichenden Annahme, dass das altsloven. *а* nicht im böhm. *ja*, sondern in *ie* seinen Haupt — und Grundvertreter hat». (Archiv für slav. Phil. XV, str. 522—523).

Avšak máme doklady pro starou češtinu, z nichž seznáváme, že tyto tvary nevznikly z nosovek. Jsou totiž co nejlépe, jak myslím, dosvědčeny v

Pražských zlomcích které, jak známo, oplývají čechismy¹⁾. Máme zde totiž v cyrillickém přepise: на прѣставленнѣ ѿца I B. 25 a распѣни мѣнѣноу ю на сѣмѣнѣ шого снѣ въ поустѣннѣ II B. 22—24 (σταύρωσον τὸν ἐν ἐρήμῳ τούτους μαρνα δότησαντα, Šafařík, Glag. Fragm. str. 44). Bogorodicě a siě = τούτους jsou tedy tvary, které sem náležejí. V těchto dvou dokladech nevyskytuje se *z* v platnosti, jakou též v hlaholských památkách mělo, totiž jako *ja* (*a*), neboť za *ja* klade se v Pražských zlomcích *z* jen tam, kde se již to vyskytovalo i v hlaholských originalech v této platnosti, ne však tam, kde se objevuje *ja* jakožto bohemismus²⁾. Tak máme zde za nosovku *a*, kde podlehla českému vlivu, jen — *a*: оудариша II A. 4, възложиша II A. 17; поставиша II B. 21—22, та II A. 20 a tomu odpovídá, že za *a* se vyskytuje naopak *u* (*a* není v druhém zlomku): мѣнѣноу II B. 22—23. Jen v násloví psal zde jednou poslední přepisovač též v českém slově *z* či vlastně *iz* za *ja*: *iz* m(*a*) I B. 10, bezpochyby zcela pod vlivem hlaholských originalů, kde se toto *z* v násloví často vyskytuje — tak máme i v těchto zlomcích: *zko* I A. 4, 20; I B. 11; II B. 20 — avšak psal zde ještě *i* (*j*) zbytečně při *ě* bezpochyby vlivem originalu církevněslovanského. V gen. a akk., které jsou zde doloženy, nebylo ovšem nikdy v hlaholštině *z* a nemohlo tam také býti.

Dle toho jsou tedy, jak myslím, tvary *dušě* atd. v staré češtině zaručeny a sice jakožto samostatné, nepředpokládající žádné nosovky. Mohla by se ovšem předpokládati snad i zde souvislost s nosovkami. Střídnice za *ę* byla sice v češtině '*a*', avšak toto '*a*' nevzniklo hned přímo z *ę*, nýbrž předpokládá starší otevřené *e* (tedy asi '*ā*'), které teprv vedlo k '*a*' (*ja*). Mohlo by se tedy snad připustiti že v gen. *dušě* udržel se ještě starší reflex tohoto '*ā*' a sice proto, aby se pád tento rozeznával od nom. jedn. č., neboť jinak by zněl též *duša*. Dejme tomu, že by byla tato okolnost též rozhodovala, avšak o všech případech to nemůže platiti, aspoň ne ku př. o akk. mn. č. *oračě* a *siě*, kterýžto tvar máme právě v Pražských zlomcích. Tyto tvary by dle Jagiče musily předpokládati též nosovku *ę*, neboť vznikly dle něho teprv na české a ruské půdě a sice samostatně. Dle toho bychom musili v Pražských listech očekávati aspoň *sija*.

Předpokládám tedy, že *ě* těchto tvarů nesouvisí nijak s nosovkou *ę*.

1) O *Pražských zlomcích* jako i o *Kijevských listech* pojednávám podrobněji jinde. O prvních dokazují zejména, že mohly vzniknouti jen na české, nikoli však na slovácké půdě.

2) Lamanskij předpokládá, uváděje domnělou přehlásku *ja > jě* v *ѿа дара цѣлени тѣлиши мѣсто цѣлени* (z Gebauerovy Hist. ml. jaz. č. I str. 117), že v Pražských zlomcích *z* má jen jednu platnost vůbec, totiž jako české *ě*: «Можно видѣть и другіе случаи перегласовки *a* въ *e*: *ицѣрѣша, каѣ та каѣни, такъ каѣ* для чеха глаголическое *ѣ* имѣло одно значеніе — *ě* (а никакъ не *ja*), см. *дрѣва, прѣставленнѣ* значить: *ka je ta...*» (Изв. р. я. VI, sv. 4 str. 338, pozn.). Ale jakby byl původce těchto památek četl *zko* I A. 4 a pod.? To přece nebylo v češtině jako: *jěko, jeko!*

Jak je ale vyložit? Výklad Zubatého má i tu slabou stránku — na kterou ostatně Jagić též upozornil — že tvar *dušě* dle něho nesouvisí s tvarem *ryby*, neboť dle něho vznikly oba tvary na základě různých koncovek. Zamlouvá se tedy spíše vykládati *ě* způsobem, který by nám zároveň mohl i tvar *ryby* vysvětliti. Výklad takový nabízí se, uvážíme-li následující okolnosti. Genitivní koncovka zde byla původně, jak známo, — *ās*: lit. *mergōs*, got. *gibos*, lat. *familiās* ř. *χώρας* (viz mou Alstl. Gramm. str. 58); taktéž bylo — *ās* i v nom. pl.: lit. *mergos*, got. *gibos*, skr. *sénās*. Stalo se však bezpochyby vlivem — *s*, že — *ās* v zásloví přešlo v — *ōs*, a toto podléhalo pak týmž osudům jako původní — *ōs* v zásloví vůbec. Jako — *os* nominativu jedn. č. přešlo totiž v — *z* bezpochyby cestou přechodního tvaru — *us*, tak mohlo i — *ōs* přejíti v — *ūs* a toto pak v *y*. Tento přechod vidíme v dat. a akk. mn. č. zájmena osobního: *ны, ѣм*, kde musíme předpokládati původně **nōs*, **vōs* (též i v lat. akk. *nōs*, *vōs*, vedle skr. *nas*, *vas* jakožto enklitický gen. dat. a akk.; viz v mé Alstl. Gramm. str. 59). Kolísání co se týče kvantity pozorujeme často u zájmen (viz P. Person v JF. II str. 201). Souhláska — *s* zde tedy působila zrovna tak jako i — *n*, což tož i Meillet též předpokládá: «Pour le cinquième cas, celui des finales, il faut admettre aussi que — *s* et — *n* ont fait passer *o* à *u* de bonne heure; en effet il semble que l'action de — *s* et de — *n* sur les voyelles longues de syllabe finale se soit exercée dans le sens de la fermeture: tandis que *i-e*. — *ā* final et — *ō* donnent sl. *a* dans tous les cas, **-ās* est représenté par — *y*, c'est-à-dire par un ancien *ū* dans le génitif singulier *ženy* et dans le nominatif pluriel *ženy*, et c'est sans doute **-ōs*, d'où, — *ū*, qu'on doit poser à l'origine de la finale du nominatif singulier *Kamy*¹⁾. (Études sur l'etym. et le voc. du vieux slave 1902. str. 109 v Bibl. de l'école des hautes études sv. 139). Tímto způsobem můžeme tedy dosti pravděpodobně vykládati gen. sg. a nom. pl. *жємь*. Jak pak ale *dušě*? Myslím, že nejsnáze toto *ě* můžeme vysvětliti přehláskou *z-ō* (— *ōs*), kteroužto vzniklo ovšem především *ē*, z čehož i ještě v této pozdější době vzniklo buď výhradně v praslovanštině ještě *ě* neb aspoň skoro výhradně. Toto nové *ě*, ačkoli bylo též ještě praslovanské, vzniklo přece mnohem později nežli *ě* z původního *ē*, ku př. ve slově *viděti* a pod. a proto tedy nepodléhalo již změnám, které prodělalo starší *ě* z — *ē*, po případě z dvouhlásek vzniklé: proto tedy *сѣмѣти* ze **slychěti*, **slyšěti*, avšak gen. sg. a nom. pl. *dušě*. Možná ovšem, že v jistých případech mohlo i toto nové *ě* přejíti v *a* po měkkých souhláskách, zvláště byl-li k tomu dán ještě i odjinud podnět. Tak si můžeme vyložit ku př. nom. akk. dv. č. *края, межа* z **Krajō* > *Krajě* > **Krajě* hlavně vlivem tvrdých kmenů jako *пока, лєка* a td. U tvaru *dušě* nebylo toho

1) S tímto však nemůžeme souhlasiti: *Kamy* předpokládá spíše **Kamōn*.

podnětu, a mimo to by byl jinak vznikl tvar *duša*, který se vyskytoval již v nom. j. č.

Jde ovšem o to, možno-li vůbec dokázati, byla-li skutečně v praslovánštině přehláska $\bar{o} > \bar{e}$ vedle přehlásky $o > e$. Klíč k důkazu tomu nejspíše možno najíti v akkusativních tvarech *помы — мѣмѣ*. Podaří-li se nám důkaz, že zde byla původní koncovka *-ōns*, dokážeme zároveň přehlásku $\bar{o} > \bar{e}$, neboť *мѣ* v *мѣмѣ* mohlo vzniknouti z *-ōns* jen tím, že toto přešlo po měkkých souhláskách v *-ēns* (a toto pak v *мѣ*). O tento důkaz se níž pokusíme; zatím chceme ještě k některým případům poukázati, v nichž *ē*, jak se zdá, vzniklo též přehláskou z *ō*.

Přihlížíme-li k litevštině, vykládá se též nejlépe přehláskou *jō* v *jē* slovanské *ēdq*, kdež v násloví mohlo též *ē* přejíti v *ja*: *мѣдъ* (srovn. však ještě *мѣдъ*), v slovinštině *jězditi*, srbsky *jezditi*, rusky *ѣздитъ*, *ѣду* (jedu), *ѣхаетъ*, *ѣда* (kdežto kmen *ēd-* jísti vyskytuje se zde jako *jad-*), v maloruštině za *ē* zde všude *i*: *jichaty*, *jizda*, *jizdok* atd., slovácky *jechať*, *jezditi* vedle *jachať* (vlivem polštiny, kdež je *jadę*, *jadę*, ale *jeździesz*, *jeździe*, jako u každého *ē*, pak *jachať* vedle *jechať* (srovn. Archiv XV str. 516—517 a 519); v českém *jedu*, *jedeš* zmizela dávno jotace, staročesky ještě *jědu*. Litevsky: *jóju*, *jojau*, *jóti* (jeti na koni) a *jódau*, *jódyti* «sem a tam jezdit na koni» (umherreiten), lot. *jāt*, *jādīt* (srovn. lit. *krōkti*, lot. *krākt*, lat. *crōcīre*. Wiedemann, Handb. der lit. Spr. str. 12). Jinak bychom si těžko vysvětlili okolnost, že se zde střídá *ē* s *ja*; toto *ē* totiž na všechen způsob poukazuje k dlouhé samohlásce, avšak původní *ā* to nemůže býti, neboť jak by bylo zde vzniklo *ē*? Taktéž i původní *ē* bylo by vedlo k *ja* (jak pozorujeme při *мѣмѣ* 'edo', kde jen ze složenin jako *мѣмѣ* a pod. mohlo se *ē* později zase rozšířiti). Taktéž zde nelze na nějakou dvouhlásku pomyšleti. Při této ovšem můžeme pozorovati, že z ní vzniklé střídá se v násloví s *ja* a sice ve slovech *мѣдъ* 'venenum', slovinsky *jād*, bulh. *jad* 'zlost', velko— a malorusky *ядъ*, vedle toho ovšem i *ядъ* v staroruských památkách, malorusky *ѣд* srbsky *јед*, česky a slovácky *jed* hornoluž. *jěd*; srovn. staroněm. *eiz* 'vřed', *eitar*; dále *мѣмѣ*, *мѣмѣти*, *мѣмѣни* *мѣмѣць*, srbsky *јѣмѣина*, *jazvina*, *јѣзавац*. slovinsky *jāzba*, *jāzbina*, *jāzvina*, *jazbac*, česky *jezvec*, slovansky *jazvec*, nižněluž. *jaz*, velkorusky *язва*, *язвина*, *язвець* (язвó), malorusky *язвѣ*, *язвина* i *язвіна*, *язвѣць*; vedle toho starorusky *язва*, slovácky *jizva*, to může však býti cěchismus, česky *jizva*, což mohlo vzniknouti přehláskou z *jazva*, lit. *aižyti*, *aiža*. (Извѣстія отдѣл. русск. яз. и слов. томъ VI, книжка 4-я, str. 292—294).

Dále sem asi patří *-ēn-*, *-jan-* v *-janin-* a *-ēnin-*: *словѣннинъ*, *мирънинъ*, *гражданнинъ* atd., kterážto přípona odpovídá litevské *-jonis*, o níž Zubatý předpokládá, že jest též domácí (Listy fil. XXIX, 1902, str. 220 násl.), a že souhlasí s řeckým *οὐρανίων, χροώνων*, lat. *cūriō*, gall. *Suessiōnes*, Kou-

рѣвѣс а j. Dle našeho výkladu vzniklo z *jōn* > *jēn* > *én* (*jén*) a tvary jako *сложннннъ* a pod. byly by nejstarší. Povaha této samohlásky *é* mohla způsobiti, že před ní *j* zaniklo či lépe řečeno s ní splynulo, kdežto při přehlásce *jo* > *je* jotace se zachovala třeba i v předcházející souhlásce změkčené. Snad vlivem přípony *-ans* přecházelo i naše *-énin-* v *-anin* (především ovšem v plur.) či vlastně po měkkých souhláskách v *-janin-* (měkké souhlásky zde též byly, neboť i před starým *-jō* musily se hrdelnice proměnit v měkké souhlásky) a toto se pak nejvíce rozšířilo. Tato nová přípona vytlačila totiž mnohdy i starší tvar s příponou *énins*; tak se místo *сложннннъ* vyskytuje později i *Slovjanin*, *Slavjanin*, česky *Slovan*. Ale vedle toho zachovalo se *-énin-* přece ještě a proto máme v církevní slovanštině vedle *самарѣнннъ* též *самарѣнннъ* (Supr.): *ероупѣнннъ* (Supr.), *ѣнупѣннъ* Cloz., *ѣфесѣнннъ* vedle *ѣфешнннъ* a pod. (srov. Listy fil. XXIX str. 225 a Изв. отд. русск. яз. VI, сеš. 4. str. 285). Na řecký vliv, jak Zubatý předpokládá (ř. *-αῖος* ku př. *ρωμαῖος*, čemuž pryč spisě odpovídalo *роуѣнннъ* (l. c. str. 225), těžko zde asi pomýšleti. Též výklad Šachmatův, který zde sice předpokládá původní *ē*, za to ale *jēnin-* a *-ēnin-*, se mi nezamlouvá (Изв. VI, сеš. 4, str. 284—286), neboť tato dvojice zůstává záhadnou¹⁾.

Takové *é* mohlo by býti též ve slovanském *věko* proti litevskému *voka* (*vōka*), *vokas*, lot. *vāks*, přihlížíme-li k skr. *vjā-* 'přikryti', 'zabaliti'. Při *mēls* 'křída' lit. *molis* 'hlína', lot. *māls* totéž (lit. *mēlas* ze slovanštiny) neznáme blíže etymologie.

Nasvědčují tomu, jak vidíme, i některé případy, že v slovanštině též *ō* přešlo v *ē* po měkkých souhláskách, což právě činí náš výklad uvedených tvarů na *-ē* pravdě podobným. Předpokládám tedy, že nejstarší a nejpůvodnější tvary gen. sg. a nom. vok. pl. byly ve slovanštině: *ryby* a *dušē*.

Touž koncovku *-ās* nalézáme i v akkus. mn. č.: lit. *rankās*, *mergas*. O koncovce *-as* těchto tvarů praví Zubatý: «Dass dieses *-as* im akk. pl. nicht auf *-qs* zurückgeht, wie man vielfach angenommen hat, beweist das Ostlitauische mit dem Lettischen, wo die Endung ebenfalls *-as* lautet (nicht *-us* wie man sonst zu erwarten hätte)» (Archiv für sl. Phil. XV, str. 500, pozn. 1). Taktéž předpokládá i Brugmann (Grundr. II str. 674—675): «Dass lit. *rankās* nie einen nasal hatte, wird dadurch bestätigt, dass diese Form heute auch in den mundarten gilt, die bei den o-Stämmen *-unš* zeigen. Auch müsste es lett. **rūkus* heißen bei altem *-*ans*». Tak předpokládám i pro slovanštinu zde původní koncovku *-ās* a sice uvažuji při tom

1) Též u přípony *ēns* jako *трапѣннъ арѣпѣннъ* a pod. přechází *é*, které je zde ovšem jiného původu (totiž = *ē*, ač litevsky ku př. *vilnōnis*), hlavně v ruštině v *ja*: *глиняныѣ*, *румяныѣ* a pod. Zde nejlépe si přechod ten vysvětlíme vlivem měkkých kmenů, ač se Šachmatov vzpírá proti takovému výkladu.

takto: kdyby zde bylo *-ans* neb *-āns* (*n* třeba vlivem jiných kmenů) původně, byla by zde vznikla u měkkých kmenů jako *duša* a pod. nosovka, která byla též i u měkkých kmenů na *-o*, jak o tom nemůžeme ani pochybovati. Měli bychom tedy u obou těchto kmenů v akkus. mn. č. po měkkých souhláskách nosovku a sice již v praslovanštině. V češtině, ruštině atd. máme však *mužé* a pod. Na základě toho musíme předpokládati, že jedna z těchto dvou kategorií neměla původně nosovky, že tedy již v praslovanštině byly akkusativy u jedné z obou kategorií na *-ě*. Takové tvary můžeme ovšem s větší pravděpodobností předpokládati jen u kmenů na *-ā*, jak i litevština tomu nasvědčuje. Zubatý myslí, že tato původní koncovka *-ās* vedla u tvrdých kmenů k tvarům na *-a*. Takový tvar snad prý se ještě zachoval ve rčení *v ta doby*; toto *ta* odpovídalo by litevskému akkusativu *tās*. Mimo to připouští, že v některém z pluralních tvarů jako *luka*, *zahrada* a pod. mohlo *-a* vzniknouti z původního *-ās* (l. c. str. 500). S tím ovšem nemůžeme souhlasiti: *ta* jest ustrnulý tvar jiné kategorie a *-a* v *luka* a pod. třeba též jinak vykládati: na základě tvarů *lukám*, *lukách*, *lukami* abstrahoval se pluralní tvar *luka*, jak nám zcela zřejmě krátká kmenová samohláska proti *louka* v jedn. č. a akkus. mn. č. *louky* ukazuje (srovn. i ruský tvar *тѣхъ*, *тѣмъ* atd.).

Přejdeme nyní k akkusativu množného čísla kmenů na *-o*. Tvar aoristu Z. os. mn. č. *ведъ*, jenž vznikl beze vší pochybnosti z **vedont*, nesrovnává se s tvarem akkusativu množ. č. kmenů na *-o*, ku př. *поку*, předpokládáme-li zde původní tvar **rokons*, jak se často děje. Mělo-li *-s* v zásloví nějaký vliv na předcházející *ō* a *ā*, jak jsme dříve předpokládali, nemohlo by tak býti v předpokládané zde koncovce *-ons*, neboť tento vliv jevil by se nejvýš jen v tom směru, že by *-ons* přešlo v *-uns*, z čehož by vzniklo *-ūs* a z toho pak po tvrdých souhláskách *-y*, po měkkých *-i*. Zdá se pak, že v zásloví přešlo *-on* v *-un* ještě dříve než působila přehláska *jo* > *je*, neboť bychom jinak obdrželi u měkkých kmenů akkus. jedn. č. ku př. **kraje* z **krajom*, **krajon*. Tato okolnost mluvila by též proti výkladu, že akkusativní tvar mn. č. *kraje* vznikl z *krajons* > *krajens*, tedy pod působením přehlásky, jak se často připouští. Taktéž vznikla i nosovka *ā* z *-jon-* v mezisloví dříve než působila přehláska *jo* > *je*, jak tomu tvar *съкупя* a pod. nasvědčuje. Všecky tyto okolnosti poukazují nám k tomu, že přehláska *jo* > *je* nastoupila v praslovanštině později, když již se jiné hláskoslovné proměny, o něž zde jde, provedly, a na základě toho není právě pravdě podobné, že by byla předpokládaná akkusativní koncovka *-jons* přešla v *jens*, z čehož pak *jē*.

Nezbývá nám tedy, nežli upustiti od předpokládané koncovky *-ons* a uchýliti se ke koncovce *-ōns*, od kteréžto vychází i Zubatý (Archiv XV str. 508—509) a která je i arijským *-āns* zabezpečena (v evropských jazy-

cích musilo se jinak *-ōns* zkrátiti v *-ons*, jak máme ku př. i v pruském jazyku *deiṽans*, *tāṽans* atd.). V litevštině je *-ūs*, *-ūs* (*gerūs-i us*, *vilkūs*, kterýžto tvar měl pak i vliv na lokal *vilkūsė* a nejlépe se vykládá z původního *-ōns* (l. c. str. 509).

Předpokládáme tedy v akkusativu množného čísla: **rokōns*, **krajōns*. Jako v **kamōn* nepřešlo *ō* vlivem souhlásky *-n* v *a*, tak se udrželo i delší dobu v **rokōns*, **krajōns*, až pak v **krajōns* nastoupila přehláska v **krajēns* (jako v gen. jed. č. přešlo *-ōs*, v *ēs*, *ē*), z čehož potom ovšem vzniklo *krajē* (srvn. *sēmē* ze **sēmēn*). To byl zde tedy praslovanský tvar.

Nemůžeme-li jinak než-li v akkusativu množ. č. předpokládati koncovku *-ōns*, dokázali jsme tím zároveň i přehlásku *jō > jē*, neboť jinak si *krajē* z **krajōns* nedovedeme vysvětliti než jen touto přehláskou.

Co se pak týče tvaru **rokōns*, přešlo *ōns* v *ūs*: **rokūs* (*ōn* tedy přešlo později v *-ūn* než *-on* v *un*, dlouhé samohlásky jeví se nám zde více nezměnitelnými nežli krátké, což též tam, kde se jedná o vliv sousedních hlásek na ně, spíše očekáváme; jinak by koncovka *-jōns* nemohla podléhnouti přehlásce v *jēns*). **Rokūs* vedlo dále k **rokūs* a *roky* tak jako **kamōn* ku *kamy*.

Byly tedy v praslovanštině akkusativy *roky-krajē* vedle akkusativů a nominativů *ryby-dušē*. První stejné členy v *roky: krajē* = *ryby: dušē* způsobily, že nastalo kolísání v druhých (*krajē* — *dušē*, *krajē* — *dušē*), až zvítězily v některých slovanských jazycích tvary s *ē*, v jiných zase s *ē*. Kde zvítězilo *ē*, tam se pak dostalo ovšem i do genitivu jedn. č.: *dušē*.

Podobně dlužno dále předpokládati i u pronominalní deklinace.

Rozumí se samo sebou, že musíme i participium *vedy-byjē* obdobně vykládati. Nemaje žádných bezpečných dokladů pro přehlásku *jō > jē*, předpokládal jsem zde v nom. jedn. č. původně **vedōns*, či vlastně **vedonts* (Altkirchenslav. Gramm. str. 57). Poněvadž však máme v nom. *znajē*, v gen. ale *znajāšta*, připouštěl jsem, že v středosloví vzniklo *a* dříve z *-on-* nežli nastala přehláska *jō > jē*. V nominativu že tedy vzniklo ze **znajōns > *znajēns*, jako z **konjōns > konjēns*, když již bylo dříve vzniklo *jā* z *-jon-* v *znajāšta* a pod. Nyní teprv že se vyskytla i zde v zásloví nosovka *ē*: *znajē*, *konjē*, *dušē*. A ve *znajāšta* by bylo tedy starší nežli *a* v zásloví tvarů *znām* atd. (l. c. str. 76—77). Není-li již toto příliš pravdě podobné, nemohu se z příčin, které jsme právě u předpokládané akkusativní koncovky *-ons* uvedli, tohoto výkladu dále držeti, nybrž předpokládám nyní i zde **vedōnt(s)*, **znajōnt(s)*, z čehož vzniklo **vedōn(s)*, *znajēn(s)* a pak *vedy*, *znajē*. To by byl tedy zase jeden doklad pro přehlásku *jō > jē*. Jen tak mimochodem budiž zde podotčeno, že Zubatý nepředpokládá v nom. *-s* u participia thematických sloves: „Unserer Meinung nach ist in dieser Form etwa das Griechische dem Urzustand am nächsten geblieben; insbesondere ist es höchst wahrscheinlich, dass die

einsilbigen *-nt-* Participia den Nom. sg. masc. mittels eines Nominativ *-s*, die Participia der thematischen Coniugationen ohne ein solches gebildet haben»... a dále: «Umgekehrt lässt sich der Antritt des Nominativ *-s*» im Latein u. s. w. sehr leicht durch Einwirken anderer consonantischer Stämme erklären. Wir halten, und zwar hauptsächlich den slavischen Formen zulieb, gr. *φέρων* für eine uralte Bildung. Urspr. **bhérōn* steht (mit nominativischer Dehnung) offenbar für **bhérōnt*: schon die Ursprache scheint im Auslaute *-nt-* zu *-n* vereinfacht zu haben ... und dieses ursprachliche **bherōn* (= *φέρων*) hat offenbar auch eine Satzdoublette **bhérō* zur Seite gehabt (l. c. str. 503—504). Z tohoto *-ō* pak zde vykládá české a staroruské *a* v *bera* vedle *єрѣу*, jež zase k *-ōn* poukazuje. Tvar *bera* vykládáme ovšem jinak, co pak se týče dalšího zde výkladu, můžeme s ním souhlasiti. Bylo-li v nom. *-s*, dostalo se tam zajisté vlivem jiných kmenů s *-s*; na našem výkladě to ovšem ničeho nemění.

Máme-li tedy velkou pravděpodobnost, že nepřešlo každé *ō* v slovanštině jednoduše v *a*, nýbrž že vedlo v jistých případech, jak jsme viděli, též k *ū*, můžeme s větší jistotou přikročiti k výkladu dativu jedn. č. kmenů na *-o*: *roku*, *mqšu* a instrumentalu množn. č. týchž kmenů: *roky*, *mqši*. Koncovka prvního pádu byla *ōj* (starolat., populoi, *ῥοι*), druhého *ōjs* (skr. *vṛkaiś*, v evropských jazycích *-ojs*). Z těchto koncovek vykládali již mnozí jazykozpytci slovanské tvary, mezi nimi rozhodně ku př. Wiedemann (Das litau. Praeteritum, str. 47). Myslím též, že třeba výkladu toho se držeti, jen musíme předpokládati, že *ō* vlivem následujícího *j* přešlo v *ū* již záhy. Vidíme totiž že i v litevštině nevedlo vždy k témuž výsledku. Tréba v litevskoslovanské době rozeznávati dvojí *ō*: jedno více zavřené, které přešlo pak v litevštině v *ū* (lot. též *ũ*) a druhé otevřené, které v litevštině zůstalo, v lotyštině však jako ve slovanštině vedlo k *a*. Přejchod dlouhého *ō* v *ū* v našich pádech sahá již do prastaré doby, byl zajisté starší, nežli ku př. přechod dvoulásky *oj* v *ě* a *i*. Tak máme i v litevštině v dativu *tākui*, *dārbui* a tak bylo bezpochyby i nějakou dobu v praslovanštině **rokūj* a v instr. mn. č. **rokūjs*, kdežto v litevštině se v tomto pádě nejvíce žádná odchylka od ostatních případů s *ōj*, tedy: *takaīs*, *darbaīs* atd. tak jako ku př. *slaitas* ku *šlējū*. Další postup v slovanštině byl pak asi ten, že zaniklo *j*, kdežto v litevštině se zde jakož i v jiných obdobných případech udrželo: dat. **rokū*, instr. pl. **rokūs*. Kdežto v instr. dlouhé *ū* přešlo jakož i jinde v *y*: *roky*, nestalo se tak v dat. sg., poněvadž by bylo dativní **roky* splynulo s plurálními tvary *roky*. Proto se tedy udrželo v dativu *-u*: *roku*, *mqšu*. Po měkkých souhláskách vedlo v instr. pl. *jū(s)* bezprostředně k *jī(s)*: *kraji*, *maži* (srovn. *šiti*; ze **sjūti*, lit. *siūti*, *siūvū*). Na všecken způsob přešlo v těchto koncovkách *ō* dříve v *ū* než ku př. *ōns* v akk. mn. č., neboť v po-

slední koncovce se ještě udrželo *ō*, když začala působiti přehláska *jō > jē*, jinak bychom měli v instr. množ. č. u měkkých kmenů též koncovku *-ē*.

Brugmann klade otázku, nevzniklo-li *y* v příslovkách jako *malý* a pod. z **ū* akkusativu množného č. rodu stř., tak že by *malý* znamenalo původně 'pauca'. Nabyly-li takové příslovky stejné platnosti s příslovkami na *-mi* (Miklosich IV, str. 712), že se tímto způsobem přivedlo *-y* k instrumentalu množ. č.: «Wenn solche Adverbia mit denen auf *-mi* (vgl. Miklosich IV 712) gleichwertig geworden waren, so konnte *-y* auf diesem Wege dem instr. pl. zugeführt werden» (Grundriss, II str. 718). Předpokládá ovšem, že se koncovka tato ujala původně u rodu středního. Nemohu se s tímto výkladem spřáteliti. Příslovky na *-y*, které jsou i v církevní slovanštině řídké (jako *малы прѣкы*) a se vůbec hlavně na jistý druh adjektiv (*-ьскъ*) obmezují, neprozrazují nám syntakticky původní akkusativ. *роумьскы*, «česky» mluvíti a pod. je ve všech slovanských jazycích, bylo tedy tak již v praslovanštině a jak zde mohl býti nějaký kmen na *-ū* a k tomu ještě akkusativ množ. č., který zde nijak neočekáváme? Od příslovek tak obmezeného druhu instrumentální koncovka — *y* tedy pocházeti nemůže. Jest ovšem otázka, jeli toto *-y* příslovek svým původem totožné s *-y* instrumentalu, může to ovšem býti i nějaký jiný ustrnulý pád, ne však akkus. množ. č. kmenů na *-ū*.

V. Vondrák.

Gajev rukopis o književnom jedinstvu ilirskih Slavenâ.

Povodeći se za Velimirom Gajem (Knjižnica Gajeva, Zagreb 1875 p. 187) veli profesor Kulakovskij u svojem djelu «Иллиризмъ» (Варшава, 1894, p. 96), da je Ljudevit Gaj već godine 1830 napisao raspravu «Ueber die Vereinigung der in altilirischen Districten wohnenden Slaven zu einer Büchersprache». Ovu vijest prihvaća od Kulakovskoga profesor Jireček veleći, da je Gaj godine 1830 kao 21—godišnji pravnik razmišljao o književnom jedinstvu Slavena, koji nastavaju u staroilirskim krajevima (P. J. Šafařík mezi Jihoslovany, Praha, 1895, p. 80). Profesor Jagić pišući ocjenu knjige Kulakovskoga kaže, da je valjalo reći koju o tom zagonetnom rukopisu, premda po drugim prilikama sudi, da Gaj godine 1830 još nije mogao imati jasnih misli o književnom jedinstvu svih Ilirâ (Разборъ книги П. А. Кулаковскаго: Иллиризмъ, Санктпетербургъ, 1896 p. 10).

U Gajevoj ostavini u kr. universitetskoj biblioteci u Zagrebu imade doista njegov rukopis na 16 stranica in folio bez natpisa. Ovaj se rukopis počinje s riječima «Die Vereinigung der in den alt-ilirischen Districten wohnenden Slaven zu *Einer* Büchersprache», ali nije ništa drugo nego njemački izvornik Gajeva članka «Pravopisz», koji je štampan godine 1835 u br. 10—12 časopisa «Danicze». J u njemačkom rukopisu i u štampanom članku napominje se pod kraj list iz Beča u 5. broju «Danicze», u kojemu M. Topalović želi, da se uredi pravopis prije, nego se odredi jedan književni jezik, kako želi L. Mayer u 1 broju istoga časopisa (u listu iz Banata). Na svršetku veli Gaj na oba mjesta, da prema temeljima ovoga njegova članka valja popraviti knjižicu o horvatsko-slavenskom pravopisanju izdanu godine 1830 u Budimu.

Po tom se vidi, da je rukopis napisan u februaru ili u prvoj polovini marta godine 1835, možda upravo kao odgovor na pismo M. Topalovića. Natpis u popisu Gajeve biblioteke potječe od prvih riječi samoga rukopisa,

a godina 1830 jamačno je mehanično uzeta iz njegova konca, na kojemu se govori o Gajevoj «Kratkoj osnovi» štampanoj godine 1830 u Budimu.

Najznamenitija je razlika između rukopisa i štampanoga članka, što su u rukopisu izostavljene mnoge paradigme. Tako n. p. na 7 stranici nema rukopis svih paradigama iz jezika češkoga, poljskoga i lužičko — srpskoga (gornjo-lužičkoga); Gaj je na ime ovdje, da prištedi pisanje, za štampani članak upotrebio iste paradigme, koje su se već nahodile u «Kratkoj osnovi» (p. 12), samo što je još dodao četiri nova primjera. Drugdje opet ima rukopis samo po jednu ili po dvije paradigme s oznakom: etc.

Druge su razlike sitnije. Na str. 5 «das lateinische Alphabet» prevodi Gaj u «Daniczi»: diachka ili latinzka abeceda. «Slaven», «slavisch» zamjenjuje riječima: Szlavenzi, Szlavi ili Szlovenzi, Szlavenzki, Szlavzki ili Szlovenzki. «Slavenland» mu je «Szlavia». «Pseudo-Orthographie» prevodi riječima: krivopisz, krivopiszanye.

Kako je Gaj, povodeći se za teorijom Jana Kollára, već u «Kratkoj osnovi» (1830) želio, da se veliki slavenski jezik stegne u četiri glavna narječja, tako i sada (1835) govori o četiri glavna jezika slavenska, o četiri velika potoka slavenska, pa zato veli, da treba naše potočiće, narječja na Jugu, sjediniti u jedan potok i podati mu jedno «tekalische», jedan pravopis. Samo tako će taj potok kao jedan od velikih četiriju slavenskih potoka donositi brodove krcate raznom robom duha i srca u opće slavensko more.

Članak «Pravopisz» nastavak je «Kratke osnove», upravo mali uzmak, jer se Gaj odriče svojih četiriju slova s diakritičnim znakovima za starije *dy, gy, ly, ny*, koje je uveo u «Kratkoj osnovi», te sada preporučuje, da se piše *dj, gj, lj, nj* s oštrim akcentom na joti. Gaj opravdava ovaj pravopis porabom drugih Slavena: *č, ć, š, ž* pišu Poljaci, Česi, Moravci i Slovaci, a *dj, gj, lj, nj, tj* «nashi jednoplemeni szuszedi vu gornym y dolnym Ilirju».

Već je u «Kratkoj osnovi» rekao Gaj, da se čini, da bi trebalo uvesti i *t* s diakritičnim znakom (za sadašnje naše *č*), ali se naše narječje (veli Gaj misleći na Kajkavce) može tomu ukloniti, budući da se između ovoga glasa i *č* nahodi unutrašnje srodstvo; ujedno bi naudilo ovakovo *t* jednostavnosti našega pravopisa, dapače bi bilo nužno, da svatko, tko piše, bude slavenski filolog. U «Pravopiszu» (1835) nemajući na umu samo kajkavsiki govor priznaje, da valja učiniti u pisanju razliku između *č* i *ć*, koje se nahodi u ljepšem govoru hrvatskom i srpskom; zato treba pisati: hoćemo. Tako je sada Gaj imao za isti glas dva slova (*tj* i *ć*) postavljajući nejasno pravilo, kad valja upotrebljavati jedno slovo, kad li drugo («Pravopisz» p. 47).

Ovaj svoj popravljeni pravopis nazivlje Gaj na koncu članka «nashim ztarinzkim», koji želi iz tmine iskopati i u domovini ponoviti. Vidi se, kako je Gaja zaplašio misoneizam njegovih zemljaka. Pišući «Kratku osnovu» u

prvom zamahu reformatorskom mislio je samo na teoriju; godine 1835 izdavajući novine nalazi se usred žive prakse, koja ga je već poučila, kako je u ljudi jak misoneizam. I bez onih novih slova, koja je uveo u «Kratku osnovu», imao je Gaj pune ruke posla, da ostalim svojim, poglavito jezičnim novostima prokrči put megju Kajkavcima, megju kojima se sâm rodio i upravo počeo raditi. Zato i nazivlje svoj popravljeni pravopis «našim starinskim», samo da što lakše slomi otpor, na koji je nailazio.

Gaj zove u pomoć i druge Slavenne. Prije nego je izišao Gajev članak, počeo je Dunder u Beču preštapavati Kačićev «Razgovor ugodni naroda Slovinskoga» ovim popravljenim pravopisom ili, kako veli Gaj na koncu članka, «ztaro-horvatzkim». Koliko je naš starinski pravopis ugodan i povoljan *svim* drugim Slavenima, vidi se (veli Gaj) iz nenavadne množine predbrojnikâ na Dunderovo izdanje Kačićeva «Razgovora». *Ad captandam benevolentiam!*

A da bude dojam još jači, završuje Gaj s opomenom, da se u pravopisu okanimo njemačkoga, talijanskoga i mađarskoga načina, pa da se držimo slavenske, «nam naravzke» starine.

Širi horizont Gajev u «Pravopiszu» posvjedočuje i to, što ovdje uvodi i (češko) ž, za koje veli, da su njime pisali «nashi mudréshi ztarczi», dok je u «Kratkoj osnovi» tvrd ekavac, premda ni svi Kajkavci nijesu ekavci.

Popravak Gajeva pravopisa u svezi je s Dunderovim izdavanjem Kačićeve pjesmarice, pa je vrijedno istaknuti, da je tomu izdanju kumovao Babukić, koji već 18 aprila 1833 javlja, da će njegova «slovnica» izići. (Isp. list Babukićev Franikiću u Smičiklasovoj raspravi «Život i djela Vjekoslava Babukića», Zagreb 1876 p. 62).

U Dunderovu izdanju Kačićeve pjesmarice imade predgovor samoga V. J. Dundera (u Beču 1835). U tom se predgovoru preporučuje novi pravopis (s izmjenama, koje se nalaze i u Gajevu «Pravopiszu»). Očito je, da je ovaj prodgovor napisao za Dundera Vjekoslav Babukić, jer je poznato, da Dunder, poslovođa Venediktove Knjižarnice u Beču, nije bio nikakov učnjak. Hanka ga u pismu od 15 oktobra (3 novembra) 1836 karakterizira ovako: «Dieser Dunder ist ein Buchhändler» subject, weiss ausser seiner Buchhändlermanipulation nicht das geringste von irgend einer Wissenschaft, und ist nicht im Stande in irgend einer slawischen Mundart eine Zeile zu schreiben, aber ein Prabler und Mauldrescher ohnegleichen» (Jagić, *Источники для истории славянской филологии, Санктпетербургъ, 1897 II, 459*). A to potvrđuje i sud Šafaříkov u pismu od 21 februara 1836 (ib. 437).

U ostalom ako se Dunderov predgovor isporedi s napomenutim pismom Babukićevim iz godine 1833, s Babukićevim «Odgovorom» u «Danici» 1835

br. 31 i 32 i s početkom Babukićeve «Osnove slovnice» u Danici 1836 br. 10, lako se može razabrati, tko je napisao Dunderov predgovor.

Sve se ovo napominje, da se vidi, tko je uz Gaja dotjerivao hrvatski pravopis. U predgovoru se veli, da je već Brlić u svojoj gramatici (1833) tražio «pomekšiteljno» jota, samo što je on za ovakvo jota upotrebio dvije piknje za razliku od prostoga. Po tom je jota s oštrim akcentom, ovdje prviput upotrebljeno u štampi, samo modifikacija Brlićeve reforme.

U Dunderovu se predgovoru nadalje veli, da je već 1830 Gaj preporučio ovakov pravopis izuzevši «pomekšiteljno» jota, dapače da je već prije Gaja, pred sto godina Pavao Vitezović predlagao narodu nov pravopis, pa se i navodi njegova reforma. «On (Vitezović) znamenuje *ć* kakogod smo ga i mi znamenovali; *ć* i *š* bilježi odzdo: a za *š* piše dva *ss*. — Ostala *dj*, *lj*, *nj*, *tj* piše kakogod i Česi; znamenujući najmre *đ*, *ļ*, *ñ* i *ī*.»

Već je godine 1831. Šafařík prigovarao Gaju poradi slova *đ*, *g*, *ļ*, *ñ* držeći, da imade previše diakritičnih znakova u novoj ortografiji. (V. Šurmin, Bilješke za hrvatski preporod. Zagreb 1902 p. 11).

Gaj je sâm doskora razabrao svu težinu svojih reforamâ, pa zato u «Pravopiszu» popušta i ispovijeda ista načela, koja nahodimo u Dunderovu predgovoru, jedino što mjesto *ie*, *je* postavlja *ě*.

Brlić se s ovakovim popravljenim pravopisom ilirskim slaže («Danica» 1835 br. 31), samo kad bi i Srbi, koji se služe ćirilicom, ovaj pravopis odobrili; «ali ako ovo nebude, kakono bit i neće i nemože, a ono bi bolje bilo, da se i mi Kirilice što prije poprimimo». U br. 31 i 32 odgovara Babukić Brliću i brani latinicu. Na početku «Osnove slovnice slavjanske narčja ilirskog» («Danica» 1836 br. 10) veli Babukić, da su fenička slova dolazila k savršenstvu najprije u Grkâ, zatim u Latinâ, a napokon k najvećoj jednostavnosti u europejskih naroda; kao članovi europejske familije poprimaju Iliri europejsko-ilirska slova, kojima se služe Danica i Narodne Novine i kojima su štampane najnovije knjige: Kačić, Odiljenje sigetsko i Katekizam. Osobito ističe Babukić sud Šafaříkov, da ilirski pravopis nadilazi sve slavenske.

U br. 10 godine 1835 donijela je «Danicza» Mihanovićevu pjesmu («Lěpa naša domovino») u novom ispravljenom pravopisu.

Megjutim ova nova pravopisna zgrada nije ostala dugo vremena netaknuta. Već od godine 1838 (s Mažuranićevom pjesmom «Věkovi Ilirie» u 1 br.) prestaje «Danica» pisati oštri akcenat na joti, pa se ovakovo jota javlja kasnije samo još sporadično. Mnogo se duže održala u pisanju razlika izmegju *ć* i *tj* (moć: cvětje), kako ju prviput ističe Dunderov predgovor. A i rogato *ě* pokazalo je mnogo žilavosti, osobito u službenom pisanju i u

školskoj literaturi, preživjevši ilirizam. Sve šarilo u historiji hrvatskoga pravopisa od godine 1835 prikazao je prof. Budmani u raspravi «Pogled na istoriju naše gramatike i leksikografije od 1835 godine», koja je izišla u 80 knjizi «Rada jugoslavenske akademije» (Zagreb, 1885).

U Zagrebu 8 oktobra, 1903.

Milivoj ŠrepeL.

Толковая Палея и Русская лѣтопись.

ГЛАВА I.

Постановка вопроса.

Взаимное отношеніе Толковой Палеи и такъ называемой Несторовой лѣтописи давно уже обратило на себя вниманіе изслѣдователей. Оно было обстоятельно изучено въ 1857-мъ году Мих. Ив. Сухомлиновымъ, который со свойственною ему осторожностью высказалъ въ заключеніе третьяго отдѣла III главы своей диссертаци «О древне-русской лѣтописи какъ памятникѣ литературномъ» слѣдующія положенія: «Сличая всѣ сходныя мѣста въ Палеѣ и въ лѣтописи, приходишь къ заключенію, что бѣольшая часть ихъ перешла изъ Палеи въ лѣтопись, и только немногія внесены изъ лѣтописи въ Палею. Священная исторія въ лѣтописи заимствована, повидимому, изъ Палеи, а не обратно, ибо въ послѣдней она составляетъ цѣлое, изложенное съ опредѣленнымъ намѣреніемъ; въ лѣтописи же она представляется эпизодомъ, хотя и весьма умѣстнымъ, искусно связаннымъ съ общою нитью повѣствованія. Космографія въ Палеѣ имѣетъ болѣе сходства съ находящеюся у Синкелла, нежели съ тою, которая помѣщена у Амартола и въ нашей лѣтописи. Свѣдѣнія же, касающіяся Русской земли и сопредѣльныхъ ей странъ, перешли въ космографію Палеи, по всей вѣроятности, изъ лѣтописи»¹⁾. Болѣе рѣшительно стали высказываться послѣдующіе изслѣдователи.

В. Успенскій въ замѣчательномъ трудѣ своемъ, посвященномъ Толковой Палеѣ (Казань 1876), высказался по интересующему насъ вопросу слѣдующимъ образомъ: «по изслѣдованію г. Сухомлинова, Палея была известна уже Нестору. Рѣчь философа-миссіонера, приходившаго къ Владимиру, является дѣйствительно составленною почти буквально по Толковой Палеѣ: сходство не только въ содержаніи, но и въ выраженіяхъ» (стр. 117), и ниже: «Сличеніе текста Рѣчи философа-миссіонера съ апокрифическими

---

1) Ученыя Записки II Отд. Имп. Ак. Наукъ, кн. III, стр. 64.

сказаніями Толковой Пален, такимъ образомъ, свидѣтельствуется ясно о вліяніи послѣдней на содержаніе Рѣчи философа, а сходство между ними, простирающееся до буквальности въ выраженіяхъ, говоритъ о томъ, что Толковая Пален была извѣстна Нестору» (стр. 125). «Вліяніе Толковой Пален, — продолжаетъ Успенскій, — отразилось и на другихъ мѣстахъ лѣтописи Нестора. Взглядъ на магометанъ, который Несторъ влагаетъ въ уста грековъ, является вполне согласнымъ со взглядомъ на магометанство Толковой Пален»... (стр. 126).

И. Я. Порфирьевъ во введеніи къ труду «Апокрифическія сказанія о ветхозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ по рукоп. Соловецкой библіотеки» (Спб. 1877) замѣтилъ: «Апокрифическія подробности о ветхозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ, вставленныя въ первой русской лѣтописи въ проповѣди греческаго философа предъ княземъ Владиміромъ, заимствованы не изъ хроники Амартыла или Малалы, у которыхъ совсѣмъ нѣтъ многихъ изъ этихъ подробностей, а изъ Пален, гдѣ онѣ изложены въ томъ же видѣ и почти въ тѣхъ же выраженіяхъ, какъ и въ лѣтописи» (стр. 15—16).

Совершенно иначе отвѣтилъ въ 1876 году на вопросъ объ отношеніи лѣтописи къ Палей Н. С. Тихонравовъ въ рецензіи на «Исторію русской словесности древней и новой» Галахова. «Проводя постоянную параллель между ветхимъ и новымъ завѣтомъ, — говоритъ рецензентъ, — это полемическое богословское сочиненіе (т. е. Толковая Пален) послужило источникомъ — не для Несторовой лѣтописи, какъ говоритъ г. Галаховъ, а для «Слова Иларіона о законѣ, данномъ Моисеемъ», которое также ведетъ параллель между ветхимъ и новымъ завѣтомъ... Дѣйствительно въ лѣтописи есть заимствованія изъ «Пален», но не изъ той, о которой говоритъ г. Галаховъ и «которая составляетъ часть Хронографа», — а изъ «Пален» краткой, исторической, которая, какъ замѣтилъ еще Востоковъ (Оп. рум. музеума, стр. 517), «совершенно отлична» отъ Толковой Пален, охарактеризованной г. Галаховымъ»¹⁾. Такъ же высказался Тихонравовъ въ первоначальной редакціи своего очерка о Толковой и Исторической Палеяхъ: «По давности появленія на Руси первенство (при сравненіи между Толковой и Малой или Исторической Палеями) должно быть отдано простодушному и часто наивному разсказу Малой Пален. Она была уже извѣстна Нестору и Даніилу Паломнику». Въ примѣчаніи къ этому мѣсту Тихонравовъ указываетъ, что «древнѣйшія редакціи Пален Толковой не заключаютъ въ себѣ мѣстъ, которыя въ разсказѣ Нестора г. Сухомлиновъ считаетъ заимствованными изъ Толковой Пален. Напротивъ, разсказъ Нестора во всѣхъ почти указанныхъ г. Сухомлино-

1) Отчетъ о девятнадцатомъ присужденіи наградъ графа Уварова, стр. 54—55; Сочиненія Н. С. Тихонравова, т. I, стр. 42.

вымъ мѣстахъ расходится съ древнѣйшими редакціями Толковой Палеи». Въ этомъ же примѣчаніи Тихонравовъ указываетъ нѣсколько рассказовъ лѣтописи, общихъ ей и предполагаемому ея источнику — краткой (исторической) палей. Одно мѣсто краткой палеи даетъ, по словамъ Тихонравова, возможность исправить чтеніе лѣтописи, а именно чтеніе «въ лузѣ», вмѣсто котораго должно читать «въ луцѣ»¹⁾. — Важно отмѣтить, что въ обработанной редакціи разсматриваемаго очерка Тихонравовъ выпустилъ только что приведенныя нами мѣста, т. е. какъ свое замѣчаніе о знакомствѣ Нестора съ маюй Палеей, такъ и все примѣчаніе къ этому мѣсту²⁾.

При опредѣленіи взаимныхъ отношеній русской лѣтописи и Толковой Палеи немаловажное значеніе имѣетъ вопросъ о славянскомъ, русскомъ или греческомъ происхожденіи Палеи. Предположеніе, что Толковая Палея произведение греческое, вело къ заключенію, что общія между нею и лѣтописью мѣста заимствованы послѣднею изъ первой; вмѣстѣ съ предположеніемъ, что Палея произведение русское, появились сомнѣнія относительно ея вліянія на русскую лѣтопись.

Тихонравовъ не высказался рѣшительно ни за, ни противъ греческаго происхожденія Толковой Палеи. Въ программѣ одного изъ коаднихъ его курсовъ, напечатанной въ I томѣ Сочиненій Н. С. Тихонравова (Дополненія, стр. 110—111), находимъ слѣдующее любопытное мѣсто: «обратить особенное вниманіе на то, что Толковая Палея составлена *славяниномъ* по матеріаламъ *греческимъ и славянскимъ*».

А. В. Михайлову и В. М. Истрину принадлежитъ научное обоснованіе предположенія о русскомъ происхожденіи Толковой Палеи. А. В. Михайловъ въ 1895 году въ статьѣ, озаглавленной «Общій обзоръ состава, редакцій и литературныхъ источниковъ Толковой Палеи», выдвинулъ на первый планъ вопросъ о родинѣ этого памятника. Въ послѣдующихъ своихъ статьяхъ, озаглавленныхъ «Къ вопросу о текстѣ книги Бытія пророка Моисея въ Толковой Палей», Михайловъ пришелъ въ выводу, что въ Толковой Палей мы должны видѣть памятникъ славянскаго происхожденія и скорѣе русскаго, чѣмъ югославянскаго. Остановившись на отношеніи Толковой Палеи къ лѣтописи, Михайловъ, въ названной выше статьѣ 1895 года, указывалъ на необходимость поднять вопросъ объ общемъ источникѣ Палеи и лѣтописи и такимъ образомъ рѣшительно отвергъ мнѣніе Сухомлинова и В. Успенскаго о возможности заимствованія лѣтописью изъ Толковой Палеи.

1) Сочиненія Тихонравова, т. I, Дополненія, стр. 111, 116—117. Отмѣтимъ, что «въ лузѣ подлѣ рѣку» при «въ луцѣ подлѣ рѣку» читается въ древнѣйшихъ спискахъ Исхода (ср. Матеріалы для древнерусскаго словаря И. И. Срезневскаго). Слѣдовательно, лѣтопись не представляетъ какого-нибудь искаженнаго чтенія (лугъ — болото).

2) Статья «Отроченныя книги древней Россіи». Сочиненія Н. С. Тихонравова, т. I, 156 и сл.

Въ лицѣ В. М. Истрина Толковая Палея нашла неутомимаго изслѣдователя и превосходнаго наблюдателя. Мы имѣемъ, благодаря Истрину, рядъ этюдовъ первостепенной важности о составѣ Толковой Палеи. Въ засѣданіи Славянской Комиссіи Московскаго Археологическаго Общества 3 ноября 1893 года Истринъ сдѣлалъ докладъ «Палейныя сказанія о столпотвореніи вавилонскомъ и объ Авраамѣ», при чемъ пришелъ между прочимъ къ слѣдующему выводу: Несторъ въ своихъ двухъ разсказахъ о столпотвореніи (т. е. въ началѣ Повѣсти вр. лѣтъ и въ Рѣчи философа) не пользовался Толковой Палеей, а слѣдовалъ общимъ съ нею источникамъ, главнымъ образомъ, хроникѣ Іоанна Малалы; въ разсказѣ объ Авраамѣ Несторъ также не пользовался Толковой Палеей, слѣдуя и здѣсь всего вѣроятнѣе хроникѣ Іоанна Малалы. — Въ переработанномъ видѣ Истринъ напечаталъ свой рефератъ во II томѣ Извѣстій Отдѣленія русск. яз. и слов. (1897 г.) подъ заглавіемъ «Замѣчанія о составѣ Толковой Палеи». Выводы касательно отношеній лѣтописи и Толковой Палеи изложены слѣдующимъ образомъ: «Несторъ въ повѣствованіи о столпотвореніи не пользовался Толковой Палеей. Первый разсказъ въ началѣ лѣтописи, вмѣстѣ съ соотвѣтствующимъ Архивскаго хронографа, восходитъ къ неизвѣстному пока источнику. Второй же разсказъ лѣтописи, въ Рѣчи философа къ Владимиру, вмѣстѣ съ соотвѣтствующимъ въ Палей также восходитъ къ другому, тоже пока неизвѣстному источнику» (стр. 189). Несторъ, по мнѣнію Истрина, не заимствовалъ изъ Палеи и разсказа объ Авраамѣ, а воспользовался апокрифомъ объ Авраамѣ самостоятельно; для Истрина очевидно, что «лѣтописецъ и авторъ Палеи имѣли независимо другъ отъ друга по одинаковому апокрифу» (стр. 191).

Русская лѣтопись — это одинъ изъ многочисленныхъ памятниковъ древней нашей письменности, имѣвшихъ прикосновеніе къ Палей. Анализъ цѣлаго ряда другихъ памятниковъ убѣдилъ Истрина въ томъ, что Толковая Палея возникла у насъ на Руси. Сначала онъ говорилъ объ этомъ предположительно: такъ, въ III главѣ своихъ «Замѣчаній» Истринъ, поставивъ вопросъ о возможности непосредственнаго перевода съ еврейскаго на славянской толкованій ветхозавѣтныхъ именъ, говоритъ: «ставя эти вопросы, я предполагалъ уже славянское происхожденіе Палеи» (с. 207). Но по мѣрѣ дальнѣйшей работы, въ изслѣдователѣ Толковой Палеи укрѣплялась увѣренность не только въ славянскомъ, но даже и въ русскомъ происхожденіи этого памятника. Такъ, въ V главѣ «Замѣчаній» читаемъ: «Считая въ настоящее время неоспоримымъ фактомъ славянское (русское) происхожденіе Толковой Палеи, мы должны смотрѣть на рассматриваемую статью Златой Матицы какъ на одинъ изъ источниковъ Толковой Палеи». VI-я глава тѣхъ же «Замѣчаній» начинается словами: «Вопросъ о славянскомъ происхожденіи Толковой Палеи можно считать поконченнымъ: Толковая Палея въ томъ

видѣ, въ которомъ мы ее имѣемъ въ первоначальной редакціи, не есть переводный съ греческаго оригинала памятникъ, а оригинальный славянский и даже, вѣроятно, — русский». Ниже читаемъ: «Хотя мы и признаемъ славянское или русское происхожденіе Толковой Палеи, во всякомъ случаѣ мы не можемъ отрицать посредственнаго или непосредственнаго вліянія византійской полемической литературы»¹⁾).

Новыя соображенія, привлеченіе новыхъ данныхъ дали Истрину возможность поставить вопросъ о времени происхожденія Толковой Палеи еще рѣшительнѣе. Въ V главѣ «Замѣчаній» имъ была высказана мысль, что Толковая Палея по всѣмъ вѣроятіямъ возникла въ XIII вѣкѣ²⁾. Въ октябрьской книжкѣ Журн. Мин. Нар. Пр. за 1903 годъ, во II главѣ статьи «Изъ области древнерусской литературы», мысль эта нашла подтвержденіе и дальнѣйшее развитіе: съ Толковой Палеей сближенъ другой памятникъ древнерусской полемической литературы противъ жиловина — такъ называемое «Пророчество Соломона», составленное, какъ заключилъ Истринъ изъ одного хронологическаго въ немъ указанія, въ серединѣ XIII вѣка. «Если нашъ памятникъ (т. е. Пророчество Соломона), — читаемъ мы, — носитъ тотъ же характеръ и по тону и по способу изложенія, что и Толковая Палея, если тотъ и другой памятникъ отзываются жизненностью, и если разныя другія соображенія говорятъ за XIII вѣкъ, какъ за время составленія Палеи, то прямое указаніе на половину XIII вѣка даетъ еще болѣшую увѣренность въ такомъ именно происхожденіи Палеи».

Увѣренность, что Палея памятникъ русскаго происхожденія, возникшій притомъ въ XIII вѣкѣ, имѣла послѣдствіемъ то, что вопросъ объ отношеніи этого памятника къ древнерусской лѣтописи уже не обращалъ на себя спеціальнаго вниманія изслѣдователя³⁾. Правда, онъ касался его не разъ и въ послѣднихъ главахъ своихъ «Замѣчаній» и въ статьяхъ «Изъ области древнерусской литературы», но при этомъ неизмѣннымъ отвѣтомъ на вопросъ о близости обоихъ памятниковъ — лѣтописи и Палеи — было высказанное еще въ 1893 году положеніе, что эта близость объясняется пользованіемъ общими источниками со стороны составителей того и другого памятника. Такъ, въ «Замѣчаніяхъ» намѣчены общіе источники для разсказа о

1) Изв. Отд. русск. яз. и слов., т. III (1898), стр. 475, 511, 530.

2) Тамъ же, стр. 490. Ср. тоже въ трудѣ 1897 г. (Зап. Ак. Н. по Ист.-фил. отд. VIII сер., т. I, № 3), «Первая книга хроники Іоанна Маламы», при чемъ появленіе Толковой Палеи ставится въ связь съ сильнымъ движеніемъ евреевъ въ XIII в., имѣвшимъ появленіемъ въ Палестинѣ пророка, выдававшего себя за Мессію.

3) Отмѣтимъ здѣсь статью П. А. Заболотскаго «Къ вопросу объ иноземныхъ письменныхъ источникахъ Начальной лѣтописи» (Русск. Фил. Вѣстн. 1901 г.): авторъ высказывается по отношенію къ вліянію Толковой Палеи на лѣтопись отрицательно, соглашаясь съ доводами Истрина.

столпотвореніи и апокрифическаго сказанія объ Авраамѣ, въ IV главѣ «Изъ области древнерусской литературы» общими Палеѣ и лѣтописи источникомъ признается апокрифическій рассказъ о Моисеѣ.

Впрочемъ, въ VI главѣ «Замѣчаній о составѣ Толковой Палей» Истрингъ нѣсколько подробнѣе остановился на отношеніи Рѣчи философа къ Палеѣ. Рѣчь философа, по его мнѣнію, является несомнѣнно русскою компиляціей. Сходныя мѣста въ ней и въ Толковой Палеѣ должны объясняться происхожденіемъ ихъ отъ одного источника, и притомъ — источника славянскаго. Сходство въ пророчествахъ между Толковой Палеей и Рѣчью философа объясняется пользованіемъ двумя однородными, но составленными для различныхъ цѣлей компиляціями пророчествъ, возникшими еще на византийской почвѣ¹⁾.

Надо удивляться той осторожности и послѣдовательности, съ которою Истрингъ двигается въ своемъ изслѣдованіи: мы съ нетерпѣніемъ ждемъ его конечныхъ выводовъ относительно происхожденія и литературной исторіи Палей и думаемъ, что, дождавшись этихъ выводовъ, мы легче подошли бы къ разрѣшенію интересующаго насъ вопроса объ источникахъ нѣкоторыхъ лѣтописныхъ сказаній и вошедшей въ лѣтопись Рѣчи философа. Тѣмъ не менѣе рѣшаюсь предложить свои соображенія объ отношеніяхъ Палей къ лѣтописи уже теперь, въ виду сильнаго желанія ускорить работу надъ источниками нашей древнерусской лѣтописи. Я убѣжденъ въ тѣснѣйшей связи съ Толковой Палеей лѣтописныхъ сказаній съ одной стороны, Рѣчи философа — съ другой; убѣжденъ и въ томъ, что Толковая Палея была источникомъ для Рѣчи философа, а въ хронографической своей редакціи послужила цѣлямъ лѣтописца. Отрицательное отношеніе къ вопросу о зависимости лѣтописи отъ Палей Тихонравова, Истрина, Михайлова не поколебало, какъ мнѣ кажется, положительныхъ указаній, сдѣланныхъ въ этомъ направленіи М. И. Сухомлиновымъ.

Прежде чѣмъ приступить къ сближенію лѣтописнаго и палейнаго текстовъ и къ выясненію взаимныхъ ихъ отношеній, я считаю совершенно необходимымъ остановиться на опредѣленіи того, что понимать подъ Толковой Палеей и подъ лѣтописью, ибо подъ этими названіями разумѣются различные и по времени и по характеру своему памятники, возникшіе въ результатъ послѣдовательнаго развитія ихъ протографовъ, первоначальныхъ ихъ оригиналовъ.

---

1) Изв. Отд. р. яз. и слов., т. III (1898), стр. 522—525.

ГЛАВА II.

Толковая Палея.

Вопросъ о редакціяхъ Толковой Палеи и о взаимныхъ отношеніяхъ этихъ редакцій былъ въ свое время затронутъ Н. С. Тихонравовымъ; теперь онъ весьма обстоятельно разсматривается В. М. Истринымъ въ статьяхъ «Изъ области древнерусской литературы» (Журн. Мин. Нар. Пр. за 1903 и 1904 гг.). Въ виду этого послѣдняго обстоятельства я могу ограничиться краткимъ обзоромъ выясняющихся при разсмотрѣніи этихъ редакцій отношеній.

Тихонравовъ и Истринъ считаютъ первою редакціей тотъ типъ Палеи, который сохранился въ спискахъ Коломенскомъ 1406 года и сходныхъ съ нимъ. Этотъ типъ хорошо извѣстенъ и доступенъ изслѣдованію, благодаря изданію Толковой Палеи, предпринятому учениками Н. С. Тихонравова: въ основаніе изданія положенъ Коломенскій списокъ, который сближенъ при этомъ съ семью другими списками. Принимая мнѣніе Тихонравова и Истрина, но съ оговоркой: Коломенскую Палею, какъ для краткости назовемъ изданный видъ Толковой Палеи, я считаю первою *русскою* редакціей этого памятника. Второю *русскою* редакціей вслѣдъ за Истринымъ и отчасти Тихонравовымъ, допускавшимъ существованіе еще одной промежуточной редакціи, надо признать Палею, слитую съ хронографомъ: мнѣ эта редакція извѣстна по пяти спискамъ — Синод. XVI в. № 211, Погод. № 1435, Погод. XVI в. № 1433, Румянц. 1494 г. № 453 и Синод. 1477 г. № 210¹⁾. Третьею *русскою* редакціей назовемъ ту краткую редакцію Палеи, которую разсматривалъ Истринъ въ I главѣ «Изъ области древнерусской литературы» въ связи съ открытою имъ особою краткою редакціей хроники Синкелла: эта редакція извѣстна мнѣ по тремъ спискамъ — списку, принадлежавшему И. И. Срезневскому, Карамзинскому (Публ. биб. F. IV, 603) и Погодинскому № 1434²⁾.

Вѣрный путь для изслѣдованія указанныхъ трехъ редакцій во взаимныхъ ихъ отношеніяхъ былъ, какъ мнѣ казалось, намѣченъ Истринымъ въ I главѣ упомянутого сочиненія.

Разсматривая апокрифическія сказанія о Моисеѣ, Истринъ приходилъ къ выводу, что краткая (т. е. третья) редакція не вышла непосредственно

1) Истринъ указываетъ еще на Чудовской списокъ № 348 и Румянцовскій (Унд.) № 719. Сюда же относится Креховская Палея, описанная Франкомъ въ I т. Апокріея і легенды з укр. рук., с. XLVIII. Первая часть Синод. № 210 воспроизведена фототипически въ изданіяхъ Общ. Люб. др. письменности.

2) Соловецкій списокъ XVII—XVIII в. № 866, о которомъ см. у Порфирьева, Апокр. сказанія о ветхоз. лицахъ и соб., 1877 (стр. 17), представляетъ третью редакцію въ общесложненіи съ Историческою Палеей, какъ это для частнаго случая уже отмѣчено Истринымъ (гл. IV, с. 285).

изъ полной (т. е. второй), но что обѣ восходятъ къ одной древнѣйшей (стр. 412). Ниже, изъ особенностей разсказа о составленіи псалтыри, Истринъ выводилъ новое доказательство въ пользу восхожденія краткой редакціи Палеи къ редакціи болѣе древней, нежели какую даютъ намъ извѣстные списки полной. Въ IV главѣ своего неоконченнаго еще труда Истринъ не возвращается къ предположенію о существованіи такой болѣе древней редакціи Толковой Палеи, къ которой восходили бы, съ одной стороны, полная (т. е. вторая, хронографическая), а съ другой краткая (т. е. третья) редакція. Анализъ первой части второй редакціи Палеи доказываетъ, по мнѣнію Истрина, что въ основаніи ея лежитъ текстъ Палеи первой редакціи, дополненный по Библии и по довольно большому количеству апокрифовъ. Особенности, отличающія разсказъ о Моисеѣ второй редакціи отъ соотвѣтствующаго разсказа первой, объясняются между прочимъ пользованіемъ «какою-то полубиблейскою, полуапокрифическою исторіей Моисея», отразившеюся (повидимому, независимо отъ второй редакціи) и въ третьей (краткой) редакціи Палеи. Разсказъ о составленіи псалтыри признается вставкой, сближающеюся съ соотвѣтствующимъ мѣстомъ Парижской греческой хроники № 1336, но не сближающею вообще всего текста Палеи второй (и третьей) редакціи съ ютеъ хроникой.

Быть можетъ, я и ошибаюсь: но мнѣ кажется, что анализъ Истрина первой части второй (хронографической) редакціи Толковой Палеи не далъ того, что можно было ожидать послѣ предшествовавшихъ указаній ученаго изслѣдователя, не далъ данныхъ для утвержденія существованія такого вида хронографической редакціи, къ которому возводилась бы краткая (третья) редакція Палеи. Такъ же, какъ Истринъ, я убѣжденъ, что вторая редакція положила въ свое основаніе первую редакцію¹⁾; но думаю, что составитель второй (хронографической) редакціи дополнилъ этотъ свой основной источникъ не по тому безчисленному количеству матеріаловъ, на которые указываетъ анализъ Истрина, а по Библии и по другой древней редакціи Палеи, до насъ не дошедшей, по той самой редакціи, которая при сокращеніи дала третью (краткую) редакцію (списки Срезневскаго и Погодина № 1434, Публ. библ. F. IV № 603).

Основанія для такого предположенія даны отчасти самимъ Истринымъ: дѣйствительно въ I главѣ упомянутаго сочиненія онъ доказалъ, что третью (краткую) редакцію Палеи нельзя возводить ко второй; слѣдовательно, на-

---

1) Списокъ первой редакціи, положенный въ основаніе второй, сходствовалъ не съ Колом. спискомъ, а съ однимъ изъ тѣхъ, которые привлечены издателями къ сравненію съ нимъ. На это указалъ и Истринъ (IV, 264). Особенно интересенъ пропускъ на столбцѣ 476 изданія, оговоренный въ примѣчаніи 11-мъ: вторая редакція сходится при этомъ съ Александро-Невскимъ, Кирилло-Бѣлозерскимъ, Силинскимъ и Якушкинскимъ списками.

примѣръ, хронографическая часть третьей редакціи не можетъ быть признана заимствованіемъ изъ второй редакціи, несмотря на почти полное тождество¹⁾ обѣихъ этихъ редакцій, начинающееся со статьи «Царство вавилонское, 1 царство навходоносорово». Вмѣстѣ съ тѣмъ несомнѣнно, что хронографическая часть Пален перешла во вторую редакцію не изъ третьей. Слѣдовательно, въ основаніи третьей редакціи лежитъ такая болѣе полная редакція Пален, соединенной съ хронографомъ, которою пользовался и составитель второй редакціи. Назовемъ эту предполагаемую редакцію особою хронографическою редакціей Толковой Пален. Если изъ этой предполагаемой редакціи могла быть заимствована вся хронографическая часть второй редакціи, то что же препятствуетъ искать слѣдовъ заимствованія изъ этой предполагаемой редакціи въ библейской части второй редакціи? Сравненіе второй редакціи съ третьей, которую признаемъ сокращеніемъ особой хронографической редакціи Толковой Пален, даетъ рядъ положительныхъ указаній на общій для второй и третьей редакціи источникъ, ведетъ насъ, слѣдовательно, къ возстановленію предполагаемой редакціи.

Во второй редакціи Откровеніе Авраама читается въ болѣе полномъ видѣ, чѣмъ въ первой; рассказъ ведется отъ перваго лица. Отъ перваго же лица ведется рассказъ въ тѣхъ отрывкахъ третьей редакціи, которые дошли по третьей редакціи. На основаніи этого можно думать, что въ особой хронографической редакціи упомянутый апокрифъ читался въ полномъ и первоначальномъ своемъ видѣ.

Во второй редакціи находимъ въ началѣ исторіи Исаака вставку, которую нельзя возвести ни къ первой редакціи, ни къ Библии: «Измаилъ же бывъ лѣтъ 130 и оумре. бѣ же житіе его в Египте» (Истринъ, IV, 272). Но ее можно возвести къ особой хронографической редакціи, ибо она имѣется и въ третьей: «измаилъ же бывъ лѣтъ 130 и оумре. житіе же его бѣ во странахъ егупетскихъ» (сп. Срезн., стр. 55). То же относится къ вставкѣ о годахъ Исаака при рожденіи Исава и Иакова (Истринъ, IV, 272); ср. въ третьей редакціи: «бысть исаакъ тогда лѣтъ 60» (сп. Срезн., стр. 56). То же можно сказать о вставкѣ въ рассказѣ о встрѣчѣ Иакова съ Исаавомъ (Истринъ, IV, 273); ср. въ третьей редакціи: «вспоминаа емоу ротоу его. ею же бяше ротилъ къ родителема своимъ глаголя ако да смертию оумроу аще оубію брата своего» (сп. Срезн., стр. 61). То же о вставкѣ, содержащей сказаніе о смерти Исава: сказаніе читается и въ третьей редакціи (сп. Срезн., стр. 61). То же о вставкѣ въ молитвѣ Самсона (Истринъ, IV, 287); ср. въ третьей редакціи: «да оумреть нынѣ душа моя съ иноплеменникиы сими» (сп. Срезн., стр. 194). То же о вставкѣ, касающейся пророка Наана (Истринъ,

1) Впрочемъ, нѣстами третья редакція въ хронографической части поляже второй.

IV, 288): она читается и въ третьей редакціи (сп. Срезн., стр. 227); за этой вставкой во второй редакціи, такъ же какъ и въ третьей, перечисляются сыновья Давида отъ различныхъ женъ. Сказаніе о составленіи псалтыри (Истринь, IV, 289—290) читается и въ третьей редакціи (сп. Срезн., стр. 222 и сл.); при томъ оно здѣсь нѣсколько ближе къ греческому тексту, приведенному Истринымъ, чѣмъ во второй редакціи. Вставку о владѣніяхъ Соломона (Истринь, IV, 291) находимъ и въ третьей редакціи (сп. Срезн., стр. 241 и 255): «и бѣ обладаа всѣми царствы отъ рѣкы и до земля ино-племенникъ и отъ колѣна сиона и до предѣлъ егупетскихъ». Приведенная передъ этимъ Истринымъ вставка о Соломонѣ же находится и въ третьей редакціи: «и соломонъ царь сѣде на царствѣ надъ іерусалимомъ и надъ іоудю въ елимѣ» (сп. Срезн., стр. 233). Часть разсказа о царикѣ Ужичской (Истринь, IV, 293) читается и въ третьей редакціи (сп. Срезн., стр. 235). Вставка о построеніи храма Соломономъ (Истринь, IV, 292) читается и въ третьей редакціи: «и почаша дѣлати раби Соломонѣ» и т. д. (сп. Срезн., стр. 243).

Приведенныя здѣсь мѣста (а число подобныхъ совпаденій можно легко увеличить) доказываютъ близость второй и третьей редакцій. Эта близость, какъ указано выше, можетъ быть объяснена только пользованіемъ общимъ источникомъ со стороны составителя обѣихъ названныхъ редакцій. Слѣдовательно, предположеніе Истрина о томъ, что вторая редакція составлена на основаніи первой при помощи Библии и другихъ многочисленныхъ источниковъ, должно измѣнить такъ, что вторая редакція представляетъ соединеніе первой съ библейскимъ текстомъ и текстомъ особой хронографической редакціи Пален. Изъ этой редакціи заимствованы во вторую и тѣ многочисленные апокрифы, которые отличаютъ ее отъ первой: на то, что въ особой хронографической редакціи читались между прочимъ Лѣствица Іакова, Заветы 12 патріарховъ, сказанія о Моисеѣ, находимъ указанія въ третьей редакціи, гдѣ эти апокрифы приведены въ извлеченіяхъ.

Итакъ, изслѣдованіе редакцій Толковой Пален приводитъ къ вопросу объ отношеніи Коломенской Пален, т. е. первой редакціи, къ возстановляемой по второй и третьей редакціямъ особой хронографической редакціи. Въ этой редакціи, какъ это видно изъ второй, до насъ дошедшей, редакціи, источники (напр. апокрифы) передавались съ буквальною точностью (ср. замѣчаніе Истрина относительно второй редакціи: IV, 268); между тѣмъ составитель первой редакціи перефразировалъ и сокращалъ ихъ текстъ. Слѣдовательно, мало вѣроятнымъ представляется предположить, чтобы особая хронографическая редакція восходила къ первой: пришлось бы допустить полную переработку этой первой редакціи и притомъ по тѣмъ самымъ источникамъ, которые были использованы ею. Кромѣ того, мы имѣемъ рядъ ука-

заній на то, что первая русская редакція Толковой Палеи не может быть признана первоначальною.

Истиннымъ въ VI главѣ Замѣчаній о составѣ Толковой Палеи указаны основанія, по которымъ можно думать, что авторъ Палеи хотѣлъ довести свое изложеніе не до начала царствованія Соломона (на которомъ обрывается первая редакція), а по крайней мѣрѣ до новозавѣтныхъ событій. Такъ, въ толкованіи одного изъ завѣтовъ Бога Аврааму есть ссылка на родословіе Богородицы: «еже и послѣди в родословии скажемъ». Пересказъ Завѣты 12 патріарховъ, авторъ обѣщаетъ предложить и «всѣ пророки, глаголавшая по ряду». Толкуя пророчество Валаама, авторъ говоритъ: «виждь же оубо жидовине, яко звѣзда восияеть отъ Иякова о ней же пошедъши ти оукажемъ». Упрекая евреевъ въ идолопоклонствіе, авторъ упоминаетъ между прочимъ о поклоненіи Ваалу при Ахавѣ — «ина же вся пошедъши оукажемъ»¹⁾. По мнѣнію Истрина, «все это указываетъ, что Толковая Палея по первоначальному замыслу редактора не должна была прерываться на царствованіи Соломона». Но мнѣ неясны тѣ основанія, по которымъ трудъ составителя Толковой Палеи должно признавать неоконченнымъ, недоведеннымъ до конца: подобное предположеніе тѣмъ болѣе неосновательно, что и во второй и въ третьей редакціяхъ Палеи мы находимъ изложеніе тѣхъ позднѣйшихъ библейскихъ, а также новозавѣтныхъ событій, на которыя ссылается Коломенская Палея. Въ виду этого естественно предположить, что первая русская редакція отразила ту редакцію, которая возстановливается на основаніи второй и третьей русскихъ редакцій. Въ пользу такого предположенія можно привести наличность въ первой русской редакціи одной статьи хронографическаго содержанія: это статья о разселеніи народовъ послѣ столпотворенія. Она восходитъ къ греческой хроникѣ. Что она читалась въ особой хронографической редакціи, видно изъ того, что въ сокращенномъ видѣ она находится и въ третьей редакціи (сп. Срезн., стр. 33—36).

Непервоначальность первой русской редакціи Толковой Палеи, кромѣ указанныхъ соображеній, доказывается еще однимъ обстоятельствомъ, обращавшимъ на себя вниманіе почти всѣхъ изслѣдователей этого памятника. Это отсутствіе въ первой и возникшей изъ нея второй редакціи Палеи пророчествъ, слѣдовательно важнѣйшаго матеріала, на которомъ издавна еще въ Іерусалимѣ, Александріи и Царьградѣ опиралась полемика противъ жидовина. Впрочемъ, въ обѣихъ русскихъ редакціяхъ имѣются пророчества Давида и Соломона, и это еще болѣе утверждаетъ насъ въ предположеніи, что пророчества должны были входить въ составъ первоначальной редакціи Палеи. «Намъ кажется, — говорилъ Успенскій въ 1876 году, — что авторъ

1) Изв. Отд. р. яз. и сл., т. III (1898), с. 517—518.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

Толковой Палей не могъ игнорировать пророчества великихъ и малыхъ пророковъ, предсказавшихъ столь ясно обстоятельства земной жизни Основателя христіанства и исторіи самаго христіанства; пророчества — самая твердая почва для полемики съ іудействомъ и, слѣдовательно, должны были составлять существенную принадлежность Толковой Палей». И. Н. Жданову пришлось остановиться на отсутствующемъ въ Палей отдѣлѣ пророчествъ съ еще болѣе опредѣленными данными: онъ призналъ извѣстныя ему по рукописямъ пророчества съ обличеніями жидовина частью первоначальнаго состава Палей. Особенно выдвинуто имъ значеніе тѣхъ «Пророчествъ», которыя находятся въ сборникѣ Кириллоблгородской бібліотеки № 1144: связь ихъ съ Толковой Палеей, по мнѣнію Жданова, настолько тѣсна, что имѣющееся въ нихъ хронологическое указаніе можетъ оказаться полезнымъ для болѣе точнаго опредѣленія времени составленія Палей. Въ силу подобнаго взгляда на «Пророчества» съ обличеніями жидовина, Ждановъ признаетъ списки Палей, гдѣ не помѣщены пророчества, непервоначальными¹⁾. И. Е. Евсѣевъ, въ статьѣ, посвященной толкованіямъ пророческихъ мѣстъ съ обличеніями жидовина (Изв. Отд. р. яз. и слов., т. V, 1900 г., стр. 788 сл.), подробнѣе развилъ мысли, высказанныя Успенскимъ и Ждановымъ. Помимо общихъ соображеній относительно того, что составителю Толковой Палей, въ силу главной задачи, положенной въ ея основаніе, надлежало бы съ особенною обстоятельностью использовать писанія пророковъ, мы находимъ здѣсь указанія на два мѣста Палей, гдѣ авторъ обѣщаетъ предложить «все пророки глаголавшая по ряду», а также воспользоваться писаніями «отъ великихъ патриархъ и пророкъ и божественныхъ и святыхъ святителей». Существенно важнымъ въ статьѣ Евсѣева было привлеченіе къ изслѣдованію двухъ памятниковъ, содержащихъ толкованія пророковъ съ обличеніями противъ жидовина. Повидимому, подъ вліяніемъ приведеннаго выше мнѣнія Истрина, признававшаго трудъ составителя Толковой Палей неоконченнымъ, не доведеннымъ до предполагаемаго конца, Евсѣевъ склоненъ былъ думать, что открытыя имъ противоіудейскія толкованія пророковъ «составляютъ часть не обработаннаго, не додѣланнаго — такъ сказать — черноваго окончанія Толковой Палей». Болѣе обоснованнымъ представляется мнѣ другое утвержденіе автора: «Если освободить наши толкованія отъ очевидныхъ историческихъ наслоеній... и подновленности въ языкѣ, то толкованія эти по общему характеру и источникамъ какъ нельзя болѣе восполняютъ конецъ извѣстной нынѣ Толковой Палей».

Изслѣдованіе Евсѣева не могло не обратить вниманія Истрина, въ особенности въ виду нѣкоторыхъ хронологическихъ соображеній, высказанныхъ

1) Ср. Кіевск. Унив. Изв. 1881 г.

Евсѣевымъ относительно времени составленія противоіудейскихъ толкований пророчествъ. Во II главѣ своихъ очерковъ «Изъ области древне-русской литературы» (Ж. М. Н. П. 1903, окт.) Истринъ воспользовался спискомъ этихъ толкований, указаннымъ въ свое время Ждановымъ, для соображеній о времени составленія Толковой Палеи, признавъ противоіудейскія толкования пророчествъ памятникомъ однороднымъ съ нею по тону и способу изложенія. Въ противоположность Евсѣеву, Истринъ не усматриваетъ никакого непосредственного соприкосновенія между Палеей и «Пророчествомъ Соломона»¹⁾ и не дѣлаетъ вывода о томъ, что въ этомъ послѣднемъ памятникѣ сохранился конецъ Палеи, хотя бы въ необработанномъ, черновомъ видѣ. Единственный выводъ, дѣлаемый Истринымъ изъ близости Палеи и Пророчества Соломона, это тотъ, что «появленіе подобнаго рода произведеній не случайно, что у различныхъ лицъ въ одно и то же время явилось одно и то же намѣреніе — написать полемическій трактатъ противъ еврейства».

Мнѣніе Успенскаго, Жданова и Евсѣева о принадлежности противоіудейскихъ толкований пророчествъ къ первоначальному составу Палеи представляется мнѣ доказаннымъ, какъ общими соображеніями, высказанными этими изслѣдователями, такъ и изученіемъ привлеченныхъ Ждановымъ и Евсѣевымъ къ сравненію съ Палеей памятниковъ. Хотя я опасаюсь нарушить нижеслѣдующимъ замѣчаніемъ послѣдовательный ходъ настоящаго изслѣдованія, тѣмъ не менѣе нахожу умѣстнымъ привести это замѣчаніе именно здѣсь. Оно касается связи той части Рѣчи философа, помѣщенной въ лѣтописи подъ 986 годомъ, гдѣ приводятся пророчества, съ повидимому малоизвѣстнымъ спискомъ противоіудейскихъ толкований пророчествъ, содержащимся въ сборникѣ XV в. Кіево-Златоверхо-Михайловскаго монастыря № 493/1655. Въ этомъ списокѣ находимъ почти всѣ пророчества, читающіяся въ рѣчи греческаго проповѣдника и притомъ — что безусловно для насъ важно — первый отдѣлъ этихъ пророчествъ, оканчивающійся въ лѣтописи словами «И много пророчествовала о отверженіи ихъ», оказывается буквально тождественнымъ съ начальными страницами указаннаго списка (л. 89 — 89 об., нач.: пророчество ісаіино пророка о отверженіи жидовъ, кон. и много пророчествовала о отверженіи вашомъ). Ниже мы рядомъ выпишемъ докажемъ, что вся историческая часть Рѣчи философа восходитъ къ древнѣйшей редакціи Толковой Палеи и на основаніи этого заключимъ, что и пророчества, приведенныя философомъ, извлечены изъ того же памятника. Тѣсная связь этой части рѣчи съ указаннымъ спискомъ толкований пророчествъ дѣлаетъ очевиднымъ, что эти или подобныя имъ толкованія входили въ составъ первоначальной редакціи Толковой Палеи.

1) Такъ называется, по начальнымъ строкамъ его, памятникъ, открытый Ждановымъ.

Итакъ, мы возвращаемся къ сдѣланному уже выше выводу: первая русская редакція Толковой Пален (сп. Коломенскій и сходные) не можетъ быть признана первоначальной редакціей этого памятника. Редакція эта скорѣе всего должна быть разсматриваема какъ извлеченіе изъ первоначальной редакціи, содержащей, какъ это видно изъ предыдущихъ соображеній, обширныя толкованія пророчествъ, а также изложеніе новозавѣтныхъ событій и хронографическую часть. Ниже мы выскажемъ нѣсколько мыслей о времени и мѣстѣ возникновенія первоначальной редакціи Толковой Пален, а пока отиѣтимъ существованіе еще одного памятника, ведущаго насъ къ восстановленію этой первоначальной редакціи. Памятникъ этотъ представляетъ краткое изложеніе сначала ветхозавѣтныхъ событій, затѣмъ событій всемірной исторіи, доведенное въ однихъ спискахъ до взятія турками Царяграда, въ другихъ дополненное еще нѣсколькими событіями. Мнѣ извѣстенъ этотъ памятникъ по одному сборнику Кириллобѣлозерскаго монастыря, хранящемуся въ Имп. Археографической комиссіи. Близко сходенъ съ нимъ списокъ Синод. библ. въ сборникѣ, описанномъ Горскимъ и Невоструевымъ подъ № 323 (л. 449 и сл. этого сборника). Въ позднѣйшемъ соединеніи съ хроникой Амартола и хронографомъ этотъ же памятникъ является въ сборникѣ Новгородской Софійской библіотеки № 1497, описанномъ А. Н. Поповымъ въ 1-мъ выш. Обзора хроногр. русск. ред. (стр. 217 и сл.): сборникъ № 1497 и нашъ памятникъ сближаются главнымъ образомъ своимъ окончаніемъ, посвященнымъ послѣднимъ событіямъ Византійской исторіи (напечатано Поповымъ на стр. 223), но также и тѣми русскими вставками, на которыя обратилъ вниманіе Поповъ (стр. 222—223). Хотя Синод. № 323 доходитъ только до 6961 (1453) года, а потому свидѣтельствуетъ о болѣе древней редакціи нашего памятника, тѣмъ не менѣе я скажу о самомъ памятникѣ нѣсколько словъ на основаніи не Синодальнаго, а Кириллобѣлозерскаго списка, который у меня подъ руками. Начало его (твореніе міра и человѣка) представляется сокращеннымъ извлеченіемъ изъ Толковой Пален, хотя заключительная часть о двадцати двухъ дѣлахъ, сотворенныхъ въ шесть дней, встрѣчается не въ Толковой, а въ Исторической Палеѣ. Засимъ послѣ заглавія «Отъ книгъ бытія небесе и земля и всякой твари. яже сътвори богъ вся дѣла своя испрѣва»¹⁾ слѣдуетъ текстъ книги Бытія (гл. 1-я и два первыхъ стиха 2-й). Послѣ этого читаемъ сокращенное изложеніе ветхозавѣтной исторіи съ такими же апокрифическими и хронографическими вставками, какъ она излагается въ Толковой Палеѣ²⁾. Ветхозавѣтныя событія смѣняются затѣмъ событіями всемірной исторіи, рассказанными по Амартолу.

1) То же заглавіе предшествуетъ пятикнижію Моисееву по сборнику XV в., принесенному въ даръ Академіи преосв. Алексіемъ Вологодскимъ (Библ. А. Н., шифра 45. 10. 6).

2) Напр. о погребеніи Авеля, о раздѣленіи странъ между сыновьями Ноя.

Такимъ образомъ разсматриваемый памятникъ построенъ по тому же плану, какъ хронографическая Палея: мы указали на мѣста, сближающія его въ ветхозавѣтной части съ Палеей. Въ виду этого вѣроятно признать его однимъ изъ отраженій той особой хронографической Палеи, къ которой ведутъ насъ двѣ русскія редакціи Палеи, при чемъ, быть можетъ, при составленіи его приняты были во вниманіе и другіе источники. Замѣтимъ, что изслѣдуемый памятникъ нельзя возвести ни ко второй, ни къ третьей редакціи. Частью это слѣдуетъ изъ связи его съ Рѣчью философа, о чемъ скажемъ ниже. Мы назовемъ нашъ памятникъ четвертой русской редакціей Толковой Палеи.

Если бы вслѣдъ за Тихонравовымъ, Истринымъ и другими изслѣдователями мы признали редакцію Коломенскаго и сходнаго съ нимъ списковъ первоначальной редакціей Толковой Палеи, то легко склонились бы къ высказанному Михайловымъ, Истринымъ и косвенно Евсѣевымъ мнѣнію о русскомъ происхожденіи этого памятника. Дѣйствительно, анализъ этой редакціи Палеи доказалъ, что въ распоряженіи составителя былъ рядъ источниковъ, извѣстныхъ въ тѣхъ самыхъ славяно-русскихъ переводахъ, которыми онъ пользовался. Но предыдущее изслѣдованіе убѣдило насъ въ томъ, что основная редакція Палеи не дошла до насъ и что мы можемъ возстановить лишь общій составъ ея, привлекая къ изслѣдованію четыре русскія ея редакціи. Такимъ образомъ анализа одной первой редакціи, редакціи Коломенскаго списка недостаточно для опредѣленія источниковъ основного вида Толковой Палеи: первая редакція была вѣстѣ съ тѣмъ первой русской редакціей памятника, русское происхожденіе котораго остается недоказаннымъ. Изъ трехъ возможностей — признать Толковую Палею русскимъ, болгарскимъ или греческимъ памятникомъ я выбираю вторую возможность и признаю болгарское происхожденіе Палеи. Мысль эта въ литературѣ не новая, но къ сожалѣнію она не подверглась такому тщательному изслѣдованію, которое выпало на долю двухъ другихъ предположеній — болѣе стараго о греческомъ и болѣе новаго о русскомъ происхожденіи нашего памятника. Конечно, здѣсь не мѣсто восполнить этотъ пробѣлъ въ изученіи Толковой Палеи. Я долженъ ограничиться лишь самыми общими указаніями, дѣлающими вѣроятнымъ болгарское происхожденіе Палеи.

Ниже будутъ приведены основанія для признанія того, что Толковая Палея въ хронографической ея редакціи была извѣстна русскому лѣтописцу, работавшему въ XI вѣкѣ. Но внимательное изученіе Палеи дѣлаетъ несомнѣннымъ, что хронографическая редакція ея явленіе вторичное, что редакція эта составила изъ соединенія первоначальнаго вида Толковой Палеи съ хронографомъ. Такое соединеніе могло быть сдѣлано и въ Россіи и въ

Болгаріи, но могло ли появиться въ Россіи XI в. сочиненіе противоиудейскаго характера, написанное съ мастерствомъ и съ большимъ знаніемъ дѣла? Обличенія жидовина оказываются весьма устойчивой частью Палей; Палей подвергалась вставкамъ, переработкамъ и дополненіямъ, но обличительная часть ея сохранялась повидимому безъ измѣненій: это доказываетъ наличность интереса къ богословскимъ и историческимъ знаніямъ, но вмѣстѣ съ тѣмъ отсутствіе прямыхъ полемическихъ противоиудейскихъ задачъ у послѣдующихъ редакторовъ Толковой Палей. Полемическій азартъ составителя первоначальнаго вида Палей переносятъ насъ въ другое время, въ другую обстановку, отличную отъ той, при которой работали эти редакторы. О древней Руси нечего и думать. Скорѣе можно было бы остановиться на Византіи, гдѣ, какъ это было указано Истринымъ и другими, сложилась обширная противоиудейская литература. Но и древняя Болгарія была почвой вполне подходящею для возникновенія новыхъ памятниковъ противоиудейской литературы, бравшихъ, конечно, за образецъ византійскихъ полемистовъ.

Это доказывается, во-первыхъ, слѣдами еврейской пропаганды въ древней Болгаріи; эти слѣды сказались, наприимѣръ, въ именахъ нѣкоторыхъ болгарскихъ правителей: такъ, сыновья Шишмана носили ветхозавѣтные имена Давида, Моисея, Аарона и Самуила (царь, царствовавшій до 1014 года); быть можетъ, въ Болгаріи высшіе классы общества до принятія христіанства придерживались, какъ и у Козаръ, иудейства, лишь медленно уступавшаго мѣсто новой религіи; далѣе эти слѣды выразились въ большомъ количествѣ ветхозавѣтныхъ апокрифовъ, ведущихъ иногда прямо къ еврейскому источнику. Болгарія—эта классическая страна апокрифовъ, распространявшихся повидимому подъ вліяніемъ еретическаго ученія богомиловъ—получила часть ихъ несомнѣнно отъ самихъ иудеевъ. Такъ, слово «шамиръ» въ легендахъ о Соломонѣ своимъ начальнымъ звукомъ ведетъ насъ къ еврейскому источнику, легенды же о Соломонѣ перешли къ намъ, конечно, изъ Болгаріи. Такъ фонетическій обликъ нѣкоторыхъ названій планетъ въ началѣ третьей (краткой) редакціи Толковой Палей ведетъ насъ прямо къ еврейскому (въ виду невѣроятности допустить арабскій) источнику: «мешетрѣи», «шешемъ»¹⁾. Ниже скажемъ о словѣ «машляхъ», «машьяхъ» (Мессія) въ Палей и толкованіяхъ пророчествъ. Еврейство держалось въ Болгаріи очень устойчиво: при Іоаннѣ-Александрѣ въ срединѣ или первой половинѣ XIV

1) Сп. Срезн.: «а. планидъ наричаеца кронъ зоугалъ. соу идеже естъ прѣтъ бѣи. б. планидъ. аеосъ. мешетрѣи четвергъ. г. планидъ. аррисъ. мехиръ. вторнѣи. д. плани шешемъ. слѣце. тоу естъ нѣла. е. плани афродитъ. зоугра е патѣ. на сѣи планидъ зараница звѣзда. ж. планидъ. гермѣи. ударѣи. срѣда. з. плани. каморъ. идеже е. лоуна. понѣсликъ. по сею планидоу звѣзды оутвержены». Акад. П. К. Коковцовъ любезно сообщилъ мнѣ соответствующія арабскія названія планетъ: Zūhal, al-Muštārī, al-Mirrīh, al-Šams, al-Zuhara, 'Uṭārid, al-Qamar.

вѣка былъ созванъ противъ евреевъ соборъ, окончившійся казнями и суровыми репрессіями (Голубинскій, Кр. очеркъ, стр. 678). Возможность возникновенія въ Болгаріи X—XI вѣка обширнаго полемическаго сочиненія противъ евреевъ доказывается, во-вторыхъ, наличностью въ болгарской письменности нѣсколькихъ полемическихъ трактатовъ, направленныхъ противъ жидовина. Сюда относятся прежде всего пренія Кирилла философа съ евреями и срацинами, дошедшія до насъ въ житіи Кирилла философа. Далѣе къ противоіудейской литературѣ относятся нѣкоторыя сочиненія Іоанна экзарха болгарскаго: его Шестодневъ, въ которомъ находимъ рядъ выходовъ противъ жидовина (напр. по изд. Бодянскаго-Попова, лл. 79 об., 162 об., 163), и рядъ его словъ, напр. Слово на вшествіе Господа нашего Ісуса Христа (Калайдовичъ, Іоаннъ экз. болг., 174—177).

Признавъ Болгарію X—XI вѣка подходящею почвою для появленія Толковой Палеи на іудея, мы представляемъ себѣ литературную исторію этого памятника въ Россіи и Болгаріи приблизительно въ слѣдующемъ видѣ.

Толковая Палея возникла изъ тѣхъ преній, которыя велъ Кириллъ, первоучитель славянскій, съ евреями и срацинами. Вѣроятность этого предположенія указана впервые В. Успенскимъ, отмѣтившимъ, что пренія эти, по свидѣтельству одного изъ жизнеописаній славянскихъ просвѣтителей, были записаны св. Меоодиємъ и раздѣлены на «осмь словесъ». «Не легко ли въ основу Толковой Палеи — спрашиваетъ Успенскій — недошедшее до насъ сочиненіе св. Меоодія, тѣмъ болѣе, что предметъ послѣдняго и Толковой Палеи одинъ — обличеніе іудеевъ?!..» (Толковая Палея, стр. 133, прим.). Дѣйствительно, въ житіи Кирилла, куда занесена часть этихъ преній, читаемъ: «отъ многа же избравше, в малѣ положихомъ и селико, памяти ради, а иже хощетъ съврѣшенныхъ бесѣдъ сихъ и истинныхъ искати, въ книгахъ его обрящетъ я, еже преложи (слѣдовательно, перевелъ съ греческаго) оучитель нашъ и архиепископъ методи и раздѣли е на осмь словесъ, и тоу оузритъ словесную силу отъ божіа благодати, яко и пламень паляющъ на противныя» (Чтенія въ Общ. Ист. и Др. 1873, I, 451). Отсюда видно, что Меоодиємъ записаны не тѣ пренія, которыя читаются въ житіи Кирилла, а переведено и составлено нѣчто другое. Вспомнимъ, что Толковая Палея, напр. по первой редакціи, распадается на восемь отдѣловъ, на восемь словесъ, изъ которыхъ каждый начинается особымъ заглавіемъ: отдѣлы эти соотвѣтствуютъ библейскимъ книгамъ — Бытія, Исхода, Чиселъ, Второзаконія, Ісуса Навина, Судей, Руи и Царствъ. Тѣсная связь между преніями, занесенными въ житіе Кирилла, и Толковою Палею выясняется при сличеніи содержанія этихъ преній съ нѣкоторыми толкованіями и обличеніями Палеи. Скажу больше: одно мѣсто Толковой Палеи совершенно непонятно, если не сопоставить его съ соотвѣствующимъ мѣстомъ житія. Мѣсто это обращало

вниманіе Истрина и естественно наводило его на мысль о русскомъ редакторѣ Палей (ср. Извѣстія Отд. р. яз. и сл. 1897 г., т. II, с. 205). Въ Толковой Палей оно читается въ слѣдующемъ видѣ: «и се-мужъ рече боряшеться съ няковомъ. крѣпя его ангелъ боряшеться с нимъ или же бояшеться няковъ исава брата своего. сягъ же и я за лысть и оутрапи жилю стегна его. тоу же и наречеса изъдраиль. занеже бяше 4 жены поягъ. не похоти же ради но чадолюбья требоваше. тѣмъ же и отъ помысла дѣемыхъ судиться человекъ. отъ авера оубо еврѣи прозвани бысте. ныня же отъ издраноѣ жилю изъдраили нарекошеса. сирѣчь оумъ бога зря» (стлб. 334). Ясно, прежде всего, что чтеніе Толковой Палей испорченное; оно требуетъ перестановки: слова «тоу же и наречеса изъдраиль» должны быть отнесены ниже передъ слова «сирѣчь оумъ бога зря», ибо, какъ это указали Евсѣевъ и Истринъ, имя Израиль вообще толкуется какъ «оумъ бога видя» или «зря господа» или «зряи бога» (νοῦς ὁρῶν θεοῦ, νοῦς ὁρῶν θεόν, ὁρῶν θεόν). Слѣдовательно, въ отрывкѣ «занеже бяше 4 жены поягъ... человекъ» нельзя видѣть толкованія имени Израиль — это вставка, происхождение которой выясняется при сравненіи съ соответствующимъ мѣстомъ Кириллова житія. На вопросъ евреевъ, какъ могли угодить древніе, не принявъ крещенія, но придерживаясь обрѣзанія Авраамова, философъ отвѣтилъ: «никоторыи бо отъ тѣхъ является двою женоу имѣвъ, но токмо авраамъ¹⁾, и сего ради и оуда того рѣзаетъ, предѣлъ даа не престоупати емоу дале, но по первому сверстию адамову, образъ дая прочимъ в томъ ходити. якову бо такоже сътвори оутраплъ жилюу стегна его, зане четыре жены поятъ. разоумѣвъше (чит., какъ въ другихъ спискахъ: разоумѣвъ) же виноу, ея же ради то емоу сътвори, нарече емоу имя Израиль, сирѣчь оумъ зря бога» (Чтенія, 1873, I, 450). Итакъ, по мысли философа, Аврааму заповѣдано обрѣзаніе за его двоеженство; у Іакова вырвана жила за его четвероженство. Не подлежитъ поэтому сомнѣнію, что указанная вставка попала въ Палею изъ преній Кирилла, и вѣроятно же всего изъ сочиненія Меѳодія, гдѣ читались эти пренія, т. е. изъ первообраза Толковой Палей. Отсюда же приведенныя разсужденія и дословныя выписки попали и въ другое мѣсто Толковой Палей: «ни сему же авраму извѣща моисѣя. но понеже в роду томъ никто же обрѣзается дву жену имыи но токмо авраамъ. того же ради оуда того. обрѣзати ему повелѣ. да не престоупаетъ дале. но быти по първому сверстию адамову. образъ дая прочимъ. в тѣхъ ходити веля» (Колом., стлб. 263—264). Связь Палей съ преніями обнаруживается и въ другихъ мѣстахъ. Такъ, въ толкованіи пророчествъ по списку Кіево-Златоверхо-Михайловскаго монастыря (см. выше) читаемъ: «Како жидовѣ не (чит. вы) глаголете яко не

1) Въ приложеніи ко второй редакціи Палей другое чтеніе: никто же бо отъ нихъ явился две жене имевъ, яко же Авраамъ име две жене. а 3 юю рабу.

может ся богъ оумѣстити въ челоуѣка. а онъ в купину ся вмѣстилъ и въ облакъ и въ бурю и въ дымъ. являся нову» (л. 97 об.); ср. въ преніяхъ Кирилла: «пакы же рече к нимъ философъ. то како не соутъ неистови, иже глаголють, яко не может ся въ челоуѣка вмѣстити богъ, а онъ и в купинуоу ся вмѣсти, и въ облакъ, и въ боуру и дымъ, явлься мовсѣшови и нову». Непосредственно за этимъ и въ Толкованіи пророчествъ и въ преніяхъ слѣдуетъ общій текстъ—Толков. прор. (л. 97 об.): «како можеши иному боляща иноу исцѣлити челоуѣка»; въ Житіи Кирилла: «како бо можеши иному болящюу ино целити, челоуѣческому роду на истлѣніе пришедшоу, отъ кого бо иноу обновление пакы бы приялъ, аще не отъ самого творца» (Чтенія, 1873, I, 445). Очевидно, въ Толкованіи пророчествъ сохранилось только начало мысли, выраженной въ Житіи полностью. Ниже въ Толкованіи пророчествъ читаемъ (л. 98): «въздвигнетъ бо рече царство небесное. видипи ли оже богъ въздвигъ есть царство христіанское еже истнится (чит. истнѣть) вся царствіа. яко же данилъ пророкъ рече»; ср. въ Житіи Кирилла: «яко рече пророкъ. въздвигнетъ богъ небесныи царство. еже въ вѣкы не истлѣетъ, и царство его людемъ инѣмъ не оставится, истнѣть, избѣтъ вся царства и то станетъ въ вѣкы. не христіанское ли есть царство и нынѣ христовымъ именемъ нарицаемо» (тамъ же, с. 448¹). Установивъ такимъ образомъ связь Кирилловыхъ преній съ Толковой Палеей и памятникомъ, составлявшимъ нѣкогда часть ея, отмѣтимъ еще одно основаніе, по которому нельзя признать полемическую часть Палеи переводомъ съ греческаго: это передача еврейскаго *mašiaḥ* со звукомъ ш: машьяхъ, откуда машляхъ въ толкованіи Данова пророчества (ср. Толк. Палею, стлб. 381 и 383; сборникъ Кіево-Златоверхо-Мих. мон., л. 102)²). Ср. сказанное выше о словѣ шамиръ.

Но быть можетъ, одно мѣсто Толковой Палеи даетъ основаніе предполагать, что авторъ ея, писавшій, какъ видно изъ предыдущаго, по древнеболгарски, былъ самъ грекомъ. По поводу гибели Содома и Гомора находимъ слѣдующія обличенія: «О безумье жидовское како не оусмотристе еже рече господь авраму. аще обрящется 10 праведныхъ в содомѣ не погублю ихъ. вы же (Колом. о) како погублены бысте отъ земля и мѣста своего. еже (чит. егда?) преда господь богъ отцѣмъ нашимъ (такъ въ Кириллобѣлоз. и Силин-

1) Отмѣчу вліяніе Кирилловыхъ преній на одно мѣсто въ Шестодневѣ Іоанна экз. болг. Козары обличали злой обычай грековъ заступать престолъ царемъ иноу роду, тогда какъ они «по роду се дѣють». Философъ сослался на примѣръ Давида, заступившаго мѣсто Саула, не угодившаго Богу. У экзарха читаемъ: и въ блгарѣхъ испрѣва роды (бы)-ваютьъ князи. сынъ въ отца мѣсто и братъ въ брата мѣсто. и козарѣхъ такожде слышныи бывающе (изд. Бодянскаго-Попова, л. 180). Если экзархъ дѣйствительно имѣетъ въ виду Кирилловы пренія, то это свидѣтельствовало бы въ пользу ихъ древности.

2) Въ этомъ сборникѣ читаемъ: а вы дѣете жидове ждемъ машьяка, то ти вашего машьяха злобу повѣдаеть пророкъ. а не доброту его. отъ данова колѣна нѣту добра.

скомъ спискахъ, между тѣмъ въ Колом. и остальныхъ: вашимъ) святымъ градъ иерусалимъ. то не бѣ ли ту (Колом. лоту) 10 праведныхъ. да бысте и вы оканнии не погублени тѣхъ ради но мною яко не бы во всѣхъ предѣлахъ иерусалимскихъ. аще оубо тогда и то (Кириллобѣлоз. и Силинск., въ Колом. и остальныхъ: тѣ) реку не было мѣсто пречестнаго гроба господня въ иерусалимѣ. то яко содома и гомора ражъженымъ камнемъ богъ побилъ бы вы...». Изъ двухъ указанныхъ чтеній: «нашимъ отцемъ» и «вашимъ отцемъ» я предпочитаю первое потому, что дѣло идетъ о послѣднемъ взятіи Іерусалима, о взятіи его римлянами при Титѣ¹⁾. Слѣдовательно, это обличеніе писано грекомъ (ῥωμαῖος)²⁾.

Итакъ, мы предполагаемъ, что Толковая Палея составлена Мееодиѣмъ или на основаніи Мееодиѣва сочиненія, воспроизведшаго пренія Кирилла съ евреями и срацинами. Оставляемъ всякія догадки о первоначальномъ объемѣ Толковой Палеи. Но отмѣтимъ, что рядъ основаній заставляетъ думать, что еще въ Болгаріи эта первоначальная Палея подверглась вставкамъ статей апокрифическаго и хронографическаго содержанія, а также соединенію съ хроникой Амартола. Дѣйствительно, мы, во-первыхъ, не можемъ допустить, чтобы подобная работа могла быть совершена въ Россіи XI вѣка, а о существованіи хронографической редакціи Палеи свидѣтельствуетъ, какъ увидимъ, русская лѣтопись конца XI вѣка; между тѣмъ въ Болгаріи, гдѣ видимъ широкое распространеніе отреченныхъ книгъ, вполне естественно было включить «басни и кощунны» въ первоначальную редакцію Палеи.

Обѣ редакціи первоначальная и хронографическая рано перешли въ Россію. Первоначальная редакція лучше всего отразилась въ первой русской переработкѣ Палеи (редакціи Коломенскаго и сходныхъ списковъ), но она подверглась вліянію хронографической: такъ, въ нее внесена хронографическая статья, касающаяся разселенія 72 языковъ; такъ, повидимому, подъ вліяніемъ хронографической редакціи, исключившей изъ своего состава толкованія пророчествъ, а также изложеніе новозавѣтныхъ событій, первоначальная редакція утратила въ русской переработкѣ свое окончаніе.

Хронографическая редакція послужила основаніемъ для нѣсколькихъ краткихъ редакцій, изъ которыхъ одну мы назвали третьей, а другую чет-

1) Ср. по поводу второго взятія Іерусалима въ Елминск. сп. 2-й ред. по Чудовск. списку: прѣжде же изшедшимъ изъ града бжѣимъ откровеніемъ въ хса вѣрующимъ. и оставшимъ. яко в темници. нечестивымъ грѣшникомъ поустымъ. и дроу с(вя)тымъ рабъ бжѣимъ. яко древле. и злоправныхъ своихъ. проклятыхъ содомитянъ. ибо о градахъ содомскихъ. моляся бжѣтвеннымъ авраамъ реч не погуби првднѣ: с нечестивымъ. и боудетъ првднѣмъ яко нечествыи. сего ради члчолоубецъ б(огъ). изгла(гола). аще обрящутся въ содомѣхъ. 10 сущиѣ на нѣхъ гнѣвъ оставити. нѣ не обрѣтошася. тѣмъ и напрасно погибоша (л. 195).

2) Ср. еще Колом. сп., стлб. 649, гдѣ сказано, что Іудейская земля вѣдана хрестьянамъ, а съ этимъ сопоставьте отвѣтъ евреевъ Владиміру, что «предана бысть земля наша хрестьянамъ» (лѣтопись подъ 986 годомъ).

вертой редакціей: обѣ дополнили текстъ Палея изъ другихъ памятниковъ (на третьей отразилось, повидимому, влияние Слова Мееодія Патарскаго, а на четвертой — Малой или Исторической Палеи).

Въ XV вѣкѣ, въ разгаръ жидовствующей ереси, составила, повидимому, въ Новгородѣ, новая редакція Толковой Палеи, которую мы назвали второю: она представляетъ соединеніе первой русской редакціи съ болгарскою хронографическою редакціей. Важно отмѣтить, что въ древнѣйшихъ спискахъ этой редакціи (а таковыми по составу своему оказываются Синод. № 211 и Погод. № 1435) совсѣмъ нѣтъ русскихъ событій: участіе русскаго человѣка сказалось только въ томъ, что здѣсь переданы полностью рассказы Амартола о пораженіяхъ русскихъ подъ Царьградомъ при царяхъ Михаилѣ и Романѣ. Но о крещеніи болгаръ и о преложеніи книгъ отъ греческаго языка на словенскій при Борисѣ князѣ Болгарскомъ мы читаемъ здѣсь въ видѣ вставки въ текстъ Амартола въ царствованіи Михаила¹⁾. Исходя изъ предположенія, что только первоначальныя двѣ болгарскія редакціи могли оказать влияние на русскую лѣтопись XI в., а также на авторовъ тѣхъ болѣе древнихъ статей, которыя вошли въ нее, мы считаемъ необходимымъ привлечь къ сравненію съ лѣтописнымъ текстомъ слѣдующіе памятники, ведущіе насъ къ возстановленію первоначальныхъ редакцій Толковой Палеи: 1) Коломенскій списокъ Палеи 1406 г. (первая русская редакція), 2) Синодальные списки № 210 и № 211 (вторая редакція), 3) списокъ Срезневскихъ (третья редакція), 4) Кириллобѣлозерскій сборникъ, хранящійся въ Археогр. Комиссіи (четвертая редакція), 5) сборникъ Кіево-Златоверхо-Михайловскаго монастыря, содержащій толкованія пророчествъ.

Но предварительно мы должны сказать нѣсколько словъ о подлежащихъ нашему изслѣдованію лѣтописныхъ текстахъ.

ГЛАВА III.

Русская лѣтопись.

Подъ древнею русскою лѣтописью разумѣютъ обыкновенно Повѣсть временныхъ лѣтъ, т. е. ту лѣтописную компиляцію, которая была составлена въ 1116 году игуменомъ Михайловскаго Златоверхаго монастыря

1) Въ Румянц. сп. 1494 г. № 453 читаемъ подъ 6374 о походѣ Владимира (!) противъ грековъ, послѣ чего вводныя слова «а прежде тѣхъ лѣтъ» служатъ переходомъ къ разсказу о призваніи князей; подъ 6448 читаемъ краткое извѣстіе о походѣ Игоря на грековъ. То же въ Синод. 1477 г., № 210, который по составу своему моложе Румянцевскаго списка, но восходитъ съ нимъ къ общему изводу второй редакціи, отличающемуся отъ первоначальнаго извода пропусками и вставками.

Сильвестромъ. Она дошла до насъ въ спискахъ Лаврентьевскомъ, Радзивилловскомъ, Ипатьевскомъ, Хлѣбниковскомъ и сходныхъ съ ними, даѣе въ соединеніи съ лѣтописью Переяславля Суздальскаго въ сборникѣ Московскаго Архива Иностранныхъ дѣлъ, наконецъ въ позднѣйшихъ передѣлкахъ въ московскихъ лѣтописныхъ сводахъ.

Но въ основаніи Повѣсти временныхъ лѣтъ лежитъ другой болѣе древній лѣтописный сводъ, дошедшій до насъ не въ первоначальномъ видѣ, а въ позднѣйшемъ соединеніи (сдѣланномъ, повидимому, во второй четверти XV вѣка) съ новгородскою или правильнѣе съ новгородскими лѣтописями. Этотъ сводъ въ болѣе древней редакціи сохранился только въ одномъ спискѣ, въ спискѣ Археографической Комиссіи: сходные съ нимъ списки, какъ Толстовскій, Академическій и другіе, представляются переработкою первоначальнаго текста, возникшею подъ вліяніемъ другихъ источниковъ. Вліяніе новгородскихъ лѣтописей, заимствованія изъ нихъ наблюдаются въ сводѣ, сохранившемся въ Комиссіонномъ спискѣ, подъ 989, 1015—1016, 1017—1050, 1052, 1055, 1058, 1060, 1075 и слѣдующими за 1075-мъ годами. Напротивъ, въ части до 989 года, а также подъ 991—992, 994, 996, 998—1014, 1061—1074 и частью подъ 1052—1060 годами Комиссіонный списокъ представляетъ текстъ, частью тождественный съ Повѣстью вр. лѣтъ, частью же (а именно въ предѣлахъ до 945 года) лишь сходный съ нею, но притомъ безусловно оригинальный. Ближайшее сравненіе указанныхъ частей Комиссіоннаго списка съ Повѣстью вр. лѣтъ убѣждаетъ въ томъ, что въ Комиссіонномъ спискѣ Новгородской 1-й лѣтописи сохранился текстъ болѣе первоначальный, чѣмъ въ Повѣсти вр. лѣтъ, и что сводъ, положенный въ основаніе указаннаго текста, должно признать основнымъ для Повѣсти вр. лѣтъ. Приводить доказательства этого положенія здѣсь неумѣстно, тѣмъ болѣе что нѣкоторые изъ нихъ уже сообщены въ статьѣ «Начальный Кіевскій лѣтописный сводъ», помѣщенной въ Читеніяхъ Общ. ист. и др. за 1896 годъ.

Сводъ, лежащій въ основаніи Повѣсти временныхъ лѣтъ и сохранившійся въ значительныхъ отрывкахъ въ Комиссіонномъ спискѣ Новгородской 1-й лѣтописи, можно назвать Начальнымъ сводомъ. До какого времени онъ былъ доведенъ, не ясно, такъ какъ перерывъ выписокъ изъ него на полуфразѣ въ текстѣ 1074 года указываетъ на то, что въ распоряженіи новгородскаго сводчика второй четверти XV вѣка былъ дефектный экземпляръ его. Слѣдовательно, Начальный сводъ могъ продолжаться и за 1074 годъ; во всякомъ случаѣ онъ составленъ послѣ 1074 года, но, повидимому, еще въ XI вѣкѣ.

Начальный сводъ не былъ первымъ русскимъ лѣтописнымъ сводомъ: ему предшествовалъ другой древнѣйшій сводъ, отличавшійся отъ него между

прочимъ отсутствіемъ хронологической сѣти. Свѣдѣнія наши объ этомъ древнѣйшемъ сводѣ весьма скудны, но намъ необходимо упомянуть о немъ потому, что въ позднѣйшихъ изводахъ Повѣсти временныхъ лѣтъ возможны были заимствованія изъ этого именно свода. Древнѣйшій сводъ составленъ вѣроятно въ серединѣ XI вѣка.

Редакторъ Начальнаго свода положилъ въ основаніе своего труда древнѣйшій сводъ, но дополнилъ его по другимъ источникамъ. Кромѣ того онъ расположилъ событія въ хронологической сѣти.

Во второмъ десятилѣтіи XII вѣка начальный сводъ подвергся переработкѣ въ Повѣсть временныхъ лѣтъ. Однимъ изъ существенныхъ отличій Повѣсти отъ Начальнаго свода оказывается пользованіе Временникомъ Георгія Амартола, изъ котораго взяты свѣдѣнія о странахъ и народахъ, обитающихъ вселенную, извѣстія о греко-болгарскихъ войнахъ, о нашествіи руссовъ на Царьградъ при Аскольдѣ и Игорѣ, сказаніе объ Аполлоніи Тіанскомъ подъ 912 годомъ. Пользованіе Амартоломъ совершенно измѣнило хронологическую сѣть Начальнаго свода въ части до 945 года. Въ Начальномъ сводѣ были приведены только двѣ опредѣленные даты, предшествовавшія 945-му году, году кончины Игоря — это 6362 (854) и 6428 (920) годы: первая изъ нихъ указываетъ на годъ вступленія на престолъ греческаго царя Михаила (и похода руссовъ на Царьградъ), вторая на годъ вступленія на престолъ Романа (и несчастнаго похода русскихъ на Царьградъ); остальные даты — годы 6429, 6430, 6448 и 6450 обязаны соображенію лѣтописца, поставившаго въ связь изложенныя подъ этими годами событія съ событіями, рассказанными подъ 6428 и 6453 годами. Въ Повѣсти вр. лѣтъ указанныхъ годовъ нѣтъ совсѣмъ, а вмѣсто нихъ явились подъ вліяніемъ Амартола годы 6374 (866), 6421 (913), 6422 (914), 6423 (915), 6428 (920), 6437 (929), 6442 (934), 6449 (941), 6450 (942) и 6451 (943). Различіе въ хронологіи Начальнаго свода отъ Повѣсти вр. лѣтъ стоитъ въ прямой зависимости отъ того, что Начальный сводъ пользовался особой хронографической компиляціей, которая, какъ покажемъ ниже, оказывается тождественною съ болгарскою хронографическою редакціею Палея.

Большую часть своего содержанія Начальный сводъ получилъ изъ древнѣйшаго лѣтописнаго свода; путемъ Начальнаго свода статьи древнѣйшаго лѣтописнаго свода проникли и въ Повѣсть временныхъ лѣтъ. Такъ, между прочимъ, къ древнѣйшему лѣтописному своду восходитъ дошедшая до насъ въ Комиссіонномъ спискѣ (Начальн. сводъ) и спискахъ Повѣсти вр. лѣтъ Рѣчь греческаго философа, излагавшая передъ княземъ Владиміромъ исторію ветхаго и новаго завѣта. Указаніе на то, что эта Рѣчь находилась уже въ древнѣйшемъ лѣтописномъ сводѣ, извлекаемъ между прочимъ изъ позднѣйшихъ московскихъ сводовъ, которые почерпнули, конечно, оттуда, что

Рѣчь эта принадлежитъ Кириллу философу; она стоитъ въ связи съ другими статьями, касающимися крещенія Владимира: эти статьи восходятъ къ Древнѣйшему своду, какъ это видно отчасти изъ тѣхъ же московскихъ сводовъ, сохранившихъ нѣкоторые подробности древнѣйшей редакціи. Исслѣдователь взаимныхъ отношеній лѣтописи и Толковой Палей долженъ удѣлить Рѣчи философа, а также связанной съ нею статьѣ объ испытаніи вѣръ совершенно особое вниманіе уже въ виду самаго содержанія Рѣчи, однороднаго съ содержаніемъ Палей. Въ другомъ мѣстѣ, а именно въ юбилейномъ сборникѣ въ честь М. С. Дринова¹⁾, я доказывалъ болгарское происхожденіе Рѣчи философа и предшествовавшей ей статьи объ испытаніи вѣръ, предполагая, что въ русскую лѣтопись онѣ заимствованы изъ недошедшей до насъ повѣсти о крещеніи болгарскаго князя Бориса.

Въ виду всего вышеизложеннаго, нашему изслѣдованію подлежатъ: 1) рѣчь философа и статья объ испытаніи вѣръ (онѣ восстанавливаются при помощи сравнительнаго изученія Комиссіоннаго списка со списками Повѣсти вр. лѣтъ и позднѣйшихъ ея передѣлокъ); 2) Начальный сводъ (онъ восстанавливается главнымъ образомъ по отрывкамъ, сохранившимся въ Комиссіонномъ списокѣ, но также и по спискамъ Повѣсти вр. лѣтъ); 3) Повѣсть вр. лѣтъ (восстанавливаемая по спискамъ Лаврентьевскому, Ипатьевскому, Радзивилловскому и другимъ сходнымъ съ ними).

ГЛАВА IV.

Рѣчь философа и статья объ испытаніи вѣръ.

Отмѣчу прежде всего, что изслѣдованіе о составѣ и происхожденіи Рѣчи философа вступило въ совершенно новую фазу послѣ появленія въ Христіанскомъ Читеніи за іюль 1902 года статьи Н. К. Никольскаго «Къ вопросу объ источникахъ лѣтописнаго сказанія о св. Владимірѣ». До этой статьи Рѣчь философа была извѣстна только какъ составная часть лѣтописи; Никольскому же удалось указать, во-первыхъ, на сходный съ нею памятникъ, озаглавленный «Слово о бытіи всего мира» и встрѣчающійся въ сборникахъ отдѣльно отъ лѣтописи; во-вторыхъ, на списокъ Рѣчи философа, лишь нѣсколько отличный отъ обыкновенной лѣтописной редакціи, но озаглавленный «Слово изъ Палей выведено на жиidy».

Предполагая посвятить литературной исторіи Рѣчи философа особое изслѣдованіе, ограничусь здѣсь лишь нѣсколькими замѣчаніями относительно

1) Сборникъ этотъ еще не вышелъ въ свѣтъ.

обоихъ найденныхъ Н. К. Никольскимъ памятниковъ, которые стали мнѣ известны благодаря исключительной любезности Н. К. Никольскаго, по приготовленнымъ для него съ нихъ спискамъ.

«Слово о бытіи всего мира» доступно мнѣ по четыремъ спискамъ: Моск. Арх. Ин. Д. XV в. № 370/820, Кириллобѣлоз. XVI в. № 38/1115 (Изма-рагдъ), Виленск. XVI в. № 75 (201) и Виленск. XVI в. № 86 (39). Какъ указано Никольскимъ, Слово это отличается отъ лѣтописной редакціи Рѣчи философа только въ первой своей части, а именно въ изложеніи ветхозавѣтныхъ событій и при томъ почти только до столпотворенія, послѣ котораго различія Слова и лѣтописной редакціи незначительны. Уже это обстоятельство дѣлаетъ вѣроятнымъ, что мы имѣемъ въ Словѣ передѣлку Рѣчи философа, основанную на привлеченіи другихъ источниковъ. Часть этихъ источниковъ выясняется: такъ все начало Слова оказывается тождественнымъ со статьей, помѣщенной въ Погод. сб. XVII в. № 1560 и озаглавленной «Слово о сотвореніи небоу отъ пален» (л. 44 об.; нач. В первый день в недѣлю сотвори богъ 1 е аггели, кон. і рече емоу да яко послушашъ еси гласа жены своея и снѣста отъ древа разоумнаго); редакцію указанной статьи слѣдуетъ признать болѣе первоначальной, чѣмъ начало «Слова о бытіи всего мира»; это видно отчасти изъ нѣсколькихъ чтеній, въ которыхъ «Слово о бытіи всего мира» сходится съ лѣтописною редакціей Рѣчи философа, отличаясь отъ «Слова о сотвореніи небоу». Такъ въ первомъ изъ двухъ Словъ, въ «Словѣ о бытіи всего мира», рассказъ о пятомъ и шестомъ дняхъ творенія сходенъ съ лѣтописью¹⁾; во второмъ, т. е. въ «Словѣ о сотвореніи небоу», читаемъ: «в пятый день в четвергъ сотвори богъ киты великіа рыбы і птицы пернатия и всякъ гадъ и жуопелячіе и мышцѣ. сіа два дѣла сотвори богъ веліа и благослови и рекъ раститеся і плодитесь и наполните землю; в шестый день сотвори богъ скоты и звѣри четвероногіа і адама і евоу отъ божественныя роуки созда». Уже изъ этого примѣра можно заключить, что «Слово о бытіи всего мира» составилось изъ соединенія лѣтописной редакціи Рѣчи философа и особой статьи о сотвореніи міра²⁾.

Подтвержденіе такое заключеніе находитъ и въ томъ обстоятельствѣ, что до насъ дошли еще другія соединенія той же Рѣчи съ этимъ же изводомъ Пален, и при томъ независимыя какъ другъ отъ друга, такъ и отъ только

1) Въ 5 день в четвергъ створи богъ киты великия рыбы и гады и птицы пернаты. Въ 6 день в пятюкъ створи богъ звѣри и скоты всякъ гадъ земны створи же во ть день челоуѣка.

2) Статья эта, довольно полно отразившаяся въ «Словѣ о сотвореніи небоу отъ пален», восходитъ къ рассказу такъ называемаго Малаго Бытія (ср. русскій переводъ А. Смирнова, Казань 1896, стр. 57—60). Но какъ увидимъ ниже, она непосредственно заимствована изъ совершенно особаго извода Пален, повидимому, поздняго состава.

что указаннаго соединенія въ «Словѣ о бытіи всего мира». Первое изъ такихъ соединеній обнаруживается въ той палеино-хронографической компиляціи, которая сохранилась въ болѣе полномъ видѣ (но все-таки съ утратой начала) въ Синод. лѣтописи № 154 и въ менѣе полномъ, менѣе исправномъ (за утратою листовъ) видѣ въ Лѣтописи Аврамки. Эта компиляція представляется соединеніемъ: 1) статьи, къ которой восходятъ Слово о бытіи всего мира и Слово о сотвореніи небоу¹⁾, 2) отрывковъ изъ памятника, признаннаго Истринымъ переводомъ особой редакціи Георгія Синкелла (см. Журн. Мин. Нар. Пр., 1903, августъ)²⁾, 3) изъ Рѣчи философа (ср. напр. рассказъ о грѣхопадении), 4) изъ Толковой Палеи (ср. напр. перечни 72 языковъ), 5) изъ Еллинскаго лѣтописца второго вида.

Второе изъ указанныхъ соединеній находимъ въ редакціи Рѣчи философа по Тверскому сборнику (XV т. П. С. Р. Л.): на близость чтеній Тверского сборника и «Слова о бытіи всего мира» было указано уже въ статьѣ Н. К. Никольскаго. Но ясно, что составитель сборника пользовался не самимъ Словомъ о бытіи всего мира, а его первоисточникомъ: такъ мы находимъ здѣсь только что приведенную фразу относительно 22 дѣлъ, сотворенныхъ Богомъ (XV, 82 и пр. 2). Быть можетъ, слѣдуетъ допустить, что составитель Тверского сборника пользовался тою компиляціей, которая извѣстна по лѣтописи Аврамки и Синод. № 154, но въ такомъ случаѣ должно признать, что онъ руководствовался еще другимъ палеиннымъ источникомъ, откуда взяты напр. рассказы о второмъ днѣ творенія, о сотвореніи человека, о грѣхопадении. Вѣроятно же все-таки думать, что редакторъ Тверского сборника руководствовался при дополненіи лѣтописной редакціи Рѣчи философа первоисточниками, изъ которыхъ одинъ былъ тождественъ съ Палеей, отразившейся: 1) въ «Словѣ о сотвореніи небоу», 2) въ лѣтописи Аврамки и Синод. № 154, 3) въ «Словѣ о бытіи всего мира». Такъ послѣ словъ «и оуби каннѣ брата своего авеля по наоучению сатанину» (эти слова читаются и въ Синод. № 154, но ихъ нѣтъ въ лѣтописи, нѣтъ и въ «Словѣ о бытіи всего мира») въ Тверскомъ сборникѣ читаемъ: «Тогда четвертаа часть миру умре». Ср. въ одномъ изъ списковъ «Слова о бытіи всего мира» (Моск. Арх. Ин. Дѣль) выноску на поляхъ противъ рассказа объ убіеніи Авеля: «се же бысть

---

1) Со Словомъ о створеніи небоу компиляція, о которой рѣчь, сходится въ томъ, что опускаетъ разсужденія о солнцѣ и лунѣ и о ихъ движеніи; а со Словомъ о бытіи всего мира—въ разказахъ о пятомъ и шестомъ дняхъ творенія; вмѣстѣ съ тѣмъ однако за разсказомъ о шестомъ днѣ творенія читается въ разсматриваемой компиляціи фразу, опущенную, согласно съ лѣтописью, въ Словѣ о бытіи всего мира, но имѣющуюся въ Словѣ о створеніи небоу: «и сконча вся дѣла своя елика ихъ на небеси и на земли и в мори в водахъ 22 дѣла».

2) Изъ него взято то, что читается между словами: «Благословеніе св. Григорія и «конецъ Богослову».

а мертвецъ на земли тогда дѣ часть умре¹⁾). Ясно, что составители Тверского сборника и «Слова о бытїи всего мира» пользовались общимъ источникомъ, при чемъ первый работалъ независимо отъ составителя компиляціи, вошедшей въ лѣтопись Аврамки и Синод. № 154. Такимъ общимъ источникомъ, послужившимъ для разновременныхъ и самостоятельныхъ переработокъ Рѣчи философа, надо, какъ указано, признать какой-то изводъ Палеи: объ этомъ можно заключить изъ заглавія Слова о сотворенїи небоу, послѣ котораго прибавлено «отъ палеи». Этотъ изводъ Палеи между прочимъ отражаетъ на себѣ вліяніе особой интерполированной редакціи Откровенія Мееодїа Патарскаго, составленіе которой, по мнѣнію Истрина, можно отнести съ нѣкоторою вѣроятностью къ XV вѣку²⁾. Заключаю объ этомъ изъ того, что фраза «Дѣвою бѣ (въ Тв. сб.: Двою Богъ) Адамъ и Евва, и изгнана быста изъ раа», которую читаемъ въ Словѣ о бытїи всего мира, въ Тверск. сб. и въ Синод. № 154 (въ последнемъ только: дѣвою бѣ адамъ и евва), ведетъ насъ именно къ указанной редакціи Мееодїева откровенія, которая начинается словами «вѣдомо же буди всѣмъ яко дѣвою бѣ Адамъ и Евва егда изгонима быста изъ раа»³⁾. Изъ указанного памятника внесены между прочимъ имена дочерей Адама: Каламона и Девера (Слово о бытїи всего мира и Синод. № 154; въ Тверск. сб. одна Каламона).

Итакъ, при изслѣдованіи древнѣйшаго состава Рѣчи философа, «Слово о бытїи всего мира», такъ же какъ Тверской сборникъ и компиляція лѣтописи Аврамки и Синод. № 154 должны быть оставлены въ сторонѣ.

Другая внѣлѣтописная редакція Рѣчи философа, указанная Н. К. Никольскимъ, носить въ сборникѣ Московской Духовной Академіи № 363 характерное заглавіе «Слово изъ палѣи выведено на жиды». Это слово неполное; оно обрывается на вступленіи Давида на царство. Какъ указалъ уже Никольскій, Слово очень мало разнится отъ лѣтописной редакціи Рѣчи философа, но нѣкоторые его особенности могли бы, въ связи съ заманчивымъ заглавіемъ, наводить на мысль о самостоятельности этой внѣлѣтописной редакціи Рѣчи философа отъ лѣтописной редакціи той же рѣчи. Однако при ближайшемъ разсмотрѣніи оказывается, что «Слово изъ палѣи выведено на жиды» представляется соединеніемъ лѣтописной редакціи Рѣчи философа со вставками изъ какихъ-то другихъ источниковъ и вмѣстѣ съ тѣмъ при сильномъ сокращеніи основного текста. Быть можетъ, источникомъ дополненій къ лѣтописной редакціи должно признать все ту же Палею, которая отра-

1) Ср. соответствующій вопросу-отвѣтъ въ Бесѣдѣ трехъ святителей (Тихомировъ, Пам. отреч. лѣт. II, 434, и мн. др.)

2) Откровеніе Мееодїа Патарскаго и апокр. видѣнія Данїила, с. 282.

3) Тамъ же, тексты, с. 115, между тѣмъ какъ въ 1-й редакціи «вѣдомо да будетъ яко юнотоу бѣ Адамъ и Евва егда изгнана быста изъ раа».

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

жилась въ разсмотрѣнныхъ нами выше памятникахъ. Такъ можно отмѣтить, что здѣсь число лѣтъ отъ потопа до раздѣленія языка опредѣляется 533 (между тѣмъ какъ въ лѣтописныхъ редакціяхъ 529): ср. ту же цифру въ компиляціи, предшествующей лѣтописи Аврамки (XVI, 4) и Синод. № 154, и согласно предыдущему соединяющей Рѣчь философа съ какой-то Палеей и другими источниками; далѣе послѣ словъ «и вложивша авеля погребоста съ плачемъ» прибавлено: «и плакастася его до 100 лѣтъ» (а выше согласно съ лѣтописною редакціей: и плакастася лѣто 1, при чемъ 1, т. е. $\bar{\alpha}$, ошибочно вмѣсто 30, т. е. $\bar{\iota}$; ср. ту же ошибку въ Новгород. 1-й: и плакастася по Авелѣ лѣто едино). Эта прибавка ведетъ насъ къ Откровенію Мееродіа Патарскаго, а выше было предположено, что Палея, повліявшая на Слово о бытіи всего мира и другія компиляціи, заимствовала кое-что изъ этого Откровенія: ср. въ первомъ славянскомъ переводѣ Откровенія (Истрингъ, тексты, 84): «и плакастася ѿго Адамъ и Еува до 100 лѣтъ». Во всякомъ случаѣ мы не находимъ основанія признать за указанною нелѣтописною редакціей какія-либо преимущества передъ редакціей лѣтописною, тѣмъ болѣе что здѣсь находятся нѣкоторыя ошибки, роднящія изслѣдуемое Слово прямо съ нѣкоторыми опредѣленными лѣтописными списками: такъ кромѣ указаннаго 1 *мто*, повторяющаго чтеніе Новгород. 1-й и сходныхъ съ нею списковъ, читаемъ въ перечнѣ казней египетскихъ глады вмѣсто градъ, ср. гладъ въ Новгород. 1-й. Какъ упомянуто выше, особенное вниманіе наше обращаетъ на себя названіе нашего слова, его заголовокъ. Но врядъ ли это названіе можетъ свидѣтельствовать о независимости Слова отъ лѣтописи, такъ какъ, во-первыхъ, заголовокъ «Слово изъ палѣи выведено на жидь» можетъ быть заимствованъ изъ того самаго вспомогательнаго источника, съ которымъ вошла въ соединеніе Рѣчь философа и который, какъ мы предположили, былъ Палеей; во-вторыхъ, этотъ заголовокъ могъ быть сочиненъ вслѣдствіе того или другого соображенія редактора: ср. заголовокъ Кирилло-бѣлозерскаго списка разсмотрѣннаго выше «Слова о бытіи всего мира» — «Сказаніе обою законѣ вкратцѣ. ветхаго и новаго», заголовокъ, напоминающій Слово о законѣ и благодати.

Предыдущее изслѣдованіе, какъ мнѣ кажется, даетъ основаніе устранить обѣ нелѣтописныя редакціи Рѣчи философа, указанные Никольскимъ, при восстановленіи древнѣйшаго вида этой Рѣчи. Итакъ, она должна быть восстановлена по редакціямъ лѣтописнымъ.

Какъ указано выше, Рѣчь философа сохранилась и въ Начальномъ сводѣ (Новгор. 1-я лѣт. по Комисс. списку), и въ Повѣсти вр. лѣтъ (Лавр., Радзив., Ипат., Хлѣбн.). Обѣ редакціи отличаются нѣсколькими, въ сущности, не особенно характерными различіями. Такъ въ Начальномъ сводѣ читаемъ: сътвори ему помощницу жену, въ Повѣсти вр. лѣтъ: створи ему жену; въ

Начальн. св.: сиче бо заповѣда намъ Богъ отъ всякого древа ясти, а еже есть посредѣ рая, отъ того не ясти; аще ли снѣста, смертию умрета; въ Пов. вр. лѣтъ: рече Богъ, не имата ясти аще ли (али, оли), да умрета смертию; въ Нач. св.: и прокля Господь Богъ землю, въ Пов. вр. лѣтъ опущено; въ Нач. св.: двѣ сестреници и двѣ приданыи, въ Пов. вр. лѣтъ: 2 сестреници; въ Нач. св. число душъ семейства Іакова, поселившихся въ Египтѣ, опредѣляется 75, а въ Пов. вр. лѣтъ 65 (но въ Хлѣбник. 75); въ Нач. св. указано первое имя Моисея: а прежде имя ему бѣ Немелхия, въ Пов. вр. лѣтъ опущено; въ Нач. св. Моисей узналъ отъ Гавріила между прочимъ звѣздное течение, въ Пов. вр. лѣтъ звѣздное хоженье; въ Нач. св. пророчество Исаи I, 6 опущено, въ Пов. вр. лѣтъ оно есть; въ Нач. св. прообраование крещенія посредствомъ росы при Гедеонѣ изложено полнѣе, чѣмъ въ Пов. вр. лѣтъ, и нѣк. др.

Въ сводахъ типа Новгородской 4-й и Софійской 1-й лѣтописей Рѣчь философа отражаетъ вліяніе обѣихъ указанныхъ выше редакцій, что объясняется соединеніемъ въ подобныхъ сводахъ московской (владимірской) и новгородской лѣтописей.

Отдѣльно стоятъ редакціи этой Рѣчи въ Хронографѣ Моск. Арх. Ин. Д., а именно въ лѣтописи, предшествующей Переяславской лѣтописи, съ одной стороны, въ Никоновской лѣтописи, съ другой. Обѣ лѣтописи, во-первыхъ, представляютъ распространенія сравнительно съ редакціями Нач. свода и Пов. вр. лѣтъ. Такъ Никон. лѣтопись представляетъ вставку послѣ словъ, обращенныхъ Израильтянами къ Самуилу: «постави надъ нами царя»; вставка повѣствуетъ о поставленіи на царство Саула и оканчивается словами: «и помаза его на царство Израильтомъ» (IX, 47—48). Такъ называемая Переяславская лѣтопись представляетъ нѣсколько вставокъ въ пророчествахъ, а кромѣ того гораздо подробнѣе другихъ редакцій излагаетъ всю вторую часть Рѣчи философа, слѣдующую за этими пророчествами. Во-вторыхъ, и Никоновская и т. н. Переяславская лѣтописи представляютъ нѣсколько мелкихъ дополненій и отличій въ Рѣчи философа, частью противъ одной Повѣсти вр. лѣтъ, частью также и противъ Начальнаго свода. Замѣчательно, что нѣкоторые изъ этихъ дополненій и отличій оказываются общими обѣимъ названнымъ лѣтописямъ. Такъ въ Никон. читаемъ слѣдующія слова, лишнія противъ Нач. свода и Повѣсти вр. лѣтъ: «дѣлай землю отъ нея же взять еси», ср. въ Переясл.: «и възвращу тя в землю, отъ нея же взяхъ тя»; послѣ словъ «не имать пребыти духъ мой въ человѣцѣхъ сихъ», и въ Никон. и въ Переясл. прибавлено: «зана плоть суть»; въ Никон., вопреки Нач. своду и Пов. вр. лѣтъ, читаемъ: «и введи съ собою отъ скотъ чистыхъ семь семь мужескій полъ и женскій, отъ скотъ же нечистыхъ двое двое мужескъ полъ и женескій», ср. въ Переясл.: «а отъ всехъ гадъ нечистыхъ по два, а отъ

чистыхъ по сѣмь»¹⁾); одна изъ рабынь Іакова, совсѣмъ не названныхъ въ Начальномъ сводѣ и Повѣсти вр. лѣтъ, въ Никон. имѣетъ имя Зевалы (вм. Зельфы), въ Переясл. Валы (въ Библии и Палеѣ: Зельфа и Вала); послѣ словъ «Моисіи же, оубивъ Егуптянина» въ Никон. и Переясл. прибавлено «и скры въ песцѣ»; вм. «и ослادیшася (услادیшася) воды» въ Никон. и Переясл. «и бысть сладка вода»²⁾).

Указанныя совпаденія между Никоновскою и т. н. Переяславскою лѣтописью не могутъ быть, конечно, приписаны случайности. Незначительность числа ихъ объясняется тѣмъ, что обѣ эти лѣтописи комбинировали нѣсколько списковъ. Но очевидно, что среди этихъ списковъ былъ одинъ общій. Значеніе Переяславской лѣтописи въ данномъ случаѣ важно еще потому, что нѣкоторыя чтенія ея сходятся съ Начальнымъ сводомъ, между тѣмъ какъ по общему характеру своему эта лѣтопись является изводомъ Повѣсти вр. лѣтъ. Такъ, согласно съ Нач. сводомъ, мы въ отвѣтѣ Еввы зміѣ читаемъ: «Богъ заповѣда рекъ»; ниже: «заждже коумиры» (а въ Пов. вр. лѣтъ «зажъже идолы»); 75 душъ въ родѣ Іакова (а не 65, какъ въ Пов. вр. лѣтъ); «звѣздное теченіе» (а не хоженье); послѣ «привоша по суху» приб. «посрѣди моря» (въ Пов. вр. лѣтъ нѣтъ этой прибавки). Отсюда можно вывести, что однимъ изъ источниковъ редакціи т. н. Переяславской лѣтописи былъ списокъ сходный, но не тождественный съ Начальнымъ сводомъ.

Анализъ Никоновской лѣтописи открываетъ въ ней, какъ мы указывали, отраженіе Древнѣйшаго лѣтописнаго свода въ статьяхъ, касающихся крещенія Владиміра. Этимъ сводомъ пользовался не самъ составитель Никоновской лѣтописи, какъ видно изъ того, что сходныя заимствованія изъ Древнѣйшаго свода встрѣчаются и въ другихъ московскихъ сводахъ XV—XVI в. Думаю, что Древнѣйшимъ сводомъ пользовался составитель полихрона, т. е. общерусскаго лѣтописнаго свода конца первой четверти XV вѣка. Никоновская же лѣтопись въ числѣ источниковъ имѣла самый полихронъ или одинъ изъ позднѣйшихъ его изводовъ. Слѣдовательно, и указанные нами особенности въ Рѣчи философа по Никоновской лѣтописи могутъ восходить къ полихрону, а путемъ его къ Древнѣйшему лѣтописному своду, лежащему въ основаніи самого Начальнаго свода. Совпаденія Никоновской съ Переяславской объяснялись бы тѣмъ, что и составитель первой части т. н. Переяславской лѣтописи пользовался, какъ источникомъ, Древнѣйшимъ лѣтописнымъ сводомъ.

1) Лавр.: «въведи к собѣ по двоюму отъ всѣхъ скотъ, и отъ всѣхъ птицъ, и отъ всѣхъ гадъ».

2) Отмѣтимъ еще общую Никоновской и Переяславской лѣтописи перестановку сравнительно съ Пов. вр. лѣтъ въ разсказѣ о паденіи Сатанаила (порядокъ тотъ же, что въ Нач. св.).

Итакъ мы признаемъ, что Никоновская и Переяславская лѣтописи ведутъ насъ къ древнѣйшей лѣтописной редакціи Рѣчи философа. Все общее между ними и отличающее ихъ отъ Начальнаго свода и Повѣсти вр. лѣтъ, можетъ быть возведено къ этой древнѣйшей редакціи. Къ ней ли однако восходятъ указанныя выше болѣе обширныя вставки въ Никоновской и Переяславской лѣтописяхъ, не ясно. Относительно вставки Никоновской лѣтописи считаю вѣроятнымъ возвести ее къ другому источнику, а именно къ Хронографу редакціи 1512 года, которымъ, какъ извѣстно, пользовался составитель Никоновской: основаніе — близкое совпаденіе текста Никоновской и Хронографа. Но вставки Переяславской лѣтописи, а именно распространеніе второй половины Рѣчи философа, врядъ ли можно возвести къ особому отъ самой Рѣчи источнику. Во-первыхъ, само по себѣ вѣроятно, что событія новозавѣтныхъ излагались въ первоначальной редакціи Рѣчи философа подробнѣе, чѣмъ это видимъ въ Нач. сводѣ и Повѣсти вр. лѣтъ. Во-вторыхъ, распространенное изложеніе прообразовательнаго значенія ветхозавѣтныхъ событій для новозавѣтныхъ въ особенности соответствуетъ основной задачѣ всего сочиненія. Въ-третьихъ, то лишнее, что въ этомъ изложеніи читается въ Переяславской лѣтописи, въ сильной степени напоминаетъ какъ Толковую Палею, съ которой согласуется, какъ увидимъ, изложеніе ветхозавѣтныхъ событій, такъ и первую часть Рѣчи: ср. съ одной стороны, прообразовательное толкованіе древа грѣхопаденія, ребра Адамова, копія, съ которымъ херувимъ ограждалъ входъ въ рай; съ другой стороны, ссылку на Гавріила въ не совсѣмъ вразумительныхъ словахъ «еже испрѣва Моисѣю Гавріилъ написа водою разумъ» сравните съ приведеннымъ выше разговоромъ о поученіяхъ Гавріила, данныхъ Моисею въ пустынѣ. Въ-четвертыхъ, наконецъ, слова «Еллинская кумиры потребихомъ губящихъ души», читаемая послѣ «отъ нихъ же мы грѣци принише», весьма согласуются съ этими послѣдними, а потому врядъ ли могутъ быть признаны позднѣйшей вставкой. Въ виду всего изложеннаго я признаю распространенную редакцію второй части Рѣчи философа, читаемую въ Переяславской лѣтописи, отраженіемъ первоначальной редакціи этой Рѣчи¹⁾.

Повторимъ сказанное выше, что Рѣчь философа находится въ тѣсной связи съ предшествующею ей въ лѣтописи статьёй объ испытаніи вѣръ. Отношеніе этой статьи и Рѣчи философа къ Толковой Палее мы рассмотримъ за одинъ разъ. Для правильнаго сужденія объ этомъ вопросѣ мы выдѣлимъ изъ статьи объ испытаніи вѣръ и изъ Рѣчи философа все то, что восходитъ къ Толковой Палее: впрочемъ, мѣста тождественныя съ Библіей не будутъ приняты во вниманіе, кромѣ однако пророчествъ, подборъ которыхъ весьма

1) Быть можетъ, вставкой надо признать рассказъ объ ужасной смерти Ирода.

характеренъ для опредѣленія взаимныхъ отношеній Палеи и Рѣчи философа. Итакъ, съ одной стороны мы приводимъ лѣтописный текстъ, принимая во вниманіе списки Лаврентьевскій, Радзивилловскій и Ипатьевскій (Пов. вр. лѣтъ), Комиссіонный (Нач. сводъ), Никоновскій и Переяславскій (Повѣсть вр. лѣтъ и Древнѣйшій сводъ); съ другой стороны палеинный текстъ — изъ Коломенскаго и сходныхъ списковъ (1-я ред.), Синодальн. № 210 (2-я ред.), сп. Срезневскихъ (3-я ред.), Кириллобѣлозерскаго, хранящагося въ Археогр. Комиссіи (4-я ред.), а также изъ Толкованій пророчествъ по Кіевскому Михайловскому списку, и по списку гр. Красяинскихъ¹⁾.

Статья объ испытаніи тѣрз.

Нач. св.: Они же ркоша: вѣруемъ Богу; а Бохмитъ ны учить, глаголя: обрѣзати уды срамъныя, а свинынѣ не ясти, и вина не пити; и по смерти же, рече, съ женами похоть творити блудную... аще¹⁾ кто будетъ богатъ здѣ, тѣ и тамо; аще ли есть убогъ здѣ, то и тамо¹⁾.

слышахомъ, яко приходилѣ суть Болгаре, учаще тя прияти вѣру свою, их же вѣра оскверняетъ небо и землю, иже суть проклѣти паче всѣхъ чело-вѣкъ, уподоблешеся Содому и Гомору, на не же напусти Богъ каменіе горя-

1—1) Л: на семь свѣтъ аще буде кто убогъ то и тамо, Р: на семь свѣтъ аще будетъ кто убогъ, то убогъ и тамъ, И: на семь же свѣтъ аще будетъ кто убогъ, то и тамо; аще ли богатъ есть здѣ, то и тамо; П: а кто былъ здѣ богатъ, то и тамъ.

1) Въ выпискахъ мы не наблюдаемъ всѣхъ особенностей правописанія подлинныхъ текстовъ. Буквы Л, Р, И, П обозначаютъ Лавр., Радзив., Ипат. и Переяславскій списки; Ник. — Никоновскій.

Толковая Палея.

и наоучі а обрѣзоватися. мужемъ же и женамъ единому кланятися Богу... наоучи же я бошью закона от-връгышимся, ни приймаху свинныхъ мясъ вина же весьма не приймаху... суть же и 3 реки, рече, в рай... женамъ же с ними быти. всяко оу(го)ждати имъ сластолюбезнаа телеса ихъ... коиждо оубо здѣ поживеть. или богатъ или въ нищетѣ. тако же и тамо¹⁾.

Срезн., стр. 404—406; Синод.
№ 210.

и приташа вѣру бохмичю яже оскверни землю...

Колом., стлб. 227.

постыдите же ся оубо вы и пострамитесь вѣры бохмичѣ. оканънии агаряне разумѣите же оубо. что ради погубленъ бысть содомъ и гоморъ. злаго

1) Эта статья Палеи возходитъ къ Амар-толу (ed. Mignault, 591—597) и составляетъ принадлежность только хронографической Палеи

щее¹⁾, и потопи я, и погрявоша: тако и сихъ ожидаетъ день погибельный²⁾ ихъ, егда придетъ Богъ судити на землю и погубитъ вся творящая безаконіе и скверны дѣлющая; си бо омывають оходы своя, поливавшие³⁾ водою⁴⁾, и въ ротъ въливають, и по бродѣ мажутся, наричюще⁴⁾ Бохмита...

во истину того вѣруемъ: того⁵⁾ бо пророци прорицаху, яко Богу родитися¹¹⁾; а другыя распяту быти и¹⁰⁾ погребену¹⁰⁾ и третей день воскреснути и на небеса възити. Они же тыи пророки избиваху, а другыя⁹⁾ пророки⁵⁾ претираху древяными⁵⁾ пилами⁵⁾. Егда же сбысться прореченіе сихъ, сииде на землю, распятие прия волею⁶⁾, въскресь и на небеса взиде; на сихъ же ожидаше покаянiа за 40 и 6 лѣтъ, и не покаяшася; и посла на ня Римлянѣ, и грады ихъ разбиша, и самыхъ расточиша по странамъ, и работаютъ по⁷⁾ странамъ⁷⁾.

1) ЛР: горюще, И: горущее, П: горющее. 2—2) ЛР: опущено, И: поливавшие, П: поливавшие. 3) ЛРИП: день погибели. 4) Л: поминають. 5) ЛРИП: опущено. 6) ЛРИП: опущено. 7—7) ЛРИ: въ странахъ. 8) ЛПИ: тѣхъ. 9) П: иныхъ. 10) ИП: опущено. 11) П: приб. отъ дѣл безъ совѣтленiа мѡужеска отъ чистыхъ и нескверныхъ.

ради права. иже вы ныне держите. мужъ с мужи лежуче. оходы свои подымывающе. и по главѣ своей и по бородѣ своей (Син. приб.: мажущеся и тѣмъ) на ся вливающе... васъ же ожидаетъ день погибели... вѣровавшие в жидовскаго хлапа бохмита. та же оубо вѣра оскверняетъ небо и землю.

Колом., стлб. 274.

господь же пусти на содому и гомору камене горущее с небесе.

Колом., стлб. 273.

богъ же познавъ вашу (рук.: познавшу) злобу. ведая оже вамъ не вѣровати во нь повеле пророкомъ прорицати о пришествiи своемъ... и они начаша прорицати... и про то пакы оубивасте ихъ а ихъ реченiа збышася.

Красинск., л. 208 об.

Ти тако сбысться по словеси господню пришедше римляне градъ разбиша. а васъ исѣкоша и распродаша и расточиша да оттолѣ расточени есте по всемъ землямъ и доннынѣ.

Красинск., л. 214 об.

не тако скоро погоуби васъ до единого (рук. о единой) его же достойни бисте. но жидаяше вамъ.

Красинск., л. 215.

вамъ же что сътвориша пророци ваши. иже вамъ проповѣдаша пришествiе божие и тѣхъ вы каменемъ побисте. и другыя же живы пилами претросте (въ Кол.: живы потросте).

Колом., стлб. 259.

Речь философа.

Вторый же день твердь¹⁾; сего же дне раздѣлишася воды: полъ ихъ взиде на твердь, а полъ ихъ подъ твердь.

Въ третій день створи море и рѣкы и источники и сѣмена.

[Въ четвертый же день солнце и луну и звѣзды, и] украси Богъ небо.

Видѣвъ же пръвый отъ ангель, старѣйшина чину архангельску²⁾, и помысли въ себѣ, рекъ сице: сниду на землю, и прииму землю, и буду подобенъ Богу, и поставлю престолъ свой на облацѣхъ сѣверьскихъ; и ту абие сверже и съ небесѣ, и по немъ спадоша иже бѣша подъ нимъ, чинъ десятый; и в него мѣсто постави старѣйшину Михаила; бѣ же имя противнику Сатанаилъ³⁾; он же⁴⁾ погрѣши⁵⁾ по-

1) ЛРПИ: приб. яже есть посреди воды.

2) ЛРИП: ангелску. 3) ЛРИ: Бѣ же имя противнику Сотонаилъ, в него же мѣсто постави старѣйшину Михаила. 4) ЛРИП: сотона же. 5) ЛР: грѣшивъ.

си же іудѣи. по господа нашего възнесеніи за 40 лѣтъ христу трѣпачю о безаконіи богухоульствіа ихъ. яко да разоумѣють хоуливше. о такомое прегрѣшеніе. да такоевое сътворять покааніе.

Срезн., стр. 328¹⁾.

Толковая Псалм.

и посемъ рече богъ да будетъ твердь... и раздѣляетъ воды владыка. полъ ихъ возводитъ надъ твердоту (на твердь ту). и полъ же ихъ оставляетъ подъ твердию ... и възведе богъ (въ рук. бо) полъ водъ на твердь. а полъ подъ (въ рук. полъ) твердь.

Колом., стлб. 11, 12—13.

въ 3 же день створи богъ море и рѣкы источники и сѣмена.

Колом., стлб. 16.

Ср.: и видѣ яко оукраси богъ твердь ту о ней же рѣхомъ и землю.

Колом., стлб. 73.

в сии же оубо день единъ отъ ангель. нарѣцаемыи сотонаилъ иже оубо бѣ старѣйш(ин)а 10му. чину тому. и видѣ яко оукраси богъ твердь ту о ней же рѣхомъ и землю. и развеличися гордостью и рече в помысле своемъ... да

1) Цифру 46, читаемую въ лѣтописи, находимъ въ статьѣ «О иудѣи и о жидовехъ» въ сборникѣ Софійск. библ. № 1454 (л. 152 об.—153): «Что ти ѣ на распати мѣчааше. а еже трости съкрѣшены не преломі. ѿ іуде глеть. іудеа бо съкрѣшиса ѿстѣплениемъ ѿ бѣа. и твѣгда не ѿтогда (отогна?) ѣ но и тому нозѣ на вечери змы посади. а еже іисъ крѣпчѣе не оугаси. се ѣ жидове крѣпчѣе дѣишиса на хѣ. и не погуби нѣ. ѿжиданъ ѿ нѣ' покааніи. за тѣмъ. хѣ дондѣ расточены быша титѣ римскѣи».

мысли своего, и отпадѣши славы первыя, и наречеся противникъ Богу.

[Въ семьѣ же день почи Богъ отъ дѣлъ своихъ] еже есть субота.

И бѣ Адамъ в рай, и видѣше Бога, славляше^а); егда¹⁾ же ангели славляху Бога, и онъ с ними такоже славляше Бога¹⁾.

Видѣвъ же дѣволъ, яко почти Богъ чловека, и въззавидѣвъ^в) ему, преобразися во змию, и приде къ Евѣѣ.

[и сѣде прямо раю] плачася и⁴⁾ рыдая⁴⁾ [и дѣлая землю].

и порадовася сатана [о проклятѣи земли].

1—1) ЛР: егда ангели славяху, П: славя съ ангелы, И: егда ангели славяху Бога, и онъ с ними. 2) ЛРИ: и славяше, П: опущено. 3) ИР: презавидѣвъ. 4) ЛИРП: опущено.

приду на землю. и приму землю. и обладаю (рук. облада) ею. и буду яко богъ и поставлю престолъ мой на облацѣхъ. ту абѣ сверже и господь. с небеси за гордость помысла его. по нем же спадоща иже бѣша под нимъ чинѣ 10 аки пѣсокъ просушася с небесе...

спадѣши тыи сотона грѣши (Син. № 210: погрѣши) помысла своего. и наречеся супротивникъ божии. в него же мѣсто постави господь. старѣишину михаила.

Колом., стлб. 73—74, 76—77.

и почи господь отъ дѣлъ своихъ въ день 7 иже (сп. Срезн.: еже) есть субота.

Колом., стлб. 127.

и бѣ рече адамъ в рай славяше бога, егда ангели славляху (рук. славити) на небесѣхъ.

Колом., стлб. 127.

и видѣ дѣволъ почтена чловека богомъ. и позавидѣ. и въниде въ змию. и обрѣте еву в рай.

Срезн., стр. 15.

Ср. Колом., стлб. 144—145.

и всели его прямо раю пища. он же сѣде плачася.

Новгор.-Соф. (Археогр.).

Ср. и порадовася дѣволъ о изгнаньи адама.

Колом., стлб. 160.

Сатана же влѣзе в Камна и пострѣ-
каше²⁾ Камна, и¹⁾ уби¹⁾ Авеля³⁾).

[Рече же Каинъ Авелю: поидеѣ⁵⁾
на поле] и⁴⁾ послуша его Авель⁴⁾).

[И бысть]⁶⁾ яко изидоста, і⁷⁾ абіе⁷⁾
[въставши] Каинъ⁸⁾ хотяше убити и
не умѣаше, како убити.

И рче сатана: вземъши⁹⁾ камень,
удари Авеля¹⁰⁾).

Адам же и Евѣга плачущася зѣло¹¹⁾,
и діаволъ радовашеся, рекъ¹²⁾: се, его
же Богъ створи¹³⁾ и¹⁴⁾ почти, азъ ство-
рихъ ему отпасті отъ Бога, а се нынѣ
плачъ ему нагѣзохъ.

И плакастася по Авелѣ глѣто едино¹⁴⁾;
и не съгни тѣло его, и не умѣяста
его погresti. И повелѣниемъ Божиимъ
птенца два прилетѣста; единъ ею умре,
и единъ¹⁶⁾ ископа яму, и вложи умер-
шаго, и погребе. И видѣвше же се
Адамъ и Евѣга, ископаста яму, и вло-
жиша¹⁵⁾ Авеля, и погребоста с пла-
чемъ.

1—1) ЛРИ: убити, И: на убийство. 2) П:
наоусти. 3) И: Авелево. 4—4) ЛИ: опу-
щено. 5) И: изидеѣ, Л: наидѣте. 6) ЛРИ:
опущено. 7) ЛРИ: опущено. 8) ЛРИ: (и)
въста Каинъ и. 9) ЛРИ: возми. 10) ЛРИ:
и удари и. 11) ЛР: бѣста, П: бѣаста, И:
баста. 12) Л: рѣка. 13) ЛРИП: опущено.
14) ЛРИП: глѣтъ 80. 15) ЛРИ: вложиста.
16) П: дроуги.

сатана же влѣзъ в камна и подстрѣ-
каше и оубити авеля.

Новгор.-Соф. (Археогр.).

И рече каинъ авелю, изыдеѣ на
поле. и послуша его авель.

Новгор.-Соф. (Археогр.).

и оумысли каинъ на авеля брата
своего оубити. и¹⁾ не оумѣяше како
оубити¹⁾ не бѣ бо²⁾ кто кого³⁾ уби-
валъ.

Колом., стлб. 190.

но наоучи сатона. рече возми ка-
мень. и оудари въ главу.

Колом., стлб. 190.

и порадовася сатона. и рече азъ
есмь⁴⁾ ему сотвори хъ. исъ породы из-
гнану быти. и се оуже в⁴⁾ болшее зло
въвергохъ. и плачъ има нагѣзохъ.

Колом., стлб. 191.

и плака же ся адамъ и евѣга⁵⁾ надъ
авелемъ 30 глѣтъ и не съгни тѣло его.
и не оумѣяста его погresti. и повелѣ-
ниемъ Божиимъ. прилетѣста двѣ гор-
лицы⁶⁾. едина же ею оумре. и дроугая
же ископавъши ямоу. и вложи в ню
оумершюю. и погребе. то видѣвъ адамъ
и евѣга и погребоста авеля и оуста(ви-
ста) сии плачъ.

Колом., стлб. 191.

1—1) Внесено здѣсь изъ другихъ спис-
ковъ. 2) Тоже. 3) Въ другихъ спискахъ,
какъ лишнее, опущено. 4) Внесено изъ дру-
гихъ списковъ. 5) Новгор.-Соф. (Археогр.):
Адамъ же і евѣга плакастася надъ авелемъ.
6) Срѣзн. прилетѣсти двѣ птицы.

[Бывши же Адамъ лѣтъ 200 и 30 и роди Сифа] и двѣ дщери; и поя едину Каинъ, а другую Снѣъ; и отъ тѣхъ¹⁾ чловѣци расплодишася и умножишася по земли.

[и умножишася по земли], и не познаша створъшаго я, исполнишася блуда и скаредья всякого²⁾ и убійства и зависти, и живяху скотскы чловѣци.

И бѣ Ной единъ праведенъ в родѣ томъ³⁾, и роди 3 сыны.

1) ЛРИП: отъ того. 2) Л: и всякою нечистоты. 3) ЛРИ: семь.

Быв же адамъ лѣтъ 230 и роди сына по видѣнію и по образу своему и нарече имя ему снѣъ. и двѣ дщери іазару і асуаму. и поятъ пръвую каинъ. а другую снѣъ. и отъ того чловѣцы расплодишася і оумножишася по земли.

Новгор.-Соф. (Археогр.).

Ср. роди же адамъ 3 сыны каина. авеля. сифа. и двѣ дщери. азароу. и суаму... каинъ же поятъ собѣ жену сестроу свою первоую азароу. сифъ же поятъ 2-ю сестроу свою асоуаму [ср. Амартола, изд. Муральта, 4].

Синод. № 210, л. 55 об.

оумноживъшимся чловѣкомъ на земли и забыша бога створшаго ѣ. но исполнишася блода. и всякого скаредья. и оубиства и зависти...но живяху скотьски.

Колом., стлб. 200—201.

и не познаша сътворшаго ихъ. но исполнишася блода и всякого скаредья і оубиства и зависти и живяху чловѣцы скотскы.

Новгор.-Соф. (Археогр.).

ной же... единъ праведенъ бѣ в родѣ своемъ.

Новгор.-Соф. (Археогр.).

Ср. ной оубо бѣ рече чловѣкъ праведенъ и свершенъ сы въ племене (родѣ) сифовѣ. и богоу оугоди. роди же сына 3.

Колом., стлб. 204.

Египтяни¹⁾ бо²⁾ локтемъ сажень зовутъ. Дѣлаему же ковчегу за 100 лѣтъ, и повѣдаше (рук. повѣдаша) Ной, яко быти потопу; и посмѣяхуся³⁾ ему⁴⁾.

И быша чловѣци мнози единогласни, и рѣша другъ другу сице: [сзѣждемъ себѣ⁵⁾ столпъ] до небеси; и пакы⁷⁾ начаша здати, и⁶⁾ бѣ старѣйшина имъ⁸⁾ Невротъ⁶⁾.

И рче Богъ: се умножишася чловѣци, и помысли ихъ суетни (и сниде съ небеси и раздруши вѣтромъ стлпъ: Переяс.).

[И сниде Богъ], размѣси языки на 70 языкъ¹⁰⁾ и на два⁹⁾. Адамовъ же языкъ не отятъ бысть у Авеля¹¹⁾, тѣмъ бо единъ не приложися къ безумию ихъ, рекъ сице: аще бы Богъ чловѣкомъ рекъ на небо созидати столпъ¹²⁾, то повелѣлъ бы самъ Богъ словомъ своимъ, яко же сотвори Богъ¹³⁾ и¹³⁾ землю и море и вся видимая и невидѣмая; того¹⁴⁾ ради сего языкъ не измѣнися¹⁵⁾, и отъ сего же суть Еврѣи.

1) Л: опущено, И: во Египтѣ. 2) Л: нбо. 3) ЛРИ: посмѣяхуся, П: посмисахоуся. 4) И: приб. людье. 5) ЛРИ: опущено. 6—8) Л: опущено. 7) ЛРПИ: опущено. 8) Р: опущено, П: в нихъ. 9) ЛРИ: на 70 и 2 языка. 10) П: языковъ. 11) ЛРИ: Авера, П: Евера. 12) ЛРИ: на небо столпъ дѣлати. 13—18) ЛРИ: опущено, вмѣсто этого: небеса. 14) ЛР: сего. 15) ЛРИ: премѣнися.

египтяне бо локтемъ сажень зовутъ. дѣлаему же ковчегу за 100 лѣтъ... и повѣдаше ной яко быти потопу. и посмѣяхутся ему.

Колом., стлб. 203 и 202.

единого же языка соуще вси. вкоупѣ помышляхоу глаголюще другъ к другу... и рѣша другъ другу... сзѣждемъ столпъ до небесе... и начаша здати столпъ. и бѣ старѣйшина и началникъ соуетному ихъ помыслоу имени нвротъ.

Колом., стлб. 228—229.

и сниде господь... и смѣси богъ языки и раздѣли я на 70 и на единъ языкъ. 2 языкъ адамовъ¹⁾. имже досуда (рук. досаду) глаголаху тотъ не отятъ бысть оу (рук. а) фалека сына аверова. зане ть (рук. ту) бо аверъ не преложиися к безаконью ихъ. сего ради того языкъ не премѣнися тѣмже еврѣи (рук. оубо) прозвашася.

Колом., стлб. 230.

аверъ же единъ не приложися (рук. преложиися) к безумью ихъ. но рече сице. аще бы чловѣкомъ богъ рекъ столпъ на небо дѣлати. то повелѣлъ бы самъ богъ словомъ. яко же створи небо и землю. и вся видимая и невидимая.

Колом., стлб. 229.

1) Синод.: на 71 языкъ и единъ языкъ адамовъ.

На 70 же и на единъ языкъ раздѣ-
лишася и разидошася по странамъ.

Отъ Адама же до потопа лѣтъ 2000
и 240 и 2, а отъ потопа до раздѣле-
нія¹⁾ языкъ лѣтъ 500 и 20 и 9.

Фара же творяше кумиры, навѣкъ
у отца своего²⁾.

Аврамъ же пришедъ въ умъ, въ-
зрѣвъ на небо, и видѣ звѣзды³⁾ и⁴⁾
небо⁵⁾, и рече: во истину то есть Богъ,
иже се³⁾ створилъ⁴⁾; а отецъ мой прел-
щаетъ человѣкъ... и глагола Аврамъ:
отче! почто прелщаети человѣкъ, творя
кумиры древяны? той есть Богъ, иже
сотвори небо и землю.

1) П: стлѣпотвореніа. 2) П: наукомъ
отца. 3) ЛРИ: опущено, П: сіа. 4) И: приб.
небо и землю. 5—5) П: оукрашено солнцемъ
и мѣсяцемъ и звѣздами.

Ср.: и сииде господь видѣтъ столпа
и рече господь се родъ единъ и языкъ
ихъ единъ.

Колом., стлб. 230.

Ср. по раздѣленіи оубо языкъ богъ
вѣтромъ великимъ раздруши столпъ.

Колом., стлб. 243.

А всѣхъ языкъ на лицѣ вся земля.
яже разсѣа господь 72. и разбѣгошася
по странамъ многымъ.

Срезн., стр. 33.

бысть же отъ адама до потопа лѣтъ
2200 и 42... отъ потопа до раздѣле-
нія языкъ лѣтъ 500 и 20 и 9.

Колом., стлб. 216 и 245.

и начать же то дѣло творити фара.
еже оувидѣ оу отца своего нахора.

Колом., стлб. 246.

Ср.: нахоръ же начать такожде ку-
миры творити навѣкъ оу отца своего
серуха.

Срезн., стр. 37.

еже видѣвъ аврамъ. во много размы-
шление пришедъ глаголаи в собѣ...
тѣмъ же мню воистину яко прелщается
отецъ мой фара... но се слыши фара
отче мой. да ти възвѣщу бога створ-
шаго вся. но токмо есть богъ истин-
нын. иже оубагри небеса и оузлати
солнце. и оусвѣтлова луноу. и с нею
звѣзды.

Колом., стлб. 247—248.

И рече Авраамъ: искушо богы отца своего ... И приимъ Аврамъ огнь, зажьже кумиры¹⁾ въ храминѣ.

Видѣ же се Аранъ²⁾, братъ Аврамовъ, ревнуя по идолѣхъ, хотѣ вымъчати идолы; самъ сгорѣ ту Аранъ и умре предъ отцемъ. А³⁾ преже того не тако бысть: не бы⁴⁾ умирагъ сынъ предъ отцемъ, но⁴⁾ отецъ предъ сыномъ⁴⁾ умираше⁵⁾; и отъ сего⁷⁾ почаша⁶⁾ умирати сынове предъ отци. И возлюбѣ Богъ Аврама и рече Богъ⁸⁾ Аврааму⁹⁾.

В си же времена родися Моусий в Жидѣхъ; и⁹⁾ рѣша волъсви Егупетьскѣи царю, яко¹⁰⁾ родился естъ дѣтищъ в Жидѣхъ⁹⁾, иже хочеть погубити Египеть.

В се же время изиде¹¹⁾ дщи Фараона Фермуфѣи купатися (рук. купятся) и видѣ отроця плачющесе, и взя¹²⁾ и пощади, и нарече имя ему Моисы; а¹³⁾ преже имя ему бѣ Немелхія¹³⁾; и въскорми е.

1) ЛРИ: идолы. 2) ЛР: Аронъ. 3) ЛР: предъ снмъ бо не бѣ, И: предъ снмъ бо не, П: преже бо того не бѣ. 4—4) П: опущено. 5) ЛРИП: опущено. 6) ЛРИП: почаша. 7) П: и отъ того часа. 8—8) П: емоу. 9—9) Л: опущено. 10) Р: опущено. 11) ЛРИ: сниде, П: прииде. 12) РПИ: приб. е. 13—13) ЛРИП: опущено.

аврамъ же бывъ в собѣ рече искушо богъ отца своего. аще могутъ си помощи и приимъ аврамъ огнь и зажьже храмъ идеже стояху идоли отца его.

Колом., стлб. 249.

видѣвъ же се аранъ братъ аврамовъ. ревнуя по идолѣхъ хотѣ (и) вымъчати идолы. и самъ згорѣ ту аранъ. и оумре предъ отцемъ. предъ снмъ бо не бѣ оумирагъ сынъ предъ отцемъ но отецъ предъ сыномъ. и отъ сего почаша оумирати сынове предъ отци и возлюби богъ аврама и рече богъ аврааму.

Колом., стлб. 249—250.

в тыи же дні родися моусіи... священнокнижникъ нѣкто¹⁾ възвѣсти фараоноу. яко родился естъ въ время то нѣкомуу сынъ въ израильтѣхъ. иже хочеть смирити область егупетьскоу.

Срезн., стр. 90.

тогда же фермууфъ дщи паря фараона. сниде на рекоу коупатися... видѣ дѣтище плачющесе. и взя его. пощади его... и нарече имя емоу моусіи дщи фараонова. а преже имя емоу бысть немелхія. и въскорми я въ чести въ сына мѣсто.

Срезн., стр. 89.

Ср. Колом., стлб. 476.

1) Синод. № 210 (гдѣ другое изложеніе): валаамъ волъхвъ 190, 191.

и бысть отроча красно; и бѣ лѣтъ 4, приведе дщи Фараона ко отцу своему. Видѣвъ же Моисея Фараонъ, нача любити Моисея¹⁾; Моисей ханаяся за шию²⁾, и срони вѣнецъ съ главы цареви, и попра и. Видѣвъ же волхвъ, рче цареви: о царю! погуби отроча се; аще ли не погубиши, имать бо³⁾ онъ³⁾ погубити всего Египта. И не послуша его царь, нъ паче повелѣ не бити⁴⁾ дѣтей Жидовскихъ.

Моисѣви же возмогшу, и бысть великъ в дому Фараонѣ.

Бывшу же царю иному⁵⁾, и възъзавидѣша⁶⁾ ему боярѣ.

и ходя по пустыни, научися отъ ангела Гаурила о бытїи всего мира и

Въ святѣ день егупетескъ. егда фараонъ пиръ творяше бояромъ своимъ. тогда фермоуфѣи дщи фараона приведе къ отцу своему моисея. яко приснаго сына своего соуща 4 лѣтъ онъ же обымъ его нача лобызати. вѣнецъ же свой възложи на главою его. онъ же снемъ поверже подъ нозѣ нача топтати. Видѣвъ же нѣкто отъ священнокижнѣи... възпаше глаголя. о царю повели да сего убьютъ. сего бо аще не погубиши, а ты всего египта хочеть попра. и царство егупетское смирити хочеть... Царь же не послуша его. нъ повелѣ да оставити гоубленіе дѣтей израильтескъ раждающихся.

Срезн., стр. 90.

бѣаше бо возросъ всею добродетелью оукрашенъ. и наказанъ всякою премудрости егупетской яко же и царевъ сынъ.

Срезн., стр. 87.

и отъ того нача емоу быти зависть отъ егуптянъ паче отъ хеисфрия оубо бѣ оумеръ палановъ фараонъ и дщи его фермоуфи. нача же мыслити на нъ хонанофинъ велми емоу завидя...

Срезн., стр. 88.

и оучаашеся (рук. оучаашеся) отъ ангела гавриила о бытїи всего мира и

1) ЛРИП: отроча. 2) ИП: приб. цареву.
3) ЛРИП: опущено. 4) ЛИ: погубити, РП: губити. 5) И: и бысть царь ивъ. 6) ЛРИП: взавидѣша.

пръвомъ человекѣ, яже суть была по немъ, о¹⁾ потоѣ и о смѣшеніи языкъ, и аще кто колко лѣтъ былъ баше²⁾, и звѣздное теченіе³⁾ и число, земную⁴⁾ мѣру⁵⁾ и всяку мудрость.

сего ради 10 казній бысть на нихъ, яко 10 мѣсяць губиша⁶⁾ дѣти Жидовскыя.

при нихъ же забыша Бога, изведшаго изъ Египта, начаша служити бѣсомъ. Богъ разгнѣвався, предаваше⁷⁾ на расхищеніе иноплеменикомъ⁸⁾; егда⁹⁾ ся начинаху⁹⁾ каяти, Богъ⁹⁾ помиловаше ихъ¹⁰⁾; и¹¹⁾ егда¹¹⁾ избавляше¹¹⁾ (рук. избавляше) и¹⁰⁾ пакы укланяхуся на бѣсслуженіе.

1) ЛРИП: по. 2) Л: опущено, ИП: баше былъ. 3) ЛРИ: хоженіе. 4) ЛРИ: землену(ю). 5) П: земное мѣры вѣданіе. 6) ЛРИП: топиша. 7) Р: и предааше, ЛИ: предашеть я, П: и прѣдасть ихъ въ пленъ и. 8) Л: начаху, И: начнутъ. 9) ЛИРП: опущено. 10) ЛР: егда избавляшеть ихъ. 11—11) И: опущено. 12—12) Въмѣсто этого въ П: и егда же вѣстужаши, пакы помилова ихъ и вѣзврати отъ плѣна по 70 лѣтъ (затѣмъ опущено).

о пръвомъ человекѣ. и иже соутъ быти¹⁾ по тѣхъ. и о потоѣ. и²⁾ по²⁾ потоѣ²⁾. и о спасеныхъ отъ потопа. и о смѣшеніи³⁾ языкъ. и о лѣтѣхъ елико лѣтъ было⁴⁾. и о законоданьи. еже баше самому вдати иудѣиско(у) языкоу. и звѣздное хожденіе⁵⁾. и стѣхія. и числа и земною мѣроу. и всякою⁶⁾ премудрость.

Срезн., стр. 91—92.

дробное (рук. дробъное) житіе пишеть. яко 10 мѣсяць потопиша израильския младенца в рѣцѣ. сего ради 10 мѣсяць въ исходи (рук. исхоти) израильтескомъ. а на концѣ в морѣ истопиша яко младенца в рѣцѣ. 1000 моужь храбрыхъ оутопиша в мори за единъ младенець.

Срезн., стр. 91.

Ср.: и оставиша господа бога отецъ своихъ. изведша я отъ египта. идоша въ слѣдъ. богъ страньскихъ. яже окрестъ ихъ. и поклоняхуться. нарицаемому валу. и разгнѣвася яростью господь на израиля. и предасть. я в руцѣ врагомъ... и вѣстави имъ господь судья. и спасе я изъ руки пленяющихъ... егда оумираху судии. и отступаютъ отъ господа ити въ слѣдъ богъ ихъ и служити имуть.

Колом., стлб. 684—685.

1) Синод. № 210: были. 2) Синод. № 210: опущено. 3) Синод. № 210: размѣшеніи. 4) Синод. № 210: приб. до него. 5) Синод. № 210: теченіе. 6) Синод. № 210: всякою. [Ср. Колом., стлб. 627].

Таче Саулъ не изволи ходити въ законѣ¹⁾ Господиѣ.

И угоди Давидъ Богу. Сему же Давиду кляся Господь²⁾, яко отъ племени его родитися Богу³⁾.

и прѣвое нача⁴⁾ пророчествовати о воплощеніи Божьи, и рекъ⁵⁾: изъ щрева прежде деньница родих тя.

И⁶⁾ царствова⁶⁾ лѣтъ 40 и умре. По Соломонѣ царствова⁷⁾ сынъ его⁸⁾ Ровоамъ; при семъ раздѣлися царство на дво(е)⁹⁾.

Въ Самаріи же царствова Еровоамъ, холопъ Соломонъ; сей же створи двѣ крави златѣ.

1) И: завітѣ. 2) ДРИП: Богъ. 3) П: христу. 4) И: начаша. 5) П: рече. 6—8) Л: царствовавъ. 7) ДР: двое. 8) И: царствовавъ. 9) И: опущено.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

таче не изволи саулъ ходити по глаголу господню.

Колом., стлб. 747.

Сии оубо великыи давидъ цесарь и пророкъ иже по сердцю господню бывъ. к нему же богъ яко же при аврамѣ глаголаньемъ. обѣты створи ...таковому же обѣту. и давидъ сподобися. понеже цесарь. бѣ и оутодень богу бѣ. и тому обѣща и сѣмя и престолъ царства. непремѣнно пребывати. еже есть пакы о христѣ.

Колом., стлб. 772—773.

Ср.: давидъ же прорицашеть 1е о требезначалнѣи троици ... 4 о воплощеніи господа нашего ісуса христа... глаголетъ же пакы о безначалнѣи его божествѣ: ищрева прежде деньница родихъ тя.

Колом., стлб. 774, 775, 783.

и оумре соломонъ въ іерусалимѣ. царствовавъ лѣтъ 40... По соломонѣ же царствова ровоамъ сынъ его лѣтъ 17 при томъ раздѣлися царство на двое.

Срезн., стр. 256.

Ср.: се слово бысть о рооавамѣ холопѣ соломани ...яко отлучи е (отъ) бога. и повелѣ имъ поклонятися двѣма кравома златыма.

Колом., стлб. 314.

Ср. еще стлб. 620.

И нача посылати пророкы, глаголя имъ: проричайте о отвержении Жидовствѣ и о призваніи странъ.

Пръвое же нача пророчествовати Осій¹⁾, глаголя: преставлю²⁾ царство дому Израилеву³⁾, скруши⁴⁾ лукъ Израилевъ, и не приложю помиловати пакы дому Израилева, нъ отмѣтая, отвергу⁵⁾ ихъ, глаголетъ Господь, и будутъ блудяще въ языцѣхъ. Иеремъ⁶⁾ же рече: аще встанетъ⁷⁾ Самойлъ и Моуси, не послушаю⁸⁾ ихъ. И пакы тѣмъ же Иеремъ⁹⁾ рече: тако глаголетъ Господь Богъ: се клянусь именемъ моимъ великимъ, аще будетъ отселъ гдѣ имя мое именуемо⁹⁾ во устехъ Іудейскихъ. Иезекииль¹⁰⁾ рече: тако глаголетъ Аданай Господь¹⁰⁾: расѣю вы вся останкы твоя¹¹⁾ вся¹²⁾ вѣтры, зане святая моя осквернисте всѣми негодованіи твоими¹³⁾; азъ же тя отрину и не имамъ тя помиловати пакы. Малахія¹⁴⁾ же рече: тако глаголетъ Господь: уже нѣсть ми хотѣнія у васъ, понеже отъ востока и до запада имя мое прославися въ всѣхъ¹⁴⁾ языцѣхъ¹⁵⁾, и на всякомъ мѣстѣ приносется¹⁶⁾ кадило¹⁷⁾ имени моему и жертва чиста, зане веліе имя мое въ языцѣхъ; сего ради дамъ вы¹⁸⁾ на поносъ и на пришествіе во вся языки.

1) Р: носѣи. 2) И: престану. 3) ЛРИ: Израилева. 4) ЛРИ: съкрушу. 5) ЛРИ: отвергуся. 6) ЛРИ: Иеремъ. 7) ЛРИ: станеть. 8) ЛРИ: помилую. 9) ЛР: аще будетъ имя мое именуемо (отселе). 10) Л: Господь Аданай, РИ: Господь Аданай. 11) Л: ваша, Р: опущено. 12) РЛИ: во вся. 13) Р: своими. 14) ЛРИ: опущено. 15) Р: чловѣцѣхъ. 16) ЛИ: приносятся, Р: приносятъ. 17) ЛР: кадила. 18) ЛРИ: васъ.

Ср. давидъ же проричашеть... 24 о отвержении жидовствѣ. 25 о призваніи странъ.

Колом., стлб. 776.

*пророчество ісаио*¹⁾ пророка о отверженіи жидовъ. Тако глаголетъ господь преставлю царства дому израилеву³⁾. и съкрушу лукъ израилевъ. и не приложу³⁾ помиловати дому израилева. но отмѣтая⁴⁾ отвѣргуся ихъ⁵⁾. глаголетъ⁶⁾ господь. и будутъ блудяще въ странахъ⁶⁾. *Иеремея*⁷⁾. Аще станеть соломонъ и моусии. не помилую ихъ⁸⁾ глаголетъ господь се клянусь именемъ моимъ вѣликимъ. аще будутъ отсеѣ. кдѣ имя мое именуемо въ оустѣхъ жидовскихъ. *Езекииль*⁹⁾. Тако¹⁰⁾ глаголетъ господь¹⁰⁾ разсею¹¹⁾ вся останкы твоя въ¹²⁾ вся¹²⁾ вѣтры¹²⁾. зане святая моя оскверниста¹³⁾ всеми негодованіи вашими¹⁴⁾. азъ же отри(ну)хъ вы¹⁵⁾. и не имамъ¹⁶⁾ помиловати. *Малахія*¹⁷⁾. Тако глаголетъ господь оуже нѣсть ми хотѣнія въ¹⁸⁾ васъ. понеже отъ востокъ и до заподъ имя мое славится въ языцѣхъ и на всякомъ мѣстѣ. имени моему жрътва и честь приносятся. зане имя мое вѣлико есть въ языцѣхъ. сего ради дахъ вы в поносъ. и на пришествіе въ языки¹⁸⁾.

1) Чит. Осіино (Осін I, 4—6 и IX. 17). 2) Крас. Израилева. 3) Крас. приб. пакы. 4) Крас. отмѣтающихся. 5) Крас. приб. тако. 6—6) Крас. опущено. 7) (Иерем. XV. 1) въ Крас. нѣтъ. 8) (Иерем. XLIV. 26) въ Крас. нѣтъ. 9) (Иезек. V. 10, 11). 10—10) Крас. опущено. 11) Крас. приб. ты и. 12—12) Крас. въ языки. 13) Крас. ос(к)верниша. 14) Крас. со всемъ негодованиемъ твоимъ. 15) Крас. азъ ты отрину. 16) Крас. приб. тебе. 17) (Малах. I. 10, 11). 18—18) Крас.: въ селехъ израилевыхъ.

Исай же великий рче: тако глаголетъ Господь: простру руку свою на тя, истлю тя, расѣю вы¹⁾ и пакы не²⁾ приведу тя. И пакы то³⁾ же рече: возненавидѣхъ праведники⁴⁾ вапша и начатокъ⁵⁾ мѣсяцъ вапшихъ, и⁶⁾ суботъ⁷⁾ вапшихъ⁷⁾ не прииму. Пророкъ же Самсонъ⁸⁾ рече: слышите⁹⁾ слово Господне: азъ приемлю на вы плачь, домъ Израилевъ падеся и не приложи въстати. Малахій¹⁰⁾ же рече: тако глаголетъ Господь: пошлю на вы клятву и проклену благословеніе ваше¹¹⁾, разорю, и не будетъ в васъ. И много пророчествоваша о отверженіи ихъ.

Сим же пророкомъ повелѣ Богъ пророчествовати о призваніи иныхъ странъ в нихъ мѣсто.

И¹²⁾ нача звати Исаия, тако глаголя¹³⁾: яко законъ отъ мене изидеть¹⁴⁾, и судъ мой свѣтъ странамъ; приближается скоро правда моя¹⁵⁾, изидеть, и на мышцу мою страны уповаютъ. Иеремія¹⁶⁾ рче: тако глаголетъ Господь¹⁷⁾: положу дому Іюдину¹⁸⁾ завѣтъ мой¹⁹⁾ новъ, даю законы в разумѣнія²⁰⁾ ихъ, и на сердца²¹⁾ ихъ напишю; и²²⁾ буду имъ Богъ²³⁾, и тѣ будутъ мнѣ людіе²⁴⁾. Исаия¹⁶⁾ рече: ветхая мимодоша, и²⁵⁾ новая възвѣ-

Исаия¹⁾. Тако глаголетъ господь простру рукоу мою на тя и истлю тя и разсею тя. не имамъ тя привести.²⁾ и пакы ты же рече. възненавидѣхъ праздники вапша и начатки мѣсяцъ вапшихъ и суботъ вапшихъ не прииму. Исаия³⁾. Слышите слово господне. мужи печални. домъ израилевъ падеся и не приложи въстати. Малахія⁴⁾. Тако⁵⁾ глаголетъ господь⁶⁾. пошлю на вы клятвы⁶⁾ и проклянью⁷⁾ благословеніе вапша⁸⁾. разорю⁹⁾ и не будетъ васъ⁹⁾. И много пророчествоваша о отверженіи вашемъ.

Кіевск. л. 89—89 об.

То тако нача господь звати глаголя¹⁰⁾. яко изыде законъ отъ мене и судъ мой свѣтъ странамъ приближается скоро правда моя изыдетъ и на мышцу мою страны оуповають. *Времени мало*летъ¹¹⁾. Тако¹²⁾ глаголетъ господь положу дому іюдину завѣтъ новъ¹³⁾. даю¹³⁾ законы¹⁴⁾ в разуменія ихъ. и

глаголетъ господь вседержитель. понеже имя мое отъ востока и до запада прославится во странахъ. и въ всѣхъ языкахъ. и на всякомъ мѣсте кадило именуемо. принесется жертва чиста. за имя мое великое въ языкахъ. глаголетъ господь вседержитель. выше оскверни есте. сего ради дамъ вамъ въ поношеніе. на пришествіе въ вся языки. 1) (Ис. I. 25), въ Крас. нѣтъ. 2) (Ис. I. 14), въ Крас. нѣтъ. 3) (Амос. V. 1), въ Крас. нѣтъ. 4) (Малах. II. 2). 5—6) Крас.: глаголетъ господь вседержитель. 6) Крас. клятву. 7) Крас. вес. 8) Крас. ваше. 9—9) Крас. и не боудеть его въ васъ. 10) (Ис. LI. 4, 5). 11) (Іерем. XXXI. 31—34), въ Крас. нѣтъ. 12—12) Крас. опущено. 13) Крас. даю. 14) Крас. приб. моя.

1) ЛРИ: и расѣю тя. 2) И: по не. 3) И: тѣ. 4) ЛРИ: праздники. 5) ЛРИ: начатки. 6) ЛИ: опущено. 7) И: опущено. 8) ЛРИ: Амосъ же пророкъ. 9) Л: слышать. 10) ЛРИ: Малахія. 11) РИ: приб. и. 12) ЛРИ: опущено. 13) Р: глаголетъ. 14) ЛР: изиде. 15) Р: приб. и. 16) ЛРИ: приб. же. 17) И: приб. и. 18) РИ: Іудову. 19) ЛРИ: опущено. 20) Л: неразумья. 21) Р: сердце. 22) Л: опущено. 23) И: въ Богъ. 24) ЛРИ: в люди. 25) ЛРИ: а.

ну¹⁾, прежде²⁾ возвѣщеніа³⁾ явлено⁴⁾ бысть⁵⁾ вамъ⁶⁾; пойте Богу⁶⁾ пѣснь нову; работающимъ ми⁷⁾ призовется⁸⁾ имя ново, еже благословится по⁹⁾ всей⁹⁾ земли⁹⁾; домъ мой домъ молитвъ прозовется всѣмъ языкомъ. То¹⁰⁾ же Исаия глаголетъ: открыть Господь мышцу свою святую предъ всѣми языки, и¹¹⁾ узрять вси концы земли спасеніе же¹²⁾ отъ¹³⁾ Бога нашего. Давидъ же¹⁴⁾ глаголетъ¹⁵⁾: хвалите Господа вси языци¹⁶⁾, похвалите его вси людие.

[Далѣе пророчества Рѣчи философа лишь частью находятъ себѣ соотвѣстствіе съ текстомъ Кіевск. сборника, почему сходство можно признать случайнымъ. Близкое сходство видимъ въ концѣ отдѣла пророчествъ].

О¹⁷⁾ воскресеніи же¹⁸⁾ его ркоша¹⁹⁾. Давидъ же²⁰⁾ рече²⁰⁾: встаніи²¹⁾, Боже, суди земли, яко ты наслѣдиши въ всѣхъ странахъ²²⁾. И²³⁾ пакы: вѣста яко спя²⁴⁾ Господь²⁵⁾. И пакы²⁶⁾: да въскреснетъ Богъ²⁶⁾, разидутся врази его. И пакы: воскресни, Господи Боже мой, да вознесетъ рука твоя. Исаия²⁷⁾ рече²⁸⁾: сходящій²⁹⁾ въ страну³⁰⁾, сѣнь³¹⁾ смерт-

1) ЛРИ: вѣзвѣщаю. 2) И: и прѣжъ. 3) Л: вѣзвѣщанъ. 4) Р: опущено. 5) Р: опущено. 6) И: Господевъ. 7) Л: опущено. 8) ЛР: прозовется, И: призоветъ. 9—9) Р: опущено, И: имя всей земли. 10) РИ: той. 11) И: опущено. 12) ЛРИ: опущено: 13) И: опущено. 14) ЛР: опущено. 15) ЛРИ: опущено. 16) ЛР: приб. и. 17) ЛИ: и о. 18) ЛР: опущено. 19) ЛР: рекъша. 20) ЛРИ: опущено. 21) П: въскресни. 22) П: языцѣхъ. 23—23) И: опущено. 24) Л: спяй. 25) П: еще. 26) ЛП: приб. и да, РИ: приб. и. 27) ЛИ: приб. же. 28) П: опущено. 29) Л: сходяще. 30) ЛРИП: приб. и. 31) РП: сѣни.

на сердце¹⁾ ихъ напишу я и буду имъ богъ²⁾ и тѣмъ будутъ мнѣ людие³⁾. Исаия рече⁴⁾. Тако глаголетъ господь: вѣтхая мимо идоша, новое вѣзвѣщу вамъ и прежде вѣзвѣщеніа явѣнно бысть вамъ. Поите богу пѣснь нову⁵⁾. и работающимъ мнѣ призовется имя нова. еже благословится по всей земли. Домъ мой домъ израилевъ. призовется всемъ языкомъ⁶⁾. Открыть господь мышцу свою святую предъ всеми языки. и оузрять вси концы земли спасеніе бога нашего. давидъ рече⁷⁾ хвалите господа вси языци и похвалите его вси людие.

Кіевск., л. 92.

вкупѣ прославити мѣсто святое (и) въскресеніе. Давидъ рече⁸⁾ въскресни боже соуди земли. яко ты наслѣдиши въ странахъ⁹⁾ вѣста яко спя господь. и пакы¹⁰⁾ да въскреснетъ богъ. Исаия рече¹¹⁾ сядиши въ странѣ. и в сени смѣртнѣи. и свѣтъ въсіяетъ имъ. Захаріи рече¹²⁾ ты въ крови завета твоего. испустилъ еси оуженики своя отъ рва не имуще воды.

Кіевск., л. 100 об.

1) Крас. въ сердца. 2) Крас. въ богъ. 3) Крас. в люди. 4) (Ис. XLII. 9, 10), въ Крас. нѣтъ. 5) (Ис. LVI. 5, 7), въ Крас. нѣтъ. 6) (Ис. LII. 10), въ Крас. нѣтъ. 7) (Псал. CXVI. 1), въ Крас. нѣтъ. 8) (Псал. LXXXI. 1), въ Крас. нѣтъ, ср. Колом., стб. 797—798. 9) (Псал. LXXVII. 65), въ Крас. нѣтъ. 10) (Псал. LXVII. 1), въ Крас. нѣтъ, ср. Колом., стб. 797. 11) (Ис. IX. 2), въ Крас. нѣтъ. 12) (Захар. IX. 11), въ Крас. нѣтъ.

ную¹⁾, свѣтъ восия²⁾ на вы. Захарій³⁾ рече⁴⁾: и⁵⁾ ты⁶⁾ въ кровѣ за-
вѣта твоего⁷⁾ испустилъ вси ужники⁸⁾
своя ото рва⁹⁾, не имуща¹⁰⁾ воды.

- 1) П: смертныя. 2) ЛРИП: восияеть.
3) ЛРИ: Захарья же, П: Захарія. 4) ЛРП:
опущено. 5) П: опущено. 6) ЛР: тѣ. 7)
РП: своего. 8) П: оужники, И: ужикы, Л:
ружники. 9) РЛ: ото рѣва, И: отъ рова.
10) И: имущи, П: имоущаго.

Дальнѣйшее изложеніе Рѣчи философа уже не представляетъ тоже-
ственныхъ съ Толковою Палеею мѣстъ. Это зависитъ отъ того, что до насъ
не дошла та часть первоначальной редакціи Палеи, которая содержала раз-
сказъ о новозавѣтныхъ событіяхъ. Тѣмъ не менѣе можно указать нѣсколько
мѣстъ, напоминающихъ Палею и въ этой новозавѣтной части Рѣчи фило-
софа. При этомъ примемъ во вниманіе и редакцію Переяславской лѣтописи.

Переясл.: а Богомъ созданною доброту погоуби, ср. Колом. (стлб. 543):
въ боготканѣи одежи. юже и преже адамъ прелестью погуби. — Переясл.: и
на 5500 лѣтъ вси за то преступленіе въ адъ снидоша, діаволу обладавшю.
и въспоману же Богъ Адама и весь родъ человѣчъ, мучимъ отъ сатаны въ
адѣ, и оумилосердися и сътвори отместіе діаволу за человѣчъ родъ. Ср.
Колом. (стлб. 580): се 50000 иже преступльшю адаму заповѣдь господа
бога. и за преступленіе. во тмѣ ада пребыша... но егда распеншюся гос-
поду. и с мертвецю вменися. и на ада сниде и ада связа неразрѣшимыми
оузами вѣчно. и адама въздвиже и евгу свободи. — Переясл.: женою отпа-
деніе бысть Адамоу, Господь отъ жены родися и оутаявся небесныхъ силъ
развее единого Гавриила изиде якожъ пишеть. Ср. Колом. (стлб. 744): не
очюти бо съшедъша. ни ангельстии чини. яко же писаніе рече... но токмо
архангелъ гаврилъ пречистѣи отроковици възвѣсти. — Переясл.: Господь
отъ Дѣвы чисты родися и на древѣ того ради распятся, занеже древомъ
прелести Адама и Евгу, древомъ древо исцели Христось. Адама бо оуспи Гос-
подь и ребро иза отъ него и сътвори емоу жену и отъ ребра преступленіе
бысть, Христось же и ребра своя дасть на прободеніе копію, ребромъ бо
своимъ праотча ребра исцели. Тамо изгна Адама и престаи копіе въ вра-
тѣхъ пламенно, и здежъ копіе, прободшее святая ребра Христова, в рай чело-
вѣкомъ входъ сътвори: отъ древа прелъщеннымъ, а нынѣ отъ дрѣва крест-
наго животное древо вкушаютъ верніи. Ср. Колом. (стлб. 131): тако оубо
господь нашъ вшедъ на древянъ крестъ тѣмъ оуби врага тѣмъ побѣду дасть
намъ на противнаго. но якоже (из) сняща адама выня ребро из него...

(стлб. 130): почто же оубо господь богъ възложи сонъ на адама. и взимаеъ ребро. тѣмъ же оубо. имъ же отъ ребра хотяше (грѣхъ) быти. и женою вниде в челоуѣкы. тѣмъ же оубо и спасъ нашъ милосердын. и на крестъ взнесеса. хотяи ицѣлѣти ребро адамово... (стлб. 185): отъ адама бо произведе жену бесѣмене. то и самъ родися отъ пречистоѣ дѣвици бесѣмене женою вниде в прельсть. и пакы отъ жены родися господь. спасение намъ дароуя. древомъ прельсти врагъ адама. и паки крестомъ деревянымъ господь оуби врага... и погубленую пищу рая обрѣтохомъ; (стлб. 163): иуда (чит. иудей) же видѣвши чюдо прослави (чит. прославиша) распятаго бога. и животное древо въ рай бо бѣ си (чит. се) наречено. а мы видѣхомъ (и) покланяемъся емоу. его же древле хѣроувимъ стрезаше. ту (чит. тому) по вся часы крестьяне покланяние приносятъ; (стб. 159): и постави хѣроувимъ пламенное оружье обращающесе хранити путь древа животного. — Нач. сводъ (и Повѣсть вр. лѣтъ): а еже водою обновленіе: понеже при Нои умножившимся грѣхомъ въ челоуѣцѣхъ, и наведе Богъ потопъ на землю и потопа челоуѣкы водою (Переясл. приб.: токмо Ною повеле ковчегъ творити избыти самому осму с женою и 3ми сынѣми и женами); сего ради рече Богъ: понеже погубихъ челоуѣкы грѣхъ ихъ ради, нынѣ же пакы водою очищу грѣхы челоуѣкомъ, обновленіемъ водою; ибо Жидовескъ родъ в мори очистишася отъ Египетскаго злаго нрава (Переясл. приб. и възлюби ихъ: они же отвргошася и поклоншеся тельцю. еже испрѣва Моисѣю Гавріилъ написа водою разумъ). Рече бо: (Переясл. приб.: искони сътвори Богъ небо и) Духъ Божій ношашеся верху воды еже бо и нынѣ крестятся водою и Духомъ; прображенъ бысть первое водою. Ср. Колом. (стлб. 209): не нои ли схрани (врана на земли) отъ воды потопъныя. такоже и васъ богъ схрани отъ руки фараона и отъ моря чермнаго вы же измѣните славу бога во образъ тельца...; (стлб. 539): ты оубо възлюблены израиль прошедъ по суху чермное (море). и измѣняеши славу божию въ образъ тельца...; (стлб. 224): сопоставленіе потопа и крещенія; (стлб. 8): а духъ божии ношашеся верху воды ожидая (др. сп.: оживляя) водное ество.

Нач. св.: яко же и Геденъ прообрази по семь, егда прииде к нему ангелъ, велѣ ему ити на Маднамы, он же искушая рече къ Богу, яко положю руно на гумнѣ, рекъ тако: аще будетъ суша по всей земли, а на рунѣ роса. И положи руно; и заутра видѣвъ по всей земли сушу, а на рунѣ роса. И рече: и еще искушаю Бога моего: аще будетъ

...яко же оубо бысть тогда по всей земли суша. но токмо на рунѣ роса тихо спедыши. тако оубо и опустѣ все-ленная безбожиемъ. имъ же ни пророци в нихъ проповѣдаша. ни апостоли на-оучиша. страньскы языкъ. но исхоша невидѣниемъ имъ же поклоняхуться кумиромъ. но за милосердіе приде спасъ нашъ яко роса на руно в родъ еврей-

по всей земли роса, а на рунѣ суша; и бысть тако. Се¹⁾ же прообрази, яко иностраннии бѣша суша прежде, а Жидове руно; послѣ же на странахъ роса, еже есть святое крещеніе, на Жидехъ суша¹⁾).

1—1) Переясл.: и сбыться на Жидохъ: по всей земли вода крещенія, а на нихъ сухота скръбная.

скими токмо... но паки яко же бысть по всей земли роса. тако и странамъ язычнымъ святое крещеніе дарова на омовеніе грѣховъ.

Колом., стлб. 697—698.

Приведенныхъ сближеній совершенно достаточно для утвержденія тѣсной связи Рѣчи философа и сохранившихся до насъ отдѣльныхъ частей Толковой Палеи. Особенно любопытно буквальное совпаденіе Рѣчи съ Кіевскимъ сборникомъ толкованія пророчествъ въ началѣ и концѣ отдѣла пророчествъ. Близость между обоими памятниками такъ значительна, что возможно поставить вопросъ, не заимствована ли извѣстная часть пророчествъ въ Кіевскій сборникъ изъ Рѣчи философа, подобно тому какъ этотъ памятникъ оказалъ вліяніе и на другія произведенія нашей древней письменности?¹⁾ Мнѣ кажется, что отвѣтъ на такой вопросъ можетъ быть только отрицательный. Какъ уже отмѣчено изслѣдователями (напр. Истринымъ), подборъ пророчествъ въ Рѣчи философа имѣетъ цѣль полемическую, при чемъ полемика направлена противъ іудеевъ: это ясно между прочимъ изъ обширныхъ отдѣловъ, посвященныхъ пророчествамъ объ отверженіи Жидовскомъ и о призваніи странъ. Но полемика съ Жидовиномъ исключена изъ Рѣчи. Если же находимъ тѣ же пророчества въ сборникѣ съ противоіудейскими толкованіями, заключаемъ, что ихъ легче возвести къ полемическому сочиненію противъ Жидовина, чѣмъ къ русской лѣтописи. Отмѣтимъ кромѣ того, что напр. отрывокъ пророчествъ о воскресеніи Христа, приведенный выше, стоитъ въ Кіевскомъ сборникѣ въ сосѣдствѣ съ отрывками пророчествъ о страданіи Христа, Его распятіи и вознесеніи на небо, частью совсѣмъ исключенныхъ изъ Рѣчи философа, частью только кратко пользованныхъ. Но вмѣстѣ съ тѣмъ ясно, что Кіевскій сборникъ не можетъ быть признанъ точною передачею

1) Можно привести рядъ данныхъ, свидѣтельствующихъ о литературномъ вліяніи, оказанномъ Рѣчью философа на памятники древнерусской письменности: сюда относятся распространенная редакція Слова о законѣ и благодати, куда внесенъ весь отдѣлъ пророчествъ; позднѣйшія переработки вопросовъ-отвѣтовъ Бесѣды трехъ святителей, куда внесенъ одинъ изъ вопросовъ-отвѣтовъ Рѣчи философа (Что ради Богъ родися отъ жены...): ср. Пам. ст. русск. лит. III, 173; ср. тотъ же вопросъ-отвѣтъ въ сборникѣ Новгород.-Соф. № 440 (хран. въ Археогр. Комм.), л. 78; въ сборникѣ Погод. собр. № 1287 (Бычковъ, Опис., с. 499); въ сборникѣ Синод. библи. по Оп. Горск. и Нев. № 326, и др. Кромѣ того вліяніе Рѣчи философа отразилось и на нѣкоторыхъ шестодневцахъ русскаго происхожденія.

утраченной части Толковой Палеи: непослѣдовательность въ изложеніи, отсутствіе плана, отрывочность и т. д. указываютъ, что первоначальный матеріалъ подвергся въ сборникѣ полной переработкѣ. Выше мы указывали на связь нѣкоторыхъ толкованій съ тѣми, которыя дошли до насъ въ Житіи Кирилла: это еще болѣе укрѣпляетъ насъ въ мысли, что Кіевскій сборникъ отразилъ на себѣ вліяніе Толковой Палеи. — Нѣкоторыя мѣста Рѣчи философа не находятъ себѣ соотвѣтствія въ дошедшихъ до насъ обработкахъ первоначальной редакціи Толковой Палеи. Оставляя въ сторонѣ новозавѣтную часть, какъ до насъ не дошедшую по Толковой Палей первоначальной редакціи, укажу на рядъ подобныхъ мѣстъ изъ ветхаго завета (не возводимыхъ и къ Библии).

Сказавъ о томъ, что Адамъ далъ имена звѣрямъ, птицамъ и гадамъ, философъ прибавляетъ: а самѣма ангелъ повѣда имена. Это не согласуется съ тѣми изводами Толковой Палеей, гдѣ сказано, что Еввѣ имя дано было Адамомъ (сп. Срезневскаго), но совпадаетъ съ сообщеніемъ Амартола, а также и другихъ греческихъ хроникъ (*τὸ δὲ ὄνομα αὐτοῦ καὶ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ ἄγγελος* *χρίσει εἶπεν αὐτοῖς*). Весьма вѣроятно, что то же читалось и въ первоначальной редакціи Палеи. — Разсказавъ о грѣхопадении, авторъ восклицаетъ: Се на ны прѣвое отпадение и горкый отвѣтъ, отпаденіе ангельскаго житія! Сходное находимъ въ Колом.: стлб. 148 (но бысть ему древо то въ грѣховное чютие и в смертныи отвѣтъ), стлб. 160 (и обильшеноу ему быти райскыя пища и ангельскаго хвалословленія и смертныи отвѣтъ отъ бога ему нанесе). Ср. еще въ Житіи Кирилла: «отъ чего бысть прѣвое отпаденіе. не отъ видѣнія ли, и плода сладкаго, и похоти на божество» (Чт. общ. ист. и др. 1873, I, 451). — Прибавка «до живота своего послѣ словъ: «и будещи стена и трясинися» также напоминаетъ Амартола (*τρεῖς μὲν οὖν καὶ στένων ὁ Καὶν ... ἐν ἐπιληψίᾳ πάντα τὸν ἐξῆς διῆγε χρόνον*) и можетъ восходить къ Толковой Палей первоначальной редакціи. — Слова «и по діаволу наученію ови роцениемъ вѣроваша и кладеземъ и рѣкамъ жряху, и не познаша Бога» (послѣ разсѣянія языковъ) напоминаютъ слѣдующее мѣсто въ самомъ началѣ Толковой Палеи: ини оубо отъ нихъ небо и землю боги творяху. ини же вѣтры. ини же облакъ... друзии же прахъ. ини же источники и рѣки благословяху (стлб. 2—3). — Описаніе идолослуженія и кумиротворенія сильно напоминаетъ одну изъ главъ Амартола, а именно: *Περὶ τοῦ τῆς γῆς διαμερισμοῦ*, гдѣ описывается сначала поклоненіе явленіямъ природы (ed. Murgalt, p. 42), а затѣмъ и идолослуженіе. — Указаніе на то, что Чермное море разступилось при переходѣ черезъ него Изральтянъ на 12 путей (Нач. сводъ, а въ Повѣсти вр. глѣтъ исправлено: на двое), находимъ въ цѣломъ рядѣ сборниковъ вопросо-отвѣтовъ (напр. въ Бесѣдѣ трехъ святителей по списку, изд. А. С. Архангельскимъ въ Твор. отцовъ церкви въ древнерусск. письм., I—II, с. 200). — Фраза «начаша забывати Бога и поклонятися Валу,

рекъше ратьну богу, еже есть Орѣи», ср. въ I-й книгѣ Малакы (по Архивск. сп.): ему же Арѣя поставиша коумиръ пръвыи Асоурии и акы богу кланяхуся ему. его же и до нынѣ зовутъ Пръси Валъ богъ еже прѣтлѣкуется Арии храбрыи богъ.

Впрочемъ, въ ветхозавѣтномъ отдѣлѣ Рѣчи философа мѣсть, не восходящихъ къ Библии или къ Толковой Палей, сравнительно очень немного. Указанныя же выше буквальные совпаденія текста этой Рѣчи съ Палеей не могутъ быть объяснены иначе, какъ прямою зависимостью Рѣчи философа отъ Толковой Палеи. Имѣя въ виду доказанное выше положеніе, что Толковая Палея не дошла до насъ въ первоначальномъ своемъ видѣ, что первоначальная редакція ея можетъ быть возстановлена сравнительнымъ изученіемъ позднѣйшихъ изводовъ ея, мы съ увѣренностью утверждаемъ, что Рѣчь философа представляетъ изъ себя краткое извлеченіе изъ Толковой Палеи первоначальной редакціи. На вопросъ, не содержитъ ли Рѣчь философа указаній на то, что составителю ея была извѣстна кромѣ того хронографическая редакція Палеи, мы отвѣтимъ утвердительно. Ср. извлеченія, сдѣланныя имъ изъ сказанія о Магометѣ, восходящаго къ Амартолу.

ГЛАВА V.

Начальный сводъ и Толковая Палея.

Доказанное въ предыдущей главѣ влияніе Толковой Палеи на Рѣчь философа ни въ коемъ случаѣ не свидѣтельствуетъ само по себѣ о знакомствѣ составителя Древнѣйшаго лѣтописнаго свода (см. выше глава III) или послѣдовавшаго за нимъ Начальнаго свода съ этимъ памятникомъ. Дѣйствительно, изъ изученія лѣтописнаго разсказа о крещеніи Владиміра извлекается рядъ указаній на то, что статья объ испытаніи вѣры и Рѣчь философа внесены въ лѣтопись въ готовомъ видѣ изъ другого источника, при чемъ задачей лѣтописца было согласованіе ихъ съ другими статьями, относящимися къ событію крещенія Руси. Слѣдовательно, анализъ Рѣчи философа ведетъ насъ къ предположенію о знакомствѣ съ Толковой Палеей не русскаго лѣтописца, а составителя того памятника, откуда заимствована въ русскую лѣтопись эта Рѣчь. Такимъ памятникомъ былъ всего вѣроятнѣе, какъ замѣчено выше, болгарскій сборникъ, содержавшій разсказъ о крещеніи князя Бориса и ставшій извѣстнымъ составителю Древнѣйшаго русскаго лѣтописнаго свода.

Мы предположили выше, что въ основаніи Начальнаго свода, сохранившагося въ первоначальномъ своемъ видѣ въ Коммиссіонномъ спискѣ

Новгородской 1-й лѣтописи, лежитъ такой лѣтописный сводъ (мы назвали его Древнѣйшимъ), въ которомъ не было еще хронологической сѣти. Заключаемъ объ этомъ изъ изученія Начальнаго свода, показывающаго, что нѣкоторыя статьи, содержащія хронологическія даты, вставлены въ рассказъ, не прерывавшійся такими датами. Такъ въ самомъ началѣ Начальнаго свода находимъ рассказъ о построеніи Кіева и о Полянахъ: онъ прерывается вставкой о нападеніи Руси на Царьградъ, тѣсно связанною съ хронологическою датой, помѣщенною передъ упомянутымъ рассказомъ, а именно съ 6362 (854) годомъ; послѣ сообщенія о нравахъ Полянъ слѣдовалъ въ первоисточникѣ, повидимому, текстъ, начинающійся словами «По сихъ лѣтехъ братія сіи изгибоша». Позднѣйшая вставка годовъ 6431—6453 ясно обнаруживается изъ той связи, которая замѣчается между концомъ рассказа 6430 года («се далъ еси единому мужевѣ много») и второй отъ начала фразой рассказа 6453 года («отрочи Свѣнължи изодѣлися суть оружиемъ и порть»); очевидно, въ первоисточникѣ ропотъ Игоревой дружины рассказывался связно, безъ перерыва, перерывъ же внесенъ, благодаря необходимости вставить хронологическія даты. Итакъ Начальный сводъ отличается отъ своего первоисточника, Древнѣйшаго лѣтописнаго свода, между прочимъ вставкой хронологической сѣти. Откуда же заимствованы хронологическія даты и стоящія въ прямой съ ними связи хронографическія статьи о походахъ русскихъ на Царьградъ?

Хронографическія статьи, какъ ясно изъ простого сличенія ихъ съ текстомъ Амартола, могутъ быть возведены къ этому тексту, бывшему извѣстнымъ въ древнерусской письменности, во-первыхъ въ отдѣльномъ видѣ, во-вторыхъ, въ хронографическихъ компиляціяхъ типа Еллинскаго лѣтописца, въ-третьихъ, въ хронографической редакціи Толковой Палеи, о которой мы говорили выше. Текстъ хронографическихъ статей Начальнаго свода является краткимъ извлеченіемъ изъ текста Амартола; извлеченіе могло быть сдѣлано изъ каждаго изъ трехъ указанныхъ видовъ, въ которыхъ дошелъ до насъ этотъ текстъ. Но хронологическія даты, а именно извлеченные изъ Амартола 6362 и 6428 годы наводятъ насъ на болѣе опредѣленные соображенія. Раньше я думалъ¹⁾, что 6428 годъ русскому лѣтописцу можно было извлечь изъ того сокращеннаго извода текста Амартола, который читается въ особомъ видѣ Еллинскаго лѣтописца, дошедшемъ до насъ напимѣръ въ хронографѣ Троице-Сергіевской лавры нач. XV в. № 728. Дѣйствительно, благодаря сокращенію текста Амартола и опущенію всего рассказа о событіяхъ первыхъ двадцати лѣтъ царствованія императора Романа, легко было заключить, что походъ Руси на Царьградъ произошелъ въ 6428 году, между

1) Труды Этногр. Отдѣла, т. XIV, статья «Начальный кіевскій лѣтописный сводъ и его источники».

тѣмъ какъ къ этому году относится вступленіе на царство этого императора. Приведу по хронографу № 728 фразу, дававшую поводъ къ неправильному толкованію содержащейся въ ней даты: «по константиѣ же цесарствова романъ поставленъ константиномъ царемъ и николю патриархомъ в лѣто 6428 индикта. июня же мѣсяца въ 5 день придоша роусь на царьградъ. в лодияхъ. тысящъ 10»¹⁾. Но если 6428-й годъ, какъ годъ нападенія Руси на Царьградъ, легко объяснить изъ указаннаго извода Еллинскаго лѣтописца, то 6362 годъ — годъ перваго похода Руси на Царьградъ выводится изъ этого извода лишь съ извѣстною натяжкой, а именно приходится предположить, что составитель Начальнаго свода, отправляясь отъ 6428 года, высчиталъ годы царствованій предшествующихъ императоровъ до Михаила, при которомъ произошло нападеніе Руси, и что при этомъ онъ по той или другой причинѣ ошибся на одну или двѣ единицы²⁾.

Если мы обратимся къ хронографической редакціи Пален, то увидимъ, что изъ нея легко было извлечь не только 6428, но и 6362 годъ, а именно здѣсь (см. всѣ списки полной, а также и сокращенной редакціи), тотчасъ послѣ извѣстія о вступленіи на царство императора Михаила, указано, что *во второе лѣто царства его* была крещена болгарская земля и переведены книги отъ греческаго языка на словенскій Кирилломъ философомъ и Меѳодіемъ въ 6363 году при Борисѣ князѣ болгарскомъ. Отсюда легко было вывести ошибочное заключеніе, что Михаилъ вступилъ на престолъ въ 6362 (854) году; говорю — ошибочное, такъ какъ ошибочно самое указаніе на то, что 6363-й годъ былъ вторымъ лѣтомъ царствованія Михаила, вступившаго на столъ въ 6350 (842) году. Ошибка эта стоитъ въ связи съ ошибочнымъ указаніемъ числа лѣтъ соправительства императора Михаила съ матерью его Θεодорой: вмѣсто указанныхъ здѣсь (въ Палей) δ (4) надо читать δι (14); ошибка эта повторяется во всѣхъ спискахъ болгарскаго перевода Амартола и восходитъ къ ошибкѣ въ греческомъ оригиналѣ перевода, какъ можно заключить изъ отмѣченнаго de Boog'омъ списка греческаго Амартола (см. *Byz. Zeitschrift*, IV, 445—446). Она дала основаніе для неправильнаго расчета,

1) Ср. у Амартола: въ 20 и 4 день септемвриа мѣсяца почтенъ бысть романъ кесаревомъ саномъ. а декавриа мѣсяца въ 17 день в недѣлю праотцемъ въ царскимъ вѣнецъ вѣнчанъ бысть константиномъ царемъ затемъ своимъ и николю патриархомъ. в лѣто 6428 индикта 8 геноуариа мѣсяца въ 6 святыхъ богоявленіяхъ день вѣнчается царь Феодору женоу его парицею (Унд., л. 389)... июня же мѣсяца 18 день 14 индиктъ припадоу роусь на константинь градъ лодиями тысящъ 10 (Унд., л. 399 об.).

2) Константинъ до Романа 7 лѣтъ, Александръ 1 годъ, Леонъ 25 лѣтъ и 8 мѣсяцевъ, Василій 19 лѣтъ, Михаилъ съ Васи́ліемъ 1 годъ и 4 мѣсяца, Михаилъ одинъ 10 лѣтъ, Михаилъ съ матерью Θεодорою 4 года: общая сумма 68. Между тѣмъ разни́ца между 6428 и 6362 равняется 66: очевидно, кромѣ того что не приняты во вниманіе мѣсяцы, произошла ошибка на единицу, если допустить, что 6362 годъ произошелъ путемъ вычитанія изъ 6428 суммы лѣтъ царствованій указанныхъ императоровъ.

установившаго, что 6363 годъ былъ вторымъ, а не двѣнадцатымъ годомъ царствованія императора Михаила. Впрочемъ, оставляю въ сторонѣ точное изслѣдованіе, какъ именно явилось указаніе, что 6363 (855) годъ былъ вторымъ годомъ Михайлова царствованія, и ограничиваюсь выводомъ, что именно это указаніе послужило для составителя Начальнаго свода основаниемъ выставить 6362 (854) годъ для опредѣленія начала этого царствованія. Слѣдовательно, Начальный сводъ руководствовался въ своемъ трудѣ хронографическою редакціей Толковой Палей.

Въ виду этого приведу всѣ сходныя между Начальнымъ сводомъ и хронографическою редакціей Палей мѣста, отмѣтивъ еще разъ, что мы не имѣемъ основанийъ предполагать знакомство составителя Начальнаго свода съ болгарскимъ переводомъ Амартола или также съ Еллинскимъ лѣтописцемъ.

Начальный сводъ.

Въ лѣто 6362... Въ си же времена бысть въ Грѣчько земли царь, именемъ Михаилъ, и мати его Ирина¹⁾, иже проповѣдаетъ поклоняніе иконамъ въ пръвую недѣлю поста; при семъ приидоша Русь на Царьградъ в кораблехъ²⁾; а въ дву сту вшедше въ Судъ, много зло створиша Грекомъ и убійство велико крестияномъ. Царь же съ патриархомъ Фотѣсмъ молбу створи въ церкви святыя Богородица Влахернѣ всю ночь; таче (рук. тацѣ) святѣй Богородици ризу изънесъше, въ море скудь омочиша; а во время то яко тишинѣ сущи, і абіе буря вѣста, и потаплиае корабля Рускыя, и изверже я на брегъ, и во своясы возвратишася.

1) Ср. у Амартола выше: по леонѣ же ста на царство сынъ его константинъ. и царствова лѣтъ 17 и мати его ирина. при томъ благовѣріе начать быти. и словоу божію разширитися и монастыремъ съ всею тишиною създатися (Палея по сп. Срезн., стр. 416). 2) Здѣсь на верху страницы приписано: безчислено корабль.

Палея:

По Феофилѣ же цесарствова михаилъ сынъ его съ матерію Феодорою. лѣтъ 4 а единъ лѣтъ 10. а с василіемъ лѣто одно. и при сего царствіи въ 2¹⁾ лѣто царства его крещена бысть болгарская земля. и преложиша книги отъ греческа языка на словенскыи. кирилъ философъ. с мѣфодіемъ в лѣто 6363. при борисѣ князи болгарстѣмъ. Феодора же михаила царя мати. та бѣше вѣрна и простославная... и святыхъ иконъ поклоняніе проповѣда в первую недѣлю святаго поста. По сихъ же царь на агаряны изыде²⁾ воевати дошедшоу же ему черьмныя реки глаголемыя. вѣсть ему епархъ посла. яко русь на константинь градъ идуть³⁾. тѣмъ царь прочее не иде. русь же внутрь суда⁴⁾ вшедше. много оубіиство крестіаномъ сътвориша. и во двою сту лодии⁵⁾ (рук. людии). коньстантинь градъ окружено.

1) Синод. № 210: второе. 2) Синод. № 210: иде. 3) Синод. № 210: идет. 4) Синод. № 210: соуды. 5) Синод. № 210: лоден.

царь же¹⁾ едва въ градѣ видѣ съ патриархомъ Фотѣемъ. к соупци церкви святыя богородица влахернахъ. всюнощную²⁾ молбу створиша... таче божественную святыя богородица ризоу (съ) пѣсньми изнесше в море (рук. мѣре) skutъ омочивше³⁾. тишинѣ же бывши и морю оукротившюся. абіе⁴⁾ буря с вѣтромъ вѣста и волнамъ велимъ въздвигшимся засобъ. безбожественныхъ⁵⁾ русии⁶⁾ лодия възьмате⁷⁾ къ берегу превръже (и) изби⁸⁾. яко мало отъ нихъ отъ таковыя бѣды избѣгнути. и въ свояси с⁹⁾ побѣженіемъ⁹⁾ възвратиша(ся).

Синод. № 211.

Якоже при Фараонѣ цари Египетскѣ, егда приведоша Моусѣ, и рѣша старѣйшины Фараона: сей хочеть смирити власть Египетскую...

тогда фермоуфѣи дщи фараона приведе къ отцоу своему моусіа... видѣвъ же нѣкто отъ священнослужителъ... възпаше глаголю:... а ты всего египта хочеть попраи и царство египетское смирити хочеть.

сп. Срезн., стр. 90.

В лѣто 6428. Посла князь Игорь на Грѣкы Русь скидей 10 тысящ. И приплыша ко Царюграду, и многа зла створиша Русь: Судъ бо весь пожгоша огнемъ; а ихъ же имше плѣнники, овѣхъ растиаху, иныя же къ землѣ посѣкаху, другыя же поставляюще стрѣлами стрѣляху; елико же ратни творя, изъломающе опакы руцѣ и связавша, гвозды желѣзны посреде главъ вбивающе; и многы церкви огневи предаша. Въ время же то царствующю во градѣ Роману, і абіе посла Романъ царь патрикия Феована съ вой на Русь, и огненнымъ строемъ

По константинѣ же царствова романъ поставленъ¹⁰⁾ царемъ и николю патриархомъ в лѣто 6428 индикту¹¹⁾. іюня же мѣсяца 10 день приплуша¹²⁾ русь на коньстантинъ градъ в лодяхъ 10000 иже и скѣди глаголемъ¹³⁾. отъ рода варяжеска соущемъ... тогда бо

1) Синод. № 210: приб. вшедъ. 2) Синод. № 210: влахернехъ и всюнощную. 3) Синод. № 210: омочиша. 4) Синод. № 210: и абие. 5) Синод. № 210: безбожныхъ. 6) Синод. № 210: роусей. 7) Синод. № 210: приб. и. 8) Синод. № 210: приверже и изби. 9) Синод. № 210: опущено. 10) Синод. № 210: приб. по константинѣ. 11) Синод. № 210: опущено. 12) Синод. № 210: приплыша. 13) Синод. № 210: глаголеми.

установившаго, что 6363 годъ былъ вторымъ, а не двѣнадцатымъ годомъ царствованія императора Михаила. Впрочемъ, оставляю въ сторонѣ точное изслѣдованіе, какъ именно явилось указаніе, что 6363 (855) годъ былъ вторымъ годомъ Михайлова царствованія, и ограничиваюсь выводомъ, что именно это указаніе послужило для составителя Начальнаго свода основаніемъ выставить 6362 (854) годъ для опредѣленія начала этого царствованія. Слѣдовательно, Начальный сводъ руководствовался въ своемъ трудѣ хронографическою редакціей Толковой Палеи.

Въ виду этого приведу всѣ сходныя между Начальнымъ сводомъ и хронографическою редакціей Палеи мѣста, отмѣтивъ еще разъ, что мы не имѣемъ основаній предполагать знакомство составителя Начальнаго свода съ болгарскимъ переводомъ Амартола или также съ Еллинскимъ лѣтописцемъ.

Начальный сводъ.

Въ лѣто 6362... В сѣ же времена бысть въ Грѣчько земли царь, именемъ Михаилъ, и мати его Ирина¹⁾, иже проповѣдаетъ поклонаніе иконамъ въ прѣвую недѣлю поста; при семъ приидоша Русь на Царьградъ в кораблехъ²⁾; а въ дву сту вшедше въ Судъ, много зло створиша Грекомъ и убійство велико крестіаномъ. Царь же съ патриархомъ Фотѣемъ молбу створи въ церкви святыя Богородица Влахернѣ всю ночь; таче (рук. тацѣ) святѣй Богородици ризу изънесыше, въ море скудь омочиша; а во время то яко тишинѣ сущи, і абіе буря вѣста, и потаплиае корабля Рускыя, и изверже я на брегъ, и во своясы возвратишася.

1) Ср. у Амартола выше: по леонѣ же ста на царство сынъ его константинъ. и царствова лѣтъ 17 и мати его ирина. при томъ благовѣріе начать быти. и словоу божію разширитися и монастыремъ съ всею тишиною създатися (Палея по сп. Срезн., стр. 416). 2) Здѣсь на верху страницы приписано: бесчислено корабль.

Палея:

По феофилѣ же цесарствова михаилъ сынъ его съ матерію феодрою. лѣтъ 4 а единъ лѣтъ 10. а с василіемъ лѣто одно. и при сего царствіи въ 2¹⁾ лѣто царства его крещена бысть болгарская земля. и преложиша книги отъ греческа языка на словенскыи. кирилъ философъ. с мѣфодіемъ в лѣто 6363. при борисѣ князи болгарстѣмъ. феодора же михаила царя мати. та бяше вѣрна и простославная... и святыхъ иконъ поклонаніе проповѣда в первую недѣлю святаго поста. По сихъ же царь на агаряны изыде²⁾ воевати дошедшоу же ему черымныя реки глаголемыя. вѣсть ему епархъ посла. яко русь на константинъ градъ идуть³⁾. тѣмъ царь прочее не иде. русь же внутрь суда⁴⁾ вшедше. много оубійство крестіаномъ сътвориша. и во двою сту лодии⁵⁾ (рук. людии). константинъ градъ окружено.

1) Синод. № 210: второе. 2) Синод. № 210: иде. 3) Синод. № 210: идет. 4) Синод. № 210: соуды. 5) Синод. № 210: лоден.

И пакы сиче же бысть при Устианѣ цари¹⁾, звѣзда восіа на западѣ испускающе луча, екоже²⁾ прозываху блистаньницю, и бысть ей³⁾ сѣяющи⁴⁾ за⁵⁾ 20 днѣй⁶⁾; посемь же бысть звѣздамъ течение с вечера до утріа⁷⁾, яко мнѣти всѣмъ, яко падуть⁸⁾ звѣзды, и пакы солнце безъ лучей сѣяше⁹⁾: се же проявляше крамолы, недужи чловѣкомъ, и¹⁰⁾ умертвіе бяше.

Пакы же при Маврикии¹¹⁾ цари¹²⁾ бысть сиче¹³⁾: жена роди дѣтище¹⁴⁾ безъ очью и безъ руку, в череслахъ¹⁵⁾ бѣ ему рыбей хвостъ прирослѣ¹⁶⁾; песь родися о 6 ногъ¹⁷⁾; въ Африкѣи¹⁸⁾ же два дѣтища родистася¹⁹⁾: единъ о 4-хъ ногъ²⁰⁾, а другой о двою²¹⁾ главу.

Посемь же бысть при Костянтинѣ иконоборци, сына Леонова, течение звѣздное на небеси бысть²¹⁾: оттор-

1) Л: Устиньянѣ цесари. 2) ЛРИ: юже. 3) ЛРИ: опущено. 4) ЛР: блистающи. 5—6) ЛР: днѣй 20. 6) Л: заутріа, Р: утра. 7) ЛРИ: падають. 8) Р: восияше. 9) ЛРИ: опущено. 10) Р: приб. же. 11) Л: цесари. 12) И: се. 13) ЛРИ: жена дѣтище (И: дѣтище) роди. 14) Л: в чересла, Р: у чресла, И: въ чресла. 15) ЛРИ: приб. и. 16) ЛРИ: шестоногъ. 17) Р: въ фракѣи. 18) Р: родися. 19) ЛРИ: ногамъ. 20) Р: дву. 21) Л: бысть на небѣ, Р: бысть на небесе, И: бысть на небесѣхъ.

и семоу бывшоу. абіе оуставися гнѣвъ божіи. и звѣзда веліа явися на западѣ. испускающеу лоуча. иже именоваху. лампадю. рекше блистаньцоу. и бысть за 20 днѣи сѣяющи. по врѣменѣ етерѣ. бысть звѣздамъ течение с вечера и до оутра. яко всѣмъ глаголати. яко падають звѣзды (рук. звѣзда). и за мало пакы солнце безъ луча (рук. начала) сѣяше. крамолы же и недоузи. и оумертвіе чловѣкомъ не прѣстааше.

сп. Срезн., стр. 399.

по тивирѣи же. ста на царство маврикии зять его ... и при семъ же жена дѣтище роди въ цариградѣ. безъ очью и безъ роукоу. въ чресла емоу рыбей хвостъ прирослѣ. въ образъ кожнныя рыбы. и песь родися. о 6 ногахъ. главою имѣа. лвовъ образъ превеліи. бысть же въ фракѣи два дѣтища родистася. единъ о 4рехъ ногахъ а друуги о двою главою.

сп. Срезн., стр. 400.

По леонѣ же ста царемъ костянтинъ сынъ его и царствова лѣтъ 34. сеи бома отстоупи святыхъ иконъ... апрѣля мѣсяца течение звѣздное бысть до небеси. оттрѣгахоуся на землю. яко видящимъ мнѣти соущи оуже кончинѣ. тогда же въздохъ взяся повеликоу. въ суріи же бысть троусъ веліи. земля же и междоурѣчіе за три поприща разсѣдшися. и етеру въскыпѣвшоу. бѣдоу пѣсочну землю. изыде дивно из неа мьска чловѣчскимъ гласомъ гла-

установившаго, что 6363 годъ былъ вторымъ, а не двѣнадцатымъ годомъ царствованія императора Михаила. Впрочемъ, оставляю въ сторонѣ точное изслѣдованіе, какъ именно явилось указаніе, что 6363 (855) годъ былъ вторымъ годомъ Михайлова царствованія, и ограничиваюсь выводомъ, что именно это указаніе послужило для составителя Начальнаго свода основаніемъ выставить 6362 (854) годъ для опредѣленія начала этого царствованія. Слѣдовательно, Начальный сводъ руководствовался въ своемъ трудѣ хронографическою редакціей Толковой Палей.

Въ виду этого приведу всѣ сходныя между Начальнымъ сводомъ и хронографическою редакціей Палей мѣста, отмѣтивъ еще разъ, что мы не имѣемъ оснований предполагать знакомство составителя Начальнаго свода съ болгарскимъ переводомъ Амартала или также съ Еллинскимъ лѣтописцемъ.

Начальный сводъ.

Въ лѣто 6362... Въ си же времена бысть въ Грѣчько земли царь, именемъ Михаилъ, и мати его Ирина¹⁾, иже проповѣдаетъ поклонаніе иконамъ въ прѣвую недѣлю поста; при семъ приидоша Русь на Царьградъ в кораблехъ²⁾; а въ дву сту вшедше въ Судъ, много зло створиша Грекомъ и убійство велико крестіаномъ. Царь же съ патриархомъ Фотѣемъ молбу створи въ церкви святыя Богородица Влахернѣ всю ночь; таче (рук. тацѣ) святѣй Богородици ризу изънесъше, въ море скудь омочиша; а во время то яко тишинѣ сущи, і абіе буря вѣста, и потаплиаше корабля Рускыя, и изверже я на брегъ, и во своясы возвратишася.

1) Ср. у Амартала выше: по леонѣ же ста на царство сынъ его константинъ. и царствова лѣтъ 17 и мати его ирина. при томъ благовѣріе начать быти. и словоу божію разширитися и монастыремъ съ всею тишиною създатися (Палея по сп. Срезн., стр. 416). 2) Здѣсь на верху страницы приписано: бещислено корабль.

Палея:

По Феофилѣ же цесарствова Михаилъ сынъ его съ матерію Феодорою. лѣтъ 4 а единъ лѣтъ 10. а с василіемъ лѣто одно. и при сего царствіи въ 2¹⁾ лѣто царства его крещена бысть болгарская земля. и преложиша книги отъ греческа языка на словенскыи. кирилъ философъ. с мѣфодіемъ в лѣто 6363. при борисѣ князи болгарстѣмъ. Феодора же Михаила царя мати. та бяше вѣрна и простославная... и святыхъ иконъ поклонаніе проповѣда в первую недѣлю святаго поста. По сихъ же царь на агаряны изыде³⁾ воевати дошедшу же ему черымныя реки глаголемыя. вѣсть ему епархъ посла. яко русь на константинь градъ идуть⁴⁾. тѣмъ царь прочее не иде. русь же внутрь суда⁵⁾ вшедше. много оубіиство крестіаномъ сътвориша. и во двою сту лодии⁵⁾ (рук. лудии). коньстантинъ градъ окружено.

1) Синод. № 210: второе. 2) Синод. № 210: иде. 3) Синод. № 210: идет. 4) Синод. № 210: соуды. 5) Синод. № 210: лоден.

Якоже при Фараонѣ цари Египетъ-
стѣ, егда приведоша Моусѣ, и рѣша
старѣйшины Фараона: сей хочеть сми-
рити власть Египетскую...

В лѣто 6428. Посла князь Игорьъ
на Грѣкы Русь скидей 10 тысящъ.
И приплыша ко Царюграду, и многа
зла створиша Русь: Судь бо весь по-
жгоша огнемъ; а ихъ же имше плѣн-
ники, овѣхъ растинаху, иныя же къ
землѣ посѣкаху, другыя же поста-
вляюще стрѣлами стрѣляху; елико же
ратнии творя, изъломающе опаки руцѣ
и связавъ, гвозды желѣзны посреде
главъ вбивающе; и многыи церкви
огневи предаша. Въ время же то цар-
ствующю во градѣ Роману, і абіе
посла Романъ царь патрикия Феодана
съ вои на Русь, и огненнымъ строемъ

царь же¹⁾ едва въ градѣ вииде съ па-
триархомъ фотѣемъ. к соущиѣ церкви
святыя богородица влахернахъ. всю-
нощную²⁾ молбу створиша... таче бо-
жественную святыя богородица ризоу
(съ) пѣсньми изнесше в море (рук.
мѣре) skutъ омочивше³⁾. тишинѣ же
бывши и морю оукротившюся. абіе⁴⁾
буря с вѣтромъ вѣста и волнамъ ве-
ліимъ въздвигшимся засобъ. безбоже-
ственныхъ⁵⁾ русии⁶⁾ лодия възмiate⁷⁾
къ берегу превръже (и) изби⁸⁾. яко
мало отъ нихъ отъ таковыя бѣды избѣг-
нути. и въ свояси с⁹⁾ побѣженіемъ⁹⁾
възвратиша(ся).

Синод. № 211.

тогда фермоуфѣи дщи фараона при-
веде къ отцоу своему моусіа... ви-
дѣвъ же нѣкто отъ священноквиж-
никъ... възпаше глаголя:... а ты
всего егупта хочеть поupati и цар-
ство егупетское смирити хочеть.

сп. Срезн., стр. 90.

По константинѣ же царствова ро-
манъ поставленъ¹⁰⁾ царемъ и николю
патриархомъ в лѣто 6428 индикту¹¹⁾.
іюня же мѣсяца 10 день приплуша¹²⁾
русь на коньстантинъ градъ в лодяхъ
10000 иже и скѣди глаголемъ¹³⁾. отъ
рода варяжеска соущемъ... тогда бо

1) Синод. № 210: приб. вшедъ. 2) Синод.
№ 210: влахернехъ и всенощную. 3) Синод.
№ 210: омочиша. 4) Синод. № 210: и абіе.
5) Синод. № 210: безбожныхъ. 6) Синод.
№ 210: роусемъ. 7) Синод. № 210: приб. и.
8) Синод. № 210: приверже и изби. 9) Синод.
№ 210: опущено. 10) Синод. № 210: приб.
по коньстантинѣ. 11) Синод. № 210: опущено.
12) Синод. № 210: приплыша. 13) Синод.
№ 210: глаголеми.

установившаго, что 6363 годъ былъ вторымъ, а не двѣнадцатымъ годомъ царствованія императора Михаила. Впрочемъ, оставляю въ сторонѣ точное изслѣдованіе, какъ именно явилось указаніе, что 6363 (855) годъ былъ вторымъ годомъ Михайлова царствованія, и ограничиваюсь выводомъ, что именно это указаніе послужило для составителя Начальнаго свода основаніемъ выставить 6362 (854) годъ для опредѣленія начала этого царствованія. Слѣдовательно, Начальный сводъ руководствовался въ своемъ трудѣ хронографическою редакціей Толковой Палей.

Въ виду этого приведу всѣ сходныя между Начальнымъ сводомъ и хронографическою редакціей Палей мѣста, отмѣтивъ еще разъ, что мы не имѣемъ основаній предполагать знакомство составителя Начальнаго свода съ болгарскимъ переводомъ Амартала или также съ Еллинскимъ лѣтописцемъ.

Начальный сводъ.

Въ лѣто 6362... В си же времена бысть въ Грѣчько земли царь, именемъ Михаилъ, и мати его Ирина¹⁾, иже проповѣдаетъ поклонаніе иконамъ въ прѣвую недѣлю поста; при семъ приидоша Русь на Царьградъ в кораблехъ²⁾; а въ дву сту вшеде въ Судъ, много зло створиша Грекомъ и убійство велико крестіаномъ. Царь же съ патриархомъ Фотѣмъ молбу створи въ церкви святыя Богородица Влахернѣ всю ночь; таче (рук. тацѣ) святѣй Богородици ризу изынесше, въ море скудь омочиша; а во время то яко тишинѣ сущи, і абіе буря вѣста, и потаплиаше корабля Рускыя, и изверже я на брегъ, и во своясы возвратишася.

1) Ср. у Амартала выше: по леонѣ же ста на царство сынъ его константинъ. и царствова лѣтъ 17 и мати его ирина. при томъ благовѣріе начатъ быти. и слову божію разширитися и монастыремъ съ всею тишиною създатися (Палея по сп. Срезн., стр. 416). 2) Здѣсь на верху страницы приписано: бещислено корабль.

Палея:

По феофилѣ же цесарствова михаилъ сынъ его съ матерію феодрою. лѣтъ 4 а единъ лѣтъ 10. а с василіемъ лѣто одно. и при сего царствіи въ 2¹⁾ лѣто царства его крещена бысть болгарская земля. и преложиша книги отъ греческа языка на словенскыи. кирилъ фѣлософъ. с мѣфодіемъ в лѣто 6363. при борисѣ князи болгарстѣмъ. феодора же михаила царя мати. та бяше вѣрна и простославная... и святыихъ иконъ поклонаніе проповѣда в первую недѣлю святаго поста. По сихъ же царь на агаряны изыде³⁾ воевати дошедшоу же ему черымныя реки глаголемыя. вѣсть ему епархъ посла. яко русь на константинь градъ идуць⁴⁾. тѣмъ царь прочее не иде. русь же внутрь суда⁵⁾ вшеде. много оубіиство крестіаномъ сътвориша. и во двою сту лодии⁵⁾ (рук. людии). константинь градъ окружено.

1) Синод. № 210: второе. 2) Синод. № 210: иде. 3) Синод. № 210: идет. 4) Синод. № 210: соуды. 5) Синод. № 210: лоден.

Якоже при Фараонѣ цари Египетъ-
стѣ, егда приведоша Моусѣ, и рѣша
старѣйшины Фараона: сей хочеть сми-
рити власть Египетскую...

В лѣто 6428. Посла князь Игорь
на Грѣкы Русь скидей 10 тысящъ.
И приплыша ко Царюграду, и многа
зла створиша Русь: Судь бо весь по-
жгоша огнемъ; а ихъ же имше плѣн-
ники, овѣхъ растинаху, иныя же къ
землѣ посѣкаху, другыя же поста-
вляюще стрѣлами стрѣляху; елико же
ратни творя, изъломаше опаки рудѣ
и связзаше, гвозды желѣзны посредѣ
главъ вбивающе; и многы церкви
огневи предаша. Въ время же то цар-
ствующю во градѣ Роману, і абіе
посла Романъ царь патрикия Феодана
съ вой на Русь, и огненнымъ строемъ

царь же¹⁾ едва въ градѣ вниде съ па-
триархомъ фотѣемъ. к соущи церкви
святыа богородица влахернахъ. всю-
нощную²⁾ молбу створиша... таче бо-
жественную святыа богородица ризоу
(съ) пѣсньми изнесше в море (рук.
мѣре) skutъ омочивше³⁾. тишинѣ же
бывши и морю оукротившюся. абіе⁴⁾
буря с вѣтромъ вѣста и волнамъ ве-
лиимъ въздвигшимся засобъ. безбоже-
ственныхъ⁵⁾ русии⁶⁾ лодия възмите⁷⁾
къ берегу превръже (и) изби⁸⁾. яко
мало отъ нихъ отъ таковыа бѣды избѣг-
нути. и въ свояси с⁹⁾ побѣженіемъ⁹⁾
възвратиша(ся).

Синод. № 211.

тогда фермоуѣи дщи фараона при-
веде къ отцо своему моусіа... ви-
дѣвъ же нѣкто отъ священнокиж-
никъ... възпаше глаголя:... а ты
всего егупта хочеть попати и цар-
ство егупетское смирити хочеть.

сп. Срезн., стр. 90.

По константинѣ же царствова ро-
манъ поставленъ¹⁰⁾ царемъ и николю
патриархомъ в лѣто 6428 индикту¹¹⁾.
іюня же мѣсяца 10 день приплуша¹²⁾
русь на коньстантинъ градъ в лодяхъ
10000 иже и скѣди глаголемъ¹³⁾. отъ
рода варяжеска соущемъ... тогда бо

1) Синод. № 210: приб. вшедъ. 2) Синод.
№ 210: влахернехъ и всенощную. 3) Синод.
№ 210: омочивша. 4) Синод. № 210: и абіе.
5) Синод. № 210: безбожныхъ. 6) Синод.
№ 210: роусей. 7) Синод. № 210: приб. и.
8) Синод. № 210: приверже и изби. 9) Синод.
№ 210: опущено. 10) Синод. № 210: приб.
по константинѣ. 11) Синод. № 210: опущено.
12) Синод. № 210: приплыша. 13) Синод.
№ 210: глаголеми.

комствѣ составителя Повѣсти временныхъ лѣтъ съ Палеей и они должны быть оставлены въ сторонѣ при разрѣшеніи вопроса, можно ли въ самомъ дѣлѣ говорить о такомъ знакомствѣ. Составитель Повѣсти временныхъ лѣтъ переработалъ текстъ Начальнаго свода между прочимъ по временнику Амартола: пользованіе этимъ памятникомъ внесло въ русскую лѣтопись рядъ извѣстій изъ греческой и болгарской исторіи и дополнило ея текстъ между прочимъ обширною вставкою сказанія объ Аполлоніи Тіанскомъ. Но кромѣ Амартола составитель Повѣсти вр. лѣтъ руководствовался и другими источниками: они отразились между прочимъ во вводной къ русской лѣтописи статьѣ, содержащей рядъ свѣдѣній по всемірной исторіи и географіи. Въ этой статьѣ, носящей ясные слѣды компилятивной работы, отразились и тѣ два основные источники Повѣсти вр. лѣтъ, о которыхъ мы говорили: Начальный сводъ и временникъ Амартола. Такъ изъ Начальнаго свода заимствованъ разсказъ объ основаніи Кіева и покореніи Полянъ Козарами, изъ Амартола распредѣленіе странъ между сыновьями Ноя и описаніе нравовъ и обычаевъ разныхъ народовъ. Но кромѣ двухъ указанныхъ источниковъ въ изслѣдуемой статьѣ Повѣсти временныхъ лѣтъ отражаются и другіе. Изъ этихъ другихъ источниковъ взяты, напримѣръ, свѣдѣнія о народахъ, обитающихъ Россію, о столпотвореніи вавилонскомъ, о расселеніи славянъ, о пути изъ Варягъ въ Греки, о проповѣди Андрея Первозваннаго, о нравахъ племенъ древнерусскихъ и кое-что другое. Среди этихъ статей находимъ три отрывка, въ значительной степени сближающихъ Повѣсть временныхъ лѣтъ и Толковую Палею. Приведемъ ихъ полностью.

Палее. сп.

[Имать же и острова: Вротанию, Сицилию, Явию, Родона, Хиона, Лезовона, Кофирана, Закунфа, Кефалинья, Ифакину, Керькуру, часть Асійскыя¹⁾ страны, нарицаемую Онию, и рѣку Тигру, текущую межю Миды и Вавилономъ]²⁾; до Понетского моря, на полънощныя страны, Дунай, Дьвѣстръ и Кавкасійскія горы, рекше Угорьски,

1) Во всѣхъ спискахъ: всякоя или всячьскія. 2) Заключенное въ скобки оказывается заимствованіемъ изъ Амартола: "Ἐχει καὶ νήσους, Βρετανίαν... καὶ ποταμὸν Τίγριν, τὸν διόριζοντα μετὰ τὴ Μιθρία καὶ Βαβυλωνίαν.

Палее.

суть же в части его рѣки великия 1 рѣка тигръ обиходящая и раздѣляющая мидию и вавилонию до понтьскаго (рук.: пентьскаго) моря 2я рѣка дунай 3я днѣпръ десна пригѣтъ двина волховъ. волга. яже течеть на вѣстокъ. в часть симовоу. в тоя же суть части. и кавкасійскыя (рук.: кавкаисіскыя) горы. рекше оугорьскыя.

Колом., столб. 240.

и оттуда доже и до Днѣпра, и прочая рѣки: Десна, Припеть, Двина, Волховъ, Волга, яже идетъ на востокъ, в часть Симову.

В Афетовѣ же части сѣдять Русь, Чюдь и вси языци: Меря, Муромъ, Вель, Мордва, Заволочская Чюдь, Пермь, Печера, Ямь, Угра¹⁾, Литва, Зимѣгола, Корсь, Сѣтьгола¹⁾, Любь²⁾. Ляхъ же, и Пруси, Чюдь пресѣдять к морю Варяжскому. по сему же морю сѣдять Варяжи.

Симъ же и Хамъ и Афетъ, раздѣливше землю, жребии метавше, не преступати никому же въ жребий братень, (и) живяху кождо въ своей части; бысть языкъ единъ. И умножившемся челоувѣкомъ на земли, (и) помыслиша создати столпъ до небесе, въ⁴⁾ дни Нектана и Фалека. И собравшася на мѣстѣ Сенаръ полнъ здати столпъ до небесе⁴⁾ и градъ около его Вавилонъ; и созда(ша)⁵⁾ столпъ то за 40 лѣтъ (и) не свершенъ бысть. И сниде Господь Богъ видѣти градъ и столпъ⁶⁾, и рече Господь⁷⁾: се, родъ единъ и языкъ единъ. И съмѣси Богъ языки, и раздѣли на 70 и 2 языка, и расъсѣя по всей земли. По размышенъ же языкъ Богъ вѣтромъ великимъ разруши столпъ⁸⁾, и есть останокъ его промежю⁹⁾ Асюра и Вавилоня, и есть въ высоту (и въ ширину

и в части его сѣдять первыи языкъ варяжскыи. вторыи словѣньскъ. третии чюдь. четвертыи ямь, пятыйи лопь. шестыйи пермь. семыйи корѣла. осмыйи печера. девятыйи югра. десятыйи литва. 11 ятвязи 12 проуси 13 недрова 14 меря 15 мордва 16 мещера 17 муромъ 18 корсь 19 зимогола (зимѣгола) 20 любь (любь).

Колом., стлб. 243.

По сем же оубо 3е сынове ноєви симъ хамъ и афетъ раздѣлиша землю.

Колом., стлб. 227.

въ лѣто 3е тысуци въ 700е и 70ное 1е во дни Нектана и Фалека раздѣли богъ языки.

Колом., стлб. 231.

и бысть дѣлаему столпу 40 лѣтъ. и не свершенъ бысть. и сниде господь видѣти столпа и рече господь се родъ единъ и языкъ ихъ единъ. и смѣси богъ языки и раздѣли я на 70 и на единъ языкъ. 2 языкъ адамовъ... Подобаеть вѣдати яко есть всѣхъ языкъ 70 и 2 языци же ти се суть. яже расъсѣя господь по лицу всея земля.

Колом., стлб. 230—231.

1) Тр. лѣтьгола. 2) РИ: любь. 3) Р: опущено. 4—4) Р: въ дни... до небесе опущено. 5) И: здаша. 6) И: столпа. 7) Р: приб. богъ. 8) Р: разрушити столпъ повелѣ. 9) ИР: межю.

локоть 5433 локти)¹⁾, и²⁾ в лѣта многа хранимъ останокъ. По размѣщеніи³⁾ же столпа и по раздѣленіи языкъ прияша сынове Симови вѣсточныя страны, а Хамови сынове полуденныя страны, Афетови же⁴⁾ прияша западъ и полунощныя страны⁵⁾. Отъ сихъ же 70 и 2 языку бысть языкъ Словѣнескъ, отъ племени Афетова, Нарци⁶⁾, еже суть Словѣне.

1) Этого нѣтъ въ Л, внесено изъ РИ; въ И: 5323 локоть. 2) ИР: опущено. 3) И: раздрупеніи. 4) РИ: приб. сынове. 5) Р: западныя страны прияша и полуденныя. 6) Р: иновѣрци, И: норци.

По раздѣленіи оубо языкъ богъ вѣтромъ великимъ раздрупилъ столпъ. и есть останокъ его межъ асоура и вавилона на поли нарѣцаемѣмъ сенаръ. есть же останокъ столпа. въ высоту и въ ширину (рук.: шире). мѣра его 5000 и 400 и 30 и 3 локоть.

Колом., стлб. 243.

прияша бо сынове симови вѣсточныя страны. хамови же полоуденныя страны (и). афетови же сынове прияша западъ и полунощныя страны.

Колом., стлб. 232.

отъ афета же си суть рожшиися языци... норциа иже суть словѣни.

Колом., стлб. 238.

Сходство между приведенными отрывками очевидное. При этомъ для объясненія его не можетъ быть и рѣчи о заимствованіи лѣтописью изъ Палей. Это доказалъ вполне убѣдительно по отношенію къ статьѣ о столпотвореніи Истринъ¹⁾, выяснившій, что палейный рассказъ въ основѣ своей восходитъ къ Козьмѣ Индикоплову, при чемъ повѣствованіе послѣдняго подверглось въ Палей вставкамъ изъ другихъ источниковъ: двѣ такія вставки, какъ оказывается, содержать текстъ тождественный съ лѣтописнымъ (1-я: И бысть дѣлаему столпу... 2-я: По раздѣленіи оубо языкъ...). Отсюда Истринъ вывелъ правильное заключеніе, что лѣтопись свой рассказъ о столпотвореніи заимствовала не изъ Палей, такъ какъ непонятно было бы, почему при пользованіи Палеей въ лѣтопись попалъ текстъ не основного ея рассказа (восходящаго къ Индикоплову), а только вставокъ въ этотъ рассказъ. Кромѣ того Истринъ сдѣлалъ весьма важное указаніе на то, что часть приведеннаго выше лѣтописнаго текста, а именно текстъ, соответствующій только что указаннымъ вставкамъ въ палейное повѣствованіе, читается, съ буквальнымъ при томъ сходствомъ, въ извѣстномъ Архивскомъ хронографѣ (зѣждаша же стлбъ за 40 лѣтъ... въ лѣта многа хранимъ останокъ его): при этомъ въ хронографѣ, такъ же какъ въ лѣтописи, соединено то, что въ Палей чи-

1) Замѣчанія о составѣ Тох. Палей (Изв. Отд. русск. яз. и слов., II, 175—189).

тается въ двухъ различныхъ вставкахъ. Это, конечно, еще болѣе подкрѣпило выводъ Истрина о томъ, что лѣтописный рассказъ о столпотвореніи не могъ сложиться на основаніи палейнаго. Съ другой стороны, невѣроятно, чтобы Палея и Архивскій хронографъ заимствовали свои вставки изъ Повѣсти вр. лѣтъ: въ Палеѣ эти вставки находятся въ тѣснѣйшей связи съ рассказомъ о разселеніи народовъ послѣ столпотворенія, что видно между прочимъ изъ того, что начало палейнаго рассказа о столпотвореніи и разсѣяніи языковъ и заключительная статья этого рассказа восходятъ, какъ это ясно изъ Повѣсти вр. лѣтъ, къ одному общему источнику (По семъ же оубо сынове ноєви...; По раздѣленіи оубо языкъ...). Въ виду этого останавливаемся, вслѣдъ за Истринымъ, на предположеніи, что рассказъ о столпотвореніи въ Повѣсти вр. лѣтъ и соотвѣтствующіе ему отрывки въ Палеѣ и въ Архивскомъ хронографѣ восходятъ къ одному общему, пока неизвѣстному источнику.

Посмотримъ, не придемъ ли мы къ такому же выводу послѣ сравнительнаго изученія двухъ другихъ приведенныхъ нами лѣтописныхъ отрывковъ, изъ которыхъ первый содержитъ перечень русскихъ рѣкъ, а второй — народовъ, обитающихъ Россію. Возвести соотвѣтствующій имъ палейный текстъ къ Повѣсти вр. лѣтъ представляется мнѣ невозможнымъ. Остановимся сначала на перечнѣ рѣкъ. Какъ увидимъ ниже, рассказъ Палея о разселеніи народовъ возводится, какъ къ первоисточнику, къ греческому тексту, тождественному или почти тождественному съ Пасхальной хроникой (Chronicon Paschale). Фразѣ, которою въ Палеѣ начинается отрывокъ съ перечнемъ рѣкъ: «суть же в части его рѣки великия 1 рѣка тигръ обиходящая и раздѣляющая мидію и вавилонію», въ Пасхальной хроникѣ соотвѣтствуетъ: *ποταμός δὲ ἐστὶν αὐτὸς Τίγρις, ὁ διερῶν Μηδίας καὶ Βαβυλωνίας* (Боннск. изд., с. 49); при этомъ въ греческомъ текстѣ другихъ рѣкъ въ странахъ Іафетовыхъ не названо. Слѣдовательно, слова «суть же в части его рѣки великия» являются передѣлкой русскаго редактора, имѣвшаго въ виду дать перечень и другихъ рѣкъ; кромѣ того такія же вставныя слова находимъ въ Палеѣ черезъ нѣсколько строкъ ниже: «в той же суть части и кавкасіиския горы». Въ Повѣсти временныхъ лѣтъ перечень рѣкъ начинается безъ всякой связи съ предыдущимъ текстомъ, заимствованнымъ у Амартола, при чемъ онъ вызванъ очевидно упоминаніемъ о Тигрѣ; между рѣками названы «Кавкасіиския горы, рекше Угорьскія», что нарушаетъ связанный ходъ изложенія; слѣдовательно, чтеніе Палея какъ будто первоначальнѣе лѣтописнаго текста. Кромѣ того отмѣчаемъ, что въ обоихъ памятникахъ названы Кавкасіискія горы: Повѣсть вр. лѣтъ вообще руководилась, какъ извѣстно Амартоломъ, котораго и передаетъ довольно точно, но у Амартола нѣтъ этихъ горъ; отсюда можно заключить, что въ распоряженіи составителя Повѣсти вр. лѣтъ

былъ еще другой хронографическій источникъ. Въ Палеѣ же оказывается въ статьѣ о размещеніи народовъ много вставокъ сравнительно съ текстомъ Пасхальной хроники. Онѣ могутъ возводиться къ тому источнику, откуда попали и Кавкасіскія горы, а также и русскія вставки. Слѣдовательно, въ распоряженіи составителя Палеи была статья о размещеніи народовъ съ русскими вставками (между прочимъ со вставкой: рекше оугорскыя). Вѣроятнымъ становится и другой выводъ: тою же статьей пользовался составитель Повѣсти вр. лѣтъ, такъ какъ возводитъ рассматриваемый отрывокъ къ Палеѣ нѣтъ возможности: ср. между прочимъ отсутствіе въ Палеѣ Днѣстра, упомянутаго въ лѣтописи.

Палейный перечень народовъ, обитавшихъ Россію, не можетъ быть возведенъ къ лѣтописному: во-первыхъ, имени Русь перечня Повѣсти временныхъ лѣтъ въ Палеѣ соответствуютъ Варяжскій и Словенскій языкъ; замѣну Руси двумя другими языками понять трудно; правда, Варяги названы въ лѣтописи нѣсколько ниже, но Словене отсутствуютъ въ лѣтописномъ перечнѣ народовъ Іафетова племени, и это говоритъ въ пользу большей древности палейной редакціи этого перечня. Замѣна Словенъ Русью была вполне естественна для редактора Повѣсти вр. лѣтъ, несомнѣнно кужанина, гдѣ имя Словенъ было, повидимому, мало извѣстно и гдѣ славянскія племена назывались Русью. Во-вторыхъ, палейный перечень нельзя возвести къ лѣтописному еще и потому, что въ первомъ изъ нихъ упомянуто пять народовъ, неизвѣстныхъ Повѣсти вр. лѣтъ: Лопь, Корѣла, Ятвяги, Перева, Мещера. Замѣчательно, что все это народы, обитавшіе сѣверную и среднюю Россію; не опущены ли ихъ имена въ Повѣсти вр. лѣтъ тѣмъ самымъ киевляниномъ, который замѣнилъ Словенъ Русью? Но конечно, лѣтописный перечень не могъ быть заимствованъ непосредственно изъ Палеи. И здѣсь вѣроятнѣе предположить, какъ и выше, пользованіе со стороны редакторовъ Палеи и Повѣсти вр. лѣтъ однимъ общимъ источникомъ.

Этотъ источникъ въ той части его, которая отразилась въ Палеѣ и въ Повѣсти вр. лѣтъ, т. е. въ статьѣ о столпотвореніи и размещеніи народовъ, можетъ быть восстановленъ при сравнительномъ изученіи этихъ памятниковъ.

Статья о размещеніи народовъ, читающаяся въ Палеѣ, представляетъ въ своей основѣ, какъ это замѣтилъ еще В. Успенскій, текстъ очень близкій къ тексту Пасхальной хроники. Можно утверждать, что большая часть названной статьи есть переводъ Пасхальной хроники, тѣмъ болѣе что мы находимъ здѣсь характерныя особенности, отличающія редакцію статьи Διαμερισμόςъ въ этой хроникѣ, какъ напр. перечень оусѣдковъ (ἀποικοί) различныхъ народовъ, при чемъ въ перечняхъ именно этихъ оусѣдковъ Палеи почти буквально сходится съ Пасхальной хроникой. Ср. текстъ, читающійся

на стлб. 234 (20)—235 (14), стлб. 240 (19—28), стлб. 241 и 242 (1—13): единственная вставка — си языци в спанѣмъ живутъ (стлб. 241, стр. 12—13); вставка же «третии июда» на стлб. 240 (26) обязана какому-нибудь недоразумѣнію. Но и въ перечняхъ народовъ, странъ и острововъ замѣчается въ значительной части палейнаго текста буквальное сходство съ тою же хроникой. Такъ между прочимъ тождественъ списокъ народовъ Синова рожденія (стлб. 232—233), кромѣ однако замѣны въ Палеѣ Скиновъ Алазонами. Правда, народы эти перечислены въ Палеѣ въ иномъ порядкѣ, чѣмъ въ Пасхальной хроникѣ, но оба перечня легко возвести къ одному, если предположить, что въ оригиналѣ, послужившемъ для дошедшихъ до насъ списковъ Пасхальной хроники и находившемся въ распоряженіи редактора Палей, списокъ былъ расположенъ слѣдующимъ образомъ¹⁾: 'Εβραῖοι

Πέρσαι	Μῆδοι	Παίονες	Ἀρριανοί
Ἀσσύριοι δεύτ.	Ὑρκανοί	Ἰνδοί пр.	Ἰνδοί δεύτ.
(Ἀσσύριοι пр.?)	Μακαρδοί	Πάρθοι	Γερμανοί
Αἰλυμαῖοι	Κοσσαῖοι	Ἀραβες δεύτ.	Κεδρούσιοι
Χαλδαῖοι	Σκύθαι	Καρμήλιοι	Γασσηνοί
Ἀραμσσυνοί	Σαλαδιαῖοι	Βακτριανοί	Ἑρμαῖοι.
Ἀραβες	Γυμνοσοφίσται		

Въ дошедшихъ до насъ спискахъ Пасхальной хроники видимъ вертикальное прочтеніе этого списка: 'Εβραῖοι, Πέρσαι, Ἀσσύριοι δεύτεροι, Αἰλυμαῖοι, Χαλδαῖοι, Ἀραμσσυνοί, Ἀραβες, Μῆδοι и т. д. Русский редакторъ или точнѣе составитель того греческаго источника, откуда попала въ Палею разсматриваемая статья, прочелъ списокъ горизонтально: еврѣи, перси, миди, пеонеси, аррианой, асурии и т. д.

Но текстъ палейной статьи Διαμερισμός не можетъ восходить къ одному только источнику — къ Пасхальной хроникѣ: во-первыхъ, мы видимъ въ немъ полемическую выходку противъ евреевъ (стлб. 233), а также характерное замѣчаніе относительно персовъ, что они волхвованію общаются (тамъ же). Во-вторыхъ, видимъ рядъ вставокъ, ведущихъ насъ къ тексту другихъ греческихъ хроникъ; напр. перечень народовъ Хамова племени (на стлб. 235) буквально сходенъ съ соотвѣтствующимъ перечнемъ Хроники Синкелла (Боннск. изд., стр. 89); или, напримѣръ, замѣна словъ ὁ καλούμενος Νεῖλος ὁ καὶ Γήων (послѣ фразы: καὶ ἑτέρα Αἰθιοπία ἔθεν ἐκπορεύεται ὁ τῶν Αἰθιοπῶν ποταμός) словами «черыма текущая на востокъ» (стлб. 236) обя-

1) Пользуюсь критическимъ приѣмомъ, указаннымъ Gutschmid'омъ въ известной статьѣ его, помѣщенной въ Rhein. Museum за 1868 годъ.

зана Амартолу или сходному съ нимъ хронографу, и мн. др. Въ-третьихъ, находимъ здѣсь рядъ русскихъ вставокъ, частью перечисленныхъ выше. — Конечно, статья о разселеніи народовъ не могла читаться въ *первоначальной* редакціи Палея въ томъ видѣ, въ какомъ она читается въ ней теперь. Возникаетъ даже вопросъ, была ли вообще въ этой редакціи статья *Διαμερισμός*. Думаю, что на этотъ вопросъ должно отвѣтить отрицательно (указанная же полемическая выходка противъ евреевъ могла быть вставлена впоследствии русскимъ редакторомъ Палея). Но естественно допустить присутствіе статьи о разселеніи народовъ въ хронографической редакціи Палея, а именно еще въ болгарскомъ изводѣ этой редакціи. Сложность редакціи палейной статьи, читающейся въ Коломенскомъ и другихъ спискахъ, заставляетъ предполагать, что она сложилась не сразу, что надъ ней работало нѣсколько редакторовъ: однимъ изъ нихъ могъ быть составитель хронографической болгарской редакціи Палея, другимъ составитель русской редакціи. Соответственно этому основной текстъ, восходящій, какъ мы видѣли, къ Пасхальной хроникѣ, можно возвести къ хронографической болгарской редакціи, тѣмъ болѣе, что слѣдовъ этой хроники на Руси не отыскивается. Все лишнее противъ текста Пасхальной хроники, между прочимъ, конечно, и русскія вставки, слѣдуетъ возвести къ тому источнику, которымъ пользовался для дополненія составитель русской редакціи Палея. Согласно предыдущему, тѣмъ же русскимъ источникомъ руководствовался составитель Повѣсти вр. лѣтъ. Слѣдовательно, къ нему восходить: 1) въ Палеѣ почти все то, что въ статьѣ о столпотвореніи и разселеніи народовъ не можетъ быть возведено къ Пасхальной хроникѣ, 2) въ Повѣсти вр. лѣтъ въ рассказѣ, доходящемъ до разселенія славянъ, все, чего нельзя возвести къ хроникѣ Георгія Амартала (и его продолжателя), такъ какъ этой хроникой составитель Повѣсти вр. лѣтъ пользовался непосредственно.

Сравненіе данныхъ, представляемыхъ Палеей и Повѣстью вр. лѣтъ, ведетъ насъ прежде всего къ источникамъ статьи, возстановляемой обоими названными памятниками. Эти источники напоминаютъ: а) хронику, тождественную или близкую къ Синкелловой: такъ перечень Хамитовъ (Палея, стлб. 235—236) оказывается тождественнымъ съ текстомъ Синклла (Боннск. изд., стр. 89); равнымъ образомъ почти тождественъ съ текстомъ Синклла перечень Іафетидовъ (стлб. 237—238), при чемъ видимъ только небольшую перестановку и замѣну имени *Ῥηγίης* Нориками, отождествленными со славянами; б) хронику Амартала: изъ нея взяты перечни странъ, населенныхъ Семитами¹⁾ (Палея, стлб. 234), странъ, сопредѣльныхъ съ Хамитами (стлб.

1) Въ этомъ перечнѣ лишнія противъ Амартала слова «*Μαδιάς* великая и малая» извлечены, повидимому, изъ слѣдующаго затѣмъ текста (Палея, стлб. 235, стр. 7—14).

237), странъ, населенныхъ Іафетидами¹⁾ (стлб. 238—239); изъ нея же заимствована приведенная выше фраза: черьмна текущая на востокъ (*ἐρυθρὰ βλέπουσα κατ' ἀνατολάς*); в) хронику Малалы: такъ вставка «до понетского моря» послѣ названія рѣки Тигра, не оправдывающаяся ни Пасхальною хроникой для Палей, ни Амартоломъ для Повѣсти вр. лѣтъ, ни дальнѣйшею вставкой, перечисляющею русскія рѣки, ведетъ насъ несомнѣнно къ слѣдующей фразѣ XIII главы первой книги Малалы (изданія Истрина): *ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ Τίγρι ποταμοῦ διαχωρίζοντος Μηδίαν καὶ Βαβυλωνίαν καὶ ἔως τῆς Ποντικῆς θαλάσσης*; такъ еще упоминаніе Кавкасіекихъ горъ въ Іафетовой части восходитъ также къ Малалѣ, у котораго въ той же главѣ, нѣсколькими строками выше, читаемъ: *Ἰάφεθ τοῦ τρίτου υἱοῦ Νῶε ἡ φυλὴ ἔλαβεν... καὶ τὸν Δάνουβιν καὶ τὸν Αἰαν τοὺς ποταμούς καὶ τὰ ἐπὶ Καυκάσια ὄρη καὶ Ἀβασγούς*; г) источники статьи, отразившейся въ Палей и Повѣсти вр. лѣтъ, напоминаютъ далѣе Еллинскій лѣтописецъ 1-го вида: фразу послѣдняго «а мѣра столпа того Халаньскаго имѣяше длину и ширину великыи сынъ 5433 лакоть» (Поповъ, Обзоръ хронографовъ, I, стр. 11—12) сравните съ указаніемъ Палей и Повѣсти вр. лѣтъ размѣровъ остатковъ этого столпа, указаніемъ, отсутствующимъ и у Амартола, и у Малалы, и у Синкелла; отмѣтимъ далѣе замѣну Скиеовъ въ перечнѣ Семитовъ Алазонами (Палей, стлб. 233): она могла быть сдѣлана подѣ влияніемъ перечня, читаемаго въ Еллинскомъ лѣтописцѣ 1-го вида (Палей: халдѣи алазона, Еллинскій лѣтописецъ: халдѣи лазонесъ); перечень острововъ, общихъ Хамитамъ и Іафетидамъ (Палей, стлб. 242), отражаетъ влияніе соотвѣтствующаго перечня въ Еллинскомъ лѣтописцѣ: ср. названіе Великыи Коупръ въ обоихъ указанныхъ памятникахъ, между тѣмъ какъ въ Пасхальной хроникѣ только Κύπρος, ср. еще чтеніе каріафосъ (Вѣнскій списокъ Толковой Палей) и каріантосъ (Еллинскій лѣтописецъ), между тѣмъ какъ въ Пасхальной хроникѣ *Κάρπαδος*²⁾; д) какъ известно, нѣкоторыя изъ начальныхъ статей Еллинскаго лѣтописца 1-го вида внесены въ видѣ дополненій къ хронографической редакціи Толковой Палей, но при томъ въ редакціи, нѣсколько отличной отъ Еллинскаго лѣтописца, какъ это было отмѣчено уже Поповымъ (ср. Обзоръ хронографовъ, вып. 1-й, стр. 18 относительно статьи объ Ангелорѣ и Велесѣ); оказывается, что

1) Имени Далматинъ нѣтъ въ изданныхъ Муральтомъ греческихъ спискахъ Амартола. Но, конечно, существовали списки, гдѣ было это имя (оно есть и въ Повѣсти вр. лѣтъ).

2) Замѣтимъ, что та же статья и при томъ въ томъ же переводѣ читается въ Сборникѣ 1073 г. (л. 187 и сл.). Въ заголовкѣ указано, что она извлечена изъ Епифаніева Анкирота. Но при этомъ оказывается, что статья Сборника отличается цѣлымъ рядомъ вставокъ противъ текста Епифанія (напр. вставляя перечень именъ сыновей Симы, Хама и Іафета). Вставки эти сближаютъ текстъ Сборника съ Еллинскимъ лѣтописцемъ 1-й редакціи. Можно думать, что вмѣсто того чтобы переводить вновь Епифаніеву статью, составитель Симеоновскаго сборника воспользовался готовымъ уже переводомъ.

въ Повѣсти вр. лѣтъ есть фраза, прямо ведущая къ одной изъ этихъ статей: Симвъ же и Хамъ и Афетъ раздѣлившѣ землю, жребьи метавше, не преступати никому же въ жребий братень, ср. въ приложеніяхъ къ хронографической Палеѣ (напр. Погод. № 1435, тоже Синод. №№ 211 и 210 и др.): клятву имъ повелѣ дати отецъ, яко никому же поступити на братень жребіи; е) наконецъ, какъ указано выше, связь статьи, послужившей источникомъ для Повѣсти вр. лѣтъ и Палеи, съ Архивскимъ хронографомъ устанавливается тѣмъ обстоятельствомъ, что въ послѣднемъ рассказъ о столпотвореніи буквально тождественъ съ приведеннымъ выше рассказомъ Повѣсти вр. лѣтъ.

Итакъ, интересующая насъ статья сближается съ цѣлымъ рядомъ хроникъ и хронографовъ. Уже это заставляетъ предполагать, что и сама она входила въ составъ хронографа, что такимъ образомъ не она одна, а весь хронографъ, въ составъ котораго она входила, отражалъ вліяніе указанныхъ выше источниковъ. Оставимъ въ сторонѣ сближеніе съ хроникой Синкелла, тѣмъ болѣе, что общими съ Синкелломъ оказываются только списки Хамитовъ и Іафетидовъ, представленные въ Пасхальной хроникѣ, какъ извѣстно, въ очень неудовлетворительномъ видѣ¹⁾: уже въ первоначальной редакціи Палеи соответствующія мѣста Пасхальной хроники могли быть исправлены по Синкеллу, если не допустимъ существованія болѣе исправной редакціи самой Пасхальной хроники (сходствовавшей въ указанныхъ мѣстахъ съ Синкелломъ). Остановимся на томъ обстоятельстве, что хронографъ, нами возстановляемый, содержитъ текстъ Малалы и Амартала и сходствовалъ съ Еллинскимъ лѣтописцемъ 1-го вида и Архивскимъ хронографомъ. Оба послѣдніе памятника довольно полно отражаютъ хронику Малалы; но оказывается, что возстановляемый нами хронографъ представлялъ текстъ этой хроники полнѣе, чѣмъ даже Архивскій хронографъ, такъ какъ содержитъ, напримѣръ, XIII главу первой книги, не сохранившуюся въ этомъ послѣднемъ хронографѣ. Это сближаетъ возстановляемый нами хронографъ съ тѣмъ, который недавно описанъ Истринымъ въ III главѣ его изслѣдованія «Изъ области русской литературы»²⁾. Онъ дошелъ до насъ въ спискѣ XVI в. въ рукописи Софійской бібліотеки (С.-Петербургской Духовной Академіи) № 1454; какъ доказано вполне убѣдительно Истринымъ, онъ является сокращеніемъ болѣе древняго и болѣе полнаго хронографа, который, такъ же какъ Архивскій хронографъ и Еллинскій лѣтописецъ, представлялъ при изложеніи всемірной исторіи соединеніе двухъ источниковъ — хроники Малалы

1) Семитическихъ народовъ названо почти столько, сколько обѣщано — а именно 26, вмѣсто 27 (οἱ τοῦ Σὴμ τοῦ πρωτοτόκου οἱ τοῦ Νῶε, φυλαὶ αζ'); Хамовы племена не названы со-рѣмъ въ сплошной таблицѣ, а Іафетовыхъ названо въ сплошной таблицѣ 42, вмѣсто ожидаемыхъ 14.

2) Журн. Мин. Нар. Пр. 1908, ноябрь.

и хроники Георгія Амартола. Несмотря на сокращеніе, которому въ Софійскомъ № 1454 подвергся между прочимъ и текстъ Малалы, онъ оказывается мѣстами полнѣе, чѣмъ Архивскій хронографъ: такъ, напримѣръ, въ Софійскомъ № 1454 сохранилась, правда, въ сильномъ сокращеніи, упомянутая нами XIII глава первой книги хроники Малалы¹⁾. Истринъ съ полнымъ основаніемъ утверждаетъ, что тотъ болѣе древній и болѣе полный хронографъ, который въ сокращеніи дошелъ въ Софійскомъ № 1454, лежитъ въ основаніи Архивскаго хронографа, редакторъ котораго переработалъ текстъ основнаго списка и дополнилъ по нѣсколькимъ новымъ источникамъ. Мы, съ своей стороны, рѣшаемся утверждать, что предполагаемый Архивскимъ хронографомъ и хронографомъ Софійскаго списка № 1454 памятникъ былъ тождественъ съ восстанавливаемымъ при сравненіи Палея и Повѣсти вр. лѣтъ хронографомъ. Приведемъ доказательства. Во-первыхъ, такъ же какъ протографъ Архивскаго хронографа восстанавливаемый нами хронографъ представлялъ соединеніе текста Малалы и Амартола, при чемъ содержалъ XIII главу первой книги Малалы, которой нѣтъ ни въ Архивскомъ хронографѣ, ни въ Еллинскихъ лѣтописцахъ. Во-вторыхъ, статья о столпотвореніи, судя, съ одной стороны, по Повѣсти вр. лѣтъ, съ другой по Архивскому хронографу, была въ обоихъ восстанавливаемыхъ хронографахъ тождественна, отличаясь отъ текста Еллинскаго лѣтописца 1-го вида, Малалы и Амартола. Въ-третьихъ, какъ восстанавливаемый нами при изученіи Палея и Повѣсти вр. лѣтъ хронографъ, такъ и протографъ Архивскаго списка одинаково содержали рядъ русскихъ редакціонныхъ вставокъ и поясненій — и это особенно сближаетъ ихъ, ведя изслѣдователя къ ихъ отождествленію. Русскій редакторъ восстанавлиемаго нами хронографа, во-первыхъ, дополнилъ статью о разселеніи народовъ вставкой названій русскихъ рѣкъ и народовъ, извѣстныхъ въ Россіи (Палея и Повѣсть вр. лѣтъ); во-вторыхъ, онъ отождествилъ нориковъ со славянами и вставилъ ихъ въ списокъ народовъ, происшедшихъ отъ Іафета²⁾ (Палея и Повѣсть вр. лѣтъ), въ-третьихъ, онъ объяснилъ Кавкасійскія горы предполагаемымъ русскимъ ихъ названіемъ (кавказскія горы. рекше оугорскія: Палея и Повѣсть вр. лѣтъ); Русскій редакторъ протографа Архивскаго списка поясняетъ имя Гефеста Сварогомъ, а Геліоса (Солнца) Дажь-

1) Тамъ же, стр. 172—173.

2) Въ списокѣ пятнадцати народовъ, происшедшихъ отъ Іафета, читаемъ на тринадцатомъ мѣстѣ: норци иже суть словѣни; въ Повѣсти вр. лѣтъ: отъ сихъ же 70 и 2 явлю бысть языкъ словѣнскъ, отъ племени Аетова, норци (въ нѣкоторыхъ спискахъ: норци), иже суть словѣне; въ соответствующемъ мѣстѣ хроники Синкелла — Ῥηῖναι. Норци взяты изъ списка 72 народовъ, подобнаго тому, который читается въ Пасхальной хроникѣ, гдѣ вѣрнѣе стоятъ на 56-мъ мѣстѣ, между ταννώνιοι и δαλμάται. Почему Норци отождествлены со славянами, неясно. Другія вставки въ списокъ Іафетидовъ — это отождествленіе роумовъ (Ῥωμαῖοι) съ греками (роуми иже зовуться греци) и аверовъ (Ἄβεραι) съ обзанами.

богомъ (Μετά δὲ τελευτὴν Ἡφαίστου ἐβασίλευσεν Αἰγυπτίων ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἥλιος; по оумрътвіи же Θεостовѣ, его же и Сварога наричють, царствова Египтяномъ сынъ его Солнце именемъ, его же наричють Дажьбогъ)¹⁾. Онъ же пояснилъ имя Скиѳіи именемъ Козаръ (облада... и европѣю и скуфѣю рекше козары: ὑπέταξε... καὶ τὴν Εὐρώπην πᾶσαν καὶ τὴν Σκυθίαν)²⁾. Въ-четвертыхъ, въ Повѣсти вр. лѣтъ имѣется статья, заимствованная изъ хронографа, не оставляющая при томъ никакого сомнѣнія, что хронографъ этотъ представлялъ содиненіе текста Малалы и Амартола и содержалъ текстъ, тождественный съ протографомъ Архивскаго списка; отсюда выводимъ, что такой хронографъ былъ извѣстенъ на Руси уже въ началѣ XII в. и что онъ же могъ послужить источникомъ для статьи о столпотвореніи и расселеніи народовъ. Заимствованія изъ такого хронографа находимъ подъ 1114 годомъ (Ипат. и сх. списки); они начинаются словами: аще ли кто сему вѣры не иметъ, да почтеть хронографа; далѣе слѣдуютъ три выписки, ведущія къ тексту Амартола³⁾, а со словъ «И бысть по потоу и по раздѣленіи языку» — длинный отрывокъ, восходящій къ тексту I и II книгъ Малалы⁴⁾.

Въ виду этихъ соображеній считаю доказаннымъ тождество хронографа, восстанавлиаемаго при сравнительномъ изученіи Пален и Повѣсти вр. лѣтъ, съ протографомъ Архивскаго хронографа. Изслѣдуемый хронографъ составилъ не на русской почвѣ. Онъ перешелъ къ намъ изъ Болгаріи и вмѣстѣ съ Еллинскимъ лѣтописцемъ 1-й редакціи восходитъ къ другому болѣе древнему хронографу. На Руси онъ подвергся дополненіямъ со стороны русскаго редактора: къ числу такихъ дополненій относятся вставки русскихъ рѣкъ, а также народовъ, извѣстныхъ Руси. Эти вставки указываютъ на то, что редакторъ жилъ на сѣверѣ Россіи, вѣроятно, въ Новгородѣ или Новгородской области: южанинъ не забылъ бы назвать въ числѣ рѣкъ Дона и Буга, а въ числѣ народовъ, сидящихъ въ Іафетовой части, онъ упомянулъ бы Печенѣговъ или Половцевъ, Торковъ, Касоговъ и др.

1) Ср. изд. 2-й книги Малалы у Истрина по Архивскому списку въ Лѣтописи историко-фил. общ. при Новоросс. унив. X.

2) Въ Архивскомъ спискѣ этого мѣста нѣтъ: здѣсь читается болѣе близко къ греческому тексту: и повиноу... и Европѣ и Скоуфию. Мы привели чтеніе дополнительныхъ статей Толковой Пален (ср. выше). Онъ восходитъ, повидимому, не къ Еллинскому лѣтописцу 1-го вида, а къ особой редакціи этого лѣтописца, представляющей осложненіемъ текста 1-го вида по протографу Архивскаго хронографа; статья о Сесострисѣ могла попасть изъ этого источника. Особенно убѣдительно доказывается наличность вставки «рекше Козары» въ восстанавлиаеомъ нами хронографѣ Повѣстью вр. лѣтъ, пользовавшеюся этимъ хронографомъ: придоша отъ Скуфъ, рекше отъ Козаръ, рекомни Болгаре...

3) Вм. въ Африкѣ чит. въ Θρακίᾱ, ἐν Θράκη (ed. Murgalt, p.).

4) Въ серединѣ выписки явная вставка въ текстъ Малалы; начинается словами: сего ради прозваше и богъ Сварогъ, и кончается словами: и в пещь огнену. Откуда эта вставка, неясно. Но, быть можетъ, она восходитъ къ тексту самого хронографа.

ГЛАВА VII.

Итоги.

Подведемъ краткіе итоги всему предыдущему изслѣдованію.

Толковая Палея — памятникъ древнеболгарской литературы. Она составлена св. Месодиѣмъ или кѣмъ-либо изъ ближайшихъ его учениковъ (при томъ грекомъ по происхожденію) на основаніи тѣхъ преній съ евреями и срацинами, которыя велъ въ свое время Кириллъ, первоучитель славянскій.

Повидимому, еще въ Болгаріи возникла хронографическая редакція Палеи: въ основаніе положена была, быть можетъ, Толковая Палея, но она подверглась вставкамъ изъ Библии, а также дополнена нѣсколькими апокрифическими статьями, а конецъ ея, гдѣ толковались пророчества и излагались новозавѣтныя событія, былъ замѣненъ хронографомъ, именно текстомъ Амартола. Впрочемъ, возможно (и пожалуй вѣроятнѣе), что хронографическая редакція Палеи составлена независимо отъ Толковой: обѣ Палеи сближались лишь общими источниками.

Еще въ Болгаріи появилось краткое извлеченіе изъ первоначальной редакціи Толковой Палеи. Вѣроятно допустить, что составитель этого извлеченія пользовался также и хронографической редакціей Палеи. Это извлеченіе вошло въ рассказъ о крещеніи Бориса подъ видомъ рѣчи, произнесенной Кирилломъ философомъ для утвержденія князя въ истинѣ вѣры христіанской.

Всѣ три памятника: первоначальная редакція Толковой Палеи, хронографическая редакція Палеи и Рѣчь философа перешли въ Россію не позже конца XI вѣка. Рѣчь философа была внесена въ древнѣйшій лѣтописный сводъ, вмѣстѣ съ рассказомъ о крещеніи Владиміра (въ Кіевѣ или Василевѣ), составленнымъ по образцу рассказа о крещеніи болгарскаго Бориса¹⁾.

Болгарская хронографическая редакція Палеи послужила источникомъ при составленіи Начальнаго Кіевского свода (конца XI вѣка): изъ нея заим-

1) Уже по отпечатаніи большей части этой статьи, я убѣдился въ необходимости внести поправку въ сказанное относительно той редакціи Рѣчи философа, которую находимъ въ такъ называемой Переяславской лѣтописи, или точнѣе въ предшествующемъ ей Лѣтописцѣ Русскихъ Царей. Этотъ Лѣтописецъ, по ближайшемъ изслѣдованіи его, оказывается составленнымъ на основаніи трехъ источниковъ: Кіевской лѣтописи (сходной съ той, которая легла въ основаніе Ипатьевской), Переяславско-Суздальской лѣтописи (лежащей въ основаніи Радзивилловской) и Владимірскаго полихрона (общерусской митрополичьей лѣтописи) начала XIV вѣка. Рѣчь философа заимствована изъ полихрона, который широко пользовался памятниками духовной и свѣтской литературы для дополненія древняго лѣтописнаго текста. Полихронъ дополнилъ и измѣнилъ Рѣчь философа на основаніи, быть можетъ, нелѣтописной редакціи этого памятника. Никоновская лѣтопись отражала многія чтенія полихрона. Отсюда сходство Рѣчи философа въ Никоновской лѣтописи и въ Лѣтописцѣ Русскихъ Царей.

ствованы древнѣйшія хронологическія даты и нѣсколько отрывковъ о чудесныхъ знаменіяхъ.

Эта же редакція подверглась на Руси нѣкоторымъ дополненіямъ. Такъ между прочимъ на основаніи русской редакціи того хронографа, который можно признать первообразомъ Архивскаго хронографа, переработана въ ней статья о столпотвореніи и разселеніи народовъ.

Тотъ же хронографъ, первообразъ Архивскаго хронографа, послужилъ, вмѣстѣ съ хроникой Амартола, источникомъ при составленіи Повѣсти вр. лѣтъ, памятника первой четверти XII вѣка. Отсюда объясняется наличность общихъ статей въ Толковой Псалѣ и въ Повѣсти вр. лѣтъ.

Болгарская хронографическая редакція не дошла до насъ въ полномъ видѣ. Она извѣстна лишь въ сокращеніи (списки: Срезневскаго, Погод. № 1434 и др.).

Первоначальная (нехронографическая) редакція Палея подверглась на Руси полной переработкѣ на основаніи, во-первыхъ, хронографической редакціи (ср. статью о столпотвореніи и разселеніи народовъ; ср. потерю окончанія, которому не было соответствія въ хронографической редакціи), во-вторыхъ, цѣлаго ряда другихъ русскихъ источниковъ, отчасти выясненныхъ изслѣдованіями Истрина (списокъ Коломенскій и др.).

Дошедшая до насъ хронографическая редакція является соединеніемъ русской нехронографической редакціи съ болгарской хронографической редакціей (сп. Синод. № 211, Погод. № 1435 и др.).

А. Шахматовъ.

Февраль, 1904 года.

Rodzaj i liczba w rzeczownikach polskich.

p. Jana Łosia.

System oznaczania liczby i rodzaju gramatycznego, odziedziczony po epoce prasłowiańskiej, w późniejszych okresach życia oddzielnych języków słowiańskich uległ niektórym zmianom. Pewne formy zupełnie wyszły z użycia, inne znowu zachowały tak wielką żywotność, że się stały wzorami dla mnóstwa późniejszych nowotworów; w pewnych razach języki słowiańskie, choć niezależnie od siebie, ale prawie zupełnie równomiernie dążą w jednym kierunku, np. usuwając z użycia formę liczby podwójnej, w innych zaś okazują mniejszą lub większą rozbieżność. Działają tu niewykryte dotychczas czynniki psychologiczne, podobne do tych, o których pisał prof. Baudouin de Courtenay w notatce: «О связи грамматического рода съ міросозерцаніемъ и настроеніемъ людей, говорящихъ языками, различающими родъ» *Журн. Мин. Нар. Просв.* 1900 № 10. Na podstawie faktów, z jednego tylko języka wziętych, niepodobna się kusić o wykrycie tych nieznanych czynników, nie jest też to celem niniejszego artykułu; chciałem tylko zgrupować fakty, wybrane ze «Słownika» Lindego oraz z niektórych zabytków staropolskich, oświecając je uwagami ogólniejszego znaczenia o tyle tylko, o ile mi się zdawało, że mogę to zrobić bez uciekania się do pomocy fantazji.

Rodzaj (Genus).

Wszelkie próby wyjaśnienia pierwotnego stosunku między rodzajem gramatycznym imienia a jego formą spełzły na niczem i ostatnie usiłowanie Wundta «*Völkerpsychologie*» II, 19—24, jakkolwiek oparte na bardzo szerokich podstawach, rzeczy tej również w najmniejszej mierze nie wyświetliło. Wobec tego zupełnie racjonalnem jest stanowisko Delbrücka «*Vergl. Syntax*» I. 89, który tą kwestją wcale się nie zajmuje, lecz bierze pod uwagę tylko zasadę, że imiona grupują się według rodzajów albo na podstawie swego znaczenia, albo też formy.

Ponieważ niezawsze pomiędzy wymaganiami znaczenia i formy panuje harmonia, przeto w różnych językach jedno bierze przewagę nad drugim. Tak np. w łacinie klasycznej, gdzie we wszystkich deklinacjach znajdujemy rzeczowniki zarówno męskie, jak i żeńskie, oczywiście czynnik znaczenia gra rolę doniosłą. Wpływ jego został niezmiernie ograniczony w języku polskim. Przedewszystkiem bowiem tutaj, jak zresztą i w innych językach słowiańskich, przypuszczalny wpływ znaczenia ogranicza się tylko do imion istot żywych, płciowych. We wszelkich nazwach: gór, rzek, miast i t. d. o rodzaju już w czasach prasłowiańskich decydowała jedynie forma, a więc: wszystkie imiona prasł., kończące się niegdyś na -os (tematy na -o-) były męskie, wszystkie na -us (tematy na -u-) również były męskie, nie wyjmując prasłowiańskiego *medz*, który zmienił rodzaj, upodabniając się do innych imion tejże deklinacji. Imiona, kończące się na -o-m (tematy na -o-) były nijakie; z dawnych tematów na -os pozostały tylko nijakie; tematy na -ū tylko żeńskie, zarówno jak i tematy na -ī. Z tematów spółgłoskowych, formy kończące się w nom. sg. na -mēn, -ent były tylko nijakie, a na -mōn męskie. Już z tego widać, o ile czynnik formalny w języku prasłowiańskim odgrywał większą rolę od znaczeniowego. Stosunki te do ostatnich czasów pozostały bez zmiany i jedynie tylko w jednym wypadku zaszło odstępstwo od zasady formalnej, mianowicie w imieniu *ksiązę*, które dopiero ostatnimi czasy w języku literackim stało się imieniem męzkim: *ten ksiązę*, lecz dawniej używane było w rodzaju nijakim: *to ksiązę*, np. *Bądź nasze ksiązę* BZ. Sędz. 11. 6.

Różnorodzajowemi w języku prasłowiańskim były imiona, utworzone od tematów na —ā (męskie tylko istot żywych płci męskiej), na -i-, na -r-, i tutaj w późniejszym rozwoju języków słowiańskich zaszły znaczne zmiany. O tematach nijakich na -r nie wiadomo; tematy męskie już na gruncie prasłowiańskim przeszły do deklinacji dawnych tematów na -o (bratrъ, może także větrъ). Najdłużej utrzymały się żeńskie, ale i te nie obroniły się od niwelującego wpływu deklinacji dawnych tematów na -i- (por. dzisiejsze pols. *maciers*, gen. *maciersy* i t. d.). Jednocześnie też z niemi i w dawnych tematach na -i- dokonały się na gruncie polskim zmiany.

Mianowniki liczby pojedynczej tych tematów pod względem końcówki (spółgłoski palatalnej lub dyspalatalizowanej) stały się podobnemi do mianowników tejże liczby dawnych tematów męskich na -jo-. Wobec tego część imion męskich, należących pierwotnie do deklinacji -i- przeszła do deklinacji -jo-: stp. *cieść*, npols. *teść*, *ogień*, *gość*, *łabędź* i t. p. Nie wszystkie jednakże tę drogą poszły, niektóre bowiem pozostały w deklinacji dawnej, ale za to zmieniły rodzaj męzki na żeński np. stp. *pqć*, *gęś*.

Znalazła tu przeto nowe zastosowanie zasada, że między rodzajem gra-

matycznym a formą słowa winien zachodzić związek bezpośredni. Zanim jednak ostatecznie ułożyły się te stosunki w języku literackim, widzimy dość znaczne wahania np. w zabytkach staropolskich: *cień*, *siew* występują jako imiona żeńskie (*nassa siew* jeszcze u Kniażnina), teraz zaś są już imionami męzkimi. Dlaczego dokonała się ta zmiana rodzaju, trudno wiedzieć: dla imienia *siew* czynnikiem decydującym mogło być odpodniebiennienie końcowej spółgłoski (*siew*, *siewu* analog. do *powiew* i innych tym podobnych męzkich), ale nie uległy temu wpływowi inne na -w dyspalatalizowane: *krew*, *pluskiew*, *konew*, *kotew* i t. d. które pozostały żeńskimi i po części przeszły do deklinacji -a. Dla imienia *cień*, (już w Ps. Fl. gen. sg. *cienia* 12. 6) nie znajduję żadnego objaśnienia wobec tego że inne np. *sień* rodzaju nie zmieniły.

Na odwrót niektóre żeńskie w języku staropolskim mają formy przypadkowe męskie (p. Kalina: Historia języka polskiego) np. gen. sg. *kradsieża* BZ. Ex. 20. 15., *stalu*, instr. sg. *gałęziem*, *czeluściem*. Jeszcze dziś niektóre są męzkimi lub żeńskimi np. *łabędź* (gen. *łabędzia* lub *łabędzi* bez względu na płeć ptaka) *sołdź* (gen. *sołędzia* lub *sołędzi*). *Żal* w kazaniach na wszech św. Rozpr. 22 str. 236, 316 występuje jako imię żeńskie, a dziś jest już mężkiem zarówno jak *ból*, którego deklinacji żeńskiej już śladów niema w zabytkach¹⁾.

Obecnie stosunki rodzajowe w języku polskim ukształtowały się tak, że w deklinacji I, której główną masę stanowią prasłowiańskie tematy na -o-, -jo-, -ŭ- z przymieszką późniejszą tematów innych np. *teść*, *kamień* i t. p. wszystkie imiona są rodzaju męskiego. W deklinacji IV (dawne tematy na -i- z przymieszką późniejszą innych) mamy tylko imiona rodzaju żeńskiego (*gęś*, *krew*, *maciers* i t. p.). W deklinacji V, na -ę są tylko imiona rodzaju nijakiego (*imię*, *cielę*, gwarowe *plomie* i t. d.) z wyjątkiem męskiego *ksiązę*.

Dwurodzajowe są: deklinacja II, na -o, obejmująca imiona nijakie i męskie, oraz III, na -a, do której należą imiona żeńskie i męskie.

Jedynie tylko w tych dwu deklinacjach nad czynnikiem formalnym przeważa czynnik znaczeniowy, zresztą ograniczający swój wpływ tylko do osób płci męskiej i to nie w całym ich zakresie. Podczas więc kiedy w deklinacji V bez względu na płeć, imiona osobowe z jedynym wyjątkiem (ksiązę) są rodzaju nijakiego: *pacholę*, *chłopię*, *dziewczę*, *niebozę*, *niemowlę*, natomiast w deklinacji II mamy imiona męskie zdrobniałe: *tato* (obok *tata* gen. *taty*), *Jasio*, *Stasio*, niezdrobniałe: *wujo*, *stryjo* stp. *blasno*, imiona własne: *Czuryło* (Cyryl), *Jagielko*, *Fredro* i t. p. ostatnie zresztą odmienia-

1) Wahania takie datują się już z czasów praarjoeuropejskich, por. Delbrück «Vergl. Syntax» I. str. 117.

ne w innych przypadkach l. poj. według wzorów na -a, a w liczbie mnogiej według wzorów męzkich. Zresztą nazwiska a właściwie przezwiska na -o są w języku polskim stosunkowo rzadkie np. *Szepioto* Paw. IV. 1131, a już imion pospolitych w rodz. rus. *санѣбаро* wcale niema.

Wobec męzkich zdrobniałych: *tatko*, *wujko*, *stryjko*, *Jasio* i t. p. uderzają nijakie, również zdrobniałe: *chłopiątko*, *dziewczątko*, *dziewczyńiątko*, lub zgrubiałe, utworzone od imion męzkich lub żeńskich: *chłopisko*, *kobiecisko*, *żonisko*, *dziewczysko*, *dziewczynisko* i t. p. W męzkich przeważa czynnik znaczeniowy, w nijakich zaś—czynnik formalny, a różnica wpływa zapewne stąd, że pierwsze używają się najczęściej w zdaniach, bezpośrednio zwracanych do osób, przez imiona te oznaczanych, drugie zaś—w opowiadaniach o osobach nieobecnych; w pierwszym wypadku płęć osoby, z którą mówimy silniej narzuca się naszej świadomości, niż w drugim, kiedy o tej osobie tylko myślimy.

Istnieją lub istniały też w języku polskim imiona różnych typów znaczeniowych, utworzonych z suf. praslówiańskim -ije. Niektóre imiona znaczenia zbiorowego przeszły do deklinacji I; a zarazem też zmieniły rodzaj, np. dzisiejsze imię: *liść* najprawdopodobniej jest nowotworem na miejscu dawnego *liście*, użytego jeszcze przez Pola: *Leci liście z drzewa*, w piosence popularnej, którą zazwyczaj teraz zmieniają na: *Lecą liście z drzewa*.

Zupełnie wyszły z użycia imiona męskie na -e (z prasl. -ije), oznaczające urząd, zajęcie np. w zapiskach sądowych z końca XIV i początku XV wieku wydanych w Tekach Pawińskiego: *podkonie* III. 4543. *podstole* IV. 3409. *chorąże* IV. 1516. *łowcze* III. 3324. Wszystkie teraz przybrały formę przymiotników: *podstoli*, *chorąży*, *łowczy*.

W zakresie imion nieosobowych istniały pewne wahania w końcówkach rodzajowych; formy: *w powodziu* Fl. 15, *w podrożu* u Opalińskiego wskazują na dawne formy nijakie: *powodzie*, *podroże*, wyparte obecnie przez żeńskie: *powódź*, *podróż*. Dzisiejszemu żeńsk. *jemiola* odpowiada staropolskie *jemiolo* np. Paw. IV. 1844. Obok formy dzisiejszej nijakiej *jasła* oraz w liczb. poj. nazwy miasta *Jasło* mamy stpols. formę żeńską: *Jozef jasły uczynił* Kaz. Gn. 35 *w jasłach* ib. 37. Obok nijakiego *biodro* mamy gwarowe: *biedra* i również żeńsk. stpolsk.: *Obnażywszy biodrę panięńską* Bz. Jud. 9. 2., obok *zacisze*—*zacisz*, fem. *zarośle*—*zarośl* oraz w zapożyczeniu: *olstro* n., *olstra* f. (die Holster). Z dwu dawniej przymiotników, dziś za rzeczowniki uznanych: *dziecko*, *wojsko*, drugi w języku staropolskim występuje z końcówką żeńską np. w BZ: *Na wszej jego wojsce* Ex. 14. 4. *Księżęta wszej wojski* Ex. 14. 7, ale raz ze słowem określającym w rodz. nijakim: *Ano wszystko wojska słyszy* Deut. 20. 5. (audiente exercitu); zresztą *wszystko* może tu być biernikiem.

Niektóre imiona przybierają formę to męską, to nijaką: *białek*—*białko*, *śółtek*—*śółtko*, *brzuch*—*brzucho*, *cud*—*cudo*, strpol. *ud*—teraz *udo*. W dwu ostatnich razach, forma starożytniejsza została wyparta przez nową, dziś bowiem *ud* został zapomniany a *cudo* używa się bardzo rzadko. Dawne *wiece* wyparł *wiec* dzisiejszy, a natomiast formy nijakie: *chomąto*, *podwórko*, *piekło* wzięły górę nad męzkimi: *chomąt* (rus. *хомыть*), *podwórek*, *piekół* Rozpr. 22. 237. W jednym wypadku od jednego tematu tworzą się imiona jednoznaczne wszystkich trzech rodzajów np. *ścierw*, *ścierwo*, *ścierwa*. Forma żeńska jest najpóźniejsza i używa się tylko w przezwiskach np. *ten (ta) ścierwa to mi zrobił (zrobiła)*; rodzaj zależy od płci osoby, do której przezwisko się odnosi. Zapewne postać tego rzeczownika z końcówką żeńską powstała w ten sposób: w najczęściej używanem wyrażeniu: *ty ścierwo!* wołacz mógł być rozumiany nie jako vocativus deklinacji II (imion nijakich na -o) prawie nigdy nie używany, lecz jako wołacz deklinacji III (imion żeńskich na -a), odpowiednio więc do tego utworzono mianownik na -a, nadając mu specjalne znaczenie (nie padliny lecz wyzwiska).

Bardziej skomplikowane stosunki rodzajowe zachodzą w grupie imion na -a, które według wszelkiego prawdopodobieństwa w najdawniejszej epoce praarjoeuropejskiej tworzyły typ imion żeńskich. We wszystkich jednak językach, do tej rodziny należących, bardzo wczesnie wystąpił szereg imion, według formy—żeńskich, według znaczenia—męzkich, a język polski szczególnie w nie obfituje. Wprawdzie i niektóre imiona na spółgłoskę, należące do deklinacji męskiej, mogą oznaczać osoby płci żeńskiej np. *zuch*, *tchórz*, *śwawiec*, *wartogłów*, *smarkacz*, *urwisz*, *trzpiot* i t. p. przenośnie, ale te nie uchylają się od zasady ogólnej, według której rodzaj stosuje się do formy, czyli pozostają męzkimi np. *wielki z niej tchórz*, *zuch*, *takiego trzpiota*, *jak ona*, *nie widziałem* i t. d. Inne np. *człowiek*, *gość* pierwotnie musiały służyć tylko mężczyznom (dawniej *gość* = kupiec, a i dziś dla kobiety kupczącej istnieje tylko nieracjonalna nazwa: *kupcowa*). Wreszcie takie masculina jak: *babstel*, *babsztyl*, *babus* i t. p. powstały w ten sposób, jak łac. *hic mulier*.

Stanowczą przewagę nad czynnikiem formalnym wziął czynnik znaczeniowy właśnie tylko w grupie imion na -a, czyli końcówka ta została niejako uznana za żeńską i męską. Dlaczego nie zaszło to samo w zakresie dawnych tematów na -i-? Łatwo na to odpowiedzieć; mianowicie w rozróżnianiu tematów męzkich i żeńskich na -i- język nie dawał żadnych wskazówek wyraźnych, gdy tymczasem męzkimi na -a od czasów najdawniejszych były tylko imiona osób płci męskiej, a więc zasada kierownicza była tu zawsze oczywista.

Ogólnie przyjęto, że imiona, kończące się na -a, pierwotnie wszystkie były rodzaju żeńskiego, a następnie niektóre z nich, mianowicie nazwy czyn-

ności stały się nazwami osób, czynności te wykonujących; Delbrück («Vergl. Syntax» I. 110), zresztą nie przypuszcza aby w czasach dawnych między znaczeniem imienia czynności a imienia wykonawcy zachodziła tak wielka różnica jak w czasach późniejszych. Przenoszenie nazwy czynności na imię wykonawcy odbywa się jeszcze w czasach historycznych i to nie tylko w zakresie imion na -a np. w zapisce sądowej krakowskiej z r. 1444 czytamy: *ze swymi pomocmi* Helc. II. № 3208 w znaczeniu: *ze swymi pomocnikami*. Nadto jeszcze znane jest pochodzenie imion męzkich na -a utworzonych albo przez przeniesienie nazwy jakiegokolwiek przedmiotu żeńskiego na osobę mężką, albo powstałych z imion zbiorowych. Przytaczam przedewszystkiem przykłady na te trzy kategorie.

I. Imiona męskie, utworzone z różnych pospolitych. Im taka przenośnia jest świeższa, im mniej używana lub też im luźniej zespolona z osobą, tem mocniej zachowuje dawny charakter pod względem rodzaju. Mówimy przeto: *tajemnicza maska, gruba ryba, wysoka figura, głupia trąba*, choć te słowa odnoszą się do mężczyzn. Już jednak męskimi są: *najwyższy głowa kościoła, wielki niecnota*, choć odmieniają się w obu liczbach według deklinacji żeńskiej, a nawet w liczbie mnogiej wracają do rodzaju żeńskiego: *najwyższe głowy, wielkie niecnoty* i t. d.

II. Imiona męskie, utworzone z nazw czynności i mogące dziś jeszcze się używać w obu tych znaczeniach: *gdera, gwara, maruda, mitrega, niemo-wa, przechera, przekora*, stp. *rękojmia* (często w znaczeniu poręczyciela w zapiskach sądowych XIV i XV w. np. Paw. IV. 3403, dziś używane tylko w znaczeniu poręczenia) *zmuda, szręda*, a wreszcie tu można odnieść także: *drużba*, w znaczeniu przyjaźni, i przyjaciela, pełniącego pewne obowiązki przy obrzędzie ślubnym.

III. Mniej wyraźne jest pochodzenie imion osobowych męzkich na -a, które zapewne wzięły początek ze zbiorowych. O niektórych tylko można sądzić z większą pewnością, że miały charakter imion zbiorowych, zanim się stały imionami jednostkowymi np. *męczyzna* jako imię zbiorowe występuje u Strykowskiego: *Sto miasteczek spalili, męczyznę siekli*. U Leopoldy w znaczeniu jednostkowym, ale w rodzaju żeńskim: *Każda męczyzna twoja* Ex. 23. 17. (omne masculinum), także u Otwinowskiego: *Święto białe głowy obchodziły, przy którym tylko jedyna męczyzna bywała* (p. Linde); teraz już tylko masculinum: *jeden męczyzna. Czelada*, u Trębeckiego: *Ja to, ów Hołotkiewicz, poczciwy czelada* (Linde), nie używa się w tej formie jako zbiorowe imię, lecz w starożytniejszej: *czeladź*, lub w zdrobniałej: *czeladka. Szurza*—frater uxoris np. Paw. IV. 2201 lub Helcel II. 3173 roku 1453 występuje jako zbiorowe w rus.: *мурья. Gołota (hołota)*, dziś używane tylko w

znaczeniu zbiorowem, w języku staropolskim występuje, jako imię jednostkowe, np. *gołoty* *impossessionati* Helcel II. 3864 rok 1467 (p. także Linde). Może tutaj również należą takie jak: *junosza*, *panosza*, ale o ich pochodzeniu trudno powiedzieć coś bardziej określonego.

Do starożytnych, prasłowiańskich a może nawet praarjoeuropejskich typów należą dwa jeszcze:

Imiona złożone, w których drugiej części występuje forma imienna na -a, utworzona od tematu słownego: *poćbiega* («Prace Filologiczne» V. 41) *kaznodzieja*, *grododzirza* («Prace Filologiczne» I. 481) *dziwowiedza* (Rozpr. 24. 367. Archiv. f. sl. Phil. 16. 143) *nowożenia* Fl. 18. 5. wspomniane już *rękojmia* i t. d. por. stsl. дрѣводѣла, боромола i t. d. rus. пастырга, неогорга, новѣца i t. d. łac. incola, alienigena, homicida, perfuga, advena i t. d. Być może były one pierwotnie nazwani czynności. Modyfikację ich późniejszą stanowią wyrazy złożone, których druga część utworzona z suf. -ca; są one już wszystkie od początku tylko osobowe:

a) Z tematem imiennym w pierwszej części: *chlebojedźca* Paw. III. 3613. Helcel II. 224 rok 1398, *bałwochwalca*, *chwaliburca*, *cudzołożca*, *czarowierca*, *darmotrawca*, *dobroczyńca*, *złoczyńca*, *mocodawca*, *innowierca*, *starowierca*, *królóbójca*, *męsobójca* (w strpols. także odnośnie i do kobiety: *Ganiebna męsobojca swych mężow* BZ. Tob. 3. 9. *interfectrix virorum*) *krzywoprzysięzca*, *samodzierźca*, *marnotrawca* i t. d. Jako imię żeńskie występuje też *bogomodlca* np. *każda bogomodlca* w Modlitewniku XVI w. wydawanym obecnie przez St. Ptaszyckiego (karta 28). Z tematem imiennym w drugiej części: *cudzoziemca* Rozpr. 33. 129 i 133.

b) Jeszcze liczniejsze są złożone z przyimkiem: *dokonawca*, *dowódca*, *dozorca*, *niedopłajca* (*niedopłaćca*), *obłojca*, *obmowca*, *obronca*, *obserca*, *oprawca*, *osajca* (*osadźca* u Lindego pod: *oszajca*), *opilca*, *ostrzałca*, *odstręzca*, Rozpr. 33. 128, *pochlebca*, *potwarca*, *pożęzca* Paw. III. 4010, *przeniewierca*, *przestępca*, *prześladowca*, *przyczynca*, *pobierca* Rozpr. 33. 128 dziś *poborca*, *rozproszca*, *rozsządca*, *rozszerca*, *skaźca*, *sprawca*, *wdzierca*, *wystawca*, *zachodźca* Paw. IV. 4845 *zasłępca* Paw. IV. 3681, *zaszczytca*, *zbawca*, *zbójca*, *zdobywca*, *zdradźca* Helcel II. 2253, *zwycięzca* i t. d. Właściwie są to tylko pozorne wyrazy złożone, gdyż zostały utworzone od słów złożonych z przyimkami. Wspólne są i innym językom słowiańskim np. rus. *убійца* ale tylko w zachodniej słowiańszczyźnie rozpowszechniły się tak bardzo. Niektóre z nich oczywiście zostały utworzone późno, według istniejących wzorów i bez ścisłego stosowania się do tematów słownych: *wynalazca*, *zbójca*, *obserca*, *opilca* i t. d. Niektóre nie mają już odpowiedników słownych np. *obłojca*, *oszczerca*. Zapewne te pozorne imiona złożone otrzymały końcówkę -ca analogicznie do istotnych złożów, t. j. mających temat imienny w pierwszej części.

Ostatnią, bardziej określoną grupę typu ogólnosłowiańskiego stanowią imiona męskie na -a, składające się z dwu części, z których druga zachowała formę pierwotną imienia żeńskiego: *golibroda*, *kuternoga*, *moczymorda*, *odrzyskóra* (gen. pl. *odrzysków* Wujek. Linde), *pasigęba* (nom. pl. *pasigębowie*, Linde) *powosinoga*, *wiercipięta* i liczne inne. Podobne do nich są też takie złożone, jak: *jegomość* i *jejmość*: pierwsze męskie, i odmienia się według deklinacji I: *jegomością*, *jegomościowi*, drugie zaś pozostało żeńskie; natomiast *waszmość* zawsze odmienia się według wzorów żeńskich, mimo pierwszej części w formie pozornie męskiej *wasz-*.

Zapewne już w nowszych czasach z suf. -ca tworzą się też liczne derivativa od słów niezłożonych, niewątpliwie pod wpływem powyżej przytoczonych złożzeń pozornych. Jeżeli bowiem można było utworzyć od *obronić* — *obronica*, to wydało się rzeczą naturalną formacja taka, jak np. od *ciemieżyć* — *ciemieźca*. I w takie imiona język polski obfituje: *dzierca* Rozpr. 33. 172. XV w. obok nowopolskiego i staropolsk. *zdzierca* Helcel II. 534 r. 1399, *gańca* XV w. Rozpr. 33. 158, *chwalca*, *ciemieźca*, *drapieżca*, *dzielca*, *gromca*, *łomca*, *mówca*, *kłamca*, *pędźca*, *radca* lub *rajca*, *rządca* (Helcel II. 3069 r. 1442) *twórcą* (ob. *tworzec*) i t. d. Niektóre utworzone zostały od tematów imiennych: *morderca* ob. stpolsk. *morderz*, *dzierżawca* (*dzierżawa*), *skąpcą* (*skąpy*), *łupieżca* (*łupież*), *wiadomca* (*wiadomy*), *łaskawca* (*łaskawy*), *woźnica* (stp. *woźnik* = koń pociągowy), nowa *wiarca* (Rozpr. 33. 130), *żeńca* (stp. *żeń* = *zniwo*. Rozpr. 33. 164) zapewne także: *dawca* (ob. *dawacz*), *śnawca* według analogji do innych podobnych: *oprawca*, *marnotrawca* i t. d. Są też choć rzadkie i z suf. -ica: *pijanica* (*pijany*) i t. p.

Tak więc przynajmniej co do wyliczonych dotychczas kategorii sądzić by należało, że pierwotne przenośnie na -a stały się wzorem dla późniejszych imion męskich na -ca, a gdy w języku powstało już kilka kategorii takich imion męskich na -a, liczba ich ciągle wzrastała przez nowotwory analogiczne. Mamy więc jeszcze takie głównejsze kategorie:

na -ła: *wiła* ob. złożonego a niejasnego *szaławiła*, *jąkała*, *pierdoła*, *gadula*, *guzdrała* i t. p.

na -ęka, -ęga: *niedolęka*, *niedolęga* (por. gw. *doleć* = *radzić* sobie, *módz*) stp. *łazęka*, *łazęga*, *włóczęga* (w znaczeniu czynności i osoby) por. rus. бродяга, бѣдняга i t. d.

na -ka: *hajdamaka*, *zawadjaka*, *włodyka* (w wieku XV imię używane jeszcze jako żeńskie choć oznacza męczyznę: *niewierna władyko osiekę cię* Helcel II. 1603 r. 1419). *Ścirtialka* (*squiritio*) i t. d. por. rus. забіяка, ищейка i t. d.

na -ina: stp. *gardzina* Rozpr. 33. 168. *łotrzyina* (*latro*) *chłopczyina*,

chłopina, chudzina i t. d. *dziecina* rodz. żeńs. bez względu na płeć dziecka, w rus. дѣтина rodz. męskiego.

Szczególnie liczne są imiona własne na -a, np. na -ęta: *Bodzęta, Dzirzbięta, Nawięta, Mirzięta, Fałęta* (t. j. Chwałęta), *Wyszęta*; na -uta: *Boguta, Boruta*; na -ota: *Wysota, Panota, Prędota, Dusota, Ninota*; na -ta: *Bolesta* i t. d.; na -ała: *Strugała, Niegibała, Nadobała, Grzymała, Sączała*; z innymi sufiksami: *Piechura, Drogochna, Pechna, Strochna, Kozuberga, Łomazga, Bogusza, Grochula* (p. Teki Pawińskiego), *Kmita, Szajnocha, Zagłoba, Sapieha* i t. d. Tłomaczenia imion łacińskich: *Żegota* (Ignatius), *Lasota* (Silvester) i t. p.

To wszystko jednak bynajmniej jeszcze nie wyczerpuje całego zasobu imion męskich na -a. Pozostają jeszcze przede wszystkim liczne takie, o których trudno powiedzieć, czy wzięły początek z nazw czynności, czy też z innego jakiego źródła, a są między nimi bardzo starożytne, praszłowiańskie, różniące się między sobą pod względem formy liczby mnogiej, gdyż jedne tworzą ją według wzorów męskich i te są nieliczne, np. *starosta, sędzia, wojewoda* i t. d. które wyłącznie mogą być imionami mężczyzn. Wyjątek stanowi *cieśla* w licz. mn. *cieśle* ale gen. *cieśłów*. *Sługa* ma formę podwójną: *śludzy*, gdy mowa o mężczyznach, *ślugi*, gdy o kobietach, w gen. zawsze *śług*. *Szuja*, zapewne pierwotnie w znaczeniu «lewa ręka» jako przeciwstawienie do «prawy» musi być starożytne, jeżeli nie jest zapożyczeniem, gdyż wyraz ten ze znaczeniem «lewica» nie jest znany w języku polskim od dawna; gen. pl. może brzmieć: *szuj* lub *szujów*. *Pastucha* trafia się już w BZ. Gen. 4. 2. ale występuje na równi z nim *pastuch*. *Rownia*, już w języku staropolskim bardzo rzadki, potem wyszedł zupełnie z użycia. Wszystkie inne mogą zarówno odnosić się do mężczyzn jak i do kobiet i zawsze mają w liczbie pojedynczej i mnogiej deklinację żeńską. Najstarożytniejszymi z nich są: *sierota, kaleka*, do późniejszych należą: *bałaka, bakuła* (człowiek wielomówny), *beksa, ciura, gasda, haraburda, kaszuba, klecha* (clericus), *kuchta, kutwa, łapa* (praedo Helcel II. 2253 r. 1429) *mantyka* (z łac. mantica — biesagi), *mara, matołka* (ob. matołek = kretyn), *mądrala, mazepa* (ten, co się maże, często płacze), *niezgula, nahuła* (niezgrabny), *plaksa* (Rozpr. 33. 125), *poczwara, pokraka* (także w znaczeniu: zwada, kłótnia), *rubacha* (z *grubacha, hrubacha*), *safandula, sknera, smerda, strzyga, warta, wyga* (dawniej «stare psisko» p. Linde, teraz «człowiek znający różne wybiegi»), *smora* (od mrzeć), *znajda, sminda* w stpols. jeszcze w znaczeniu «skapstwo» p. Linde, teraz oznacza człowieka nudzącego innych swymi wymaganiem.

Kończą się również na -a imiona osobowe, zapożyczone z języków klasycznych i należące tam do deklinacji I: *despota, patrjota, patrjarcha, mo-*

narcha, katecheta, fantasta, apostata, anachoreta, geometra i t. d. mające w jęz. rus. końcówkę męską. Obszerniejsze grupy stanowią zakończone na -ita: *adamita, barnabita, jezuita, neofita, sodomita* i t. d. oraz na -ista: *altysta, anabaptysta, artysta, ateista, deista, egoista, encyklopedysta, entuzjasta, ergocista, egzorcysta, fizjonomista, formalista, hoboista, jurysta, kawalerzysta, kornecista, legjonista, legista, marcjalista, organista* i t. d. oraz analogiczne do nich: *basista, bębenista, dudzista* (dudarz) i t. p. wszystkie również z końcówką męską w jęz. rus. Prawidłowe stp. *akoliti* (der Acoluth) poszedł też za przykładem licznych na -a i przybrał formę żeńską: *akolita* również jak: *kameduła*. Dawniejsze męskie nieosobowe: *kometa, planeta* teraz już ogólnie uważane są za żeńskie. *Grabia* oraz podobne: *margrabia, gograbia, burgrabia* najpewniej są zapożyczone nie wprost z niemieckiego, lecz z czeskiego gdzie *grabia, grabě*, późniejsze *hrabě* mogło przybrać końcówkę analogiczną *kniża, knižě*.

Pod względem traktowania wszystkich tych imion osobowych język polski w ogólności zgadza się z czeskim a różni się od ruskiego w którym końcówka została przystosowana do płci osoby, a więc jest męską.

W języku polskim mamy też liczne wahania między końcówką męską a żeńską także w obrębie imion nieosobowych i zjawisko to musi być bardzo starożytne ze względu choćby na różnice, zachodzące między pols. *ptak*, rus. *птица*, *pacha*—*пахъ*, *oselka*—*оселокъ*, *barłóg*—*берлога*, *zawora* stsl. *завора*, rus. *заворъ* i t. d. Tu jednak rodzaj zależy w zupełności od końcówki, t. j. imiona na -a są zawsze żeńskie, imiona zaś na spółgłoskę—zawsze męskie. Zazwyczaj jednak w dzisiejszym języku literackim używa się tylko jednej formy, albo męskiej, albo żeńskiej. Formę zachowaną tylko w zabytkach, a dziś już wyszłą z użycia, stawiam w nawiasie; zapożyczone: *blacha* (*blach*), (*chył*) *chyża*, (*fig*) *figa*, *gmina* (*gmin*, ten ostatni dziś w znaczeniu: tłum, lud), (*grępla*) *grępel*, (*kartofla*) *kartofel*, *mórg*, *morga*, *pikieta* (*pikiel*), (*rozynka*) *rozynek*, *sprycha* (*sprych*), *szerama* (*szeram*), (*sznura*) *sznur*; rodzime: (*obrzęda*) *obrzęd*, *opłata* (*opłat*), *wypłata* *wypłat* np. *na wypłat*, *opusta* (*opust*), (*osęka*) *osęk*, (*opiek*) *opieka*, *osnowa* (*osnow*), (*ośrodka*) *ośrodek*, *para* (*par*), (*patyka*) *patyk*, (*piega*) *pieg*, (*pierwiosnka*) *pierwiosnek*, stp. *płata*, *płat* (rus. *плата*). *pochwała* (*pochwał*), *podnieta* stp. *podniata* stp. *podniat*, *podroba* (*podrób*), *postawka* (*podstawek* np. Rozpr. 33. 136), (*pojazdu*) *pojazd*, (*po-kłona*) *pokłon*, (*pomiara*) *pomiar*, *ponowa* (*ponów*), (*popręga*) *popręg*, *poręba* (*porąb*), (*poroda*) *poród*, *potrzeba* (*potrzeb*), (*powaba*) *powab*, *powala* (*powal*), *poznaka* (*poznak*), *pożoga* (*pożóg*), *pręga* (*prąg*), (*przeguba*) *przegub*, (*przekaza*) *przekaz*, obie formy teraz nie używane w dawnym znaczeniu: *przeszkoda* (*przeszkód*), *przekora* (*przekór*, ale i teraz: *na przekór*), *przykładka*, *prawykładek* (obie jednakowo używane), (*przykopa*) *przykop*, (*przymiota*) *przymiot* (rus. *примѣта*), *pycha* (*pych*), *roscsyna* (*rosczyn*), (*rozporka*) *rozporek*,

stp. *rozwora*, *rozwór* (= rozwieranie), (*smereka*) *smerek*, *smuga* *smug* (między temi wyrazami istnieje już pewna różnica znaczenia: *smuga* = pas np. światła, *smug* = pas pola, pole), *stokłosa* (*stokłos*), *struśka* (*struśek* = strumyk), (*świerka*) *świerk*, *szczerba* (*szczerb*), *troska* (*trosk*), (*wdzięka*) *wdzięk*, (*widelca*) *widelec*, *wyspa* (*wysep*), (*sakręta*) *sakręt*, (*saprzęga*) *saprzęg*, (*sapusta* Paw. III. 359) *sapust*, (*sasięka*) *sasięk*, *saspa* (*sasęp*), (*satarga*) *satarg*, stp. *sawalek*, *sawalka* (=przeszkoda), *zbroja* (*zbroj*), *zjaw*, *zjaw* (oba rzadkie), *zmaraszcza* (*zmaraszcze*). Jednakowe używane są obie formy wtedy gdy się różnią znaczeniem np. *smuga*, *smug*, *zastawa* (= przegroda), *zastaw* (fant). Wahanie się takich złożonych jak: *urasa*, *uras* wskazuje na różne formy odpowiedniego imiona niezłożonego: *raza*, *raz* z postaci żeńskiej jednak pozostały tylko szczątki w takich np. wyrażeniach jak gw. *tamtej rasy*, lub *jedną razą* (Semel, dawniej w znaczeniu: *jednem cięciem* por. *raz-*: *rěz-* = *laz-*: *lěz-*).

Pomijam już takie wypadki w których np. imię zmienia rodzaj ze zmianą sufiksu np. *skręt*—*skrętka*, *swóz*—*swóзка*, *zbiór*—*zbiórka*, a natomiast wspomnę jeszcze o tem, jak rozmaicie odbija się rodzaj w imionach nieosobowych, zapożyczonych z języków obcych.

Bardzo często imię zapożyczone jest tego samego rodzaju, jak i w języku, z którego zapożyczenie wzięto, ale to się odnosi tylko do imion rodzaju męskiego i żeńskiego np. męskie *areszt* (der Arrest), *ałun* (der Alaun), *akt* (actus), *adwent* (adventus, der Advent), *abszac*, *obcas* (der Absatz), *abszyt* (der Abschied), *abrys* (der Abriiss) i t. d. żeńskie: *apteka* (ἀποθήκη, die Apotheke), *aprobata* (die Approbate), *antaba* (die Handhabe), *alkowa* (une alcove), *alea* (une allée), *gazeta* i t. d. jak również wszystkie, wzięte z łaciny na -tio: *abdykacja*, *abjuracja*, *ablucja*, *abrewjacja* i t. d.

Z nijakich bardzo rzadkie zachowują rodzaj pierwowzoru np. *futro* (das Futter), daleko częściej zmieniają formę na męskie: *argument* (argumentum), *amonjak* (ammoniacum), *amfiteatr* (das Amfiteater), *amalgamat* (ἀμάλαγμα), *halstuk* (das Halstuch), stp. *alszband* (das Halsband), *alabastr* (ἀλάβαστρον), *akrostych* (ἀκρόστιχον), *gmach* (das Gemach), łacińskie zaś na -ium przyjmują nieraz końcówki żeńskie: *astrolabja* (astrolabium), *antependja* (antependium), *amfibja* (amphibium) por. rus. гимназія, w polskim z zmienioną formą łacińską: *gimnazjum* (w liczbie poj. nieodmienne).

Ale zarówno też i w zakresie dwu innych rodzajów zachodzą niezgodności, mamy np. rodzaj męski zamiast żeńskiego: *antyk* (une antique), *aljans* (une alliance), stp. *agażant* (une engageante), *adres* (une adresse), *grymas* (une grimace rus. гримаса), *gawot* (une gavott), i t. d. zamiast oczekiwanych: *antyka*, *aljansa* i t. d. Wszystko to są zapożyczenia nowe, pochodzące z czasu, kiedy już końcowe -e w języku francuzkim przestało się wymawiać,

wskutek czego wyraz francuzki przyjęto w postaci, podobnej do typu imion rodzimych polskich rodzaju męskiego (z końcówką na spółgłoskę). Dlaczego jednak niektóre imiona obce rodz. męskiego stały się w języku polskim żeńskimi, na to nie umiem odpowiedzieć np. *ambona* (gr. ὁ ἄμβων, śr. łac. ambo por. ambonem... decoratum, Ducange, w rus. prawidłowo амвонъ) *altana* (der Altan) i niektóre inne.

Między językiem polskim a ruskim zachodzi ta różnica, że w pierwszym częściej zachowuje się rodzaj żeński imienia zapożyczonego, w drugim zaś zmienia się go na męski: *akcyza*—акцизъ, *antyfona*—антифонъ, *eskorta*—эскортъ, *etykieta*—этикетъ, *flaga*—флагъ, *flota*—флотъ, *fregata*—фрегатъ, *garderoba*—гардеробъ, *kamizela*—камзолъ, *kapituła*—капитулъ, *kapota*—капотъ, *orkiestra*—оркестръ, *palisada*—палисадъ, *parada*—парадъ, *perła*—перлъ, *peruka*—парыкъ, *toaleta*—тоалетъ, *szafa*—шкапъ i t. d. Zapewne niezgodność wypływa z różnicy w czasie i miejscu zapożyczenia. Zrzadka mamy stosunek odwrotny: pols. *fałsz* masc. rus. фальшь fem., niekiedy zaś zachodzą inne różnice: *ewangelja* fem. rus. евангеліе neutr., w nazwie miasta *Jerozolima* f. *Jeruzalem* n. rus. Іерусалимъ masc.

Nietylko w polskim, ale we wszystkich językach słowiańskich i innych pokrewnych bardzo rozmaicie traktowany jest stosunek rodzaju gramatycznego imion zwierzęcych do płci zwierząt. Przedewszystkiem zaznaczyć trzeba, że im większą rolę zwierzę odgrywa w życiu człowieka, im mu jest bliższe, mniej obce, tem silniej w formie imienia odbija się czynnik znaczeniowy, t. j. tem częściej w nazwie zwierzęcia zaznacza się płeć jego. Różnopłciowe jednostki mają różnorodziej imiona w obrębie zwierząt domowych i niektórych tylko dzikich. I tu jednakże większa lub mniejsza równorzędność tych imion różnorodzajowych zależy w najznaczniejszej mierze od zróżniczkowania korzyści, którą zwierzę przynosi człowiekowi. To zróżniczkowanie nigdzie wyraźniej nie występuje jak wśród bydła: osobniki męskie dają człowiekowi pracę swych mięśni, osobniki żeńskie — mleko. To też język nie miesza nazw: krowy i wołu lub byka; dla obu płci istnieją właściwe każdej z nich nazwy męskie i żeńskie: *wół*, *bawół*, *bugaj*, *byk* stp. *karw*; *krowa*, *jałowica*, *jałówka*, *klępa* i t. p. dla stada zaś, obejmującego jednostki obu płci, zdawna była w wyłącznem użyciu specjalna nazwa: stp. *skoł*, teraz *bydło*.

Inne gatunki zwierząt domowych już nie mają tak zróżniczkowanych funkcji, choć więc istnieją osobne nazwy dla jednostek różnopłciowych, ale przewaga jest po stronie albo męskiej, albo żeńskiej stosownie do przyczyn specjalnych. *Klacz*e, *kobyły*, stp. *świerzopy* na równi z *wałachami*, *ogierami* i wszelkiego rodzaju *końmi* stanowią siłę pociagową, to też stadem *koni* nazywamy stado różnopłciowe i najczęściej *dobrym koniem* nazywamy tak samo

osobnik męzki jako też i żeński. Ponieważ samce w ogólności uchodzą za silniejszych, przeto wszelkie nazwy koni lepszych są męzkie np. *dzianet*, *bachmat*, *rumak* i t. d. liche natomiast osobniki dostają przezwiska żeńskie: *sškapa*, *hetka*, *marcha*, *parepa* i t. d.

Gdzie chodzi głównie o przychowek, a więc gdzie osobniki żeńskie większą dla człowieka mają wartość i w większej od męzkich liczbie są hodowane, tam też ich imiona zyskują przewagę nad męzkimi: nazwa: *owce*, obejmuje i owce właściwe, i *barany*, i *skopy*; *świnie* (razem z *wieprzami*) a także i z ptactwa domowego: *kury*, *kaczki*, *gęsi*, *indyki* i t. d.

Za to *pies* ma przewagę nad *suką*, a ze zwierząt dzikich: *jeleń* nad *łanią*.

Naturalnie przewaga jest tu rozumiana w znaczeniu większej częstości używania i możliwości przystosowania nazwy jednego rodzaju gramatycznego do osobnika płci nieodpowiedniej; gdzie zaś zachodzi potrzeba uwydatnienia płci zwierzęcia, tam używa się imion właściwego rodzaju gramatycznego: *baran* lub *skop*; *wieprz*, *knur*, *kiernoz*, *kierda* (forma żeńska ale rodzaj męski); *kur*, *kokot*, *kogut*, *kapłon*; *kaczor*, *gęsior*, *indyk* i t. d.

Oprócz wymionych istnieje jeszcze szereg imion zwierzęcych, mających tę właściwość, że imię męzkie bywa używane również na oznaczenie osobnika płci żeńskiej, choć są w języku osobne postaci imion żeńskich, używane rzadziej, t. j. w specjalnym celu uwydatnienia płci zwierzęcia np. *ogar* stp. *ogarz* (ogarzycza), *wyżeł* Helcel II. 2547 r. 1434. (wyźlica), *chart* (charcica Helcel II. 954. r. 1403), *kot* (kotka, kocica), *osieł* (oślica), *lis* (liszka w rus. *liska* dla samca i samicy), *wilk* (wilczyca), *niedźwiedź* (niedźwiedzica), *lew* (lwica), *zubr* (zubrzyca, krowa), *gołąb* (gołębica), *paw* (pawa, pawica), *orzeł* (orlica), *cietrzew* (cieciorka) i t. d.

Czy w dwójkach takich jak: *sarn*—*sarna*, *wron*—*wrona*, *rybitw*—*rybitwa*, *jaszczur*—*jaszczurka*, *śmij*—*śmija*, *stonóg*—*stonoga* odbijał się niegdyś względ na płeć danych osobników, co już dziś niema miejsca zupełnie, o tem można wątpić.

Najobszerniejszą masę imion zwierzęcych tworzą imiona jednorodziejowe, t. j. takie, od których nigdy nie tworzą się pochodne z inną końcówką rodzajową. Są to po największej części imiona zwierząt, których płeć jest jednakowo obojętna dla człowieka, albo trudna do rozróżnienia; przedstawiciele obu płci jednakowo są dla ludzi pożyteczni, szkodliwi lub ani pożyteczni, ani szkodliwi. Imiona te dzielą się na dwie grupy: męzkie i żeńskie.

I. Imiona męzkie:

Ssących: *bóbr*, *dzik* — кабанъ, *gacek*, *nietoperz*, *gronostaj*, *jeż*, *kret*, *królik*, *lewart*, *łoś*, *rys*, *słoń* (stp. wślonie Rozpr. 33 str. 178, gdzie prof. Brückner objaśnia pochodzenie tego imienia z bajki Fizjologa, że zwierzę

to, nie mając przegubów, wslania, t. j. opiera się o drzewa i nie może się kłaść do snu na ziemi), *sscsur* (ale rus. крыса), *ichórs*, *sając*, *delfin*, *wieloryb* i t. d.

Ptaków, ogólna nazwa męzka, ale rus. птица: *bąk*, *bekas*, *birkut*, *bocian*, *czyż*, *derkacz*, *drop*, *drozd*, *dubelt*, *dudek*, *dzięcioł*, *dzwoniec*, *garłacz*, *gawron*, *gil*, *głuszc*, *grabolusk*, *jarząbek*, *jastrząb*, *kanarek* (ale rus. канарейка), *ko-bus*, *koliber*, *kruk*, *kszyk*, *kulik*, *sęp*, *skowronek*, *słownik*, *puchacz* (ob. pučka), *struś*, *szczygieł*, *trznadel*, *zimorodek*, *żoraw*.

Ryb (ogólna nazwa żeńska: *ryba*): *dorsz*, *dubiel*, *jazgars*, *jesiotr*, *karaś*, *karp*, *kiełb* (rus. колба), *leszcz*, *lin*, *łosoś*, *miętus*, *okun*, *piskors*, *pstrąg* (ale także choć rzadkie: *pstrąska* rus. пеструшка), *sledź* (ale rus. селедка), *szczupak* i t. d.

Gadów: ogólne imię męskie: *gad*, *plaz*: *połoz*, *wąż*, *padalec*, *okularnik*, *grzechotnik*, *smok*, *rak* i t. d.

Owadów: ogólne imiona męskie: *owad*, *czerw*, *robak*, *żuk*; gatunkowe: *bąk*, *chrząszcz*, *chrabąszcz*, *gierz*, *komar*, *mól* (ale rus. żeńsk. моль), *motyl*, *pająk*, *pędrak* (ale także żeńsk. glista), *szerszeń*, *świerszcz* i t. d.

II. Imiona żeńskie:

Ssących: *giewża*, *kuna*, *łaska* a. *łasica*, *mąpa*, *mysz*, *wodra*, *żyrafa*, *pantera* i t. d.

Ptaków: *blotniczka*, *czajka*, *czapla*, *czeczotka*, *dzierlatka*, *gardlica*, *gę-gzołka*, *jaskółka*, *jemiołucha*, *kania*, *kawka*, *kukułka*, *kuropatwa*, *makolągwa*, *piegża*, *pliszka*, *przepiórka* (ale rus. перепелъ), *sowa*, *sikora*, *sroka*, *wiwilga*, *zięba* (ale rus. зябликъ), *żołna* i t. d.

Ryb: *bleja*, *czeczuga*, *drętwa*, *plóc* a. *plotka* i t. d.

Gadów: *żmija*, *ropucha*, *żaba* i t. d.

Owadów: *biedronka*, *glista*, *gnida*, *liszka* a. *gąsienica*, *mrówka* (ale rus. муравей), *mucha*, *osa*, *pluskwa*, *pszczoła*, *pchła*, *wesz* i t. d.

Miedzy temi imionami są bardzo niedawne zapożyczenia, ale większość należy do ogóln-słowiańskich, a niemało też znajdzie się i takich które nie zmieniły rodzaju od czasów praarjoeuropejskich. Czem się tu kierowano przy wyborze rodzaju, trudno odgadnąć, w każdym razie na uwagę zasługuje fakt, że imiona czworonogów i ptaków drapieżnych po największej części są jednorodzajowe męskie. Nadto tutaj również występuje w całej pełni zasada, że rodzaj gramatyczny zgadza się z formą słowa, a więc czynnik formalny stanowczo bierze górę nad znaczeniowym. Jedyny grunt dla przewagi czynnika znaczeniowego nad formalnym w języku polskim dają imiona osób płci męskiej, kończące się na -a i na -o. I ten jednakże grunt, jeżeli nie jest, to przynajmniej był niegdyś chwiejny, gdyż w zabytkach

przechowały się ślady stosowania tutaj rodzaju do końcówki, a więc znaczenia do formy, mianowicie w przykładach, przytoczonych powyżej: *jedna męczyszna, nowa wiarca, niewierna władyka, każda bogomolca*.

Liczba.

Jak i w innych językach słowiańskich, tak i w polskim zachowały się tylko dwie liczby: pojedyncza i mnoga. Liczba podwójna wyszła zupełnie z użycia, t. j. nie istnieje już w świadomości osób mówiących jako osobna kategoria znaczeniowa, szczątki zaś form dawnej liczby podwójnej mają już znaczenie liczby mnogiej.

Liczba podwójna.

Użycie jej w zabytkach staropolskich prof. Baudouin de Courtenay w Kuhna «Zeitschrift zur vergleichenden Sprachforschung» r. 1870 t. VI, str. 63 określił w ten sposób, że stosowano ją prawie wyłącznie przy imionach parzystych członków ciała (po większej części z zaimkami dzierżawczymi), oraz przy innych rzeczownikach w połączeniu liczebnikami: «dwa», «oba». Delbrück, «Vergl. Syntax» I. 133, zasadę, postawioną przez G. Hermanną dla języka greckiego, rozciąga na wszystkie języki arjoeuropejskie, twierdząc, że tam, gdzie parzystość przedmiotów ze względów naturalnych, lub konwencjonalnych a powszechnie uznawanych nie była oczywistą, używano przy formie liczby podwójnej imion liczebnika «dwa». Z tego wypływa że formy: «oba» i «dwa» bynajmniej nie były równorzędne, gdyż pierwsza z nich, jak to i dziś jest w zwyczaju, możliwą była do użycia tylko w tych wypadkach, gdy parzystość przedmiotów ze względów naturalnych lub konwencjonalnych była oczywistą. Raczej więc za współrzędne przyjąć należy formy: gołej liczby podwójnej i tejże liczby w połączeniu z «oba», aniżeli form, łączących się z «dwa» i «oba». Można więc było powiedzieć: «ręce» lub «obie ręce», oraz: «dwie słowie» ale nie «obie słowie». Użycie zaś w pierwszym wypadku liczebnika «dwa», a w drugim formy «oba» zależało od specjalnych przyczyn, o których powiem niżej.

Rozróżniam wskutek tego trzy rodzaje parzystości a mianowicie: naturalną, konwencjonalną i przypadkową.

Parzystość naturalna zachodzi przedewszystkiem w symetrycznych organach ciała, które w języku staropolskim występują najczęściej w formie gołej liczby podwójnej. Liczne przykłady tego znajdujemy we wspomnianej pracy prof. Baudouina de Courtenay; do nich dodaje kilka innych. Z psalterza Florjańskiego: *Boga szukał jsem rękama moima* 76. 2. *Ręce jego słu-*

zyle jesta 80. 6. *Plecoma swoima zasłoni ciebie* 90. 4. *Oczyma twyma usnamionasz.* 90. 8. *To morze wielikie i szyrokie rękama.* 103. 26. *Ręce twoi gospodnie uczynilesta mnie.* 118. 73. i t. d. Z kazań Gnieźnieńskich: *Chciała się swyma rękama dotknąć* Rozpr. 25. 36. *Wszyciek świat w swu rękę jest ji on był zgromadził.* 37. *Dzieciątko jest na swu rękę była nosiła* 38. i t. d. Z Biblji Zofji: *Narodzili się na kolanu Jozefowi.* Gen. 50. 22. *Kako jsem was przenioś na skrzydłu orłowu.* Ex. 19. 4. *K niemu żeś przysła i uciekła pod jego skrzydle.* Rut. 2. 12. *Wynieście odtąd każdy z was kamień na swu plecu.* Joz. 4. 5. i t. d

W tychże wypadkach, choć rzadziej używa się przy liczbie podwójnej liczebnik: «oba» lub w późniejszej ale pod względem znaczenia równorzędnej postaci «obadwa». Między licznymi przykładami, przytoczonymi przez prof. Baudouina de Courtenay, tylko trzy są z liczebnikiem «obie»: oczy obie str. 68, ręce obie 69, obiema rękoma 1590 r. str. 73, 75. Na liczebnik «dwa» w połączeniu z tą kategorią imion niema ani jednego przykładu.

Parzystość konwencjonalna wyraża się już najczęściej w połączeniu z liczebnikiem nie tylko «oba» ale także i «dwa», przeważa jednak użycie pierwszego liczebnika. Najczęściej trafiają się przykłady na: «*obie stronie*» np. Kaz. Gn. 50. Rozpr. 33. 150 i t. d. «*obiedwie stronie*» w. XVI Pr. Fil. II. 540 i t. d. ale także zrzadka spotyka się «*dwie strony*». Do tejże kategorii należy: *Pomażecie na oba podwoja* BZ. Ex. 12. 7. *Na obu podwoju* BZ. Ex. 12. 23. *Na obu boku.* BZ. Ex. 36. 11 i t. d. Zamiast «*dwie płci*» z r. 1695 i 1720 u prof. Baudouina de Courtenay oczekiwilibyśmy raczej «*obie płci*», ale może tutaj autorowie chcieli zaznaczyć z naciskiem, że dwie płci tylko istnieją, a nie więcej ani mniej, w tem bowiem tylko znaczeniu używa się liczebnik «dwa» przy imionach tworzących pary naturalne, a po większej części także i w wypadkach parzystości konwencjonalnej. Stosownie do tego czytamy w Biblji Wujka: *Lepiejci tobie ułomnym albo chromym wnieść do żywota, niżli, mając dwie ręce albo dwie nogi być wrzuconym w ogień wieczny.* Mat. 18. 8. *Lepiejci tobie z jednym okiem wnieść do żywota, niżli, dwie oczy mając, być wrzucony do piekła ognistego.* Mat. 18. 9.

Parzystość przypadkowa zachodzi najczęściej i najwięcej, też na nią mamy przykładów zebranych przez prof. Baudouina de Courtenay. W olbrzymiej większości wypadków do formy imiennej dodaje się tu liczebnik «dwa». W języku sanskryckim, staropolskim, starosłowiańskim znana jest w wypadkach parzystości przypadkowej liczba podwójna anaforyczna (p. Delbrück, Vergl. Syntax I. 134, 141, t. j. goła liczba podwójna, lub z liczebnikiem «oba», jeżeli w jednym ze zdań poprzednich był użyty liczebnik «dwa». W zabytkach staropolskich trafia się ona rzadko, niektóre wydają się, jakby jej unikały, np. autor Kazań Gnieźnieńskich w historii «*dwu bracieńcu*»

pisze: *Byłasta dwa bracieńca barzo bogata... aby on onyma dwiema bracieńcoma to był powiedział... oni dwa bracieńca sąc oni nawtorki ku świętemu Janu byli przystali* (Rozpr. 25 str. 63—65); ani razu tu liczebnik «dwa» nie został opuszczony. Również w przykładzie, przytoczonym przez prof. Baudouina de Courtenay (Beiträge VI, str. 78) *dwu onych łotru* zamiast liczebnika «dwu» mogłoby stać «obu», gdyż widocznie o owych łotrach była już poprzednio mowa.

Dualis anaphoricus trafia się, choć rzadko, w zabytkach staropolskich. W Biblii Zofji np. mamy rozmaite traktowanie tej formy np. obok: *Wziął dwa syny jego... i żona twa, i dwa syny twa s nią* Ex. 18. 3 i 6, znajdujemy kilka razy użytą l. podw. anaforyczną: *Lamech pojął dwie żonie... i rzekł Lamech swyma żonama, drzewiej rzeczonyma* Gen. 4. 19 i 23. *To gdyż Cham uzrzał, powiedział bratoma swyma* Gen. 9. 22. *Ostała żona sirotą po dwu synu i po mężu... A wstawszy, chcąc do swej włości ić z obiema niewiastama... wyszła s miasta swego pątnictwa s obiema niewiastama... odpowiedziała... drzewiej będziała babie* Rut. 1. Zapewne też formy, przytoczone przez prof. Baudouina de Courtenay: *rybie, gwiaździe, panie, białegłowie, strzale, rance* (str. 69), *obadwa narody* (str. 65), *między oba wojska, głowie obie, obie koronie, obie matce* (str. 69), *obiema swyma panoma* (72), *sa obiema stołoma* (74), *w obu wsiu* (77), *obu wsiu, obu dziedzinu* (78), przedstawiają również liczbę podwójną anaforyczną; z powodu urywkowości jednak przykładów o ich naturze nie można mieć jasnego wyobrażenia.

Już w najdawniejszych zabytkach języka polskiego zam. liczby podwójnej używa się mnoga lub też mamy formy mieszane. Wprawdzie w Psalterzu Florjańskim występują prawidłowe formy: *Podług czystoty ręku moju* 17. 27. *Skutki ręku jego* 18. 1. *Niewinowaty rękama* 23. 4. gdzie w Psalterzu Puławskim stoi już liczba mnoga ale i we Florjańskim często bywa wymiana liczby podwójnej na mnogą np. *Pod nogi jego* 8. 7. *Pod nogi moje* 17. 42. *Cielca młodego, jeż dobywa rogów* 68. 36. *Dam sen oczyma moima, a powiekam moim drzemanie* 131. 4. i t. d. W Kaz. Gn.: *przed jego* (Chrystusa) *nogami* 44. i t. d. a w zabytkach w. XV już stale formy liczby podwójnej mieszają się z formami liczby mnogiej np. w Psalterzu Puławskim: *Działo ręku naszu* 89. 19. *Ręku naszych* ib. (w Ps. Fl. prawidłowo liczba mnoga) w BZ. *Jeżtoby uciekło naszych ręku* Deut. 2. 36. (zam. *rąk*) i t. d. Ostatecznie jednak liczba podwójna wyszła z użycia dopiero z końcem XVII albo z początkiem XVIII wieku. U pisarzy z epoki Stanisława Augusta znajdują się już tylko te jej formy szczątkowe, które przechowały się w języku literackim do dnia dzisiejszego.

Liczba pojedyncza i mnoga.

Ogólna zasada, że przez liczbę pojedynczą wyraża się imię jednego przedmiotu, a przez mnogą—imiona mnogich przedmiotów, niezawsze teraz w języku bywa zachowywana. Stosunek wzajemny normalny obu tych liczb został zakłócony w ten sposób, że we wszystkich językach arjoeuropejskich potworzyły się kategorie imion, używanych tylko w jednej liczbie, a nadto w wielu znów wypadkach, gdzie obie liczby są w użyciu, ze zmianą liczby zmienia się też mniej lub więcej znaczenie samego imienia. Te dwa punkty biorę pod uwagę, rozpatrując imiona polskie ze względu na ich liczbę.

Singularia et pluralia tantum.

Trzy są główne kategorie imion, używanych wyłącznie, lub prawie wyłącznie w liczbie pojedynczej: imiona indywidualne, t. j. imiona własne, imiona pojęć oderwanych (abstrakcyjnych), oraz imiona oznaczające pewną jednolitą masę; odmianę tych ostatnich stanowią imiona t. z. zbiorowe.

Wyłącznie, lub prawie wyłącznie w liczbie mnogiej używane są imiona pojęć, rozumianych, jako złożone z wielu części, przedstawiających się więc, jako mnogość owych części.

W licznych wypadkach mamy pozorne uchylania się od tej zasady, wskutek rozmaitych przyczyn, z których najważniejsza stanowi przeniesienie imienia z jednego pojęcia na inne, jemu pokrewne. Najmniej stałymi są *singularia tantum*, ponieważ zawsze można teoretycznie utworzyć odpowiednią dla nich formę liczby mnogiej i bardzo nieliczne są wypadki, w których to przedstawia się rzeczą niemożliwą ze względów czysto gramatycznych np. imiona: *człowiek*, *dziecko* nie mają liczby mnogiej nie z przyczyn psychologicznych, ale czysto formalnych i historycznych, t. j. ponieważ formy: **człowiecy*, **dziecka* zostały zastąpione przez jednoznaczne formy innych tematów (*ludzie*, *dzieci*). Natomiast brak liczby mnogiej od imienia *zwierz* wpływa zapewne z tej przyczyny, że dawniej było to imię zbiorowe, por. *Pełne zwierza bory*. Mick.

Natomiast znacznie stalszemi są *pluralia tantum*, bo jeżeli imię już w liczbie mnogiej teraz oznacza pojęcie jednostkowe, to forma tego imienia w liczbie pojedynczej mogłaby conajwyżej być tylko jego synonimem. Do wielkich rzadkości należą takie wypadki w których nowoutworzone w liczbie pojedynczej imię oznacza część przedmiotu, noszącego imię w liczbie mnogiej np. *portka* = *nogawka portek* (w anegdocie: *«apostał ojciec synowi portkę kaszy i portkę grochu»*).

Singularia i pluralia tantum, za przykładem Delbrücka rozpatruję według kategorii znaczeń:

I. *Imiona własne*, używają się wyłącznie w liczbie pojedynczej z wyjątkiem gdy:

1. Imię własne jest nadane różnym osobom, miejscowościom i t. d. *Obaj są Tadeusze. Jest kilka Krakowów* i t. d.

2. W zwrocie poetyckim: *Mieliśmy Koperników, Skargów, Kochanowskich*.

Miedzy imionami własnymi są jednak liczne, używane wyłącznie jako pluralia tantum, a mianowicie nazwy krajów, miast, wsi, osad i innych miejscowości: *Czechy, Węgry, Niemcy, Prusy, Włochy, Chiny, Kaszuby, Kujawy, Żuławy, Łużyce, Sopoty, Dublany, Maciejowice, Owczary, Kobierniki, Piekary, Olendry, Pomorzany, Pieczonogi* (zam. *Pieczenięgi*), *Kurozwęki, Sobolewski, Karpaty, Tatry, Alpy, Bałkany* i mnóstwo innych. Właściwie są to nazwy albo ludzi, którzy miejscowość tę zamieszkiwali, gdy nazwa powstała (nazwa miejscowości w odróżnieniu od nazwy ludzi ma zawsze w języku polskim formę biernika, a nie mianownika, gdy w czeskim jeszcze obie formy tych przypadków używają się jako nazwy miejscowe; wyjątek w polsk. stanowią *Niemcy*); albo też w imieniu miejscowości ukrywają się nazwy cech, miejscowości te charakteryzujących np. *wieś Strugi, pałac Łazienki, Żuławy* (wyspy) i t. d. Liczne nazwy mają pochodzenie niewiadome.

II. *Nazwy pojęć oderwanych* zawsze występują w liczbie pojedynczej o ile istotnie abstrakcyjne pojęcia oznaczają. W razie gdy pojęcie nabiera znaczenia konkretnego, imię może być użyte również i w liczbie mnogiej. Niektóre z pojęć oderwanych wcale konkretyzacji nie ulegają, to też imiona ich w języku nigdy w liczbie mnogiej się nie używają. Wyliczać wszystkie byłoby niepodobieństwem, ograniczę się więc do kilkunastu przykładów: *wiek* (długość życia ludzkiego), *zycie* (zwroty takie jak np. *W bitwie wiele żyć ludzkich pogasło*—uważają się za niepoprawne i trafiają się niezmiernie rzadko), *ujma, ostoja, statek, stateczność*, liczne imiona z końcówką *-nie*, lub *-cie*: *stanie, stawanie, bicie, zabicie, zabijanie* (natomiast *zabójstwo* może być pojmowane abstrakcyjnie i konkretnie: *liczne zabójstwa popełniono*), *walenie, chodzenie, przyjście, pójście* (ale *ujście* także konkretnie np. *ujścia rzek*), *szycie, utarcie, ucieranie, użyżnienie, użyżnianie, lubienie, kochanie, zaufanie, udanie się, uderzenie, tlenie, sypanie, spanie* i t. d. na *-stwo*: *krasomówstwo, ślusarstwo, stolarstwo, szewstwo, budownictwo, krawiectwo* i t. p. Nazwy władz i stanów duchowych: *spryt, srom, sromota, wstyd, słuch, (słuchy = pogłoski), wzrok, smak, powonienie, czucie, szal*. Nazwy czynności: *ucieczka, strzyżba, stróża, wymowa, uprawa, szwargot, szłap, trucht, kłus, galop, ścisk, śpiączka* i t. d. Liczne imiona na *-ość*: *rzeczywistość, śmiałość, śmier-*

telność, nieśmiertelność, starość, świeżość, swojskość, tęgość, troskliwość, ufność, usilność, wdzięczność, wieczność, wiekuistość, zbiegłość, zgrzybiałość, zmyślność, żywość i t. d. Z różnorodnem znaczeniem: *szerz, dłuż*, nazwy miesięcy, nazwy stron świata: *wschód, zachód, północ, południe; dziś, jutro; wewnątrz, zewnątrz; wtór; umor, zabój* (np. *pić na umor*, albo *do umoru*) i t. d.

O ile te pojęcia są skonkretyzowane, ich imiona mogą być użyte w obu liczbach; niektóre jednak utraciły liczbę pojedynczą i używają się tylko w mnogiej np. *dzieje*. Niekiedy wyraz dlatego nie używa się w liczbie pojedynczej, że został zapożyczony już jako plurale tantum np. *ambaje* (ambages). Czy do tej samej kategorii należą: *firleje* (np. *Stroi baba firleje, kiedy sobie podleje*) lub *ceregiele*?

Zwłaszcza w liczbie mnogiej występują imiona skonkretyzowanych pojęć, oznaczających czynności, trwające przez czas dłuższy: *załoty, zabiegi, konszachty, zapasy, zwiady* i t. d. Podobnie rzecz się ma z niektórymi (niejednodniowymi) uroczystościami i obchodami uroczystymi, którym towarzyszą zwykle liczne ceremonje np.: *gody, Zielone świętki, zapusty* (natomiast obok starop. *Mięsopusty* Prace Fil. II. 539. dzisiejsze: *mięsopust*), *zaduszki* (modlitwy za dusze ludzi zmarłych), *wigilje* (to samo, por. *Wigilje za umarłe ludzie*), *egzekwie, chrzciny, urodziny, imieniny, zaręcziny, zrękowiny, zaślubiny, nawiedziny, oględziny, obłocziny, bosiny* i t. d. Czynności sądowe: *roki, roczki, poroczki, rugi* i t. p.

III. *Nazwy masy* mają formę wyłącznie liczby mnogiej, gdy masa pojmowana jest, jako zbiorowisko oddzielnych, często niejednorodnych, w luźnym związku zostających z sobą części np. *kudły, łakocie, pomłotki, bakalje, otręby, opilki, opiołki, opelki, obsiewki, otłocziny, wytłocziny, ulipki* (rodzaj ciasta), *wety, zlewki, niedopitki, powidła, drożdże, drwa* i t. d.

Można by się spodziewać, że dla oddzielnej części tak pojmowanej masy istnieje imię w liczbie pojedynczej, tymczasem rzadko się używa form takich, jak np. *łakoć, bakalja*. albo staropolskie: *drożdża* np. *Zaprawdę drożdża jego nie jest się przemieniła* Fl. 74. 8. Zazwyczaj albo dla oddzielnych części wcale form liczby poj. niema, albo też imiona ich tworzą się od innego tematu np. *drewno—drwa*.

Jeżeli masa jest pojmowana, jako ciało jednolite, wtedy jej imię występuje tylko w liczbie pojedynczej np. *masło, mleko, woda, poślad, mąka, śmietana, sól, strzedź, miód, szampan, burgund* (wino), *szlam, stek, szron, rosa, wełna, szersć, tlen, azot, wodór, siarka, żelazo, surowiec, stal* i t. d. Jeżeli od tych imion tworzy się liczba mnoga, to zawsze ma ona specjalny odcień znaczenia. Tu należą także imiona różnego znaczenia na -ina: *skocina* (rus. скотина), *ślonina, wołowina* (mięso wołowe), ale obok *wędlina*, także: *wędliny; dębina* (drzewo), *olszyna* (las), stp. *iscina* (gotówka) i t. p.

Często imię jednostkowe używa się do oznaczenia masy, a więc ukazuje się w znaczeniu zbiorowym np. *słoma* (w znaczeniu jednej słomki i masy), *ziarno*; nazwy roślin, zwłaszcza drobnych: *trawa*, *żyto*, *przenica*, *szczaw*, *mar-chew*, *pietruska*; obok wyrażen: *rosną tu drzewa*, *dęby*, *sosny*, używa się w liczb. poj. *zwieziono drzewo na opał*, *na budowę domu*, *dom zbudowany z drzewa*, *z modrzewiu*, *z dębu* i t. d. Obok: *Nie wyłowił ryb (z) stawów Helcel II. 3240*, czytamy: *Nie łowili ryby Helcel II. 3210*, jak i teraz w języku ruskim, ale rzadko już w polskim: *Przyszła kobyłka i chrząst, jemuż nie było czysła Fl. 104. 33. Posłał w nie psią muchę i jadła je, i żabę i rozegnała je Fl. 77. 50*, lub w języku dzisiejszym: *robotnik*, *najemnik*, *żoł-nierz* i t. d. w znaczeniu: *robotnicy*, *najemnicy*, *żołnierze*.

Częściej dla imion zbiorowych służą osobne wyrazy, z których jedno nie używają się wcale w liczbie mnogiej np. *szlachta*, *hałastrą*, *gawieść*, *motłoch*, *publika*, *bydło* i t. d. inne zaś w obu liczbach występują: *tłum — tłumy*, *masa — masy*, *kupa — kupy*, *trzoda*, *zgraja*, *stado* i t. d. Działają tu przyczyny psychologiczne: w pierwszym wypadku pojęcie zbiorowe przedstawia się jako coś mającego granice nieokreślone, w drugim zaś — jako pewna całość z wyraźnymi choć zmiennymi konturami.

Imiona zbiorowe, ze względu na swą formę dzielą się na kilka kategorii, z których nie wszystkie są jednakowo trwałe w języku. Do najtrwalszych należą imiona z końcówkami: *-stwo*, oraz z prasłowiańską końcówką *-ь*.

Imiona na *-stwo* nie mają liczby mnogiej np. *pospólstwo*, *chłopstwo*, *robotactwo*, *plactwo* i t. d.

Imiona z dawną końcówką *-ь* do dziś zachowują znaczenie zbiorowości i liczby mnogiej nie tworzą: *młodzież*, *drób* (por. rus. *дробь* w innym znaczeniu), *czern*, *gawieść*, *czeladź*, *śniedź*, *szadź*, *straż*, *prosiąna włoś* (roślina), *Ruś*, *Jacwież*, *Żmudź*; imię *zwierz* ma już znaczenie jednostkowe, ale liczby mnogiej nie tworzy.

Formy na *-a* poczęści zachowały znaczenie imion zbiorowych: *szlachta*, *drużyna* i t. d.; niektóre ze zbiorowych dzisiejszych występują w języku staropolskim jako jednostkowe np. *mężczyzna*, *gołota* — *impossessionatus Helcel II. 4143*, i *3864*. Częściej zaś bywa odwrotnie: *moja bracia Paw. IV. 2666* dziś już: *moi bracia*, tak samo jak: *święcia Helcel II. 1729*, *woj-cia*, *księża* i t. d. uważane są za formy liczby mnogiej i odpowiednio też się odmieniają: *braciom*, *księżmi* i t. d. Ten sam proces dokonał się i w języku ruskim.

Imiona zbiorowe na *-e* (prasł. *-ije*) także tylko w części pozostały z niezmiennym znaczeniem: *pierze*, *włosie*, *papie*, *popowie*, *pąkowie*, *sitowie*, *strącze*, *prącie* (Rozpr. 33. 134), *obuwie*, *zboże*, *świętopietrze*, niekiedy też,

choć bardzo rzadko w liczbie mnogiej, ale już w nieco zmienionem znaczeniu np. *zboże* — *zboża* (różne gatunki) por.: *Winnice i oliwia, jegoźście nie wspłodziłi* BZ. Joz. 24. 13.

W języku staropolskim zachowały się takie imiona zbiorowe, które już dziś uważane są za formy liczby mnogiej, lub zupełnie wyszły z użycia: *Poczęli rwać kłosie i jeść* Wujek. Mat. 21. 8. *Bo lubo było sługam twoim kamienie jego* Puł. 199 v. *Rzecz, aby to kamienie stało się chlebem* Wujek. Mat. 4. 3. *Niech kamienie woła* Rej Żyw. 5. *Węgłe rozstęło się jest od niego* Fl. 17. 10. *Ogłódzą wszystko drzewie* BZ. Ex. 10. 5. *Przykryła je paździerzem lnianym* BZ. Joz. 2. 6. i t. d.

Już w dawnych zabytkach polskich widzimy tu ścieranie się dwu zasad: formalnej i znaczeniowej, gdyż imiona zbiorowe, mające formę liczby pojedynczej, łączą się często z orzeczeniami lub określeniami, postawionymi w liczbie mnogiej np. *Aby ty temu to ludu izraelskiemu to przykazał, iżbyć oni słuchali* Kaz. Gn. 50. *Przeto lud spowiadać ci się będą* Fl. 44. 20. *Dom izraelow błogosławcie Gospodzinu* Fl. 134. 19. *Służyć będą tobie rod* BZ. Gen. 27. 29. *Bracia moja mali i wielicy* Fl. Prol. *Jętym braci... wspomagał* BZ. Tob. 1. 3. *Zjawić się kwiecie* BZ. Num. 17. 8. *Rzesza barzo wielka ślali szaty swoje* Wujek. Mat. 21. 8. *Poślednia wielkość zachodniej strony miasta dotykali* BZ. Joz. 8. 13. *Ostatek luda szli za skrzynią* BZ. Joz. 6. 13. *Pojcie Gospodnu wszelika ziemia* Fl. 95. 1.

IV. Nazwy różnych przedmiotów z dwu lub kilku części złożonych mają formę liczby mnogiej:

a. narzędzia, części budowli i t. d. *szczypce, kleszcze, cęgi, obcęgi, nożyce, dudy, gajdy, skrzypce, basy, gęśle, grabie, cepy, gązwy, widły, dąterki, flaterki, jasła, pochy, a. tłuki* (miądlica, cierlica), *żarna, sanie, kopki a. koźły; legary a. tragary a. pce* (podstawa pod beczki), *oprotki* (powrozy u niewodu), *dyby, więzy, kajdany, nosidła, nosze, okulary, drzwi, podwoje* (ale w stp. także w l. poj.: *u podwoja* BZ. Ex. 12. 22), *wrota, odrzwi a. odrzwia, koszary, kamieniołomy* i t. d.

b. ubiory lub ozdoby: *portki, spodnie, pantalony, majtki, gacie, pludry, famurały, szarawary, hajdawery* i wszystkie inne synonimy, tę część ubrania oznaczające; nazwy futer: *barany, lisy, niedźwiedzie* i t. d. *postoły, sulejały, kurpie, łapcie, kierpce* (rodzaje obuwia), *kóska* (mucet księży), *kołstki* (kolczyki), *paramenta* (aparaty kościelne) i t. d.

c. członki ciała, zwłaszcza symetryczne: *usta, dudki, baki a. bokobrody* i t. d. rzadkie nie mają wcale liczby pojedynczej; częściej w zwyczajnem użyciu bywa liczba mnoga, ale możliwą jest i liczba pojedyncza niekiedy w tem samem niezmienionem znaczeniu, albo też gdy się chce jeden z symetrycznych organów oznaczyć np. *piersi* (według Lindego poważniej brzmi

piers), *kulsze* (kość biodrowa), *lotki* (kości skrzydłowe u ptaków), *pokrętki* a. *nerki*, *skrszele* a. *skrszela*, *plecy* (ale: *Obrocili k tobie plece swe* BZ. Neh. 9. 29. por. rus. плечо) *łędwie* (ale de lumbis — z *łędwia* Rozpr. 33. 134), *płuca*, *podroby* (ale także: *podrób*, *podroba*), *wnętrzości* i t. d. Polskie tylko w l. mn. *grędzi* np. BZ. Lev. 7. 31 etc. obok rus. грудъ. Niekiedy znów organ ciała, który za pojedynczy się uważa, ma nazwę w l. mnogiej np. *Kryste mię bolą. Gardzielam moim* Fl. 118. 97. *Gardły zaduszą* Rozpr. 33. 125. Tu naturalnie używa się także i liczba pojedyncza. Wspomnę tu jeszcze o takich wyrażeniach jak: *siedzieć w kucski*, *chodzić na palcach* por. rus. на корточкахъ, на цыпочкахъ, *świecić komu baki* (oczy?), ale także Linde przytacza: *świeć mu bakę otwarcie*.

V. Osobną grupę stanowią singularia tantum, nazwy danin, właściwie przymiotniki rodzaju nijakiego np. *czopowe*, *mostowe*, *kopytkowe*, *brukowe*, *strawne*, *widowe*, *ogłędne*, *nadrożne*, *pamiętne*, *messne*, *podymne*, *łasiebne*— balnealium Helcel II. 3739, *poświętne* ib. 617, *rosłowe* ib. 1378, *gościnne* ib. 2275 i t. d.

VI. Nazwy chorób i niedomagań są to singularia, to pluralia tantum np. *ospa*, *odra*, *czkawka* i t. d. *chromota* Paw. IV. 1107. *ślepotę* etc., a natomiast: *zołzy*, *skrofuty*, *suchoty*, *ciarki*, *wymioty*, *womity*, *mdłości*, *konwulsje*, *parchy*, *węgry*, *sajady* i t. d.

VII. Rozmaite inne jeszcze imiona występują tylko lub prawie wyłącznie w liczbie mnogiej np. nazwy gier: *szachy*, *kregle*, *warcaby*, *pląsy*; nazwy niektórych roślin: *kluczyki*, *obrazki*, *króliki*, *książki*; także: *dzięki*, *annaty*, *finanse*, *zwiady*, *gusła*, *czary*, *łasy*, *okopy*, *zwłoki* a. *popioły* i t. d. Natomiast tylko w liczbie pojedynczej: *pogoda*, *wilgoć*, *zamrós*, *spieka* a. *spiekota*, *świt*, *zmierzch*, *siwizna*, *bielizna* (rus. бѣлье), *słabizna* (miejsce najsłabsze w ciele) i t. p.

VIII. Osobną kategorię stanowią imiona mające formę liczby mnogiej, a oznaczające parę lub grupę złożoną z osób płci różnej. Delbrück (Vergl. Syntax I. 117) nazywa tę formę eliptyczną liczbą mnogą: *rodzice*, *dziadkowie*, *ojcowie* (= ojciec i matka), *przodkowie*, *potomkowie*, *Janowie Kochanowscy* (lub *Janowstwo Kochanowscy*) i t. p.

Stosunek znaczenia obu liczb.

Od normalnej różnicy w znaczeniu obu liczb (jednostkowość i wielość) język często odstępkuje w dwu kierunkach: albo ta różnica słabnie, zaciera się, przechodząc w różnicę większej lub mniejszej masy, dłuższego lub krótszego trwania, i nareszcie znika tak, że imię w obu liczbach ma zupełnie to

samo znaczenie, albo też przeciwnie, różnicy ilościowej towarzyszy zarazem różnica jakościowa, gdy pojęcie oderwane staje się konkretnem nieraz w stopniu tak znacznym, że w liczbie mnogiej występuje już właściwie zupełnie inne pojęcie. Zaczynam od tej ostatniej kategorii:

I. Imiona różniące się liczbą, oznaczają różne pojęcia czy to wskutek najdalej posuniętej konkretyzacji pojęcia abstrakcyjnego np. *brud* — *brudy* (brudna bielizna), *dobro* — *dobra* (majątek ziemski), *wesele* — *wesela* (gody weselne), *czary* — *czary* (obrzędy zabobonne) czy też wskutek innych przyczyn: *żelazo* — *żelaza* (sidła), *srebro* — *srebra* (stołowe), *korzeń* — *korzenie* (przyprawy), *sól* — *sole* (trzeźwiące), *popiół* — *popioły* (zwłoki), *posilek* — *posiłki* (wojskowe), *głowa* — *głowy* (wzglowie: *w głowach łódka*; w innym znaczeniu: *Położyła w głowach tego drzewna* BZ. I. Król. 19. 13), *łód* — *lody* (cukiernicze) i t. d. Czasem przeciwnie, mamy pojęcie oderwane (z konkretnego) w liczbie mnogiej: *wagus* (człowiek włóczący się) — *iść na wagusy* (na włóczęgę).

II. Stopień konkretyzacji jest mniejszy: *sen* — *sny* (senne widzenia), *strach* — *strachy* (widma), *światło* — *światła* (palące się świece), *świętość* — *świętości* (przedmioty święte), *widzenie* — *widzenia*, *władza* — *władze*, *zawód* — *sawody* (biedz w zawody) i t. p.

III. Konkretyzacja jest zupełnie słabą i wyraża się tylko w tem, że pewne pojęcie abstrakcyjne przyjmuje się jako cechę pewnego określonego przedmiotu, albo jako pewien szczegółowy objaw: *Nasze wszystkie sprawiedliwości* Rozpr. 22. 239. *On jego gros nie bał się jest był* Kaz. Gn. 41. *Na pomstach szkodników swych* Rozpr. 22. 237. *Straszyć go rozmaitemi śmierciami począł* Skarga u Lindego. *Radości wam powiadam.* Pieśń z w. XV. *Wierzę widzieć dobra boża* Fl. 26. 19. *Zła w siercoch ich* ib. 27. 4. *Lędzwie moje napełniły są się nieczystot* ib. 37. 7. *Mołwili są próżności, a łści... są myśli.* 37. 13. *Napełniony są domowych lichot* 73. 21. *Wiele miłosierdź* 85. 4. *Gospodzin wie myślenia ludzka* 93. 11. *Kto mołwić będzie mocy gospodniowy, usłyszany uczyni wszystkie chwały jego* 105. 2 i t. d. Zwłaszcza pojęcia, wyrażone z pomocą przeczenia, łatwo przybierają znaczenie konkretne i dlatego mogą być użyte w liczbie mnogiej: *niesprawiedliwości*, *nieszczęścia*, *nieprawidłowości* i t. d.

IV. Liczba poj. oznacza pewną masę, liczba mnoga — różne jej gatunki: *zboże* — *zboża*, *trawa* — *trawy*, *mięsiwo* — *mięsiwa*, *ciasto* — *ciasta*, *woda* — *wody* (mineralne) i t. d. im gatunki są różnorodniejsze, tem częstsza jest w użyciu liczba mnoga. Także w niej wyrażają się przedmioty wyrobione z masy np. *chleby*, często w psalterzu Florjańskim.

V. Liczba pojedyncza oznacza masę, liczba mnoga — ogromne rozmiary tejże masy: *łód* — *lody*, *śnieg* — *śniegi*, *piaski*, *wody* (*Wyjął mie z wod wie-*

la Fl. 17. 19 *Wody morskie* ib. 32. 7. *W wodach wielkich* 106. 23 i t. d.).

VI. Liczba mnoga oznacza długotrwałość lub powtarzanie się jakiegoś objawu: *składać komuś dzięki* (*dzięka* tylko w stp. np. *s dzięką* Rozpr. 33. 130), *życzenia*, *prowadzić szepty*, *polecać się czyim względem*, *wyprawiać się na zwiady*, *rozpocząć rządy*, *przybyć na święta*, *dawać pozory*, *mieć kwasy w domu* i t. d.

VII. Różnica w znaczeniu między obu liczbami jest bardzo nieznaczna lub zupełnie znika: *zorza* — *zorze*, *nieszpor* — *nieszpory*, *łów* — *łowy* (np. w piosnce: *Pojedziemy na łów*, *na łów*, *na łowy do zielonej dąbrowy*), *ukończyć szkołę* a. *szkoły*, *oddawać się nauce* a. *naukom*, *pójść w płas* a. *w płasy*, *ukończyć z kim rachunek* a. *rachunki*, *uczyć się rysunków* a. *rysunku*, *niebo* a. *niebios*, *grać na gęśli* a. *na gęslach*, *haftować na krośnie* a. *na krosnach*, *grać na organie* a. *organach*, *wozić taczka* a. *taczkami*, *mieć w domu pustkę* a. *pustki*, *nadstawiać pierś* a. *piersi*, *sginać krzyż* a. *krzyże*, *wystąpił obfity pot* a. *obfite poty*, *zarzucić na kogo sieć* a. *sieci*, *tortura* — *tortury*, *taki to jest czas* — *takie to są czasy*, *rogatka* — *rogatki*, *ślina* — *śliny*, *strój* — *stroje*, *strop* — *stropy*, *sadza* — *sadze*, *srank* — *sranki*, *tył* — *tyły*, *waga* — *wagi*, *wąs* — *wąsy*, *włos* — *włosy*, *wrzos* — *wrzosy*, stp. *szczebrzuch* — *szczebrauchy*, dawniejsze *fus* — teraz *fusy* i t. d.

Okazuje się z tego, że jakkolwiek pierwotna zasada normująca różnicę znaczenia liczby pojedynczej a mnogiej w olbrzymiej większości wypadków zachowała się niezmiennie, to jednak wskutek rozmaitych pobocznych procesów psychicznych w wielu razach została naruszona i zmieniona.

Skrócenia: *Fl.* Psalterii Florianensis partem polonicam recensuit W. Nehring. Posnaniae 1893. *Rozpr.* Rozprawy wydziału filologicznego Akademji Umiejętności w Krakowie. *Kas. Gn.* Kazania Gnieźnieńskie wydane przez Nehringa. *Puł.* Psalterz Puławski. Kornik. 1880. *BZ.* Biblia królowej Zofji, wyd. Małecki. Lwów 1871. *Wuj.* Wujek: Biblia. *Pr. Fil.* Prace Filologiczne wyd. w Warszawie. *Helcel.* Starodawne prawa polskiego pomniki. *Paw.* Teki Pawińskiego. Warszawa.

J. Łoś.

Звичайна схема „руської“ історії й справа раціонального укладу історії Східного Словянства.

Поставлена організаційним з'їздом російських фільологів справа раціонального укладу історії Словянства в задуманій Словянській Енциклопедії¹⁾ дає мені нагоду порушити справу схеми історії Східного Словянства. Я не раз порушував уже справу нерациональностей в звичайній схемі «руської» історії²⁾, тепер хотів би обговорити се питання трохи повнійше.

Звичайно прийнята схема рускої історії всім відома. Вона починається з перед-історії Східної Європи, звичайно про не-славянську колонізацію, потім іде мова про розселення Словян, про сформованне Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходять до в. кн. Володимирського, від нього — в XIV віці, до кн. Московського, слідить ся історія Московської держави, потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишали ся по за границями Московської держави, часом беруться деякі важніші епізоди (як держава Данила, сформованне в. кн. Литовського і унії з Польщею, церковна унія, війни Хмельницького), часом не беруться зовсім, а в кождім разі з прилученням до Російської держави, ці землі перестають бути предметом сеї історії.

Схема ся стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна — генеалогія

1) Писано з нагоди пляна словянської історії, виробленого історичною підсекцією з'їзда.

2) Нпр. в Записках Наукового товариства імені Шевченка т. XIII, XXXVII і XXXIX, бібліографія, оцінки праць Милюкова, Сторожева, Загоскіна, Владимирського-Буданова (заважу, що з моїх заміток до книги д. Милюкова, Очерки по історії русской культуры, зробив ужити проф. Филевич в своїй рецензії праці д. Милюкова, в час. «Новое Время», покликаючись на них на попере своїх гадок, зовсім противних тим, якими подиктовані були мої замітки). Також в приготуванні до друку «Очерку історії українського народу».

московської династії. З початком наукової історіографії в Росії, сю схему положено в основу історії «Россійского государства». Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільности, культури, й «русская история» стала зближати ся до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди що далі то більше. Ту ж схему, в простійшій формі прийняла наука «історії русского права», складаючи ся з трох відділів — права Київської держави, московського й імперського.

Через таку традиційність, через таке довге уживання, до сеї схеми привикли й її невигоди, нераціональності не вражають прикро, хоч вона повна таких нераціональностей, і то дуже великих. Я вкажу деякі, не маючи претенсії вичислити їх всі.

Передо всім дуже нераціональне сполучування старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-московським князівством XIII—XIV вв., так наче се останнє було його продовженням. Се можна було московським книжникам, — для них досить було генеалогічного преемства, але сучасна наука шукає генетичної зв'язи і не має права зв'язувати «київський період» з «володимирським періодом», як їх невідповідно називають, як стадії того самого політичного й культурного процесу. Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народности, українсько-руської володимиро-московська — другої, великоруської¹⁾. Сю різницю хотіла була затерти Пог'одінська теорія, населивши Подніпрове X—XII вв. Велико-росами й казавши їм потім, в XIII—XIV вв., відси виємігрувати, але я сумніваю ся, що хто небудь схоче тепер боронити стару історичну схему сею ризиковною, всіми майже полишеною теорією. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV—XVI в. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємицею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корени, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти нпр. до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не преемства двох періодів в політичній і культурній життю Франції. Київське правителство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської

1) Ся свідомість починає потрохи проходити в науку. Досить ясно напр. висловлює сю думку укладчик «Русскої исторіи съ древнѣйшихъ временъ», виданої московським кружком помічи самоосвіті (Москва, 1898), д. Сторожевъ; він з натиском підносить, що «Русь дніпровська і Русь північно-східня два зовсім відмінні явища; історію їх творять неоднаково дві особлі часті руської народности». Ліпше сказати — дві народности, оба оминути баламутств, зв'язаних з теорією «єдинства руської народности».

народности. Етнографічна і історична близькість народности українсько-руської до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань— вони жили своїм життям по за своїми історичними стичностями і стрічками.

Тим часом, наслідком пришивання Київської держави на початок державного й культурного життя великоруського народу що бачимо? Історія великоруської народности зістається властиво без початку. Історія сформовання великоруської народности досі зістається не в'ясною, через те що її історію починають слідити від середини XII в.¹⁾, і за київським початком сей свійський початок зовсім неясно представляється людям, що вчили ся «руської історії». Не слідить ся докладно за процесом реценції й модифікації на великоруській ґрунті київських суспільно-політичних форм, права, культури; в таких формах, які мали вони в Києві, на Україні, їх по prostu включають в інвентар великоруського народу, «Русского государства». Фікція «київського періода» не дає можности відповідно представити історії великоруської народности.

Тому, що «київський період» прилучається до державної й культурної історії великоруського народу, зістається без початку й історія українсько-руської народности. Підтримується старе представлення, що історія України, «малорусского народа», починається доперва з XIV—XV віком, а що перед тим — то історія «общерусская». Ся знов «общерусская история» свідомо і несвідомо на кождім кроці підмінюється поняттям історії державної і культурної великоруського народу, і в результаті українсько-руська народність виходить на арену історії в XIV—XVI вв. як би щось нове, мов би її перед тим там не було, або вона на історичного життя не мала.

Зрештою історія українсько-руської народности зістається не тільки без початку, а і в виді якихось кавалків, *disjecta membra*, не пов'язаних між собою органічно, розділених прогалинами. Одинокий момент, що вирізняється ся й може лишити ся ясно в пам'яті — се козачина XVII в., але дуже сумніваю ся, щоб хтось, хто вчив ся «руської історії» по звичайній схемі, потрапив зв'язати її в своїм представленні з ранішніми і пізнішими стадіями історії української народности, мислив би сю історію в її органічній цілості.

Ще гірше виходить на сій схемі народність білоруська — вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-московської, банавіть і за в. кн. Литовським. Тим часом хоч вона не виступає в історії ніде виразно як елемент творчий, але роля її не маловажна — вкажу хоч би на значіння її в сформованні великоруської народности, або в історії

1) Гарні початки, зроблені нпр. книжкою Корсакова «Меря и Ростовское княжество», не були потім розвинені успішно.

в. кн. Литовського, де передо всім її, з поміж слов'янської людності сеї держави, належала культурна роля супроти далеко нижше розвинених литовських племен.

Заведенням до «руської історії» в. кн. Литовського хотіли поправити односторонність і неповноту традиційної її схеми. В історії, здається, перший сю гадку з натиском підвіс Устрялов, а Иловайскій, Бестужев-Рюминъ і ин. пробували викладати паралельно історію «Руси западної», себто в. кн. Литовського, й «Руси восточної», себто Московської держави. В науці історії права потребу включення в. кн. Литовського пропагує школа проф. Владимирського-Буданова, хоч не дала ще ані загального курсу «історії русского права», де було б включене в. кн. Литовське, ані особного курсу права сього останнього.

Се поправка, але вона сама потребує різних поправок. В. кн. Литовське було тілом дуже гетерогенним, не одностайним. В новітній науці легковажить ся, навіть зовсім ігнорується значіння литовської стихії. Слідження преемства права стороруського з правом в. кн. Литовського, значіння слов'янського елемента в процесі творення й розвою в. кн. Литовського привело сучасних дослідників внутрішнього устрою сеї держави до крайности, що вони зовсім ігнорують елемент литовський — навіть не ставлять питання про його впливи, хоч безперечно ми мусимо числити ся з такими впливами в праві й устрою в. кн. Литовського (от хоч би — вкажу лише ехемп-лі gratia — інститут «койминців»). Потім, лишаючи литовський, — сам слов'янський елемент в. кн. Литовського не одностайний: маємо тут дві народности — українсько-руську й білоруську. Українсько-руські землі, з вїїмом Побужа й Пиньщини, були досить механічно зв'язані з в. кн. Литовським, стояли осторонь у нїм, жили своїм місцевим житєм, і з Люблинською унією перейшли безпосередно в склад Польщі. Протівно, білоруські землі дуже тісно були зв'язані з в. кн. Литовським, мали на нього величезний вплив — в суспільно-політичній укладі, праві й культурі (як з другого боку самі підпали дуже сильному впливу суспільно-політичного й культурного процесу в. кн. Литовського), й зістали ся в складі його до кінця. Таким чином історія в. кн. Литовського далеко тісніше зв'язана з історією білоруської народности, ніж українсько-руської, що чимало підпала впливу його історії, але дуже небогато мала на нього впливу (тільки посередно — о скільки білоруська народність передавала право й культуру, насажені Київською державою, але так само посередно, через політику литовського правительства, українсько-руська народність приймала не одно, що йшло від білоруської — впр. білоруські елементи актової мови, прийнятої литовським правительством).

Отже включення історії в. кн. Литовського в «руську історію» не за-

ступить прагматичного представлення історії народностей українсько-руської й білоруської. Для історичного представлення суспільного й культурного процесу українсько-руської народності вистане зазначення тих кількох моментів з історії в. кн. Литовського, що мали для неї безпосереднє значіння¹⁾. Більше з неї увійшло б у історію білоруської народності, але в цілості включати історію в. кн. Литовського в «руську історію» нема причини, коли се має бути не «історія Росії», себто історія всього того, що коли небудь діяло ся на території її, і всіх народностей і племен, що її заляднують (так її програму, здається, тепер ніхто не ставить, хоч ставити такеж можна), а історія народностей руських, або східно-словянських²⁾ (уживаю часом сього терміну, аби обминути неясности й баламуцтва, які випливають з неоднакового уживання слова: «руський»).

Взагалі історія державних організацій грає все ще за-багато ролі в представленню «руської історії», чи історії Східного Словянства. В теорії признаєть ся давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народа, суспільности. Політичне, державне жите, розумієть ся, чинник важний, але поруч нього існують инші чинники—економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значіння від політичного, але в кождім разі не повинні лишати ся в тіні по за ним. З руських чи східнословянських племен держава найбільше значіння мала, найтіснійше звязана була з житем народа у народности великоруської (хоч і тут по за межами національної, володимиро-московської держави бачимо такі сильні явища, як вічеве жите новгородсько-псковське). Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами різних державних організацій—сі впливи на її національне жите повинні бути визначені, але політичний фактор сходять в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну ролю попри факторах економічних, культурних, національних. Те саме треба сказати про народність білоруську. Для сеї останньої великоруська національна держава стає історичним фактором властиво тільки від 1772 р. На історію України вона починає впливати столітем скорше, але тільки одним краєм. Те виїмкове, виключне значіння, яке має історія великоруської держави в сучасній схемі «рус-

1) В такім дусі старав ся я використати історію в. кн. Литовського в IV т. моєї «Історії України-Руси», що обіймає часи від половини XIV в. до 1569 р.

2) Один з визначніших сучасних систематиків—проф. В.-Буданов ставить задачею науки історії русского права історію права «русского народа», не Російської держави, тому виключає з неї національні права не-руських народностей Росії, а вважає інтегральною частию право руських народностей, які не входили в склад Російської держави. Такий погляд бачимо і у инших дослідників, хоч він так само не переводиться консеквентно у них, як і у самого В.-Буданова (див. мою рецензію його курсу в XXXIX т. Записок н. тов.; Шевченка, бібл. с. 4).

скої» історії, має вона властиво наслідком підміни поняття історії «руського народу» (в значінню руських, східнослов'янських) народностей поняттям історії великоруського народу.

Взагалі в тім що зветь ся «руською історією» я бачу комбінацію, чи властиво — конкуренцію кількох понять: історія Російської держави (сформовання й розвою державної організації й її території), історія Росії, себто того, що було на її території, історія «русських народностей», і нарешті — історія великоруського народу (його державного й культурного життя). Кожде з сих понять, в консеквентнім переведенню, може бути вповні оправданим предметом наукового представлення, але при таких комбінуваннях різних понять, повного представлення, консеквентного переведення не дістає ані одно з них. Найбільше входить в схему «руської історії» з понять історії Російської держави і великоруського народу. З розмірно невеликими перемінами й купюрами вона може бути перемінена на консеквентно й повно переведену історію *великоруського народу*. «Честь и мѣсто» історії сеї найбільшої з слов'янських народностей, але поважання до її першинства й важної історичної ролі не виключає потреби такогож повного й консеквентного представлення історії иньших східно-слов'янських народностей — українсько-руської й білоруської. Історії Східного Слов'янства таки не заступить історія великоруського народу, його державного й культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права з'ігнорувати історію білоруської, і ще менше — українсько-руської народности, або заступити їх по-вириваними з них і попришиваними до історії великоруського народу клаптиками, як то практикуєть ся тепер. Зрештою як тільки «русская история» буде ширю і консеквентно зреформована в історію великоруського народу, його державного й культурного життя, так історія українсько-руської і білоруської народности, я певний, вийдуть самі собою на чергу й займуть відповідне місце побіч великоруської. Але для сього наперед треба попросити ся з фікцією, що «русска історія», підмінювана на кождім кроці великоруською, то історія «общерусска».

Такий погляд сидить іще досить твердо, хоч на мій погляд він, о скільки не стоїть на услугах політики, являєть ся пережитком старомосковської історіографічної схеми — пережитком, де що прилаженням до новітших історіографічних вимог, але в основі своїй таки нераціональним. Історія великоруська (такою стає ся «русска історія» від XII—XIII вв.) з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї, се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась «общерусска» історія. Зрештою «общерусської» історії й не може бути, як нема «общерусської» народности. Може бути історія всіх «русских народностей», кому охота їх так називати, або історія Східного Слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «руської історії».

В деталях я не маю заміру викладати схему такої нової конструкції історії Східного Словянства. Пятнадцять літ я спеціально працюю над історією українсько-руської народності й виробляю її схему як у загальних курсах, так і спеціальніших працях. По цій схемі укладаю я свою історію України-Руси, і в такому ж виді представляю собі історію «руських» народностей. Не бачу труднощів, аби була зроблена подібним способом історія білоруської народності, хоч би вона випала менше багато ніж історія українсько-руська. Історія великоруської народності майже готова — треба тільки обробити її початок, замість пришитого до неї тепер київського початку, та вичистити від різних епізодів з історії України й Білоруси — се вже й так майже зроблене істориками великоруського народу й суспільности.

Найбільше раціональне здасться мені представлення історії кожної народності з окрема, в її генетичнім преемстві від початків аж до нині. Се не виключає можливості представлення синхроністичного, подібно як укладаються історії всесвітні, в інтересах перегляду, з педагогічних, щоб так сказати, мотивів.

Се деталі, й вона мене цікавлять мало. Головні принципи: требаб усунути теперішній еkleктичний характер «руської історії», спливання до купи епізодів з історії різних народностей, консеквентно превести історію східно-слов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з иншими історичними факторами. Думаю, що й прихильники нинішньої історичної схеми «руської історії» признають, що вона не бездоганна, і що в своїх спостереженнях я виходив від правдивих її хиб. Чи сподобаються їм ті принципи, які я хотів би положити в основу її реконструкції — се вже инша справа.

Мих. Грушевський.

У Львові, 9 (22) IX. 1903.

Спiрні питання староруської етнографії.

Розселення схiдно-слов'янських племен, подiл їх на групи, устанавлення їх територiй i вiдносин — все се має за собою вже дуже поважну лiтературу, поважну iсторiю дослiдiв. Але хоч завдяки старанням численних дослiдникiв удало ся не одно роз'яснити й привести до потрiбної докладности, то ще бiльше лишається тут сумнiвного, спiрного, а й серед тих гадок, якi нинi циркулюють в науковiй лiтературi *cum tacito consensu*, не викликаючи спору, дуже багато є такого, що вимагало б ревiзiї, перевiрки, або дуже значних поправок.

Головною, а дуже довго — одинокою майже пiдставою до всяких виводiв в сферi староруської етнографії служили звiстки Повiсти временних лiт, предовсiм — реєстри схiдно-слов'янських племен, умищенi на початку її. Реєстри сi мали вповнi принагiдний характер, i хоч остатнi редактори Повiсти доложили старань, щоб дати їм якусь бiльшу повноту й докладнiсть, так щоб з них мiг зложити ся образ «слов'янського язика въ Руси»¹⁾, одначе неповноти, неясности, непевности в сих реєстрах лишило ся досить, аж занадто. Приходило ся розглянутись за иньшими джерелами.

Пок. Барсов в своїй Географії Начальной лiтописи — працi, що й досi лишається пiдставою для староруської етнографії, звернув ся до географiчних назв, шукаючи в них пережиткiв племенних iмен та на їх пiдставi стараючи ся бiльше означити племеннi територiї. Він одначе сам

---

1) З трох реєстрiв Повiсти (Плат. л. с. 3—4, 6 i 7) тiльки перший лишив ся, здається, в своїй початковiй формi — вичислення *exempli gratia* кiлькох схiдно-слов'янських племен, з означенням їх територiй. Другий реєстр з початку мабуть мав тiльки: «ночаша держати родъ ихъ княжения въ Поляхъ, а въ Деревляхъ своя, а Дрьговичи свое, а Словѣне свое»; все починаючи вiд Полочан — очевидний додаток, для повноти перегляду. Третiй реєстр (Плат. с. 7) тiсно вижеть ся з фразою: «се бо токмо Словѣнескъ языкъ въ Руси» (с. 6). Фраза: «И живяху въ мирѣ Поляне, и Древляне, и Сѣверо, и Радимичи, и Вятичи» вижеть ся, очевидно, з дальшими роздiлами — про звичаї i обряди («Имѣяхуть бо обычае своя»....); її закінчення — про територiю Дулiбiв, Уличiв i Тиверцiв, очевидно — також додаток, а iмя Хорватiв, як то нинiше ще буду говорити, — тут також мабуть аж пiзнiйше дописано для повноти.

звів ad absurdum сей метод, хапаючись зовсім випадкових і далеких со-звучностей, так що сей метод далше не був розвинений і відповідно вироблений, хоч безперечно при обережнім і відповідним уживанню його, він може дати користні результати.

Від 80-х, а головнo в 90-х рр., під впливом проф. Антоновича предовсім і головнo — в київських монографіях поодиноких земель, для розв'язання питань староруської етнографії дослідники починають звертати ся до археологічних здобутків¹⁾. Супроти вказаних в Повісті ріжниць в похоронних обрядах поодиноких племен являеть ся дуже приваблива гадка — на підставі відмін похоронного обряду, сконстатованих археологічними дослідями, визначити території поодиноких племен і їх угруповання (поділ на більші групи). Показало ся одначе, що се справа далеко тяжша — вимагає в кождім разі далеко докладніших, численніших і систематичніших дослідів, ніж якими розпоряджає сучасна археологія. Похорон з конем, в яким бачили полянський похорон, показав ся похороном турецьким, чорноклобуцьким і половецьким, і полянського похоронного типу ми тепер не знаємо. Деревлянський похоронний тип пішов на захід далеко за границю, яку клали деревлянський території — в поріччє Стира, прокинув ся в Києві, а в поріччє Случи показали ся могили з паленими трупами, аналогічні з сіверянськими²⁾, і т. д. Проба звести археологічний матеріал в оден образ етнографічних відносин, зроблений д. Спіциним, виказав величезні прогалини, неповноту, а з тим і неясність в сих питаннях³⁾.

Разом з працею д. Спіцина появилася праця ак. Шахматова, де він по-пробував розв'язати туж проблему групування східнослов'янських племен на підставі вишого матеріалу — діалектологічного⁴⁾. Ідея — приложити діалектичні спостереження до староруської етнографії не нова⁵⁾. Але вперше в праці ак. Шахматова, котрої перший начерк був даний ним пять літ перед тим⁶⁾, а потім основні принципи її були розвинені в більш деталь-

1) Проф. Антонович уже з кінцем 70-хрр. звернувся до систематичного студіювання деревлянського похоронного типа і на підставі його старався означити їх племенну територію. Сей метод потім був ужитий, як я вже сказав, в ряді київських монографій поодиноких земель.

2) Антоновичъ Памятники каменнаго вѣка въ Киевѣ — Труды X съѣзда т. III, Йогож Раскопки кургановъ въ Зап. Волини, Е. Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанъ, С. Гамченко Раскопки въ бассейнѣ р. Случи — Труды XI съѣзда т. I; Спицынъ Курганы кievскихъ торковъ и Берендѣевъ — Труды отдѣленія слов. и рус. археологій т. IV.

3) Разселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ, Ж. М. Н. П. 1899, VIII; пор. ситуаційну мапку довершених дослідів і прогалин в них в V т. Трудів отдѣленія слов. и рус. археол. с. 407.

4) Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей — Ж. М. Н. П. 1899, IV.

5) Нпр. праця Михальчука в Трудах экспедиціи въ юго-зап. край т. VII.

6) Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій — Русскій филолог. вѣстникъ, 1894.

лічній, докладнійше розробленій і в не однім змінній і справленій формі, стрічаємо ми на широку скалю і з численним науковим апаратом зроблену пробу — привести до одного знаменника факти лінгвістичні з студіями історичних даних «про староруські племена, сформовані староруських земель, а потім держав». Але й тут в багатьох місцях приходить ся стрічати ся з прогалинами і непевностями, навіть при уставиленню більших мовних і племенних груп, не говорячи про детальнійше розміщення поодиноких племен. Шан. автор вправді сьміло перескакує через ці непевності, надробляючи гіпотезами свою теорію; але мабуть користнійшою і вдячнійшою навіть річею було б — замість такої сьміло збудованої теорії вказати, в чім факти діалектологічні потверджують, поправляють або збивають історичні виводи про староруські племена, їх групування, і т. д.

Кінець кінцем не можна сказати, щоб ті дисципліни, до яких по поміч звертали ся в розслідах староруської етнографії, до тепер віддали їй великі прислуги. Ті неясності, які стрічали ся розсліди, орудуючи чисто історичним матеріалом, і досі в значній мірі стоять на їх дорозі, хоч може й не завжди представляють ся ясно й сьвідомо по за ріжними гіпотезами й теоріями, що їх притемнили, заступили. Задачею сеї статі буде — відсунути деякі гіпотези й теорії, що маскують такі непевності й прогалини, або дають невірне представлення про фактичні відносини, та вказати на ті неясні й непевні точки, які вимагають розсьвітлення¹⁾.

Я почну від загальнійшого питання — про угруповання східнослов'янських племен. Тепер, коли в лінгвістиці загалом все яснійше виступає переконання, що початки мовної, а з тим і племенної диференціації сягають дуже давніх часів — часів мовної й культурної спільності племен, часів праязыка і пракультури — все менше може бути сумнівів і в тім, що початки трох головних східнослов'янських груп, трох народностей — українсько-руської, білоруської і великоруської, — виходять вповні за границі історичних часів. Виходячи від сучасного угруповання сих народностей, найпростійша гадка, яка приходить — що виключивши історично звістні нам колонізаційні переміни, сучасне угруповання відповідає старому — себто що кожда народність зложила ся з тих східнослов'янських племен, які ми бачимо на її території в початках історичного життя східного Слов'янства. Правда, порівнюючи розміщення східнослов'янських племен Повісти з сучасним групуванням, ми стрічаємо ся з ріжними труднощами — нпр. сучасна українсько-білоруська границя переходить через територію Дреговичів; потомки Радимичів і Вятичів, так тісно зв'язаних в Повісти, тепер

1) По часті я мав нагоду вказати їх в своїй Історії-України Русь, т. I (1898), а тепер, переглядаючи її для нового видання, мусів піддати їх новій ревізії.

сидять на двох різних етнографічних територіях, і т. и. Але се не такі ще трудности. Далеко більшу замотанину вносять теорії деяких дослідників, фільологів передовсім, що етнографічні відносини староруських часів підпали в пізнійших часах рішучим пертурбаціям, які мовляв змінили їх радикально, так що сучасні етнографічні території зовсім не відповідають старому ґрупуванню племен.

Першою такою теорією, що внесла велику суперечність в староруську етнографію, була теорія великоросизма старих осадників Подніпров'я і пізнішого залюднення його українською колонізацією—т. зв. теорія Погодіна, в більш наукообразній формі відновлена проф. Соболевським. Вона операла ся на премісі міґрації старої (великоросійської) людности Подніпров'я на північ, деє в XIII в., і нового колонізованія його, деє в XIV в., українською людністю з заходу. З початку центр тяжкості її лежав в питанню про великоросизм Полян; в останніх літах—від коли оден з головніших репрезентантів сеї теорії ак. Шахматов, відступив ся від Полян і лишив ся при великоросизмі задніпрянської (лівобічної) людности, а з другого боку—оден з визначнійших противників її проф. Ягіч також признав можливість старої великоросійської колонізації за Дніпром¹⁾, центр тяжкості після такого компроміса перейшов на Сіверян.

З сею теорією міґрацій великоросійської, а пізнійше-української, зв'язав ак. Шахматов иньшу, ще більше далекосяглу теорію—радикального впливу державних організацій XIV—XV вв. на початкове ґрупування східнослов'янських племен, трансформації сього ґрупування під впливом тих політичних чинників²⁾.

Я не буду входити в сю другу теорію принципіально: свої гадки про неї я висловив уже по появі першого начерка праці ак. Шахматова³⁾, і по виході її нової, поправнійшої редакції, я лишаю ся при давнійшій гадці—що вона при близшім переведенню стрічаєть ся з фактами, які її рішучо противлять ся й проречисто доводять, що політичним ґрупуванням і

1) Шахматовъ — Къ вопросу объ образованіи рус. нарѣчій, 1899. Jagić Verwandschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen (Einige Streitfragen 2) — Archiv für slav. Philologie т. XX с. 30.

2) Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій, в обох редакціях — 1894 і 1899 р.

3) Рецензія моя в Записках Наукового товариства імені Шевченка т. VIII (1896 кн. IV), бібліоґрафія с. 9—14. В новій редакції праці ак. Шахматова я не стрів багатьох з піднесених мною суперечностей, але його аргументація не більше мене переконала — вона стала лише загальнійшою, омиваючи трудности й не входячи в деталі. Особливо процес сформовання української народности представлений загально-загально. Воно таки ідею впливу політичних чинників тут особливо тяжко перевести. Чому приналежність українських земель до в. кн. Литовського з його білоруського стихією не лишила впливу на українських землях — навіть на Побужу, так незвичайно довго й тісно зв'язаним з ним, тим часом для білоруської народности мала таке назвичайне значіння. Віковий розділ Волини від Галичини минув також безслідно, і т. д.

комбінаціям тих часів ніяк не можна признавати такого назвичайного впливу на сформованне східнослов'янських народностей. Я спинюся тільки на тих точках, де д. Шахматов ставить новні конкретні тези що до розміщення східнослов'янських племен і їх ґрупування.

Д. Шахматов ділить східнослов'янські племена на три групи: полудневу, між Дніпром і Припеттю, середню — племена задніпрянські, лівобічні, а з правобічних — Дреговичі, і північну — Кривичі й Новгородські Словене. Пізнійша українська народність сформувалася з племен полудневої групи, що сколонізували й спустошені задніпрянські землі (від XIV в. почавши). Білорусини — се західня частина середньої групи, відокремлена приналежністю до в. кн. Литовського, тим часом як східня частина середньої й ціла північна, притягнені в. кн. Московським, формують ся в народність великоросійську. В сім ґрупуванню я спинюся на ближше інтересний для мене точці — приналежності задніпрянської (лівобічної) полудневої колонізації до середньої групи, себто до иньшої групи ніж полуднева правобічна колонізація, а до одної групи з Радимичами, Вятчями й Рязанцями. Тому що д. Шахматов зачисляє Подоне до сіверянської колонізації, для нього се питання сходить на приналежність до середньої групи Сіверян. Низше побачимо, що для такого розширювання сіверянської колонізації нам властиво бракує підстави. Але коли признати, що Сіверяне належали до одної групи з правобічними племенами, то се рішає справу й для колонізації територій, що лежали на полудне від Сіверян, тому й ми можемо се питання звести що до Сіверян — до котрої групи вони належали?

Як я вже сказав, теорія, що Сіверяне не належали до полудневої групи — се спадщина теорії про великоросизм старих осадників Подніпров'я, компроміс її оборонців і противників¹⁾. Великоросизм Полян нині, можна здасть ся сказати, зложений уже до архива²⁾. Д. Шахматов в своїй праці признає, що слаба діалектична закреска київських памяток толкується зовсім природно стрічею в сій старій столиці людей з різних племен і земель, що народність Полян не можна розлучати від народности Деревлян, які широкою смугою покривали від півночі й заходу невеликий придніпрянський клинець Полян³⁾. Але признаючи в Полянах племя полудневої групи, тим самим позбавляють підстави теорію великоросизма, чи середнорусизма Сіверян, що, повторяю, являється тільки останком, пережитком теорії великоросизма Полян. Для сеї останньої була все таки якась вихідна

1) Такий характер уступки, компромісу з Погодінською теорією має се признання у проф. Ягича, І. с.

2) Огляд історії сеї теорії і новіших стадій її розвою див. в моїй Історії України-Руси т. III (1900) с. 578—582; пор. также мої замітки до сеї справи, видруковані проф. Ягичом оп. с. с. 30.

3) Оп. с. с. 28—25.

точка — брак виразної української закраски в київських пам'ятках XI—XIII вв. Для Сіверян навіть і такої вихідної точки ми не маємо. Д. Ягіч і не аргументує, просто відступає Погодінській теорії можливість великоросизма Сіверян; д. Шахматов пробує аргументувати, але по неволі його аргументація випадає слабенько. Він вказує, що Сіверяне зв'язуються з Радимичами й Вятичами разом при огляді звичаїв і обрядів в Повісті (с. 7), що вони злучуються в одно політичне тіло, до Києва не тягнуть, противно — від нього, та що в рязанській кольонізації видно дві течії, з яких полуднева відповідає сіверянській кольонізації і своїм діалектичним характером ілюструє язикову приналежність Сіверян¹⁾.

Більше аргументів я не знаю, а сі рішучо за слабі. Повість, описуючи звичаї, протиставляє Полянам їх сусідів — західніх, Деревлян, і східніх Сіверян, Радимичів і Вятичів, всіх їх малює більше менше одними красками, та додає до них вкінці Кривичів і «прочих поган». Про розділювання й зв'язування в групи по етнографічній близькості тут нема мови — книжник малює загалом образ поганських звичаїв. Проф. Багалій, на якого покликається д. Шахматов на поперте своєї гадки про близькість Сіверян до Радимичів і Вятичів, говорить лише стільки, що сусідство давало таку близькість, і на підставі географічного сусідства. Повість вяже племена в групи — Сіверян з Радимичами й Вятичами, Уличів з Тиверцями²⁾. Сіверяне з Радимичами й Вятичами рано зв'язані були в одну політичну групу — предовсім династичним зв'язком, накиненим їм київським правительством — мабуть іще за Володимира В., а може й ще раніше. Такі династичні зв'язи творили часом комбінації дуже дивні, вповні довірливі — як нпр. зв'язь Переяслава з Ростово-суздальською землею. Зв'язок Сіверян з Радимичами й Вятичами мав одначе за собою деякі спеціальні обставини, що причинилися до того скріплення: у Радимичів і Вятичів не було розвиненого міського життя, як у Сіверян, і чернігівські князі не стрічали опозиції зі сторони місцевих міських центрів; тоді як сама Сіверянська земля ділилася на волости, з головнішими містами на чолі, Радимичі й Вятичі лишаються в позиції пасивних повінцій³⁾. Сіверяне на лівім боці Дніпра грали подібну ролю як Поляне на правім; їх старі міські торговельні центри — Чернігів, Переяслав, Любеч домінували над цілою Задніпрянщиною, її комунікацією й торгівлею, зовсім незалежно від племен-

1) Ор. с. с. 8 і далі, с. 25; останній аргумент доповняю з устних розмов з д. Шахматовим, скільки можу докладно.

2) Багалій Історія Сіверської землі с. 118. Не знаю, як д. Шахматов годить свій погляд про приналежність Сіверян з Радимичами і Вятичами до одної групи з гіпотезою своєю, що Радимичі і Вятичі прийшли в Дніпровсько-окські краї з границь Мазовії. На ту гіпотезу я одначе також би не писався.

3) Див. главу присвячену Черниговщині в II т. моєї Історії України-Руси.

них ріжниць — як Новгород та Смоленськ держали в руках Поволже (зрештою, ми стрічаємо в літописи натяки, що й сі сіверянські провінції так дуже своєї моральної одности з Черниговом не відчували — див. Іпат. с. 239).

Взагалі не сама племенна одність, а й зовсім інші — економічні, політичні і т. п. мотиви впливали на формованне політичних тіл, як найліпше показують змагання Переяслава до рішучого відокремлення від одноплеменного Чернигова та його старання — знайти собі династію зовсім далеку, не сусідню, яка б не поставила Переяслав в позицію пригорода — для чого й зверстається він до ростово-суздальської династії¹⁾. Шукати тут якихось внутрішніх, колонізаційних підстав ніщо не дає нам права. Князі торгували своїми волостями зовсім не оглядаючись на їх племенні чи інші звязи²⁾. Коли д. Шахматов припускає на верхнім Поволжю колонізацію вятицьку³⁾, а навіть і сіверянську, то, думаю, робить се тільки в запалі до улюбленої гіпотези⁴⁾. Навіть в Рязанській землі не можна припустити якоїсь одностайної сіверянської колонізації, якаб могла в чистоті занести й задержати свою сіверянську мову — бо між землею Сіверян і Рязанською землею лежала область Вятичів, і сіверянські колоністи в Рязанську землю могли приходити тільки разом з Вятичами, в суміш, і при тім очевидно — в меншості супроти Вятичів. Не можна припустити масової колонізації Сіверян (а тільки масова, в збитих масах осаджена колонізація маже мати значінне для цікавих нам питань) в Рязанську землю і з басейна Дона, як то робить д. Шахматов⁵⁾. Припустивши навіть, що Подоне займали дійсно Сіверяне, я не годен припустити, що під натиском кочовників в X в. вони відступали відси в землі нижньої Оки, а не в сіверянське Посеме й вятицькі землі — себто ті землі, з якими тодішня донська колонізація була найближше звязана, — бо ніяких особливих доріг (як хоче автор, відкидаючи дорогу через Вятичі)⁶⁾ з Дону на Поволже в тих часах

1) Див. про політику Переяслава тамже с. 252 і далі.

2) Пригадаймо собі клясичну відповідь Романа Мстиславича: а мнѣ любо иную волость в тоє мѣсто даси, либо кунами даси за нее во что будетъ была (Іпат. с. 460).

3) Ор. с. с. 28—9. Я думаю, що таке толкованне звістки Повісти під р. 964 не можна прийняти (правдоподібніше, що Святослав іде на Волгу, і по дорозі стрічає на Оці Вятичів). А що до вятицького говора в нинішній Тверській губ., то полишаючи оцінку сього здогаду спеціалістам, позволю висловити тільки сумнів, щоб ми так могли докладно знати вятицький діалект, аби вятицьких колоністів де будь пізнавати.

4) Ор. с. с. 34. III. автор вгазує на Переяслав залѣсскій на р. Трубежі, але що в такім разі зробимо в Галичом мерським, з Перемишлем і Звенигородом московським, Либедію в Володимирі, і иньшими, на північ перенесеними, зовсім довільно — очевидно, полудневыми назвами?

5) Ор. с. с. 14.

6) Ор. с. с. 13. III. Автор розминається при тім зовсім з тим, що ми знаємо про старі торговельні дороги — пор. огляд їх в т. I моєї Історії с. 187. Дорогу крізь Вятичів знаємо дуже документально — в Науки Мономаха.

ми досі не знаємо. Коли д. Шахматов приймає погляд П. Мілюкова про кривницьку колонізацію північної частини Муромо-ризанської землі, то в полудневій треба припускати головню колонізацію вятицьку, з домішкою (але другорядною хіба) — сіверянської, отже з рязанських говорів судити про сіверянські я не бачу підстави.

Не можучи прийняти аргументів автора про окремішність Сіверян від полудневої, правобічної групи, я позволю собі вказати на деякі факти й обставини, що промовляли б, противно, за звязею Сіверян з правобічними племенами.

Я пічну від того, що пригадаю тісну культурну й політичну звязь Сіверян з полянським Київом. Для мене се не так сильний аргумент, бо я не ототожнюю політичної й культурної звязи з племенною, етнографічною, але для д. Шахматова, що з сеї сфери бере аргументи для своєї теорії, ся обставина повинна мати велике значіння. Київ, Чернігів, Переяслав сей полянсько-сіверянський трикутник, то підстава політичного й культурного життя старої Русі, від перших докладніших звісток про неї (початків X в.). Його завязання раніше за всі історичні звістки. Радимичів, Вятичів, Деревлян «примували» київські князі — про Сіверян нічого подібного не пам'ятали, і просто рго fogta, щоб зробити який історичний початок тому — редактор Повісти зачисляє прилучення до Києва Сіверян до подвигів Олега. Д. Шахматов сам признає, що центральне значіння Києва для Полян з Сіверянами старше від Руської держави Олега¹⁾. В київській людности він припускає значну домішку Сіверян²⁾. Се не неможливо — я готовий припустити, що пограничне положення Києва на полянсько-сіверянським пограниччю причинило ся до його культурного значіння — але говорити про якусь різноплеменність, про брак гравітації до Києва у Сіверян при таких фактах — дуже трудно! Якогось натяку на різноплеменність, етнографічний антагонізм між сіверською й полянською людністю ми не бачимо й пізніше. Неохота Киян до чернігівської династії не йде тут в рахунок — вона подиктована змаганням до утворення з Київщини замкненого політичного тіла і з племенним антагонізмом не має нічого спільного.

Ще важніше ніж спільність культури се спільність етнографічних прикмет як похоронний обряд наприклад. Археологічні дослідження відкривають перед нами від поріччя Стири до поріччя Сули й Десни подібні, лише — з другорядними відмінами, похорони обложених деревом або в деревляні гроби положених небіжчиків; з другого боку вновні аналогічні з сіверянськими могилами похорони палених небіжчиків сконстатовані недавно в

---

1) Ор. с. с. 30.

2) Ор. с. с. 25.

поріччю Случі¹⁾. Вятицькі ж похорони значно відрізняють ся від сіверянських²⁾.

Зрештою воно й а ргіогі не дуже правдоподібно, аби середноруське чи великоруське плем'я так обліло полудневу групу, як то собі представляє ак. Шахматов. Спостереження над слов'янською кольонізацією вказують досить виразно на її правильне розпросторення, без перескоків і замішань. Коли приймемо — відповідно до звичайного уміщення слов'янської правітчини, що полуднева (українсько-руська) східнослов'янська група сиділа перед своїм розселенням на середнім Дніпрі, — розпросторення середнеруського племені в поріччях Десни, Сули й далі на полудень — було б перескоком. Але що не кождий може так собі представляє слов'янське розселення, тож і я на сей аргумент зовсім не кладу натиску.

Натомість піднесу, що архаїчні українські діалекти нинішньої Чернигівщини ледви чи удасть ся добре витолкувати, припустивши, що старі Сіверяне не належали до українсько-руської групи³⁾. Д. Шахматов вправді припускає, що від XIV в. ішла т сюди кольонізація «під охороною литовських князів» Деревлян і Дреговичів з Полоцької землі й київського Поліся⁴⁾, але (покидаючи на боці інші допущені тут неправдоподібності) така міграція з правобічного Поліся в лівобічне дуже мало правдоподібно — вона йшла з Поліся на полудне в передстепові краї, користаючи з «охорони литовських князів». Багписті й лісові простори середнього й горішнього Подесеня були остільки добре захищеним краєм, що самі служили резервоаром для полудневого Задніпров'я, в часах пополохів і постраху кочовників, і тутешня людність зовсім не мала потреби мандрувати в ті далекі краї, куди ведуть її оборонці старого сіверянського великоросизма⁵⁾. В середній Чернигівщині стара лівобічна людність мала всі шанси заціліти в дуже значних масах, і в українських діалектах середнього Подесеня ми можемо, думаю, вповні — бачити останки сеї старої лівобічної людності.

З тих усіх причин я вважаю теорію про великоросизм (чи «середнорусизм») Сіверян хибною, і позволю собі висловити надію, що безсто-

1) Див. цитовані вище, в нотці, розвідки про волинські і київські розкопки, статі Самоквасова і Завитневича про розкопки задніпр'янські в Трудах III археол. съїзда т. I, і VII съїзда т. I (Существовало ли племя Суличи), Еременка Розкопки кургановъ Новозыбковского уѣзда — в Трудахъ отд. рус. и слав. археологій т. I, Сперанского Розкопки кургановъ въ Рыльскомъ уѣздѣ (Археол. извѣстія, 1894), Спицына Обзорніе губерній въ археол. отношеніи — Труды отд. рус. и слав. археологій I и Разселеніе с. 321 і далі.

2) Пор. Спицынъ с. 333—4; сам д. Спицинъ звязує в одну групу Сіверян з Рязанцями і Вятичами, але наведені ним факти сьому досить виразно противлять ся, і він сам по части се признає.

3) На се я вже вказував — Історія III с. 582—3.

4) Ор. с. 44.

5) Сам д. Шахматов зрештою не вірить в «слишкомъ значительную разрѣженность южнорусскаго населенія» по татарськимъ погромі на правім боці — ор. с. 46.

ронні дослідники — і між ними в першій лнії сам д. Шахматов переконуються в нестійності сеї теорії. Нема причин виключати з полудневої, українсько-руської групи котре небудь з східнослов'янських племен, які сиділи на нинішній українсько-руській території: Сіверян, Полян, Деревлян, Дулібів, Тиверців і Уличів.

Тільки на території Дреговичів теперішню українську колонізацію (оскільки вона дійсно на ту дреговичську територію входить) можна уважати пізнішою. — як то приймає і д. Шахматов. Але й тепер я не вважаю сеї справи внової ясною, як не вважав і перед появою праці д. Шахматова¹⁾. Колонізаційний напрям український на півночі міняв ся — ішов то на північ, то на полудне, тим часом як білоруська колонізація була більше постійна; тут могли бути різні комбінації — рух білоруської колонізації на українську, й української на білоруську, і я не бачу іще вповні ясних і певних підстав для розв'язання сеї справи. Критерії для відрізнєння дреговичського похоронного типа від деревлянського, поставлені проф. Завитневичом²⁾, не здають ся мені доста характеристичними. З другої же сторони д. Спіцин в згаданій своїй праці справедливо підносить — супроти класифікації д. Шахматова, близькість Дреговичів до полудневої групи, як вона виступає в археологічному матеріалі. Може і етнографічно, і языково Дреговичі були тільки переходовим типом від групи полудневої до північної (кривичської)?

Полишаючи отвореним се питання, переходжу до поодиноких племен полудневої, українсько-руської групи. Я вичислив їх вище — Сіверяне, Поляне, Деревляне, Дуліби, Уличі і Тиверці. Се все певні. Але сі племена далеко не покривають собою всеї території, про яку знаємо, що була або мусіла бути в тих часах — X — XI вв., залюднена сею колонізацією. Без племенних імен лишаються дві цілі великі окраїни сеї колонізації — східна й західна.

Як я вище сказав, д. Шахматов приймає, що басейн Дона і Азовське поморе було залюднене Сіверянами. Сю теорію він взяв готовою — пустив її в курс Барсов, а піддержали історики Сіверської землі, і її не рідкість стрінати в науковій літературі³⁾. Але докладніше вона ніколи не

1) Історія України-Руси т. I с. 110, 376; пор. нову працю Олександра Грушевського *Пинское Полѣсье*, т. I с. 10—14, що в справі етнографічної приналежності Дреговичів лишається також при *non liquet*.

2) Див. про се цитовані в попередній нотці праці.

3) Одр. с. с. 339.

4) Барсов с. 149, Багал'їй Історія Сѣвер. земли с. 16 і далі, Голубовскій Історія Сѣвер. земли с. 3 і далі. З новіших — нпр. у Рожкова *Обзоръ русской исторіи* с. 12. В першій виданню Історії я сам досить прихилив ся до гадок істориків Сіверської землі, але уважніше вхедячи в сю справу, бачу її безосновність.

5) Вид. Спасского с. 27.

була аргументована, і переглядаючи ті докази, які з часом зібрали ся коло неї, не можна сказати, щоб вона була добре обставлена.

Вказують, що Донець на пізнійшій московській мапі (т. зв. Книга Большого Чертежа) зветь ся Сіверським. Се так, але се властиво аргумент contra: імя «Сіверського» очевидно звязане було з верхівем Донця, що дійсно випливає з сіверського Посемя, і се верхівє з тою назвою протиставляло ся чи верхнім його притокам, що мабуть также мали імя Донця (так «Донецьке городище» лежить на р. Удах), або середній і нижній його части. В пізнійшій номенклатурі, переданій нам в люстраціях українських замків середини XVI в., імя Сівери, «уходовъ Сиверскихъ» приклададо ся до літописної території Сіверян — далі Посуля воно на пудне не йде ¹⁾.

Вказують на те, що Тмutorокань належала до Сіверської землі, чи властиво до сіверської династії. Та се, очевидно, могла бути й зовсім припавкова звязь, така як Ростово-суздальської волости з Переяславом. Що пізнійший катальог міст (при Воскресенській літописи) згадує Тмutorокань поруч сіверських міст (Мирославиць, Тмutorакань, Остреческий, на Деснѣ Чръниговъ — Воскр. I с. 240) — се также ніякий аргумент. Насамперед, не маємо права читати се як одно слово: «Тмutorакань остреческий, і розуміти як «Тмutorокань на р. Острі (як розумів Татіщев і новішими часами проф. Багалій або ак. Шахматов). Остреческий мабуть осібне імя — Остерський городок, Остер. Але коли бі був дійсно Тмutorокань в Сіверській землі, то він міг дістати імя від азовського Тмutorоканя (в кождім разі не навпаки, бо се руська, повноголосна форма фанагорійської «Тіметраки»), просто тому, що сіверські князі, сидівши в азовських Тмutorоканю, могли перенести його імя на якийсь сіверський городок. Але імя Тмutorоканя могло й зовсім випадком опинитися в сім катальозі міст поруч сіверських городів, як сіверська волость. Се мабуть таки й правдоподібніше.

Так розлітають ся всі аргументи, які досі були виставлені на поперте сеї теорії, що подонські Словяне X в. були Сіверяне. Нема ані підстави ані потреби підтягати їх під імя Сіверян. (На лівім боці нижнього Дніпра *могли* сидіти Уличі; але літописний текст про них простіше розуміти про сам правий бік Дніпра). Кінець кінцем племенного імени подонської колонізації ми не знаємо. І се не дивно. Редактори Повісти дуже мало займали ся сею країною, промовчали зовсім навіть сю колонізацію (з рештою дуже ослаблену печеніжським потопом в X віці), отже дуже легко могли промовчати племенне імя сих осадників — коли знали його.

1) Архивъ югозап. Россіи VII т. I с. 108, пор. мапку до сих уходів при статі Падахи О времени основанія г. Полтавы — Чтенія историч. общества Нестора т. X.

Повість, зайнята тими землями, коло яких обертала ся київська політика другої половини XI в., замовчала не тільки на пів страчену подонську кольонізацію — вона не сказала нічого й про руську кольонізацію карпатських країв¹⁾. Звичайно на сї краї кладуть східнословянське (українсько-руське) плем'я Хорватів, або як инші його звуть за Константином Порфирородним — «Білих Хорватів». Але ціла історія з сими Хорватами висить у повітрі. Я досить широко обговорив сю справу перед п'ятьма літами в своїй Історії²⁾, отже не буду детайлічно в неї тут входити, але головні моменти і кон troverсії зазначу.

Виходять звичайно зі згадок Повісти про Хорватів, ближше поясняють їх на підставі оповидання Константина Порф. про Білохорватію, та при помочи инших комбінацій (хоро-і топографічної номенклатури, зближувань з іменем Карпатів і т. п.) старають ся ближше означити їх територію. Тим часом з звисних згадок Повісти перша — в етнографічному огляді (Іпат. с. 7) дуже виглядає на інтерполяцію: оден з редакторів, бажаючи можливо доповнити сей реєстр руських племен, дописав тут ім'я Хорватів, знайшовши його нижше під р. 907 або 993. Таких голих імен в первісних редакціях етнографічного огляду Повісти ми не стрічаємо. Але більше нічого пояснити про Хорватів інтерполятор не умів, бо мав саме ім'я; в дійсности Хорвати, згадані під р. 993, могли зовсім не бути східнословянським племенем. Згадка під 907 р. має таке катальоговий характер, і таке нічого крім голого імени не дає. Константин Порф. нічого не може помочи в сій справі, бо його Білу Хорватію (поминаючи вже дуже сумнівну важність його оповидання про міграцію Хорватів і Сербів) не маємо ніякої підстави прикладати до руського Підкарпаття: прикладають її знов таки з огляду на тих руських Хорватів Повісти. Ще більше сумнівне зближення *Вохи* = Бойки. Топографія Прикарпаття, ані саме ім'я Карпатів³⁾ таке не дає ніякої підстави для локалізації Хорватів. Кінець кінцем — одинокі Хорвати в прикарпатських краях — се чеські Хорвати привилея празькій катедрі (підробленого, потвердженого 1086 р.); згадки же Повісти про Хорватів руських і оповідання Константина П. про Хорватів сербських можуть бути простими непо-

1) Роспросторення старої руської кольонізації в сих краях досить широко обговорене в моїй Історії, с. 188, і далі вид. 2.

2) Т. I с. 123—5 і 382—3. На київський археологічний зїзд 1899 р. я хотів був дати реферат про сю справу, аби викликати дискусію над нею, але що до тих рефератів, як звисно, не прийшло, то тези мого реферату були видруковані в т. XXXI Записок наук. тов. ім. Шевченка, в збірнику рефератів приладжених на київський зїзд п. з. «Чи було між руськими племенами плем'я Хорватів?» (с. 6).

3) Блиско підходить до імени Хорватів північно німецьке, епічне *Harfadha*, але чи будемо його толкувати як «Карпати», чи «Хорватські гори» (див. Paul Grundriss der germanischen Philologie III с. 762), для локалізації Хорватів воно однаково не дасть ніякої підстави.

розуміннями, й існування племені руських Хорватів взагалі, а на підкарпатю спеціально зістаєть ся непевним. Ми не знаємо, яким племенним іменем звали ся східнословянські осадники Підкарпаття, руської західньої окраїни.

Останнє руське плем'я на заході, нам звістне по імені — се Дуліби. Як далеко сягали його осад на захід, не знаємо. Кілька сіл того імені в басейні верхнього Дністра¹⁾ можуть вказувати, думаю, — що се поріче лежало вже за межами масової дулібської колонізації. Повість садовить їх над Бугом: «живяху по Бугу», значить — Західньому, вислянському. Вправді Барсов толкував се так, що тут треба розуміти верхів'я обох «Буговъ», себто Бога (полудневого) і Буга (вислянського)²⁾, а иньші дослідники — до яких новітніми часами прилучив ся і д. Шахматов — містять Дулібів над Богом (полудневим)³⁾, але се не можливо. Повість виразно говорить про оден Буг, а пояснення «где нынѣ Волиняне» не лишає місця сумніву, котрий здвох «Бугів» маємо тут розуміти: Волинь, як відомо, стояв на Бугу (вислянським)⁴⁾, а Побоже до Волини властиво не зачисляло ся. Говорити, що колись давнійше, ще перед тим, Дуліби жили на Богу, чи на верхів'ях Бога і Буга, значить ставити зовсім довільну на нічім не оперту гіпотезу. Ні ми, ні Повість нічого не знає про якусь таку міграцію Дулібів, а мушу сказати, що всякі такі пересування племен не виставлених на натиск кочових орд безпосередно, в часі, коли словянське розселення уже устало ся (VIII—X вв.), здають ся мині дуже мало правдоподібними.

Назви «Бужан» і «Волинян» Барсов об'яснив дуже основно як пізніші імена, що заступили старе племенне ім'я Дулібів. Такий погляд був прийнятий і иньшими дослідниками, між иньшими і істориками Волинської землі — Андріашовим і (менше рішучо) Івановим⁵⁾ Д. Шахматов вертаєть ся одначе до старого погляду, що Дуліби, Бужане, Волиняне — се різні племена, що заступали одно місце другого: Волиняне, відступаючи з полудневих степів, потиснули Дулібів, що сиділи на Богу, на північ, і під сим натиском вони й Бужане посунули ся далі Бугом вислянським⁶⁾. Хоч при тім ш. автор доказів ніяких особливих не подає (так само як і д. Андріашів, котрого деякі гадки приймає д. Шахматов)⁷⁾, так що ся мігра-

1) Дуліби коло Ходорова, другі — під Стриєм, треті коло Бучача. На них звернув увагу Барсов (ор. с. с. 102).

2) Ор. с. с. 102.

3) Шараневич Історія Галицько-володимирскої Руси с. 4, Шахматов ор. с. с. 23; він читає Бу Лавр. кодекса як Богу.

4) Іпат. с. 100: приде къ Волиню и стаща обапогъ рѣки Буга.

5) Барсовъ с. 100—2, Андріашевъ Очеркъ історіи Волин. зем. с. 7, Івановъ Історическія судьбы Волин. зем. с. 89.

6) Ор. с. с. 19—23.

7) Не може, розумієть ся, служити доказом те, що д. Шахматов вказує одно село Дуліби в Городенській губ., а одно в Мінській — такі осадні племенні імена можуть стрічатися далеко за границями того племені, не тільки на пограниччю.

ція племен зістаєть ся властиво гіпотезою, навіть висловленою досить неясно, але поважанне, яке я маю перед науковими заслугами автора, каже мині вийти ближше в теорію особности Дулібів, Бужан і Волинян, що послужила ш. автору, очевидно, вихідною точкою до сеї гіпотези міграції.

«Бужане — зань сѣдять по Бугу, послѣ же Волиняне». «Дулѣби же живяху по Бугу, кде нынѣ Волиняне». Насамперед, що Бужане і Волиняне — се два імени тогоже самого племені, в тім не може бути сумніву найменшого. Волиняне — се назва не племенна, а політична, взята від города Волиня, політичного центра. Вона належить до циклю таких політичних імен як Кияне, Полочане, Новгородці, що заступають собою старі племенні імена Полян, Кривичів, Словен. Та й слова Повісти, що Бужане «сѣдять» і досі тамже (сеї варіант мимусимо уважати старшим як «сѣдяху» Лавр. літоп.), виразно показують, що нема тут мови про міграцію Бужан і заміну його новим племенем. Зрештою я вже сказав, що такі міграції й пересування племен в поясі позастепоів я для тих часів самі собою уважаю за совсім неправдоподібні (з місць не вигідних могли рушати ся ватаги кольоністів і осідати на території иньшого племені, але щоб цілі племена в ті часи оселого, хліборобського життя мандрували, і то не на якісь порожні простори, а витискаючи відти цілі иньші племена — то мині не здаєть ся можливим!). Але тепер я розглядаю ся в аргументах незалежно від сеї принципіальної обставини.

Може бути тільки питання, чи Бужане і Дуліби не два осібні племена. Се справа, дійсно, не така ясна, і тому бачимо, що й ті дослідники, які вважають назву Волинян рішучо політичною, а не племенною, вагають ся, чи признати Бужан і Дулібів за одно племя, чи за два¹⁾. Але я думаю, що ближше приглянувши ся до сеї справи, не багато лишимо місця сумніву.

Коли Дуліби й Бужане се два осібні племена, то дуже дивно, що в Повісти вони ніде не виступають разом, ні при однім вичисленню, хоч мали б то бути сусідні племена, а Повість дуже любить власне такі сполучення сусідних, географічно близьких імен. Слова: «кде нынѣ Волиняне» дуже виглядають на пізнійшу гльосу (сих слів і нема в деяких кодексах Лаврентієвської групи — Радивилівським і Академічним); отже в сїм, найстараннійше зробленім реєстрі були б Бужане пропущені; нема їх в оповіданню похода Олега, і взагалі імя Дулібів виключає імя Бужан, і навпаки²⁾.

Міграції Дулібів Повість, очевидно, не знає: кажучи що вони сиділи

1) Нир. Ивановъ ор. с. 38—9.

2) Тільки в зовсім пізніх компіляціях стрічаємо ми інтерполіроване імя Бужан поруч Дулібів: Воскр. I с. 264, Никон. I с. 5.

по Бугу, де тепер Волиняне, вона б певне пояснила нам, де ті Дуліби звідти поділи ся, як би їх місце дійсно зайняло нове племя Бужан. Та й така міграція не правдоподібна сама по собі, як я вже казав.

З тих причин я не вважаю правдоподібним, аби Бужане було взагалі іменем племені, хоч би й другим племенним іменем Дулібів (в такому разі мабуть також прийшло ся б прийняти пізнішу міграцію Дулібів над Буг, бо вже по словянським розселенню вони були звідси у нас під сим іменем — Дулібів, і хіба через пізнішу міграцію над Буг могли дістати імя Бужан, — але Повість не знає ніяких давніших осад їх як тільки над Бугом).

Досить правдоподібним уважаю об'яснення, виставлене Барсовим (І. с.), що іме Бужан пішло від Бужська. Повість, між своїми улюбленими теоріями, має також і сю: виводити, де можна і не можна, назви племен від рік. Полочане напр. в дійсності дістали своє імя не від річки Полоти, а від Полотска; так могло бути і з Бужанами. На сій території ми взагалі бачимо багатство таких політичних назв — окрім Волинян іще Червенські городи, Лучане; могло таким бути й імя Бужан¹⁾. Се здається мині правдоподібнішим, ніж бачити в «Бужанах» топичну назву певної частини Дулібів²⁾ — хоч і се об'яснення також можливе.

Племенним іменем не можу вважати також і «Лучан» — Λευζεννοί Константина Порфирородного, як вважають деякі дослідники (і я сам ще не давно), звязуючи з Улучичами (вар. Уличів) Повісті³⁾. Бо з того вквітці виходило б таке, що Лучане = Лучичі поставили по імені свого племені місто Лучеськ, а від Лучьська звали ся потім Лучанами. Таких городів, прозваних по імені племені ми у нас не знаємо. Очевидно — се також назва політична, взята від города — політичного центра Лучьська. Дуже можливо одначе, що подібність імені Уличів і Лучичів, Лучеська, і близьке територіальне сусідство їх вплинуло на те, що сі два імена мішали ся, і поруч різних інших варіантів імені «Уличі», появили ся й «Улучичі», а їх стали толкувати новітніми часами як «Лучан», так як варіант Угличів вязав ся в звукову асоціацію з Угличом⁴⁾.

Який племенний підклад мала територія Лучан, сказати напевно годі. Недавно ще з значною певністю говорили ми, що територія Деревлян на заході не йшла далі поріччя Горини. Тепер викрите в поріччю Стира похо-

1) Про те, як територіально й хронологічно могли сі політичні назви комбінувати ся, див. Історію України-Руси т. І с. 122—3.

2) Нпр. Ивановъ op. І. с.

3) Про різні теорії — див. Історію України-Руси І с. 381—2; висловлені там мною погляди о стільки змінюю тепер, що не признаю самостійного значіння за варіантом: «Улучичі», «Улучичі», й держу ся тільки «Уличів» — див. с. 176—9 другого видання.

4) Про сі варіанти — там же.

ронного обряду дуже близького до деревлянського¹⁾ змушує бути обережнішими. Хто зна, може, і в поріччю Стира були Деревляне. За тим, що були тут Дуліби, окрім пізнішої політичної звязи Лучська з Волинею (сам по собі аргумент зовсім маловажний) промовляла б хіба географічна близькість поріччя Стира до дулібського Побужа. Про інші племена (нпр. про Уличів) тяжко тут думати, а мало правдоподібним здається мині, аби Повість *унустила* імя племені, яке сиділо тут.

Справа розселення Уличів в головнім представляєть ся ясно. Повість (в новгородській версії) каже, що вони сиділи «по Дніпру вънизъ, и посемъ преидоша межѣ Богъ и Днѣпръ». Сьому відповідає вагання між Дніпром і Дністром при означенню осад Уличів в полудневій і північній версії Повісти. На нових осадах знає їх і Константин Порфирородний, вчислюючи сусідів Печенігів на правім боці Дніпра в таким порядку: Русь (Поляне), Уличі, Деревляне, Лучане (De administr. imp. cap. 37). Його звістка дозволяє нам також і зорієнтувати ся між численними варіантами уличського імени в копіях Повісти: Οὐλίτσι Константин відповідають Уличам Повісти, тим часом як такі варіанти як Угличі, Улучі являєть ся уже результатом етимологізовання (Volksethymologie) книжників.

Отже Уличі сиділи на нижнім Дніпрі, і з часом — але не пізніше 1-ої половини X в. пресунули ся відти «між Бог і Дністер». Тут одначе виникають різні питання. Насамперед як розуміти се «по Дніпру вънизъ»? Найпростіше було, з становища книжника, що писав се на правім боці Дніпра в Києві, толкувати се так, що Уличі сиділи на правім боці нижнього Дніпра. Можна б толкувати, що сиділи вони по обох боках Дніпра, але се було б мале натягання тексту, мині здаєть ся. Друге — чи Уличі, відступаючи з нижнього Дніпра, відступали на свою ж таки територію, чи на чужу? Мовчанне Повісти про якусь иньшу племенну територію промовляло б скорше за першим толкованем: що се була концентрація Уличів в певній частині на їх же племінній території. Тому, що причиною сього переходу їх треба найправдоподібніше вводити печенізький натиск першої половини X в., напрям їх міграції треба міркувати не просто як західній, а борше північно західній — на середне і горішнє поріччя Бога.

При таким толкованню Уличі дістають великий простір на правім боці Дніпра і по Богу. В великості території нема одначе нічого неможливого — се колонізаційна периферія, де колонізація мусіла бути найбільше екстенсивна — і рідка. Але зістаєть ся голим ліве побережжя Дніпра. Хто сидів там? На се ми не маємо відповіді.

---

1) Див. вище.

Не що давно проф. Завітневич пробував підперти археологічними доказами існування осібного племені «Суличів»¹⁾. Але так як саме се імя виникло з хибного варіанта («съ Суличи» замість «съ Уличи», въ Радивил. и Акад. кодексі, під 885 р.) — так і археологічні докази д. Завітневича не були стійні (вказаний ним похоронний тип звістний і далі на північ, в сіверянських землях). Поріче Сули належало до Сіверян, а лівого берега нижнього Дніпра не маємо поки що підстав зачисляти до їх колонізації.

Може бути, з часом сю справу прояснить археологія, — але мусить вона для того бути значно ліпшою, ніж та яка дуже часто культивується тепер в Росії.

Мих. Грушевський.

У Львові, 18 (31) XII. 903.

---

1) Существовало ли славянское племя Суличи — Труды VII съезда т. I.
Сборник по славистике.

Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студиях Східньої Європи.

Давня і глибоко закорінена манера — об'яснити відміни в культурі відмінами етнографічними і появу їх виводити від перемін в кольонізації — від появи нового народу, що мовляв приніс з собою сі нові культурні здобутки, звичаї і обряди. Був час наприклад, коли меґаліти звязували спеціально з Кельтами, бачили в них їх виключну власність і де були меґалітичні будови, припускали давнійші кельтські осадн. Появу в західній Європі металічної культури, домашніх зьвірят уважали здобутками, принесеними якимись новими племенами, якоюсь великою міґрацією. Не що давно висловляли ся здогади, що й неолітична культура була принесена в Європу якоюсь близше нам незвісною міґрацією, що стара палеолітична людність полишила західню Європу під впливом змін в кліматі і фавні, й її місце зайняла та нова неолітична людність, прийшовши — з Азії наприклад, що все ще лишаєть ся такою *vagina gentium* для Європи.

Звичайно такі теорії упадають, в міру того як збільшаєть ся запас наших відомостей. Після того як меґаліти показали ся не тільки в Західній Європі, а і в північній Африці, на Кавказі і в Індії, — ніхто на бачить в них слідів кельтських міґрацій. Богатші нахідки, докладнійші студії показали нам повільний розвій домашнення зьвірят в Європі, ще докладнійше — повільне росповсюдження перших металів міді й бронзи, їх щоб так сказати — ендосмозу в кам'яну культуру¹⁾. З того часу як знайшли ся в західній Європі переходові типи між останніми стадіями палеолітичної культури (Magdalénien, по звичайній, загально-звісній схемі) і неолітом — типи т. зв. Tourassien і Tardenoisien, пропав той hiatus, той розлом між палеолітичною й неолітичною культурою, що змушував до здогадів про радикальну переміну залюднення Європи на сім переломі²⁾, і коли тепер ще

1) Багато інтересних спостережень на сю тему в працях Мат. Муха (Much) — *Die Kupferzeit in Europa* нове вид. 1898, Jena, і *Die Heimat der Indogermanen*, 1902 і 1093, (дарма що з остатніми висновками його про індогерманську правітчину тяжко погодитись).

2) Gab. et Ad. Mortillet *Le préhistorique*, вид. 1900, і *Musée préhistorique*, 2 вид. 1902. пор. статю Capitain-a в *L'anthropologie*, 1901.

далі говорять про нову міграцію на порозі неолітичної культури, то вже з огляду на такі справді реальні факти як появу довгоголового типу¹⁾ — хоч і тут можна ще спорити ся, чи дійсно ці факти змушують до такої теорії, і т. д.

Подібно як ці кардинальні зміни в історії людської культури, поясняли ся й факти більше місцевої культурної історії Східної Європи, які відкривають нам археологічні дослідн. Зміни в культурі, в техніці, в похоронних обрядах толкували ся змінами в колонізації, поквапно звязували ся з етнографічними іменами, переказаними нам історією. І так дієть ся до нинішнього дня. Так оден з визначних археологів російських недавно ще доводив, що бронза була принесена новим народом, отже похорони бронзової доби (такими уважає він похорони з червоними скелетами) належать иньшому народу ніж похорони камяної доби²⁾. Ранню залізну культуру й похорон все ще досить серіозно (хоч не всі — декотрі тільки конвенціонально) уважають скитськими. Старші похоронні типи признають Кімерійцям — тільки в тім нема згоди, котрі саме — бо тим часом як одні признають їм похорони камяної доби (скорчених скелетів), иньші — бронзової, а иньші знов найранійшої залізної³⁾. Скоро відкриті були оселі з мальованим начиннем чи так звані точки («площадки») з «передмікенською культурою» — не встигли ще дослідити їх території, району їх розширення, ані самої тої культури, а вже виступили цілим рядом здогади про їх етнічну приналежність: одні побачили тут Неврів, иньші — Греків з перед міграції на Балкан, иньші — Словян, і т. д.⁴⁾.

Скороспішність виводів річ взагалі дуже звичайна в початкових стадиях науки, але не конче користна. І в данім разі таке передчасне приліплювання етнічних титулів до археологічних типів не тільки безплотно забирає енергію дослідників, а і вносить часом непотрібну заплутанину в археологічний матеріал та відсуває те, що передовсім на його підставі має бути і може бути зроблене — образ розвою культури на певній території,

1) О. Шрадер одначе в своїй новій книжці (Reallexicon der indogermanischen Altertums-kunde, 1901) все ще приймає принесення неолітичної культури новою людиною — на підставі різних другорядних культурно-історичних обставин, в роді браку почуття для штуки у неолітичного чоловіка (с. 825).

2) Записки русского археол. общества т. XII вип. 1—2, с. 393 (реюме реферату Н. Веселовского).

3) Нпр. реферат Бранденбург'а в I т. Трудів XI съѣзда с. 167, Городцова в Извѣстіях XII съѣзда с. 159, замітки Самоковсова в II т. Трудів XI съѣзда с. 92. Nadaszek Złote akarby Michalkowakie, 1904, передмова. Вибераю найновійше.

4) Хвойка Каменный вѣкъ средняго Приднѣпровья — Труды XI съѣзда т. I, Спичинъ Разселеніе древнерусскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1899, VIII) ст. 393, фонъ Штернъ Раскопки въ сѣверной Бессарабіи въ связи съ вопросомъ о неолитическихъ поселеніяхъ съ керамикой домикенскаго типа — Извѣстія XII съѣзда с. 89.

незалежно від етнічної номенклатури II. Взагалі археологічний матеріал для Східної Європи поки що такий іще бідний, а що важливіше—в переважній частині так лихо спрепарований¹⁾, що увага дослідників передовсім мусить бути звернена не так на роблення далеких висновків, як на удосконалення методів і системи дослідження, бо ні в одній мабуть іншій сфері ненауковість дослідження не являється таким непростимим і непоправним гріхом, як власне в археології: справедливо підносили, що тим часом як лихо описані монументальні чи писані пам'ятки можуть бути з часом описані чи видані краще далішніми дослідниками, а недокладна обсервація або хемічний аналіз можуть бути заступлені кращими—недокладно переведена розкопка безповоротно вищити дорогоцінний, і може бути—одиноким в своїм роді матеріал, даючи замість цінного факту з історії людської культури малоцінні *bibelots*²⁾.

Спеціально в справі змін культурних форм і обрядів треба все пам'ятати—з одного боку, що від неолітичної доби (досить пізньої, з другої половини II, коли ми вперше маємо багатший археологічний матеріал) і аж до гунського знаходу ми не маємо вповні виразних безсумнівних вказівок, чи історичних, чи археологічних, на якусь *масову* вповні *чужеродну* міграцію в східній Європі. По друге—що вже від дуже ранніх часів, в кожному разі—від другої половини неолітичної доби, були сильні *культурні впливи*, *культурна ендосмоса* як в західній Європі так і в східній.

Справді, супроти того що з ідеєю індоевропейської праявності в передній Азії приходиться ся попроситись, і все більше правдоподібним (і в науці прийнятим) стає погляд, що Індоевропейці жили десь в східній Європі ще перед своїм розселенням, а їх культурна еволюція на праявності йде геть в глибину неолітичної культури, *тобто можливо*, що значна частина східної Європи—чи південної, як хочуть одні уміщати сю індоевропейську праявність, чи західно-південної, чи східно-південної—як хочуть інші³⁾,—мала індоевропейську людність від пізньої неолітичної доби аж до гунського знаходу. А в такому разі культурна й побутова еволюція сходиться на культурні *впливи*, *чужеродні домінанти*, і вкінці—просто таки *еволюцію* життя, і про різкі етнографічні відмінності й міграції можна поки що говорити хіба лише гіпотетично.

1) Пор. критичні замітки в Записках Наукового товариства ім. Шевченка т. LIII, с. 5, т. LV с. 2 (бібліографія).

2) Дуже серйозні гадки висловлює в сій справі звісний французький антрополог Манув'є в статі *La protection des antiques sepultures et des gisements préhistoriques*—*Revue de l'Ecole d'anthropologie*, 1901, VII.

3) Сучасний стан цього питання представив я в I т. моєї «Історії України-Руси» і в новім виданні його, що від часу написання сєї статі вже вийшло, використовую нові спереження в сій справі.

Візьмім найстарше етнографічне ім'я, передане нам історичними відомостями—Кімерійці. Лишаю вже на боці, що ми не знаємо, чи дійсно існував в чорноморських краях взагалі такий конкретний нарід, що се не зовсім певно, бо ся пара імен — Скитів і Кімерійців, могла бути попросту пересаджена, псевдонауковою комбінацією грецьких письменників, на північне побережжя Чорного моря з малоазійських країв, де вона дійсно існувала¹⁾. Але й існувавши реально, Кімерійці могли бути такимиж Іранцями як і Скити (як то з рештою й припускають декотрі дослідники), або в кождім разі Індоевропейцями. Появу скитського імени в Європі также властиво тільки з дуже великими обмеженнями можна признавати міграцією. Уважнійше придивляючи ся колонізаційним і культурним відносинам чорноморських степів, новіші дослідники все рішучійше підносять ту гадку, що виступ Скитів, потім Сарматів, вкінці Алянів — були змінами більше політичними, переїнами зверхніх орд, а радикальних змін в людности властиво не було. Правдоподібно, іранська людність держала ся в чорноморських степах протягом цілого сього часу. Розумієть ся вповні можлива туранська, урало-алтайська домішка в сій кочевій людности, але поки що сконстатувати її ми не можемо з певністю, ані не можемо вказати її величини й значіння. Правда, важним фактом являєть ся те, що в ранній залізній культурі виступає незнаний нам перед тим в сих краях короткоголовий антропологічний тип, але ж бо взагалі ми так мало маємо антропологічного матеріалу з ранішних часів²⁾, що й тут тільки гіпотетично можемо говорити, що в неолітичній добі в східній Європі жив чоловік довгоголоий, а в металічній з'явила ся в степах короткоголова людність. Ще менше доказової сили мають иньші факти — приміром звязь східноєвропейського стилю скитських часів з середноазіатським, бо тут для об'яснення вистали б і самі культурні впливи³⁾, і т. и.

Але й припускаючи, як вповні *правдоподібно*, туранську домішку в степовій людности скитсько-сарматських часів, зістаєть ся в цілости *можливість*, що від неолітичних часів до вповні історичних IV віка, людність

1) Про се питання див. в I т. моєї Історії України, с. 46—7, першого вид.

2) Див. новішу розвідку Талька-Грінцевича Przyczynki do poznania świata kurhanowego Ukrainy (Materiały antropologiczno-archeologiczne, IV, 1900). З похоронів неолітичної та переходнової доби, до тепер розкопаних, мабуть добрих 95% мають примітку, що кости небіжчиків так погнили, що їх не можна було помірати, або й зовсім промовчуєть ся антропологічна сторона находок. Чи не тому такий величезний сей процент, що помірати кости тяжше, як вибрати з могили кілька кам'яних чи бронзових предметів? і чи не міг би він бути *де що меншим*, як би серйозніші вимоги ставили ся до розкопок?

3) Лишаєть ся япр. непевним, а навіть і сумнівним, аби скитська орда, переходячи з Азії в Європу, себто десь в VIII — VII вв., принесла вже з собою сю середноазійську техніку; вона прийшла в Європу мабуть пізнійше, і то — зовсім можливо, дорогою зносин, а не міграції.

полудневої й полуднево-західної частини Східної Європи в головній була з індоевропейської родини, і значить—стрічалися тут одноплеменні етнографічні групи. Між ними мусіли бути відмінні (бо етнографічна диференціація мусіла зазначитися ще перед індоевропейським розселенням), але не так сама по собі різка, щоб аргію мати право зв'язувати з нею якісь різкі культурні відмінні. Там де вони були вже в тих часах близького споріднення і сусідства, вони свій початок ведуть властиво, знов таки, від чужих культурних впливів і чужородних домішок, отже зводять питання знову до міжнародної культурної ендосмоси.

Я не перечу — ба навіть надіюся, що з розвитком більше систематичних і докладних, науковіше ведених археологічних розслідувань — коли удасться устатувати наступство певних культурних форм і їх територіальний розклад, географічні райони, — не в одній разі може удасться зв'язати певні культурні й побутові форми з певними племенами, як їх *виключну* прикмету і власність. Але се діло будучности. Поки ж що ми з певністю можемо вказати, здасться, тільки одну серію археологічних фактів — зв'язану як раз з першою *напевно* звісною нам чужеродною міграцією — тюркською: се впускні й інші могили з похороном небіжчика з конем і кам'яні баби (хоч і тут ближші хронологічні вказівки дати й докладнішу етнографічну приналежність виказати мають дальші дослідження: чи маємо зачинати від Печенігів, Чорних Клобуків і Половців тільки, чи брати ся до перших етапів турецької й взагалі північно-азійської міграції). Те що перед тим — се ряд фактів культурної еволюції *території*, які тільки гіпотетично або *частково* вяжуться з етнічними групами чи поодинокими народами.

Візьмем найстарший досі нам звідний тип поховання — погребання скорченого трупа. Що з ним можна зробити? Він носамперед дуже мало характеристичний, бо так зване утробне положення трупа — найбільш характеристичне, рядом перехідних положень переходить в випростоване; ніякої характеристичної обстановки також нема¹⁾. З другого боку територія їх розширення розлазить ся *in infinitum*: поховання скорчених небіжчиків східної Галичини²⁾ дають перехід до подібних поховань західноєвропейських, що заводять нас до крайніх границь європейського суходолу. Якеж можливе тут етнічне означення? Сі поховання могли належати кожному народови, який ми в даній стадії культури в даній місцевості припустимо. А стадія культури не так докладна, бо коли в одних похованнях цього типу

1) Див. Бранденбургъ Объ аборигенахъ Киевскаго края — Труды XI съѣзда т. I.

2) Demetrykiewicz Neolityczne groby szkieletów t. zw. siedzących (Hockergräber) — Materiały antrop.-archeologiczne т. III.

маємо культуру неолітичну, в інших, видно, дожив він до початків металічної культури.

На Чорноморю на сей похоронний тип осідає з часом новий похоронний обряд — обсипування чи обмазування небіжчика червоною фарбою. Осідає він на попередній тип так легко, що ледви чи можна думати про якийсь перелом колективізаційний¹⁾; на цілій простороні яку, обіймає сей новий обряд — в кождім разі ні. Локалізується він докладніше, ніж похорон скорчених небіжчиків, хоч докладних границь його, розуміється, ще зовсім не маємо. Бачимо його на степовім Чорноморю, від Кубанщини до Бесарабії; на Подіпровю він сягає південної Київщини, в басейні Донця звістний він в Ізюмському повіті; в лісовім поясі й на заході — на Волині і в Галичині його не знаємо. В приморських місцях сей похорон виступає в обстанові переходової доби від неоліта до металічної культури; далі на північ в масі видержана обстановка без-метальна, так що тяжко думати, аби ці похорони належали до металічної культури²⁾.

І знову я питаю — яка можливість зв'язати сей похоронний обряд, хоч і такий характеристичний, з якоюсь певною етнічною групою як його власність? Що за наріз посади ми в сій переходовій добі від каменя до металю на тій простороні від Кубани до Бесарабії, від моря до поріччя Роси й середнього Донця?

Перед кінцем неолітичної доби виступають оселі з «перед-мікенською» культурою. Се тип найбільше характеристичний з цілої ранньої культури нашої території, найрізніше відграничений від інших культурних типів³⁾. Сі глиняні будови, багаті форми посуду, пишна кольорова і різьблена орнаментация, глиняні статуетки — все виникає так нагло й несподівано на тлі нашого неоліта, що, дійсно, легко підсуває гадку про якусь міграцію. Але так як стоїть справа з ним тепер, яку таку народність винайти, щоб її признати сю культуру, яко її спеціальну власність? Поріче (правобічне) середнього Дніпра, Поділе, Бесарабія, Буковина й Волощина, Семигород⁴⁾ —

1) Ся повільність переходу від старшого обряду до фарбування небіжчика виступає нпр. в недавніх похоронах Еварницького — Труды XI съезда т. I.

2) Як приймають нпр. Бранденбург (ор. с.) і Веселовский (Записки рус. археол. общ. XII, вып. 1—2 с. 892—8).

3) В київській неолітичній оселі (при Кирилівській улиці), судячи з оповідання Хвойки, знайшли ся однак якісь початки мальовання посуду. Може бути, що дальші нахідки тісніше зв'яжуть сю культуру з попередніми стадіями місцевого життя і дадуть переходові типи до пізніших. Поки що такі переходові типи чи властиво далекі відгомони можна шукати хіба в спіральних і круглих орнаментах посуду похоронних піл, та в рідких і незавадів певних нахідках глиняних статуеток.

4) Хвойка Каменный вѣкъ (Труды XI съезда, т. I), комуникати Доманицького і Біляшевського в Археологическій летописи Юж. Россіи р. 1899—1901, фон Штерна в Извѣстіях XII съезда с. 87, Ossowski Sprawozdanie z wycieczki paleontologicznej po Galicyi (Zbiór wiadomości do antropologii krajowej т. XIV, XV, XVI і XVIII), Demetrickiewicz Poszukiwania

се район з ясно вираженою однаковістю сеї культури. Кого тут посадити, щоб се було бодай чимсь трошки більшим від простої гіпотези?

Мині здається дуже правдоподібним, що се культура мала чужий, імпортований початок, але розвинула ся серед місцевої людности, розвинула ся досить широко, як показують численні оселі й робітні (гончарські печі) сеї культури, й могла дорогою зносин і торгівлі передавати ся з одного місця на друге, незалежно від етнографічної приналежності.

Розширення міді й бронзи на нашій території може, здається, як раз служити доказом, що географічне сусідство, торговельні дороги й зносини, а не етнографічна приналежність — грали головну роль в культурній еволюції, в присвоюванню здобутків вищої культури, і т. д. Один район бронзової культури бачимо на західнім краю її, під Карпатами, в сусідстві угорської і взагалі середодунайської бронзової культури (старшої й пізнішої)¹⁾, другий — на сході, в басейні Дона й Донця, в сусідстві кавказького бронзового вогнища²⁾. Мідяні й бронзові вироби йшли також, очевидно, і з чорноморського побережжя і *новомі* всякали в стару палеолітичну культуру — бачимо се на похоронах з червоними скелетами, на оселях «передмікенської культури» і т. д. Процес розширення бронзової культури йшов так повільно в краях даліше положених від її вогнищ (як поріччя Дніпра), що перше ніж вона опанувала тутешній побут, прийшло й залізо, так що подекуди бачимо, як воно безпосередно осідає на кам'яній культурі³⁾.

Підемо іще далі. Те що зветь ся звичайно скитського культурою — се стріча двох культурних течій, одної з полудня, від чорноморського побережжя — геленістичної, другої — східної, що йшла з передньої Азії, споріднена з одного боку — з перською, з другого боку — з урало-алтайською технікою й стилем. Різні комбінації сих двох течій в нашій Чорноморю —

---

archeologiczne w powiecie Trembowelskim (Materiały antrop.-archeolog. т. IV), про буковинські нахідки друкують ся реферат Р. Кайндля в Mittheilungen der Central-Comission за р. 1902, про молдавські — G. Buțureanu Notiții asupra săpăturilor și cercărilor făcute la Cucuteni (Arhiva societății științifice și literare din Iași, 1889), про сенигородські — J. Deutsch Prähistorische Funde aus dem Burzenlande (Mittheilungen der Wiener Anthropol. Gesellschaft т. XXX—I. Про розширення мальованої посудини й спірального орнаменту далі на захід. див. Much Heimat der Indogermanen, розд. III. Незадовго має вийти в Матеріалах до українсько-руської етнології розвідка Ф. Вовка про «передмікенську культуру» взагалі.

1) Pułaski Wiadomość o dwu zabytkach brązowych na Podolu (Pamiętnik Fizyograficzny т. IX), Przybyszewski Skarb brązowy znaleziony na prawym brzegu Dniestru pod Unizem (Teki konserwatorska т. I), Грушевський Бронзові мечі з Турецького пов. (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XXXIII). Про нахідки в Угорській Русі особливо Hampel Trouvailles de l'Age du bronze en Hongrie 1886, Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn, 2 вид. 1890, і угорське видання, доповнене новітніми нахідками — A bronzakor emlékei magyarhonban (Пам'ятки бронзової доби Угорщини), т. I—III до 1896 р.

2) Роскопни Городцова в Ізюмському повіті — Извѣстія XII съѣзда с. 156.

3) Нпр. похорони с. Гатного і Янкович в Київщині — Труды III съѣзда I, протоколи с. 80, і Антоновича Археол. карта Киев. губ. с. 21.

чи то чисто механічне сполучення, чи більш тісне, з обопільними впливами їх на себе — се те характеристичне, що зветь ся «Скитською».

Та воно характеризує тільки техніку, стиль чорноморського побережжя й середнього Подніпров'я певного часу, але чи було виключною власністю Скитів, в тім можна дуже сумніватись. Я наприклад не важив ся б ніяк припустити, що в полудневій Київщині і в Подтавщині, де ми стрічаємо похорони в сею культурою, ходили й ховали своїх небіжчиків скитські орди. Так само і з самим утворенням сеї культури. Грецькі впливи ішли з чорноморського побережжя в глибину східної Європи, певно, не потребуючи в тім ані якогось спеціального посередництва скитської людности, ані обмежуючи ся її територією; вони починають ся від початків грецької колонізації й найбільшої інтензивности доходять, як показують може найбільше виразно керамічні нахідки, як раз в часах перелому в степових відносинах—коли зникли скитські орди й на перший план виступали сарматські, в IV—III вв.¹⁾ Переднеазійська металічна техніка в іранських кочових ордах, що рухали ся як оден потік лави від Туркестану до Подунав'я, — мала, певно, дуже наручний міст для свого переходу в Чорномор'є, але чи одинокою дорогою ішла? А ще більше питання — чи круги її впливів сею кочовою людністю обмежались? Мабуть ні....

Се так як було і з «Готським» стилем. Готські племена понесли його на захід в Європу, спопуляризували його, але народив ся він без них, і на Чорномор'ю був він в певних часах прийнятий не тільки Готами — був тут місцевим стилем взагалі в III—IV вв.....²⁾

Коли хронологія культур, чи їх наступство усталені будуть докладно, а їх територія також, тоді комбінуючи дані історичні й лінгвістичні та на підставі їх означуючи територію і час колонізації того чи иншого народу (о скільки се можна буде докладно зробити), ми будемо бачити, о скільки покривають ся ці колонізаційні території районами певних культур, чи культурних типів. Тепер ми можемо з більшою або меншою *правдоподібністю* говорити тільки, що та чи инша культура *заходила* на територію тої чи иншої народности, розвивала ся серед неї. Так ми можемо се сказати про ту геленістично-азійську амальгаму, що вона розширяла ся серед кочовничої степової людности IV—II в., мабуть іранської, ріжних колін.

---

1) Див. цінну статтю фон-Штерна: Значеніє керамических находокъ на югѣ Россіи для выясненія исторіи черноморской колонизаціи (Записки одес. общ. исторіи т. XXII).

2) Для хронології його інтересна стаття фон-Штерна: Къ вопросу о происхожденіи «готскаго стиля» предметовъ ювелирнаго искусства (відбитка монети з к. III поч. IV в.) — Записки одесскаго общества исторіи т. XX. Інтересні прототипи цього «готського» стилю подає Морган з своїх нових розкопок ахеменидських могил Персії—La délégation en Perse 1897 à 1902, par J. de Morgan, 1902, с. 80, 92 (золоті, інкрустовані камінням річі, з IV віка перед Хр. по його хронологію).

Так здасть ся мнї дуже правдоподібним, що похоронні поля, викриті на території верхнього й середнього Буга й на середнім Подніпров'ю — належать Слов'янам на їх правітчині, перед розселенням: культура сих піль не має ніяких спеціальних характеристичних прикмет, переходячи через різні стадії від переходової доби від каменя до металу аж до часів безпосередно перед великим рухом народів, але територіально і хронологічно вони вповні можуть належати до слов'янської колонізації з перед розселення, хоч і не знати, чи будуть вповні відповідати її території¹⁾. Але наприклад що до культури мальованої посуду (т. зв. передмікенської) — то вже дуже трудно судити, хочби для подніпрянських осель — чи маємо тут з праслов'янськими, чи пра-індоевропейськими осадами, не кажучи вже що дуже тяжко видумати таку колонізацію, яка б покрила ся районом розширення сеї культури.

Так само тяжко говорити про культуру таких *жуг* як Кімерійці або Неври, котрих території не знаємо і ніяких ближших відомостей про них не маємо.

Повторяю — ми повинні лишити археології те, що вона мусить і може нам дати — історію культури певної території; нехай вона се зробить свободно, не в'язучись історичними відомостями, а з її поступами буде видно, що можна буде з неї витягнути для передісторичної етнографії. Не мучмо її на Прокрустовім ложі наших історичних відомостей, не вибираймо з неї поодинокі подробиць, які здають ся нам придатними для певних історично-етнографічних комбінацій. Вона повинна передовсім слідити культурні типи й явища для них самих.

І для успішного її слідження передовсім мусять бути поставлені більше наукові, більш високі вимоги самим методам розроблення, видобування археологічного матеріалу.

Мих. Грушевський.

2(15)/XI.903.

1) Мос: Похоронне поле в с. Чехах (Записки тов. ім. Шевченка т. XXXI), Szaranie-wicz Cmentarzyska przedhistoryczne we wsiach Czechach i Wysocku (Teka konserwatorska II), Das grosse prähistorische Gräberfeld zu Czechy (Mittheilungen der Central-Commission, 1901), Бѣлшескій Дюнный стоянки по берегамъ рѣки Зап. Буга — Труды XI съѣзда т. I, Хвойка Поля погребеній въ среднемъ Поднѣпровѣ — Записки русскаго археол. общества т. XII.

Dusza matki i dusza niemowlęcia.

Przyczynek do dziejów animizmu

napisał

Stanisław Ciszewski.

I.

Utrzymuje się dotąd wśród warstw ludowych europejskich wierzenie, iż duch matki, zmarłej przy połoгу, wraca z tamtego świata na ziemię, aby pielegnować pozbawioną macierzyńskiej opieki sierotę.

Według ludu polskiego, zamieszkującego gubernię płocką¹⁾, zmarła podczas rodzenia dziecka matka zjawia się nocami u kolebki niemowlęcia i karmi je swą piersią. Tego samego mniemania są mieszkańcy Wołynia²⁾, którzy atoli sądzą, iż pokarm taki nie idzie dziecięciu na zdrowie. Żółknie ono jakoby od takiego pokarmu, schnie i wkrótce umiera. Wieśniacy niemieccy³⁾ i czescy, miejscami przez sześć, a miejscami przez dwa tygodnie, licząc od dnia śmierci położnicy, ścielą dla niej na noc jaknajstaranniej łóżko i stawiają przy niem pantofle, w tem przekonaniu, że przez taki właśnie przeciąg czasu, zmarła matka przychodzi co noc o północy pielegnować swe dziecię i może tego wszystkiego potrzebować. Łóżko, zasłane dla zmarłej, bywa rano pogniecione, co jest najlepszym dowodem, iż spoczywała na niem rzeczywiście. Zresztą słyhać nawet nieraz jej kroki, a niekiedy słyhać także wyraźnie, jak dziecko ssie podaną mu pierś. W Radomskim⁴⁾

1) A. Petrow, Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, Kraków, 1878, II, dz. III, 129, nr. 67.

2) Z. Rokossowska, Zbiór wiadomości do antropologii, Kraków, 1887, XI, dz. III. 196.

3) G. Lammert, Volksmedizin und medizinischer Aberglaube in Bayern, Würzburg, 1869, 177; A. Wuttke, Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart, Berlin, 1900, 470.

4) O. Kolberg, Lud, Serja XX. Radomskie, Kraków, 1887, 133; porów. J. Karłowicz, O człowieku pierwotnym, Lwów, 1903, 94. Porów. jeszcze co do Polaki i Litwy S. Zdziarski, Wiśła. Warszawa, 1900, XIV, 344.

i na Słowaczynie¹⁾ opowiadają, że zmarła matka, przybywszy w odwiedzin do dziecka, siada przy jego kolebce i kołysze ją. Czasami nie poprzestaje ona na karmieniu i kołysaniu sieroty, lecz ją nawet myje. Pragnąc jej umycie dziecka ułatwić, stawają w Czechach²⁾ przy kolebce osieroconego niemowlęcia wodę, a obok wody kładą gąbkę. We Frankonji³⁾ znowu, w przewidywaniu, iż zmarła położnica, udając się w odwiedzin do dziecka, może potrzebować obuwia, kładąc trupa położnicy do trumny, wzuwają mu na nogi nowe trzewiki i pończochy. Zdaniem ludu bawarskiego⁴⁾, jeżeli po śmierci matki źle się w domu obchodzą z osieroconem przez nią dzieckiem, przychodzi ona po nie i zabiera z sobą na lepszy świat, aby się niem mogła opiekować sama. Wywoływać ją zaś ma z mogiły, według Prusaków⁵⁾, płacz osieroconego niemowlęcia. I na Węgrzech⁶⁾ powszechnem jest mniemanie, że skoro umrze położnica, podaży niebawem za matką wydane przez nią na świat dziecię. Śmierć dziecka uważaną jest w takich razach na Węgrzech za rzecz całkiem naturalną, a nawet pożądaną.

Jak widać z przytoczonej przez nas garstki europejskich wierzeń ludowych, duch zmarłej matki, powracający na ziemię w odwiedzin do dziecka, w wyobraźni prostego Europejczyka, posiada charakter dobrotliwy. Odwiedziny ducha zmarłej położnicy są też przezeń raczej pożądane, niż niepożądane i zrzadka tylko, na przykład w Niemczech⁷⁾, osierocona rodzina usiłuje się od nich zabezpieczyć, kropiąc ziemię przed drzwiami, wiodącymi do chaty, święconą wodą. Wprost przeciwny, bo złośliwy i demoniczny charakter posiada natomiast dopominający się o swe dziecko duch zmarłej położnicy w wyobraźni człowieka pierwotnego. Przeświadczenie, iż może on zjawić się w jego mieszkaniu, napełnia człowieka pierwotnego strachem i każe zawczasu szukać środków, któreby go od wizyty takiego nieproszonego gościa mogły zabezpieczyć raz na zawsze. Oto, jak sobie w podobnych wypadkach radzą Indianie paragwajscy, zwani Lengua⁸⁾. Wierzą oni, iż duch matki, zmarłej w połogu, powraca co noc na świat, poszukując sieroty, i niepokoi żyjących. Chcąc się od takich niepożądanych odwiedzin ducha zmarłej położnicy zabezpieczyć, grzebią żywcem wraz z jej trupem osierocone niemowlę, kładąc je na ręce zmarłej matki, którą chowają zazwyczaj w pozycji siedzącej.

1) B. Niemcowa, Časopis českého Musea, Praga czeska, 1859, IV, 506.

2) J. Houszka, Časopis českého Musea, 1853, III, 476.

3) Wuttke, l. c. 470.

4) Wuttke, l. c. 470.

5) J. G. Grässe, Sagenbuch des preussischen Staats, Głogów, 1871, II, 1051, nr. 1288.

6) R. Temesvary, Volksbräuche und Aberglauben in der Geburtshilfe und der Pflege des Neugeborenen in Ungarn, Lipsk, 1900, 119.

7) Wuttke, l. c. 470.

8) T. Koch, Die Lengua-Indianer in Paraguay, Globus, 1900, LXXVIII, 220.

Grzebanie żywcem nowonarodzonych niemowląt wraz z ciałami ich matek praktykuje się także u Eskimów grenlandzkich. Misjonarz D. Cranz¹⁾ tak o tem pisze: «Niemowlę, które w chwili śmierci matki nie jest jeszcze w stanie spożywać stałych pokarmów... grzebane bywa żywcem albo jednocześnie ze zwą radzicielką, lub też nieco później, gdy ojciec dziecięcia nie może sobie z niem poradzić, a nie jest w stanie patrzeć dłużej na jego cierpienia». Zdaniem Cranza, przyczyną, która ojca-Eskima zniewala do grzebania swego dziecka wraz ze zwłokami jego zmarłej matki, ma być brak karmicielki, a po części uczucie litości.

Zapewne, że brak matki-karmicielki utrudnia wielce wychowywanie niemowlęcia, ale można ją przecież zastąpić mamką. Co się zaś tyczy uczucia litości to wątpimy bardzo, aby mogło ono tutaj wchodzić w rachubę, ponieważ człowiekowi pierwotnemu uczucie to jest najzupełniej obce²⁾. Naszem zdaniem, Eskimów, podobnie, jak Indjan Lengua, do grzebania żywych niemowląt wraz ze zwłokami matek skłaniała obawa przed ciągłymi odwiedzinami ducha zmarłej matki i dopominaniem się przezeń o dziecko.

Faktem tedy jest, iż, w celu zabezpieczenia się od niepożądanych odwiedzin ducha zmarłej położnicy, człowiek pierwotny nie przebiera w środkach. Aby mieć spokój nie waha się poświęcić nawet życia swego dziecka.

Aczkolwiek jednak odczepienie się raz na zawsze od złośliwego ducha położnicy, dopominającego się o dziecko, jest dla człowieka pierwotnego sprawą wielkiej wagi, nie mniejszej z wielu bardzo względów doniosłości jest dlań także sprawa zachowania przy życiu swego potomka. Zaczyna więc rozmyślać, jakby pogodzić jedno z drugim, t. j. jakim sposobem możnaby się zabezpieczyć od odwiedzin złośliwego ducha położnicy nie okupując tego kosztem życia dziecka. Praktyczny zmysł człowieka pierwotnego podsuwa mu taki sposób natychmiast, a dziecięco-naiwny światopogląd jego pozwala zeń skorzystać. Trzeba uciec się do podstępu, do fikcji. Zamiast kłaść położnicy do grobu żywe niemowlę, wystarczy pogrzebać wraz ze zwłokami jej drewnianego bałwana, wyobrażającego dziecko. Zadawoli się tym sposobem ducha zmarłej, co zapewni spokój, jednocześnie zaś ocali się od śmierci dziecko. Uciekają się do takiego podstępu Pelauczycy³⁾. Przekonani oni są, że skoro kobieta umrze w położu, duch jej, tęskniąc za dzieckiem, zjawia się w domu po śmierci i woła: «mej a ngalek!» t. j. dajcie dziecko! Aby zawczasu zapobiedz pojawianiu się ducha, grzebiąc zmarłą, kładą jej po prawicy, między ramieniem, a klatką piersiową, krótki pień z mło-

1) Historie von Grönland, Barby, 1785, 302.

2) Patrz. S. Ciszewski, Wróżda i pojednanie, Warszawa, 1900, 5—8.

3) J. Kubary, Die Religion der Pelauer, w zbioropiśmie A. Bastiana: Allerlei aus Volks- und Menschenkunde, Berlin, 1888, I, 9.

dego banana, mający wyobrażać dziecko. Po lewej ręce stawiają nadto zmarłej ręczny koszyk, napełniony rozmaitemi takimi rzeczami, których potrzebować może na tamtym świecie. O ile śmierć matki nastąpiła nie przy położu, lecz później, a mimo to duch jej dopomina się o dziecko, w takim razie odprawiają nad dzieckiem zaklęcia i smarują je olejem.

II.

Podobnie, jak duch zmarłej matki rwie się z tamtego świata do osieroconego dziecka, tak samo dusza zmarłego niemowlęcia wyrwa się z krainy umarłych na ziemię do żyjącej matki, nie mogąc nawet na polach elizejskich obejść się bez jej czułej opieki.

Według Serbów¹⁾, dusza zmarłego niemowlęcia, w pierwszą noc po skonie, wraca do rodzicielskiego domu, aby possać piersi matki. Być może, iż po części dla tego, aby się od odwiedzin duszy zmarłego dziecięcia zgóry zabezpieczyć, a po części i w tym celu, aby zmarłe dziecko nie narzekało na tamtym świecie na swą rodzicielkę, iż zawczasie pozbawione zostało matczynej piersi, Zyrjaczki w Urżumie²⁾, kładąc umarłe dziecię do trumny, wstrzykują mu trochę pokarmu z piersi w usta. Podobnie postępują matki węgierskie³⁾. Skoro niemowlę umrze, lub też urodzi się martwe, matka jego, choćby była najbardziej osłabiona, wstaje z pościeli i, schyliwszy się nad zwłokami dziecka, strzyka na nie z piersi pokarmem. Według jednych jest to «ofiara dla dziecka», według innych, matka, postępująca w taki sposób, chce, aby dziecko «zabrało pokarm jej do grobu».

To, co Zyrjaczki i Węgierki czynią raz jeden zaraz po skonie niemowlęcia, gdzieindziej, matki, które straciły dziecię przy piersi, powtarzają częściej.

J. H. Spekemu⁴⁾ opowiadano, iż pewna kobieta z plemienia Njorów (l. mn. Wa-njoro), której umarły będące jeszcze przy piersi bliźnięta, trzymała u siebie w domu dwa małe dzbanki. W dzbanki te, przez pięć miesięcy zrzędu, t. j. przez taki przeciąg czasu, przez jaki kobiety z tego plemienia zwykły karmić niemowlęta, zestrzykiwała co wieczór swój pokarm, który miał służyć jako pożywienie dla zmarłych bliźniąt. Czyniła to w tym celu, aby, jak mówiła, nie prześladowały jej łaknące pożywienia dusze zmarłych

1) J. Jastrebow, Обычай и пѣсни турецкихъ Сербовъ, Petersburg, 1889, 483.

2) W. Magnickij, Повѣрья и обряды (записки) въ Уржумскомъ уѣздѣ, Вятской губернии. Вятка, 1883, 21, nr. 174.

3) Temesvary, l. c., 118—119.

4) Die Entdeckung der Nilquellen, Lipsk, 1864, II, 220.

dzieci. Indjanki z plemienia Iroków i Huronów¹⁾, którym śmierć zabrała dziecię przy piersi, nie zaniedbują także ustrzyknąć od czasu do czasu z piersi trochę pokarmu i prysnąć nim na ognisko domowe, lub grób dziecięcia, ofiarując go w ten sposób duszy swojego maleństwa. Podobny zwyczaj istnieje u Czuwaszów²⁾. Podczas uroczystości zaduszkowych, które Czuwasze obchodzą parę razy do roku, matka, opłakująca śmierć niemowlęcia, skrapia w głowach mogiłek jego swoim pokarmem.

Że przedewszystkiem pierś matczyną zdolną jest zwabić z krainy ciemności duszę zmarłego niemowlęcia, świadczy jeszcze następujący, ciekawy fakt z życia Aleutów³⁾.

W oczach Aleutów za wielki uchodzi występki, jeżeli kobieta niezamężna, urodziwszy dziecię, a pragnąc ukryć swą hańbę, pozbawi je życia i zakopie w ziemi. Według wierzeń Aleutów, dusza takiego dziecka, która po aleucku nazywa się: anikšym-aghyča, t. j. ukryte dziecię⁴⁾, wkrótce po zakopaniu trupa w ziemi, na miejscu, gdzie go pogrzebiono, zaczyna płakać zupełnie tak, jak płacze żywe niemowlę. Następnie, w postaci błędnego ognika, zaczyna błąkać się w nocy, kwilać, po wsi. Skoro ogień taki zdarzy się spotkać większej liczbie ludzi, utrwała się we wsi przekonanie, że jest to z pewnością dusza zabitego dziecka i chodzi już tylko o wykrycie winowajczyny.

Zbierają się więc w tym celu na radę ojcowie rodzin, którzy, gdy się okaże niepodobieństwem doraźne wykrycie winnej, a są tylko poszlaki, chcąc ją zdemaskować, uciekają się nawet do tortur. Dochodzi zresztą do tego rzadko, gdyż żaden ojciec nie uważa w takich razach za stosowne ukrywać występkę swej córki. Skoro winowajczyny przyzna się ostatecznie do winy, malują jej całe ciało błyszczącą farbą i wprowadzają ją na noc do opróżnionej w tym celu umyślnie przez mieszkańców, ciemnej jurty. Tutaj winowajczynię sadzają w poczesnym kącie, ogrodziwszy pewnego rodzaju parkanikiem z desek. W jednej z tych desek wyrżnięte są dwa małe otwory, przez które, znajdującą się w ogrodzeniu występna matka, musi wystawić swoje piersi. Gdy wszystko jest już przygotowane, mistrzowie ceremonji

1) Lafitan, *Moeurs des sauvages americains*, Paryż, 1724, II, 431.

2) P. M. Malchow, *Самбурские Чувашы и поэзия ихъ*, Казань, 1877, 23.

3) J. Wenjaminow, *Записки объ островахъ Уналашкинскаго отдѣла*, Petersburg, 1840, II, 139—140.

4) Porów. wierzenia: huculskie o «stratczy», t. j. dziecku, które matka «zatraciła», topiąc, lub zakopując w ziemi (J. Schnaider, *Lud*, Lwów, 1900, IV, 258) i polskie o «latawcu», czyli dziecku uduszonym przez matkę (J. Świętek, *Lud Nadrański*, Kraków, 1898, 701; J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, Kraków, 1903, p. w. latawiec) oraz o «kusidle», t. j. straszylu, powstającym z dziecka, pochowanego bez chrztu. (H. Łopaciński, *Przyczynki do słownika języka polskiego*, Warszawa, 1900. 97).

opuszczają jurte, poleciwszy dziewczynie, aby, skoro tylko «ukryte dziecko» przyleci i pocznie ssać jej pierś, schwytała je poprzez ogrodzenie i zawołała na nich o pomoc. Dziewczyna skrupulatnie spełnia dany jej rozkaz. Na jej zawołanie wpadają do jurty mężczyźni z bronią w rękę i, rzuciwszy się ku zamkniętej w ogrodzeniu winowajczyni, wyrywają z rąk jej schwytaną przez nią jakoby duszę «ukrytego dziecka», która ma mieć postać niewielkiego, czarnego ptaka. Ptaka tego wynoszą z jurty na dwór i, z jakiemiś obrzędami, o których atoli źródło nasze nie podaje bliższych wiadomości, rozrywają na drobne kawałeczki. Odtąd ustają nocne płacze i wędrówki błędnego ognika.

Aleuci przekonani są święcie, iż gdyby nie zwracać uwagi na ukazywanie się błędnego ognika i gdyby nie dopełnić zawczasu całej, opisanej tutaj ceremonii, pociągnęłoby to za sobą straszne nieszczęścia. Najpierw wyginęłaby do szczytu cała rodzina występnej matki, dalej cała wieś, która była widownią zbrodni, a gdyby podobnego występu dopuściło się więcej dziewcząt w różnych wsiach, to oczekiwałby nawet należało, jako kary, ogólnego potopu.

[illegible]

Mr. U

8701

1

2

3

4

1701

Сл. 1.

Сл. 2.

৭৭৩

Cx. 8.

Cx. 4.

Cz. 6.

Cz. 6.

000000

Ca. 7.

Ca. 8.

1970

4700

Cx. 9.

Cx. 10.

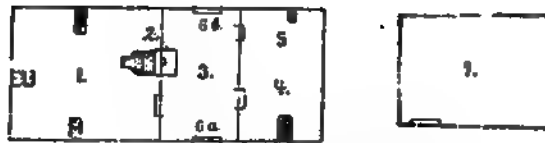
Uor

3700

Cz. 11.

Cz. 12.

Пресек куће на ћелици (Дробњак).
 1. соба, 2. фуруна с огњиштем, 3. «кућа», 4. ћилер,
 5. клијет, 6. врата кућна (а јужна, б северна), 7. изба.

Сл. 13. Кућа на ћелици с кровом на забате (Дробњак).
 а. кров од тарабе, б. кров од шиндре, с. кров од птице.

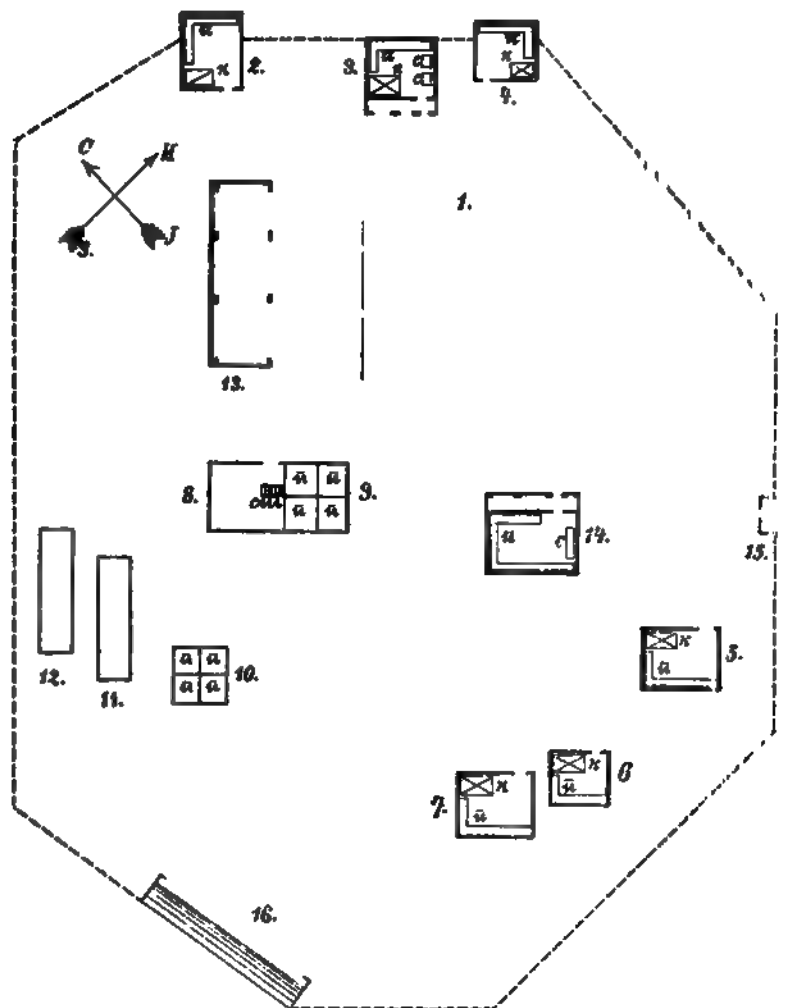
Сл. 14.

Сл. 15.

W7011

Сл. 16. Распоред зграда на имању Јеврема Софронијевића у Горњој Добрињи
(окр. ужички, ср. пожешки).

Размер 1 : 500.

Објашњење знакова:

Бр. 1. = Главна зграда за становање:

К = кућа (кухinja)

о = огњиште

О = одаја

к = кревет

С р = сто

п = пећ

р = разбој

Т = земља трапезарија

кк = клупа

х = хлебна пећ

ст = степени за кућу

Бр. 2, 3, 4, 5, 6, 7 = вијати:

к = простран кревет (1,40—2,0 м. ширине)

п = полица

с = сандук за рубље

Бр. 8. = Магацин:

ст = степени за амбар

Бр. 9 и 10. = Амбар:

п = преграда за храну у зрну

Бр. 11 и 12. = Ношеви за кукуруз

Бр. 13. = Сударни (наслон за кола и пољопривредне справе)

Бр. 14. = Мленар:

п = полица за карзине с маском и качице са сиром.

с = сандук са посјек

Бр. 15. = Ношешар

Бр. 16. = Наслон за кошнице

ИЗ. Испод одаја главне зграде за становање наводи се подруж.

1700

Cz. 17.

Cz. 18.

4700

Cl. 19.

Cl. 20.

U.S.M.

8700

Cl. 21.

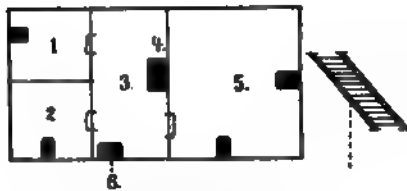
Cl. 22.

May

Сл. 23.

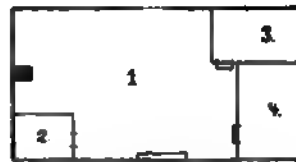

Сл. 24.

Пресек горњег боја праве куле
(Дробњак).

1. ђилер, 2. мала соба, 3. «кућан»,
4. огњиште, 5. велика соба, 6. ме-
сто за скале, — са стране баса-
наци са доњег боја на горњи.

Пресек доњег боја праве
куле (Дробњак).

1. изба, 2. телечар, 3. пре-
града за волове, 4. коњу-
шница.

Сл. 25.

1400

Ca. 26.

Ca. 27.

4701

Cl. 28.

Cl. 29.

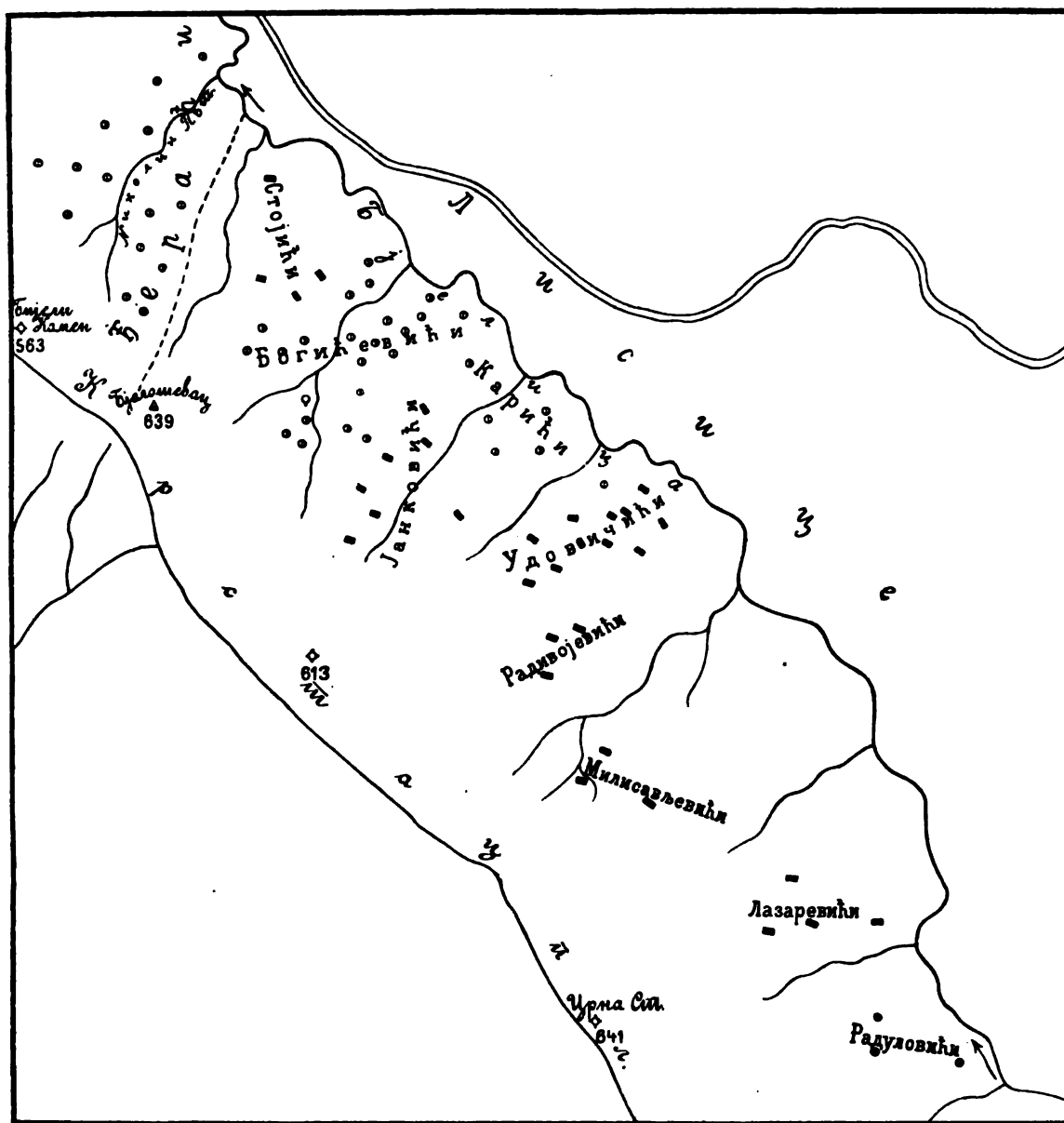
1701

Cz. 80.

Cz. 81.

87011

Крстац са Ђераћима у Доњем Драгачеву.

Објашњење знакова:

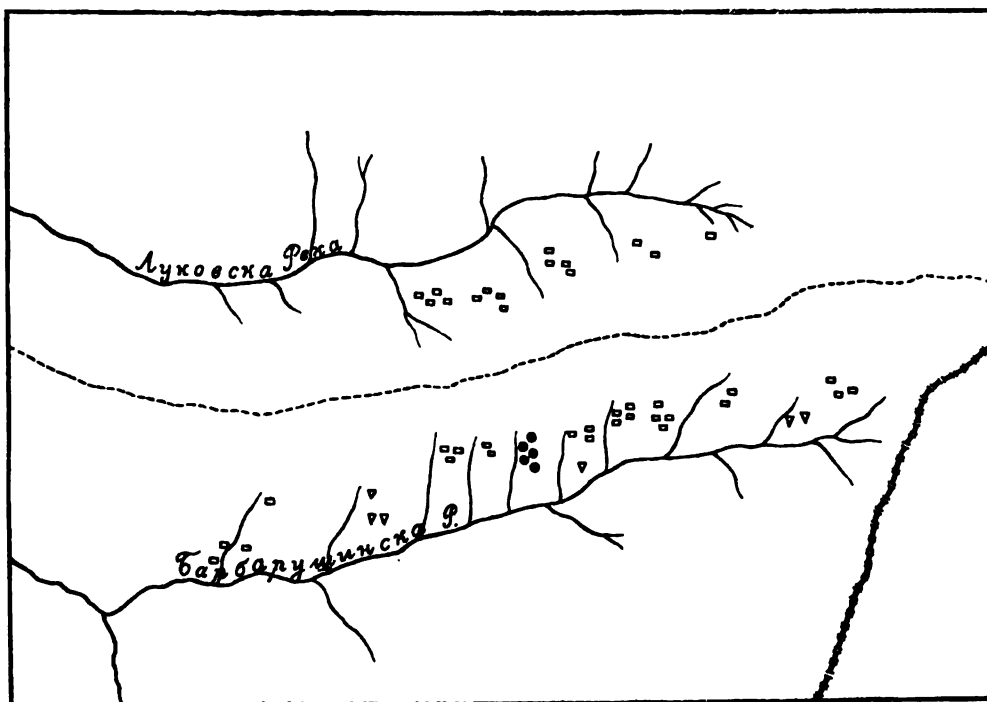
- из Старог Влаха,
- из ужичког округа,
- из Босне,
- из Црне Горе.

1700

Барбарушинце (Пчиња)

(Шематска скица).

Објашњење знакова:

- Досељеници из околице Призрена,
- ▽ » » Врањско Пчиње у сливу Вардара,
- » » околине Лесковца.

100

Спасовина, крај у Лисовићу (Шумадија).

Размер 1 : 20.000.

Објашњење знакова:

	зграда
	воћњак
	забрањ (шума)
	ливада
	утрива
	башта
	обор
	кућа
	гостинска кућа
	вајат
	амбар
	начара
	кош
	хлебна пећ
	кошара
	илекар
	тараба
	прошће
	врдике
	шанац
	жива ограда
	пут

1 Имање Милутина Радосављевића
 2 » Степе Петровића
 3 » Светозара Лукића
 4 » Стевана Јанковића
 5 » Митра Стевановића
 6 » Милана Голубовића
 7 » Алексе Стевановића
 8 » Крсте Илића
 9 » Митра Митровића
 10 » Милоја Илића
 11 » Милоша Пауновића

12 Имање Ивана Пауновића
 13 » Симе Петровића
 14 » Марка Симића
 15 » Вучка Петровића
 16 » Илије Петровића
 17 » Милана Илића
 18 » Живана Илића
 19 » Петра Симића
 20 » Милана Милојевића
 21 » Матије Милановића

Цигани

22 Имање Среје Милојевића } Цигани
 23 » Јове Милојевића
 24 » Павла Пауновића
 25 » Марице Станковића
 26 » Живојина Савића
 27 » Општинско
 28 » Милована Јерића
 29 » Обрада Јерића
 30 » Димитрија Јерића
 31 » Милије Јерића

100

Ждрело у Млави.

Размер 1 : 25.000.

Објашњење знакова:

□	Досељеници из Аустро-Угарске,	+	Досељеници из Мораве,
с	» » Старе Србије,	•	» » Шумадије,
○	» » Крајине,	■	Казана.
•	» » Ресаве,		

Uof M

11/11/11

11/11/11

11/11/11

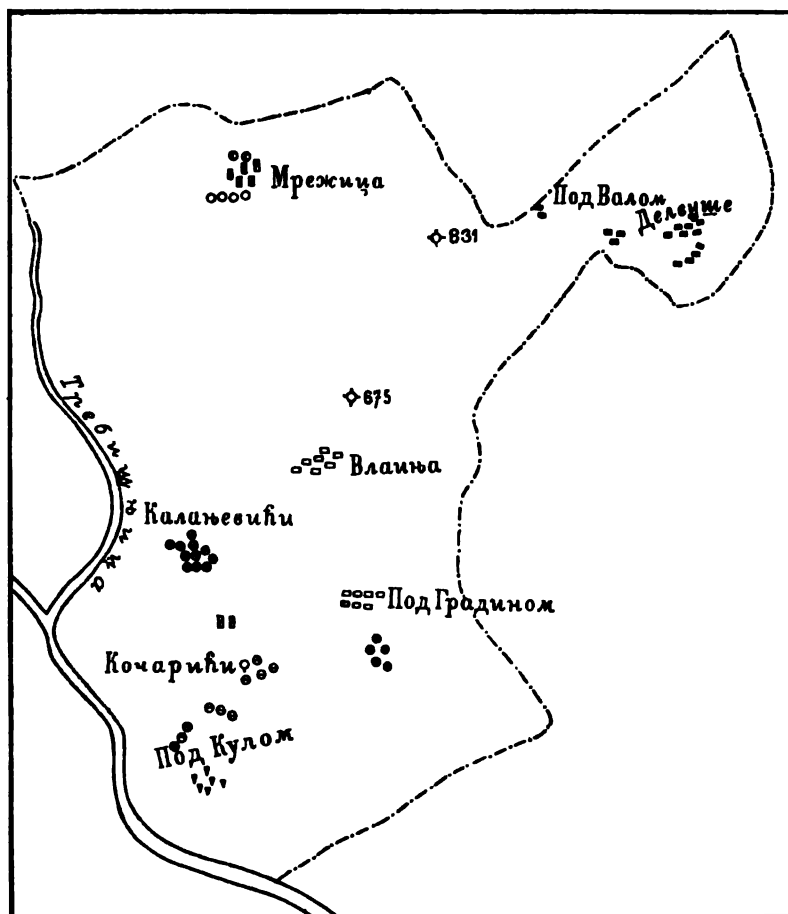
11/11/11

11/11/11

11/11/11

Мируше.

Размер 1 : 6,0000.

Објашњење знакова:

- Старинци с Врање Дубраве,
- » из истога села,
- ▼ досељеници из Херцег Новог,
- » » нове Црне Горе,
- » » старе » »
- поисламљени досељеници из нове Црне Горе,
- » старинци,
- досељеници из Требиња,
- ♀ старинци из Малине у Зарјечју.

UOF M

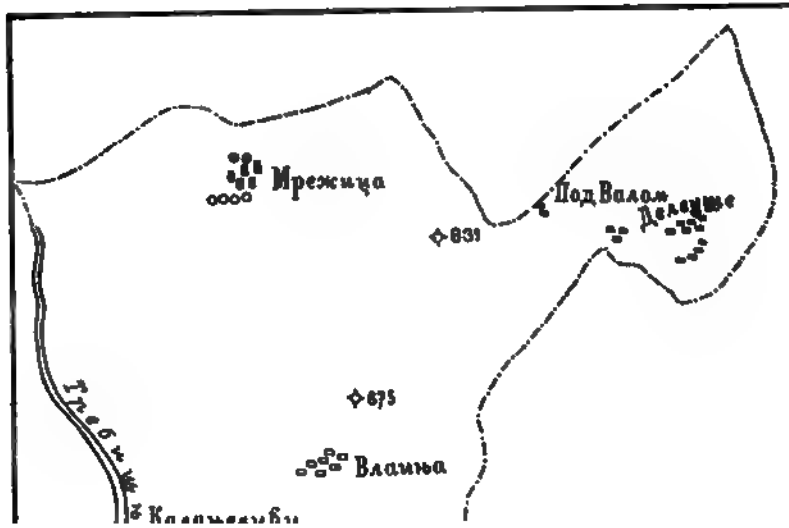
1901

Мяруше.

Размер 1 : 6,0000.

14

000000

Къ стр. 168.

Рятопек.

Размер 1 : 25,000.

UofM

Mr. U

СТАТЬИ ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

Выпускъ II.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1906.

Напечатано по распоряженію Императорской Академіи Наукъ.
С.-Петербургъ, Ноябрь 1906.

Непрерѣнный Секретарь, Академикъ *С. Ольденбургъ*.

СТАТЬИ

statii

ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

po slavjanovedeniiu

Выпускъ II.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

V. I. Laman'skogo.

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1906.

Діалектологіческая карта сербскаго языка.

На этой картѣ мнѣ хотѣлось представить главнѣйшіе сербскіе діалекты, а въ настоящей статьѣ дать короткое и сжатое объясненіе того, что мнѣ кажется нуждающимся въ объясненіи или потому, что мнѣ пришлось впервые внести новый матеріалъ въ карту или потому, что мнѣ слѣдуетъ обосновать ту или другую точку зрѣнія, съ которой я смотрѣлъ или на группировку сербскихъ говоровъ, или на ихъ внутреннія отношенія вообще. вмѣстѣ съ тѣмъ мнѣ хочется дать и нѣкоторое, хотя бы и общее, представленіе о ходѣ историческаго развитія сербскихъ діалектовъ, ибо безъ этого трудно понять ихъ настоящее состояніе, какъ оно представлено на картѣ.

При наличности очень скуднаго матеріала, какой представляетъ во многихъ случаяхъ сербская діалектологія, мнѣ приходилось нерѣдко полагаться исключительно на свой матеріалъ, который въ большинствѣ случаевъ еще не изданъ. Но тѣмъ не менѣе мнѣ было невозможно отвѣтить на всѣ вопросы, которые могутъ представиться сербскому діалектологу. Въ такихъ случаяхъ я довольствовался тѣмъ, чтобы вопросы поставить надлежащимъ образомъ, чтобы внести болѣе порядка, болѣе системы, болѣе научной провѣрки въ тотъ матеріалъ, который уже у насъ имѣлся или могъ имѣться. Наконецъ, мнѣ хотѣлось, указывая на проблемы сербской діалектологіи, показать въ то же время и ея теперешніе пробѣлы, все еще очень значительные и очень существенные.

Карта эта, по отношенію къ географическому матеріалу, представляетъ сколокъ съ сорокаверстной карты средней Европы, изданной русскимъ генеральнымъ штабомъ въ 1899 году, приспособленный для моихъ цѣлей.

Въ нее я внесъ все то, что казалось мнѣ существеннымъ и важнымъ для установленія діалектическихъ границъ сербскихъ говоровъ. Все, что представлено на картѣ, освѣщено въ статьѣ — насколько это было для меня возможнымъ, а все, что упоминается въ статьѣ, главнымъ образомъ, пред-

ставлено и на картѣ. Если что-нибудь и не обозначено на картѣ, все-таки можно, по общимъ указаніямъ, которыя даются въ статьѣ, получить и объ этомъ географическое представленіе.

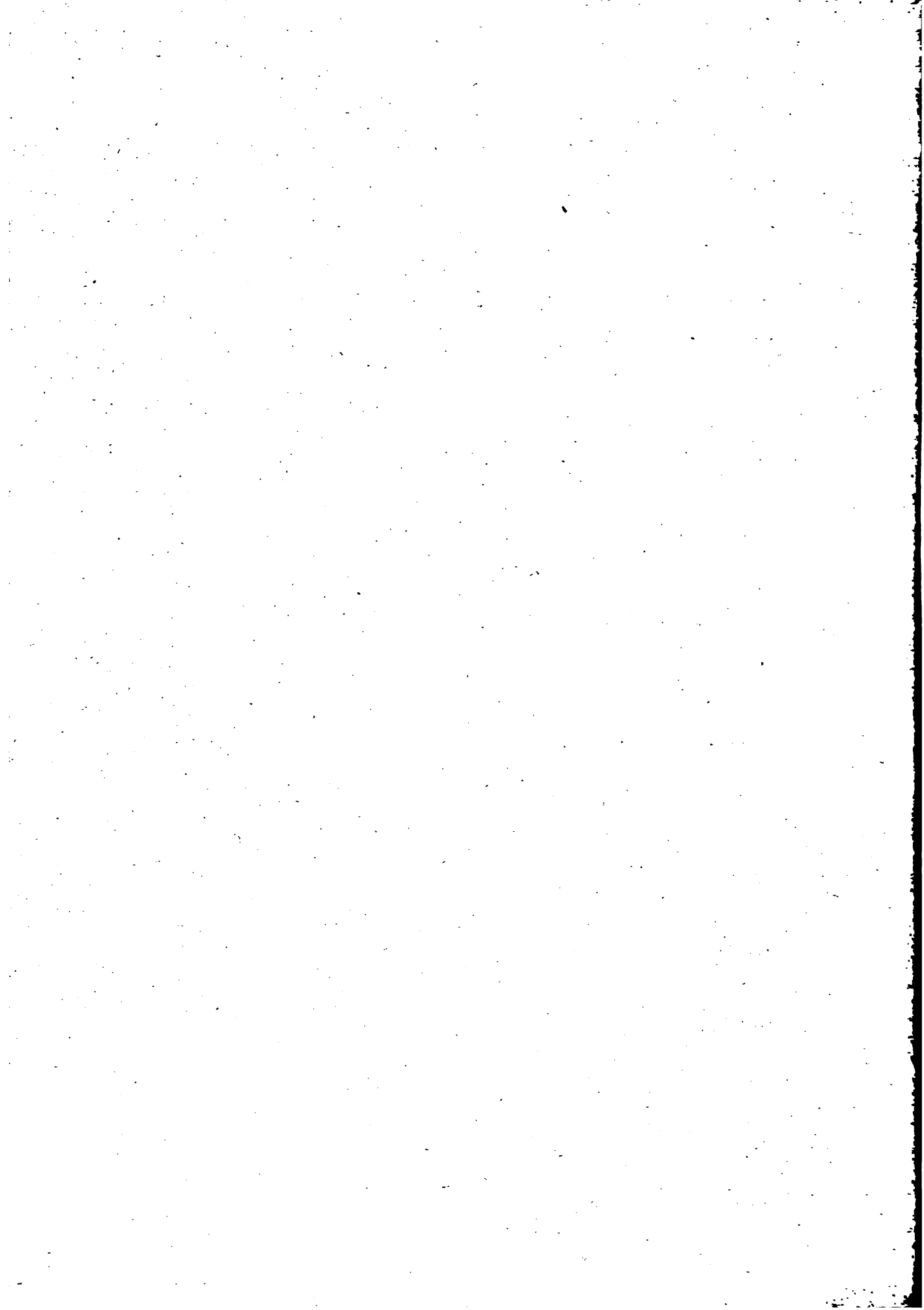
По отношенію къ названіямъ мѣстъ я былъ въ затрудненіи, какой способъ выбрать для передачи ихъ по-русски. Для того, чтобы избѣгнуть недоразумѣній, я порѣшилъ передавать названія или по-сербски (на картѣ и отчасти въ этой статьѣ) или въ русской транскрипціи (въ статьѣ).

Всѣмъ хорошо извѣстно, какое глубокое значеніе имѣетъ изученіе колонизаціи вообще для діалектическаго движенія какого-нибудь языка; вѣдь она — матеріальная основа, на которой оно и совершается. Только параллельнымъ изслѣдованіемъ и того и другого можно приблизиться къ точному пониманію запутанныхъ діалектическихъ отношеній. Поэтому, для того, чтобы картина діалектическихъ развѣтвленій и передвиженій, ниже набросанная, была удобопонятнѣе, привожу здѣсь взглядъ проф. Ст. Станоевича на колонизацію и массовыя передвиженія сербскаго народа, имѣвшія мѣсто въ его историческомъ прошломъ съ XI—XIX ст.

Въ 1040 году, благодаря сербскому возстанію противъ Византіи, было снова восстановлено небольшое сербское княжество въ Зетѣ, которое росло и увеличивалось, въ княженіе трехъ первыхъ владѣтелей своихъ, на востокъ и, главнымъ образомъ, на сѣверѣ. Ростъ этого государства въ указанномъ направленіи сопровождался, несомнѣнно, и болѣе сильной колонизаціей пріобрѣтенныхъ земель. Но, вскорѣ послѣ смерти *Бодина* и наступившихъ въ слѣдъ за тѣмъ княжескихъ усобицъ (1101 г.), центръ сербскаго государства былъ перемѣщенъ на сѣверъ по близости къ центру первоначальнаго сербскаго княжества, въ бассейнахъ *Рашки* и *Ибара*. Королевство Неманичей, уже съ самаго начала второй половины XII в., начало расширяться въ различныхъ направленіяхъ: на сѣверъ — внизъ по теченію *Южной* и *Западной Моравы*, на югъ — вверхъ по теченію *Ситницы* и внизъ по теченію *Дрима*, на западъ — по направленію къ *Зетѣ* и *Хуму*. Съ этимъ, конечно, шли параллельно и поселенія жителей *Рашки*. Въ это же время образовался и второй сербскій политическій центръ, въ Босніи. Но онъ для насъ, въ первое время своего развитія, даже до полнаго погрома, постигшаго его въ XV в., не имѣетъ большого значенія, ибо его территорія въ этотъ промежутокъ времени большихъ измѣненій въ ростѣ не потерпѣла, такъ что о движеніи ея представителей ничего положительнаго сказать нельзя. Представители же перваго сербскаго самостоятельнаго государства направлялись на югъ и юго-востокъ: ихъ столицы, сначала *Н. Пазаръ*, потомъ *Приштина*, *Призренъ* и, наконецъ, *Скопье* лучше всего свидѣтельствуютъ объ этомъ. Это движеніе достигло своего кульминаціоннаго пункта въ царствованіе Стефана Душана,

когда границы Сербіи доходили на югѣ до *Сереса*, *Солуны* и *Олимпа*, а албанцы подѣ натискомъ все новыхъ передвиженій сербскаго элемента уходили вглубь своей страны. Процессъ сплоченія сербскаго элемента съ туземнымъ славянскимъ племенемъ начался въ это время и продолжался много вѣковъ потомъ. Но полнаго торжества сербскій народъ въ этихъ краяхъ все-таки не достигъ, ибо вскорѣ потомъ наплывъ сербскихъ колонистовъ былъ сразу приостановленъ и направленъ въ совершенно другую сторону.

Этотъ поворотъ совершился, благодаря большимъ завоевательнымъ успѣхамъ, которые турки имѣли на Балк. полуостровѣ въ теченіе многихъ вѣковъ, и съ которыми сербы очень рано должны были считаться. Массовыя передвиженія направляются теперь на сѣверъ. Быть можетъ, они начались немедленно послѣ сраженія на Марицѣ (1371), когда турки заняли всѣ сербскія земли къ югу отъ *Шаръ*—горы; но послѣ несчастнаго *Косовскаго боя* (1389) и взятія турками *Скопья* (1391) сербы должны были, по неволѣ, отступать передъ непріателемъ и, слѣдовательно, направляться на сѣверъ къ Дунаю. Въ это время турки предпринимаютъ наступательное движеніе и въ *Полимье*, *Хумъ* и *Босну*, что несомнѣнно имѣло результатомъ броженіе въ народонаселеніи Босніи и, въ особенности, Хума. Съ XV вѣка турецкое могущество усиливалось все болѣе и болѣе. Турки пробирались въ сербскія земли все дальше на сѣверъ и сѣверо-западъ и этимъ содѣйствовали все большому, и безъ этого возраставшему, наплыву сербовъ на сѣверъ. Уже князь Лазарь перемѣстилъ столицу далеко на сѣверъ, въ *Крушевацъ*, а *Джурадъ Смедеревацъ* передвинулъ ее еще дальше, въ *Смедерево*. Источники XV в. постоянно упоминаютъ о томъ, какими опустошеніями сопровождались военные походы турокъ, и какъ народонаселеніе бѣжало передъ ихъ нашествіями. У насъ имѣется достаточное основаніе думать, что съ самаго начала XV в. совершались многочисленныя переселенія изъ Хума и Босніи въ сѣверо-западномъ направленіи и изъ Старой Сербіи на сѣверъ; но когда турки положили конецъ сербскому (1459) и боснійскому (1463) государствамъ, начались массовыя передвиженія сербскаго народа на лѣвый берегъ Дуная и Савы, въ земли теперешней Венгріи, въ *Банатъ*, *Оремъ*, *Бачку*, *Баранью*, *Славонію*, *Горьбу Крайину*, *Боснійскую Крайину*, *Крбаву* и *Лику*. Правда, и раньше, послѣ перваго взятія *Смедерева* (1459), переправилось немало сербскихъ семействъ на лѣвый берегъ Дуная, но теперь, послѣ окончательнаго уничтоженія сербской самостоятельности, они такъ и нахлынули сюда съ юга. Переселенія совершались, въ различныхъ размѣрахъ, почти непрерывно и, такимъ образомъ, усиливали сербскій элементъ, уже издревле находившійся въ этихъ странахъ. Родовитыя семейства сербскихъ влaстелей (дворянъ) Якшичей и Бранковичей уже въ началѣ второй половины XV в. поселились въ Банатѣ, вмѣстѣ съ массой

СТАТЬИ

statii

ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

po slavjanovedeniju

Выпускъ II.

ПОДЪ РЕДАКЦІЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

V. I. Laman'skogo

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1906.

дѣйствительности, *екавскій* и *икавскій* штокавскіе діалекты представляютъ *теперь* только разновидности одного и того же діалекта, употребляющагося на одной и той же территоріи. Только такимъ образомъ можно понять, почему сербскіе діалекты обыкновенно раздѣляются соотвѣтственно замѣнѣ *ѣ* (*ѣ*) въ нихъ, ибо онъ — т. е. сербскій литературный языкъ въ Бѣлградѣ и въ Босніи и Герцеговинѣ — этимъ и отличается, и почему основные сербскіе діалекты носятъ названія — *восточный*, *южный* и *западный*, ибо указанныя разновидности на самомъ дѣлѣ одна по отношенію къ другой, приблизительно, и занимаютъ такое мѣстоположеніе.

Это — все тотъ же, извѣстный, Вуковскій, такъ трудно и постепенно вошедшій въ сербскую литературу народный языкъ, за торжество котораго въ сербской литературѣ сербская наука поплатилась остальными сербскими діалектами, столь важными для изслѣдованія и прошлаго и настоящаго сербскаго языка. Поэтому, если мы хотимъ дать полную научную группировку сербскихъ говоровъ, намъ придется порвать съ прошлымъ, обратить одинаковое вниманіе на всѣ сербскіе говоры, какіе только можно отмѣтить на Балканскомъ полуостровѣ. Но, къ сожалѣнію, какъ указано, для этого имѣется очень мало хорошаго матеріала, ибо болѣе основательныя изслѣдованія только начинаются.

На прилагаемой діалектической картѣ мнѣ хотѣлось представить настоящее положеніе сербскихъ діалектовъ, и поэтому я ихъ раздѣляю на группы такъ, какъ они сами сформировались съ теченіемъ времени. Другое дѣло, какъ эти группы относятся одна къ другой по сходству или различію своихъ чертъ, по ихъ историческому прошлому и способу образованія; степень близости и примѣненія этихъ условій въ различныхъ діалектахъ можетъ и не совпадать вполне съ отдѣленіемъ каждой группы особо, отдѣльно отъ другихъ, но это въ данномъ случаѣ совершенно посторонній моментъ, который я въ карту вносить не могъ. Самымъ существеннымъ для меня было — констатировать, что представляютъ теперь въ сербскомъ языкѣ отдѣльные діалекты, и каково ихъ размѣщеніе на Балканскомъ полуостровѣ. Но, вмѣстѣ съ тѣмъ, я не хотѣлъ, чтобы и ихъ теоретическая сторона осталась невыясненной. Поэтому я въ отдѣлахъ, ниже приводимыхъ, указалъ на всѣ моменты, имѣющіе значеніе для ихъ прошлаго въ томъ или другомъ направленіи, насколько это можно представить въ такой статьѣ, какъ настоящая, и насколько мнѣ это позволяетъ сдѣлать матеріалъ, имѣющійся у меня подъ руками. Теперь же я укажу на взаимное отношеніе діалектовъ и охарактеризую, въ общихъ чертахъ, ходъ ихъ совокупнаго историческаго развитія.

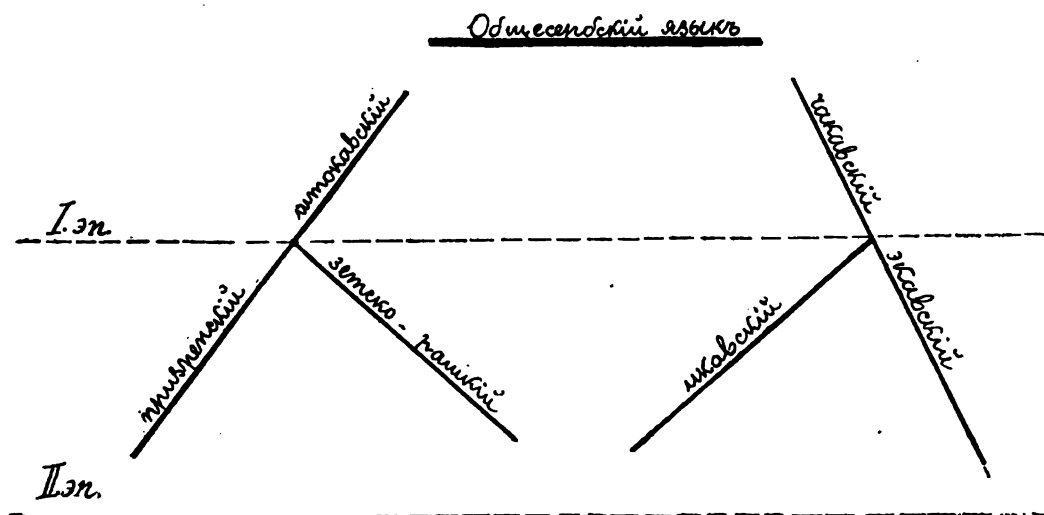
Если направляться съ востока на западъ, можно различить въ сербскомъ языкѣ слѣдующія діалектическія группы:

1. Призренско-тимочскую;
2. Косовско-ресавскую;
3. Центральную (шумадійско-сремскую);
4. Зетско-боснійскую;
5. Островско-истрійскую;
6. Хорватскую.

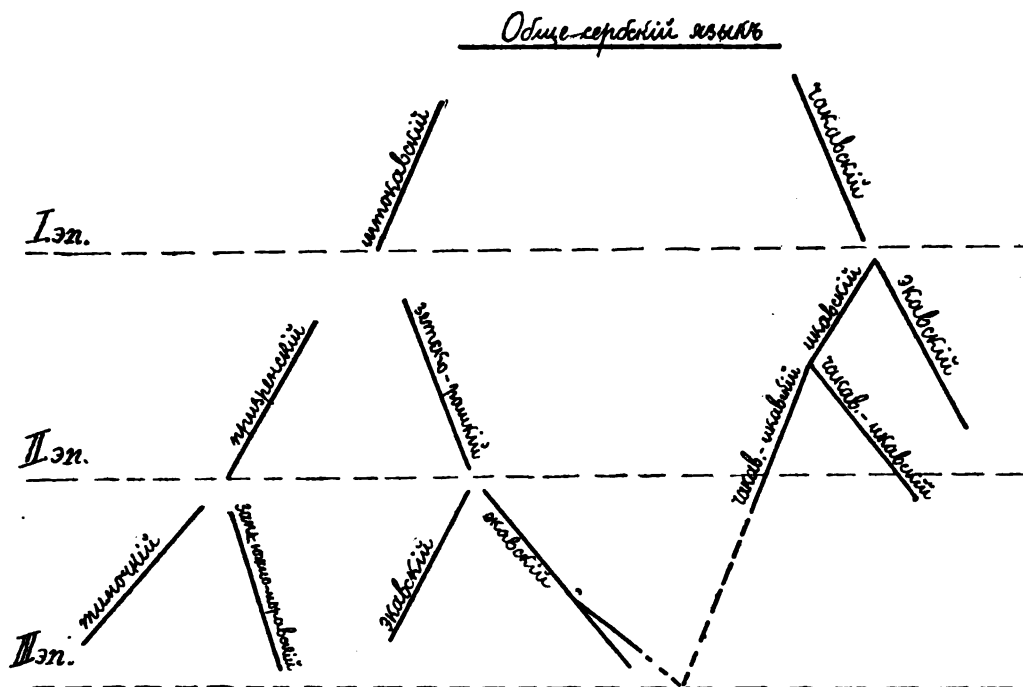
Кайкавскій діалектъ представляет смѣшанный говоръ, словенско-сербскій, въ основѣ котораго заключается словенскій діалектъ. Не желая умалять значеніе этого діалекта для развитія сербо-хорватской литературы, я тѣмъ не менѣе не включилъ его въ свою карту просто потому, что онъ не даетъ ничего для развитія и пониманія судебъ сербскаго языка, какъ такового.

Въ своемъ развитіи сербскій языкъ постепенно пришелъ къ такой группировкѣ своихъ говоровъ; въ движеніи отъ первоначальнаго единства сербскаго языка до нынѣшнихъ многочисленныхъ діалектовъ, на которые онъ разбитъ, можно констатировать, главнымъ образомъ, четыре эпохи, въ каждую изъ которыхъ развились или продолжали развиваться черты, легшія въ основаніе первыхъ сербскихъ говоровъ..

Съ самаго ранняго времени мы застаемъ сербскій языкъ раздѣленнымъ на два основныхъ говора, сходящихся гдѣ-то далеко въ древности, *чакавскій* и *штокавскій* (первая эпоха ихъ развитія). Когда-то они располагались на территоріи Балканскаго полуострова иначе, чѣмъ теперь, но одно несомнѣнно, что средоточіе одного, штокавскаго говора, было на востокѣ, а другого — на западѣ и островахъ.

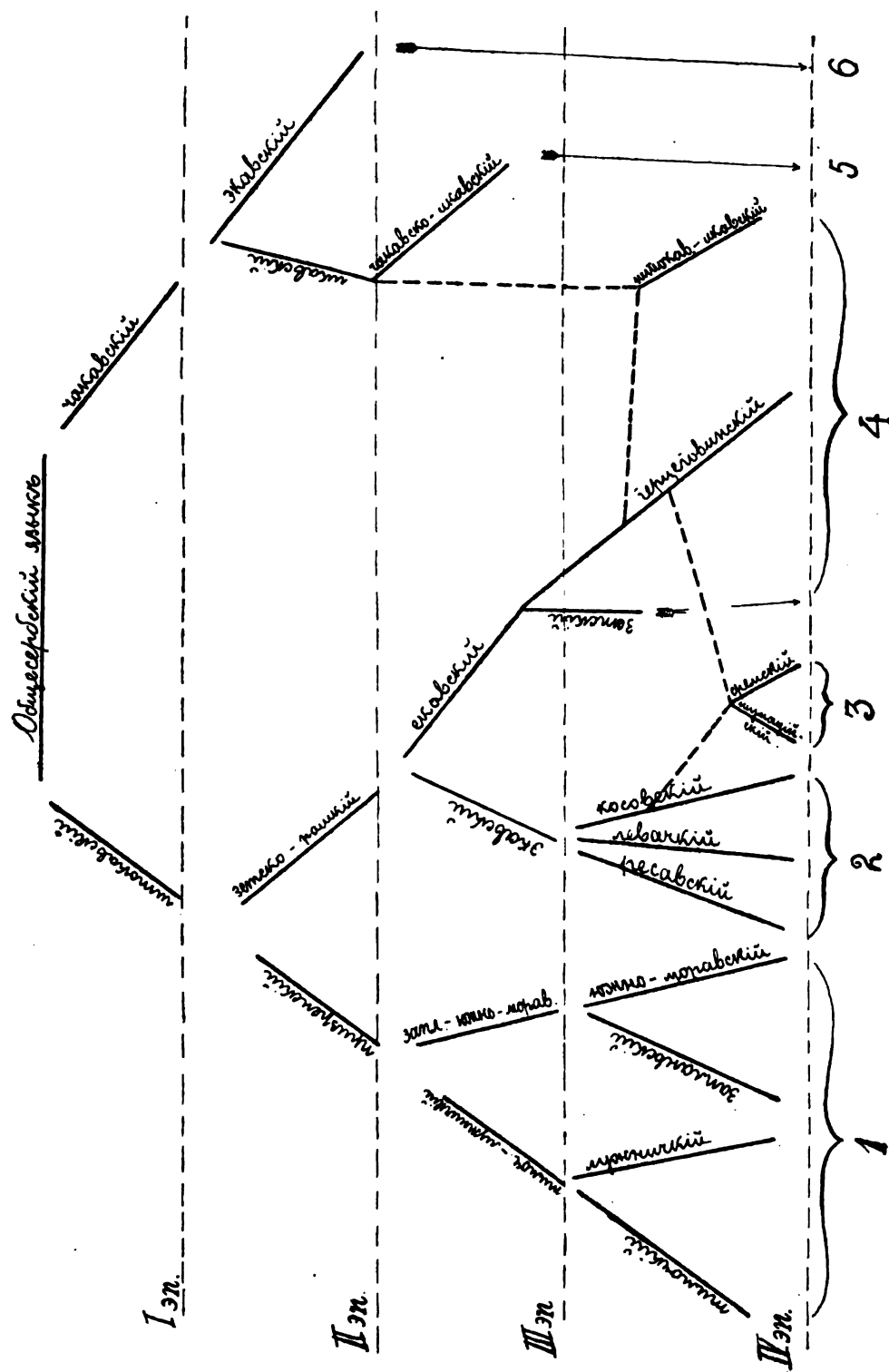

Вторая эпоха ихъ развитія начинается съ незапамятныхъ временъ и продолжается до конца XIII вѣка. Тогда уже опредѣлились главные типы сербскихъ говоровъ слѣдующимъ образомъ. Чакавскій діалектъ, повидимому, раздѣлился на два основныхъ говора: *чакавскій-материковый* (икавскій), который можно, соответственно географическому распространенію, назвать *хорватскимъ* и *островно-истрійскимъ* (*экавскимъ*); штокавскій же также раздѣлился на два основныхъ говора: *призренскій* и *рашскій* (*зетско-косовскій*).

Третья эпоха ихъ развитія — и самая интересная, и самая важная — начинается приблизительно съ XIII в., а оканчивается — опять, конечно, только приблизительно — къ XVI вѣку. Одинъ изъ самыхъ важныхъ моментовъ этой эпохи — образованіе *экавскаго* говора. Оно принадлежитъ вполне этой эпохѣ. Такимъ образомъ, *зетско-косовскій* діалектъ раздѣлился на двѣ группы говоровъ, группу *экавскихъ* (*косовскихъ*) и группу *экавскихъ* (*зетскихъ* и другихъ) говоровъ. Чакавскій діалектъ въ эту эпоху былъ пассивнымъ; приходя въ соприкосновеніе съ *штокавскимъ* говоромъ, онъ постепенно ассимилировалъ себѣ его черты. Призренскій діалектъ распространился далеко на сѣверо-востокъ, образовавши въ Сербіи двѣ группы говоровъ: *тимочско-лужничскую* и *заплянско-южноморавскую*, къ которой примыкаютъ и діалекты Старой Сербіи (*новопризренскій*) и Македоніи (*кумановскій* и *кратовскій*).

Четвертая эпоха. Уже въ третью эпоху косовскій діалектъ распространился далеко на сѣверъ и сѣверо-востокъ: онъ занялъ *Жупу, Левачъ, Темнитъ, Мораву, Ресаву*, и, несомнѣнно, болѣе западныя части Сербіи. Но тутъ онъ пришелъ въ столкновение съ екавскимъ говоромъ и, благодаря тому, что его сношенія съ нимъ въ различныхъ мѣстностяхъ были очень оживленныя, съ теченіемъ времени, главнымъ образомъ, съ XVI по XVIII в., образовался смѣшанный языкъ, который является литературнымъ и административнымъ языкомъ королевства Сербскаго. Это, именно, *срединный* или *центральный* говоръ, по отношенію къ остальнымъ, или *шумадійско-сремскій* по отношенію къ мѣстности, которую занимаетъ. Къ нему примыкають и говоры *Баната* и *Бачки*.

Въ этотъ промежутокъ времени, а также еще и раньше, чакавскій діалектъ потерпѣлъ большія потери въ пользу штокавскихъ діалектовъ. Правда, благодаря ихъ смѣшенію, получился новый штокавскій говоръ, или, лучше, его разновидность (ср. ниже); но чакавскій діалектъ, тѣмъ не менѣе, исчезъ, ограничившись только окраинами своей первоначальной территоріи. Въ это ли время или ранѣе совершилось и обособленіе островныхъ діалектовъ по отношенію къ истрійскому, и образованіе трехъ группъ островныхъ говоровъ, южной, средней и сѣверной, — за неимѣніемъ данныхъ, сказать невозможно. И чакавскій островной діалектъ, на крайнемъ югѣ, пришелъ въ болѣе близкія сношенія съ екавскимъ говоромъ, что дало въ результатѣ смѣшанный ластовскій говоръ, находящійся на ихъ границѣ.

Екавскіе говоры, захватившіе громадныя пространства на сѣверѣ и сѣверо-западѣ отъ своего первоначальнаго мѣстоположенія, раздѣлились на двѣ группы говоровъ: одну, удержавшую болѣе архаичныя черты говора, *зетско-стничскую* и другую, болѣе прогрессивную въ этомъ отношеніи, *церцеговинскую*, самую передовую въ измѣненіи старыхъ чертъ. Именно эти говоры, распространившіеся далеко за границы своей первоначальной территоріи, пришли въ соприкосновение съ косовскими говорами въ западной Сербіи и дали въ результатѣ своего развитія срединный говоръ, который, благодаря новымъ смѣшеніямъ съ различными косовскими говорами, развилъ изъ себя ту разновидность, которую обыкновенно называютъ кановачскимъ говоромъ, но которую, какъ увидимъ, единственно справедливо назвать *шумадійскимъ* говоромъ.

Въ этой, четвертой, эпохѣ развитія сербскихъ говоровъ находимся мы и теперь; она все еще не закончена. Я говорю объ эпохѣ съ XVI по конецъ XVIII вѣка, какъ-бы законченной, только потому, что въ это время черты указанныхъ діалектовъ все-таки настолько опредѣлились, что о говорахъ, которымъ онѣ принадлежали, можно говорить, какъ объ отдѣльныхъ единицахъ.

Такимъ образомъ, отчасти органическимъ развитіемъ сербскихъ говоровъ, отчасти искусственнымъ способомъ, взаимнымъ смѣшеніемъ ихъ въ самыхъ различныхъ направленіяхъ, получены тѣ теперешнія группы діалектовъ, о которыхъ упомянуто выше. О томъ, какое географическое положеніе занимаютъ эти группы сербскихъ говоровъ, что является ихъ характерными чертами, и почему я сгруппировалъ ихъ именно такимъ образомъ, о всемъ этомъ ниже скажу подробнѣе.

II.

Чакавскіе діалекты. Такъ какъ чакавскіе діалекты больше всего сохранили въ себѣ старины, то мы съ нихъ и начнемъ свое изложеніе. Объ этихъ діалектахъ въ послѣднее время писано больше всего: нѣтъ почти ни одного болѣе значительнаго острова, говоръ котораго не описанъ. Но, несмотря на это, мы все еще не имѣемъ настоящаго представленія объ этихъ говорахъ, мы все еще не знаемъ, какъ ихъ слѣдуетъ сгруппировать. Всѣ описанія очень блѣдны: въ нихъ нѣтъ ни полной фізіологической характеристики звуковъ, ни хоть сколько-нибудь удовлетворительнаго собранія морфологическаго и синтактическаго матеріала. Всѣ изслѣдованія, очень напоминающія польскія описанія говоровъ, дѣлаемые по образцу диссертациі Малиновскаго, шаблонны, составлены какъ бы по описанію дубровницкаго говора *Будмани* (Rad LXV). Но то, что представляетъ достоинство работы Будмани, описаніе тѣхъ чертъ, которыми дубровницкій діалектъ отличается отъ остальныхъ *штокавскихъ* говоровъ — это, будучи воспроизведено въ описаніи какого-нибудь чакавскаго говора, является недостаточнымъ. Все таки лучшее описаніе этихъ говоровъ — работка *Милчетича* о говорахъ кварнерскихъ острововъ (Rad CXXI 92 и д.).

Раньше, чѣмъ обратиться къ отдѣльнымъ чакавскимъ говорамъ, укажу на теперешнія границы чакавскихъ діалектовъ вообще.

Граница ихъ по отношенію къ штокавцамъ будетъ указана ниже (VI отдѣлъ), а тутъ мнѣ придется остановиться только на границѣ его по отношенію къ кайкавскому нарѣчію, его распространенію въ Истріи и на островахъ. Для этого воспользуюсь, въ особенности, работами проф. Решетара.

Въ *Карловацѣ* говорятъ смѣшаннымъ говоромъ¹⁾, чакавско-кайкав-

1) Ср. безполезный споръ *Милчетича* и *Строхала* (*Nast. Vjestnik* I 266 и сл., II 94—96) о говорѣ Карловаца и окрестностей. Въ этомъ городѣ говорятъ теперь преимущественно по штокавски и по кайкавски съ слѣдами чак. говора. На границѣ различныхъ

скимъ. Такимъ смѣшаннымъ говоромъ говорятъ и западнѣе отъ Карловаца на правомъ берегу Купы, на изгибѣ, ею тутъ дѣлаемомъ. Линія Карловац — Драганић — Крашић — Сошице представляетъ южную границу кайкавскаго говора. Собственно, кайкавское нарѣчіе начинается съ *Речины* и другихъ мѣстъ на лѣвомъ берегу Купы¹⁾. Діалектъ, который тутъ въ употребленіи, называется обыкновенно переходнымъ отъ чакавскаго къ кайкавскому; на дѣлѣ же онъ — смѣшанный говоръ. Его описалъ *Строхаль* въ своемъ изслѣдованіи о говорѣ Стативъ (*Стативе*), одного мѣстечка на указанной территоріи²⁾, и всѣхъ остальныхъ мѣстностей *Карловацкаго уѣзда*³⁾. Въ предварительныхъ замѣткахъ къ изложенію чертъ діалекта, который употребляется въ упомянутомъ уѣздѣ, указывается на то обстоятельство, что чакавскій діалектъ лучше сохранился въ южной и юго-западной части указанного уѣзда (напр. въ *Ладешић-драић*, *Нетретић-н*, *Брайковъ брдъ*, *Стативахъ*, *Елсъ*, *Дубовац-н*, *Шварцъ*, *Туран-н*, *Мрзломъ поля* и *Дугой-рестъ*, а кайкавскій въ *Эрвац-н*, *Оза-н*, *Покупъ-н*, *Машично*, *Драганић-н* и *Шишавић-н*. Такимъ образомъ, по отношенію къ этимъ діалектамъ едва ли возможно сказать что-нибудь опредѣленнѣе того, что *Куна* все-таки приблизительная граница между чакавцами и кайкавцами вплоть до мѣстечка *Прибаѣши-Босанци*. Оттуда граница идетъ приблизительно въ *Врбовско*⁴⁾, *Равну гору*, *Делнице*, *Локве*⁵⁾, *Хомер*, откуда она направляется къ западу и идетъ горными цѣпями: *Тисовац*, *Ришњак*, *Снежник*, *Црни Врх*, *Сухи Врх* и *Обруч*, дающими воду рѣкѣ *Купъ*.

На указанномъ пространствѣ, къ югу отъ кайкавскаго говора, и къ западу отъ штокавскаго (ср. ниже), говорятъ еще по чакавски. Конечно, это только жалкіе остатки болѣе широкаго употребленія этого діалекта въ прежнія времена.

Чакавскій діалектъ еще употребляется въ извѣстныхъ частяхъ Истріи, на островахъ и отчасти въ Далмаціи.

діалектовъ, какъ тутъ, совершенно невозможно съ точностью опредѣлить процентъ одного и процентъ другого говора. Можно только сказать, что тутъ первоначально былъ въ употребленіи чакавскій діалектъ, который въ теченіе времени былъ вытѣсненъ кайкавскимъ. Объ этомъ говорѣ ср. изслѣдованіе *Строхала Језиѣне особине и kotaru karlovačkom* (Rad 146, 78 sqq.; 148, 1 sqq).

1) Ср. *Vorl. Berichte der Balk. Comm.* IX 66—67.

2) *Godišnje izvješće kr. velike realne gimnazije u Rakovcu u Hrvatskoj za šk. god. 1886/7—1890/91.*

3) Ср. выше.

4) Въ окрестныхъ мѣстахъ, *Примић-н*, *Вуковъ*, *Горицъ* и *Оулици*, говорятъ по чакавски, но съ штокавскимъ удареніемъ. Въ *Мркопац-н* говорятъ по штокавски потому, что этотъ городъ заселенъ штокавскими католиками, колонистами. Ср. Решетара о. с. 67—68.

5) Интересное *локарское* нарѣчіе описалъ *Строхаль* (*Osobine današnjega ločarskoga narječja* Rad 152, 162 и д.

Въ Истрии¹⁾ находимъ его далеко не на всемъ протяженіи этого полуострова. Если раздѣлить Истрию, отправляясь отъ устья рѣки *Мирны*, ея теченіемъ и линіей, представляющей южную границу кайкавцевъ *Футыковъ* (потокъ *Battonoga* и мѣстечка: *Драгућ*, *Хум* и *Барнобић*), на двѣ части, то найдемъ *чакавцевъ* въ сѣверной части въ слѣдующихъ мѣстностяхъ. Въ западной половинѣ находимъ ихъ между рѣками *Дравоу-ей* и *Мирной*, хотя и тутъ можно уже констатировать вторженіе италіанскаго элемента, съ одной (нѣкоторыя мѣстности совсѣмъ италіанскія, напр. *Опрталаз*), и кайкавско-словенскаго, съ другой стороны. Все-таки въ церковныхъ приходахъ *Св. Лаврентія* въ *Даль-н*, *Carsette*, *Штерны*, *Здрень-а* и отчасти *Грижъан-а* говорятъ все еще по-чакавски. Въ восточной половинѣ говорятъ по чакавски въ области *Тытьенъ*, граничащей слѣдующими деревнями: *Слум*, *Брест*, *Теловице*, *Голац*, *Пољане*, *Муне*, *Данићше*, *Бридац*, *Поднађе* и *Пранпрође*. Съ сѣвера и запада пробирается и сюда кайкавско-словенскій языкъ. Первоначально жители *Тытьена* пришли изъ Босніи (въ 1532 г.). Къ сѣверу отъ этой области говорятъ смѣшаннымъ кайкавско-чакавскимъ говоромъ, хотя и тутъ когда-то говорили только по чакавски. Къ юго-западу отъ этой области (*Семић*, *Лежишћине*, *Горења Вас* и *Долења Вас*) говорятъ также по чакавски, хотя и эти мѣстности населены выходцами изъ Далмаціи (вѣроятно 1557 г., изъ *Кмиса*). Къ востоку отъ *Тытьена* и *Ужи* до полосы смѣшаннаго кайкавско-чакавскаго говора, отдѣляющей Тытьенъ и эту мѣстность отъ словенскаго яз. на сѣверѣ и сѣверо-востокѣ, и заключающей въ себѣ слѣдующія мѣстности: *Скаданчину*, *Обров*, *Подград*, *Рачице*, *Вело Брдо*, *Телшане*, *Мало Брце*, *Руну*, *Лисан*, *Сушан*²⁾ и *Клану* — говорятъ чисто по чакавски. Особенно хорошо по чакавски говорятъ въ *Каставѣ*. Думаютъ, что жители этой мѣстности представляютъ первоначальныхъ жителей Истрии, чакавцевъ.

Во второй части Истрии, южной, слѣдуетъ различать двѣ группы жителей: старыхъ колонистовъ, занявшихъ эту страну съ самаго начала поселенія сербовъ и хорватовъ — это настоящіе чакавцы (*истрияне*, *безяки*), и новыхъ колонистовъ, поселявшихся тутъ съ XV вѣка — это отчасти штокавцы, отчасти почакавленные штокавцы (*слахи*, *морлаки*). Первые занимаютъ восточную часть — судебныя округа *Пазинъ* (*Pivino*) и *Лабинъ*

1) Ср. объ этомъ Решетара *Čakavština* etc. *XIII Archiv* 166 и д., въ особенности 172—176.

2) Этотъ діалектъ описалъ *Строгаль* въ своемъ изслѣдованіи *Ovebine današnjega riješkoga narječja* (Jevrejske kraljevske vel. gimnazije na Rieci 1882—1883), которое вполне достаточно для того, чтобы констатировать указанное смѣшеніе. Это видно и изъ работы проф. *Лескина* Ueber den Dialekt. der «Narodne prirovietke iz hrvatskoga primorja» ges. von Fr. Mikulčić *Archiv Ямча* V 181 и д. Разсказы собраны въ деревнѣ *Красицѣ* (*Красице*), сюда принадлежащей, и представляютъ по отношенію къ языку смѣшеніе двухъ указанныхъ діалектовъ.

и нѣкоторыя деревни уѣзда *Бузетъ* (Pinguente). Вторые же занимаютъ судебный округъ *Мотонъ* (Montona), за исключеніемъ нѣсколькихъ деревень (см. у Решетара 170, 174), *Поречъ*, *Ровинъ*, *Водьянъ* (Dignano), *Пуль* и нѣсколькихъ деревень въ *Пазинскомъ* уѣздѣ (Гринтавица, Стамполини, Кринга, Св. Петар у шуми и Св. Иванац). Новые колонисты пришли изъ Далмаціи и Черногоріи.

Чакавскій діалектъ сѣверо-восточной Истріи, хорватскаго побережья и острова *Крка* описалъ отчасти *Неманић* въ своихъ *Čakavisch-kroatische Studien* I (три выпуска Sitzungsberichte вѣнской Академіи CIV B. I Hft. стр. 363, CV B. II Hft. стр. 505, CVIII B. I Hft. стр. 167). Онъ далъ, собственно, только парадигмы склоняемыхъ словъ и партикулы, при чемъ ихъ ударенія онъ отмѣчаетъ только по отношенію къ количеству. Онъ не отмѣчаетъ точно мѣстности, въ которой записалъ ту или другую форму, и опредѣляетъ ихъ звуковую сторону неполно. У него довольно много лексикальнаго матеріала, хотя нельзя не замѣтить, что кое-гдѣ видны и признаки вліянія кайкавскаго говора на эти діалекты, не отмѣченные имъ.

На островахъ говорятъ по-чакавски до острововъ *Хвара* и *Виса* включительно; но кое-гдѣ и на островахъ сѣвернѣе только что указанныхъ говорятъ по штокавски: на *Пацманъ-н* (около *Задара*), на *Врадъ* и *Кранъ-н* (въ окрестностяхъ *Шибеника*), потомъ — въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ на различныхъ другихъ островахъ: въ *Маслинницъ* на *Шолтѣ*, *Сумартинъ*, отчасти *Повль*, на остр. *Брачь*, въ *Суђурај-н*, *Богомоль-н*, *Годиъ-н* и *Застражишъ-н* на *Хваръ*. На *Стонскомъ* полуостровѣ (*Стонски рт*), собственно въ его западной половинѣ до мѣстн. *Янгины*, на островахъ *Корчулъ* и *Ластовъ*, которые находятся южнѣе острововъ *Хвара* и *Виса*, не находимъ уже мѣстоименія *ча*, такъ что ихъ говоры не имѣютъ права на названіе «чакавскихъ» діалектовъ. Но не смотря на это, указанная часть *Стонскаго рта* и островъ *Корчула* принадлежатъ все-таки чакавскому діалекту, чего по отношенію къ ластовскому діалекту сказать нельзя (ср. ниже). На островахъ южнѣе *Ластова* (на *Мъет-н* и др.) находимъ уже штокавскій діалектъ. Всѣ штокавцы на указанныхъ, собственно чакавскихъ, островахъ — съ материка.

О чакавскомъ діалектѣ на материкѣ едва можно говорить. Кое-какіе остатки стараго чакавскаго говора находимъ еще въ мѣстахъ около городовъ: *Задара*, *Шибеника* и *Сплита*, при чемъ около *Задара* теперь уже не слышится *ча*¹⁾.

1) Мѣстности, въ которыхъ это находимъ по указаніямъ проф. Решетара: около *Задара*: *Новиградъ*, *Врси*, *Прилака*, *Затон*, *Петрчане*, *Кожино*, *Дикло*, *Бибиње*, *Сукотан*, *Туранъ*, *Бюград*, *Пакоштане*; около *Шибеника*: *Варош*, *Злосела*, *Трибун*, *Водице*, *Затон*, *Заблатъ*, *Долач*, *Примоштен*, *Рогозница*; около *Сплита*: *Рачице*, *Севид*, *Витинице*, *Ориовина*, *Марина*, *Трогир*, *Коштел*, городъ *Сплитъ*, область старой республики *Полице*.

Но несмотря на то, что отъ чакавскаго материковаго діалекта остались очень скудные слѣды, все-таки между нимъ и теперешнимъ островнымъ діалектомъ существуетъ разница, которую нельзя оставить не отмѣченной. Она заключается въ томъ, что на материкѣ ѣ переходить *осеида* (гдѣ нѣтъ смѣшенія діалектовъ) въ *и*, тогда какъ на островахъ оно сохраняется и какъ *е* (э). Правда, и на островахъ употребляется вмѣсто ѣ иногда *и*, но такъ какъ на островахъ нѣтъ послѣдовательно проведеннаго замѣненія одного изъ этихъ звуковъ другимъ, то въ употребленіи *и* слѣдуетъ видѣть нефонетическое явленіе. Въ виду того, что на материкѣ употреблялось и употребляется только *и* (і), а *е* (э) островнымъ діалектамъ, въ большинствѣ случаевъ, было неоткуда взять, совершенно ясно, что *и* принесено на острова, а такъ какъ извѣстно (ср. выше), что съ материка выселялись колонисты на острова, то, несомнѣнно, оно и принесено отсюда. Такимъ образомъ, чакавскіе діалекты дѣлятся на двѣ группы:

- 1) икавскую (далматинско-хорватскую) и
- 2) экавскую, занимающую острова и Истрію.

Конечно, любопытно знать, насколько такая группировка чакавскихъ діалектовъ оправдывается чакавскими древними памятниками, исторіей этого діалекта. Этотъ вопросъ я попытаюсь рѣшить на другомъ мѣстѣ и пока только замѣчу, что въ общемъ болѣе старыя эпохи развитія этихъ діалектовъ не противорѣчатъ сказанному, хотя и тамъ, какъ и тутъ, очень существенъ вопросъ, насколько материкъ вліялъ на острова, и, отчасти, обратно. При этомъ, если принять въ соображеніе, что *и* вм. ѣ употреблялось очень послѣдовательно и въ чакавскихъ діалектахъ далеко отъ моря, на материкѣ, конечно въ прежнія времена, а на островахъ оно не употреблялось, то можно придти къ заключенію, что это явленіе началось именно въ тѣхъ чакавскихъ діалектахъ, которые находились дальше вглубь материка, и что оно отсюда быстро распространилось и во всѣхъ другихъ материковыхъ діалектахъ¹⁾, переходя, отчасти, и на острова.

Ближайшей нашей задачей было бы опредѣленіе дальнѣйшаго развитія чакавскихъ говоровъ и икавскихъ и экавскихъ. Эта задача трудно выполняема по многимъ причинамъ. Самая главная та, что нѣтъ изслѣдованій, касающихся чакавскихъ діалектовъ на всемъ ихъ протяженіи. Поэтому то, что я скажу, укажетъ только на пробѣлы этихъ изслѣдованій и кого-нибудь, быть можетъ, побудитъ къ детальному и всестороннему изслѣдованію этихъ говоровъ.

1) Такое мнѣніе по отношенію только къ *кварнерскимъ островамъ* высказалъ и ихъ лучший изслѣдователь *Милчичъ* (Rad CXVI 103—104).

Объ *икавскихъ* діалектахъ *чакавскихъ* *исоворъ* я не могу ничего положительнаго сказать, во-первыхъ, потому, что отъ этихъ діалектовъ очень мало осталось, что старыя границы ихъ стерлись и, наконецъ, что и то, что осталось, не изслѣдовано удовлетворительно. Но несомнѣнно, что и тутъ есть различія между отдѣльными говорами (ср. употребленіе *ja* въ *part. pгаet. act.* или напр. *c, z, s, вm. č, ž, š* въ *Рѣкъ, Омичъ* и *Трогиръ*).

По отношенію къ *икавскимъ* *чакавскимъ* говорамъ у насъ больше изслѣдованій, но и тутъ невозможно установить взаимныя отношенія между различными діалектами. Во-первыхъ, невозможно сказать, въ какомъ отношеніи находятся сѣверо-далматинскіе (кварнерскіе) острова по отношенію къ діалекту въ Истрію; образуютъ ли они одно цѣлое или нѣтъ. По описанію *Неманича* казалось бы, что не образуютъ; но его описаніе такъ неполно и неточно по отношенію къ передачѣ звуковыхъ явленій, что на него въ этомъ отношеніи положиться невозможно. Даже на вопросы, какъ относятся другъ къ другу кварнерскіе острова, трудно отвѣтить, ибо описаніе діалекта, напр., острова *Раба* Кушара (Rad CXVIII 1 и д.) даетъ такъ мало матеріала для сравненія съ тѣмъ, что находимъ въ изслѣдованіи объ остальныхъ кварнерскихъ островахъ, что даже объ ихъ главнѣйшихъ особенностяхъ невозможно говорить, какъ слѣдуетъ. О діалектѣ же острова *Пага*, который немного южнѣе *Раба*, намъ уже ничего неизвѣстно, ибо о немъ не говорятъ ни *Кушаръ*, ни *Милчетичъ*, — еще менѣе другіе.

Но все-таки и на основаніи этихъ описаній можно съ увѣренностью сказать, что діалектъ сѣверно-далматинскихъ острововъ отличается отъ діалекта южно-далматинскихъ острововъ, которые и по описаніямъ нѣкоторыхъ ученыхъ (*Облака, Лескина*), и по ихъ утвержденіямъ, образуютъ одно цѣлое. *Лескинъ* (*Zur Kroatischen Dialectologie Dalmatiens, Berichte über die Verhandlungen der kön. sächs. Gesell. d. Wissenschaften Ph. N. Cl. 1888 III—IV, 203—208*) указалъ на то, что *Вуцъ* и *Хваръ* образуютъ одинъ діалектъ; *Облакъ* же (*Archiv XVI 426 sq.*) прибавляетъ, что сюда входитъ и островъ *Корчула* съ своимъ діалектомъ. И, дѣйствительно, уже по фонетическимъ особенностямъ, которыя описалъ *Лескинъ*¹⁾, можно ихъ выдѣлить въ особую группу. Слѣдовательно для того, чтобы

1) О діалектѣ на *Стономъ ртѣ* ср. работу *Миласа* *Današnji trpaški dijalekat* (Rad СП 68 и д.). Мѣстечко *Трпачъ* находится на зап. сторонѣ полуострова. На полуостровѣ при самомъ материкѣ находится *Стонская волость* (община). Въ ней говорятъ уже по штокавски; въ первой за ней (на полуостровѣ), *Яминской* общинѣ говорятъ смѣшанно (чакавско-штокавски), въ *Кутоской* говорятъ уже по чакавски, а за ней находится мѣстечко говора, который описалъ *Миласъ*. Описаніе его неудовлетворительно. О чакавскомъ въ *Рѣкъ* ср. *Строгала* *Osvobine današnjega riješkoga narječja* (Rad CXXIV 103 и д.) и изслѣдованіе о немъ, упомянутое выше.

2) Кое-что можно найти и у *Аранды* (*Ягичевы Berichte III 17—18*).

дать, хотя бы приблизительную, группировку всех далматинских диалектов, следовало бы определить еще отношение средне-далматинских островов [*Зларин, Каприје, Жирја, Муртер, Улан, Сеструль, Инзула гроша (Jžula grōša — Insula longa)* и т. д.] къ сѣверно- и южно-далматинскимъ. А языкъ этихъ острововъ какъ разъ хуже всего описатьъ, ибо о немъ имѣются кое-какія замѣтки, во всякомъ случаѣ недостаточныя, только у *Аранчи* (op. cit. 60—68). Кажется, что онъ ближе южно-далматинскимъ островнымъ диалектамъ, чѣмъ сѣверно-далматинскимъ, хотя въ немъ есть и кое-какія свои черты, напр. *ja* въ *ragt.*, если оно только не принесено съ материка. Указанное обстоятельство, а именно, что все-таки можно отмѣтить черты общія, съ одной стороны, сѣверно-далматинскимъ островнымъ диалектамъ, и всѣмъ южно-далматинскимъ, съ другой, заставляетъ насъ сгруппировать всѣ чакавскіе экавскіе островные диалекты въ три группы, при чемъ тутъ еще не предрѣшается вопросъ, что представляютъ средне-далматинскіе островные диалекты, отдѣльное ли цѣлое или смѣшанный диалектъ изъ указанныхъ двухъ.

I. Сѣверно-далматинскіе диалекты острововъ, находящихся противъ далматинскаго берега отъ *Рьки* до *Задар-а*.

II. Средне-далматинскіе — отъ *Задар-а* до *Шибеника*.

III. Южно-далматинскіе — отъ *Шибеника* до *Стонскаго рта*.

Дальнѣйшія изслѣдованія покажутъ состоятельность или несостоятельность такого дѣленія этихъ диалектовъ. Они покажутъ, можно ли ихъ и болѣе точно, не такъ неопредѣленно, сгруппировать, раздѣлить на болѣе мелкія единицы. Тогда будетъ ясно, было ли достаточное основаніе у Милчетича, когда онъ только на основаніи замѣны *ѣ* (и то краткаго) въ сѣверно-далматинскихъ говорахъ посредствомъ *а, е* или *о* раздѣлилъ ихъ на три группы:

1) *Врбник* и *Омиша* на *Кркѣ* съ островомъ *Црес-омъ* и, отчасти, *Лошињ-омъ*,

2) *Добринь* на *Кркѣ*,

3) *Дубашница, Башка, Пунат* и *Пољица* опять на *Кркѣ*¹⁾,

и если это вѣрно, какіе изъ окрестныхъ острововъ примыкаютъ къ той или другой группѣ говоровъ.

III.

Самое архаичное экавское нарѣчіе, именно, то, которое занимаетъ пространство, въ общихъ чертахъ, между Моравой, съ западной стороны, въ

1) Rad CXXI 102.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

Сербіи, в среднемъ теченіи рѣки Искра, съ восточной стороны, въ Болгаріи. Этотъ діалектъ называется обыкновенно сербско-болгарскимъ, и ученые, соотвѣтственно степени своего ознакомленія съ нимъ и, повидимому, своимъ южно-славянскимъ симпатіямъ, приписываютъ его то сербскому языку, то болгарскому, не стараясь, впрочемъ, изучить его черты, какъ слѣдуетъ. Въ виду этого я предпринималъ нѣсколько поѣздокъ въ различные концы восточной и южной Сербіи для основательнаго изслѣдованія его и поэтому, надѣюсь, буду въ состояніи дать точную границу его распространенія и его развитія въ Сербіи¹⁾; по отношенію же къ Болгаріи и восточной Старой Сербіи и Македоніи я буду полагаться отчасти на сводную статью проф. Цонеева (*Уводъ въ исторіята на български езикъ* Сб. Мин. XVIII, отд. оттискъ; ср. и *Какъ исторіята на български езикъ* Сб. XIX, отд. отт., въ особенности, приложенную карту), а отчасти на свѣдѣнія, полученные мною частнымъ образомъ. При этомъ слѣдуетъ имѣть въ виду, что Цоневъ считаетъ этотъ діалектъ болгарскимъ, несмотря на многочисленныя противорѣчія, въ которыя онъ изъ-за этого впадаетъ, отчасти ихъ и упоминаетъ, но не пытается нисколько разрѣшить ихъ. Остальные описанія этихъ говоровъ, даже такихъ изслѣдователей какъ Теодоровъ (Пер. Сп. XIX—XX 146. sqq.), не имѣютъ для насъ, да и вообще, большого значенія. Труднѣе всего опредѣлить южную границу этого говора потому, что въ Македоніи вообще, а, въ особенности, въ средней, такое смѣшеніе говоровъ и въ столь различныхъ размѣрахъ, что положительно невозможно, безъ точныхъ изслѣдованій, которыхъ у насъ теперь вовсе нѣтъ, указать, гдѣ прекращается этотъ говоръ, и гдѣ начинается *средне-македонскій*. Тѣмъ болѣе, что средне-македонскій діалектъ, занимающій большую часть Македоніи и имѣющій претензіи сдѣлаться македонскимъ литературнымъ языкомъ, представляетъ и самъ по себѣ смѣшеніе *сербскихъ* сѣверо-македонскихъ (восточно-старо-сербскихъ) говоровъ и южно-македонскихъ или собственно македонскихъ. Степень смѣшенія не вездѣ одинаковая; оно представляетъ процессъ, совершающійся уже много вѣковъ и не успѣвшій еще закончиться. Поэтому я и обозначаю эту южную границу гипотетическимъ поясомъ, полосой, въ которой она приблизительно должна находиться.

Восточная часть этихъ діалектовъ занимаетъ западную часть Болга-

1) О нѣкоторыхъ говорахъ, принадлежащихъ указанной территоріи, писалъ въ недавнее время *Olaf Broch* (*Die Dialekte des südlichsten Serbiens* въ *Schriften der Balkancom-mission, linguistische Abtheilung* III). Онъ даетъ только матеріалъ, который у него переданъ въ общемъ хорошо. Его группировка указанныхъ говоровъ, по моему, не вѣрна. Объ историческомъ моментѣ указанныхъ говоровъ, его отношеніяхъ къ сербскому и болгарскому языкамъ у него или вовсе не говорится, или очень поверхностно. Онъ описалъ, главнымъ образомъ, тотъ діалектъ, который я называю южно-моравскимъ; то, что онъ говоритъ о западнѣйшемъ, лужничкомъ и тимочкомъ діалектахъ, которые онъ называетъ названіями мѣстностей, гдѣ онъ впервые узналъ о нихъ, — недостаточно.

рин, охватывающую приблизительно области (самыя восточныя): *Брѣтова*, *Кулы*, *Бѣлоградчика*, *Берковицы*, *Искреца*, *Брѣзника* и *Босилограда*. Ломаная линія, составляющая верхнее теченіе *Струмы*, среднее теченіе *Искра* у *Искреца* и *Кулу* и *Брѣново* представляла бы до нѣкоторой степени эту границу. Какія деревни говорятъ этимъ говоромъ, указано у *Цонева* (I. с. 52); ихъ границу отодвигаетъ *Милетичъ* болѣе на востокъ (ср. *Das Ostbulgarische* 5. sqq. *Schriften der Balk. comm. ling. Abth. II*; ср. и *Цонева Диалектни студии*, отд. отт. изъ Сб. М. XX). Въ Македоніи и Старой Сербіи этому говору принадлежатъ несомнѣнно діалекты *Призрена*, *Скопской Черногоріи*, *Куманова*, *Кратова*, *Кривой-Паланки* и ихъ окрестностей, причемъ діалекты *Призрена*, *Куманова* и *Скопской Черногоріи* примыкаютъ къ южноморавскому діалекту, тогда какъ говоръ *Кратова* и *Кр. Паланки* ближе къ запланьскому говору, хотя, съ другой стороны, онъ имѣетъ и свои особенности, не роднящія его ни съ однимъ изъ этихъ говоровъ; впрочемъ, этотъ говоръ больше, чѣмъ всѣ другіе, подвергся вліянію средне-македонскаго говора.

Какъ далеко эти говоры распространяются на западъ въ Старой Сербіи — это очень трудно сказать, но что они захватываютъ и Призренъ, въ этомъ я самъ убѣдился. Такимъ образомъ, Шаръ-гора не отдѣляетъ ихъ отъ Македоніи, точно такъ же какъ и *Црна Гора* (Кара-дагъ). Они занимаютъ отчасти пространство между Шаръ-горой, Качаникомъ и Црной Горой съ одной стороны, и приблизительно линіей, соединяющей *Призренъ* и *Яньево* по направленію къ сербской границѣ, съ другой стороны. Отчасти эти діалекты идутъ еще дальше на западъ по направленію отъ Яньева къ Приштинѣ, но до какихъ поръ, съ точностью сказать не могу.

Въ Сербіи можно уже точно опредѣлить границу его распространенія. Онъ занимаетъ всю восточную половину Сербіи, недоходя до *Заечара*, а до *Малаго Извора*. По направленію къ сѣверной Сербіи и срединной онъ граничитъ дальше горами: *Тупишничей*, *Ртаѣмъ*, *Буковиномъ*, спускаясь въ долину *Моравы* у города *Сталаћ-а*. Отсюда направляется онъ на югъ и юго-западъ, главнымъ образомъ, долиной Моравы и только у Дьюниси переправляется на лѣвый берегъ ея, занимая все пространство до горныхъ хребтовъ, вверхъ теченія *дьюнисской* и *рибарской* рѣкъ. Отсюда направляется къ городу *Прокупъ-у*, между горами *Јастребац* и *Мали Јастребац*. Изъ Прокупъ-а граница его направляется къ сербско-турецкой границѣ въ направленіи къ *Приштинѣ*, хотя тутъ трудно опредѣлить, что, собственно, принадлежитъ этому говору, и что окрестному *Косовскому* нарѣчію. Но одно несомнѣнно, что всѣ болѣе или менѣе древнія поселенія къ востоку отъ указанной линіи принадлежатъ къ этому говору, а между новѣйшими есть и таковыя, которыя принадлежатъ и другимъ говорамъ. Дѣло

въ томъ, что колонизація этихъ частей Сербіи еще далеко не закончена и, сравнительно, очень новая. Тутъ жили когда-то албанцы, которые, послѣ успѣшной освободительной войны, покинули Сербію и перешли въ Старую Сербію, оставивши за собой пустыя мѣстности, которыя были потомъ заселяемы сербами изъ Черногоріи, Старой Сербіи и Герцеговины. Это относится, главнымъ образомъ, къ мѣстностямъ между *Прокупъе* и *Лебане*, въ мѣстностяхъ же къ востоку отъ этой линіи, дальше, на всемъ теченіи южной (*Бичъ*) *Моравы* и во всей южной Сербіи (въ *Поляницѣ*, *Иночитѣ* и *Пчињ-ѣ*) діалекты тимочско-южно-моравскаго говора. Весь этотъ діалектъ я называю, изслѣдуя его только въ Сербіи, *тимочско-южно-моравскимъ*, опредѣляя такимъ названіемъ и его географическое распространеніе и, въ то же время, его главнѣйшіе діалекты; имѣя же въ виду и его продолженіе въ Македоніи и Старой Сербіи, и его движеніе съ юга на сѣверъ, можно его назвать и *призренско-тимочскимъ*.

Всѣ діалекты Сербіи, которые я понимаю подъ указаннымъ названіемъ, образовывали когда-то съ упомянутыми діалектами западной Болгаріи и восточной Старой Сербіи (сѣв. Македоніи) одно цѣлое, одинъ языкъ. Этотъ діалектъ теперь трудно возстановить потому, что на него вліяли многіе другіе діалекты Старой Сербіи и Македоніи и, быть можетъ, и совершенно другіе, неславянскіе языки, такъ что задача выдѣленія позднѣйшихъ наслоеній на первоначальную основу становится, за неимѣніемъ старыхъ памятниковъ его, трудно выполнимой. Но если все-таки изъ массы чертъ этого діалекта выдѣлать всѣ тѣ, которыя не могли принадлежать ему съ самаго начала, какъ *славянскому, сербскому діалекту вообще*, если остановиться только на его славянскихъ чертахъ, то придется смотрѣть на него слѣдующимъ образомъ.

Всѣ фонетическія черты этого діалекта, за исключеніемъ, конечно, нѣкоторыхъ его говоровъ въ Македоніи, совпадаютъ съ чертами сербскаго языка въ эпоху его развитія въ XIII вѣкѣ. При этомъ слѣдуетъ имѣть еще то въ виду, что эти черты не только тѣ, которыя можно приписать обще-сербскому языку, но и такія, которыя получились въ *штокавскомъ діалектѣ*, и то какъ результатъ самостоятельнаго развитія этого діалекта въ теченіе нѣсколькихъ вѣковъ его отдѣльной жизни. Это же относится и ко всѣмъ морфологическимъ чертамъ этихъ діалектовъ, насколько онѣ вообще сохранились. Такимъ образомъ, этотъ діалектъ представляетъ собой одинъ изъ штокавскихъ говоровъ, который, какъ кажется, послѣ XIII вѣка не образовывалъ больше съ ними цѣлаго и развивался самостоятельно.

Къ такому взгляду долженъ придти всякій, кто изслѣдуетъ этотъ діалектъ съ положительной стороны, съ точки зрѣнія того матеріала, который

въ немъ сохранился. Ибо не всегда такъ дѣлаютъ. Очень часто опредѣляютъ его принадлежность къ тому или другому балканскому говору на основаніи того, что въ немъ не сохранилось, а что также не сохранилось и въ нѣкоторыхъ другихъ балканскихъ языкахъ. Такой приѣмъ ошибоченъ. Руководствуясь имъ, изслѣдователь забываетъ, что этотъ діалектъ и не былъ бы вполне отдѣльнымъ говоромъ, если бы не отдѣлился рано отъ другихъ сербскихъ говоровъ, и что его черты, въ которыхъ онъ совпадаетъ съ другими говорами, были бы положительно непонятны, если бы на нихъ мы не смотрѣли, какъ на таковыя, которыя появились до его отдѣленія отъ другихъ говоровъ. Что совпаденіе почти *всѣхъ его чертъ*, которыя сохранились, съ *однимъ* только балканскимъ говоромъ, несомнѣнно показываетъ его родство съ нимъ — это вѣтъ сомнѣнія, а что совпаденіе извѣстныхъ утратъ въ данномъ діалектѣ и въ другомъ балканскомъ говорѣ, которыя они оба, впрочемъ, раздѣляютъ еще со многими другими балканскими языками, съ которыми они оба приходили въ близкое соприкосновеніе, не должно еще обозначать ихъ (двухъ) взаимныя вліянія, если нѣтъ какихъ-нибудь другихъ положительныхъ признаковъ такихъ отношеній ихъ, — это также не менѣе ясно. На этихъ вопросахъ я въ другомъ мѣстѣ останавливаюсь очень детально, и поэтому не буду здѣсь этого дѣлать. Только укажу на діалектическія черты, подтверждающія указанныя положенія.

Въ этомъ діалектѣ, какъ указано, сохранились черты и сербской фонетики и морфологіи на той ступени развитія, на какой онѣ находились въ XIII в. Разумѣется, что онѣ позже, въ теченіе времени, подверглись различнымъ измѣненіямъ, но для насъ важно лишь то обстоятельство, что, если и направленіе этого развитія не общее съ тѣмъ, которое наблюдается въ другихъ сербскихъ говорахъ, исходный пунктъ для тѣхъ и другихъ тотъ же.

Фонетическія черты:

ъ и з даютъ одинъ глухой ь (ряда а); ѡ, ѡ, ѡр, рѡ между согласными даютъ ѡ, ѡ; ж переходитъ всегда въ у; ѡ—всегда въ е; ѣ даетъ только е; ѡ—и; ѡ и ѡ, общеславянскія, даютъ всегда ѡ и ѡ, которыя отчасти переходятъ въ ѡ и ѡ (ср. ниже); ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, общеславянскія, даютъ во всѣхъ положеніяхъ, и въ начальныхъ и въ конечныхъ слогахъ, только ѡ, ѡ, ѡ, ѡ; если и есть какія-нибудь отступленія — эти отступленія *морфологическаго характера*; ѡ, ѡ общеслав. даютъ всегда только ѡ, отступленія и тутъ морфологическаго характера; ѡ въ открытыхъ слогахъ (*ѡнукъ, ѡдова* и т. д.) переходитъ всегда въ у.

Всѣ эти основныя явленія фонетики этихъ говоровъ совпадаютъ *только съ сербской фонетикой.*

Морфологическія черты.

Вліяніе мягкихъ основъ на твердыя (*руке, ноге*); творительный падежъ на *ом* у существ. жен. рода (*силом*); родит. пад. у мѣстоименій и прилагательныхъ на *а*: *тоа, овоа* и т. д.; употребленіе мѣстоименій, какъ въ серб. яз. (*ја, ти, он; овиј, ониј, тиј* и т. д.); употребленіе окончанія *м* въ перв. л. наст. врем. у всѣхъ глаголовъ; употребленіе въ 3 plur. imperf. *ху*, въ 3 plur. aor. *ше* и т. под.

Все это опять-таки черты *сербскаго языка* и всѣ онѣ появились въ немъ до XIII вѣка.

Вмѣстѣ съ тѣмъ есть черты, которыя отдѣляютъ эти говоры отъ остальныхъ сербскихъ діалектовъ и показываютъ, что они развивались въ совершенно другой средѣ, чѣмъ всѣ другіе сербскіе говоры. Эти черты или принадлежатъ этимъ діалектамъ, какъ отдѣльнымъ единицамъ, слѣдовательно представляютъ результатъ ихъ самостоятельнаго развитія, или же общи имъ съ другими балканскими языками.

Последнія заключаются въ слѣдующемъ:

а) въ потерѣ падежей, за исключеніемъ именительнаго, винительнаго и звательнаго;

б) въ приобрѣтеніи этими діалектами, впрочемъ не всѣми, члена;

в) въ употребленіи двойного личнаго мѣстоименія;

г) въ исчезновеніи неопредѣленнаго наклоненія.

Большинство этихъ чертъ находимъ и въ болгарскомъ языкѣ, и самымъ естественнымъ было бы, кажется, предположить, что онѣ и появились подъ вліяніемъ такъ близкаго сербскому языку болгарскаго языка.

Такое предположеніе, если дѣло немного лучше разсмотрѣть, *немыслимо* по слѣдующимъ соображеніямъ:

1. Если бы болгарскій языкъ вліялъ на эти діалекты, то необходимо было бы предположить смѣшеніе, гдѣ бы то ни было, этихъ двухъ языковъ. Однако, такого смѣшенія нѣтъ, да его и не могло быть потому, что всѣ діалекты восточной Сербіи подвигаются съ юга на сѣверъ и сѣверо-востокъ. Вообще, эти діалекты получились отъ колонизаціи съ юга, изъ восточной Старой Сербіи (сѣверной Македоніи). И теперь всѣ новыя явленія возникающія, напримѣръ, въ южно-моравскомъ говорѣ, являются первоначально на крайнемъ югѣ и медленно подвигаются долиной рѣки Моравы на сѣверъ.

2) Для того, чтобы выяснитъ себѣ происхожденіе указанныхъ чертъ въ этомъ діалектѣ, я очень внимательно искалъ во всей восточной Сербіи чертъ болгарскаго языка для того, чтобы теперешней теоріи о «переходности» этихъ діалектовъ отъ сербскаго языка къ болгарскому придать хотя тѣнь вѣроятія, но *всѣ мои попытки были напрасны: такихъ слѣдовъ въ этихъ діалектахъ, въ большихъ размѣрахъ, нѣтъ.*

Даже если бы такіе слѣды оказались въ дѣйствительности существующими, и въ большомъ количествѣ примѣровъ, указанная гипотеза могла бы имѣть нѣкоторое значеніе, быть можетъ, только по отношенію къ сѣверо-восточнымъ и вообще восточнымъ говорамъ, по отношенію же къ южнымъ и восточно-старосербскимъ — наврядъ ли. Если же обратить вниманіе на то обстоятельство, что всѣ эти діалекты движутся съ юга на сѣверъ, и что указанные черты принадлежатъ *почти въ одинаково* и самымъ южнымъ, и самымъ сѣвернымъ говорамъ на указанной территоріи, то ясно, что эти діалекты принесли ихъ изъ своей прародины, съ юга. Вѣдь, въ коренныхъ македонскихъ говорахъ наблюдаемъ тѣ же явленія, а они помещаются рядомъ съ сербскими говорами, даже есть такъ называемый средне-македонскій говоръ, *представляющій въ дѣйствительности смѣшеніе сербскаго языка съ южно-македонскимъ*, такъ что предположеніе объ общемъ постороннемъ вліяніи на тотъ и другой языкъ или о вліяніи македонскихъ говоровъ на сербскіе напрашивается само собой. Впрочемъ, вопросъ о способѣ этого вліянія такой сложный и запутанный, что я здѣсь и не стану его разрѣшать; мнѣ хотѣлось указать только на возможность полученія этими діалектами указанныхъ чертъ въ Старой Сербіи или Македоніи. Извѣстно, что эти черты находятся и въ албанскомъ, румынскомъ и новогреческомъ языкахъ. Новѣйшія изслѣдованія показываютъ, что всѣ упомянутыя черты, находящіяся въ языкахъ, занимающихъ восточную половину Балканскаго Полуострова, образовались у всѣхъ ихъ одинаково, переданы нѣкоторыми изъ указанныхъ неславянскихъ языковъ всѣмъ другимъ языкамъ, славянскимъ (македонскому, сербскому и болгарскому) и неславянскимъ. Конечно, сначала могъ подвергнуться такому вліянію лишь одинъ славянскій діалектъ въ одномъ или нѣсколькихъ пунктахъ своей территоріи и съ своей стороны повліять на другіе славянскіе говоры; но для насъ это здѣсь посторонній вопросъ (впрочемъ, ср. ниже). Естественная граница для распространенія указанныхъ чертъ на Балканскомъ полуостровѣ Шаръгора, Кара-дагъ и горы на берегахъ Южной и Великой Моравы.

Указанные діалекты въ границахъ Сербіи образуютъ нѣсколько отдѣльныхъ говоровъ:

- а) группу тимочско-лужничскихъ говоровъ и
- б) группу запланьско-южно-моравскую.

Главное отличіе первой группы отъ второй заключается въ томъ, что звуки *ѣ* и *ђ* выговариваются въ первой, какъ *ч* и *и* (дж), а во второй, какъ *ѣ* и *ђ'*, съ различными отгѣнками. Конечно, это не единственное различіе между ними; есть еще масса явленій, присущихъ только одной изъ этихъ группъ: въ тимочско-лужничскомъ діалектѣ развита, напр., палатализація согласныхъ *ж* и *ш* предъ палатальными гласными (*е* и *и*); въ томъ же діалектѣ упо-

требуется преимущественно членъ и под., но на нихъ я здѣсь останавливаться не буду, а укажу только на границы ихъ въ Сербіи.

Самый южный пунктъ употребленія указанныхъ чертъ это *Крива Феја*. Оттуда идетъ граница къ горѣ *Стрешару*, охватывая всѣ мѣстности, отгороженныя горнымъ хребтомъ, назыв. *Варденикъ*. Оттуда, мимо *Дюрковичскаго рида*, направляется граница къ *Врлой рѣкѣ*, переправляется на ея правый берегъ и идетъ по направленію къ *Власинѣ*, забирая также и ее. Оттуда идетъ граница на сѣверъ *Власинской рѣкой* до мѣстечка, гдѣ она сходится съ *Пустой рѣкой*. Всѣ мѣста на лѣвомъ берегу ея принадлежатъ *заплавскому* діалекту, на правомъ же — *лужничскому*. Дальше идетъ граница *Пустой рѣкой* до мѣста, гдѣ въ нее впадаютъ рѣчки *Млака* и *Ропоть*. Оттуда идетъ граница этими потоками до *Сухой Планины*. Потомъ она идетъ этой горой на сѣверъ по направленію къ мѣстечку *Облику* на берегу рѣки *Нишавы*. Направляясь дальше на сѣверъ, она обходитъ *Сифевачку клисуру* (ущелье) и гору *Вишеградъ*, идетъ мимо *Серлица* и доходитъ на сѣверѣ до мѣстечка *Бели Потокъ*; отсюда на сѣверъ идетъ она къ горамъ *Слеме* и *Тупишница*. Все съ правой (восточной) стороны отъ этой линіи принадлежитъ *тимочско-лужничскому* діалекту, а съ лѣвой (западной) — *заплавско-южно-моравскому*.

И эти группы успѣли уже образовать изъ себя отдѣльныя нарѣчія. Не всегда одинаковы пути, которыми получилось это, но несомнѣнно, что извѣстныя различія существуютъ, по отношенію и къ фонетикѣ и морфологій, въ различныхъ частяхъ территоріи этихъ говоровъ.

Первый изъ нихъ, *тимочско-лужничскій*, дѣлится на двѣ группы говоровъ: *тимочскіе* и *лужничскіе юворы*. Главная разница между ними заключается въ выговорѣ *ѣ*. Въ тимочскомъ говорѣ оно выговаривается и теперь еще какъ *і* *масная* (*ѣ*), тогда какъ въ лужничскомъ оно произносится какъ *ль* (*сѣзѣ* и *слѣзѣ*). Главная граница между обоими говорами рѣка *Нишава*, при чемъ *лужничскій* діалектъ распространяется къ югу отъ *Нишавы*, *тимочскій* же — къ сѣверу отъ нея. При этомъ слѣдуетъ имѣть еще то въ виду, что весь *пиротскій край* вплоть до *Церева дела* и отъ *Церева дела* на сѣверъ, обходя гору *Стол* и недоходя до *Нишавы* (у мѣстечка *Расница*), принадлежитъ тимочскому діалекту; отъ указанного мѣстечка поворачиваетъ граница на сѣверо-западъ и идетъ все время *тѣмъ же берегомъ Нишавы* до *Плеша* и *Гулянской планины*, гдѣ эта граница сходится съ западной границей всего этого говора.

Заплавско-южно-моравскій діалектъ дѣлится на двѣ группы говоровъ: а) *заплавско-серлишскую* и б) *южно-моравскую*. Главныя различія между этими говорами заключаются въ приобрѣтеніи южно-моравскимъ діалектомъ

нѣкоторыхъ чертъ, не имѣющихъ въ запланьскомъ, или, лучше, не успѣвшихъ охватить и запланьско-сврлишскій говоръ.

Южно-моравскій говоръ занимаетъ, главнымъ образомъ, долину южной (*Бичъ*) *Моравы* и ея лѣвый берегъ вплоть до линіи, отдѣляющей съ западной стороны эти діалекты отъ остальныхъ сербскихъ говоровъ. По отношенію къ своимъ чертамъ, южно-моравскій діалектъ показываетъ меньше древности, чѣмъ всѣ остальные восточно-сербскіе говоры; его новыя черты невозможно свести къ его основнымъ, старымъ чертамъ, а слѣдуетъ объяснять ихъ вліяніемъ со стороны. При этомъ можно усмотрѣть и различныя эпохи постороннихъ вліяній, направляющихся съ юга на сѣверъ, и, конечно, различные центры, изъ которыхъ они исходили. Этому соотвѣтствуетъ и распространеніе различныхъ чертъ. Волны новыхъ діалектическихъ процессовъ очень не одинаково захватываютъ моравскую долину: то уносятъ ихъ на сѣверъ до *Сталай-а* и еще дальше, то довольствуются *Враньской* равниной до *Стубал-а* и *Прибој-а*.

О тѣхъ центрахъ, которые въ томъ или другомъ направленіи вліяли на южно-моравскій діалектъ, трудно мнѣ говорить потому, что діалекты *Старой Сербіи* вовсе не изслѣдованы, такъ что кое-что изъ того, что я теперь скажу, покажется голословнымъ, а мнѣ здѣсь невозможно детально распространяться объ этомъ. Я предполагаю, что обще тимочско-южно-моравскій діалектъ отдѣлился отъ обще-штокавскаго діалекта еще въ то время, когда въ немъ не было значительныхъ діалектическихъ развѣтвленій. Но послѣ этого времени штокавскій діалектъ въ старой Рашкѣ раздѣлился, приблизительно, на двѣ группы діалектовъ: *призренскую*, болѣе южную, и *косовопольскую*, болѣе сѣверную. Въ теченіе времени эти группы разошлись въ своихъ чертахъ, развиваясь болѣе или менѣе самостоятельно. Раньше всѣхъ другихъ діалектовъ именно *призренскій штокавскій* діалектъ началъ вліять на часть первоначально отдѣлившася тимочско-южно-моравскаго діалекта, оставшагося въ долинѣ Моравы и на лѣвомъ ея берегу. Онъ далъ этому діалекту тотъ спеціальный характеръ, который позволяетъ намъ смотрѣть на него, какъ на отдѣльный діалектъ (*l* = лу, part. pгаet. на *ja* и под.). Эти черты доходятъ до мѣстъ, до которыхъ вообще этотъ діалектъ достигаетъ. Потомъ на немъ сказалось сильное вліяніе косовопольскаго діалекта; при томъ въ нѣсколько приѣмовъ. Сюда относятся употребленіе *fj* вм. — *jd* — въ случаяхъ, какъ *поѣм* (=поѣдемъ въ тимочско-лужничскомъ и запланьскомъ), довольно частое употребленіе дат. пад. вм. предлога *на* съ винит. и под. Специфически — македонское вліяніе тоже новѣйшаго происхожденія. Оно ограничено Враньской равниной между горными берегами Южной Моравы до *Стубал-а* и *Прибоја* и только извѣстными грамматическими категоріями (*паднѣла*, *седнѣла* вм. *паднѣло*, *сед-*

нѹло, перенесеніе ударенія въ извѣстныхъ случаяхъ, напр., *вѹда*, *сѹила*, *жѹна*, *сѹло* и под.).

Въ запляньскомъ діалектѣ наблюдается недостатокъ, неизвѣстность этихъ чертъ. Но въ немъ есть все-таки кое-что, соединяющее его именно съ этимъ діалектомъ: это — употребленіе *ћ* и *ђ* (= тј, дј общеслав.). Отъ тимочско-лужничскаго же діалекта отдѣляютъ его всѣ черты его спеціальнаго развитія. Съ другой стороны, благодаря такому положенію этого діалекта, въ немъ, само собой, масса чертъ общихъ съ тимочско-лужничскимъ говоромъ: это все тѣ черты обще-тимочско-южно-моравскаго говора, которыя не потерпѣли тутъ никакихъ измѣненій, а въ южно-моравскомъ діалектѣ подверглись отчасти чужому вліянію, а отчасти и полному вытѣсненію новыми чертами. Сходство этихъ говоровъ поэтому относительнаго характера. Кромѣ того, слѣдуетъ упомянуть, что запляньскій діалектъ представляетъ узкую полосу между тимочско-лужничскими и южно-моравскими говорами, такъ что ихъ вліянія скрещиваются въ немъ. Но, несмотря на это, онъ все-таки представляетъ самостоятельное цѣлое.

Восточная граница запляньскаго діалекта — это западная граница тимочско-лужничскаго говора. Западная же его граница, на югѣ, начинается съ *Власины*, поворачиваетъ на СЗ., идетъ горными хребтами параллельно Моравѣ мимо *Црној Травы* и *Гузевъ* и, оставляя на западѣ *Лютежъ* и *Предеянье*, направляется къ *Рутю*. Оттуда она идетъ прямо на сѣверъ, спускаясь *Козарској рѣчицей* въ *Допушню*. Проходя черезъ *Рамни деа*, идетъ въ *Ломницу*, *Липовицу* и *Пискутово*, потомъ поворачиваетъ на сѣверо-западъ и идетъ горой *Гариной* (выше деревни *Горѣа Куминовница*) къ *Семичевицѣ* и дальше на сѣверъ, оставляя *Нии* на западѣ. Оттуда она идетъ на сѣверъ между *Церье-мъ* съ западной и *Грбавчей* съ восточной стороны, спускаясь въ *Пирковацъ*. Изъ Пирковаца черезъ *Іезеро* направляется граница къ горѣ *Лесковику*, поворачиваетъ на востокъ, обходя *Озрен*, и идетъ дальше на сѣверо-востокъ къ горѣ *Крстатац* и *Олеме*. Тутъ она сходится съ тимочско-лужничскимъ діалектомъ. Къ востоку отъ этой границы — *запляньско-сърмичкій* діалектъ, западно же — *южно-моравскій*.

Что касается Болгаріи и отраженій указанныхъ діалектическихъ различій въ ней, то на ея территоріи, за исключеніемъ небольшой части на самомъ югѣ, распространенъ діалектъ, сходящійся въ употребленіи *ч* и *џ* (= тј, дј) съ *тимочско-лужничскимъ* діалектомъ. Южнѣе находимъ уже *ћ* (*к*) и *ђ* (*і*). Несомнѣнно, что въ сѣв. Македоніи и южной Старой Сербіи существуетъ нѣсколько діалектическихъ группъ, но я, за неимѣніемъ вполне достовѣрныхъ свѣдѣній, не берусь группировать ихъ. Замѣчу только, что въ нихъ, какъ въ запляньско-южно-моравскомъ діалектѣ, упо-

требляется *h* (*h̃*) и *h̃* (*h̃*), какъ замѣстители звук. комплексовъ общесл. *tj* и *dj*, и что *призренскій* (собственно *ново-призренскій*) и *кумановскій* діалекты примыкають къ *южно-моравскому* говору, тогда какъ *кратовскій* діалектъ ближе къ *заплавьскому* говору, но все-таки теперь не образуетъ съ нимъ одного цѣлаго.

IV.

Многу указаны выше сѣверныя и западныя границы тимочско-южно-моравскаго діалекта. Къ западу отъ послѣднихъ границъ и къ сѣверу отъ *Сталаѣ-а*, въ моравской долині далеко на сѣверъ до *Смедерева* (*Семендрии*), на востокъ до *Црнои рѣки*, потомъ въ *Кучаѣ*, *Ресаваѣ*, *Млаваѣ*, *Стилѣ* и *Звиждѣ* вплоть до Дуная, гдѣ начинаются банатскіе говоры, распространяется главнымъ образомъ *косовско-ресавскій* говоръ, который, соответственно мѣстностямъ, называется *косовскимъ*, *жупскимъ*, *левачскимъ*, *темнитскимъ*, *паратинскимъ*, *яюдинскимъ*, *моравскимъ* и *ресавскимъ*. Этотъ говоръ переходитъ и на лѣвый берегъ *Моравы* и тутъ приходитъ въ соприкосновеніе съ шумадійско-сремскимъ говоромъ. Линія, соединяющая *Смедерево*, *Паланку*, *Рачу*, направляющаяся дальше къ Црному Врху противъ *Яюдины* (собственно *Яюды*) и оттуда идущая горами, съ которыхъ сливаются притоки *Ленецица* и *Гружа*, вплоть до устья *Гружи* въ западную Мораву, опредѣляетъ западную границу левачско-моравскихъ діалектовъ косовско-ресавскаго говора по отношенію къ шумадійскому говору и смѣшанному шумадійско-екавскому говору въ среднемъ и нижнемъ теченіи *Гружи*. Дальше его граница въ Сербіи идетъ рѣкой *Ибар*, вверхъ по его теченію (*Ибар-Ибра* по сербски), до сербско-турецкой границы.

Этотъ говоръ и въ Сербіи не ведетъ тождественный: на окраинахъ, при столкновеніи его съ другими діалектами, получаютъ, конечно, видоизмѣненія его, которыя не могутъ быть названы еще отдѣльными діалектами, но все-таки отличаются отъ чистаго типа левачскаго говора, сохранившагося лучше всего въ *Жупѣ* и *Левачѣ*. Такой діалектъ представляетъ говоръ, занимающій рѣку Мораву отъ *Сталаѣ-а* на сѣверъ до *Параѣина* на обѣихъ сторонахъ ея; на востокъ онъ распространяется до *Балевац-а*, а на западъ — до горы *Юхоръ*. На лѣвомъ берегу Моравы этотъ діалектъ называется *темнитскимъ* (Темнить = Темнић). Онъ представляетъ смѣшеніе южно-моравскаго діалекта съ левачскимъ, при чемъ это смѣшеніе въ долині Моравы и на ея правомъ берегу сильнѣе, чѣмъ на лѣвомъ. У горы *Юхоръ* почти исчезаютъ и послѣдніе слѣды вліянія южно-моравскаго діалекта на этотъ говоръ, тогда какъ на востокѣ, чѣмъ больше приближаемся къ *Балевац-у*,

тѣмъ чувствительнѣе становится и вліяніе тимочско-лужничскаго діалекта. Подобныя смѣшенія находимъ и сѣвернѣе Паратьяна, что вполнѣ зависитъ отъ количества колонизаторовъ, приходившихъ и приходящихъ сюда съ юга. Но несомнѣнно, что въ основѣ всѣхъ этихъ мелкихъ діалектическихъ дробленій одного первоначальнаго діалекта лежитъ все-таки *левачскій говоръ*.

Какъ будетъ ниже указано, граница по отношенію къ екавскому говору идетъ отъ устья рѣки Гружи до устья *Ибар-а* въ западную Мораву; оттуда вверхъ по теченію Ибар-а въ юго-восточной Сербіи и ново-пазарскомъ санджакѣ до *Митровицы*. Отъ *Митровицы* границу можно опредѣлить лишь приблизительно. Она идетъ и дальше правымъ берегомъ Ибар-а, потомъ горами *Мокра гора* и *Проклетія*. Самая южная граница направляется, приблизительно, отъ *Призрена* на западъ къ югу отъ *Ѣкова*, а сѣвернѣе арнаутскихъ племенъ *Хаса* и др., по направленію къ *Враницу*, одному изъ самыхъ высокихъ утесовъ Проклетія. Соотвѣтственно мѣстности, которую занимаетъ этотъ діалектъ, мы и дали ему различныя названія: *косовскій* на *Косовомъ полѣ*, *жупскій* въ *Жупѣ*, приблизительно между Ибар-омъ (рѣкой) и горами *Копанник* и *Мамы* и *Велики Іастребаи*, *левачскій* въ *Левачѣ* (*Лѣвач* — *Лѣча* по сербски), между горами на лѣвомъ берегу *Гружи*, горами *Црни Врх*, *Іухор* и Западной Моравой, *темнитъскій* ср. выше, *моравскій* ср. выше, *ресавскій* ср. выше, хотя всѣ эти діалекты представляютъ одинъ и тотъ же основной говоръ, неодинаково сохранившійся въ различныхъ мѣстностяхъ и въ различныхъ направленіяхъ измѣнившійся подъ вліяніемъ различныхъ окрестныхъ говоровъ. Самымъ чистымъ, и поэтому и самымъ интереснымъ, какъ указано, является *жупско-левачскій* говоръ; менѣе интересенъ ресавско-моравскій говоръ. *Левачскій* говоръ тѣмъ интереснѣе другихъ, что не подвергался такъ много чужому вліянію, какъ другіе говоры; но онъ въ то же время, быть можетъ, и самый прогрессивный говоръ этого типа въ измѣненіи старыхъ чертъ; это, конечно, съ нашей точки зрѣнія, его слабая сторона, и въ этомъ отношеніи его далеко оставляетъ за собой *косовскій* говоръ. Онъ, хотя въ извѣстныхъ своихъ частяхъ и довольно сильно испыталъ вліяніе южно-моравскаго говора, все-таки сохранилъ самыя старыя черты. При установленіи общихъ чертъ этихъ говоровъ съ этимъ слѣдуетъ считаться.

Для обозначенія всѣхъ этихъ діалектовъ я пользуюсь названіемъ *косовско-ресавскій діалектъ*, опредѣляющимъ его начальный и конечный пункты. Но ресавскій діалектъ ушелъ и за предѣлы сѣв. Сербіи, въ Банатъ, хотя я и затрудняюсь назвать его и тамъ ресавскимъ говоромъ. Это тотъ діалектъ, которымъ говорятъ сербы въ деревняхъ *Крашовъ*, *Яблчъ*, *Нерметъ*, *Лунакъ*, *Рафникъ*, *Водникъ*, *Клокотитъ* и кое-гдѣ въ другихъ деревняхъ (напр., въ *Липѣ* у Радны (арадскій уѣздъ), *Отвастъ*, въ деревнѣ *Királyhegye* въ

докшанскомъ уѣздѣ, въ *Károlyfalva* въ *темишской жупани*, а, быть можетъ, и въ *Клоподи* въ вершечкомъ уѣздѣ; сравни *Милетича Ueber die Sprache und die Herkunft der sog. Krašovaner in Süd-Ungarn*, Archiv XXV 161 sqq. и *Летопис Мат. Српске* 222. 84 и д.). По матеріалу, который приводитъ Милетичъ, трудно сказать что-нибудь положительное; ясно только то, что этотъ діалектъ сербскій. Но, кажется, онъ представляетъ нѣкоторое смѣшеніе съ другими говорами. Въ акцентѣ онъ, главнымъ образомъ, сходится съ ресавскимъ говоромъ, какъ это отмѣтилъ уже Милетичъ. Но я сильно сомнѣваюсь, что его представители переселились сюда въ XV вѣкѣ. Во всякомъ случаѣ, этотъ діалектъ заслуживаетъ внимательнаго и толковаго изслѣдованія¹⁾.

Пока я указалъ только на внѣшнюю сторону этого діалекта: его распространеніе и смѣшеніе съ другими окрестными говорами. Теперь я укажу на внутреннее отношеніе самихъ косовско-ресавскихъ діалектовъ, какъ таковыхъ, съ одной, и на ихъ отношеніе ихъ къ центральному говору, съ другой стороны. Такимъ образомъ мы укажемъ и на значеніе упомянутыхъ говоровъ для сербскаго языка вообще и его діалектовъ въ частности.

Я здѣсь не буду детально останавливаться на чертахъ этого діалекта, а, къ сожалѣнію, нѣтъ вообще такого изслѣдованія, на которое можно бы было сослаться; поэтому и для того, о чемъ буду говорить, придется сообщать нѣкоторыя черты этого діалекта.

Для развитія сербскаго языка эти діалекты интересны въ томъ смыслѣ, что представляютъ очень чистый, послѣдовательный діалектическій типъ, и поэтому являются лучшими представителями всѣхъ экавскихъ говоровъ. Многіе запутанные вопросы литературнаго экавскаго говора, занимающаго часть Сербіи и засавскія и задунайскія мѣстности, получаютъ очень удачное разрѣшеніе, если привлечь къ ихъ изслѣдованію матеріалъ, предлагаемый намъ этимъ говоромъ. Вмѣстѣ съ тѣмъ онъ указываетъ иногда, какой способъ изслѣдованія слѣдуетъ примѣнить и къ другимъ говорамъ, которые съ этимъ говоромъ находились такъ или иначе въ связи или показываютъ нѣкоторую принципиальное сходство съ ними. Но значеніе этого говора — больше всего для изслѣдованія акцентологическихъ условій рѣшительно всѣхъ грамматическихъ категорій сербскаго языка. Этотъ діалектъ съ такой живучестью сохраняетъ всѣ старинныя черты сербской акцентуаціи и всѣ его отступленія отъ нихъ такъ легко устранимы, что во многихъ

1) Литература объ этихъ говорахъ очень ограничена. О *жупскомъ* говорѣ можно найти нѣсколько хорошихъ замѣчаній въ работѣ Л. Стояновича *Dialektologische Miscellen aus Serbien* (Архивъ Ягича XXV, 212 sqq.). Кое-что отмѣтили о діалектахъ, сюда принадлежащихъ, и Миланевичъ (*Кнежевина Србија; Краљевина Србија* rassim), I. Живановичъ (*Особине ресавскога или косовопольскога дијалекта въ Програм Српске православне екл. гимназије Карловачке* 1881—2 г. Ср. Карловци), Мисирковъ (*Вм. Прел.* VI, 121—127) и др.

случаяхъ, гдѣ Вуковскій діалектъ даетъ противорѣчивыя данныя, этотъ діалектъ поможетъ разобраться въ нихъ, и дастъ богатый матеріалъ для сравненій съ остальными сербскими говорами и возстановленія общесербскаго ударенія.

Ресаавско-косовскій діалектъ, какъ сказано, отличается отъ другихъ штокавскихъ говоровъ своимъ удареніемъ. Онъ стоитъ, въ этомъ отношеніи, если и не на самой старой ступени развитія сербскаго ударенія, во всякомъ случаѣ на такой, которая показываетъ много старыхъ чертъ. Основнымъ положеніемъ акцентуаціи этого діалекта является слѣдующее:

I. *Удареніе конечныхъ краткихъ слоговъ переходитъ на предшествующій слогъ.*

Тутъ слѣдуетъ обратить особенное вниманіе на то, что этотъ процессъ совершается и въ тѣхъ случаяхъ, когда конечный слогъ открытъ и когда онъ закрытъ, лишь бы онъ былъ кратокъ. Конечно, при этомъ слѣдуетъ исходить изъ обще-сербскаго ударенія. Переходя на предшествующій слогъ, удареніе остается, въ большинствѣ случаевъ, въ особенности въ т. наз. левачскихъ говорахъ, если слогъ кратокъ, короткимъ нисходящимъ (˘), а если онъ долгъ, становится долгимъ восходящимъ (ˊ). Этотъ непараллелизмъ является и въ болѣе сѣверныхъ говорахъ, и въ косовскомъ діалектѣ, хотя, насколько я могъ отмѣтить, иногда такого непараллелизма нѣтъ, а когда слогъ кратокъ, получается, какъ и въ другихъ штокавскихъ говорахъ, по крайней мѣрѣ, въ извѣстныхъ случаяхъ, краткій восходящій (ˊ) акцентъ, отчасти переходящій даже и въ долгій восходящій.

Напр.: *зіма, дошла, погуче, сѣму, дѣска, жѣна, рѣка, нѣла, дѣла, сѣла, нѣток, чѣвек* и т. п. все въ левач. говорахъ.

Всѣ исключенія или, лучше, отступленія отъ этого—только кажущіяся и объясняются очень легко употребленіемъ данныхъ словъ въ связи, въ рѣчи. Но на этомъ и подобныхъ вопросахъ я тутъ останавливаться не буду.

Соотвѣтственно указанному правилу, если какое-нибудь удареніе и находится въ концѣ слова, оно не можетъ быть короткимъ или же является принесеннымъ сюда изъ иного положенія въ рѣчи. И, дѣйствительно, въ такихъ случаяхъ является въ этомъ діалектѣ почти исключительно долгое нисходящее удареніе. Нисходящее долгое удареніе и въ другихъ случаяхъ, гдѣ оно новаго происхожденія или по отношенію къ мѣсту или по отношенію къ его происхожденію, сохраняется въ этомъ діалектѣ, такъ что для него несостоятельно положеніе, что долгое нисходящее удареніе находится только на первомъ слогѣ слова. Но вмѣстѣ съ тѣмъ и всѣ эти ударенія, за исключеніемъ первосложныхъ, сравнительно новаго происхожденія. На основаніи этого можно дать и второе положеніе:

II. Въ косовско-ресавскомъ діалектѣ *домія* нисходящія ударенія могутъ стоять на *всѣхъ* слогахъ. Напр.: *стојѣш*, *држѣш*, *вѣзѣ*, *зовѣ*, *ножѣм*, *летѣи*, *пѣтѣм*, *Мѣтѣм*, *онѣм*, *водѣ*, *женѣ*, *пречѣва*, *причѣње*, *сплѣуванка*, *сарѣни*, *црѣмѣѣв*, *одрѣши*, *пољѣбѣш*, *орѣње*, *веселѣш* и т. д. все въ левачскихъ говорахъ.

Я не стану теперь изслѣдовать вопросъ объ образованіи этого и другихъ удареній, но все-таки не премину упомянуть, что этотъ діалектъ сохранилъ несомнѣнные слѣды *обще-славянскаго переноса удареній*, и *краткаго и домага нисходящихъ*, на *первоначальный слогъ* гораздо лучше, чѣмъ всѣ остальные сербскіе говоры. Лучшей иллюстраціей этого можетъ послужить родительный падежъ множ. числа, который въ этихъ діалектахъ имѣетъ *всѣгда или краткое или долгое нисходящее удареніе на первомъ слогѣ*. Столь послѣдовательно не сохранилъ этой черты ни одинъ другой сербскій діалектъ. Напр.: *пѣт мѣрница*, *онѣ кѣшица*, *дѣсет вѣденица*, *плѣнина*, *лѣбеница*, *чѣбана*, *стѣюва*, *вѣюва*, *стѣтина*, *чѣѣбова* и т. п. все въ левачскихъ говорахъ.

Наконецъ, послѣднее, столь же характерное, отступленіе этого діалекта отъ другихъ сербскихъ говоровъ заключается въ сокращеніи *всѣхъ* долготъ въ этомъ діалектѣ послѣ ударенія, слѣдовательно:

III. *Всѣ долготы за удареніемъ сокращаются.*

Полной долготы въ этихъ діалектахъ я никогда не слышалъ послѣ ударенія. Но въ нѣкоторыхъ, очень рѣдкихъ случаяхъ, я слышалъ что-то, смахивающее на полудолготу, хотя опять-таки обыкновенно слышится полная краткость. Примѣрами этого пусть послужатъ родительные падежи множ. числа, приведенные выше.

На остальныхъ очень интересныхъ деталяхъ ударенія этого діалекта я останавливаться не буду; только упомяну, что въ тѣхъ случаяхъ, когда удареніе шумадійско-сремскаго говора или литературнаго языка уклоняется отъ ударенія т. н. южнаго (екавскаго) говора, оно находитъ себѣ естественное объясненіе въ удареніи левачскаго говора, такъ что несомнѣнно, что элементы этого говора вошли такъ или иначе въ составъ центральныхъ говоровъ (ср. ниже).

Вторая, очень важная особенность этого говора заключается въ томъ, что этотъ говоръ въ тѣхъ случаяхъ, въ которыхъ теперешній литературный языкъ имѣетъ *икавскія* или *екавскія* формы, которыя нарушаютъ систему его звуковыхъ соотвѣтствій другимъ говорамъ, имѣетъ свои *экавскія* формы: *старѣји*, *младѣји*, *млађѣји*, *крупнѣји*, *ситнѣји* и подоб.; *нѣсам*, *нѣје*, *идѣ* и под. Сюда относятся и формы дат. мѣст. сущ. ж. р. *водѣ*, *женѣ*, *Морѣве*, *кѣѣве* и под., творит. ед. ч. и кѣев. пад. м. ч. демонстр. мѣст. *тајѣ*: *тѣм*, *тѣ(х)* и под. Относительно послѣднихъ формъ въ литературномъ

нарѣчи можно думать, что онѣ (съ своимъ и) самостоятельно явились, по аналогіи существительныхъ и мѣстоименій съ смягченной согласной корня или основы; но разъ есть въ сремско-шумадійскомъ діалектѣ несомнѣнные свидѣтельства смѣшенія съ екавскимъ (или, впрочемъ, икавскимъ, ср. ниже) говоромъ, напр. *нисам*, *није*, *старији*, (*и*)ди и под., а этотъ его старшій братъ имѣетъ чисто экавскія особенности, то очень вѣроятно, что эти черты появились въ шумадійско-сремскомъ говорѣ подъ вліяніемъ смежныхъ съ нимъ екавскихъ, а, быть можетъ, и икавскихъ говоровъ.

Кромѣ того, и въ другихъ чертахъ, въ которыхъ шумадійско-сремскій говоръ расходится съ левачскимъ, онъ совпадаетъ съ екавскимъ діалектомъ.

Напр., теперь въ левачскомъ говорѣ постоянно и единственно употребляется *мѣстный падежъ* существительныхъ безъ конечнаго *ма*, напр., у *Коњуза* (= Коњуза), *Лоѣика*, *по трапова*, *по брда* и т. п. Если обратимъ вниманіе на то, что *ма* въ мѣстномъ падежѣ и получено только въ концѣ XVII в., и что въ засавскихъ и задунайскихъ діалектахъ и теперь еще нѣтъ *ма* въ этомъ падежѣ вездѣ (ср. *на коли*, *на ерѣти*, у *Буѣановци* и под.), то станетъ яснымъ, почему его вовсе нѣтъ и въ левачскомъ говорѣ, и почему его получили другіе, болѣе сѣверные діалекты только тогда, когда пришли въ соприкосновеніе съ екавскимъ говоромъ.

Это же относится и къ другимъ чертамъ этого говора: напр., неопредѣл. накл. оканчивается въ этомъ говорѣ всегда на *т* (напр., *писат*, *сѣтит*, *ис(т)* и т. п.), тогда какъ въ шумадійско-сремскихъ говорахъ находимъ *ти*, какъ и въ герцеговинскомъ говорѣ, насколько такія формы вообще употребляются въ нихъ и т. п.

Само собой разумѣется, что этотъ говоръ имѣетъ еще не мало *своихъ* мѣстныхъ особенностей, которыя здѣсь не зачѣмъ приводить. Мнѣ хотѣлось только показать значеніе этого говора и указать на его отношеніе къ остальнымъ сербскимъ діалектамъ.

Все это выяснило намъ, или, по крайней мѣрѣ, выдвинуло тѣ моменты, на которые при изслѣдованіи шумадійско-сремскихъ (центральныхъ) говоровъ слѣдуетъ обратить спеціальное вниманіе.

V.

Разница между этимъ говоромъ и цѣлой группой говоровъ шумадійскаго типа — относительнаго характера. Даже, собственно говоря, нельзя было бы сказать, что это вообще два отдѣльныхъ діалекта. Вѣдь, несомнѣнно, что выходцы и переселенцы изъ Старой Сербіи и южной Сербіи,

передвигаясь постепенно съ XV вѣка до нынѣшняго времени на сѣверъ, заняли и *Шумадию*, а точно такъ же и *Сремъ*, *Бачку* и *Банатъ*, такъ что въ ихъ языкѣ должны заключаться не только *основныя* черты косовскаго говора, но и его особенности, развившіяся въ историческую эпоху его существованія и, отчасти, развивающіяся понынѣ. Но въ теченіе указаннаго времени представители косовскаго діалекта приходили въ постоянныя сношенія съ представителями другихъ діалектовъ, въ особенности, екавскаго говора, приходившими сюда изъ всѣхъ концовъ сербской земли, гдѣ онъ только употреблялся. Поэтому чужіе элементы, вторгшіеся въ этотъ діалектъ (косовско-левачскій), дали ему признаки особеннаго говора только по отношенію къ косовскому говору, и только явленія другихъ діалектовъ, чуждыя ему, какъ косовскому говору, охватившія и его, могли сдѣлать возможнымъ и вѣроятнымъ предположеніе о самобытномъ появленіи нѣкоторыхъ чертъ его, хотя всѣ онѣ, на самомъ дѣлѣ, сводятся на внѣшнія вліянія. Впрочемъ, нельзя сказать, что этотъ діалектъ не создалъ еще до сихъ поръ и ничего своего (ср. ниже), но это, все-таки, не является еще общей чертой, а мѣстными особенностями его. Этотъ діалектъ я называю *шумадійско-сремскимъ*, *срединнымъ* или *центральнымъ*.

При изслѣдованіи его говоровъ, которые, какъ кажется, еще не сформировались вполне, слѣдуетъ обращать вниманіе на слѣдующіе моменты:

1. Удареніе этихъ говоровъ — перенесенное; оно совпадаетъ съ типомъ ударенія, сказывающимся въ герцеговинскомъ и нѣкоторыхъ боснійскихъ діалектахъ, и вполне отличнымъ отъ косовскаго.

2. Развѣтленіе формъ склоненія, въ которомъ косовскіе діалекты разнятся отъ екавскихъ говоровъ, тождественно съ екавскимъ.

3. Въ тѣхъ случаяхъ, въ которыхъ въ екавскомъ діалектѣ имѣется фонетически или нефонетически *и* вм. *ѣ*, оно имѣется и въ этихъ діалектахъ, напр. *није* (ср. неје косов.), *сикира*, *милији*, *старији*, *паметнији*, *иди*, *ваших*, *добрих*, *многих* (ср. въ јекавскихъ говорахъ *ваших* и *вашијех*, *добрих* и *добријех*, *многих* и *многијех*) и под.

Конечно, нельзя и требовать того, чтобы въ этомъ діалектѣ сохранились всѣ случаи употребленія *и* вмѣсто *ѣ*, которые находимъ въ екавскомъ діалектѣ, уже потому, что отдѣльныя слова, въ которыхъ это употребленіе встрѣчалось, находились въ специальныхъ, особенныхъ условіяхъ, а въ другихъ случаяхъ они образовывали часть цѣлой цѣпи подобныхъ и, соответственно этимологическому происхожденію, съ ними тождественныхъ словъ, въ которыхъ *ѣ* не измѣнялось въ *и*. Такіе случаи могли вліять на первые и вносить въ нихъ снова *ѣ* вмѣсто уже получившагося *и*.

4. Одно только можетъ показаться страннымъ во всемъ этомъ: мы

предположили, что центральный діалектъ является результатомъ смѣшенія въ указанныхъ мѣстностяхъ экавскаго и косовскаго говоровъ, хотя въ немъ ни разу не встрѣчается характерное для всего южнаго діалекта *ије*, такъ что, если со стороны смотрѣть на это предположеніе, то могло бы показаться, что этотъ діалектъ долженъ былъ сознательно и какъ бы намѣренно избѣгать этой черты, что, само по себѣ, находилось бы въ противорѣчіи съ основными принципами языка, по которымъ подобныя явленія совершаются всегда безсознательно. На этомъ явленіи намъ слѣдуетъ остановиться немного больше, для того, чтобы это предположеніе сдѣлалось и для другихъ столь же вѣроятнымъ, какъ для меня оно и необходимо и умѣстно. Полную параллель ему представляютъ икавскіе штокавскіе говоры, встрѣчающіеся на каждомъ шагу въ *Боснии и Герцеговинѣ*. О нихъ я буду говорить ниже и прошу сравнить съ этимъ то, что я тамъ говорю.

Для конечнаго рѣшенія этого вопроса, разумѣется, нужно болѣе матеріала, чѣмъ я могу дать въ настоящую минуту; и поэтому пусть это будетъ только напутственными замѣтками, которыя отиѣтитъ для себя будущій изслѣдователь этихъ діалектовъ и отвергнетъ или подтвердитъ ихъ при болѣе детальномъ изслѣдованіи этихъ говоровъ.

Географическое положеніе экавскаго діалекта въ Сербіи въ настоящее время таково, что не представляется очень древнимъ: этотъ діалектъ занимаетъ только высокія горы, отдѣляющія западную Сербію и отчасти южную отъ центральной. Было бы очень рискованно предполагать, что жители этихъ горъ никогда не сходили въ окрестныя равнины или еще не успѣли перейти ихъ рубежъ. Гораздо вѣроятнѣе думать, что они находились также и въ равнинахъ, но не могли устоять передъ натискомъ, все болѣе сильнымъ, экавскаго говора. Поэтому первоначальное смѣшеніе этихъ діалектовъ могло совершиться тутъ въ пользу экавскаго говора, но экавскій діалектъ давалъ въ немъ знать о себѣ указанными чертами, переданными ему такимъ образомъ. Эту гипотезу дѣлаетъ очень вѣроятной тотъ фактъ, что въ этомъ новомъ діалектѣ вовсе — или въ большинствѣ случаевъ — не было примѣровъ съ *ије*, что единственно экавскими пришлецами и автохтонами (относительно) чувствовалось, какъ что-то чужое, принадлежащее другому діалекту. Всѣ другія черты чужого экавскаго діалекта они совершенно безсознательно усвоили. Для пониманія такого отношенія къ чертамъ указаннаго говора со стороны представителей этого діалекта, слѣдуетъ имѣть въ виду тѣ исключительныя обстоятельства, въ которыхъ они находились. Безъ постоянного, хотя бы и не всегда многочисленнаго наплыва колонизаторовъ съ юга, изъ Левача и болѣе южныхъ мѣстностей, немыслимо образованіе этого діалекта; и даже если предположимъ, что въ нѣкоторыхъ случаяхъ бралъ верхъ экавскій діалектъ, то все-

такимъ его одолѣвали новые, свѣжіе представители экавскаго говора и вносили въ него снова свои экавскія особенности. Судя по слѣдамъ, оставшимся отъ экавскаго вліянія, слѣдуетъ предположить, что все-таки число экавцевъ терялось въ значительномъ количествѣ экавцевъ, далеко превышавшемъ ихъ. Какъ только данъ былъ первый толчекъ къ такому искусственному разграниченію указанныхъ діалектовъ — а онъ могъ быть, какъ указано, данъ очень легко, то явилась вмѣстѣ съ тѣмъ, и возможность для обособленія его какъ отдѣльнаго діалага. Не слѣдуетъ однако думать, что появленіе первоначальнаго центрального говора должно было совершиться на большомъ пространствѣ и у большого количества представителей этого говора; напротивъ, есть основаніе думать, что ихъ абсолютная численность была незначительна. Тутъ былъ важенъ моментъ сплоченія экавскаго и экавскаго говоровъ въ пользу — хотя бы — только съ внѣшней стороны, экавскаго говора. Позже черты этого экавскаго говора переносились и на всѣ другіе экавскіе говоры, съ которыми этотъ экавскій говоръ приходилъ въ соприкосновеніе. Только такимъ образомъ можно понять, откуда въ центральныхъ говорахъ появилось перенесенное удареніе: положительно невозможно или, по крайней мѣрѣ, крайне сомнительно предположеніе, что оно развилось самостоятельно, изъ стараго косовскаго ударенія; невѣроятно оно уже потому, что въ такомъ случаѣ мы должны были бы имѣть во многихъ случаяхъ передвиженіе ударенія на два слога къ началу, ибо передвиженіе съ конечнаго слога на одинъ слогъ къ началу получалось уже въ косовскомъ діалектѣ, а между тѣмъ здѣсь этого нѣтъ; невѣроятно же оно еще болѣе потому, что въ окрестномъ экавскомъ діалектѣ имѣется именно такая, перенесенная, акцентуація. Потомъ было бы крайне сомнительнымъ предположеніе, что въ двухъ смежныхъ говорахъ получились въ нѣкоторыхъ падежахъ склоненія существительныхъ положительно тождественныя окончанія, напр. *вм. е—и* въ дат. и мѣстн. сущ. жен. рода, *ма* въ мѣст. мн. ч. всѣхъ существительныхъ, когда извѣстно, что въ одномъ изъ этихъ діалектовъ (экавскомъ), на всемъ почти его протяженіи, далеко за границами Сербіи, эти окончанія извѣстны теперь, были извѣстны и изстари. Наконецъ, еще одно соображеніе внѣшняго характера. Что Сербія — все-таки центръ указаннаго діалекта, показываетъ и слѣдующее обстоятельство. Характерныя черты этого новаго экавскаго говора находятся въ какой-нибудь мѣстности въ степени тѣмъ болѣе, чѣмъ она ближе къ Сербіи. Поэтому въ засавскихъ и задунайскихъ діалектахъ мы все еще и находимъ кое-какія особенности косовскаго діалекта (*locat.* на *х*, т. е. безъ *ма*), хотя волны центрального говора охватили сербскія мѣстности далеко за Савой и Дунаемъ, такъ что эти діалекты входятъ все-таки, главнымъ образомъ, въ область этого говора.

На фонѣ этого діалекта выдвигается новый говоръ, который постепенно забираетъ все большую территорію, хотя его черты въ нѣкоторыхъ случаяхъ только въ зародышѣ, разумѣется, по отношенію къ ихъ распространенію. Это — такъ называемый *кановачскій* (*кановачки*) говоръ, который я называю *шумадійскимъ*. На него обратилъ вниманіе еще Вукъ Караджичъ, а описалъ его П. Дьордьевичъ. По его описанію¹⁾, онъ встрѣчается въ *рудничскомъ Качерѣ*, въ большей части *Крагуевацкой Лепеницы* и *Крагуевацкой* и *Смедеревской Ясеницы*, въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ сѣвернѣе *Крагуевац-а* (въ Гужанскомъ и Крагуевацкомъ уѣздахъ; (ср. карту), въ части Вальевской Колубары, въ бѣлградской Колубарѣ, вдоль горы Космая и въ нѣкоторыхъ бѣлградскихъ участкахъ (савскомъ и врачарскомъ). Дунай не представляетъ еще границы, вполне задерживающей движеніе этого діалекта на сѣверъ; напротивъ, черты этого говора, правда, не всѣ, встрѣчаются и въ Банатѣ и кое-гдѣ въ Сремѣ, хотя нельзя сказать, что они выѣстъ съ указанной территоріей образуютъ одинъ діалектъ.

Хотя и вѣрны указанія Дьордьевича по отношенію къ мѣсту употребленія указанныхъ чертъ, все-таки такое географическое представленіе объ ихъ распространеніи, по меньшей мѣрѣ странно: на небольшомъ пространствѣ нѣсколькихъ уѣздовъ черты этого говора то являются, то совсѣмъ исчезаютъ. Если онѣ одновременно и самостоятельно успѣли появиться въ нѣсколькихъ концахъ указанной территоріи, то это свидѣтельствовало бы о сильной степени ихъ развитія въ нѣкоторыхъ мѣстныхъ говорахъ, и тогда было бы удивительно, почему онѣ не обобщились на всей ихъ территоріи, которая, съ географической точки зрѣнія, довольно удобна для быстрого распространенія діалект. чертъ. Но разъ этого нѣтъ, значитъ и это новое діалектическое теченіе не такъ сильно. Какъ тогда слѣдуетъ объяснить то обстоятельство, что это теченіе проявилось во многихъ пунктахъ указанныхъ областей. Для того, чтобы понять это, слѣдуетъ обратить вниманіе на нѣкоторыя обстоятельства, которыя при изслѣдованіи говоровъ Шумадіи, сразу бросились мнѣ въ глаза. Шумадія, центръ молодого сербскаго королевства, не представляетъ, по отношенію къ языку и населенію, одного цѣлаго. Въ этомъ отношеніи можно констатировать нѣсколько наслоеній, которыя сильно затмили ея основу. Многія изъ нихъ сложились очень недавно, чуть-ли не въ наши дни. Если мы сравнимъ относительную древность этихъ наслоеній съ говорами, которые въ нихъ отражаются, то увидимъ, что во всей Шумадіи, занимающей область между рѣками: *Моравой*, *Колубарой*, *Савой* и *Дунаемъ* и горами *Рудникъ* и *Црни орхъ*, указанный діалектъ находится только въ тѣхъ мѣстностяхъ, которыя являются самыми старинными.

1) Сравни Archiv Ягича XVI, стр. 132 и д.

Такія поселенія, которыя тоже не автохтонны, относятся, по крайней мѣрѣ, къ XVIII в., хотя многія изъ нихъ сложились и раньше этого времени. Но это здѣсь насъ не касается. Главное то, что представители этого наслоенія, которые, такимъ образомъ, являются и относительными автохтонами въ Шумадіи, говорятъ именно шумадійскимъ (кановачскимъ) говоромъ. Но такъ какъ такихъ поселеній въ теперешней Шумадіи мало, а въ теченіе прошлаго, а отчасти и позапрошлаго столѣтія, колонисты нахлынули въ Шумадію со всѣхъ сторонъ, а, въ особенности, изъ восточной Сербіи, то Шумадія утратила кановачскій типъ говора, какъ господствующій. Онъ разбитъ и разрознень, являясь теперь говоромъ отдѣльныхъ деревень и уступая все больше другимъ діалектическимъ типамъ, еще не вполне сформировавшимся и представляющимъ смѣшеніе языка различныхъ пришлецовъ съ основнымъ, шумадійскимъ типомъ. Вотъ почему я считаю болѣе умѣстнымъ называть этотъ діалектическій типъ *шумадійскимъ*, чѣмъ кановачскимъ (соответственно выговору *као оно* = *ка́но* — *какъ оно (то)*, не имѣющему ничего общаго съ другими чертами этого говора). У всего населенія старой Шумадіи есть преданіе, что оно пришло съ юга, изъ Старой Сербіи. Разборъ его чертъ, какъ увидимъ ниже, подтверждаетъ это, но вмѣстѣ съ тѣмъ позволяетъ намъ и исправить въ нѣкоторомъ отношеніи такое преданіе: колонизаторы, несомнѣнно, застали въ старой Шумадіи представителей центрального говора. Взаимное смѣшеніе ихъ языковъ и сдѣлало возможнымъ появленіе среди представителей центрального говора новыхъ діалектическихъ чертъ такого характера, какой имѣютъ черты его шумадійскаго діалекческаго типа.

Онѣ развиваются, главнымъ образомъ, какъ это указано уже у Дьордьевича, въ двухъ направленіяхъ: а) по отношенію къ ударенію и б) по отношенію къ морфологii. И въ томъ и другомъ отношеніяхъ онѣ кажутся самобытными, хотя, на самомъ дѣлѣ, оказываются далеко не таковыми.

По отношенію къ ударенію не трудно усмотрѣть нѣкоторую связь этого говора съ левачскимъ или косовскимъ. Особенность этого говора заключается въ томъ, что *краткое восходящее удареніе во второмъ слогѣ отъ конца, когда конечный слогъ не долій, переходитъ въ долгое восходящее*; напр.: *Аврамъ, ма́ла, о́тацъ, о́до, близі́на, мимі́на, плані́на* и т. д.

Это могло бы казаться ритмическимъ явленіемъ, для котораго, быть можетъ, кто-нибудь придумалъ бы и объясненіе, но мнѣ кажется, что, если привлечь къ дѣлу косовскій діалектъ, то все это намъ представится въ совершенно другомъ свѣтѣ. Я указалъ выше, что въ косовскомъ діалектѣ перенесеніе стараго ударенія бываетъ только съ *конечною краткою* слога на предшествующій, и что въ такомъ случаѣ отчасти получается (и въ краткихъ слогахъ) долгое восходящее удареніе. Если предположимъ, что при-

шельцы оттуда принесли съ собой такое явленіе, то станетъ яснымъ, отчего оно получается только тогда, когда не имѣлось долготы въ конечныхъ слогахъ, — ибо тогда въ косовско-ресавскомъ говорѣ удареніе и не переносилось, а точно такъ же, что въ данномъ случаѣ очень важно, отчего нѣтъ указаннаго удлиненія, напр., въ третьемъ слогѣ отъ конца. Такимъ образомъ, если мы положимъ въ основу этого говора (— на это, вѣдь, мы имѣемъ полное право) центральный діалектический типъ и если согласимся, что колонизаторы съ юга принесли съ собой перенесенное удареніе только въ тѣхъ случаяхъ, гдѣ являлось удлиненіе, то связь между этими явленіями будетъ несомнѣнна даже въ томъ случаѣ, если предположимъ, что указанное перенесенное удареніе само по себѣ и не было полудолгимъ. Вѣдь, нужно имѣть въ виду, что во всѣхъ другихъ случаяхъ краткое удареніе говора этихъ колонизаторовъ по мѣсту отличалось отъ ударенія туземнаго говора, и только въ этомъ случаѣ оно совпадало по мѣсту, и такъ какъ въ языкѣ туземцевъ оно могло показаться этимъ пришельцамъ болѣе долгимъ, чѣмъ ихъ собственное удареніе, то они, при безсознательномъ, конечно, воспроизведеніи его, могли начать произносить его болѣе протяжно, чѣмъ оно было на самомъ дѣлѣ.

Новыя морфологическія черты заключаются въ слѣдующемъ: въ мѣстоименномъ и сложномъ склоненіи въ дательномъ и мѣстномъ падежахъ ед. ч. имѣется окончаніе *ѣм* *вм*. *ом*, *ем*: *моѣмъ сѣну*, *оѣмъ човѣку*, *у наѣмъ округу*, *у једнѣмъ дукату*, *на слодѣнскимъ језику* и т. д. И это явленіе, появившееся на территоріи центральнаго говора, знавшаго уже въ это время и *вм*. *е* (*ѣ*) во многихъ окончаніяхъ, будетъ намъ вполне понятно и ясно только тогда, когда мы предположимъ косовско-ресавскую *основу* для развитія *этихъ чертъ*. Правда, можно было бы сказать, что *и* изъ формъ какъ *вашихъ*, *вашима*, *вашимъ* (род. дат. тв. мн. тв. ед.) проникло и въ формы *вашему*, *вашемъ* (дат. мѣст. ед.) по аналогіи множеств. числа, въ которомъ оно (*и*) имѣется въ указанныхъ падежахъ; но, хотя это и возможно, все-таки непонятно, отчего это не совершилось и въ другихъ подобныхъ говорахъ. Если же предположимъ, что новые переселенцы съ юга приносили формы съ *е* (*ѣ*), то въ ихъ говорѣ могло получиться сначала: *теѣ*—*тиѣ*, (форма центральнаго говора), *теѣмъ*—*тиѣмъ*, *теѣма*—*тиѣма*; соотвѣтственно этому и въ формахъ *вашемъ(у)*, *моѣмъ(у)* и т. д. получилось и *вашимъ*, *моѣмъ*. Разъ *и* получилось въ нѣкоторыхъ формахъ мѣстоимѣній, такъ что дательный падежъ равнялся творительному, а во всѣхъ падежахъ мн. числа и у другихъ мѣст. имѣлось *и*, какъ и у тѣхъ, то и у мѣстоимѣній и прилагательныхъ, которыя въ указанныхъ падежахъ единств. числа имѣли *омъ*, а въ множественномъ *и* получено и въ этихъ падежахъ: *тимъ*, *добримъ* *вм*. *томъ*, *добромъ* въ дат. и мѣст. п. единств. ч. Подъ вліяніемъ тожества формъ дат. и

творит. ед. и мн. чиселъ мѣст. и прилаг. муж. рода и дат. и творит. мн. ч. прилагательныхъ и мѣстоименій жен. рода (собственно въ этихъ падежахъ прил. и мѣстоим. имѣютъ всего одну форму) получилось и уравниеніе формы дательн. (мѣстн.) и творительнаго падежей женскаго рода: *том жени, мојом сестри, у том кући, том женом, мојом сестром* и под. Это явленіе входитъ, правда, въ характерныя черты этого говора, но для насъ большого значенія не имѣетъ. *Шумадійскій* говоръ, такимъ образомъ, еще разъ доказываетъ, что колонизація съ юга или, скорѣе съ востока постоянно продолжалась, и еще разъ подтверждаетъ нашу гипотезу о происхожденіи и центральныхъ говоровъ. Не слѣдуетъ только думать, что я считаю этотъ діалектъ (*шумадійскій*) чѣмъ-то древнимъ¹⁾, явившимся чуть ли не подъ вліяніемъ первыхъ колонизаторовъ съ юга; напротивъ, мнѣ кажется, что онъ образовался въ теченіе долгаго времени послѣ того, какъ получился центральный говоръ подъ вліяніемъ новыхъ переселенцевъ оттуда. Какъ центральный говоръ былъ полученъ, благодаря встрѣчѣ, столкновенію екавско-икавскихъ говоровъ съ экавскими (замѣтимъ, что все, что выше сказано объ отношеніяхъ екавскаго говора въ Сербіи къ экавскому, относится и къ икавскимъ діалектамъ), точно такъ же полученъ и *шумадійскій* говоръ, благодаря смѣшенію ресавско-косовскаго діалекта съ центральнымъ. Это всего лучше видно на картѣ. Какъ левачскій діалектъ окружаетъ *шумадійскій* съ востока и отчасти съ юга, точно такъ же съ другой стороны его окружаетъ екавско-икавскій говоръ. Такъ какъ оба этихъ говора (и косовскій и екавско-икавскій) представляютъ чистые, послѣдовательные діалектическіе типы, а *шумадійско-сремскій* діалектъ раздѣляетъ свои черты и съ тѣмъ и съ другимъ говоромъ, находясь на ихъ границѣ, то ясно, что онъ и появился, благодаря только ихъ смѣшенію. То же самое, только по отношенію къ косовскому и центральному говорамъ, слѣдуетъ сказать и о *шумадійскомъ* діалектическомъ типѣ.

Такимъ образомъ, являются двѣ полосы въ центральномъ говорѣ Сербіи: одна — крагуевацско-дунайская и другая — вальевско-савская, занимающая пространство между Савой и Дриной. По отношенію къ послѣдней замѣчаются нѣкоторыя архаическія черты, напр., сохраненіе долготы (или, по крайней мѣрѣ, полудолготы) въ конечныхъ слогахъ, слѣды икавскаго произношенія ѣ, и при томъ не только вдоль Дрины, какъ это отмѣтилъ Гиртъ въ своемъ отчетѣ²⁾, что, впрочемъ, было извѣстно и рань-

1) Какъ, по видимому, П. Дьордьевичъ, *op. cit.* Черты, на основаніи которыхъ онъ думаетъ это доказать, слѣдуетъ иначе объяснять, чѣмъ онъ.

2) *Vorl. Berichte der Balkan-Commission* (Wien 1900), 55 sq. Теперь вышло въ свѣтъ и небольшое изслѣдованіе Гирта (*Der ikavische Dialekt im Königreich Serbien* въ *Sitzungsberichte der K. K. Akad. d. Wiss. in Wien Phil. Hist. Kl. B. CXLVI*), въ которомъ, немного новаго, освѣщающаго вопросъ объ употребленіи этихъ чертъ съ научной точки зрѣнія.

ше его поѣздки туда, но и на правомъ берегу Савы, въ деревняхъ, удаленныхъ отъ Бѣлграда на 2—3 часа ѣзды (Баричъ, Моштаница, Мислудинъ и др.). Эта полоса, въ общемъ, захватила и Сремъ, хотя небольшія различія между ихъ говорами все-таки существуютъ. Остаются еще діалекты Бачки и Баната¹⁾. Діалекты Бачки и Баната заключаютъ въ себѣ массу интереснѣйшихъ чертъ; ихъ вокализмъ очень разнообразенъ и отличается отъ вокализма всѣхъ другихъ сербскихъ діалектовъ, который представляетъ очень простые и легко опредѣлимые звуки. Какъ бы они ни были интересны, я все таки на нихъ не буду останавливаться: изслѣдованій о нихъ все еще нѣтъ, а я самъ еще не успѣлъ, какъ слѣдуетъ, познакомиться съ ними. Несомнѣнно, что они отличаются отъ сремскаго діалекта; но есть ли въ нихъ что-нибудь такое, что ихъ объединяетъ въ одно цѣлое, или нѣтъ, — объ этомъ я также ничего не могу сказать. Во всякомъ случаѣ въ нихъ тоже сказывается центральный діалектъ, хотя въ немъ остались кое-какія и старыя черты, роднящія ихъ съ косовско-ресавскимъ діалектомъ и указывающихъ на ихъ происхождение съ юга.

Такимъ образомъ, мы установили слѣдующіе типы центральныхъ говоровъ: *шумадійскій и сремскій*.

VI.

Зетско-боснійскіе говоры. Екавскіе говоры изслѣдованы меньше остальныхъ потому, что языкъ Вука Караджича служилъ образцомъ и какъ бы лучшимъ описаніемъ этихъ говоровъ. Только въ послѣднее время, благодаря нѣкоторымъ разногласіямъ (Маретичъ, Решетаръ), начали изслѣдовать ихъ въ ихъ совокупности, при чемъ эта работа еще далеко не закончена и не дала большихъ результатовъ. Решетаръ, правда, попытался свести всѣ екавскіе говоры въ нѣсколько группъ, соответственно ихъ ударенію (Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten, 13 sqq), но я думаю, что эта его попытка преждевременна. Вѣдь, для того, чтобы различныя эпохи (полосы) развитія «сербско-хорватскаго» ударенія привести въ

1) Здѣсь я не говорю о сѣверныхъ границахъ шумадійско-сремскаго говора въ Бачкѣ и Банатѣ потому, что онѣ не являются естественными, и что я тутъ не могу ничего больше сказать, чѣмъ это показано на картѣ. Ибо я работалъ по указаніямъ, которыя даетъ *Павелъ Балогъ* въ своемъ изслѣдованіи о національностяхъ въ Венгріи, составленномъ на основаніи статистическихъ данныхъ и по графическимъ представленіямъ, которыя онъ прилагаетъ къ своей работѣ (A népfajok Magyarországon, írta Balogh Pál-mellékletekkel: két színezett tábla, hét térkép és tizenhárom vázlat. Budapest, kiadja a m. kir. vallás- és közoktatásügyi ministerium 1902; срав. объ этой работѣ и о неточностяхъ, которыя въ картѣ исправлены, *Лет. Мат. Српске* кн. 222, 75 и д.). На основаніи этихъ данныхъ представлено мною и сербское народонаселеніе въ *Бараньѣ*. Кроме того, всѣ эти данныя проверены и дополнены мною матеріаломъ, заключающимся въ *Шематизмъ восточно-православнаго српскаго митрополије Карловачке за 1900 год.* приредио Протојереј Димитрије Руварац (Ср. Карловци 1900).

причинную или временную связь, для этого нужно, чтобы эти діалекты представляли *однородное, органическое цѣлое*. Слѣдовательно, раньше сопоставленія ударенія различныхъ говоровъ Босніи, Герцеговины и Далмаціи для установленія ихъ внутреннихъ отношеній, слѣдовало изслѣдовать представителей различныхъ говоровъ этихъ земель, какъ отдѣльныя единицы по отношенію ко всѣмъ чертамъ ихъ говора, по отношенію къ ихъ происхожденію и осѣлости въ данной мѣстности; ибо зная, что въ западной Босніи, Герцеговинѣ и Далмаціи скрещивались когда-то два различныхъ сербскихъ діалекта — чакавско-икавскій и штокавско-екавскій, можно было ожидать слѣды ихъ смѣшенія въ различныхъ мѣстностяхъ этихъ территорій. Решетаръ, предчувствуя, быть можетъ, такого рода замѣчаніе, говоритъ въ одномъ мѣстѣ своего изслѣдованія (стр. 24), что народонаселеніе сѣверной части сербской земли (около Савы), съ старымъ удареніемъ, представляетъ старое населеніе. Но не въ этомъ вопросъ. Можетъ быть, населеніе и очень старое и опять-таки не представляетъ ничего, находящагося въ органической связи съ населеніемъ, которое тамъ теперь говоритъ екавскимъ нарѣчіемъ. По отношенію къ населенію Босніи и Герцеговины онъ не задается и этимъ вопросомъ. Поэтому я сначала намѣчу границы екавскихъ говоровъ, потомъ укажу на ихъ главнѣйшія проблемы и снова вернусь къ очень интересной и поучительной работѣ Решетара. Впрочемъ, и то, что мы теперь знаемъ о черногорскихъ говорахъ и діалектическихъ границахъ ихъ — знаемъ изъ діалектическихъ замѣтокъ того же Решетара. (Ср. Vorl. Ber. der Balkan-Commission, 10 sqq., 50 sqq. и op. cit. 21 sqq.).

И въ екавскомъ діалектѣ, точно такъ же какъ и въ экавскомъ, мы должны различать два діалекта, которые, впрочемъ, такъ мало отличаются одинъ отъ другого, что едва заслуживаютъ названіе діалекта. Они представляютъ, собственно, двѣ эпохи въ развитіи этихъ діалектовъ, такъ что разница между ними ни по времени ни по діалектическимъ чертамъ не такова, какой она является въ различныхъ экавскихъ діалектахъ.

По тѣмъ скуднымъ даннымъ, которыя у насъ подъ руками¹⁾, можно слѣдующимъ образомъ охарактеризовать указанныя діалектическія группы.

I. Болѣе архаическая часть екавскихъ діалектовъ занимаетъ пространство, которое съ восточной стороны отдѣляетъ отъ косовскаго говора рѣка *Ибар* всѣмъ своимъ теченіемъ до *Мокрой Горы* и города *Пеѣ*. Оттуда граница идетъ горой *Проклетія*, насколько между ней и Черногоріей сохранилось сербское народонаселеніе; затѣмъ она направляется къ *Скадарскому озеру* мѣстностями, прилегающими къ черногорской границѣ. На сѣ-

1) Ср. то, что о нихъ говоритъ Вукъ Караджичъ (Скупљени гр. и пол. сп. III 8 sqq.), И. Брозь (Nast. Vjest. I 64—68), Решетаръ (l. c.), Л. Зоре (Slovinae 1879, 199).

верѣ она достигаетъ границы Сербіи, собственно, горѣ, на ней находящимся. Западную границу не такъ легко опредѣлить. Въ Новопазарскомъ санджакѣ она, приблизительно, доходитъ до линіи, связывающей *Сјеницу* съ *Брсково-мъ* на черногорской границѣ. Въ Черногоріи эта граница проходитъ мимо *Колашина*, *Морачи*, занимаетъ *Цѣшину* и направляется къ *Никшић-у*. Оттуда мимо *Рудине* и *Грахово* спускается въ *Боку которскую* по направленію къ *Котору*. Все, что находится на востокъ отъ этой границы, принадлежитъ къ первой группѣ екавскихъ говоровъ. Ихъ всего лучше назвать *зетско-стѣнскими* или, проще, *зетскими*. Если согласимся въ томъ, что характерная черта ихъ — архаичность, то въ такомъ случаѣ самыми типичными говорами являются тѣ, которые находятся въ древней Зетѣ. Вообще, чѣмъ какой-нибудь діалектъ изъ этой группы говоровъ восточнѣе и южнѣе, тѣмъ онъ и архаичнѣе. Самыми интересными въ этомъ отношеніи являются говоры *Краины*, *Црмичи*, *Рычской нахи*, *Катунской нах.* и др., находящихся на самомъ югѣ. Въ нихъ находимъ глухой гласный, который ученые описываютъ различно, находимъ *x* и др. Самыя же древнія черты удареній находимъ въ плем. *Васојевићи*, одномъ изъ самыхъ восточныхъ племенъ черногорскихъ. Черта, связывающая всѣ эти говоры, — удареніе. Оно или сохраняетъ всегда свое старое мѣсто (*Васојевићи*) или же переносится съ конечнаго слога на предшествующій, если оно краткое. Если оно не краткое, оно никогда не переносится. Въ этомъ указанные діалекты сходятся съ діалектами косовско-ресавскими, хотя способъ, которымъ совершается указанное перенесеніе ударенія и качество перенесенныхъ удареній не совпадаетъ у нихъ вполне съ тѣмъ, что мы находимъ въ подобныхъ случаяхъ въ другихъ говорахъ. Тутъ замѣчается стремленіе замѣщать всѣ восходящія ударенія нисходящими, а такъ какъ всѣ восходящія ударенія по происхожденію новыя, то, значитъ, есть стремленіе всѣ новыя ударенія замѣнять старыми. Этотъ принципъ Решетаръ кладетъ въ основу дѣленія зетскихъ діалектовъ на болѣе мелкія группы. Но такъ какъ въ нѣкоторыхъ діалектахъ (*Кучи*, *Братоножићи*, *Пипери*) сохраняются оба типа удареній, въ особенности, на долгихъ слогахъ, а по отношенію къ краинскому и др. діалектамъ къ указанному принципу примѣшивается и другой, морфологическій (перенесеніе нисходящаго ударенія на случаи, въ которыхъ оно фонетически не должно было бы находиться), и такъ какъ намъ пока неизвѣстны внутреннія отношенія самихъ представителей этихъ діалектовъ однихъ къ другимъ, то мы пока должны довольствоваться констатированіемъ факта, что параллельно съ употребленіемъ глухого идетъ и указанное измѣненіе качества ударенія.

Въ группѣ діалектовъ, распространяющейся отъ плем. *Васојевићи* по направленію къ Сѣницѣ, мы уже не находимъ указанного стремленія, сказыва-

вающагося въ измѣненіи качества ударенія, и уже вовсе нѣтъ глухихъ и другихъ особенностей, хотя все-таки указанное передвиженіе краткаго ударенія съ конечнаго гласнаго на предшествующій слогъ можно констатировать и тутъ.

Но всѣ эти діалекты тѣмъ не менѣе діалекты екавскіе. Эта ихъ особенность (судьба ѣ) показываетъ, что отношенія между различными діалектами Черногоріи не были всегда таковыми, каковы они теперь или какими были нѣсколько раньше. Уже и то обстоятельство, что нѣкоторыя части современной Черногоріи только съ 1878 года начали образовывать одно политическое цѣлое съ ней, а въ этихъ краяхъ Черногоріи говорятъ исключительно младшимъ екавскимъ говоромъ, показываетъ, что между различными діалектами Черногоріи долгое время могли быть и искусственныя границы, которыя также, съ своей стороны, могли способствовать тому, чтобы мѣнялись связи и сношенія между различными частями теперешней черногорской территоріи, а въ зависимости отъ нихъ — и распространеніе различныхъ діалектическихъ чертъ. Поэтому и по отношенію къ народонаселенію и распространенію старыхъ племенъ могли быть въ XIII—XV вѣкахъ другія условія, которыя сдѣлали возможнымъ распространеніе екавизма въ это время во всѣхъ этихъ діалектахъ.

Къ черногорскимъ діалектамъ очень близко примыкаютъ діалекты Боки Которской (Bocsa di Cattaro). Бухта которская самая типичная и до нѣкоторой степени самостоятельная въ этомъ отношеніи, хотя и она, тѣмъ не менѣе, не представляетъ органическаго цѣлаго, ибо въ нѣкоторыхъ ея поселеніяхъ живутъ издревле католики, которые на территоріи зетско-боснійскаго діалекта по говору обыкновенно различаются отъ православныхъ. Поэтому и здѣсь одна, сѣверо-западная, часть (бухты) принадлежитъ младшему екавскому говору, другая же, юго-восточная, старшему (зетскому). Удареніе и нѣкоторыя другія особенности которскаго діалекта отличаются отъ подобныхъ особенностей сосѣднихъ екавскихъ говоровъ, такъ что его архаичность объясняли происхожденіемъ самихъ представителей бухты и ихъ болѣе или менѣе замкнутой жизнью, благодаря ихъ принадлежности къ другому вѣроисповѣданію.

Быть можетъ, это и на самомъ дѣлѣ послѣдніе остатки давно вымершихъ, первоначальныхъ жителей Боки, медленно вытѣсненныхъ и выродившихся поселянъ морского побережія, благодаря наплыву колонизаторовъ съ герцеговинскихъ и черногорскихъ горъ.

Ихъ удареніе старое, въ общемъ, не знающее перемѣны мѣста, такъ что Решетаръ и называетъ его самымъ древнимъ штокавскимъ удареніемъ, совпадающимъ съ чакавскимъ, и сопоставляетъ его, какъ таковое, съ удареніемъ остальныхъ штокавскихъ діалектовъ. Впрочемъ, объ этомъ см. ниже.

II. Остальная часть болѣе новыхъ, прогрессивныхъ екавскихъ говоровъ является лишь въ рѣдкихъ случаяхъ въ совершенно чистомъ видѣ: они очень часто смѣшиваются съ діалектами, въ которыхъ ѣ выговаривается, какъ и. Сначала я укажу границу, общую и икавскимъ и екавскимъ штокавскимъ говорамъ, потому что они часто находятся въ смѣшеніи не только на небольшомъ пространствѣ одной области, но и въ однихъ и тѣхъ же мѣстахъ, а потомъ я буду говорить объ ихъ взаимныхъ отношеніяхъ и значеніи штокавскихъ икавскихъ говоровъ вообще.

Восточной границей екавскаго діалекта въ юго-западной части Сербіи является рѣка *Ибаръ* (*Ибар*) вплоть до *Крањева* (Краљево). Оттуда она идетъ хребтами горъ, отдѣляющихъ притоки западной *Моравы*, съ одной, а *Гружи*, съ другой стороны. Этимъ опредѣляется граница указаннаго говора вплоть до горы *Рудникъ*. Оттуда она поварачиваетъ на западъ и охватываетъ всю горную западную Сербію, граничащую слѣдующими горами: Суворор, Маѣн, Медведник, Влашић, Цер и Видојевица. Тутъ граница спускается къ рѣкѣ Дрини и направляется вдоль ея теченія до р. Савы¹⁾.

Дальше на сѣверъ слѣдуетъ опредѣлить границу этого говора въ Сремѣ и Славоніи, что не очень трудно сдѣлать, ибо она опредѣляется приблизительно ихъ политическо-административной границей. Она идетъ, опять-таки въ общихъ чертахъ, по рѣкѣ *Босуту* отъ впаденія Дрины въ Саву до гор. *Винковци* и по линіи между Винковцами и *Остжомъ* (Осјек). Насколько граница идетъ сѣвернѣе Дравы, это опредѣляется границами сербскаго яз. въ *Барань*, находящейся между Дунаемъ и Дравой. Эту границу съ точностью опредѣлить трудно потому, что въ первоначальную, сплошную массу жителей Бараньи вошло много чужихъ (мадьярскихъ) элементовъ, разбившихъ ее на мелкія части, сохраняющія кое-гдѣ еще довольно хорошо родной языкъ. Онѣ обозначены на картѣ большими и меньшими окрашенными полями, причемъ католики не отдѣлены отъ православныхъ. Все, что ниже говорится о діалектѣ восточной части Славоніи и Босніи и Герцеговины вообще — относится и къ здѣшнему народонаселенію.

Граница идетъ дальше Дравой прямо на западъ вплоть до мѣстности, въ которой сходятся кайкавскіе говоры съ штокавскими. Эту границу проф. Решетаръ²⁾ опредѣляетъ въ одномъ изъ своихъ отчетовъ Балканской комиссіи слѣдующимъ образомъ. Приблизительно около мѣстечка *Базъя*

1) Эту границу далъ впервые Милићевичъ (*Книжевина Србија* у Беогр. 1876, стр. 571). Она точна только въ общихъ чертахъ.

2) Vorl. Berichte der Balkan-Commission. IX. Vorläufiger Bericht über eine zur Erforschung der Dialektgrenzen in Kroatien und Slavonien unternommene Reise von D-r Milan Rešetar, s. 61 sqq.

(Базье) уже начинается кайкавскій діалектъ. Оттуда граница идетъ чрезъ Вировитницу, Даруваръ въ Пакрацъ. Изъ Пакраца она идетъ ломанной линіей прямо на западъ по направленію къ мѣстечку *Ломъ* на рѣкѣ Савѣ, при чемъ во многихъ мѣстностяхъ къ сѣверу отъ этой границы находятся оптокавленные кайкавцы. Граница идетъ и дальше прямо на западъ рѣкой Савой до гор. *Оисак*, а оттуда рѣкой *Купой* до *Карловаца*. Карловацъ—одна изъ послѣднихъ точекъ, въ которой штокавскій діалектъ соприкасается съ кайкавскимъ. Дальше на западъ можно говорить только о границѣ кайкавскаго и чакавскаго говоровъ, о чемъ уже была рѣчь. Территорія къ западу и сѣверу отъ обозначенной линіи въ общихъ чертахъ кайкавская, хотя есть и цѣлые уѣзды, которые теперь уже не представляютъ кайкавскаго діалекта, а штокавскій. Таковъ почти весь, напр., *беловарскій уѣздъ*, таковъ и *вараждинскій*, хотя и по отношенію къ тому и другому несомнѣнно, что штокавское народонаселеніе новое, а старымъ, основнымъ населеніемъ было кайкавское. Западная граница штокавскихъ діалектовъ опредѣляется восточной границей чакавскаго діалекта въ средней и южной Хорватіи. Діалектическая граница тутъ еще менѣе устойчива, чѣмъ по отношенію къ кайкавцамъ, но все-таки и тутъ можно въ общихъ чертахъ опредѣлить ее ломанной линіей *Карловацъ, Генералски сто, Тржигъ, Плашки, Синацъ, Дешѣе и Оевъ*. Правда, и къ западу отъ этой линіи есть мѣстности, въ которыхъ живутъ штокавскіе колонисты: *Мркопаъ, Лич* и *Загон*, совершенно теряющіеся въ значительномъ большинствѣ остальныхъ нештокавцевъ, которые, какъ извѣстно, отнюдь не принадлежатъ къ кайкавцамъ, которые также и тутъ встрѣчаются, чакавцы.

Такимъ образомъ, территория икавско-екавскаго нарѣчія или, какъ я называю, зетско-боснійскаго представляетъ ограниченное пространство. На далматинскомъ прибрежьи, прилежающемъ непосредственно къ морю, около самыхъ большихъ далматинскихъ городовъ Сплита, Шибеника и Задара на сѣверъ до подошвы горы Велебитъ, какъ мною указано выше, не мало мѣстностей (деревень), въ которыхъ говорятъ по-чакавски.

Остальная часть народонаселенія указаннаго пространства говоритъ по-*скавско-икавски*, т. е. екавски или икавски, при чемъ тутъ слѣдуетъ имѣть въ виду то, что представители этого говора не представляютъ сплошной массы, говорящей то по икавски, то по екавски, а что *икавцы* всегда *католики* и *маюметане*, а *скавцы* преимущественно *православные*. Преимущественно потому, что въ нѣкоторыхъ концахъ Босніи и Герцеговины и ма-

1) Ср. въ этомъ отношеніи все еще лучшее изслѣдованіе М. Решетара *Die Čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen* Ягичевъ *Archiv* XIII 93 и д. 161 sq. 361 sq. Для этого вопроса ср. стр. 176 и д. и выше гл. II.

гометане-екавцы, что въ Хорватіи и католики къ востоку отъ указанной границы, а въ Славоніи около Бѣловара, говорятъ также по-екавски и под.

Поэтому указанное отношеніе различныхъ вѣроисповѣданій къ употребленію и или е вм. ѣ не вездѣ одинаково. Оно сказывается особенно ярко въ ниже очерченной полосѣ, которая охватываетъ часть Далмаціи, большую часть Босніи и Герцеговины и восточную половину Славоніи. Конечно, оно находится, только въ меньшихъ размѣрахъ, и въ Хорватіи, Ликѣ и Крбавѣ.

Восточная граница ея на самомъ югѣ начинается съ устья Неретвы, идетъ вверхъ по теченію этой рѣки вплоть до мѣста, гдѣ въ нее впадаетъ *Трстеница*, отсюда идетъ *Трстеницей* до мѣстечка *Брзани*; потомъ, мимо горъ *Бѣлашица* и *Иман* съ правой и *Битовъца* съ лѣвой стороны, направляется прямо къ Сараеву. Оттуда продолжаетъ идти въ томъ же направленіи между *Романіей* (горой) съ восточной, и *Озреномъ* съ западной стороны, до рѣчки *Бюштыцы*, затѣмъ ея теченіемъ до мѣстечка *Олова*. Оттуда идетъ мимо вѣтвей слѣдующихъ горъ: *Звиѣзда*, *Језевац* и *Коњуа* съ западной и *Височник*, *Јавор* и *Јаворник* съ восточной стороны. Оттуда идетъ мимо *Опречко поле*, поворачивая къ сѣверо-западу въ нижнюю Тузлу (*Доња Тузла*). Оттуда направляется также на сѣверъ и сѣв.-западъ, обходя гору *Маевицу* и *Вјетерник* до рѣки *Брки*. Теченіемъ этой рѣчки спускается въ Брку на берегу Савы.

Болѣе естественною является западная граница. Въ Далмаціи она опредѣляется теченіемъ рѣки Цетины отъ *Синь-а* до Адриатическаго моря. Отъ *Синь-а* граница пробирается сквозь Динарскія горы по направленію къ *Ливно*. Оттуда она идетъ между горами *Круж* и *Чинчеръ*, съ восточной, и *Гламочскимъ полемъ* и горой *Крбмина*, съ западной стороны. Потомъ она направляется къ горѣ *Круъац*, откуда поворачиваетъ на сѣверо-западъ хребтами слѣдующихъ горъ: *Виторог*, *Чардак* и *Црна Гора*. Тутъ она измѣняетъ свое направленіе, слѣдуя на сѣверо-востокъ по изгибу горъ, занимающихъ *Рибникъ* до мѣстечка *Ключъ*. Оттуда граница идетъ къ подошвѣ — съ восточной стороны — горы Грметъ (Грмеч). Потомъ направляется на сѣверо-западъ ломанной линіей, проходя, приблизительно, чрезъ слѣдующія мѣстности: *Саницу*, *Јелашиновци*, *Дабар*, *Напређе* до горы *Црквина*. Оттуда идетъ, мимо горы Майданъ, верхнимъ и среднимъ теченіемъ р. Япры и переходитъ отсюда къ городу *Нови*. Изъ г. *Нови* идетъ *Уной* до мѣста, гдѣ она впадаетъ въ *Куну*.

На территоріи, приблизительно отмѣченной выше, можно въ дѣйствительности усмотрѣть указанное различіе: православные — екавцы, остальные — икавцы. Къ востоку отъ этой территоріи въ Босніи

и Герцеговинѣ всѣ — екавцы ¹⁾, къ западу же — преимущественно икавцы.

По отношенію къ Славоніи несомнѣнно то, что и тамъ католики — главнымъ образомъ икавцы, а православные — екавцы. Это же самое относится и къ той части Хорватіи, которая находится между западной политической границей Босніи и указанной линіей, отдѣляющей чакавцевъ отъ штокавцевъ. Такъ какъ, за неимѣніемъ точныхъ свѣдѣній, я не могъ графически хорошо представить на картѣ, гдѣ здѣсь и въ указанной полосѣ Босніи и Герцеговинѣ находятся православные, то для того, чтобы дать хотя-бы самое общее представленіе объ ихъ численномъ отношеніи, приведу по *окружьямъ* ²⁾ статистическія данныя, на которыя, въ общемъ, можно положиться. Въ 1895 году въ Босніи и Герцеговинѣ было всего 673,246 православныхъ, 548,632 магометанъ и 334,142 католиковъ. Всѣ главныя боснійско-герцеговинскія окружья занимаютъ различныя части указанной полосы, такъ что большинство католиковъ и магометанъ и помѣщается тутъ. Получаются слѣдующія процентныя отношенія: въ *сараевскомъ* окружьѣ: 49.09% магом., 31.96% прав., 16.70 католиковъ; въ *баньялукскомъ*: 22.16% — 59.79% — 18.06%; въ *бихачскомъ*: 42.62% — 52.72% — 4.54%; въ *доньотузланскомъ*: 43.39% — 42.02% — 13.68%; въ *травичкомъ*: 29.14% — 32.68% — 37.71%; въ *мостарскомъ*: 25.57% — 34.12% — 40.18% (ср. *op. cit.* стр. XXVI—XXVIII). По отношенію къ Славоніи, Бараньѣ, Ликѣ, Крбавѣ, Приморью и Хорватской краинѣ у насъ имѣются еще менѣе точныя свѣдѣнія. Намъ придется довольствоваться здѣсь тѣмъ опредѣленіемъ, которое даютъ оффиціальныя данныя хорватской статистики. Конечно, онѣ далеко не всегда точны. При этомъ слѣдуетъ имѣть въ виду и то, что жупаніи въ Славоніи не совпадаютъ съ той границей, которую мы отвели штокавскому діалекту въ Славоніи. Въ Бараньѣ 12,739 сербовъ (немного больше хорватовъ), въ *виновитничкой*

1) Правда, по замѣчаніямъ Д. Шурмина о герцеговинскихъ говорахъ (*Nast. Vjestnik* III 164 sqq.), казалось бы, что и на востокъ отъ указанной границы кое-гдѣ говорятъ по-икавски (отъ *Фочи* до *Гацкая поля* и т. д.), но его матеріалъ не надеженъ, ибо онъ изслѣдовалъ только народныя произведенія, нпр. пѣсни, сказки, и т. подобн. Кроме того, личность и вм. ѣ констатирована въ предѣлахъ нынѣшней Сербіи, а именно, въ непосредственной близости съ екавскимъ діалектомъ, на правомъ берегу Дрины, въ деревняхъ около Любови (ср. *Миличича* Кнежевина Сербія 571 стр.). Гиртъ, который было заданъ спеціальной цѣлью изслѣдовать икавизмъ западной Сербіи, понялъ свою задачу (какъ это видно по его отчету V. В. III и указанному труду) слишкомъ узко, такъ что и послѣ его работы это явленіе остается невыясненнымъ. Мнѣ извѣстно, что остатки отъ икавизма доходятъ, въ особенности вдоль Савы, до р. Колубары. Пока трудно сказать объ этомъ что-нибудь болѣе достовѣрное. Ср. выше.

2) Для Босніи и Герцеговины я воспользовался данными *Главн. результаты пописа жительства у Босни и Херцеговини од 22 Априла 1895 г.* Сарајево 1896, для остальныхъ областей *Ungarisches statistisches Jahrbuch. Neue Folge* IX 1901. Budapest 1902.

жупаніи 39,978 сербовъ и 106,241 хорватовъ, при чемъ тутъ, кромѣ икавцевъ, къ хорватамъ причислены и всѣ икавцы (католики); въ *блловарской* жупаніи отмѣчено 44,154 серба, а въ *сараевинской* — только 2,219. Въ *Ликѣ* и *Крбавѣ*, въ болѣе широкомъ смыслѣ ихъ географическихъ названій, отмѣчено 107,173 серба и 100,648 хорватовъ, но тутъ включены и икавцы-штокавцы католики и икавцы-чакавцы, которыхъ тутъ также немало. Если эти цифры и не даютъ настоящаго представленія о размѣщеніи указанныхъ разновидностей екавско-икавскаго діалекта, онѣ все-таки даютъ намъ хоть нѣкоторое представленіе о численности екавскаго говора въ указанныхъ странахъ и его отношеніи къ икавскому штокавскому говору.

Первый вопросъ, который можетъ представиться при разсмотрѣніи этихъ діалектовъ, это именно вопросъ о томъ, въ какомъ отношеніи находятся эти діалекты другъ къ другу; два ли это различныхъ діалекта или двѣ разновидности одного и того же говора? Какимъ образомъ сложилось такое, на первый взглядъ, искусственное различіе между близкими представителями, несомнѣнно, одной національности, еще болѣе искусственно связанное съ различными вѣроисповѣданіями? Несомнѣнно, что эти вѣроисповѣданія не создали его, а что ихъ связь съ нимъ не случайная — это также внѣ всякаго сомнѣнія.

Обыкновенно разница между икавскимъ и екавскимъ діалектомъ въ Босніи и Герцеговинѣ обозначается очень поверхностно¹⁾, общими замѣчаніями о томъ, гдѣ ставится *вм. ѣ—и*. Кажется, что большинство болѣе или менѣе серьезныхъ изслѣдователей считаетъ эти діалекты собственно видоизмѣненіями одного и того же говора. Даже и такой изслѣдователь сербскихъ діалектовъ, какъ Решетаръ въ введеніи²⁾ къ изложенію акцентологическихъ особенностей юго-западныхъ сербско-хорватскихъ діалектовъ не считается съ вопросами о внутреннемъ взаимоотношеніи ихъ. На основаніи того, что онъ приводитъ ихъ въ причинную связь, кажется, будто онъ считаетъ ихъ однородными³⁾. Между тѣмъ нѣсколько лѣтъ назадъ онъ задавался цѣлью разобрать вопросы о нихъ и посвятилъ имъ цѣлую главу въ своемъ изслѣдованіи о чакавскомъ діалектѣ⁴⁾. Оспаривая мнѣнія Миклошича (*Vergl. Gram.* I² 392) и Вука о томъ, что штокавцы-икавцы — општокавленные чакавцы, онъ приходитъ къ слѣдующему заключенію. «По моему, рискованно считать всѣхъ икавцевъ општокавленными чакавцами;

1) Ср., напримѣръ, обозначеніе разницы между говорами магометанъ и православныхъ у Шурмина по отношенію къ сараевскому говору. *Rad.* CXXI 186 и д.

2) *Op. cit.* 1—40.

3) Такой взглядъ имѣ отчасти уже былъ высказанъ. *Arch.* XIII 164.

4) *Archiv* XIII 161 и д., въ особенности, 164 и 165.

тѣмъ не менѣе мнѣ хочется выставить, хотя бы пока въ видѣ предположенія, положенія, что изъ штокавцевъ только тѣ икавцы были когда-то чакавцами, которые употребляютъ въ своемъ языкѣ *vm. št — šć*. Къ такому заключенію привело меня то обстоятельство, что, насколько мнѣ извѣстно, только такіе штокавцы употребляютъ *šć*, которые живутъ въ тѣхъ краяхъ, относительно которыхъ можно съ вѣроятностью сказать или и доказать, что въ нихъ когда-то говорили по-чакавски, и, наконецъ, тотъ фактъ, что изъ всѣхъ чакавскихъ особенностей *šć* послѣднюю уступаетъ свое мѣсто чертамъ штокавскаго діалекта (ор. cit. 165).

Врядъ ли можно здѣсь согласиться съ почтеннымъ изслѣдователемъ сербскихъ діалектовъ, и врядъ ли такого рода взглядъ на діалектъ, напримеръ, между *Цетиной* и *Неретвой* (о немъ тутъ и идетъ рѣчь) можетъ доказывать что бы то ни было по отношенію къ діалектамъ между нижнимъ теченіемъ рѣкъ *Босны* и *Врбаса*. Напротивъ, онъ могъ бы свидѣтельствовать лишь о томъ, что и между р.р. Босной и Врбасомъ былъ когда-то чакавскій діалектъ! Ибо, если мы согласимся съ тѣмъ, что чакавскій діалектъ и въ собственно чакавскихъ краяхъ настолько поддался вліянію штокавскаго, что утратилъ всѣ свои старыя особенности, за исключеніемъ *и=ѣ* и *šć* *vm. št*, то съ несомнѣнно большей увѣренностью можемъ мы утверждать это и относительно тѣхъ діалектовъ, которые, правда, утратили и столь характерное *šć*, но которые искони находились въ непосредственномъ соприкосновеніи съ штокавскими говорами и, быть можетъ, находятся и теперь не на своемъ старомъ мѣстѣ.

Повидимому, такими оговорками ничего доказать невозможно, и правильного рѣшенія вопроса мы не добьемся, пока кто-нибудь не изслѣдуетъ эти діалекты въ ихъ совокупности, отмѣчая внимательно положительно всѣ ихъ черты.

Но, какъ бы мы ни смотрѣли на историческое прошлое этихъ діалектовъ, теперь уже можно установить слѣдующія два положенія:

1. *Икавскіе діалекты указанной полосы представляютъ теперь штокавскіе діалекты, съ главнымъ, хотя и не единственнымъ отличіемъ отъ нихъ въ видѣ замѣны ѣ посредствомъ и*. Когда я такъ говорю, то имѣю въ виду не только замѣну чакавскаго *ча* или *ј* посредствомъ *што* или *ђ* или замѣну столь устойчиваго *šć* посредствомъ *št*, но и параллельное развитіе чертъ склоненія и спряженія екавскихъ и икавскихъ говоровъ. Вѣдь извѣстно, что чакавскіе діалекты отличаются, помимо всего другого, и очень архаичными чертами склоненія и спряженія, которыя въ другихъ діалектахъ или вовсе не сохранились или сохранились въ очень рѣдкихъ случаяхъ. Такимъ образомъ, совпаденіе фонетическихъ чертъ этихъ діалектовъ съ подобными особенностями штокавскихъ говоровъ, положительно одинаковое направле-

ніе чертъ флексіи у обѣихъ діалектическихъ группъ, *въ большинствѣ случаевъ тождественное удареніе* — все это дѣлаетъ иллюзорнымъ всякій иной взглядъ на эти діалекты, кромѣ того, по которому они — діалекты одного діалектическаго типа. Но виѣстъ съ тѣмъ мы не можемъ утаить и другую сторону этихъ, въ высшей степени, интересныхъ діалектовъ, которая могла бы отчасти говорить противъ такого утвержденія, но значеніе которой заключается еще больше въ томъ, что она вскрываетъ передъ нами совершенно другія отношенія указанныхъ діалектовъ въ прошломъ.

2. *Всѣ икавскіе діалекты не совпадаютъ между собой топлнѣ.* Между ними можно установить цѣлую цѣпь переходныхъ ступеней, изъ которыхъ каждая отличается отъ другой или лучшимъ сохраненіемъ или утратой хотя бы и самыхъ незначительныхъ, но тѣмъ не менѣе важныхъ чертъ, приводящихъ всѣ эти діалекты, *идѣ-то далеко въ древности*, въ связь съ чакавскими діалектами, и *при томъ не островными, а материковыми* (ср. выше).

Всѣ должны согласиться въ томъ, что, гдѣ бы ни находились и теперь икавскіе діалекты, они все-же представляютъ нѣкоторыя отступленія отъ смежныхъ съ ними екавскихъ говоровъ. И почти всѣ эти отступленія не что иное, какъ чакавизмы. Я не спору, что эти отступленія часто очень незначительны, но тѣмъ не менѣе они интересны для насъ, ибо напоминаютъ намъ каждый разъ чакавскій діалектъ. Поэтому въ различныхъ мѣстныхъ діалектахъ можно усмотрѣть различную степень сплоченія стараго икавскаго-чакавскаго діалекта съ штокавскимъ. Разъ это можно утверждать по отношенію къ различнымъ чертамъ фонетики (ср. ниже), то это относится и къ ударенію. Слѣдовательно, если въ какомъ-нибудь икавскомъ діалектѣ, рядомъ съ многими штокавскими чертами, сохранилось старое перенесенное удареніе, то это еще никоимъ образомъ не значитъ, что это удареніе штокавское; ибо только въ томъ случаѣ, если намъ удастся указать на тотъ штокавскій-екавскій діалектъ, который могъ повліять въ такомъ направленіи на данный икавскій, и можно будетъ считать это удареніе равносильнымъ съ тѣмъ, которое находимъ въ настоящихъ туземныхъ екавскихъ діалектахъ, и приводить новое удареніе штокавскихъ говоровъ въ непосредственную связь съ этимъ удареніемъ, какъ старымъ штокавскимъ. Соотвѣственно этому, я и думаю, что Решетаръ былъ не правъ, когда устанавливалъ различныя полосы (зоны) штокавскихъ удареній, пользуясь матеріаломъ и икавскихъ боснійско-герцеговинскихъ діалектовъ. Онъ имѣлъ право на это развѣ только внѣшнимъ образомъ, поскольку эти діалекты теперь на самомъ дѣлѣ діалекты штокавскіе; но на основаніи ихъ внутреннихъ отношеній, которыми ему единственно и слѣдовало руководствоваться, онъ этого дѣлать не могъ. Конечно, и такой фактъ слѣдовало констатировать, и мы ему благодарны за это; но такой матеріалъ показы-

ваетъ только, какъ слабо было влияніе въ этомъ отношеніи штокавскихъ говоровъ на нѣкоторые икавскіе говоры, или, лучше, какъ иногда икавскій діалектъ рѣшительно отстаивалъ свои старыя черты. Детальное же изученіе происхожденія представителей такихъ говоровъ могло бы выяснитъ и причины такихъ явленій, могло бы показать, созданы ли такія отношенія между ними новыми переселеніями, или же они болѣе стары.

Остатки, о которыхъ я говорилъ, иногда ничтожны. Но разъ относительно ихъ можно констатировать, что они — чакавскаго происхожденія, отчего тогда, спрашиваю я, не сказать то же самое и объ *и* = *ъ*, которое всегда сопровождается такими чертами; отчего не сознаться, что оно, чакавское *и*, *искусственно* сохранилось до настоящаго времени въ говорѣ, который теперь является уже вполне штокавскимъ-икавскимъ.

Вопросъ теперь, какъ создавалась такая искусственная связь. Этотъ вопросъ сопряженъ съ многими другими: о колонизаціи этой территоріи, о различныхъ передвиженіяхъ, частичныхъ и массовыхъ, о туземномъ народонаселеніи и под. Я укажу только на нѣкоторые моменты, которые мнѣ кажутся самыми важными и нуждающимися больше другихъ въ изслѣдованіи, о которыхъ отчасти была рѣчь въ самомъ началѣ этой статьи.

Восточная граница, которую мы выше отмѣтили, не представляетъ, повидимому, границы распространенія сербовъ-магометанъ съ самыхъ начальныхъ временъ. Скорѣе можно по всему, что намъ извѣстно объ историческомъ прошломъ жителей этой страны, утверждать, что западная граница икавскаго діалекта передвинулась къ востоку, а что екавцы къ востоку отъ восточной границы икавцевъ и вообще между ихъ границами заняли въ продолженіе XVI и XVII вѣковъ территорію къ западу отъ указанной западной границы. Это совершилось, благодаря историческимъ обстоятельствамъ, сложившимся въ это время въ Босніи и Герцеговинѣ: сербы-магометане занимали все большую и большую территорію, находившуюся въ рукахъ турокъ, ибо они жили, какъ вѣрноподанные солдаты, на особыхъ правахъ, между тѣмъ какъ православные (т. е. остающіеся таковыми), становясь извѣстнаго рода крѣпостными, выселялись изъ своихъ родныхъ мѣстъ за предѣлы турецкаго господства. Такимъ образомъ, они заселяли *Славонию*, *Крбаву*, *Личу* и другія области, занимая отчасти и мѣстности, совершенно опустѣвшія, благодаря турецкимъ нашествіямъ ¹⁾. Слѣдовательно, приспособляясь къ новымъ условіямъ жизни, *сербы-магометане* распро-

1) Мѣстность за Уной въ то время въ администрат. языкѣ, точно также какъ и Банія, (мѣстность между Уной и Купой) назывались пустынями. О турецкихъ опустошеніяхъ въ этихъ краяхъ и переселеніяхъ мѣстныхъ жителей ср. М. Грбић Карловачко владичанство I кв. 1891. Г. Карловац; Tade Smičiklas Dvjestagodišnica oslobođenja Slavonije 1901. Zagreb; R. Lopašić Spomenici hrvatske krajine. I—III Zagreb. 1884—1889.

странялись все больше въ глубь страны, православные же и католики занимали периферію ея. Такимъ образомъ сложились тѣ географическія отношенія, которыя можно теперь констатировать; хотя въ это время различіе въ употребленіи различныхъ звуковъ вмѣсто ѣ уже существовало у сербовъ-магометанъ, однако этимъ нисколько не предрѣшается вопросъ о немъ, являющійся для насъ самымъ важнымъ.

Условія, скуда относящіяся, повидимому, слѣдуетъ себѣ представить слѣдующимъ образомъ. Раньше турецкаго погрома отношеніе между представителями различныхъ діалектовъ было иное, чѣмъ позже, послѣ этого погрома. Несомнѣнно однако, что въ мѣстностяхъ, прилегающихъ къ старой Зетѣ и Рашкѣ, самостоятельнымъ сербскимъ государствамъ, населеніе было православнымъ, на западѣ же, въ областяхъ, прилегающихъ къ католической Хорватіи и на югѣ — къ Далмаціи — католическимъ. Совершенно случайно, что соотвѣтственно этому размѣстились и діалектическіе центры — екавскій на востокѣ и чакавско-икавскій на западѣ и юго-западѣ. Такимъ образомъ, уже первоначальное народонаселеніе Босніи и Герцеговины было католическо-икавское (чакавское) и православно-екавское. Третья часть народонаселенія боснійско-герцеговинскаго была богомильскою; но какова была роль богомильскаго вѣроисповѣданія въ распространеніи того или другого діалекта, трудно сказать, потому что это зависитъ отъ отношенія, въ которомъ представители этого вѣроисповѣданія находились къ остальнымъ двумъ вѣроисповѣданіямъ, — отъ того, въ какое изъ нихъ они съ теченіемъ времени больше обращались. А этотъ вопросъ историки не только не разрѣшили: по отношенію къ нему какъ разъ существуютъ большія разногласія. Поэтому пока я не буду съ ними считаться, имѣя все-таки въ виду, что богомилы могли увеличить число тѣхъ или другихъ.

Кромѣ того, я не говорю о населеніи срединной Босніи и Герцеговины. Я не говорю о немъ только потому, что я не желаю вносить въ свою гипотезу то, что мнѣ кажется мало надежнымъ.

Но это не значитъ еще, что всѣ католики Босніи были икавцами. Напротивъ, я думаю, что значительная часть ихъ, жившая не на западѣ Босніи, говорила по *штокавски*, и это не только въ Босніи, но и въ Герцеговинѣ, а отчасти и въ Далмаціи. Въ Далмаціи и теперь къ югу отъ Неретвы католики не икавцы. Вѣдь, и весь Дубровникъ таковъ! Такіе католики-штокавцы находились, несомнѣнно, восточнѣе указанныхъ католиковъ-чакавцевъ; но сколько ихъ было, это очень трудно сказать. Къ указанному предположенію приводитъ меня и то обстоятельство, что икавскіе діалекты стали очень рано штокавскими, еще въ то время, когда чакавскій діалектъ еще очень немногимъ отличался отъ штокавскаго; а для того, чтобы предположеніе о быстромъ все-таки сплоченіи *икавцевъ*

католиковъ и сосѣднихъ *штокавцевъ* было вѣроятнымъ, слѣдуетъ предположить, что и католики могли быть штокавцами. Ибо разъ мы видимъ, что религія и теперь еще раздѣляетъ жителей Босны, что все еще между однородными уже теперь жителями не сглажена разница въ употребленіи замѣстителей ѣ, то тѣмъ больше можно предположить для того стараго времени, что такіе католики очень скоро примкнули къ остальной массѣ ихъ, внесши въ ихъ діалектъ свои штокавскія черты, и принявши отъ нихъ икавизмъ. Такимъ образомъ, благодаря всѣмъ этимъ условіямъ, въ Босніи созданъ и сохранился штокавскій икавскій діалектъ. Изъ такого смѣшенія указанныхъ діалектовъ вышелъ діалектъ, который, имѣя черты штокавскихъ говоровъ, сохранилъ нѣкоторыя черты, связывающія его съ чакавскими діалектами, а именно, икавизмъ. Это было или, по крайней мѣрѣ, должно была казаться католикамъ-штокавцамъ чертой, которая ихъ и внѣшнимъ образомъ отдѣляла отъ православныхъ, съ которыми они все-таки приходили въ соприкосновеніе. Они это, конечно, чувствовали какъ бы инстинктивно, принимали эту черту и позже сохраняли ее вмѣстѣ съ своей религіей. Съ теченіемъ времени то, что сначала было только, быть можетъ, смутнымъ, неопредѣленно сознаемымъ фактомъ, стало какъ бы внѣшнимъ признакомъ, какимъ-то знаменемъ извѣстнаго рода религіозной національности, «католической національности» въ западной Босніи и Герцеговинѣ. Оно оттуда распространялось и дальше, не только въ Босніи, но вездѣ, куда переселялись представители этой новой національности. Въ извѣстное время своего развитія икавцы занимали не только западную, но и срединную, отчасти и восточную Боснію (Ср. указанные мѣстности).

Другая случайность въ развитіи этихъ діалектовъ та, что туркамъ удалось обратить въ магометанство преимущественно жителей западной половины Босніи и Герцеговины. О причинахъ этого, равно и о томъ, почему этого не случилось съ жителями восточной половины этихъ земель, я здѣсь говорить не могу, предоставляя это историкамъ; но могу замѣтить, что это дало въ результатѣ тотъ фактъ, что главная масса сербовъ-магометанъ стала икавской. Такимъ образомъ, я думаю, можно объяснить три явленія въ развитіи этихъ нашихъ діалектовъ:

- 1) Отчего только католики и магометане икавцы?
- 2) Откуда въ икавскомъ діалектѣ очень старые штокавскіе элементы и утрата чакавизмовъ, за исключеніемъ икавизма и еще нѣкоторыхъ другихъ чертъ чак. говора? и, наконецъ,
- 3) Почему разница между икавскими и екавскими діалектами такъ сильно и такъ цѣпко удерживается до настоящаго времени?

Детальное изученіе этихъ діалектовъ, быть можетъ, дастъ иное освѣщеніе тому или другому факту, но, думаю, врядъ ли заставитъ насъ измѣ-

нить основной взглядъ на эти діалекты. Вмѣсто изначальныхъ католиковъ-штокавцевъ, которыхъ мы выше предположили, быть можетъ, можно будетъ доказать фактъ предварительнаго существованія и православныхъ штокавцевъ, только потомъ, при смѣшеніи съ икавскими жителями, обратившихся въ католиковъ; такія и под. представленія, все-таки, не измѣняютъ главнаго нашего положенія. Я не буду больше останавливаться на различныхъ сторонахъ и условіяхъ указаннаго процесса — это увлекло бы меня слишкомъ далеко отъ моей темы — и вернусь ко второму положенію, замѣтивъ еще только, что икавцы, о которыхъ мы говорили, конечно, отчасти населяли всю сѣверную Боснію и даже часть Сербіи, приходя и тутъ въ столкновение съ православною екав. населеніемъ. Въ массѣ православныхъ жителей Сербіи они утратили свое католичество, если только они первоначально принадлежали къ ему, и сплотились съ сербскимъ народонаселеніемъ и въ языкѣ, оставивши слѣды, напоминающіе ихъ старую родину и, быть можетъ, вѣроисповѣданіе, въ икавскихъ примѣтахъ, разсѣянныхъ по западной Сербіи¹⁾.

Я сказалъ выше, что въ каждомъ икавскомъ говорѣ, помимо самого икавизма, есть черты, хотя бы и самыя незначительныя, наприм. въ морфологій или лексикѣ, напоминающія намъ чакавскіе діалекты. Но это насколько не рѣшаетъ вопроса, какъ эти чакавскія особенности проникли въ эти діалекты. На основаніи одного этого нельзя еще утверждать, что основу этихъ діалектовъ образовали чакавскіе говоры, и что это — остатки, быть можетъ, послѣдніе, того діалекта, который, послѣ сплоченія указанныхъ двухъ діалектовъ, разошелся по штокавскимъ икавскимъ говорамъ. Сколько въ этомъ смѣшеніи дѣйствовалъ штокавскій діалектъ, сколько икавскій, сколько было первоначально представителей одного діалекта, сколько другого, — обо всемъ этомъ невозможно ничего положительнаго сказать; тотъ фактъ, что все-таки штокавскій элементъ восторжествовалъ въ икавскомъ говорѣ, позволяетъ намъ думать, что все-же штокавцевъ было больше, чѣмъ чакавцевъ.

Такія обстоятельства, сложившіяся при постепенномъ, естественномъ смѣшеніи указанныхъ діалектовъ, бывали нарушаемы новыми выходами изъ Далмаціи и Хорватіи, гдѣ уже, несомнѣнно, родина чакавскаго-икавскаго діалекта, такъ что многія свѣжія чакавскія черты въ старыхъ отчасти икавскихъ діалектахъ получались снова. Мнѣ самому пришлось констатировать въ сѣверной Босніи свѣжія икавскія поселенія изъ Далмаціи. Что и на территоріи икавскаго діалекта были различныя «икавскія» передвиженія — это несомнѣнно; поэтому для вполне удовлетвори-

---

1) Ср. выше.

тельного изслѣдованія указанныхъ діалектовъ и *различныхъ штокавскихъ и чакавскихъ наслоений*, отражающихся въ нихъ, слѣдуетъ точно установить всѣ моменты, повліявшіе на нихъ въ различныхъ направленіяхъ.

Для того, чтобы доказать указанное положеніе объ икавскихъ діалектахъ, приведу нѣсколько примѣровъ, отмѣченныхъ мною въ икавскихъ діалектахъ Герцеговины и средней и сѣверной Босніи. Икавскія формы я не буду отмѣчать потому, что онѣ сами по себѣ въ этомъ случаѣ не характерны.

Напримѣръ, въ діалектѣ города *Любушки* въ западной Герцеговинѣ находимъ, помимо примѣровъ, приводящихъ эти діалекты въ связь съ штокавскими, еще и слѣдующіе: *жеја* (жажда); *Јубушкѣ* (= *Любушки*), *земја*, *земјѣ*, *јудѣ* (лудѣ), *којѣ* (коже); *нарѣсле*, *одрѣсле*, *рѣбје*; *јамѣ*, *јамѣа* (ѣти, — ѣмж: *јамити*: *јамѣати*); *недељѣн* (instrum.), *себѣн*; (instr.), *рѣдјака* (роді-јака); *пѣчмѣ*; *ѣуеј*, *ѣесто*, *ѣѣче* и под.; *отека* (= отекао), *иша*, *отиша*, *изаша*, *рѣка*, *дѣша*, *дѣ*, *прѣпа*, *ѣја*, *нја*¹⁾ и под.

Въ *Езерѣ* (Езеро) около Яйца: (магомет.): *пѣдѣш*, *дѣдѣ*, *дѣдѣше*; *јурјев дѣн*; *испашинѣ*, *пѣшѣј*; *једнѣч*, *возѣча*; *у мѣни* (loc.); *бија* и под.

Въ *Яйцѣ*: *пѣдѣ* (маг.), *прѣде* (маг.), *нѣди ѣа* (маг.), *дѣде* (кат.); *ѣан* (маг.), *нѣшто* (маг.), *ѣтече* (кат.), *моучан* (кат.), *срѣча* (маг. кат.), *ѣшто* (кат.); *нѣмишѣна*, *пѣшѣало* (кат.); *рѣбнѣ* (кат.), *помѣнѣ* (кат.) и др.

1) Хотя и въ нѣкоторыхъ штокавскихъ говорахъ находимъ подобныя participia, напр. въ черногорскихъ діалектахъ или въ діалектахъ юго-восточной Сербіи, однако я ихъ здѣсь считаю характерными для чакавскихъ діалектовъ. Эти, на первый взглядъ, очень сходныя образованія произошли въ различныхъ концахъ сербской территоріи различными способомъ и вполне независимо другъ отъ друга. Тутъ я остановлюсь только на тѣхъ, которыя насъ интересуютъ. Я отмѣтилъ такія формы и въ Шибеникѣ, напр. *бија*, *идѣја*, а точно такъ же и на остр. *Мортѣ*, прилежащемъ къ Шибеничской набережной, напр. *одѣја*, *даја*, *дошаја*, *иша*, *ваљаја*, *остаѣја*, *рѣкај*, *нѣа*, *моја би нѣи*, *бија*, *желѣа би*, *рѣка* и под. Это явленіе въ Шибеникѣ не ново. Оно находится въ далмат. памятникахъ XV в. Ср. примѣры у Решетара, Rad. CXXXVI 106—107.

Эти діалекты (въ Любушки) сохранили болѣе старую ступень развитія этого процесса. Если имѣть въ виду то явленіе мѣстныхъ чакавскихъ говоровъ, что *і* въ концѣ словъ исчезаетъ съ удлинненіемъ предшествующаго ему слога, то получится слѣдующее: *даі* > *дѣ*, *видаі* > *вѣдѣ* и под., только въ такихъ случаяхъ, какъ *мои*, получалось *мои* съ краткимъ или долгимъ *а* соответственно тому, что непосредственно предшествовало исчезновенію конечнаго *і*: *мои* или *моиа*. Такимъ образомъ, въ этихъ случаяхъ получилось чередованіе слѣдующихъ окончаній въ указанныхъ причастіяхъ: *ѣ* или *ѣа*: *іа*: *іо*. Когда начали сознательно употреблять гласн. *ѣ*, какъ окончаніе для причастій мужескаго рода въ извѣстныхъ случаяхъ, въ которыхъ оно чередовалось съ окончаніемъ *іа*, *іо* для жен. и ср. рода, то и обратно, тамъ, гдѣ не было специфическаго окончанія для мужскаго рода, а въ формахъ остальныхъ родовъ имѣлись окончанія *іа*, *іо*, могло начаться употребляться окончаніе *а* для муж. рода, не смотря на то, что предшествующая ему основа могла кончатся гласной. Поэтому соответственно была: *было*, *носила*: *носила*: *видѣла*: *видѣла*, могло получиться и **биа*, **носиа*, **видѣа* и др., что давало въ результатѣ *бија* etc. Разъ получилось въ нѣкоторыхъ случаяхъ *ја*, оно начало переноситься и въ формы глаголовъ на *а*, какъ *даја* и под. Это окончаніе употребляется и въ нѣкоторыхъ діалектахъ хорватской «границы». И тутъ оно, по всей вѣроятности, получено изъ окрестныхъ икавскихъ діалектовъ.

Въ *Врбанъ* (около *Банья-Луки*): *кѹћѣиша* (маг.), *дѡдѡм* (маг.); *исприча* (маг.), *чуо* (маг.); *грѣбље* (маг.), *дѡвѣи* (маг.), *ѹмр̄* (= *умро*) (маг.); *кад би ја научити* (маг.) и под.

Само собой разумеется, что и въ екавскихъ діалектахъ, смежныхъ съ икавскимъ, благодаря постояннымъ сношеніямъ между ними, не мало чертъ собственно икавско-штокавскихъ, напр., въ *Кола-хъ* около гор. *Банья-Лука* (гдѣ православные) находимъ *дѡѣѣм*, *нѹишѣѣте да*, 100 *крѹни*, *обѣати*, *дѡисте* и под., или въ *Грбавицѣ* около *Яйца*: *нѣвѣј*, *дѡѣде* и под. Иногда даже трудно сказать, какую слѣдуетъ считать какую-нибудь черту: икавскою или екавскою. Наприм., въ дат. мн. ч. находимъ иногда *ом*, *тежѣком* въ *Колахъ*, что, впрочемъ, встрѣчается и въ сербскихъ народныхъ пѣсняхъ и считается обыкновенно архаизмомъ, застрявшимъ въ нихъ; но мнѣ кажется, что это не вѣрно, а что эти формы представляютъ архаизмы нашихъ икавскихъ штокавскихъ діалектовъ, несмотря на то, что онѣ встрѣчаются въ народныхъ пѣсняхъ. Ибо, разъ въ сербскихъ народныхъ пѣсняхъ формы съ замѣной *ѣ* посредствомъ *и* могутъ чередоваться съ тѣми, въ которыхъ находимъ *ѣје*, соотвѣтственно числу слоговъ, то тѣмъ болѣе и легче можно понять указанныя уединенныя формы, если особенно имѣть въ виду то обстоятельство, что народныя пѣсни поются икавцами, равно какъ и екавцами.

Что касается самого екавскаго діалекта, какъ такового, то, несомнѣнно, въ немъ уже можно отмѣтить и стремленіе къ раздробленію на болѣе мелкія единицы; но благодаря тому, что онѣ еще очень мало изслѣдованы, трудно сказать что-нибудь положительное. Пока можно только замѣтить, что самымъ прогрессивнымъ екавскимъ діалектомъ является екавскій говоръ восточной Герцеговины и части западной Черногоріи (ср. выше). Въ немъ заключается новѣйшій фазисъ екавскихъ говоровъ: появленіе окончанія *ма* въ мѣстномъ падежѣ, утрата или склонность къ уtratѣ всѣхъ конечныхъ долготъ, переходъ *сопв.* — *ј* отъ *ѣ* (*ie*) въ палатальный согласный и т. д. Этотъ фазисъ его развитія отражается отчасти — но не вполне — и въ дубровницкомъ говорѣ, екавскомъ говорѣ Сербіи и восточной Босніи. Въ екавскихъ говорахъ западной Босніи всего этого не находимъ, напр., тамъ встрѣчается еще мѣстный падежъ на *ѣ* (*x*), *и* (*x*) и под.

Наконецъ, я долженъ сказать нѣсколько словъ о дубровницкомъ говорѣ. О немъ много толковали, но серьезными работами въ этомъ отношеніи являются только работы Будмани ¹⁾ и Решетара ²⁾. Положеніе, которое

1) Dubrovački dijalekat, kako se sada govori. Rad LXV. 155 sqq.

2) Die ragusanischen Urkunden des XIII—XV Jahrhunderts. Archiv XVI—XVII. О соврем. удареніи въ Дубровн. говорѣ ср. у Решетара Die Betonung etc. 40 и д.; объ удареніи и другихъ его особенностяхъ срв. Будмани Grammatica della lingua serbo-croata. Вѣна. 1867.

занимаетъ этотъ діалектъ по отношенію къ остальнымъ, далеко не самостоятельно. О немъ можно сказать, что онъ пережилъ всѣ эпохи развитія екавскихъ діалектовъ, развивая въ нѣкоторыхъ случаяхъ и свои черты (по отношенію къ ѣ, къ ударенію, долготѣ). Значить, отношеніе дубровническаго говора къ герцеговинскому тѣмъ отличается отъ діалекта, представляющаго часть одного цѣлаго съ нимъ, что дубровничскій діалектъ испытывалъ на себѣ вліяніе герцеговинскаго діалекта, но, обратно, съ своей стороны, не вліялъ на него. Это можно объяснить происхожденіемъ славянскаго Дубровника. Романская Рагуза обратилась въ Дубровникъ, только благодаря постоянной славянской колонизаціи. Конечно, колонизація могла совершаться въ двухъ направленіяхъ: могли приходить выходцы изъ чакавскихъ странъ и штокавскихъ. Сколько приходило изъ однѣхъ, сколько изъ другихъ — это должны установить историки, но уже то обстоятельство, что ближайшія окрестности — штокавскія, и что съ самыхъ древнихъ временъ, съ XIII вѣка, развитіе дубровническаго говора идетъ рука объ руку съ екавскими говорами, свидѣтельствуешь о томъ, что колонисты, большей частью, были штокавцами. Нельзя умолчать и о томъ, что и въ нынѣшнемъ дубровничскомъ діалектѣ все-таки имѣются кое-какіе, хотя бы и самые незначительные, слѣды икавизма и другихъ чертъ преимущественно чакавскихъ говоровъ. Въ виду того, что основа дубровническаго говора штокавская, никоимъ образомъ не слѣдуетъ думать, что указанные икавизмы — слѣды стараго икавскаго говора, господствовавшаго въ Дубровникѣ: несомнѣнно, что эти черты остались отчасти какъ слѣды отъ икавцевъ, которые также населяли Дубровникъ и исчезали въ его населеніи, а отчасти появились подъ вліяніемъ писателей икавцевъ, которые писали и жили въ Дубровникѣ, или читались въ немъ и входили вообще въ литературный оборотъ. Извѣстно, что такіе писатели являются въ самомъ началѣ дубровничской письменности.

Нѣкоторыя спеціальныя черты дубровническаго говора можно объяснить замкнутой жизнью маленькой республики и, до нѣкоторой степени, обособленнымъ литературнымъ развитіемъ ея. Впрочемъ, эти черты очень незначительны, и, въ большинствѣ случаевъ, являются извѣстнаго рода штокавскими архаизмами.

Кромѣ этихъ, собственно екавскихъ говоровъ, не лишне упомянуть еще объ одномъ, который только испыталъ вліяніе екавскихъ говоровъ. Это — *ластовскій* діалектъ. Онъ считается обыкновенно чакавскимъ діалектомъ¹⁾, какимъ отчасти представляется и въ дѣйствительности. Нахо-

1) Лучшее изслѣдованіе о немъ *Облака Der Dialect von Lastovo* (Archiv XVI, 426 sqq.), хотя и оно не удовлетворяетъ вполне (по отношенію къ ударенію и др.). Срав. еще и *Кушара Говоръ особине lastovskoga narječja*. Nast. Vjest I, 319 sqq.

дясъ на островѣ Ластовѣ (Lagosta), онъ въ то же время такъ сильно разнится отъ чакавскихъ островныхъ діалектовъ вообще, что едва можно отдѣлять его отъ говоровъ на материкѣ. Но всетаки онъ представляетъ иной типъ говора, чѣмъ материковые штокавскіе говоры: онъ не представляетъ постепеннаго исчезновенія чакавскихъ особенностей подъ вліяніемъ штокавскихъ говоровъ; это такой говоръ, который, какъ кажется, въ извѣстную эпоху своего развитія принялъ въ себя черты штокавскія (ǃ > o, ѣ = је, пад. оконч. во множеств. числѣ на ми, ма и под.), при чемъ его развитіе, какъ штокавскаго говора, и остановилось на этомъ. Конечно, вопросъ еще въ томъ, какимъ образомъ совершилось это смѣшеніе: или такъ, что представители штокавскихъ говоровъ пришли на Ластово тогда, когда въ ихъ языкѣ были, главнымъ образомъ, развиты тѣ діалектическія особенности, которыя теперь находимъ въ ластовскомъ говорѣ, какъ штокавскія особенности? или же штокавцы населяли этотъ островъ въ различныя времена, и обобщеніе одной или другой штокавской особенности въ ластовскомъ говорѣ не стоитъ ни въ какой связи съ одновременнымъ развитіемъ подобныхъ особенностей въ другихъ штокавскихъ говорахъ? Это — вопросы, на которыхъ я тутъ останавливаться не могу, и довольствуюсь упоминаніемъ ихъ.

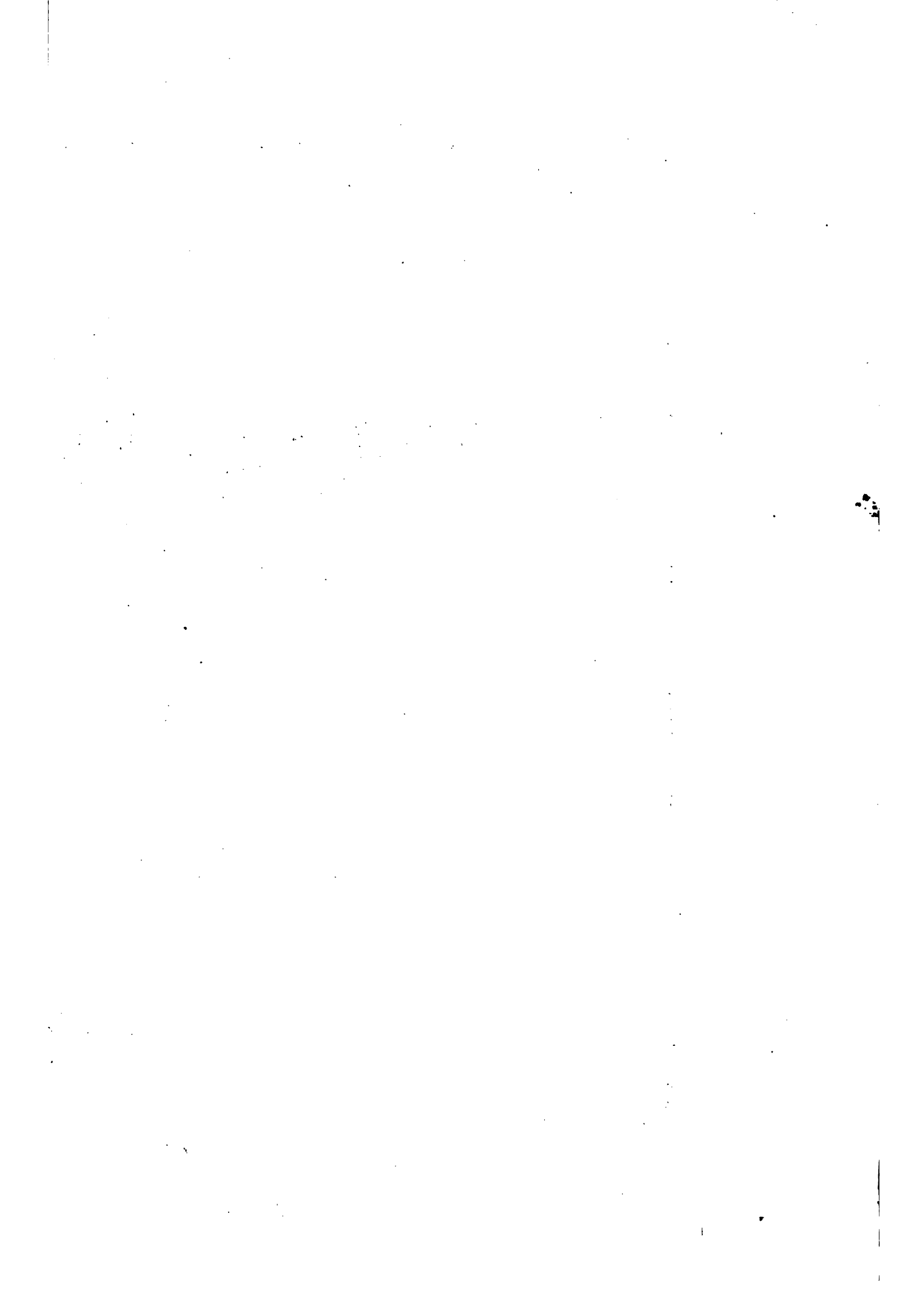
Группировку сербско-хорватскихъ діалектовъ я сдѣлалъ на основаніи развитія діалектическихъ чертъ ихъ въ настоящее время, на основаніи того, какіе изъ сербскихъ говоровъ представляютъ общія черты и развиваются болѣе или менѣе въ одномъ направленіи. Само собою понятно, что разница между ними не всегда одинакова, и что многіе изъ нихъ стоятъ ближе къ однимъ діалектамъ, чѣмъ къ другимъ. Поэтому мнѣ хочется теперь бросить еще разъ взглядъ на ихъ совокупное развитіе, для того, чтобы выдвинуть, подчеркнуть то, что является господствующимъ въ совокупномъ развитіи ихъ, что даетъ ему свой, особенный отпечатокъ.

Многіе діалекты, благодаря своей архаичности, имѣютъ большое значеніе для исторіи сербскаго языка (напр. чакавскіе говоры); но для будущаго сербскаго языка они имѣютъ значеніе только по стольку, по скольку они видоизмѣняютъ его общій видъ, даютъ ему другой оттѣнокъ.

Съ этой точки зрѣнія можно различить въ современномъ развитіи сербскаго языка три теченія, не равносильныя, правда, но въ различныхъ частяхъ сербской земли несомнѣнно господствующія. Всѣ они исходятъ изъ смежныхъ областей, старой Рашки (теперешней Старой Сербіи), старой Зеты и прилегающей къ ней южной Герцеговины (теперешней Черногоріи и части Герцеговины). Самымъ восточнымъ является діалектическое теченіе, направляющееся отъ Призрена къ Софіи и Видину. Оно представляетъ въ основѣ сербскій говоръ, измѣнившійся, правда, подъ чужимъ вліяніемъ,

II

но еще далеко не утратившій своихъ сербскихъ особенностей, являющихся все-таки господствующими въ его грамматическомъ строѣ.

Второе теченіе, сказывающееся и въ литературномъ языкѣ королевства, направляется отъ Косова поля на сѣверъ въ Сербію, пробирается узкой полосой сквозь горы ея юго-западной и срединной части, видоизмѣняясь до нѣкоторой степени, занимаетъ всю сѣверную Сербію и переходитъ на сѣверъ за ея предѣлы, до послѣднихъ границъ сербскихъ говоровъ въ этомъ направленіи.

Наконецъ, самое сильное и широкое теченіе является у черногорскихъ горъ, съ силой и быстротой многоводнаго горнаго потока пробивающее себѣ путь сквозь Герцеговину и захватывающее собой все, что въ ней и въ Босніи застаетъ на своемъ пути. Оно переходитъ и въ Славонію, Далмацію и Хорватію, останавливаясь только у берега Адриатическаго моря.

Тамъ, гдѣ сербскій языкъ соприкасается съ другими славянскими языками Балканскаго полуострова, являются смѣшанные говоры: кайкавскій на сѣверо-западѣ и средне-македонскій на юго-востокѣ. Какую роль они сыграютъ въ судьбахъ сербскаго языка, трудно сказать даже на основаніи того матеріала, который у насъ теперь имѣется; трудно говорить и о признакахъ, предвѣщающихъ ихъ будущее.

А. Величъ.

ceni, part. praes. *robjaci*, *chodzaci*, *pachněca* (páchnoucí, vonící), *vandrujuci*, *suca*, *horuca*, verba iter. *viplacac*, *roskrucac*, *vracac*, *vodu pomucuje* — *serdenko zarmucuje*, a jiné doklady; podobně jeví se *dz*, ač slov takových vůbec není mnoho: *medsi*, *sedza* (z pův. žed-ja, stslov. žěžda), *rdza* (z pův. rьd-ja): *šabl'ocku sardzavenu*, imperat. *povec* (povedz), plur. *povecce* (povedzte), partic. praet. *odredzeni* (od kmene řed-), *ukrivdzena*, iterat. *viprovađzala*, *schadzali*, zvláště zřetelně v podst. jméně *na prechacku* (na prechádzku) a j. Pravidelnými střídnicemi jsou tedy *c*, *dz*. Vedle nich však vyskytují se v textech p. Hnaťjukových i jiné střídnice, ač jen ojediněle. Některé jsou církevne-slovanské, jako ve slovech *nušda*, *meždu*, *od naroždeňa*, *roždestvo*, *osuždenije*, iterat. *prechaždaju* 3. plur., též part. praes. *suščaja* (jsoucí), jež nalézám v jedné duchovní písni (Етн. мат. 126), a j. Původ těchto odchýlných střídnic jest jasný; tato slova jsou knižného původu a nemohou býti doklady pro lidové nářečí. Jiného rázu jsou střídnice ruské, které se ojediněle též objevují. Některá z těchto slov činí dojem tvarů knižných, jako partic. *idući*, *kujuci* v písni (Етн. мат. 145), která jest původu ruského a končí se těmito třemi řádky:

За óсмím пóлком голоу схільєл.
Зазу́льа лєгáла над нým ку́йучі,
Дзівóчки плака́лы за нým іду́чі.

Tu máme též zcela ojedinělé *holovu*, dále *polkom*, tvary rusínské, tak že ruský pramen této písně (ovšem nikoli bezprostřední) nemůže býti pochybný. Nicméně i v této písni čteme tvary, jako *vivedla* (vyvedla), *naimladša*, *zlatne piro*, *viprovađsala* a j., které jsou čistě slovenské.

Podobně prozrazuje knižný původ tvar partic. *patrajuci* v jedné duchovní písni (Етн. мат. 122); v jiné duch. písni čteme však *placuci*, *lamajuci* (124).

Jinde (148) nalézáme popěvek o těchto dvou verších:

Мачóхі, мачóхі вішайце на sóхі,
А мо́йу мачóху на найв́ішу sóху.

Tu máme tedy tvar *mačocha*, s ruským *č*, kdežto bychom jinak předpokládali, že lidový tvar jest *macocha*, s hláskou *c*.

Dosti často se vyskytuje adverbium *choč* a *hoč*, opět s ruským *č*, kdežto slovenský tvar zní *choc*, *hoc* (ačkoliv, — koli). Není lze rozhodnouti, je-li tvar s *č* čerpaný z lidové řeči či spíše z řeči knižné.

Ojediněle jest *medži*, s rusínským *dž*, též v duchovních písních (121, 123); lidový ráz tohoto *dž* v nářečí kerestúrkém (kocurském) není tím nik-

terak dosvědčen, neboť jinak nalézáme, jak již připomenuto, též tvar cír.-slov. *među* a lidový *medsi*.

Konečně připomenouti sluší srbsko-chrv. *opština* (obec).

S těmito střidnicemi v ukázkách p. Hnaťukových srovnáme ještě stav v písničkách od M. Vrabelja (Рускии Соловѣи, Унгаръ 1890) se jevíci. Co tu nalézáme? Opět *c*, *ds* nejčastěji: *cudsim* 119, *vecej* 122, 159, *pleco* 122, *slabu moc* 156, *prenocujem* 153, *ne chcem* 153, *chce* 122, *chceli* 106, *povracala* 157, *ne sarmucaj* 156, *povedz* 119, 123, *provadza* 151, *vyprovadzaj* 160. Vedle toho církevně-slovanské tvary *dšteru* 158, *dšteri* 121, *vedzeme ci pomoštnicu* 160, a dále tvary ruské: *do čušiny* 131, *do čušej čušiny* 164, *mačochu* 113, aderb. *choč* 130. Nalézame tudíž opět trojí střidnice: západoslovanské *c*, *ds*, církevně-slovanské *št*, ruské *č*, *ž*. Nepochybují o tom, že lidové střidnice jsou *c*, *ds*, druhé pak že jsou původu knižného. O střidnicích ruských není lze tak určitě se vyjádřiti. Příslovce *choč* dokládá O. Broch též v ukázce Falkušovské (Studien 42), podobně předložku *meži* (44).

2. Druhá důležitá vlastnost nářečí kerestúrských Rusínů jest, že nemají t. zv. vkladného *l'*. Proto čteme v ukázkách p. Hnaťukových inf. *odrabjac*, *sarabjac*, 3. pl. *sarabjaju*, *stavjaju*, praet. *naochabjali* (ponechali), *po-ochabjali* (přestali), *oblapjala*, *opravjala*, imper. *opravjajce* a j. Jen v duchovních písniích nalézáme takové tvary, jako *na zemlju*, imper. *ne sochabl'aj*, ale variant téže písně má *ne ochabjaj*, dále 3. sg. *prijimljajet*, ale vedle toho též *podmovjajet*. Tyto ojedinělé tvary jsou tedy původu knižného. Podobně tvar jména srbského: sg. instr. *zos Serbl'inom*, akk. *Serbl'ina*, vedle pl. nom. *Servijani*, na *Servijancoch*, *Serbi*, *Servija*. Není tedy pochybnosti o tom, že v lidové řeči kerestúrských Rusínů t. zv. *l'* epentheticum vůbec není. Pan V. Hnaťuk ovšem namítá, že to jest zjev, který se vyskytuje v mnohých a mnohých nářečích haličských, ba i v jazyce literárním, avšak dokladů pro takové tvrzení neuvádí, domnívaje se zajisté, že věc jest obecně známa. V tom jest malé nedorozumění, zaviněné ostatně mluvnicemi, jež nečiní rozdílu mezi: a) starým, ať tak dím, historickým *l'* epenth. a b) pozdějším vývojem. Tak na př. uvádí M. Osadca (Грам. руского яз., 3. изд., 1876, str. 24) mezi náležitými doklady pro *l'* ep., jako *земля*, *ловлю*, *любленыи*, též pozdější *здоровье* a dodává v poznámce, že v haličském nářečí se *l'* epenth. «vynechává»: 1) pravidelně v 3. os. množ. č. *робятъ*, 2) často též v 1. os.: *полю*, 3) v slovech: *здоровье*. Ale v prvním a druhém případě neběží o původní stav, nýbrž o pozdější vývoj, zajisté obmezený na určité tvary a určitá nářečí, a jen v druhém případě (*полю*, *любю*, *ловю*) máme před sebou zánik starého, historického *l'* epenth., jehož přičiny a rozsah by náleželo správně vyložiti. Podobně obmezuje se Miklosich (Vergl. Gram. I, 1879, 449) na

ceni, part. praes. *robjaci*, *chodzaci*, *pachněca* (páchnoucí, vonící), *vandrujuci*, *suca*, *horuca*, verba iter. *viplacac*, *roskrucac*, *vracac*, *vodu pomucuje* — *serdenko zarmucuje*, a jiné doklady; podobně jeví se *dz*, ač slov takových vůbec není mnoho: *medsi*, *šedza* (z pův. žed-ja, stslov. žěžda), *rdza* (z pův. rēd-ja): *šabl'očku zardzavenu*, imperat. *povec* (povedz), plur. *povecce* (povedzte), partic. praet. *odredzeni* (od kmene řed-), *ukrivdžena*, iterat. *viprovađsala*, *schadzali*, zvláště zřetelně v podst. jméně *na prechacku* (na prechádzku) a j. Pravidelnými střidnicemi jsou tedy *c*, *dz*. Vedle nich však vyskytují se v textech p. Hnaťukových i jiné střidnice, ač jen ojediněle. Některé jsou církeвно-slovanské, jako ve slovech *nušda*, *mešdu*, *od naroždenja*, *roždestvo*, *osušdenije*, iterat. *prechašdaju* 3. plur., též part. praes. *susčaja* (jsoucí), jež nalézám v jedné duchovní písni (Етн. мат. 126), a j. Původ těchto odchýlných střidnic jest jasný; tato slova jsou knižného původu a nemohou býti doklady pro lidové nářečí. Jiného rázu jsou střidnice ruské, které se ojediněle též objevují. Některá z těchto slov činí dojem tvarů knižných, jako partic. *iduci*, *kujuci* v písni (Етн. мат. 145), která jest původu ruského a končí se těmito třemi řádky:

За бсмім полком голову схильел.
Зазуля летала над ным куйучи,
Дзівобчки плакали за ным ідучи.

Tu máme též zcela ojedinělé *holovu*, dále *polkom*, tvary rusínské, tak že ruský pramen této písně (ovšem nikoli bezprostřední) nemůže býti pochybný. Nicméně i v této písni čteme tvary, jako *vivedla* (vyvedla), *naimladša*, *zlatne piro*, *viprovađsala* a j., které jsou čistě slovenské.

Podobně prozrazuje knižný původ tvar partic. *patrajuci* v jedné duchovní písni (Етн. мат. 122); v jiné duch. písni čteme však *plačuci*, *lamajuci* (124).

Jinde (148) nalézáme popěvek o těchto dvou verších:

Мачохи, мачохи вимаїце на сохі,
А моїу мачоху на найвішу соху.

Tu máme tedy tvar *mačocha*, s ruským *č*, kdežto bychom jinak předpokládali, že lidový tvar jest *macocha*, s hláskou *c*.

Dosti často se vyskytuje adverbium *choč* a *hoč*, opět s ruským *č*, kdežto slovenský tvar zní *choc*, *hoc* (ačkoliv, — koli). Není lze rozhodnouti, je-li tvar s *č* čerpaný z lidové řeči či spíše z řeči knižné.

Ojedinělé jest *medži*, s rusínským *dž*, též v duchovních písních (121, 123); lidový ráz tohoto *dž* v nářečí kerestúrsčém (kocursčém) není

terak dosvědčen, neboť jinak nalézáme, jak již připomenuto, též tvar církv.-slov. *među* a lidový *medsi*.

Konečně připomenouti sluší srbsko-chrv. *opština* (obec).

S těmito střidnicemi v ukázkách p. Hnaťukových srovnáme ještě stav v písničkách od M. Vrabelja (Рускиѣ Коловеѣ, Унгарь 1890) se jeví. Co tu nalézáme? Opět *c*, *ds* nejčastěji: *cudsim* 119, *vecej* 122, 159, *pleco* 122, *slabu moc* 156, *prenocujem* 153, *ne chcem* 153, *chce* 122, *chceli* 106, *povracala* 157, *ne sarmucaj* 156, *povedz* 119, 123, *provasa* 151, *vyprovadasaj* 160. Vedle toho církevně-slovanské tvary *dšteru* 158, *dšteri* 121, *vedseme ci pomoštnicu* 160, a dále tvary ruské: *do čušiny* 131, *do čužej čušiny* 164, *mačochu* 113, aderb. *choč* 130. Nalézáme tudíž opět trojí střidnice: západoslovanské *c*, *ds*, církevně-slovanské *št*, ruské *č*, *ž*. Nepochybují o tom, že lidové střidnice jsou *c*, *ds*, druhé pak že jsou původu knižného. O střidnicích ruských není lze tak určitě se vyjádřiti. Příslovce *choč* dokládá O. Broch též v ukázce Falkušovské (Studien 42), podobně předložku *meži* (44).

2. Druhá důležitá vlastnost nářečí kerestúrských Rusínů jest, že nemají t. zv. vkladného *l'*. Proto čteme v ukázkách p. Hnaťukových inf. *odrabjac*, *sarabjac*, 3. pl. *sarabjaju*, *stavjaju*, praet. *naochabjali* (ponechali), *po-ochabjali* (přestali), *oblapjala*, *opravjala*, imper. *opravjajce* a j. Jen v duchovních písních nalézáme takové tvary, jako *na zemlju*, imper. *ne sochabl'aj*, ale variant téže písně má *ne ochabjaj*, dále 3. sg. *prijimljajet*, ale vedle toho též *podmovajet*. Tyto ojedinělé tvary jsou tedy původu knižného. Podobně tvar jména srbského: sg. instr. *zos Serbl'inom*, akk. *Serbl'ina*, vedle pl. nom. *Servijaši*, *na Servijancoch*, *Serbi*, *Servija*. Není tedy pochybnosti o tom, že v lidové řeči kerestúrských Rusínů t. zv. *l'* epentheticum vůbec není. Pan V. Hnaťuk ovšem namítá, že to jest zjev, který se vyskytuje v mnohých a mnohých nářečích haličských, ba i v jazyce literárním, avšak dokladů pro takové tvrzení neuvádí, domnívaje se zajisté, že věc jest obecně známa. V tom jest malé nedorozumění, zaviněné ostatně mluvnicemi, jež nečiní rozdílu mezi: a) starým, ať tak dím, historickým *l'* epenth. a b) pozdějším vývojem. Tak na př. uvádí M. Osadca (Грам. руского яз., 3. изд., 1876, str. 24) mezi náležitými doklady pro *l'* ep., jako *земля*, *ловлю*, *любленый*, též pozdější *здоровье* a dodává v poznámce, že v haličském nářečí se *l'* epenth. «vynechává»: 1) pravidelně v 3. os. množ. č. *робятъ*, 2) často též v 1. os.: *робю*, 3) v slovech: *здоровье*. Ale v prvním a druhém případě neběží o původní stav, nýbrž o pozdější vývoj, zajisté obmezený na určité tvary a určitá nářečí, a jen v druhém případě (*робю*, *любю*, *ловю*) máme před sebou zánik starého, historického *l'* epenth., jehož příčiny a rozsah by náleželo správně vyložiti. Podobně obmezuje se Miklosich (Vergl. Gram. I, 1879, 449) na

některé doklady odchýlné, aniž by jich náležitě třídil. Víme, že hlavním pramenem byla Miklosichovi právě mluvnice Osadcova. Ale ani výklady E. Ogonowského (Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Lemberg, 1880, str. 79) neposkytují správného obrazu o vsutém *l'* v rusínštině, tím méně ovšem V. Naumenkův přehled (Обзоръ фонетическихъ особенностей малорусской рѣчи, Киевъ, 1889, str. 41), ač jinak skutečný stav dobře jest tu vystižen. V mluvnici Smal-Stockého a Gartnera (Руска грамматика, Львів, 1893, str. 22) správně se sice poukazuje na to, že jest úkolem historické čili porovnávací mluvnice, vyložiti zdánlivé nesrovnalosti v užívání *l* epenth., ale výklad vlastní se nepodává, ač po mém mínění snadno by podán býti mohl. V nářečí kerestúrských Rusínů není vůbec žádného *l'* epenth. — oněch dokladů knižných, jako *na zemlju*, mohu tuším právem nedbati — ani původního (historického) ani pozdějšího; a to jest stav, jakého nenalézáme v žádném rusínském nářečí. Pan V. Hnatjuk poukazuje na některá nářečí, v nichž *l'* epenth. prý se mezi retnice a samohlásky praejotované nevkládá. Jest zapotřebí povšimnouti si těchto nářečí blíže. Na prvním místě uvádí se tu nářečí haličských «Zamišancův», které popsal Jv. Verchratskij (Зап. наук. тов. ім. Шевч., III, 1894, 153 sl.), jenž skutečně praví (p. 168), že v tomto nářečí *l'* se nevsovává, dokládaje: робю, люблю, любят, коплю, копят, сыплю, сыпют, любеныї, зробеныї. Avšak touto poznámkou p. Verchratského věc není odbavena. V připojených ukázkách nalézám: під землю 184 a v slovníčku nacházím: граблі 192, коноплі 196, коноплячок 196, скопленыї баран 205, ovšem čtu též v ukázkách 1 sg. люблю 187, утоплю ся 187. Z toho je viděti, že v nářečí Zamišanců nevymizelo *l'* epenth., nýbrž jen částečně zaniklo, vlivem tvaroslovné analogie a též nářečí polských, které Zamišance obklopuje. Verchratskij sám připomíná, že nářečí Zamišanců náleží do skupiny Lemkův, jichž mluvu popsal obšírněji v Jagicově Archivu XIV (1892), 587 sl., XV (1892), 46 sl. a XVI (1894), 1 sl. Tu praví správněji (XV, 64—65), že *l'* se někdy nevsovává, jindy však vsouvá; z uvedených dokladů vychází na jevo, že opomenuté *l'* epenth. obmezuje se na 1 sg., na př. терплю, люблю, a na partic. praet., na př. любеныї, tedy na tvary, v nichž tvaroslovná analogie i v jiných slovanských jazycích způsobila zánik původních změn souhláskových. Také při popise nářečí «dolivského» (Зап. Шевч. XXXV—XXXVI) praví Iv. Verchratskij (p. 46), že po retnicích nevyskytuje se *l'* epenth., dokládaje tvary 1 sg. робю a partic. praet. зроб'ено; nicméně i zde nalézám zachované tvary, jako земле 25, зо землі 29, по-під землю 93, кроплі 23, коноплі 44, конопля 52, притрефляє ся (= притрафляє ся) 15, na důkaz, že zánik epenth. *l'* ani v tomto nářečí není všeobecným. Uhersko-ruská nářečí s pohyblivým přízvukem z okolí Munkačeva, které popsal Iv. Verchratskij (Зап.

Шевч. XXVII—XXX, ve Lvově, 1899), uvádí tu p. Hnatjuk neprávem; v těchto nářečích je *l'* epenth. velmi důsledně zachováno a značně rozšířeno: здоровля, вёрбля, жеребля, Словляк plur. Словлякы (str. 39). Jinak je tomu v uh.-ruských nářečích s přízvukem stálým, které popisuje Jv. Verchratskij v druhé části svých Знадб для пізнання угорско-руських говорів (Зап. Шевч. XL—XLV, у Львові, 1901). To jsou nářečí severních částí stolic šaryšské a zemplínské. Iv. Verchratskij (str. 11 a 47) praví sice, že *l'* epenth. v mnohých obcích se nevyskytuje, nýbrž že se vyslovuje: побою, выпробеный a pod. Nicméně máme tu opět důkazy, že obce s nářečím rusínským zachovaly *l'* epenth. a pokud nastala změna, že jest pozdější a způsobena tvaroslovnou analogií a sousedním vlivem jazyka slovenského. Takové důkazy poskytují hojné ukázky nářeční. Vezměme na př. obec Чертыжне (mad. Csértész), snad nejsevernější ve stolic zemplínské. Máme odtud ukázky prosaické dvojí: jedny ve sbírce p. Hnatjukově (Етнограф. матер., 3—21), druhé v rozpravě Iv. Verchratského (Знад. II, 158—164), tedy velmi hojné. Nářečí jest dosti čisté, vlivy slovenské jsou poměrně slabé. Pročetl jsem tyto texty pozorně a vidím, že jest tu *l'* epenth. vždy na svém místě: *seml'a* (Етн. мат. 17), *na seml'u* (7, 14, 19), *po seml'i* (3), *so seml'i* (6, 8, 19), *do seml'i* (18, 19), dále z pozdějšího vývoje: *sklepl'iňa* (14, 15), 3 pl. *ne robl'at* (10), *shubl'at* (16), kdežto v 1 os. není ve slově *potrařfu* (19). Podobně v ukázkách Iv. Verchratského: *na semlju* (II, 152, 157, 162), *po semlju* (152), *shublene* (157), 3 pl. *lamljut* (149), a pozdější *srobljat* (152, 153), *robljat* (155).

Z toho všeho vysvítá, že *l'* epenth., jmenovitě staré či historické, jest dosud charakteristickou známkou rusínských nářečí; částečný jeho zánik, jenž vyskytuje se tuším v nářečích západních, v sousedství polského a slovenského jazyka, postupuje podle tvaroslovné analogie a jeví se zvláště v partic. praeteriti, dále v 1 osobě sing., též v iterativních slovesech.

Do nářečí slovenských *l'* epenth. nikde neproniklo.

3. Všem veliko-ruským, bělo-ruským a málo-ruským nářečím společny jsou útvary hláskoslovné *torot*, *teret* za praslov. *tort*, *tert*, kdežto v nářečích česko-slovenských s touže důsledností se jeví útvary *trat*, *trét*. Také uhersko-rusínská nářečí drží se vesměs «plnohlasných» tvarů, jak jsem vytkl již v Jagicově Archivu XVI, 501. (Srv. O. Broch, Weitere Studien, Kristiania, 1899, p. 57). V textech kerestúrských a kocurských není žádných «plnohlasných» tvarů. Ojedinelé *holovu* (Етногр. мат. p. 145) v písni vysvětluje se vzorem ruským, právě tak jako ojedinelé tvary *mloda* (161) a všeobecné *chlop*, *chlopci* vlivem polským. Pravidelné tvary v textech kerestúrských a kocurských jsou *trat*, *trét*: *mladi*, *slama*, *chlapci*, *drevo* a t. d. Dokladů tuším uváděti není třeba. Pan Hnatjuk nepopírá, že takový

jest stav v nářečí kerestúrkém a kocurském. Nicméně snaží se jej vysvětliti jinak, totiž jako «zbytek jazyka staroruského». Než to jest výklad poněkud mylný. Domnělé «staroruské» tvary jsou vlastně církevně-slovanské, tedy původem jiho-slovanské. Do nejzápadnějších nářečí rusínských, zvláště uhersko-ruských, vnikla některá slova takového tvaru z téhož církevně-slovanského a zároveň knižného jazyka; jiná však jsou tu původu slovenského. Není nesnadno ustanoviti v každém jednotlivém případě, odkud slovo pochází. Nalézáme-li na př. v nářečí marmarošském (Iv. Verchratskij, Ueber die Mundart der Marmaroscher Ruthenen, Stanislaw, 1883, p. 17) rčení: побыро вóпорыв на прах (die Feinde wurden gänzlich aufgerieben), je to zajisté původu literárního (прах tudíž tvar církv.-slov.), kdežto lidový útvar se jeví ve rčení позтрéп довра́н (тютюн) на по́рох (er zerrieb seinen Rauchtobak zu Staub). A podobně ukazuje zvláštní význam a způsob užívání, že druhotvary toho nářečí: впаг, глава, глас, предок jsou literární, kdežto lidové tvary jsou вогор, го́лова, го́лос, передок. Při popise jiných nářečí Iv. Verchratskij nepodal takových poučných výkladů; nicméně není pochybnosti, že v nářečí západo-haličských Lemků (srv. Archiv XV, 50), dále v západních nářečích uhersko-ruských (srv. Знадобя I, 24; II, 35) tvary *trat*, *trét* jsou více původu slovenského.

4. Změna původní slovanské skupiny *dl* v *l* je zajisté znakem nářečí rusínských vůči slovenským, které skupinu *dl* zachovávají. Některé rusínské mluvnice neuvádějí žádných odchylek (srv. Osadca, str. 27; Naumenko, str. 81; Smal-Stockij — Gartner str. 15), v jiných nalézáme též odchylky, na př. *jidló* (Speise), *падló* (Aas), *сидló* (Sattel) ve Studiích Ogonowského (str. 92), *jidło*, *bodło* (Spiess), *bodłyна* (Stachel), *bodłyvyj*, *midlenje* (Flachsbrechen), *padło*, *padłyško* (Aas), *sidło* (Sattel), gen. *jadłóvca* (jalovce), *pavydło*, *povydła*, temné *kódło* (Gezücht) v mluvnici Miklosichově (V Gr. I^a 448). Tu jest tedy uvedeno odchylek poměrně hojně, ovšem dialektických, ale není vždy přesně udáno, z kterého nářečí tyto doklady jsou. Podobně počíná si p. Hnatjuk; řada jeho dokladů pro *dl* jest ještě delší: кова́дло, ко́дло, жри́дло, пи́дло, па́дло, па́длина, згирди́вно, cíдло, cíдлати a t. d., ale odkud, z kterého nářečí tyto odchylné doklady čerpány jsou, to se nám neprozrazuje. A přece všechno záleží na otázce, nejen v kterých slovech, ale hlavně v kterých nářečích skupina *dl* se objevuje. Některá slova jmenují se zde neprávem, zvláště *sedło, snad i *padło, jiná jsou temná, jako *kodło* (Geschlecht, Gezücht), jiná jsou utvořena později, jako *povydła* (= *pověd-la* za starší *po-védě-la*), jiná konečně jsou přejata z polštiny (srv. *midlenje* pol. *międlenie*), po případě ze slovenštiny, což někdy není lze rozhodnouti. Do této skupiny náleží slova, která p. Hnatjuk uvádí z rozprav Iv. Verchratského, týkajících se nářečí uhersko-ruských, jmeno-

vitě: ядловиц (Wachholder Iuniperus communis podle pol. *jodła* čsl. *jedla* *jedle* = Tanne), ядливчак (Wachholderdrossel Turdus pilaris), мыдло (Seife čsl. *mýdlo* *mydlo*) мыdliti (čsl. *mydliti* seifen), srv. Знадобя II, str. 51. Takových dokladů uvádí ostatně Iv. Verchratskij z uhersko-ruských nářečí mnohem více: быдля (Vieh, pol. *bydła*), джвирadlo (Spiegel, pol. *zwierciadło*) a j. Знадобя II, 227, 236 a t. d. Některá slova uvádí p. Hnatjuk neprávem. Tak jmenovitě: sg. рудель pl. рудлы (Röthling Ruticilla, z Krempachu v severní Spiši) — to bude slovo cizí, asi německé; adj бодливыи je z **bodb-livyi*; дудла (Baumböhle) bude snad jen dialektickou obměnou slova *duplja* a pod. (Знадобя II, 56, 64, 76). Ale jakkoliv se tato jednotlivá slova nářečí uhersko-ruských vysvětlí, o tom nemůže býti pochybnosti, že původně skupení souhláskové *dl* v jazyce ruském podléhalo změně v *l*. Tak na př. nevádí Verchratskij z nářečí Lemků žádné odchylky; naopak tvar *csyžo* za obecné *sidlo*, pol. *siodło*, č. *sedlo* Sattel, dodávaje, že ľemkovský tvar jest tudíž vlastně rusínský (Arch. XV, 72). Z nářečí Zamišanců nepřipomíná Verchratskij žádné odchylky (Записки III, 170 sl.), ani z nářečí dolivského (Зап. XXXV), ani z nářečí marmarošského (Ueber die Mundart der Marm. Ruth., 24). V nářečí kerestúrsko-kocurském máme naopak vždy *dl*: *kridlo*, *s jadlovoho dreva*, *do bradla*, *žverkadlo* (zrcadlo), partic. *pojidl'i*, *žedli* (сън-ѣд-ли), *privedli*, *ukradli*, *spadla*, *spredla* (съ-прѣд-ла), *ohl'adla*, *povedli*, *otpo-vedli* (po-věd-ě-li), též ve slově *modl'ic*, *modl'il* (= prosil, ve významu srbsko-chorv.), *vimodlili* a j. Životní síla skupiny *dl* jeví se zvláště ve slově *žedl'arski* = žel'arský (srv. slovenské *želiar* Inwohner, Häusler): *žedl'arski dzivki*, *v žedl'arskej chiži*. Odchylná slova jsou ojedinělá: *mol'ba* podle církevního jazyka, *nasel'ic* snad z původní zásoby rusínské.

5. Významná vlastnost východních nářečí uhersko-slovenských jest mladší palatalisace zubných *t*, *d*. Je to změna, která zasáhla nářečí česko-slovenská tam, kde bezprostředně sousedí s polštinou, v severovýchodní Moravě, ve Slezsku a v severních částech stolic uhersko-slovenských. V nářečích slovenských ve Spiši, Šaryši a Zemplíně jeví se tato změna v tom, že každé *t* a *d* t. j. každé *t* a *d* před úzkými čili palatalními samohláskami *ь*, *e*, *ě*, *ę*, *i* přechází v *c* a *ds*. V lidovém jazyce kerestúrsko-kocurském máme tudíž důsledně: inf. *vožic* (vozit), *bivac* (bývat), *isc* (jít), *pojisc* (pojít), *prisc*, *dojisc* a t. d., *pejc* (pět), *dvacec*, *dosc* (dost), *mac* (máti), *ocec* (otec), *ceňše* (tenší), *dojce* (dajte), *ceplota*, *ceško* (těžko), *cahali* (tahali), *vicahli* (vytiahli), *ucali* (uťali), *pricisli* (pritiskli), *treći* (tretí), *cicho* (ticho), *s vel'ku radoscu* a t. d.; *dzeň* (deň), *hodzen* (hoden), *l'udze*, *pejdzešat* (padesát), *dzešatok*, *pojdzse*, *u vodze* (ve vodě), *s dzecmi*, *dzecko*, *dse* (kde), *hodzina*, *vodzelo* (vodilo), *dzirki* (dírký), *nadzala kudzel'* (nadiela kúdel), *dzijakovi*, *čel'ads* a t. d. Odchylky nejsou četné a vysvětlují se snadno rozmanitým vlivem knižným:

tercha (tercha, tarcha), *uterchovana chudoba*, *pan učitel'*, *ďabol*, *prijatel'*, *Maďare*, *zvoditel'* (svůdce), *na ohňanej ladi* (na parníku), *na ohňanu lađu* (na parník) a j. Zvláště v duchovních písních je odchylek více: *najdete*, *điti* a j. Vlastní rusínská nářečí této proměny neznají. Pan Hnaťjuk sám uznával dříve (srv. rozpravu jeho Русини Прямівської епархії і їх говори, Зап. Шлевч. XXXV), že toto «dzekání» a inf. na —c jsou charakteristickými známkami jazyka uherských «Slovjaků» t. j. takových Rusínů, kteří mluví dialektem «slovenským». Tito «Slovjaci», mluvící «slovensky», liší se sice od vlastních «Slováků», kteří mluví «slovácky», avšak příčinou toho rozlišování není různost nářeční (ač i po té stránce jsou některé zvláštnosti), nýbrž spíše povědomí, jež se prýští z různosti náboženského vyznání. «Slovjaci» jsou vlastně, což uznává v této rozpravě též p. Hnaťjuk, poslovenštělí Rusíni, vyznáním «uniaté». Od tohoto, podle mého přesvědčení zcela správného stanoviska, odchyluje se poněkud pan Hnaťjuk v rozpravě «Словаки чи Русини?», chtěje váhu oné různosti oslabiti poukazem, že změna měkkého *ť* v *c*, velmi zřídka *prý* i *ď* v *dz* se vyskytuje i v jiných rusínských nářečích. Všimněme si oněch nářečí, na které p. Hnaťjuk poukazuje. Tu jest především nářečí «dolivské» v Haliči, v kterém se objevují tvary; *цьота* (teta) — pol. *ciotka*, *по хребцї* — pol. *po grzbiecie*, *цьма* — pol. *ćma*, *цьмук* (Nachtfalter, phalaena) — pol. *ćmuk* (Karłowicz, Sl. gw. pol. I), srv. Verchratskij p. 42—43; kdož by o tom pochyboval, že jsou to slova z polštiny převzatá? Podobně nalézáme v nářečí «lemkovském» v Haliči: *цьма*, *цма*, plur. *госцї*, adv. *хоп*, *хоп-де* (irgendwo), *риц* — pol. *ryc* (Verchratskij, Arch. f. slav. Phil. XV, 61), v nářečí haličských «Zamišanců» opět *хоп*, dále *дзепко* (Зап. Шлевч. III, 167, 171). To jsou vesměs ojedinělé zjevy, jakési cizí živly, které obecným stykem vzájemně do lidové řeči vnikají. A tak je tomu též v rusínských nářečích na území uherském. Ta, která se stýkají bezprostředně s polskými a slovenskými, mají tu opět: *цма*, *хоп*, *рыц*, *мацери думка* (Quendel), též *цанїстра* (Tornister, lat. canistrum), *счина* (murus) z původního *счина* — pol. *ściana* (Verchratskij, Знадобн II, 45); ona však, která jsou vzdálenější, dále na východ položena, neznají těchto proměn, z těch Verchratskij žádných dokladů neuvádí (srv. Знадобн I, 35; Ueber die Mundart der Marm. Ruth., 22). Není lze tuším pochybovati o tom, že tyto ojedinělé případy z pohraničných nářečí neruší obecného pravidla, jež se jeví v zachování měkkých *ť*, *ď*. Důsledná proměna v *c*, *dz* v nářečí kerestúrsko-kocurském, ve spojení s ostatními mluvnickými jevy, jest tudíž znakem východo-slovenským.

V této souvislosti náleží mi ještě vysloviti se o běloruštině. Pan Hnaťjuk obrací totiž pozornost — ovšem na jiném místě (str. 22) — na zřejmou *prý* podobu nářečí bačvansko-ruských s běloruskými a otiskuje též

ukázkou běloruskou, anižby blíže naznačil, v čem tato do očí prý bijící podoba se projevuje. Snad pomýšlí v první řadě na důsledné *c, ds* za měkké *č, ď*. V té příčině se obojí nářečí shodují, právě tak, jako na př. největší část nářečí slezských, která přece náleží ke skupině československé. Tato podružná změna nerozhoduje sama o sobě o příslušnosti k západoslovanským, po případě ruským nářečím, jelikož jest obmezena na určitý kruh nářečí pohraničních a nemůže vyvážití oněch základních znaků, které pronikají celou soustavu jednotlivých jazyků. Běloruština, částečně ukazuje to též krátký text od p. Hnatjuka uvedený (str. 23), má důsledné *č, ž*: *ў ноче* (v noci), *не хочу* (str. 23), *чужбына* (Nosovič, Словарь); *ў* epenth.: subst. *кўпя, inf. купляць, partic. кўплены* (Nosovič); *ere, oro, olo*: *на перод, дорога, прапо-лхаўце* (str. 23). Tyto tři znaky stačí úplně, aby rozhodly o příslušnosti běloruského nářečí ke skupině ruské, a není třeba uváděti znaků dalších. Na této příslušnosti nemění podružné *c, ds* nic, tak jak nemění nic na příslušnosti určitých nářečí k celku československému.

6. Podobný relativní význam v nářečí kerestúrsko-kocurském má změna souhlásek *s, z* v *š, ž* před úzkými čili palatálnými samohláskami a souhláskami: *paše* (pase), *šedņu* (sednou), *šeno* (seno), *košic* (kosit), *u jiseňi* (v jeseni), *še* (se), *zasz* (zase), *mešac* (měsíc), *šl'ibodno* (svobodno), *krašni*, *na švece* (na světě), *ošmejana*, *zaspevali*, *poštred* (prostřed) a t. d.; *u žeme* (v zemi), *žemicka*, *na draže* (na dráze), *voželi* (vozili), *vožic* (voziť), *užal* (vzal), *žedli* (szn-ědli), *vežņu* (vezmou), *samaršni* (zamrzne), *hrožne* (hrozně), *vežme* (vezme) a t. d. Odchylek je tu málo: *kositba*, *do dnes* a pod. Pan Hnatjuk nenamítá nic, ale uvádí doklady z jiných nářečí rusínských, chtěje patrně říci, že tato změna není neznáma v rusínštině. Vizme, jak se věc má. V nářečí haličských Zamišanců nalézáme několik případů na př. *шлянка* — pol. *ślanka*, *шрібго, шрібны* — pol. *srebro* z pův. *šrebro*, dial. *strzybwo* a j., *лшівка* (*Cantharellus cibarius* Eierpilz), *комтыр* (železem okovaná hůl) (Verchratskij, Зап. Шевч. III, 166); podobně v nářečí haličských Lemků: *шкю* (pol. dial. *szkło*), *гумлі* (pol. *geśli*), *шадны* (pol. *szady*) a j. (Verchratskij, Arch. XV, 56—57); ojedinele též v nářečí haličských «Dolů»: *шпняник* a *шпоник* (sz-pin-, sz-pon-), *шараньчэ* (*Oedipoda migratoria*, Wanderheuschrecke) a *шкапуна* (v tomto slově jest *š* i v jiných slovanských jazycích, srv. čes. dial. *škařupa*, Verchratskij, 38); ojedinele též ve východnějších nářečích uhersko-ruských (ve stolici Berežské): *шерсть* (pol. *sierść* *szersć*), *зашпінкати* (*häfteln*), *шкіра* (*skora*), *шкрэбати* (srv. čes. *škrá-bati*), *шалата* (Verchratskij, Знадобя I, 33); ojedinele i dále ve stolici Marmarošské: *зашкальгы* (mit einem Splitter verwunden), *шерсть* vedle *серсть*, *шерстяны* vedle *серстяны* (Verchratskij, Ueber die Mundart der Marm. Ruth., 22); hojněji však jen v oněch uhersko-ruských nářečích ve stol.

Spišské a zvláště Šaryšské, které se stýkají bezprostředně s živly polsko-slovenskými: шершень, шерце, гушеніця, reflex. ма a t. d., dále мыно (sěno), шмыяти, шпывати, шыніг, шывіт, гушыи a t. d. (Verchratskij, Знад. II, 40). Změna v *š*, *ž* jeví obdobný obraz podružné změny v *c*, *dz*, tím že se obmezuje na některá slova (мяю a мерць jako obecná uvádí na př. Osadca, str. 28, 29) a na sousedství polskoslovenské, anižby se kdekoliv byla stala obecným pravidlem, jak ve východních nářečích uherskoslovenských. Verchratskij uvádí na př. (Знадобы II, 128 sl. a 142 sl.) ukázky z obcí saryšských Kružl'ové a Bodrudžalu, které L. Niederle na mapě označuje za čisto slovenské (Národnostná mapa uh. Slováků, Praha 1903), připomínaje (str. 127, pozn.), že jsou to obce poslovenštěné. Podle ukázek p. Verchratského jest však nářečí obou těchto obcí dosti čistě rusínské, nemajíc ani *c*, *dz*, ani *š*, *ž*, než toliko v málo případech, jako: шыватыи а шытыи (svatý), шыиы ся, жывідал ся, дожывідувал ся — z Kružl'ové, kdežto v ukázce z Bodrudžalu žádného dokladu nenalézám. Z toho je viděti, že změna v *š*, *ž* není v žádném nářečí rusínském vyvinutým jevem hláskoslovným, nýbrž že se vyskytuje jen ve slovech, ze sousedních nářečí polských a slovenských přejatých.

7. Také střídnicemi za praslovanskou nosovku *а* liší se nářečí ruská a československá. V nářečí kerestúrsko-kocurském jeví se týž stav, jako ve východní uherské slovenštině:

a) *žatva, ohl'adame še, dva mešaci, naj praha, cahali, vicahli, uvjažem, uvjažce, najčašše, pjatoho, na pamjatku, s počatku, dzešatok, vžac, vžal'i, žacal'i, prijati* (přijatý), *prijal'i, počal'i, dživčata, nebožatko*, 3. pl. *muša, pokoša, kriča, oddzel'a, chodza, šedza, viplaca, skupja še, robja, hutorja* a t. d.;

b) *vec, vece, vecka, najvecej, najveksu, ceško, najcešše, meso, odredseni, spredzeš, predla, opet, dzešec, dzevec, dzevecero, pecero, dvacec, tricec*, pron. *me, ce, še* a t. d.;

c) *pejc* (pět), *pejtnac, pejdzešat*;

d) *l'ihnul* (od leg- ?).

Takový stav střídnic za praslovanské *ę* jest příznačným pro východní uhersko-slovenská nářečí a jeví se na př. též v ukázkách p. Hnaťjukových ze vsi Mal'cova ve stolici šaryšské (Етногр. матер. 103—116; L. Niederle zaznamenává Mal'cov na mapě jako ves poloslovenskou, uváděje že má 17% obyvatelstva slovenského a 13. 4% obyv. rusínského). V ukázkách skutečně rusínských takový stav střídnic za psl. *ę* se nejeví. Vezměme na př. ukázky p. Hnaťjukovy ze vsi Krempachu ve Spiši (Етногр. матер. 93—101; na mapě Niederlově jest Krempach zaznamenán jako obec čistě slovenská, mající 96% slovenského obyvatelstva, srv. o tom pozn. na str. 88). Tu čteme pravidelné 'а: *пінязі, пїасть* (pešť), 3 pl. *відьят, летьят, мусьят, ҃ланїят*,

хібѣат, смотрѣат, а t. d., тисѣачку (tisícku, tisícovou bankovku), reflex. съа а ша, мѣа, нещасливѣи а t. d.; jen několik slov se odchyluje: найвекший (srv. pol. *większy*, vých.-slovensky *najveksí*), двадеть, дванацеть, (též дванац), což jeví vliv slovenský. Poukazuje-li p. Hnatjuk na některé doklady ze studií Iv. Verchratského, není pochyby, že jsou to vesměs podobné vlivy polsko-slovenské. Tak v nářečí haličských Zamišanců: счестя, девет, десет, еденайце (Зап. Шевч. III, 162); v nářečí uhersko-ruském v severním Šaryši: месо, щестя, говедо, еденадцет, дванадцет (Знадоби II, 26—27); v nářečí haličských Lemků: говедо («als Schimpfwort gebraucht», tedy patrně slovo přejaté), счестя, еденацет, двацет, трицет (Arch. XIV, 608) а t. d. Jsou to vždy cizí živly v těchto pohraničných nářečích, právě takové jako венцеѣ, зайонц а j. v nářečí haličských Dolů (Про говор дол. 26). Dále na východ těchto přejatých slov jest méně. Z okolí Munkáče ve stolici Berežské uvádí Verchratskij jen ojedinělé doklady (Знад. II, 20): витезь (patrně maď. *vites*), клегіяня, кегіяня (= *княгини*) а z nář. Marmarošského žádné.

8. Znakem maloruských nářečí jest změna tvrdého koncového — *l* v partic. praet. v souhláskové—*u*, kdežto východní uhersko-slovenská nářečí—*l* zachovávají. V nářečí kerestúrsko-kocurském máme vždy — *l*: *kupel sebe*, *rucel* (rutil), *cigañil* а t. d. Rozdíl je tak zřejmý, že nemůže býti v odpor brán. Pan Hnatjuk nieméně uvádí některé doklady z popisu uhersko-ruských nářečí stolice Šaryšské (Iv. Verchratskij, Знадоби II). Přihlédneme-li blíže k ukázkám, nalézáme, že — *l* trvá v obcích: Lukově, Lvově, Becherově, Varadce, Vyšním Mirošově, Kečkovcích, Vápeníku, Kružl'ové, Vyšním Svidníku, Bodružalu (Знадоби II, 113 sl.). Je to tudíž zjev pozoruhodný, а může vzniknouti otázka, není-li v těchto severo-šaryšských obcích zachováno původní — *l*. Majíce zřetel na ostatní nářečí maloruská, spíše připustíme, že toto — *l* jest následkem silného vlivu slovenského.

9. Z tvarů slovesných v nářečí kerestúrsko-kocurském uvedu tyto: 1 sg. *budzem*, *pojdzem*, *pridzem*, *ñi možem*, *privjažem*, *zaprem* (zavru), *odñišem*; 1 pl. vždy — *me*: *pridzeme*, *pojdemo*, *tu sme*, *že mušime*; 3 pl. *šedñu*, *pašu*, *vežñu*, *co su* а t. d., *hoña*, *visluža*, *ñi jidza*, *robja*, *skupja še* а t. d.; inf. vždy — *c*: *bivac*, *vožic*, *isc* (jíti), *pojsc*, *dojsc* а t. d. Není tuším třeba doličovati, že souhrn těchto tvarů jest zřejmým svědectvím pro slovenskou povahu nářečí kerestúrsko-kocurského а že doplňuje řadu dokladů s vrchu uvedených, jichž dále rozmnožovati není potřeba. Zvláštnosti nářečí kerestúrsko-kocurského tím ovšem jsou jen naznačeny, daleko ne vyčerpány. Pan Hnatjuk sám uvádí (str. 17—20) dlouhou řadu hláskoslovných odchylek, doložených v rusínských nářečích západo-haličských а uherských. Než takové všeobecné doklady nestačí. Třeba v každém jednotlivém případě ustanoviti nejen hláskoslovný ráz, nýbrž i zeměpisné rozšíření, z čehož vyjde na

jevo, pokud uvedené odchylky jsou způsobeny vývojem vnitřním a pokud se v nich zračí vliv sousedního živlu, polského a slovenského.

II.

Nářečí kerestúrsko-kocurských Rusínů náleží tedy podle kriterií filologických do skupiny východních, spišsko-šaryšsko-zemplinských, nářečí uherško-slovenských. Jest všeobecná tradice, dosud ovšem dokumentárně nedoložená, že ruští osadníci kerestúrsko-kocurští přistěhovali se do svých sídel asi před 150 lety ze stolic zemplínské a šaryšské. Rusíni těchto stolic nazývají se nyní «Slovjáci» a mluví «po slovensky». Bačvanští kolonisté těchto názvů neznají, nazývajíce sebe «Rusnak», pl. «Rusnaci» a mluvíce «po rusky». Správně soudí z toho jeden z dopisovatelů p. Hnatjukových, Jurij Bindas, že název «Slovják» jest novějšího původu (Слов. чл. Рус., 29), kterého ještě nebylo, když kolonisté bačvanští rodný svůj kraj opustili. Tento závěr platí též o jazyce. *Nářečí kerestúrsko-kocurské jest živou ukázkou poslovenštěného nářečí rusnackého před 150 lety.* Tím stává se toto nářečí nemálo důležitým předmětem studia filologického a bylo by si přáti, aby co nejzevrubněji popsáno a zaznamenáno bylo. Běží o podrobné vyložení, co v nářečí bačvanských Rusnáků jest slovenským a co ruským. Věc je dosud nesnadná, protože nemáme náležité dialektologie ani slovenské ani rusínské, nýbrž jen jednotlivé popisy a ukázky nářeční. Obtíže vznikají při každé jednotlivé střídnici hláskové, při každém tvaru, při každé syntaktické vazbě.

Vezměme na př. střídnice za praslovanické *ъ*. V ukázkách p. Hnatjukových nalézáme:

a) *zo, zoz: zo sobu, zoml'ic* (съ-mlěti), *zoz hl'inom, zoz macerami, zoz chotara*; podobně se jeví o ve slovech: *vonka, tot* (ten), *na zadok, mohol, od-vezol, vidzel som* a t. d.;

b) vedle toho *e: kreу* (крьвь), *teraz, tedí, ked, vezňu* (възьмаѣ);

c) jiné střídnice: *raš* (ръсь), *sadišdžena chvíl'a* (дъждь), *gu poledňu, gu východu*. Co jest v těchto střídnicích slovenským, co ruským majetkem? Odpověď není snadná. V ukázkách falkušovských (O. Broch, Studien) nalézáme též: *zo sobu, voš* (въшь), *vonka, zohrac še, vojs* (въ-јіти), *z desok, zamok, l'ubou* (ljubъвь), ale vedle toho *kreу, cerkeу, noheч* (ногъть), *kedí*. Z toho vysvítá, že všechny kerestúrsko-kocurské střídnice za praslov. *ъ* mohou býti slovenské, některé však že mohou býti též ruské.

Jiný příklad poskytuje skloňování jmen přídavných; v ukázkách p. Hnatjukových čteme vždy sing. gen — *oho*, sing. dat. — *omu*, tedy tvary ruské, které mají též «cotáci» falkušovští (Broch, Studien 36). O těchto tva-

rech možno určitě říci, že jsou původu ruského, tedy v nářečí bačvanských Rusnáků zbytky vlastního nářečí ruského. Koncovky *-oho -omu* jsou též v nářečí «sotáckém» (srv. Broch, Weitere Studien 32), doloženy již ve zpěvníku z r. 1752 (srv. mé Beiträge zur Lautlehre der slovak. Spr. 123), ba sahají dále až do stolice gemerské (t., 123). Vůbec možno říci, že Slováci sice poslovenštili valnou část svých sousedů rusínských, že však tento živel nezanikl beze stopy, nýbrž že vliv svůj zřetelně uplatnil v nářečích slovenských.

Nemálo zajímavé jsou též tvary plur. gen. na *-och*, které v nářečí kerestúrsko-kocurském, jak se podobá, jsou obecné: *nam ňi treba katonacoch* (nám netřeba vojáků), *Rusnacoch*, *bars l'udzoch*, *do putoch*, *kolo tich hňis-doch*, *do magazinoch*, syntakticky též za akkus. pl.: *dobíjice katonacoch* (obdržíte vojáky), *poslal dvoch banduroch*, *hoňil'i l'udzoch*, ba i za dat. pl.: *gu peňišoch*. Původní lok. plur. je též doložen: *v tich dzirkoch*, *vajcoch*, *v pivňicoch*, *u vodsoch*, *na voloch*. Jakého původu jest tento gen. pluralis? St. Smal-Stockij (Arch. VIII, 1885, 239) našel takové tvary u I. Holovackého (Нар. рѣчн III, 262 a IV, 294), doložené v písních haličských Lemků a uherských Rusínů, tedy v sousedství slovenském, a proto soudil, že se vysvětlují též vlivem slovenským. Jinak O. Broch (Weitere Studien, 1899, p. 21) jenž časté užívání gen. plur. tvarů *-och* v nářečí «sotáckém» (v Korumlji) považuje spíše za příznak rusínský. Na které straně jest správný výklad? V uhersko-slovenských nářečích spišských, šaryšských a zemplínských jest skutečně tento gen. pl. *-och* obecný. (Srv. mé Beiträge, 98). Jak je tomu v sousedních nářečích rusínských? Z nářečí haličských Lemků neuvádí Iv. Verchratskij žádného dokladu (Arch. XVI, 1894, 19 sl.), z nářečí haličských Zamišanců taktéž žádného dokladu (Зап. Млевч. III, 177), z nářečí haličských Dolů jen *вдовѣх* (Про говор дол. 67), z nářečí marmarošského žádného (Ueber die Mundart der Marm. Ruth., 28), z nářečí berežského žádného dokladů (Знадобѣ I, 63 sl.). Teprve při popise nářečí rusínského ze stolic: spišské, šaryšské a zemplínské praví Iv. Verchratskij (Знадобѣ II, 73 sl.), že tvar gen. pl. *-och* jest všeobecný u všech kmenů, a uvádí hojně dokladů. O. Broch z nářečí «cotáků» falkušovských a dubravských dokládá gen. pl. nach *-och* jen ojedinele, jako tvary výjimečné: *dňoch* (Studien 54), *maceroch* (55). Na základě tohoto, poměrně kusého materialu není lze řešiti otázku, v kterém nářečí tento novotvar vznikl, ač rozšířenost na straně slovenské jest patrně větší.

Je-li nesnadno, určovati ethnický původ hláskových a tvarových změn, oč obtížnější jest při nynějším stavu slovanské dialektologie stanovití příslušnost vazeb syntaktických! V ukázkách kerestúrských čteme na př. takovou vazbu: *išpan še pita bandurovi, birovi*, tedy sloveso *pytati* s dati-

vem. Očekáváme při slovese *pytati* genitiv, který je tu skutečně doložen z mnohých slovanských (srv. Miklosich, Vergl. Gr. IV, 493 sl.) i neslovanských jazyků (funkce ablativní), anebo aspoň akkusativ; avšak odkud vazba dativní? Snad vznikla podle vzoru *modliti se komu*, podle níž se spojuje i *prositi se* s dativem. Tak slovensky: *on sa nikomu neklaňal, nikomu sa neprosil* (Hattala) a polsky: *nie prośmy się nikomu* Linde (Miklosich, V, Gr. IV, 597). Takto by se uvedená vazba vysvětlila, ale zbývá otázka, v kterém nářečí se vyvinula, v slovenském či v ruském?

Zůstává tedy při náležitém rozboru nářečí kerestúrsko-kocurského mnoho otázek nerozřešených; nicméně tolik s jistotou říci se může, že jest to nářečí, které nyní, v tom stavu, jenž známe z ukázek páně Hnatjukových, náleží do skupiny slovenských nářečí šaryšsko-zemplínských. A jelikož není o tom pochybnosti, že lid, tímto nářečím mluvící, podle ethnického původu jest rusínský, máme před sebou nářečí, které si tento rusínský lid osvojil, dokud ještě byl v rodném kraji šaryšsko-zemplínském, pod kulturním a hospodářským vlivem slovenským. K takové základní změně jazykové bylo zajisté zapotřebí dlouhé doby, snad několik století. Mnohé vysvětlení by tu mohly poskytnouti hospodářské dějiny oněch krajů. Podobá se zajisté, že slovenská vrstva, snad zemanská, byla panující, kdežto obyvatelstvo ruské bylo poddané. Ovšem je to pouhá domněnka, která se při této úvaze mimoděk namanuje. Snad bude vůbec lze, vysvětliti vznik východního nářečí uhersko-slovenského — spišsko-šaryšsko-zemplínského — jako výsledek výbojného postupu živlu slovenského na úkor živlu polského a rusínského.

III.

Tyto výklady byly již vysázeny, když mně pan *Gabor Kostelnik Homsov* poslal sbírku svých básní, vydaných pod názvem: *З моего вала. Идилски веньец. Жовква, Печатня ОО. Василян. 1904. 43 str.* Obsahem této knihy jest poetické vyličení krásného a šťastného života vesnického, jak se jeví po celý rok v rodné obci spisovatelově, v Báč-Kerestúře, při čemž zachováno v celé básni *velmi věrně domácí nářečí*. Pan spisovatel byl tak laskav a zaslal mi na mé požádání celou báseň též v transkripci latinské.

Maje takto po ruce nový pramen lidové řeči kerestúrské, připojuji zde, na základě tohoto pramene, krátký popis hláskoslovný a tvaroslovný, drže se celkem téhož pořádku.

1. Západoslovanské *п, дз* jest obecným pravidlem: a) kompar. *вещ, вещеѣ, вещька*; subst. *ноц, вноци, полноц; около пеца, пл. пецѣ*; gen. *помощи*,

adj. мощи, комп. мощнейшим; на плечу; плаца; part. indecl. на — пи: трешапи (trešaci), прериваюци, одглашуюци, указуюци, шпиваюци, лъсапи а j.; adj. od těchto participií utvořená: на швицацо (= skvěle), пишацо (= ryšně); 3. pl. мецу (мecu = metaji); partic. наквицену (kvítím ozdobenou); verba iterat. врацали, врацаю (3. pl.), наруцали, руца (3. sg.), з окруцаньом а j. Není tu žádná odchylka. b) праер. медзи, медз собу, помедзи, медзитим; subst. на медзу; adj. цудзи; partic. утрудзени (upracovaný), родзенеі, зачудзени (udivený); verba iterat. прехадазало, 3. sg. випровадза, схадза; 3. pl. посахадзаю, позихадзаю; zvláště zřetelně v 3. pl. похощую. Jediná odchylka jest ve slovech církevně-slovanských: «День божого на-рождения» (str. 34). Jinak odchylky není žádné. Z toho plyne, že v lidové řeči kerestúrské není jiných střídnic, než toliko slovenské ц, дз.

Poznámka. Několikrát doloženo jest též дз за обесне слованске з: дзвони задзвоньели, дзвоном одзвоньели, дзвонко, дзвонковим гласом, задзвинѣ (zadzviňi 3. sg.).

2. Vkladné л — epentheticum — se naprosto nevyskytuje, ani starší ani pozdější. Čteme tedy: sg. nom. жем, dat. жеми, instr. жему; partic. облюбене, ньевиробени, схабеней, виставени; verba iter. поставяли, охабляи, 3. pl. схабя, сподабя, наздравляю, též охабаю; podobně i tvary 3. pl. направя, поздравя, трубя а též любя; part. охабя, любяци. Všeobecně slovenské hrable nalézáme i zde: з граблями. Jediná odchylka jest církevně-slovanský tvar: вибавленю (vybavl'eňu) na str. 31.

3. Obecným pravidlem jsou tvary *trat* а *trét*. Jediné odchylky jsou: хлопн (10, 16, 41) vedle náležitého хлапец, dále jednou млода (29) vedle obvyklého млада.

4. Obecná jest skupina дл: sg. nom. кридло, plur. gen. кридлох, instr. кридлами, adj. кридлати, pl. брадла («kupi žita l'ebo inšakoho zagna»), зубадла (na koních); видлами; verb. 3. sg. модлѣ (modl'i), 3. pl. помодля ше, part. модльели, модляци; спадла. Odchylné jest *harlo* = hardlo, hrdlo: гарла, гарлом; dále *selo* ve slovese одсельела (vystěhovala), ше одселѣм (= od-sel'im).

5. Povšimnutí zasluhuje též zachovaná skupina souhlásková кв а гв: з квета, зос кветами, квиток, на квиткох, квеце (kvítí) виквитало, розквитла, заквипени (kvítím ozdobený), наквипену гвиздочками (hvězdíčkami jako kvítím ozdobenou), з гвизду (s hvězdu), гвиздами, на гвиздочку. Vždy zůstává кв, гв, bez výjimky.

6. Střídnice за ъ а ъ jsou о а е: вонка, на предок, на задок, статок (statek), сон (sen), пошол (pošel), зос дому (z domu), зос поля (z pole), зос любову (instr.), сом (jsem) а j.; пес (pes), овес (oves), у чести (u cti). Od-

chylně nalézáme e též za ѣ ve slově: деском (od «deska»), з дескох (z desek), на дешички (na dešički = na deštičce).

7. Pozoruhodna jest rozmanitost střídnic za původní slabičné p a л: а) шерцо (srdce), перпиц (trpěti), до верху (do vrchu), верхом (vrchem), завершили (završili = dokončili), завершье (3 sg. završuje = končí), спернянка (strniště), на сперных (na strništích), перши (první), мертви (mrtví), верца (3 pl. vrtá, vrtí), змерканье (smrkání, soumrak), тѣз черпаю (3 pl. čpajú); б) зарно (zrno), гарсц (hrst), на гарсцох (na hrstích obilí), чарни (černý), барз (brzo = velmi), тварде (tvrdé), змарзнуте (zmrznuté), позамарзовала (pozamrzovala), претаргье (3 sg. pretrhne), витаргнуц (vytrhnúť), гарню ше (3 pl. hrnou se); в) городосци (sg. gen. hrdosti), зморщени (smršťený); д) кирвави (krvavý), вистирчени (vystrčený); е) бринѣ (3 sg. brní, totiž kosa). Podobně při л: а) слунко (slunko), длуги (dlouhý), яблука (jablka); б) слиза (slza), глѣбоки (hluboký); в) полни (plný), напольша (naplnila); д) жовци ше (3 sg. žlutá se, totiž med), жовца ше (3 pl. žlutají se, totiž «hušatka»), забовчье (3 sg. zablčuje, oheň), разбовчани (rozblčený, plamen). V posledních střídnicích je patrný vliv maloruského jazyka.

8. Také za ѣ máme trojí střídnice: а) человек (člověk), дзецко (děcko), место (místo), хлѣба (chleba), хлѣбик (chlebík), невѣста (nevěsta), до мехох (do měchů), зос мехом (s měchem), шедзели (seděli), лѣтали (lítali), грее (hřeje 3 sg.), завее (zavěje 3 sg.), одбера (odbírá 3 sg.), пресцера (prostírá 3 sg.) а j.; б) писма (píseň), вира (víra), шнѣх (sníh), шнѣгови (sněgový), дзивче (děvče), дзивки (dívky), до хлѣва (do chléva), цивки (cívky), била (bílá), бילוстріберни (bělostříbrný), зашпивал (zaspíval), ale též витрик (větrík), повишала (повěšela), предвичного (předvěčného, totiž světla, výraz církevní, str. 30), inf. видзиц (viděti), перпиц (trpěti) а j. в) цали (celý), пала (celá), цале (celé), шаце (setí, subst. verb.), сцадзье (3 sg. sceuze, totiž zrno), вицадзели (vycedili), бляди (bledý), блядих (bledých).

9. Střídnice за л jsou dvojí: а) вецеѣ (více), чешки (těžký), глѣда (3 sg. hledá), глѣдали (hledali), клѣкаю (3 pl. klekají), треме (3 sg. třese), акк. це (tě), refl. ше (se), дзивче (děvče), čistě ruské jest ся (str. 32); б) вяжу (3 pl. vážou), повязане (provázané), оглядаю (3 pl. ohledají), шяту (svatou), шястоц (svatost), пратки (přadky, přástky), прагали (přahali), спрагнули (spráhnutí), жадали (žádali), щашлѣвосц (ščašl'ivosc = štěstí), започала (započala), на початку (na počátku), мешачком (měsíčkem), шуцаце (šuščace = šustící, totiž žito), дзивчата (děvčata), 3 pl. коша (kosí), лѣца (letí), наваря (navarí) а j.

10. Mladší palatalisace zubnic ě a d jest všeobecným pravidlem: а) inf. описац, слушац а t. d. (vždy), досц (dost), мац (mať, máti), понѣзносц

(poňiznost, pokora), цма (tma), цмасте (temné), цемни (temný), опец (otec), сцернь (strniště), цепли (teplý), ценючки (teňučky), нье гоньце (ne hoňte), сце (jste), пацерки (páterky, rŕženec), запльєцени (zapletený), мацер (má-
teř), на месце (na místě), у прикльєце (v příkletě), на посцелку (na postelku),
уцешує (utěšuje 3 sg.), прєспєра (prestiera 3 sg.), сцєли (chtěli), плаци
(3 sg. platí), сцигньє (stihne), циньом (tínem, stínem), цихє (tiché), уцих
(tichl), у чесци (u cti), ци (ti), сцагньє (stáhne), нацагали (natáhali), вицаг-
нули (vytáhнули), 3 pl. льєца (letí), прєхваца (přechvátí), kollekt. лѣсца
(lístí), квєца (kvítí) a t. d. Odchyly obvyklé jsou: тєраз, тєбє, истєй (sg.
gen. fem.); z církevního jazyka: датє (32), откупитєль (35); б) чєлядз (če-
leď), з людзми (s lidmi), прєздєнь (přes den), свадзба а звадзба (svatba),
будзє (3 sg.), идзє (3 sg.), дзвєри (dvěře), кудзєль (koudel), ньєдзєля (ne-
děle), дзєци (děti), видзєл (viděl), дзє (kde), дзєгдзє (kdekde, kdekoliv),
3 sg. родзи, ходзи а j., дзивєй (divé), од дзивчатка (od děvčátka), подзвигньє
(3 sg.), вшадзи (všude), шєдзаци (šedzaci, seděci), 3 pl. шадза (sedí), видза
(vidí), заєдза (zajedí), прєбудза (probudí) а j. Obvyklé odchyly: єдєн (jeden);
кєд (keď); z církevního jazyka: дѣва (30), народил (32), єдина (30), дѣдовє
(dědové, starci).

11. S touže důsledností мєні се з а з в ѓ а ѓ: а) ньєшє (3 sg. nese),
єшєнь, до єшєнѣ (do ješeňi, do jeseně), шєстрички (sestřičky), пошєдаю
(3 pl.), нашмєє (3 sg.), яшньєє (3 sg.), жалопньє (adv.), у швєтльє (ve
světle), шнѣгови (sněhový), жалоплѣви (žalostlivý), швєт (svět), оплѣєпньє
(3 sg. ošl'epně), у сущєда (u souseda), ньє шмє (3 sg. ne smí), нашмєяци
(part.), крапньє (krásně), клашє (klásí, kollekt.), зашпивал (zazpíval), шиви
(aivý), 3 sg. глаши (hlásí), копши (kosí) а j., швички (svíčky), щашлѣвосц
(ščašl'ivosc = štěstí), зашвици (3 pl. zasvítí), мєшад (měsíc), оштри (ostrý),
ошлѣк (oslík), 3 pl. коша (kosí), по кошачкох (po kosačkách), по клашу (po
klásí), у яшєлькох (u jeslíček), dále tvary: reflex. шє а прототѣз заш (zase),
кєд биш (keď bys), якуш (jakousi), 2 sg. ши (jsi), dále ньєшка (dneska) а j.
Odchylek jest velmi málo. Nalézám jen dvě: вєсєло (veselo), вєсєлє (veselé),
вєсєли (veselí, pl.), ale vedle toho вєшєльмє шє (veselme se), вєшєлѣ (3 sg.
veselí), dále єднєц на висини (35). б) жєм (země), споза жєми, за жєму, з
жєму, жєльєни (zelený), зжєльєнєли (zžel'eňeli), жима (zima), жимно
жимну, на дражє (na dráze), бояжлѣви (bázlivý), любєжлѣво (l'ubežl'ivo),
привєжє (3 sg.), вожи (3 sg.), звожує (3 sg.), позвожєло (po-zvozilo), 3 sg.
пражньєє (prázdní), 3 pl. вєжню (vezmou), а j.

12. Zvláště připomenouti sluší zachované starobylé západoslovanské ш
v zájmenných tvarech: вшє (vždy), шшєцк (všecek), шшєчки (všecky), вшадзи
(všude) а j.

13. Skupina шч je starší а mladší: ищє (ještě), кушчик (kúščík), ку-

пичко, блещаци (bleščaci), пашлѣвосц (ščašl'ivosc), спущуе (spruščuje, 3. sg.); ale vedle toho čteme též витрик пуци (3 sg. šušči = šustí) а класок засуши (zasušči = zasuští), podobně пуци (3 sg. pustí) а пуцел (pustil); konečně i вщас (v čas).

14. Z tvarů časovacích uvádím: 1 sg. берем, пишем; 3 sg. нѣ да, запатри, розльете а t. d., vždy bez t; 1 pl. радуѣме ше и вешельме, даме; 3 pl. су (jsou), спу (chtí), иду (jdou), пошедаю (posedají), коша (kosí), лѣпа (letí) а t. d., vždy bez t; inf. vždy — ц: исц (jíti), зисц (sjíti), jen jednou církevní tvar навеселити (32); dále буц (býti), jako partic. бул (byl); partic. i — kmenů: бавели, зноели, мушел, робел а t. d.; partic. zavřených kmenů odsouvají л: вильт (vyleti), розльт (rozléti), приньес (přiněsl), вес (vézl), уцих (utichl), зариц (zarýpl), розбер (rozběhl), обумар (obumrl), též повед биш (pověděl bys).

15. Několik tvarů skloňovacích: а) pron. цо (podle této výslovnosti patří Keresturští mezi «Cotáky»); gen. з нього (z ňoho), його (joho), ale též наньго (naňho), -oro je též koncovka všech přídavných: малого, жадного а t. d.; dat. — ому: младому (vždy); instr. пред ню (pred ňú); nom. pl. дзеци моѣо мии; б) subst.: sg. gen. до волѣ (do vol'i), podle kmenů tvrdých; lok. по загради (po zahradě), по води, на лавки а t. d.; instr. под тополю, з мацеры; pl. gen. у všech kmenů — ох: рукох, власох, людзох а t. d., jako lok: о часох, о шарканьох, на квиткох; syntakticky tento tvar má též význam akkusativu: опехох там сипаю (ořechy tam sypají).

Rozbor ukazuje, že lidový jazyk kerestúrský, jak se jeví v písních p. Gabora Kostelnika, člena řecko — katolického semináře v Záhřebě, rovná se úplně uhersko-slovenskému nářečí, jež je obecné ve stolicích zemplinské a šaryšské.

Additamenta

ad Miklosichii «Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum»
(a. 1862—1865) et Daničićii «Рјечник из књижевних ста-
рина српских» (a. 1863—1864).

E serbico codice chartaceo scripto saec. XIV exeunte aut XV—ineunte.

Collegit *M. F.*

А.

Ааронъ, п. гр. Ἀαρόν — Aaron.
Аенритъ, v. Виритъ.
Агнополитъ, м. ἁγιοπολίτης — hagio-
 polita (hierosolymitanus).
Амаликъ, м. geogr. ἀμαλήκ — ama-
 lecita.
Антиохѣа, п. geogr. Ἀντιόχεια — An-
 tiochia.
Аполоникъ, п. гр. Ἀπολλώνιος — Apollo-
 nius.
Арсакникъ, п. гр. Ἀρσάκιος — Arsacius.
Архїерархъ, м. ἀρχιεράρχης — pat-
 riarcha.
Архонъ, geogr. Ἀρνών — Arnon.

Б.

Багрѣноендѣнь, adj. πορφυροειδής —
 purpurae speciem gerens.
Баснованикъ, п. μυθοπλαστία — fabu-
 losum figmentum.

Безвиннь, adj. ἀσινος — vino carens.
Безъпредѣльнь, adj. ἀόριστος — inde-
 finitus.
Безъчловѣчньи, adj. ἀνάνθρωπος —
 inhumanus.
Бесчеднь, adj. ἄγονος — sterilis.
Бесѣменньо, adv. ἀσπόρως — sine se-
 mine.
Благодарастеньо, adv. εὐχαρίστως —
 animo grato (lepide, feliciter).
Благодаръзостанѣ, adv. εὐδαρῶς —
 confidenter.
Благодѣитель, м. εὐεργέτης — bene-
 ficus.
Благомастикъ, п. εὐχροια — nitidus
 color.
Благомысликъ, п. εὖνοια — benevolen-
 tia.
Благонаслѣдикъ, п. εὐκληρία — bona
 haereditas (bona sors).
Благопочътенни, adj. θεοτίμητος —

deo honorabilis (verisimilius — βο- γοпочътенъ).	Б.
Благоприизникъ , п. εὐμένεια — felici- tas, benevolentia.	Βαλαакъ , m. propr. Βαλάαх — Balak.
Благорасοудный , adj. εὐκρινής — cla- rus, distinctus.	Βαλαамъ , п. pr. Βαλαάμ — Balaam.
Благоспѣшникъ , п. εὐοδία — expeditum, planum prosperum iter. (Apud Mikl. βлагоспѣшати εὐοδεῖν — prosperum reddere).	Βελικославный , adj. μεγαλόδοξος — magnam habens gloriam.
Богатынъ , adj. comp. ἀβρότερος — clarior.	Бидитель , m. θεατής — spectator.
Богоглаголющъ , m. θεοφάντωρ — divino afflatu canens (sacerdos, the- ologus).	Биритъ , п. geogr. Βηρυτός — Bery- tus.
Богожрътъвенъ , п. τῶν θεῶν θυσία — sacrificia deorum.	Биритъскъ , adj. a geogr. Βηρυτός — berytensis.
Богозарный , adj. θαυγάς — divina claritate fulgidus.	Болоукъ жилы , f. pl. βούνευρα — ner- vi boum (flagella e nervis bubulis).
Боголѣпнѣ , adv. θεοπρεπῶς — Deo convenienter.	Бωдинъ , m. βόθυνος — bothynos (me- teorum).
Богоприхътница , f. θεοδόχος — Deum excipiens.	Борей , m. βορέας — boreas.
Богоприхътъ , adj. θεόληπτος — di- vinitus locutus.	Бзыгранникъ , п. σχίρτημα — saltus (lascivia).
Богорождастьвенъ , adj. θεογένητος — a Deo genitus.	Быконъ , adv. ἄκρως — omnino (exi- mie).
Богословникъ , п. θεολογία — theologia in potestate loquendi de Deo.	Быкогъпочъстъ , adj. ὁμότιμος — qui in pari honore habetur.
Богосудительнѣ , adv. θεοκρίτως — ex Dei judicio.	Бѣвъбраженникъ , п. μόρφωσις — forma- tio; ἐκτύπωμα — origo (effigies ex- pressa).
Братоубиственикъ , п. ἀδελφοκτονία — fratricidium.	Бѣседовъ , adj. πάγκαλος — perpul- cher (honestissimus).
Бѣды , f. pl. ἐνεδρα — insidiae.	Бѣселъникъ , m. ἐνοικος — inhabitans, incola, inquilinus.
Бѣсованикъ , п. λύσσα — rabies.	Бѣсесвещенъ , adj. πανίερος — sacro- sanctus.
Бѣсоначелъникъ , m. δαιμονιάρχης — daemoniacae artis praefectus ac prin- ceps.	Бѣсесъчинникъ , adj. παναρμόνιος — suavissimus.
	Бѣснаникъ , п. ἀνατολή — ortus, oriens.
	Бѣсхотѣникъ , п. δόκησις — opinio (exis- timatio).
	Бысокогъторъ , adj. ὑψοποιός — mag- nificus.
	Бѣмъ , adv. πάντως — omnino.

Г.

Γαλααδоевъ, adj. a geogr. Γαλαάδ — Galaad (Galhed, Gilhad).

Γαριзинъскъ, adj. a geogr. Γαρίζειν — Garizin.

Γεβαляскъ, adj. a geogr. Γηβάλ — Gebal.

Γελбоуиъскъ, adj. a geogr. Γελβѣ — Gelboë.

Гиваля, m. geogr. Γαιβάλ — Hebal.

Гиваляскъ, adj. a geogr. Гиваля.

Γογοψοψи, part. pr. ἀρασσόμενος — impingens.

Γοσποда велика, coll. μεγιστᾶνες — magnates.

Γοства, f. ἄριστον — prandium. (Ap. Mikl. — convivium).

Γρεβенари, pl. κτεναρίζαι — ctenariae, portae regiae, portae aedissophia-nae (Sanctae Sophiae).

Δ.

Δародатель, m. δωτήρ — largitor (donator).

Δεкатолосъ, adj. δεκαλογικός, a v. δεκάλογος — decalogus (decem praecepta Dei).

Δидрагма, f. δίδραχμον — didrach-mum.

Διαβολкоуеиътелъ, adj. τοῦ διαβόλου ὀλέθριον — diabolice perniciosus.

Добакствъ, adj. γενναῖος — generosus (Ap. Mikl. ἀνδρεῖος — fortis).

Докида, f. δοκίς — (trabecula) stella quaedam, meteora.

Доминиште, n. οἰκία — domus (domicilium).

Сборникъ по славянобѣдѣнию.

Δρουγγаръ, m. δρουγγάριος — drungarius (qui drungo seu turmae militari praeest).

Δουшиегоуиъ, adj. χαλεπός — crudelis (ψυχοφθόρος — animam perdens).

Δελαательство, n. γεωργία — agricultura.

Б.

Nonnulla vocabula ab ε incipientia v. sub κ.

Ж.

Живописатель, m. ζωγράφος — pictor.

З.

Завѣлонъ, adj. a pr. Заβδλών — Zabulon.

Законоприкъмъ, m. νομοδόχος — legem excipiens.

Закоуиъники, pl. τὰ νόμιμα — leges.

Запечатлѣниъ, n. ἐπισφράγισμα — sigillum.

Зарити, vb. διαυγάζειν — perlucere, illucescere.

Зѣроворъца, m. θηριωμάχος — bestiarius (qui cum feris decertat).

Зѣрквевраъ, adj. θηριώδης — ferus, beluinus, saevus.

Златокрасъ, adj. χρυσεόστολος — auro exornatus.

Злодѣистъелъ, adv. κακούργως — maligne.

Злолютъствениъ, n. δυσκολία — difficultas morum, morositas.

Злосъѣтъно, adv. κακοβῆλως — temere, imprudenter.

Злодѣиъниъ, m. χάκιστος θεραπευτής — pessimus administer.

И.

- ИЗАНЕВАТИ**, vb. διαχεῖν — diffundere.
ИЗНЕМАНИК (сръдцемя, очесемя), n.
 ἀνατομή, ἐξόρυξις — effossio.
ИЗЪВЪРАЖЕННИК, n. πίναξ — tabula.
ИЗЪРАВЕ'НЯТИ се, vb. ἐξισθῶναι —
 adaequari.
Израциеник, n. κίνησις — motus,
 inceptus.
ИЗЪСТОУПКИНЬ, adj. ἐκστατικός —
 attonitus.
ИСПОВ'ДАТЕЛЬНО, adv. ὁμολογουμέ-
 νως — sine controversia.
ИСТРЪЗАНИК, n. ἐκρίζωσις — excussio
 (evulsio).
Исхълѣставати, vb. ἀφεῖναι — dimi-
 sisse.

К.

- Каниклик**, m. κανίχλιος — caniclio
 praefectus.
Кармилоуѣ, adj. a geogr. Καρμήλ —
 Carmelus.
Квѣсторникъ, adj. a κοιάστωρ — quaes-
 tor.
Комитъ, f. κομήτης — stella comata,
 cometa.
Конкѣтчѣнѣ, adj. ἐπιήλατος — equi-
 tabilis.
Красноуѣразѣнѣ, adj. ὡραιόμορφος —
 forma speciosus (lucidissimus).
Кръстоподоуѣнѣ, adv. σταυροειδῶς —
 in formam crucis.
Къзнѣ, f. μηχανή — machinatio, con-
 silium.
Къзнѣство, n. ἐπιβλή — insidiae.
Къснитѣлѣнѣ, adv. διαρκῶς — prope,
 sufficienter.

Λ.

- Ληхонимѣчскѣ**, adj. πλεονεχτικός —
 avarus.
Λишнѣтелѣ, m. ἀποστερητής — frau-
 dator, infitiator, qui privat.
Λογча, (люча), f. μαρμαρυγή — splen-
 dor, fulgor.
Λѣгѣконѣрауѣнѣ, adj. κουφογνώμων —
 levi animo (vir).
Λѣжисложѣнѣ, adj. ψευδεπίπλαστος —
 fictus, simulatus.
Λѣчѣба, f. φάρμακον — medicamen-
 tum.
Любожнѣотѣнѣ, adj. φιλόζωος — vi-
 tae cupidus.
Любѣвѣ, f. πόθος — amor.
Любоимѣнѣство, n. φιλοχρηματία —
 avaritia.
Любопраздѣствѣнѣ, adv. φιλέορτως,
 ab adj. φιλέορτος — qui amat dies
 festos.
Любопрѣти се, vb. φιλονεικεῖν — ri-
 xari.
Любѣчѣстнѣнѣ, adv. φιλοτίμως — stu-
 dio honoris, ambitiose, comiter.

Μ.

- Магистръ**, m. μάγιστρος — magister
 (officiorum — in palatiis imperato-
 rum).
Μαλοслоуѣ, m. μικρολόγος — brevi-
 loquus.
Μαριамѣ, f. propr. Μαριάμ — Ma-
 ria.
Μαρίνηнѣ, adj. a pr. Μαρία — ma-
 rianus.

Ματροπολιτικῶς, m. μητροπολίτης — qui metropoli praeest.

Μερῶς, f. geogr. Μερῶς — Μαγα.

Μιμωχῶς, n. παραδρομή — cursus, transitus.

Μινοπολιτικῶς (βλ. μινοπολιτικῶς); n. πολυπραγμοσύνη — curiositas, inquisitio.

Μινοπολιτικῶς (βλ. μινοπολιτικῶς), vb. πολυπραγματεῖν — sollicite inquirere.

Μινοπολιτικῶς, vb. πολυπλασιάζειν — multiplicare.

Μινοπολιτικῶς, vb. πολυπλασιάζειν — multiplicare.

Μολιτικῶς, m. ικέτης — supplex.

Μολιτικῶς, m. σῆς — tineas.

Μωϋσῶς, adj. a pr. Μωϋσῶς — Μωϋσῶς — Moyses.

Μωϋσῶς, f. ἀντίδοσις — retributio.

N.

Ναβουχοδονοσορῶς, n. pr. Ναβουχοδονοσορ — Nabuchodonosor.

Ναδῶς, vb. κατακρατεῖν — dominari.

Ναζαρετικῶς, adj. a ναζωραῖος — nazaraeus.

Νασιτικῶς, vb. ἐνδυναστεύειν — regnare, auctoritate obtinere.

Νεβελῶς, adv. ἀπλάνως — sine errore.

Νεβελῶς, n. ἀφιλοδεία — impietas.

Νεβελῶς, vb. καταφρονεῖν — contemnere.

Νεβελῶς, m. δυσσεβέστατος — impiissimus.

Νεβελῶς, n. ἀσέβεια — impietas.

Νεδοτικῶς, adj. ἀνόνητος — inutilis.

Νεδοτικῶς, adj. ἀνένῃς — ignavus.

Νεδοτικῶς, n. ἀμνησικαχία — injuriae oblivio.

Νεδοτικῶς, adj. ἀνόνητος — inanis, inutilis.

Νεδοτικῶς, adj. ἀπρεπής — indecens, indecorus.

Νεδοτικῶς, adj. ἀσυντελής — imperfectus, qui non conferat.

Νεδοτικῶς, n. ἀκροβυστία — praeputium.

Νεδοτικῶς, vb. ἀγνοεῖν — ignorare.

Νεδοτικῶς, adv. ἀμέσως — sine medio, immediate.

Νεδοτικῶς, adj. ἀνύποιστος — intolerabilis, non ferendus.

Νεδοτικῶς, adj. ἀψαυστος — intactus.

Νεδοτικῶς, adj. ἀταπείνωτος — sublimis.

Νεδοτικῶς, adv. ἀναντιρρήτως — citra controversiam.

Νεδοτικῶς, adv. ἀσυγκρίτως — sine ulla comparatione.

Νεδοτικῶς, adv. ἀσυγκρίτως — singulariter, sine comparatione, citra comparationem.

Νεδοτικῶς, adj. δυσμετάδοτος — qui aegre impertit, in dando parcissimus.

Νεδοτικῶς, adv. ἀτενῶς — assidue.

Νεδοτικῶς, adj. ἄστατος — instabilis.

Νεδοτικῶς, adj. a pr. Νεφθαλείμ — Nephthalim.

Νεδοτικῶς, m. pr. Νεφθαλείμ — Nephthalim.

Νικηφόρος, m. gr. Νικηφόρος — Nic-
cerphorus.

Νοσηνικ, n. Ψορά — munificentia.

Νιγκος, pron. poss. αὐτοῦ — ejus.

O et U.

Οὐβελμρῆτιτι σε, vb. ἀπαθανατισθῆ-
ναι — immortalis fieri.

Ὠβιδῆνιτι, vb. ἄδικεῖν — nocere (inju-
riam facere).

Ὠβελγοδῆτοβαν, adj. κεχαριτωμέ-
νος — gratus.

Ὠβητῆλ, f. καταγώγιον — habitacu-
lum.

Ὠβησταεατι, vb. ἀστράπτειν — splen-
dore emittere.

Ὠβραῖνικ, n. σχηματισμός — sche-
matismus, figuratio.

Ὠβελνοβενικ, n. ἐγκλημα — crimen.

Ὠβημεπολῆν, adj. κοινωφελής —
omnibus utilis.

Ὠβελμῆν, adv. συλλήβδην — com-
prehensim, summatim.

Ὠβρετνικ ὀστροβ, m. pl. κυκλάδες
νῆσοι — cyclades insulae.

Ὠβρινοβελῶβενικ, n. λεκανομάντεια —
divinatio e pelvi.

Ὠβελσνιτι, vb. οὐρανοῦν — terram
in coelum mutare.

Ὠβελνικ, n. φλογισμός — combustio.

Ὠβηκνικ, adj. a geogr. Ὀψίχιον —
Opsicium.

Ὠβηποβενικ μῆλν, n. συμπάθεια —
compassio (Adj. μῆλν — ἐλεεινός —
miserabilis).

Ὠβελν, adv. ἀπὸ ἐσπέρας — a ves-
pere.

Ὠβελνικ, n. ἀποκοπή — abscissio.

Ὠβηβελν, vb. μελαίνειν — nigrare.

Π.

Πατριάρχ, m. ἀρχιερεύς — ponti-
fex maximus.

Παχελστέλν, adj. ὑπερφυής — na-
turae modum excedens.

Πισαν, adj. γραπτός et γραφείς —
scriptus (facie inscriptus).

Πλινδ, m. πλίνθος — later.

Παλτιν ραζδακμοκ — κυοφορῶμενον,
a vb. κυοφορέω — in utero fero.

Παλτωβραβν, adj. σαρκμοιόμορ-
φος — in carne similis.

Παλτοβελν, m. σαρχοφόρος — car-
ne indutus.

Ποβελν, adj. μείζων — major, am-
plior.

Ποβελντελν, adv. προστακτικῶς —
imperative, imperando.

Ποβελν, adv. περισσῶς — abunde.

Ποβελν, adv. καθ' ἐκάστην — quoti-
die.

Ποβελν, adv. μείζονως — magis.

Ποβελν, adv. χαλεπώτερον — mise-
rabilius.

Ποβελν, m. κατόρυξ — defossus.

Ποβελν, adj. ἐναγώριος — mili-
tans, certaminum studiosus.

Ποβελν, n. ὑποθήκη — consi-
lium.

Ποβελντελν, adj. pl. τὰ ἐντάφια —
linthea (funeralia).

Ποβελν, n. τὸ βιώσιμον — vitale
(vivendum).

Ποβελντελν, adj. καρτερικός — pa-
tientia praeditus, patiens.

Ποβελν, adj. ἐπίγειος — terres-
tris.

Ποβελν, adj. προσχυνητός — adora-
bilis, adorandus.

Πομιλωανник, n. συμπάθεια — com- passio.	Προστιраник, n. ἀνάτασις — exten- sio.
Πομного, adv. πλείον et πλείστον — magis et plurimum.	Προτηковразник, n. ἀντιτυπία — du- rities.
Ποпреславєно, adv. παραδοξότερον — mirabilius.	Πρєкозлочачельный, adj. ἀρχέκακος — auctor seu origo malorum.
Πορочевати, vb. μηνύειν — nuntiare.	Πρєкопастыр, m. ἀρχιεποιήν — pri- marius pastor.
Πостъ, m. τεσσαρακοστή — quadra- gesima (quadragesimale jejunium).	Πрєдъвити, vb. προϋπάρχειν — prae- venire.
Ποстыничство, n. ἀσκησις — exer- citia (et νηστεία).	Πрєдъградникъ, m. πρωτοπολίτης — princeps (civitatis).
Πотрѣвкник, n. ἐξαφάνισις — eversio.	Πрєдъзназнаменати, vb. προσημαί- νειν — ante significare, portendere.
Ποутврѣждати, vb. ἐπιβεβαιοῦν — confirmare.	Πрєдънарицати се, vb. προαναγορεύεσ- θαί — praeominari.
Πразногласник, n. κενοφωνία — gar- gulitas, sermo vanus.	Πрєдъповелѣвати, vb. προτρέπειν — provocare.
Πрациати, vb. συμπαθεῖν — compati.	Πрєдърѣжєвати (κзыкы), vb. κρατεῖν — subjugare (imperio).
Πривлизъ, adv. πλησίον — prope, juxta.	Πрєдъпосовникъ, m. πρόμαχος — pro- pugnator.
Πρικладнѣ, adv. καταλλήλως — con- venienter.	Πрєдъприкти, vb. προκαταλαμβάν- ειν — anticipare, praeoccupare.
Πρικладъство, n. ἀναλογία — pro- portio (comparatio).	Πрєдъприктик, n. πρόληψις — praeoc- cupatio.
Πрилогъ, m. μόλυσμα — macula.	Πрєдъсѣргѣшати, vb. προαμαρτάνειν — antepeccare.
Πривѣщєныкъ, m. κοινωνός — so- cius (particeps).	Πрєдътеченик, n. προδρομή — prae- cursus.
Πριпрокъ, m. ἀφορμή — argumentum, auxilium, opportunitas.	Πрєдъоудрѣжати, vb. προκατέχειν — praeoccupare.
Πрирокъ, m. ἀναβολή — tergiversatio (cognomen).	Πрєдъхранєник, n. προφυλαχή — excubiae.
Πрисъноживотънь, adj. αἰῖζωος — vi- tae perennis, semper vivens.	Πрєзираник, n. παράβασις — trans- gressio.
Πрисъноненавистъныкъ, m. αἰεὶ φθο- νῶν — qui semper invidet.	Πрѣизлишти, vb. ὑπερχεῖν — redun- dare, superfundere.
Πриктилице, n. δίσκος — receptacu- lum, vas.	Πрѣимѣньство, n. ὑπεροχή — excel- lencia.
Προдавница, f. πρατήριον — forum.	
Πрозрачъство, n. ὑμήν — membrana (pellicula).	
Προνсходъ, m. πρόοδος — processio (exitus).	

Πρῆμιμῆτι, vb. ὑπερέχειν — superare.

Πρῆμιχίτι σε, vb. μεταβάλλειν — mutari.

Πρῆνωτῆς, m. πάππος — avus.

Πρῆποςλογῶσθαι, vb. καταφρονεῖν — spernere, contemnere.

Πρῆσказати, vb. μεθερμηνεύειν — interpretari.

Πρῆχοδῆς, adv. μεταβατικῶς — transitive.

Πρῆποδаник, n. μετάδοσις — communicatio.

Πρῆςπερῶσῆς, adj. ὑπερτελής — plus quam perfectus (exoriens super).

Πρῆςμεῖτοσθαι σε, vb. μεταβδλεῦσθαι — consilium mutare.

Πρῆκμανικ, n. διάλειμμα — interstitium.

Πῆσῆνιцολишик, n. σιτοδεία — penuria rei frumentariae.

Πῆσῆνιцопродавецъ, m. σιτοπώλης — renditor frumenti.

Πῆσῆνιцоприкѣтик, n. σιτοδοχεῖον — horreum.

Πῆσεχοждение, n. πεζοπορία — pedestre iter.

Ρ.

Ραβῆς, adj. οἰκετικός — famularis, servilis.

Ρανῆς, adv. μάστιγι — verberatione.

Распореник, n. ἀνατομή — sectio.

Раскакати, vb. σκορπίζειν — dissipare.

Ризоовнажителъ, m. λωποδύτης — fur vestium (qui vestimentis exuit et spoliat).

Роуковъзложеник, n. χειροτονία — ordinatio.

Θ.

Θαμοβιτῆς, adv. αὐτομάτως — sponte.

Θεοκροδῆς, adj. ὁμογενής — ejusdem generis.

Θεῖτλοσθαι σε, — vb. φαιδρύνεσθαι — exhilarari et λαμπρύνεσθαι — illustrari, clarescere.

Θεῖτλοσῆς, adv. τηλαυγῶς — clare, splendorem late spargendo.

Θεῖτῆς, n. λαμπτήριον — lux.

Θεσιπῆνοначелник, n. ιεραρχία — gubernatio sanctorum.

Θεδεκία, n. pr. Σεδεκία — Sedecia.

Θηγελῆς, m. σύγκελλος — syncellus.

Θιδонῆς, adj. a geogr. Σίδων — Sidon.

Θικκλῆς, f. geogr. Σικελία — Sicilia.

Θловесῆς, adj. λογικός — ratione praeditus.

Θловосъ прикѣмници, plur. ἀκροατήριον — auditorium.

Θложеник, n. σύνθημα — symbolum, (compositum, signum, sigillum).

Θповѣстъ, f. δῆγημα, ἱστορία — narratio, historia.

Θповѣстῆς, adj. ἱστορικός — historicus.

Θтадо, n. κληῖρος — haereditas (collegium eorum, qui sacris funguntur).

Θтрадалъчество, n. ἄδλησις — certamen.

Θтражῆς, adj. τῆς βεγλας — vigil.

Θтрана, f. χώρα — dignitas, honos (locus et regio).

Θтражѣти, vb. ἐπιζεῖν — exulcerare.

Θтыкмасти, vb. παρισθῆναι — aequiparare.

Θтѣна, f. πύργος — turris (= πύργος).

Θούδα, m. δίκη — jus, judicium.	Ἐποεΐδοεσθαι, vb. ἀπαγγέλλειν — confiteri, narrare.
Θούλις, f. πλῆκτρον — flagellum.	Ἐποσπῆεσθαι, n. συνεργία — auxilium, cooperatio.
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, m. ἀντίπαλος — hostis.	Ἐπρωλεσθαι, vb. συνέλκειν — contrahere.
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, adj. ἀντίστροφος — eversus.	Ἐπρωλεσθαι, vb. συγκαλεῖν — convocare, congregare.
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, n. ἀντιπάθεια — dissensio.	Ἐπρωλεσθαι, vb. ἐγκαταμιγνύναι — se admiscere.
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, n. εἰκαισμοδία — vaniloquentia.	Ἐπρωλεσθαι, n. σύμπτωμα — eventus, casus.
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, vb. προσαυξάνειν — adaugere.	Ἐπρωλεσθαι, vb. συμφωτίζειν — collustrare, simul illuminare.
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, vb. συνασχιρᾶν — salire.	Ἐπρωλεσθαι, vb. συνδοξάζειν — concelebrare.
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, n. συνεισφορά — collatio.	Ἐπρωλεσθαι, adj. ἐναντιωματικός — adversativus.
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, vb. συνεισιέναι — introire, simul ingredi.	Ἐπρωλεσθαι, m. συμμεριστής — particeps.
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, m. σύσκηρος — contubernalis.	Ἐπρωλεσθαι, vb. συμμερίζειν — participare.
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, f. σύσκηρος — contubernalis.	Ἐπρωλεσθαι, vb. μεταπήγνυσθαι — concreescere.
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, vb. συνανίστασθαι — surgere, una surgere.	Ἐπρωλεσθαι, vb. συγκροτεῖν — compingere.
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, vb. συνανιστάναι — consurgere, resurgere.	Ἐπρωλεσθαι, n. σύστημα — agmen.
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, vb. συνάδειν — concipere.	Ἐπρωλεσθαι, adj. ἐνυπόστατος — substantialis.
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, vb. κατασήμεσθαι — computrescere.	Ἐπρωλεσθαι, adv. συνδρόμως — unacurrando.
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, n. σύμπνοια — conspiratio.	Ἐπρωλεσθαι, vb. στενοχωρεῖν — angustare.
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, n. ἀποθήκη — arca.	Ἐπρωλεσθαι, n. σπορά — sementis.
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, m. ταμιούχος — dispensator.	
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, vb. νύσσειν — compungere.	
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, n. συμμορφία — conformatio (similitudo).	
Θυπρωτικὸς ὠβριότης, m. συνασπιστής — com-milito.	

T.

Τανεινικός, m. συμμύστης — initiat.
Τανεινός, adv. μυστικῶς — mystice.

Ταμνῆς, adj. μυστηριώδης — mysticus, arcanus.

Τάσσει, vb. τήκειν — conficere, liquefacere.

Τεζέβντι, vb. ἐρίζειν — contendere.

Τιβεριάδσκъ, adj. a geogr. Τιβεριάς — Tiberias.

Τιμбаниствовати, vb. τυμπανίζειν — tympanum pulsare.

Τηρῆς, adj. a geogr. Τύρος — Tyrus.

Τριζνικνικъ, n. ἄθλον — certamen (aerumna).

Τροухланство, n. σηπεδών — caries.

ΟΥ.

Ουβѣжденикъ, n. προτροπή — auxilium (exhortatio).

Ουδιца, f. ἄρδρέμβολα — tormenta, equuleus.

Ουдобренникъ, n. ἐγκαλλώπισμα — ornamentum.

Ουκротѣвати, vb. ἐξημεροῦν — conciliare.

Ουлишитель, m. ἀποστερητής — fraudator, infitiator (qui privat).

Ουμънивати се, vb. ἐλαττοῦσθαι — diminui.

Ουμънкннѣ, adv. ἐλάττων — minus.

Ουството, vb. οἰκονομεῖν — gubernare, constituere.

Ουтеарънѣши, adj. comp. κοσμιώτερος — speciosior (elegantior).

Ουхъицреникъ, n. ῥαδιοῦργημα — vafritia.

Φ.

Φаранъ, m. geogr. Φαράν — Pharan.

Χ.

Χаранῆς, adj. a geogr. Χαῤῥάν — Haran (Charan).

Χορνῆς, m. geogr. Χωρήβ — Oreb (Horeb, Choreb).

Χρανντι, vb. ἐπιμελεῖσθαι — curare.

Χογдъ, adj. ἀμυδρός (de oratione) — obscurus.

Χοгдожнъ, adj. ἐπιτήδειος — aptus, idoneus.

Ч.

Чародѣистеникъ, n. ἐπαοιδία — incantatio.

Чловеколюбиво, adv. φιλανθρώπως — humaniter, clementer.

Чловеконенавистникъ, n. μισανθρωπία — odium hominum.

Чревоболѣзньнъ недогъ, m. δυσεντερία — dysenteria (intestinatorum tormina).

Чревоѣсениъ, adj. γαστρίμαργος — gulosus, cibi avidus.

Чъстословникъ, n. σεμνολόγημα — dictum grave, ac magnificum.

Ш.

Шъствѣникъ, m. ὁδοιπóρος — viator.

И.

Иъствѣнѣ, adv. σαφῶς — manifeste.

Иростъ, f. μανία — vesania.

I6 et 6.

ΙΕΥΧΑΙΤΗΣΚΗ, adj. a geogr. *Εὐχάιτα* —
Euchaita.

ΙΕΔΙΝΟΗΜΕΝΗΣΤΕΟ, n. *ὁμωνυμία* — no-
minis communitas.

ΙΕΔΙΝΟΚΟΛ'ΕΝ'ΗΝΗ, adj. *ὁμόφυλος* —
ejusdem gentis.

ΙΕΔΙΝΟΡΑΒΨΗ, adj. *ὁμόδουλος* — con-
servus.

ΙΕΔΙΝΟΧΗΣΤΗΝΗ, adj. *ἐμότιμος* — pari
dignitate.

ΕΛ'ΛΑΔ'ΣΚΗ, adj. a geogr. *Ἑλλάς* —
Hellas.

ΙΕΝΗΓΟΡΨΗ, m. *ἐγκόλπιος* — theca
sanctorum reliquias aut vivificae
crucis particulas continens.

ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜΟΨΗ, adj. a geogr. *Ἱερου-
σαλήμ* — Hierosolyma.

ΕΡΜΟΝΗΣΚΗ, adj. a geogr. *Ἑρμών* —
Hermón.

ΕΔΕΡΗΣΚΗ, adj. *αιθέριος* — aetherius.

Θ.

ΘΑΒΩΡΗΣΚΗ, adj. a geogr. *Θαβώρ* —
Thabor.

ΘΕΣΒΕΝΤ'ΕΝΗΝΗ, m. *Θεσβίτης* — thesbi-
tes.

ΘΕΟΔΩΡΑ, f. pr. *Θεοδώρα* — Theodora.

ΘΕΩΚΤΗΣΤΗ, m. pr. *Θεόκτιστος* — The-
octistus.

ΘΕΟΦΑΝΗ, m. pr. *Θεοφάνης* — Theo-
phanes.

ΘΕΟΦΙΛΟΨΗ, adj. a pr. *Θεόφιλος* —
Theophilus.

ΘΕΟΦΙΛΗ, m. v. s.

Славянскія глоссы у Исаака-бенъ-Моисея изъ Вѣны въ его сочиненіи Орь-Заруа.

Средневѣковая еврейская литература, увидѣвшая свѣтъ въ различныхъ концахъ Азіи, Африки и Европы, даетъ обильный матеріалъ для исторіи культуры всѣхъ тѣхъ странъ, гдѣ появились различные произведенія. Конечно, всѣ эти историческія, географическія, бытовые и т. п. свѣдѣнія даются не специально, а большею частью совершенно вскользь, мимоходомъ. Такъ, у нашего автора Исаака Орь-Заруа мы находимъ тамъ и сямъ свѣдѣнія о крестовыхъ походахъ, о различныхъ способахъ приготовления сыра въ Нарбоннѣ и въ Богеміи, о приготовленіи консервовъ, о различныхъ мѣрахъ вѣса, о путяхъ сообщенія, о цѣнахъ и способахъ купли и продажи мяса, овощей и другихъ продуктовъ въ Вѣнѣ, Богеміи, о способѣ постройки домовъ въ Вѣнѣ и т. д.

На ряду съ подобными свѣдѣніями, имѣющими интересъ для исторіи культуры, мы находимъ у средневѣковыхъ еврейскихъ авторовъ обильный филологическій матеріалъ.

Дѣло въ томъ, что различные еврейскіе средневѣковые комментаторы Библии и еще больше кодификаторы, комментаторы и суперъ-комментаторы Талмуда, объясняя какое-либо трудное слово, прибѣгаютъ къ языку той страны, гдѣ они живутъ. Такимъ образомъ, мы имѣемъ массу французскихъ и нѣмецкихъ глоссъ у еврейскихъ авторовъ XI, XII и XIII вѣковъ¹⁾.

Что касается славянскихъ глоссъ, то мы ихъ иногда встрѣчаемъ не только у авторовъ, жившихъ въ славянскихъ странахъ или нѣмецкихъ странахъ со славянскимъ населеніемъ, но и у такихъ, которые жили въ Италіи, Франціи или Германіи [какъ, напр., р. Гершомъ-б.-Іегуда Маоръ га-Гола, р. Соломонъ-б.-Исаакъ (или Раши), р. Натанъ-б.-Іехіель изъ Рима, р. Эліэзеръ-б.-Натанъ, р. Іосифъ-бенъ-Шимонъ Кара]. Это объясняется торговыми сношеніями евреевъ Восточной и Западной Европы и еще въ большей степени тѣмъ, что къ вышеупомянутымъ великимъ

1) Европейскіе ученые новѣйшаго времени много занимались собираніемъ и объясненіемъ этихъ французскихъ и нѣмецкихъ глоссъ, представляющихъ очень важный матеріалъ для исторіи французскаго и нѣмецкаго языковъ. По разработкѣ французскихъ глоссъ очень много сдѣлалъ членъ Парижской академіи наукъ Арсенъ Дармстетеръ.

еврейскимъ ученымъ и авторитетамъ стекались ученики со всѣхъ странъ и концовъ Европы, въ томъ числѣ и изъ славянскихъ странъ.

Болѣе чѣмъ у другихъ, мы находимъ славянскихъ¹⁾ глоссы у Исаака-бенъ-Моисея изъ Вѣны (приблизительно 1200—1270 года) въ его сочиненіи Оръ-Заруа.

Біографическія данныя о нашемъ авторѣ²⁾ довольно скудны; они черпаются главнымъ образомъ изъ самого его произведенія «Оръ-Заруа», представляющаго собой родъ комментарія или компендіума къ Талимуду.

Вспоминая свое дѣтство, Исаакъ-бенъ-Моисей говоритъ:

«Помню, когда былъ ребенкомъ, я видѣлъ изображенія различныхъ птицъ на стѣнахъ синагоги въ Мейссенѣ (Meissen)». Значить, дѣтство свое онъ провелъ въ Мейссенѣ. Говоря о Саксоніи, онъ прибавляетъ «въ нашемъ государствѣ». По обычаю того времени, еще будучи молодымъ человекомъ, онъ изъ жажды къ знанію отправляется въ различные города учиться у тогдашнихъ знаменитостей. Такъ какъ въ то время Богемія уже славилась знаменитостями въ области еврейской науки, то нашъ авторъ остается тамъ нѣкоторое время, и въ своемъ сочиненіи онъ съ большимъ уваженіемъ упоминаетъ своихъ учителей въ Богеміи (Яковъ-бенъ-Исаакъ га-Лабанъ въ Прагѣ, Эліэзеръ-бенъ-Исаакъ, Авраамъ-бенъ-Азріель³⁾ и Исаакъ-бенъ-Мардехай въ Прагѣ). Далѣе мы его видимъ въ Регенсбургѣ, Шпейерѣ, Боннѣ, Вюрцбургѣ и во Франціи: въ Парижѣ и Провансѣ. Въ своемъ произведеніи Оръ-Заруа онъ упоминаетъ и ссылается при рѣшеніи различныхъ религіозныхъ вопросовъ на многочисленныхъ своихъ учителей и другихъ ученыхъ въ вышеупомянутыхъ городахъ.

Время посѣщенія или пребыванія его въ этихъ городахъ въ хронологическомъ порядкѣ еще не установлено⁴⁾.

Дольше всего нашъ авторъ жилъ въ Вѣнѣ, отчего и называется «р. Исаакъ изъ Вѣны» или же по имени своего сочиненія «р. Исаакъ Оръ-

1) Въ средневѣковой еврейской литературѣ славянскій языкъ носитъ названіе «ханаанскаго», а славянскія страны — «страна Ханаанъ». На это впервые обратилъ вниманіе извѣстный еврейскій ученый Цунцъ, положившій основаніе научной разработкѣ еврейской исторіи и исторіи еврейской литературы. См. его примѣчанія къ *Itinerary of Benjamin of Tudela* ed. Asher. London. 1840. Т. II-ой, стр. 226—229. и Zunz, *Gesammelte Schriften* III, 83 и его же *Die Ritus*, стр. 72.

2) Н. Gross. «R. Isaak b. Mose Or Sarua aus Wien» въ «*Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*» 1871 годъ, 248 сл. и I. Wellesz «Isaak ben Mose Or Sarua» въ этомъ же журналѣ за 1904 годъ.

3) У Авраама-бенъ-Азріеля имѣются также славянскія глоссы. См. I. Perles «Das Buch Arûgath hâ-bowem des Abraham ben Asriel» (Anhang II: Altböhmische Glossen) въ «*Monatschrift f. Gesch. und Wiss. d. Judenth.*» 1877 годъ и Prof. Kaufmann въ «*Magazin für Jüdische Geschichte und Litteratur*» за 1886 годъ (Томъ XIII), стр. 129—160.

4) Извѣстный еврейскій ученый р. Меиръ изъ Ротенбурга называетъ нашего автора своимъ учителемъ въ Вюрцбургѣ; а это могло быть около 1240-го года. Въ Парижѣ онъ былъ около 1215—1217 года.

Заруа». Относительно своего пребывания въ Венгріи онъ говоритъ (стр. 101а I-го тома Оръ-Заруа): «я авторъ отправился въ землю агарянъ¹⁾ въ Буданъ и Остригомъ (בדאנא אסטריגום), гдѣ имѣются теплые источники»... Буданъ означаетъ Будапештъ, а Остригомъ — славянское названіе венгерскаго города Гранъ.

Говоря о славянскихъ странахъ, онъ иногда выражается: «... мы во вѣсѣхъ нашихъ мѣстахъ въ странѣ Ханаанъ»... Приводя славянское слово, онъ обыкновенно прибавляетъ «на языкѣ ханаанскомъ», но изрѣдка встречаемъ вмѣсто этого: «то, что мы называемъ» или «на нашемъ языкѣ, языкѣ ханаанскомъ». Это указываетъ на то, что нашъ авторъ, будучи родомъ изъ Богеміи или Саксоніи, населеніе которой было въ то время славянское, считалъ своимъ роднымъ языкомъ славянскій, который у него, какъ и у всѣхъ евреевъ тѣхъ странъ, былъ разговорнымъ языкомъ. Наконецъ, Вѣна, гдѣ онъ долго прожилъ, была также издревле населена славянскими племенами *Вендами*, на что еще указываетъ латинское названіе Вѣны *Vindobona*.

Что касается его сочиненія «Оръ-Заруа», то оно все время оставалось въ рукописи и издано лишь въ послѣдней половинѣ прошлаго столѣтія: I и II томы въ Житомирѣ въ 1862 году, III-ій томъ въ Іерусалимѣ въ 1887 году и IV-ый въ Іерусалимѣ въ 1890 году.

По выходѣ въ свѣтъ первыхъ 2-хъ томовъ Цунцъ помѣстилъ по этому поводу библиографическую замѣтку въ «Hebräische Bibliographie» Steinschneider'a, томъ VIII (1865 годъ, стр. 3), гдѣ онъ, между прочимъ, указалъ, что тамъ имѣется болѣе 25-ти славянскихъ словъ.

Славянскія глоссы первыхъ двухъ томовъ приведены въ статьѣ А. Я. Гаркави «Объ языкѣ евреевъ, жившихъ въ древнее время на Руси, и о славянскихъ словахъ, встречаемыхъ у еврейскихъ писателей», напечатанной²⁾ въ «Трудахъ Восточнаго отдѣленія Императорскаго археологическаго Общества» за 1865 годъ. Гаркави приводитъ 28 славянскихъ глоссъ изъ первыхъ 2-хъ томовъ Оръ-Заруа. Ниже мы даемъ 7 славянскихъ глоссъ изъ первыхъ 2-хъ томовъ, которыя у А. Я. Гаркави не имѣются, затѣмъ славянскія глоссы III-го и IV-го тома Оръ-Заруа и, наконецъ, пытаемся объяснить нѣкоторыя глоссы, которыя у А. Я. Гаркави отмѣчены вопросительнымъ знакомъ.

1) Въ средневѣковой еврейской литературѣ Венгрія часто называется «страна агарянъ» (אגריא ארץ), хотя у нашего автора мы встречаемъ также названіе «Унгарія (Унгарія)»:..... «а тѣ соленныя рыбы, которыхъ привозятъ изъ Унгаріи (אגריא ארץ)».... (Оръ-Заруа т. I, стр. 141а).

2) Вышло также отдѣльной книжкой на еврейскомъ языкѣ: «Die Juden und die slavischen Sprachen». Wilna 1867.

I. גלעזт = глезт, голезт чешск. holeň, польск. goleń, русск. го-лень, церковн.-славянс. голѣнь, глезнѣ.

На страницѣ 185а I-го тома Оръ-Зруа талмудическое слово иствира (אטוירא) объясняется слѣдующимъ образомъ: «..... а сапогъ этотъ долженъ быть настолько высокъ, чтобы покрывать иствира, что называется на ха-наанскомъ языкѣ глезт». Слово иствира означаетъ голень. Извѣстный комментаторъ Талмуда р. Соломонъ Ицхаки, или Раши (1040—1105) переводитъ иствира французскимъ словомъ cheville, которое означаетъ голень. Такимъ образомъ, приведенная глосса глезт или голезт представляетъ собою или испорченное церковно-славянское слово глезнѣ, или въ XIII вѣкѣ на какомъ-либо славянскомъ нарѣчїи существовало слово голезт ¹⁾.

II. פתא = пта, чешск. pata, польск. pięta, русск. пята.

Тамъ же (на той же стран.): «..... а башмакъ (сапогъ), который не имѣетъ 'акеб (еврейск. אקעב), — на иностранномъ языкѣ шол (sole), а на ханаанскомъ языкѣ пта, — и только противъ конца пальцевъ имѣетъ кусо-чекъ кожи, о которую опираются при ходьбѣ»..... —

III. במבילנא = бмвилна (бамвелна), чешск. bavlna, польск. ba-
wełna, нѣмецк. Baumwolle.

На страницѣ 18а II-го тома Оръ-Зруа: «..... мы дѣлаемъ нити для субботнихъ свѣчей изъ хлопчатой бумаги, что называется на иностранномъ языкѣ котон (coton), а на нашемъ языкѣ, языкѣ ханаанскомъ — бмвилна».

IV. קוועטנע ווינע = квити вицц (кветни вецц), чешск. květný
věnec, польск. kwiatny (kwiatny) wieniec.

На страницѣ 186 II-го тома Оръ-Зруа читаемъ: «..... Я зналъ одного еврея изъ Вормса, старика могильщика, по имени рабби Бунимъ, отъ котораго я слышалъ, что онъ, идя однажды рано утромъ въ синагогу, увидѣлъ сидящаго предъ синагогой человѣка, на головѣ у котораго вѣнецъ изъ травъ, что называютъ цпл (цфл)?, а на ханаанскомъ языкѣ — квити вицц (кветни вецц)»..... Слово квити (кветни) существуетъ въ чеш-скомъ и польскомъ языкахъ и означаетъ *цѣтнѣй*. Что же касается слова вицц (вецц), то это, какъ мы полагаемъ, испорченное винц (венц), т. е. вѣнецъ, по-чешски věnec, по-польски wieniec.

V. לוד = лод, чешск. led, польск. lód, русск. ледъ.

На стран. 30а II-го тома Оръ-Зруа объясняется еврейское слово барад (ברד): «что на иностранномъ языкѣ называется глца (glace), а на ханаанскомъ языкѣ — лод».

VI. שטולצי = штолци (столиц), Чеш. stolice? польск. stolce?

1) Въ дрвн. чешск. яз. hlezo, а и hlezen, зна см. Gebauer Slov. Stč. I. 1903. Ред.

На стр. 42 а. первого тома Оръ-Заруа: «..... если отняты (отрѣзаны) обѣ ноги, то соединяютъ два костыля, — что называется штолци (столци), а на иностранномъ языкѣ инкш (испорчен. французск. échasses) — которые человекъ кладетъ подъ мышки и привязываетъ къ бедрамъ», и тамъ же, нѣсколько дальше, читаемъ: «..... ишкина (échasses), съ которыми ходятъ въ глинистомъ мѣстѣ, это то, что мы называемъ штолци (столци)».

VII. נִגְוִיצִי = ногвици, чешск. pohavice, польск. pogawica (pogawka), срб. pogavica.

На стран. 127а II-го тома Оръ-Заруа объясняется талмудическое слово анфиля (אֲנִיפִילָא), передается ханаанскимъ словомъ ногвици. Анфиля означаетъ туфли.

VIII. יִשְׁנָפֵנִי = ишнапени (иснапени).

Въ Талмудѣ, трактатъ Баба-Меціа на страницѣ 616 читаемъ: «не творите кривды въ законѣ, въ мѣрѣ (длины), въ вѣсѣ и въ мѣрѣ жидкостей». Комментируя это мѣсто Талмуда, авторъ Оръ-Заруа говоритъ (стран. 48а трактата Баба-Меціа III-го тома): «..... въ мѣрѣ жидкостей, это значить, чтобы не наливать жидкость вспѣнивѣ (вскипятивѣ), — т. е. ишкума (éscume, écuime) на иностранномъ языкѣ, ишнапени (иснапени) на ханаанскомъ языкѣ, — что наполняетъ мѣру, когдаливаешь, а спустя нѣкоторое время (мѣра) оказывается неполной». Слово ишнапени (иснапени), очевидно, отъ корня пѣна, но намъ не ясна форма этимологически. Ниже встрѣчается также слово пѣна (пени).

IX. מוֹטִיקָא = мотика, чешск. motyka, польск. motyka, русск. мотыка.

На стран. 92б трактата Баба-Меціа III-го тома Оръ-Заруа талмудическое слово мара (מָרָא, греческ. μάργον, латин. марга, сирійское מַרְיָא) переводится французскимъ словомъ фишиур (современное франц. pioche) и ханаанскимъ мотика.

X. לֹפָטָא = лопта, чешск. lopata, польск. łopata, русск. лопата.

Тамъ же (на той же страницѣ) талмудическое слово збила (זְבִילָא) переводится — «пала (франц. pelle, итальянск. pala), а на ханаанскомъ языкѣ — лопта».

XI. כְּלָדָא = клада, чешск. kláda, польск. kłoda, церк.-слав. клада, русск. колода.

На стран. 38а IV-го тома Оръ-Заруа талмудическое слово садан (סָדָן) переводится нѣмецкимъ шток и ханаанскимъ клада.

XII. רֹשֶׁת = рошки, русск. рожки, чешск.? польск.? רֹשֶׁת = бнки чешск. baňka, польск. bańka, русск. банки (баньки).

На стран. 41б IV-го тома Оръ-Заруа: «..... инструментъ, который пускаетъ кровь между плечами, а на ханаанскомъ языкѣ рошки или бнки».

ХІІІ. קונביצי (קופיצי) = кунпици (купици) קונביצי (קוביצי) = кунбици (кубици).

На стран. 47а, 6, IV-го тома Оръ-Заруа вышеуказанныя слова приведены въ шести мѣстахъ какъ названія (деревянныхъ) сосудовъ для вина; каждый разъ приводятся и французскія названія этихъ сосудовъ юштш и кнш (т. е. jattes и chappés) и затѣмъ «а на ханаанскомъ языкѣ кунпици и кунбици» или «кубици и кунфици» или купици и кунбици. Вѣроятно, эти слова тождественны съ церк.-слав. купица, словин. kupisa, можетъ быть, съ русск. кубъ? кубышка?

XIV. גלובטיצי = главтици, чешск. hlavatice.

На стр. 53а IV-го тома Оръ-Заруа говорится о «компоштѣ»; латинскимъ словомъ composita (итальянск. composta) обозначаются всевозможные фрукты и овощи въ консервахъ: соленые, маринованные, засахаренные, прессованные и т. д. Нашъ авторъ говоритъ: «..... компошт, напримѣръ, тѣ главтици, въ которые не льютъ ни вина ни уксуса, какъ въ этомъ государствѣ, гдѣ ихъ варятъ и привозятъ на телегѣ продавать»..... Чешское hlavatice означаетъ капусту.

XV. פני = пени, чешск. pěna, польск. piana, русск. пѣна.

На стр. 64б IV-го тома Оръ-Заруа талмудическое слово уфъа (מִינֵי) передается ханаанскимъ пени, т. е. пѣна, чтò оно, въ дѣйствительности, и означаетъ.

XVI. מטל = митла, чеш. metla, польск. miotła, рус. метла.

На стр. 65б IV-го тома Оръ-Заруа: «..... на ханаанскомъ языкѣ митла, которою подметають.....».

XVII. סרובדקא = сровдка, чешск. syrovátka, польск. syrowatka, русск. сыворотка.

На стр. 71б IV-го тома Оръ-Заруа: «вода отъ (кислаго) молока — сровдка на ханаанскомъ языкѣ».

XVIII. שררובדא = ишкровда (искровда), церк.-славянск. скврда, русск. сковорода.

На стр. 76а IV-го тома Оръ-Заруа «..... желѣзная посудина, которою покрываютъ хлѣбъ, когда его пекутъ, — чтò называютъ ишкудра (échaudoir? chaudière?), а на ханаанскомъ языкѣ ишкровда (искровда).....» Здѣсь, надо полагать, имѣется въ виду нѣчто въ родѣ сковороды.

XIX. קרליקי = куклики קרליקי = мшиткин (мишиткин).

На страницѣ 51а I-го тома Оръ-Заруа: «..... хлѣбъ, приправленный пряностями, напримѣръ, то, что называютъ на ханаанскомъ языкѣ куклики или что называется на ханаанскомъ языкѣ мшиткин (мишиткин)»..... Эти оба слова у А. Я. Гаркави въ русскомъ и еврейск. изданіи оставлены

безъ объясненія и обозначены вопросительнымъ знакомъ. Намъ кажется, что слово куклики находится въ связи съ польскимъ словомъ *kukiełka*, которое обозначаетъ родъ булки; слово мшиткин (мишиткин), вѣроятно, обозначаетъ также родъ булочекъ или печенъ въ видѣ мышекъ, которыя еще и въ настоящее время называются мышки. Слово мшиткин (мишиткин), конечно, испорченная форма. Видно только, что въ основѣ лежитъ слово мышка (чешск. *myška*, польск. *myszka*).

XX. זָרֹפָּנָה = зпона, запона, чешск. *zárona* (*záronka*), польск. *zaropa* (*zaropka*), русск. запонка.

На стр. 39а II-го тома Оръ-Заруа: «не дозволяется носить (везти) въ субботу батъ-нефешъ, что называютъ на хаанаанскомъ языкѣ зпона, а на нѣмецкомъ вршпн». Это слово у А. Я. Гаркави не объяснено. Намъ кажется, что это слово вполне правильно объяснено у проф. А. Берлинера¹⁾ нѣмецкимъ словомъ «Füßspan».

Надо замѣтить, что трудное еврейское слово батъ-нефешъ, которое встрѣчается у пророка Исаи гл. III, переводится извѣстнымъ комментаторомъ р. Соломономъ Ицхаки (1040—1105) въ его комментаріяхъ къ Библии и Талмуду словомъ нушка, которое означаетъ ²⁾ застежку, или запонку. Очевидно, нашъ авторъ Исаакъ-бенъ-Моисей Оръ-Заруа объясняетъ еврейское слово батъ-нефешъ двумя словами (нѣмецкимъ и славянскимъ), которыя тождественны съ вышеупомянутымъ нушка. Слѣдовательно, приведенная имъ нѣмецкая глосса вршпн есть не что иное, какъ «Füßspan», а славянская зпона означаетъ запона или запонка, т. е. застежка.

XXI. זֶהַג = ушг (ошг), чеш. *ožeg*, польск. *ożog*, *ożeg*, рус. очагъ.

На стр. 152 b. II-го тома Оръ-Заруа переводится хаанаанскимъ словомъ ушг (ошг) еврейское תִּנּוּךְ (а не תַּנּוּר = тануръ, т. е. печь), означающее головень, или нѣчто въ родѣ кочерги или помела, чему вполне соответствуютъ чеш. *ožeg* и польск. *ożog*, *ożeg*.

И. Ю. Марконъ.

Берлинъ.
Январь 1906 г.

1) Prof. A. Berliner. «Aus dem Leben der deutschen Juden im Mittelalter». Berlin 1900. Стр. 67-ая: «Der Frauenmantel wurde oben an Halssaume durch einen Furspan» oder «Nuschke» (*nusca* im Althochdeutschen), zusammengehalten. Es war dies eine Vorstecknadel, zuweilen auch ein grosser, verzierter Ring, hinter welchem eine Nadel befestigt war. Den heutigen Brochen gleich, dienten solche Haftenadeln zuweilen auch als Schmuckstück; häufig waren sie so eingerichtet, dass man sie vermittle eines kleinen, aus Gold oder Silber gefertigten Schlüssels öffnet».

2) См. М. Landau «Marpe laschon» Odessa 1865, стр. 188—190, гдѣ слово нушка подробно объяснено.

Сверлижскіе отрывки.

I. ВВЕДЕНИЕ.

Сверлижскіе отрывки хранятся въ библіотекѣ Сербской Королевской Академіи (подъ № 63), куда они перешли изъ собранія рукописей Сербскаго Ученаго Дружства. Последнее получило ихъ въ даръ отъ извѣстнаго сербскаго этнографа М. Миличевича, который, путешествуя въ 1866 г. по восточной Сербіи, между прочимъ, посѣтилъ городъ (или точнѣе: его развалины) Сверлигъ (въ Княжевацкомъ окр., на правомъ берегу «Сверлижскаго» Тимока между селомъ Нишевцемъ и Варошью). Тамъ были ему переданы, по распоряженію окружного начальника Николаевича, нѣсколько пергаментныхъ листовъ Евангелія, найденныхъ при перестройкѣ одной старой церкви (въ 2½ часахъ пути отъ города), въ тронѣ епископа («у владычину столу»). Какъ видно изъ записи на одномъ изъ отрывковъ, по крайней мѣрѣ, 2 листа рукописи были написаны въ 1279 г. грамматикомъ Воисиломъ (онъ же Константинъ чтець), въ городѣ Сверлигѣ, гдѣ (или въ его окрестностяхъ) рукопись и пролежала до путешествія Миличевича почти шесть столѣтій.

Первое печатное извѣстіе о замѣчательномъ открытіи сдѣлалъ Миличевичъ же, въ предисловіи къ изданію памятника Янка Шафарика въ XX (1866 г.) томѣ «Гласника» первой серіи (стр. 244—264). Въ этомъ предисловіи, занимающемъ всего три странички (244—246), Миличевичъ сначала описываетъ мѣстоположеніе Сверлига, потомъ рассказываетъ исторію открытія отрывковъ и, въ заключеніе, разъясняетъ историческое и палеографическое значеніе рукописи. Далѣе слѣдуютъ тексты, приготовленные къ изданію, какъ сказано, Янко Шафарикомъ. Къ сожалѣнію, это изданіе во многихъ отношеніяхъ неудовлетворительно. Во-первыхъ, оно не можетъ назваться полнымъ: издатель почему-то выпустилъ весь 2 листъ, кромѣ первой строчки, и 12 первыхъ строчекъ л. 26 (т. е. отъ слова *фарьсь* до

матдан же); сверхъ того, Я. Шафарикъ оставилъ безъ вниманія нѣкоторыя замѣтки писца на поляхъ, напр. на л. 6а внизу имъ выпущена отмѣтка писца: В ѿ приде исъ ѿ галлаекъ. Во-вторыхъ, изданіе Шафарика не точно, такъ какъ сдѣлано по господствовавшей тогда системѣ, т. е. съ раскрытіемъ титлѣ и безъ вниманія къ надстрочнымъ знакамъ и другимъ мелкимъ аксессуарамъ рукописи. Наконецъ, въ третьихъ, изданіе не свободно и отъ печатныхъ погрѣшностей. Такъ,

на стр. 248	напечатано	христость	слѣд.	хѣ
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	249	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	250	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	251	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	252	»	»
»	»	254	»	»
»	»	»	»	»
»	»	255	»	»
»	»	»	»	»
»	»	258	»	»
»	»	»	»	»
»	»	259	»	»

Вслѣдъ за каждымъ отрывкомъ, Я. Шафарикъ напечаталъ сравнительную таблицу его разночтеній и евангелій Ассеманова и Остромирова. Въ концѣ статьи сообщается краткое описаніе всѣхъ трехъ отрывковъ, причемъ, въ противоположность Миличевичу, Я. Шафарикъ считаетъ II-й и III-й принадлежащими различнымъ писцамъ. Въ заключеніе, издатель, резюмируя свои наблюденія надъ текстомъ Сверлижскаго Евангелія, приходитъ къ выводу объ его большемъ сходствѣ съ глаголическимъ тек-

стомъ Ассеманова Евангелія, тѣмъ съ кирилловскимъ Остромирова. Къ статьѣ приложены литографированные снимки записи Евангелія и нѣсколькихъ строчекъ изъ каждаго отрывка.

Запись Евангелія перепечатаѣ въ 1879 г. И. И. Срезневскій въ LXXXI № своихъ «Свѣдѣній и замѣтокъ», стр. 22—23. Изъ неточностей самая важная Родословоу вм. Радославоу. Въ небольшомъ примѣчаніи Срезневскій удачно отождествляетъ царя Ивайлу съ Лаханасомъ византійцевъ.

Маленькую замѣтку о нашемъ памятникѣ помѣстиѣ въ 1883 г. Г. А. Воскресенскій въ своихъ «Славянскихъ рукописяхъ, хранящихся въ заграничныхъ библіотекахъ: берлинской, пражской, вѣнской, люблянской, загребской и двухъ бѣлградскихъ» (Сборникъ отд. русск. яз. и слов. Спб., 1883 г., XXXI т., стр. 50). Сравнительно со статьей Я. Шафарика, эта замѣтка не представляетъ ничего новаго.

Наконецъ, въ 1901 г. нѣсколько свѣдѣній о Сверлижскихъ отрывкахъ сообщилъ ак. Люб. Стояновичъ въ своемъ «Каталогѣ рукописа и старыхъ штампанихъ кнѣга. Збирка српске краљевске академије Беогр. 1901» (стр. 4). Всѣ три отрывка сербскій ученый относитъ къ XIII в., причемъ самымъ древнимъ считаетъ II. Въ слѣд. году онъ издаѣ запись рукописа въ своемъ собраніи «Старихъ српскихъ записа» (Кн. I, стр. 12).

Этимъ замѣтками и ограничивается «литература» о Сверлижскихъ отрывкахъ. Во время нашего пребыванія въ Бѣлградѣ въ апрѣлѣ м. 1903 г., намъ удалось списать ихъ текстъ цѣликомъ. Издавая его теперь, мы слѣдуемъ тѣмъ приѣмамъ, которые были примѣнены нами къ изданію грамоты Іоанна Асѣня II (Изв. Русск. Арх. Инст., т. VII, вып. 1).

II. ТЕКСТЫ.

I.

- 1 х. а $\bar{\text{л}}\bar{\text{д}}$: ѿ прѣѡвраженнѣ исѣѣ:
 $\bar{\text{л}}\bar{\text{е}}$: ѿ мѣсечьствоующѣмь се: —
 $\bar{\text{л}}\bar{\text{з}}$: ѿ просѣцихъ андрагъмь: —
 $\bar{\text{л}}\bar{\text{з}}$: ѿ глаголющихъ кто ѣсть воли: —
 $\bar{\text{л}}\bar{\text{н}}$: ѿ сътницѣ прѣтча: —
 $\bar{\text{л}}\bar{\text{д}}$: ѿ дльжнѣмь тьмою таланть: —
 $\bar{\text{м}}$: ѿ въпрошьшихъ ѿ ѡпоущеннѣ женъ: —
 $\bar{\text{м}}\bar{\text{а}}$: ѿ въпрошьшинѣмь вѣгѣмь їса: —
 $\bar{\text{м}}\bar{\text{е}}$: ѿ наѣтхъ дѣлателнѣхъ: —
 $\bar{\text{м}}\bar{\text{г}}$: ѿ снѡу зеведеѡѡу: —
 $\bar{\text{м}}\bar{\text{д}}$: ѿ двою слѣпцоу : $\bar{\text{м}}\bar{\text{е}}$: ѿ ослети ѣ жрѣ
вети : $\bar{\text{м}}\bar{\text{з}}$: ѿ слѣпѣхъ ѣ хромихъ
 $\bar{\text{м}}\bar{\text{з}}$: ѿ нсѣхъши смоковници: —
 $\bar{\text{м}}\bar{\text{н}}$: ѿ въпрошьшихъ га архіерѣѣхъ
ѣ старцихъ : $\bar{\text{м}}\bar{\text{д}}$: ѿ двою снѡу
прѣтча : $\bar{\text{н}}$: ѿ виноградѣ: —
 $\bar{\text{н}}\bar{\text{а}}$: ѿ званнѣхъ на вракъ: —
 $\bar{\text{н}}\bar{\text{в}}$: ѿ въпрошьшинѣхъ ѿ киньсонѣѣхъ
 $\bar{\text{н}}\bar{\text{г}}$: ѿ садоукеѣхъ . . $\bar{\text{н}}\bar{\text{д}}$: ѿ въпрошьши
ѣмь законѣницѣ . .
6     $\bar{\text{н}}\bar{\text{е}}$: ѿ томь ѣже къ гоу въпрошеннѣ:
 $\bar{\text{н}}\bar{\text{з}}$: ѿ ѡкаѣннѣ фарисѣѣ ѣ книжнѣкъ:
 $\bar{\text{н}}\bar{\text{з}}$: ѿ коньчинѣ : $\bar{\text{н}}\bar{\text{н}}$ ѿ днѣ ѣ часѣ: —
 $\bar{\text{н}}\bar{\text{д}}$: ѿ десяти двѣхъ : $\bar{\text{з}}$: ѿ приѣмлоуцѣ
хъ таланти : $\bar{\text{з}}\bar{\text{а}}$: ѿ съшестенѣ хѣѣ: —
 $\bar{\text{з}}\bar{\text{в}}$: ѿ помазавши га муромь: —
 $\bar{\text{з}}\bar{\text{г}}$: ѿ пасцѣ : $\bar{\text{з}}\bar{\text{д}}$: ѿ овразѣ тайнѣмь: —
 $\bar{\text{з}}\bar{\text{е}}$: ѿ прѣданныѣ исѣѣ : $\bar{\text{з}}\bar{\text{е}}$: ѿ ѡмѣта
ннѣ петровѣ : $\bar{\text{з}}\bar{\text{з}}$: ѿ ѣюдинѣ раскаѣннѣ:
 $\bar{\text{з}}\bar{\text{н}}$: ѿ ѣпрошеннѣ тѣлесѣ гнѣ:

йрода црѣ : ѿ вѣсѣн ѿ вѣстоу
 прийдоу въ крѣмѣ глѣбѣ : ² где
 кѣсть рождѣн се црѣ йюдѣискѣ : вѣ
 дѣхомъ во зѣвѣдоу йго на вѣсто
 цѣ : и придохомъ поклонити се кѣ
 моу : ³ слышав же йродъ црѣ смете
 се : и вѣсѣ крѣмѣ с нимъ : ⁴ и събра
 все архіерѣѣ и книжники
 людскіѣ : выпрашавъ кѣ где хѣ
 раждаѣтъ се : ⁵ ѿни же рѣше кѣ
 моу въ вѣдѣвѣмѣ йюдѣискѣ
 мѣ : тако во писано кѣсть прркомъ :
⁶ и тѣмъ вѣдѣвѣмъ землѣ йюдова ни
 чимъ же меньша кѣси въ вѣлахъ и...
 1. 4 а доваха : и сѣ тебе во иждѣтъ вѣка :
 иже оупасѣтъ люди моѣ иждѣтъ :
⁷ Тогда йродъ таѣ призавѣ вѣ
 хѣвѣ : и испита ѿ нихъ вѣрѣмѣ и
 вѣшѣѣ се ⁸ и посла кѣ въ вѣдѣ
 лѣмъ
 мѣ рѣ : шѣше испитѣ иже вѣстѣ
 но ѿ отрочетѣ : кѣгда же ѿвѣрѣте
 вѣзѣвѣстѣ мѣмъ іако да и азъ шѣ
 поклоню се кѣмоу : ⁹ ѿни же послоу
 шавше црѣ йдоше : и се зѣвѣда ю
 же вѣдѣше на вѣстоцѣ иждѣше прѣ
 д нимъ : донѣдѣже пришѣши ста
 вѣрхоу иждѣже вѣ ѿтрочѣ : ¹⁰ вѣдѣвѣ
 ше же зѣвѣдоу вѣзрадаваше се рѣ
 стію вѣлкію зѣло : ¹¹ и вѣшѣше въ хра
 миноу вѣдѣше ѿтрочѣ : съ маріѣ
 ю матерію йго : и падше покло
 нише се кѣмоу : и ѿверѣзше скровѣ
 ца своѣ принесоше кѣмоу дарѣ :
 злато и ливанъ и змирноу : ¹² и ѿвѣ
 1. 6 тѣ приѣмѣше въ снѣ : не вѣзѣра
 тѣти се къ йродоу : и нѣмъ поутѣ
 мѣ ѿтидоу въ странѣ своѣ : ¹³ ѿ
 за ѿ шѣшимъ же нѣмъ се ангѣлъ гнѣ въ
 снѣ іако се и ѿсифѣу глѣ : вѣста

въ пойми ѿтрочѣ и матеръ йго :
 и вѣжи въ йгупѣтъ : и воудѣ тоу
 донѣдѣже ти рекоу : хоцѣтъ во и
 родъ искати ѿтрочетѣ да погубѣ
 тѣ кѣ : ¹⁴ ѿнѣ же вѣставѣ поѣтъ ѿтрочѣ
 и матеръ йго ноцію : и ѿтиде въ кѣ
 гупѣтъ : ¹⁵ и вѣ тоу до оумѣрѣнѣ йро
 дова : да съвоудѣтъ се рѣченѣ ѿ гѣ
 прркомъ глѣцѣмъ : ѿ йгупѣта вѣзва
 хѣ снѣ мой : ¹⁶ Тогда йродъ вѣдѣ іако
 пороуганъ вѣ ѿ вѣлхѣвѣ : разгнѣ
 вавъ се зѣло посла вѣ иждѣ все ѿтро
 кѣ соущѣѣ въ вѣдѣвѣмѣ : и вѣ вѣсѣ
 хѣ прѣдѣлѣхъ йго : ѿ дѣвою лѣтоу :
 и ниже по вѣрѣмѣнѣ кѣ испита ѿ
 1. 5 а вѣлхѣвѣ : ¹⁷ тогда съвѣ се рѣченѣ кѣ
 мѣмъ прркомъ глѣцѣмъ : ¹⁸ глѣ ва
 рама слышанъ вѣ : плачѣ и рыданѣ
 кѣ и вѣпла многа : рахѣла плачоу
 цѣ се чѣдѣ своѣхъ : и не хотѣше
 оутѣшити се іако не соутѣ : ко
 ѿмѣршоу же йродоу : се ангѣлъ гнѣ
 въ снѣ іако се и ѿсифѣу въ йгупѣ
 тѣ глѣ : ²⁰ вѣставѣ пойми ѿтрочѣ
 и матеръ йго : и иждѣ въ землѣу и
 злѣоу : и змѣрѣше во йскоущѣѣ
 дѣше ѿтрочетѣ : ²¹ ѿнѣ же вѣставѣ по
 кѣтъ ѿтрочѣ и матеръ йго : и вѣни
 дѣ въ землѣу иждѣоу : ²² слышав же
 іако архѣла цѣтѣоукѣтъ въ йюдеѣ
 въ йрода мѣсто. ѿца своѣго : оу
 воѣ се тамо ити : вѣстѣ же прикѣ
 мѣ въ снѣ : ѿтиде въ странѣу га
 лилейскоу : ²³ и пришѣ вѣселѣ се въ
 градѣ нарицаѣмѣмъ назарѣдѣ :
 1. 6 іако да съвоудѣтъ се рѣченѣ пррѣи :
 іако назарѣи нарѣтъ се : III ¹ въ ти же
 дѣи
 приде и ѿдѣнъ крѣтъ проповѣдаѣ въ
 поустыни йюдѣискѣѣ ² глѣ : покаѣ

те се : приважи во се цѣтво нѣной :
³ Гни оубо кѣсть рченіи ісайѣма прѣко
ма глѡщема : гла възпующаго въ поу
стыни : оуготовайте поуть гнѣ : пра
виі творите стѣзы кѣго : ⁴ Гамъ же и
ѡдѣ имѣше ризоу свою ѡвласть вельваю
ждѣ : и пойсѣ оуснѣнѣ ѡ чрѣслѣхъ кѣ
го : пища же кѣго въ акриди и медь
дненіи : ⁵ тогѣ исхожаше к немуу иіе
рѣмъ и вса июдѣи : и вса страна иіу
рданская : ⁶ и крышахоу се въ иіурда
нѣ ѡ него : исповѣдающе грѣхы сво
іе : ⁷ Видѣв же многи фарисѣіи и садоу
кеи гредоуще на крѣщеніе его : рче и
мѣ пороженіи кѣхиднова кто показа
вамъ вѣжати ѡ гредоущаго гнѣва :
⁸ створите оубо плодъ достойнѣ пока
іини : ⁹ и не минте глати в себѣ : ѡца
имамъ авраама : глаю во вамъ іко
можетъ бѣ ѡ каменни сего възвѣи
гнути чеда авраамови : ¹⁰ се юже се
кира при корѣнѣ дрѣва лежить :
всако оубо дрѣво нетвореще плода
добра посѣкаеть се : и въ ѡгнь вѣмѣ
таеть се : ¹¹ Плѣ во крѣщаю ви водою въ
покаіини : греды же по мнѣ крѣпли
мене кѣсть : кѣмоу же нѣсмы досто
іенъ сапогы понести : ты въ крѣтитъ
ахѣомъ стѣмъ и ѡгнемъ : ¹² Іѣмоу же ло
пата въ роуцѣ кѣго : и потрѣвити гоу
мно свои : и съвереть пшеницоу в жѣ
тѣницоу свою : пѣвѣи же съжежеть
ѡгнемъ негасещимъ : ¹³ Тогѣ приде
ісѣ ѡ галилѣи на иіурданъ къ иіѡдѣ :
крѣтити се ѡ него : ¹⁴ иіѡдѣ же възбранѣ
ше кѣмоу глѣ : азъ трѣвоую ѡ тебе
В ѡ приде исѣ ѡ галилѣк :

1. 6 крѣтитисе : кѣи ты гредѣши къ мнѣ :
¹⁵ ѡвѣщав же ісѣ рче к немуу : ѡстанѣ
ниѣ тако во пѣвно кѣсть намъ ісплѣ

НИТИ ВСАКОУ ПРАВЕДОУ : ТОГДА ѠСТА
ВНН : ¹⁶ И КРЩЬ СЕ ТСА. ВЪЗНАЕ АВННѢ Ѡ
ВОДН : Н СЕ ѠВЕРЬЗОШЕ СЕ КМОУ НБСА :
Н ЕНДѢ ДХЪ ВЖНН СХОДЕЩЬ ЕНО ГО
ЛОУВЪ : Н ГРЕДОУЩЬ НА НЪ : ¹⁷ Н СЕ ГЛА СЪ
НБСЕ ГЛЕ : СЪН КЕСТЬ СНЪ МОЙ ВЪЗЛОУВЕ
НАНН : Ѡ НЕМА ЖЕ ПЛГОВОЛИХЪ : IV ¹ ТОГА
ТСА ВЪЗВЕДЕНЪ ВЪ ДХОМЪ ВЪ ПОУСТЫНОУ
ИСКОУСИТИ СЕ Ѡ ДИШВОЛА : ² И ПОЩЬ СЕ
ДННН : М : И НОЩНН : М : ПОСАДЪ ЖЕ
ВЪЗАДЛКА (vic.) : ³ И ПРИСТОУПИ ИСКОУША
КЪ Н РЧЕ КМОУ : АЩЕ СНЪ КСИ БЖНН РЪ
ЦИ ДА КАМЕННН СЕ ХЛѢВН ВОУДОУТЬ :
⁴ ѠНЪ ЖЕ ѠВѢЩАВЪ РЧЕ : ПИСАНО КЕСТЬ
НЕ Ѡ ХЛѢВѢ КДИННОМЪ ЖИВѢ ВОУДЕ
ТЬ ЧЛЪКЪ : НЪ Ѡ ВСАКОМЪ ГЛѢ ИСХОДЕ
ЩИМЪ ИЗЪ ОУСТЬ ВЖНН : ⁵ ТОГА ПО .....
В Ѡ ВЪЗВЕНЪ ВЪНН НСА .:

II.

х. 1 а
 Іоанн.
 ІV

ѡшли вѣхоу въ градъ . да брашна
 коупеть . ⁹ гл҃а кмоу жена сама
 ренины . како ты нюден съи ѡ
 мене пити просиши . жены сама
 ренини соуще . не прикасають
 во се нюден самарѣвнехъ . ¹⁰ ѡвѣ
 ца нѣтъ и рѣ кн҃ . аще вѣѣла да
 рѣ вѣи . кто кстѣ гл҃ен ти дажѣ мѣ
 пити . ты вѣи просила оу него : и
 далѣ ти вѣи водоу живеоу . ¹¹ гл҃а кмоу
 жена г҃и ни почръпалника има
 ши . и стоуденѣцѣ кстѣ гл҃авокъ
 ѡкоудоу оуѣво имаши водоу жи
 воу . ¹² кда ты волы ѣси ѡца нѣего
 нѣкова . иже дѣ намѣ стоуденѣ
 цѣ съ . и тѣ из него питѣ . и снѣве
 его . и скоти нѣго . ¹³ ѡвѣща нѣтъ и рѣ
 кн҃ . всакъ пикнѣ ѡ воды сек . въ
 зѣжеждетсе пакты . ¹⁴ а иже пикѣ

тъ ѿ воды юже азъ дамъ кмоу :
не иматъ вѣзъждати се въ вѣ
кы . нѣ вода юже азъ дамъ кмоу :

1. 6 воудеть въ немъ источникъ
воды . вѣсхлепающъ въ живо
тъ вѣчны : ¹⁵ гла кмоу жена гн
дажъ ми сию водоу . да не жежду
ни прихожоу почръпати . гла
ки ісѣ . нди и пригласи моужа
своего . и приди сѣмо . ¹⁷ ѿвѣща же
на и рѣ кмоу . не имамъ моужа :
гла ки ісѣ доврѣ рѣ . іако моужа
не имамъ . ¹⁸ ѿ . во моужи ѿмѣла
кси . и ннѣ нже имашн нѣ ти му
жъ . се въ истинноу рѣ . ¹⁹ гла кмоу
жена . гн виждоу іако пррѣ іси :
ѿцн ншн въ горѣ снѣ поклоннше
се . и вѣи глѣте іако въ крѣмѣ кстѣ
мѣсто . идѣ же покланѣти се по
ваітѣ . ²¹ гла ки ісѣ . вѣроу нми ми
жено . іако гредеть година . егда
ни въ горѣ се и ни въ крѣмѣхъ
поклонеть се . ѿцоу ²² вѣи же клд-
нѣкте
се кгоже не вѣсте . ми же кланѣ
кмѣ се кгоже вѣмѣ : іако спсе

1. 2 а ¹ ктѣ по имени . и иѣгонитъ к : и ⁴ к
Іоанн.

Х гда сокъ ѿвѣе ижденеть . прѣдѣ
нимн ходитъ . и вѣще по немъ и
доутъ . іако вѣдетъ гла кго . ⁵ по
тоуждемъ же не идоутъ . нѣ вѣ
жетъ ѿ него іако не знаютъ тоу
ждаго гласа . ⁶ си притчу рѣ нмѣ
нѣсѣ . ѿни же не разоумѣаше что
вѣстѣ іаже рѣ нмѣ . ⁷ гла нмѣ пакы
нѣсѣ . аминъ аминъ глао вамъ . азъ
ксмѣ дѣрѣ вѣцамъ . ⁸ еси кланко и
хъ приде прѣжде мене . татне су
тъ и разбонници . нѣ не послоу
шаше ихъ ѿвѣе . ⁹ азъ ксмѣ дѣрѣ

мною аще кто вѣнидетъ спсѣтъ
се . вѣнидетъ и иѣидеть . и пажн
тъ ѿвѣщеть . : < Внѣ ѿ . нѣ ѿ іѿа . :
Рѣ гла къ пришѣшимъ к нмоу
нюдеѿмѣ . ¹⁷ сего ради ме лювнтъ
ѿцѣ . іако азъ полагаю дшѿоу мою :
да пакы приимоу ю . ¹⁸ никто же ѿ
иметь к . . . . ѿ мене . нѣ азъ

1. 6 же полагаю ю ѿ себѣ . ѿвласть и
мамъ положити ю . и ѿвласть и
мамъ пакы прикти ю . сию запо
вѣдѣ прикхъ ѿ ѿца моѿго . ¹⁹ распѣ
ра же пакы вѣи въ нюденхъ . за сло
веса ты . ²⁰ глахоу же мнози ѿ нихъ .
іако вѣсѣ иматъ и неистовѣ кстѣ
что кго п . . . слоушакте . ²¹ нни глаху
іако сик глаы нѣ соутъ вѣсноующа
го се . еда вѣсѣ можетъ слѣпнимъ
ѿци ѿврѣсти . : за

²² Быше же тогда ѿновленнѣ въ к
рѣмѣхъ . и зима вѣ . ²³ и хождаше ісѣ
въ црѣвѣ . въ притворѣ соломони
²⁴ вѣндоу же и нюден и глахоу емоу :
доколѣ : шѣ ншѣ вѣземлѣши . аще
ты кси хъ рѣци намъ не вѣнноу
к се . ²⁵ ѿвѣща нмѣ ісѣ . рѣхъ
вамъ и

не вѣроукте . дѣла іаже азъ твороу
въ име ѿца моѿго та сѣвѣдѣтелъ
стеуютъ ѿ мнѣ . ²⁶ нѣ вѣи не вѣроу
кте . нѣсте во ѿ ѿвѣцѣ моимъ . ѿѿ

III.

1. 1 а ⁹ кмоу ѿ мрътвѣхъ вѣскръсноу
Іоанн. XX ти ¹⁰ ндетъ же пакы оученика
днѣ . . . . къ сѣвѣ : кѣ ѿ ѿѿа
Бѣ маріи стойаше оу гроба : въ
нѣ плачущи се . іако же плака
ше с . . . . приниче въ гробъ ¹² и видѣ
два агла въ ризахъ вѣлахъ : сѣ

дѣца единого оу главы и еди
ного оу ногоу идеже вѣ лежа
ло тѣло и҃сово ¹³ и гласта кѣн жено
что плачешн се . и гла има . . .
възеше га моего . и не вѣмъ . . .
где положише и ¹⁴ и си рекъши
ввратн се въсп . . . и видѣ нса
стоѣща и не вѣ . . . . . ꙗко нсѣ
ксть . ¹⁵ гла кѣн нсѣ . . . . . но что пла
чешн се . кого ли ищешн ѿна
же мнѣши ꙗко врьтограда
рѣ ксть гла кмоу ги аще ты
и҃си възель . повѣжда мнѣ где
и҃си положилъ . и азъ възмоу и :
¹⁶ гла кѣи ісѣ маріѣ ввращъ
ши же се ѿна гла кмоу кврѣ
и҃скы . равны : кже нарицае
тъ се оучителю : ¹⁷ гла кѣи ісѣ
не прикасай се мнѣ : недово

1.6 възидъ къ ѿцоу моемоу . иди
же къ вратн моѣи и рци имъ . въ
схождоу къ ѿцоу моемоу . и ѿ
цоу вашемоу . и боу моемоу и
боу вашемоу . ¹⁸ приде же маріѣ
магдалинѣ . възвѣщающн оу
ченикомъ . ꙗко видѣ га и си ре
че кѣи .: кѣи : д : ѿ іѡа :

Гоуши поздѣ въ единому соувоу
Ици въ нѣ новоу .: кѣи : і ѿ іѡа

XXI ¹ Б . . . . . ѡвн се нсѣ оученикомъ свои
мъ . въставъ ѿ мрътвыхъ . на
мори тиверіадѣсцѣмъ . ѡвн
же се имъ сице . ² вѣхоу въкоу
пѣ симонъ петръ . и тома на
рицакми влнзньць . и ната
наилъ иже вѣ ѿ канъ галилѣ
нскыѣ . и ѡва снѣмъ зеведеува :
и ина два ѿ оученикъ . ³ гла и
мъ симонъ петръ . ндоу ры
вы ловити . и рѣше кмоу и

демя и мы с товож и и҃дж и
вълѣзж въ коравъ . и в тѣ но
щѣ не аса ничесоже . ⁴ оутро
же вывсю авѣи . ста нсѣ при
врѣзѣ . и не познаше же оуче

1.2 а ници ꙗко нсѣ ксть . ⁵ и рѣ имъ нсѣ
дѣти . имате ли что снѣдно зде :
ѡвѣщааше ниѣ . ѡнъ же рѣ въврѣ
зѣте ѿ десноую страну мрѣ
жоу . и ѡвещете . въврѣгоу же :
и к томоу не можахоу привлѣ
. . . . . и҃и ѿ множества рывъ . ⁷ гла
. . . . . оученикъ и҃го же люблѣше
и҃сѣ . петрови га ксть . симонъ
же петръ слышавъ ꙗко га ксть
пендентомъ прѣпойса се . вѣ
во нагъ . и въврѣже се въ море .

⁸ а друзи оученици коравни
мъ придоу не вѣше бо дале
че ѿ земли . на ꙗко дѣѣстѣ
лакотъ . влѣкоущѣ мрѣжоу
рывъ . ⁹ ꙗко же излѣзоу на зе
млю . видѣше ѡтнъ горець
и рѣвоу на немъ лежецоу . и
хлѣвъ . ¹⁰ и рѣ нсѣ принесѣте ѿ
рѣвъ и҃же ксте ннѣ . ¹¹ влѣзъ
же симонъ петръ . извлѣче мрѣ
жоу на землю пльноу великѣ
хъ рывъ . р . н . г . и толикоу соу

1.6 цоу не протрѣже се мрѣжа . ¹² гла
имъ нсѣ придѣте вѣѣдоунте
и никто же ѿ оученикъ не смѣ
ше и҃стезати и҃го . тѣ кто кси :
вѣѣеще ꙗко га ксть . ¹³ приде же
нсѣ и приѣтъ хлѣвъ и да имъ .
и рѣвоу такожде . ¹⁴ се оуже третн
цею ѡвн се нсѣ оученикомъ свои
мъ въставъ ѿ мрътвыхъ .:
ісѣ ал ѿ іѡа Б ѿ вскрѣ нсѣ ѿ мрѣ
выхъ . гла симоноу петроу Ици

Примѣчанія.

I. Л. 1 а 7. *въпрѣшашнѣхъ*: *в* какъ-будто исправлено изъ какой-то другой буквы. — 10. *хмѣдѣшнѣхъ*: первое *в* какъ будто исправлено изъ другой буквы (а ?). — 12. *сѣпѣхъ* и *хромѣхъ*: ок. -*мѣхъ* здѣсь исправлено изъ *мѣхъ*. — 17. *уцѣпѣхъ*: первоначально на мѣстѣ *в* было *и*, которое своимъ правымъ бокомъ находилось въ лигатурѣ съ лѣвымъ бокомъ *и*.

Л. 1 б *тѣтрѣ* *ѣпѣхъ*: *и* и *г* и *л* и *а* находятся въ лигатурѣ.

Л. 2 а 16 строка нѣсколько отступаетъ отъ начала, такъ какъ пергаментъ въ этомъ мѣстѣ подрѣзанъ.

Л. 2 б 6: *лѣпѣхъ* — *вѣс*. — 20: *т* киноварное.

Л. 3 б 20 *и*: послѣ этой буквы оставлено пустое мѣсто, вѣроятно, для буквы *ю*.

Л. 4 а 3 тогда: *т*- киноварное — 7. *ѣришѣтѣ*: головка *т* сильно выдвинута вверхъ.

Л. 4 б 4. *зѣ* и очное *о* окрашены въ киноваръ. 14. *гѣшѣмѣ*: *в* можно читать и какъ *в*.

15. *т* окрашено въ киноваръ.

Л. 5 а 6. *сѣтѣ*: дальше слѣдовало *ѣтѣ*, но соскоблено; противъ на поляхъ поставлено киноварное *ѣтѣ*. — 6. *ѣмѣршѣхъ*: *ѣ* находится на поляхъ и окрашено въ киноваръ.

Л. 5 б 2. *ѣвѣ*: *в*- киноварное. — 6. *сѣмѣ*: *с*- киноварное. 9. *самѣ*: *с*- киноварное. 14—15. *ѣвѣрѣдѣмѣ*: точка надъ *ѣ* едва замѣтна. — На поляхъ въ вертик. напр. записаны слова: *ѣтѣ* *ѣвѣ* *ѣвѣ* *ѣвѣ* *ѣвѣ*.

Л. 6 а 9. *зѣвѣ*: *з*- киноварное. — 12. *сѣпѣгѣ*: *м* переправлено изъ *и*. — 17. *тѣвѣ*: *т*- киноварное.

Л. 6 б 10. *тѣвѣ*: *т*- киноварное.

II. Л. 1 а 1. *ѣшѣмѣ*: нижняя часть титла надъ *ш* стерлась.

Л. 2 а 8. *разѣшѣмѣ*: первое *в* сильно придвинуто къ *з*; въ нижней части имѣетъ маленький отросточекъ. — 16. *изѣдѣтѣ*: отъ *з* остался только верхній крючокъ; остальная часть буквы пропала благодаря дыркѣ. — 22. На мѣстѣ многоточія находилась стертая (вѣроятно писцомъ же) фраза *ѣмѣтѣ* (*вѣс*.) *и*, представляющая механическое повтореніе предыдущей.

Л. 2 б 8. *пѣвѣшѣмѣ*: отъ *п* осталась только лѣвая палочка; слѣдовавшее за нимъ *ѣ* стерлось или стерто. — 9. *сѣмѣмѣтѣ*: буквы *и* и *мѣ*... можно различить только съ большимъ трудомъ. — 16. *дѣшѣ*: вслѣдствіе дырки, отъ *д* сохранилась только лѣвая ножка.

III. Л. 1 а 8: *дѣшѣмѣ* *сѣ*: *з* можно различить только съ величайшимъ трудомъ. — 4. *мѣрѣмѣ*: буквы *и* и *ѣ* едва различимы. — 6. *сѣ* едва различимо. — 11. Послѣ *и* слѣдовало *мѣ*, отъ которого осталась (вслѣдствіе дырки) только лѣвая палочка и слѣды титла и часть буквы *к*. — 12. *гѣмѣ* часть буквы *в* пострадала вслѣдствіе дырки. — 13. *сѣ*: *с* можно читать и какъ *з*. — 14. *нѣшѣмѣ* *и* можно читать и какъ *з*. — 16—15. *ѣдѣмѣ*: *и*шѣ читается съ трудомъ.

Л. 1 б 6 *ѣ*....: слѣдовавшее за этой буквой *ѣ* пропало вслѣдствіе дырки.

Л. 2 а 8. *ѣвѣрѣдѣтѣ*: *в* имѣетъ форму *ѣ*. — 6—7. *пѣмѣтѣ*.... слѣдовавшія двѣ буквы *ѣ* и *шѣ* стерты. — 11. *пѣмѣтѣмѣ*: лѣвая сторона буквы *и* стерлась.

Л. 2 б 23. *ѣвѣ*: дальше нѣсколько словъ стерто. — Большія буквы въ печатномъ текстѣ = киноварнымъ подлинникамъ.

III. ПАЛЕОГРАФИЧЕСКІЯ ОСОБЕННОСТИ.

Сверлижское евангеліе состоитъ изъ трехъ отрывковъ, различныхъ по составу своего содержанія и не вполне одинаковыхъ по почерку. Впрочемъ, второй и третій отрывки обнаруживаютъ такое удивительное сходство письма и языка, что, *быть можетъ*, они написаны однимъ и тѣмъ же лицомъ. Первый отрывокъ, напротивъ, рѣзко отличается отъ двухъ другихъ во всѣхъ отношеніяхъ, и по составу относится къ нимъ такъ, какъ тетроевангеліе относится къ апракосу. Последнее обстоятельство не можетъ, однако, служить доказательствомъ того, что Сверлижскіе отрывки — остатки, по крайней мѣрѣ, двухъ различныхъ кодексовъ.

Первый отрывокъ состоитъ изъ 6 листовъ первой тетрадки какой-то, вѣроятно, навсегда погибшей рукописи безъ 1-го и 8-го листа. На каждомъ листѣ находится по 20 строкъ текста, писаннаго мелкимъ, четкимъ, довольно красивымъ уставомъ. Весь первый листъ и большую часть второго занимаетъ указатель главамъ, причемъ цифры и начертаніе пр. ѿ окрашены въ киноварь. Въ киноварь окрашено и заглавіе евангелія на 12 стр. сверху второго листа, — высотой въ 2 строки. По обѣимъ сторонамъ его изображены два небольшихъ орнамента. Далѣе слѣдуетъ орнаментированный инициалъ к высотой въ шесть строкъ. Сравнительно крупныя киноварныя буквы находятся еще на 3 л. б 5, 4 а 3, 4 б 15, 5 б 2, 6, 9, 17, 6 а 9, 17, 6 б 5 и 10. Встрѣчающійся на 4 б 4 инициалъ $\odot = \omega$ и на 5 а 7 $\tilde{\omega}$, повидимому, написаны другимъ почеркомъ, причемъ киноварь ихъ нѣсколько выпцѣла. Тѣмъ же почеркомъ отличаются записи на поляхъ л. 4 б 4, 6 б 11 $\tilde{z}$ а, на 5 а 6, 6 б 10 — кѢ, также какъ и записи на поляхъ лл. 5 б (чернилами) и 6 а и б (киноварью).

Кромѣ киноварныхъ инициаловъ, въ рукописи часто встрѣчаются и обыкновенные черные.

Изъ надстрочныхъ знаковъ чаще всего употребляется двоеточіе, и именно надъ а, ѡ, к, і, и (преимущественно въ началѣ словъ и серединѣ послѣ гласныхъ), ю, ү, оу, ы, ѡ. Надъ а нерѣдко ставится только одна

точка: *аѳраіама* 1 б 16, *ісаіама* 1 б 17 и т. д. Весьма возможно, что другая точка здѣсь просто не дописана. Это можно съ увѣренностью утверждать, по крайней мѣрѣ, про два случая *ѣсть* 1 а 4 и *ѡ* 1 а 8, гдѣ для другой точки оставлено мѣсто. Двоеточіе употребляется также надъ пропущеннымъ глухимъ, ср. *арамъ* же 2 а 3, *амиданъ* же 2 а 4, *асонъ* же 2 а 5, *соломонъ* же 2 а 11, *рокоамъ* же 2 а 12 и т. д. Въ нѣкоторыхъ случаяхъ эти двѣ точки очень походятъ на черточки. Наконецъ, тѣже два знака ставятся надъ извѣстными группами согласныхъ въ греческихъ словахъ, гдѣ въ другихъ случаяхъ употребляется графическое или неорганическое *ъ*: *кмъ*—*маночъ* 3 а 18; *аръ*—*хикръ* 2 б 7 и т. д.

Удареній нѣтъ.

Изъ строчныхъ знаковъ употребляется : Въ концѣ строки иногда пишется : —

Относительно употребленія и формы отдѣльных буквъ слѣдуетъ замѣтить слѣд.

ω употребляется, кромѣ предлоговъ *ω* и *Ω*, въ началѣ словъ и серединѣ послѣ гласныхъ: *прѣѡвражени* 1 а 1; *хеведѣѡвоу* 1 а 10; *воѡза* 2 а 6; *воѡза* 2 а 7; *ѡнида* 2 а 7; *ѡнида* 2 а 8; *иѡа^сфата* 2 а 13; *иѡасафата* 2 а 13; *иѡрама* 2 а 14; *иѡарамъ* 2 а 14; *ѡзию* 2 а 15; *иѡзинъ* 2 а 15; *иѡдама* 2 а 16; *иѡдалъ* же 2 а 16; *иѡсию* 2 а 20; *иѡсинъ* 2 а 20; *иѡсифа* 2 б 14; *иѡсифови* 3 а 2; *иѡсифъ* 2 б 4; *ѡвличити* 3 а 6; *иѡсифе* 3 а 9; *иѡсифъ* 3 а 20; *видлеѡмъ* 3 б 6, 17; *ѡни* же 3 б 16; *видлеѡме* 3 б 19; *видлеѡмъ* 4 а 5; *ѡни* 4 а 9; *ѡтроче* 4 а 13, 16; *иѡсифоу* 4 б 5; *ѡтроче* 4 б 6, 10; *ѡтрочете* 4 б 9; *ѡнже* 4 б 10; *ѡтрокы* 4 б 17; *видлеѡмъ* 4 б 18; *иѡсифоу* 5 а 8; *ѡтроче* 5 а 9, 13; *ѡтрочете* 5 а 12; *ѡнъ* же 5 а 12; *ѡца* 5 а 16; *иѡанъ* 5 б 3; *иѡа* 5 б 10; *иѡр'даньскаѣ* 5 б 14; *иѡрданъ* 5 б 15; *ѡца* 6 а 2; *ѡгнь* 6 а 8; *ѡгнемъ* 6 а 13, 17; *иѡрданъ* 6 а 18; *иѡау* 6 а 18; *иѡа* 6 а 19; *ѡ* 6 а и б 21; *ѡнъ* 6 б 17. Рѣдко встрѣчаются исключенія: *ослети* 1 а 11; *отрочети* 4 а 7.

Буква *ѡ* встрѣчается только однажды и притомъ въ концѣ строки: *нарекѡ* | *тъ* 3 а 17—18. Одинъ разъ въ концѣ строки читаемъ *у* вм. *оу*: *иѡау* 6 а 18. — Греческое *υ* передается обыкновенно *у*: *муромъ* 1 б 6; *вавулоньскомъ* 2 б 2; *вавулоньцѣ* 2 б 3; *вавулоньскаго* 2 б 19; *ѣгупеть* 4 б 7, 11—12; *ѣгупта* 4 б 14; *ѣгуптъ* 5 а 8—9. — Вѣроятно, простую описку представляетъ *авиѡда* 2 б 6 при *авиоудъ* 2 б 7.

Буква *і* (всегда перечеркнутая), кромѣ слова *ісъ* и производныхъ отъ него, встрѣчается: а) въ концѣ строки: *прикмаоуци* | *хъ* 1 а 4; *роді* 2 а 12; *наречеші* 3 а 12; *рыдані* | *ѣ* 5 а 3; *иѡдеі* 5 а 15; *жі* | *тъ*—*ниоу* 6 а 15; б) въ поправкахъ: *въпрошъши*—*хъ* 1 а 7; в) изрѣдка въ серединѣ строки: *книжнікъ* 1 б 2; *съшестені* 1 б 5.

Изъ знаковъ для глухихъ звуковъ употребляется только ѡ. Буква ѡ имѣетъ форму ѡ.

ѡ, кромѣ какъ въ цифрѣ 6, не встрѣчается.

Изъ іотированныхъ знаковъ употребляются ѡ, ѡ, ѡ. Не вполне выдержанно только послѣдній.

Буква ч имѣетъ видъ чаши съ очень маленькой ножкой.

У буквы з хвостикъ опущенъ внизъ вертикальной линіей.

У буквы ж недостаетъ обыкновенно верхней срединной черточки.

* * *

Второй отрывокъ состоитъ изъ 2 листовъ, рѣзко отличающихся отъ первыхъ палеографическими особенностями. Общій колоритъ его несомнѣнно болѣе архаическаго характера: наклонъ письма скорѣе вправо, чѣмъ влево; буквы сравнительно крупнаго размѣра и, по первому впечатлѣнію, очень напоминаютъ письмо Саввина евангелія или Слѣпченскаго Апостола; контуры буквъ нѣсколько толще.

Число строкъ 22.

Изъ украшеній сохранилось только два ~~начала~~: желтая съ киноварной каймой буква р (л. 1 а 17) и такая же, но нѣсколько меньшаго объема буква ѡ (л. 1 б 12). На 2 а 17 киноварью записано К пѣ б ѡ ѡ ѡ ѡ, на 2 а 11 окрашена въ киноварь буква з слова зѡ.

Большія буквы въ текстѣ не встрѣчаются.

Изъ надстрочныхъ знаковъ употребляется чаще всего точка: ѡден 1 а 3, 1 а 6; ѡсъ 1 а 7; ѡи 1 а 7; ѡжнй 1 а 8; ѡ 1 а 12; ѡстъ 1 а 12; ѡмашн 1 а 13; ѡже 1 а 16; ѡз 1 а 16; ѡ 1 а 17; ѡи 1 а 18; ѡиѡи 1 а 18; ѡ 1 а 19; ѡже 1 а 19; ѡже 1 а 20; ѡзъ 1 а 20; ѡмоу 1 б 8; ѡко 1 б 9; ѡсн 1 б 13; ѡваѡтъ 1 б 17; ѡко 1 б 18; сѡи 1 б 19; ѡ 2 а 1; ѡгонитъ 2 а 1; ѡ 2 а 1; ѡгда 2 а 1—2; зѡютъ 2 а 6; мѡю 2 а 15; ѡ 2 а 16; ѡидетъ 2 а 16; полагаю 2 а 20; ѡ 2 а 21; ѡ 2 а 22; полагаю 2 б 1; ѡ 2 б 1; сѡю 2 б 3; ѡденъхъ 2 б 5; ѡстъ 2 б 7; ѡ 2 б 13; ѡден 2 б 15; мѡю 2 б 20. Примѣры двоеточія (иногда "): ѡще 1 а 7; ѡѡво 1 а 13; ѡ 1 а 17; ѡиѡтъ 1 а 19; ѡмѡла 1 б 10; ѡѡце 2 а 2; ѡдоутъ 2 а 3—4; зѡютъ 2 а 6, ѡи же 2 а 8; ѡѡце 2 а 14; ѡдеѡмъ 2 а 19; ѡновленнй 2 б 12; ѡѡцъ 2 б 22. Очень часто употребляется двоеточіе надъ і въ ѡі.

Удареній нѣтъ.

Изъ строчныхъ знаковъ чаще всего употребляется точка. Въ концѣ строкъ нерѣдко видимъ ѡ: Изрѣдка употребляется двоеточіе. Ср. ѡго: 1 а 9; ѡѡго: 1 а 14; ѡмоу: 1 а 20; ѡмоу: 1 а 22; ѡѡчнъ: 1 б 3; моужа: 1 б 8; ѡ: 2 а 1; моу: 2 а 19; ѡмоу: 2 б 15.

Ѓ, кромѣ предлога Ѡ, извѣстно еще въ слѣдующихъ случаяхъ: ѡѡа 1 а 14; ѡѡи 1 б 14; ѡѡце 2 а 2, 3; ѡѡни 2 а 8; ѡѡцамъ 2 а 11; ѡѡце 2 а 14; ѡѡреѡетъ 2 а 17; ѡѡдеѡмъ 2 а 19; ѡѡцъ 2 а 20; ѡѡласть 2 б 1, 2; ѡѡа 2 б 4; ѡѡи 2 б 11; ѡѡновлений 2 б 12; ѡѡноу 2 б 15; ѡѡноу к се 2 б 17; ѡѡа 2 б 20; ѡѡцъ 2 б 22.

Одинъ разъ встрѣчается е, и то въ поправкѣ: еѡу 1 б 20.

Знакъ у вм. ѡу употребляется только въ концѣ строки, именно въ лигатурѣ кмѡу 1 а 10; жѡду 1 б 4; мѡ | жъ 1 б 11; сѡ | тъ 2 а 13; гла | хѡу 2 б 8.

Точно также только въ концѣ строки употребляется і: мї 1 а 8. Въ словѣ 'Ιησοῦς четыре раза написано і: ісъ 1 б 6, 9, 17, 2 б 13 и четыре раза и: исъ 1 а 17, 2 а 8, 10, 2 б 18.

з не встрѣчается.

Чрезвычайно рѣдкую въ сербскихъ рукописяхъ черту представляетъ исключительное употребленіе знаковъ ѣ и ѣ, указывающее на болгарскій оригиналъ отрывка. Знакъ ѣ написанъ только однажды въ концѣ строки: ниѣ 2 б 6.

Неіотированное ѣ встрѣчается въ слѣдующихъ случаяхъ: ѣси 1 а 14; своего 1 б 7; ѣси 1 б 13; ѣгда 1 б 18; татиѣ 2 а 12; ѣмоу 2 б 15.

Буква ч имѣетъ видъ чаши съ очень низенькой подставкой, у з хвостикъ отличается довольно широкимъ загибомъ, у ж отъ верхней части остался только небольшой рудиментъ.

* * *

Мы сказали, что третій и второй отрывки удивительно схожи между собой по почерку. И дѣйствительно, если сличать въ обоихъ отрывкахъ букву за буквой, то мы не найдемъ ни въ одной изъ нихъ никакихъ существенныхъ отличій; полное сходство между обоими отрывками наблюдается и въ отношеніи интерпункціи и надстрочныхъ знаковъ. Почеркъ третьяго отрывка отличается отъ почерка второго только большею сжатостью, такъ ск., сдавленностью, что объясняется, можетъ быть, тѣмъ, что писецъ, подходя къ концу рукописи, не располагалъ достаточнымъ количествомъ пергамена. Поэтому, онъ и сталъ расходывать его бережнѣе. Если эта гипотеза справедлива, то ее объяснилось бы также: 1) большее число строчекъ въ III отр. сравнительно со II (именно 26—24, а не 22) и 2) исключительное употребленіе знака ѣ, который занимаетъ меньше мѣста въ рукописи, чѣмъ ѣ. Не будь этой послѣдней черты, можно было бы смѣло считать оба отрывка принадлежащими одному и тому же писцу.

Единственнымъ украшеніемъ рукописи является употребленіе киновари въ отдѣльныхъ буквахъ: к 1 а 3, ѡ 1 а 3, Б 1 а 4, к 1 б 8, Ѡ 1 б 8,

Ѣ 16 9, в 16 10, и 16 10, и 16 10, к 16 10, ѿ 16 10, Ю 26 10, Б 26 10, и 26 11, Ѣ 26 12, п 26 12, ч 26 13 и т. д.

Большія буквы не встрѣчаются.

Изъ надстрочныхъ знаковъ употребляется преимущественно точка: марнѣ 1 а 4; стояше 1 а 4; ѣ 1 а 8; кѣднѣго 1 а 8—10; ѣ 1 а 11; моѣго 1 а 12; стоѣща 1 а 15; ѣ 1 а 15; ѿна 17; ѣко 1 а 18; ѣсть 1 а 19; ѣси 1 а 20; ки 1 а 22; моѣи 16 2; ѣ 16 2; моѣмоу 16 3; възвѣщающѣи 16 6; ѣко 16 7; кѣи 16 8; ѣ 16 18; ѿва 18; ѣдема 16 21—22; ѣ 16 22; ѣдж 16 22; ѿнь 2 а 3; ѿ десноу 2 а 4; ѣ 2 а 5; ѿвращете 2 а 5; ѣго же 2 а 8; ѣ 2 а 24; і 26 6; третицею 26 7—8; ѣви 26 8; ѣци 26 13, 14, 15; ѣ 3 а 1; снѣ 3 а 3; вратнѣ 3 а 10. Быть можетъ, мы имѣемъ здѣсь дѣло съ недописаннымъ двоеточіемъ, которое также нерѣдко въ рукописи: оуѣчника 1 а 2; ѣкоже 1 а 5; оуѣ 1 а 8; ѣ 1 а 12; ѣко 1 а 15; ѣси 1 а 21; марнѣ 1 а 22; ѿна 1 а 23; ѣмоу 1 а 23; квѣтнѣскѣи 1 а 23—24; оуѣчителю 1 а 25; прикасаю се 1 а 26; моѣмоу 16 2; ѣди 16 1; марнѣ 16 5; магдалинѣи 16 6; оуѣчникомъ 16 6—7; тивернѣдѣсцѣма 16 13; ѣви 16 13; ѣ 16 15; галнаѣнскѣи 16 17—18; оуѣчникъ 16 19; ѣма 16 19—20; оуѣтру 16 24; авѣи 16 25; ѣко 2 а 1; ѣсть 2 а 1; ннѣ 2 а 3; оуѣчникъ 2 а 8; ѣсть 2 а 10; ѣко 2 а 15; ѣко 2 а 17; ѿгнь 2 а 18; рѣвоу 2 а 19; рѣва 2 а 21; ѣже 2 а 21; великѣхъ 2 а 23—24; ѣма 26 2; ѣ 26 3; ѣстезати 26 4; тѣ 26 4; приѣти 26 6; оуѣже 26 7; ѣме 3 а 1; геѣргию 3 а 4; ѣ 3 а 4; ѣ 3 а 13. Какъ и во II-мъ отрывкѣ, двоеточіе иногда имѣетъ видъ "; какъ и во II-мъ, двоеточіе ставится почти всегда надъ ѣІ, у котораго І, опять таки, какъ и во II-мъ, перечеркнуто.

Ударенія отсутствуютъ.

Изъ строчныхъ знаковъ обыкновенно употребляется точка. Иногда встрѣчается и двоеточіе: севѣ: 1 а 3; грова: 1 а 4; вѣлаха: 1 а 7; и: 1 а 21; равны: 1 а 24; оуѣчителю: 1 а 25; мнѣ: 1 а 26; зевѣдѣва: 16 18; же: 2 а 5; ннѣ 2 а 21; кси: 26 4; свон: | ма 26 8—9. Изрѣдка пишется .: (преимущественно въ концѣ строки).

Знакъ ѿ, кромѣ предлога ѿ, встрѣчается въ слѣд. случаяхъ: ѿа 1 а 3; ѿ 1 а 4; ѿврати се 1 а 14; ѿна 1 а 17; ѿвращѣши 1 а 22—23; ѿна 1 а 23; ѿцоу 16 1; 16 3, 3—4; ѿа 16 8, 10; ѿва 16 18; зевѣдѣва 16 18; ѿнь 2 а 3; ѿвращете 2 а 5; ѿгнь 2 а 18; ѿвѣдоути 26 2; ѿа 26 10; ѿ 26 10; ѿа 3 а 1; геѣргию 3 а 4; ѿци 3 а 10.

Буква ѣ (или у) два раза встрѣчается въ концѣ строки: соуѣотѣ 16 9 и пѣу 3 а 4 и одинъ разъ въ серединѣ нѣво 1 а 26.

Буква і (всегда перечеркнутая) два раза встрѣчается въ словѣ іса 1 а 22, 25 (при іса 1 а 14, іса 1 а 15, іса 1 а 16, іса 16 11, іса 16 25,

иѣъ 2 а 1 bis, иѣъ 2 б 2, 6, 8, 10). Постоянно і въ словѣ іwа 1 а 3, б 8, 10, 2 б 10.

Очень рѣдкую въ памятникахъ сербской редакціи особенность представляетъ употребленіе въ четырехъ случаяхъ ж: товож 1 б 22; ѣдж 1 б 22; вѣлѣж 1 б 23; тж 1 б 23 и въ двухъ случаяхъ л: лса 1 б 24. Безъ сомнѣнія, юсы проникли сюда изъ болгарскаго оригинала. Довольно странно, что всѣ они сосредоточены въ одномъ мѣстѣ.

Неіотированное є употреблено только однажды: нарицає | ть се 1 а 24—25. Интересна замѣна ѣ поср. к: вѣдкше 1 а 15.

Только графическое значеніе можетъ имѣть ю вм. оу въ оутрю 1 б 24, петрю 2 б 11 и призвентрю 3 а 4.

IV. ЛИНГВИСТИЧЕСКІЯ ОСОБЕННОСТИ.

И въ лингвистическомъ отношеніи замѣчается между вторымъ и третьимъ отрывкомъ полное сходство, тогда какъ первый рѣзко отличается и отъ того, и отъ другого. Болѣе подробное разсмотрѣніе языка cadaго отрывка подтвердить это положеніе.

Въ первомъ отрывкѣ глухіе звуки сохраняются въ слѣдующихъ случаяхъ:

ъ = прасл. ѡ: I. Въ коренныхъ слогахъ: прѣтъча N¹ 1 а 5, 16; сътницѣ L¹ 1 а 5; выпѣ N¹ 5 а 4; нсѣхъши L¹, 1 а 13; II. Въ суффиксахъ: ѡверѣхъши N² 4 а 18; видѣхъши N² 4 а 13—14. III. Въ префиксахъ: събра Aog¹, 3 б 13; съвоудеть 3 а 15, 4 б 13, 5 б 1; съвѣ 5 а 1; съжежеть 6 а 16; съмысльшоу D¹_m 3 а 7—8; съшестені L¹ 1 б 5; въздѣлка Aog¹, 6 б 14; възвранѣше Imf¹, 6 а 19—20; възвахъ Aog¹, 4 б 14—15; възведень N¹_m 6 б 11; възвратити Inf 4 б 1—2; възвѣстити 4 а 8; възвѣгнотти 6 а 4—5; възвѣдаваше се Aog², 4 а 14; възвѣде 6 б 5; възвѣдены 6 б 9—10; въпнѣщаго G¹_m 5 б 7; въпрашаше Imf¹, 3 б 15; въпрощеніи N¹ 1 б 1; въпрощъшихъ L²_m 1 а 7; въпрощъшиихъ L²_m 1 а 18; въпрощъшиимъ L¹_m 1 а 8, 19—20; въставъ N¹_m 4 б 5—6, 10, 5 а 9, 12; въстав... 3 а 19—20; въстока G² 3 б 7; въстоцѣ L¹ 3 б 10—11, 4 а 11; въсели се Aog¹, 5 а 19; въсхотѣ Aog¹, 3 а 6; въшѣше N²_m 4 а 15.

ъ = дблг. неорганическому ѡ: въхъвъ G² 4 б 16, 5 а 1 при въхъви Ac² 4 а 3—4; архъѣла 5 а 15; талантъ G² 1 а 6; дндрагъмъ G² 1 а 3; киньсонъѣхъ L² 1 а 18. Ср. также ѣгупъ | тѣ L¹ 5 а 8—9 (въ переносѣ) при ѣгупта G¹ 4 б 14, ѣгупеть 4 б 7, 11—12.

ъ = прасл. ѡ: I. Въ корняхъ: тѣмою 1 а 6; стѣзы Ac² 5 б 9; рѣци 6 б 15—16; донѣдеже 3 б 3, 4 б 8; донѣѣже 4 а 12; сѣй 6 б 9; пришѣши 4 а 12. II. Въ суффиксахъ: киньсонъѣхъ L² 1 а 18; конъчинѣ 1 б 3; книжъники Ac² 3 б 14; рожѣство N¹ 2 б 20; рождѣства G¹ 1 б 14; законъницѣ L¹ 1 а 20; ѣзвѣстно 4 а 6—7; ѣврданъскаѣ N¹, 5 б 14—15;

вавулоньскаго $G^1_н$ 2 б 19; вавилоньскаго $G^1_н$ 2 б 18; вавулоньскою $Ac^1_н$ 2 б 2; вавулоньсцѣмь $L^1_н$ 2 б 3—4; меньша N^1 3 б 20; людскій $Ac^3_м$ 3 б 15; мѣсяцѣствоующіймь L^1 1 а 2; рождышюу $D^1_м$ 3 б 5; рченъноу 4 б 13; шельшею се G^1 4 а 4—5; смыслышюу $D^1_м$ 3 а 7—8; въпрошъшіймь $L^1_м$ 1 а 8, 19—20; въпрошъшійхъ 1 а 18; званъныхъ L^3 1 а 17.

Исчезновение глухихъ наблюдается въ слѣдующихъ случаяхъ:

ъ = прасл. ъ. I. Въ корняхъ: книги N^3 1 б 11; книжники Ac^3 3 б 14; книжникъ G^3 1 б 2; въздаѣла $Aog^1_н$ 6 б 14; сна G^1 3 а 20; смѣ L^1 3 а 8, 4 б 1, 5; 5 а 8, 18; послава N^1 4 б 17; посла $Aog^1_н$ 4 а 5; многу $N^1_м$ 5 а 4; многи Ac^3 5 б 17; деюу $L^2_м$ 1 а 11, 15; кто 1 а 4, 5 б 19; где 3 б 8, 15; възвахъ 4 б 14—15; призвавъ N^1 4 а 3; званъныхъ L^3 1 а 17. II. Въ суффиксахъ: шѣше N^3 4 а 6; шшѣшмь $D^3_м$ 4 б 3—4; падше N^3 4 а 17; послоушавше 4 а 9—10; помазавши L^1 1 б 6. III. Въ префиксахъ: вниде $Aog^1_н$ 5 а 14; сказаѣмо 3 а 19; створи $Aog^1_н$ 3 а 20; створите 6 а 1; смете се 3 б 12—13; скровница Ac^3 4 а 18—19; снеста $Aog^3_н$ 3 а 3.

Въ концѣ словъ ъ = ъ опускается передъ же: шнже 4 б 10, 5 а 12; видѣже N^1 5 б 17; шѣщавже 6 б 2; слышавже N^1 3 б 12; амонже 2 а 20; наасонже 2 а 5; садонже 2 б 9; ѡхамже 2 б 10; ѡйковже 2 б 13; ѡѡже 6 а 19; ѡхазже 2 а 17; ѡѡдамже 2 а 16—17; солломонже 2 а 10—11.

Изрѣдка выпадаетъ ъ = ъ послѣ предлоговъ: с нами 3 а 19; с нимъ 3 б 13; прѣд нами 4 а 11—12.

ъ = прасл. ѡ выпадаетъ: I. Въ корняхъ: нарчетъ се $F^1_н$ 5 б 2; нарче $Aog^1_н$ 3 б 4; рче $Aog^1_н$ 4 а 6; 5 б 18; 6 б 2; 15, 17; рченоу $N^1_н$ 3 а 15, 5 а 1, б 1; рченъноу 4 б 13; рченый 5 б 6; всъ $N^1_м$ 3 б 13; все $N^1_н$ 3 а 14; вса N^1 5 б 14; все $Ac^3_м$ 3 б 14; всѣхъ G^3 2 б 15; L^3 4 б 18—19; всако $N^1_н$ 6 а 7; всакоу Ac^1 6 б 4; всакомъ $L^1_м$ 6 б 19; мнѣ D^1 6 а 10, б 1; минте $Imr^3_н$ 6 а 2; II. Въ суфф.: длъжнѣмь $L^1_н$ 1 а 6; книжникъ G^3 1 б 2; слѣпцоу L^3 1 а 11; старцихъ L^3 1 а 15; правдоу Ac^1 6 б 4; гоумино Ac^1 6 а 14—15; пѣвно 6 б 3; смоковници L^1 1 а 13.

Передъ же ѡ выпущено только въ словѣ ничимже I^1 3 б 19—20.

ъ = ѡ переходитъ въ о только въ словѣ смоковници L^1 1 а 13; чаще наблюдается переходъ ѡ въ е: праведень $N^1_м$ 3 а 5; ѡмершюу $D^1_м$ 5 а 7; поутѣмь I^1 4 б 2—3; шѣ $N^1_м$ 4 а 8; съшестенѣ L^1 1 б 5.

Примѣры на рама 5 а 2—3 и въздаѣла $Aog^1_н$ 6 б 14 не могутъ считаться доказательствомъ перехода ѡ въ говорѣ писца, такъ какъ они могли произойти опиской подъ вліяніемъ слѣдующаго а.

ж и ѡ послѣдовательно переходятъ въ оу и е.

ѣ вм. е встрѣчается въ словѣ корѣнѣ L^1 6 а 6. Обратнаго явленія — перехода ѣ въ е не наблюдается.

Иногда ѣ, конечно, только графически замѣняетъ ѣ: гѣѣ G¹ 16 11; зоровавелѣ G¹ 26 5; йѣлѣ 4 а 2; възбранѣше Imf¹ 6 а 19—20.

Греческій дифтонгъ αι передается черезъ ѣ: галнатѣи G¹ 6 а 18; йюдѣйсцѣмъ L¹ 36 6, 17—18; йюдѣи N¹ 56 14; йюдѣисцѣи L¹ 56 4; фарисѣи G³ 16 2; фарисѣи Ac³ 56 17; однако, садоккен Ac³ 56 17—18; садоккенѣхъ L³ 1 а 20. Греч. дифтонгу ευ также соответствуетъ ѣ: архикѣрѣи Ac³ 36 14; архикѣрѣиѣхъ L³ 1 а 14, но и здѣсь попадаются исключенія: назарей 56 2. Однажды греч. ε замѣнено ѣ: архѣла N¹ 5 а 15.

Звуки ѣ и и иногда смѣшиваются:

ѣ вм. и: роуды G¹ 2 а 7—8;

и вм. ѣ: водн G¹ 66 6; правнѣ Ac³ 56 8—9; дари Ac³ 4 а 19; таланти Ac³ 16 5; книги N³ 16 11; людскѣи A³ 36 15; многи Ac³ 56 17; испита Aog¹ 4 а 4; ти же Ac³ 56 2; прѣки I³ 56 1; пѣи Ac³ 6 а 16; секира N¹ 6 а 5—6; ви Ac³ 6 а 9; тнѣ 36 19.

Въ словахъ: слѣпыхъ, хромышъ 1 а 12 и званыхъ L³ 1 а 17 ѣ, повидимому, переправлено изъ и. Тоже слѣдуетъ сказать и объ ѣ въ словѣ сапогы 6 а 12. Переходный звукъ между ѣ и и писецъ, вѣроятно, пытался выразить въ смѣще 26 20.

Въ греч. словѣ βεδέεμ наша рукопись вмѣсто третьяго ε постоянно пишетъ ω: видлемѣ 36 19; видлемѣ Ac¹ 4 а 5—6; видлемѣ L¹ 36 5—6, 17.

Нарѣчія юже 4 а 10—11 и идѣже 4 а 13, вѣроятно, представляютъ самостоятельныя образованія къ оуже и идеже. Ср. наши Сложныя мѣстоименія, стр. 23, 80.

Интересно удвоеніе и въ словѣ тни (= ты) 36 19.

Ассимиляція и стяженіе гласныхъ очень часты: прѣселени L¹ 26 3; крѣпи N¹ 6 а 10; глѣмы N¹ 26 15; хромышъ L³ 1 а 12; слѣпыхъ L³ 1 а 12; наѣтыхъ L³ 1 а 9; званыхъ L³ 1 а 17; выпнѣщаго G¹ 56 7; вавулонскаго G¹ 26 19; вавилонскаго 26 18; гредѣщаго 56 20; длѣжнѣмъ L¹ 1 а 6; тайнѣмъ L¹ 16 7; крышахоу Imf³ 56 15; йсхожаше Imf¹ 56 13; йдоше Aog¹ 4 а 11; ймѣше Imf¹ 56 10; негасѣцимъ I¹ 6 а 17; йсходецимъ L¹ 66 19—20; приде Aog¹ 56 3, 6 а 17, 21; придохомъ 36 11 (при придохъ Aog³ 36 8).

Ассимиляцію гласныхъ безъ стяженія имѣемъ въ въпрошѣиимъ L¹ 1 а 8, 19—20; мѣсечествоуѣиимъ L¹ 1 а 2.

Вѣроятно, только графическое значеніе имѣютъ слѣдующія написанія: прѣмлоуѣиѣхъ 16 4—5; авраамлѣ G¹ 16 15; глѣуѣи 36 8; лоудн Ac³ 3 а 13; землоу 5 а 10, 14; възлоуѣиимъ 66 9—10; цѣа G¹ 36 7, 2 а 9, 4 а 10; плачуѣи се N¹ 5 а 4—5.

L erentheticum отсутствует только въ слѣдующихъ трехъ случаяхъ: възлюбенный 6 б 9—10; приёмъ N¹_m 5 а 17—18; приёмъше N³_m 4 б 1.

Группа ск переходитъ въ сц: ѿдѣйствѣмъ L¹_m 3 б 6, 17—18; ѿдѣйствѣи L¹, 5 б 4.

Ассимиляція согласныхъ наблюдается въ гдѣ 3 б 8, 15; ѿс тѣе 4 а 1; ѿспита 4 а 4; ѿпрошени L¹ 1 б 11.

Греческимъ произношеніемъ слова обусловлено, вѣроятно, написаніе ѿѿмануѿиъ 3 а 18.

Изъ морфологическихъ особенностей обращаютъ на себя вниманіе только слѣдующія немногія:

D¹ на -ови въ именахъ на -о: ѿѿсифови 3 а 2; лѣраѿмови 6 а 5.

L¹ на -і отъ именъ на согл.: дни 1 б 3; жрѣвѣти 1 а 11—12; отро-
чети 4 а 7; ослѣти 1 а 11.

L³ на -іісѣ (подъ вліяніемъ склоненія прилаг. им.?) слова дѣлаѣ-
лиихъ 1 а 9.

Ac³: садоукеи 5 б 17—18.

N¹, ѿмоуции 3 а 3—4.

Окончаніе ы въ Rг³: ѿмамы 6 а 3.

Сильный аористъ: приидоу 3 б 8; ѿтидоу 4 б 3.

Изъ особенностей словообразованія укажемъ на чередованіе суффикса -ниъ и ѿиъ въ одномъ и томъ же прил.: достойниъ 6 а 1 и достойниъ 6 а 11—12. Интересно употребленіе прилаг. въ функціи сущ.: дѣѿи N¹ 3 а 16. Описку представляетъ, вѣроятно, ѿ отроцѣти 4 а 7.

* * *

Во второмъ отрывкѣ глухіе звуки сохранены въ слѣдующихъ случаяхъ:
ѣ = прасл. ѣ: вънидетъ F¹, 2 а 15, 16; въсхлѣпюиъ N¹_m 1 б 2;
възъждѣдоти се 1 а 21; възъждедѣсе 1 а 18—19; въземлѣши 2 б 16.

ѣ = прасл. ѡ: I. въ корняхъ: распѣра N¹ 2 б 4—5; сѣи N¹_m 1 а 3;
рѣци I¹, 2 б 17; пришѣшимъ D³_m 2 а 18 и II. въ суффиксахъ: дѣвѣръ N¹
2 а 11; студѣнѣцъ N¹ 1 а 12; ѿвѣцъ G³ 2 б 22; сѣдѣтелѣствоють
2 б 20—21.

Напротивъ, исчезли глухіе въ слѣдующихъ случаяхъ:

Прасл. ѣ: прѣчию Ac¹ 2 а 7; кто N¹ 1 а 8, 2 а 15, 21; мною 2 а 15.

Прасл. ѡ: ѿвѣ N³ 2 а 3, 14; ѿвѣамъ D³ 2 а 11; ѿвѣ Ac³ 2 а 2;
пчѣрѣпалника G¹ 1 а 11; источникъ 1 б 1; вѣчны Ac¹_m 1 б 3; мнѣ L¹
2 б 21; вси 2 а 11; всакъ N¹ 1 а 18; ѿшли 1 а 1; вращна G¹ 1 а 1.

Вокализмируются глухіе звуки только по одному разу: цркѣъ 2 б 14
и самарѣнѣхъ L³ 1 а 6.

Носовые звуки послѣдовательно переходятъ въ оу и ѡ.

Звукъ ѣ только два раза замѣненъ е: разоумѣаше 2 а 8; самаренины N¹, 1 а 2—3 при самарѣнехъ 1 а 6.

Примѣры: иѣден N³ 1 а 6, 2 б 16, иудѣимъ D³ 2 а 19 и иѣденхъ L³ 2 б 5 недостовѣрны, вслѣдствіе греческаго происхожденія слова.

Изрѣдка ѣ замѣняется ѣ: кѣрамлѣхъ 2 б 12—13; кланѣимъ се 1 б 21—22; кланѣите 1 б 20—21; покланѣти 1 б 16; самарѣнехъ 1 а 6. Явленіе это, конечно, имѣетъ только графическое значеніе.

Звуки ы и и смѣшиваются довольно часто:

ы вм. и: сы Ac³ 2 б 6; мнозы N³ 2 б 6; волы N¹ 1 а 14.

и вм. ы: слѣпимъ D³ 2 б 10; самаренины G¹, 1 а 4—5.

Ассимиляція и стяженіе гласныхъ наблюдаются въ слѣд. случаяхъ: вѣчимъ Ac¹ 1 б 3; волы N¹ 1 а 14; тоуждаго G¹ 2 а 6—7; хождаше Imf¹, 2 б 13; вѣхоу 1 а 1.

Группа зж переходитъ въ жд: вѣзъждедати се 1 а 21 при вѣзъжеждетсе 1 а 18—19; ижденетъ 2 а 2.

Изъ морфологическихъ особенностей достойно упоминанія:

Ок. ы въ Rг¹: вѣмъ 1 б 22;

Аог³, швидоу 2 б 15;

Смѣшеніе падежей, именно D³ съ G³: ѿ овѣць момъ (или описка?).

Изъ лексическихъ особенностей отмѣтимъ прил. глѣвокъ 1 а 12 (ср. серб. дубоки).

* * *

Въ третьемъ отрывкѣ глухіе звуки сохраняются въ слѣдующихъ случаяхъ:

ѣ = прасл. ѣ: I. въ суффиксахъ: рекъши D¹, 1 а 13; II. въ префиксахъ: въспѣтъ 1 а 14; въкоупѣ 1 б 14—15; възмоу F¹, 1 а 21; въставъ N¹ 1 б 12, 2 б 9; въвърже Аог¹, 2 а 12; въвъргоу Аог³, 2 а 5; въвързѣте 2 а 3—4; възидъ N¹ 1 б 1; вълѣзъ N¹ 2 а 21; вълѣзж Аог³, 1 б 23; възидъ Аог¹, 1 б 1; възель 1 а 20; въсхождоу Rг¹, 1 б 2—3; възѣщаюци N¹, 1 б 6; въскрѣ Аог¹, 2 б 10; въскръсноути 1 а 1—2. Въ корнѣ, можетъ быть, только въ вѣмѣ 1 а 4—5.

ѣ = прасл. ѣ только въ суффиксахъ: чѣць N¹ 3 а 2; вѣзмѣць N¹ 1 б 16; множества G¹ 2 а 7; нишевъсѣць L¹ 3 а 6—7; тивѣриѣдасѣць L¹, 1 б 13; овѣрацьши N¹, 1 а 22—23.

Исчезновеніе глухихъ наблюдается въ слѣдующихъ случаяхъ:

ѣ = прасл. ѣ: I. въ корняхъ: множества G¹ 2 а 7; книги N³ 3 а 10—11; книги Ac³ 3 а 3; хлословите 3 а 12; кто 2 б 3, 4; гдѣ 1 а 13, 20; два 1 а 7; втрѣ 2 б 17; II. въ суффиксѣ: въвишо D¹ 1 б 25; III. въ префиксѣ: възѣмѣ Ac¹, 2 б 22.

ъ = прасл. ѡ: I. въ корняхъ: чѣѣте 3 а 11; чѣѣ 2 б 13; мнѣ D¹ 1 а 20; вѣѣ G³ 2 б 24; мнѣци N¹, 1 а 18; рѣци I¹, 1 б 2; чѣ 1 а 11, 16; зѣѣ 2 а 2; поѣѣѣ 1 б 9; II. въ суффиксахъ: смѣѣно Ac¹, 2 а 2; грѣѣшнаго. 3 а 12; слѣѣѣци L¹ 2 б 21.

Самую оригинальную особенность языка рукописи составляет сохраненіе въ нѣсколькихъ случаяхъ носовыхъ звуковъ, которые, вѣроятно, сюда проникли изъ среднеболгарскаго подлинника. Мы говоримъ «вѣроятно», а не «несомнѣнно» потому, что отсутствіе въ текстѣ какихъ-бы то ни было слѣдовъ мѣны юсовъ не исключаетъ возможности *древнеболгарскаго* происхожденія оригинала. Объ этихъ случаяхъ мы уже говорили въ III главѣ.

Кромѣ указанныхъ случаевъ, юсы переходятъ послѣдовательно въ оу и є.

Два раза ѣ замѣняется є: вѣѣѣѣ Imf¹, 1 а 15; самарѣ L¹ 2 б 21.

Звукъ ѣ, конечно, только графически замѣняется ѣ въ слѣдующихъ случаяхъ: исправѣѣѣѣ N³ 3 а 11; цѣѣѣ G¹ 3 а 5; люѣѣѣѣ Imf¹, 2 а 8.

Звукъ ѣ смѣшивается съ и:

и ви. и: рыѣѣѣ L³ 1 а 7; равѣѣѣ 1 а 24; авѣѣѣѣ 1 б 25.

и ви. ѣ: ви Ac³ 3 а 9; нариѣѣѣѣ N¹, 1 б 15—16; книги N³ 3 а 10 при книги Ac³ 3 а 3; кѣѣ нар. 3 а 8.

Стяженія гласныхъ довольно часты: врати D¹ 1 б 2; приѣѣ Aog¹, 1 б 5, 2 б 5; приѣѣѣ Imf³, 2 б 2; нариѣѣѣѣ N¹, 1 б 15—16; мѣѣѣѣѣ G³ 2 б 9; велиѣѣѣѣ G¹, 2 а 23—24; грѣѣѣшнаго G¹ 3 а 12; стоѣѣѣѣ Imf¹, 1 а 4; стоѣѣѣѣѣ Imf³, 3 а 8; моѣѣѣѣѣ Imf³, 2 а 6; вѣѣѣѣѣ Imf³, 1 б 14.

Интересно удвоеніе гласной и въ отрицаніи: нѣѣѣ 2 а 3.

На мягкость палатальныхъ гласныхъ указываетъ плаѣѣѣѣѣ се N¹, 1 а 5; выѣѣѣѣ D¹, 1 б 25. Напротивъ, только графическое значеніе, вѣроятно, имѣютъ оуѣѣѣ D¹ 1 б 24; петѣѣѣ D¹ 2 б 11; презентѣѣѣѣ D¹ 3 а 4.

Группа ск передъ ѣ изъ дифтонга переходитъ въ сѣ: тѣѣѣѣѣѣѣѣѣ L¹, 1 б 13; нѣѣѣѣѣѣѣѣѣ L¹, 3 а 6—7.

Ассимиляція согласныхъ наблюдается въ гѣѣѣ 1 а 13, 20; зѣѣѣ 2 а 2; поѣѣѣѣ 1 б 9; исправѣѣѣѣѣѣ 3 а 11.

L epentheticum употребляется очень выдержанно. Единственное исключеніе, — имена корѣѣѣѣ 1 б 23, корѣѣѣѣѣѣѣ I¹ 2 а 13—14, — неславянскаго происхожденія.

Изъ морфологическихъ особенностей мы можемъ отмѣтить только форму D¹ петѣѣѣѣ 2 а 9, форму сигматическаго Aog³, ѣѣѣѣѣ 1 б 24 и сильные аористы: нѣѣѣѣѣѣѣѣѣ 1 а 2; вѣѣѣѣѣѣѣѣѣ 1 б 1.

Изъ лексическихъ особенностей очень интересно нар. кѣѣ (ср. наши Сложныя мѣстоименія³, стр. 112).

V. ТЕКСТУАЛЬНЫЯ ОСОБЕННОСТИ.

Какъ мы уже знаемъ, Сверлижскіе отрывки не однородны по своему составу: въ то время какъ второй и третій фрагменты представляютъ собой евангеліе-апракосъ, первый представляетъ четвероевангеліе. Это обстоятельство, однако, не можетъ приводиться въ доказательство, что обѣ части происходятъ отъ разныхъ рукописей: въ славянской письменности имѣется другой памятникъ, первая часть (точнѣе: три первыя книги) котораго представляетъ четвероевангеліе, а вторая (точнѣе: послѣдняя книга) — евангеліе — апракосъ. Этотъ памятникъ — знаменитое Добромирово евангеліе, подробно изслѣдованное Ягичемъ (Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Band CXXXVIII und CXL).

Незначительный объемъ нашихъ отрывковъ не даетъ возможности изслѣдовать ихъ текстъ съ такою же систематичностью, съ какою сдѣлалъ это Ягичъ относительно Добромирова Евангелія. Тѣмъ не менѣе, нѣкоторыя особенности текста Сверлижскаго евангелія достаточно рельефны, чтобы, по крайней мѣрѣ, *приблизительно* опредѣлить его мѣсто въ ряду другихъ старыхъ евангельскихъ текстовъ.

Первый вопросъ, который является при изслѣдованіи состава Сверлижскаго евангелія, — это вопросъ объ его отношеніи къ двумъ древнѣйшимъ сербскимъ евангельскимъ текстамъ, — Мирославоу и Вуканову. Чтобы хоть отчасти отвѣтить на него, составимъ таблицу главнѣйшихъ различій всѣхъ трехъ евангелій.

	<i>Мирославоу.</i>	<i>Вуканову.</i>	<i>Сверлижское.</i>
		Іоанна IV 8—22.	
1	ѣѣаху	ѣѣху	ѣѣху
2	ѣѣ ннѣ	ѣѣ	ѣѣ
3	гѣѣ жѣ	гѣѣ	гѣѣ
4	самарѣнны	самарѣнны	самаренны

*Мирославоу.**Вуканово.**Сверлижское.*

5	самарѣныне	самарѣныни	самаренини
6	вѣн	вѣнѣ	вѣнѣ
7	ѡкоудѡу	ѡкоудѡ	ѡкоудѡу ѡуѡ
8	снѣ	скѣ	сек
9	въжеждѣть се	въжеждѣть се	възъжеждѣтсе
10	ѡ воды	водю	ѡ воды
11	въждедѣти се	въждедѣти се	възъждедѣти се
12	вода	водю	вода
13	въслѣплюще	въслѣплющѣ	въслѣплющѣ
14	къ немоу	къ немоу	къмоу
15	прихождѣ сѣмо	прихождѣ сѣмо	прихождѣ
16	ен	и	кѣн
17	ѡвѣща	и ѡвѣща	ѡвѣща
18	амю	къ немоу	къмоу
19	гладѣн	гладѣ	гладѣн
20	петѣ ѡ еси нхъ имѣла	петѣ ѡ еси моужѣ имѣла	ѣ. ѡ моужѣ имѣла кѣн
21	кланѣти се	кланѣти се	покланѣти се
22	гладѣн	и гладѣ	гладѣн
23	жено вѣроу ми нми	жено вѣроу ми нми	вѣроу нми ми жено
24	гредѣть	ѡко гредѣть	ѡко гредѣть
25	кгда ни	кгда	кгда ни
26	ерлѣмѣ	кѡуслѣмѣхъ	кѡрлѣмѣхъ
27	поклонѣте се	поклонѣте се	поклонѣте се
28	кланѣте сѣ	кланѣте се	кланѣте се
29	вѣмѣ	вѣмѣ	вѣмѣ
Иоанна X, 3—9, 17—26.			
30	вѣдѣть	знають	знають
31	тоуждихъ гласѣ	тоуждихъ гласѣ	тоуждаго гласѣ
32	соутѣ еже	соутѣ кже	выстѣ ѡже
33	гласѣ	гласѣ	рѣ
34	рѣ же нмѣ їсѣ пакѣ	рѣ же нмѣ їсѣ пакѣ	гласѣ нмѣ пакѣ їсѣ
35	амѣнѣ амѣнѣ	амѣнѣ	амѣнѣ амѣнѣ
36	все	всѣ	всѣ
37	кланѣ	кланѣ	кланѣ
38	прѣжде мене придѣть	прѣжде мене прѣде	прѣде прѣжде мене
39	спсѣть се	спсѣть ѡудѣть	спсѣть се
40	и вънидѣть изидѣть	и вънидѣть и изидѣть	вънидѣть и изидѣть
41	ѡцѣ любѣть	ѡцѣ любѣть	любѣть ѡцѣ

*Мирославоу.**Вуканову.**Сверлижское.*

42 възметь
43 себѣ
44 приети
45 прнесь
46 расъпра же пакн
47 глахоу же емю
48 вѣсь имать
49 слѣпымь
50 очи дати
51 знамениѣ
52 ерлмѣ
53 цркве
54 соломѣни
55 обидю и
56 приемлешн
57 та

ѡзметь
себѣ
приети
прнесь
расъпра же
глахоу же
нѣтъ
слѣпомь
очи дати
сцѣненіа
ерлмѣхъ
цркве
соломѣни
и обидю же
приемлешн
да

ѡнметъ
ѡ себѣ
пакы приети
приехъ
распъра же пакы
глахоу же
ѡко вѣсь имать
слѣпимъ
очи ѡврѣсти
ѡвновленіа
крмѣхъ
цркѣ
соломони
ѡвндоу же
вѣземлешн
та

Іоанна XX, 9—18.

58 идѣахю
59 вѣлахъ ризахъ
60 въ
61 ен она
62 и положише
63 рекъши
64 възкрати се
65 кого
66 мнѣ
67 възидъ
68 оученикомь

идѣста
вѣлахъ ризахъ
оу
кн ѡна
и положише
си рекъши
ѡврати се
кого
и мнѣ
възидохъ
оученикомь кго

идѣта
рызихъ вѣлахъ
оу
кн
положише и
си рекъши
ѡврати се
кого ли
мнѣ
възидъ
оученикомь

Іоанна XXI, 1—14.

69 нѣтъ
70 тивернадъсцѣмь
71 снѣ
72 глаше
73 и изидоше и въсѣдоу
74 лсе
75 и не познаше
76 гла же
77 кда чѣто снѣдно
имате

въставъ ѡ мрътвхъ
тивернастьсѣмь
снѣ
глаше
и изидоше и въсѣдоше
кше
не познаше
гла же
кда чѣто снѣдно
имате

въставъ ѡ мрътвхъ
тивернадъсцѣмь
ѡва снѣ
и рѣше
и идъ и вѣлѣж
лса
и не познаше
и рѣ
имате ли чѣто снѣдно
зде

<i>Мирославо.</i>	<i>Вуканово.</i>	<i>Сверлижское.</i>
78 Ѡѣѣаше же кмоу нин	Ѡѣѣаше же кмоу нин	Ѡѣѣаше нин
79 страноу коравѣ	страноу	страноу
80 мрѣже	мрѣжоу	мрѣжоу
81 епендитомъ	епенътитомъ	пенантомъ
82 прѣпоѣса се	прѣпоѣсавъ се	прѣпоѣса се
83 а дроузи	дроузи же	а дроузи
84 коравницемъ	коравницемъ	коравницемъ
85 придоу	придоше	придоу
86 вѣше	вѣху	вѣше
87 земле	Ѡ земле	Ѡ земле
88 нь	ноу	нь
89 излѣзю	излѣкоше	излѣзоу
90 нѣтъ	горець	горець
91 рыбы на немъ лежеце	рыбоу на мъ лежець	рыбоу на немъ леже- цоу
92 р. н. г.	н. н. г.	р. н. г.
93 рыбы	рыбоу	рыбоу

Итакъ, изъ 93 различеній въ 37 случаяхъ Сверлижское евангеліе не совпадаетъ ни съ Мирославовымъ, ни съ Вукановымъ евангеліемъ, въ 28 оно совпадаетъ только съ первымъ и въ 28 только со вторымъ.

Анализируя первые случаи, не трудно замѣтить, что Сверлижское евангеліе лучше сохраняетъ первоначальный переводъ въ слѣдующихъ 15 случаяхъ:

7) Ѡкоудоу оубо. — Ср. Зоґр. отъкждоу оубо; Мар. отъкждоу оубо; Ассем. отъкждѣ оубо.

9) възъжеждетсѣ. — Зоґр. и Ассем. въждаждетсѣ; Мар. въжаждетсѣ сѣ.

11) въждадати сѣ. — Зоґр. и Ассем. въждадати сѣ; Мар. въждадати сѣ.

20) ї во моужи имѣла еси. Зоґр. пять во їмѣла еси; Мар. пять во мжжъ имѣла еси; Ассем. пять во мжжъ имѣла еси.

31) тоуждаго гласа. Ср. Зоґр. штюждаго гласа; Ассем. тоуждааго гласа. Однако, Мар. тоуждинхъ гласа.

32) выстъ ѣже. — Зоґр. вѣша ѣже; Мар. вѣша ѣже. Однако, Ассем. сѣтъ ѣже.

38) приде прѣжде мене. — Зоґр. и Мар. приде прѣжде мене; Ассем. приде нхъ прѣжде мене.

- 43) ѡ севѣ. — Зогр., Мар., Ассем. о севѣ.
 44) пакы прикѣти. — Зогр., Мар. пакы приѣти; Ассем. приѣти.
 50) очн ѿверѣсти. — Зогр., Мар., Ассем. очн ѿтврѣсти.
 55) ѡвидѣу же. — Зогр. и Мар. ѡвидѣ же и; Ассем. ѡвидѣ же и.
 56) вѣземлѣши. — Зогр. и Ассем. вѣземлѣши; Ассем. иземлѣши.
 58) идѣта. — Мар. и Ассем. идѣте. Въ Зогр. нѣтъ.
 62) положиши и. — Мар. и Ассем. положиши и. Въ Зогр. нѣтъ.
 71) сны. — Зогр. сына; Мар. сна; Ассем. сына.

Напротивъ, въ 22 чтеніяхъ Сверлижское евангеліе менѣе консерва-
 тивно, чѣмъ Вуканово или Мирославова.

- 14) кмоу. — Зогр. и Ассем. къ нѣмоу; Мар. къ нѣмоу.
 15) прихѣждѣу. — Зогр., Мар. и Ассем. прихѣждѣ сѣмо.
 21) покланѣти сѧ. — Зогр., Мар. и Ассем. кланѣти сѧ.
 23) вѣрѣ ми ми жѣно. — Зогр. жѣно вѣрѣ ми ми; Мар. жѣно
 вѣрѣ ми ми; Ассем. жѣно вѣрѣ ми ми.
 29) вѣмѣ. — Зогр., Мар. и Ассем. вѣмѣ.
 33) рѣ. — Зогр. глѣшѣ (?); Мар. глѣше; Ассем. глаголаше.
 34) глѣ имѣ пакы нѣтъ. — Зогр. рече же имѣ пакы нѣтъ; Мар. рече
 имѣ пакы нѣтъ. Ассем. рече имѣ нѣтъ пакы.
 40) вѣнидѣтъ и изидѣтъ. — Зогр., Мар. и Ассем. и вѣнидѣтъ и
 изидѣтъ.
 41) любитѣ ѡцѣ. — Зогр. оцѣ любитѣ; Мар. отцѣ любитѣ; Ассем.
 оцѣ любитѣ.
 42) ѿимѣтъ. — Зогр. вѣзѣмѣтъ; Мар. вѣзѣмѣтъ; Ассем.
 вѣзѣмѣтъ.
 45) прихѣтъ. — Мар. и Ассем. приѣтъ; Зогр. приѣхѣтъ.
 51) ѡбновленіи. — Зогр. свѣщениѣ; Мар. свѣщениѣ; Ассем. свѣщениѣ.
 53) црѣкъ. — Зогр. црѣкъве; Мар. црѣкъ; Ассем. црѣкъ.
 54) соломони. — Мар. и Ассем. соломони. — Однако, Зогр.:
 соломѣни.
 59) ризѣхѣ вѣлахѣ. — Мар. вѣлахѣ . . . . Ассем. вѣлахѣ ризѣхѣ.
 61) ки. — Мар. еи она; Ассем., однако, ки.
 65) кого ли. — Мар. и Ассем. кого.
 72) и рѣше. — Зогр., Мар., Ассем. глѣшѣ.
 73) и идѣ и вѣсѣдѣ. — Зогр. и идѣ и вѣсѣдѣ. — Мар. и идѣ и
 вѣсѣдѣ; Ассем. и идѣ и вѣсѣдѣ.
 76) и рѣ. — Зогр., Мар., Ассем. глѣ же.
 77) имѣте ли что сѣдѣно. — Зогр. еда чѣто сѣдѣно имѣте;
 Мар. еда чѣто сѣдѣно имѣте; однако, Ассем. имѣте ли чѣто сѣдѣно.

78) ѿѣѣшаша ни. — Зогр. и Мар. ѿѣѣшаша же ємоу ни; Ассем. ѿѣѣшаша ємоу: ни.

Изъ вариантовъ, общихъ Сверлижскому ев. и Мирославу, слѣдующіе, повидимому, архаическіе:

10) ѿ воды. — Зогр., Мар. и Ассем. ѿ воды.

12) вода. — Зогр., Мар. и Ассем. вода.

16) ки. — Зогр., Мар. и Ассем. ки.

17) ѿѣѣша. — Зогр., Мар. и Ассем. ѿѣѣшаша.

18) ємоу. — Зогр., Мар. и Ассем. ємоу.

19 и 22) глѣ ки. — Зогр., Мар. и Ассем. глѣ ки.

25) єгда ни. — Зогр., Мар. и Ассем. єгда ни.

35) аминъ аминъ. — Зогр. амин. амин.; Мар. аминъ амин; Ассем. аминъ, аминъ.

39) спсѣтъ се. — Зогр. спѣтъ сѣ, Мар. спѣтъ, Ассем. спсѣтъ.

46) распѣра же пакы. — Зогр. распѣръ же пакы; Мар. распѣръ же вѣстъ пакы. Однако, Ассем. распѣръ же вѣстъ.

48) ꙗко вѣстъ имать. — Зогр., Мар. и Ассем. вѣстъ имать.

57) та. — Зогр., Мар. и Ассем. та.

66) мнѣ. — Мар. мнѣ и Ассем. мнѣ.

67) възидѣ. — Мар. възидѣ; Ассем. възидѣ.

68) оученикомъ. — Мар. и Ассем. оученикомъ.

70) тивернадѣсцѣмъ. — Зогр. тиверѣдѣсцѣмъ; Мар. таворѣдѣсцѣмъ. Однако, Ассем. тивернадѣсцѣмъ.

74) ѡсѣ. — Мар. ѡсѣ; однако, Зогр. и Ассем. ѡсѣ.

81) пендитомъ. — Зогр. епен'дитомъ, Мар. и Ассем. епендитомъ.

82) прѣпоѡса се. — Зогр., Мар. и Ассем. прѣпоѡса сѣ.

83) а друзи. — Зогр. а друзи; Мар. а друзи и Ассем. а друзи.

85) придѣ. — Зогр., Мар. и Ассем. придѣ.

86) вѣше. — Зогр., Мар. и Ассем. вѣше.

88) нѣ. — Зогр., Мар. и Ассем. нѣ.

89) излѣзоу. — Зогр. и Мар. излѣзѣ. Однако, Ассем. излѣшѣ.

92) ѣ. ѣ. ѣ. — Зогр., Мар. и Ассем. ѣ. ѣ. ѣ.

Разночтенія, общія Сверлижскому и Мирославу евангеліямъ, чужды, по крайней мѣрѣ, двумъ глаголическимъ текстамъ.

49) слѣпыма. — Зогр. и Мар. слѣпомъ; Ассем. слѣпымъ.

75) и не познаше. — Зогр., Мар. и Ассем. не познаше.

Варианты Сверлижскаго и Вуканова Евангелія совпадаютъ съ глаголическимъ текстомъ:

2) вѣ. — Зогр., Мар. и Ассем. вѣ.

- 4) самареннины. — Зогр., Мар. и Ассем. самарѣнныни.
 6) вѣѣни. — Зогр. вѣѣни, Мар. и Ассем. вѣѣни.
 8) сѣк. — Зогр., Мар. и Ассем. сѣк.
 24) ѡко гредѣтъ. — Зогр., Мар. и Ассем. ѣко гредѣтъ.
 26) крѣмѣхъ. — Зогр. и Ассем. ерѣмѣхъ; Мар. ѣмѣхъ.
 27) кланѣете се. — Мар. кланѣате сѧ; Ассем. кланѣете сѧ.
 30) знаютъ. — Зогр., Мар. и Ассем. знаѣтъ.
 36) вси. — Зогр. и Мар. вѣси; Ассем. вѣси.
 47) глахоу же. — Зогр. глахъ же, Мар. глахъ же, Ассем. глаго-
 лахъ же.
 52) крѣмѣхъ. — Зогр. ѣмѣхъ; Мар. ерѣмѣхъ; Ассем. ерѣмѣ.
 60) оу. — Мар. и Ассем. оу.
 63) си рекъши. — Ассем. си рекъши; Мар. сѣ рекъши.
 64) ѡбрати се. — Мар. и Ассем. ѡбрати сѧ.
 69) вѣстави ѡ мрътвыхъ. — Ассем. вѣстаетъ отъ мрътвыхъ. Въ
 Зогр. и Мар. нѣтъ.
 79) странѡу. — Зогр. и Ассем. странж. Однако, Мар. странж ко-
 рабѣѣ.
 84) корабницеѣ. — Мар. корабницеѣ; Ассем. корабницеѣ.
 87) ѡ землѣ. — Зогр. и Мар. отъ землѧ; Ассем. отъ землѧ.
 91) рывѡу на немъ лежѡу. — Зогр., Мар. и Ассем. рывж на немъ
 лежаштъ.
 93) рывѡу. — Зогр. и Мар. рывж. — Ассем. рывѣ.
 Варіанты Сверлижскаго и Вуканова евангелій, расходящіеся съ гла-
 голическими текстами:
 1) вѣхоу. — Зогр., Мар. и Ассем. вѣхъ.
 3) гла. — Зогр. и Мар. гла же. Ассем., однако, глагола.
 4) самареннины. — Зогр., Мар. и Ассем. самарѣнныни.
 13) вѣсхлепѡуцъ. — Зогр. вѣслѣпѡштжж; Ассем. вѣслѣпѡшт-
 тѣѧ; Мар. вѣхѡдѡштѧ.
 27) поклонѣтъ се. — Зогр., Мар. и Ассем. поклоните сѧ.
 36) клѣко. — Зогр., Мар. и Ассем. клѣкоже.
 80) мръжѡу. — Зогр. и Ассем. мръжѧ; Мар. мръжж.
 90) горѣцѣ. — Зогр., Мар. и Ассем. лежѡцѣ.

Изъ этого статистическаго обзора варіантовъ ясно, что Вуканово и Сверлижское евангелія немногими чаще отступаютъ отъ глаголическихъ рукописей, чѣмъ Мирославова, и потому составъ ихъ текста слѣдуетъ признать только немного моложе, чѣмъ составъ послѣдняго евангелія. Въ частности, Сверлижское ев. ближе, повидимому, къ послѣднему, чѣмъ къ первому.

Подобнымъ же способомъ, намъ слѣдовало бы разсмотрѣть текстуальныя особенности и перваго отрывка Сверлижскаго евангелія. Но такъ какъ соотвѣтствующаго текста Зографскаго и Маріинскаго евангелія не сохранилось, то результатъ такого анализа былъ бы еще болѣе шаткій и условный, чѣмъ предыдущій. Поэтому, мы совсѣмъ воздержимся отъ какихъ бы то ни было сопоставленій.

VI. ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНІЕ СВЕРЛИЖСКИХЪ ОТРЫВКОВЪ.

Это значеніе заключается, конечно, не въ евангельскихъ текстахъ, а въ записи, сохранившей нѣсколько драгоцѣнныхъ историческихъ указаній. Безъ этой записи мы, во-первыхъ, не знали бы имени того смѣлаго гайдука¹⁾, который поднялъ знамя возстанія противъ болгарскаго царя Константина Асѣня (1258—1277) и, разбивъ его на-голову въ сраженіи (1277), овладѣлъ тырновскимъ престоломъ, женился на вдовѣ Константина Маріи и довольно долго защищалъ Тырново отъ грековъ и ихъ кандидата въ болгарскіе цари Іоанна Асѣня III. Сверлижскіе отрывки даютъ дату (1 сент. 1278 — 1 сент. 1279 г.) этой осады Тырнова, и въ этомъ состоитъ другая сторона ихъ историческаго значенія. Наконецъ, въ третьихъ, изъ Сверлижскихъ отрывковъ узнаемъ, что нишскимъ епископомъ былъ въ это время нѣкто Никодимъ.

Кто былъ Константинъ чтецъ, онъ же Воисилъ грамматикъ? Проф. Карскій, Славяно-русская палеографія, 311 спрашиваетъ, не представляетъ-ли Воисилъ грамматикъ одно лицо съ Басѣ грамматикомъ, писцомъ Апостола 1277 г. Но не говоря уже о томъ, что имя послѣдняго довольно мало напоминаетъ имя Воисила, противъ этого предположенія говорить и средне-болгарскій языкъ Апостола. . .²⁾

Г. Ильинскій.

1) Византийцы (Пахимеръ, Никифоръ Григора) передаютъ только его прозвище «ла-тукъ», да и то въ греческомъ переводѣ лаханасъ. Срезневскій (Р. Бесѣда 1857, II, 16) полагаетъ, что Пахимерово (I. 481) Корбохоубасъ есть искаженное слав. крѣдѣла. Объ этомъ см. Иречка, Исторія болгаръ, 866.

2) Въ заключеніе статьи считаемъ долгомъ принести сердечную благодарность проф. Александру Бѣличу въ Бѣлградѣ за любезную свѣрку третьей корректуры текста съ подлинникомъ.

III, a. 2a.

1701

Притча про сліпця і хромця.

(Причинок до історії літературних взаємин старої Руси).

Не вважаючи на значне число важних і помітних праць про поодинокі появи староруського письменства лишилося ще багато точок нев'яснених. Можемо сказати навіть, що цілі течії староруського духового життя відомі нам лиш уривками, частками і ждуть ще компетентних робітників. До таких течій належить вплив жидівства на наші вірування й традиції та на наше старе письменство. Розбираючи різні пам'ятки того письменства найчільніші російські дослідники все натикаються на сліди жидівського впливу. Глухі відгуки жидівської місії бачимо вже в нашій першій літописі; про жвавість антижидівської полеміки свідчить Толковая Палєя, яка разом із тим і з konieczности подає масу жидівських традицій, жидівських етимологій, жидівських апокріфів і т. п. Нема сумніву, що й у інших пам'ятках нашого старого письменства, де доси шукано лише греко-византийських взірців, при уважних пошукуваннях та порівняннях з жидівськими жерелами, головню з Талмудом, вияснить ся не одно таке, що доси лишається загадковим. Звернути досліди в той бік тим цікавіше, що жидівство X—XIII віків було одним із найважливіших посередників передачі орієнтальних культурних елементів на захід, так само як у самім орієнті відіграло важну роль посередника між старинною цивілізацією і Арабами та Персами.

В отсій розвідці я бажав би прослідити на однім невеличкім староруськім творі дуже інтересні літературні та культурно-історичні взаємини між сходом і заходом і посередництво жидівства в тім процесі в середніх віках. Коли мої висновки не всюди може показувати ся переконуючими, то все таки я досягну своєї цілі, коли ними побуджу інших, компетентніших на цьому полі, до дальших пошукувань і студій.

I. Три редакції притчі.

Ще при кінці XVII в. автор помітної праці «Оглавление книгъ кто ихъ сложилъ» — чи був ним Сильвестр Медведєв (ум. 1691 р.), чи — що

мені бачить ся близшим до правди, учений Київлянин Епіфаній Славинецький — вказуючи деякі звисні йому писання Кирила Турівського, вчислює між ними також твір «О души и тѣлѣ и преступленіи заповѣди, о воскресеніи тѣлєсь и о судѣ будущемъ и муцѣ». Се очевидно той сам твір, який у рукописах має титул «Притча о челоувѣчестѣй души и о тѣлєси, и о преступленіи божіихъ заповѣдей и о воскресеніи тѣлєсь челоувѣчъ, и о будущемъ судѣ и муцѣ». Сей твір маємо в старих рукописах у кільких формах, а найкоротша з них, що містить ся в Прологах, має звичайно титул «Притча о слѣпци и о хромци».

Дивна була історія сего твору в дотеперешній науці. Перший видавець, якому по справедливому вислову пок. Сухомлінова належить ся честь властивого відкриття Кирила Турівського для науки, Калайдович, помістив сю притчу в ряді творів Кирилових (Памятники Россійской словесности XII в. Москва 1821, стор. 132—152). Натомісь Сухомлінов у своїй капітальній доси книжці «Рукописи графа А. С. Уварова, томъ второй. Санктпетербургъ 1858» помістив лише в передмові «Притчу Кирилла Туровскаго» (стор. XLVII—LI), а між писаннями Кириловими надрукував по трьом копіям проложний текст «О тѣлѣ чѣстѣй и о дѣши и о въскрѣніи мѣртвыхъ», твір, який сам Сухомлінов признає неналежним Кириловому перу (ор. cit. стор. XLVI). Се пропущене досить просторого Кирилового твору тим тяжше зрозуміти, що проф. Сухомлінов очевидно не сумнівав ся в тому, що весь твір, не менше як і покладена в його основу притча справді твори Кирила Турівського. Митроп. Євгеній у передмові до свого видання Кирилових творів (Творенія св. о. Кирилла еп. Туровскаго, изданіе преосв. Евгенія. Кієвъ 1880, стор. LXXXIII) поясняє се тим, що проф. Сухомлінов був по троха звязаний пляном видання, який мав на меті публікацію лише таких текстів, що містилися в рукописах ґр. Уварова. Але сему перечить увага самого Сухомлінова, що для устанавлення поправного тексту творів Кирилових він користувався 83 рукописами, з яких значна часть належить до Імп. Публ. Бібліотеки в Петербурзі, до Румянцівського музею в Москві, до Троїцько-Сергієвої Лаври і т. и. (тамже ст. 155).

Та ще перед виходом праці Сухомлінова, 1857 р. митроп. Макарій у третім томі своєї «Исторіи русской церкви» не то що висловив сумніви що до Кирилового авторства сеї притчі, а радше поминув її якось мовчки при перчисленю його автентичних творів. Те саме кілька літ пізнійше бачимо і в книзі другого російського ерарха, преосв. Філарета «Обзоръ писателей духовнаго чина». Аж 1880 р. надрукував знов «Притчу о слѣпомъ и хромомъ» та «Притчу о челоувѣческой душѣ и о тѣлѣ» в перекладі на сучасну російську мову преосв. Євгеній у своєму київському виданю творів Кирила Турівського (стор. 69—89).

Одинока звісна нам проба діскусії над тим, на скільки й яку редакцію притчі про сліпця і хромця можна вважати дійсно Кириловим твором, містити ся в капітальній праці проф. Голубінського «Исторія русской церкви» (друге видане першого тому, Москва 1901, стр. 808). По думці проф. Голубінського сама притча «єсть собственно переводъ съ греческаго, но трудъ ея русскаго автора состоялъ въ томъ, что вмѣсто краткаго объясненія, которымъ она сопровождается въ подлинникѣ, онъ написалъ къ ней пространное нравоучительное толкованіе. Это послѣднее по манерѣ и по характеру и вообще по всему напоминаетъ намъ сказаніе о черноризчестѣмъ чину... которое єсть вся вѣроятность усвоить Кириллу; а потому мы склоняемся къ тому, чтобы видѣть его подлинное сочиненіе и въ настоящемъ случаѣ. Толкованіе съ одной стороны заключаєтъ много очень хорошаго — назидательнаго и остроумнаго, а съ другой стороны єсть въ немъ пережитренное, натянутое и неудоборазумѣваемое. Впрочемъ, достоинства несомнительно преобладають въ немъ въ значительной степени надъ недостатками». Знаючи, як остро судить проф. Голубінський Кирила Турівського як оратора (див. ор. cit. стр. 803), ми мусимо надати тим більшу цїну похвалі притчі чи властиво її викладу в устах так острого судії.

Одно лише мусимо завважити. Проф. Голубінський говорить як про річ безсумнівну і сконстатовану про те, що сама притча — переклад із грецького, що в грецькій оригіналі вона має короткий виклад, який Кирило Турівський заступив своїм ширшим. Се-остатнє о стільки невірнє, що виклад короткої, проложної притчі повторяєть ся дословно і в тій, якої авторство проф. Голубінський признає Кирилови. При твердженю про-грецький оригінал притчі проф. Голубінський покликаєть ся на Сухомлінова стор. XLVII і далі, а тим часом у Сухомлінова ані на вказаній стороні і далі до LII, де кінчить ся розмова про сю притчу, ані на попередній XLVI стор. нічого-сїнько не говорять ся про грецький оригінал сеї притчі. Навпаки, Сухомлінов каже виразно, що «в Прольогах XIII, XIV, XV і XVI в. під д. 28 вересня знаходимо короткий опис життя і мук чеського князя Вячеслава і инших сьвятих, а потім притчу про людське тіло, душу і воскресєне мертвих¹⁾; а в деяких Прольогах, що не мають руських додатків, нема й Притчі» (ор. cit. ст. XLVI).

А коли зважимо, що грецькі Синаксарії, з разу часткові, були зредаговані суспільно уперве аж у X віці в так званий Менольоґій Василя, а

1) Сюго не треба брати зовсім категорично, особливо що до пізнішого часу. В рукописнім Прольозі XVI в. бібліотеки кирилошапського собора в Перемишлї (sign. LII, B. 5) під 28 сент. маємо тільки мучєне «сѣыхъ мѣникъ Калитійскихъ Альфіа Алєдандра, Зосима, Никонєана, Илїодора и Марка» і зараз потім нашу притчу. Та здаєть ся, що тут перед сею статєю бракує одної картки рукопису.

Перша ред.

А вже посади оу вратъ, чїкоу оубо
предасть въ область вся земная.

Друга ред.

А вже ихъ посади оу вратъ—че-
ловѣку оубо предасть въ область
всю землю.

З порівняння сих чотирьох форм речення мусимо догадувати ся, що слова аналогічні до викладу 1-ої ред. «предасть въ область вся земная» чи «внѣшная» мусїли бути і в початковім уступі першої редакції притчі, так як вони єсть у відповіднім місці другої редакції. Ще виразнійше видно се з ось якого реченя:

Перша ред.

Тогда повелѣ господинъ блюсти
слѣпца, дондеже призоветъ хромца.

Друга ред.

Тогда повелѣ господинъ блюсти
слѣпца въ оукромнѣ мѣстѣ, *идѣже*
самъ єсть, дондеже приндець самъ
къ винограду.

Аналогічне речене в викладі в обох редакціях виглядає ось як:

Перша ред.

И того ради нѣсть мученъ ду-
шамъ до втораго пришествія, но
блюдомы суть *идѣже Богъ єсть*.
Егда же прииде обновити землю
і т. д.

Друга ред.

И того ради нѣсть мученія ду-
шамъ до втораго пришествія, но
блюдомы суть, *идѣже Богъ єсть*.
Егда же приидеть обновити землю
і т. д.

І тут очевидно авторъ проложної притчі (1-ої ред.), складаючи своє оповіданє, мав перед очима ширший текст, у якому були слова «идѣже самъ вѣсть»; дбаючи про ляковїзм, він вичеркнув їх, та в викладі, бачучи їх важність для догматичної мети притчі, полишив їх згідно з оригіналом.

За тим, що скороченя доконував якийсь чоловік не дуже тямучий у Письмі святім, промовляє ще й та обставина, що репродукуючи з тексту другої ред. цитат «тогда вси сущи въ гробѣхъ» аж до «въ вѣскресеніє суда» і бажаючи заступити загальну інтродукцію свого оригінала до сего цитата «якоже самъ Христосъ преже гїа» якоюсь спеціальнішою вказівкою, зовсім невдатно покликав ся на сьв. Павла, хоча цитат узято з євангелія сьв. Івана. Учений грек, або й сам Кирило Турівський був би певне не зробив такої помилки. Отсе головні мотиви, за для яких я схилию ся до думки, що текст притчі в другій редакції був оригіналом, а про-

ложний текст (перша ред.)—скороченем із нього, пізнішою, правдоподібно руською роботою.

Тепер у значній мірі упрощується нам питане що до відносин другої й третьої редакції нашої притчі. Ми можемо без дальших доказів прийняти, що третя редакція, а власне передмова і інтерпольовані виклади та упіменення, звернені головню до монахів, єпископів та духовних, вийшли з під пера Кирила Турівського. Про се впевняють нас і зверхні і внутрішні свідощтва, а головню те, що власне сю форму притчі многі старі рукописи признають Кирилови Турівському; далі замишуване її автора до алегоричного викладу, чого зрештою а ргіогі домагала ся сама основа притчі; доказують часті аналогії в тексті притчі до уступів инших безсумнівних писанях Кирилових, часті запевнення автора про свою грубість та невченість, про те, що він говорить не зі свого вигаду, а з писанія, натяки на те, що його цвітистого говорення слухали нерадо, а дехто й докоряв йому за се, і скромне відсуване від себе титула церковного вчителя.

Та зовсім инакше стоїть діло з самим текстом притчі, який, як уже було сказано, в другій редакції майже тотожний з третьою ред., коли вилучити з неї моралізаційні вставки та приставки. Сам автор тих приставок трактує притчу як річ окрему, чужу, інтродукує її по своїх перервах звичайно словом «рече», подає, що бере її «отъ божественныхъ писаній» і просить своїх слухачів чи читачів (в однім місці він каже, що «бувши негідним говорити про се я пишу для пожитку тих, що слухають мене») не ремствувати на його неотесаність і на те, що він «неблаголіпно представляє образ писанія». А в передмові до притчі, заохочуючи до пильного читання «божественныхъ писаній» додає, що «коли бї хто знайшов тут земний скарб — правдиве розумне вияснене пророцьких і апостольських писань, то се було би не лише йому самому на спасеніє, але й многим иншим його слухачам». Значить, він і отсю притчу та її виклад уважає частиною такого скарбу, свого рода ключем до кращого зрозуміння апостольських і пророцьких писань. Правда, все те не досить ясно і не вказує жерела, з якого взяв наш автор свою притчу; одно тільки видно, що він відносив ся до того жерела з великою пошаною і клав його мало що не на рівні з самим святим письмом. Лишаючи на далі пошукуване за сим жерелом і вертаючи ся до питання про обопільні відносини редакцій другої й третьої, ми мусимо сказати, що яке-б собі не було те жерело, при його обробленю були можливі ріжні евентуальности. Або наш автор знайшов притчу вже готову в староруським чи навіть болгарським перекладі, і тільки доробив до неї свій коментарій, і в таким разі друга редакція була би твором первісним, належним Кирилови Турівському, а третя редакція пізнішим; можливо, що Кирило й сам доконав перекладу притчі з якогось оригінала, в якому вона

докладно відповідала теперішньому руському текстови, — і в таких разі все таки друга редакція була би твором первісним, що до якого Кирило Турівський мав би право хіба простого перекладника. Та можлива й така евентуальність, що Кирило Турівський знайшов у своїм жерелі лиш основу сеї притчі і користуючи ся нею більш або менше свobodно, відразу з тою перерібною писав і свій коментарій, і тільки пізніш чи то він сам (при якійсь иншій нагоді), чи то хтось инший вилучив із того коментарія саму епічну основу — притчу, і що таким способом наша третя редакція була твором первісним, а друга редакція його пізнішим скороченем. За тою остаточною евентуальністю промовляє на мою думку одна важна обставина: в притчі другої редакції лишив ся один уступ, що зовсім не належить до епічної основи, а тільки до моралізаційного коментарія, і в II тексті виглядає як якась зайва парантеза або як гльоса написана посторонньою рукою зразу на полі рукопису, а лише пізнішим копістом втягнена в текст. Цитуючи промову сліпця друга редакція говорить: «Аще бо азъ слѣпъ есмь, но имамъ нозѣ и силенъ есмь могій носити тебе и бремя». І тут до сего остатнього слова дочеплено пояснене — преосв. Евгений справді бере його в скобки: «Виждь, душевное бремя — грѣхъ; того ради глаголетъ пророкъ, яко «бремя тяжко отяготѣше на мнѣ». І далі йде знов перервана промова сліпця з новою інтродукцією: «Рече же слѣпецъ: возми кошъ и всяди на мя» і т. д. Читаючи другу редакцію притчі можна би справді думати, що маємо тут якусь пізнішу гльосу вложену в текст; але заглянувши до тексту інтерпольованої третьої редакції переконаємо ся, що ся вставка містить ся дословно й там як одна частина коментарія, яким отак скрізь поперериваний текст притчі. Значить, той, хто писав чи редагував текст другої редакції, мав очевидно перед очима ширший текст, поперериваний коментаріями; вичеркуючи скрізь ті коментарії, він полишив сю одиноку вставку, зовсім зайву для його редакції, і тим самим дав нам доказ, що не друга, а третя редакція була твором первісним, із якого ступнево повставали через вичеркнене Кирилових коментаріїв друга, а через дальше скорочене відповідно до форми й обему проложних статей перша редакція.

II. Жерело Кирилової притчі.

В писаннях Кирила Турівського оповідане про сліпця і хромця — не одинока притча. Навпаки, він незгірше від тогочасних західно-європейських проповідників любить пересипати свою проповідь притчами, барвистими порівняннями, приповідками та загадками, залюбки вживає у всіх своїх писаннях матеріалу, сказати б так, фольклорного, беручи його і з сьвятого

письма, і з отців церкви і з інших, не все для нас видних жерел. Придивімо ся, як він поступає при цьому, — може се дасть нам деяку вказівку при шуканню жерел нашої притчі.

Вже в передмові до просторого оброблення (3-ої ред.) нашої притчі маємо один інтересний уступ; говорячи про важність навчання автор каже: «Про се стрічаємо в євангелії притчу, де сказано: всякий книжник, що навчив ся царства небесного, подібний до домовитого мужа, що зі своїх скарбів виносить старе й нове. Коли-ж — говорить (хто?) — догоджуючи зі славолубства великим нехтує з гордошів багатьома меншими, насміхаєть ся над ними, ховаючи дар Господній, не даючи його правдивим торговцям, щоб подвоїти царське срібло, т. е. душу людську, то Господь, бачучи його гордий ум, відбере від нього талант, бо Він сам гордим противить ся, а покірним дає благодать». Отжеж у євангеліях ми маємо дві редакції притчі про таланти (Луки XIX, 11—27; Матв. XXV, 14—30), і обі вони зовсім неподібні до притчі нашого автора ані формою, ані змістом. У Луки чоловік «домовитий» вибираєть ся в дорогу до далекого міста, де має одержати царську корону, і дає своїм слугам по талантові, щоб вони заробляли, а по повероті надгороджує двох із них в міру їх заробітка, а карає третього, що не заробив нічого, і надто велить постинати тих, що не хотіли, аби він став царем; а у Матвія про царську корону нема мови, і чоловік відходячи в дорогу дає слугам неоднакові капітали: одному 10 талантів, другому 5, а третьому 1. І значіне притчі у обох євангелістів не те, що у нашого автора; вона має ілюструвати вартість змагання кожного поодинокого чоловіка до досконалости в міру даних йому сил, а не спеціально обовязок книжника — навчати неосвічених людей і не ховати свого світла для догоди могутнім темнолюбцям. Відки взяв наш автор отсю окрему редакцію притчі про таланти? Можливо, що з якого византийського коментарія на євангеліє, прим. хоч би з того самого Теофілякта Болгарського, у якого пок. Сухомінов віднайшов прототип викладу Кирилового до притчі про сліпця і хромця (ор. cit. LII), а можливо, що й сам, цитуючи з пам'яті і покладаючи ся на свій белетристичний талант, навмисно перемінив євангельську притчу відповідно до своєї спеціальної цілі.

Далеко інтересніший другий приклад, на який звернув увагу пок. Сухомінов (ор. cit. LIV—LVII), хоча й не присвятив йому спеціальнішого досліду. Се приведена у Кирила Турівського в Посланію до Василя игумена Печерського притча про царя і бідарів у ямі. Прототип сеї притчі походить із звісної духовної повісті про Варлаама і Йосафа, але Кирило Турівський подає її в такій формі і з таким відмінним толкованем, що конечно мусимо шукати якогось иншого оригінала, ніж грецький і перекла-

дений із нього церковно-славянський текст повісти, або допустити, що наш письменник власним дотепом доконав так значної перерібки. Проф. Сухомилов, надрукувавши обі притчі, Варлаамову в грецькій і славянській тексті й Кирилову en regard (ор. cit. LIV—LVI), говорить з приводу Кирилових відмін: «Измѣненіе притчи Кирилломъ Туровскимъ могло произойти также подъ вліяніемъ какого-либо разсказа восточнаго происхожденія» і додає, що в індійській письменстві звісно немало повістей про царів, які не дбають про оружя (так як царь у Кириловій версії), або навіть бояться його (се вже до Кирилової версії зовсім не йде), і на доказ наводить одно таке оповідане, де власне царь — боягуз, боїть ся оружя і в часі розруху тратить корону й жите — значить, річ до Кирилової версії нічим не паралельну.

Мені здається, що найблизше до Кирилової версії притчі про царя і бідарів підходить та II версія, якої арабський витяг опублікував проф. Фріц Гоммель у працях VII-го міжнародного конгресу орієнталістів у Відні 1887 р.¹⁾ і якої перерібкою був твір іспанського жида Ібн Хісдая (род. коло 1180, ум. 1240) пз. «Царевич і дервіш», виданий 1890 р. в скороченім німецьким перекладі дром Натаном Вайсловіцом з послісловієм проф. Ф. Гоммеля²⁾. Читаємо там (стор. 100) про одного короля, який одної ночі не міг спати, головню тому, бо кілька днів перед тим над містом стрясла ся велика і довга злива. І ось «у тій часті ночі, коли люди заживають спокою, мовив король до свого вірного везира: «Чи не любо тобі, щоб ми пішли по місті і поглянули, що діють люди, а також на сліди дощу, який упав на нас сими днями?» Сей уступ вияснює нам той загадковий «мятеж» у версії Кирила Турівського, в часі якого царь зі своїм слугою пускається ходити по місті і не може побачити нічого, «но точию движеніє градуу». Очевидно не можна тут під словом «мятеж» розуміти бунту або взагалі якогось збіговища, а «движеніє градуу» вказувало би скорше на землетрясене, хоча весь змія притчі й II даліше толковане говорить против того. Видно, що Кирило Турівський не зовсім добре порозумів свій оригінал, де говорило ся про турботу, яку причинила міщанам довга злива і повинь.

Надто з Ібн-Хісдаєвої версії притчі про царя й бідарів у ямі можемо вияснити ще одну відміну Кирилової версії сеї притчі від грецької. В грецькій версії говорить ся, що царь зі своїм дорадником, ходячи по місті, «видѣста свѣта зарю отъ нѣкоего оконца сіяющеу, и на сію зарю зряще

1) Видана також окремо пз. Die älteste arabische Barlaam-Version, von Fritz Hommel. Wien 1888.

2) Dr. Nathan Weisslowits, Prinz und Derwisch. Ein indischer Roman, enthaltend die Jugendgeschichte Buddha's, in hebräischer Darstellung aus dem Mittelalter. München 1890.

прійдоша и видѣста подъ землею нѣкое яко пещероу жилище» (Сухом. Рукоп. гр. Уварова стор. LV); натомісь у Кириловій версії дорадник провадить царя «и съ дочерію его, и приведе къ велицѣ горѣ, нмоущи многа и различна оружія, въ нейже оузрѣста зарю свѣтлоу, оконце изъ пещеры исходящоу». Ібн-Хісдай на основі арабського взірця оповідає, що царь і його везир ходячи по місті дійшли до місця, яке називано гноевою площею, бо там міщани звикли були викидати свій гній. Наближаючи ся до тої гноевої купи вони побачили, що з її нутра било свѣтло. Надійшовши близше знайшли маленький отвір, що позволяв їм заглянути до середини гноевої купи; в ній була печера» і т. д. (Weisslowitz, op. cit. 96). Будь що будь, образ гноевої купи жидівського автора далеко ближший до образу гори повної оружя у нашого Кирила (і реальніший від нього!), ніж образ підземної яскині в грецькій тексті. А дальші зміни в Кириловій притчі, що царь не дбає про оружя, що в печері бачить багато оружя і свѣтлу постать, яка подає бідарям напій і страву, виясняють ся не жадним чужим жерелом, а дальшим викладом притчі, тенденцією, яку в данім випадку мав автор і яку за всяку ціну хотів вияснити при помочі сеї притчі, хоч і з ущербом її внутрішньої правдоподібности.

На підставі сеї аналізи може не занадто сьмілою буде думка, що притчу про царя і бідарів у ямі Кирило Турівський пізнав не з грецького, а з жидівського жерела, в версії девчому зближеній до Ібн-Хісдаєвої, і то пізнав правдоподібно не в писанім тексті, а в устній переповідці, і користуючи ся нею для ілюстровання головних тез свого послання переробив її будову відповідно до своєї спеціальної цілі.

До сих двох прикладів, як Кирило Турівський свобідно користував ся своїми жерелами і з яких рук брав мотиви до своїх писань, можна би без сумніву підшукати більше аналогій у иньших його писаннях. Та се ва разі зайве, бож новим, можна сказати, клясичним прикладом сього служить власне притча про сліпця і хромця. Шо й ся притча взята з жидівського жерела, на се вказав іще 1873 р. той сам проф. Сухомлінов, що загалом поклав найбільші заслуги кого студій над сим нашим старим письменником. На засіданю Відділу рус. язика і словесности Імп. Академії Наук у Петербурзі в цвѣтні 1873 сей учений звернув увагу на статю гебраїста Перлеса, поміщену в *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums* у випуску за лютий 1873 р. пз. «*Rabbinische Agadda's in 1001 Nacht, ein Beitrag zur Geschichte der Wanderung orientalischer Märchen*». Проф. Сухомлінов подав із тої статі текст притчі поміщеної в 1001 ночі (на жаль, без близшого поясненя, в якій редакції, в якім виданю, в якім томі?) і в скороченю повторив оповідане жидівської Гагадди, що мабуть послужило жерелом арабської притчі. Повний текст сеї жидів-

ської Гаґадди, з Вавилонського Талмуда гл. II (якої книги? якого видання?)¹⁾ був поміщений проф. Сухомліновим при кінці його майстерної розвідки «Повість о судѣ Шемяки» (Сборникъ отд. р. яз. и слов. т. X, № 6). Надто в комунікаті «Два семитическія сказанія, встрѣчающихся въ памятникахъ русской литературы» обізгаданих виписок із статі Перлеса додано ще виписку з *Gesta Romanorum* і повторено думку тогож Перлеса, що легенда про сліпця і хромця дуже розширена (Сборникъ т. X, стор. LIX—CXI).

Проф. Сухомлінов не вдавав ся ані в збираніє дальших варіантів притчі, ані в аналізі тих, що були вказані Перлесом, щоб рішити питане, з яких жерел і якою дорогою дійшов до нашого письменника XII в. прототип його притчі. Щоб по змові посувати на перед його працю, придивімо ся на сам перед тим трьом версіям, які вказав німецький гебраїст.

Отже Талмудова Гаґадда оповідає: «Одного разу Антонін Пій, що часто розмовляв з раббі Єгудою сьвятим, сказав йому між иншим, що на його думку тіло й душа можуть увільнитися від загробового засуду. — А то як? — запитав раббі. — А так, — відповів Антонін, — що тіло може оправдувати себе мовлячи: «Душа винна, бо від коли вона відлучила ся від мене, я лежу в могилі як мертвий камінь». А душа так само може твердити, що тіло нагрішило, бо «від коли я покинула його, літаю в повітрі вільна як пташка». Раббі відповів: «Я наведу тобі приклад, що вияснить справу. Жив собі царь, у якого був преппишний сад з прегарним виноградником. В ньому він посадив двох сторожів, хромого і сліпого. Раз хромий говорить сліпому: «Бачу в саду прегарний виноград; ану візьми мене на плечі і разом вирушимо на ласощі». Сліпий послухав, хромий сів на сліпого, а діставши виноград з'їли його. По якімось часі прибув до них господарь саду. На питане господаря, де подів ся прегарний виноград, що був у саду, хромий відпирав ся мовлячи: «Адже я без ніг, то як же я міг зайти до нього?» Тай сліпий так само відпекував ся мовлячи: «Адже я без очей, як же я міг побачити його?» Але що зробив господарь? Він посадив хромого на сліпого і покарав їх обох разом. Подібно до сего господаря поступає Бог з нами: він бере душу, поміщує її на ново в тіло і карає їх обое разом».

Як бачимо, в отсій Талмудовій версії маємо всі основні точки Кирилової притчі, епічні й доктринальні: сліпець і хromeць стережуть саду, лакомлять ся на плоди, добирають ся до них так, що сліпець несе хромця на плечах, вибріхують ся заслоняючи ся кождий своїм каліцтвом, і разом приймають кару так як разом крали; а доктрина покладена в основу притчі та, що в загробному житю суд і кара впаде не на душу окремо від тіла ані на

1) Від львівського гебраїста д-ра Гріллера я довідав ся, що се оповідане містить ся в трактаті *Sanhedrin*, 91, гл. 2, зач. 11.

тіло окремо від душі, але на обоє разом. Заховуючи сю саму епічну основу Кирило Турівський декуди розвиває її: сліпець і хромець перед доконанем крадіжки змовляють ся і укладають собі плян, як одурити господаря, і ся розмова зложена очевидно під впливом ремінісценції розмови рабіна з Антоном. Сліпець оказує ся гіршим від хромця; від нього виходить ініціатива до гріха, він перший відпираєть ся злочину і сам же звертає підозріне на хромця. І в доктринальнім викладі Кирило приймає головні тези Гаґадди, але підчеркує дещо виразнійше, головню-ж те, що душу по смерті Бог держить у окрімному місці «сам знає де», поки не зійде на землю, не покличе й тіла на свій суд і не сконфронтує його з душею.

В оповіданю Тисячі й одної ночі хромець і сліпець жебрають разом; один добрий пан наймає їх за сторожів до саду, сам дає їм плодів, але закаує рвати їх більше. Плоди засмакували хромому й сліпому, і вони жалують ся перед третім, сторожем, що не можуть нарвати їх. Сторож остерігає їх і лякає гнівом пана, але вони не дбають про се, певні, що пан не буде підозрівати їх, і просять сторожа, щоб порадив їм, як дістати плодів. Сторож бачучи, що вони не хочуть слухати доброї ради, дає їм злу і говорить сліпому: «Візьми хромого на плечі; він буде вести тебе своїми очима, а ти своїми ногами донесеш його до дерева; я піду геть, а ви робіть собі, що вам хочеть ся». Вони й зробили так, обірвали дерево і наломали чилак. Перед паном вони відпирають ся, та сей вкидає їх обох у темницю, де вони й гинуть... Значіне сеї притчі ось яке: господарь саду—Бог і Творець, дерево значить житеві пориви, сліпий представляє тіло, хромий душу, а сторож розум, що остерігає від злого, а наводить на добре. Оттому душа й тіло підпадають спільній надгороді і спільній карі.

За першим позирком, навіть при зовсім поверховім порівнанню бачимо, що отсе арабське (чи турецьке?) оповідане пішло з жидівського, що се копія, декуди яркійше підмальована, але декуди схиблена в контурах. Перерібник слякуєть ся ніби оживити оповідане, вводячи ще третього, сторожа, але його ролю малює не дуже вдатно і неконсеквентно. І доктрина в основі та сама, що в жидівському оповіданю, хоча й виказана менше виразно. Що Кирило Турівський не міг користувати ся сею версією, се зовсім ясно, бо поминаючи вже питане віддалення і язика та не менше важне питане, чи в XII в. Тисяча й одна ніч була вже готова в тій редакції, що містить отсе оповідане, ми бачимо поперед усього, що наш автор не має власне того додатка, який характеризує сю версію, не має зовсім фігури й ролі третього сторожа.

Оповідане в *Gesta Romanorum* має будову значно відмінну від староруської притчі й отсих обох семітських, тай зложено воно для ілюстрації зовсім иншої доктрини. В однім царстві заповіджено царський бенкет, на

який трубачі закликають усякого, хто скоче прийти, з обіцянкою не лише багатой гостини, але й цінних дарунків. Один сліпець чуючи се говорить до хромого: «Яка шкода, що ми не можемо дістати ся на сей бенкет, бо я не бачу дороги, а ти хоч бачиш, не можеш іти.» Тоді хромець радить сліпому взяти його на плечі і йти за його вказівками; таким робом оба вони таки дібрали ся на бенкет. Проф. Сухомлінов не подає дальшого викладу сеї притчі; беремо його з латинського тексту. «Король, що дає бенкет — Христос; сліпець-богач, а хромець-монах, хромий на обі ноги, бо не має нічого свого власного, але ясно бачить дорогу до вічного бенкету». І кінчать ся наукою: коли ви богачі хочете доступити царства небесного, повинні ви монахів і бідарів носити на своїх плечах, давати їм милостині. А трубачі, що заповідають бенкет, се вчителі сьвятого письма, проповідники та сповідальники¹⁾.

Сей перегляд трьох версій притчі, звисних пок. Сухомлінову, показує нам, що з них лиш одна жидівська могла бути жерелом версії Кирила Турівського. Коли-ж надто зважимо, що не вважаючи на згідність у будові й доктрині версія Кирила Турівського значно ріжнить ся від жидівської і стилізацією й диякими деталями; коли зважимо далі, що початок своєї притчі Кирило Турівський майже дословно узяв із євангельської притчі про домовитого чоловіка і його невірних виноградарів (Матв. XXI, 33—34 і Марка XII, 1—2), а виклад притчі, який своєю чергою спричинив деякі відступлення від прототипу, взятий майже дословно з викладу Теофілакта Болгарського на сю євангельську притчу (пор. Сухомлиновъ, Рукоп. Уварова II, ст. LII), то дійдемо до погляду, що основу своєї притчі Кирило Турівський мав по всякій правдоподібности з устної передачі, від жидівських рабінів, і обробив її своїм звичаєм держачи ся старших церковних взірців і черпаючи, де було можна, з готових літературних шаблонів, змінюючи при тім і саму конструкцію притчі відповідно до моралізаційної мети, яку поклав собі при писаню свого твору.

Та не лиш епічна основа Кирилової притчі вказує на її близькість до жидівської традиції. Ще докладніше переконує про се розбір доктрин та поглядів висловлених у його коментарії до сеї притчі. Обік річий прийнятих православною церквою бачимо тут не мало такого, що хоч і не відкинене тою церквою виразно, все таки не належить до річий прийнятих нею, та за те живо нагадує погляди, що були широко розвинені в пізнійшій жидівській письменстві.

До таких річий треба зачислити поперед усього основну, провідну думку притчі, а власне ту, що «до другого приходу Христового нема суду

1) *Gesta Romanorum* von Hermann Oesterley. Berlin 1872, стор. 386.

ані муки для душі всякого чоловіка», що ті душі бережуться окремо десть Бог знає де аж до часу, коли Бог на страшнім суді злучить знов душу з тілом і надгородить або покарає їх разом. Ми бачили, що в жидівській Гагаді власне вся притча виголошується ся рабіном Єгудою на доказ того, що по смерті Бог аж тоді карає грішника, коли злучить душу з тілом. Ся доктрина, зовсім відмінна від православної доктрини про митарства, не була розвинена християнською церквою; натомість у жидів доктрина про перемежний стан між смертю одиниці і загальним судом по приході Месії та відновленю землі вироблена дуже докладно і перейшла значну еволюцію вже в перших віках нашої ери¹⁾. Зразу у жидів панував погляд, що всі душі померших, без ріжниць, чи добрі чи злі, по смерті тіла йдуть у шеоль і пробувають там в ожиданю суду²⁾; пізнійше бачимо такий погляд, що для добрих душ у підземнім сьвіті устроєні окремі поміщення (*proptuaria*), а для злих окремі; дехто твердив, що й тут уже одні зазнавали деякої радости, а інші мучилися тривогою; одначе аж по кінцевім суді одних ждала надгорода в небі, а других кара в пеклі. Дуже часто одначе признається безсмертність лише душам праведних, які по смерті ждуть своєї вічної надгороди або в підземному сьвіті в схованках, або загалом у царстві померших душ, або під землею, в мирних сховищах бережені ангелами або нарешті під Божим престолом, у «в'язанці життя» аж до остатнього суду³⁾. Що до Кирилового погляду, то можна би сказати, що в тій категоричній формі він противний напр. поглядови висловленому в євангелській притчі про богача й Лазаря, де сказано, що Лазаря зараз по смерті ангели понесли «на лоно Авраама», се б то до раю, а богача вкинено в огонь на муку і що між обома місцями їх пробутку «пропасть велия утвердиться».

Сліди жидівського впливу можна добачити у нашого автора в чисто-рабінським розрізненню раю від едема (пор. Schürer, op. cit. II, 553) та мабуть і в трактуваню слова едем словом «пища». Се трактуване, що стрічається також у напоєній жидівськими елементами Толковій Палей⁴⁾, не перейшло до нас від Греків, які назву раю — *παράδεισος* (слово перського

1) Див. про се D. Emil Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi. Zweiter Band, Leipzig 1898, стор. 547, 548; пор. також Schwally, Das Leben nach dem Tode nach den Vorstellungen des alten Israel und des Judenthums einschliesslich des Volksglaubens im Zeitalter Christi, 1872.

2) Такий погляд висловлюється прим. у трактаті Bereschit rabba, гл. 12 і Jalkut Schimon Bereschit 19, менше виразно в трактаті Erubin 54 а, див. Dr. Ferdinand Weber, System der altsynagogalen palästinischen Theologie aus Targum, Midrasch und Talmud. Leipzig 1880, стор. 323.

3) Див. Paul Volz, Jüdische Eschatologie von Daniel bis Akiba. Tübingen und Leipzig 1903, стор. 140—144, особливо 145.

4) Пор. Палей Толковая, Москва 1892, стор. 62, а також мої Пам'ятки українсько-руської мови й літератури, т. I. Апокріфи старозавітні. У Львові 1896, стор. 16.

походження) толкують звичайно словом *ה' תרופה* — роскіш. У жидів був вироблений погляд про горішній і долішній рай; про те, що власне в тім долішнім раю пробувають душі по смерті; сей погляд привагідно відбивається і в новозавітних книгах сьв. Письма (Христові слова до розбійника: «Днесь со мною будеш вь рай») і у Отців церкви, та з часом уступає місця чисто спірітуальному трактованю¹⁾.

Інтересний для нас особливо погляд Кирила Турівського, що Бог зразу творить у лоні матери тіло чоловіка з сімени, а потім по п'ятих місяцях творить йому душу (Преосв. Євгеній, Творенія Кирила Туровського, стор. 87). У коментарії до Псалмів у Талмудовій книзі Берахот (гл. I, лист 10а) читаємо: «Пять раз повторене «борші нафші» (хвали душе моя) у Давидових Псалмах відносить ся до Бога і до душі, що творить ся в п'ятих місяцях». І далі йде проведених п'ять аналогій між душею і Богом: «1. Як Бог наповняє сьвіт, так душа наповняє все тіло; 2. як Бог невидимий, так само й душа; 3. як Бог оживлює сьвіт, так душа тіло; 4. як Бог чистий, так само й душа; 5. як Бог живе в найтайнішій тайнику храма (в Сьвятая сьвятых), так і душа в найтайнішій скритці тіла»²⁾.

Розумієть ся, я не думаю, таї як не спеціаліст у сїй справі не маю змоги вичерпувати сю тему. Я певний, що відгуків жидівських вірувань і поглядів у Кирила Турівського знайшлося би значно більше і що ними далась би пояснити значна часть того, що проф. Голубінський називає «неудобовразумительным». І так відгуком жидівської полеміки між фарисеями й саддукеями в перших віках нашої ери можна пояснити Кирилове твердження, що Авель був сьвященником, а Каїн згрішив головно тим, що як непосьвячений вдирав ся до сьвященицького діяства. На жидівський вплив указує, здаєть ся мені, навіть таке образове речене нашого автора, як «покаянем ударяти в божі двері» (Преосв. Євгеній, *op. cit.* 84). Сюди належить аллегоричне трактоване Адамового гріха в раю, який буцім то «прежде повелѣнія вошелъ въ святое мѣсто» (*ibid.*) «изъ едема вошелъ въ рай» (стор. 80). Думаю, що запозикою з жидівських Мідрашів пояснять ся й такі Кирилові цитати, як сей: Бог сказав Каїнови: «Будеш стогнати й трясти ся» — таких слів у книзі Битія не знаходимо. Все се, думаю, підпирає той погляд, що Кирило Турівський, пишучи отсю притчу — таї певно не сей один раз — підлягав сильному жидівському впливові, був під живим вражьем якихось добре очитаних жидівських місіонерів.

1) Для жидівських поглядів див. Eisenmenger, *Entdecktes Judenthum*, стор. 297, 317, 388; пор. також Ersch und Gruber, *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, dritte Sektion, Bd. XI, Leipzig 1838, стаття *Paradies*, стор. 310—311.

2) Сей цитат завдячую ласкавій ввічливості львівського рабіна д-ра Каро.

III. Літературна історія притчі.

Притча про сліпця і хромця, яку ми доси роздивлялися головню з огляду на її староруську форму та її безпосереднє жерело, має одначе й по за сими тісними межами інтересну літературну історію, яку нехай буде мені вільно подати тут хоч у неповному нарисі.

Ми вже зазначили існуванє двох паростий нашої притчі, а власне жидівської, яка в XII. віці правдоподібно в устній передачі перейшла на Русь, і рівночасно, або пізнійше, перейшла також до Арабів і дізнавши тут нової перерібки вийшла з часом у склад славної збірки «Тисяча й одна ніч», — і західно-європейської, яка в XIV віці вийшла в склад збірки «Gesta Romanorum». Порівнанє тих обох паростий показує, що вони дуже далекі одна від одної не лиш епічною канвою, але особливо основною ідеєю, світоглядом, що лежить у їх основі. Бо коли в основі жидівської притчі і її староруського та арабо-турецького відгалужень лежить думка про долю душі по смерті, про суд, відплату за земні діла, то в основі західно-європейської притчі лежить ідея солідарної діяльності для осягненя певної цілі, ідея обопільної помочи двох нещасних. Іншими словами — мета орієнтальної притчі наскрізь спірітуальна та трансцендентальна, а мета західно-європейської наскрізь реальна та соціальна.

Оповіданє в Gesta Romanorum було, як і більшість оповідань зведених до купи в тій збірці, остатнім впливом досить довгої й інтересної течії — середньовікової проповіді. Вже від X віку, від часу св. Домініка, основника звісного ордена «praedicatorum», Домініканців, у західно-європейським проповідництві вкоренила ся мода (перенята також мб. від жидівських рабів) переплітати проповіді веселими або страшними притчами та повістками, так званими *exempla*, якими при помочи більш або менше дотепного викладу ілюстровано певні догматичні тези або моральні поученя. Один із пізнійших проповідників, Герольт (Herolt, *Promptuarium exemplorum*, перше вид. 1476 в.) ось як говорить про се: *Legimus enim principem nostrum Dominicum, ordinis praedicatorum fundatorem hoc fecisse... quod ubicumque conversabatur, edificatoriis effluebat sermonibus, abundabat exemplis, quibus ad amorem Christi saeculique contemptum audientium animos provocabat*¹⁾. Проповіді Домініка з прикладами не дійшли до нас, та за те у пізнійших проповідників, починаючи від Якова з Вітрі (Jacobus Vitriacensis, род. в другій половині XII в., ум. 1240) дійшла до нас значна купа таких прикладів. З часом почали деякі тодішні

1) Див. Т. F. Crane, *Mediaeval Sermon-Books and Stories* (Proceedings of the American Philosophical Society, 1888, t. XXI), стор. 55.

книжники в інтересі розвою проповідництва складати підручники та вказівки для проповідників (прим. J. Bromyard, *Summa praedicatorum*) та збірки прикладів, так звані *Promptuaria exemplorum*, із яких деякі, як ось згаданого вже Герольта та Пельбарта Темешварського, повстали вже й по зложенню «*Gesta Romanorum*». Отжеж учений видавець цієї збірки Герман Естерляй виказує цілий ряд тих проповідницьких книг, де міститься притча про сльця й хромця, як ось: *Stephanus de Borbone, Liber de septem Donis*, *Hubertus de Romanis, Liber de abundantia exemplorum* 48, *Bromyard, Summa praedicatorum* A, 21, 27; C, 2, 9; *Vincentius Bellocensis, Speculum morale* III, 2, 19, стор. 971; *Johannes Junior, Scala celi*, Ulm, 1480, 23 b., 74 v.; *Martinus Polonus, Sermones cum promptuario exemplorum*, 6; *Pelbartus de Temesvar, Pomerium sermonum de sanctis, pars aestivalis* 4, C.; *Johannes Gritsch, Quadragesimale* 5, G. Не маючи під рукою ані одного з цих видань я не можу сказати рішучо, чи наша притча була в них поміщена в тій самій формі, в якій маємо її в *Gesta Romanorum*, хоч се й видається мені дуже правдоподібним. Отже варто зазначити, що деякі сучасні вчені, які звернули пильну увагу на ті *exempla* середньовікових проповідників, головню Лекуа де ля Марш¹⁾ та Т. Крен у цитованій статті, згідно підносять їх велике культурно-історичне значіння головню за для того, що в них ішли мотиви й елементи східних, індійських, перських та арабських оповідань і доктрин на захід Європи²⁾. Шляхи та сліди тої мандрівки не всі ще гаразд вияснені не вважаючи на многоважні праці Бенфея, Лібрехта, Кляустона, Коскена, Веселовського та цілої фаланги молодших робітників. І власне наша притча подає нам дуже навчаючий приклад того, як у західно-європейській версії заховала ся старша форма, яка в орієнтальних версіях склеєна з иншою темою і немов придушена нею в значній мірі зникла, затемнила ся, дійшла до такого рудиментарного стану, що навіть бистре око такого спеціаліста, яким був Бенфей, могло не добачити її.

В пятій книзі звісної індійської збірки «Паньчатантра» під ч. 12 міститься оповідане ось якого змісту: У одного царя вродила ся дочка з трьома грудьми; таке каліцтво вважало ся в Індії віщуном великого нещастя, оттим то царь велить викинути дитину в ліс. Та за радою вірного слуги він лишає її при життю, виховує її оддалік від себе, а коли доросла, велить викликати по всьому царстві, що хто схоче взяти за жінку царівну

1) A. Lecoq de la Marche, *La Chaire française du Moyen âge, spécialement au treizième siècle, d'après les manuscrits contemporains*, Paris 1868. друге вид. 1886.

2) Пор. про се надто W. A. Clouston, *Popular tales and fictions, their migrations and transformations*. Edinburgh and London 1887, vol. I, introduction, стор. 11 і далі, а також український переклад dokonаний А. Кримським, Львів, 1896, стор. 41—48

з трьома грудьми, дістане сто тисяч червінців. Довго ніхто не похочує сватати її. «Та був у тім самім місті сліпець, і сей мав горбатого поводиря на ім'я Мантарака, який водив його за наставлену на перед паличку. Коли оба вони почули гуркіт барабана, почали радити ся між собою. «Ходімо, доторкнімо ся барабана. Коли з ласки долі одержимо дівчину і гроші, то за ті гроші проведитимемо час радісно; а коли через сю дівчину й постигне нас смерть, то вона закінчить нашу недолю». Коли оттак нарадили ся, пішов сліпець, доторкнув ся до барабана і сказав: «Я візьму сю дівчину за жінку, коли царь дасть її мені». Царь віддає йому дочку, але велить відвести його з нею і з горбатим далеко в чужину за велику ріку. Сліпець живе за царські гроші в повній вигоді, горбатий хованує у нього, та царівна влюбила собі його і бажає згладити сліпця зі світа, щоб одружити ся з горбатим. Горбатий знайшов одного дня неживу чорну гадюку і дав її царівні з тим, щоб вона зварилася і та дала сліпому замість риби, і він умер від гадючої отрути. Царівна крає гадюку, складає в горнець, підливає масляною і ставить до огню, а маючи сама деяку роботу заставляє сліпого мішати сю ніби то смачну страву. Сліпий мішає нахиливши ся над горщиком, а отруйні випари з гадюки розгризають полуди на його очах, так що він відяє вір. Та тут він бачить, як горбатий цілує ся з його жінкою. «Бачучи се сліпець і не маючи під рукою ножа, засліплений гнівом прискочив до них, підняв Мантараку за ноги в гору, а що був чоловік дуже сильний, закрутив ним довкола по над своєю головою і шпурнув ним царівні на груди». Сім способом нехотючи він уздоровлює горбатого, якому від удару простуєть ся хребеті, вздоровлює царівну, якій від удару третя грудь ховаєть ся в тіло¹⁾.

Бенфей у своїм епохальнім вступі до Паньчатантри (ор. cit. I, 510—534) розбирає детально елементи своєї повелі, віднаходить мотив царівни з трьома грудьми та мотив уздоровлення горбатого в старших буддистських легендах, і просліджує далі новелістичну тему чудесного вздоровлення сліпого мужа з приводу невірної жінки зі сходу на захід. На мотив співділяння сліпця й хромця Бенфей не звернув зовсім уваги, і так само полишив без уваги комбінацію вздоровлення сліпця і чорної гадюки. Стоячи на тім, що основа новелі була первісно буддистська, Бенфей признає однак, що в тій редакції Паньчатантри, яка дійшла до нас і якій власне він присвятив свою працю, первісний поважний тон перемінено на гумористичний—«може якимось ворогом буддизму» (ор. cit. 511). Що повелі про сліпця женого на царівні з трьома грудьми—справді пізнійше складане, на се маємо хоч не вповні, а все таки значний доказ у збірці Кшмендри пз. Брігат-

1) Theodor Benfey, *Pantschatantra. Fünf Bücher indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen*. Leipzig 1859. Zweiter Theil, стр. 855—859.

катаманджарі, в якій між иньшим містить ся також витяг із Паньчатантри в такій формі, як вона читала ся більше менше в першій віці нашої ери. Власне в тім витязі нашої новелі нема¹⁾. Натомість у ньшій парості Паньчатантри, редакції старшої від тої, яка заховала ся доси в санскриті, і то заховала ся в турецьким перекладі перської версії, що пішла з пеглевійського перекладу санскритського (зтраченого) оригіналу, в так званім Гумаюн-наме маємо між иньшим аполог²⁾ із «Сліпий і видючий», де оповідаєть ся, що сліпий мандрував з видючим женучи перед собою осла, що служив йому за поводири. Мандрували холодним ранком, і ось сліпий випустив із руки палицю, якою підгоняв свого осла. Тоді він схилив ся на землю і мацаючи руками за палицею намацав гадюку, що заkostenіла від холоду і була зовсім «похожа на Мойсєєву палицю». Сліпий узяв мниму палицю і почав підгоняти нею осла; видючий бачучи се говорить йому, щоб кинув сю палицю, бо се страшна гадюка. Але сліпий не слухає ради, ще й сердить ся на видючого за те, що сей радить йому покинути таку гарну підпору дану йому самим Богом. Та нарешті гадюка ожила від соняшного тепла і вкусила сліпого в руку, так що він тут же вмер³⁾.

Досить приглянути ся ближше обом сим наростям, щоб переконатися, що не вважаючи на всю відмінність їх будови у них є дещо спільне між собою. Се неначе *disjecta membra* якоїсь старшої цілости, а характер і нарис тої цілости буде ще зрозуміліший, коли присунемо до порівняння ще й західно-європейську версію з *Promtuario* та з *Gesta Romanorum*. Співділанє сліпця і хромця — в Паньчатантрі його зроблено горбатим, а в Гумаюн-наме його ролю розділено між неозначеного ближше «видючого» і осла ж; їх подорож до великої ціли — в західно-європейській версії детальніше говорить ся про подорож, так само в Гумаюн-наме, натомість Паньчатантра докладніше означає ціль — руку царівни. Найбільше змінила ся роля гадюки: в західно-європейській версії вона зовсім щезла, в Гумаюн-наме вона погубляє, а в Паньчатантрі вздоровлює сліпця. Що думати про ті фрагменти? Чи єсть який генетичний звязок між ними й жидівсько-арабсько-руською притчею про сліпця і хромця? Не вдаючи ся ні в які апріорні мудрованя можна сказати лиш одно, що вже сам той факт, що на таким широчезнім просторі і на великім протязі часу, а ще до того на старім історичнім шляху, куди від правіків ішла мандрівка ріжнородного культурного добра зі сходу на захід і з заходу на схід, стрічають ся нам такі досить загадкові фрагменти якоїсь очевидно здавна затемненої цілости,

1) Див. Leo von Mañkowski, *Der Auszug aus Pañcatantra in Kshemendras Brihatkathamājari*. Leipzig 1892, стр. 60—62.

2) Див. *Fabeln und Parabeln des Orients, der türkischen Sammlung Humajun-Name entnommen und ins Deutsche übertragen von Souby Bey*. Berlin 1903. стр. 28—29.

велить нам догадувати ся, що ся цілість мусіла колись існувати і то в такій формі, що робила зрозумілою її мандрівку та її перемінн.

Значно далі в давнину, і то в клясичну греко-римську давнину ведуть нас деякі вказівки Естерляя зібрані в примітках до його видання *Gesta Rota-pogum*. Бачимо з тих вказівок, що у Греків і Римлян у перших віках нашої ери був досить популярний мотив: сліпий несе хромого і так оба помагаючи собі досягають ціль, якої сам один із них жаден не міг би досягнути. І так у грецькій Антології маємо епіграм якогось Филипа або як хочуть інші, Ізідора:

Πηρὸς ὁ μὲν γυῖός, ὁ δ' ἄρ' ὀμμασιν· ἀμφότεροι δὲ
εἰς αὐτοὺς τὸ τύχης ἐνδεες ἤράνισαν.
τυφλὸς γάρ λιπόγειον ἐπωμάδιον βάρος αἰφῶν,
ταῖς κείνου φωναῖς ἀτραπὸν ὠρδοβάτει.
πάντα δὲ ταῦτ' ἐδίδαξε πικρὴ πάντολμος ἀνάγκη
ἀλλήλοις μερίσαι τοῦλλιπὲς εἰς τέλος¹⁾.

Сю саму думку обопільної заповоги в нещастю переповідають на ріжні лади й інші епіграми. Ретор Леонідон пише:

Τυφλὸς ἀλητεύων χολὸν πόδας ἤερταζεν
ὀμμασιν ἀλλοτρίοις ἀντερανιζόμενος.
ἄμφω δ' ἡριτελεῖς πρὸς ἐνὸς φύσιν ἡρμόσθησαν
τοῦλλιπὲς ἀλλήλοις ἀντιπαρασχόμενοι²⁾.

Довкола сеї самої думки обертають ся також латинські епіграми Авзонія, християнського письменника IV. віку.

Insidens caeco graditur pede claudus utroque:
Quo caret alteruter, sumit ab alterutro.
Caecus namque pedes claudo gressumque ministrat,
At claudus caeco lumina pro pedibus³⁾.

1) *Anthologia graeca*, ed. Fr. Jacobs, 1814, т. II, стор. 8. В дословнім перекладі значить: Один немичний на ноги, а другий на очі; оба-ж вони зустрівши ся припадком збирали милостиню. Сліпий, узявши безногого як клунку на плечі, повертаючи ся за його вказівками (досл. голосами) йде просто. Всього того навчила їх прикра і на все відважна потреба — поділяти одному з одним недостаток до кінця.

2) *Anthologia Palatina*, ed. Becker, VIII, 1, 12; пор. II, 13. В перекладі епіграм Леонідона виглядає так: Сліпий а простоногий узяв на плечі кривоногого, користуючи ся за се навзаїм його очима; оттак оба каіки злучили ся на здорову єдність, ратуючи один одного в недостаток.

3) *Monumenta Germaniae historica, auctores antiquissimi*, T. V, ed. Schenkl. Berolini 1888, pars secunda, p. 254.

Щоб показати свою зручність у віршованню той сам автор переробляє зараз сей сам мотив троха иншими словами:

Ambulat insidens caeco pede captus utroque,
 atque alterna nihil munia debilitas:
 nam caecus claudo pede commodat, ille vicissim
 mutua dat caeco lumina pro pedibus.

Перший із тих Авзонієвих епіграмів передрукував з доданням власного перекладу німецький факціоніст XVI. в. Генріх Кірхгоф у своїй збірці *Wendunmuth*, що вийшла першим виданем без місця др. 1563, другим також 1565, потім у Франкфурті 1573, 1581, 1589, 1598, 1602³⁾. Із цього можемо зміркувати популярність сеї книги. Чи то черпаючи з сеї книги, чи просто з Авзонія взяли байкописці та моралісти XVII—XVIII в. сю тему. Стрічаємо її в *Alciatus, Emblemata* 1661, *Desbillons, Fabulae aesopicae* 1768; *Burkhard Waldis, Aesopus redivivus*; *Melander, Jocoseria* 1617 і в инших подібних виданнях уже в формі байки. Для прикладу трактованя теми наведу лише версію популярного в XVIII. в. німецького байкописця Геллерта.

Der Blinde und der Lahme.

Von ungefähr muss einen Blinden
 Ein Lahmer auf der Strasse finden,
 Und Jener hofft schon freudenvoll,
 Dass ihn der Andre leiten soll.
 «Dir — spricht der Lahme — beizustehen?
 Ich armer Mann kann selbst nicht gehen;
 Doch scheint's, dass du zu einer Last
 Noch sehr gesunde Schultern hast.
 Entschliesse dich mich fortzutragen,
 So will ich dir die Stege sagen:
 So wird dein starker Fuss mein Bein,
 Mein heller Auge deines sein».
 Der Lahme hängt mit seinen Krücken
 Sich auf des Blinden breiten Rücken;
 Vereint wirkt also dieses Paar,
 Was einzeln keinem möglich war.

3) Її видано на ново в серії *Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart* томи XCV—XCVIII. Видане зробив Естерляй (*Wendunmuth von Hans Wilhelm Kirchhof, herausg. von Hermann Oesterley. Tübingen 1869*), який надто в окремім томі IC подав паралелі до Кірхгофових історій.

Додана до сеї байки моралізація захвалює в трьох строфах користі солідарности. Як бачимо, і Геллерт не вибіг по за круг ідей старих грецьких та латинських епіграматистів. Польський байкопис еп. Красіцкый стягнув сей мотив усього в один рядок: *Niósł ślepy kulawego, dobrze im się działo*, а далі, мабуть під живими вражіннями розгартіяшу серед власного народа, показує, як сліпому навкучило ся слухати рад хромця, як він пробує йти наперекір його вказівкам і як оба пропадають. Байки Красіцкого вийшли 1790 року. Ще й у XIX. віді французський поет Делявінь пробував обробити сю тему в драматичній формі (*Moralité de l'aveugle et du boiteux* par A. de la Vigne, Paris 1831).

Не вдаючи ся в детальне сліджене розвою та перемін нашої притчі в західно-європейській літературі від XVI. в. ми вернемо ще до Кірхгоф-ового Wendunmuth'a. Знаючи, що сей автор не був учений, але по просту працюючий компілятор, ми цікаві знати, відки він узяв Авзонієву епіграму. На се дає нам вказівку вчена увага, якою він попередив її текст. «Solchs haben die Griechen in einer feinen pictur und bildnus gantz artig vorgestellt, als dass ein blinder einen Krüppel auffgefasset und, dahin er begehret, tragen wollte, dieweil aber dem blinden der weg unkäntlich, understund sich der lahme ihm den weg anzuzeigen, und tet ein ieglicher soviel er vormöchte» (Kirchhofs Wendunmuth, ed. Oesterley, III, 361). Дуже правдоподібно, що Кірхгоф узяв сю відомість і zarazом епіграм із книжечки вченого гуманіста Люсцінія «Joci ac sales», виданої 1524 р. Ся вказівка цінна о стілько, що виявляє звязок грецьких та латинських епіграмів з тим старинним малюнком, про який між иншими згадує Люкіян. Тепер відомо, що сей малюнок представляв стародавній міт про Оріона, який осліплений хіосським королем Ойнопіоном, одержав від Гефайста малого хлопця Кедаліона за поводитора, а взявши його на плечі пішов із ним на схід аж туди, де сходить сонце, і там від соняшного жару відвискав назад свій зір¹⁾. Звісний грецький компілятор Аполлодор оповідає в своїй «Мітольоґічній бібліотеці», що Оріон, який від свого батька Позейдона мав дар ходити по воді, прибувши до Хіоса почав старати ся о руку Метропи, дочки тамошнього царя Ойнопіона. «Та Ойнопіон підпоїв його, осліпив сонного і викинув над море. Оріон підняв ся і зайшов на Лемнос до Гефайстової кузні, вхопив там одного челядника, посадив його собі на плечі і велів йому показувати дорогу на схід. Коли зайшов туди, впав на нього промінь сонця і привернув йому зір» (Кн. I, гл. 5, уст. 3—5).

Докладніше оповідає сей міт старий схоліяст до Аратових *Φαινόμενα*, на основі якоїсь затраченої Гезіодової поеми. Кажеть ся тут, що Оріон

1) Див. L. Preller, Griechische Mythologie, Bd. I, 4-te Auflage Berlin 1894, стр. 451.

гостячи у Ойнопіона, в п'янім стані хотів знасилувати дочку свого господаря і за се був осліплений; що Гефайст добровільно дав йому поводаря Кедаліона, *ὃν λαβὼν ἐπὶ τῶν ὤμων ἔφερε τὰς ὁδοὺς αὐτῷ σημαίνοντα· ἔλθων δὲ εἰς ἀνατολὰς καὶ ἡλίῳ συμμύζας ὑγιάσθη*¹⁾.

Отся стара легенда в пізнійших часах мабуть вигасла в народній пам'яті; Овідій у своїх *Fasti* не згадує про неї, а малюнки по храмах, що виображували Оріона з хлопцем поводарем на плечах, могли бути для маси незрозумілими і толкувати ся як ілюстрація морального припису — помагати один одному в нужді. Виразом такого толковання були грецькі та латинські епіграми цитовані вище. Та були інші толковання. По всякій правдоподібності власне на основі такого малюнка полягає жидівська притча про душу й тіло, і не даром Талмуд переносить її в сферу римської суспільності: вчений рабін розмовляє з римським цісарем, очевидно в Римі. До Риму переносить нас і інше талмудичне оповідане (в трактаті *Aboda-Zara* 11 b), де знаходимо немов пародію нашої теми. Равві Єгуда оповідає там іменем р. Самуїла (жив у III. в. по Хр.) про великий празник, який звичайно обходжено в Римі раз на 70 літ ось яким способом: добре вирослого чоловіка саджали на плечі хромця, який мав на собі «стрій Адама» і шкіру здерту з голови Танаїта Ізмаїла (був покараний смертю під кесарем Гадріаном). Вулиці, якими вони переходили, були мощені дорогим камінем, а коли йшли вулицями, кликали герольди, йдучи перед ними, ось як: «Пора, яку хромець (Яков патріарх) напрозорив як пору тріумфу Ізраєля, okazała ся брехнею. Брат нашого пана (Исава, добре вирослого) був брехуном. Хто се бачить тепер, той бачив се, а хто не бачив сего тепер, той більше сего не побачить». А при кінці додавали: «Горе добре і просто вирослому, коли хромець випростуєть ся»²⁾. Се очевидно кумедне перенесене жидівських вірувань (антагонізм між Яковом-хромцем і Исавом, ніби то предком усіх невірних, а тим самим і Римлян) на опис римського свята Сатурналій. Для нас важна тут символізація боротьби між двома расами, двома світоглядами в формі двох людей, із яких один двигав другого на плечах.

Знаючи, що сей образ кінець кінцем має своє жерело в мітичній легенді про Оріона, ми відразу опиняємо ся на ґрунті, з якого роблять ся нам зрозумілими мандрівки й парости нашої теми. Міт про Оріона належить до тзв. астральних мітів, про які тепер майже напевно можемо сказати, що всі вони прийшли до Греків зі сходу, спеціально з Вавилону. Що до нашої легенди, то її виразні сліди маємо у Жидів. Сузір'я Оріона називаєть ся у них Велетнем, а головні елементи самої легенди заховали ся в

1) H. Düntzer, *Die Fragmente der epischen Poesie der Griechen bis zur Zeit Alexanders des Grossen* gesammelt. Köln 1870, стор. 49.

2) Сей цитат завдячую молодому гебраїстови дру ґріллеру у Львові.

оповіданнях про Самсона, що також у Талмуді називає ся сліпцем і йде з поводитирем до палати, де відбуваєть ся бенкет Філістимлян. Самсон має перед Філістимлянами грати ролю блазня; жидівська назва сузір'я Оріона значить також «блазень» або безбожник; се саме слово як постійний епітет прикладаєть ся також до мітичного вавилонського велетня Німрода¹⁾. На вавилонське походжене грецької легенди про Оріона вказує також роля, яку в тій легенді грає скорпіон, вавилонський символ моря (бога Еа). Греки оповідали, що Оріон полюючи разом з Артемідю хотів знасилувати її і за се Артеміда послала скорпіона, який укусив його в ногу і він від сього вмер²⁾. Що сей мотив належав до первісного складу легенди, а властиво, що в ній грав кевну ролю скорпіон, про се свідчать бліді її відгуки, які знаходимо в Індії вже в початку нашої ери в формі апольогів (Гумаюнаме) або новель (Паньчатантра) — найліпший доказ, що Індійці не запозичили їх від Греків. Місце скорпіона заступила тут гадюка, яка в апольогу спричинює смерть сліпця (як у Греків), а в новелі за посередництвом огню (соняшний промінь!) вертає йому зір.

Та навіть мітичне толковане Оріонової легенди не вигасло з упадком поганства, а перейшло в християнську легенду — правдоподібно на сирійським або єгипетським ґрунті. Маю тут на думці легенду про св. Христофора, яка дійшла до нас у кількох версіях і якої найстарші сліди сягають VI. віку нашої ери (Acta Sanctorum Julii, t. VI, 134). Західні парості сеї легенди надають сему Христофорови велетенський ріст (у Legenda Aurea — 12 ліктів) і велять йому переносити людей через глибоку ріку, поки одної ночі йому не довело ся переносити малого хлопчика, який оказав ся так тяжким, що зігнув хребет велетня так, що його лице доторкнуло ся поверхні води; хлопець оказав ся самим Христом, який тут же й об'явив ся йому і охрестив його. Велетень, що первісно називав ся Offegus, від тепер назвав ся Christophorus і зробив ся горячим проповідником Христової віри. І коли новітні дослідники, такі як Морі (Al. Maury, Essai sur les légendes pieuses du Moyen âge, Paris, 1843, 53—57) та Децель (Heinrich Detzel, Christliche Ikonographie, zweiter Band, Freiburg i. B. 1896, стор. 250—257) не можуть дійти, відки взяла легенда відомість про велетенський ріст св. Христофора, про який нічого не знають найстарші мартірології, то мені здаєть ся, що поставивши обік себе сю легенду й класичну легенду про Оріона, ми матимемо відразу пояснення і велетенський ріст Христофора, і дитину на його

1) Пор. Heinrich Ehrenfried Warnekros, Entwurf der Hebräischen Alterthümer, Weimar 1794, стор. 535.

2) Albert Rehm, Mythographische Untersuchungen über griechische Sternsagen. München 1896, стор. 20, цитат із Евфоріона.

плечех, і розбурхану воду (море), по якій він іде грузнучи ледво по коліна. Ще цікавіші деталі подають грецькі та перекладені з них церковно-славянські тексти, які роблять Христофора песиголовцем. І так у рукописнім Пролозі з XVI. в., який я одержав із місточка Комарна недалеко Львова, читаємо під д. 9 мая: ѿ том стѣм Христофорѣ глѣтъ дивнаа ѿ преславнаа, ѿко песѣю главою имѣѣше ѿ члѣки ѿдаше, послѣдѣй повѣдають ѿ песѣх глав пришедша. страшен же бѣ ѿбраз ѿ дивен ѿ не разоумей ѿзык. бѣ же при Декѣи прѣи ѿт бѣи Нани (?) комитом, и не могѣи глѣти греческы. и помѣи са Бѣ, ѿ послан бѣи кѣ немѣ аггѣль Гнѣ, ѿ глѣ емѣ: «Мѣжай са ѿ крѣпѣи». ѿ прикосѣ ѿустѣ ѿго, ѿ сѣтвори ѿго глѣти греческы. посланы быша ѿ прѣа вѣѣни ѿтѣ ѿго, ѿ жезлѣ ѿго прозабши, ѿ вѣроваша Хѣѣ ѿ сѣ ним крѣщена быша вѣ Антиѣѣѣи ѿ стѣго Вавѣлы, ѿ тогѣ Христофор наречен бѣи, а прежде бѣ ѿма емѣ Репревѣ». Далі оповідаєть ся коротко про мучеництво сьвятого. Як бачимо, тут нема згадки про велетенський ріст ані не вияснено, чому сей песиголовець був названий Христофором — очевидно легенда в сих точках неповна. Та маємо тут цікаві вказівки на її єгипетське походження: Христофор являєть ся в Сирії (в Антиохії) «ѿ песѣх глав», із країни, яку ѿ инші легенди кладуть десь у глибині Африки, а то ѿ у горішнім Єгипті; ѿго песѣ голова і додаток, що він ѿв людей, найлекше поясняють ся тим, що в ньому ми повинні бачити одну з постатей єгипетського пантеону, чи то Анубіса, бога смерті, що власне як такий поїдав людей та проводив у підземний сьвіт, і малював ся в виді чоловіка з песичою або шакальовою головою, або може одну з незлічених ріжностатей бога Горуса, сина Ізиди, що мав бути по смерті Озіріса королем Єгипту і в якого культі, особливо пізнійше, коли культ Ізиди перейшов і до Греків, пес грав визначну ролю¹⁾. Що сей Горус мав якийсь узв'язок з мітом про Оріона, доказує єгипетська легенда про те, що бувши малим хлопцем і живучи в місті Буто по серед багон Дельти, де мати Ізида заховала ѿго перед Сетом, убійцем Озіріса, він був укушений скорпіоном і вмер; на просьбу Ізиди бог Ра зупинив соняшний човен на небі, з нього вийшов бог Тот і своєю чародійською силою оживив дитину (Wiedemann, op. cit. 114). Чи не повстала ѿ легенда про Христофора власне зі спарованя того пізно-єгипетського круга понять з християнством? Чи велетень Горус-песиголовець, сліпий духом, бо неосвічений сьвітлом правдивої віри, який іде по розбурханім морі і гне ся під вагою малої дитини-Христа, не був символом поразки християнства над поганством, тай сама назва *χριστόφορος* чи не була людово-етимологічною перерібкою спарованя імен *Χριστός* і *Ὀρος*?

1) Див. Dr. A. Wiedemann, Die Religion der alten Ägypter. Münster i. W. 1890, стор. 121.

Як бачимо, наша староруська притча завела нас на великий культурно-історичний шлях і показала нам, хоч у досить іще неясних нарисах, один із тих каналів релігійного синкретизму, що тягнуть ся тисячоліттями і мов той мітичний Океанос величезним перстеном обіймають усі головні парости культурного людства, раз у раз нагадуючи їм, що вони культурно, духово, своїми найкрасшими віруваннями і найвисшими ідеями не менше близько посвоячені, як і вузлами раси й фізичної будови.

Др. Іван Франко.

Львів д. 5 лютого 1904.

Вопросъ о происхожденіи болгарскаго царя Ивана-Александра.

Вопросъ о происхожденіи болгарскаго царя Ивана-Александра является весьма важнымъ въ болгарской исторіи, такъ какъ съ нимъ непосредственно связаны два другихъ не менѣ важныхъ вопроса: 1) объ обстоятельствахъ, при которыхъ этотъ болгарскій царь вступилъ на престолъ, и 2) о политическихъ отношеніяхъ его къ сербскому краю. Отъ разрѣшенія перваго вопроса прямо зависитъ и разрѣшеніе этихъ послѣднихъ въ томъ или другомъ смыслѣ. Въ настоящемъ экскурсѣ мы попытаемся указать сперва, насколько этотъ вопросъ, а вмѣстѣ съ нимъ и два другихъ, правильно разрѣшенъ въ исторической литературѣ, а потомъ, какъ бы могъ быть онъ разрѣшенъ по существующимъ въ настоящее время историческимъ даннымъ.

I.

По принятому въ настоящее время мнѣнію, высказанному болѣе сорока лѣтъ тому назадъ сербскимъ ученымъ Константиномъ Николаевичемъ въ его трудѣ «Српски Комнени», именно въ главѣ: «Александеръ царь бугарскій и нѣгова династія»¹⁾, родителями Ив.-Александра были сербскій властель кесарь Воихна, сынъ знаменитаго сербскаго воеводы Новака Гребострека, и Кераца, дочь бдинскаго князя Шишмана Стараго, или сестра убитаго при Вельбуждѣ болгарскаго царя Михаила III, откуда выводится заключеніе, что Ив.-Александръ происходилъ изъ знатнаго сербскаго рода, выросъ и воспитывался въ Сербіи, другими словами, онъ былъ сербомъ. Такъ какъ это мнѣніе, хотя уже устарѣло, принимается также и новѣйшими историками-славистами, которые занимались этимъ вопросомъ, такъ что оно стало какъ бы безспорною истиною, то мы считаемъ нужнымъ разсмотрѣть его подробнѣе.

Главныя положенія этого мнѣнія слѣдующія.

1) Елена, жена Стефана Душана, которая, по Кантакузину²⁾, была сестра Ив.-Александра, была сербка, такъ какъ происходила изъ сербскаго

1) Гласник, кн. XII (1860), стр. 454—472.

2) Cantacuzenus, Historia Byzantina, ed. Bonn., II, 338.

рода, слѣдовательно, Ив.-Александръ былъ также изъ сербскаго рода. Это положеніе Николаевичъ доказываетъ, во 1-хъ, на основаніи извѣстія Троношкой лѣтописи, по которой Стефанъ Душанъ женился два раза: первый разъ, еще когда былъ въ заточеніи съ отцомъ въ Константинополѣ, на внукѣ Кантакузина, дѣщерою же врата крааа ишеганскаго, дѣвицею прекрасною, богатѣйшею. но сѣщъ вракъ вѣзъ времени недорослѣй оуже дѣвицы, испортила ложесна ея; сего ради не имѣлъ съ нею никаква порода; второй разъ — на сестрѣ вѣкашиновѣ, ни ѿ каковѣа высока фамиліи, но ради красоты ея сопрже ю сѣвы¹⁾, и, во 2-хъ, на основаніи одного народнаго преданія, записаннаго А. Гильфердингомъ во время его путешествія по Боснѣ, Герцеговинѣ и Старой Сербіи. Это преданіе Гильфердингъ передаетъ намъ такъ: «Стефанъ (Дечанскій) далъ ему (Душану) княженіе въ Скадрѣ (Скутари); молодой князь случайно увидѣлъ дочь стараго воеводы Гребострека, который жилъ въ селѣ Зерзевѣ у Прилѣпа, и влюбился въ нее; они обвѣнчались въ Зерзевской церкви, которая, какъ говорятъ, существуетъ еще. Королева же, мачеха Душана, узнавъ объ этомъ, сказала въ себѣ: «вотъ, сынъ мой хочетъ жениться; я буду ничто передъ его молодою женою, а пожалуй онъ захочетъ самъ царствовать», и послала какого-то француза Балдуина убить Душана. Молодые только что вышли изъ церкви и сидѣли на паперти, когда Балдуинъ, подѣхавъ, пустилъ въ нихъ стрѣлу; но онъ попалъ не въ королевича, а въ его молодую жену, которая тутъ же испустила духъ. Не помня себя отъ гнѣва, Душанъ пошелъ на своего отца, ни о чемъ не знавшаго, свергнувъ его съ престола и убилъ»²⁾. На этихъ двухъ данныхъ собственно Николаевичъ и строитъ свою теорію о сербскомъ происхожденіи Елены, сестры Ив.-Александра. Мы рассмотримъ, насколько эти извѣстія заслуживаютъ довѣрія.

Троношкая лѣтопись, которая дошла до насъ въ спискѣ, сдѣланномъ и пополненномъ іеромонахомъ Іосифомъ (кон. XVIII ст.), по изслѣдованіямъ В. Качановскаго, относится къ XVII и XVIII столѣтію и представляетъ собою документъ, который составленъ какъ по старымъ сербскимъ историческимъ памятникамъ и другимъ документамъ (житіямъ сербскихъ кралей, родословіямъ, хрисовуламъ, надгробнымъ надписямъ), такъ и по народнымъ преданіямъ, еще и по чужимъ источникамъ, какъ-то по исторіи М. Орбини и другимъ, которыхъ авторъ не называетъ по имени. Составитель этой лѣтописи, при всемъ видимомъ стараніи критически относиться къ своимъ разнообразнымъ источникамъ, все-таки привнесъ въ свой трудъ много *нестырнаго*, что не встрѣчается ни въ одной изъ краткихъ сербскихъ

1) Гласник, V (1853), 65—66 и 69.

2) Гильфердингъ, Собр. соч., т. III, 99—100.

лѣтописей. Поэтому Качановскій и замѣчаетъ, что, «несмотря на позднее происхожденіе этой лѣтописи, ее должно имѣть въ виду при составленіи исторіи Сербскаго государства, *хотя пользоваться ея данными слѣдуетъ чрезвычайно осторожно*. Въ этой лѣтописи можно найти много подробностей, заимствованныхъ изъ народнаго преданія, нерѣдко съ признаками легенды, и за недостаткомъ другихъ, болѣе достовѣрныхъ источниковъ, иногда приходится ограничиваться ими одними»¹⁾. При такой исторической цѣнности Троношкой лѣтописи, если теперь обратимся къ приведенному выше мѣсту, то не трудно убѣдиться, что оно принадлежитъ къ тѣмъ многимъ невѣрностямъ, которыя встрѣчаются въ ней. Прежде всего никоимъ образомъ нельзя сомнѣваться въ невѣрности извѣстія о первомъ бракѣ Душана²⁾, потому что Кантакузинъ, который лучше могъ знать о случаѣ, нигдѣ не упоминаетъ, что Душанъ, будучи еще мальчикомъ, вступалъ въ бракъ съ его внучкой, да и это было бы настоящимъ анахронизмомъ, такъ какъ Душанъ и Кантакузинъ были современниками и сверстниками. Не болшую историческую цѣнность представляетъ и другое извѣстіе о второмъ бракѣ Душана съ сестрою Вукашина, потому что и оно не содержитъ никакого правдоподобія въ сравненіи съ тѣмъ, что мы знаемъ о женѣ Душана изъ современныхъ источниковъ. Не такъ однако посмотрѣлъ на него Николаевичъ. Онъ, признавая невѣрность тронешкаго извѣстія о первомъ бракѣ Душана, принимаетъ второе, которое онъ считаетъ «наистиннѣе», и поправляетъ его такъ, что подъ этимъ Вукашиномъ нужно подразумѣвать Оливера, перваго брата Елены, не указывая при этомъ, на какомъ основаніи можно сдѣлать такую замѣну. Принимая такимъ образомъ извѣстіе Троношкой лѣтописи съ этою поправкою, Николаевичъ далѣе пополняетъ его вышеизложеннымъ народнымъ преданіемъ.

Это преданіе собственно не содержитъ въ себѣ ничего исторически вѣрнаго: оно — плодъ фантазіи народа, который хотѣлъ какъ-нибудь объяснить себѣ причину отцеубійства своего любимаго и славнаго краля — Душана. Даже если допустить, что цѣлый рассказъ исторически вѣренъ, т. е. что подобный эпизодъ въ жизни Душана былъ, все-таки онъ не можетъ быть отнесенъ къ царицѣ Еленѣ, такъ какъ героиня рассказа падаетъ мертвою отъ стрѣлы француза Балдуина, а Елена, какъ извѣстно, пережила самого Душана, не говоря уже о томъ, что бракъ Душана съ нею совершился, какъ увидимъ далѣе, совсѣмъ при другихъ обстоятельствахъ. Какъ бы то ни было, но если бы безпристрастный изслѣдователь и захотѣлъ видѣть въ этомъ преданіи хоть долю историчности, онъ бы не могъ

1) В. В. Качановскій, Исторія Сербіи и пр. Киевъ, 1899, т. I, стр. 179.

2) Ср. Т. Д. Флоринскій, Южные славяне и Византія въ XIV вѣка, С.-Петербургъ, 1882, вып. 2, стр. 211, примѣчаніе.

ея найти. Не такъ однако поступилъ Николаевичъ. Не оцѣнивъ критически исторической цѣнности вопроснаго преданія и не указывая на несообразность цѣлаго разсказа съ тѣмъ, что исторически вѣрно, онъ, принимая, что преданіе какъ разъ говоритъ объ Еленѣ, вспоминаетъ Гребострека и утверждаетъ, что Елена ведетъ свое происхожденіе именно отъ рода извѣстнаго стараго сербскаго воеводы Новака Гребострека, современника Драгутина и Милутина. Но Николаевичъ не ограничился этимъ. Онъ ставитъ другой вопросъ, въ какомъ родствѣ приходится Елена Новаку Гребостреку, и разрѣшаетъ его по чисто хронологическимъ соображеніямъ въ томъ смыслѣ, что жена Душана могла быть не дочерью этого стараго воеводы, а только его внукою, или же дочерью князя и кесаря Воихны, дѣйствовавшаго еще при Милутинѣ и пережившаго самого Душана (ум. 1357—1360). Но и это отождествленіе Воихны съ отцомъ Елены не можетъ быть принято, потому что оно основывается опять на предположеніи, и то неправдоподобномъ, какъ увидимъ изъ слѣдующаго положенія.

2) Второе положеніе Николаевича можно формулировать такъ: Душановъ деспотъ Оливеръ, въ сербскомъ происхожденіи котораго нельзя сомнѣваться, былъ братомъ царицы Елены, а слѣдовательно и Ив.-Александра. — Тутъ Николаевичъ за главную основу беретъ свидѣтельство Пшинскаго помянника, который гласитъ:

Помѣни, господи, благо цара Стѣфана (царь српскии)
Елену царицу
Сына его Оуроша цара
Семшоу, брата царека
Теодоръ, сестрѣ царичинѣ
раба вожѣа Михаила¹⁾.

По этому свидѣтельству, у царицы Елены была сестра Теодора, что очень возможно, да и неоспоримо. Но тутъ не это важно, а то, что Николаевичъ отождествляетъ эту Теодору съ другою личностью и на основаніи этого отождествленія доказываетъ свое положеніе. Онъ начинаетъ тѣмъ, что указываетъ на находящуюся въ Дечанскомъ монастырѣ надгробную надпись съ слѣдующимъ содержаніемъ: Въ лѣто .ṣ.ṡ.ṡ.ṡ. мѣсеца иноуара .ḡ.ḡ. престави се раба вожѣа Драгина, зок(о)мъ Витослава, дѣци Жгласи Ненадики, и сестрична Оливере деспота, а жена Бранка Ёкпала, и зде ен ѣсть гробъ, да кто прочте рече: ѿ богъ да прости въ вѣки,

1) Споменикъ, XXIX (1895), стр. 9. — Интересно то, что послѣднія двѣ строки не находятся ни въ одномъ изъ другихъ, извѣстныхъ пока, сербскихъ памятниковъ. Ср. Ст. Новаковичъ, Српски поменици, въ Гласник, кн. XLII (1875), стр. 29 и 31.

аминь¹⁾. Николаевичъ останавливаетъ тутъ свое вниманіе главнымъ образомъ на томъ, что эта Драгина-Витослава была дочерью Углеши Ненадича и сестра деспота Оливера. «И этотъ Углеша, пишетъ онъ, безъ сомнѣнія братъ Вукашина, хотя и называется Ненадичемъ, потому что ихъ болѣе известное прозвище Мрнявчевичи, вѣроятно, произошло отъ ихъ родного села М'рнака, чегу ради и зовалъсѣ Мрнявчевичи, прямо говоритъ Трношкій лѣтописецъ»²⁾. Каковы основанія Николаевича въ этомъ отождествленіи Углеши Ненадича надписи съ Угешею Мрнявчевичемъ, не видно изъ его словъ; онъ только замѣчаетъ, что «иначе деспотъ Оливеръ, севастократоръ Деанъ, а особенно царь Александръ и царица Елена навѣрное не выдали бы своей сестры за кого-нибудь другого Углеши, человека ниже и незнатнѣе Углеши кесаря и позже деспота, брата Вукашинова. Доказательствомъ того, что этотъ самый Углеша былъ своякомъ (пашеногомъ) Душана, служитъ важность и возвышеніе, до котораго достигли Мрнявчевичи въ его царствованіе, а вмѣстѣ съ тѣмъ объясняетъ ошибку, въ которую впалъ трношкій лѣтописецъ, смѣшавъ ихъ съ братьями царицы Елены»³⁾. Однако всѣми этими разсужденіями Николаевича нисколько не доказывается, что Углеша Ненадичъ та же самая личность, что и Углеша Мрнявчевичъ, братъ Вукашиновъ, потому что приведенная выше надгробная надпись относится къ 1374 г., когда Углеша, братъ Вукашиновъ, не только былъ уже кесаремъ и деспотомъ, но даже не былъ уже въ живыхъ (ум. 1371 г.); если бы Углеша Ненадичъ надписи былъ одно и то же лицо съ Угешею, Вукашиновымъ братомъ, то, навѣрное, авторъ надписи не пропустилъ бы отмѣтить и его титулъ, какъ онъ дѣлаетъ съ Оливеромъ, и вообще отмѣтить точнѣе эту столь известную въ Сербіи личность. Итакъ, отождествленіе Углеши Ненадича надписи съ Угешею Мрнявчевичемъ оказывается не только ни на чемъ не основаннымъ, но и совсѣмъ произвольнымъ, а отсюда и всѣ дальнѣйшія догадки Николаевича, основанныя на немъ, не могутъ считаться допустимыми, какъ это увидимъ сейчасъ.

«Но мать Драгины-Витославы, продолжаетъ Николаевичъ, и жена Углеши, по-позже монахиня Ефимія, сама говоритъ на хиландарской завѣстѣ, что была дъци господина ми кесара Воихне лежащаго здѣ, нѣкогда же деспотица⁴⁾. Слѣдовательно, Воихна могъ быть настоящимъ отцомъ и всѣхъ другихъ личностей, о которыхъ было-бы доказано, что они

1) Гильфердингъ, Собр. соч. III, стр. 132.—Л. Стояновичъ, Стари српски записи и натписи, Београд, 1902, кн. I, № 143, стр. 46—47, читаетъ Пикала вм. 'Икпала.

2) Гласник, V, 69.

3) Гласник, XII, 441.

4) Л. Стояновичъ, указ. соч. № 197, стр. 61.

братья и сестры этой Ефиміи. Объ Оливерѣ говоритъ уже та же самая надгробная надпись ея дочери, называя ее сестрична Оливера деспота; . . . . Оливеръ, по Епирской хроникѣ, братъ Александра и Елены; а эти двое, по Кантакузину, братъ и сестра и имѣютъ еще одну сестру, которая по одному помяннику Θεωδора сестра царичина (Елены), а послѣ, вѣроятно, та же самая Ефимія монахиня¹⁾. Тутъ, прежде всего, должно указать на то, что Ефимія, дочь Воихны и жена деспота Углеши, брата Букашина, не можетъ быть и сестрою Оливера, потому что, какъ мы уже видѣли, Углеша Ненадичъ надгробной надписи не то же лицо, что и деспотъ Углеша Мриявчевичъ, а отсюда Воихна не могъ быть отцомъ ни Оливера, ни Θεодоры. Точно также нельзя считать доказаннымъ и то, что Оливеръ былъ братомъ царицы Елены. Николаевичъ въ этомъ случаѣ ссылается на Епирскую хронику, именно на слѣдующее мѣсто²⁾:

«Брата своего Симеона, рожденнаго отъ троюродной сестры императора Палеолога, почтилъ Стефанъ (Душанъ) титуломъ деспота и, отправивъ въ Этолію, назначилъ воеводою этой области. Симеонъ, прибывъ на мѣсто, женился на Θεομαйдѣ, дочери покойнаго деспота Іоанна, которая, потерявъ отца, возложила всю надежду на мать и на юнаго брата. Этого брата ея, по имени Никифора, ромейскій императоръ взялъ себѣ заложникомъ и отвелъ въ Константинополь, гдѣ и назначилъ ему мѣстопребываніе, женивъ его на дочери Кантакузина. Мать же этихъ молодыхъ, Θεομαиды и Никифора, а наша царица Анна, вышла замужъ за одного князя отъ болгарскаго рода³⁾, именуемаго деспотомъ Комниномъ, брата болгарскаго царя Александра и шурина означеннаго выше Стефана, и поѣхала далеко къ Канинамъ и Бѣлграду, оставивъ Симеона съ женою его Θεομαидою одного во всемъ деспотствѣ этольскомъ, такъ какъ оно было наслѣдственнымъ удѣломъ ея вмѣстѣ съ братомъ».

Николаевичъ тутъ ссылается главнымъ образомъ на то, что упомянутый здѣсь деспотъ Комнинъ ἐκ τοῦ Βουλγάρων γένους, который былъ братъ Ив.-Александра и шурина Душана, т. е. братъ царицы Елены, и женился на деспотицѣ Аннѣ, женѣ деспота Іоанна Кефалонійскаго, былъ несомнѣнно самъ Оливеръ. Этотъ выводъ онъ дѣлаетъ на слѣдующихъ основаніяхъ. Онъ собралъ всѣ извѣстныя историческія данныя, упоми-

1) Гласник, XII, 441—442.

2) Гласник, XI (1859), 297—298. — Г. Дестунисъ, Историческое сказаніе инокъ Комнина и Прокла о разныхъ деспотахъ епирскихъ, С.-Петербургъ, 1858, стр. 4—5.

3) Въ текстѣ читается: ἀρχοντὶ τῆς ἐκ τοῦ Βουλγάρων γένους. Дестунисъ переводитъ эту фразу: «одного боярина болгарскаго», что, намъ кажется, не совсемъ точно, такъ какъ, если бы авторъ хроники хотѣлъ указать только на его боярство, употребилъ бы тутъ δουκὸν или μεγαδουκάτην вм. ἀρχοντα: очевидно, что онъ, поставивъ ἀρχοντα, имѣлъ въ виду указать на его высшее чѣмъ боярское происхожденіе, т. е. изъ царскаго или же, по крайней мѣрѣ, владѣтельнаго болгарскаго рода, поэтому ἀρχοντα мы переводимъ «князя».

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

нающія имя Оливера и касающіяся его дѣятельности, и останавливается главнымъ образомъ на имени и титулѣ его жены¹⁾. Во всѣхъ этихъ извѣстїяхъ тамъ, гдѣ упоминается его жена, она называется двояко: 1) Анною-Марою въ славянской надписи Лѣсновскаго монастыря 1341 г. и въ припискѣ Миней церкви того же монастыря 1342 г.²⁾ и 2) Марією въ греческой надписи 1349 г., въ греческой надписи на ея изображеніи въ томъ же монастырѣ и въ Лѣсновскомъ помянникѣ³⁾, а во всѣхъ славянскихъ извѣстїяхъ она титулуется *подрѹжикѣ* кѣго господю или же просто *подрѹжикѣ* кѣго, *подрѹжикѣ*, и только въ греческихъ надписяхъ она называется *βασίλισσα*. На основаніи того, что въ лѣсновской славянской надписи и припискѣ Миней жена Оливера носитъ имя Анна-Мара, а въ Епирской хроникѣ жена деспота Комнина называется *Ἀννα*, и также на основаніи того, что въ греческихъ надписяхъ первая титулуется *βασίλισσα*, а вторая въ Епирской хроникѣ — *βασίλις*, Николаевичъ заключаетъ, что Анна-Мара, жена Оливера, одна и та же личность съ Анной, деспотицей Епирской, а такъ какъ самъ Оливеръ въ извѣстїяхъ послѣ 1346 г. носитъ титулъ деспота, и Комнинъ Епирской хроники также титулуется деспотомъ, то ясно, что Оливеръ тотъ же самый Комнинъ, братъ царя Ив.-Александра и царицы Елены⁴⁾.

Эта догадка Николаевича могла бы быть принята за правдоподобную, если бы не помѣшалъ анахронизмъ, который выступаетъ здѣсь съ полной очевидностью. Отравленіе мужа деспотицей Анной, чтобы стать регентшей своего сына Никифора, какъ и удаленіе ея съ регентства императоромъ Андроникомъ III относятся ко времени не ранѣе 1336 г., а она вышла замужъ за деспота Комнина, по Епирской хроникѣ, послѣ завладѣнія сербовъ Этоліей и Акарнаніей, которое относится ко времени послѣ 1346 г.⁵⁾; слѣдовательно, никоимъ образомъ нельзя принять ни того, что Комнинъ то же самое, что Оливеръ, ни того, что деспотица Анна то же самое, что Анна-Мара, потому что, по надписи и припискѣ Миней Лѣсновскаго монастыря, Оливеръ еще въ 1341 г. былъ женатъ на Аннѣ-Маріи и имѣлъ уже сына Крапка, а по лѣсновскому помяннику, и дочь Дъницу, старше Крапка, которую въ 1342 г. Оливеръ предлагалъ Кантакузину выдать за его сына Мануила⁶⁾. Итакъ, если мы не имѣемъ никакого основанія отождествлять деспотицу Анну Епирскую съ Анной-Марой, женою Оливера, то

1) Гласник, XIII (1861), 293—299.

2) Ibidem XIII, 293—296.—Л. Стояновичъ, указ. сочин. № 71, стр. 30 и № 76, стр. 31.

3) Ibidem XIII, 293, 294 и 295.

4) Ibidem, XIII, 299—300.

5) Флоринскій, указ. сочин. II, стр. 169, примѣчаніе, относитъ это событіе къ 1347 г.—Ср. *ею же*, Памятники законодательной дѣятельности Душана, Кіевъ, 1888, стр. 85.

6) Свт. II, 290.—Флоринскій, Южн. слав., стр. 86.

и сходство ихъ титуловъ — βασιλῆς и βασιλίσα остается безъ всякаго значенія. Намъ кажется, что женѣ Оливера, равно и самой Аннѣ Епирской, которая была дочерью протовестіарія Андроника Палеолога, присвоенъ титулъ βασιλίσα потому что она, вѣроятно, была одна изъ византійскихъ принцессъ, что доказывается тѣмъ, во 1-хъ, что этотъ титулъ находится на греческихъ надписяхъ, авторъ которыхъ могъ это лучше знать, а, во 2-хъ, тѣмъ радушнымъ приѣмомъ, который Оливеръ оказалъ Кантакузину въ 1342 г.¹⁾ Кроме того, на основаніи свидѣтельства Епирской хроники, что Анна вѣстѣ съ Комниномъ отправилась вверхъ къ Канинѣ и Бѣлграду (нынѣ Бератъ)²⁾, допускается, что въ 1348 г. Оливеръ подъ влияніемъ своей супруги переимѣнилъ Овчепольскую область на Среднюю Албанію съ городами Каниной и Бѣлградомъ, гдѣ онъ остался, вѣроятно, до конца своей жизни³⁾. Однако, по прямому свидѣтельству записи болгарской книги «св. Ефремъ», мы узнаемъ, что Оливеръ и въ 1353 г. былъ великимъ деспотомъ и управителемъ Овчепольской области⁴⁾, слѣдовательно онъ вовсе не переимѣнялъ ея на другую. Далѣе, Николаевичъ, признавая, что Оливеръ женился на Аннѣ Епирской по завоеваніи ея земель Душаномъ, пишетъ: «Имя Комнина, съ которымъ только онъ (Оливеръ) перешелъ въ народныя пѣсни и преданія, онъ не могъ получить отъ этой Комнины, потому что она ему была жена, а не мать. При всемъ томъ эта самая женитьба могла ему напомнить о старомъ Комнинскомъ происхожденіи его племени, а властельская суета побудить его придать себѣ первому это имя, потому что раньше его нѣтъ слѣдовъ, чтобы какіе-нибудь сербы звали себя Комнинами и Комниновичами»⁵⁾. О неубѣдительности высказаннаго тутъ довода, намъ кажется, нечего и говорить, потому что она очевидна; должно однако замѣтить, что, насколько можно судить по существующимъ пока извѣстіямъ, Оливеръ нигдѣ не названъ именемъ Комнина, да и самъ онъ едва ли себя называлъ этимъ именемъ, а потому утверждать, будто женитьба его на Аннѣ Епирской напомнила ему о его комниновскомъ происхожденіи, нѣтъ никакого основанія. Наконецъ, нужно отмѣтить еще и то, что деспотъ Комнинъ, мужъ Анны деспотицы, никоимъ образомъ не можетъ быть отождествленъ съ деспотомъ Оливеромъ еще и потому, что въ Епирской хроникѣ буквально сказано, что Комнинъ былъ болгарскаго рода

1) Флоринскій, *ibid.*, стр. 77 и слѣд. — П. Средковичъ («Историјске расправе, Гласник, LVII (1884), 123—128) думаетъ, что βασιλίσα Маріа, жена Оливера, была не кто иная, какъ Маріа, жена Дечанскаго и дочь солунскаго деспота Ивана Палеолога, которая по смерти мужа была выдана Душаномъ за Оливера.

2) Изд. Г. Дестуниса, стр. 5: καὶ ἄνω ἔτι τὰ Κάνινα καὶ τὰ Βελλάγραδα ὑπερεῖ.

3) Флоринскій, Южн. слав. II, 169; Памятники, стр. 85.

4) Флоринскій, Памятники, стр. 82, примѣчаніе 2. — Л. Стояновичъ, Записи и пр. № 102, стр. 38.

5) Гласник, XIII, 300.

(ἐκ τοῦ Βουλγάρων γένους), тогда какъ въ сербскомъ происхожденіи Оливера едва ли можетъ быть сомнѣніе; иначе, если Николаевичъ принимаетъ это отождествленіе, то онъ, а вмѣстѣ съ нимъ и всѣ, усвоившіе его мнѣніе, должны признать болгарское происхожденіе не только Ив.-Александра и Елены, но и самого Оливера, чего, конечно, они никогда бы не допустили. — Изъ всего выше изложеннаго ясно становится, что свидѣтельство Епирской хроники не даетъ намъ никакого основанія утверждать, что Оливеръ былъ то же самое лицо, что и деспотъ Комнинъ, а слѣдовательно онъ не могъ быть и братомъ Елены и Ив.-Александра.

Наконецъ, изъ словъ Николаевича не видно, какъ монахиня Ефимія, жена Углеши, метаморфизировалась въ Теодору, сестру Елены и Ив.-Александра, и потому мы не имѣемъ никакого основанія, считать послѣднюю женою Углеши, брата Вукашинова и тѣмъ болѣе женою Углеши Ненадича, такъ какъ мы уже выше видѣли, что этотъ не могъ быть отождествленъ съ деспотомъ Углешею; а разъ нельзя принять, что Ефимія и Теодора — одна и та же личность, то и утвержденіе Николаевича, что кесарь Воихна былъ ея отцомъ, а отсюда и отцомъ Оливера, Елены и Ив.-Александра, остается не только недоказаннымъ, но и недопустимымъ. Изъ того, что намъ даетъ Пшинскій помянникъ, можно заключить, что Теодора въ самомъ дѣлѣ была сестрою Елены, а слѣдовательно и Ив.-Александра, а ея мужемъ могъ быть скорѣе названный послѣ ея въ помянникѣ равъ вожъ Михаилъ, неизвѣстная пока личность, которая могла бы попасть въ среду членовъ царскаго семейства только ради своихъ супружескихъ связей съ Теодорой.

Итакъ, оба разсмотрѣнные выше положенія Николаевича о сербскомъ происхожденіи царицы Елены изъ рода Новака Гребострека, а еще болѣе, что она была дочерью кесаря Воихны и сестрой деспота Оливера (впрочемъ, Николаевичъ доказываетъ, что у нея были и другіе братья, о которыхъ мы тутъ не будемъ говорить), основаны или на произвольномъ толкованіи историческихъ извѣстій, или же на предположеніяхъ, ничѣмъ не обоснованныхъ; поэтому должно навсегда отвергнуть ихъ, а вмѣстѣ съ тѣмъ и мнѣніе о сербскомъ происхожденіи Ив.-Александра.

3) Николаевичъ, однако, не ограничился только доказательствомъ сербскаго происхожденія Ив.-Александра: онъ попробовалъ опредѣлить и родство его съ болгарскою династіей. Родство это онъ опредѣляетъ въ двухъ мѣстахъ различно. Въ одномъ мѣстѣ, понимая греч. ἀδελφίδου, которымъ и Кантакузинъ и Григора опредѣляютъ родственныя связи Ив.-Александра съ царемъ Михаиломъ III, т. е. что Ив.-Александръ приходится Михаилу ἀδελφίδου, въ смыслѣ двоюроднаго брата (по отцу), и допуская, что Белауръ, дядя Ив.-Александра и Елены, который былъ сербскаго происхож-

денія, потому что *Μελαύρος* = *Bela-Uros* = Бѣлый Урошъ, происходитъ отъ сербскаго рода жупана Драгоша, тестя Страшимира (= Шишмана) видинскаго, на дочери котораго Шишманъ былъ женатъ уже послѣ побѣды Милутина надъ послѣднимъ, Николаевичъ дѣлаетъ такое произвольное предположеніе: у Драгоша была непоименованная дочь, выданная за Шишмана стараго, а ея братья были: Белауръ и непоименованный отецъ Ив.-Александра, Канникскаго Комнина и царицы Елены. «Такъ трое послѣдніе и ихъ отецъ съ Бѣлымъ-Урошемъ, пишетъ Николаевичъ, были скорѣе квазі, нежели родные *ἀδελφοὺς* и *θεῖοι*: Михаилу Страшимировичу болгарскому, потому что они были ему *двоюродные братья* и дядя только по мачехѣ. И это квазі-родство объясняетъ очень хорошо извѣстные раздоры въ той же фамиліи, потому что Драгошевичи, и сыны и внуки, преслѣдовали и истребляли лозу Страшимировича съ корня, а Неманичи въ этомъ очень охотно имъ помогали, навѣрное по политическимъ разсчетамъ, чтобы скорѣе утвердить свое сюзеренство надъ Болгаріей посредствомъ вассаловъ сербскаго происхожденія и втрое имъ обязанныхъ, чѣмъ оставлять на болгарскомъ престолѣ лозу, которая два раза покушалась забить ножъ въ сердце Сербіи»¹⁾.

На другомъ мѣстѣ Николаевичъ даетъ другое родство. Понимая *ἀδελφοὺς*, которому соответствуетъ славянское *нѣтъ*, въ смыслѣ *сынъ брата* или *сестры*, Николаевичъ пишетъ: «Они (Михаилъ и Александръ) не были родственниками *по крови*, а самъ Михаилъ былъ Александру *дядей* (по матери). Оба могли имѣть *по крови* различное происхожденіе, и что касается Александра, изъ Халкокондилы можно понять, что этотъ до сраженія при Землинѣ (Вельбуждѣ) жилъ въ Сербіи, и Дечанскій, говоритъ, водилъ его съ собою въ этотъ самый бой противъ болгаръ. Далѣе, наша царица Елена, его сестра по ясному свидѣтельству Кантакузина, была, по Тронешскому лѣтописцу, сербка и домашняя властеличка, только не сестра Вукашинова, а Оливера и Богдана. . . . Эти ея и Александра братья были опять первые «достоянственици» сербскіе при Душанѣ и устроены въ Сербіи: отсюда и Александръ можетъ быть вмѣстѣ съ ними по происхожденію *сербомъ*»²⁾. Родственные связи бдинскихъ Шишмановичей съ сербскою династіей, по Николаевичу, произошли такъ: какъ Милутинъ послѣ своей побѣды надъ Шишманомъ заставилъ послѣдняго взять въ жены дочь его жупана и воеводы Драгоша и женить сына своего Михаила на его дочери Аннѣ или Недѣ, такъ и бракъ Воихны Гребострека съ одною изъ дочерей Шишмана, т. е. съ сестрою Михаила, могъ совершиться на тѣхъ же основаніяхъ, если не тогда еще, то позднѣе. Возможность этого

1) Гласник, XI, 299—301.

2) Гласник, XII, 456.

брака Николаевичъ основываетъ на личномъ пріятельствѣ Шишмана съ Новакомъ Гребострекомъ. «Изъ нашего Трношскаго лѣтописца, пишетъ онъ, можно понять, что Шишманъ и Новакъ Гребострекъ были впоследствии ратными товарищами, потому что, говорить, и Шишманъ (навѣрное, по обязанности своего *послушанія* Милутину) участвовалъ въ сербскихъ экспедиціяхъ, подъ командою Новака Гребострека, противъ турокъ и каталонцевъ въ Греціи, и при этомъ, вѣроятно все, оба товарища и подружились¹⁾).

Оба эти опредѣленія Николаевича рѣзко отличаются другъ отъ друга. Однако Николаевичъ въ свое время еще отказался отъ перваго, да оно и не можетъ быть принятымъ потому, во 1-хъ, что оно представляетъ собою простое, ни на чемъ не основанное предположеніе, натянутость и неправдоподобіе котораго и самъ онъ замѣтилъ²⁾, и, во 2-хъ, потому что въ житіи Дечанскаго³⁾, какъ и въ предисловіи Законника Стефана Душана⁴⁾ прямо сказано, что Белауръ былъ братъ царя Михаила Шишмана. Поэтому мы здѣсь рассмотримъ только второе опредѣленіе.

Прежде всего, если Николаевичъ принялъ, что греческое ἀδελφίδουc и славянское нѣтъ означаетъ какъ *сынъ брата*, такъ и *сынъ сестры*, то изъ его словъ вовсе не видно, почему, при опредѣленіи родственныхъ отношеній между Михаиломъ и Ив.-Александромъ, непременно должно взять второе значеніе ἀδελφίδουc, а какъ разъ это и составляетъ его основное положеніе; а такъ какъ оно является произвольнымъ и недоказаннымъ, то, конечно, и построенія родственныхъ связей между Михаиломъ и Ив.-Александромъ будутъ такими же. Такъ, мѣсто изъ Халкондилы, на которое Николаевичъ ссылается для того, чтобы доказать, что Ив.-Александръ жилъ до Вельбуждской битвы въ Сербіи, слѣдующее: ἔθεν ὁ Τριβαλλῶν ἡγεμὼν ἐπ' αὐτόν (Μιχαήλον) τε ὥρμητο στρατεύεσθαι, ἐχὼν μεθ' ἑαυτοῦ τοῦ Μιχαήλου ἀδελφίδουc Ἀλέξανδρον· τὸν τε Μιχαήλον μάχῃ ἐκράτησε, καὶ Ἀλέξανδρον τὸν ἀδελφίδουc αὐτοῦ ἐς τὴν βασιλείαν καταστήσάμενος⁵⁾. Откуда Халкондила взялъ это извѣстіе, мы не знаемъ; однако, если сравнить его съ

1) Гласник, V, 59. — Тамъ же, XII, 457.

2) Въ Гласникѣ, XII, 454—455 Николаевичъ пишетъ: Што се тиче сродства Александровогъ съ Бугарскомъ династіомъ Страшимировића, . . . навели смо већ у првомъ делу овога чланка (Гласн. XI, 299—301) неке основе, по којима бы се то сродство преће нмало сматрати као са женске стране, него ли по племену. Само новоизданный еданъ изворъ нашъ и исправнии преводъ грчке речи ἀδελφίδουc, у связи са Зерзавскимъ преданіемъ, *обараю гипотезу тако изражену*, да бы Милутиновъ великій воевода Драгошъ, на место Новака Гребострека, био деждъ Александровъ и нѣгове браће и сестара, а ови по кѣри тога Драгоша у сродству са Бугарскимъ Страшимировићима».

3) Даничиѣ, Животи краљева и архиепископа српскихъ, Загреб, 1866, стр. 193.

4) Изданіе Ст. Новаковича 1898 года, стр. 8.

5) Chalkondylas, ed. Bonn. p. 22.

извѣстіемъ Григорія Цамвлака, который въ житіи Дечанскаго говоритъ: и тѣмъ Михаила възвѣдши мрътвое и пшдѣвающа о немъ съеръшениши, овычними въ еже прѣоудоваквати вѣстиеши мрътвеаго. и Ілѣѣандра того нѣтъа цара поставаше въ своа штълоучишесе¹⁾, то не трудно замѣтить, что есть сходство въ послѣднихъ фразахъ у обоихъ, что даетъ намъ достаточно основанія думать, что и Халкондила заимствовалъ свое извѣстіе изъ сербскаго источника, который, по всей вѣроятности, онъ самъ пополнилъ по личнымъ соображеніямъ, а именно: если Александръ былъ поставленъ сербскимъ кралемъ на престолъ, то, естественно, онъ долженъ былъ быть на сторонѣ сербовъ въ Вельбуждскомъ бою. Вообще, по замѣчанію Качановскаго, «къ свѣдѣніямъ его (Халкондила) по исторіи южныхъ славянъ можно и должно относиться съ довѣріемъ, провѣряя ихъ свидѣтельствами другихъ византійскихъ лѣтописцевъ и сербскихъ лѣтописей. Основаніемъ для этого довѣрія можетъ отчасти служить его собственное заявленіе въ началѣ его «Исторіи», что онъ записалъ многое, какъ современникъ и очевидецъ, а многое также по разсказамъ другихъ»²⁾. Намъ кажется, что и настоящее извѣстіе онъ отмѣтилъ по разсказамъ другихъ, тѣмъ болѣе, что Халкондила жилъ почти на полтора столѣтія позже данной эпохи, и потому къ нему нельзя относиться съ полнымъ довѣріемъ, а еще болѣе потому, что оно не согласуется ни со свидѣтельствами современныхъ историковъ, Кантакузина и Григоры, какъ увидимъ ниже, ни съ извѣстіями сербскихъ источниковъ, даже съ извѣстіемъ Григорія Цамвлака, которые едва ли бы пропустили отмѣтить, что Ив.-Александръ въ Вельбуждскомъ сраженіи участвовалъ на сербской сторонѣ. Итакъ, вышеозначенное извѣстіе Халкондила теряетъ свое значеніе при ясныхъ свидѣтельствахъ современниковъ, а отсюда предполагать, будто Ив.-Александръ до Вельбуждскаго сраженія жилъ въ Сербіи, нѣтъ никакихъ основаній. — Далѣе, Николаевичъ видитъ доказательство того, что Ив.-Александръ, братъ Елены, не могъ быть кровнымъ родственникомъ Михаила, еще въ его сербскомъ происхожденіи, что также невозможно принять, такъ какъ Елена, какъ мы уже видѣли, не была ни сербскаго происхожденія, ни сестрою Оливера. Также недоказанными и произвольными являются: 1) отождествленіе Николаевичемъ Шишмана Видинскаго, отца Михаила, съ Страдимиромъ, отцомъ Ив.-Александра, потому что, какъ будетъ показано ниже, это двѣ совсѣмъ отдѣльныя личности, и 2) предположеніе Николаевича—на основаніи словъ житія Стеф. Деч., что Стефанъ Дечанскій, по реставраціи Анны съ сыномъ въ Терновѣ, «посъла нѣкоко кѣдны отъ вѣльмоужь своихъ съ нѣко-

1) Гласник, XI, 74—75.

2) В. В. Качановскій, назв. соч. стр. 300.

торую честную конскую службу въ помощь кн¹⁾), и сопоставленія ихъ съ приведеннымъ выше извѣстіемъ Халкондилы (которое, впрочемъ, Николаевичъ перефразируетъ такъ, будто Дечанскій уважилъ просьбу болгаръ только подѣ условіемъ, что они примутъ Ив.-Александра, котораго онъ велъ съ собою, чтобы управлять царствомъ и быть опекуномъ молодого Шипмана до его совершеннолѣтія — о чемъ мы не имѣемъ ни малѣйшаго намека), — будто «Александръ навѣрное былъ тотъ «поглавитый» вельможа Стефана, который отвелъ это оккупационное сербское войско въ Болгарію и имѣлъ надъ нею верховное владычество». — Все это сходится, оканчивается Николаевичъ, и съ извѣстіемъ Лукарича, что болгары впоследствии смотрѣли на Александра, какъ на сербскаго губернатора и на совершенно чужого имъ, что также подтверждаетъ его сербское происхождение²⁾. Насколько вѣрны эти заключенія Николаевича объ отношеніяхъ Ив.-Александра, уже какъ болгарскаго царя, къ сербскому краю, мы увидимъ ниже.

Таковы выводы Николаевича о происхожденіи Ив.-Александра, восшествіи его на болгарскій престолъ и политическихъ отношеніяхъ къ сербскому краю — выводы, которые вполне усвоили новѣйшіе историки-слависты, или только перефразировавъ ихъ, или же въ нѣкоторыхъ пунктахъ измѣнивъ новыми соображеніями, не отнесшись однако критически къ нимъ³⁾.

1) Даничицъ, Животи и пр., стр. 195.

2) Гласник, XII, 457—459.

3) Изъ новѣйшихъ историковъ послѣ Николаевича приняли его мнѣніе Ил. Рузавица, Крайице и царице српске, см. «Матица», издав. А. Хаджичемъ, за 1868 годъ стр. 459, хотя онъ относится съ нѣкоторымъ недоверіемъ къ мнѣнію Николаевича, и проф. Флоринскій, Южн. славяне, II, стр. 210 и сл. Впрочемъ, взглядъ г. Флоринскаго на политическія отношенія Ив.-Александра къ Стефану Душану представляетъ иначе, какъ увидимъ ниже, чѣмъ у Николаевича. — Довольно существенно отъ мнѣнія Николаевича о происхожденіи Ив.-Александра отличается мнѣніе П. Средковича, высказанное имъ въ его статьѣ «Исторіјске расправе», гдѣ онъ пытается дать новый отвѣтъ на вопросъ: «Ко је била Августѣя Елена, прва српска императорица или царица?» (Гласник, LVII, стр. 104 и сл.). Выражаясь о мнѣніи Николаевича, что оно «супротно, како оригиналним и безусловно верним исторіјскимъ најстаријимъ документима, тако и народномъ предању т. ј. песмама», и указывая на то, что главная его цѣль «да пронађемъ истину, а не и да пишемъ историју овога питања», Средковичъ, не оговаривая, почему онъ несогласенъ съ мнѣніемъ Николаевича, приступаетъ прямо къ изложенію своего мнѣнія. Онъ начинается утвержденіемъ, что цѣлая область Зеты не представляла одного государства, а два — нижнее и верхнее: нижнее было владѣніемъ Воислава, а верхнимъ управлялъ Гюргъ, и на основаніи разныхъ документовъ устанавливаетъ, что этотъ Гюргъ имѣлъ троихъ сыновей: Страцимира, Гюрга и Балшу, и потому его считаетъ родоначальникомъ зетскихъ владѣтелей. Одинъ изъ Балшичей, именно Гюргъ, сынъ Страцимира, въ одномъ документѣ 1386 г. 27. I называется Симеономъ Неманю своимъ прародителемъ, слѣдов., заключаетъ Средковичъ, Гюргъ I велъ свое происхожденіе изъ рода Немани, именно отъ Вукашина, сына Немани и брата Стефана Первовѣщаннаго. Далѣе, Средковичъ по нѣкоторымъ дубровницкимъ документамъ признаетъ Гюрга I (однако, не совсѣмъ убѣдительно, потому что едва ли можно принять, что латинское имя Gregorius все равно, что сербское Гюргъ = Georgius) сыномъ князя Вратислава или Вратка, который, по помѣщенной Средковичемъ генеалогической таблицѣ (стр. 107—108), былъ внукомъ Вукашина Неманича. Этотъ Вратко въ разныхъ сербскихъ памятникахъ 1383 года назы-

Уже изъ указаннаго выше произвольнаго обращенія съ источниками и стремленія Николаевича видѣть и читать то, чего нѣтъ въ источникахъ,

важется «князь Братко», и въ одной грамотѣ Душана 1351 года упомянуть подъ именемъ «князь Братко», что, по мнѣнію Средковича, соответствуетъ comes Vratichus дубровническаго документа 1384 года, у котораго былъ сынъ Gregorius de Vrach, то есть Гюргъ I. На основаніи этихъ данныхъ, Средковичъ не сомнѣвается, что Вратко до 1333 г. былъ въ меньшемъ чинѣ, именно былъ «челникомъ». Предположеніе это нужно было ему для того, чтобы приспособить къ раньше задуманной мысли другое извѣстіе. Онъ пишетъ: «Овај пак Вратко челникъ имао је по пшинскомѣ поменнику децу: Гюрю, Јована, Јелену, Теодору, Марѣ и Шанна». Мѣсто, которое здѣсь Средковичъ пишетъ въ виду, слѣдующее (Споменик, XXIX, стр. 9):

поменѣни, господи, клагочастниѣ господоу
рака келѣи ванѣтра (дасветъ)
и т. д., а съ 12-ой строки читаемъ:
рака келѣи Гюрѣ (челиковики)
рака келѣи Јованна
ракоу келѣи Сѣтѣу
ракоу келѣи Теодорѣ
ракоу келѣи (имѣ неко избрисао), однако Средковичъ тутъ
читаетъ Марѣ, какъ у Николаевича (Гласн. XII, 450)
рака келѣи Шанна (. . . анимини).

Въ цѣломъ этомъ ряду именъ нигдѣ не означено, что приведенныя тутъ лица были дѣти Вратка; видно, что поставленное въ скобкахъ слово челиковики, вѣроятно, дало Средковичу право быть такъ смѣлымъ въ своихъ предположеніяхъ, или же считать свои предположенія дѣйствительнымъ фактомъ. Но еще болѣе курьезнымъ является онъ въ объясненіи приведенныхъ выше именъ, гдѣ онъ сопоставляетъ имена членовъ Душанова семейства, поставленныхъ немного выше въ томъ же помянникѣ. «Гюра или Гюргъ», пишетъ онъ, је отац Страцимира, Гюргъ и Балше. Јован је цар бугарски Александръ, као што се у својимъ актима и потписује: «Јованъ Александеръ»; Јелена је српска жена цара; о судбинѣ Теодоре овде нећемо да говоримо, а Мара је календарско име «царице» Милице . . . Кнез Лазар и Душан, то су наше царице . . . И тако млади краљ Душан (1331) препраунаук Немањин, узео је за жену Немањину прапраунаку . . . —по Вукану, кћер Враткову, а сестру Гюргъ родоначелника зетскихъ господара и Јованна (Александра) бугарскога цара, когъ је Душан и попео на бугарски престо», при чемъ Средковичъ замѣчаетъ, что «и вероватно је сестра Михаѣла цара бугарскога била удата за Вратка» (110—111). Лучшій примѣръ неразсудительнаго ученаго произвола и отсутствія всякой исторической критики едва ли можно найти! Прежде всего, на чемъ основываетъ Средковичъ свое отождествленіе Гюра помянника со своимъ Гюргомъ Вратковичемъ, не указано; потомъ, если упомянутыя въ помянникѣ рака келѣи Сѣтѣи и рака келѣи Теодора были царица Елена и ея сестра Теодора, именъ которыхъ написаны немного выше въ томъ же помянникѣ, то зачѣмъ нужно было составителю помянника приводить въ двухъ мѣстахъ одного и того же документа однѣ и тѣ же личности? да и если бы были онѣ однѣ и тѣ же личности, не отиѣтилъ ли бы онъ этого? На какомъ основаніи Средковичъ отождествляетъ эту ракоу келѣи безъ имени съ Марой (Мара будто было календарное имя Милицы, жены князя Лазаря), или же рака келѣи Јованна съ Иванъ-Александромъ, болгарскимъ царемъ, или же рака келѣи Шанна (. . . анимини) съ ракомъ келѣимъ Михаѣломъ? На всѣ эти вопросы, по нашему мнѣнію, отвѣтъ слѣдующій: Средковичъ принялъ простое совпаденіе собственныхъ именъ въ означенныхъ мѣстахъ Пшинскаго помянника, какъ историческое данное, и на немъ строитъ цѣлую произвольную и ни на чемъ не основанную теорію; и если онъ находитъ, что мнѣніе Николаевича по этому вопросу «противно какъ оригинальнымъ и безусловно вѣрнымъ историческимъ старымъ документамъ, такъ и народному преданію», то мы должны признать, что мнѣніе Средковича противно самой логикѣ и требованіямъ исторической критики.

можно легко убѣдиться, что никоимъ образомъ нельзя принять его мнѣнiя, въ которомъ явно проглядываетъ извѣстная тенденцiя его сербскаго автора. Поэтому является необходимость вновь пересмотрѣть всѣ извѣстiя и данныя, которыя мы имѣемъ въ настоящее время о происхожденiи Ив.-Александра и о связанныхъ съ нимъ двухъ вопросахъ: о возшествiи его на престолъ и отношенiяхъ къ сербскому краю.

II.

Свѣдѣнiя о родителяхъ Ив.-Александра пока имѣемъ слѣдующiя. Въ Синодикѣ царя Борила въ списокѣ болгарскихъ царицъ читаемъ слѣдующее:

Кѣраци влѣгочастивѣи деспотици
матери великааго црѣ ѿванна
(Алѣѣ)ѣра: въсприемшон на са
аѣгелскимъ ѿвразъ нареченнон
Θεοφана, вѣчнаа памать: ~¹⁾.

Кантакузинъ же отмѣчаетъ, что болгарскiе бояре ἀδελφίδου τοῦ προβεβασιλευκότος Μιχαήλ, Ἀλέξανδρον τὸν Στρεαντζιμήρου ἀπέδειξαν βασιλέα ἐαυτῶν²⁾. Изъ этихъ двухъ извѣстiй ясно видно, что родители Ив.-Александра были Страцимиръ и деспотица Кераца. Впрочемъ, имя Страцимира мы встрѣчаемъ у Кантакузина и на другомъ мѣстѣ, именно, гдѣ онъ рассказываетъ, что болгарскiе бояре, по смерти бездѣтнаго Тертерiя II, τὸν τῆς Βιδύνης ἄρχοντα Μιχαήλ τὸν παρ' αὐτοῖς δεσπότη τοῦ Στρεαντζιμήρου υἱὸν ἐκ τῶν Μουσῶν καὶ Κομάνων τὰς τοῦ γένους ἔλχοντα σираς, προσκαλεσάμενοι ἀπέδειξαν βασιλέα ἐαυτῶν³⁾. Изъ сопоставленiя этихъ двухъ извѣстiй Кантакузина не трудно замѣтить ихъ несогласiе, такъ какъ по первому Ив.-Александръ является *племянникомъ* царя Михаила III, а по второму — его *братомъ*. Очевидно, у Кантакузина тутъ есть — именно во второй цитатѣ — недоразумѣнiе, которое, впрочемъ, легко можно исправить по другимъ извѣстiямъ. Никифоръ Григора⁴⁾ и Григорiй Цамвлакъ⁵⁾ называютъ Ив.-Александра также племянникомъ (ἀδελφίδου, netla) Михаила; кромѣ того, изъ житiя Милутина узнаемъ, что Михаилъ, иже послѣднъ бысть царь въ сѣмѣ

1) Изданiе Картографическаго института въ Софiи, 1896, стр. 63—64. — Изданiе М. Попруженко, Извѣстiя Рус. Археол. Института въ Константинополѣ, т. V, текстъ, стр. 72.

2) Cantac. I, 459.

3) Ibidem, I, 175.

4) Niceph. Gregora's, Historia Byzantina, ed. Bon. 457.

5) Гласникъ, XI, 75.

земанъ вѣггарьсцѣи, былъ сыномъ Шишмана, въ земанъ вѣггарьсцѣи князь, живы въ градѣ рекомѣмъ Бѣдини¹⁾, а въ грамотѣ Дечанскаго 1330 г. онъ прямо названъ Миѡанъ Шишманикъ²⁾, изъ чего ясно видно, что во второмъ изъ приведенныхъ выше мѣстъ у Кантакузина вмѣсто Στρατι-ζιμῆρου должно стоять Σισμάνου. Это свидѣтельство житія и грамоты, сопоставленное съ послѣднимъ мѣстомъ изъ Кантакузина, также не даетъ намъ права предполагать, какъ это дѣлаетъ Николаевичъ, что Страцимиръ и Шишманъ одно и то же лицо. Это яснѣе всего будетъ видно изъ ниже приведеннаго ряда болгарскихъ царей, начиная съ Георгія Тертерія I Старога, который мы находимъ въ другомъ спискѣ Синодика, принадлежащемъ проф. М. С. Дринову, которому тутъ высказываемъ свою глубокую благодарность за его любезное сообщеніе подлиннаго текста. Вотъ что мы здѣсь читаемъ:

.....положившю³⁾ дшѣ свою за
славнаго стада хѣ ба и сѣа нашего и свою
кровь пролѣвашаго за рѣ вѣггарьскаго црѣа
и прѣмѣнившѣ на нѣнѣмъ земельное црѣе
вѣчнаа память: георгію тертерію старомѣ
вѣгочьствномѣ црѣ вѣчнаа памет:
шишманѣ вѣгочьствномѣ црѣ вѣчнаа памѣ:
деодорѣ сѣславѣ вѣгочьствномѣ црѣ вѣчнаа пѣ:
георгію тертерію вѣгочьствномѣ црѣ вѣчнаа:
страцимирѣ деспотѣ. и радославѣ. и димѣтрѣ
вратѣа ѣго вѣчнаа памѣ: миѡанѣ вѣгочь
ствномѣ црѣ вѣчнаа памѣ: ѡванѣ стѣпанѣ
црѣ сѣ вѣгочьствнаго црѣ миѡанѣ вѣчнаа:
Симъ дво правочьствнѣи и вѣгочьствнѣи при
снопаметнѣи православнѣи црѣ вѣгочьствнѣи
стола вѣггарьскаго црѣа мимошѣши
и по редѣ вѣсѣ вѣстрашающѣи⁴⁾. и попеченіѣ имѣ
циѣ ѡ христонменитихъ людѣ порѣченѣи имъ воѣ
ѣлико по силѣ, ѣдино нѣкое невѣрѣженію
прѣдано вѣ. аще и начинаемѣ имѣи нѣ не до
конца съврѣшаемо и ѣже и не ѣсправлено и ....

1) Даничичъ, Животи, 117 и 119.

2) Miklovich, Monum. Serbica, 1858, стр. 100.

3) Передъ этимъ словомъ въ изданіи г. Попруженко (стр. 68) стоитъ ѣ иже, которыя, по мнѣнію г. Дринова не на своемъ мѣстѣ и нужно выбросить.

4) По предположенію г. Дринова, это слово ошибочно написано вѣ. вѣстрашающѣи.

На этомъ словѣ, находящемся въ концѣ страницы, обрывается списокъ г. Дринова, дальнѣйшіе листы котораго кѣмъ-то уничтожены. Быть можетъ, вслѣдъ за этимъ общимъ славословіемъ слѣдовало славословіе Ив.-Александра и членовъ его семейства. Какъ бы то ни было, но приведенное мѣсто Синодика ясно свидѣтельствуешь, что Шишманъ, который здѣсь названъ царемъ, вѣроятно, потому что во время гражданскихъ войнъ въ Болгаріи во второй половинѣ XIII вѣка онъ провозгласилъ себя самостоятельнымъ княземъ Бдина, не одна и та же личность, что и Страцимиръ. Уже то, что имя Страцимира вписано въ ряду болгарскихъ царей, показываетъ, что онъ былъ также членомъ царской фамиліи, какъ и Кераца, мать Ив.-Александра; кромѣ того, если принять во вниманіе, съ одной стороны, то, что и у Кантакузина отецъ Ив.-Александра называется также Страцимиромъ (*Στρατιμῆρος*), а съ другой — то, что Страцимиръ въ Дриновскомъ спискѣ носитъ титулъ *деспота*, такъ же какъ въ Софійскомъ Кераца титулуется *деспотица*, то мы имѣемъ достаточное основаніе утверждать, что этотъ Страцимиръ былъ мужемъ Керацы и отцомъ Ив.-Александра. Доказательствомъ того, что отецъ Ив.-Александра носилъ имя Страцимира, служатъ еще и тогдашній обычай царской фамиліи Шишмановичей подновлять въ потомствѣ имена своихъ отцовъ, дѣдовъ и прадѣдовъ. Такъ, сынъ царя Михаила отъ Неды или Анны носилъ, какъ видно изъ Синодика, имя Іоанна-Степана¹⁾, а также и Шишмана, т. е. ему было дано имя дѣда его (Ивана?) Шишмана Старого, отца Михаила, и вмѣстѣ съ тѣмъ и имя другого его дѣда Стефана Уроша II Милутина, отца Анны²⁾; Иванъ Шишманъ, послѣдній болгарскій царь, имѣлъ двухъ сыновей, изъ которыхъ старшій назывался Александромъ³⁾, очевидно, по имени дѣда своего Ив.-Александра; нѣтъ сомнѣнія, что и старшій сынъ Ив.-Александра отъ пер-

1) Въ житіи Дечанскаго онъ названъ просто Стефаномъ, Даничичъ, Животи, стр. 196.

2) По Кантакузину (II, 19—20), Михаилъ отъ Анны или Неды имѣлъ двухъ сыновей, изъ которыхъ одинъ назывался Іоанномъ, съ которымъ Анна послѣ терновскаго переворота убѣжала къ Стефану Дечанскому, а другой, старшій, Шишманъ, который искалъ убѣжища у скивовъ (татаръ). Очевидно, тутъ у Кантакузина есть опять недоразумѣніе. Онъ, вѣроятно, принялъ двойное имя сына Михаила за имена двухъ отдѣльныхъ личностей, тогда какъ изъ житія Дечанскаго (Даничичъ, Животи, стр. 195) легко можно понять, что Анна была отправлена въ Болгарію съ однимъ сыномъ, а изъ Синодика прямо видно, что у Михаила отъ Анны былъ только одинъ сынъ. Кромѣ того, сообщеніе Кантакузина, что Іоаннъ-Степанъ (= Шишманъ) убѣжалъ послѣ терновскаго переворота къ скивамъ, едва ли можно признать правдоподобнымъ, такъ какъ изъ дубровницкихъ историковъ знаемъ, что Анна вмѣстѣ съ сыномъ Шишманомъ уже въ 1332 г. находилась въ Дубровникѣ (Флоринскій, Южн. слав., 215); неправдоподобнымъ покажется оно еще и потому, что если Шишманъ убѣжалъ къ скивамъ, т. е. къ татарамъ, то едва ли бы онъ могъ убѣжать изъ рукъ Ив.-Александра, который еще въ 1331 г., въ первомъ году своего царствованія, находился съ татарами въ дружественныхъ отношеніяхъ.

3) И речекъ, Исторія болгаръ, одес. изд. стр. 454.

вой его жены, Иванъ Страцимиръ, носилъ имя своего дѣда, деспота Страцимира, отца Ив.-Александра.

Но въ какихъ родственныхъ отношеніяхъ находился деспотъ Страцимиръ къ бдинскимъ Шишмановичамъ? На этотъ вопросъ можно отвѣтить, если рѣшимъ, въ какомъ родствѣ находился Ив.-Александръ съ царемъ Михаиломъ. Оба современные историки, Кантакузинъ¹⁾ и Григора²⁾, называютъ Ив.-Александра *ἀδελφίδου* Михаила; а Григорій Цамблакъ, какъ мы уже видѣли, называетъ его *μητέρα* царя того, что однозначно съ греческимъ *ἀδελφίδου*, слѣдовательно, въ вѣрности этого извѣстія не можетъ быть никакого сомнѣнія³⁾. Вопросъ, который при этомъ является, слѣдующій: въ какомъ смыслѣ должно понимать *ἀδελφίδου* — въ смыслѣ ли *сына брата* или же *сына сестры*, такъ какъ это слово означаетъ то и другое. По свидѣтельству Синодика, Страцимиръ имѣлъ двухъ братьевъ, Радослава и Димитрія, а по другимъ извѣстіямъ у Михаила было также двое братьевъ, Белауръ и Синадинъ⁴⁾. Допустить, что Радославъ и Димитрій были тѣ же лица, что и Белауръ и Синадинъ, нельзя уже потому, что, кромѣ яснаго различія въ именахъ, Белауръ, который былъ врагомъ Ив.-Александра, никоимъ образомъ не могъ попасть въ списокъ болгарскихъ царей Синодика, а потому заключать, что Страцимиръ былъ братомъ Михаила, и понимать *ἀδελφίδου* въ смыслѣ сына брата дѣло невозможное. Слѣдовательно, остается принять, что Ив.-Александръ былъ сыномъ сестры царя Михаила, а отсюда деспотица Кераца, мать Ив.-Александра, была сестрою царя Михаила, а Страцимиръ деспотъ зятемъ его, чѣмъ и объясняется, что Иванъ

1) Cantac. I, 459.

2) Gregoras, 457.

3) Тутъ слѣдуетъ указать еще на одно извѣстіе о родственныхъ связяхъ Ив.-Александра къ Михаилу, которое встрѣчаемъ въ Дечанскомъ поминикѣ. Здѣсь читаемъ: *εὐλαχιστάτου καὶ προσκομινοτάτου царя Оураша и Юлиноу монахию: краалъ Михаилъ болгарскаго, Недеу краалюу, Юлиноу монахию, ѿ сына мѹу Александра краалъ и младѹма краалѣ Шишманѣ* (Ст. Новаковичъ, Српски поменици XV—XVIII века, Гласник, XLII, 81). Однако, едва ли слѣдуетъ придавать этому свидѣтельству особенное значеніе, во 1-хъ, потому что оно не согласуется съ другими современными извѣстіями, и, во 2-хъ, потому что оно носитъ на себѣ характеръ позднѣйшей прибавки. Вѣроятно, на этомъ свидѣтельствѣ основано и мнѣніе проф. Иречка о томъ, что Ив.-Александръ былъ сыномъ Михаила, высказанное имъ въ статьѣ: «Българский царь Страцимиръ Видинский» СПС. кн. I (1882), стр. 36.

4) Cantac. I, 464 и 468. — Даничичъ, Животи, 193. — Предисловіе Законника Ст. Душана, изд. Ст. Новаковича, стр. 8. — Слѣдуетъ ли въ этомъ Синадинъ видѣть извѣстнаго византійскаго протостратора Теодора Синадина, который игралъ важную роль при Андроникѣ III и въ борьбѣ Кантакузина съ Апокавомъ (ср. Cant. I, 504, 509, 512, II, 77, 191; Greg. 628, 626, 634, 635), трудно сказать. По г. Иречку (Княжество Болгарія, болгар. перев. II, 801), который отождествляетъ упомянутого въ надписи месемврійской иконы Божіей Матери (Сбм. IV, 108) дяди Ив.-Александра съ этимъ протостраторомъ, мы могли бы принять, что дѣйствительно Теодоръ Синадинъ былъ дядей Ив.-Александра, если бы не помѣшало то обстоятельство, что какъ разъ въ 1842 г., къ которому относится месемврійская надпись, Теодоръ Синадинъ не жилъ въ Месемвріи, а дѣйствовалъ въ Македоніи (Gregg. 635).

Шишманъ, сынъ Ив.-Александра отъ второй его жены, носилъ имя своего прадеда (по матери) Шишмана Старого.

Что же касается происхожденія Страцимира, то едва ли можно отрицать его болгарскій родъ. Кантакузинъ сообщаетъ, что царь Михаилъ велъ свой родъ отъ болгаръ и кумановъ (*ἐκ τῶν Μισσῶν καὶ Κομάνων τὰς τοῦ γένους ἑλκοντα σείρας*), слѣдовательно, или отецъ Михаила, Шишманъ, былъ куманомъ, а мать его болгаркой, или же наоборотъ. Выходъ изъ этой альтернативы открываетъ намъ до извѣстной степени какъ имя Шишмана, такъ и имена его сыновей, Белаура и Синадина, которые ясно указываютъ на ихъ куманское происхожденіе, а это даетъ намъ достаточное основаніе думать, что первая жена Шишмана Старого была болгарка, при томъ, конечно, изъ царскаго рода, потому что только этимъ можно объяснить права Михаила на терновскій престолъ и мирное его избраніе на царствѣ послѣ смерти бездѣтнаго Георгія Тертерія II. Это стремленіе Шишмана породниться съ болгарскимъ царскимъ домомъ и избѣгать всякаго родства съ сербскимъ указываетъ на то, что онъ выдалъ свою дочь за знатнаго болгарскаго боярина, какъ это показывается и титулъ Страцимира. Правда, Шишманъ самъ былъ женатъ на дочери сербскаго воеводы Драгоша, а сынъ его Михаилъ — на дочери краля Милутина, но эти браки были принужденные, силою устроенные, а потому при первомъ случаѣ расторгались, какъ это сдѣлалъ Михаилъ съ Анной, вступивши на болгарскій престолъ. Если къ этимъ соображеніямъ прибавимъ и то, что въ данное время не находимъ въ Сербіи ни одного изъ тогдашнихъ государственныхъ мужей съ именемъ Страцимира, то болгарское происхожденіе отца Ив.-Александра остается внѣ всякаго сомнѣнія.

Изъ другихъ членовъ семейства Ив.-Александра намъ извѣстны Елена, жена Душана, и Теодора, ея сестра, о которыхъ мы имѣемъ, какъ уже видѣли, прямые свидѣтельства, что онѣ были сестрами Александра. Что же касается его брата, прозваннаго Комниномъ, о которомъ мы узнаемъ изъ Епирской хроники, то, не имѣя пока достаточныхъ данныхъ, трудно сказать, кто онъ былъ и какимъ образомъ могъ жениться на деспотицѣ епирской Аннѣ. Конечно, если бы мы рѣшились слѣдовать приему Николаевича и Средковича, могли бы сдѣлать массу предположеній¹⁾, но они всегда останутся простыми предположеніями и не только не будутъ шагомъ къ истинѣ, а, напротивъ, еще болѣе затемнять ее.

1) Если, напр., предположить, что въ Епирской хроникѣ ошибочно опредѣлено родство деспота Комнина съ Ив.-Александромъ, т. е. что онъ былъ дядей, а не братомъ Ив.-Александра, то было бы возможно съ извѣстной достовѣрностью видѣть въ немъ дядю Ив.-Александра Белаура, которому вполне соответствовало бы выраженіе *δρχοντά τινα ἐκ τοῦ Βουλγάρων γένους*. Какъ увидимъ ниже, послѣ потушенія его возстанія въ 1282 г. Белауръ убѣжалъ въ Сербію, а оттуда, вѣроятно, послѣ брака Душана съ Еленой, удаленъ

Итакъ, на основаніи домашнихъ, сербскихъ и византійскихъ свидѣтельствъ ясно доказывается, что Ив.-Александръ не происходилъ ни отъ знатнаго сербскаго рода и даже не могъ расти и воспитываться въ Сербіи, а велъ свой родъ отъ тѣхъ же самыхъ бдинскихъ Шипмановичей, какъ и его предшественникъ, царь Михаилъ, только по женской линіи; а почему, по смерти Михаила, на терновскій престолъ вступила женская линія Шипмановичей, когда еще были представители ихъ рода по мужской линіи, увидимъ ниже. Точно такъ же то, что Ив.-Александръ не могъ жить въ Сербіи до восшествія своего на престолъ и не могъ провожать Стефана Дечанскаго и Душана въ Вельбуждскій бой противъ Михаила, доказывается словами самого Душана, который вотъ что пишетъ въ предисловіи своего «Законника»: а позавидѣвъ злонаемст'ники д'яволю нашему влагомоу житію и злоуравнѣмъ възд'яже на насъ .ѣ. царевъ въ лѣтѣ .ѣѡѡѡѡ. мѣсеца юуѡѡѡ .ѡѡ. день, рекоуж' и цара грчаскаго (?), Миѡханаа и брата его Бѡлаоура, и Алексен'дра цара Бѡлгаромъ, и Басаравоу Иван'ка, таста Алексен'дра цара, соумегъ живоушнихъ чръныхъ Татаръ и господство ишко и прочимъ съ-ш-нимъ господа. Ёѡѡѡ въсьѡѡѡ пришѡдшимъ на насъ, хотешти, по неразоумію своему, іако нѣчто салтко, пожрѣти насъ, и землю отъчестіа нашего раздѣлити себе, въ рабство нима предати¹⁾. Не можетъ и быть лучшаго и болѣе надежнаго доказательства не только того, что Ив.-Александръ не жилъ въ Сербіи до Вельбуждскаго сраженія и въ немъ не участвовалъ на сторонѣ сербовъ, но и того, что онъ былъ даже союзникомъ и соратникомъ Михаила противъ Дечанскаго и Душана.

во владѣніи Анны епирской, на которой впоследствии, когда ея владѣнія были завоеваны сербами, онъ и могъ жениться по настоянію Душана, который хотѣлъ, вѣроятно, избавиться отъ этой опасной женщины. — Вообще о личности этого деспота Комнина, по нашему мнѣнію, можно сказать то, что Комнинъ было не первоначальнымъ его собственнымъ именемъ, а только его прозвищемъ, какъ это ясно видно изъ самого текста хроники: *δυσκότης Κομνηνὸν καλοῦμενον*. Г. Дестунисъ выѣстъ съ Мустоксидіемъ предполагаетъ, что этотъ Комнинъ получилъ свое имя «отъ какой-либо изъ своихъ праматерей» (Ср. его изд. Епирской хроники, стр. 5, примѣчаніе 11). Но намъ кажется, что какъ титулъ деспота, такъ и само имя Комнина были даны этому болгарскому князю послѣ его брака съ Анной, которая, лишившись своихъ наслѣдственныхъ владѣній и сдѣлавшись владѣтельницей Канины и Бѣлграда, захотѣла, вѣроятно, сохранить титулъ и родовое имя старыхъ епиро-оессалійскихъ владѣтелей. Должно при этомъ замѣтить, что имя «Комнинъ» въ исторіи Епира играетъ ту же самую роль, что и имя «Асѣнь» въ исторіи Болгаріи, т. е. всѣ владѣтели епиро-оессалійскіе прибавляли къ своему имени прозвище Комнинъ, чтобы показать свою связь со старой фамиліей знаменитаго епирскаго деспота, а послѣ и солунскаго императора Теодора Ангела Комнина, современника болгарскаго царя Ивана Асѣня II. Этотъ обычай поддерживался даже послѣ присоединенія Епира къ сербскому царству. Такъ, кесарь Прилупъ означенъ въ заглавіи Епирской хроники подъ именемъ *Κομνηνός*, что ему было дано авторомъ хроники, потому что онъ по смерти Ивана Ангела въ 1349 г. сталъ непосредственнымъ наслѣдникомъ владѣній старыхъ епирскихъ Комниновъ. Это подтверждается и тѣмъ, что нигдѣ на другомъ мѣстѣ Прилупъ не названъ этимъ именемъ, да и самъ онъ едва ли такъ называлъ себя.

1) Изд. Ст. Новаковича, стр. 8.

Отсюда и всякое мнѣніе, что Ив.-Александръ будто бы былъ посланъ въ Болгарію Дечанскимъ съ войскомъ на помощь парицѣ Аннѣ и ея сыну, какъ это думаетъ Николаевичъ, а съ нимъ и всѣ, принявшіе его мнѣніе, остается простымъ предположеніемъ, не подтвержденнымъ никакими доказательствами. Впрочемъ, оба эти мнѣнія Николаевича лучше всего опровергаются обстоятельствами, при которыхъ произошло избраніе Ив.-Александра болгарскимъ царемъ.

Послѣ Вельбуждской битвы 28-го іюля 1330 г., въ которой палъ мертвымъ царь Михаилъ III, Стефанъ Дечанскій, побѣдитель болгаръ, не воспользовался своей блестящей побѣдой такъ, какъ можно было-бы ожидать. Вмѣсто того, чтобы уничтожить независимость Болгаріи и присоединить ее къ сербскому королевству, какъ ему предлагали, по свидѣтельству житія того же краля, болгарскіе бояре, во главѣ съ Михайловымъ братомъ Белауромъ, онъ ограничился только однимъ желаніемъ—возвратить болгарскій престолъ сестрѣ своей Аннѣ и ея сыну Іоанну-Степану¹⁾. Каковы были причины, внушившія Дечанскому мысль ограничиться только этимъ желаніемъ, не мѣсто здѣсь говорить. Мы только констатируемъ, что это желаніе Дечанскаго пришлось по сердцу нѣкоторымъ болгарскимъ боярамъ, во-1-хъ, потому, что этимъ актомъ охранялась внутренняя независимость Болгаріи, которая теперь находилась бы только подъ внѣшнимъ вліяніемъ сербскаго короля, и, во 2-хъ, потому, что имъ предоставлялась возможность при слабомъ управленіи женщины съ малолѣтнимъ сыномъ захватить власть въ свои руки и стать господами положенія въ странѣ²⁾. Однако прошло не много времени, послѣ того какъ опасность со стороны Сербіи исчезла и царица Анна прибыла въ Терново съ сыномъ и нѣсколькими сербскими вельможами — и между болгарскими боярами не замедлилъ проявиться раздоръ.

По свидѣтельству Никифора Григоры, въ это время въ Терновѣ шла борьба между первой женой убитаго царя Михаила — сербкой Анной и родственниками Михаила, которые держали сторону его второй жены Θεодоры, вдовы царя Святослава и сестры императора Андроника III, которая, по прибытіи Анны въ Терново, должна была спастись бѣгствомъ. Слѣдовательно, здѣсь шла борьба между двумя партіями — сербской и болгарской, которыя оспаривали другъ у друга верховную власть³⁾. Борьба

1) Даничицъ, Животи, стр. 193—195.

2) Cantac. I, 430 прямо указываетъ на заинтересованность болгарскихъ бояръ въ этомъ дѣлѣ, говоря: οἱ δυνατοὶ παρὰ Μυσσοῖς, τοῦ σφετέρου βασιλέως Μιχαὴλ ἀποθανόντος, εἶτε Στέφανον θρασυεύοντος τὸν Κράλην, εἶθ' ὃ, τι ἕτερον διανοούμενοι, τὴν μὲν βασιλέως ἀδελφὴν ἀπῆλασαν μετὰ τῶν τέκνων, τῇ δὲ ἀδελφῇ Στεφάνου, ἣ πρότερον συνῴκει Μιχαὴλ, ἅμα τέκνοις τὰ τε βασίλεια παρέδωκαν τῶν Μυσσῶν καὶ τὴν ἀρχήν.

3) Gregoras, 457: Ἐς δὲ τοῦτον ἔτος ἀκούων ὁ βασιλεὺς διασπασμένην τὴν τῶν Βουλγάρων

эта нашла сильную опору въ сербскихъ междоусобицахъ, когда какъ Дечанскій, такъ и сынъ его Душанъ, занятые своей кровавой борьбой, мало обращали вниманія на то, что творилось въ Терновѣ съ ихъ ставленниками¹⁾. Еще болѣе обострилась эта борьба, когда императоръ Андроникъ, желая воспользоваться смутнымъ временемъ въ Болгаріи, началъ неожиданную войну съ намѣреніемъ отвоевать обратно занятія царемъ Михаиломъ южно-болгарскія области, подъ предлогомъ, будто желаетъ отомстить болгарамъ за то, что они изгнали его сестру, царицу Теодору. Въ короткое время Андроникъ успѣлъ завладѣть всѣми укрѣпленными городами къ югу отъ восточныхъ Балканъ, отъ р. Тунджи до Чернаго моря²⁾. Это неожиданное нападеніе и завоеваніе византійцевъ, которымъ правительство Анны не было въ состояніи оказать никакого сопротивленія, и потеря столькихъ болгарскихъ городовъ были достаточными причинами для того, чтобы въ Терновѣ вспыхнулъ открытый бунтъ недовольныхъ правленіемъ царицы-сербки. Послѣ долгой борьбы³⁾ весною 1331 г. терновскіе бояре, протовестіарій Раксина и логоетъ Филиппъ, которые, судя по всему, были руководителями противной правительству партіи, свергли съ престола Анну, которая вмѣстѣ съ сыномъ убѣжала къ своему племяннику Душану, и, успѣвъ убѣдить и другихъ болгарскихъ бояръ, провозгласили царемъ Ив.-Александра, племянника убитаго царя Михаила⁴⁾. Съ низверженіемъ и изгнаніемъ Анны и ея сына изъ Болгаріи, пала сила и значеніе приверженцевъ сербской партіи и прежде всѣхъ дяди Ив.-Александра, Белаура, который въ самомъ дѣлѣ стоялъ во главѣ этой партіи.

Изъ житія Дечанскаго мы узнаемъ, что этотъ Белауръ, братъ Михаила, стоялъ во главѣ тѣхъ болгарскихъ вельможъ, которые отправили къ сербскому кралою, когда онъ стоялъ лагеремъ у с. Извора, пословъ съ предложеніемъ присоединить Болгарію къ сербскому королевству⁵⁾. Въ этомъ поступкѣ Белаура ясно проглядываетъ и его цѣль и стремленіе. Мы не знаемъ, было ли заранѣе извѣстно желаніе Дечанскаго Белаура и его соумышленникамъ; но не подлежитъ никакому сомнѣнію, что Белауръ былъ однимъ изъ главныхъ лицъ въ правительствѣ Анны, когда она была возвращена на болгарскій престолъ, такъ какъ онъ явно стремился извлечь пользу для себя изъ желанія Дечанскаго, чтобы если не захватить власть

ρων ἀρχὴν ὑπὸ τῆς προτέρας τοῦ Μιχαήλου γυναικὸς ὑπὸ τῶν τοῦ Μιχαήλου συγγενῶν (ἡ γὰρ τοῦ βασιλέως ἀδελφὴ μόλις ἐκείθεν φυγοῦσα τὸ ζῆν ἰσχύισατο), πολλῶν οὖν ἐκεῖ μαχομένων καὶ ὑπὲρ τῆς ἀρχῆς ἀντιποιουμένων.

1) Флоринскій, Южн. слав. II, 59 и сл.

2) Cantac., I, 431. — Gregoras, 458. — К. Радченко, Религіозное и литературное движеніе въ Болгаріи въ эпоху передъ турецкимъ завоеваніемъ, Кіевъ, 1898, стр. 3 и 4.

3) Gregor. 458: μετὰ πολλοὺς τοὺς περὶ τῆς ἀρχῆς ἀγῶνας.

4) Cantac. I, 458.

5) Даничичъ, Животи, 193.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

въ свои руки, то, по крайней мѣрѣ, стать во главѣ управленія отъ имени своего племянника, и какъ дядя — опекунъ молодого царя¹⁾. Однако его расчеты оказались не вѣрными. Послѣ сверженія и изгнанія царицы Анны и Иоанна-Степана, Белауръ былъ принужденъ покинуть Болгарію вмѣстѣ съ ними и искать защиты у сербскаго краля. Этимъ и объясняется, почему терновскіе бояре выдвинули не Белаура, которому по праву старшинства въ родѣ и по мужской линіи принадлежалъ бы болгарскій престолъ, а его племянника Ив.-Александра, стоявшаго, очевидно, далеко отъ всякаго сербскаго вліянія, которое въ данный моментъ было совсѣмъ непопулярно въ Болгаріи. Это обстоятельство еще разъ подтверждаетъ, что Ив.-Александръ вступилъ на престолъ не только безъ содѣйствія Дечанскаго или Душана, но даже вопреки интересамъ ихъ приверженцевъ въ Болгаріи.

Белауръ однако все еще не терялъ надежды свергнуть своего племянника и возвратить себѣ высокое положеніе съ реставраціей Иоанна-Степана на болгарскомъ престолѣ. Онъ ждалъ только удобнаго момента, каковой ему и представился въ византійской войнѣ. Эту войну Ив.-Александръ началъ скоро по восшествіи своемъ на престолъ, еще въ томъ же 1331 г. Пользуясь тѣмъ, что императоръ Андроникъ былъ занятъ войною съ турками въ Малой Азіи, онъ вторгся въ предѣлы имперіи и, достигнувъ Орестиады, успѣлъ отнять у византійцевъ всѣ утраченные въ предыдущемъ году города и крѣпости, за исключеніемъ Месемвріи, которая осталась въ рукахъ византійцевъ. Такъ удачно совершилъ Ив.-Александръ первый свой походъ и, по словамъ Григоры, съ радостью и большою добычею возвратился въ Терново²⁾. Однако этотъ успѣхъ болгарскаго царя не былъ оставленъ безъ вниманія въ Византіи. Какъ только Андроникъ обезпечилъ себя со стороны турокъ, которые отступили отъ Никоидіи, онъ

1) Быть можетъ, какъ привязанность Белаура къ Аннѣ и ея сыну, такъ и его притязаніе на власть слѣдуетъ объяснять тѣмъ, что онъ былъ сыномъ Шишмана Стараго отъ второй его жены, дочери сербскаго воеводы Драгоша, чтѣ очень можетъ быть, если только бракъ Шишмана съ дочерью Драгоша должно отнести ко времени вскорѣ послѣ 1292 г., къ которому Шафарикъ относитъ войну Шишмана съ Милутиномъ (Иречекъ, Исторія болгаръ, одес. изд. 373).

2) Gregorasz, 458. — Cantac. I, 459, говоритъ объ этомъ походѣ очень кратко и даже не отмѣчаетъ, чтѣмъ онъ кончился; онъ какъ будто ставитъ его въ непосредственную связь со вторымъ походомъ Ив.-Александра, вызваннымъ нападеніемъ Андроника. Но по всему видно, что Григора въ изложеніи событій 1331 г. является болѣе послѣдовательнымъ и точнымъ. Вторженіе Ив.-Александра у него представлено одновременнымъ съ нападеніемъ турокъ на Никею, чтѣ весьма вѣроятно, такъ какъ имъ объясняется свободное шествіе болгарскаго царя на югъ и мирное возвращеніе южно-болгарскихъ городовъ, потому что всѣ силы и вниманіе Андроника были поглощены дѣйствіями противъ турокъ. Въ такомъ же стѣсненномъ положеніи находился Андроникъ и въ концѣ 1331 г., такъ какъ возобновленное Душаномъ завоеваніе Македоніи въ это время шло также безъ всякаго сопротивленія (Флоринскій, Южн. сл. II, 67 и сл.).

въ началѣ слѣдующаго 1332 года обратился противъ болгаръ. Собравши сильное войско, Андроникъ неожиданно вторгся во владѣнія болгаръ и, производя страшныя опустошенія, въ скоромъ времени занялъ вновь южно-болгарскіе города, за исключеніемъ Анхіала, который охранялся болгарскимъ гарнизономъ. Ив.-Александръ, узнавъ о неожиданномъ нападеніи Андроника, собралъ нѣскольکو все свое войско и выступилъ къ Айтосу, гдѣ и расположился лагеремъ въ виду византійскаго войска, расположеннаго у Русокастра. Однако вмѣсто немедленныхъ дѣйствій противъ императора, который напрасно вызывалъ болгаръ на сраженіе, Ив.-Александръ, не медля долго, вступилъ съ Андроникомъ въ переговоры о мирѣ¹⁾. Нѣтъ сомнѣній, что это миролюбіе Ив.-Александра должно объяснить не столько сознаниемъ своего безсилія, сколько тѣмъ критическимъ положеніемъ, въ которомъ онъ очутился въ данный моментъ: къ этому времени именно относится возстаніе его дяди Белаура, потому что, во 1-хъ, исходъ византійской войны зависѣлъ отъ него и, во 2-хъ, потому что какъ разъ въ то время, когда шли переговоры, по разсказу Кантакузина, между Ив.-Александромъ и Андроникомъ, возстаніе уже было поднято, и Белауръ успѣлъ оторвать часть отъ владѣній Ив.-Александра, ограбивъ страну и причинивъ ей много вреда²⁾. Въ какомъ соотношеніи находились возстаніе Белаура и нападеніе Андроника, у Кантакузина не показано; по имѣя въ виду, что Ив.-Александръ немедленно, по прибытіи къ Айтосу, вступилъ въ переговоры, должно полагать, что возстаніе вспыхнуло или одновременно съ нападеніемъ Андроника, или же вскорѣ послѣ него. Во всякомъ случаѣ едва ли можно отрицать связь возстанія Белаура съ нападеніемъ Андроника, на которое дядя Ив.-Александра, вѣроятно, очень много разсчитывалъ для того, чтобъ обезпечить себѣ успѣхъ въ борьбѣ съ племянникомъ, а потому и возстаніе нужно отнести къ первой половинѣ 1332 года. Какъ бы то ни было, извѣстіе Кантакузина объ этомъ возстаніи достаточно для того, чтобъ объяснить въ связи съ предшествовавшими событіями, какова была цѣль этого возстанія и вообще какую роль игралъ Белауръ по изгнаніи Анны и Іоанна-Степана изъ Тернова. Положеніе Ив.-Александра было очень затруднительно, но онъ не потерялъ присутствія духа. Онъ послалъ союзные отряды татаръ противъ Белаура, а самъ при Айтосѣ употребилъ всѣ средства для того, чтобъ отвлечь вниманіе императора разными предложеніями о мирѣ, пока снова соберетъ свои силы, и уже тогда ударить на византійцевъ. Его планъ оказался вполне удачнымъ. Насколько можно судить по словамъ Кантакузина, бунтъ Белаура былъ потушенъ; а по возвращеніи татарскихъ отрядовъ, Ив.-Александръ напалъ на визан-

1) Cantac. I, 460 и сл. — Радченко, указ. сочин., стр. 6 и слѣд.

2) Cantac. I, 464.

тійцевъ совсѣмъ неожиданно, и война окончилась знаменитымъ сраженіемъ и миромъ при Русокастрѣ 18-го іюля 1332 года. — Итакъ ту роль, которая приписывается сербскими историками Ив.-Александру, игралъ скорѣе Белауръ, ставшій въ самомъ дѣлѣ во главѣ сербской партіи въ Болгаріи изъ-за своихъ властолюбивыхъ стремленій; и ясно, что избраніе и утвержденіе Ив.-Александра на болгарскомъ престолѣ совершилось только потому, что онъ былъ свободенъ отъ всякихъ обязательствъ по отношенію къ сербскому краю. Что это такъ, показываютъ и самыя политическія отношенія, въ которыхъ Болгарія стала по отношенію къ Сербіи еще въ самомъ началѣ царствованія Ив.-Александра.

Обыкновенно историки, принявшіе мнѣніе о сербскомъ происхожденіи Ив.-Александра, указываютъ на хронологическое совпаденіе терновскаго переворота съ возстаніемъ Душана противъ своего отца, а также на послѣдовавшій вскорѣ бракъ Душана съ сестрою Ив.-Александра, какъ на событія, которыя заставляютъ предполагать какую-то тѣсную внутреннюю связь между ними и считать безспорнымъ тотъ фактъ, что Душанъ и Ив.-Александръ, взаимно обязанные другъ другу въ достиженіи престола, съ самаго начала ихъ государственной дѣятельности оказываются связанными между собою столько же узами близкаго родства, сколько извѣстною солидарностью цѣлей и стремленій¹⁾. Однако, если принять во вниманіе, что Ив.-Александръ вовсе не происходилъ изъ сербскаго рода, и если ближе всмотрѣться въ событія первыхъ годовъ царствованія этихъ двухъ государей, то легко убѣдиться, что близкія и мирныя ихъ отношенія основывались совсѣмъ на другихъ началахъ.

Прежде всего государственный переворотъ, произведенный противной правительству Анны партіей въ Болгаріи, не совпадаетъ такъ пунктуально съ переворотомъ Душана въ Сербіи: первый произошелъ въ началѣ весны 1331 г., а второй — въ началѣ осени, въ первыхъ числахъ сентября того же года, слѣдовательно, тутъ былъ довольно продолжительный промежутокъ времени, въ теченіе котораго междоусобіе въ Сербіи могло дать возможность болгарамъ успокоиться послѣ новыхъ перемѣнъ и дать уже извѣстное направленіе ходу событій. Когда Душанъ свергнулъ и убилъ своего отца, провозгласивъ себя самодержавнымъ государемъ Сербіи, избраніе и восшествіе Ив.-Александра на болгарскій престолъ было уже фактомъ совершившимся, къ которому Душанъ не могъ имѣть никакого отношенія, тѣмъ болѣе принять участіе въ немъ. Кромѣ того, нужно отмѣтить и то, что партія протовестіарія Раксины и логовета Филиппа не стремилась только къ тому, чтобы свергнуть Анну и ея сына съ болгарскаго

1) Флоринскій, Южн. сл. II, 213—214.

престола; не подлежитъ никакому сомнѣнію, что это дѣйствіе было только внѣшней формы, за которой скрывалась другая цѣль, другое болѣе важное стремленіе — парализировать сербское вліяніе, водворенное въ Болгаріи послѣ Вельбуждскаго сраженія, уничтоженіемъ противной сербской партіи, во главѣ которой стоялъ, какъ мы уже видѣли, дядя Ив.-Александра, Белауръ. Само собою разумѣется, что при такомъ стремленіи немыслимо утверждать, что терновскіе бояре выставили бы кандидатомъ болгарскаго престола лицо, которое было бы ставленникомъ сербскаго краля или находилось бы съ нимъ въ какихъ-нибудь близкихъ отношеніяхъ, слѣдовательно, и тутъ видимъ, что Ив.-Александръ не могъ имѣть какихъ бы то ни было обязательствъ по отношенію къ Душану, такъ какъ его избраніе на царство было дѣломъ чисто внутреннимъ, дѣломъ терновскихъ бояръ. Воцареніе Ив.-Александра скорѣе можно считать неожиданнымъ сюрпризомъ, сдѣланнымъ Душану со стороны болгаръ; и если послѣдній въ первое время еще не оказалъ извѣстнаго сопротивленія новому болгарскому правительству, то къ такому бездѣйствию онъ былъ принужденъ потому, что онъ самъ весь былъ поглощенъ тѣмъ, какъ бы упрочить за собою сербскій престолъ, а позже, когда онъ сталъ уже самодержавнымъ государемъ Сербіи, положеніе дѣлъ было совсѣмъ другое. Едва ли можно утверждать, что Душанъ съ самаго начала уже почувствовалъ себя достаточно укрѣпленнымъ на престолѣ для того, чтобы принять спокойно какія то ни было мѣропріятія для противо-дѣйствія болгарамъ. Несомнѣнно, у него было много враговъ въ лицѣ власселей его отца, которыхъ онъ немало опасался. Кромѣ того, Вельбуждское сраженіе было еще свѣжо въ памяти болгаръ, которые рано или поздно думали отомстить сербамъ за жестокое пораженіе, такъ что, при такихъ условіяхъ извнѣ и внутри государства, Душанъ не могъ рассчитывать на положительный успѣхъ въ случаѣ войны съ болгарами. Наконецъ, сербскій краля не могъ считать себя гарантированнымъ безопасностью и со стороны Византіи, такъ какъ его жестокій поступокъ съ Маріей Палеологъ, женою Дечавскаго, произвелъ въ Константинополѣ не особенно выгодное для него впечатлѣніе: отсюда онъ долженъ былъ ожидать также отомщенія, которому онъ не былъ въ состояніи противостать, если бы на первыхъ порахъ сталъ во враждебныя отношенія къ болгарамъ. Всѣ эти обстоятельства, окружавшія Душана при восшествіи его на престолъ, и заставили его примириться съ новымъ положеніемъ дѣлъ въ сосѣдней Болгаріи. Но и этого было мало. Когда онъ еще въ качествѣ соправителя своего отца объявилъ себя продолжателемъ завоевательной политики своего дѣда Милутина насчетъ Византійской имперіи и когда, быть можетъ, уже зародилась у него идея занять престолъ восточныхъ императоровъ, Душанъ прекрасно сознавалъ, что для осуществленія этой идеи онъ долженъ

былъ бы поддерживать дружественныя отношенія съ болгарами, которые все же могли ему помѣшать. Вотъ почему онъ не только примирился съ избраніемъ и провозглашеніемъ Ив.-Александра болгарскимъ царемъ, но еще долженъ былъ искать средствъ для сближенія съ нимъ, что дѣйствительно и случилось.

Мы не знаемъ, кто изъ двухъ государей сдѣлалъ первый шагъ къ тому; но несомнѣннымъ остается тотъ фактъ, что мирныя сношенія между Душаномъ и Ив.-Александромъ послѣдовали еще въ первомъ году ихъ воцаренія, вѣроятно тотчасъ же по восшествіи Душана на престолъ и послѣ перваго удачнаго похода Ив.-Александра противъ византійцевъ, въ концѣ 1331 г. Каковы были условія этого соглашенія, также неизвѣстно; однако, на основаніи дальнѣйшихъ отношеній между ними, можно предположить, что Душанъ согласился отказаться отъ всякихъ притязаній на Болгарію и признать полную политическую независимость болгарскаго царя; а Ив.-Александръ съ своей стороны обѣщался быть навсегда его другомъ и не мѣшать ему въ его наступательныхъ дѣйствіяхъ противъ Византіи, такъ какъ онъ отлично сознавалъ политическое превосходство Сербіи въ данную эпоху. Къ этимъ условіямъ, вѣроятно, нужно отнести и оговорку, что изгнанная царица Анна и ея сынъ Іоаннъ-Степанъ покинуть Сербію, что и случилось, потому что въ слѣдующемъ 1332 году, вѣроятно, послѣ потушенія бунта Белаура, эти изгнанники уже жили въ Дубровникѣ. Но этимъ не опредѣлялись окончательно отношенія между Ив.-Александромъ и Душаномъ. Хотя возстаніе Белаура было потушено и Іоаннъ-Степанъ удалился въ Дубровникъ, однако Ив.-Александръ не могъ считать себя гарантированнымъ въ томъ, что этимъ положенъ конецъ всякимъ другимъ попыткамъ со стороны враждебныхъ ему бояръ, какимъ былъ его дядя Белауръ, поднять снова династическій вопросъ. Изгнанный сынъ Михаила, Іоаннъ-Степанъ, жилъ еще съ своей матерью въ Дубровникѣ, откуда онъ, достигнувъ зрѣлаго возраста, могъ, подъ покровительствомъ и съ помощью самихъ сербовъ, выступить при болѣе благопріятныхъ обстоятельствахъ, какъ законный претендентъ на болгарскій престолъ. Чтобы предупредить всѣ эти возможности, Ив.-Александръ, по заключеніи Русокастринскаго мира лѣтомъ 1332 г., обратился къ Душану съ просьбой выдать ему царицу Анну и ея сына. Душанъ въ силу существовавшихъ уже мирныхъ отношеній между Болгаріей и Сербіей обѣщалъ исполнить просьбу Ив.-Александра, но не могъ сдержать обѣщанія, потому что дубровчане отказали категорически выдать ех-царя и его мать. Это обстоятельство немало встревожило болгарскаго царя и заставило его искать другихъ средствъ, чтобъ устранить всякую возможность угрозы со стороны молодого Іоанна-Степана при содѣйствіи сербовъ. Тогда былъ поднятъ вопросъ

о бракѣ Душана съ сестрой Ив.-Александра, Еленою, который и въ самомъ дѣлѣ послѣдовалъ въ концѣ того же 1332 г. или же въ началѣ 1333 года.

Хотя до насъ не дошло подробностей о заключеніи этого брака, все-таки мы не можемъ отрицать его политическаго характера, какъ и всѣхъ тогдашнихъ царскихъ браковъ. Для Душана этотъ бракъ имѣлъ то значеніе, что имъ онъ могъ если не сдѣлать Ив.-Александра своимъ союзникомъ, то, по крайней мѣрѣ, еще тверже укрѣпить дружественныя отношенія съ нимъ и устранить всякую помѣху съ стороны болгарскаго царя въ погонѣ за достиженіемъ своихъ властолюбивыхъ и завоевательныхъ стремленій насчетъ Византіи; съ другой же стороны, этимъ бракомъ Ив.-Александръ могъ считать себя обезпеченнымъ въ томъ, что Душанъ никогда не будетъ поддерживать Іоанна-Степана въ его попыткахъ возвратитъ себѣ престолъ своего отца. Поэтому очень вѣроятнымъ является и то, что при заключеніи этого брака было уговорено, что Душанъ навсегда не только отказывается поддерживать болгарскаго ех-царя въ его домогательствахъ на болгарскій престолъ, но и избавитъ Ив.-Александра отъ этого претендента. Оно подтверждается тѣмъ, что въ 1334 г. сербскій краль предпринялъ цѣлый походъ противъ Дубровника за его отказъ выдать Анну и ея сына—съ одной стороны¹⁾, а съ другой и тѣмъ, что самъ Іоаннъ-Степанъ послѣ этого былъ принужденъ покинуть Дубровникъ и искать убѣжище сначала въ Византіи, съ помощью которой онъ надѣялся, можетъ быть, возвратитъ себѣ отцовскій престолъ²⁾, а потомъ въ Неаполѣ, у своего родственника по матери, короля Роберта, гдѣ онъ остался на службѣ и сталъ извѣстенъ подъ именемъ Людовика³⁾.

Что же касается показанія дубровницкихъ историковъ Ристича и особенно Лукарича, которое находится въ связи съ вопросомъ о выдачѣ изгнанниковъ, будто Ив.-Александръ обязался быть въ какихъ-то васальныхъ отношеніяхъ къ Душану, выражавшихся въ какихъ-то подаркахъ и обязанности доставлять военную помощь Сербіи, то мы здѣсь не будемъ останавливаться на немъ, потому что профессоръ Т. Д. Флоринскій превосходно выставилъ его несостоятельность и обстоятельно изложилъ вообще дальнѣйшія политическія отношенія между Болгаріей и Сербіей при Ив.-Александрѣ и Стефанѣ Душанѣ⁴⁾, которыя, по его изслѣдованіямъ, г. К. Радченко формулировалъ въ слѣдующихъ словахъ: «Факти-

1) Флоринскій, Южн. слав. II, 215, 269.

2) Cantac., II, 19—24.

3) Макушевъ, Исторія болгаръ въ трудѣ К. Иречка въ Ж. М. Н. Пр., 1878, май 72—78.

4) Флоринскій, *ibidem*, 214—228.

ческая независимость внешней политики Болгарии от Сербии поставлена вне всякого сомнения известиями современников, византийских историков Кантакузина и Григоры. Не только оба государя действуют в своей внешней политике вполне самостоятельно, но нередко их интересы расходятся. Иногда Александръ вступаетъ въ союзъ съ одной изъ враждующихъ партій въ Византии, Душанъ — съ другой. Стефанъ провозгласилъ себя царемъ сербовъ и *хрековъ*, Ив.-Александръ все время титулуется царемъ болгаръ и *хрековъ*. Византийцы смотрятъ на нихъ не только какъ на совершенно независимыхъ другъ отъ друга владѣтелей, но и какъ на равноправныхъ и почти въ одинаковой мѣрѣ опасныхъ для имперіи¹⁾. Мы же къ этому прибавимъ, что только на основѣ взаимнаго признанія этой политической независимости другъ отъ друга могли возникнуть тѣ дружественныя отношенія между Ив.-Александромъ и Стефаномъ Душаномъ, для укрѣпленія которыхъ и состоялся бракъ Душана съ сестрою Ив.-Александра, и которыми ознаменованы ихъ царствованія въ Болгаріи и Сербіи.

В. Н. Златарскій.

Софія, 24 Марта 1904 г.

---

1) Радченко, указ. сочин. стр. 5.

Слѣды среднеболгарской замѣны носовыхъ въ новоболгарскихъ нарѣчійхъ.

Нынѣ уже нѣтъ никакого сомнѣнія въ томъ, что въ среднеболгарской замѣнѣ носовыхъ отразилось особенное произношеніе современнаго болгарскаго языка. Теперь задача болгарской діалектологіи состоитъ въ томъ, чтобы окончательно выяснитъ фонетическую стоимость этой замѣны въ связи съ фонетикой теперешнихъ болгарскихъ нарѣчій. Эта задача касается не только обыкновенной, правильной замѣны носовыхъ, которая встрѣчается послѣ палатальныхъ согласныхъ, но и нерѣдкихъ случаевъ замѣны послѣ твердыхъ согласныхъ, понынѣ обыкновенно относимыхъ въ особую категорію «неправильнаго» смѣшенія носовыхъ. Когда профессоръ Лескинъ первый сдѣлалъ серіозную попытку объяснить законы «правильной» замѣны¹⁾, то не могъ не замѣтить, что въ нѣкоторыхъ среднеболгарскихъ памятникахъ существуетъ замѣчательная группа примѣровъ совершенно «неправильной» замѣны носовыхъ, а въ сущности замѣны *ж* черезъ *ж* послѣ непалатальныхъ согласныхъ. Этою замѣной особенно отличался въ ряду тогда извѣстныхъ среднеболгарскихъ памятниковъ такъ называемый Охридскій апостолъ, а именно та его часть, которая напечатана въ «Древнихъ памятникахъ юсоваго письма» Срезневскаго на стр. 269—276. Лескинъ высказалъ мнѣніе, что въ упомянутой части памятника относительно правописанія буквъ *ж* и *л* нѣтъ никакихъ установленныхъ правилъ («keine feste Regeln»), потому что встрѣчаются примѣры, какъ: *сж=сѣ*, *хѣдж=хѣдѣ*, *грѣдѣще=градъ*—, *имѣ=имѣ* (помен), *врѣмѣ=врѣмѣ*, *мѣ=мѣ*, на ряду съ *сѣ*, *мѣ*, *оутѣшишѣ сѣ* и пр. Одновременно у Лескина указаны подобные примѣры неправильной замѣны изъ Болонской псалтыри (овидѣжѣ, пасѣжѣ, сѣжѣ, кнѣжѣ, *сж=сѣ*, ор. с. 270), а также изъ Слѣпченской книги (тѣжѣга, имѣтъ, имѣще, ор. с. 272). Несмотря на исключенія этого рода «неправильной» замѣны, оставалось ненарушимымъ главное и общее правило Лескина, а именно, что староболгарское состояніе носовыхъ только

1) См. «Bemerkungen über den Vocalismus der mittelbulgarischen Denkmäler», въ Archiv f. sl. Philologie, II. 275.

тогда измѣняется, когда предшествуетъ палатальный вокаль¹⁾. Все-таки тогда не удалось Лескину удовлетворительно объяснить фонетическое значеніе и этого «правила», провозгласивъ знакъ ж въ замѣнѣ знака л произвольнымъ графическимъ знакомъ смягченного л²⁾. Теперь уже никто не станетъ отрицать и у знака ж самостоятельнаго значенія въ «правильной» замѣнѣ носовыхъ, не отождествляя его съ знакомъ л. Въ этомъ то и состоитъ самая существенная поправка, которую изслѣдованія этого вопроса до сихъ поръ внесли въ объясненіе, предложенное тогда Лескинымъ. Наоборотъ, по вопросу о значеніи упомянутой «неправильной» замѣны носовыхъ нисколько не измѣнилось положеніе Лескина, который, считая ее графическою «путаницею», рѣшительно отказывался найти для нея основанія въ какомъ-либо соотвѣтственномъ состояніи болгарскаго языка³⁾. Согласно съ этимъ взглядомъ высказался въ послѣднее время и С. М. Кульбакинъ по поводу «неправильной» замѣны носовыхъ въ этомъ же самомъ Охридскомъ апостолѣ, назвавъ прямо замѣну л черезъ ж послѣ твердыхъ согласныхъ простымъ «графическимъ смѣшеніемъ ж и л», хотя, и по его признанію, примѣры такого смѣшенія многочисленны⁴⁾. Дѣйствительно, въ этомъ вопросѣ количество подобныхъ примѣровъ не имѣло бы важнаго значенія, если бы въ теперешнихъ болгарскихъ нарѣчіяхъ не было никакихъ слѣдовъ этой загадочной замѣны носовыхъ, которая въ послѣднее время стала намъ больше извѣстной и изъ нѣкоторыхъ новооткрытыхъ памятниковъ среднеболгарской письменности XII и XIII вѣка, одинаково важныхъ по этому вопросу съ вышеупомянутыми. Но такъ какъ, наоборотъ, въ болгарскихъ нарѣчіяхъ уже нашлись доказательства, которыя внѣ всякаго сомнѣнія выясняютъ эту замѣну, какъ прямой рефлексъ фонетики среднеболгарскаго языка, respective одного его нарѣчія, то я рѣшаюсь въ нижеслѣдующемъ изложеніи использовать и эти

1) «Das ursprüngliche Verhältniss von ж и л war ungestört in allen Fällen, wo kein palataler Laut voranging oder gegangen war... Veränderung des Verhältnisses dagegen war eingetreten nach Palatalen», Leakien op. c. 278.

2) «Dass er (der Schreiber) dabei gerade ж vorzog, ist Sache der Willkür, ebenso gut hätte л genommen werden können. Jedenfalls ist es aber consequent, dass ж nun auch auf die Wurzelsilben, in denen ursprünglich Nasalvocal auf Palatal folgte, übertragen ist» (op. c. 280).

3) «... Wo gänzliche Verwirrung in dem Gebrauche von ж и л herrscht, kann diese, wie ein Blick auf das heutige Bulgarisch zeigt, nicht auf einem entsprechenden Zustande in der Sprache beruhen; man kann hier nur annehmen, dass die Gleichgiltigkeit gegen ж и л, die nach Palatalen in den Endsilben für die Schreiber vorhanden war, sie auch gleichgiltig gegen die ursprüngliche Schreibung nach anderen Lauten und in Wurzelsilben gemacht hat» (op. c. 281).

4) «Первый почеркъ (л. 1—15 и 39 б—40 а) не различаетъ вообще ж и л, замѣняя л черезъ ж тамъ, гдѣ этой замѣны фонетически не могло быть — послѣ твердыхъ издревле согласныхъ; въ данномъ случаѣ, слѣдовательно, мы имѣемъ дѣло съ графическимъ смѣшеніемъ ж и л. Примѣры этого графическаго смѣшенія многочисленны» (см. «Матеріалы для характеристики среднеболгарскаго языка. III. Охридскій апостолъ XII вѣка», въ Извѣстіяхъ Отд. русск. яз. и слов. И. Ак. Н. 1901, I. 217 ff.).

новыя данныя для окончательнаго разрѣшенія нашего вопроса, послѣ чего уже легче будетъ объяснить и главный вопросъ о причинахъ возникнове-
нія цѣлаго явленія — среднеболгарской замѣны носовыхъ.

I.

Прежде всего намъ нужно обстоятельно перечислить всѣ примѣры неправильной замѣны *л* черезъ *ж* въ Охридскомъ апостолѣ по изданію Срезневскаго (ор. с. 269—276) и описанію Кульбакина (ор. с. 217—221). Эти примѣры находятся, какъ уже сказано, на листахъ 1—15 и 396—40 а рукописи, писанныхъ однимъ почеркомъ, а въ остальной части рукописи, писанной другимъ почеркомъ, замѣна носовыхъ правильно является послѣ палатальныхъ согласныхъ, а именно *ж* вм. *л* послѣ *ј* (гесрест. гласныхъ), *ш*, *ж*, *щ*, *ч*, *ц*, — и *л* вм. *ж* послѣ *л'*, *р'*, *н'*, *п'*, *б'*, *в'*, *м'*.

Вотъ всѣ примѣры неправильной замѣны *л* черезъ *ж*, распределенные морфологически¹⁾:

1) Существительныя: *имж* вм. *имл* (5 разъ); *вѣмж* вм. *вѣмл*; *рждоу* вм. *рлдоу*: «прѣходе по рждоу Галатъскжл странж» (274); *вѣ пмжт*; *кнжземъ* (271).

2) Числительныя: *десжти*.

3) Мѣстоименія: *сж* вм. *сл* (всегда пишется такъ); *мж* вм. *мл* (3 раза), напр. «Гѣ посла мж» (270); *вѣсж* вм. *вѣсл* (асс. pl.; 3 раза).

4) Глаголы (*verba finita*): *овржцжтъ* (3 pl., 269); *творжтъ* (3 pl., 273).

5) Инфинитивъ: *свжзати* (270).

6) Причастія наст. вр. д. зал.: *ходж* (269), *гржджще* (270), *гржджцаго* (275), *видж*, *виджще*, *днежще* *сж* (270), *творжца*; *стжзжж* *сж* (271, 275); *творжцоумоу* (280), *сѣгждаж* (273); *хотжцю* (274); *осжзжж*, *ви-сжцжж*, *говжщемъ*, *вѣводжца*, *хотж*.

7) Причастія пр. вр. стр. зал.: *свжзанъ* (2 раза); *свжзаны*; *помж-новены*.

Кто смотритъ на эти примѣры замѣны *л* черезъ *ж*, какъ на простое «графическое смѣшеніе» носовыхъ, тотъ въ правѣ ожидать и примѣровъ съ обратною замѣной *ж* черезъ *л* при подобныхъ условіяхъ; но въ сущности этого не оказывается: за исключеніемъ нѣсколькихъ маловажныхъ случаевъ, гдѣ *л* является на своемъ мѣстѣ (*ходлще* 3 а, *тл* 3 б, *слл* 3 б)²⁾, вообще — и по словамъ Кульбакина — *ж* является въ первомъ почеркѣ и послѣ смягченныхъ согласныхъ, послѣ которыхъ во всѣхъ среднеболгар-

1) Цифры въ скобахъ относятся къ изданію Срезневскаго, а примѣры, не означенные цифрами, см. у Кульбакина ор. с.

2) Оставляемъ теперь въ сторонѣ глаголическія строки въ этой части рукописи.

скихъ памятникахъ ѡ сохранялось, а ж измѣнялось въ ѡ: мѣнж (вм. мѣна, прич. 13 а), гѣж (вм. гѣгола, 7 б, 4 б)» (ор. с. 217).

Итакъ, въ сущности на основаніи этого памятника можно говорить только о «неправильной замѣнѣ» ѡ черезъ ж. Во второмъ почеркѣ уже являются обѣ замѣны согласно съ правиломъ Лескина; только и здѣсь замѣчательно то, что и послѣ j и ч всюду ѡ замѣнено черезъ ж: сѣж (gen. sg.), ѣж (gen. sg.), дѣж, имѣж, пижи, милоуж (причастія), прижти (inf.), прижхъ, прижсте, прижтне и пр. и пр.; единочѣлаго, чѣдо (19 разъ!), чѣдъ, чѣстъ, чѣсти, причѣстници, причѣстити сѣ, причѣстне, начѣло, начѣхъ, начѣшж, начѣтокъ, зачѣтне, зачѣлѣника и пр. (см. Кульбакинъ, ор. с. 218—220). Точно такъ же ж исключительно замѣняетъ ѡ въ подобныхъ примѣрахъ послѣ ш, ж, щ и ѡ, срав.: вишж, вѣшж, рѣшж, прижшж и пр. (3. pl. aor); съдрѣжжѣе, лежжѣлаго, лежжѣтъ, слоужжѣтъ, (3. pl. и вр.), слоужжѣе, слоужж (причаст.), жжѣди; — ниѣж (асс. pl.), вѣгородиѣж (gen. sg.), старѣж (асс. pl.) и пр. (ор. с. 218—219).

На основаніи этихъ примѣровъ столь послѣдовательно проведенной какъ «правильной», такъ и «неправильной» замѣны ѡ черезъ ж, даже и въ томъ случаѣ, если-бы этотъ памятникъ въ ряду всѣхъ другихъ до сихъ поръ извѣстныхъ оставался съ данною особенностью совершенно одинокимъ, опять не такъ легко различить, въ какихъ случаяхъ ж имѣетъ спеціальное фонетическое значеніе, и въ какихъ — графическое. Но, какъ уже сказано, намъ теперь извѣстны и другіе среднеболгарскіе памятники, въ коихъ эта неправильная замѣна ѡ черезъ ж занимаетъ очень важное мѣсто. Для своей цѣли я ссылаюсь пока только на «Добромирово» евангеліе и на «Среднеболгарскій Златоустъ» — оба описанные Ягичемъ¹⁾.

Добромирово евангеліе, которое безъ сомнѣнія принадлежитъ XII вѣку, при томъ по всей вѣроятности первой половинѣ его, замѣчательно тѣмъ, что въ немъ правильная замѣна ж черезъ ѡ почти что не существуетъ (всего 5 примѣровъ: люѡа, вѣзлюѡа, изѣгоа — 1. sg. н. вр., притѣа — асс. sg.; на зѣмаа — асс. sg., ор. с. 26), тогда какъ наоборотъ примѣры замѣны ѡ черезъ ж многочисленны. Надо замѣтить, что и въ этой рукописи — два почерка, которые не одинаково относятся къ замѣнѣ юсовъ: первый почеркъ (у Ягича «die Hand A») пишетъ ж вм. ѡ предпочтительно послѣ палатальныхъ согласныхъ, а второй почеркъ (B) — и послѣ твердыхъ согласныхъ (ор. с. 29). Примѣры — большею частью причастія, формы 3 pl. наст. времени и 3 pl. сложнаго аориста (см. у Ягича, ор. с. 27—35).

1) V. Jagić, *Evangelium Dobromiri*, ein altmacedonisches Denkmal der kirchenslavischen Sprache des XII. Jahrh., Wien, 1898, Sitzungsberichte der phil.-hist. Cl. der K. Ak. d. Wiss. Bd. 133; — *Bericht über einen mittelbulgarischen Zlatoust* des 13—14 Jahrhunderts, Wien, 1898, Sitzungsber. Bd. 139.

1) ж в. ѡ послѣ твердыхъ согласныхъ.

а) *Причастія н. вр. д. з.*: слаѡж, слаѡжи, ходѡж, нсходѡж, теорѡж, теорѡжи, хотѡж, хотѡжи, хотѡжи, крьстѡж, просѡж, сѣдѡж, сѣдѡжи, днѡжсѡ, носѡж, емѡж и пр. — ходѡжца, сѣдѡжца, теорѡжце, любѡжцинихъ, хотѡжцинихъ, сѡждѡжце, благословѡжце, водѡжце и пр.

б) *Формы наст. вр. 3 пл.*: теорѡжтъ, ѣѡжтъсѡ, оуѡжтъ, женѡжтъ сѡ, оставѡжтъ, нсходѡжтъ, выхѡдѡжтъ, видѡжтъ, вѣдѡжтъ, досѡдѡжтъ, вѡсхѡжтъ, хотѡжтъ и пр.

2) ж в. ѡ послѣ палатальныхъ согласныхъ.

а) *Причастія наст. вр. д. зал.*: грѣѡжсѡ, пниѡж, сѣѡж, стоѡж, невоѡж сѡ, крьцаѡж, имѣѡж, радоуѡж сѡ; глаголиѡж (40 разъ!), глаголиѡжи; оуѡж (12 разъ), слоуѡжи, возлѡжж, млѡжж, ниѡж и пр. — стоѡжца, стоѡжцоу, лѡжжце, лѡжжце, лѡжжца, дрѡжжцоу, оуѡжжце, хоуѡжце и пр.

б) *Формы наст. вр. 3 пл.*: оустѡжтъ, пѣѡжтъ, овѡжжтъ, вѡзѡжжтъ, вѡжжтъ, оутѣшѡжтъ сѡ, слышѡжтъ, разѡжжтъ и пр.

в) *Формы слож. аор. 3 пл.*: рѣшѡж, реѡшѡж, начѡшѡж, идѡшѡж, прѣдѡшѡж. мѡгѡшѡж, имѣшѡж и пр.

Изъ приведенныхъ примѣровъ видно, что всѣ случаи смѣшенія носовыхъ въ Добромировомъ евангеліи находятся исключительно въ конечныхъ слогахъ. Этотъ фактъ указываетъ, что процессъ смѣшенія носовыхъ былъ еще въ своемъ началѣ; это согласуется съ большой древностью памятника. Именно въ виду этого обстоятельства я думаю, что нашъ памятникъ надо отнести къ первой половинѣ XII вѣка. Хотя замѣна носовыхъ тогда была, по свидѣтельству этого памятника, еще въ своемъ зародышѣ, все-таки она уже распространилась и въ такихъ конечныхъ слогахъ, гдѣ вопреки «правилу» первоначально не предшествовала палатальная согласная. Это важно для установленія хронологіи занимающаго насъ процесса. Для опредѣленія фонетическаго характера звука, который писецъ означалъ знакомъ ж, важны тѣ примѣры въ нашемъ памятникѣ, въ которыхъ ж является замѣною ѡ, а именно въ причастіяхъ н. вр. д. зал., какъ: ѣдѡж и даже ѣдѡжи, на ряду съ правильными ѣдѡ, ѣдѡжи; чѣтѡж; идѡж (тоже: идѡ); грѣдѡж, грѣдѡжи, даже грѣдѡжи (на рѣду съ грѣдѡ); сѡж, сѡжи, и сѡжи, даже одинъ разъ и сѡи в.м. сѡ (ор. с. 32). Здѣсь опять умѣстенъ вопросъ: имѣемъ ли мы основанія въ виду всего сказаннаго предполагать, что знакъ ж имѣлъ специальное фонетическое значеніе, различное отъ значенія знака ѡ, только въ примѣрахъ второй категоріи, а именно послѣ палатальной согласной? Я долженъ сказать, что не нахожу въ графикѣ нашего памятника ни малѣйшаго основанія для утвердительнаго отвѣта на заданный вопросъ.

Посмотримъ теперь, каково состояніе юсовой замѣны въ третьемъ памятникѣ — Среднеболгарскомъ Златоустѣ, который не менѣе какъ на 100 лѣтъ моложе Добромирова евангелія. Въ Златоустѣ, дѣйствительно, находимъ, что замѣна *ж* черезъ *з* уже участилась и внутри словъ безотносительно къ качеству предыдущаго согласнаго. Примѣры этой замѣны въ Златоустѣ, какъ ниже увидимъ, совсѣмъ похожи и по качеству и по количеству на примѣры Охридскаго апостола перваго почерка. Съ другой стороны, сходство Златоуста съ Добромировымъ евангеліемъ замѣчательно тѣмъ, что и въ немъ совсѣмъ ничтожно количество примѣровъ замѣны *ж* черезъ *з*. Пользуясь только текстомъ изданнаго Ягичемъ слова («Глаголю сѣго Ивана Златоустаго по погребеніи тѣлоу гѣу ебѣу ісѣу хѣу Иисифѣу ѿ аримадѣж и Никодимоу на снѣжне гѣу нашемѣу по сѣснѣи мѣстѣ днемоу вышешѣу» ор. с. 13—56). Весь памятникъ содержитъ 31 слово, такъ что пока можно только приблизительно судить о цѣломъ памятникѣ по нашему вопросу. Въ напечатанной части нашего Златоуста встрѣчаются лишь слѣд. примѣры замѣны *ж* вм. *з*: на зема*ж*; ѿ зема*ж* подѣ зема*ж* бѣ приходѣтъ (с. 15) на ряду съ «зандѣ сѣнце подѣ зема*ж*» (15); приходѣтъ на зема*ж* и подѣ зема*ж* (51) на ряду съ: «на зема*ж* придѣ» (33); глагола*ж* (1 sg. 18); глагола*ж* (3 pl.), глаголю*ж* (50), глаголаше (44, 46, 47 и пр.); мола*ж* (1 sg. 27; возлѣ мола*ж* 27 bis), оустро*ж* (1 sg. 53); разлачи са (21), чѣша (асс. sg. 53); душенжа (асс. sg. f. 37).

Какъ доказываютъ приведенные примѣры, не можетъ быть и рѣчи о какой-то законности этой замѣны *ж* вм. *з*. Болѣе развитою оказывается другая замѣна, *ж* вм. *ш*. Опять раздѣлимъ примѣры на двѣ категоріи въ зависимости отъ качества предыдущей согласной.

1. *ж* вм. *ш* послѣ непалатальныхъ согласныхъ.

а) Существительныя: вѣм*ж* («въ мало вѣм*ж*» 25); вѣм*ж* («да размѣта*ж* вѣм*ж*» 52); кажѣва (40); кнѣзи (43, 44, 45; рядомъ: кнѣзи 43, кнѣземѣ 45); снѣжне (31).

б) Числительное: десѣтъ («дѣвать десѣтъ и дѣвать» 54).

в) Мѣстоименія: сѣ-са («иже сѣ 19; сами сѣ сѣкроушишѣ, 14 и пр.);

г) Глаголы (verba finita): вѣжешѣ (30), сѣжашѣ (14; рядомъ: «жзми сѣзѣзѣ мѣжитѣлѣ» 14; вѣзѣхѣ 49); ходѣтъ (3 pl. 17); снѣтъ (3 sg. «и снѣтъ бѣ» 28).

д) Инфинитивъ: вѣзѣти са (46).

е) Страд. причастія: сѣжѣнѣ (16, 51, но и: сѣжѣнѣ 37; сѣжѣнѣ 35, сѣжѣнѣнѣ 49, сѣжѣнѣнѣ 49).

ж) Прошед. д. причастіе 1-вое: стѣжѣѣтъ (23); осѣжѣши (31), потрѣжѣшѣу (25), осѣжѣшиши («и весь мирѣ осѣжѣшиши» 30).

з) Причастія наст. вр. д. зал.: приносяща (сѣа въ сѣвѣ носѣща и приносяща, 32); носящаго (133); приносяще (42); сѣдѣж (38), сѣдѣжними (39), сѣдѣжнихъ (35), сѣдѣжен (15); творжи (47, но и «творѣ» 47); спжи (50); спжжен (15, 51), спжжихъ (13, возлѣ: спжжими 15, спжжихъ, 43); видѣж (33); видѣщаго (27 рядомъ видѣща, 27); глаголѣж (41, 45, 50); велѣжними (45); мнжжими сѣ (45).

2. ж вм. л послѣ палатальныхъ согласныхъ.

а) Существительныя и прилагательныя: шжтанинѣ (14); землѣж (gen. sg. 18, 54); каплѣж (gen. sg. 22); овцѣж (асс. pl. 54) темныцѣж (gen. sg. 54); доушѣж (g. sg. 38); свѣщѣж (асс. pl. 30); ждро (38), ждри (42) вратѣж (g. sg. 27), сждиж (пот. pl. 14), вѣзмжжнѣж (g. sg. fem.), вѣчнѣж (асс. pl. 35), неповѣдимѣж (асс. pl. 41); страннѣж (асс. pl. 25), вѣчранинѣж (пот. pl. f. 13), мож (асс. pl. 27; g. sg. 38); кѣж (асс. pl. 30, 31); недвижнѣж; свѣж (асс. pl. 47), жжѣ (асс. pl. 52); англѣжскѣж (асс. pl. 54); свѣж (g. sg. f. 27); тѣж (g. sg. f. 38); осжжденѣж (пот. pl. 14).

б) Глаголы: вѣшѣж (3 pl. imperf. 46); вышѣж, вѣзнесѣж, свѣзашѣж, поучишѣж сѣ, сѣкроушишѣж, потжкошѣж сѣ, потыкошѣж сѣ, привергышѣж (3 pl. aor. 14); прижхъ (1 sg. 51, 52, 53); прижѣ (3 sg. 20, 29); приж (3 sg. 21); жшл («вѣгоу сѣ жшл» 46); прѣстожѣж (3 pl. 33).

в) Инфинитивъ: прижѣти (22, 23).

г) Причастія наст. вр. д. з. лежжѣ (19), лежжѣща (28), лежжѣжими (52), лежжѣжен (51); дрѣжжѣ (50), дрѣжжѣщаго (39), оучѣжѣща (24), вѣжжѣщаго (26), вѣжжѣще (49)—даж (23), крѣжж сѣ (23), вѣлажж сѣ; вѣлѣжж сѣ (19); ѿметѣжж (41), сѣдрѣжжѣж (29), исплѣнѣжж (33), повелѣжж (51), пожѣж (42), настожжѣж (19).

Для опредѣленія звука, означаемого въ этомъ памятникѣ знакомъ ж, имѣютъ значеніе примѣры: потжкошѣж сѣ (14), вѣстжчѣ (40), гдѣ ж замѣняетъ ѣ, а также и примѣры: ѿ землѣж ранскѣж (53), ѿ работѣж (54)—гдѣ ж вм. ѣ.

Сравнивъ всѣ указанные примѣры замѣны носовыхъ въ нашихъ памятникахъ, мы убѣдимся, что дѣйствительно, говоря о правильности или неправильности смѣшенія носовыхъ, надо подразумѣвать только замѣну ж вм. л. Эта замѣна, какъ мы видѣли, вообще сильнѣе развита, чѣмъ замѣна л вм. ж. Кромѣ того, условія первоначальнаго возникновенія и дальнѣйшаго развитія той и другой замѣны очевидно совершенно различны, почему въ сущности и явились на первый взглядъ неправильныя колебанія въ замѣнѣ ж вм. л, какихъ вообще нѣтъ при другой замѣнѣ—л вм. ж, и не только въ избранныхъ нами, но и вообще во всѣхъ среднеболгарскихъ па-

мятниковъ. Первоначальныя условія возникновенія замѣны *а* *вм.* *ж* очень ясны: эта замѣна всегда является послѣ палатальныхъ согласныхъ *и*, по своей физиологической природѣ, просто относится къ явленіямъ звуковой ассимиляціи или такъ называемой перегласовки (Umlaut). Слѣды этой замѣны, насколько она уцѣлѣла въ болгарскихъ нарѣчіяхъ, подъ вліяніемъ позднѣйшихъ воздѣйствій морфологической аналогіи, легко опознаются, такъ какъ уцѣлѣвшее чистое *а* *вм.* *ж* прямо перешло въ большинствѣ болгарскихъ говоровъ въ *ѣ* и раздѣлило съ нимъ потомъ одинаковую судьбу. Теперь же, оставивъ въ сторонѣ замѣну *а* *вм.* *ж*, обратимъ все вниманіе на замѣну *ж* *вм.* *а*, что представляетъ главную задачу настоящей статьи.

Не входя еще въ разборъ вопроса о томъ, каково было произношеніе звука *ж* во время появленія вышеупомянутыхъ памятниковъ, можно пока мѣстѣ остановиться на предположеніи, что это *ж* въ нашихъ памятникахъ, замѣнявшее *а*, имѣло ту же фонетическую стоимость, каковую оно имѣло во всѣхъ другихъ случаяхъ, гдѣ оно стояло на своемъ этимологическомъ мѣстѣ. Держась этого предположенія, приступимъ къ сравнительному обзору нынѣшнихъ болгарскихъ говоровъ, дабы отыскать въ нихъ прямые рефлексы занимающей насъ среднеболгарской замѣны носовыхъ; но тутъ намъ нужно прежде всего для сравненія отобрать изъ среднеболгарскихъ памятниковъ только тѣ категоріи именныхъ и глагольныхъ формъ съ этой замѣной носовыхъ, уцѣлѣвшихъ донынѣ въ новоболгарской морфологіи, благодаря особенности своего развитія. Извѣстно, что всѣ окончанія косвенныхъ именныхъ и мѣстоименныхъ формъ въ новоболгарскомъ языкѣ (за исключеніемъ нѣкоторыхъ діалектическихъ архаизмовъ) уже исчезли, уступивъ мѣсто общимъ формамъ именительно-винительныхъ падежей. Такимъ образомъ понятно, какой значительный процентъ занимающихъ насъ среднеболгарскихъ именныхъ и мѣстоименныхъ падежныхъ формъ долженъ былъ отпасть изъ нашего сравнительнаго подсчета. Большинство же случаевъ правильной замѣны *а* черезъ *ж* находится именно въ падежныхъ окончаніяхъ, особенно въ области сложнаго склоненія прилагательныхъ. Точно такъ же и причастія представляютъ наибольшій процентъ примѣровъ съ правильной и неправильной замѣною *а* черезъ *ж*, ибо вообще причастія, а также и инфинитивъ совершенно вышли изъ употребленія въ новоболгарскомъ языкѣ. Для нашей цѣли слѣдовательно сохраняютъ свое значеніе лишь примѣры съ носовою замѣною въ окончаніяхъ генеральныхъ падежныхъ формъ, затѣмъ примѣры глагольныхъ формъ 3 л. мн. ч. настоящаго времени и сложнаго аориста и всѣ остальные примѣры, которые содержатъ ту же носовую замѣну въ коренныхъ слогахъ. Согласно съ этимъ, изъ всѣхъ примѣровъ Добромира евангелія, состоящихъ большею частью изъ причастій, для насъ имѣютъ значеніе только глагольныя формы 3 л. мн. ч. наст. вр. и аориста.

Итакъ, по устраненіи негодныхъ для сравненія формъ, изъ вышеприведенныхъ примѣровъ съ замѣною ж вм. ѡ, остаются годными лишь слѣдующіе примѣры изъ Охридскаго апостола и среднеболгарскаго Златоуста.

а) Неправильная замѣна ж вм. ѡ.

Охридскій апостолъ.	Среднеболгарскій Златоустъ.
1. имж (-имѡ, помен).	1. вѣмж.
2. вѣмж.	2. вѣмж.
3. рждъ (ѡпо рждоу).	3. клжтва.
4. памжт(ъ).	4. кнжзи.
5. кнжземъ.	5. десжтъ.
6. десжти.	6. сж (=сѡ).
7. сж (=сѡ).	7. сжзана.
8. мж (=мѡ).	8. сжзашж.
9. сжзанъ, сжзаны.	9. вжжешн
10. помжновенъ.	10. ходжтъ.
11. овржцжтъ.	11. снжтъ (3 sg.).
12. творжт(ъ).	12. снжтне.
13. сжза (ѡсжзати).	13. вѣзж- (ѡвѣзжши) вм. вѣза-
14. гржд- (гржджце и пр.) вм.	14. стжжа- (ѡстжжаеъ) вм.
гржд-	стжжа-
15. стжза- (ѡстжзжж сж) вм.	15. осжг- (ѡсжгжши) вм. осжг-
стжза-	
16. съгжжда- (ѡсъгжждаж) вм.	16. потржс- (ѡпотржсжшоу) вм.
съгжжда-	потржс-
17. осжза- (ѡсжзжж) вм. осжза-	17. осжжци- (ѡсжжцишоу) вм.
	осжжт-

Хотя причастіа наст. вр. д. зал. въ болгарскомъ языкѣ исчезли, все-таки, въ виду тѣсной морфологической связи основы настоящаго дѣйств. прич. съ формою 3 л. множ. настоящаго времени, можно заключить на основаніи формъ причастій: виджще, днжще сж, хотжцю, вискжж, говжцимъ, творжцоумоу (Охридск. апост.) и приносжца, носжца, сѣджцимъ, спжцихъ, виджци, вискжцаго, вѣжцимъ, мнжцим сѡ (Среднеболг. Златоустъ), что рядомъ съ этими формами, по всей вѣроятности, въ говорѣ, отраженіемъ въ нашихъ памятникахъ, имѣлись и подобныя же формы наст. времени 3 pl. виджтъ, днжтъ сж, хотжтъ, висктъ, говжтъ, носжтъ, сѣджтъ, спжтъ, творжтъ и пр.

И въ самомъ дѣлѣ, одна изъ этихъ предполагаемыхъ формъ, а именно 3 pl. «творжтъ» фактически встрѣчается въ Охридскомъ апостолѣ (см. выше ч. 12).

Это наше предположеніе подтверждается и многочисленными примѣрами въ Добромировомъ евангеліи, гдѣ не только имѣются причастія въ родѣ указанныхъ, а именно: ходжца, сѣджца, творжца, любжцихъ, хотжцихъ, сжджца и пр., но рядомъ съ ними встрѣчается еще большее количество соответствующихъ формъ наст. времени 3 pl. тоже съ ж вм. а: теоржтъ, ѣвжтъ са, оуэжтъ, остаежтъ, исходжтъ, виджтъ, вѣджтъ, до-сиджтъ, хотжтъ и пр. и пр. (см. выше указ. примѣры у Ягича ор. с. 27—35).

Большаго сходства между нашими памятниками въ этомъ отношеніи и желать нельзя.

Насколько господствуетъ единообразіе въ распространеніи неправильной замѣны а черезъ ж даже и по отношенію къ отдѣльнымъ словамъ, видно изъ приведенныхъ примѣровъ изъ Болоньской псалтыри, гдѣ тоже встрѣчается слово князи.

б) Правильная замѣна ж вм. а.

Примѣры «правильной» замѣны ж вм. а, какъ уже сказано, не такъ многочисленны въ нашемъ Златоустѣ, какъ въ Охридскомъ апостолѣ, потому что мы знакомы только съ одной малой частью содержанія Златоуста, а именно лишь со словомъ, напечатаннымъ у Ягича. Все-таки нѣтъ сомнѣнія, что наши памятники и относительно этой замѣны одинаково сходны между собою, какъ они сходны и примѣрами т. наз. неправильной замѣны. Въ томъ отношеніи и Болоньская псалтырь весьма сходится съ ними. Срав.:

1. Охридскій апостолъ: чждо, чждъ, чжстъ, чжсти, начжло, начжтокъ, зачжтне, зачжлъника, причжстници, причжститиса, жжжди, слоужжтъ, лжжтъ, жзыкъ, прижхъ, прижте, прижтне, прижшж, вышж, придошж.

2. Среднеболгарскій Златоустъ: шжтаниа, прижхъ, приж (3 sg. aor.), прижтъ (3 sg.), вышж, потжкошж сж, приерьгошж и пр.

3. Добромировое евангеліе: оустомжтъ, вѣжжтъ, овложжтъ, возложжтъ, слышжтъ, разажжтъ и пр.

4. Болонская псалтырь: шжтаниа, начжло, оежж (-оѣѣча, sg. diminutiv.), чжстъ, жжждж, возложжтъ, жзыкъ, вышж, прѣсташж и пр. (см. Arch. f. sl. Ph. II. 271).

И въ Слѣпченской книгѣ тѣже самые примѣры правильной замѣны: жзыки, прижшж, штждиши, слоужжтъ, вѣжашж и пр. (ib.).

Подобныхъ примѣровъ правильной замѣны ж вм. ѡ можно привести и изъ многихъ другихъ среднеболгарскихъ памятниковъ; но этого пока не нужно, такъ какъ и безъ того достаточно ясно въ этомъ отношеніи согласіе упомянутыхъ памятниковъ, столь различныхъ по мѣсту и по времени своего происхожденія. Если на основаніи этого согласія можно предполагать въ самомъ живомъ языкѣ реальную причину появленія правильной графической замѣны ж вм. ѡ, то съ немалымъ правомъ можно то же самое предполагать и насчетъ «неправильной» замѣны, и именно на основаніи такого же согласія упомянутыхъ памятниковъ. Все-таки предположеніе, хотя и оправдываемое въ этомъ случаѣ, оставалось бы только предположеніемъ, не имѣющимъ большой убѣдительной силы, если-бы въ теперешнемъ болгарскомъ языкѣ, какъ было сказано въ началѣ этой статьи, не оказалось прямыхъ слѣдовъ той и другой замѣны. Лишь это послѣднее доказательство въ состояніи окончательно освѣтить обѣ данныя замѣны носовыхъ, какъ реальные факты въ среднеболгарскомъ языкѣ.

II.

Теперь перехожу къ упомянутымъ доказательствамъ изъ области болгарской діалектологіи. Надо отвѣтить на вопросъ, насколько оказываются уцѣлѣвшими хотя въ одномъ болгарскомъ нарѣчій указанныя выше категоріи формъ съ рефлексамъ правильной и неправильной юсовой замѣны.

Изучая непосредственно болгарскія нарѣчія и имѣя притомъ въ виду и этотъ важный вопросъ нашей исторической фонетики, я наконецъ успѣлъ найти для его разрѣшенія достаточно данныхъ въ болгарскихъ говорахъ рупскаго нарѣчія, преимущественно употребительныхъ въ области Родопскихъ горъ. Одинъ говоръ этого нарѣчія—ахърчелебійскій, уже десять лѣтъ тому назадъ обратилъ на себя особенное вниманіе славистовъ, между прочимъ, и той особенностью, что въ немъ является произношеніе стб. ѡ какъ 'о, когда оно находится подъ удареніемъ. Извѣстно, что это явленіе, которое тѣсно связано съ подобнымъ же произношеніемъ акцентованнаго старблг. ѡ, объяснялъ нѣсколько разъ и Облакъ, но все-таки не могъ привести данное явленіе въ генетическую связь съ среднеболгарскимъ смѣшеніемъ носовыхъ, хотя оно—самый прямой рефлексъ этого смѣшенія¹⁾. Сознавая неудовлетворительность своихъ объясненій, самъ Облакъ не разъ указывалъ на необходимость новыхъ изслѣдованій болгарскихъ нарѣчій по

1) См. Archiv f. sl. Philologie, XVII. 143, 149—151, 152, 154, 155; Сборникъ Минист. XI. 540, 543, 545. Наконецъ, Облакъ отказался на стр. 580—581 отъ своего толкованія и принялъ мое мнѣніе объ этомъ самомъ вопросѣ, высказанное въ Мин. Сбор. IX. 288 и сл.; см. еще у меня М. Сбор. XIII. 104 и сл.

этому вопросу¹⁾. Особенно неясною казалась ему замѣна *а*—*ъ* въ нѣкоторыхъ словахъ восточноболгарскихъ нарѣчій, напр. *тз*, *сз* (*та*, *са*), *дебат* (десять), *козда* (колада) и др., что въ сущности опять прямой рефлексъ неправильной среднеболгарской замѣны *а* черезъ *ж*. По поводу этихъ формъ Облакъ замѣтилъ: «Пока не будетъ собрано большое количество подобной замѣны стб. *а*, невозможно дать и удовлетворительное объясненіе этой замѣны» (Минист. Сборникъ т. XI, 543). Когда я познакомился съ говоромъ болгарскихъ павликіянъ, который представляетъ одинъ изъ говоровъ рупскаго нарѣчія и который отличается, между прочимъ, и произношеніемъ *ъ* вм. *а* въ ударяемыхъ слогахъ, я успѣлъ дать на основаніи данныхъ этого говора болѣе удовлетворительное объясненіе указанной замѣны, занимавшей и Облака (см. у меня Минист. Сбор. XVI—XVII, 411—415). Послѣ того я продолжалъ свои изслѣдованія рупскихъ говоровъ и съ этой цѣлью предпринялъ лѣтомъ 1902 года двухмѣсячную поѣздку въ Родопскія горы, гдѣ на мѣстѣ изучалъ говоры области Чепино и Рупчосъ, посѣтивъ лично всѣ тамошнія болгарскія и помакскія деревни. Матеріалы, собранные мною въ эту поѣздку, послужатъ мнѣ для спеціальной монографіи о Рупскомъ нарѣчій, которая въ скоромъ времени выйдетъ, какъ дополненіе къ моей восточноболгарской диалектологіи («Das Ostbulgarische», Wien, 1903); въ послѣдней описана только часть рупскихъ говоровъ (см. «Die rupsischen Mundarten», стр. 207—276). На основаніи упомянутыхъ новыхъ матеріаловъ теперь мнѣ совершенно уяснился вопросъ о рефлексахъ среднеболгарской замѣны носовыхъ въ новоболгарскомъ языкѣ. Въ рупскихъ говорахъ центральныхъ и западныхъ Родопскихъ горъ лучше всѣхъ другихъ болгарскихъ говоровъ уцѣлѣли ясные остатки и «правильной» и «неправильной» носовой замѣны. Особенно касательно послѣдней очень цѣненъ для насъ говоръ чепинскихъ помаковъ въ деревнѣ Костандово. Въ этомъ говорѣ я нашелъ именно больше слѣдовъ занимающей насъ неправильной среднеболгарской замѣны *а* черезъ *ж* въ окончаніяхъ, какъ напр. въ приведенныхъ среднеболгарскихъ формахъ *врѣмж*, *имж* и пр. Съ помощью этого говора въ связи со всѣми сосѣдними въ Родопской области легко можно догадаться о причинахъ возникновенія среднеболгарской носовой замѣны, о чемъ скажу въ другомъ мѣстѣ.

Населеніе деревни Костандово чисто помакское. Эта деревня находится въ Чепинской долинѣ, въ 8 километрахъ отъ деревни Ложене (Лужане) и деревни Баня (Чепинска Баня), которыя считаются центромъ этой маленькой гористой области. Донынѣ были извѣстны особенности

1) См. Arch. f. sl. Phil. XVII. 152: «Zur richtigen Beurtheilung des in mittelbulgarischen Denkmälern vorkommenden Wechsels der beiden Nasalvocale können uns nur die heutigen Dialecte im Zusammenhang mit einigen anderen sprachlichen Eigenschaften der Denkmäler verhelfen».

говора лишь этихъ двухъ деревень и еще сосѣдней къ Ложене болгарской деревни Каменица¹⁾, такъ что когда въ наукѣ упоминалось «Чепинское нарѣчіе», въ сущности подразумѣвался говоръ упомянутыхъ трехъ деревень, хотя и было безызвѣстно, что въ сосѣдствѣ съ ними находятся еще другія четыре деревни, а именно: Костандово, Корово, Дорково и Ракитово. При отсутствіи какихъ-либо свѣдѣній о говорѣ этихъ деревень, въ наукѣ установилось мнѣніе, будто и въ нихъ то же самое «нарѣчіе». Я первый открылъ, что дѣло совсѣмъ не такъ, что, напротивъ, въ этихъ сосѣднихъ деревняхъ имѣются еще два, если не три, особенные говора, а именно одинъ, представляемый деревнею Костандово, другой—деревнею Дорково. Говоръ деревни Ракитово больше примыкаетъ къ Костандовскому, такъ что можно его считать только варіантомъ послѣдняго.

Въ Костандовскомъ говорѣ староболгарскія ѣ, ѡ и ж совпали въ одно произношеніе, которое первоначально равнялось произношенію ѣ, скажемъ въ одинъ секундарный з₂. Мягкій характеръ согласной передъ стб. ѡ сохранился и послѣ случившагося измѣненія ѡ въ з₂, такъ что въ сущности вмѣсто стб. ѣ и ж произносилось з₂, а вм. ѡ—'з₂. Уже въ новоболгарскомъ періодѣ этого говора секундарный з₂ постепенно прояснился въ одинъ широкій о-вокаль, который учленяется при о-базисѣ, какъ а, т. е. звукъ занимающій середину между о и а. Этотъ о-вокаль не диѳтонгъ. Для болѣе яснаго пониманія широкаго характера этого о, я его означалъ знакомъ о^а; но для избѣжанія всякаго недоразумѣнія относительно его недифтонговаго характера, на которомъ я рѣшительно настаиваю, можно его означать и знакомъ ѳ. Этотъ вокаль всегда подъ удареніемъ, такъ что излишне будетъ означать его и съ знакомъ ударенія т. е. ѳ̂.

Въ большинствѣ рупскихъ говоровъ секундарный ерь (з₂) является полнымъ гласнымъ лишь въ слогахъ съ удареніемъ; когда же въ слогахъ безъ ударенія секундарный ерь остается не вполне выясненнымъ, съ характеромъ слабейшаго а, этотъ слабейшій ерь я означаю съ знакомъ а̂. Такъ случилось, напр., въ говорѣ деревень Баня, Ложене, Каменица, гдѣ произносится, напр., «дѳи» (стб. дѣжда), но *дѳждѳт* (*дѳждѳт*), *зѳи* (стб. зѣжѣ), но *зѳѳт* (=зѣжѳт), *ѳѳи* (стб. ѣмѣ), но *ѳѳѳт*. Отъ этого рупскаго фонетическаго правила Костандовскій говоръ отличается важною особенностью, а именно въ немъ секундарный ерь и безъ ударенія перешелъ въ о, которое далѣе, вслѣдствіе безакцентности, лабиализировалось, измѣнившись въ болѣе узкое о и наконецъ въ у. Итакъ, въ Костандовскомъ говорѣ теперь произносятъ подъ удареніемъ ѳ̂, безъ ударенія у:

1) вм. стб. з, кост. *дѳи дѳждѳт*; *дѳскѳ*—pl. *дѳски* (стб. дѣска); *ѳѳкут* (стб. ѣѣкътъ);

2) в.м. стб. ъ: *л'оснѡ*—*л'уснина* (лѣсно); *мула*—рл. *мѡли* (мѣгла).

3) в.м. стб. ж: *зѡн* (зжѣнъ)—*зубѡт* (зжвѣтъ), рл. *зѡби*; *мѡш*—*мужѡт*, рл. *мѡже* и пр.

То самое *ѡ* уклоняется тѣснѣе, какъ обыкновенное, первичное *о* въ этомъ говорѣ, когда безъ ударенія занимаетъ положеніе въ концѣ словъ, срав. напр. *плѣтѡ*, *пѣкѡ* (1 sg. наст. вр. = плѣтж, пѣкж).

Какъ и въ другихъ рупскихъ говорахъ, такъ и въ Костандовскомъ является въ слогахъ подъ удареніемъ стб. *а* замѣненнымъ этимъ самымъ звукомъ, который заступаетъ и ж. Мягкость предшествующей согласной сохранилась и послѣ этого процесса смѣшенія, какъ это случилось и передъ *ь*. Но замѣчательно въ этомъ говорѣ и то, что *а* не во всѣхъ слогахъ, имѣющихъ удареніе, перешло съ ж гестивѣ посредствомъ *ѡ*, въ *ѡ*: тутъ есть колебаніе, кажется, не совсѣмъ безъ правильности. Оно достаточно указываетъ на то, что удареніе въ этомъ замѣнительномъ процессѣ не могло быть первою причиною его появленія. Въ слогахъ безъ ударенія стб. *а* правильно замѣняется вокаломъ *е*; но и здѣсь есть важное исключеніе, а именно въ конечныхъ слогахъ, гдѣ в.м. *а* въ нѣкоторыхъ грамматическихъ случаяхъ опять произносится *о*, а именно *ѡ*. Очень вѣроятно, что и тутъ первоначально *а* перешло въ ж съ удареніемъ, при чемъ, вѣроятно, это удареніе затѣмъ перемѣстилось на одинъ слогъ влѣво; такъ, напр., говорится *тѣлѡ ѡ* (стб. *телѡ*), срав. книж. болг. *телѣ*.

Итакъ, въ Костандовскомъ говорѣ, согласно съ вышеуказанными правилами, произносится:

1. *ѡ* гестивѣ *ѡ* в.м. *а*, или другими словами *а* замѣнено рефлексомъ ж въ коренныхъ слогахъ съ удареніемъ, какъ оно вообще произошло въ большинствѣ остальныхъ рупскихъ говоровъ:

а) *Послѣ первоначально непалатальныхъ согласныхъ*: *м'ѡсо* (мѣсо), *к'ѡтѡа* (кѣтѣа), *з'ѡт'и* (зѣтъ), *м'ѡко* (мѣкѣко), *т'ѡшко* (тѣжѣко), *т'ѡшки* (рл.), *р'ѡт* (рѣдѣ), *нр'ѡт*, *вр'ѡт* (всюду=въ рѣдѣ), *тр'ѡска* (трѣска, Fieber); *нр'ѡдена вѡна* (прѣдена вѣна); *нр'ѡла* (прѣла); *нр'ѡни* (императ.): «нр'ѡни вѡлѡветѡ» (прѣг-); *н'ѡтук* (пѣтъкъ); *м'ѡдам* (мѣдалѣ), *пѡѡно* (пѣслѣнѣ); *т'ѡло* (тѣлѣ, 1 sg.).

б) *Послѣ первоначально палатальныхъ согласныхъ*: *ч'ѡдо* (чѣдо), *ч'ѡсто* (чѣсто), *ш'ѡпа* (шѣпа), *ж'ѡтѡа* (жѣтѣа); *ш'ѡтам* (шѣталѣ), *жѡх* (-жѣхѣ), съ значеніемъ «вѣзѣхѣ» срав. *жѡми* (императив 2. sg. = жѣми).

2. *ѣ* и *ѡ* в.м. *ѣ* и *а*: *пѣта* (пѣта), рл. *н'ѡки*; «*пѡкажи си пѣтѡтѡ*»; «*фѣтрѡса ю*»; «*ч'ѡсто ми ю трѣсѣ*» (трѣсѣтъ); *дѣѡет* (дѣѣтъ)—*дѣѡѡки* (дѣѣаты); *дѣѡет* (дѣѣтъ)—*дѣѡѡки* (дѣѣаты); *пѣтѣдѣсѣ* (пѣтѣдѣсѣтъ)—*пѣтѣдѣѡки* и пр.—Срав. еще *пѣк'и* (пѣтъ)—*н'ѡки* (пѣты).

3. *о* в.м. ж (-*а*) въ окончаніи имен. в.м. формы ед. ч. *н*- и *т*- основъ:

врѣм'о (врѣмѣ) — pl. *временѣ*; *им'о* (имѣ) — pl. *именѣ*; *дѣт'о* (дѣтѣ), pl. *деца*; *дѣн'о*, (въ д. Ракитово *јен'о*), (агнѣ); pl. *дѣнѣта*; *тѣл'о* (тѣлѣ) pl. *тѣлѣта*; *пѣл'о* (пилѣ) pl. *пѣлѣта*; *кѣч'о* (коучѣ, собака), pl. *кучѣта*.

4. о вм. ж (-ѣ) въ вин. пад. ед. ч. личныхъ мѣстоименій: *мо* (мѣ): «*тои мо бѣхте*» (онъ меня бьетъ); *то* (тѣ): «*тои то бѣхте*»; *со* (сѣ): «*ѣи (=ты) мѣјеш ли со?*».

5. о вм. ж (=ѣ) въ оконч. 3 л. мн. ч. наст. времени: *кур'от* (горѣтъ), *сп'от* (спѣѣтъ); *вурт'от* (врѣѣтъ; 1 л. sg.: *ворт'о*); *вурѣ'от* (врѣѣтъ = ходятъ), *сед'от* (сѣѣѣтъ), *гост'от* (гостѣѣтъ) *вис'от* (висѣѣтъ) и пр.

Когда удареніе не падаетъ на личное окончаніе, о правильно замѣняется звукомъ у: *нос'ут* (носѣѣтъ), *вод'ут* (водѣѣтъ), *ход'ут* (ходѣѣтъ), *трѣп'ут* (трѣѣѣтъ), *мол'ут* (молѣѣтъ) *бѣхт'ут* (врѣѣѣтъ) и пр.

Совершенно такъ же оканчиваются и глаголы, имѣвшіе въ староболгарскомъ окончаніе -жтъ:

а) съ удареніемъ, напр.: *плет'от*, *пек'от*, *мр'от*.

б) безъ ударенія, напр.: *ѣмрут*, *бѣјут*, *пѣјут*, *ѣкол'ут*, *пѣшут* и пр.

6. Въ окончаніи 3 мн. ч. аориста среднеболгарское окончаніе -ша и въ рупскомъ нарѣчіи, какъ и во всемъ болгарскомъ языкѣ, измѣнилось въ -хъ — именно подъ вліяніемъ аналогіи соотвѣтственнаго окончанія имперфекта. Потому и въ Костандовскомъ говорѣ окончаніе 3 л. мн. аориста произносится -хо: «*ѣдудѣте со стопѣхо*».

7. Въ аористныхъ формахъ ед. ч. глаголовъ *напѣти*, *напѣти* и пр. уцѣлѣлъ рефлексъ того же самаго среднеболгарскаго ж, которое является замѣной ѣ въ этихъ глаголахъ: срав. 1 sg. *најѣх* (наѣѣхъ), *зајѣх* 2 л. sg. *зајѣ* (заѣѣхъ, заѣѣ), 1 л. *нап'ѣх*, 2. *нап'ѣх* (напѣѣхъ, напѣѣ).

Приведенные примѣры, думаю, достаточно убѣждаютъ, что всѣ среднеболгарскіе типы какъ «правильной», такъ и «неправильной» замѣны ѣ черезъ ж, насколько ихъ существованіе возможно въ новоболгарскомъ языкѣ, дѣйствительно, имѣются въ Костандовскомъ говорѣ. Нѣкоторыхъ отдѣльных словъ, гдѣ эта носовая замѣна встрѣчается въ среднеболгарскихъ памятникахъ, можно и не найти въ нашемъ говорѣ, но все-таки они найдутся уцѣлѣвшими въ одномъ изъ сосѣднихъ рупскихъ говоровъ. Такимъ образомъ, нельзя сомнѣваться въ реальномъ существованіи всѣхъ этихъ примѣровъ носовой замѣны и въ среднеболгарскомъ языкѣ. Мнѣнія же, будто эта замѣна носовыхъ противорѣчитъ правилу о «необходимости» палатальнаго согласнаго передъ замѣнившимся носовымъ гласнымъ, нельзя уже всецѣло отстаивать.

Изъ перечисленныхъ случаевъ рефлексовъ носовой замѣны въ нашихъ говорахъ видно, что количество примѣровъ съ первоначально непалатальнымъ согласнымъ передъ бывшимъ носовымъ даже превышаетъ число дру-

гихъ—съ палатальнымъ согласнымъ. Итакъ, ясно, что процессъ смѣшенія *а* съ *ж*, хотя повидимому и начался въ словахъ, гдѣ предшествовалъ палаталъ, съ теченіемъ времени однако продолжалъ распространяться, и не смотря на качество предыдущаго согласнаго; а изъ этого слѣдуетъ, что положеніе палатала передъ носовымъ не было самымъ главнымъ и единственнымъ условіемъ замѣны носовыхъ. Мы видѣли, что въ рупскомъ нарѣчїи вообще замѣна *а* черезъ *ж* является правильно въ акцентованныхъ слогахъ, и что это—единственное условіе, безъ котораго эта замѣна вообще не выступаетъ. Исключенія, при объясненіи которыхъ можно допустить перемѣщеніе ударенія, какъ было указано выше, не нарушаютъ этого правила. Повидимому, нельзя сомнѣваться, что это условіе—необходимость ударенія—не можетъ быть совершенно новымъ, если въ приведенныхъ примѣрахъ несомнѣнна генетическая связь новоболгарскихъ рефлексовъ носовыхъ съ соотвѣтствующею среднеболгарскою замѣною носовыхъ. Но такъ какъ эта связь очевидна, то мы должны допустить, что и среднеболгарская замѣна носовыхъ управлялась какимъ то факторомъ, который долженъ былъ имѣть какое-нибудь соотношеніе съ удареніемъ.

Такимъ факторомъ могло быть только слоговое количество. Первоначально, когда появились первые типы замѣны *а* черезъ *ж*, количество еще могло и совсѣмъ не зависѣть отъ ударенія; но впослѣдствїи, при постепенномъ исчезаніи въ языкѣ,—оно временно нашло себѣ въ удареніи союзника-охранителя. И въ этотъ лишь періодъ акцентованной долготы совершилось смѣшеніе *а* съ *ж* въ акцентованныхъ долгихъ слогахъ безотносительно къ качеству предыдущей согласной.

Тогда именно и создались всѣ эти примѣры такъ называемой «неправильной» замѣны носовыхъ. Первоначально этотъ процессъ замѣны начался во всѣхъ болгарскихъ, особенно же въ восточноболгарскихъ нарѣчїяхъ; но дальнѣйшее развитіе этого процесса въ отдѣльныхъ нарѣчїяхъ зависѣло отъ болѣе быстраго или болѣе медленнаго развитія процесса совершеннаго исчезновенія слоговой долготы. На основаніи новыхъ данныхъ изъ области восточноболгарской діалектологїи (см. у меня *Das Ostbulgarische* с. 152, 216; Мин. Сбор. XVI—XVII, 409, 413), очень вѣроятно, что количество ранѣе исчезло въ сѣверовосточныхъ, чѣмъ въ юговосточныхъ говорахъ; всего же консервативнѣе оказались по отношенію къ количеству именно рупскіе говоры. Поэтому не удивительно, если уже въ среднеболгарскую эпоху языка «неправильная» замѣна *а* черезъ *ж* была сильнѣе всего развита въ областяхъ пространнаго рупскаго нарѣчїя, достигавшаго на югъ отъ Родопскихъ горъ до Эгейскаго моря. Поэтому и состояніе носовыхъ не одинаково отражалось въ письменныхъ памятникахъ. На этомъ основаніи, независимо отъ другихъ соображеній, можно относить «Среднеболгарскій Златоустъ»

къ памятникамъ, въ коихъ отразилось вліяніе рупскаго нарѣчія среднеболгарской эпохи. Насколько же занимающая насъ носовая замѣна дѣйствительно развилась подъ вліяніемъ слоговой долготы, этотъ спеціальнѣйшій вопросъ составить предметъ особой статьи (см. объ этомъ у меня Мин. Сбор. XVI—XVII, 411—413).

Но какова бы и ни была первая и главная причина замѣны *а* черезъ *ж*, несомнѣнно то, что и теперь начала ея развитія очевидны во всѣхъ восточноболгарскихъ говорахъ; во-первыхъ, произношеніе личныхъ мѣстоименій *ма*, *та*, *са*, какъ *мъ*, *тѣ*, *сѣ*, гестиве *ма*, *та*, *са* и даже *ма*, *та*, *са* въ восточноболгарскомъ всѣмъ извѣстно. Извѣстно также сильное распространеніе случаевъ съ рефлексомъ *ж* вм. *а* послѣ палатальныхъ, какъ напр. въ словахъ *шжа*, *жтва*, *жаденъ*, *жаден* и пр.; кромѣ того, и произношеніе *ъ*, гевр. *’а* и *’а* вм. *а* напр. въ *дев’ат*, *дес’ат* и пр. опять то же самое явленіе, какъ и въ Костандовскихъ примѣрахъ *’о* вм. *а*.: *дес’оки*, *дев’оки* и пр. Какъ было уже сказано, Облакъ тщетно старался объяснить особое произношеніе *вм. стб.* *а* въ этихъ примѣрахъ, хотя и былъ недалеко отъ истины (см. Минист. Сбор. XI, 543, 581). Въ суффиксныхъ слогахъ замѣна *а* черезъ *ж*, насколько ея начала были развиты въ другихъ болгарскихъ говорахъ, не могла надолго удержаться вслѣдствіе наступившаго, послѣ исчезновенія количества, аналогичнаго уравниванія окончаній формъ подъ вліяніемъ синтактически сродныхъ и болѣе сильныхъ категорій. Вопреки тому въ 3 л. мн. ч. наст. времени слѣды занимающей насъ замѣны и теперь во всѣхъ восточноболгарскихъ говорахъ вполне ясны: даже и въ книжномъ болгарскомъ языкѣ говорятъ и пишутъ формы: *ход’ѣт* (3 pl.), *ид’ѣт*, *търн’ѣт*, *върт’ѣт*, *сп’ѣт* и пр. Разумѣется, что возникновеніе этихъ формъ можно объяснять и иначе—путемъ обыкновенной аналогіи, и потому до сихъ поръ ихъ не брали въ расчетъ, объясняя формы какъ девять и пр.

Очевидно, первая начала замѣны *а* черезъ *ж* должно искать въ формахъ, гдѣ *а* произносилось непосредственно послѣ палатальнаго согласнаго, и лабиализующее воздѣйствіе послѣдняго, поддержанное и количествомъ, привело къ первымъ типамъ занимающей насъ носовой замѣны. Согласный передъ *а*, если и не бывалъ всегда чисто палатальнымъ, все-таки подъ вліяніемъ *а* всегда былъ настолько палатализованъ, что уже принадлежалъ къ разряду передне-палатальныхъ. Еще въ концѣ староболгарскаго періода первоначально твердый согласный передъ *а* является уже значительно смягченнымъ, такъ что слоги: *та*, *па*, *ра*, *на*, *са* и пр. въ сущности произносились *т’а*, *п’а*, *р’а*, и пр., на что намекаетъ и правописаніе съ *ѣ* вм. *а* въ такихъ слогахъ, напр. въ Ассеман. ев.: *грядѣ*, *князѣ*, *сѣ*, *сѣди*, *вѣспѣѣ*, *отрочѣ* и пр., въ Зограф. ев.: *десѣтъ*; въ Супрас. мин.: *к’нѣзѣ*, *тѣ*, *сѣ*, *протѣгѣ*ши и под.

Въ сосѣдствѣ съ говоромъ деревень Костандово и Ракитово, изъ котораго я бралъ приведенные примѣры замѣны **ж** черезъ **о**, существуютъ говоры, въ коихъ вмѣсто **о** еще слышится **з**; изъ этого именно **з** въ послѣдствіи развилось **о** въ большинствѣ русскихъ говоровъ. И передъ этимъ **з** согласная въ нѣкоторыхъ случаяхъ сохранилась мягкою (**з**). Я уже указалъ на одинъ такой говоръ, въ которомъ произносится **з** (**з**), какъ рефлексъ **ж**, замѣнившего **ж**,—всегда подѣ удареніемъ.

Послѣ сказаннаго мы имѣемъ право предположить, что въ среднеболгарскихъ памятникахъ вслѣдствіе неточности графики палатальность согласнаго передъ ж вм. а хотя и существовала, не была передана традиціоннымъ правописаніемъ носовыхъ слоговъ. Иначе нельзя понять, какимъ образомъ отъ рѣдѣ, спѣтъ (3 pl.), глѣда-, дѣсѣти, кѣтѣа, имѣ и пр. (см. выше), если эти среднеболгарскія слова не произносились, какъ рѣдѣ, спѣтъ, глѣда, дѣсѣти, кѣтѣа, имѣ и пр., могли развиться теперешнія новоболгарскія (рускія) формы: *рѣот, спѣот, глѣода, дѣсѣот, кѣотѣа*.

и *мо* гесрестиве *мѣда-*, *мѣтва* и пр. А что предполагаемое произношеніе данныхъ формъ, именно съ мягкостью предыдущаго согласнаго, дѣйстви-тельно должно было существовать, въ этомъ, думаю, послѣ всего сказан-наго трудно сомнѣваться.

Наконецъ, мы не совсѣмъ лишены и примѣровъ фактическаго про-явленія предполагаемой мягкости въ самой графикѣ среднеболгарскихъ па-мятниковъ, хотя и очень рѣдкихъ, срав., напр., въ Добромировомъ еванге-ліи: «хотжи» (прич. наст. вр.) и «хотѣжи»; «сѣджи» и «сѣдѣжи» (ор. с. 29); «волжцихъ» и «хвалѣжице» (с. 30). Сюда принадлежатъ и примѣры: «сжи» на ряду съ *сѣжи*; «ѣджи — ѣдѣжи, грѣджи — грѣдѣжи» (с. 32). Впрочемъ, условное значеніе знака *ж*, равняющагося и знаку *ѣж*, въ среднеболгарскихъ памятникахъ такъ обыкновенно, что даже и послѣ гласнаго большею частью *ж* замѣщаетъ *ѣж*, какъ, напр., и въ упомянутыхъ нашихъ памятникахъ, Охрид. Апостола и Среднеболг. Златоустѣ, гдѣ пишутся: прижхъ, пижи, даж и пр. вм. приѣжхъ, пиѣжи, даѣж и пр.

До сихъ поръ мы почти исключительно касались только замѣны *ж* че-резъ *ж*, стараясь установить границы ея фактическаго распространенія въ среднеболгарскомъ языкѣ. Мы наконецъ пришли къ заключенію, что только начала этой замѣны надо искать въ лабиализующемъ вліяніи предшествую-щихъ палатальныхъ согласныхъ, предполагая однако необходимымъ и вто-рое условіе — а именно акцентованную долготу носового гласнаго. Самую важную опору для предположенія этого второго условія, ставшаго потомъ, съ развитіемъ процесса, единственнымъ факторомъ, обуславливающимъ эту замѣну, мы находимъ въ новоболгарскихъ ея рефlekсахъ русскаго нарѣ-чія, гдѣ всегда удареніе сопровождается рефлексъ *ж* = *ж*. Будущія изслѣ-дованія вопроса о роли количества въ этомъ фонетическомъ процессѣ, вѣ-роятно, подтвердятъ наши предположенія.

Совсѣмъ не тождественнымъ путемъ двигалось развитіе другой за-мѣны — *ж* черезъ *ж*. Главнымъ внѣшнимъ условіемъ этой замѣны, какъ извѣстно, всегда является присутствіе одного изъ среднепалатальныхъ со-гласныхъ *л', р', н'*, гесрестиве *л', б', в' м'* передъ носовымъ *ж* для замѣны этого послѣдняго носовымъ *ж*. Рѣдкія исключенія этого правила вообще встрѣчаются въ такихъ грамматическихъ случаяхъ, гдѣ вообще возможна была и замѣна *ж* черезъ *ж*. Мы видѣли уже, что *ж* вм. *ж* всего чаще является въ окончаніи дѣйствительнаго причастія наст. врем., даже и послѣ *л' р' н'*, которые передъ *ж* были среднепалатальными, напр. *мѣмж* (прич. ед. ч.), глаголж, творжи, вѣлжцимъ, мнѣжцимъ *сж* и пр. (см. у Кульбакина ор. с. 218, Среднеболг. Златоустъ 45, 47). Очевидно, что законы замѣны *ж* черезъ *ж* не тѣ же, что законы обратной замѣны *ж* черезъ *ж*. Во всякомъ случаѣ, въ развитіи первой никакъ нельзя предполагать участія количества гесрестиве

ударенія. И дѣйствительно, замѣна ж черезъ ѡ въ среднеболгарскихъ памятникахъ правильно является въ окончаніи формы настоящаго времени 1 л. ед. ч., въ которомъ, какъ извѣстно изъ исторіи славянскаго количества, ж не было долгимъ. Итакъ, замѣну ж черезъ ѡ можно причислить къ обыкновеннымъ явленіямъ прогрессивной ассимиляціи. Для измѣненія ж въ ѡ подъ вліяніемъ предыдущаго согласнаго очень помогалъ и первоначальный фонетическій характеръ носового ѡ, который произносился, какъ широкое е, т. е. *ǫ*—съ предыдущимъ мягкимъ консонантомъ, какъ сказано выше (см. объ этомъ у меня Мин. Сборн. IX. 288—290. XIII. 104, 107, XVI—XVII. 413—415; у Облака, Сбор. XI. 581). Результаты среднеболгарской замѣны ж черезъ ѡ впоследствии были по большей части уничтожены новымъ уравнивающимъ процессомъ аналогіи, вновь установившимъ старинное единообразіе флексивныхъ окончаній (нѣсколько такихъ уцѣлѣло въ болгарскомъ языкѣ, напр. въ окончаніи 1 л. ед. ч. наст. времени). Не будь этого процесса, въ новоболгарскихъ говорахъ и понынѣ было бы много слѣдовъ упомянутой замѣны. Въ самомъ дѣлѣ, такіе слѣды немногочисленны; наприм. форма 1 л. ед. ч. наст. времени должна оканчиваться, согласно съ фонетикой большинства восточноболгарскихъ говоровъ, рефлексомъ ж—именно з тамъ, гдѣ не предшествуетъ палатальный согласный *л', р', н', ѣ', б', в', м'*, а въ противномъ случаѣ—рефлексомъ ѡ, т. е. е. Извѣстно, что этого правила до сихъ поръ ни одинъ изъ болгарскихъ говоровъ строго не придерживается, хотя разница между з (=ж) и е (=среднеб. ѡ) во многихъ говорахъ еще существуетъ (см. у меня *Das Ostbulgarische*, напр. 132, 128 и др.). Въ нарѣчій деревни Банско (въ Разлогѣ), дѣйствительно, находимъ чистое окончаніе -е вм. среднеболг. -ѡ въ той же формѣ, напр. *моле, горе, гоне*, но по аналогіи то же самое окончаніе -е замѣнило въ этомъ нарѣчій и среднеб. ж, такъ что говорятъ и *плете* (1 sg.).

Въ виду сказаннаго очень замѣчателенъ говоръ упомянутой деревни Ракитово (сосѣдней съ деревнею Костандово), потому что въ немъ лучше всѣхъ сохранилась среднеболгарская замѣна ж черезъ ѡ въ окончаніи настоящ. времени 1 л. ед. ч. Въ говорѣ Костандова глаголы въ 1 л. ед. ч. наст. вр. оканчиваются на *о* или *о* (безъ ударенія), напр. *неко́, плето́, бѣжо́, ѡдр'о́, вѡрв'о́, зѡкол'о́* и пр. И въ говорѣ д. Ракитово то же самое окончаніе, за исключеніемъ тѣхъ случаевъ, гдѣ предшествуетъ согласный *л', р', н'*; въ послѣднемъ случаѣ вм. оконч. *о* является *е*, напр. *мѡго́, нѡс'о́*, но: *мѡле́, отѡдре́, ѡне́*. Это *е*, несомнѣнно, прямой рефлексъ среднеболгарскаго ѡ=ж. Замѣчательно еще, что въ 3 pl. уже слышится полутемное е, т. е. *ѣ́: юн'ет, мол'ет*.

Проф. Л. Милетичъ.

Придъ (агырлыкъ) — болгарская кладка.

С. С. Бобчевъ.

Придъ—болгарская кладка—одинъ изъ самыхъ распространенныхъ обычаевъ въ Болгаріи. Это вовсе не провинціализмъ, бытовой или юридическій. Во всѣхъ отвѣтахъ, которые получены мною по вопросамъ моей спеціальной программы объ изученіи болгарскаго юридическаго быта¹⁾, говорится о существованіи прида въ той или иной формѣ.

«Придъ» живетъ и на гремящихъ берегахъ Вардара и въ живописной Розовой долинѣ, подъ Шипкинскимъ Балканомъ и въ грозныхъ ущельяхъ Родопъ, и въ богатыхъ поляхъ Пловдива, Софіи, Старой-Загоры и Рушчука. Вездѣ—въ деревняхъ, селахъ, городахъ—онъ живъ, если не въ чистой своей формѣ, то, по меньшей мѣрѣ, въ фазѣ вымирающихъ символовъ и обрядностей во время свадьбы.

Но, прежде всего, познакомимся съ тѣмъ, что такое «придъ». Въ жизни, а именно въ предбрачныхъ и брачныхъ отношеніяхъ, придъ не только проявляетъ свою живучесть, но игралъ и, по мѣстамъ, играетъ и до сихъ поръ довольно важную роль. «Годежу» (помолвкѣ) и «свадьбѣ» безъ «даровъ» («безъ тѣнки дари») не бывать; бѣднѣйшіе парень и дѣвушка должны приготовить подарки, насколько позволяетъ ихъ состояніе, и обмѣняться ими. Если мы остановимся на описаніи обычаевъ и обрядовъ около и во время болгарской свадьбы, то увидимъ, что центральный пунктъ всего—подарки и пирушки²⁾. Несмотря на это, народъ говоритъ: «свадба безъ даръ не се връща».

Если, однако, вѣрно, что «свадьба безъ дара не возвращается», тѣмъ болѣе вѣрно, что свадьба безъ прида отмѣняется, помолвка считается уничтоженной. Свадьба во многихъ мѣстахъ не можетъ состояться, если не

---

1) С. С. Бобчевъ, —За събирането и изучаването на българскитѣ юридически обичаи. Пловдивъ, 1883 г.

2) Ср. Сборники памятниковъ народнаго творчества Чолакова, бр. Миладиновыхъ, Шапкарева, Илиева, Министерства Народнаго Просвѣщенія, мой «Сборникъ на бълг. юридич. обичаи», т. I, стр. 179—187.

будетъ договорена, и, обыкновенно, если не будетъ уплачена известная сумма денегъ отцу невесты со стороны парня или его родителей-представителей.

Обычай этой платы денегъ носить не одинаковое названіе, но содержаніе его всеобщее и одинаково. Въ Западной Болгаріи, гдѣ лексическое богатство староболгарскаго языка сохраняется очень упорно, обычай называется «придъ», что означаетъ прибавленіе. Въ Южной Болгаріи эта сумма денегъ названа турецкимъ словомъ *агырлыкъ*, *аарлыкъ*, *агырлыкъ* (особенно въ Хасковскомъ и Пловдивскомъ округахъ и въ селахъ Родопъ)¹⁾; въ «павликенскихъ» (болгаро-католическихъ) селахъ употребляется другое турецкое названіе—баба-хакъ, т. е. отцовское право. Впрочемъ баба-хакъ слышится и въ другихъ краяхъ Болгаріи—Сѣверной и Южной,—гдѣ сожителство съ турками не оставило безъ известнаго вліянія народную терминологию²⁾. Въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ Македоніи это—*стичанина*³⁾. Въ Демиръ-Хисарскомъ округѣ (Македонія) говорятъ, что необходимо заранѣе «да ствати дъска», т. е. договориться о томъ, что родители невесты въ правѣ получить, какъ выкупъ ея, невесты⁴⁾. Въ Панагюрище—это «бащина правдина»⁵⁾. Говорятъ также—«спапъ» и «обуща»⁶⁾.

При помолвкѣ первое и самое важное, о чемъ должны договориться, относится къ тому: сколько парень или его родители должны дать отцу невесты. Было время, когда придъ былъ весьма большихъ размѣровъ; парню было даже нелегко найти средства для уплаты прида. Въ настоящемъ ко-

1) Нѣкоторые изслѣдователи юридическаго быта дѣлаютъ смѣшеніе въ употребленіи слова *агырлыкъ* (произносится — агырылыкъ) съ турецкими же словами *аалыкъ*, *азалыкъ*, *алыкъ* и *лымъкъ*. Тутъ большая ошибка. Если агырылыкъ, *придъ*, *баба-хакъ*,—цѣна, такъ сказать, невесты, или «отцовскаго права», второе — самый обыкновенный даръ, подарокъ, обыкновенно состоящій въ платкѣ — по турецки *алыкъ*, *лымъкъ*. Это смѣшеніе встрѣчается и у Богшича (Zbornik, стр. 255—256), гдѣ два раза встрѣчается слово «агырылыкъ»: разъ оно приносится новобрачными на другой день послѣ свадьбы и дается невестинимъ родителямъ, другой разъ — въ первый годъ свадьбы, въ день Ивана Купалы, «деверъ» (шаферъ) ведетъ невесту на замерашую воду, дабы она выкупалась, послѣ чего она даетъ ему «агырылыкъ». Богшичъ толкуетъ, что это дѣлается якобы по подобію дара (*agirlık*), который папа давалъ, когда женился на султанкѣ (Замѣтка Богшича подъ чертой, стр. 256). Но это очевидная ошибка. И, вѣроятно, при переписываніи слово аглыкъ (*aglik*) или агалыкъ (*agalik*) сдѣлалось *agirlık*омъ. Мы тѣмъ болѣе готовы утверждать это въ виду того обстоятельства, что покойный учитель Стефанъ Захаріевъ, авторъ известнаго важнаго труда «Статистическое описаніе Т. Пазарджикской каази», давшій эти свѣдѣнія Богшичу изъ Т. Пазарджика, не могъ сдѣлать такой грубой ошибки, зная порядочно турецкій языкъ.

2) С. С. Бобчевъ, — Сборникъ и пр., т. I, стр. 179—183.

3) Братія Миладинови, Български народни пѣсни. Загребъ.

4) Довернуа толкуетъ это слово такъ: *Вмичанина*, т. е. вѣно, что дается женихомъ, придъ обрядомъ вѣчанія, отцу невесты; цѣна невесты.

5) Сборникъ за нар. умотв. IV, 86.

6) Чолаковъ, — Сборникъ и пр. 22.

6) Сборникъ Минист. и пр. за нар. умотв. II, 2 ч. и. 7. 219 стр. Ср. С. С. Бобчевъ, — Сборникъ на български юрид. обичаи, т. I, 179.

роткомъ сообщенія я намѣренъ изложить нѣкоторые данныя о болгарскомъ придѣ, объ его сущности, характерныхъ чертахъ, о происхожденіи и развитіи его, а также и о послѣдней фазѣ его жизни.

I.

Прежде всего приведемъ нѣкоторые изъ собранныхъ мною данныхъ о томъ, когда и какъ въ Болгаріи договаривается и платится «придѣ».

Вотъ что сообщилъ мнѣ уроженецъ Тырна, адвокатъ и народный представитель Петръ Вазаровъ о Трынскомъ краѣ¹⁾.

«Придѣ—продажная цѣна невѣсты, которой ея родители располагаютъ свободно (съ небольшими исключеніями), какъ вещь, «товаромъ-скотомъ». Не очень давно въ Трынскомъ округѣ не могло быть свадьбы безъ прида, какъ самой обыкновенной купли-продажи безъ «крычмы» (магарыча).

«Родители парня, особенно отецъ, разъ ему понравилась невѣста, устраиваютъ встрѣчу съ отцомъ или матерью ея. При первыхъ еще переговорахъ рѣчь заходитъ о *придѣ*. Если дѣло не пойдетъ на ладъ, то переговоры откладываютъ до другого раза, «кага му дойде врѣмето». А самое удобное время, это *омедѣ* (смотрины), когда есть и другіе люди—посредники, называемые *навалджии*²⁾. Тогда, случается, спросятъ и самое невѣсту, которая на вопросъ отца: «Нравится ли тебѣ парень, котораго я тебѣ выбралъ?» отвѣчаетъ: Е, па я знамъ ли, како ти речешъ. . . . *гледай ти за тебе*, тате, я съмъ си читаво кандисало», т. е. «Ну, такъ почему знать мнѣ, какъ ты скажешь. . . . *ты смотри про себя*, батюшка, я вполне согласна». — «Ты смотри про себя» значитъ: обрати ты вниманіе на свой придѣ.

«Тогда посланецъ парня—отецъ, хозяинъ «задруги» (большой семьи), или другой изъ его близкихъ—спрашиваетъ отца невѣсты:

— Прио (собственное имя), сколько. . . . хочешъ прида отъ парня, моего Тошу³⁾?... Знаешъ, онъ хорошъ, смирный, умѣетъ денежку копить, «за све га бива» (на всѣ руки мастеръ): бросать камень, бороться—никто не можетъ стать противъ него; да и красавецъ онъ. . . . не хуже твоей Божурки⁴⁾».

1) Трынскій край — одинъ изъ тѣхъ, который составляетъ часть *шоплука*, гдѣ болгарскій бытъ и языкъ сохранились въ довольно большой чистотѣ. Трынскій край — называется *Знеполе*.

2) Слово *навалджии* характерно тѣмъ, что оно болгарскаго происхожденія съ турецкимъ окончаніемъ. *Навалджия* отъ *навалля*, т. е. наступаю, а въ фигуративномъ смыслѣ — убѣждаю, ускоряю. Въ Зап. Болгаріи свадьбы безъ «навалджіевъ» не бываетъ; зато противъ навалджіевъ всегда найдутся и «кудачени»; кудахъ имѣетъ задачу, противоположную «навалджію»; онъ *кудитъ*, т. е. укоряетъ, портитъ дѣло.

3) Названіе парня; уменьшительное отъ Тодоръ.

4) Названіе невѣсты; уменьшительное отъ «Божура». «Божуръ» — это красный цвѣтокъ — растенія *Peonia officinalis*, — пюнь, Марьянъ корень.

Присутствующіе начинаютъ убѣждать отца невѣсты, что это, молъ, на самомъ дѣлѣ такъ и есть: «Ей Богу, все это совершенная правда. . . . Парень не стоитъ больше двухъ паръ. . . . Видно, что дѣло должно быть. Только давайте *«по скоро да прескинемо прида»* (скорѣе опредѣлить придъ), «покончить съ торгомъ» и «переломить ноги у черта, которой такъ сильно препятствуетъ».

— Ну, такъ и я вовсе не много запрашиваю: 500 піастровъ, для меня кожухъ (шуба), для бабы—кожухче (маленькая шуба), снохамъ и дѣтямъ въ домѣ—башмаки.

— О, о, о, . . . такъ ты запрашиваешь и молоко матери твоей; да поменьше, поменьше. Какъ оно *«редно, да не е освенъ сѣтъ»* (порядочно, не будь вѣтъ принятаго всѣми). Твой сосѣдъ получилъ только 200 піастровъ, а мы тебѣ даемъ, ну, 300, такъ какъ знаемъ, что твоя Божурка ничего себѣ, стоитъ своихъ денегъ.

— Хорошо! такъ давайте хоть 400 піастровъ.

— Нѣтъ, нельзя такъ, круглымъ числомъ не хорошо; грошомъ больше, грошомъ меньше¹⁾.

— *Хайде, хайде, честито да е!* . . . 350 грошей; это ужъ справедливо.

— *Честито, честито!* 350! 350! Хаирлія нека е (т. е. счастливо, счастливо! 350, 350! Будь благополучнымъ).

— *Хаирлія, хаирлія*²⁾! 350, 350! Гдѣ ты, Божурка, поди цѣловать руки.

«И Божурка приходитъ, цѣлуетъ руки всѣмъ; гости и домашніежимаютъ другъ другу руки, и начинается разговоръ о томъ, когда будетъ уплаченъ придъ. Обыкновенно его даютъ въ день «помолвки» (тѣкмежъ, годежъ, главежъ), или въ день свадьбы. Только въ чрезвычайныхъ случаяхъ, «когда родители невѣсты и парня имѣютъ другъ къ другу большое довѣріе», возможно отложить уплату «прида» на 1—2 недѣли послѣ свадьбы, и тогда «придъ» приносится съ большей церемоніей.

«Придъ» дается деньгами, вещами, разными подарками, назначенными для отца и матери невѣсты, снохъ, дѣтей и пр. Старшимъ даютъ «кожухи» (шубы), младшимъ обувь, платки или иные мелкіе предметы, невѣстѣ же обязательно — «верхнюю одежду», или какую-либо старую желтицу: пендара, махмудія и пр.³⁾.

1) Грошъ — старинная монета, названіе которой принято турками для обозначенія 40 паръ. Грошъ или піастръ стоитъ приблизительно 20 сантимовъ, около семи копеекъ.

2) Слово *хаирлія* (турецкое) означаетъ благополучный, отъ хаиръ—благополучіе. *Да е хаирлія* употребляется весьма часто во всѣхъ благопожеланіяхъ и напутствованіяхъ.

3) Первый даръ невѣстѣ долженъ быть «желтицей» (червонецъ). Только весьма бѣдные могутъ замѣнить его серебряной монетой, опять-таки стариннаго типа и происхожденія.

«Всѣ стараются возможно скорѣе и легче покончить съ договоромъ «прида», такъ какъ, если парень и невѣста другъ друга полюбили, имъ извѣстенъ способъ «ускорить дѣло» и безъ прида: невѣста можетъ бѣжать къ парню; а бываетъ и такъ, что парень насильственно можетъ похитить ее, «какъ волкъ овцу».

«Рѣдко случается разстроить «дѣло» вслѣдствіе неуплаты прида; но все-таки это бываетъ. Всѣ озабочены тѣмъ, чтобы какъ нибудь удовлетворить требованіямъ обычая.

«Нынѣ «придѣ» начинаетъ исчезать. Причина тому: бѣдность родителей парня, добровольное бѣгство невѣсты, насильственная кража и умыканіе. Въ 1898 г. Софійская митрополія отправила окружное посланіе противъ «прида», «торга» и «продажи невѣсты», однако оно, это посланіе, не могло воздѣйствовать для прекращенія обычая. Ни одинъ священникъ, знающій о придѣ, не посмѣлъ возстать противъ него¹⁾.

«У насъ нѣсколько пословицъ, въ которыхъ вполнѣ выражены правила продажи невѣсты и прида: «Убава мома, како убава стока, сама се продава.—Кой се жени, онъ си къесу гледа.—Чедо се бадеява не дава.—Споредъ девойкѣу и придѣ»²⁾.

Радню Адырски, видный старикъ-селянинъ изъ Брѣзова, въ Пловдивскомъ Округѣ, 27 лѣтъ, мнѣ разсказалъ о придѣ слѣдующее: «Безъ «агырлыкъ» и безъ большого агырлыка въ турецкое время никто не выдавалъ свою дочь. Пусть заботится объ этомъ самъ женихъ. Отцы невѣсты запрашивали и до 1000 грошей. А въ то время 1000 грошей были значительный капиталъ не только для бѣдныхъ, но и для каждаго. О размѣрѣ прида говорили во время помолвки. Прежде всего придѣ, и потомъ ужъ другое. Если парень почему либо не согласится или же онъ бѣденъ и не можетъ дать, сколько захочетъ отецъ невѣсты, помолвка не состоится. «Моя дѣвушка не для тебя», скажетъ отецъ парню, и послѣдній уходитъ. Приходитъ другой «мющерѣя» (кліентъ, охотникъ, покупатель), даетъ извѣстную сумму прида и беретъ невѣсту. Если у невѣсты нѣтъ отца, придѣ все же дается. Если отецъ умеръ, отцовское право не умерло. Получаетъ придѣ представитель дома, старшій въ домѣ; получаетъ его мать, въ ея отсутствіи — дядя, старшій братъ, словомъ — представитель дома или семьи».

Тодорица Гочева (50—55 лѣтъ) изъ с. Калековецъ (близъ Пловдива) отвѣтила мнѣ: «Какъ не быть агырлыку! есть онъ у насъ, во всѣхъ нашихъ деревняхъ и селахъ. Существовалъ когда-то, есть и теперь. Вѣдь я тоже

1) Свѣдѣнія эти даны въ 1899 г.

2) Въ переводѣ: Хорошая дѣвушка, какъ хорошій товаръ, сама продаетъ себя. — Кто женится, смотритъ на свой кошелекъ. — Дочь не дается даромъ. — По дѣвушкѣ и «придѣ».

женила парня три года тому назадъ. Мы бѣдны, понадобилось продать не много пшеницы, не много кукурузы, собрали сто-двѣсти грошей и *выкупились*. Слава богу, отецъ невѣсты, хотя тоже бѣдный, оказался разумнымъ человекомъ и не запросилъ много. Въ старину запрашивали по 1000 и больше грошей. Не дать, нѣтъ и невѣсты; хорошо — не хорошо, такъ было; и много бѣдняковъ разорялись на этомъ агырлыкѣ; возьмутъ у какого либо торговца деньги съ «фанзомъ» (проценты) по 25—50%, не могутъ ихъ заплатить своевременно — и вотъ молодая супружеская пара пошла по турецкимъ «чишликамъ» (хуторамъ) закабаляться. Но нечего было дѣлать: такъ пошло отъ дѣдовъ и отцовъ.

По словамъ Лачо Каранфилова изъ с. Маркова, близъ Пловдива, у подошвы Среднихъ Родопъ агырлыкъ продолжаетъ существовать въ весьма малыхъ размѣрахъ и переживаніяхъ — въ дареніяхъ обуви и шубы для семьи невѣсты. Турки этого края называютъ агырлыкъ — словомъ *баба-хаки*, т. е. отцовскимъ правомъ. Во время помолвки только ведутъ переговоры объ агырлыкѣ, а рѣшаютъ его размѣръ въ специально для этого назначенный день, когда собираются у невѣсты *на отсыкъ*. Тогда договариваются о днѣ свадьбы и о количествѣ башмаковъ, которые парень принесетъ въ домъ невѣсты. Торгъ объ «обуви» бываетъ послѣ угощенія. Отецъ невѣсты скажетъ: «Я хочу 40—50 паръ башмаковъ». Послѣ же соглашенія объ обуви отецъ невѣсты спроситъ: «Ами агырлыкъ?» Этотъ обычай обыкновенно сохраняется въ с. Шайтанкюй. Самъ Лачо далъ для своей первой супруги только одинъ червонецъ, для второй же — лишь — обувь. «Но, говорилъ онъ, агырлыкъ сохраняется въ польскихъ краяхъ. Тамъ онъ *законъ*¹⁾».

«Весьма распространенъ агырлыкъ у цыганъ. Они запрашиваютъ по 3000—4000 грошей (піастровъ). Цыганъ — отецъ невѣсты говоритъ парню: «Я тебѣ даю, Халъо, невѣсту — вмѣстѣ съ парой воловъ, съ плугомъ и принадлежностями и съ житницей. Что же ты еще думаешь и не даешь настоящей цѣны?» Цыгану-парню нечего дѣлать. Онъ выбивается изъ силъ, продаетъ, что у него есть, и платитъ, лишь бы получить цыганку-невѣсту, которая въ самомъ дѣлѣ приноситъ ему «въ своемъ мѣшкѣ» не только пару воловъ съ плугомъ, но и настоящій «чишликъ» (хуторъ — ферму).

Замѣчательно, что агырлыкъ или баба-хаки сохранился у помаковъ — болгарскихъ мусульманъ. Обыкновенно въ этихъ мѣстностяхъ

1) Здѣсь слово «законъ» народъ употребляетъ въ смыслѣ обычая. Какъ у сербовъ, такъ и у болгаръ, слово «законъ» имѣетъ тройкій смыслъ: 1) обычай, *consuetudo, coutume*; 2) вѣры, *religio* и 3) закона, *lex*. Объ этомъ см. мою статью: «Обычай и законъ» въ «Лѣтописи на Бѣлг. Книжовно Дружество» за 1903 г. Ср. Вук Караџић, — Рјечник, слово «законъ»; Ө. Зигель, — Законникъ Стефана Душана, Спб. 1872, стр. 115.

агырлыкъ переродился въ обувь, одежду, главнымъ же образомъ въ «кожу» (шубы).

Въ моемъ «Сборникѣ на бълг. юр. обичаи» напечатаны данныя объ агырлыкѣ изъ Сѣверной Болгаріи (Елена, Лѣсковецъ, Рушукскій Округъ), изъ Южной Болгаріи (Казанлыкъ, Копривщица, Стара-Загора, Хасково) и изъ Македоніи (Струга, Скопье, Ахы-Челеби и пр.)¹⁾.

По этимъ даннымъ агырлыкъ существуетъ во всѣхъ названныхъ мѣстностяхъ. Въ Ахы-Челеби²⁾ агырлыкъ—это «пары за снагъ», т. е. деньги на одежду, отъ 20 до 500 піастровъ. Это какъ бы вознагражденіе отцу неvěсты за расходы по приготовленію одежды неvěсты³⁾. Въ Стругѣ⁴⁾ парень даетъ отцу неvěсты 10 піастровъ, а этотъ ему возвращаетъ одинъ піастръ, «хавръ-парасж»—турецкій терминъ, означающій «деньги на счастье». Во всѣхъ селахъ Стругскаго уѣзда парень даетъ еще 200—300 піастровъ *баба-хакж* (отцовское право). Въ Скопскихъ (Ускюбскихъ) селахъ во время «яблоки» («на ябадка»), день формальной помолвки, договариваются, сколько піастровъ отецъ парня даетъ неvěстинымъ родителямъ, сколько паръ «обуви» (башмаковъ) ея братьямъ, кромѣ того по «кожуху»—отцу и матери ея. Агырлыкъ по общему правилу дается за 10—15 дней до свадьбы, между тѣмъ какъ дары приносятся, когда родственники парня придутъ за неvěстой⁵⁾.

Въ Хасковскихъ селахъ, напр. въ Добричѣ, даютъ *баба-хакж* отъ 300 до 800 піастровъ. Независимо отъ этого, обмѣниваются подарками, и парень обязанъ дать братьямъ неvěсты «ботуши» (сапоги), сестрамъ—«обуща» (башмаки), остальнымъ родственникамъ—маленькіе подарки.

Въ Демиръ-Хисарскихъ селахъ (Македонія), въ четвергъ до свадьбы, происходитъ «сѣчене на дѣската», т. е. договариваются о томъ, что долженъ заплатить парень за дѣвушку. Во время торга отецъ дѣвушки говоритъ: «Ну, такъ, ставте, вѣдь знаете старый обичай». Отецъ парня поставитъ: а) 50 піастровъ *баба-хакж*—за то, что вырастили дѣвушку, б) 30 піастровъ за сундукъ, т. е. выкупъ неvěсти-

1) См. С. С. Бобчевъ, — Сборникъ на българскитѣ юридически обичаи, ч. I, отд. 1. Семейно право. Пловдивъ, 1897 г., стр. 302. — Второй томъ этого «Сборника», содержащій «Вещи; — Наслѣдованіе; Обязательства» вышелъ въ Софіи въ 1902 г., стр. 320.

2) Ахы-Челеби — это край южнаго склона Среднихъ Родопъ, въ бассейнѣ р. Арды, гдѣ живутъ болгары неотуреченные и ахряне—болгары отуреченные. Обичаи у тѣхъ и другихъ — общіе, съ незначительными исключеніями.

3) С. С. Бобчевъ, — Сборникъ на бълг. юр. обичаи, ч. I, стр.

4) Струга — въ Македоніи, на сѣв. берегу Охридскаго озера; весьма красивый городъ. Ея обитатели говорятъ: «Као Струга нема друга», т. е. «какъ городъ Струга, нѣтъ другого».

5) К. А. Шапкаревъ, — Сборникъ за народни умотворения, III, 50—59. Ср. мой «Сборникъ», I, стр. 181.

наго приданаго, в) 10 піастровъ, если отецъ парня не привезъ жаренаго овна для угощенія¹⁾.

Въ *Хисаръ* (Карловскій уѣздъ) агырлыкъ—до 300—400 піастровъ. Здѣсь принято, что отецъ невѣсты на эти деньги покупаетъ «обувь» для своей родни²⁾. Въ Панагюрище и окрестныхъ селахъ «бащинска правдиня» договаривается во время «запива», когда отецъ дѣвушки запрашиваетъ 300—500 піастровъ, кромѣ того для помолвки.

Половина договореннаго агырлыка вносится, немного спустя, вмѣстѣ съ привозомъ обѣщанныхъ для помолвки предметовъ. Другая половина платится на другой день послѣ свадьбы, въ понедѣльникъ, если невѣста окажется дѣвственницей³⁾.

Въ Хаджи-Елесскомъ уѣздѣ въ агырлыкъ взимается до 800 піастровъ. Если агырлыкъ не будетъ уплаченъ заранее, то, когда пойдутъ за невѣстой, ее не пускаютъ, пока не уплатятъ все, что слѣдуетъ и что условлено⁴⁾.

Въ Казанлыкѣ даютъ *баба-хакы* въ размѣрѣ, зависящемъ отъ состоянія парня или его родителей. Обычай имѣетъ цѣлью помочь отцу невѣсты докончить приготовленіе «ченза» (приданаго) своей дочери. Въ Старой-Загорѣ отцу невѣсты приносили *заранѣе обувь и овна*. Кромѣ того, давали *баба-хакы*: богатые—до 1000 піастровъ, средніе—до 800, болѣе бѣдные—до 500—600. Эти деньги должно было перечестъ *на доскѣ* и только послѣ этого соглашались «отступить» невѣсту⁵⁾.

Въ нѣкоторыхъ селахъ Тырнова, Елены, Рущука даютъ тоже *баба-хакъ*, но обыкновенно въ формѣ подарковъ. Въ Лѣсковцѣ названіе это не употребляется, а говорятъ «деньги на обувь» (обуца)⁶⁾.

Въ Радомирскихъ селахъ, спустя нѣсколько дней послѣ помолвки, отецъ парня съ нѣкоторыми изъ своихъ близкихъ отправляется къ отцу невѣсты для «уговора» или для «прѣдаване». Оно состоитъ въ слѣдующемъ: отецъ парня обязуется по мѣстному обычаю заплатить отъ 100 до 1000 піастровъ, смотря по тому 1) каково его состояніе и 2) каково приданое, которое невѣста принесетъ парню. Поэтому и отецъ невѣсты долженъ сказать,

1) Сборникъ болг. минист. нар. просв., IV, 35.

2) С. С. Бобчевъ, — Материалы за българското обичайно право. Наука, 1883, I стр. 36.

3) Этотъ обычай описанъ такъ только у Чолакова. Я не могъ его провѣрить. На мои запросы никто не подтвердилъ сообщеннаго Чолаковымъ (См. Сборникъ, 22). Во всякомъ случаѣ, этотъ двукратный вносъ «агырлыка» напоминаетъ китайскую «куплю невѣсты», гдѣ во время сговора платится половина суммы, другая — въ день свадьбы (Letourneau, L'évolution du mariage, 145).

4) Сборникъ мин. за нар. ум., II, 46.

5) Свидѣнія доставлены мнѣ старымъ народнымъ учителемъ Г. П. Русескимъ.

6) С. С. Бобчевъ, — Сборникъ, стр. 180, 186, 182.

сколько и какіе предметы, одежды, башмаки онъ намѣренъ дать дочери и родственникамъ парня¹⁾.

Вообще придъ жизненнѣе всего проявляется и проявляется въ Западной Болгаріи, т. е. въ уѣздахъ Видинскомъ, Ломскомъ, Бѣлоградчикскомъ, Кулскомъ, Царибродскомъ, Вратченскомъ, Трынскомъ и Софійскомъ. Въ этихъ мѣстностяхъ во время «огледа» (смотрины) творится именно настоящій торгъ. Переговоры открываетъ отецъ парня.

— Ну, свать! мы видѣли, говорятъ онъ, «юницу» (телицу); она намъ понравилась: теперь очередь за тобой; что захочешь за нее, посмотришь.

— Что дашь, не увидишь, отвѣчаетъ отецъ дѣвушки. Скажи, что ты даешь.

Тогда отецъ парня вынимаетъ свою «кесію» (кошелекъ) и начинаетъ ставить по одной монетѣ, а отецъ дѣвушки говоритъ постоянно: «еще, свате, еще». Это «еще» продолжается до тѣхъ поръ, пока и присутствующіе вмѣшаются и скажутъ: «Ну, будетъ же; достаточно! Больше — отъ Бога».

— Это вовсе немного, объясняетъ отецъ дѣвушки; вѣдь, вѣдь моя юница словно левъ.

Этотъ выкупъ доходитъ отъ 100—500 піастровъ. Если гдѣ-либо не даютъ денегъ, то тамъ торгуются о «дарахъ»: сколько мужской и женской обуви, сколько кожуховъ (шубъ), сколько съѣстныхъ припасовъ долженъ привезти отецъ парня, когда придетъ за молодою, и т. д.

По словамъ Д. Маринова, собиравшаго данныя о народномъ бытѣ въ западномъ краѣ Болгаріи²⁾, «этотъ торгъ вовсе не переговоры между родственниками и будущими близкими; это скорѣе тотъ торгъ, тотъ цыганскій споръ, который встрѣчается развѣ только по базарамъ, гдѣ продаютъ коней, воловъ или буйволовъ».

Народныя пѣсни болгаръ также содержатъ нѣкоторые слѣды этого прида. Мы приведемъ здѣсь одну, касающуюся Маріи, внучки Марка Краевича, которую Мурадъ-бедже просилъ въ жены. Она не знала, что ему отвѣтить, и вотъ обращается къ своему дядѣ Краевичу Марку и объясняетъ ему:

Ево иматъ три години дена
Ка ме просить, бедже, Мурадъ бедже,
Той ме просить, та я го не зе'амъ

Но, наконецъ, онъ сталъ очень и очень много настаивать и еще требовалъ, чтобы она сдѣлалась турчанкой.

1) Свящ. Либеновъ, — Сборникъ Нар. Умотворенія. Софія. 1896. Стр. 75—76.

2) Д. Мариновъ, — Жива старина. III. Стр. 62—64.

Говореше Марко Кралевике:

«А е гди киръ бѣла Марио!

А Марио, моя мила мнуко,

Аль то'а тебе брига нашла?

Посакай му *сжжа стичанина*,

Вѣчаннина на три бѣли градо'и,

Посакай му три руди планинье,

Три планинье со сѣ руди овци,

Съ руди овци, со млади овчари»¹⁾.

II.

Насколько мнѣ удалось сдѣлать нѣкоторыя сравнительныя изслѣдованія въ области народныхъ обычаевъ южныхъ и другихъ славянъ по отношенію къ «приду», я позволяю себѣ думать, что агырлыкъ, т.-е. плата за невѣсту ея отцу какого-либо вознагражденія въ такой рѣзкой и весьма распространенной формѣ едва ли существуетъ въ другой славянской странѣ. Слѣды обычая, подобнаго агырлыку, существуютъ у многихъ народовъ, и славянскихъ и не славянскихъ, арійскихъ и не арійскихъ; но только у болѣе первобытныхъ племенъ эта видоизмѣненная форма старинной купли невѣсты сохранилась въ такой рѣзкой формѣ.

Я не стану заниматься здѣсь подробнымъ изложеніемъ данныхъ объ «агырлыкѣ» у другихъ народовъ. Для цѣли моего сообщенія достаточно только замѣтить, во-первыхъ, что *придъ* не можетъ считаться исключительно болгарскимъ или славянскимъ обычаемъ, во вторыхъ, что онъ сравнительно больше сохранился среди болгаръ, да главнымъ образомъ потому, что во многихъ мѣстностяхъ народный бытъ менѣе всего затронутъ внѣшними культурными или иными вліяніями.

Болгарскій *придъ* имѣетъ свое подобіе въ сербскомъ такъ названномъ «братскомъ» и «дѣвичьемъ дарѣ», или «ябукѣ»²⁾, въ украинской и вообще русской кладкѣ, въ «калымѣ» и «ярадѣ», у нѣкоторыхъ русскихъ инородцевъ, главнымъ образомъ татаръ³⁾. Этотъ обычай не далекъ даже отъ ирландскаго *loglomanais* и средневѣковаго *maritagium*'а⁴⁾. Придъ однако живетъ и проявляетъ свое существованіе какъ-то выпуклѣе, рѣзче и напоминаетъ

1) Бр. Миладинови, — Пѣсни. № 123. — Выше объяснено, что въ Македоніи *стичанина*, и до сихъ поръ, — деньги, которые парень даетъ для выкупа невѣсты.

2) Д-ръ Смилянић, Глас српскомъ ак. № 40, стр. 234.

3) М. М. Ковалевскій, Первобытное право, выпускъ II. Семья. М. 1886. См. на стр. 123 и слѣд. II. 100; Терещенко, Бытъ русскаго народа, II, стр. 170; Ф. К. Волковъ, Свадебскіи обряды (въ Сборникъ на Минист. на Народн. Просвѣщеніе за нар. ум. III, 146).

4) М. М. Ковалевскій, О. с. II, 41 и 128.

ясиѣ плату за невѣсту, по мѣстамъ же это настоящая плата, выкупъ родителями парня невѣсты у ея отца.

Какъ ни близки и сосѣди Болгарія и Сербія, особенно, какъ ни близки тѣ округа, которые пограничны между собою, однако сербскіе изслѣдователи еще не дали намъ данныхъ, дабы судить, что названіе *придъ*, или «бащина правдина» существуетъ среди сербовъ. Тѣмъ не менѣе, по моимъ личнымъ изслѣдованіямъ въ Пиротскомъ округѣ и Зайчарскомъ уѣздѣ, слово *придъ* извѣстно. Въ студіи д-ра Смиляничъ «Отмице» и пр.¹⁾ помѣщены довольно обстоятельныя данныя о томъ, что въ Сербіи съ давнихъ временъ извѣстно существованіе платы денегъ со стороны парня невѣстѣ. Въ Сербіи эта плата носитъ разныя названія. Таковы: *брѣтинско*, *братски дар*, *девојачки дар*, *капар*, *јабука*, *аманет*, *обележје*. Но, какъ сообщаетъ и самъ Смиляничъ, «ябука, обележје, въ юго-западной Сербіи — *обилежје* или *капар*, — это деньги, которыя парень и его отецъ даютъ невѣстѣ, когда она даетъ слово, что пойдетъ за парня». Съ этого момента дѣвушка отмѣчена, или «капаросана»²⁾.

Однако это еще не настоящій «придъ», къ которому скорѣе приближается *брѣтинско*, обычай, согласно которому отцу невѣсты дается сумма денегъ «для дома» (у кућу) и нѣкоторыя вещи для его родственниковъ³⁾. Этотъ обычай особенно распространенъ въ Шумадиі. Вокругъ да около «братскаго дара» или «новаца у куку» водятся почти такіе же переговоры, какъ объ агырлыкѣ. Отецъ невѣсты старается по возможности больше сорвать, а отецъ парня — меньше дать. Въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ западной Сербіи «чизме» (сапоги) замѣстили деньги, а въ восточныхъ мѣстностяхъ эту роль сыграла «шуба»⁴⁾.

Въ Босніи и Герцеговинѣ для невѣсты даютъ 10—15 талеровъ. Объ этой суммѣ дѣлаютъ уговоръ до свадьбы. Тогъ же настоящій торгъ, который мы видѣли раньше. Во всякомъ случаѣ, до свадьбы отецъ парня долженъ дать какую-либо сумму въ видѣ задатка (*капаръ*). Въ противномъ случаѣ, у него отбираютъ напр. ружье, что считается очень обиднымъ, и поэтому отецъ парня самъ ищетъ и скорѣе находитъ возможность внести необходимый задатокъ⁵⁾.

Въ южной Далмаціи, недѣля до свадьбы, отцы парня и невѣсты идутъ на базаръ съ своими знакомыми. Отецъ парня служитъ водкой. Онъ первый беретъ «боцу» (сосудъ) съ водкой, на которой яблоко, а на немъ заткнуть

1) Д-г Смиљанић, Отмице (Глас Српској Кр. Ак. № 40).

2) Глас, № 40. 284.

3) Вл. Радоевић, въ ж. Караџић'а за мѣс. мартъ 1901. Стр. 60.

4) Д-ръ Смиљанић, Отмице, 286.

5) Л. Гругеѣ-Бјелокосић, Из народа и о народу.

червонецъ, названный *секинъ*; эту «боцу» онъ подаетъ отцу невесты, который беретъ червонецъ и кладетъ себѣ въ карманъ, а боцу даетъ старшему изъ присутствующихъ. Этотъ червонецъ отецъ невесты задерживаетъ для дома («у кукъу»). Этотъ обрядъ—давать «секинъ» на яблоко—вызывалъ возникновеніе особаго летучаго слова, поговорки: «продалъ дочь за секинъ»¹⁾.

Переходя къ восточнымъ славянамъ, можно указать на то, что «кладка», о которой даютъ намъ достаточно свѣдѣній Ефименко, Пахманъ и М. М. Ковалевскій, въ дѣйствительности подходитъ къ болгарскому приду. Пахманъ, въ своемъ трудѣ «Обычное гр. право въ Россіи», сообщаетъ, какъ сами крестьяне заявляли, что у нихъ принято, чтобы женихъ платилъ за невесту отцу ея деньги, кладку, что женихъ покупаетъ невесту, платя за нее выводъ²⁾. Кладка встрѣчается и въ Россіи довольно часто въ различныхъ, даже весьма отдаленныхъ, одна отъ другой, мѣстностяхъ. Для этого предбрачнаго взноса, идущаго со стороны жениха и передаваемого его отцомъ родителямъ невесты, существуютъ и довольно распространены многія другія названія кромѣ кладки, какъ-то: «вкладъ», «столовые деньги», «выводные деньги», «выводъ», «выговоръ», «выходъ», «рощенное»³⁾. И въ Россіи бываетъ такъ, что иногда кладка идетъ на справку невестѣ приданаго; иногда же кладка—это награда невестѣ⁴⁾. Пахманъ заключаетъ, что обычай давать кладку не только извѣстенъ на Руси, но и весьма распространенъ въ русскомъ крестьянскомъ быту⁵⁾. Относительно же юридическаго значенія кладки; тотъ же авторъ заключаетъ, что «это плата за самую невесту, какъ за работную силу, которой съ выходомъ дѣвушки замужъ лишается семья». Такимъ образомъ, и сопоставляя кладку съ калымомъ⁶⁾, можно смотрѣть на обычай давать кладку, какъ на продолжающую существовать въ народѣ древнюю форму заключенія брака посредствомъ покупки невесты. Пахманъ однако спѣшитъ оговориться, что съ «выраженіемъ плата за невесту», по

1) М. М. Ковалевскій (Первобытное право. II. 1901) передаетъ съ нѣкоторыми ошибками этотъ обычай. Онъ сообщаетъ, что яблоко кладется на стаканъ съ водкой (а это не на стаканъ, а на «боцу»), что на яблоко положена «мелкая монета»—секинъ, а секинъ или цехинъ—настоящій золотой червонецъ стоимостью въ 9 рубл. серебромъ. Кромѣ того, М. М. сообщаетъ, какъ будто этотъ обычай происходилъ въ Болгаріи, въ Рисан . . , а это настоящій сербскій обычай, происходящій въ южной Далмаціи. Рисан — городокъ въ южной Далмаціи.

2) Пахманъ, Обычное гр. право въ Россіи, стр. 61.

3) Это названіе употребляется, какъ свидѣтельствуемъ Пахманъ, въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ Олонедкой губерніи и означаетъ, что платится родителямъ невесты за то, что воспитали дочь, вырастили. Об. гр. право въ Россіи. 60.

4) Ibid. 61.

5) Ibid.

6) Въ мѣстностяхъ Россіи, гдѣ русское населеніе живетъ вмѣстѣ съ татарами, крестьяне заявили, что кладка есть тотъ же татарскій калымъ, т. е. плата за невесту. Ср. «Труды комиссіи по преобразованію волостныхъ судовъ» (1878—1874). V I. 48—49. 195—196.

крайней мѣрѣ, въ настоящее время, у самихъ крестьянъ едва ли соединяется представленіе о покупкѣ въ такомъ же смыслѣ, какъ это слово понимается къ куплѣ вещей; въ немъ сохранилось лишь стародавнее воззрѣніе безъ прежняго содержанія. Тенерь и размѣры кладки невелики, а дается она обыкновенно на свадебные расходы и наряды для невѣсты¹⁾. Наконецъ, Пахманъ заключаетъ, что «съ точки зрѣнія юридической, подъ кладкою слѣдуетъ разумѣть не плату за невѣсту, а дареніе, дѣлаемое со стороны жениха подъ условіемъ заключенія брака»²⁾. Размѣръ кладки различенъ съ трехъ до триста рублей³⁾. Обычай кладки, по Пахману, неизвѣстенъ, между прочимъ, въ Малороссіи, въ Харьковской губерніи. Въ Киевской и Екатеринославской губерніяхъ кладки замѣняются свадебными подарками, хотя и послѣдніе бывають предметомъ особаго соглашенія⁴⁾.

Я не стану входить въ подробныя изслѣдованія глубокой старины, дабы отыскивать происхожденіе прида и излагать исторію его эволюціи. Кажется, приведенныя данныя достаточны для того, чтобы заключить съ положительностью, что придъ не что иное, какъ продолженіе въ болѣе или менѣе смягченной формѣ древняго обычая покупать невѣсть. Купля же невѣсть въ глубокую старину была одной изъ самыхъ распространенныхъ формъ заключенія брака.

Объ всеобщей же распространенности прида въ Болгаріи едва ли можетъ быть сомнѣніе послѣ обстоятельнаго изложенія данныхъ, собранныхъ со всѣхъ мѣстностей. Также ясно и то, что агырлыкъ не очень далекъ отъ купли невѣсть.

Какъ извѣстно, существованіе этого способа заключенія брачнаго союза—купли невѣсты—идетъ рядомъ съ умычкой или хищеніемъ невѣсть; но во всякомъ случаѣ существуетъ много данныхъ, чтобы заключить о позднѣйшемъ по времени появленіи обычая купли невѣсть.

Умычка или хищеніе невѣсть обыкновенно приводила къ вооруженному столкновенію двухъ родовъ — парня и невѣсты. Происходили драки, происходили настоящія сраженія, кровопролитія, убійства. Это положеніе вещей не могло наконецъ не вызвать реакцію и пріостановленіе ея путемъ хотя бы помирненія двухъ сторонъ. А извѣстно, что въ старину, при каждомъ миреніи, наказанія замѣщались всевозможными «вирами», «вергелдами», штрафами и денежными уплатами за нанесенный вредъ. Первый денежный выкупъ со стороны парня, совершившаго хищеніе невѣсты, былъ ея же вергелдъ, который впоследствии сдѣлался платой за невѣсту.

1) Пахманъ, Об. русское право, 62.

2) Ibid.

3) Ibid. 64.

4) Ibid. 64. См. и замѣтка № 8.

Это объясненіе мнѣ кажется весьма правдоподобнымъ. Оно поддерживается такимъ знающимъ социологомъ, каковъ былъ покойный D-г Charles Letourneau¹⁾, такимъ юристомъ, каковъ Raul de la Grasserie²⁾, русскими профессорами Сергѣевичемъ³⁾ и М. М. Ковалевскимъ⁴⁾.

Въ болгарскихъ памятникахъ встрѣчается наказаніе въ видѣ виры за похищеніе неvěсты, специальное названіе которой «дѣвичій разбой». Постепенно дѣвичій разбой, кажется, сдѣлался добровольнымъ вознагражденіемъ или платой за неvěсту ея родителямъ со стороны парня или его отца.

Существованіе купли неvěсты у болгаръ и вообще у южныхъ славянъ доказывается цѣлымъ рядомъ данныхъ, переживаній и обломковъ, заключающихся въ богатомъ фольклорномъ сокровищѣ: въ пѣсняхъ, обрядахъ и обычаяхъ, совершаемыхъ особенно при свадьбѣ. Въ Болгаріи и до сихъ поръ говорятъ: «Бѣлка се купѣва, чѣдо не мѣже», «женѣ съ парѣ се купѣва» (въ Прилѣпскомъ округѣ⁵⁾). Есть пѣсенка: «Вали вали дѣждъ, да се роди ченѣца, да си купѣ женица». Впрочемъ, я не стану приводить цѣлый рядъ пѣсенъ, изъ которыхъ видно, что «невѣсты» покупались⁶⁾, что дѣвушка не можетъ дѣлать выбора: вѣдь она продана⁷⁾, что много разъ задатку даютъ за ней, какъ за какое-то животное⁸⁾. Самая помолвка въ Болгаріи носитъ наименованія: *юдѣжъ*, *маѣжъ*, *мѣна*, *мѣна*, *сговоръ*, — слова, означающія *торгъ*, *договоръ*, *условіе* и свидѣтельствующіе, что это—актъ, при которомъ дѣлаются такіе же переговоры, какъ при продажѣ животнаго: тутъ дается «равунъ» (задатокъ)⁸⁾, или «нишанъ», «аманетъ», состоящій въ нѣсколькихъ золотыхъ или—у самыхъ бѣдныхъ—серебряныхъ грошахъ.

«Агырлыкъ», какъ мы замѣтили, немногимъ отмѣнилъ старѣйшую форму заключенія брачнаго союза. Онъ только низвелъ одной ступенью, но не очень удалилъ заключеніе брака отъ его формы—купли-продажи.

III.

Изъ сравнительно-историческаго изученія болгарскихъ юридическихъ обычаевъ и, вообще, фольклорныхъ данныхъ можно придти къ заключенію,

1) D-г Ch. Letourneau, L'évol. du mariage, 127, 188.

2) Raul de la Grasserie, Des regimes matrimoniaux (Rev. gen. du droit 1903).

3) Сергѣевичъ, Лекціи, 375.

4) М. М. Ковалевскій, Первобытное право.

5) Сборникъ (на Министерството на Нар. Просв.) за народни умотвор. I ч. 210 стр. № 772.

6) Скрий ме, брайно, въ сиво стадо

— Не мога, сестро, ни да те погледна,

Че си скапо прѣкупена —

Всѣка сплитна—и дукато (См. Стоиловъ, Нар. Умотв. № 257).

7) Отъ сега си продана

Продана, заложена (См. П. Безсоновъ, Болг. п. М. 1855, стр. 21).

8) Сб. за Нар. Ум. IV. 1 ч. № 772.—4. 161 д.

что *придъ* (агырлыкъ)—видоизмѣненіе столь распространенной старинной формы брака—купли невѣсты. Дѣйствительное, впрочемъ, значеніе *прида*, съ точки зрѣнія историко-юридической, не что иное какъ этапъ, ступень по пути эволюціи платы за невѣсту. Придъ смягченная или обрядовая форма этой платы; по мѣстамъ все дѣлаютъ такъ, чтобы старинная купля невѣсты проявилась во всѣхъ своихъ рѣзкихъ чертахъ и подробностяхъ; по мѣстамъ это чуть ли не настоящая купля, при которой иногда творится и такой самый торгъ, какъ на рынкѣ скота.

Впрочемъ и народъ не особенно стѣсняется въ своихъ объясненіяхъ представить истинный характеръ, настоящее внутреннее значеніе *прида*. Какъ ни трудно добиться точныхъ отвѣтовъ у народной массы по какому бы то ни было вопросу, касающемуся его быта, я старался собрать данныя по интересующему насъ предмету. Изъ этихъ данныхъ легко можно сдѣлать выводъ, что народъ смотритъ на *придъ* главнымъ образомъ съ точки зрѣнія экономическаго, трудового начала. Ты даешь готовую рабочую силу, лишаешь себя одной работницы; справедливость требуетъ, по народному понятію, чтобы тотъ, который пріобрѣлъ эту силу, тебя, лишившагося ея, вознаградилъ. Вотъ почему «агырлыкъ» считается и толкуется нѣкоторыми какъ вознагражденіе за уступленную работницу. Придъ, такимъ образомъ,—плата этой рабочей силы, ея эквивалентъ.

Есть однако и иное объясненіе, кажется, имѣющее цѣлью до нѣкоторой степени прикрыть или смягчить настоящую куплю-продажу невѣсты. Агырлыкъ, по этому объясненію, дается какъ выкупъ отцовскаго права; это, какъ говорятъ, *баба-хаки*, *бащина правда*. Подобное толкованіе замѣтно и въ нѣкоторыхъ народныхъ пѣсняхъ, между прочимъ—въ всеизвѣстной въ Болгаріи исторической пѣснѣ о женитьбѣ сестры послѣдняго болгарскаго царя Иоанна Шишмана—Тамары или Мары за султана Мурада¹⁾. Исторія рассказываетъ, что Мара, послѣ того какъ вышла замужъ за турецкаго султана, сохранила свою православную вѣру²⁾. Народное преданіе, сохранившееся въ пѣсняхъ, утверждаетъ, что султанъ Мурадъ предложилъ Марѣ, «бѣлой болгаркѣ, потурчиться» и сдѣлаться «бѣлой ханымой», «дабы сидѣть на высокомъ чердакѣ» (кіоскѣ) и «низать бѣлыхъ маргаритовъ». Народная концепція о положеніи Мары такова, что она могла бы пойти замужъ за султана, но на то необходимо было согласіе ея

1) Иречекъ, — Исторія болгаръ (русск. перев.; Одесское изданіе 1878). Стр. 420.

2) Въ болгарскомъ «поменикѣ» читается: «Кирѣ Тамарѣ, дочери великаго царя Иоанна Александра, великой госпожѣ, которая была отдана Амиру Амурату за болгарскій народъ» и, будучи его супругой, сохранила христіанскую вѣру и спасла свой народъ, «хорошо и благочестиво провела жизнь и въ мирѣ скончалась, вѣчная ей память». См. Иречекъ, Истор. 428;—Раковски, Нѣсколько рѣчи о Асѣню, 52; С. С. Бобчевъ, Агырлыкъ (*придъ*), стр. 78.

матери (отецъ ея — въ то время царь Іоаннъ Александръ — не былъ въ живыхъ)¹⁾. И вотъ Мара обращается къ своей матери и спрашиваетъ ее:

«Струва ли халагъ кърмата,
Кърмата дѣтъ я ѿ кърмила
Шетнята дѣтъ ѿ ѿ шетала»²⁾.

Мать Мары даетъ свое согласіе и отпускаетъ ей какъ право за кормленіе грудью, такъ и право за присмотръ, но лишь подъ условіемъ:

«Ако ти царятъ хариже
Цариградъ половината
И Султанъ Селимъ джамия,
Черкова да я направишъ»³⁾.

Такимъ образомъ народное понятіе обосновываетъ родительское право «прида» заботами «уходомъ», кормленіемъ грудью ребенка и дальнѣйшимъ «служеніемъ» около вскормленія дѣвушки. Нужно было выкупить это «кормленіе» и «служеніе».

Подобное толкованіе находится еще въ нѣкоторыхъ выраженіяхъ, которыя мы встрѣчаемъ въ отвѣтахъ, полученныхъ нами при изслѣдованіяхъ объ «агырлыкѣ». Въ Добричѣ «на моминъ баща се плаща баба-хакъ по причина че отхранилъ момата»⁴⁾. Въ Бръзовѣ (Абрашлари) и въ другихъ мѣстностяхъ, если отецъ умеръ, агырлыкъ получаетъ его замѣститель, его, такъ сказать, *ayant droit*, старшій въ домѣ.

Это толкованіе сближаетъ болгарское народное правовоззрѣніе на придъ съ германскимъ, согласно которому мужъ обязанъ платить выкупъ *mundium*'а у лица, которому право это принадлежитъ до брака. Мужъ долженъ былъ уплатить цѣну невѣсты, «*pretium*», которая обыкновенно равнялась ея вергелду. Подобные браки по Зоерфлю, считались *connubia venalia*, и считались болѣе обезпечивающими право мужа надъ женой⁵⁾.

Въ дальнѣйшей эволюціи самого прида мы встрѣчаемъ его, какъ бы выкупъ того приданаго, которое начинаютъ готовить для невѣсты и ко-

1) Отецъ Тамары, Іоаннъ Александръ, умеръ въ 1365 г., а Мара вышла замужъ въ 1366 г. вслѣдствіе союзнаго договора, заключеннаго между ея братомъ, царемъ И. Шишманомъ, и Мурадомъ (Иречекъ, стр. 424).

2) Т.-е. «Даруетъ ли ей кормленіе грудью, кормленіе которымъ она ее питала, и уходъ за ней, служеніе, которымъ она ее окружала».

3) «Если султанъ тебѣ подаритъ половину Царьграда и мечеть султана Селима, чтобы ты ее превратила въ церковь».

4) С. С. Бобчевъ, Сборникъ, I. 179. Въ Добричѣ отцу невѣсты платится агырлыкъ за то, что онъ вскормилъ невѣсту.

5) Zoepfl, Deutsche Rechtsgeschichte, 314 стр. и слѣд.

торое отвозится въ домъ мужа. «Агырлыкъ платится для «спапа» (чеизъ, дрѣхи), т.-е. приданаго—сообщаютъ изъ Ахы-Гелеби¹⁾. Но это объясненіе получается уже въ мѣстностяхъ, гдѣ агырлыкъ, въ самомъ дѣлѣ, начинается уже употребляться хотя бы отчасти для приготовленія самаго приданаго невѣсты.

Разсматривая эволюцію самого прида въ Болгаріи, мы можемъ прослѣдить очевидные фазисы его замѣненія иными формами и постепеннаго его вымирания. Наконецъ, мы можемъ замѣтить, какъ онъ остается жить только въ нѣкоторыхъ переживаніяхъ и обломкахъ, или же—въ символахъ и обрядахъ.

Дѣло наконецъ доходитъ до того, что агырлыкъ поглощается тѣми подарками, которые родители невѣсты даютъ своей дочери, и, наконецъ, исчезаетъ.

Причины же исчезновенія кроются въ самой эволюціи, которую претерпѣли брачные обычаи и обрядности подъ вліяніемъ, съ одной стороны, новыхъ культурныхъ вѣяній, а съ другой,—новыхъ экономическихъ условий и соображеній.

Нѣкоторые отцы семейства, которые не нуждались въ выкупѣ своихъ дочерей и относились съ любовью къ судьбѣ ихъ, начали суммы этого выкупа употреблять на приготовленіе всевозможнаго одѣянія и снабжать возможно большимъ приданымъ невѣсту. Вообще въ самую глубокую старину замѣтно, что слово «вѣно», которое означало плату за невѣсту, начинается означать приданое. Въ самомъ дѣлѣ, въ нѣкоторыхъ мѣстахъ Библии слово «вѣно» употреблено вмѣсто слово «приданое». Въ переводѣ славянской Библии «вѣно» употреблено какъ приданое, хотя оно обозначаетъ тамъ же плату за невѣсту: «И даде его (градъ Газеръ) Фараонъ въ вѣно дщери своей»²⁾.

Если «вѣно» отъ значенія платы за невѣсту, вмѣстѣ съ эволюціей этой платы и превращеніемъ ея въ приданое, стало употребляться вмѣсто названія самого приданаго³⁾, то болѣе всего ясно это положеніе доказывается на почвѣ болгарскаго обычнаго права о придѣ.

Въ Старозагорскихъ селахъ родители невѣсты, кромѣ «чеиза», приготовленнаго ими къ свадьбѣ, возвращаютъ невѣстѣ и половину *баба-ханы*. Эта возвращенная часть называется *кебинь*, что собственно означаетъ приданое. «Кебинь» дается мужу, чтобы онъ охранялъ ее и умножалъ съ года въ годъ, но онъ всегда оставался *ресулитъ* жены. Всѣ другіе предметы, одежды, платье, посуды и др. вещи, уносимыя невѣстой въ своемъ «сун-

1) С. С. Бобчевъ, Сборникъ, I, 179—180.

2) Исусъ Навинъ, 16, 10.

3) Шпилевскій, Семейн. власти. 36.

дукъ», называются «ченъзъ». Деньги только—кебинъ. Такимъ образомъ «кебинъ» и «ченъзъ», хотя и равнозначущіе почти по смыслу и содержанію, различаются по своему происхожденію¹⁾. Въ Евджилери «бабы-хакы» дается для невѣстинаго платья». При этомъ, обращаетъ вниманіе обстоятельство, которое констатируется во всѣхъ полученныхъ мною отвѣтахъ при собираніи матеріаловъ по данному вопросу: *размѣръ «баба-хакы» всегда ставился въ зависимость отъ размѣра «ченъза» (приданого)*, т.-е., если невѣста приготовила побольше «ченъза», то и размѣръ требуемаго «баба-хакы» больше. Въ Евджилери если дѣвушка приготовила 8—9 комплектовъ платья, даютъ «баба-хакы» до 800—900 піастровъ. Въ Ахы-Челеби отцу невѣсты даютъ деньги для «спапа» (платья)²⁾. Въ Казанлыкѣ «агырлыкъ» даютъ для «ченъза». Въ селахъ Скопскаго округа (Македоніи), послѣ полученія подарковъ, которые нужно дать родственникамъ невѣсты, и прежде чѣмъ «передать» (теслимить—турецкое слово, означающее—traditio), рѣшаютъ о *капаръ*—это «зестра» (приданое), которую парень даетъ не другому кому, а самой невѣстѣ и, въ случаѣ развода, эту сумму, какъ ресцѣиш жены, мужъ обязанъ заплатить сполна разведенной. Во время уговора «кебинъ» опять происходитъ какъ бы настоящій торгъ о лошади. Родители невѣсты запрашиваютъ 1000 или 500 піастровъ, родители или представители парня даютъ одну пару ($\frac{1}{10}$ піастра) и потомъ одни уступаютъ по парѣ, и дѣло кончается иногда 15—20 піастрами³⁾.

Я сказалъ, что въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ придъ началъ вымирать, а въ другихъ—совсѣмъ исчезъ; но собственно онъ нигдѣ не исчезъ окончательно, а все-таки сохранился въ новыхъ формахъ или низведенъ къ одному лишь символическому обряду. При болгарской свадьбѣ сохранилась масса примѣровъ переживанія агырлыка. Укажемъ прежде всего на то, что въ нѣкоторыхъ «павликянскихъ» (болгаро-католическихъ) селахъ Филиппопольскаго округа парень долженъ дать отцу невѣсты установленную сумму—14 піастровъ—ни больше ни меньше.

Хотя и трудно было мнѣ добраться до причины этой строго определенной нормы павликянскаго «баба-хакы», но, судя по другимъ даннымъ, можно смѣло поддерживать, что объясненіе кроется въ запрещеніи взимать и давать «агырлыкъ», наложенное со стороны павликянскаго духовенства. Не только духовенство въ Болгаріи, но и другіе видные и передовые факторы заботились отмѣнить агырлыкъ въ виду нѣкоторыхъ его опасныхъ вліяній на экономическое и моральное положеніе молодыхъ брачующихся.

1) С. С. Бобчевъ, Сборникъ, I, 186.

2) С. С. Бобчевъ, Сборникъ, I, 179.

3) Шапкаревъ, Сборникъ, III, 98, 99.

4) Ibid.

Если въ Сербіи Карагеоргій издалъ указъ, который воспретилъ продажу невѣсты и куплю ея за сумму больше 12 піастровъ и, такимъ образомъ, уничтожилъ почти значеніе обычая¹⁾, то въ Болгаріи еще во время турецкаго владычества появилось нѣсколько Карагеоргіевцевъ, и они, хотя и не съ формальными указами, содѣйствовали вымиранію и исчезновенію агырлыка.

Для селъ Брѣзовскаго уѣзда вотъ что сдѣлалъ мѣстный «чорбаджи» дѣдушка Раднѣ: около сорока лѣтъ тому назадъ онъ пригласилъ къ себѣ священника и сказалъ ему, что «впередъ агырлыкъ будетъ только сто (100) піастровъ; если кѣмъ-нибудь будетъ уговоренъ больше этого размѣра, священникъ не долженъ благословлять бракъ. Замѣчательное распоряженіе Брѣзовскаго законодателя нашло послушныхъ исполнителей. Причины тому не очень замысловаты. Вотъ какъ мнѣ ихъ объяснилъ внукъ дѣдушки Раднѣ, который носить его же имя и имѣетъ 72 года отъ роду: «Агырлыкъ, хотя и исконный обычай, сталъ было ненавистенъ поселянамъ. У кого было кое какое имущество, тотъ выплачивалъ агырлыкъ, но зато лишился средствъ для дальнѣйшаго обработыванія своихъ нивъ, ливадъ, виноградниковъ; онъ вынуждался продать какое-либо изъ своихъ имуществъ. У котораго не было имущества для продажи, онъ долженъ былъ найти денегъ «за большой фанзъ (процентъ)». Но «фанзъ» растетъ быстро; годъ, два послѣ свадьбы, занятые 100 піастровъ удвоились и утроились. Для того чтобы платить ихъ, молодой мужъ долженъ былъ, не одинъ, а съ своей женой, отправляться работать по турецкимъ чифликамъ. Такимъ образомъ, съ одной стороны, молодое хозяйство разорялось, и честь супруговъ подвергалась тяжелому испытанію. . . . »²⁾.

Такія же воспретительныя мѣры были приняты въ многихъ краяхъ Болгаріи. Особенно священники выѣшались и на первыхъ порахъ установили меньшія нормы, до 100 піастровъ максимум, а въ иныхъ мѣстахъ—Добралыкѣ (въ Средней Родопѣ)—и совсѣмъ запретили агырлыкъ, какъ что-то весьма «грѣхотное» (грѣшное). Это случилось, впрочемъ, недавно, послѣ освобожденія, когда было предписано Пловдивской Митрополіей, что если кто желаетъ считать «годежъ» (помолвку) нерасторгаемымъ или—по меньшей мѣрѣ—имѣть основанія для иска проторъ и убытковъ вслѣдствіе расторженія помолвки, то необходимо при заключеніи помолвки—«годежа» присутствовать священнику³⁾.

1) По сербскимъ источникамъ, Карагеоргій «забрауе оу који удаје девојку да узме у кућу више 12 гроша. Ко буде више узео, изгубиће све, па потомъ још кажњен бити» (Глас, свезка LXIV); Други разред, № 40, стр. 232.

2) Подробности см. въ моей обширной студіи на болгарскомъ языкѣ «Агырлыкъ» (придѣ) въ изданіи Болг. Книж. Дружества «Періодическое Списаніе», кн. LXIV.

3) Ibid.

Такимъ образомъ ускорилося все болѣе и болѣе вымираніе агырлыка. Однако это вымираніе не происходило сразу. Агырлыкъ начиналъ въ иныхъ мѣстностяхъ новую жизнь въ формѣ «обуца» (обуви), «спапа» (платья), «шуби» и другихъ обязательныхъ подарковъ. Во многихъ мѣстностяхъ даже не слышно слова «агырлыкъ», «придъ», «баба-хакы»; ихъ мѣсто занимаютъ «папуци», «обуца», «кожухи», «спапъ» и др. Если въ Ахы-Челеби парень или его родители даютъ на «спапъ», въ Тырновскомъ округѣ молодой даетъ для «обуву» или для «кожуху». Въ нѣкоторыхъ селахъ Родопъ парень обязанъ дать безусловно «обувь», «кожухъ»¹⁾.

У марваковъ (въ Македоніи) договариваются, что родители парня принесутъ безусловно въ домъ неvěсты для свадьбы 50 окъ винограднаго вина, 25 окъ мяса, 10 окъ капусты, 10 окъ риса, 5 свѣчей. Если они этого не принесутъ, то не бывать свадьбѣ²⁾. Тотъ же самый обычай сохраняется въ Ускюпскихъ селахъ относительно заранѣе договоренныхъ подарковъ³⁾.

Между обрядностями при помолвкѣ и свадьбѣ сохранился и до сихъ поръ обычай давать какую-либо монету—золотую или хоть серебряную со стороны парня обыкновенно самой неvěстѣ. Помолвка безъ такой монеты, называемой «нишанъ» (знакъ), невозможна; со стороны неvěсты никакихъ монетъ не надо; она даетъ платки. Такимъ образомъ послѣднее проявленіе агырлыка нашло себѣ мѣсто въ этихъ и иныхъ символахъ⁴⁾.

Съ другой стороны, придъ послужилъ источникомъ приданаго. Это становится ясно, когда вникнешь въ описанные нами выше обычаи. Изъ обычая въ Старой-Загорѣ, называемаго *кебинъ*, половина агырлыка, выдѣляемаго, какъ часть для неvěсты, и изъ другого обычая въ Евджилери, гдѣ агырлыкъ дѣлится между неvěстой и ея отцомъ, легко заключить о дальнѣйшемъ развитіи приданаго. Даже въ послѣдней формѣ агырлыка, когда онъ дается, какъ обязательная «обувь», платье и пр., парень или его родители являются пособниками въ приготовленіи неvěстинаго приданаго. Да и самое слово «придъ», которое ничто иное, какъ эквивалентъ приданаго, не напоминаетъ ли тоже возникновеніе приданаго отъ прида? Въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ Болгаріи приданое носитъ названіе «приданъ».

Впрочемъ, это другая область изслѣдованія, въ которую мы не намѣрены здѣсь входить. Наша задача имѣла болѣе скромные предѣлы: кон-

1) С. С. Бобчевъ, Сборникъ, I.

2) С. Верковичъ, Описаніе быта македонскихъ болгаръ. Москва, стр. 31.

3) Шапкаревъ, Сборникъ на нар. умовъ. II, стр. 126, 129.

4) Въ моемъ «Сборникѣ на нар. юрид. обычаи» читатель найдетъ цѣлый рядъ описанныхъ символовъ при помолвкѣ и свадьбѣ. См. стр. 125—139. Ср. В. Чолаковъ, Сборникъ;—много подробностей и интересныхъ данныхъ о символахъ при свадьбѣ, напоминающихъ агырлыкъ, напечатаны въ осьмнадцати томахъ «Сборника за Нар. Умотъ.», издавнаго болгар. министерствомъ народнаго просвѣщенія.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

статировать, что въ Болгаріи больше, кажется, чѣмъ во всѣхъ другихъ славянскихъ земляхъ сохраненъ, распространенъ и продолжаетъ жить старинный обычай «прида», и что онъ, хотя и вымираетъ постепенно, не исчезъ окончательно, а продолжаетъ жить въ разныхъ новыхъ формахъ, переживаніяхъ и обрядныхъ символахъ.

С. С. Бовчевъ.

Софія, 15 августа 1904 г.

Рефлексъ словъ вида трѣт-трѣт и тѣт-тѣт въ мадьярскихъ заимствованіяхъ изъ славянскаго языка.

Нѣсколько лѣтъ тому назадъ я пытался доказать, что наблюдаемое нынѣ въ мадьярскомъ языкѣ славянское вліяніе явилось не на прежней родинѣ этого языка, въ южной Руси, а лишь на нынѣшней его родинѣ. — Тогда же я кратко указалъ и на то, что это вліяніе прежде всего слѣдуетъ приписать тѣмъ славянамъ, которые говорили однимъ изъ болгарскихъ нарѣчій, въ нынѣшнемъ значеніи этого слова, и обѣщалъ при случаѣ доказать, что болгарскій характеръ этого языка подтверждается не только немногими случаями рефлекса болгарскихъ шт, жд, но и многими такими словами, которымъ въ старо-славянскомъ соответствуютъ слова съ -ръ-ръ, лѣ-лѣ (см. Archiv f. slav. Phil. XXII, стр. 486). Съ тѣхъ поръ я часто касался этого вопроса, но очень кратко (*Magyar Nyelvőr* XXIX, 1900, стр. 563—566; *Nyelvtudományi Közlemények* XXXIII, 1903, стр. 217; *Magyar Nyelvőr* XXXIII, 1904, стр. 93). Мнѣ не приходилось еще въ связи обсудить относящіеся сюда случаи.

Чтобы понять рефлексъ трѣт-трѣт и тѣт-тѣт и отсюда заключить относительно лежащей въ основѣ ихъ славянской звуковой группы, для этого нужно прежде всего уяснить себѣ, какъ рефлектируется ѣ, ѣ въ мадьярскихъ словахъ, помимо этой группировки, при чемъ, понятно, насъ интересуютъ только *сильные* ѣ, ѣ, не исчезающіе въ славянскихъ языкахъ. Особенно важной для правильнаго пониманія вопроса является замѣна свободно стоящаго ѣ; къ счастью, мы имѣемъ здѣсь какъ разъ нѣсколько совершенно ясныхъ и надежныхъ случаевъ: мѣхъ—*moħ*—Moos, рѣжь—*rozs*—Roggen: бѣръ—*milii genus: bor* въ *borköles* [*köles*—просо]—*rapicum*—гречиха, а, быть можетъ, и *doh*—*dumpfer Geruch*—болг. дѣхъ, серб. дах—срв. русск. *дохлецъ* въ значеніи «протухлое яйцо» и русск. *задохлый*, что можно перевести мад. *dohos*¹⁾. Если же мы противопоставимъ этимъ слу-

1) Сопоставленіе дѣхъ-*doh* не вполне надежно, потому что мадьярское *o* можетъ соответствовать также и славянскому *o*, какъ напр. *svoda* (рѣже *svida*) произошло изъ *choudo*, такъ можно было бы объяснить и мад. *doh* изъ слав. *дохъ* (срв. русск. *духъ* и словен. *duh* въ подобномъ значеніи).

чаямъ льнъ—*len*—*Flachs*, то мы въ правѣ предположить, что имѣемъ дѣло съ такимъ славянскимъ языкомъ, который точно различаетъ ѣ и ѡ, какъ это далѣе подтверждается и такими случаями, какъ: остьнъ—*stimulus*—*ösztön* и оцьтъ—*ecet*—*Essig*; ибо *ösztön* и *ecet* находятъ себѣ объясненіе проще всего закономъ мадьярской звуковой гармоніи (срв. мое разсужденіе въ «Извѣстіяхъ Отдѣл. русск. яз. и слов. Имп. Ак. Н. VII, стр. 279, кн. IV, прим. 1, отдѣльный оттискъ «Нѣсколько замѣчаній» на 34 стр.), изъ **osztén*, **ocet* съ закрытымъ *é*.—Что эти рефлексы ѣ и ѡ превосходно разъясняются предположеніемъ болгарскаго вліянія, это не нуждается въ дальнѣйшихъ доказательствахъ; предполагать русское вліяніе препятствуетъ намъ весь *habitus* языка, насколько можно конструировать его на основаніи заимствованныхъ славянскихъ словъ въ мадьярскомъ языкѣ (срв. мое разсужденіе въ «Archiv f. slav. Phil.» XXII, особ. стр. 477 и 486).

Если теперь мы предположимъ то же болгарское вліяніе и въ словахъ съ звуковой группой трѣт-трѣт, то намъ тотчасъ же станетъ ясно, что съ однимъ болгарскимъ языкомъ, какъ онъ можетъ быть конструированъ нами на основаніи старо-славянскихъ источниковъ, съ сохранившимися, по крайности, еще тамъ и сямъ различіемъ трѣт и трѣт и съ столь строго выдержаннымъ послѣдованіемъ звуковъ (ѣ и ѡ постоянно *послѣ* р), мы обойтись не можемъ. Мадьярскія слова совершенно ясно показываютъ, что трѣт и трѣт вполне слились, и кромѣ того, уполномочиваютъ насъ предположить, что глухой гласный звукъ, сопровождавшій р, звучалъ гораздо чаще *передъ* р, чѣмъ послѣ него. То обстоятельство, однако, что этотъ глухой звукъ въ извѣстныхъ случаяхъ слѣдовалъ за р, и притомъ совершенно такъ же, какъ это мы знаемъ въ цѣломъ рядѣ болгарскихъ нарѣчій, по моему мнѣнію, ясно указываетъ на то, что тотъ языкъ, которому принадлежитъ большинство славянскихъ словъ въ мадьярщинѣ, слѣдуетъ считать языкомъ болгарскимъ. Прежде всего я постараюсь показать совершенное совпаденіе трѣт и трѣт на нѣсколькихъ ясныхъ примѣрахъ, которые не оставляютъ ни малѣйшаго сомнѣнія въ томъ, что и первоначальному ѣ звуковой группы трѣт соответствовалъ въ мадьярскомъ языкѣ всегда только палатальный гласный.

Такъ какъ до открытія этого звукового закона сомнѣвались въ славянскомъ происхожденіи *görce*—«Кгамрѣ» и *görbe*—«кгуштѣ», то я начну со слова, которое, благодаря своему большому объему, носитъ на себѣ столь явный славянскій отпечатокъ, что никогда нельзя было сомнѣваться въ его славянскомъ происхожденіи. «Гончарь»—въ старомъ мадьярскомъ языкѣ, а по ту сторону Дуная еще и теперь—*gégéncsér*, *gögöncsér*, т.-е. не что иное, какъ грѣнчарь. Мадьярское слово возникло, посредствомъ присушаго мадьярскому языку уподобленія палатальныхъ и гортанныхъ глас-

ныхъ, изъ *géréncsár*, а послѣднее—изъ болѣе древняго **gréncsár* путемъ разрѣшенія необычной въ началѣ словъ группы согласныхъ. Еще нынѣ часто встрѣчающееся названіе мѣстности *Gerencsér* дошло до насъ въ одномъ случаѣ и въ формѣ *Girinchar* (г. *Géréncsár*¹⁾: *Item dedit Sanctus rex villam Girinchar* въ 1109 г., между тѣмъ какъ обыкновенно мы находимъ это слово болѣе новымъ *é* въ старыхъ документахъ и какъ мѣстное названіе (1251. *de villa Gerunchér* — г. *Géréncsér* — *vocata*; 1388. *In possessione Gerencher vocata*), и какъ личное имя (1389. *Mathe Gherencher* и *Petrus Gerencher*, 1402. *Georgium dictum Gerencher* — срв. русскую фамилію Гончаровъ!)—см. *Magyar Oklevél-Szótár* 1902—1906,—Мадьярскій словарь грамотъ. Мадьярское слово, въ началѣ имѣющее форму **gréncsár*, не можетъ быть объяснено иначе, какъ только изъ формы *грънчарь*, въ которой *р* обозначаетъ такое *р*, за которымъ слѣдуетъ глухой гласный звукъ, отличный отъ свободно стоящаго *ъ*. По моему мнѣнію, это *грънчарь*, согласнo съ прочими явленіями, слѣдуетъ считать болгарскимъ, и въ широкой области славянскихъ языковъ ничто не стоитъ столь близко къ нему, какъ нынѣшнее болгарское *грнчарь* (срв. *грынчарь* у Цонева—Программа за изучане българскитѣ народни говори, София 1900, стр. 10; *грнчар(ин)* въ нѣмецко-болгарскомъ словарѣ Миладинова подѣ «Törfer»; *грнчарь* въ придонскомъ нарѣчьи у Лаврова—Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особ. болгарскаго яз. Москва 1893, стр. 45.—Дювернуа приводитъ въ своемъ словарѣ только *грнчаринъ*, съ чѣмъ слѣдуетъ сравнить *грнчерин* изъ Ловеча у Цонева—За источнобългарски вокализъмъ, стр. 59).—Какъ извѣстно, положеніе гласной послѣ *р* въ болгарскомъ *грнчарь* объясняется стеченіемъ согласныхъ, образовавшимся отъ ранняго исчезновенія стоящаго внутри словъ *ъ* (срв. *изрие* у Цонева въ другомъ мѣстѣ), и я безъ колебанія отношу исчезновеніе *ъ* внутри слова къ особенностямъ болгарскаго нарѣчья, воздѣйствовавшаго на мадьярскій языкъ, уже для того времени, когда въ мадьярскій языкъ проникло большинство славянскихъ словъ²⁾.—Положеніе гласнаго *осмъ р* (*géréncsér*, болѣе древн. *Géréncsár*, которое надо производить отъ **gréncsár*) находитъ себѣ подтвержденіе въ мадьярскомъ словѣ, и кромѣ того, ясно, что здѣсь мы имѣемъ дѣло

1) Закрытое *é* часто передается въ старыхъ документахъ посредствомъ *é*; *сѣ* употреблялось когда-то вмѣсто нынѣшняго *се* (срв. и нынѣ еще древнія названія фамилій *Zichy*, *Forgách*, *Szechényi*); послѣдовательное обозначеніе долгихъ гласныхъ развилось очень поздно. Наконецъ отмѣчу разъ навсегда, что въ обыкновенномъ письмѣ не отличаютъ открытаго *e* отъ закрытаго *é* (означаемаго въ мадьярскихъ лингвистическихъ сочиненіяхъ обыкновенно знакомъ *è*).

2) Сравни мадьярскія *гонсейка* и *госека*, происходящія, по моему мнѣнію, отъ болгарскаго рѣчка, съ исчезнувшимъ *ъ*. См. Извѣстія отд. русск. яз. и слов. VII. 1902, кн. IV, стр. 265 (Отдѣльный оттискъ, стр. 20), гдѣ я еще не высказался такъ категорически.

не съ обычнымъ рефлексомъ *з* (которому соответствуетъ *о*); и такъ какъ, сверхъ того, по сосѣдству съ Угорщиной мы нигдѣ болѣе не находимъ славянской формы, на основаніи которой можно было бы объяснять это слово, а грѣнчарь болѣе всего подходитъ къ явленіямъ, извѣстнымъ намъ иначе изъ болгарскаго языка, то я и считаю мадьярское *géréncsér* самой вѣрной исходной точкой нашихъ дальнѣйшихъ изслѣдованій.

Если же мы въ **gréncsár > géréncsér, gōrōncsér*, вмѣсто никогда не бывшаго палатальнымъ *рѣ*, находимъ — *ré rō*, то мы нисколько не удивимся, что въ мадьярскомъ языкѣ находимъ и *gōrcs* — судорога «Кгагрѣ» и *gōrbe* — кривой, несмотря на то, что въ соответствующихъ славянскихъ словахъ могъ находиться первоначально только *ъ* (а не *ь*). При объясненіи современнаго положенія гласнаго въ мадьярскомъ языкѣ *передъ r* мы должны исходить не изъ того произношенія, на которое указываетъ манера письма въ древнѣйшихъ болгарскихъ, такъ называемыхъ цер.-славянскихъ памятникахъ, а изъ предположенія о такомъ измѣненіи гласнаго элемента, какое столь хорошо извѣстно намъ въ современномъ болгарскомъ языкѣ: *ъ*р предъ простымъ согласнымъ, *рѣ* предъ группами согласныхъ. При такомъ предположеніи *gōrcs* объясняется очень просто изъ болг. *гѣрчъ*, съ той же самой звуковой послѣдовательностью, которую мы находимъ въ болг. *изрчи се* — «корчится»; срв. румынскій глаголѣ *a zărси* < болг. *сизрчи* — между тѣмъ, какъ въ упоминаемомъ Дювернуа *изрчка* — «корча» гласный элементъ находится *послѣ* *р*¹⁾. Хотя и нельзя со всей достовѣрностью доказать въ болгарскомъ языкѣ первоначальное *изрчъ* — упоминаемое Милетичемъ *изрч* можно отнести къ сербскому вліянію, — все-таки мадьярское слово можетъ быть болгарскаго происхожденія. Если мы производимъ м.-русск. *корчити* отъ *корчъ*, польск. *kurczyć* отъ *kurcz*, словац. *krčít'* отъ *krč*, словен. *krčiti* отъ *krč*, серб. *изрчити* отъ *изрч*, то мы въ правѣ и подлинно народное болгарское *изрчи*, о древности котораго свидѣтельствуетъ его переходъ въ румынскій языкъ, произвести отъ *изрчъ*. Если бы даже кто-нибудь пожелалъ высказать утвержденіе, что Болгары въ Болгаріи никогда не могли имѣть этого слова, ибо иначе оно должно было бы оказаться въ вост.-болгарскомъ нарѣчій или найтись въ церк.-славянскихъ источникахъ, то все же было бы вполне основательно предположеніе, что Болгары въ Венгріи могли знать это слово.

Послѣднее замѣчаніе, могущее кому-нибудь показаться слишкомъ осмотнительнымъ, я сдѣлалъ для того, чтобы предостеречь отъ очень опаснаго направленія, которое представлено у насъ молодымъ изслѣдователемъ,

1) Милетичъ пишетъ мнѣ изъ Софіи: «форма «грѣчка» (Кгагрѣ) азъ не знаю, но знаю *изрчей* [срв. рум. *sărsey*] и *изрч* (Запад. Бѣлг.) и *скреч* (Кгагрѣ) повече въ источ. Бѣлг.

г. Мелихомъ. Слово, котораго онъ не находитъ въ древнихъ болгарскихъ памятникахъ, по возможности же на томъ самомъ мѣстѣ перевода евангелія, на которомъ находится соответствующее мадьярское слово, является уже очень подозрительнымъ. Если же вдобавокъ нельзя найти этого слова въ нынѣшнемъ болгарскомъ языкѣ или, если и можно найти, то только въ дальнѣйшемъ образованіи или съ нѣскольکو другимъ значеніемъ,—то у Мелиха готовъ приговоръ: данное мадьярское слово не можетъ происходить изъ болгарскаго. За этими, очень часто поверхностными, выводами слѣдуютъ небольшія картограммы, долженствующія сдѣлать очевидной невозможность болгарскаго вліянія въ данномъ случаѣ, на самомъ же дѣлѣ являющіяся чистѣйшей забавой, тѣмъ болѣе, что онѣ очень часто представляютъ намъ нынѣшнее фактическое положеніе — а никакъ не положеніе въ IX и X вв.—и то въ предѣлахъ *нынѣшней* Болгаріи, между тѣмъ какъ мадьяры подверглись этому вліянію, признаваемому и Мелихомъ очень значительнымъ, несомнѣнно не въ этихъ областяхъ.

Такимъ образомъ небольшія карты Мелиха, долженствующія наглядно представить процессъ заимствованія, заключаютъ въ себѣ всегда очень значительный *falsum, falsum loci*, и къ тому же еще и другую, хронологическую ложь. Ниже я еще буду имѣть случай показать на нѣкоторыхъ примѣрахъ, какъ Мелихъ пытается обосновать свою исходную точку, пока же я не позволю ему ввести меня своими указаніями въ заблужденіе. Я исхожу изъ того предположенія, что въ виду лишь очень побудительныхъ основаній можно отказаться отъ мысли объяснять мадьярскія слова изъ болгарскаго языка; этой точки зрѣнія я твердо держусь и здѣсь. Я прибавлю еще, что мадьяр. *dörce* въ чисто звуковомъ отношеніи можно объяснить и изъ хорватско-сербскаго *trč*, такъ какъ гласный элементъ въ *r* заключается въ первой части этого слова; я не согласенъ, однако, съ тѣмъ, что *всю совокупность* явленій можно объяснить изъ другого языка, кромѣ болгарскаго.—Правда, *dörce* и цѣлый рядъ другихъ словъ, въ которыхъ гласный—съ самаго начала—является *передъ r*, можно, нужды ради, объяснить и на основаніи другихъ южнославянскихъ языковъ; но всѣ случаи, гдѣ гласный стоялъ въ мадьярскомъ языкѣ первоначально послѣ *r*, исключаютъ возможность вліянія другихъ южно-славянскихъ языковъ: вышеупомянутое *geréncsér* (< *grén-csár), или, напр., *kérészt* (*krészt*) и др., болгарское происхожденіе которыхъ можно очень легко доказать, пришлось бы безъ всякой причины отдѣлять отъ прочихъ словъ.

Послѣ этого отступленія я перехожу къ слову *dörbe*. Звуковая сторона этого слова не представляетъ уже никакихъ трудностей: это слово, согласно съ вышесказаннымъ, совершенно соответствуетъ болгарскому *ѣрба*, которое опять ближе всего подходитъ къ современному болгарскому *гърба*—горбъ

(срв. Цоневъ—За источнобълг. вокализъмъ, стр. 59, *гърба*, т.-е. по его правописанію *гърба*; и письмо Милетича отъ 22 ноября 1900 г.¹⁾: «*Гърб* значить Rücken, а *гърбица* и *гърба*—Buckel»). Мадыарское слово значить первоначально—«горбатый», о чемъ свидѣлствуютъ кодексы. Значеніе слова, слѣдовательно, вполне совпадаетъ съ значеніемъ болгарскаго слова, если только обратить вниманіе на то, что въ мадыарскомъ языкѣ существительныя часто употребляются вмѣсто прилагательныхъ (*ezüst*—серебро, *ezüst óra*—серебряныя часы, *arany*—золото, *arany óra*—золотыя часы,— *vitéz* < вѣтѣзъ, храбрый—употребляется какъ существительное и какъ прилагательное, напр. говорятъ: *vitéz férfi*, *vitéz katona*—храбрый мужъ, храбрый солдатъ). Нѣкоторыя же славянскія существительныя употребляются вообще, какъ прилагательныя (*bolond* < вѣдъ, глупый; *gonosz* < гноусъ, злой; *kondor* < кѣдръ, кудрявый; *isgága* употребляется нынѣ исключительно, какъ прилагательное, въ значеніи—сварливый, хотя древній языкъ употреблялъ еще это слово въ значеніи существительныхъ—гѣха, ссора, брань < изгѣха—*πυρῶσις στομάχου*). Въ виду этого употребленіе *görbe* въ значеніи—кривой—прилагательнаго не можетъ удивлять насъ и не нуждается въ дальнѣйшемъ оправданіи при производствѣ этого слова отъ существительнаго гърба. Мнѣніе же, будто въ мадыарскомъ скорѣе слѣдовало бы ожидать *gorba, какъ думали прежде, основывается на ошибочномъ предположеніи, что ѣ и въ соединеніи съ р долженъ рефлектироваться мадыарскимъ о; вмѣсто церк.-слав. рѣ мы должны, напротивъ того, ожидать какъ разъ рефлексъ съ палатальнымъ гласнымъ: гърба < *görba, а затѣмъ, въ силу обычнаго въ мадыарскомъ языкѣ уподобленія гласныхъ, *görbe*.

Я обращалъ особенное вниманіе на то, чтобъ основаніе всѣхъ нашихъ дальнѣйшихъ построеній было прочно: поэтому я и началъ съ самаго очевиднаго и не подлежащаго никакому сомнѣнію случая, съ *gégéncsér* < грѣнчаръ, отсюда перешелъ къ *görös*, прямой рефлексъ котораго гърчѣ и теперь еще существуетъ, по крайней мѣрѣ, въ западно-болгарскомъ и съ большою достовѣрностью можетъ быть предположенъ въ качествѣ обще-болгарскаго; наконецъ я дошелъ до *görbe* < гърба, не признаннаго до сихъ поръ безспорно славянскимъ только потому, что нельзя было объяснить себѣ, отчего здѣсь старо-слав. ѣ соответствуетъ не о, а ѓ. Именно въ виду того, что для меня очень важно, чтобы тотчасъ же съ начала изслѣдованія не вкралось неправильнаго предположенія, я и считаю необходимымъ вкратцѣ упомянуть о томъ, что пока Simonyi (Шимони), еще до появленія моего вышеизложеннаго рѣшенія звуковой проблемы, призналъ очень вѣроятнымъ сла-

1) Прочія письменныя сообщенія, полученныя мной, благодаря любезности моего многоуважаемаго друга въ Софіи, относятся къ новѣйшему времени (4 марта 1904 г.); только еще при словѣ *bird* воспользуюсь я сообщеніями вышеупомянутаго письма.

вянское происхождение слова *görbe* (см. Magyar. Nyelv, В. Pest 1889, II, стр. 214), Munkácsi (Мункачи), почти одновременно съ появленіемъ моихъ первыхъ разсужденій объ этомъ предметѣ, и, повидимому, еще прежде, чѣмъ могъ узнать о нихъ, пытался совсѣмъ иначе объяснить это мадьярское слово. Этотъ опытъ объясненія можно прочесть въ его большомъ трудѣ объ арійскихъ и кавказскихъ элементахъ мадьярскаго языка (*Árja és Kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben* I, В. Pest, 1901, VII, 672). Совершенно причудливый способъ объясненія мадьярскихъ словъ этимъ, впрочемъ очень заслуженнымъ въ другихъ областяхъ изслѣдователемъ, на основаніи его поверхностныхъ знаній арійскихъ и мало обслѣдованныхъ специалистами кавказскихъ языковъ, ниже всякой критики. Не желая терять слишкомъ много мѣста, я для иллюстраціи упомянутого сочиненія укажу только на то, что авторъ видитъ въ *görbe* кавказское прилагательное образованіе къ мадьярскому *kör*—коло, находя между прочимъ необходимый для того кавказскій образовательный слогъ—*b* въ грузинскомъ *partho*—*b*, что мы находимъ въ совершенно ненадежномъ трудѣ Еркерта (*Die Sprachen des kaukasischen Stammes*, Wien 1895), наряду съ *fartho*, въ статьѣ «breit». Между тѣмъ это *partho*—*b*, оказывается, не что иное, какъ явная опечатка, вмѣсто *p'art'od*, обычнаго нарѣчія отъ *p'art'o* («*fartho*» и вообще *f* въ грузинскомъ нѣтъ!). Той же цѣны и всѣ другія доказательства существованія образовательнаго слога—*b* въ кавказскихъ языкахъ, какъ я это подробно доказалъ въ *Nyelvtudományi Közlemények* XXXIII, 216—223; опытъ объясненія г. Мункачи вообще можно упомянуть только, какъ курьезъ.

Разъ намъ удалось на основаніи *géréncsér*—*gördöncsér*, *görce*, *görbe* придти къ предположенію, что для старо-славянскаго *ръ* мы должны въ мадьярскомъ ожидать постоянно такой рефлексъ, въ которомъ *r* сопровождается палатальнымъ звукомъ (*é* или *ö*), даже въ тѣхъ случаяхъ, когда въ славянскомъ не можетъ быть даже и рѣчи о первоначальной палатализациі этой группы, то намъ нельзя уже видѣть въ мадьярскомъ *kérészt* (древ. *krészt*)—«крестъ» вѣрное отраженіе старо-слав. *крѣсть* съ *ръ*. Мадьярское *kérészt* звучало бы съ *é* (а не *o*) и въ томъ случаѣ, если бы въ старо-славянскомъ постоянно находилось *крѣсть*, и если бы таково было единственное оправдываемое этимологіей написаніе слова. Столь же случайнымъ считаю я совпаденіе послѣдовательности звуковъ въ старо-мадьярскомъ и старо-славянскомъ: въ мадьярскомъ появляется первоначально *krészt*¹⁾ не потому, что въ старо-славянскомъ ѣ или ѣ стоитъ *nosm* *р*—да мадьяры

1) 1256. In divisione duarum viarum que vulgo dicitur *cryst ut* (читай *krészt út*—нынѣ *kereszt út*—перекрѣстокъ); 1268/1422. Ad conpitu[m] quod vulgo *Kristu[h]* dicitur, см. *Oklevél—Szótár* подъ *kereszt-út*.

занимствовали это слово не отъ болгаръ въ окрестностяхъ Солуни, языкомъ которыхъ, должно быть, воспользовался Кириллъ въ своемъ переводѣ библіи, а отъ болгаръ, найденныхъ ими въ своей новой родинѣ и произносившихъ, судя по такимъ доселѣ обследованнымъ случаямъ, какъ *géréncsér* < *gréncsár, *görce* и *görbe*, слабый гласный то *передъ*, то *послѣ* г, смотря по конфигураціи слова. Мадыарское *kréssz*, ставшее въ силу мадыарскаго звуковаго закона *kérészt*, соответствуетъ такимъ образомъ слову крѣсть, прекрасно согласующемуся съ нынѣшнимъ болгарскимъ *крѣстъ*; такъ же точно объясняется самостоятельно заимствованное *kérésztel*—«крестить» словомъ крѣстити, а *kérésztény*—*kérésztény*—«христіанинъ» словомъ крѣстьянъ. — И подобно тому, какъ мы нынѣ еще встрѣчаемъ въ говорѣ с. Сухо произношеніе, напоминающее правописаніе древне-славянскихъ памятниковъ съ ихъ неподвижной послѣдовательностью звуковъ, въ то время какъ на нѣсравненно болѣе широкомъ пространствѣ наблюдается колебаніе между ѣр и рѣ, въ зависимости отъ одного или нѣсколькихъ послѣдующихъ согласныхъ, точно такъ же намъ ничто не мѣшаетъ предположить, что уже въ IX стол. существовало такого же рода различіе между тѣмъ нарѣчіемъ, которымъ говорилъ Кириллъ, и которое въ древнѣйшихъ славянскихъ памятникахъ фиксировано въ рѣ, рѣ, и тѣмъ, которые слышали Мадыары въ области, лежавшей далеко отъ родины Кирилла. И дѣйствительно, если не желать насилія надъ тѣми фактами, которые выступаютъ передъ нами въ мадыарщинѣ, то эти-то самые факты и побуждаютъ насъ къ вышеизложенному предположенію. Посмотримъ теперь, насколько оно подтверждается тѣми случаями, которые и далѣе предстанутъ передъ нами.

Кто объясняетъ мадыарское *kérészt* старо-болгарскимъ *крѣсть*, съ ясно еще отличимымъ отъ ѣ произношеніемъ ѣ, тотъ ради объясненія одного слова лишаетъ себя возможности просто объяснить другіе подобные случаи: онъ вообще не будетъ знать, что дѣлать съ *géréncsér* = грѣньчаръ, а *görce* и *görbe* ему придется совсѣмъ отдѣлить отъ старыхъ, заимствованныхъ изъ болгарскаго элементовъ. — Вмѣсто того, чтобы сразу отказаться отъ одного способа объясненія для всѣхъ случаевъ, я постараюсь лучше изслѣдовать, въ какой степени можно понять эти явленія на основаніи извѣстныхъ намъ законовъ болгарской фонетики. Поэтому я и перехожу къ ряду новыхъ примѣровъ: *pérszél*, *borda*, *kormány*, *csorba*, *gérlice*, *vörze*—*varsa* (*hörcsök*).

Миклошичъ, ставитъ *pérszél* (*pörszöl*)—«обжигаетъ» въ Slav. Elemente im Magyarischen подъ пражити, съ которымъ, однако, это слово не стоитъ въ—прямой, по крайней мѣрѣ—связи, соответствуя, какъ это правильно признается въ Этимологическомъ словарѣ, старо-слав. прѣжити, и позволяя заключать о выговорѣ пѣржити (срв. болгарское ѣржи).

Borda—*běpдо*, Weberkamn, въ противоположность старо-славянскому

врѣдо, объясняется очень просто словомъ бѣрдо (срв. болг. бѣрдо), которому въ мадьярскомъ яз. ближайшимъ образомъ могло бы соответствовать *bérda, *börda: о возникло здѣсь совершенно такъ же, какъ въ *kormány*, *csorba* и др., т. е. отъ ассимиляціи съ слѣдующимъ гортаннымъ звукомъ. Мадьярскій языкъ примѣняетъ и въ заимствованныхъ словахъ звуковую гармонію: изъ челада возникли *család* и *cseled*!

Kormány—корма¹⁾, *Steuertuder* происходятъ отъ *korma, которое, согласно нашимъ вышеприведеннымъ выводамъ, образовалось изъ древняго *kérma *körma. Оканчивающееся на *ma* слово примкнуло къ туземнымъ образованиямъ на *mány*, подобно тому, какъ хозяинъ (трактирщикъ)—не *korcsmár, а съ дальнѣйшимъ мадьярскимъ образованіемъ—*korcsmáros*, какъ мясникъ—*meszáros*, а не *mészár, такъ какъ въ мадьярскомъ яз. тотъ, кто чѣмъ-нибудь занимается, какъ напр. *lakatos*—слесарь (*lakat*—замокъ), *asztalos*—столяръ (*asztal*—столъ) и др., часто обозначается именно такого рода образованіемъ.—Предполагаемое *kérma—*körma я объясняю изъ кѣрма (срв. болг. кѣрма).

Csorba—«брешь, щербатый», тоже не представляетъ никакой трудности, если только примемъ, что мадьяры встрѣтили въ своей новой родинѣ болгаръ, которые, произнося пещть, маштеха—о чемъ свидѣлствуютъ мадьярскія *Pest-pest* и *mostoha*—не диссимилировали, однако, начальнаго шч- въ шт, или же, до наступленія этой диссимиляціи, уже упростили его въ ч—о чемъ свидѣлствуютъ, между прочимъ, *csuka*—болг. щука (известно, что болг. щ звучитъ, какъ шт) и *csáva*—болг. щава, дубильная кислота (Дювер.). Объ этихъ словахъ я говорилъ въ своей статьѣ, п. з. «Нѣсколько замѣчаній на сочиненіе В. И. Янча объ исторіи происхожденія церк.-слав. языка» (стр. 14—16). Извѣстія 1902 г. кн. 4, стр. 259—261. Тамъ же указалъ я на старослав. чуждѣ рядомъ съ штоуждѣ, далѣе, на болг. и серб. четка: русск. щетка, на серб. четина рядомъ съ рѣже встрѣчаемымъ штетина—русск. щетина. На основаніи высказаннаго тамъ мною, я не вижу никакихъ препятствій къ объясненію *csorba* изъ того же нарѣчія, изъ котораго произошли мадьярскія *Pest-pest* и *mostoha*—почему я и предполагаю существованіе формъ шчѣрба или чѣрба, изъ которыхъ явилось ближайшимъ образомъ свѣрба, діалектически живущее еще и нынѣ. Въ мадьярскомъ *csorba* слились 2 славянскихъ слова, прилагательное и существительное. Прилагательное *csorba* соответствуетъ болгарскому прилагательному (щѣрбѣ), щѣрба, щѣрбо²⁾, а въ Историческомъ словарѣ мадьярскаго языка объ-

1) *Kormány* въ переносномъ значеніи значить «правительство», а производный глаголъ *kormányoz* значить править и управлять, какъ итал. governare.

2) Мадьярскій языкъ, не зная грамматическаго рода, не имѣетъ и различія, которое существуетъ въ болгарскомъ языкѣ между щѣрбѣ—щѣрба—щѣрбо; оттого и произошло, что

ясняется слѣдующимъ образомъ: 1) *mancus, mutilus*—выщербленный, зазубренный, и 2) *edentulus*, беззубый. Последнее значеніе заимствовано изъ одного стараго словаря, но и нынѣ употребляется еще народомъ: *csorba* означаетъ человѣка, у котораго нѣтъ одного или нѣсколькихъ переднихъ зубовъ. Именно, благодаря этому значенію, *csorba* употребляется въ старыхъ грамотахъ въ качествѣ личнаго названія: *Stephano dicto chorba*, *Nicolai dicti chorba*, *Andream dictum chorba* и т. д.—и т. д. срв. *Oklevél-Szótár*¹⁾).

Существительное *csorba*, въ литературѣ чаще употребляемое, чѣмъ прилагательное (срв. между прочимъ Историческій словарь, опредѣляющій значеніе слова, такъ: *lacuna, hiatus*—М. А.²⁾ [*defectus-mangel, lücke, fehler*]), я произвожу также отъ болгарскаго *щърба—*чърба, несмотря на то, что знаю соотвѣтствующее болгарское существительное только по нѣмецко-болгарскому словарю Миладинова: *Scharte*—щърба, щърбина. Дювернуа упоминаетъ только прилагательное, такъ же и Цоневъ въ своей Программѣ стр. 11. Существованіе слова «Щърбина», (имѣющагося въ френско-болгарскомъ рѣчникѣ Маркова подъ «*brèche*») удостовѣрено однако уже румынскимъ *știrbînă*—«*Lücke*»; объ очень же вѣроятномъ существованіи слова щърба въ томъ же значеніи свидѣлствуютъ двойныя формы прочихъ славянскихъ языковъ: русск. *щерба*—*щербина*, польск. *zaczęba*—*zaczębina*, луж. серб. *šćërba*—*šćërbina*, чеш. *šterba*—*štërbina*, слов. *štrba*—*štrbina*, словен. *šcrba*—*ščrbina*.

Gérlice—жаворонокъ, объясняю изъ болгарскаго *гърлица > *гѣрлица, посредствомъ ассимиляціи конечнаго—а съ предыдущими палатальными гласными. Въ виду этого очень трудно понять, какимъ образомъ могъ Мелихъ (*Melich*) отрицать даже возможность болгарскаго происхожденія этого слова (см. *Nyelvtudományi Közlemenyek XXXII*, 1902 г., стр. 402—406). Мелихъ приходитъ къ слѣдующему заключенію: «Значеніе, фонетика и географическое распространеніе слова свидѣлствуютъ прежде всего о словенскомъ вліяніи». Чтобы Мелихъ могъ найти что-нибудь словенское въ

въ его языкѣ обыкновенно отражаются однѣ формы женскаго и средняго рода славянскихъ прилагательныхъ, долженствующія въ мадлярскомъ языкѣ слиться въ звуковомъ отношеніи [срв. *бразда* > *barázda* и *чоудо* > *svoda*]: (драгъ) драга—драго > *drága*, (нѣмъ) нѣма—нѣмо > *péna*, (чистъ) чиста—чисто > *tiszta*, (тѣплъ) тѣплъ—тѣпле > *tozpa*, (грѣбъ) грѣба—грѣбо > *goromba*.

1) Немного иначе объясняетъ происхожденіе соотвѣтствующаго словацкаго имени *Josef Holuby* въ своей прекрасной небольшой статьѣ п. з. *O rodinných menách Bošáckej doliny*: «*Štrba by nebol nikdy k tomu menu prišiel, keby bol mal všetky zuby zdravé; ale že mu ich viac chýbalo, pre tu štrbinu, keď už mal v hube hodnú tmú, dostal to priezvisko*»—см. *Slovenaké Pohl'ady XIX*, стр. 197.

2) М. А. = *Molnár Albert*—*Dictionarium Ungarico-latinum*. Norimberga 1604, изъ котораго и было взято въ историч. словарь значеніе «*edentulus*»—*csorba*.

«значеніи» слова—совершенно невозможно; источникомъ того, что Мелихъ все-таки обращаетъ вниманіе на это значеніе, является болгарское слово *grlica*, упоминаемое въ этимологическомъ словарѣ Миклошича. Мнѣ неизвѣстно, гдѣ Миклошичъ нашелъ это болгарское слово въ значеніи «горлица»—*Turteltaube*; Мелихъ долженъ былъ бы, по крайней мѣрѣ, предположить, что Миклошичъ ошибся въ обозначеніи болгарскаго *grlica*, только не долженъ былъ онъ заставлять читателя думать, будто Миклошичъ привелъ болг. слово *grlica* въ совершенно иномъ значеніи, а между тѣмъ Мелихъ пишетъ: «Въ этимологическомъ словарѣ— (scil. Миклошича—авт.)—находимъ [bulg.] *grlica*, только безъ опредѣленнаго значенія. Въ нынѣшнемъ болгарскомъ *grlica* обозначаетъ не «горлицу», а только *болѣзнь горла* (срв. Дювернуа)».—Это рѣшительное извращеніе того, что находимъ у Миклошича, у котораго говорится: 2) *gerdla: asl. grlica turteltaube. grlicistъ; kagrlíčistъ, nsl. grlica. b grlica: daneben grъgrlica, grъlbica [sic!] gurguvica. s. grlica. č. hrdlice. p. gardlica, garlica*. см. Etym. Wörtl. стр. 63, внизу.—Мелихъ затѣмъ продолжаетъ: «Для обозначенія горлицы имѣются въ нынѣшнемъ болгарскомъ слѣдующія названія: *grlovica, grgurica, gurgurica, grъgrlica, grъlvica, gurguvica, trъtrъ, gъrlíčka* (срв. Mikl. Etym. Wb. Dict. abr., переводъ свят. письма, Duvernois, Rylec), ib. стр. 404.—Можно бы подумать, что Мелихъ въ этой путаницѣ болгарскихъ горлицъ просмотрѣлъ напоследокъ упомянутое *gъrlíčka*, являющееся ничѣмъ инымъ, какъ уменьшительнымъ существительнымъ отъ слова *изрлица*, существованіе котораго можно предположить съ аподиктической достовѣрностью; но нѣтъ! Мелихъ начинаетъ все это диковинное мѣсто особенно настойчивымъ указаніемъ на то, что горлица называется въ Рылецкомъ переводѣ библіи *gъrlíčka* (ib. стр. 403), однако онъ придерживается буквы и не дѣлаетъ никакихъ выводовъ, хотя они сами напрашиваются: «Не въ томъ вопросъ, продолжаетъ онъ на 405 стр., возможна ли въ болгарскомъ языкѣ форма *gъrlíčka, grlica*, такъ какъ объ ея существованіи можно бы заключать на основаніи и Рылецкой фор. *gъrlíčka*; мы должны держаться факта, а онъ таковъ, что въ данномъ случаѣ горлица не называется *grlica*». Оспаривать подобнаго рода пониманіе языковыхъ явленій доводами разума нѣтъ никакой возможности, да—къ счастью—и не нужно. Такъ какъ Мелихъ счелъ нужнымъ и въ этомъ случаѣ изобразить выводы своего изслѣдованія на картѣ, гдѣ на болгарской территоріи можно читать: «*trъtrъ, gъrlíčka, gъrgovica [sic!]*», то я прежде всего тоже беру карту въ руки и спрашиваю, получила ли мѣстность *Garlica*, на самой болгарской границѣ въ Добруджѣ (см. карту въ сочиненіи Милетича *Das Ostbulgarische* въ *Schriften der Balkankommission linguist. Abt. II*) свое названіе отъ «болѣзни горла», или же, подобно боснійской *Grlica*, слѣдуетъ объяснять его названіемъ птицы?

Наконецъ я позволю себѣ привести одно мѣсто изъ письма Милетича отъ 4 марта 1904 г., окончательно посрамляющее всѣ хитросплетенія Мелиха: «*Гърлица* се употребява често въ значеніе на *Turteltaube*»!!

Чтобы не пропустить ни единого момента, я выпишу еще одно мѣсто изъ сочиненія Мелиха, могущее очень легко ввести въ заблужденіе тѣхъ, кто не знаетъ ближе исторіи мадьярскаго языка: «Если мы примемъ во вниманіе, говоритъ Мелихъ на 405 стр., что рядомъ съ *gerlice* существуетъ въ мадьярскомъ языкѣ и форма *gerle* (срв. Діалект. Словарь *gille, gelle*) и, что только въ словенскомъ языкѣ рядомъ съ *grlica* находится *grla* (срв. Miklosich-Slav. Elem., Pleteršnik), то мы еще болѣе укрѣпимся во мнѣніи, что наше *gerle, gerlice* словенскаго происхожденія». Но спрашиваю я, знаетъ ли вообще болѣе старый мадьярскій языкъ это *gerle*? Не будетъ ли скорѣе это слово сравнительно недавнимъ новообразованіемъ отъ *gerlice*, появившимся въ смѣшанной области, гдѣ—*ice* еще живѣе, чѣмъ гдѣ-либо, могло чувствоваться въ качествѣ уменьшительнаго суффикса, такъ какъ рядомъ съ мадьярскимъ языкомъ слышалась славянская рѣчь съ окончаніями *-ica, -ca, -ce* въ ея словахъ? Въ Историческомъ словарѣ мадьярскаго языка находимъ множество доказательствъ въ пользу *gerlice*: два раза произведенную отъ этой формы ласкательную форму *gerlicécske*, прилагательное *gerlicényi* «*instar turturis, wie eine Turteltaube*», однажды вмѣсто простаго *gerlice* находимъ образованное по образцу нѣмецкаго *Turteltaube* *gerlice-galamb* [*galamb*=*Taube*], на другомъ мѣстѣ опять сложное *gerlice-madár* [*madár*=птица], но нѣтъ и слѣда *gerle*! Даже и въ открытыхъ впоследствии старыхъ словаряхъ не обрѣтается *gerle*, латинское *turtur* переводится *gerlice*! Знающій исторію слова врядъ ли рѣшится доискиваться въ *gerle* чего-то словенскаго, соединять его съ заимствованіемъ слова *gerlice*. Видѣть въ *gerle* указанія на происхожденіе *gerlice*—грубое заблужденіе: *gerle* не вошло вмѣстѣ съ *gerlice* въ мадьярскій языкъ; его можно объяснить, какъ угодно—только, объясняя слово *gerlice*, о немъ не стоить и упоминать. Szily (Сили—съ нѣмец. 1), авторитетный знатокъ древнихъ мадьярскихъ памятниковъ говоритъ въ своемъ словарѣ неологизмовъ при *gerle* слѣдующее: «Палочи¹⁾ сократили *gerlice* въ *gerle*, отсюда это слово перешло въ литературный языкъ. Оно находится уже въ Тзв. (1835)» Итакъ мы встрѣчаемъ слово *gerle*—уже 1835 (!) въ небольшомъ карманномъ словарѣ тогдашняго мадьярскаго ученаго общества!

Мы видѣли, что «значеніе» слова совсѣмъ не можетъ свидѣтельствовать въ пользу словенскаго происхожденія слова *gerlice*; мы находимъ, что

1) Палочи живутъ далеко отъ словенъ въ сосѣдствѣ съ словаками въ стѣлицахъ *Bogrod, Gömör, Neveš и Nógrád*.

краткая форма *gerle* вообще не имѣетъ никакого отношенія къ вопросу о томъ, какой славянскій языкъ далъ мадьярскому слово *gerlice*; «географическаго распространенія слова» славянскаго слова Мелихъ совсѣмъ не зналъ и уже поэтому не могъ придти къ какому-нибудь положительному выводу; остается еще «фонетика». Все мое разсужденіе должно дать отчетъ въ томъ, что *gerlice* по звуковымъ основаніямъ можетъ быть болгарскимъ. Мелихъ общается въ своемъ широко задуманномъ изслѣдованіи о славянскомъ элементѣ въ мадьярскомъ языкѣ заняться и этимъ вопросомъ; однако пройдутъ еще годы, пока онъ такъ далеко подвинется; пока же онъ довольствуется утвержденіемъ: «въ мадьярскомъ языкѣ *gerlice* не можетъ произойти отъ **grlica*, а только отъ *grlica*» (стр. 405). Можетъ ли происходить мадьяр. *gerlice* отъ грѣлица или нѣтъ, это насъ вовсе не интересуетъ; Мелихъ могъ уже тогда знать изъ различныхъ намековъ, что я исхожу изъ болгарскаго произношенія грѣлица *gesrest*. грѣлица, съ помощью котораго мадьярское *gerlice* объясняется очень легко; существованія же грѣлица нельзя отрицать и въ древне-болгарскомъ, напротивъ, оно дѣлается очень вѣроятнымъ, благодаря свидѣтельству соотвѣтствующаго мадьярскаго слова.

Перехожу къ слову *varsa* «верша». Рядомъ съ *varsa*, вмѣсто котораго мы въ древнихъ памятникахъ многократно находимъ *vorsa*, нынѣшній языкъ знаетъ еще *verse* и *vörse*, формы съ палатальной вокализацией. Первоначальную форму слѣдуетъ видѣть въ **vërza*, изъ которой, благодаря ассимиляции въ разныхъ направленіяхъ, возникли *vorsa* и *vörse*; путемъ обычнаго уподобленія непосредственно другъ за другомъ слѣдующихъ гласныхъ получились формы *varsa* и *verse*, между тѣмъ какъ *vörse* образовалось посредствомъ усиленной губной артикуляціи—все совсѣмъ обыкновенныя явленія въ мадьярскомъ языкѣ. Это слово можно бы, слѣдовательно, вполне спокойно объяснить болгарскимъ *врша; а такъ какъ, безъ сомнѣнія, соотвѣтствующее слово было извѣстно всѣмъ славянамъ, слѣдовательно, разумѣется, и предкамъ нынѣшнихъ болгаръ, то можно спокойно предположить, что дѣйствительно было такое болгарское слово. Мелихъ, который, повидимому, думаетъ, что слова не могутъ исчезать въ языкѣ, отрицаетъ и здѣсь болгарское происхожденіе слова и заключаетъ свое наблюденіе такъ: «На основаніи приведенныхъ мной доказательствъ, я считаю слово *varsa* не болгарскимъ, а словомъ, заимствованнымъ изъ словенскаго языка на территоріи Венгріи, о чемъ свидѣлствуетъ и приведенное географическое распространеніе» (*Nyelvtudományi Közlemények* XXXIII, 1903, стр. 68). И затѣмъ слѣдуетъ чертежъ, на основаніи котораго кто-нибудь другой врядъ ли рѣшился бы придти къ такому выводу, къ какому пришелъ Мелихъ. Правда, судя по чертежу, мадьярское *varsa* стоитъ всего ближе къ отмѣченному между Муромъ и Дравой (слѣдовательно угорско-словинскому) *vrša*; теперь

однако я спрашиваю, по какому праву во всей странѣ извѣстное мадьярское слово занесено именно на территорію по ту сторону Дуная, выше Блатнаго озера? Почему оно искусственно помѣщено вблизи словенской области, т. е. почему извращены факты на этой картѣ? И потомъ не видимъ ли мы повсюду вокругъ насъ одно и то же слово: срв.—серб. *vrša*, чеш. *vrše*, польск. *wiersza*, русск. *верша*? Можетъ ли быть малѣйшее сомнѣніе въ томъ, что мы имѣемъ здѣсь дѣло съ общеславянскимъ словомъ, которое принесено изъ прародины, и которое, слѣдовательно, болгары могли утратить въ своей нынѣшней родинѣ, хотя и должны были нѣкогда имѣть его?—Мы утверждаемся еще больше въ нашемъ предположеніи въ виду того, что и не внесенное на карту луж. серб. *wjerša* означаетъ то же самое, подобно тому, какъ и отмѣченное на картѣ словацкое уменьшительное *vrška* (рядомъ съ которымъ Вегполák знаетъ и *vrša*, между тѣмъ какъ Loos и Гапčović приводятъ только fem. *vrš*). Отмѣченное же на самой болгарской границѣ румынское *vrșo* дѣлаетъ предположеніе достовѣрностью, такъ какъ румынское *vrșă* можетъ быть только болгарскаго происхожденія. Мелихъ не въ состояніи признать этого только по своему ослѣпленію. «Въ валашскомъ, говоритъ онъ, встрѣчается, правда, именно въ пунктѣ соприкосновенія съ болгарамъ, слово *vrșo*, и такимъ образомъ можно было бы заключать, что это слово существуетъ можетъ быть и въ болгарскомъ языкѣ. Но ни Миклошичъ, ни Дювернуа, ни Цанковъ не знаютъ въ болгарскомъ языкѣ слова *vrša*, *vrša, *vrša, не нашелъ я его и въ народныхъ текстахъ». ib. стр. 67. и сл.—Очень странно, что Мелихъ изъ существованія румынскаго *vrșă* не заключилъ о необходимости существованія этого слова въ древнемъ болгарскомъ языкѣ, что онъ такъ упрямо держится нынѣшняго запаса словъ болгарскаго языка, хотя вопросъ въ томъ, могли ли болгары имѣть это слово за много сотъ лѣтъ.—Человѣкъ можетъ быть различнаго мнѣнія о цѣнности положительныхъ указаній на то, что болгары должны были знать это слово; одно, однако, не подлежитъ ни малѣйшему сомнѣнію: нельзя защищать никакими научными доводами утвержденія, будто болгары вообще не могли знать этого слова.

Въ остальной части статьи Мелихъ старается объяснить происхожденіе славянскаго выраженія слова, первоначальное воззрѣніе, на которомъ основывается оно. Онъ признаетъ совсѣмъ правильно, что *врша основывается на *врхъ* — верхъ; но когда онъ говоритъ: «мы легко поймемъ это названіе, если взглянемъ на рыболовныя снасти, изображенныя въ книгѣ Отто Германа (МНК. стр. 159)», то едва ли онъ оказывается на правильномъ пути. Изображенная на соотвѣтствующей страницѣ извѣстнаго сочиненія Германа объ угорскомъ рыболовствѣ (*A magyar halászat könyve*) рыболовная снасть дѣйствительно имѣетъ въ нижней части острый, ворон-

кообразный видъ, но все-таки трудно понять, какимъ образомъ эта сложная плетенка могла получить свое названіе отъ слова «верхъ», въ его первоначальномъ значеніи. По моему мнѣнію, болгарское слово указываетъ намъ на болѣе вѣрный путь. Мелихъ, правда, увѣряетъ насъ, что «въ болгарскихъ словаряхъ не встрѣчается близкаго къ мад. *varsa* слова» ib. стр. 67; дѣло, однако, обстоитъ не совсѣмъ такъ. У Дювернуа я нахожу одно, въ звуковомъ отношеніи очень близкое слово, образованное, навѣрно, тоже отъ *врхъ* (болг. *врхъ*), а именно «*врши* с. мн. вѣтви (ср. русск. овершье)». Что это слово является собирательнымъ существительнымъ и должно писаться *врше* или *врше*, явствуетъ уже изъ цитаты Дювернуа; ибо послѣдній примѣръ гласитъ: «какъ га фатѣ отъ *вршито*» (а не *вршитѣ*!); кромѣ того вѣрное правописаніе слова приводится въ «Выпускѣ III, стр. XXV»: «Връши (е) Връше». У Дювернуа имѣется еще и единственное число «Връшь ж. ж. овершье, вѣтвь», что, однако, будетъ ошибкой, такъ какъ въ единственномъ примѣрѣ къ этому слову мы не находимъ ничего другого, какъ только тождественное, по формѣ и значенію, съ только что упомянутымъ *врши* слово *врши*: «кърпжтъ имъ *врши* два три пжти». Это болгарское *врше*, произносимое часто, по причинѣ неударяемаго -е, какъ *врши*, произошло такъ же отъ *врхъ*, какъ и русское сучье отъ сукъ; что же касается значенія, то множественное число слова *врхъ*: *врхове* «вершина (горы), холмъ, верхушка (дерева)» въ своемъ значеніи очень близко къ значенію слова *врше*, срв. напр.: «Найде дре'о кипаро'о; Во корен-отъ змехъ му лежить, на вжрво'и же славей пентъ». Если теперь мы примемъ во вниманіе, что верша—плетушка, то намъ естественнѣе всего предположить, что славянская *врша* была первоначально менѣе сложной плетенкой изъ тонкихъ вѣтокъ—ежегодно срѣзываемыхъ «верхушекъ» вѣтвей, подобно тому, какъ нѣмецкая (Fisch-) *Reuse*, въ своемъ происхожденіи, связана съ словомъ *Rohr*, и первоначально обозначаетъ, слѣдовательно, подобное плетеніе изъ камыша.

Въ ряду столь многихъ ошибокъ мы находимъ наконецъ у Мелиха, въ самомъ концѣ его наблюдений, одно тонкое замѣчаніе, стѣющее того, чтобы быть отмѣченнымъ: «Части *varsa*, говоритъ онъ, именно *vörcsök* (*verzeg*, *versek*) и *tömlös* во всякомъ случаѣ славянскаго происхожденія», ib. стр. 68. *Tömlös* «тюрьма»—славянскимъ «тѣмница» и произошло отъ болѣе древняго *tömnös* путемъ диссимиляціи—въ древнѣйшемъ памятникѣ мадьярскаго языка это слово пишется *tömnis* (читай *tömnös*). Не такъ просто обстоитъ дѣло съ *vörcsök* (*vörcsök*), *versek*, *verzeg*. Обычное значеніе слова «узкое отверстіе верши» не можетъ быть объяснено, безъ дальнѣйшихъ разсужденій, изъ славянскаго *вѣршькъ; во всякомъ случаѣ слѣдуетъ отмѣтить, что — исключая небольшую изолированную область, гдѣ *vörcsök*

обозначаетъ курятникъ изъ прутьевъ—это слово соединено по всей странѣ съ *varsa* (*verse*, *vörse*), какъ названіе части верши. Вопросъ осложняется еще тѣмъ обстоятельствомъ, что можно бы, пожалуй, видѣть въ этомъ словѣ мадьярское образованіе отъ *verse*—*vörse*, хотя образовательный суффиксъ *-k* нынѣ уже не употребляется.

Сюда же отношу я и древнее *esstergár*—токарь, объясняемое мною болгарскимъ *ст^гргарь. Это слово, какъ и упомянутыя при словѣ *kormány*—*korcsmáros* (< *кр^чмарь) и *mészáros* (< масарь), приняло рано мадьярскій образовательный суффиксъ, и такимъ образомъ возникло извѣстное изъ древнѣйшихъ памятниковъ слово *esstergáros*, давшее затѣмъ, посредствомъ диссимиляціи, нынѣ единственно извѣстное *esstergályos*. *Essterga*—«токарный станокъ», которое Миклошичъ ошибочно производитъ отъ стругъ, не славянское, а мадьярское отвлеченное слово. Примѣняя въ объясненіи слова такое узкое пониманіе, какое сплошь и рядомъ встрѣчаемъ мы у Мелиха, намъ дѣйствительно было бы очень трудно объяснить мадьярское слово славянскимъ. Въ звуковомъ отношеніи, правда, можно было бы очень легко объяснить это слово словенскимъ *strgár*, что и дѣлаетъ Simonyi-Elvönás 1904 г. 16 стр.; Мелихъ, однако, постоянно строго слѣдитъ за тѣмъ, чтобы и значеніе подходило точнѣйшимъ образомъ, а въ этомъ отношеніи словенское слово уже не подходитъ къ мадьярскому, такъ какъ слов. *strgár* значить: 1) *Schaber*, *Kratzer*; 2) трубочистъ; 3) мастеръ ложки; 4) коростель. «Токарь» же называется въ словенскомъ *strugár*, что опять въ звуковомъ отношеніи не совпадаетъ съ мадьярскимъ словомъ. Но въ виду того, что словенскіе *strgár* и *strugár* скрещиваются (*strugár* употребляется и какъ *strgár* въ значеніи 2) «трубочистъ»), я не вижу ни малѣйшаго препятствія для предположенія, что въ болгарскомъ языкѣ существуютъ рядомъ ст^гргарь и ст^гругарь въ значеніи «токарь»; первое, какъ примитивное образованіе отъ глагола ст^гргати, второе же, какъ вторичное образованіе отъ существ. стругъ—и насколько могли быть здѣсь шатки границы, ясно и изъ того, что въ болгарскомъ яз. ст^гргъ употребляется и вмѣсто стругъ!

Я перехожу теперь къ слову *hőrcsök*—*hőrcsög* «хомякъ», которое я не могу оставить безъ упоминанія, такъ какъ оно въ высокой степени интересно со славянской точки зрѣнія. Такъ какъ Будмани въ Словарѣ хорватской Академіи при словѣ *hrčak* говорятъ: «*Biće stara riječ, isporodi slovač. chrček*», то является на сцену и мадьярское *hőrcsök* и требуетъ себѣ мѣста. Мелихъ еще не высказался объ этомъ словѣ; я однако убѣжденъ въ томъ, что онъ счесть бы чудовищнымъ мнѣніе о возможности болгарскаго происхожденія мадьярскаго слова въ виду его распространенности по всей странѣ и, слѣдовательно, вѣроятно, древняго заимствованія. Вѣроятно, онъ приложилъ бы сюда и двѣ карты: на одной онъ изобразилъ бы распростра-

неніе славянскихъ названій, на другой—распространеніе самого животного. Первая карта показала бы, что названіе, близкое къ *hōrcsōk*, встрѣчается, кромѣ хорватско-сербскаго и словацкаго языка, только еще въ словенскомъ (*hrček*), но тамъ оно не родное, такъ какъ и само животное неизвѣстно народу; что болгарскіе зоологи называютъ животное или хамстеръ—какъ нѣмцы, или же хомякъ—какъ русскіе. Изъ другой карты явствовало бы, что въ Болгаріи вообще нѣтъ никакого хомяка, что такимъ образомъ, понятно, не можетъ существовать и никакого туземнаго, народнаго названія для этого животного. Но и 10 картъ, начерченныхъ по методу Мелиха, ничего не доказали-бы. Основой для моихъ выводовъ является то соображеніе, что и болгарскіе славяне вышли изъ той страны, гдѣ были извѣстны хомяки, что слѣдовательно они несомнѣнно имѣли и названіе для нихъ, и что это названіе могло быть, конечно, такое же, какое мы находимъ у хорватовъ и сербовъ. Мадыры могли, слѣдовательно, слышать отъ встрѣченныхъ ими въ Венгріи болгаръ и слово х^рчкъ, которому точно могло бы соотвѣтствовать отмѣченное въ двухъ старыхъ словаряхъ мадырское *herček* (чит. *hégsek*)—форма съ конечнымъ -g (*hōrcsög* рядомъ съ *hōrcsōk*) возникла позднѣе въ мадырскомъ языкѣ въ силу извѣстнаго звукового стремленія. А даже если бы болгары, утвердившіеся во Венгріи, уже ранѣе, во время своихъ передвиженій, утратили названіе хомяка, такъ намъ ничто не мѣшаетъ предположить, что они въ самой Венгріи, гдѣ имъ столь часто попадалось это животное, заимствовали названіе х^рчкъ отъ славянскихъ сосѣдей и затѣмъ сообщили его мадырамъ съ множествомъ другихъ словъ. Въ доказательство существованія этого слова у болгаръ нельзя указывать на румынское *hirciog* (произноси—хырчогу), такъ какъ это слово указываетъ на мад. *hōrcsög*, какъ свой источникъ.

Такъ какъ мы имѣемъ здѣсь дѣло не съ общеславянскимъ словомъ, такъ какъ для меня совершенно неясны и старыя его отношенія къ очень похоже звучащему чешскому *křeček*¹⁾, то я и поставилъ это слово, при сопоставленіи трактуемой группы, лишь въ концѣ и въ скобкахъ. Я перехожу къ новой, произвольно составленной группѣ словъ *csötörtök*, *csőtört*, *vadtöröcsök*, *berena*, *bürü*, *geresna*, *morotva*, которыя всѣ подтверждаютъ предыдущіе результаты и вновь даютъ имъ опору.

Не приходится терять лишнихъ словъ для доказательства звукового соотвѣтствія *csötörtök*—*csütörtök* слову четв^ртъкъ (болг. четвертъкъ); все дѣло въ томъ, какъ представить себѣ распространеніе общеславянскихъ на-

1) Gebauer объясняетъ *křeček* синонимомъ *skřeček*—польск. *skrzeczek* чрезъ отпаденіе s (Historická mluvnice jazyka česk. I, стр. 489, § 408). Здѣсь слѣдуетъ указать еще на латинское неклассическое названіе *cricetus*—римляне не знали хомяка.

званій дней недѣли, и можетъ ли кто-нибудь установить, при помощи подходящихъ доводовъ, вѣроятность того, что болгары, жившіе въ Венгріи, не знали этихъ названій до прибытія мадьяръ въ страну. Я считаю это невозможнымъ—и потому произвожу *csötörtök*,—какъ и *szerdá*—*szereda*, *péntek*, *szombat*, изъ того славянскаго языка, который вообще оказалъ сильнѣйшее вліяніе на мадьярскій языкъ.

Къ *csötörtök*, вмѣсто котораго въ литературномъ языкѣ употребляется *csütörtök*, а діалектически говорится и *csétérték*, примыкаетъ и устарѣлое *csétért*—*csötört* = четвѣрть въ значеніи «modius, мѣра хлѣба» (срв. Словарь документовъ 1470. Una metreta pisi vulgo *chethewort*—чит. *csétört*;—1519. De tritico quartus vulgo *chethert*; 1528. Farine *cheterth* quinque; 1593/1628. *csötört*; 1643. *csötért*; также безъ -t: 1524. Trituratorum frugum *cheter* XVI. На другомъ мѣстѣ подъ 1665 г. говорится о *csetert* баранины; въ Седмиградѣ слова *csétért*, *csütört*, *cseterkt*, *csétér*, *csetér*, *cseter* еще и нынѣ очень распространены въ значеніи длиннаго куска бревна (первоначально—четвертая часть расколотаго пня).

Мадьярское *szömörcsök* «сморчокъ» отвѣчаетъ «*смѣрчкъ» (= болг. *смѣрчкъ), котораго я, правда, не могу доказать для болгарскаго языка, но которое мы, въ силу созвучія русск. *сморчокъ*, чеш.-слов. *smrček*, серб.-хорв. *smrčak* и словен. *smrček*, въ правѣ считать общеславянскимъ.

Я намѣренно рассмотрѣлъ послѣ *kérészt* > крѣсть цѣлый рядъ словъ, которыя не могутъ быть поставлены ни въ какую связь съ *kérészt*, если мы хотимъ объяснить это слово изъ старославянскаго крѣсть, со строгимъ соблюденіемъ церковнаго правописанія: *perzsel* < пѣржити, *borda* < бѣрдо, *kormány* < кѣрма, *csorba* < *шчѣрба, *gerlice* < гѣрлица, *vérse* < вѣрша, *észtérjár* < *стѣргарь; *hörscök* < *хѣрчкъ, *csötörtök* < четвѣртъкъ, *csötört* < четвѣрть, *szömörcsök* < смѣрчкъ—всѣ эти слова, подобно рассмотрѣннымъ нами передъ *kérészt* словамъ *görce* < гѣрчь и *görbe* < гѣрба, свидѣлствуютъ противъ предположенія, будто бы мадьяры слышали болгарское произношеніе, съ неподвижной звуковой послѣдовательностью рѣ — рѣ. По моему мнѣнію, намъ нельзя производить всѣ эти слова прямо изъ другого славянскаго языка, въ которомъ трѣт-трѣт дали *třet*, то есть произвольно отрывать ихъ отъ такихъ словъ, какъ *krészt*—*kérészt* < крѣсть и *gréncsár—*gèrencsér* < грѣнчарь, если имѣется возможность соединить обѣ группы и совсѣмъ просто объяснить ихъ изъ общаго источника. Кромѣ болгарскаго, я не знаю другого славянскаго языка, звуковые законы котораго дали бы намъ болѣе прочную основу для объясненія обѣихъ группъ, т. е. всѣхъ относящихся сюда словъ—и я нахожу, что все это вполне отвѣчаетъ цѣлому *Habitus* воспринятыхъ мадьярскимъ языкомъ славянскихъ словъ.—Даже самъ Мелихъ, стремясь, въ силу не всегда понятныхъ мнѣ

причинъ, доказать словенское вліяніе, все-таки соглашается съ тѣмъ, что «въ мадьярскомъ языкѣ имѣется значительное число болгарскихъ элементовъ» (Nyelvtudományi Közlemények XXXIII, стр. 71). Правда, онъ думаетъ, не успѣвъ, однако, своими неудачными попытками убѣдить меня въ этомъ, что «это болгарское наслоеніе можно очень легко доказать не только въ звуковомъ отношеніи, но и съ помощью географическаго распространения словъ» (ibid.). Если твердо стоять на томъ—и, повидимому, Мелихъ твердо стоитъ на этомъ,—что старославянскому рѣ и рь должны соответствовать въ мадьярскомъ языкѣ—съ одной стороны *ro*, съ другой же *-ré*, то рефлексъ словъ вида трѣт-трѣт остаются запечатанной семью печатями загадкой; если же, напротивъ, исходить изъ живого болгарскаго языка и рѣшиться предположить для языка IX и X столѣтія то, что теперь слышно въ Болгаріи на каждомъ шагу, то сразу станетъ все ясно. — Намъ не можетъ сбывать съ толку то обстоятельство, что до сихъ поръ мы болѣе находили такіе случаи, гдѣ гласный въ мадьярскомъ языкѣ стоитъ *передъ r*: эти случаи преобладаютъ въ простыхъ словахъ и живого болгарскаго языка. Кромѣ того, для меня было важно настойчиво указать на то, что даже въ такихъ случаяхъ, какъ *kréssz-kérész*, гдѣ само собой напрашивается объясненіе изъ дошедшей до насъ формы старославянскаго слова (крѣсть), мы должны обращать болѣе вниманія на живой разговорный языкъ, чѣмъ на письменный. Поэтому-то я упомянулъ до сихъ поръ рядомъ съ *kérész* < ст. мад. *kréssz* только одно слово, гдѣ гласный звукъ первоначально слѣдовалъ за *r* (*geréncsér* < **gréncsár*)—существуютъ, однако, и другіе того же рода случаи, какъ напр. *béréna*, *bürü*, *geresna*, *morotva*, къ разсмотрѣнію которыхъ мы теперь и переходимъ.

Béréna — бревно, не общезвѣстное слово въ мадьярскомъ языкѣ; въ старательно обработанномъ Словарѣ документовъ (*Oklevél-Szótár*), заключающемъ столь много интереснаго и для насъ славистовъ, оно не отдѣлено надлежащимъ образомъ отъ общезвѣстнаго *borona* «борона» и устарѣвшаго *borona*, *barana* — плетень, которыя возводятся къ *brana* и не имѣютъ ничего общаго съ *béréna*. Въ этомъ Словарѣ мы читаемъ подъ *Borona*: «s. trabs, lignum; balken... 1406: Duodecim ligna edificio domus apta vulgo *Berena* dicta»; форма *berena* упоминается еще въ 1601 г., а рядомъ съ ней въ 1638 г. ф. *barona*—съ тѣмъ же значеніемъ—образованная посредствомъ ассимиляціи. Діалектически это слово живетъ еще и теперь въ различныхъ формахъ: *béréna*, *berena*, *borona* и, съ потерей второго гласнаго, *borna*. Звуковое развитіе изъ брѣвно (ст.-слав. брѣвно, болг. *брѣвно) представляется нѣсколько затруднительнымъ въ виду того, что слѣдовало бы прежде всего ожидать **brévna*, *bérévna* и что трудно объяснить безслѣдное

исчезновение *v*¹⁾). Въ виду этой звуковой сомнительности—впрочемъ, не столь важной, чтобы отдѣлять мад. *béréna* отъ однозначущихъ славянскихъ словъ—представляется маловажнымъ то обстоятельство, что нельзя доказать существованія этого слова специально въ болгарскомъ языкѣ («b. (*brvno*)» въ Этим. Слов. Миклошича мнѣ непонятно), ибо остальные славянскіе языки не оставляютъ ни малѣйшаго сомнѣнія въ томъ, что мы имѣемъ здѣсь дѣло съ общеславянскимъ выраженіемъ (срв. ст.-слав. *брьвно*, рус. *бервно* и пр., польс. *biegwiiono*, чеш. *břevno*, словац. *brvna*, серб.-хорв. *брвно*), а румынское *bîrnă* окончательно подтверждаетъ, что это слово не могло отсутствовать въ болгарскомъ языкѣ.

На ряду съ *béréna* я упомяну и *bûrû*, которое побудило меня впервые рассмотреть рефлексъ славянскихъ *трѣт-трѣт* въ мадьярскомъ языкѣ (срв. Magyar-Nyelvőr XIX, 1900, стр. 560—566). Въ предыдущемъ выпускѣ упомянутого журнала Мелихъ пытался объяснить изъ словенскаго языка діалектическое сл. *bûrû*, употребляемое только по ту сторону Дуная и обозначающее «мостикъ» черезъ ровъ, ручей. Мелихъ смѣшиваетъ *брьвъ* (изъ *брьвъ*)—*ponticulus* (см. Archiv. f. sl. Phil. XI, стр. 124) съ *брьвъ* (изъ *брьвъ*)—*supercilium*, изъясняя первое старой основой на *û*, и конструируетъ, по аналогіи со словенскимъ *kri* = ст.-слав. *кры*, угро-словенское **bri*, которому въ мадьярскомъ діалектѣ, ближайшемъ къ словенской территоріи, соответствуетъ яко-бы слово **brû*, какъ тамъ, дѣйствительно, вмѣсто общемадьярскихъ словъ *mi*, *ti*, *ki*, говорятъ *mû*, *tû*, *kû*, съ округленіемъ губъ. Путемъ Мелиха, конечно, не захочетъ пойти ни одинъ славистъ—да и нѣтъ ни малѣйшей къ тому причины: мы можемъ очень хорошо объяснить это слово, какъ и другія похожія слова.

Обсѣдованное выше слово *брьвно* можетъ быть объяснено, какъ дальнѣйшее образованіе слова *брьвъ* (герм. *брьвъ*), которое въ своемъ значеніи превосходно подходитъ сюда; Миклошичъ и переводитъ его совершенно правильно словомъ «*δόχος*», *trabs* и «*ponticulus*», но ставитъ его ошибочно подъ словомъ «*брьвъ* «*δφρύς*» *supercilium*», съ которымъ оно не имѣетъ ничего общаго; подобнымъ образомъ Востоковъ *брьвъ* 1. *бревно* 2. *бровь*.

Напротивъ совершенно обособленно стоятъ эти слова въ «Матеріалы для словаря древне-русскаго языка»: слово, которое здѣсь интересуетъ насъ, мы находимъ подъ *брьвъ* «*бревно*, *δόχος*, *trabs*, *asseg*» и *бервъ*, «плотъ, береговая плотина, *gatis*». Этому *брьвъ* соответствуетъ малорусское *берва* «*Stegbrücke*», которое такъ же перешло въ группу основъ на *a*, какъ и соответствующее слову *брьвъ* «*supercilium*» слово *брова*. Различіе обоихъ

1) Не слѣдуетъ ли предположить въ болгарскомъ языкѣ еще и форму **брьно* рядомъ съ *брьвно*? срв. русск. *берно* и *бревно*! и рум. *bîrnă*, очень легко объясняемое болгарскимъ **брьно*.

словъ обнаруживаетъ столь же рѣзко, какъ малорусскій языкъ, и чешскій языкъ: *břev* gen. *břvi*, «*ronticulus*» и *brv* или *brva* «*supercilium*, въ то время какъ въ хорватско-сербскомъ языкѣ эти слова, естественно, должны совпадать, такъ что въ Словарѣ хорватской Академіи подъ *Brv f. palpebra*, *ronticulus* мы читаемъ непосредственно рядомъ другъ съ другомъ оба значенія. Второе значеніе обозначено здѣсь такъ:

Daska ili greda, što se metne preko vode, da samo ljudi mogu prelaziti. Въ словенскомъ языкѣ *brv* значить только 1. мостикъ. 2. лавка въ (доска) лодкѣ — бровь же называется *obrv*, *obruva*. На основаніи этихъ данныхъ, я въ своей вышеупомянутой статьѣ пришелъ къ заключенію о болгарскомъ словѣ *бръвъ*, въ которомъ гласный звучитъ, какъ въ словахъ *крѣвъ*, *врѣвъ*, *стрѣвъ* (срв. Цоневъ—За источнобългарскій вокализъмъ, стр. 60¹⁾), не передъ, а послѣ *p*. Любезное сообщеніе Милетича подтвердило мое предположеніе; онъ сообщилъ мнѣ письмомъ отъ 22 ноября 1900 г. изъ Софіи: «Думата *бръвъ*, *бръвта* е извѣстна по нашитѣ диалекти (по цѣла источна България) въ смисълъ на гредѣ (дѣска, пѣнь) която служи мостъ прѣко нѣкой язъ, потокъ и прч.». Слѣдовательно, въ болгарскомъ языкѣ существуетъ *бръвъ* точно въ такомъ же значеніи, какъ мад. *bűrű*, которое въ звуковомъ отношеніи можно легко объяснить изъ болг. *бръвъ*. Если болгарскому *pъ* соответствуетъ въ мадьярскомъ *rĕ—rő*, какъ мы это до сихъ поръ наблюдали, то слѣдовало бы ожидать вмѣсто *бръвъ* — *brĕv, *bröv, съ разрѣшеніемъ трудной группы согласныхъ въ началѣ слова *bĕrĕv—bĕröv*.

Закрытый же слогъ *ĕv-öv* переходитъ, послѣ вокализаци *v*, въ *ō*: *kōv-* (acc. sing. *kōv-et*, plur *kōv-ek*, прилаг. *kōv-es*—каменистый) даетъ въ ном. sing. *kō*—камень; совершенно такъ же, какъ *av*, *ov* превращаются въ закрытомъ слогѣ въ *ó* (поставъ > *posztó*—сукно, подъковъ > *patkó*—подкова)—слѣдовательно *bĕröv должно было дать *berō. Это *berō* мы имѣемъ, м. б., въ словѣ *berw* грамотъ: *Ad quendam fluvium parvulum ubi pedites possunt per lignum transire vulgo Serynaberw vocatum; 1462. Ad lucum ubi pedites per lignum possunt pertransire vulgo zeryna berw* (см. Словарь документовъ подъ словомъ *bűrű*). Такъ какъ однако *w* можно читать одинаково, какъ *ō*, *ū* и какъ *ü*,—то редакторъ Словаря документовъ имѣлъ основаніе

1) Само собой понятно, что предположеніе о произношеніи *бръвъ* въ тѣ древнія времена было бы очень мало вѣроятнымъ, если бы объясненіе Цонева относительно нынѣшняго произношенія было основательнымъ. «Въ думитѣ, говоритъ онъ, *крѣ*, *врѣ*, *стрѣ* (чети: *крѣ* и пр.) трѣба да се мисли едно *т* на края, което да е причинило неправилното произношеніе на *ъ* (слѣдъ *p*), защото въ мн. ч. се говори наистина покрай *ерѣтъ* и *ерѣфти*, а може и членната форма (*крѣтъ*) да е причинила такова произношеніе. Общепринятое произношеніе *крѣвъ* рядомъ съ *крѣм* (срв. Цоневъ—Программа стр. 11: *прѣвъ*, *първенъ*, *първенци*, *първенца*) ясно свидѣтельствуетъ, однако, о томъ, что не послѣдующее *т*, вызвало произношеніе *крѣвъ* и пр., а только стремленіе избѣжать въ окончаніи соединенія—*ре*.

прочитать это слово, какъ *berŭ*. Это конечное—*ŭ*, въ живыхъ до сихъ поръ формахъ *bōrŭ* и *būrŭ*, возникло здѣсь благодаря звуковой тенденціи, обнаруживающейся въ той области, гдѣ это слово извѣстно теперь, и состоящей въ томъ, что долгое *ō*, возникшее изъ *eu—ōu*, переходитъ въ *ŭ*, геср. въ *ü*, благодаря принятому по ту сторону Дуная сокращенію гласной *ŭ*. Такимъ образомъ изъ древняго **bērō*, **bōrō* возникло прежде всего *bōrŭ*, засвидѣтельствованное дважды въ Историч. словарѣ по переводу Коменскаго, а въ силу ассимиляціи слѣдующихъ другъ за другомъ гласныхъ—*būrŭ*.

Интересно слово *gérésna*¹⁾—косматая матерія, косматое платье—которое легко можно объяснить сл. кр^зно—такъ какъ въ мадьярскомъ языкѣ переходъ *k* въ *g* не рѣдкость, и можетъ быть доказанъ и въ иностранныхъ словахъ (напр. старослав. кждръ соответствуютъ *kondor* и *gōndör*—кудрявый): *gérésna* произошло отъ болѣе древняго **grésna*—**krésna*, соответствующаго сл. кр^зно. Какъ въ Венгріи вмѣстѣ съ измѣняющеюся модой пришло въ забвеніе и названіе одѣянія, такъ точно исчезло это слово и изъ большинства славянскихъ языковъ. Сербскій языкъ не знаетъ уже больше никакого **крзно*, хотя въ старославянскомъ Словарѣ (*Lexicon Palaeoslov.*) Миклошича *крзно*, «vestis pellicea» приведено изъ сербскаго источника (3 раза); производное *крнар* Караджичъ отмѣчаетъ только въ Хорватин—въ Сербіи употребляется *кожухар* или турецкое *hurcija*. То же самое и въ русскомъ языкѣ, срв. *Материалы для словаря древнерусскаго языка*: кързно = корзно = кръзно = корозно — плащъ. Устарѣлымъ является и чеш. *krzno*—*plášť kožešinou podšíváný* (*Gebauer—Historická mluvnice jazyka českého*, I, 67). Только въ словенскомъ языкѣ, повидимому, живетъ еще это слово *krzno*—косматая шкура, кожухъ; *krznág*—мѣховщикъ, *krznáš*—волосатое животное, *krznína*—сырье, шкура и пр.

Изъ этого никто, однако, не захочетъ заключать, что мад. *gérésna*, которое должно возникнуть изъ **grésna* и въ звуковомъ отношеніи, конечно, не можетъ быть объяснено словенскимъ словомъ, должно быть словенскаго происхожденія и никакъ не можетъ быть болгарскимъ, хотя его, съ звуковой точки зрѣнія, безъ труда можно произвести изъ болгарскаго языка. Въ жизни языковъ имѣются болѣе надежныя указанія, чѣмъ случайное сохраненіе слова! Наконецъ, можно еще упомянуть словац. *gtznág*—мѣховщикъ, которое *Bernolák* обозначилъ звѣздочкой, какъ «vulgate, i. e. culinare et bar-

1) Чтобы опредѣлить значеніе этого устарѣлаго слова срв. въ Словарѣ документовъ: 1471. *Geresna proprium de pellibus kralyk factum*; Унам *mastrucam vulgo geresna* (тотъ же годъ); 1516. *Pro pellibus vel geresna hermellina*; 1556. *Una geresna sub veste*. Еще больше данныхъ находимъ мы въ Историческомъ словарѣ. Въ обоихъ словаряхъ приводятся и цѣлый рядъ сложныхъ словъ.

bagum vocabulum». Loos приводитъ еще и *grzna*, переводимое имъ мадьярскимъ *gegezna*, *szűcsbőg* и нѣм. *Pelzwerk*. Я не могъ твердо установить¹⁾, известно ли народу это слово, приводимое и Япчовичемъ; напротивъ, вполне достовѣрнымъ является слово *grznár*—мѣховщикъ; но какъ обозначеніе ремесленника, обрабатывающаго мѣха, съ тѣхъ поръ, какъ мѣховое платье вышло изъ моды, устарѣло и это слово. Миклошичъ не приводитъ слова. Слова, остальные же данныя мы находимъ въ Этимологическомъ словарѣ вмѣстѣ, хотя и безъ всякой исторической перспективы: kürzno: asl. *kragno* pelz; pol. *krzno*, *krznar*; s. *krznar*; č. *krzno*; г. *korzno*.

Точно такъ же непонятнымъ уже словомъ является *morotva*; Словарь нарѣчій приводитъ только остатки этого слова въ значеніи: «todtes Wasser, todter Flussarm, wässriges Röhrlicht». Древніе источники знаютъ очень хорошо это слово, особенно ясно выступающее въ значеніи «рыбный прудъ»; Molnár Albert объясняетъ его вотъ какъ: *Marotva*: «locus vel piscina cum claustro», а при существительномъ *Gyalmostó*, *marotva*: «piscina cum claustro piscaturae»; въ Словарѣ документовъ мы читаемъ: «1337. Quadam piscina *Muruthwa* vocata in qua novem tracciones piscium volgo Tanya vocate; 1344. Piscinam nostram *Moruthwa* vocatam; 1437. Piscinam vulgariter *Morothwa* nuncupatam; 1489 Quandam piscinam *Morothwa* vocatam; 1499. Piscine *Morothwa* alio nomine Holtthyza²⁾ vocate, и т. д.». Слово это употребляется и для обозначенія большихъ стоячихъ водъ, прудовъ; основнымъ понятіемъ, очевидно, является понятіе стоячей, «мертвой воды», и такимъ образомъ это слово, безъ сомнѣнія, соответствуетъ ст.-слав. мрътва. Это слово отлично входитъ въ рядъ уже разсмотрѣнныхъ словъ. Мы исходимъ изъ болгарскаго произношенія *mr̃tva* (срв. болг. мрътва), которое первоначально даетъ мад. **mr̃tva*—**mér̃tva*,—ставшее потомъ въ силу ассимиляціи *morotva*. Объясненію этого слова прямо изъ встрѣчающейся намъ въ др.-слав. источникахъ формы мрътва, съ яснымъ *ъ* и правильной замѣной его мадьярскимъ *o*, препятствуютъ доселѣ извѣстные факты; не только множество словъ въ родѣ *г̃рба*, > *gōrbe*, *г̃рчь* > *gōrcs*, гдѣ гласный стоитъ передъ *г* и притомъ всегда въ согласіи съ распространенѣйшимъ произношеніемъ современныхъ болгаръ, показываютъ, что такого рода объясненіе прямо недопустимо, это обнаруживаютъ и слова въ родѣ *г̃г̃д̃н̃с̃с̃г̃*, *г̃г̃г̃з̃на*, въ которыхъ первоначально гласный стоялъ лишь послѣ *г* (**gr̃nc̃s̃ág* и **gr̃ézna*), и которыя не могли произойти изъ *г̃рън̃чарь*, *кр̃з̃но*, съ обычнымъ, яснымъ *з*, которому въ мадьяр. соответствуетъ *o*.

Я перехожу теперь къ слову, наблюденія надъ которымъ рѣшительно

1) Kott, знающій *grzna* только по словарю Loos-а, приводитъ рядомъ и *grzno*, а п. = *grzna*, *kožešina*, *kůže ovčí z vlnou na ní*. Baranica, *kućma ušitá z grzna*. Slov. Dbá. Obyč. 10.

2) *Holtthyza* = *holt Tisza* значитъ «Мертвая Тиса».

доказываютъ, какое цѣнное разъясненіе исторіи мадьярскаго языка заключается въ туземныхъ, по-латыни написанныхъ документахъ. Это богатство только теперь стало вполне доступнымъ, когда мадьярская Академія Наукъ образцово издала богатый матеріалъ, собранный въ различныхъ архивахъ преждевременно умершимъ Szamota¹⁾. Чтобы познакомить славистовъ съ характеромъ этого столь важнаго и для нихъ труда, я привожу изъ него дословно статью *barlang*, напередъ замѣчая, что и Историческій словарь знаетъ только форму *barlang* и полученную отсюда посредствомъ ассимиляціи форму *ballang*.—«*Barlang, barlag*: antrum, lustrum, latebra, caverna, cavea, specus, spelunca, spelaeum, tumba, latibulum; höhle, grotte. Ny Sz.²⁾ 1248: In Watka Pobor et *Borlogu* [a. m.³⁾ *barlang*?] fecit introduci (Veszpr. 109, Szántó 1). 1310: Possessionem *Barlag* vocatam (Veszpr. 2, Barlag). 1313: Paulum de *Borlog* (Veszpr. 108, Vámos 1). 1357: Ad speluncam Bohomil *porloga* dictam (Akad. 3). Ad quendam montem *Borloghyg* vocatum (и о.⁴⁾). 1463: Attigissent siluam Medwe *Barlaga* vocatam (Lelesz Prot. IV, 110). 1467: Venissent ad montem *Barlanghege* (Lelesz Met. Bereg 21)».

Итакъ, предъ нами множество данныхъ, въ которыхъ это слово является еще въ древнейшей формѣ. Прежде всего, несомѣнно, что *n* передъ *g* развилось лишь позже; не столь достоверно, слѣдуетъ ли *o*, употребляемое въ старыхъ документахъ вмѣсто *o* и вмѣсто сильно закрытаго мадьярскаго *a*, читать всегда, какъ *a*, какъ это полагаетъ редакторъ словаря *Zolnai*. Написанія въ родѣ *Borlog* можно читать одинаково хорошо, и какъ *Borlag*; если же это слово произошло многократно разъясненнымъ способомъ изъ болгарскаго б²рлогъ, такъ во всякомъ случаѣ слѣдуетъ ожидать прежде всего *bérlag, а затѣмъ, въ силу происшедшей ассимиляціи, *borlag*.—*Barlag* я считаю болѣе поздней формой, возникшей изъ болѣе древняго *borlag* посредствомъ не рѣдкаго вообще въ мадьярскомъ языкѣ, какъ и въ другихъ языкахъ, уподобленія двухъ сосѣднихъ гласныхъ, встрѣтившагося намъ уже въ словѣ *vorsa* > *varsa*. Нынѣшнее значеніе «пещера» вполне ясно выступаетъ въ двухъ мѣстахъ: Ad speluncam Bohomil *porloga* dictam—и Attigissent siluam Medwe *Barlaga* vocatam; находящееся въ обоихъ случаяхъ конечное *-a* есть суффиксъ, обозначающій владѣніе: *barlang* = пещера, *barlanga* = его пещера, *medve barlanga* = медвѣжья пещера. Въ латин-

1) На заглавномъ листѣ, подъ главнымъ заглавіемъ *Magyar Oklevél-Szótár* (= Венгерскій словарь документовъ) мы читаемъ: «Собраніе мадьярскихъ словъ, встрѣчающихся въ старыхъ документахъ и другихъ сочиненіяхъ, въ большей своей части составленное г. Szamota István, по порученію Имп. Акад. Наукъ редактированное въ видѣ словаря г-омъ Zolnai Gyula, Budapest 1902—1906.

2) Ny Sz. = *Nyelvtörténeti Szótár*, т. е. «Историческій словарь», 3 тома, Будапештъ 1890—1893.

3) а. м. *annyi mint*, т. е. «столько, что».

4) и о. = *ugyanott*, т. е. *ibidem*.

скихъ документахъ мадьярскія слова и вообще часто являются въ расширенной формѣ: такая же конструкция, какъ *medve barlang-a* и *Barlanghegy* (чит. Barlanghegye), рядомъ съ *Borloghyg* (чит. Borlag- или Barlaghegy) — *hegy* = гора, *hegy-e* = его гора. То обстоятельство, что лѣсъ называется медвѣжьей пещерой, приводитъ насъ на память, что въ «Матеріалахъ для словаря древне-русс. яз.» находимъ рядомъ съ *бѣрлогъ* = *latibulum* и *берлога* = *берлогъ* въ значеніи «лѣсъ, сѣна, ѡлѣ», и что рум. *birlog* значитъ въ особенности «медвѣжья пещера»¹⁾ Это румынское *birlog* является болѣе надежнымъ доказательствомъ, чѣмъ значительное распространеніе слова въ славянскомъ языкѣ, что это слово нѣкогда многократно употреблялось и въ болгарскомъ языкѣ. Словарь Дювернуа, правда, не знаетъ этого слова, и Милетичъ не имѣлъ подѣ рукой ни одного подтверждающаго свидѣтельства «Бѣрлог-имаго го въ Прилѣпско, но не зная да ли въ значеніи то на срѣб. хѣрв. *brlog*») — мы же, при чтеніи болгарскихъ текстовъ это слово встрѣтилось только однажды: «Да ли затуй ти прѣдадохъ прѣстольтъ, да то направишъ *бѣрлога* на грѣховетъ» Болг. Прѣгледъ I, XI—XII. кн. 141. стр. [последнія три слова мадьяръ передалъ бы сложнымъ *bűnbarlang* — *bűn* = грѣхъ].

Перехожу теперь къ слову *morva*—*murva*, неупотребляемому въ литературномъ языкѣ—только ботаники употребляютъ выраженіе *morva-levelék* (*levél* листь) для обозначенія прицвѣтнаго листка (*bractea*)—помимо того, очепь извѣстному, хотя бы въ часто измѣняющейся формѣ. Кромѣ приведенныхъ у Миклошича формъ *morva*, *murva*, *murha*, *murgya*, *murigya*, *murigu*, *murnya*, мы находимъ въ словарѣ нарѣчій еще *murja* и *muriggya*,—напротивъ формы *murigu* не обозначено въ немъ, и поэтому мы не считаемъ ее доказанной. Всѣ эти различныя формы встрѣчаются въ значеніи: «отруби (полусотлѣвшаго) сѣна, соломы, скотной кормы, камыша»; наряду съ этимъ выступаютъ и другія значенія такъ напр.: *murva*, *murnya* приводится въ значеніи—«песокъ, известковая пыль, щебень при проведеніи дорогъ». Пока насъ интересуетъ только форма *morva*, которая въ Историческомъ словарѣ подтверждена свидѣтельствами 3 источниковъ, а въ Діалектическомъ словарѣ встрѣчается только однажды въ видѣ *morvajja* [шигва-а]ja?), и форма *murva*. Выразеніе *morva*, очевидно, древнѣе и соответствуетъ сл. м^рва, давшему первоначально *měrvā, а затѣмъ, въ силу ассимиляціи закрытаго *ě* съ гортаннымъ -а, *morva*. Въ формѣ *murva* заключается дальнѣйшее перегласованіе *o* подѣ влияніемъ окружающихъ его звуковъ—какъ напримѣръ, вмѣсто обычнаго *morsszol*—

1) Dr. H. Tiktin—Rumänisch—deutsches Wörterbuch: «birlog—1. Höhle grosser Raubtiere.—Bes. des Bären. 2. Lager des Schweines».

дробить и *morza*—крошка діалектически употребляется *mirzol*, *mirza*, срв. и широкораспространенное *mustoha* рядомъ съ обычнымъ *mostoha* < маштеха.

Значеніе мадырсаго слова превосходно совпадаетъ съ значеніемъ славянскаго, какъ оно представляется намъ въ польскомъ, малорусскомъ, словацкомъ, словенскомъ, чешскомъ и сербскомъ языкахъ. Польское *mierzwa* передается посредствомъ «смятая солома, постилка, навозъ изъ соломы»; то же значить малорус. *мерса*; словац. *mrva* Бернолакъ разъясняетъ такъ — «stramentum comminutum, frustilla (segmenta) straminis; die Bröcklein, Bröcklinge von Stroh; слов. *mrva* Миклошичу въ Этимолог. слов. значить schlechtes Viehfutter (по Плетершнику мн. ч. *mrve* между прочимъ = senep drobir); по словарю Ранка мор.-чеш. *mrva* = «Wirstroh» (впрочемъ, онъ переводитъ чешское слово и какъ Splitter, Schiefer, Dünger, Mist, Düngungsmittel); со всѣмъ этимъ въ согласіи и луж. серб. *mjerwa*—«смятая солома». Это согласіе въ различныхъ славянскихъ языкахъ приводитъ къ мысли о томъ, что значеніе, найденное нами въ мадырскомъ словѣ, было общеславянскимъ, что слѣдовательно и болгары могли употреблять свое м^рва въ подобномъ же значеніи.—Дювернуа переводитъ м^рва, м^рвка—«кусочъ мяса», Миклошичъ же приводитъ это слово, какъ въ Старославянскомъ Лексиконѣ, такъ и въ Этимологическомъ Слов. со значеніемъ «glutasche»; но первоначально это слово, очевидно, обозначало вообще все мелкое, раздробленное, что явствуетъ и изъ дружески сообщенныхъ мнѣ проф. Милетичемъ данныхъ: *м^рса* значить горепца жерова (glutasche), означава и ситни вжглища («ситень кюмуръ») — напр. въ Ловечъ. Сжщата дума значить и «троха» («дай ми *м^рса* хлѣбъ») у рупцитѣ напр. въ планина Странджа.

Я не думаю здѣсь далѣе изслѣдовать, насколько прочія формы, встречаемыя нами въ Діалектическомъ словарѣ подъ *mirva*, могутъ быть цѣлкомъ или отчасти возведены къ слову м^рса или не заключается-ли въ одной части ихъ славянское производное м^рвина (ср. словен. *mrвина* = drobtina): такого рода изслѣдованіе было бы слишкомъ обширнымъ, не давая притомъ ничего новаго для рѣшенія главнаго вопроса.

Съ *morva-mirva* я соединяю созвучное *morvāny*, которое употребляется исключительно мадырами живущими среди словаковъ—и уже потому должно быть явно признано заимствованіемъ изъ словацкаго языка. Значеніе слова въ обоихъ языкахъ одинаково: завитой калачъ, играющій большую роль при свадебныхъ обрядахъ. Интереснымъ является это слово потому, что здѣсь мы имѣемъ дѣло съ діалектическимъ словомъ, которое, благодаря своему географическому распространенію, несомнѣнно указываетъ на свой источникъ. Отсюда мы узнаемъ, что звуковое *r* (въ словацкомъ это слово звучитъ *mrvān*) одинаково могло дать какъ *ér*, такъ—передъ гортан-

нымъ согласнымъ слѣдующаго слога—и *or*, точно такъ, какъ болгарское **р*. Кроме этого, мы узнаемъ еще нѣчто, что очень цѣнно для насъ именно теперь, когда о древности словацко-мадьярскаго соприкосновенія въ верхней части Венгріи спорять не всегда съ научными аргументами въ рукахъ¹⁾. Мы находимъ мадьярское слово въ двухъ старыхъ Глоссаріяхъ 1-ой полов. XV столѣтія, въ совершенно нынѣшней формѣ (*moruan* слѣдуетъ во всякомъ случаѣ читать *morvány*). Писецъ одного Глоссарія называетъ себя въ послѣсловіи Георгіемъ «De regno dicto Sclavonjye»!—Отъ этого *morvány* слѣдуетъ отличать *murvány*, употребляемое на верхней Тисѣ въ сложномъ словѣ *murvány-hal* [*hal* = рыба]—«мелкая рыба» и являющееся новообразованиемъ *morva*—*murva* съ мадьярскимъ окончаніемъ, ср. *k²рма* > *kor-mány*, см. выше стр. 1235.

Прежде чѣмъ перейти къ словамъ *murok*, *korcsma*, *dörög*, которыми я думаю заключить разсмотрѣніе принадлежащихъ сюда случаевъ, я хочу вкратцѣ разсмотрѣть еще остальные слова, упоминаніе о которыхъ слѣдовало бы ожидать здѣсь послѣ статьи Миклошича о славянскихъ элементахъ въ мадьярскомъ языкѣ.

Принимая во вниманіе пеструю смѣсь, представляемую часто формами какого-нибудь одного славянскаго языка (какъ напр. *Šulek* приводитъ въ своемъ *Imenik*-ѣ *brstan*, *brstran*, *bršljan*, *bršta*, *brštan*, какъ наименованіе *Hedera helix*), я не рѣшаюсь вводить въ кругъ своихъ розысканій венг. *borostyán* и діалектическое *boroslán*. *Rorostyán*, встрѣчающееся въ значеніи «плющъ, лауръ, сирень», повидимому, предполагаетъ слово **бр³штанъ*; однако, я знаю только болгарское *бршлянъ*, въ звуковомъ отношеніи скорѣе подходящее къ діалектическому *boroslán*—сирень, причемъ, однако бросается въ глаза появленіе *ss* вм. *s* = *š*.

Мадьярскому *korcsolya*—спуски «Schrottleiter» (въ новѣйшее время и «конекъ») Миклошичъ противопоставляетъ только соответствующее словацкое слово; ибо хорвато-сербс. *krčalo*, по его справедливому позднѣйшему замѣчанію въ Этимологическомъ словарѣ, не имѣетъ съ мадьярскимъ словомъ ничего общаго. Повидимому въ самомъ словацкомъ языкѣ это слово совсѣмъ новое; ибо по Loos-у (знающему впрочемъ, только форму *kor-cul'a*), оно имѣетъ совсѣмъ современное значеніе—«конекъ». Kott совершенно правильно замѣчаетъ въ Dodatky, т. VI, при сл. *korčula*—«der Schlittschuh» «Slov. z mad'» и рассматриваетъ здѣсь только эту форму, въ то время какъ въ I. т. онъ приводитъ изъ Палковича сомнительную форму *krčula líha*—ословаченную форму *krčula* я нахожу еще только у Янчовича въ словацко-мадьярской части его словаря, въ мад. словац. мы читаемъ только форму

1) Я это писалъ въ началѣ 1904 г.

körčula. Вполнѣ вѣроятно, что Янчовичъ зналъ это слово только въ значеніи «Schlittschuh», но нельзя съ аподиктической достовѣрностью утверждать это, такъ какъ онъ противопоставляетъ это слово мадьярскому *korcsolya*, слову съ двойнымъ значеніемъ.

Точно такъ же словац. *trnác*, угро-словен. *trnac*, и употребляемое угроруссами *торнацъ*—atrium, не что иное, какъ заимствование изъ мадьярскаго *tornác*—«дворъ, Vorhof, Flur, Hausflur», что Миклошичъ правильно отмѣтилъ въ «Fremdwörter»...

Тюркскими, а не славянскими оказываются *korso*—«кувшинъ» и *tarhonya*—«сухое тертое тѣсто», на что я уже указалъ въ моей статьѣ «Нѣсколько замѣчаній» стр. 54 (= Извѣстія отд. русск. яз. VII, кн. 4, стр. 299); напротивъ, *mormol*—murmeln и, очевидно, также *marha*—скотъ оказывается нѣмецкаго происхожденія.

Въ «Этимологическомъ словарѣ» Миклошичъ уже не повторяетъ (подъ *ter*—и *berdo*) фантастическаго объясненія *tilos*—«запрещенный» и *bérc*—«горы»; ровно и *tilo* «Haufbresche», объясненное имъ съ помощью *trilo*, было иначе объяснено, какъ онъ вспоминаетъ въ «Этимолог. Слов.» 353 в.

Сопоставленіе *görgicse* «Gründling» въ серб. *гргеч* «perca fluvialis» самъ Миклошичъ отмѣчаетъ, какъ сомнительное; очевидно сербское слово происходитъ отъ мадьярскаго.

Перейду теперь къ словамъ *murok*, *korcsma*, *görgög*, объясненіе которыхъ сопряжено съ затрудненіями.

Murok—морковь, *Möhre*, съ корнемъ *murk-* (acc. sing. *murkot*, срв. и прилагат. *murkos* въ «Историч. слов.»), можно по-просту считать позднимъ производнымъ отъ незасвидѣтельственнаго **morok* (acc. **morkot*), какъ это показываютъ приведенные подъ *morva*—*murva* факты. Судя по наблюдаемому вообще въ мадьярскомъ языкѣ развитію, можно предположить 2 случая: гласный второго слога въ словѣ *murok* могъ появиться позже, или о второго слога было тамъ издревле. При первомъ предположеніи, слово представляется мнѣ загадкой, такъ какъ принимаемое Миклошичемъ слово **мръкы*, герм. болгар. *мръкы*, могло бы дать по моимъ изслѣдованіямъ, пожалуй, мадьярское **mérk*—**mörk*¹⁾, но никакъ не **mork* (*murk*). Нельзя было бы объяснить это слово и звуковымъ *ʁ*, т. е. предположеніемъ происхожденія изъ другого славянскаго языка, ибо и тогда слѣдовало бы ожидать появленія *é* или *ō*, о чемъ свидѣлствуетъ, между прочимъ, и діалектическое *merkōse* въ Бараньскомъ комитатѣ, соответствующее хорв.-серб. мрквица. Только тотъ можетъ производить *murok* отъ **мръкы*, кто упорно придерживается письменнаго преданія нашихъ старослав.

1) Отъ отпаденія -м, срв. тыквы > tōk, «тыква».

памятниковъ и кто имѣетъ мужество утверждать, что въ мадьярскомъ языкѣ мы должны вмѣсто *pr.* ожидать *ro*, какъ вмѣсто одиноко стоящаго яснаго *z—o* (мъхъ > *toh*). Но, думается, я достаточно уже показалъ, что не далеко уйдешь, держась такъ буквы: на такомъ основаніи можно было бы еще объяснить *kereszt* изъ *крѣстъ*, *morotva* < *mrōtva изъ мрътва и, можетъ быть, еще одно или другое слово. Но для насъ осталось бы совсѣмъ непонятно, почему изъ *грѣчь, грѣба, крѣзно, грѣньчарь получилось *gőrcs*, *gőrbé*, *gérézna*, *gőroncsér*; цѣлый рядъ формъ, отлично согласующихся съ извѣстнымъ намъ изъ современнаго болгарскаго языка колеблющимся положеніемъ гласнаго элемента—то передъ *p*, то послѣ него, получилъ бы натянутое объясненіе. Поэтому я и считаю неизбежно ошибочнымъ каждое объясненіе, основанное на этомъ предположеніи, но и я самъ не рѣшаюсь брать за объясненіе слова, особенно когда свидѣтельства о мадьярскомъ словѣ столь новы (данныя въ Историческомъ словарѣ мадьяр. яз. начинаются лишь съ XVII стол.), что нѣтъ возможности правильно возсоздать по нимъ исторію слова въ мадьярскомъ языкѣ.

При объясненіи *korcsma*, *korcsmáros* мы наталкиваемся не на столь непреодолимые затрудненія. Предполагая, что мадьяры не слышали уже больше слабаго произношенія *ь* у славянъ, которыхъ они застали въ своей новой родинѣ, можно было бы, по нашимъ прежнимъ соображеніямъ, ожидать вмѣсто старослав. *крѣчма* форму *кр'чма* (срв. болг. *крѣчма*). На основаніи же выше разсмотрѣнныхъ аналогическихъ случаевъ слѣдовало бы предположить прежде всего *korocsma, возникшее изъ *krécsma—*krocma, что, однако, еще ничѣмъ не засвидѣтельствовано. Но такъ какъ въ мадьярскомъ языкѣ гласный второго слога очень часто позже исчезаетъ (срв. мои изслѣдованія о томъ въ Archiv-ъ f. slav. Phil. XXII, стр. 464—468), то не исключена возможность, что когда-то въ развитіи слова была и форма *korosma. Правда въ трехсложныхъ словахъ средній гласный обыкновенно исчезаетъ только въ такихъ случаяхъ, если передъ и за нимъ стоялъ простой согласный; но изъ этого вовсе еще не слѣдуетъ, чтобы изъ *korocsma не могло произойти возможное для произношенія и дѣйствительно употребляемое въ нынѣшнемъ мадьярскомъ языкѣ *korcsma*. Воквода—войвода > *vajda* и господа > *gazda* вполне наглядно показываютъ, что полное исчезновеніе средняго гласнаго иногда имѣетъ мѣсто даже и въ томъ случаѣ, когда отъ этого получалась не произносимая, по нашимъ нынѣшнимъ понятіямъ, комбинація: *vajvda и *gazpda, герср. *gazbda. То же явленіе наблюдаемъ и въ корнѣ слова *korcsmáros*—трактирщикъ, которое соответствовало бы слову *кр'чмарь*—*os* мадьярскій суффиксъ, встрѣчаемый напр. и въ сущ. *mészáros* < *масарь*.

Здѣсь кто-нибудь могъ бы спросить, не исчезъ ли гласный второго

слога въ цѣломъ рядѣ словъ, какъ это возможно оказалось, по моему, въ словѣ *korcsma*, такъ, что мы могли бы исходить изъ такого произношенія, которое, повидимому, указывается старо-церк.-славянскими источниками? Не могъ ли въ словахъ *görce*, *görbe*, *perzsel*, *borda*, *kormány*, *csorba*, *gerlice*, *verse—varsa* (*hörcsök*), *csütörtök*, *csötört*, *szömörcsök*, *barlang*, *morva—murva* повсюду исчезнуть гласный второго слова, и не могутъ ли всѣ эти слова быть объяснены такими формами, гдѣ гласный элементъ въ славянскомъ словѣ выговаривался послѣ *p*, т. е. формами въ родѣ: *грѣча, грѣба, прѣжити, *брѣдо (*Weberkammt*), крѣма, шрѣба, *грѣлица, *врѣша, (*хрѣчакъ), четврѣчакъ, четврѣть, *смирѣчакъ, брѣлогъ, мрѣва? Подобное предположеніе было бы, по моему твердому убѣжденію, крайне насильственнымъ; ибо, если исходный пунктъ всегда и повсюду былъ одинаковъ, т. е. первоначально гласный постоянно находился послѣ *p*, то было бы удивительной игрой случая то обстоятельство, что въ мадьярскомъ языкѣ мы находимъ ту же звуковую послѣдовательность, что и въ современномъ болгарскомъ, т. е. находимъ гласный передъ *r* только въ томъ случаѣ, если и въ болгарскомъ эта звуковая послѣдовательность является обычной. Можетъ быть, кто-нибудь предположитъ, что гласный второго слова въ родѣ *gördöncsér*, *kereszt*, *morotva* сохранился, благодаря послѣдующей группѣ согласныхъ, между тѣмъ какъ передъ простымъ согласнымъ онъ исчезъ, что такимъ образомъ совпаденія мадьярскаго языка съ современнымъ болгарскимъ, въ случаяхъ въ родѣ *görbe*: грѣба—принадлежать къ вторичнымъ новообразованиямъ и потому совершенно случайны. Имѣя здѣсь дѣло только съ незначительнымъ числомъ словъ, мы могли бы принять подобное объясненіе; но для цѣлаго ряда словъ это предположеніе явилось бы извращеніемъ исторіи мадьярскаго языка. Исторія мадьярскаго языка вовсе не позволяетъ намъ утверждать, будто краткій гласный второго слога долженъ исчезать въ словахъ, имѣющихъ болѣе двухъ слоговъ. Я не хочу ссылаться на *szolga*, происшедшее изъ славянскаго слоуга черезъ вполнѣ завѣренную промежуточную форму *szuluga*, герм. *szologa* (см. Archiv f. slav. Phil. XII, стр. 467), хотя среди нашихъ словъ имѣются и такія, которыя относятся къ тому старому времени, когда мы встречаемъ еще *Zuluga* (читай *szuluga*, или *szologa*); и все-таки нѣтъ и слѣда гласнаго послѣ *r* въ тѣхъ словахъ, которыя и въ болгарскомъ яз. имѣютъ теперь гласный передъ *r*; я довольствуюсь указаніемъ на то, что въ многихъ случаяхъ краткій гласный второго слога трехсложныхъ словъ сохранился до сихъ поръ, хотя передъ и за нимъ стоялъ лишь одинъ согласный: вечера > *vacsora*, гобино > *gabona* (рѣже *gabna*), гомила > *gomolya*, кобыла > *kabala*, комора > *katara* > *katra*, лобода > *laboda*, мочило > *mocsolya*, неволя > *nyavolya*, носило > *nyoszolya*, оужина > *oszonna*, *рокыта > *rakottya* и *rekettye*. Сюда же слѣ-

дуетъ присоединить и (внуукъ) внуука > *unoka*, такъ какъ вокализация начального *u* во всякомъ случаѣ произошла въ очень древнее время. Изъ этихъ примѣровъ, далеко не исчерпывающихъ всего круга явленій, можно усмотрѣть, что предположеніе, будто бы *borda*, *kormány* и имъ подобныя слова звучали первоначально **broda* < бръдо, **krománu* < крьма и т. д., будто изъ нихъ затѣмъ образовались **boroda*, **korománu* и др., и будто только позже исчезъ средній гласный, построено на очень ненадежномъ основаніи. — Невѣроятность подобнаго предположенія видна еще и изъ слѣдующаго соображенія. Начальныя группы согласныхъ разрѣшаются въ мадьярскомъ яз. не тотчасъ же: (драгъ) драга, драго звучитъ еще нынѣ *drága*; славянское вратъ еще въ древнѣйшемъ мадьярскомъ памятникѣ писано *brat* (чит. *brát*) и только позднѣе становится *barát*; *kereszt*, какъ мы это видѣли ранѣе, можно очень часто встрѣтить въ видѣ болѣе древняго и болѣе близкаго къ славянскому *kreszt*; трудно понять, почему какъ разъ ни одно изъ этихъ словъ не дошло въ такого рода формѣ или, по крайней мѣрѣ, въ какой-нибудь разившейся отсюда переходной формѣ (съ *éré-*, *-oro-*), хотя нѣкоторые изъ нихъ встрѣчаются довольно часто и уже довольно рано въ латинскихъ грамотахъ. Нѣкоторыя слова, въ родѣ, напр., *görcs*, представляли бы непреодолимыя трудности для такого предположенія: слѣдовало бы предположить, что изъ **gröcs* произошло **göröcs*, и что, вопреки всякой аналогіи, *ö* второго слога исчезло. Однимъ словомъ, что, по нашему мнѣнію, возможно при объясненіи *korcsma*, то не можетъ считаться нами за общій принципъ объясненія прочихъ словъ, если только мы не желаемъ на каждомъ шагѣ натолкнуться на противорѣчія съ явленіями, извѣстными намъ язъ историческаго развитія мадьярскаго языка.

Перехожу къ слову *görög*—«грекъ» и «греческій» (существительное и прилагательное). Мелихъ совсѣмъ недавно рассматривалъ это слово и пришелъ къ заключенію, что оно происходитъ изъ одного изъ югославянскихъ языковъ: «югославянское» грѣкъ дало, по его мнѣнію, **grék*, **grök* > *görék* (такъ слѣдуетъ произносить одинъ разъ встрѣчаемое *gevreks*, **görök*, *görög* (см. *Nyelvtudományi Közlemények XXXIII*, 1903 г., 236—239 стр.). Я не знаю, къ какому другому югославянскому языку, кромѣ болгарскаго, можемъ мы отнести слово *грѣкъ*—съ гласнымъ *ѣ* послѣ *p*, или съ другимъ гласнымъ элементомъ — во время прибытія мадьяръ на ихъ нынѣшнюю родину; не придаю я также особеннаго значенія тому, что намъ слѣдовало бы отправляться отъ написанія *грѣкъ*, а не *грѣкъ*, а на основаніи выше сказаннаго я скорѣе думаю, что мадьярскую форму слова было бы очень легко объяснить и изъ первоначальнаго *грѣкъ*, если бы только гласный элементъ, вопреки общему правилу, дѣйствительно произносился и въ болгарскомъ яз. послѣ *p*, если-бы т. е. слово, согласно нашему обозначенію, зву-

чало гр*къ. Что касается нынѣшняго произношенія, то Мелихъ, повидимому, не сомнѣвается въ томъ, что дѣйствительно существуетъ такое болгарское *гръкъ*, но онъ ссылается только на Дювернуа и Цанкова, на которыхъ въ данномъ случаѣ нельзя положиться, такъ что болгарскія *grăk, gărĭk, grăik, gărĭk* Мелиха ни на шагъ не подвигаютъ рѣшенія вопроса. У Цонева, въ его изслѣдованіи о болг. вокализмѣ, мы встрѣчаемъ рядомъ съ «гъркъ» («гъркѣн'ъ») прилагательное «гръцки» (стр. 59), а въ его *Программѣ* «гъркъ, гъркѣнъ» стоитъ рядомъ съ «гръцки» (стр. 10). Милетичъ однако пишетъ мнѣ, что употребительно и произношеніе «гръкъ» (*гръкъ* и *гъркъ* и двѣтѣ формы ги има)—а мад. *görög* даетъ намъ право предположить, что это произношеніе, вѣроятно, опираясь на прилагательное (срв. у Цонева—гъркъ: гръцки), очень рано развилось и въ тѣхъ нарѣчіяхъ, въ которыхъ, при данной конфигураціи слова, слѣдовало бы ожидать произношеніе гъркъ. Въ словѣ *görög* *ö* второго слога не исчезаетъ въ склоненіи (асс. *sing. görö-göt*, ном. *plur. görögök*), принадлежитъ, слѣдовательно, къ основѣ—слѣдовательно, мы имѣемъ всѣ причины считать это *ö* болѣе древнимъ, чѣмъ *o* перваго слога и вмѣстѣ съ Мелихомъ предполагать болѣе древнюю мадьяр. форму **grék—*grök*. Въ остальномъ мое мнѣніе существенно отлично отъ мнѣнія Мелиха, придающаго большое значеніе тому, что въ Зографскомъ кодексѣ стоитъ гръкъ, а не гъркъ, и что форма съ *ь* является первоначальной; въ своемъ увлеченіи доказательствомъ изначальности *ь* въ этомъ словѣ Мелихъ идетъ такъ далеко, что ссылается даже на написаніе *Vita Methodii!*

Говоря о *görög*, можно мимоходомъ упомянуть и народныя названія *zserb* и *horvát*. Въ звуковомъ отношеніи оба слова столь же легко могутъ быть объяснены болгарскими *с'рбъ* и *х'рватъ*, какъ и хорвато-сербскимъ *срб* и *хрват*; рѣшеніе вопроса въ ту или другую сторону — если вообще оно возможно и мыслимо — должно опереться на историческія данныя.

Заканчивая разсужденіе о группѣ тръ-т-рът, я считаю не лишнимъ затронуть одинъ вопросъ, рѣшеніе котораго, м. б., возможно найти въ связи съ указанной группой: можно ли намъ предположить для слова кждър произношеніе кждър и такимъ образомъ конструировать первоначальное мад. **kondör*, изъ котораго посредствомъ ассимиляціи въ двухъ различныхъ направленіяхъ образовались — *kondor* и (**köndör*) *göndör*? Слова *kondor* и *göndör* имѣютъ въ мадьяр. языкѣ одно и то же значеніе, притомъ превосходно подходящее къ значенію славянскаго слова: «кудрявый, курчавый». Употребленіе славянскаго существительнаго въ мадьярскомъ яз. въ качествѣ прилагательнаго оказывается, какъ мы видѣли при обсужденіи *göŕbe*, совершенно обычнымъ явленіемъ: такъ *görög* обозначаетъ и грека и «греческій»; и только-что упомянутыя *zserb*, *horvát* означаютъ существительное и

прилагательное; *német* = нѣмецъ и нѣмецкій; *angol* = англичанинъ и англійскій; такъ же точно *francia*, *spanyol* и т. д. — однимъ словомъ, мадьярскій языкъ не разграничиваетъ рѣзко существительнаго отъ прилагательнаго.

Переходя теперь къ группѣ тлѣт-тлѣт, для которой, имѣется уже гораздо менѣе значительный матеріалъ, мы принуждены отчасти опереться на выводы, относящіеся къ группѣ трѣт-трѣт, лишь бы такимъ способомъ прійти къ результатамъ, наполовину надежнымъ. Поэтому я и считаю краткое обзорѣніе относящихся сюда случаевъ только прибавленіемъ къ 1-ой части, которая и явится главнымъ основаніемъ для окончательнаго рѣшенія вопроса.

Какъ бы незначительно ни было число относящихся сюда случаевъ, все же, думается, найдутся въ мадьярскомъ яз. указанія, которыя уполномочиваютъ насъ предположить, что въ словахъ вида тлѣт-тлѣт гласный элементъ звучалъ то *передъ*, то *за* согласнымъ. Правда, звуковой оттѣнокъ этого слабаго гласнаго элемента, кажется, былъ въ этихъ соединеніяхъ иной, чѣмъ въ *p-p*, что въ достаточной степени объясняется физиологическимъ различіемъ того согласнаго, къ которому примыкалъ гласный звукъ — тамъ *r*, здѣсь *l*. Объясняя *dörce* изъ **r*чъ, а *dolg-* (пом. sg. *dolog*, асс. *dolg-ot*, пом. pl. *dolg-ok*) изъ слова д*лгъ, я прошу всегда имѣть въ виду звуковую окраску слабаго гласнаго элемента, обусловленную различіемъ слѣдующаго (въ другихъ случаяхъ и предшествующаго звуку *) согласнаго, какъ явленіе, само собою разумѣющееся или, по крайней мѣрѣ, легко понятное.

Мое предположеніе, что, примыкающій къ согласному *l*, гласный звукъ отличался отъ гласнаго звука въ *p-p*, основываю на слѣдующихъ трехъ случаяхъ: д*лгъ > *dolg-* (*dolog*); х*лмъ > ст.-мад. *holm* (нынѣ *halom*) и стл*пъ > *oszlop*; остальные случаи *bolha* < б*лха, *bolgár* < б*лгаре, *kolbász* < к*лбаса и *csolnak* (обыкн. *csónak*) < ч*лнкъ «челнокъ» не даютъ никакого указанія на звуковой оттѣнокъ гласнаго элемента, сопровождающаго *l*, такъ какъ мадьярское *o* вполне могло бы возникнуть путемъ ассимиляціи съ слѣдующимъ гортаннымъ гласнымъ и такъ основываться на *é*. Уже въ этомъ случаѣ мы видимъ, какъ, при всемъ томъ, что можемъ сказать о рефлексѣ тлѣт-тлѣт въ венгер. яз., мы въ сильной степени должны основываться на результатахъ, полученныхъ при изслѣдованіи формы трѣт-трѣт. И переменна положенія гласнаго [въ *oszlop* послѣ *l*, а въ *dolg-* (*dolog*), *holm* (*halom*, асс. *holm-ot*), *bolha*, *bolgár*, *kolbász*, *csolnak* *передъ l*] не находятъ себѣ подтвержденія въ большомъ количествѣ примѣровъ, какъ это было при ранѣе обслѣдованной группѣ словъ; только посредствомъ ссылки на аналогію случаевъ съ *p-p* обособленное, въ виду случаевъ съ *-ol*, слово *oszlop*, получаетъ своеобразное значеніе, и мы такимъ образомъ по-

лучаемъ право выставить, по крайней мѣрѣ, предположеніе о соответствующемъ болгарскомъ произношеніи.—Однако прежде всего я думаю рассмотреть въ отдѣльности тѣ слова, о которыхъ можно кое-что замѣтить, чтобы такимъ образомъ возможно яснѣе представить читателю тотъ матеріалъ, на которомъ я строю свой заключительный выводъ.

Нѣтъ причины останавливаться дольше на *bolha* < бѣла (срв. болг. бѣла) и *bolgar* < бѣгаре (болг. бѣгаре); относительно *kolbász* < кѣбаса слѣдуетъ замѣтить, что, хотя это слово нынѣ совсѣмъ неизвѣстно въ болгарскомъ языкѣ, однако, въ виду существованія его во всѣхъ другихъ славянскихъ языкахъ, не можетъ показаться слишкомъ смѣлымъ предположеніе о существованіи его когда-то и въ болгарскомъ языкѣ. Поэтому я займусь только существительными *dolog*, *oszlop*, *holm*—*halom* и *szólnak*—*szónak*.

Dolog въ звуковомъ отношеніи превосходно соответствуетъ предположенному мной *дѣмз*; именно, основа этого слова звучитъ *dolg-* (асс. sing. *dolg-ot*, пом. pl. *dolg-ok*), и *o* второго слога въ пом. sing. *dolog* развилось лишь позже, что, какъ мы увидимъ ниже при *holm*—*halom*, является совсѣмъ обычнымъ явленіемъ въ мадярскомъ языкѣ. Очень легко можно понять развитіе значенія слова, если исходить изъ оборотовъ рѣчи, въ родѣ: *ez nem az én dolgom* = это не мое дѣло; такъ какъ «исполненіе долга» въ многихъ случаяхъ выражается въ исполненіи какой-нибудь работы, то изъ первоначальнаго значенія слова «долгъ», наряду съ простымъ «дѣло», развилось и значеніе «работа»: глаголъ *dolgozni* значитъ просто «работать», прилагат. *dolgos* — «работающій», въ то время какъ *dolog* значитъ «дѣло, вещь, работа». У Цонева нѣтъ соответствующаго болг. слова «дѣлѣ» какъ въ его работѣ о восточноболгарскомъ вокализмѣ стр. 60, такъ и въ Программѣ стр. 11; поэтому я привожу соответствующій примѣръ изъ хорошей школьной книги: «Читанка за четвърто отдѣленіе. Составилъ Д. Ивановъ—второе изданіе. Търново 1897», стр. 8: «Тамъ намѣрилъ затворенъ единъ човѣкъ за *дѣмз*. *Дѣмзъ* му билъ хиляда лева». На той же страницѣ мы читаемъ дальше и «дѣжники»,— съ иной звуковой послѣдовательностью, въ виду слѣдующихъ двухъ согласныхъ, съ чѣмъ можно сравнить часто употребляемыя производныя: дѣжж — «я долженъ» и дѣжен, дѣжна, дѣжно—«должный».

Мадьярское *oszlop*—столпъ я произвожу отъ стлѣтъ. Правда я не могу указать на соответствующее «стлѣтъ» въ болгарскомъ языкѣ; но у насъ есть надежные опорные пункты для предположенія о такомъ произношеніи. Во первыхъ, мы замѣчаемъ въ односложныхъ словахъ типа тлѣтъ рѣшительную склонность къ звуковой послѣдовательности лѣ, такъ что Цоневъ въ своей статьѣ о восточноболгарскомъ вокализмѣ указалъ только одно

слово вѣлк, какъ исключеніе¹⁾ изъ этого правила. Правда, онъ не приводитъ нашего слова, должно быть, потому, что въ говорѣ Ловеча, служившемъ для него исходнымъ пунктомъ, этого слова нѣтъ — мы только-что видѣли, что и дѣлгъ не отмѣчено здѣсь.

Въ своей «Программѣ» стр. 11, Цоневъ пишетъ стѣлпъ, но и здѣсь явно выступаетъ тенденція слѣдованія гласнаго элемента за л и передъ простыми согласными въ словахъ односложныхъ: рядомъ съ вѣлкъ и жѣлтъ Цоневъ пишетъ тутъ же глѣтъ, жѣлтъ. млѣкъ (imprecat къ pгаes. «мѣлчишъ!»), плѣтъ, плѣхъ; кромѣ того, вслѣдъ за стѣлпъ идетъ этимологически связанное съ нимъ с(т)ѣлба — лѣстница, въ которомъ т могло исчезнуть только въ положеніи передъ л. Если стѣлба чередуется съ сълба, какъ это ясно изъ примѣровъ у Дювернуа, то послѣднее можетъ быть объяснено лишь произношеніемъ *стѣлба, изъ котораго ближайшимъ образомъ развилось употребляемое въ восточно-болгарскомъ — какъ пишетъ мнѣ Милетичъ — слово сълба. — Въ виду этого я не вижу никакой необходимости объяснять мадьярское *osszor* старославянскимъ стѣлпъ, а вмѣстѣ съ нимъ и *dolg-* (*dolog*), *holm* (*halom*), *bolgár*, *bolha*, *kolbász* и *szolnak* (*сѣлпак*) производить отъ дѣлгъ, хлѣмъ, вѣлгаре, вѣлха, кѣлваса, чѣлнѣкъ; такое рабское слѣдованіе правописанію нашихъ старо-слав. памятниковъ не приводитъ насъ кратчайшимъ и простѣйшимъ путемъ къ пониманію мадьярскихъ формъ: всѣ основанія, приведенныя мною противъ этого уже при трѣт-трѣт, и здѣсь говорятъ противъ такого пониманія.

Съ той поры, какъ Словарь грамотъ далъ намъ цѣлый рядъ указаній на болѣе древнюю форму *holm*, намъ представляется очень простымъ положеніе дѣла при словѣ *halom* (основа: *halm-*, асс. *halm-ot*. ном. pl. *halm-ok*). Это *holm* соотвѣтствовало бы вполне — какъ въ звукахъ, такъ и въ значеніи — слову хлѣмъ, въ виду чего легкое сомнѣніе, высказанное когда-то мной насчетъ возможности сопоставленія мадьярскаго слова со славянскимъ, совершенно исчезаетъ при новомъ пониманіи звуковаго развитія. Мелихъ, правда, отвергаетъ мнѣніе Миклошича о славянскомъ происхожденіи слова *halom*, забывая въ своемъ увлеченіи представить намъ и свои основанія для этого; тѣмъ болѣе поражаетъ насъ та увѣренность, съ которой онъ предлагаетъ свои измышленныя данныя: «Dass wir es in unserem

1) Цоневъ — «За восточноболгарския вокализмы», стр. 60: «Само односложнитѣ думи, колкото ги има, като че не вървятъ подъ никакво правило, защото се говори отъ една страна споредъ правилото: *ѣлк*, *клѣтъ* (таѣтъ), но отъ друга: *плѣтъ*, *плѣхъ*, *млѣкъ*, *плѣтъ* или *млѣкъ* (импер. отъ *мѣлчѣ*) и *дѣлж* (грѣж) — повече односложни вѣма». Цоневъ, какъ извѣстно, опирается на ловечское нарѣчіе. Милетичъ же упоминаетъ, какъ разъ въ статьѣ и. з. «Die Mundarten von Loveč, Trojan und Gabrovo», и произношеніе вѣлк: «In einsilbigen Worten bleibt öfters der Halbvocal auch gegen die Regel nach den Liquidem, z. B. *vělk*, aber *vělkъ*, pl. *vělcі*. См. *Das Ostbulgarische*, стр. 187, § 8.

Falle mit einer alten deutschen Entlehnung zu thun haben, liegt auf der Hand.» см. *Lumtser u. Melich — Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter*, Innsbruck 1900, стр. 125. Мадыарское *halom* является якобы нижнеиѣмецкимъ *holm* и такимъ образомъ открываетъ будто бы далекія перспективы въ древнія колонизаціонныя отношенія Венгріи: «Man wird das Wort mit einer ungarländischen von Niederdeutschland ausgegangenen Colonisation in Zusammenhang bringen müssen» ib. 126 стр. Я рѣшительно не понимаю, почему мы должны сдѣлать это и почему мы обязаны слѣдовать за авторомъ въ его слишкомъ смѣлыхъ умозрѣніяхъ, если у насъ имѣется столь простое объясненіе, въ связи съ несомнѣнно мощнымъ вліяніемъ славянскихъ языковъ. Не считаясь такимъ образомъ больше съ объясненіемъ Мелиха, я попытаюсь показать, что это слово, по крайней мѣрѣ, *можетъ* быть и славянскимъ.

Послѣ предыдущихъ разсужденій я считаю лишнимъ доказывать, что часто встрѣчаемое въ старыхъ грамотахъ мад. *holm* вполне соответствуетъ фонетически слову х'лмъ. Какъ изъ древняго *holm* образовалось нынѣшнее *halom*- (именит. п. звучитъ *halom*—съ гласнымъ вторичнаго образованія между конечными согласными; асс. однако *halmot*, пот. pl. *halmok*, прилагат. *halmos*=холмистый), на это указываетъ уже Мелихъ ib. стр. 124: это слово подверглось вліянію аналогіи мадыарскихъ образованій на—*alom* (корень—*alm*), въ силу чего древніе *holm*, *holmot*, *holmok* дали нынѣшніе *halom*, *halmot*, *halmok*; срв. *hatalom* (раньше еще *hatalm*)—сила, *hatalmat*, adj. *hatalmas*—сильный; *uralom*—господство, *uralmat*; *lakodalmot*—«свадьба», *lakodalmat* и т. д. Съ этимъ словомъ случилось тоже самое, что и съ неразъясненнымъ еще надлежаще словомъ *malom*=мельница¹⁾, которое въ старыхъ грамотахъ пишется *molun* (съ *n*!)²⁾ и—съ присоединеніемъ притяжательнаго суффикса 3 лица—*molna* (=нынѣшнему *malna* «его мельница») см. Словарь грамотъ подъ словомъ *malom*], нынѣ, однако, является въ той же совершенно формѣ, какъ и только-что упомянутая группа словъ: *malom*, *malmot*, *malmok*. Если бы кто сталъ сомнѣваться въ болгарскомъ происхожденіи слова *halom*, потому только, что оно не упоминается не только Цанковымъ, но и Дювернуа и Цоневымъ (въ ряду односложныхъ словъ типа тлѣт- Вокал. стр. 60), а у Миклошича приводятся только въ скобкахъ и съ другимъ значеніемъ: «(b. *hlzm* *thal*)», то эти сомнѣнія могутъ легко разсѣяться. Списокъ словъ Цанкова—безъ притязаній на полноту; Цоневъ же исходитъ изъ своего родного нарѣчія, въ которомъ слово х'лмъ возможно и неизвѣстно; у Дювернуа х'лмъ, въ дѣйствительности, приве-

1) Szinnyei повторяетъ старое объясненіе изъ *mīn* (*Nyelvtudományi Közlemények* XIII, 1903, стр. 148, не объясняя, однако, перехода слова въ рядъ гортанныхъ гласныхъ.

2) Мельникъ называется еще нынѣ *molnár*!

дено, только не на надлежащемъ мѣстѣ, при томъ именно въ такомъ значеніи, какое имѣетъ мадьярское *halom* и русское «холмъ»: «при подножію на одинъ хълмъ»—см. въ Дополненіяхъ къ Словарю стр. 23; и въ нѣмецко-болгарскомъ словарѣ Миладинова мы находимъ подъ словомъ «Hügel» на первомъ мѣстѣ—хълмъ, а Милетичъ подтверждаетъ это: *хълмъ*—има и у народа, въ источна България; «хълмисто мѣсто» и пр.

Намъ остается еще сказать о словѣ *szónak*—лодка, челнокъ, древнѣйшей формой котораго слѣдуетъ считать *szolnok*, встрѣчаемое нѣсколько разъ въ Историческомъ словарѣ мад. языка¹⁾ и подтверждаемое снова Словаремъ грамотъ. Принимая во вниманіе полученные доселѣ результаты, я склоненъ производить это *szolnok* отъ **члнѣкъ*, не отрицая, разумѣется, и того, что *szolnok* могло возникнуть путемъ ассимиляціи и изъ **szel-nok*. Только у насъ нѣтъ надежныхъ поводовъ предполагать, что рефлексъ формы *тлѣтъ* долженъ былъ отличаться отъ рефлекса формы *тлѣтъ*; а такъ какъ формы *трѣтъ* и *трѣтъ*, какъ мы уже видѣли, совпали, или, по крайней мѣрѣ, были восприняты мадьярами, какъ одна звуковая группа, то я предполагаю, что и **члнѣкъ* перешло въ **члнѣкъ*, а отъ прежней палатальной окраски не осталось никакого слѣда. Именно при словахъ типа *тлѣтъ*—*тлѣтъ* намъ приходится обратиться къ заключеніямъ по аналогіи, которыя намъ слѣдуетъ строить на основаніи несравненно болѣе богатаго количества фактовъ другой группы, словъ типа *трѣтъ*—*трѣтъ*. Въ болгарскомъ языкѣ, впрочемъ, отсутствуютъ **члнѣкъ*, и **члнѣтъ*; вмѣсто послѣдняго мы находимъ *чунѣ* (срв. серб. *чѣн*). По сообщенію мнѣ Милетича, есть еще *чѣлнецъ*: «Въ Охридско се назва чѣлнец (kleiner Kahn)». Едва ли кто-нибудь на этомъ основаніи рѣшится утверждать, что въ болгарскомъ языкѣ совсѣмъ не было выраженія **члнѣтъ*, рефлексы котораго оказываются во всѣхъ, безъ исключенія, славянскихъ языкахъ. Совсѣмъ другой вопросъ, можемъ ли мы предполагать, что въ болгарскомъ языкѣ существовало когда-то и уменьшительное **члнѣкъ*. По моему, мы можемъ предполагать и это, ибо и названное уменьшительное — общеславянское: рус. челнокъ, польск. *szolnek*, чешск. *člunek*, слв. *člnok*, хорв-серб. *чѣнак*, словен. *čolnek*. Итакъ, оба слова—и коренное и уменьшительное, проходятъ по всѣмъ славянскимъ языкамъ, не исключая даже и не упомянутого до сихъ поръ луж. сербскаго, въ которомъ *čolnk*—«ткацкій челнокъ» какъ по своему образованію, такъ и по первоначальному значенію тождественно съ приведенными словами остальныхъ славянскихъ языковъ, только употребляется въ настоящее время въ приименіи къ орудію ткацкаго дѣла (челнокъ), въ то время какъ въ прочихъ

1) Въ словарѣ слѣдуетъ пропустить турецкое «*сзанахъ* М. А.»—лодкообразный сосудъ, *scaphium*, а не «лодка»—срв. серб. *чапакъ*. *Szónak* произошло, кажется, путемъ диссимиляціи изъ *szónok* въ такихъ формахъ, какъ *szónokot* (acc. sing) > *szónakot*.

языкахъ обозначаетъ и лодку для плаванья (челнокъ, челнѣ). И этотъ примѣръ лучше всякаго другого прямо обнаруживаетъ то, какъ ничего не доказываютъ въ наукѣ объ языкѣ карты, начерченныя à la Мелихъ. Несмотря на то, что языковой составъ болгарскаго языка пока еще не достаточно извѣстенъ намъ, и что мы, вслѣдствіе очень своеобразнаго прошлаго болгарскаго литературнаго языка, съ большимъ трудомъ можемъ уяснить себѣ историческую жизнь болгарскихъ словъ — вообще часто очень сложныя отношенія, съ которыми приходится имѣть дѣло при представленіи изначальнаго языковаго запаса какого-нибудь народа, не могутъ быть представлены съ помощью нѣсколькихъ грубыхъ линій съ такой наглядностью, чтобы и профанъ могъ овладѣть ими.

Мадьярское *péle* «glis esculentus, glis quercinus, glis avellanarius, glis шуоха» (Діалектическій словарь), кажется, говоритъ противъ моего предположенія, что болгарскому *лз—ла* въ мадыарскомъ языкѣ должно соотвѣтствовать *lo—ol*. Болѣе древняя форма этого слова — *péléh*; въ болгарскомъ ему соотвѣтствуетъ *лалъ* (Цоневъ—Вокализмъ, стр. 60, и Програма, стр. 12), а для болѣе стараго времени — если только мое предположеніе правильно — слѣдовало бы ожидать *ploh > *poloh*. Въ этомъ *péléh* кто-нибудь могъ бы, пожалуй, усмотрѣть явный признакъ того, что первоначальная палатальная группа *талт* (въ польскомъ наше слово звучитъ *pilch*) должна была звучать какъ разъ иначе и восприниматься слухомъ мадыаръ тоже иначе, чѣмъ *талт*; — у насъ, однако, есть нѣсколько оснований не соглашаться съ этимъ. Сарвашъ (Szarvas) объяснилъ слово *péléh* посредствомъ его перехода изъ ряда гортанныхъ гласныхъ въ рядъ палатальныхъ, — явленія, не совсѣмъ рѣдкаго въ мадыарскомъ языкѣ: славянское (тжпъ) тжпа-тжпо дало въ мадыарскомъ языкѣ *tompa*, а въ діалектахъ имѣется и *tõmpre*. Это явленіе было рассмотрѣно мною очень подробно въ статьѣ п. з. *Ung. cséze* «Schale zum Trinken», Revue Orientale II. Budapest 1901, стр. 293 и сл.; гдѣ я, между прочимъ, объяснилъ происхожденіе мад. *cséze* — отъ слав. чаша, *köszméte* «Stachelbeere» — отъ слав. *космата переходомъ въ рядъ палатальныхъ гласныхъ; тамъ же упомянулъ я и о діалектическомъ *tõmpre*, говоря на той же страницѣ слѣдующее: «обращаю вниманіе специалистовъ еще на *color-cölör* «Pfahl», особенно интересное, если именно удастся доказать тождество его съ *osslop* «Säule = старослав. стлѣпъ». Другое объясненіе слова дано Мелихомъ, который произвелъ *péle* отъ нѣмецкаго тождественнаго по значенію слова *billich*, *bilch* (*Magyar Nyelvőr* XXIV. 1895, стр. 351), не повторивъ, однако, этого объясненія въ нѣмецкой переработкѣ 1900 г. Lumtzer und Melich — *Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter*).

Одно только не подлежитъ сомнѣнію, что *péléh* нельзя считать доказательствомъ того, будто *талт* — въ мадыар. яз. рефлектируется иначе, чѣмъ

таѣтъ; въ виду недостатка данныхъ, намъ нельзя рѣшить здѣсь съ полной достовѣрностью вопроса о звуковомъ оттѣнкѣ гласнаго. Что же касается вопроса о положеніи гласнаго, передъ—или послѣ *л*, такъ онъ или вовсе не затрагивается словомъ *pələh*, если считать его *нѣмецкою*, а не славянскаго происхожденія, или же придется отвѣтить на него въ духѣ нашихъ предыдущихъ результатовъ, т. е. произвести слова—*pələh* отъ болѣе древняго **pləh*, если только оно, дѣйствительно, славянскаго происхожденія и соотвѣтствуетъ слову *плѣхъ*.

Подводя итоги нашему изслѣдованію, мы приходимъ къ слѣдующимъ выводамъ: I. Группы *трѣтъ-трѣтъ* совершенно совпали въ томъ языкѣ, изъ котораго проникло въ мадьярскій языкъ большинство славянскихъ заимствованій; гласный звукъ приближался къ мадьярскому звуку *é—ö* или, по крайней мѣрѣ, передавался этимъ звукомъ; мѣсто гласнаго элемента измѣнялось такъ же, какъ мы видимъ это въ современныхъ восточноболгарскихъ діалектахъ. II. *таѣтъ-таѣтъ*, *можетъ быть*, также совсѣмъ совпали, чего, однако, въ виду недостатка данныхъ, нельзя утверждать съ полной достовѣрностью; всячески гласный элементъ группы *таѣтъ* звучалъ иначе, чѣмъ въ группѣ *трѣтъ*, рефлектируясь мадьярскимъ звукомъ *o*; положеніе этого гласнаго элемента, передъ *л* или послѣ него, колебалось такъ же, какъ и въ группахъ *трѣтъ-трѣтъ*.

Не подлежитъ ни малѣйшему сомнѣнію, что гласный элементъ въ мадьяр. рефлексахъ группъ *трѣтъ* и *трѣтъ* былъ совершенно тождественъ: старо-слав. **грѣчь*, *грѣньчарь*, *грѣба*, крѣзно соотвѣтствуютъ мадьярскіе *görce*, *geréncsér-göröncsér*, *görbe*, *gerésna* точно такъ какъ, и старо-слав. *крѣсть*—мадьяр. *kérészt* (діалект. *köröszt*); совпаденіе гласнаго элемента и въ группахъ *плѣтъ* и *плѣтъ*, въ томъ именно смыслѣ, что этотъ элементъ въ виду сосѣдняго *ѣ* принялъ другую звуковую окраску, чѣмъ въ группахъ *трѣтъ-трѣтъ*—только мое предположеніе. Не думаю, чтобы мнѣ слѣдовало ожидать сильнаго противорѣчія въ этомъ пунктѣ. Совсѣмъ иначе обстоятъ дѣло съ вопросомъ о томъ, достаточно ли убѣдительно мои разсужденія о вѣроятности перемѣны положенія гласнаго элемента—то передъ *р*, то послѣ него—уже въ столь древнее время. Быть можетъ, тотъ или другой изслѣдователь, имѣя въ виду старославянскую традицію, найдетъ, что я слишкомъ модернизирую тотъ болгарскій языкъ, который мадьяры нашли въ своей нынѣшней родинѣ. Въ пользу, однако, древности этого явленія въ болгарскомъ языкѣ и рѣзкости его развитія уже въ ту пору говорятъ, повидимому, и славянскія заимствованія румынскаго языка¹⁾. Къ сожалѣ-

1) Что подобное предположеніе не заключаетъ въ себѣ, по существу дѣла, ничего невозможнаго, доказываютъ и слова лучшаго болгарскаго лингвиста, Милетича: «Trotz der traditionellen Einförmigkeit, könnte man annehmen, dass schon zu der Zeit, als unsere ältesten

нїю, я могу только указать на этотъ вопросъ, котораго до сихъ поръ еще не пробовали рѣшить научнымъ образомъ. Тиктинъ хотя и довольно близокъ къ правильному рѣшенію этого вопроса, очевидно не знаетъ болгарскаго звуковаго закона, который далъ бы ему въ руки ключъ къ надлежащему рѣшенію вопроса. Обратимся къ его изложенію, имѣя въ виду болгарскій звуковой законъ:

alü, rü zwischen Konsonanten—nach Mikl.'s Ansicht als silbenbildendes *l, r* zu fassen (Gr. I, 210), während die Mehrzahl der übrigen Slavisten dem *ä* auch hier vokalischen Wert beimisst—gilt im Rum. *tl, tr*: *stlup* stlүpү, *gilt gүt *glütü (№ 73), *crpā* krүpa, *tlmācū* tlүmačү, *brlög* brүlogү; mit *i* für *ä* nach № 85: *clm cın člүнү, *cirtā* črүta, *štrb* štrübү. Doppelt—durch Lautfolge und *ä* für *i*—abweichend *indrāsnı* neben dem regelrechten Stammwort *dirš* drүzү.

Im Mold. pflegt für *rü* vor mehrfacher Konsonanz nicht *tr*, sondern das bequemere *ri* zu stehen: *cricimā* crүmā krүčүma, *vrıstā* vrүsta, *crıcnı* krүknati, (*s*)*crısc*, und (*s*)*crısnı* vgl. skrүžitati gegenüber wal. *circimā* *cır-cümā*, *vırstā*, *cırcnı*, (*s*)*cırsc*, (*s*)*cırsnı*. Hierher gehört wahrscheinlich auch *crısnic* mold. 'Art Fischnetz' und *cırsnic* Poen., *crāsnic* Ptb. 'Küster', beide wohl krүstүнүktү.

Die ursprüngliche Lautfolge scheint im Rumänischen allgemein *ti, ri* gewesen zu sein, so dass das Mold. in den letztgenannten Fällen die ältere Stufe bewahrt haben dürfte. Wenigstens finden sich keine Beispiele der Umstellung von *tr* zu *ri* (etwa *cripā* f. *cırpā*), wohl aber solche des umgekehrten Verfahrens». Gröber Zeitschrift f. rom. Phil. XII, 1888, 240.

Если въ Молдавіи предъ группами согласныхъ стоятъ *ri*, а не *tr*, какъ въ другихъ областяхъ, и если, по увѣренію такого тонкаго наблюдателя румынскаго языка, какъ Тиктинъ, *ri* древнѣе *tr*, какъ о томъ свидѣтельствуется исторія развитія звуковъ рум. языка, то мы поймемъ это на основаніи болгарскаго языка, давашаго румынскому языку большую часть славянскихъ реченій. Конечно Тиктинъ поспѣшно заключаетъ отсюда, что вообще *ti, ri* было первоначальной звуковой послѣдовательностью въ рум. яз., даже въ тѣхъ случаяхъ, гдѣ слѣдовалъ одинъ согласный, и это свидѣтельствуется лишь о томъ, что онъ не-знаетъ болгарской живой рѣчи. Предъ нами одинъ случай, упомянутый Тиктинымъ, въ которомъ болгарская перемѣна гласнаго сохранилась всецѣло; это—*dirš* «dreist, kühn» < болг. дързъ (ст.-слав. дръзъ—аудах) и *indrāsnı* (инп.) «wagen» < in (= лат. in)—+ бол. дръзнъ. Трудность детальнаго изслѣдованія даннаго случая заключается въ томъ, что ходячіе румынскіе словари не даютъ намъ никакихъ свѣдѣній о діалек-

Denkmäler geschrieben wurden, *rs* (*is*) in einigen Dialecten nach der besagten Regel auch schon *w(ü)* gesprochen wurde». Arch. f. slav. Phil. XX, стр. 597.

тическихъ формахъ, а древніе кирилловскіе источники часто пишутъ рѣ тамъ, гдѣ живой звукъ слѣдовало бы передавать при помощи зр. Я приведу нѣсколько примѣровъ подобнаго условнаго правописанія изъ Воронежскаго кодекса и такимъ образомъ покажу, чего стоятъ ссылки на подобнаго рода написанія¹⁾.

Старославянскому крѣма, болг. кѣрма въ румынскомъ соответствуетъ *cărmă*—корма. Это слово встрѣчаемъ два раза въ Cod. Vor., разъ, какъ пом. аг. кѣрма, другой разъ, какъ ген. pl. кѣрмелорѣ; румын. производное отсюда *cărmitoare* передается, согласно произношенію, какъ кѣрмитоаре, но вмѣсто нынѣшняго *cărmăciu* = болг. кѣрмачъ «коричій» мы находимъ тамъ же кѣрмачин, хотя нельзя, разумѣется, предположить никакого различія въ произношеніи перваго слога.

Болгарскому свѣршж—«окончу» вполне соответствуетъ румынское *sfințesc*, infin. (а) *sfinț* отражаетъ въ себѣ даже окончательный гласный болгарской основы; у насъ нѣтъ ни малѣйшаго права и основанія предполагать, что когда-то въ рум. яз. глухой звукъ і (приблизительно = русс. ѣ) звучалъ послѣ *г*, хотя въ нашемъ кодексѣ послѣдовательно встрѣчаемъ написанія сѣръшеску, а сѣръши и т. д. во всѣхъ формахъ и производныхъ (особенно часто рѣс. ргает. расс. сѣръшитѣ). Если бы на основаніи этого кто-нибудь захотѣлъ сдѣлать иное заключеніе, помимо того, что правописание церковно-славянскихъ памятниковъ въ значительной степени повліяло на писца кодекса, то онъ могъ бы придти къ очень страннымъ выводамъ. Такъ, напримѣръ, онъ долженъ былъ бы предположить, что рум. *virtos*—«сильный», происшедшее отъ латинскаго *virtuosus*, первоначально звучало *uritos, о чемъ не можетъ быть и рѣчи (въ Cod. Vor. мы встрѣчаемъ четыре раза написаніе врьтосу, гесре врьтѣ и только одинъ разъ соответствующее дѣйствительному произношенію вьртѣ).

Изъ этого видимъ, что изслѣдователь этого вопроса въ румынскомъ языкѣ наталкивается на препятствія, которыя можетъ устранить только тотъ, кто точно знаетъ нынѣшніе діалекты и не ограниченъ обычными словарями; такой изслѣдователь сможетъ пролить свѣтъ и на пестрое правописание древнихъ, кириллицей написанныхъ, памятниковъ и, несмотря на условное, до извѣстной степени, правописание—собрать разбросанные тамъ и сямъ слѣды дѣйствительнаго произношенія звука для научнаго ихъ использования. Вообще, основательное изученіе румынскаго языка дастъ очень много новаго для славистики; оно внесетъ новый свѣтъ и въ тотъ вопросъ, который занимаетъ насъ здѣсь²⁾.

1) Соответствующія мѣста очень легко найти по обстоятельному указателю въ изданіи Сбѣры: *Codice Voronețean*, Сербіу 1885.

2) Послѣ того, какъ эти строки были уже написаны, мнѣ попала въ руки только что

Я заканчиваю мое изслѣдованіе.— Желая избѣжать недоразумѣній, настойчиво заявляю, что это изслѣдованіе является лишь первымъ опытомъ научнаго объясненія мадьярскихъ рефлексовъ группъ *трѣт-трѣт* и *таѣт-таѣт*, въ которомъ, кромѣ того, я вовсе не стремился доказать относительно того или другого отдѣльнаго слова, что оно *должно* быть болгарскаго происхожденія и вовсе *не можетъ* быть объяснено изъ другого славянскаго языка. Я только пытался показать, что большинство случаевъ удастся просто и безъ натяжекъ объяснить изъ болгарскаго языка, признавая, конечно, и то, что не удастся болѣе простое объясненіе всѣхъ случаевъ въ ихъ совокупности. Это обстоятельство утверждаетъ меня въ мнѣніи, что большинство славянскихъ заимствованій въ мадьярскомъ языкѣ происходитъ изъ болгарскаго діалекта. Что я далекъ отъ желанія объяснять все болгарскимъ языкомъ, объ этомъ я высказывался уже нѣсколько разъ, въ послѣдній разъ въ своей статьѣ п. з. «Нѣсколько замѣчаній на сочиненіе В. И. Ягича», стр. 16. (= Извѣстія VII, 1902, кн. IV, стр. 261), а еще рѣшительнѣе въ написанной болѣе 10 лѣтъ тому назадъ статьѣ, *A zsláv svók a magyar nyelvben* Budapest 1893 г., гдѣ я говорю: «Если мы обратимъ вниманіе на нѣсколько словъ *megye, raga, parittya, galya* [*kútya*] и противопоставимъ ихъ раньше разсмотрѣннымъ, съ *isd* и *st: mesgye, rozda, pest, mostoha* и вспомнимъ, какъ рѣдко можно найти въ заимствованныхъ славянскихъ словахъ характеристическія звуковыя явленія, по которымъ можно рѣшительно опредѣлить ихъ происхожденіе изъ того или другого слав. языка—такъ мы убѣдимся въ невозможности точно опредѣлить границу, между областями тѣхъ славянскихъ языковъ, которые вліяли на мадьярскій языкъ. Особенно трудно, почти и невозможно опредѣлить хотя бы только въ общихъ чертахъ ту область, за которой мы должны, по свидѣтельству только-что приведенныхъ словъ, особенно же по чрезвычайно важному, въ данномъ случаѣ, свидѣтельству слова *megye*, признать хорвато-сербскій характеръ. Для возможности хотя бы частичнаго выдѣленія другъ отъ друга словъ, идущихъ изъ разныхъ источниковъ, мы должны принимать во вниманіе каждое звуковое явленіе, которое обѣщаетъ дать намъ болѣе или менѣе надежное хотя бы до извѣстной степени, основаніе для нашего изслѣдованія». (стр. 18).

Я еще и нынѣ считаю очень труднымъ дѣломъ осуществить въ подробностяхъ распредѣленіе заимствованій на основаніи того, какому славян-

---

вышедшая книжка, правда, по своему плану, не содержащая детальной разработки нашего вопроса, но довольно ясно указывающая на то, что болгарское правописаніе группъ *трѣт-трѣт* и *таѣт-таѣт* совершенно условно и что оно перешло и въ написанные кириллицей румынскіе памятники см. Pie Barbulescu *Fonetica alfabetului cirilic în textele române*. Bucuresti. 1904, стр. 408—432.

скому языку обязаны мы тѣмъ или другимъ словомъ, и я нахожу тщетной надежду приобрѣсти твердое руководство къ тому, наряду съ звуковыми моментами, въ географическомъ распространеніи среди славянскихъ языковъ отдѣльныхъ словъ. По крайней мѣрѣ, попытки Мелиха въ этомъ направленіи, не могли убѣдить меня въ томъ, будто «болгарскія наслоенія можно отлично доказать не только на основаніи фонетическихъ законовъ, но и на основаніи географическаго распространенія (славянскихъ) словъ», см. *Nyelvtudományi Közlönyek XXXIII* (1903) стр. 71. Поэтому-то я и признаю болѣе важнымъ именно точный анализъ звуковыхъ вопросовъ, хотя и не думаю, чтобы намъ удалось при помощи этого анализа пойти далѣе установленія довольно общихъ точекъ зрѣнія—при сотняхъ и сотняхъ отдѣльныхъ словъ мы не находимъ никакой прочной опоры для опредѣленія происхожденія даннаго слова изъ того или другого славянскаго языка. Мы можемъ только набросать въ общихъ чертахъ исторію славянскаго вліянія, связывая немногочисленные случаи, гдѣ предъ нами выступаютъ исключительно характеристическія черты, съ оцѣнкой общихъ явленій, позволяющихъ угадывать весь *Habitus* того языка, изъ котораго, повидимому, пришло въ мадьярскій языкъ большинство славянскихъ словъ. Само собой разумѣется, что изслѣдователь обязанъ принимать во вниманіе всѣ возможные моменты, которые могутъ пролить хотя какой-нибудь свѣтъ на вопросъ. Такимъ образомъ я, вмѣстѣ съ другими, обратилъ вниманіе на культурно-историческіе моменты и охотно признаю, что и географическое распространеніе слова часто является единственнымъ вѣрнымъ путеводителемъ, напри- мѣръ, при діалектическихъ выраженіяхъ мадьярскаго языка, употребленіе которыхъ ограничивается очень опредѣленной небольшою областью; только мы находимъ въ такихъ случаяхъ ключъ къ рѣшенію вопроса въ географическомъ распространеніи мадьярскаго слова, а не въ географическомъ распространеніи слова славянскаго, о чемъ Мелихъ исключительно говоритъ. Мое изслѣдованіе свидѣтельствуетъ о томъ, что мы находимся лишь въ самомъ началѣ нашей задачи; но изъ него же, надѣюсь, явствуетъ и то, какъ настоятельно приходится желать, чтобы славянскіе элементы въ мадьярскомъ языкѣ, равно и въ румынскомъ, были основательно изслѣдованы не только нами мадярами (и румынами), но и болгарами, которые, конечно, совершенно иначе, чѣмъ, мы, могутъ располагать всѣмъ словарнымъ богатствомъ болгарскаго языка.

Д-ръ Оскаръ Ашботъ.

О подложности грамоты князя Θεодора Коріатовича 1360 г.

Es ist unleugbar, dass selbst die hervorragendsten Männer der Kirche, Geistliche, deren Frömmigkeit und rechtschaffener Lebenswandel hochgepriesen wird — zu Fälschung und Betrug ihre Zuflucht nahmen, wenn es galt den Besitzstand, die Rechte, das Ansehen ihrer Kirchen zu mehrten oder zu vertheidigen.

(Bresslau, Handbuch der Urkundenlehre. 1889. стр. 11).

Używano ich (Korjutowiczów) nazwiska do podrobienia dokumentów.

(K. Stadnicki, Synowie Gedymina. 1881. I, стр. 189, пр. 24).

Подлинность грамоты 1360 г., которою князь Θεодоръ Коріатовичъ основалъ монастырь св. Николая близъ Мукачева въ Бережской стѣлицѣ сѣверо-восточной Угрии и назначилъ ему опредѣленные доходы, со времени «Notitia Foundationis Koriathovitsianae» Базиловича¹⁾ — значить, болѣе 100 лѣтъ — не подвергалась никакому сомнѣнію²⁾. Во всѣхъ сочиненіяхъ, такъ или иначе касающихся угорской Руси, а также литовскихъ князей XIV в. (Коріатовичей), упоминается объ основаніи Θεодоромъ Мукачевскаго монастыря, какъ о непреложномъ фактѣ. Этотъ монастырь сталъ впослѣдствіи каедрой угрорусскихъ епископовъ, сначала православныхъ, потомъ униатскихъ, былъ нѣсколько столѣтій центромъ не только церковной, но и вообще всей духовной жизни угрорусскаго народа. Понятно, что каждому, интересующемуся прошлымъ угроруссовъ, приходится непременно остановиться на судьбахъ монастыря св. Николая.

Оригиналъ грамоты хранится въ архивѣ Прессбургскаго капитула³⁾.

---

1) I. Basilovits (ordinis s. Basilii Magni in monasterio de monte Csernek ad Munkacs protohegumenus), Brevis notitia Foundationis Theodori, olim Ducis de Munkacs, pro religiosis Ruthenis ordinis S. Basilii Magni. Cassoviae. Pp. I, II, III — 1799; p. IV — 1804; pp. V, VI — 1805.

2) Ранѣ Базиловича графъ Баттіани въ Leges ecclesiasticae Regni Hungariae 1786 г. доказывалъ ея подложность, основываясь на грамотѣ Іоанна Корвина Гуняда 1498 г. См. ниже приложение I.

3) О внѣшнемъ видѣ грамоты см. ниже «Этюдъ» И. И. Холодняка. На оборотѣ грамоты написано: A^o 1634. Athanasius Krupecky, Episcopus Premisliensis et Samboriensis.

Доселѣ грамота была извѣстна лишь по изданію Базилевича, перепечатавшаго текстъ ея изъ «*Episcopi Agrienses*» Шмитта¹⁾. Въ этомъ изданіи оригиналъ далеко не точно переданъ, исправлены ошибки, стерта характерная для XIV в. ореографія²⁾. Поэтому мы надѣемся, что facsimile фотографическаго снимка, сдѣланнаго по нашему заказу въ натуральную величину съ оригинала однимъ прессбургскимъ фотографомъ, не будетъ признано излишнимъ³⁾.

Стрыйковскій надолго внесъ путаницу въ біографію Теодора Коріатовича. Съ его словъ повторялось, что Теодоръ, сынъ Коріата Гедимновича, былъ княземъ Подолья во время Ольгерда, возсталъ противъ него и долженъ былъ въ 1339 г. удалиться въ Угрію, гдѣ и скончался. Въ концѣ же XIV в. владѣлъ Подольемъ какой-то другой Теодоръ Коріатовичъ, не желавшій признать власть Витовта, около 1394 г. побѣжденный послѣднимъ и умершій въ Вильнѣ въ заточеніи.

Конечно, были вносимы разныя поправки и измѣненія въ рассказъ Стрыйковского: одни (Нарушевичъ, Энгель)⁴⁾ отодвигали прибытіе Теодора въ Угрію къ 1352—1354 г., другіе (Легоцкій)⁵⁾ считали, что и въ половинѣ XIV в. и въ концѣ его является въ Угрію одинъ и тотъ же Теодоръ Коріатовичъ. Но борьба его съ Ольгердомъ за Подолье и переселеніе въ половинѣ XIV в. въ Угрію, гдѣ ему были дарованы угорскими королями Мукачевскій замокъ и Мукачевская доминія,—все это считалось исторически достовѣрнымъ.

К. Стадницкій⁶⁾ доказалъ несостоятельность соображеній Стрыйковского и выяснилъ причины недоразумѣнія. Намъ остается только повторить выводы Стадницкаго.

Въ дѣйствительности существовалъ только одинъ Теодоръ Коріатовичъ, 4-й сынъ Коріата. Теодоръ наслѣдовалъ отъ отца Новгородъ Литовскій. По смерти трехъ старшихъ братьевъ⁷⁾ онъ переселился въ Подолье, гдѣ и сталъ княжить. Вступивъ въ столкновеніе съ Витовтомъ, онъ въ 1393 г. долженъ былъ покинуть Подолье и удалиться въ Угрію, гдѣ владѣлъ Мука-

1) N. Schmitth, *Episcopi Agrienses*. 1768. (Basilovits, Praefatio ad Lectorem.) Сочиненія Шмитта мы не могли найти въ С.-Петербурѣ.

2) См. Приложение IV.

3) Табл. I.

4) Engel, *Geschichte von Halitsch und Wladimir*. II, 1792.

5) I, 157. См. ниже.

6) K. Stadnicki, *Synowie Gedymina*. Wyd. nowe. Lwów. 1881. I, 159—181.

7) Юрій † послѣ 1374 г.; Александръ † послѣ 1380; Константинъ † послѣ 1389 г. Ср. Wolff, *Kniaziowie litewako-ruscy*. Warszawa. 1895, стр. 177.

чевомъ и умеръ въ преклонныхъ лѣтахъ. Ссылаясь на Шараневича¹⁾, Стадницкій передаетъ, что въ Лелескомъ аббатствѣ (Земплинской стѣлицы) хранится нѣсколько грамотъ Θεодора и въ одной изъ нихъ 1408 г. онъ именуется: *Princers Theodorus, dux Podoliae et comes comitatus Beregh*. По его смерти остались двѣ дочери, Анна и Марія²⁾.

Иные считаютъ, что не Витовтъ, а Ягайло въ 1393 г. захватилъ Θεодора въ плѣнъ, освободившись изъ котораго, послѣдній удалился въ Угрію³⁾.

Здѣсь конечно не мѣсто разбираться въ этихъ противорѣчiяхъ.

Мы имѣемъ возможность значительно пополнить свѣдѣнія о пребываніи Θεодора Коріатовича въ Угріи. Занимаясь въ архивѣ упомянутаго Лелесскаго конвента—къ сожалѣнію, слишкомъ короткое время—мы, между прочимъ, сдѣлали выписки и изъ нѣкоторыхъ документовъ, касающихся Θεодора. Впослѣдствіи мы ознакомились съ монографіей «Бережская стѣлица» г. Т. Легоцкаго⁴⁾, мѣстнаго Мукачевскаго ученаго, страстнаго археолога, крайне добросовѣстнаго и неутомимаго труженика, изучившаго мѣстные архивы и добывшаго изъ нихъ множество матеріаловъ. Оказалось, что въ его монографіи значительная часть документовъ уже отмѣчена, и передано вкратцѣ ихъ содержаніе⁵⁾—къ сожалѣнію большею частію только по-мадьярски, между тѣмъ въ нѣкоторыхъ случаяхъ важно было бы знать подлинный латинскій текстъ. Кое-что однако въ нашихъ выпискахъ нашлось такое, чего нѣтъ у Легоцкаго, но также и наоборотъ. Печатая въ приложеніи II вкратцѣ содержаніе документовъ, отмѣченныхъ и Легоцкимъ и нами, сообщаемъ здѣсь добытые результаты.

Князь Θεодоръ явился въ Угрію, конечно, не одинокимъ. Кромѣ семьи, съ нимъ переселились и братья его, князь Василій⁶⁾ (родной ли братъ, или только близкій родственникъ, рѣшить не беремся), и родственники (?) ихъ: Станиславъ, сынъ Іоанна, Іоаннъ, Петръ, Георгій и Богданъ. Въ другомъ мѣстѣ Легоцкій называетъ еще въ числѣ родственниковъ Андрея Пана Kaffai (Kaffai Pán Endre)⁷⁾ и Helele Kaffai.

1) J. Szaraniewicz, Rządy Władysława księcia Opolakiego na Rusi. Bibl. Ossol. IV. 1864, стр. 287. Шараневичу сообщены были эти свѣдѣнія И. Бидерманомъ, тогда проф. въ Инсбрукѣ.

2) Шараневичъ, I. с.: Его вдовѣ и дочерямъ Аннѣ и Маріи Сигизмундъ даровалъ доходы въ Мараморошѣ.

3) А. Prochazka, Podole lennem korony 1352—1340. Kraków. 1895, стр. 7 и пр. Годъ освобожденія Θεодора — 1403, разумѣется, не вѣрнъ.

4) T. Lehoczky, Beregvármegye monographiája. Ungvár. I (459 стр.) и II—(501 стр.)—1881; III (860 стр.) 1882.

5) I, 138—140.

6) Стадницкій, стр. 180—181, упоминаетъ о Васи́лѣ Коріатовичѣ, выдавшемъ на себя записъ Ягайлѣ въ 1408 г., но считаетъ его происходящимъ изъ другаго рода. Очевидно Стадницкій ошибся. Ср. Wolff, Ród Gedymina. Kraków. 1886, стр. 71.

7) I, 138 и III, 534. Bidermann, Die Ungarischen Ruthenen. Innsbruck. 1862, стр. 8, пр. 2.

Прямо ли изъ Подолья прибылъ Теодоръ въ Угрію, или же, можетъ быть, справедливо извѣстіе Стрыйковскаго, что онъ былъ взятъ въ плѣнъ Витовтомъ (или Ягайломъ—см. выше) и потомъ освобожденъ, не знаемъ. Но въ 1398 г. Теодоръ уже владѣетъ Мукачевомъ и жалуетъ, съ согласія короля Сигизмунда, Станиславу и др. лицамъ село Sarkad, входившее въ составъ Мукачевской доминіи¹⁾.

Теодоръ титулуется первый разъ, какъ *dux Podoliae et dominus de Munkács*, въ 1401 г.. Мукачевская доминія остается за нимъ до смерти²⁾.

Кромѣ того, въ теченіе нѣсколькихъ лѣтъ онъ занимаетъ должность наджупана (*comes, főispán*) Бережской стóлицы, а именно въ 1404, 1406, 1407, 1408 гг., при чемъ въ 1404 г. именуется наджупаномъ не только Бережскимъ, но и Уйварскимъ. Въ составленномъ Легоцкимъ по архивнымъ даннымъ спискѣ Бережскихъ наджупановъ онъ упоминается еще въ 1400 и 1411 гг.³⁾ Въ 1412 г. эту должность занимаетъ уже другое лицо—палатинъ Николай Gagai⁴⁾. Скончался Теодоръ въ 1414 г., повидимому въ Угріи.

Вдова его, Walha⁵⁾, носитъ титулъ *ducissa de Munkács*, слѣдовательно за ней сохранена была Мукачевская доминія (вся или нѣтъ, не знаемъ): въ 1417 г. упоминается о принадлежности ей села Мукачевской доминіи⁶⁾, Макарьева (Макагіа, Бережской ст.). Въ 1416 и 1417 гг. комендантами Мукачевскаго замка названы вышеупомянутые родственники Теодора Кафай Андрей Панъ и Helele⁷⁾. Послѣдній въ 1415 и 1418 г. именуется *officiālis ducissae de Munkács*.

Кромѣ того вдовѣ Теодора и дочерямъ Аннѣ и Маріи принадлежали значительныя владѣнія въ Мараморошѣ, доходы съ которыхъ за два года исчислялись въ 500 золотыхъ флориновъ.

Послѣдній разъ *ducissa de Munkács* упоминается въ 1418 г.

Послѣ нея владѣлъ Мукачевомъ Матвій Pálóczy, вскорѣ послѣ него извѣстный Стефанъ Лазаревичъ († 1427 г.), а въ 1428 г. Юрій Бранковичъ⁷⁾.

Такимъ образомъ всѣ достовѣрныя документальныя данныя свидѣтель-

* ссылаясь на Szirmai, Not. com. Ugosa. p. 188 сообщаетъ, что въ одной грамотѣ 1416 г. упоминается Ondrej Pal de Kaffa (Andrean, Hegg v. Kaffa).

1) Опись Мукачевскихъ владѣній 1781 г. Leh. III, 596.

2) Можетъ быть онъ владѣлъ также и Маковицей? (См. Приложение III, стр. 294).

3) Leh. I, 353.

4) L. Thugócsi, Hungaria sua cum regibus. 1729, называетъ ее Доминикой, Дулишковицъ, Историч. черты Угровусскихъ (II, 14), замѣняетъ это имя соответствующимъ греческимъ—Кириака.

5) Опись 1781 г. Leh. III, 596.

6) Leh. I, 140 и III, 354.

7) Leh. III, 543.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

ствують о пребываніи *Теодора Коріатовича въ Угріи съ конца XIV в. до 2-го десятилітія XV в.*

Тѣмъ не менѣе Стадницкій, Легоцкій¹⁾ и др.²⁾ считаютъ несомнѣннымъ, что *Теодоръ* и ранѣе, именно въ половинѣ XIV в., былъ уже въ Угріи и владѣлъ Мукачевомъ.

Основаніемъ для такого ихъ мнѣнія служатъ: во-первыхъ, извѣстія позднѣйшихъ мадьярскихъ историковъ о слѣдахъ дѣятельности *Коріатовича* въ Угріи и во-вторыхъ—грамота 1360 г.

Въ приложеніи III вкратцѣ излагаемъ помѣщенные у Стадницкаго извѣстія мадьярскихъ историковъ, дополнивъ ихъ изъ другихъ источниковъ.

Всѣ эти извѣстія свидѣтельствуютъ лишь о томъ, что среди угорскаго населенія сохранилось много преданій о *Теодорѣ Коріатовичѣ*³⁾, и что съ его именемъ связывали различныя полезныя начинанія, но исторической достовѣрности эти, поздно записанныя и неизвѣстно когда возникшія, преданія имѣть, конечно, не могутъ. Время дѣятельности *Теодора Коріатовича* по большей части въ нихъ не опредѣляется, какъ это и слѣдуетъ ожидать отъ народныхъ воспоминаній. Только у Иштванчи и Туроци мы находимъ болѣе точныя даты: «въ царствованіе Карла и Людовика, въ 1370 (1360) г. при Людовикѣ I», но онѣ далеко не могутъ имѣть значенія непреложнаго свидѣтельства и въ виду ихъ поздняго происхожденія и въ виду того, что оба автора (а ужъ Туроци—непремѣнно) могли быть прямо или косвенно знакомы какъ съ выводами Стрыйковскаго, такъ и съ грамотой 1360 г.

Такимъ образомъ *единственнымъ* доказательствомъ того, что *Теодоръ Коріатовичъ* былъ въ Угріи въ половинѣ XIV в., остается грамота 1360 г., и это уже само по себѣ заставляетъ отнести къ ней не съ особымъ довѣріемъ.

Но мало того: *до конца XVII в. наша грамота скрыта какъ бы подъ спудомъ.*

1) Легоцкій (I, 137) полагаетъ, что пребываніе его здѣсь было непродолжительнымъ, Стадницкій же—многолѣтнимъ: Така czynnosc, takie fundacye, jezeli, jak kroniki węgierskie mówią, (т. е. собственно только Туроци), twierdza Munkacs stanęła dopiero w r. 1370., wskazując na długoletni pobyt T. na ziemi węgierskiej. О фундаціяхъ скажемъ ниже; что же касается 1370 г., то тутъ, повидимому, вкратцѣ ошибка. Цитаты изъ мадьярскихъ хроникъ взяты Стадницкимъ, кажется, изъ Notitia Базиловича, а у послѣдняго стоитъ въ выдержкѣ изъ Туроци: ad annum MCCCCLX, а не MCCCCLXX, какъ напечатано Стадницкимъ. Самага сочиненія Туроци у насъ, къ сожалѣнію, подъ руками не было.

Wolff, Kniaziowie litewsko-ruscy, стр. 177 ссылается на Стадницкаго.

Тоже и Грушевскій, История України—Руси. Львовъ, 1903, т. IV, стр. 148.

2) Литературу предмета см. Леонтовичъ, Очеркъ исторіи литовско-русскаго права; стр. 347, 359 и сл.; Ргоснавка, Podole lennem kogoju, passim.

3) Возможно, конечно, что нѣкоторыя изъ преданій не были чисто народными, а возникли, такъ сказать, искусственно, книжнымъ путемъ, имѣя точку опоры въ преданіи объ основаніи *Коріатовичемъ* Мукачевскаго монастыря, считавшемся въ XVII, XVIII вв. неоспоримымъ фактомъ.

У Базиловича въ 1-ой части напечатано около 40 разнаго рода документов¹⁾, относящихся ко времени до 1690 г. Изъ этихъ документовъ только въ *десяти*²⁾ (два—XV в., остальные—XVII в.) идетъ вполне или отчасти рѣчь о владѣніяхъ и доходахъ монастырскихъ и, слѣдовательно, естественно ожидать найти именно въ нихъ хотя бы какой-нибудь намекъ на грамоту 1360 г.³⁾.

Разсмотримъ же эти документы.

1) Матвѣя Корвина 1458 г. въ пользу пресвитера Луки, котораго *ad plebaniam ruthenicalem S. Nicolai prope possessionem Munkacs, Monostor vocatam* — *auctoritate nostra Regia, qua hujusmodi plebania more praedecessorum nostrorum regum Hungariae ad nostram collationem pertinere dignoscitur, duximus eligendum et nominandum eandemque eidem simul cum duabus possessionibus, puta Bubowisthye et Lauka vocatis, ad eandem plebaniam ab antiquo spectantibus, pariterque cunctis ipsarum plebaniae et possessionum utilitatibus, proventibus и т. д. duximus denuo et ex novo dandam et conferendam* — —.

2) Его же 1488 г. въ пользу того же Луки. Король приказываетъ разобрать дѣло о насиліяхъ, нанесенныхъ Бенедиктомъ, плебаномъ *de Iwany*, монахамъ Луки, собиравшимъ десятину вина.

Въ этихъ ближайшихъ по времени къ Феодору Коріатовичу грамотахъ нѣтъ ни прямыхъ, ни косвенныхъ указаній на грамоту 1360 г., ничего не говорится объ основаніи монастыря Феодоромъ, и даже имя его не упоминается. Изъ всѣхъ дарованныхъ по грамотѣ 1360 г. доходовъ упоминается только о сборѣ десятины вина (вѣроятно въ *Iwany-hegg*); Бобовиште и Лавка оказываются принадлежащими монастырю не по дарованію Феодоромъ, а *ab antiquo* (съ незапамятныхъ временъ). Наконецъ вмѣсто *monasterium, claustrum S. Nicolai*, говорится въ первой грамотѣ о какой-то *plebania ruthenicalis S. Nicolai prope possessionem Munkacs, Monostor vocata*.

Полное молчаніе 1-ой грамоты о Феодорѣ Коріатовичѣ особенно странно въ виду того, что *только за семь лѣтъ до ея изданія* отецъ Матвѣя Корвина, Янъ Гуньядъ, въ грамотѣ отъ 10-го января 1451 г. подтвердилъ горожанамъ Мукачева право пользованія тѣми лѣсами, которыми они

1) Мы не касаемся вопроса о подлинности нѣкоторыхъ изъ нихъ. Замѣтимъ только, что будущему историку угорускаго народа слѣдуетъ отнестись къ нимъ съ крайней осторожностью.

2) Грамота императора Фердинанда I 1552 г. должна быть оставлена въ сторонѣ. Въ ней императоръ разрѣшаетъ епископу Ладиславу возстановить мельницу на р. Латорицѣ близъ самаго монастыря, *quod molendinum tempore desolationis* — *claustris perierat*. Въ грамотѣ 1360 г. упоминается мельница, но не у монастыря, а при селѣ Бобовиште.

3) Въ остальныхъ 30 и подавно нѣтъ ничего ни о Феодорѣ Коріатовичѣ, ни о нашей грамотѣ.

пользовались при князь *Теодоръ*, Матвѣѣ (т. е. *Rálczy*) и сербскомъ деспотѣ¹⁾.

Перейдемъ къ XVII в.

Въ 1640 г. комендантъ находившагося въ рукахъ *Георгія I Ракоци* Мукачевскаго замка *I. Балингъ* арестовалъ принявшаго унію епископа *Василія Тарасовича* и захватилъ монастырь и принадлежащее ему имущество и доходы. Императоръ *Фердинандъ III* употребилъ всѣ усилія къ освобожденію епископа и къ возвращенію захваченнаго *Балингомъ*. Сохранилась цѣлая переписка (1641 г.) по этому дѣлу. Для насъ имѣютъ значеніе:

3) Письмо *Фердинанда III* къ *Балингу*: арестъ епископа былъ произведенъ *nulla habita Ecclesiasticae praerogativae et Privilegiorum a divis condam Hungariae Regibus, Praedecessoribus nostris Monasterio illius loci attributorum*. Арестъ епископа и конфискація имущества *etiam primaevae fundationi illius monasterii plurimum derogare videretur* — —.

4) Въ инструкціи *Фердинанда III S. Eorsy*, отправленному имъ къ *Ракоци*, повторяется почти буквально: *quod factum* — — *primaevae insuper fundationi illius beneficii plurimum derogare manifestum est*.

5) Протестъ *Гевешскаго архидьякона S. Vargo* отъ имени *Тарасовича* передъ *Ягерскимъ капитуломъ*: *Балингъ* — арестовалъ епископа, bona quoque universa — — *ex vi fundationis ad idem monasterium spectantia* — — occupasset — —.

6) Протестъ протопопа *Іоанна Маринца* отъ имени того же *Тарасовича* передъ графомъ *I. Другетомъ*, надзупаномъ *Бережскимъ* и *Земплинскимъ*: *Балингъ* арестовалъ епископа, bona insuper universa — — ad idem monasterium ex antiqua fundatione spectantia — — occupasset.

Такимъ образомъ и въ этихъ документахъ нѣтъ ничего о грамотѣ 1360 г. и о *Теодорѣ Коріатовичѣ*. Говорится только о какой-то antiqua fundatio и о привилегіяхъ, данныхъ монастырю предшественниками *Фердинанда III*, угорскими королями.

7) Столь же неопредѣленные выраженія находимъ мы въ декретѣ императора *Леопольда I* 1659 г., которымъ онъ назначаетъ *Петра Пареенія Мукачевскимъ епископомъ*: повелѣваемъ omnia, — — ad dictum episcopatum ex fundatione vel quolibet modo pertinentia, — — manibus dicti episcopi assignare — —.

8) Въ 1660 г. *Мукачевъ* находился въ рукахъ вдовы *Георгія II Ракоци*, *Софіи Батори*. Императоръ *Леопольдъ I* поручаетъ *Прессбургской королевской камерѣ* отправить кого-нибудь изъ совѣтниковъ камеры къ *Софіи*, чтобъ убѣдить ее дозволить *Петру Пареенію* вступить въ дѣйствительное

1) Leh. III, 481 — изъ Мукачевскаго городского архива.

обладаніе каедрой и монастыремъ со всѣми его владѣніями и доходами. Между прочимъ въ декретѣ говорится: *Ex relatione— — Archiepiscopi Strigoniensis-intelligimus in comitatu de Beregh— — in Munkács— — exstare monasterium Ordinis s. Basilii, a piis principibus et regibus Hungariae ante aliquos centenos annos fundatum, decimis, colonis и т. д. dotatum ita, ut ibi episcopus Gr. R. ex ordine Basilianorum Catholicae Romanae Ecclesiae unitorum resideret, episcopum ageret и т. д.; de quibus omnibus litterae fundationales et originales ac donationales haberentur de facto.— — Quare— — mandamus, ut— — quempiam ex consiliariis camerae nostrae— — ad— — Principissam viduam cum donationalibus ipsis literis ac eorum paribus expedire non intermittatis, qui— — Parthenium instal-lare— — debeat— —.*

9) Прессбургская камера въ исполненіе повелѣнія императора въ томъ же году постановляетъ, чтобы одинъ изъ совѣтниковъ acceptis ad se literis Suae Majestatis— — ad eandem— — Principissam— — proficiscatur, praesentatisque— — iisdem literis Suae Majestatis— — eandem omnibus modis et argumentis tam *ex ipsis donationalibus Regiis*, quam mandato Suae Majestatis— — disponat, ut se— — Suae Majestatis voluntati— — accomodet— —.

Такимъ образомъ, по словамъ Леопольда, монастырь основанъ угорскими королями, сохранилась и грамота—*litterae fundationales* (очевидно, данная кѣмъ-нибудь изъ *королей угорскихъ*—Прессбургская камера называетъ ее *donationales regiae*), которая въ оригиналь и копіи и должна быть представлена Софіи. Въ этой грамотѣ, будто бы, говорится не только объ основаніи монастыря, но и объ учрежденіи въ немъ *каедры уніатскаго епископа*.

Очевидно, если такая грамота и была (*никакихъ слѣдовъ подобной грамоты мы потомъ не находимъ*), она ничего общаго не имѣетъ съ грамотой 1860 г.

Такимъ образомъ, въ теченіе 330 лѣтъ нѣтъ ни малѣйшаго упоминанія ни о грамотѣ 1860 г., ни о *Феодорѣ Коріатовичѣ*, и если въ XVII в. и говорится о какой-то *fundatio, litterae fundationales*, то разумѣется, очевидно, не наша грамота, хотя она въ 1634 г. уже существовала и находилась въ рукахъ у Аванасія Крупецкаго¹⁾.

Только когда примасъ Угріи, кардиналъ Леопольдъ Колоничъ, для фактическаго осуществленія бывшей до него лишь номинальной уніи призвалъ на Мукачевскую каедру Іосифа де-Камелисъ и позаботился о лучшемъ матеріальномъ его обезпеченіи, только тогда въ первый разъ появляется на свѣтъ грамота 1860 г.

1) См. выше стр. 270, пр. 8.

Въ 1690 г., по просьбѣ Іосифа де-Камелись, Прессбургскій капитулъ выдалъ ему транссумптъ хранившихся въ Прессбургѣ грамотъ: Коріатовича 1360 г., Матвѣя Корвина 1458 и 1488 гг. На основаніи грамоты 1360 г. Колоничъ, бывшій въ то же время опекуномъ малолѣтнихъ Франца и Юліаны Ракоци, приказалъ администратору всѣхъ Ракоціевскихъ имѣній, Ф. Клобушицкому, торжественно передать Іосифу де-Камелись какъ Бобовиште и Лавку, такъ и другіе, упомянутые въ грамотѣ, доходы монастыря. Для приданія бѣльшаго авторитета этому акту императоръ Леопольдъ I въ 1693 г. своимъ декретомъ подтвердилъ грамоту 1360 г. вмѣстѣ съ нѣкоторыми другими документами о ввѣдѣ Іосифа де-Камелись во владѣніе монастыремъ. Іосифъ де-Камелись передалъ въ 1694 г. декретъ Леопольда на храненіе въ архивъ Ягерскаго капитула¹⁾. Съ этихъ поръ грамота 1360 г. приобрѣтаетъ незыблемый авторитетъ.

Такова загадочная исторія нашей грамоты.

Остановимся теперь на закрѣпленномъ грамотой фактѣ: *въ половинѣ XIV в. Мукачевомъ владѣлъ князь Ѳеодоръ Коріатовичъ*. Намъ этотъ фактъ кажется весьма сомнительнымъ, именно, по слѣдующимъ основаніямъ.

Во-первыхъ, мало вѣроятно, чтобы очень молодому человѣку—вѣдь послѣ 1360 г. Ѳеодоръ жилъ еще 54 года, а Мукачевъ получилъ, очевидно, ранѣе 1360 г.—притомъ одному изъ второстепенныхъ литовскихъ князей (4-му сыну 4-го сына Гедимина), который врядъ ли успѣлъ уже оказать серьезныя услуги Угріи и отъ котораго врядъ ли угорскіе короли могли рассчитывать извлечь особыя для себя выгоды, вручена была такая важная пограничная крѣпость, какъ Мукачевъ²⁾, такое громадное имѣніе, какъ Мукачевская доминія. Въ доминіи онъ пользуется столь широкою властью, что, не обращаясь за разрѣшеніемъ или подтвержденіемъ къ королю, основываетъ монастырь, да еще православный³⁾, даетъ ему населенныя земли и другіе доходы, между тѣмъ какъ въ 1398 г. для пожалованія приближеннымъ одного только села требуется подтвержденіе короля.

Во-вторыхъ, Легоцкій приводитъ рядъ архивныхъ данныхъ, доказывающихъ, повидимому, что съ 1353 г. въ Мукачевской доминіи распоряжалась королева Елизавета, а послѣ нея—жена Сигизмунда, Марія. Только по смерти Маріи въ 1395 г. доминія перешла къ Сигизмунду⁴⁾.

1) Basil. II, 1—5.

2) Уже въ 1392 г. Мукачевъ называется *castrum*. Leh. III, 548.

3) Во время ревностныхъ къ католичеству Анжуйцевъ.

4) Въ 1353 г. Елизавета даетъ жителямъ Бергсаса, а въ 1354 городу Вари право рубить дрова *in silvis reginalibus*. Въ 1364 г. издаетъ распоряженіе противъ Бережскаго

Обратимся наконецъ къ самой грамотѣ.

1) *Nos Teodorus Keriatorovich, Dei gracia dux de Munkach*. Конечно, въ 1360 г. Теодоръ не былъ еще *dux Podoliae* и, значитъ, не могъ такъ и титуловаться, но во всякомъ случаѣ малообычно употребленіе *отчества* въ титулѣ владѣтельнаго лица, да еще въ латинской грамотѣ—не по латыни (въ родѣ напр. *filius Koriat* или скорѣе *filius Michaelis, alias Koriat*)¹⁾, а на народномъ языкѣ, въ данномъ случаѣ на русскомъ²⁾. Особенно это неумѣстно въ грамотѣ, назначенной не для родины, а для чуждой страны, гдѣ имя отца Теодора врядъ ли могло вызвать какое-нибудь определенное представление. Сомнительна и форма *Keriatorovich* вм. *Koriatorovich*³⁾.

2) *De proventibus eiusdem castri nostri Munkach teneantur dare—centum florenos longos*.

Florenus longus, мад. *vonás forint*, по Чапловичу еще въ концѣ XVIII в. употреблялся въ сѣбкахъ, какъ воображаемая денежная единица⁴⁾, и равнялся 3 *маріашамъ* или 51 кр. Какъ монета, *florenus longus* = 57 кр. и его антитезъ, *florenus brevis, kurta forint* = 50 кр., употреблялись, по словамъ Симончича⁵⁾, до 1723 г. Въ XVII в. *florenus longus* приравнивался къ *florenus Rhenensis* = 60 кр. Такъ въ письмѣ Л. Колонича къ С. Краснаго⁶⁾ по дѣлу о передачѣ Иосифу де-Камелисъ доходовъ, определенныхъ грамотой 1360 г.: *centum florenos longos, id est Rhenenses*. Въ *діаринъ* Камелиса⁷⁾: *Pro anno 1692 asseri—ресуніагум Rhen. flor. centum*.

Когда вошли въ употребленіе *floreni longi*, мы сказать не умѣемъ. Въ словарѣ Бартала подъ *florenus longus* указано: см. *vonás forintones*. Подъ

поджупана Іоанна за его наслія въ Еязэпу (Саболчской стóлицы на границѣ Бережской). Въ 1376 г. даруетъ городу Мукачеву право имѣть свою печать; въ 1378 г. подтверждаетъ валахамъ и князямъ (*kenézek*) Бережской Крайны ихъ привилегіи. Въ томъ же году даетъ причисленнымъ къ Бережской стóлицѣ *valachi reginales* привилегіи и учреждаетъ должность князя (*kenézség*). *Leh. I, 188*.

Послѣдняя грамота подтверждена королевой Маріей въ 1383 г. Ср. Bidermann, *Die Ungarischen Ruthenen*, II, 48: Im J. 1383 übertrug die Königin Maria im Einverständnisse mit der Königin—Wittve Elisabeth das Keneziat über alle in den Komitaten Beregh und Szathmár befindlichen Rumänen den drei Söhnen des weiland Stanislo, welcher Wajda der rumänischen Ortschaft Kereczke in der Marmaros gewesen war. (Szirmay, *Szathmár Vármegye*. *Ofen*. 1809. I, 8).

1) Стадницкій I, 141, пр. 27.

2) Хотя такіа титулованія и встрѣчаются. См. Radzimiński, *Arch. ks. Lubartowiczów Sanguszków*. 1887 г. I, № XXVII, а. 1420: *Nos Boleslaus alias Swidrigaill D. gr. dux Olgarthowicz*.

3) Отмѣтимъ, кстати, что буква К написана позднѣе всего текста. См. снимокъ.

4) Gibt es auch eingebildete Münzen, zum Beispiel: Vonás Gulden. Csaplovics, *Gemälde von Ungern*. Pest. 1829. II, 108.

5) I. Simonchicz, *Dissertatio de Numismatica Hungariae Diplomaticae accomodata*. Vienna. 1794. См. Bartal, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*. Budapest. 1901. подъ словомъ: *kurta forint*.

6) Basil. II, 13.

7) Ib. II, 14.

vonás forintones помѣщена выдержка изъ Нумизматики Симончича, гдѣ дѣлается ссылка *только* на нашу грамоту 1360 г. Далѣе Симончичъ пишетъ: Nos florenos longos censet esse vonás forintones = 51 kr. Cl. Pray; ego vero — inquam esse auri florenos majores; nihil enim facilius commutatur, quam magnus et longus. То же самое повторяетъ Симончичъ въ своей Dissertatio epistolica, адресованной Базиловичу и напечатанной послѣднимъ IV, 245—250.

Симончичъ такимъ образомъ считалъ florenus longus *необычнымъ* для XIV в. и не соглашался съ Праемъ, отождествлявшимъ floreni longi грамоты 1360 съ позднѣйшими floreni longi—vonás forintones. Но такъ какъ Симончичъ не имѣлъ никакихъ сомнѣнй въ подлинности нашей грамоты, то ему естественно было предположить, что этотъ необычный терминъ есть лишь не вполне точное обозначеніе какой-нибудь дѣйствительно тогда употреблявшейся монеты, и, конечно, auri floreni majores ближе всего подходятъ по смыслу къ floreni longi.

Намъ лично тоже помнится, что въ угорскихъ историческихъ документахъ XIII, XIV вв. не встрѣчается florenus longus. Во время пребыванія нашего въ 1890 или 1891 г. въ Будапештѣ (кажется) мы бесѣдовали между прочимъ объ этомъ съ извѣстнымъ мадьярскимъ историкомъ, каноникомъ Поромъ (Róger), и онъ подтвердилъ наше наблюденіе, высказавъ, что въ XIV в. florenus longus въ Угріи еще не былъ въ ходу. Слова его тогда же были нами записаны.

Итакъ, florenus longus служить, повидимому, сильнымъ аргументомъ противъ подлинности грамоты.

3) Грубые ошибки въ латинскомъ языкѣ¹⁾, хотя и являются очень странными, не могутъ, однако, служить доказательствомъ подложности. Въ далекой окраинѣ Угріи у Теодора Коріатовича могло не найтись подъ рукою достаточно знающаго латинскій языкъ человѣка для составленія концепта грамоты.

4) Палеографическая сторона имѣетъ, конечно, особо важное значеніе. По нѣкоторымъ изъ вышеприведенныхъ соображеній грамота 1360 г. давно казалась намъ подозрительной. Когда же мы въ Пресбургѣ ознакомились съ оригиналомъ ея, эти подозрѣнія перешли почти что въ увѣренность. Намъ бросился въ глаза характеръ буквъ, не только рѣзко отличающійся

---

1) Monasterium — quem; ad eundem (monasterium); de monte, que vocatur; de campo illius ville, que vocatur; quatuor vasa vina; clauastro — quem nos fundavimus; quicunque — istam donacionem nostram non obstaret (Bas. — observaret) vel contradiceret; cum anima nostra letum habeat protrahendi; literas nostras sigili nostri appensione reboratas eidem clauastro nostro duximus reboratas.

отъ обычнаго въ XIV в. письма грамотъ¹⁾, но сравнительно мало напоминающій и письмо книгъ того времени. И самый почеркъ показался намъ нѣсколько неестественнымъ, напряженнымъ: писецъ точно скорѣе вырисовывалъ непривычныя для него начертанія.

Будучи однако, такъ сказать, начетчикомъ, а не палеографомъ-специалистомъ, мы могли только высказать въ общихъ чертахъ наши сомнѣнія, но не чувствовали себя способными доказать ихъ. Поэтому мы обратились къ многоуважаемому проф. И. И. Холоднику съ просьбой принять на себя трудъ оцѣнки грамоты съ палеографической точки зрѣнія. Результаты своихъ наблюденій онъ изложилъ въ печатаемомъ ниже «Палеографическомъ этюдѣ», за который приносимъ ему глубокую благодарность. Его выводъ: *«XIV в. во всякомъ случаѣ она принадлежитъ не можетъ»*—дѣлаетъ уже окончательно несомнѣнной подложность грамоты Теодора Коріатовича 1360 г.

Но съ установленіемъ ея подложности возбуждаются дальнѣйшіе вопросы:

1) Кѣмъ была поддѣлана грамота?

Опредѣленныхъ лицъ, конечно, назвать нѣтъ возможности, но, очевидно, *is fecit, cui prodest*, т.-е. виновниками подлога могли быть только лица, судьба которыхъ такъ или иначе была связана съ судьбой монастыря — какой-нибудь выдающійся членъ монашеской братіи, игуменъ, или Мукачевскій епископъ или, наконецъ, можетъ быть, и посторонняя вообще монастырю личность, но по какимъ либо своимъ особымъ цѣлямъ или *ad maiorem Dei gloriam* считавшая нужнымъ лучше обезпечить Мукачевскую катедру или монастырь.

2-й и 3-й вопросы: въ какое время совершенъ подлогъ, и почему грамота помѣчена именно 1360 г.?

На нихъ врядъ ли возможно дать сколько-нибудь удовлетворительные отвѣты за полнымъ отсутствіемъ положительныхъ данныхъ.

Судя по датѣ грамоты, она могла быть составлена лишь тогда, когда было забыто дѣйствительное время жизни и дѣятельности Теодора Коріатовича въ Угрію — значить, много лѣтъ спустя по его смерти. Если грамота Іоанна Корвина 1493 г. подлинна — намъ, по крайней мѣрѣ, она скорѣе кажется таковой — то наша грамота является уже вторичнымъ подлогомъ²⁾, послѣ того какъ первая подложная грамота не достигла своей цѣли и была

1) На табл. III и IV предлагаемъ образцы письма грамотъ XIII и XIV вв. изъ ближайшихъ къ восточной Угріи мѣстностей — Польши и Трансильваніи. Снимки №№ 1, 2, 3 и 6 были любезно предоставлены въ наше распоряженіе С. Л. Пташницкимъ, остальные собраны нами въ Угрію.

2) Грамота 1493 г. признана подложной не наша 1360 г. грамота, а какая-то иная. См. приложение I, стр. 290.

кассирована, и, слѣдовательно, время ея возникновенія лежитъ между 1493 и 1634 годами.

Еще одно соображеніе.

Выборъ для датировки года изъ половины XIV в. не можетъ ли быть объясненъ вліяніемъ Стрыйковскаго? Тогда подлогъ пришлось бы отнести къ концу XVI и къ началу XVII в., когда православной церкви угрожала опасность не только отъ католичества, но и отъ мадьяръ кальвинистовъ, отнимавшихъ имущества и доходы у православныхъ, и когда православные дѣятели (хотя бы нѣкоторые), видя въ принятіи уніи исходъ изъ своего тяжелаго положенія, могли рассчитывать, что въ такомъ случаѣ австрійское правительство не будетъ особенно строго относиться къ предъявляемымъ грамотамъ¹⁾.

Отвергая подлинность грамоты 1360 г., мы, однако, вовсе не думаемъ также рѣшительно отвергать достовѣрность мѣстнаго преданія объ основаніи Мукачевскаго монастыря Θεодоромъ Коріатовичемъ. Весьма возможно, что монастырь дѣйствительно имъ былъ основанъ, но, конечно, не въ 1360 г., а между 1393—1398 и 1414 годами. Но возможно (и даже вѣроятнѣе) и то, что монастырь существовалъ уже до Θεодора и, можетъ быть, задолго; Θεодоръ же принялъ на себя заботы о монастырѣ, улучшилъ его матеріальное положеніе, а въ народной памяти превратился въ основателя его.

Точно также мы не рѣшились бы доказывать, что монастырь не по праву пользовался упомянутыми въ грамотѣ владѣніями и доходами.

Монастырь могъ получить или дѣйствительно отъ князя Θεодора или отъ другихъ лицъ раньше его или даже послѣ него все, что упомянуто въ грамотѣ, но только — или не было сдѣлано письменнаго акта или, хотя таковой и былъ сдѣланъ, но со временемъ былъ утраченъ, и монастырь продолжалъ *antiqua consuetudine* пользоваться дарованнымъ. Когда же у монастыря стали отбирать имущество или когда стала угрожать хоть опасность этого, естественно могла явиться мысль подкрѣпить свое право по давности фактическаго владѣнія формальнымъ доказательствомъ.

Этимъ кончаемъ наши замѣчанія, уступая слово И. И. Холодняку.

А. Петровъ.

Лѣто 1905 г.

---

1) Простой ли случайностью можно считать то, что помѣтка на оборотѣ грамоты (см. выше стр. 270, пр. 3) сдѣлана именно дѣятельнымъ пропагандистомъ уніи, епископомъ Аѳанасіемъ Крупецкимъ?

Палеографический этюдъ.

(Посвящается В. И. Ламанскому).

Предложенный нашему разсмотрѣнію документъ—грамота князя Феодора Коріатовича монастырю св. Николая близъ гор. Мукачева на владѣніе доходами съ нѣсколькихъ поименованныхъ въ текстѣ угодій, т.-е. частная *donatio* весьма обыкновеннаго типа. Актъ писанъ на пергаментѣ, $3\frac{1}{2} \times 8$ вершковъ, въ 21 строку *одомъ* листа; печати въ настоящее время не имѣетъ, но слѣды проколовъ для шнура еще видны. Объ этой сторонѣ внѣшности документа нѣтъ надобности распространяться, такъ какъ она никакихъ особыхъ замѣчаній не вызываетъ; зато полное право на наше вниманіе имѣетъ *письмо*, къ анализу котораго и переходимъ.

Документъ датированъ «anno D(omi)ni (M)CCCLX», т.-е. 1860-мъ годомъ, съ пропускомъ цифры М, что уже само по себѣ является не совсѣмъ обычнымъ; во всякомъ случаѣ составитель документа желалъ приурочить его къ XIV вѣку.

Для начертанія текста онъ избралъ однако не обиходный *курсивъ* или *полукурсивъ* XIV вѣка, который, особенно во 2-й половинѣ столѣтія въ своихъ болѣе округлыхъ и разгонистыхъ разновидностяхъ составляетъ прямой переходъ къ обиходному же письму XV вѣка, и для мало-мальски опытнаго писца не долженъ составлять никакой особой трудности,—а избралъ *книжный минускулъ*, т. е. письмо, хотя и употреблявшееся для документовъ, но не бывшее для нихъ обиходнымъ, и значительно болѣе трудное для исполненія.

Но здѣсь и начинается рядъ крупныхъ палеографическихъ недоразумѣній.

Мы видимъ прежде всего, уже на первый взглядъ, и чѣмъ внимательнѣе вглядываемся, тѣмъ въ большей степени, какую-то шаткость, неувѣренность почерка, которая можетъ происходить отъ двухъ, главнымъ образомъ, причинъ: или отъ неопытности писавшаго вообще, или отъ малой привычки его именно къ тому почерку, которымъ онъ пишетъ данный текстъ; но тщательный анализъ *ductus'овъ* писца нашей рукописи долженъ, думается намъ, убѣдить всякаго въ томъ, что хотя его латынь и оставляетъ желать болѣешей правильности, хотя бы даже въ предѣлахъ знанія языка въ то время и въ той мѣстности, но рука его неопытной въ *ars scribendi* названа быть не можетъ: *нажимы* пера выдержаны вездѣ довольно ровно,

нижніе *срѣзы* литеръ дають вездѣ почти тотъ же уголъ, *круглѣты* ведены увѣренно, наконецъ литеры, за которыя писецъ, такъ сказать, не опасается, напр. круглое *s*, начертаны довольно смѣло и привычно; но иное дѣло, если мы представимъ себѣ писца *опытнаго вообще*, но не набившаго себѣ руку именно въ *воспроизводимомъ* имъ въ данный моментъ почеркѣ, который онъ *копируетъ*, но не которымъ онъ самъ *пишетъ* обыкновенно,—тогда и получится именно та картина, которая представлена на нашей таблицѣ¹⁾ въ 1-мъ столбцѣ: особенно характерны начертанія *a*, *b*, *d*, *f*, *h*, *n*, *p*(*ro*), *s* (*longa*), *t* и *u*; нельзя ни минуты допустить предположенія, что такое разнообразіе *ductus*’овъ происходитъ изъ неопытности *вообще*, а не изъ неопытности именно *въ этомъ минускуль*, воспроизвести который понадобилось нашему писцу для извѣстной цѣли; видно притомъ, что *последнія* строки документа писаны нѣсколько тверже и увѣреннѣе *начальныхъ*, какъ будто къ концу нишущій въ извѣстной степени *овладѣлъ* своимъ письмомъ.

Какого же времени письма онъ пытается воспроизвести? Что это вообще говоря *не есть минускуль* половины XIV вѣка—говорить нѣтъ надобности: если въ частностяхъ начертаній кое-гдѣ замѣтны типичные изломы и развилинки этой эпохи, то несходства гораздо больше.

Для сравненія мы сопоставили на нашей таблицѣ нѣсколько типичныхъ образчиковъ обычнаго книжнаго и отчасти документальнаго минускуля ближайшихъ періодовъ, т.-е. XIII и XIV вѣковъ, воспользовавшись для XIII вѣка—1) cod. Monac. Chroust, IX, 9—10; 2) id. IX, 8; 3) id. IV, 7; 4) id. IV, 10; 5) cod. Vindob. Staatsarch. n. 341, id. VIII, 10; для XIV в. 1) cod. Berol. theol. fol. n. 136 (Arndt 59) и 2) cod. Berol. lat. Q. n. 291 (Arndt 58).

Изъ этого сопоставленія ясно видно, что наиболѣе близки начертанія нашего документа не къ XIV, а именно къ XIII вѣку, хотя грамота датирована XIV-мъ: таже фигура *a* (въ XIV в. оно въ минускулѣ обыкновенно закрытое, въ курсивѣ и полукурсивѣ—открытое), *d* (большого и малаго), *f*, *h* (особенно строчнаго), *n* (прописное и строчное писаны въ нашемъ документѣ одной фигурой), *o* (большого и малаго), *q*, *г*, *s*, *t* (прописное *t* документа—изъ ранней эпохи), *u*; за XIII в. говорить также и сильное преобладаніе округлостей надъ изломами. Надстрочные знаки—обычнаго минускульнаго типа, только въ словѣ *ro[г]сов* (стрк. 8 сверх.) допущенъ надстрочный знакъ для *г* довольно мало употребительной формы.

Изъ сказаннаго вытекаетъ: 1) что писецъ копировалъ рукопись минускульнаго типа XIII вѣка; это *не могъ быть* конечно *оригиналъ* документа, такъ какъ онъ долженъ былъ относиться къ XIV-му; желая *создать* такой

---

1) Табл. II.

оригиналъ и не имѣя для этого подъ руками хорошихъ образцовъ письма *надлежащей* эпохи, писецъ взялъ «scripturam antiquiorem» *ближайшей*, но до нѣкоторой степени невольно приблизилъ ее къ XIV-му вѣку; 2) что подѣлка эта совершенна или съ цѣлью воссоздать утраченный оригиналъ, или (что вѣроятнѣе)—составить *подложный* документъ для какихъ-либо опредѣленныхъ цѣлей, установить которыя можетъ историческій анализъ нашей рукописи.

XIV-му вѣку во всякомъ случаѣ она принадлежать не можетъ.

И. Холоднякъ.

ПРИЛОЖЕНІЯ.

I.

Грамота Іоанна Корвина Гуньяда отъ 1493 г.

Архіепископъ Трансильваніи графъ И. Баттьяни въ «Leges ecclesiasticae Regni Hungariae». Albae Carolinae. 1785. I, 514—516 рѣшительно доказывалъ подложность грамоты Феодора Коріатовича 1360 г., опираясь на грамоту Іоанна Корвина Гуньяда 1493 г., хранящуюся въ архивѣ Ягерскаго капитула. Баттьяни издалъ ее въ своемъ трудѣ, списавъ, по его словамъ, ex ipso originali, verum mendose exarato, summa integritate. Еще ранѣе Баттьяни въ 1725 г. Мукачевскій католическій плебанъ Фердинандъ Левъ (Lew) представилъ эту грамоту Ягерскому капитулу, прося выдать засвидѣтельствованную съ нея копію¹⁾, что и было сдѣлано капитуломъ съ замѣткой: печати у грамоты нѣтъ, хотя и видны ея слѣды²⁾. Оригиналъ, вѣроятно, оставленъ былъ въ архивѣ капитула, гдѣ и могъ имъ впоследствии воспользоваться гр. Баттьяни. Надо, впрочемъ, замѣтить, что оба списка съ оригинала не вполне тождественны, хотя Баттьяни, какъ онъ заявляетъ, списывалъ summa integritate, капитулъ—de verbo ad verbum, diminutione et augmento absque omni, но, повидимому, одинаково неточно.

Приводимъ, по изданію Баттьяни³⁾, мѣста грамоты, имѣющія отношенія

1) Nos Capitulum Ecclesiae Agriensis, и т. д. quod—Ferdinandus Lew, Plebanus Munkacsiensis—exhibuerit—nobis—quasdam literas—Ioannis Corvini de Hunyad—confirmationales seu collationales ratione certarum Decimarum ad plebaniam Munkacsiensem spectantium (Basil. II, 49—50).

2) Ib.: literas, licet quidem absque sigillo pendente, nihilominus tamen sigilli loco (!) apparentes.

3) Отмѣчаемъ въ скобкахъ отступленія Ягерскаго транссумпта (Basil. II, 50—54).

къ оцѣнкѣ подлинности предъявленной епископомъ Іоанномъ грамоты Теодора Копіатовича.

Commissio propria dominis Ducis. (Яг. Commissio— — Ducis-нѣтъ). Nos Iohannes Corvinus de Hunyad, Sclavoniae, Opaviae, Liptoviaeque Dux etc.— — Cum nos aestate proxima in castro nostro Soklos (Szoklos) constituti fuisset, venit coram nobis— — Iohannes episcopus Ruthenus ritum Graecorum tenens, in claustro s. Nicolai supra oppidum nostrum Muvkách (Munkács) fundati (fundato) degens, exhibuitque nobis quasdam sex litteras, unas— — condam Theoderici, Ducis Godoliae (Podoliae) assertas (conscriptas), alias (alteras) Despoti Magni, Rascianorum idiomate confectas, tertias avi nostri Iohannis de Hunyad, gubernatoris olim regni Hungariae, quartas et quintas genitoris nostri— — Mathiae, Hungariae Bohemiae etc. regis, sextas autem conventus ecclesiae s. Crucis de Lelesz, penes quas idem Iohannes episcopus Rutenus curavit nobis supplicari, ut quasdam decimas vinorum de promontorio Levathka (Levaska) ac (Яг.-нѣтъ) item frugum et bladorum de medio jobagionum (jobbadorum) nostrorum, in Oroszwég et oppido Munkách (Munkács и дартѣ) comoran(tium), proven(ientes) ac septem porcos de incolis Oroszwég eidem faceremus reddere et restituere. Ad cuius supplicationem animum nostrum cum inclinasset et litteras praenotatas perspicacius intuiti fuisset fecissetque cum secretario et consiliariis perspicere, visum nobis fuit una cum eisdem originales litteras— — Theoderici (Theoderici) ducis false et inique fuisse confectas; proinde, quia animus noster erat castrum nostrum Munkách proxime visitare, distulimus in adventum nostrum ad castrum— — Munkách negotium hoc terminandum. Ubi cum jamjam adventasset, rursum denuo— — Iohannes, episcopus Rutenus, praesentiam nostram adiens (adveniens), supplicavit nobis, quatenus litteras memoratas eidem confirmare et proventus annotatos eidem administrari facere dignaremur. Ex opposito adstitit coram nobis— — Dionisius, artium liberalium magister, ecclesiae s. Martini episcopi et confessoris in oppido Munkách fundatae plebanus, proponens, qualiter— — Iohannes, episcopus Ruhtenus (Ruthenus), falsis litteris mediantibus jura plebaniae suae diruere molitus sit, quodque (quomodoque) praedecessor ejusdem episcopi Lucas, presbyter Ruthenus, in dicto claustro s. Nicolai olim commorans, ab avo et genitore nostro— — false et inique semper (Яг.-нѣтъ) litteras impetrasset, allegans semper (insuper); quoniam indignum et ss. Patrum sancitis contrarium foret, ut christiani suas decimas schismaticis dare debeant. Advenerunt (advenientes) praeterea coram nobis populi et jobagiones— — christiani,— — exorantes (exorando), quatenus dignaremur annuere, ut decimas eorum non schismaticis, sed plebano ipsorum darent, prout— — Elisabeth, avia nostra, et genitor noster

jam prius statuissent. Itaque — — vires litterarum perspicacius nos intendere volentes, cum his doctis viris, qui ad latus nostrum tunc adhaerebant, litteras adnotatas (praenotatas), per — — Iohannem episcopum exhibitas, diligentissime cum cura et studio jussimus perspicere et pro evidentiori causa fecimus inquirere veteres litteras — — ducis Theoderici investigan(do), si his litteris, quas — — Iohannes episcopus exhibuit, responderent. Cumque unae litterae dicti — — ducis per rectorem hospitalis, Dominicum de Thúr in Zar (Szasz) commorantem, oblatae fuissent, vidimus et cognovimus nulla ex parte litteris his, per episcopum exhibitis, respondere, et titulum, et sigillum longe diversum fore. Insuper per alia plura documenta cognovimus eas ipsas litteras nomine — — Theoderici (Theodoric) ducis, saepedicto claustro confectas et per Iohannem episcopum exhibitas, falsas, iniquas et viribus carituras esse, quia etiam cognovimus apertissime pergamenum pollitum et priorem scripturam de eo deletam esse, et, per consequens, alias omnes litteras ratione ejusdem a (et) — — Despoto, Ioanne gubernatore avo et rege Matthia, genitore nostro (nostris), — — ac conventu (conventus) s. Crucis de Lelesz ac etiam per nos datas indebite et injuste fuisse confectas; quas quidem sex litteras similiter et nostras, prius praetextu rei hujusce (hujuscemodi) datas, suadente justicia et juris aequitate cassavimus cassamusque et viribus destitutas esse censemus praesentium per vigorem. Cumque — — Ioannes episcopus Ruthenus cognovisset litteras suas falsas et iniquas esse, ultro sponte (et sponte) renunciavit decimis vinorum, bladorum et frugum de promontorio Lewathka (Levaska) et jobbagionibus (a jobbadionibus) oppidi nostri Munkács et Oroszvég, christianis scilicet, claustro suo provenien(tibus) et pervenire (provenire) debentibus, profitens, quod — — Dionisius plebanus et sui successores perpetuo recipere possent, nec hoc pareteremittens (!—praetermittendo), ut de ceteris et ab his, qui ritum colunt Graecum, decimas vinorum et bladorum de promontorio Lewathka (Levaska) . . . . . (въ Яг. этотъ пропускъ оригинала не отмѣченъ) et idem ratione septem porcorum de medio nostrorum jobagionum, in Oroszvég commorantium, praefato claustro s. Nicolai ante tempora dari solitorum — — Dionisius plebanus et Iohannes episcopus in hujusmodi devenerunt ordinationem et (ordinem) unionem — —. In cujus rei testimonium (memoriam) — — praesentes litteras nostras majoris sigilli nostri appensione (appressione) communitas — — Dionisio plebano suisque successoribus universis duximus concedendas. Datum in castro nostro Munkách in festo b. Dorotheae — — anno 1493. Lecta et correcta in decimatione bladorum.

Отрицательное отношеніе гр. Батъяни къ грамотѣ 1360 г. было однимъ изъ главныхъ побужденій, заставившихъ Базиловича приняться за

свой трудъ¹⁾. Базиловичъ въ свою очередь объявляетъ грамоту Іоанна Корвина подложной²⁾.

Дулишковичъ II, 12 (т.-е. собственно Лучкаи, *Historia Carpatho-Ruthenorum*)³⁾, ссылаясь на какія-то рукописи, указываетъ и предполагаемыхъ виновниковъ поддѣлки: «Рукопись—*Archiepiscopi*—подъ заглавіемъ *Munkács*, гдѣ пишется: *quod opus hoc sit productum Martini Rosznyák de ordine Eremitarum s. Augustini, qui opus suum continuationi Conciliorum Péterfyanorum deserviens a 600 fl. vendidit memorato comiti de Battyány*. Въ той рукописи еще и то стоитъ, какъ бы то Бергсаскій органистъ имѣлъ быти сочинителемъ той мнимой Іоанно-Корвиновой грамоты, хотя въ рукописи иной Мукачейскій порохъ Левъ Фердинандъ сочинителемъ пишется быти ея и то про взору, *ut 1725 tempore resignationis a comite Schönborn large dotetur*»⁴⁾.

Эти, неизвѣстно какія, кѣмъ и когда составленныя рукописи передаютъ, очевидно, ходившіе между тогдашнимъ угро-русскимъ духовенствомъ противорѣчивые слухи, не имѣющіе, конечно, силы доказательства. Первый вариантъ обвиняетъ гр. Баттыани прямо во лжи.

Полемизируя съ Баттыани, Базиловичъ приводитъ и аргументы въ защиту грамоты 1360 г. и противъ грамоты Іоанна Корвина, но аргументы его весьма слабы и часто наивны⁵⁾.

1) «Почему съ 1493 до 1725 г., т.-е. 232 г. грамота Іоанна Корвина не появлялась на свѣтъ?»

Но это само по себѣ не доказываетъ еще ея подложности. И грамота Феодора Кориатовича 330 лѣтъ, — значить, еще долѣе, — не появлялась на свѣтъ.

2) «У грамоты Іоанна Корвина нѣтъ печати».

Но слѣды ея видны, и нѣтъ ничего удивительнаго, что къ XVIII в. печать могла утратиться, особенно если грамота хранилась при плебаніи, а не въ какомъ-нибудь *locus publicus*, въ родѣ Лелесскаго конвента. На грамотѣ 1360 г. печати теперь тоже нѣтъ, да и въ транссумптѣ 1690 г. хотя, правда, не сказано объ отсутствіи печати, но не подчеркнута и ея наличность, между тѣмъ при томъ существенномъ значеніи, которое получила тогда грамота 1360 г., мы въ правѣ были бы ожидать, что *о печати будетъ* упомянуто.

1) Praefatio.

2) II, 55: qui eas (litteras) confinxit, non tam facile etiam sigillum ducis eisdem appendendum effingere et effabricare poterat.

3) См. нашу статью: Старая вѣра и унія въ XVII—XVIII вв. (Новый сборникъ славянов. учен. Дам. стр. 203).

4) Въ 1726 г. Мукачевская доминія передана гр. Францу Лотарю Шёнборну.

5) II, 55—72.

3) «Объявленная Иоанномъ Корвиномъ подложной грамота начинается: Nos Theodoricus dux Podoliae. Quid opus fingere fuit quemdam Theodoricum ducem Podoliae? inauditum, discutiantur Archiva Regni, Prothocola, Historici, nullibi tamen nomen Theodorici ducis Podoliae nullibi ejusdem memoriam, aut vestigium reperire quisquam poterit. *Теодоръ Коріатовичъ*, вотъ кто основатель монастыря!»

Но именно *подлинныя грамоты* только и знают Theodorum, ducem Podoliae¹⁾.

4) «Если грамота, которую представилъ епископъ Іоаннъ, признана подложной, почему же Іоаннъ Корвинъ не наказалъ обманщика, не лишилъ его монастыря, не отнялъ Бобовиште, Лавку и другіе доходы, дозволилъ ему вступить съ плебаномъ Діонисіемъ въ любовную сдѣлку».

Но, во-первыхъ, епископъ Іоаннъ не былъ и обвиненъ въ подлогѣ. Онъ представилъ подложную грамоту, составленную задолго до него, вмѣстѣ съ пятью подлинными, ее подтверждавшими, и могъ быть bona fide увѣренъ въ ея подлинности. Когда же ему было объявлено рѣшеніе, онъ тотчасъ же ultro et sponte отказался отъ своихъ притязаній, такъ что подвергать его наказанію было бы совершенно несправедливымъ. Во-вторыхъ, о Бобовиштѣ и Лавкѣ не было, очевидно, и рѣчи въ грамотѣ. Въ третьихъ, добровольная сдѣлка могла быть допущена потому, что и при подложности грамоты монастырь могъ имѣть на нѣкоторые доходы просто право давности.

5) Когда Швартнеръ, авторъ «Introductio in rem diplomaticam — — graecipue hungaricam». Budaë. 1802 г., отнесся скептически къ возраженіямъ Базиловича²⁾, послѣдній, въ доказательство подлинности грамоты 1360 г., беретъ изъ того же Швартнера четыре слѣдующіе признака, свойственные, де, подлиннымъ грамотамъ XIII и XIV вв. и отличающіе ихъ отъ подложныхъ: «а) надъ і рѣдко ставится точка, чаще акцентъ, а еще чаще и то и другое отсутствуютъ; б) вм. ае постоянно пишется е; в) много встрѣчается сокращеній; г) длина пергамента больше ширины, и продолжаетъ: In questionato diplomate litera i rarius puncto notatur, e pro ae ponitur, in voce Koriatovits litera k cum o coarctata ac conjuncta apparet (!), — — denique in membrana magis longa illud descriptum — — assertatur — —; genuinum proinde est et authenticum, nullique suspicioni obnoxium»³⁾.

1) Theodoricus, можетъ быть, просто невѣрно прочтено вм. Theodorus, Theodorus.

2) Praeluserunt illi (quarto bello diplomatico) jamjam comes I. Battiani et I. Basilovits: ille explodendo diploma, quod defensoribus omnino opus habet, hic tuendo illud, dubiis attamen criticorum etiam post haec adhuc obnoxium (Basil. VI, 21).

3) Ib. VI, 22.

Что эти послѣднія доказательства Базиловича не имѣютъ никакого значенія, распространяться, конечно, не стоятъ.

Не ознакомившись съ оригиналомъ грамоты Іоанна Корвина, мы не можемъ категорически высказаться о ея подлинности или подложности. Но все-таки она производитъ на насъ впечатлѣніе скорѣе *подлинной* грамоты, чѣмъ поддѣлки, и *менѣе всею*—поддѣлки XVIII в.

1) Титулъ Теодора—*dux Podoliae*, какъ уже сказано, *дѣйствительно* употреблялся, чего въ XVIII в., какъ видно изъ словъ Базиловича, совершенно не знали.

2) Первая грамота, подтверждавшая грамоту Теодора, была выдана *Великимъ Деспотомъ по-сербски*, и, на самомъ дѣлѣ, какъ мы видѣли, послѣ Теодора короткое время владѣли Мукачевомъ Стефанъ Лазаревичъ и Юрій Бранковичъ¹⁾. Врядъ ли память о нихъ долго хранилась, а въ XVIII в. и подавно ничего о нихъ не было извѣстно.

3) Пять грамотъ, подтверждавшихъ грамоту 1360 г., были, какъ можно судить по контексту, кассированы не потому, чтобы и онѣ были подложны, а потому, что онѣ подтверждали подложную. Кассированныя грамоты, конечно, были перечеркнуты или уничтожены и, во всякомъ случаѣ, изъяты изъ рукъ епископа Іоанна. И, дѣйствительно, изъ всѣхъ документовъ, напечатанныхъ у Базиловича, нѣтъ ни одного, который бы подтверждалъ (*litterae confirmationales*) какую-нибудь грамоту Теодора Корватовича.

Въ заключеніе обращаемъ вниманіе на обстоятельство, ускользнувшее и отъ Баттьяни и отъ Базиловича. Объявленная въ 1493 г. подложной грамота Теодора, князя Подолья, *вовсе не есть известная намъ грамота 1360 г., а какая-то другая, до насъ не дошедшая*.

Во-первыхъ, выдаватель ея именовагъ себя не *Teodorus Keriatovich*, а *Theodoricus dux Podoliae*; во-вторыхъ, она—палимпсестъ, чего совсѣмъ нельзя сказать о грамотѣ 1360 г., въ третьихъ—содержаніе ея гораздо уже, чѣмъ грамоты 1360 г. Ее Ягерскій капитулъ опредѣляетъ, какъ *litterae confirmationales seu collationales ratione certarum decimarum, ad plebaniam Munkacsiensem spectantium*²⁾ и, дѣйствительно, въ грамотѣ Іоанна Корвина объ этихъ *decimae* (да еще о *sedem rogci*) только и идетъ споръ, а обо всемъ остальномъ, что пожаловано по грамотѣ 1360 г., и рѣчи нѣтъ.

Наконецъ, въ грамотѣ Іоанна Корвина нѣтъ и намека на то, чтобы Теодоръ былъ основателемъ монастыря.

1) См. выше стр. 273.

2) *Basil.* II, 50.

Эта неизвестная подложная грамота—если, конечно, подлинность Корвиновой будет признана доказанной—составлена была скоро по смерти Теодора Коріатовича. *Великій деспотъ сербскій*, очевидно, или Стефанъ Лазаревичъ или Юрій Бранковичъ. Послѣдній владѣлъ Мукачевомъ въ 1428 г., и, слѣдовательно, подложная грамота возникла между 1414 и 1428 годами¹⁾.

II.

Документы, относящіеся къ пребыванію Теодора Коріатовича въ Угріи²⁾.

*1) 1398 г. Король Сигизмундъ Лелесскому конвенту: Ввести во владѣніе помѣстьемъ Sarkad Станислава, сына Іоанна, Іоанна, Петра, Георгія и Богдана, родственниковъ (rokopait) Теодора и его брата (testvér—собств. кровного) Василя, тоже князя (herczeg) Подолья; помѣстье это пожаловано съ утвержденія короля за вѣрную службу Станислава.

2) 1401 г., acta № 2³⁾. То же:—*Illustris princeps dominus Theodorus, dux Podoliae et dominus de Monkacs*, жаловался намъ, что *Georgius et Cosma, filii Nicolai, Michael et Iohannes, filii Emerici de Kirsanow*—напали на его *jobbaciones ad silvam ipsius domini ducis, ad castrum suum Munkacs praedictum pertinentem*—.

Конвентъ отвѣчаетъ: произведенное слѣдствіе подтвердило справедливость жалобы.

*3) 1404 г. Король Сигизмундъ за вѣрную службу князя Подолья, наджупана Бережскаго и Уйварскаго, жалуетъ ему 300 золотыхъ флориновъ, изъ тѣхъ 20.000 фл., которые долженъ въ это время уплатить городъ Кошицы. Деньги получены Теодоромъ въ день Рождества Богородицы, какъ это видно изъ его подлинной росписки, находящейся въ Кошицкомъ городскомъ архивѣ. На ней еще сохранился поврежденный отпечатокъ круглой въ 3 сент. діаметромъ печати зеленого воска, изображающей всад-

1) У Легоцкаго (III, 178) сообщено—безъ указанія источника—слѣдующее извѣстіе: «въ XV в. Бобовиште и Лавка были возвращены Мукачевской доминіи; вѣроятно потому, что въ 1458 г. Іоаннъ Hollós поставилъ подъ сомнѣніе подлинность грамоты Коріатовича 1860 г.». Важно было бы знать, дѣйствительно ли въ документѣ, содержаніе котораго здѣсь передается, точно обозначено, что выражено было сомнѣніе въ подлинности грамоты именно 1360 г., или же 1360-й годъ добавленъ Легоцкимъ? Во всякомъ случаѣ любопытно, что уже такъ рано казались подозрительными грамоты Теодора Коріатовича. Какъ, однако, согласовать извѣстіе Легоцкаго съ грамотой М. Корвина 1458 г.? Оставляемъ вопросъ открытымъ.

2) №№ 1—2 и 4—15 взяты изъ Лелесскаго, № 3 изъ Кошицкаго городского архива. Только у Легоцкаго (*) отмѣчены №№ 1, 3, 8, 10, 11, 14, только у насъ (**)—5, 6, 7, 12, 13; №№ 2, 4, 9, 15 отмѣчены обоими.

3) Акты Лелесскаго архива расположены по годамъ въ отдѣльныхъ связкахъ, и въ каждой связкѣ особая нумерація. До 1553 г. они заново переписаны въ *Protocolla* и составленъ подробный *Elenchus*.

ника съ обнаженнымъ мечемъ, ѣдущаго нагѣво; уцѣлѣла и часть изображенія коня, покрытаго одеждой.

4) 1406 г., акта № 15¹⁾. Сигизмундъ Лелесскому конвенту: Gregorius, filius Benedicti, Stephanus, filius Dominici, Georgius, filius Andreae, Ladislaus, filius Ioannis, alius Ladislaus, filius Daba de Kerepecz жаловались, что Theodorus, dux Podoliae, comes comitatus de Beregh, давно уже чинилъ имъ насилія, нападалъ на ихъ territorium Kerepecz и наконецъ завладѣлъ послѣднимъ.

Конвентъ: Жалоба справедлива, но не исполнѣ. Конвентъ вызвалъ dominum Theodorum ducem in possessione sua Chomonyu явиться къ такому-то сроку Vestrae Sublimitatis in praesentiam, rationem de praemissis redditurum efficacem.

**5) 1407 г., акта № 7. То же: Жаловался princeps Theodorus, dux Podoliae, comes comitatus de Beregh, avunculus noster carissimus, на Paulum de Atya. Упоминается possessio Θεοδора Chomonyu.

**6) 1408 г., № 5. То же: Жаловались Ugrinus et Egidius, filii Michaelis, ac Nicolaus et Ioannes, filii ejusdem Ugrini, et Simon, filius Egidii de Komlós, на Theodorum ducem de Mutasch (!), что тотъ годъ держалъ въ заточеніи Николая, захватилъ ихъ помѣстья Komlós и Kövesd.

Конвентъ: Жалоба справедлива; Θεοдоръ вызванъ in possessione sua Déda явиться Vestrae Sublimitatis in praesentiam, rationem de praemissis redditurus.

**7) 1408, № 13. То же: Dicitur nobis in persona illustris principis ducis Podoliae et comitis de Beregh, quod ipse Paulum, filium Petri de Senethe, jobagionem suum alias, in certis legationibus suis— —ad Ladislaum archidiaconum et canonicum in ecclesia Agriensi destinasset, qui— —ipsum nullis culpis suis exigentibus diris verberum et vulnerum plagis sauciasset, semivivum relinquendo— —.

*8) 1409 г. Князь Θεοдоръ ведетъ процессъ съ Теобальдомъ (?—у Легопкаго—Tiba) и Иоанномъ, сыновьями Петра Salánki, изъ-за земли, принадлежавшей къ Бережскимъ владѣніямъ князя и ими захваченной.

9) 1412 г. № 10. Сигизмундъ Лелесскому конвенту: Ex querela— — principis— —Theodori, ducis Podoliae, avunculi nostri,— —percepimus, quomodo Nicolaus, filius Ugrini de Komlós, et alii nobiles de eadem possessionem Komlós— —et Kövesd— —, ad castrum nostrum Munkach spectantes, eorum fore asserendo, in congregatione generali Universitatis nobilium et alterius status comitatus de Beregh hominum, per— —comitem Symonem de Rozgon pridem celebrata, litteras affirmatorias pro se ipsos emanari procu-

1) Цѣлѣнкомъ напечатано у Fejér, Cod. dipl. Hung. Budae. 1841. X., №№ 269, 270.

rassent, quarum vigore idem nobiles de Komlós, ipsum Theodorum ducem in causam attrahendo, — novissime eandem possessionem reobtinuissent et nunc in dominium ejusdem vigore litterarum praefati comitis Symonis adjudicatoriarum se statui facere conarentur in praejudicium juris nostri valde magnum — — . Вызовите ихъ къ намъ со всѣми ихъ документами.

*10) 1414 г. Постановлено привести князя Теодора къ присягѣ по процессу его съ Петромъ Salánki.

*11) Въ томъ же 1414 г. въ указѣ королевскомъ, данномъ въ Вышеградѣ, относительно процесса Salánki съ княземъ Теодоромъ, о послѣднемъ говорится, какъ уже о покойномъ.

**12) 1415 г. № 73. Король Сигизмундъ Лелескому конвенту: Dicitur nobis in personis Georgii et Jacobi, filiorum Galli de Zeech, quomodo . . . . .) ¹⁾ Theodori, ducis Podoliae, temporibus jam praeteritis, possessionem ipsorum Chesfalu, — — in comitatu de (. . .) ¹⁾ existentem, omni sine lege fuisset depraedatus ac universas res et bona ipsius possessionis non modici valoris abstulisset et spoliasset. Вызовите въ судъ praefatum Helele и произведите слѣдствіе.

Конвентъ: Слѣдствіе произведено. Helele, familiaris dicti condam Theodori ducis, вызванъ in possessione, Vari vocata, officiолату videlicet suo.

**13) 1416 г. № 11. То же: Dicitur nobis in personis — — dominae relictae condam Theodori ducis ac — — Annuska et Maria — — filiarum suarum, quod Stanislaus de Dolha in anno, cujus secunda instaret revolutio, contra voluntatem et absque consensu ipsarum collectam et proventus, ipsis in Marmarusio provenire debentes, pro se recipiendo, eisdem quingentorum florenorum auri dampna intulisset potentia mediante. Произведите слѣдствіе.

*14) 1417 г. Вдова князя Теодора Walha и дочь Anpus ведутъ процессъ противъ Георгія и Станислава Dolhai изъ-за насильственныхъ дѣйствій послѣднихъ въ ихъ владѣніяхъ въ Мараморошѣ и Макарьевѣ.

15) 1418 г., № 63. Сигизмундъ Лелескому конвенту: Жалуются Jacobus, filius Galli de Zeech, ac Georgius, filius Jacobi de eadem, quod Helele, officialis ducissae de Munkach, temporibus proxime praeteritis ad possessionem eorundem Chedfalva veniendo, quemdam jobagionem ipsorum — — non recepta licentia nec justo terragio ²⁾ deposito ac aliis debitis minime persolutis unacum universis rebus et bonis ejusdem ad possessionem Várÿ, officiолatum suum, traduxisset moraturum — — lite tamen inter ipsos pendente.

1) Точки въ оригиналѣ.

2) Terragium = census agrarius (Bartal).

III.

Преданія о дѣятельности Θεодора Коріатовича въ Угріи.

К. Отадницкій I, 174—177, и пр. 73, 74, 80, 81.

1) N. Istvanffi Pannonus, Regni Hungariae Historiae. Coloniae Agrippinae. 1622: Мукачевскій замокъ выстроенъ Θεодоромъ Коріатовичемъ (Queriatovicsius) съ согласія королей Карла и Людовика.

2) M. Szent-Ivany, Curiosiora— —Miscellanea. Turnaviae. 1689—то же самое (почти буквально выписано изъ Иштванфи).

3) L. Thuróczi, Hungaria suis cum regibus. Turnaviae. 1729: Мукачевскій замокъ построилъ Θεодоръ Коріатовичъ (Kierathoviensis) при Людовикѣ I въ 1370 г. (у Базиловича—1360 г.). Онъ же близъ Мукачева основалъ мужской монастырь св. Николая, а жена его Доминика—женскій; послѣдній теперь въ развалинахъ.

4) S. Katona, Historia critica Regum Hungariae Stirpis Mixtae. Budae. 1788—1790: Катона въ 1779 г. видѣлъ вырѣзанное на главныхъ воротахъ Мукачевскаго замка имя Θεодора Коріатовича.

5) I. Basilovits, Notitia и т. д.: Θεодоръ Коріатовичъ построилъ въ Берегсасѣ костелъ и госпиталь для католиковъ (Praefatio и II, 65).

Наши дополненія.

6) I. Дулишковичъ, Историческія черты угро-русскихъ. Унгваръ. 1877 г. сообщаетъ (III, 164, 165 прим.) письмо Берната, чиновника гр. Аспермонта, къ епископу Мануилу отъ 22-го января 1762 г.: § 4. In dominii Makovicza pagis parochias Gr. R. suas excisas habere appertinentias, easque determinatas transactio Quiriatkovicsiana usu a saeculis continuato ac urbaniis antiquissimis firmata testatur, ex qua ad cassam publicam comitatensem nil contribuunt— —. § 5. Juxta transactionem Quiriatkovichianam cum dominis dominii Makovicza jus patronatus dominis comitibus ab Aspermont tanquam stipulatum competere, quali, transactionali jure, usu ac praxi continuis firmato, privari non possunt.

7) Korabinsky, Geogr. Lex. 1786, p. 794: Θεодоръ Коріатовичъ построилъ русскую церковь въ Шаторъ-алья-Уйгель (Дул. II, 13 пр.).

8) Basilovits, Notitia и т. д.: Епископъ Іоанникій (Зейканъ) въ 1661 г. на средства Константина, валашскаго воеводы, выстроилъ въ Мукачевскомъ монастырѣ каменную церковь вмѣсто старинной деревянной и помѣстилъ съ

правой стороны церкви каменную доску съ кирилловской (Ruthenicis litteris) надписью, такъ переданной Базиловичемъ латинскими буквами:

Theodor Keriatovics Knyazem bil,

Za otpuszczenie hrichov Manastir zrobil.

Drevjana czerkov ot viku zostavala,

A terazneissaho Roku 1661 kamennaja sztala и т. д. (I, 100—101).

По словамъ Дулишковича (II, 122), эта каменная церковь была въ 1826 г. уничтожена протопгуменомъ Іоанникіемъ (Schem. Munk, ad. an. 1876—Бонифацій) Стромецкимъ.

9) I. Bidermann, Die ungarischen Ruthenen. Innsbruck. 1862 г. I, 8: въ Мараморошѣ существуетъ преданіе, что Теодоръ Коріатовичъ заселилъ русскими долину р. Талабора.

IV.

Текстъ грамоты 1860 г. въ оригиналѣ ¹⁾.

Nos Teodorus Keriatovich dei gracia dux de munkach Vniuersis et singulis tam presentibus quam futuris

presentes visuris harum serie pate facimus Quod Nos pro salute anime nostre fecimus construere et edificare

monasterium Sancti Nicolai episcopi et confessoris prope opidum nostrum munkach quem ad ritum et morem grecorum uel

ruthenorum consecrare: Et ad eundem monachos ruthenos constitui-
mus qui in perpetuum ibi deo seruiant

Et ad sustentacionem eorundem monachorum ruthenorum de nostris proprijs bonis dedimus et donauimus duas possessiones

villas Bobouijsche et lauca cum omnibus prouentibus et contribucionibus ab antiquis temporibus ad easdem de iure pro

uenire debentibus simulcum decimis frugum et vinorum ac Bobouijsche cum fluuio et molendino. Ita quod de eadem

Bobouijsche omni anno Teneantur dare sex porcos eisdem monachis et de lauca omni anno quatuor porcos

Deinde vero decimas vinorum de monte Juanijheg. Et similiter de monte que vocatur lelijechoka in metis eius

Opidi nostri munkach cum alijs monticulis a monte lelijechoka. vsque monasterium adiacentibus decimas vinorum

concessimus eidem claustro. Et eciam decimas frugum et aliorum de campo illius ville qua vocatur

Orozvijg in eadem munkach existente versus monasterium omnino concessimus predicto claustro: Et eciam

de eadem Orozvijg omnibus annis Teneantur dare eisdem monachis septem porcos: Item de prouentibus

eiusdem castri nostri munkach Teneantur dare fruges decem cubulos et totidem siligines et quatuor vasa

vina et centum sales et centum florenos longos: Item ista omnia prescripta dedimus donauimus et contulimus

---

1) Курсивомъ напечатаны буквы, скрытыя подъ знакомъ сокращеній. Въ исто ѣ, ѡ в оригинала напечатаны вездѣ і.

IV.

Текст грамоты 1360 г. въ изданіи Базиловича (I, 11—13) ¹⁾.

Nos Theodorus Keriatovich, Dei gratia Dux de Munkács Universis et Singulis, tam praesentibus, quam futuris,

praesentes visuris. Harum serie patefacimus. Quod nos pro salute animae nostrae fecimus construere, et aedificare

Monasterium Sancti Nicolai Episcopi et Confessoris, prope Oppidum nostrum Munkács, quod ad Ritum, et morem Graecorum, vel

Ruthenorum consecrare: et ad idem Monachos Ruthenos constituimus, qui in perpetuum ibi Domino serviant,

et ad sustentationem eorundem Monachorum Ruthenorum de Nostris propriis Bonis dedimus, et donavimus duas Possessiones

Villas, Bobovische et Lauka, cum omnibus Proventibus et Contributionibus, ab antiquis temporibus ad easdem de Jure pro-

venire debentibus, simul cum decimis frugum, et vinorum, ac Bobovysche cum fluvio, et molendino. Ita quod de eadem

Bobovysche omni Anno teneantur dare sex porcos eisdem Monachis, et de Lauka omni Anno quatuor porcos.

Deinde vero decimas vinorum de monte Ivány-hegy, et similiter de monte, qui vocatur Lelyechoka, in metis ejus

Oppidi nostri Munkács, cum aliis monticulis; a monte Lelyechoka usque ad Monasterium adjacentibus decimas vinorum

concessimus eidem Claustro: et etiam decimas frugum et aliorum de campo illius Villae, quae vocatur

Orozvig in eadem Munkács existentis versus Monasterium omnino concessimus praedicto Claustro: et etiam

de eadem Oroszig omnibus annis teneantur dare eisdem Monachis septem porcos: Item de proventibus

ejusdem castri nostri Munkács teneantur dare fruges decem cubulos, et totidem siliginis, et quatuor vasa

vini, et centum sales, et centum florenos longos. Item ista omnia praescripta dedimus, donavimus, et contulimus

---

1) Разрядкой отгичены важнѣйшія отступленія отъ оригинала.

perpetue et irreuocabiliter tenendum possidendum pariter et habendum predicto claustro nostro pro refrigerio anime nostre

quem nos fundauimus vbi etiam sepulcrum nostrum collocare fecimus: Ita etiam confirmauimus Quod quicumque ex

filijs aut generationibus uel posteritatibus nostris uel aliqui alij istam donacionem nostram non obstaret uel contradiceret

aut predicto claustro persolvere nollet extunc ipse coram omnipotenti deo cum anima nostra litem habeat protrahendi: In cuius

rei firmitatem et perpetuitatem presentes literas nostras sigili nostri appensione roboratas eidem claustro nostro duximus

roboratas: Datum in munkach octauo die mensis marcij Anno domini.
C. C. C. L. X.

I.

t
-
t
i
i
.

1
.
1
.

Uor M

Грамота 1360 г.

XIII в.

XIV в.

А а а а а а а а а а а	а а а	а
В в в в в в в в	в в	в в
С с с с с	С с с	С с
Д Д д д д д д	Д д	Д д д
Е е е е , з а = et	Е е γ = et	е
Ф ф ф ф ф	ф ф	ф
Г г г	Г г г	г
Н н н н н н	Н н н	Н н н
І і і і і	І і і	і
Ѡ ѡ ѡ	Ѡ ѡ	Ѡ
І і і	І І І	і
м м м , з з з	м м	м
Н н н н н	Н н М	Н н
О о о	О о	о
Р р р	Р р р	Р р
Ѡ ѡ ѡ = про	Ѡ	Ѡ
Q q q	Q q q	Q q
Ѡ ѡ ѡ	Ѡ Ѡ ѡ	Ѡ ѡ
С с с с с	с с с	с с с
Т т т т т	Т т т	т
У у у у	У у у	у
Ѡ ѡ	Ѡ ѡ ѡ	Ѡ

WFOU

1901

perpetue, et irrevocabiliter tenenda, possidenda, pariter et habenda
praedicto Claustro nostro, pro refrigerio animae nostrae,

quod nos fundavimus, ubi etiam sepulchrum nostrum collocari fecimus.
Ita etiam confirmavimus: quod quicumque ex

filiis, aut generationibus, vel Posteritatibus nostris, vel aliqui alii istam
donationem nostram non observaret, vel contradiceret,

aut praedicto Claustro persolvere nollet, ex tunc ipse coram Omnipotenti Deo cum anima nostra litem habeat protrahendi. In cujus

rei firmitatem et perpetuitatem praesentes Literas nostras Sigilli nostri
appensione roboratas eidem Claustro nostro duximus

roboratas. Datum in Munkacs octavo die Mensis Martii, Anno Domini
M. CCC. LX.

Введеніе въ науку о славянскомъ стихосложеніи.

Wczorajsza, wcale nowa Słowiańska nauka,
Lecz Bóg zasiał ją w ziarnach szeroko przed wieki.

Józef B. Zaleski, Pyłki.

Въ шестидесятихъ и семидесятихъ годахъ, въ «Шлейхеровскую» пору языкознанія, когда «индо-европейскій языкъ» представлялся умамъ ученыхъ величиною дѣйствительною въ такой степени, что, по крайней мѣрѣ, самъ Шлейхеръ пытался даже сочинять на немъ басни, также будто бы «индо-европейскія», нѣкоторые языковѣды помышляли и объ «индо-европейскомъ» стихосложеніи, къ которому стихосложеніе отдѣльныхъ языковъ индо-европейской семьи должно относиться такъ-же, какъ сами эти языки относятся къ общему индо-европейскому языку. Мысль о первоначальномъ единствѣ индо-европейскихъ языковъ между прочимъ и въ стихосложеніи принадлежитъ извѣстному знатоку греческаго стихосложенія и языковѣду-любителю Рудольфу Вестфалу, человѣку необыкновенно способному и даровитому, но чрезмѣрно быстрому и смѣлому на выводы и обобщенія. Онъ еще въ 50-ыхъ годахъ, изучая Зендавесту по изданію Вестергорда (Westergaard), наткнулся по мѣстамъ на разбѣренную рѣчь и скоро убѣдился въ наличности строкъ изъ одинаковаго числа слоговъ, въ которыхъ однако онъ не могъ отыскать никакого признака ритма. Отсюда онъ вывелъ, что древніе Иранцы строили свои стихи только на основаніи счета слоговъ, и что таково было нѣкогда индо-европейское стихосложеніе вообще. Уже и первое изъ этихъ заключеній было поспѣшно, такъ какъ 1) онъ изслѣдовалъ въ Авестѣ не всѣ мѣста, содержащіе въ себѣ стихи, 2) при разыскиваніи основы авестійскаго стихосложенія онъ безсознательно руководился тѣми понятіями о стихѣ, какія онъ составилъ себѣ по количественнымъ (квантитативнымъ) стихамъ греческимъ и по качественнымъ (тоническимъ) нѣмецкимъ, 3) слоговое (силлабическое) стихосложеніе онъ понималъ съ одной стороны слишкомъ отвлеченно, не приписывая въ немъ ударенію ровно никакого значенія, съ другой — слишкомъ узко, соединяя его, опять-таки безсознательно, съ такимъ звуковымъ строемъ, при которомъ стихи стопные возможны лишь на качественной основѣ, какъ

напр. во французскомъ языкѣ, пригодномъ не только для чисто сло-
говыхъ стиховъ, подобныхъ слѣдующему (Boileau, Art Poétique, chant III):

Mais en vain le public,   **prompt à le mépriser.**

НО И ДЛЯ КАЧЕСТВЕННО-СТОПНЫХЪ, КАКОВЪ ИДУЩІЙ ЗА ВЫШЕ ПРИВЕДЕННЫМЪ:

De son mérite faux   le veut désabuser.

или въ польскомъ, гдѣ на ряду со слоговымъ стихомъ въ родѣ:

Óstrzegam tylko wcześniej,   niech brat Tadeusza

возможенъ построенный въ правильныхъ стопахъ по удареніямъ:

Nie namawia, kochać się¹ w Zosie nie przymusza²
(Mickiewicz, Pan Tadeusz III),

тогда какъ слоговые стихи бываютъ и на количественной основѣ, напр. въ ведійскихъ размѣрахъ и въ шлоке, да и въ Авестѣ нрѣдки стихи въ родѣ:

āṣ mē a(i)ēm pa'ti aoxta «azem ahmi, Zaratuſtra,	Haomō ašaſa, dūraosō: Haomō, ašaſa, dūraosō»
--	---

съ некратными (ирраціональными) анапестами и спондеями, какъ у Индѣйцевъ (см. мой «Опытъ ритмическаго объясненія древне-индѣйскаго эпикодидактическаго размѣра *śloka*» во II томѣ «Трудовъ Восточной комиссіи Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества»). Если такъ, что-же сказать о послѣшности перенесенія приписаннаго Иранцамъ слогового стихосложенія въ индо-европейскій праязыкъ? Послѣ этого неудивительно, что и стихи русскихъ народныхъ пѣсенъ Вестфаль свелъ на простой счетъ слоговъ, прославляя при томъ Русскихъ за сохраненіе древнѣйшаго стихотворнаго склада (Русскій Вѣстникъ, 1879 г.). И въ самомъ дѣлѣ нѣкоторыя изъ немногихъ русскихъ пѣсенъ, ему извѣстныхъ, при сравненіи ихъ словъ съ напѣвами оказываются слоговыми, какъ и многіе стихи въ Авестѣ; но и тамъ и здѣсь такой складъ представляетъ собою позднѣйшее явленіе. Слоговое стихосложеніе вообще возникаетъ на развалинахъ какого-нибудь иного, но всегда стопнаго или, пожалуй, тактоваго, въ которомъ сильныя и слабыя единицы слѣдуютъ другъ за другомъ въ опредѣленномъ порядкѣ, хотя-бы число слоговъ, составляющихъ стопу, не было постоянно

и одинаково во всей пѣснѣ, слабыя единицы кое-гдѣ даже совсѣмъ отсутствовали и взаимное равенство стопъ устанавливалось посредствомъ передышекъ (паузъ) или растяженія сильныхъ единицъ выше ихъ обычной длительности, что возможно только при пѣніи. Но вѣдь народная поэзія и не знаетъ стиховъ помимо пѣнія, почему и не нуждается въ словесномъ выраженіи всѣхъ ритмическихъ единицъ.

Такое стихосложеніе во всей его дикой неправильности мы находимъ у Нѣмцевъ даже въ письменности до Отфрида Вейсенбургскаго (IX в.) или, точнѣе, до того времени, когда его стихотворная сводка Евангелій распространилась и ея складъ, воспринимаемый слухомъ и безъ помощи пѣнія, укоренился, по крайней мѣрѣ, между пишущими стихотворцами. Однако и въ этихъ новыхъ стихахъ, не смотря на то, что въ основаніи ихъ лежало подражаніе осмысленнымъ стихамъ ямбическаго склада, употребительнымъ въ латинскихъ церковныхъ пѣснопѣніяхъ, какъ «Veni creator Spiritus» Амвросія Медиоланскаго, слабыя части стопъ нерѣдко выпускались и потому были возможны не только такіе стихи, какъ

Thû mohtis, quad siu, einan ruam
Joh ein gifuari mir giduan,

но и

Einan kuninc weiz ih,
Heizit hêr Hludwic¹⁾,

т. е. число слоговъ колебалось между осмью и пятью — колебаніе ничтожное сравнительно съ тѣмъ, что мы видимъ напр. въ Muspilli, но все-таки отсюда еще далеко до слогового равенства стиховъ, къ какому привыкли не только Французы и Поляки, но и мы, Русскіе, хотя, когда слагаемъ свои стихи, обращаемъ вниманіе не на число слоговъ, а на ихъ относительную силу. Отфридово стихосложеніе, какъ возникло, такъ и утвердилось у верхнихъ Нѣмцевъ и перешло цѣликомъ изъ древне-верхне-нѣмецкаго языка въ средне-верхне-нѣмецкій, въ которомъ однако оно стало самобытіемъ и разнообразіемъ вслѣдствіе допущенія не только другихъ размѣровъ, но и двухъ короткихъ слоговъ на мѣстѣ сильнаго времени стопы даже безъ

1) Знакомъ долготы обозначены въ нѣмецкихъ стихахъ здѣсь и ниже слогъ долгій по природѣ или по положенію внутри слова (тѣмъ обуславливается возможность второстепеннаго ударенія на слѣдующемъ слогѣ того-же слова) и также всѣ закрытые подъ удареніемъ. Знакомъ = въ скобкахъ изображены передышки, иногда едва слышныя, на мѣстѣ ритмическихъ единицъ, не наполненныхъ рѣчью, знакомъ — — растяженіе долгой гласной или короткой съ послѣдующею длительной согласной выше обычной мѣры.

пропуска слабой (что Лахманъ пытался устранять, по крайней мѣрѣ, въ выговорѣ исключеніемъ одной изъ гласныхъ), откуда напр. въ *Der Nibelunge Nôt*:

² (≡) 5 - | ² (≡) 6   - | 3 5 ⁵ (≡) 2 (≡) |
 Gunthêr und Hagne,   die reken vil balt,
³ 5 5   5 - | 2 5   - | 2 5   5 5 | 2
 Lobeten mit untriuwen   ein pîrsen in den walt,

гдѣ въ первомъ стихѣ десять слоговъ, во второмъ — тринадцать; но такъ какъ въ средне-верхне-нѣмецкомъ стихосложеніи былъ разрѣшенъ двусложный безударный приступ (анакруза), какъ напр. въ томъ-же *Der Nibelunge Nôt*:

Nû wer was, der ûfem schilde vor dem Wasgensteine saz?

длина того-же стиха могла доходить до пятнадцати—шестнадцати слоговъ. Нижніе Нѣмцы, усвоивъ себѣ стопное стихосложеніе, никогда не отказывались отъ выраженія слабой части стопы двумя слогами, и вотъ, путемъ все возростающаго общенія между двумя вѣтвями нѣмецкаго племени, приблизительно въ XIV в. образовалось обще-нѣмецкое стихосложеніе, ставшее вскорѣ обще-германскимъ, — стихосложеніе стопное, но какое? *)

Wer wagt es, Rittersmann oder Knapp,
 Zu tauchen in diesen Schlund?
 Einen goldnen Becher werf' ich hinab;
 Verschlungen schon hat ihn der schwarze Mund

(Schiller)

ИЛИ:

Farewell, ye odours of earth, that die,
Passing away like a lover's sigh;

2) Во всѣхъ примѣрахъ изъ языковъ со стихосложеніемъ качественнымъ, т. е. основаннымъ на разговорномъ удареніи и принимающимъ въ расчетъ долготу (въ языкахъ, ея не утратившихъ) лишь какъ замѣну разговорнаго ударенія въ сильной части стопы, знаки долготы и краткости разставлены здѣсь не по дѣйствительной длительности слоговъ въ обычной рѣчи, а сообразно съ тою продолжительностью каждаго слога, какая слышится при строго размѣренномъ чтеніи или, еще болѣе, въ напѣвѣ, точно соответствующемъ строю стиха. То-же относится — *mutatis mutandis* — къ слоговымъ примѣрамъ французскимъ и польскимъ.

My feast is now of the tooba tree,
 Whose scent is a breath of eternity

(Thomas Moor)

или, нѣсколько иначе:

Ved Syriens mörkeblaa Middelhavs-Strand,
 Hvar Pinjeskover ender i Bejruts gule Sand,
 Hvor Franker og Tyrk deres Lystridt ride,
 Der holde to Ryttere Side om Side

(Christian Richardt)³⁾

и еще смѣле, совсѣмъ по-старинному:

Han stirrer og han stirrer;
 Kun Luft og kun Vand!
 «Pinta» forude, —
 Men ak — ikke Land!

(онъ-же).

У Нѣмцевъ переняли пѣсенный складъ Лужичане⁴⁾, напр.:

Tsi molje keřchow wón wobrajtowa,
 Na jeje rówčku wón pozasta.
 «Stawaj ty horje, holečo!
 Daj mi te moje zawdanki zas'»

3) Тотъ-же размѣръ въ шведской народной пѣснѣ:

Dina svartbruna aköna ögon, din rosenröda mun
 Hava lagt uppå mitt hjerta en börd så tung.
 Halsbandet uppå halsen det glimmar som rödan guld,
 Därför vill jag vara lilla vännen så huld.

4) Отчасти и самыя пѣсни; ср. напр. пѣсню *Ja stojach horkach na gori* съ нѣмецкою *Ich stand auf hohem Berge* и въ особенности съ датскою *Jeg gik mig op paa høie Bierg*, которая впрочемъ сама, вѣроятно, заимствована у Нѣмцевъ, только съ извода, болѣе близкаго къ лужицкому. Ср. также *Štrekelj, Slovenske narodne pesmi 1285—1298*.

и даже съ сильнѣйшими стяженіями:

Bez nimaj sedžeļa holička,
Rjana, bjeļa, čerwena,⁵⁾

но и съ болѣе смѣлыми разложеніями:

Štyrjo jej hercy piskachu,
Hólcu pak z karanamī zej'rawachu.
Wy, štyrjo hercy, nepiskajće,
Hólcu pak z karanamī nezej'rawajće

или

Hólcu pak z karanamī zej'rawachu.
Hólcu pak z karanamī nezej'rawajće.

Отъ Нѣмцевъ-же вольные стихи у Словѣнцевъ, напр.

Zvédel sem někaj nóvega
Od svójga dekléta zaljúbljenga:
Ona si zbíra drúzega
In záme ne mára nič věč (у Штрекля 2173—2178 по пяти
изводамъ).

И такъ въ лужицкихъ стихахъ одного и того-же размѣра, состоящаго въ совершенно правильномъ видѣ изъ десяти слоговъ, мы находимъ разницу въ пять слоговъ — отъ двѣнадцати до семи. Впрочемъ почти такова-же она и во второмъ скандинавскомъ (датскомъ) примѣрѣ — отъ семи до пяти. Какъ бы то ни было, германское стихосложеніе, отчасти перешедшее и къ Славянамъ, сохранило въ значительной мѣрѣ свой древній

5) Приблизительно такъ въ пѣснѣ «Wosredža wulkeho Wóseka», но въ сходной съ нею по началу «Wóše mi hogńeho Wujezda» два стиха, соотвѣтствующие приведеннымъ здѣсь, поются народомъ такъ (L. Haupt i L. Smolef I, VIII):

Ha, pod lipu sydaļa holička
Rjana, bjeļa, čerwena —

одинъ изъ примѣровъ того, какъ различна можетъ быть ритмика стиха съ одной стороны — въ чтеніи и съ другой — въ напѣвѣ.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

строй, не имѣющій ничего общаго со счетомъ слоговъ. О самобытныхъ остаткахъ того-же строя у Славянъ рѣчь впереди. Есть они и въ языкахъ количественныхъ, каковъ греческій. Такъ называемый пентаметръ слыгъ у позднѣйшихъ Грековъ изобрѣтеніемъ Мимнерма (VI в. до Р. X.), о чемъ древнѣйшее свидѣтельство принадлежитъ Гермесианакту (IV в. до Р. X.):

Μίμνερμος δέ, τὸν ἡδὺν δς εὖρετο πολλὸν ἀνατλάς
ἦχον καὶ μαλακοῦ πνεῦμ' ἀπὸ πενταμέτρου.

Здѣсь-же мы встрѣчаемъ впервые и названіе «пентаметръ», а на столѣтіе раньше Критій выражается еще такъ:

Οὐ γάρ πως ἦν τοῦνομ' ἐφαρμόζειν ἐλεγείῳ,

откуда позже, когда ἐλέγειος, прилагательное отъ древняго существительнаго ἔλεγος, употреблялось уже только въ видѣ существительнаго ἐλεγεία, образовано другое названіе того-же размѣра — ἐλεγειακός. Какъ извѣстно, онъ является во всѣхъ древнѣйшихъ памятникахъ только въ соединеніи съ гексаметромъ, и оба эти стиха вмѣстѣ назывались нѣкогда просто ἐπη, т. е. такъ-же, какъ и одни гексаметры. И въ самомъ дѣлѣ — элегическій стихъ есть по своему строю, ужь конечно, не «пентаметръ», не пятистопный стихъ, а тотъ-же гексаметръ, стихъ изъ шести дактилей, только съ передышками, равными слабой части дактиля, или растяженіями сильной части до длительности цѣлой стопы. Въ двустішіи, каково напр. Тиртеево

$\frac{1}{\text{Τεθνα}} \frac{\circ}{\text{μέναι}} \frac{\cup}{\text{γάρ}} \frac{\text{—}}{\text{καλόν}}$ $\frac{\cup}{\text{ἐνί}} \frac{\text{—}}{\text{προμάχοισι}} \frac{\circ}{\text{πесόντα}}$
 $\frac{1}{\text{ἄνδρ' ἀγαθόν}} \frac{\circ}{\text{περί}} \frac{\cup}{\text{ἧ}}$ $\frac{\text{—}}{\text{πατρίδι}} \frac{\circ}{\text{μαρνάμενον}},$

второй стихъ, очевидно, равенъ первому и представляетъ собою лишь его видоизмѣненіе. Однообразное сочетаніе обоихъ видовъ того-же стиха, т. е. дактилическаго шестистопнаго, поочередно то полнаго (или почти полнаго, какъ въ приведенномъ примѣрѣ), то съ передышками или растяженіями въ серединѣ и въ концѣ, есть уже дѣло сознательнаго искусства, а въ народномъ пѣснопѣніи эти два вида употреблялись, по всей вѣроятности, безразлично, какъ величины вполнѣ равныя, и даже, можетъ быть, различно видоизмѣнялись, хотъ-бы напр. такъ:

$\text{—} \frac{\cup}{\text{—}} \text{—} \frac{\cup}{\text{—}} \text{—} \frac{\cup}{\text{—}} \text{—} \frac{\cup}{\text{—}} \text{—}$

или такъ:

$\text{—} \frac{\cup}{\text{—}} \text{—} \frac{\cup}{\text{—}} \text{—} \frac{\cup}{\text{—}} \text{—} \frac{\cup}{\text{—}} \text{—}$

Мало того: мыслимо и

$\text{—} \frac{\cup}{\text{—}} \text{—} \frac{\cup}{\text{—}} \text{—} \frac{\cup}{\text{—}} \text{—} \frac{\cup}{\text{—}} \text{—}$

и т. п., которыя могутъ, пожалуй, встрѣтиться отчасти въ безграмотныхъ надгробныхъ надписяхъ, но скорѣе въ видѣ случайныхъ искаженій, чѣмъ остатковъ сѣдой старины, какими ихъ считалъ Узенеръ (Altgriechischer Versbau. Bonn 1887). Что въ письменности изъ всѣхъ этихъ видовъ удержалось только два, тому причины 1) ихъ ритмическая ясность, 2) ихъ безусловная противоположность, а что утвердилось сочетаніе полнаго стиха впереди съ урѣзаннымъ послѣ него, а не наоборотъ, какъ хотѣлъ въ V в. до Р. Х. Діонисій «Мѣдный» (Χαλκοῦς), это зависѣло отъ соображенія музыкальнаго, выраженнаго Шиллеромъ въ известной эпиграммѣ:

Im Hexameter steigt des Springquells flüssige Säule,
Im Pentameter drauf fällt sie melodisch herab,

а именно: полное завершеніе (каденція) легче дается на сильномъ или хоть полусильномъ звукѣ, чѣмъ на слабомъ, который годится скорѣе для половиннаго завершенія. Потому-же напр. у Анакреонта въ трохеяхъ:

$\frac{1}{\sim} \sim \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \sim \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim}$ Πῶλε Θρηκίη, τί δὴ με $\frac{1}{\sim} \sim \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim}$ νηλεῶς φεύγεις, δοχεῖς δέ μ'	$\frac{1}{\sim} \sim \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim}$ λοξὸν ὀμμασιν βλέπουσα $\frac{1}{\sim} \sim \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim}$ οὐδὲν εἶδέναι σοφόν
--	---

и въ подражаніи Пушкина:

$\sim \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \sim \sim \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim}$
 Кобылица молодая,
 $\sim \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \sim \sim \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} (\sim)$
 Честь кавказскаго тавра,

а не наоборотъ. Слѣдъ первоначальной свободы въ составленіи стопъ можно подозрѣвать между прочимъ и въ Анакреонтовыхъ логаядахъ (съ дактилями, равными трохею):

$\frac{1}{\sim} \sim \sim \frac{1}{\sim} (\sim) \frac{1}{\sim} \sim \sim \frac{1}{\sim} (\sim)$ Πολλὰ μὲν ἐν δοῦρι τιθεῖς $\frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim}$ πολλὰ δὲ νῶτεν σκυτίνῃ $\frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} (\sim)$ πῶγωνά τ' ἐκτετιμῆνος,	$\frac{1}{\sim} \sim \sim \frac{1}{\sim} \sim \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} (\sim)$ αὐχένα, πολλὰ δ' ἐν τροχῶ, $\frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim}$ μάστιγι θωμιχθεῖς, κόμην $\frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} \frac{1}{\sim} (\sim)$ πῶγωνά τ' ἐκτετιμῆνος,
---	--

какъ и вообще въ такъ называемыхъ хоріамбахъ, т. е. стихахъ изъ ускоренныхъ дактилей съ усѣченными или стянутыми трохеями, хотя въ такихъ стихахъ почти вездѣ соблюдается одинаковое число слоговъ, что естественно при стихосложеніи строгаго стопномъ. Уклоненіе отъ начала равносложности особенно удивительно въ древне-индѣйскихъ количественно-слоговыхъ шлокахъ, напр. во второмъ стихѣ 10-аго двустишія 6-ой книги законовъ Ману:

$$\begin{array}{ccccccc} - & \sim & - & | & \sim & \sim & - & | & \frac{1}{2} \\ \text{rkṣeṣṭyagrāyaṇam-caiva} \end{array}$$

$$\begin{array}{ccccccc} - & \sim & - & | & \sim & \sim & \sim & | & \sim & \sim & \sim & | & \frac{1}{2} \\ \text{cāturmasyāni cāharet} \end{array}$$

$$\begin{array}{ccccccc} \sim & \sim & \sim & | & \sim & \sim & \sim & | & \sim & \sim & \sim & | & \frac{1}{2} \\ \text{uttarāyaṇam sa kṛamaṣo} \end{array}$$

$$\begin{array}{ccccccc} \sim & - & | & \sim & \sim & \sim & \sim & | & \frac{1}{2} \\ \text{dākṣaṣyāyaṇam ēva sa.} \end{array}$$

Такой удлинненный на одинъ слогъ приступъ вообще рѣдокъ и встрѣчается по большей части въ шлокахъ не особенно древнихъ, но едва-ли можно видѣть въ этой неправильности одно изъ позднихъ явленій, знаменующихъ собою разложеніе этого стариннаго размѣра, такъ какъ именно число слоговъ есть такой виѣшній признакъ, который легче всего соблюсти даже послѣ того, какъ первоначальная основа размѣра уже утратила свою жизненность, сдѣлавшись недоступна непосредственному воспріятію слухомъ вслѣдствіе измѣненій въ звуковомъ строѣ языка. Естественнѣе, кажется, предположить, что это нарушеніе законнаго числа слоговъ есть черта древняя, но сохранившаяся только въ стихахъ необразованныхъ или полубразованныхъ людей и забравшаяся въ письменность одновременно съ другими заносами изъ низшихъ общественныхъ слоевъ, долго остававшихся въ сторонѣ отъ умственного движенія, а впослѣдствіи, по мѣрѣ вымиранія санскрита, повліявшихъ и на письменный языкъ и на его стихосложеніе.

Примѣровъ, доказывающихъ древность стихосложенія, основаннаго на смѣнѣ сильныхъ и слабыхъ слоговъ у разныхъ народовъ, можно было-бы привести много, но главнымъ доказательствомъ останется все-таки соображеніе, опирающееся не на сборъ данныхъ изъ словеснаго творчества отдѣльных племенныхъ единицъ, который никогда не можетъ быть полнымъ, а на самое существо дѣла: такъ какъ стихотворный складъ рѣчи возникъ несомнѣнно въ тѣснѣйшей связи съ напѣвомъ и съ пляской, а напѣвъ и пляска немыслимы безъ ритма, т. е. правильнаго чередованія сильныхъ и слабыхъ звуковъ голоса и ударовъ ноги, въ соотвѣтствующей имъ рѣчи долженъ быть осуществленъ прежде всего ритмъ, т. е., примѣнительно къ слову, правильное, хоть по возможности, чередованіе сильныхъ и слабыхъ слоговъ. Понятно, что сильный слогъ есть слогъ ударяемый. А что значить «ударяемый слогъ» въ ритмѣ? Очевидно — ударяемый такъ, чтобы его удареніе могло опредѣлять ритмическое движеніе рѣчи. Такимъ слогомъ можетъ быть только ударяемый напорно, выдыхательно (экспираторно), а не пѣвуче (хроматически). Оба эти рода ударенія едва-ли гдѣ встрѣчаются въ чистомъ видѣ: выдыхательное удареніе обыкновенно соединяется съ нѣкоторымъ повышеніемъ голоса, а пѣвучее — съ нѣкоторымъ усиленіемъ дыханія. Такъ напр. по-русски ударяемый средній слогъ въ словѣ собака звучитъ приблизительно на двѣ ступени (терцію) выше перваго и на три ступени (кварту) выше послѣдняго. По-сербски рѣзко-выдыхательное

короткое нисходящее удареніе — отличается, хоть и не во всѣхъ говорахъ, отъ пѣвучаго короткаго-же восходящаго такъ явственно и опредѣленно, что ихъ нельзя смѣшать даже въ однословныхъ словахъ, какъ *вѣт* «глубокъ» и *вѣт*, *вѣт*! «гуля, гуля!» (крикъ для призыва голубей); однако напр. въ словахъ «братѣ, опрѣсти» ударяемый слогъ перваго слова звучитъ не только сильнѣе послѣдняго, но и выше на три ступени, а такой-же слогъ второго не только выше перваго слога на три ступени и послѣдняго — на двѣ ступени (опять-таки приблизительно), но и сильнѣе обоихъ, почему такое удареніе безусловно годится для установленія ритма, напр. у Йована Илича:

Убило је моје уздисање.

Въ нѣмецкомъ *Sonnabend* слогъ подъ главнымъ удареніемъ не только сильнѣе, чѣмъ слѣдующіе за нимъ слогъ подъ второстепеннымъ удареніемъ и слогъ безъ ударенія, но и выше обоихъ на три ступени.

Но такія смѣшенія двухъ началъ въ удареніяхъ не мѣшаютъ ударенію въ однихъ языкахъ имѣть первенствующее или даже исключительное значеніе для ритма, а въ другихъ — быть для него совершенно безразличнымъ. Эта разница зависитъ, конечно, отъ преобладанія того или другого начала въ удареніи даннаго языка, однако непремѣнно въ связи съ количественными отношеніями слоговъ, а именно: гдѣ нѣтъ постоянного различія между долготою и краткостью, т. е. гдѣ всѣ слоги количественно безразличны, какъ напр. въ русскомъ языкѣ, въ польскомъ, лужицкомъ, болгарскомъ, тамъ и полу-выдыхательное, полу-пѣвучее удареніе служитъ ритму достаточной, да и единственной опорой; гдѣ слышится только естественная долгота, т. е. обусловленная количествомъ однихъ гласныхъ, и при томъ лишь подъ удареніемъ, какъ у Словѣнцевъ и у современныхъ германскихъ народовъ, ритмъ основывается на удареніи; гдѣ помимо долготы гласныхъ есть и долгота слоговъ съ короткой гласной и послѣдующимъ сочетаніемъ согласныхъ (долгота по положенію, позиціонная), но то и другое слышно лишь подъ удареніемъ, хотя-бы второстепеннымъ, какъ въ древнихъ германскихъ языкахъ, тамъ ритмъ опредѣляется удареніемъ, однако съ условіемъ, чтобы сильная часть стопы состояла или изъ долгаго слога или изъ двухъ слоговъ, короткихъ или короткаго и долгаго; гдѣ ощутительны обѣ причины долготы слоговъ независимо отъ ударенія, но отношеніе между долгими и короткими слогами не кратно (не рационально), т. е. долгота не равняется двумъ краткостямъ, какъ въ языкахъ сербо-хорватскомъ, чехословацкомъ, мадярскомъ, главной основой ритма служитъ удареніе, но на ряду съ нимъ и долгота можетъ сама по себѣ занимать сильную часть стопы; гдѣ при наличности обоихъ родовъ долготы долгота, по крайней мѣрѣ,

въ извѣстномъ положеніи между краткостями, равняется двумъ краткостямъ, а удареніе выдыхательное или пѣвуче-выдыхательное, какъ въ языкахъ арабскомъ (древнемъ), персидскомъ, афганскомъ и сѣверныхъ индѣйскихъ (хинді и урду), тамъ удареніе непригодно для ритма; въ языкахъ съ тѣми-же свойствами, но съ удареніемъ существенно пѣвучимъ, какъ у древнихъ Индѣйцевъ, Грековъ и Латинянъ, возможенъ ритмъ исключительно на основѣ разницы между долготой и краткостью, и при томъ въ такомъ разнообразіи, какое недоступно языкамъ, хотя-бы и не менѣе чувствительнымъ къ количественности, но сильнѣе напирющимъ на ударяемые слоги.

Въ первыхъ четырехъ разрядахъ языковъ, т. е. тѣхъ, въ которыхъ ритмъ опредѣляется удареніемъ, нѣкоторая примѣсь пѣвучести къ ударенію, въ основѣ выдыхательному, тѣмъ менѣе способна помѣшать его ритмическому значенію, что высота не связана съ ихъ удареніемъ неразрывно; напр. въ томъ-же русскомъ словѣ «собака», если оно произносится въ смыслѣ вопроса, выражающаго удивленіе, ударяемый слогъ можетъ быть или одной высоты съ первымъ или ниже его на одну ступень и ниже послѣдняго на пять ступеней (сексту); по-нѣмецки главное удареніе бываетъ не только выше второстепеннаго и неударяемаго на три ступени, но при говорѣ на распѣвъ, какъ у Саксонцевъ, понижается сравнительно съ прочими слогами на пять ступеней; по-шведски (не въ Финляндіи) главное удареніе состоитъ изъ двухъ частей, изъ которыхъ вторая, содержится-ли она въ томъ-же слогѣ или въ слѣдующихъ, ниже первой на одну ступень, а второстепенное удареніе выше второй части главнаго на четыре. И такъ языки по свойству ударенія, по наличности или отсутствію количественности слоговъ и по отношенію долготы къ краткости распадаются съ точки зрѣнія ритма на количественные, качественные и смѣшанные. Такъ какъ для ритма нужны сильныя и слабыя части подлежащаго ему вещества (τοῦ ῥυθμιζομένου), въ словѣ должны соотвѣтствовать сильнымъ частямъ ритма сильные слоги, т. е. тѣ, которые могутъ имѣть значеніе слоговъ ритмически ударяемыхъ. Въ языкахъ качественныхъ такими являются слоги разговорно-ударяемые, нотому что удареніе этихъ языковъ и обусловлено силою выдыханія, а въ языкахъ количественныхъ ритмическое удареніе принимаютъ на себя слоги долгіе, поставленные въ опредѣленное соотношеніе съ короткими, или короткіе, соединенные по-два и такимъ-же образомъ сопоставленные съ другими короткими (послѣднее невозможно не только въ такихъ языкахъ, какъ сербскій и чешскій, но и въ такихъ, какъ арабскій или персидскій). Въ языкахъ смѣшанныхъ можно было-бы, разсуждая отвлеченно, ожидать дѣленія на преимущественно качественные и на преимущественно количественные, но въ дѣйствительности языки второго рода едва-ли встрѣчаются,

потому что преобладаніе числа ритмическихъ удареній на долгихъ слогахъ надъ числомъ ритмическихъ удареній на слогахъ разговорно ударяемыхъ такъ приучаетъ слухъ къ различію сильныхъ и слабыхъ частей стопы по длительности, т. е. напр. къ чередованію *— — — — —* и т. д., и такъ ослабляетъ въ ощущеніи ритмическое значеніе разговорно-ударяемыхъ короткихъ слоговъ, что ритмическая строка *— — — — —* или *— — — — —* (гдѣ | ритмическое удареніе, а ' — разговорное) не можетъ показаться правильной. Другое дѣло языки преимущественно качественные, привыкшіе къ совпаденію ритмическаго ударенія съ разговорнымъ, однако не утратившіе чутья и къ долготѣ, которая, задерживая на себѣ голосъ, производитъ впечатлѣніе если не сильнаго времени, то и не такого слабого, какъ неударяемая краткость: въ нихъ строка въ родѣ *— — — — —* или *— — — — —* не приводитъ слушателя въ недоумѣніе относительно ритма.

Каково было стихосложеніе Индоевропейцевъ до распаденія ихъ на племена, мы не знаемъ, но можно поручиться за то, что основой ему служилъ не отвлеченный счетъ слоговъ, а ритмическія средства языка, каковы-бы ни были они и какъ-бы несовершенно ни примѣнялись. Во всякомъ случаѣ, если это доисторическое стихосложеніе перешло въ отдѣльные индоевропейскіе языки, оно оставалось въ каждомъ изъ нихъ лишь до тѣхъ поръ, пока данный языкъ сохранялъ праязычныя ритмическія средства, но какъ только длительность, высота и сила его звуковъ подвергались измѣненіямъ въ степени и въ распредѣленіи, онъ неизбежно бывалъ вынужденъ усвоить себѣ другой складъ стиховъ, какъ уже въ историческія времена греческій языкъ, утративъ опредѣленное различіе длительности слоговъ и замѣнивъ свое нѣкогда пѣвучее удареніе выдыхательнымъ, перешелъ отъ количественнаго стихосложенія къ качественному и еще позже въ романскихъ языкахъ, въ основѣ своей качественныхъ, происшедшихъ изъ латинскаго, существенно количественнаго, водворился качественно-слоговой складъ. Потому нечего и думать о какой-то наукѣ сравнительнаго стихосложенія индоевропейскихъ языковъ. Если такая наука мыслима, то съ точки зрѣнія не исторіи, обусловленной взаимнымъ родствомъ, а фізіологіи рѣчи и отчасти въ цѣляхъ изслѣдованія культурныхъ вліяній. Но такому сравнительному изученію разныхъ видовъ стихотворнаго склада не за чѣмъ ограничиваться индоевропейскими языками.

Иначе обстоитъ дѣло съ доисторическимъ стихосложеніемъ одного какого-нибудь отдѣла языковъ до его распаденія. Нельзя сомнѣваться напр. въ томъ, что стихосложеніе общегерманскаго праязыка было въ главныхъ чертахъ таково-же, какъ древне-нѣмецкое и древне-скандинавское, т. е. вольное качественное. Съ меньшей увѣренностью, однако не

безъ значительной вѣроятности можно предположить, что стихосложеніе индо-иранскаго праязыка походило на то, которое мы находимъ въ Ведахъ, въ Магабхаратѣ и въ другихъ повѣствовательныхъ и учительныхъ памятникахъ санскрита, т. е. вольное количественное съ долготами то кратными, то некротными, гдѣ одна и та-же стопа могла быть представлена слогами $\underline{\cup} (2+1=3)$, $\underline{\cup} (1+1+1=3)$, $\underline{\cup} (1\frac{1}{2}+1\frac{1}{2}=3)$, $\underline{\cup} (1\frac{1}{2}+\frac{3}{4}+\frac{3}{4}=3)$, $\underline{\cup} (\frac{3}{9}+\frac{3}{9}+1\frac{1}{2}=3)$, а въ приступѣ передъ ритмически ударяемой долготой — даже $\underline{\cup} (1\frac{1}{3}+\frac{1}{3}+1\frac{1}{3}=3$, если не съ излишкомъ)⁶). О праславянскомъ стихосложеніи можно сказать рѣшительно лишь одно — что въ основѣ его лежала не количественность. Заклѣчить это позволительно 1) изъ полнаго отсутствія количественнаго стихосложенія въ славянскихъ языкахъ и 2) изъ уже сильно развитой наклонности общеславянскаго языка къ сокращенію долгихъ гласныхъ (см. А. А. Шахматовъ, Къ исторіи звуковъ русскаго языка стр. 48—56, откуда, по видимому, можно вывести, что у Славянъ во время ихъ единства долгота удерживалась фонетически только въ тѣхъ слогахъ, гдѣ двѣ ея части различались по высотѣ или по силѣ, напр. — если изобразимъ долготу двойной буквой — *дѹшж, *виѹнб, *носѹить, *носѹите и т. п., да и то не въ конечномъ открытомъ слогѣ, какъ вода изъ древнѣйшаго *водѹа ср. греч. *χαρα* = *kharā*). Что въ тѣхъ изъ славянскихъ языковъ, которые различаютъ долготу и краткость, число долготъ увеличилось вслѣдствіе стяженій, утраты слогового значенія глухими, положенія передъ нѣкоторыми сочетаніями согласныхъ, переноса ударенія назадъ, доказано изслѣдованіями Лескина, Ягича, Чернаго и др., къ которымъ въ новѣйшее время присоединился С. М. Кульбакинъ со своимъ трудомъ «Къ исторіи и діалектологіи польскаго языка». И не смотря на очень значительное число долготъ въ языкахъ чешскомъ и сербо-хорватскомъ, опыты сложенія стиховъ по древне-греческимъ образцамъ остались и тамъ и здѣсь доказательствами того, что при учености и терпѣніи нѣкоторымъ, самымъ простымъ греческимъ размѣрамъ подражать — по крайней мѣрѣ, по-чешски — возможно, но для того, чтобы наслаждаться этими подражаніями, нужны со стороны читателя тѣ-же ученость и терпѣніе, которыя еще въ добавокъ далеко не всегда бывають вознаграждены: то онъ сбивъ съ толку короткимъ ударяе-

6) Ср. древнѣйшее латинское стихосложеніе, допускавшее напр. такіе стихи (Ter. Eun. 692):

$\underline{\cup} | \underline{\cup} \underline{\cup} | \underline{\cup} \underline{\cup} |$ $\underline{\cup} \underline{\cup} | \underline{\cup} \underline{\cup} | \underline{\cup} \underline{\cup} |$
 Respondeat. Roga.   Venisti hodie ad nos? negat,

т. е. по приблизительному подсчету длительности слоговъ въ этой связи

$\frac{3}{2} + | 2 + 1 + \frac{3}{2} + \frac{1}{2} + 1 + | \frac{3}{2} + \frac{3}{2} + \frac{3}{4} + \frac{3}{4} + \frac{3}{2} + | 2 + 1 + 2.$

мымъ слогомъ, поставленнымъ на мѣсто законной долготы, то недоумѣвается, принять-ли ему сочетаніе согласныхъ за достаточную причину для долготы или пренебречь имъ, то не знаетъ, какъ измѣрить односложное слово, то сомнѣвается, сохранить-ли за слоговыми г и л ихъ слоговое значеніе или приравнять ихъ къ прочимъ согласнымъ, то колеблется передъ ѣ послѣ губной, не сразу догадываясь, долженъ-ли онъ признать предшествующій слогъ за долгій, какъ училъ Нидерле, или за короткій (ср. Král, о prosodii české въ Listy filologické за 1892 и 1893 г.). Это и понятно при шаткости отношенія между долготою и краткостью въ чешскомъ языкѣ (см. J. Král a F. Mareš, Trvání hlásek a slabik dle objektivné míry тамъ-же 1893 г.). Въ сербо-хорватскомъ языкѣ это отношеніе при точныхъ изслѣдованіяхъ, можетъ быть, оказалось-бы устойчивѣе, особенно въ слогахъ ударяемыхъ, напр. vrán и vrána, glás и glásnik, gláva и gláviца. Веберъ (Ткальчичъ) утверждаетъ даже, что, какъ пишетъ онъ, много vòjnikāh, dōsta dāsākah (по Вуку: много војніка, доста дасака) и т. п. звучать «въ естественномъ говорѣ» такъ, что слоги пі и за превосходятъ силою остальные (Rad XL стр. 41); но, если это вѣрно, трудно понять, какъ можетъ онъ одобрять напр. такой гексаметръ (тамъ-же стр. 40):

Около глѣдни и свѣд ѡх јѡѡк чѣт ѣш и лѣлѣк,

въ которомъ ритмическое удареніе трижды основано только на разговорномъ, а долгота въ пятой стопѣ идетъ за краткость. Правда, все это какъ-то согласуется съ его ученіемъ о сербскомъ гексаметрѣ, но оно не менѣе отзывается личнымъ вкусомъ и личнымъ выговоромъ, нежели правила Трисякаго или Суботича (Наука о србскомъ стихотворству). А личный или мѣстный выговоръ много значитъ: кто — произноситъ пѣвуче, тому легче отнять у него ритмическое значеніе, чѣмъ другому, кто отличаетъ — отъ — только меньшимъ напоромъ выдыханія, не говоря уже о тѣхъ Сербяхъ, которые смѣшиваютъ эти ударенія; а если мы при этомъ примемъ въ расчетъ сокращеніе конечныхъ слоговъ, сильно распространенное въ Сербіи, то должны будемъ допустить, что напр. краљицѣ можно употребить и за анапестъ и за дактиль или, пожалуй, и за кретикъ (по Веберу чуть-ли не именно такъ). Произвольнымъ кажется непризнаніе долготы по положенію: крѣст, ужъ конечно, дольше, чѣмъ крѣт, а прѣст едва-ли короче, нежели прѣт, и по-чешски milostivú звучитъ такъ, что челоѡѡку, привыкшему только къ не количественному языку, ударенія слышатся не на первомъ и третьемъ слогахъ, гдѣ ихъ произноситъ Чехъ, а на второмъ и на четвертомъ⁷⁾. Что сербскіе и хорватскіе гексаметры суть лишь трудная и не-

7) Чешскаго музыканта Бабушку (Babuška) въ Москвѣ звали Бабушкой, утверждая, что онъ самъ такъ выговариваетъ свое имя.

удачная ученая выдумка, ясно изъ самой ихъ рѣдкости. У Чеховъ количественные гексаметры и другіе греческіе размѣры встрѣчаются гораздо чаще и выходятъ понятнѣе, однако человекъ не предупрежденный и не предубѣжденный даже въ такомъ образцовомъ гексаметрѣ, какъ

$\frac{1}{-} \cup \cup | \frac{1}{-} \cup \cup | \frac{1}{-} \cup \cup | \frac{1}{-} \cup \cup | \frac{1}{-} \cup \cup | \frac{1}{-}$
 Louka kosou sečená voňavé tadý zápachy dává

Винаржицкаго прочтеть первую половину такъ-же, какъ

Šly tři hezké silnicí,

по ритму, опредѣляемому разговорнымъ удареніемъ. Нѣсколько понятнѣе строй количественныхъ стиховъ у Мадырь, обладающихъ не только весьма значительными долготами, но и подчеркивающихъ ихъ отлічіе отъ краткостей качественною разницей, особенно рѣзкой въ а (=ā) и á (=a), е (=e открытому) и é (=ē сильно закрытому). Однако нѣкоторая неясность и неустойчивость ритма есть общій удѣлъ такихъ языковъ, которые обладаютъ выдыхательнымъ или хотъ полу-выдыхательнымъ удареніемъ и количественностью, независимой отъ него, но неопредѣленной и шаткой: въ нихъ удареніе разговорное, тождественное по своей природѣ съ ритмическимъ, мѣшаетъ основать ритмъ на количественности, а долгота, привлекая на себя ритмическое удареніе, затрудняетъ теченіе ритма, опредѣляемаго удареніемъ разговорнымъ. Потому такимъ языкамъ, оснужаютъ-ли они свое стихосложеніе на одномъ разговорномъ удареніи или, въ случайной смѣнѣ съ нимъ, и на долготѣ, приходится ограничить свой стихотворный складъ лишь простѣйшими видами ритма, а именно состоящими изъ двусложныхъ или, пожалуй, четырехсложныхъ стопъ, но непремѣнно съ удареніемъ черезъ слогъ, т. е. трохеями и ямбами. Народное творчество такъ и поступаетъ, уклоняясь отъ этого правила только при подражаніи иноязычнымъ образцамъ. Въ двусложныхъ стопахъ и разница между долготою и краткостью на столько слышнѣе, чѣмъ въ трехсложныхъ, что чисто-количественные трохеи и ямбы удаются Чехамъ и Мадырамъ очень недурно (Сербы и Хорваты, кажется, не производили такихъ опытовъ).

И такъ обще-славянское стихосложеніе не было количественнымъ, а должно было для осуществленія ритма, по которому слагались тогдашнія пѣсни, пользоваться разговорнымъ удареніемъ, хотя, можетъ быть, и допускало тамъ и сямъ долгіе слоги въ качествѣ носителей ритмическаго ударенія. Простѣйшій изъ всѣхъ мыслимыхъ стиховъ есть $\sim \sim \sim \sim$, т. е. двѣ стопы въ $\frac{4}{8}$ или, что то-же, въ $\frac{2}{4}$. Такіе стихи есть чуть-ли не у всѣхъ народовъ земного шара, говорящихъ съ выдыхательнымъ удареніемъ, а у перво-

бытныхъ Славянъ ихъ можно предполагать тѣмъ болѣе, что они встрѣчаются въ народной поэзіи всѣхъ нынѣ существующихъ славянскихъ племенъ, напр. по-великорусски:

Пóлно, дрѣмушка, дремáти,

по-малорусски:

У сусі́да хáта бѣла,

по-бѣлорусски:

Сѣю, вѣю конопѣлки,

по-сербски:

Коѡъ јуна́ка òставио,

по-болгарски:

Пáсалъ ꙗ Стоя́нъ телцѣ-тѣ,

по-словѣнски:

Tó s' je vóščil túrški báša,

по-чешски:

Kdo to chodí po hřbitově,

по-словацки:

Seděla pod borovičkú⁸⁾,

по-польски:

Na podołu biały kamień,

по-лужицки:

Wšitcy panja z wójny śa'nu.

Послѣдній слогъ можетъ быть откинуть и въ пѣніи замѣненъ соотвѣтственной передышкой или протяженіемъ предшествующаго слога:

в. р. Я поста́вила кисѣль.

м. р. Вѣйшли в поле косарѣ́.

б. р. Ой ты, га́линькій цвято́къ!

8) Впрочемъ поется въ иномъ ритмѣ:

— — — — —

Пользованіе такими примѣрами вызывается иногда просто случайнымъ отсутствіемъ лучшихъ, но въ подобномъ примѣненіи не есть такой подлогъ, какъ это кажется: ритмъ, указанный въ текстѣ, дажъ разговорнымъ удареніемъ и потому естественъ до такой степени, что при стихахъ того-же склада всегда можно его ожидать въ другихъ такихъ пѣсняхъ. Недостатокъ въ подручныхъ примѣрахъ былъ одною изъ причинъ и того, что ниже различные размѣры подтверждены не изо всѣхъ славянскихъ языковъ; но такое подтвержденіе едва-ли и нужно.

срб. Стаде славуј пѣвати.
 слов. 9) V črni góri běli grád.
 луж. Dobry wečor, maćerka

и т. п. Отпасть можетъ и еще одинъ изъ послѣднихъ слоговъ, но въ пѣніи первоначальная продолжительность двустопнаго стиха возстановляется продолженіемъ или передышкой такъ:

~~~~~|:

или такъ:

~~~~~|::~),

напр.

в. р. Зва¹ли, зазыва¹ли.
 м. р. Горе-ж¹ мині, горе.
 срб. Кра¹љу, свѣтл¹и кра¹љу.
 слов. Če¹la je letéla.
 чеш. Za naš¹ima humny.
 пол. Śpiéwa s¹łowik, śpiéwa.
 луж. Wujeřoveskej zemi.

Усѣченія такого осмысленнаго, ритмически двустопнаго стиха о четырехъ удареніяхъ — двухъ главныхъ и двухъ второстепенныхъ — могутъ идти и далѣе, т. е. до ~~~~~|::~) и даже ~~~~~|::~), но это уже не самостоятельные стихи, а лишь вторыя части стиховъ, употребительныя только у нѣкоторыхъ славянскихъ племенъ и потому, можетъ быть, и чуждыя общеславянскому стихосложенію (ср. вообще L. Zima, Nacrt naše metrike narodne obzirom na stihove drugih naroda o osobito Slavenâ въ Rad XLVIII 170—221 и XLIX 1—64 и его-же I opet o metrici narodnich pjesama тамъ-же ХСIII 197—235). А что стихи состояли у Славянъ искони, по малой мѣрѣ, изъ двухъ частей или соединялись въ пѣніи по-два и по-три, слѣдуетъ не только изъ наличности этого явленія въ народномъ творчествѣ отдѣльныхъ славянскихъ племенъ, но также изъ музыкальной необходимости: самый напѣвъ слагается не менѣе чѣмъ изъ двухъ такъ называемыхъ предложений (у Грековъ хῶλον) — повышенія и пониженія, вопроса и отвѣта. Эти части составляютъ вмѣстѣ музыкальную фразу (у Грековъ περίοδος), которая иногда исчерпываетъ собою напѣвъ, иногда связывается съ другою фразой, въ которой разрабатывается и развивается тотъ-же напѣвъ, и это соединеніе у насъ по недоразумѣнію или подъ вліяніемъ

9) Т. е. по-словѣнски (а не по-словацки), какъ и ниже.

принятаго музыкантами изъ грамматики слова «предложеніе», называется періодомъ (у Грековъ *στροφή* или, какъ часть строфы, *σίστημα*). Соединенію двухъ стиховъ въ одно музыкальное цѣлое нѣмецкіе писатели по стихосложенію придали названіе *Langvers* или *Langzeile*. Связанные такимъ образомъ два стиха часто, но далеко не всегда снабжаются примѣтами, указывающими на ихъ сопринадлежность къ одному цѣлому. Таковы различное число слоговъ, а иногда и стопъ, присутствіе безударнаго приступа въ одномъ стихѣ и отсутствіе этой прибавки въ другомъ, въ позднѣйшія времена — созвучіе концевъ (ассонансъ и рима). Можно догадываться, что нѣкоторыя изъ такихъ соединеній, со внѣшними примѣтами или безъ нихъ, были извѣстны Славянамъ еще въ пору ихъ нераздѣльности, напр. полный стихъ *~|~|~|~* дважды:

в. р. Изъ-подъ дѣба, изъ-подъ вѣза,	изъ-подъ вѣзова коренья,
м. р. Танцювала риба з раком,	а петрушка з пустернаком.
срб. Нѣт он ђре, нѣт он плѹжѣ,	вѣћ за драгомъ мило тѹжѣ.
слов. Al'me bôš kaj gáda 'mēla,	ko bôšm nôsíl sâknjo bēlo.
чеш. Uliánka, čistá panna,	u Dunaja šaty prala

и т. п. Такъ-же и урѣзанный *~|~|~|~* или, въ пѣніи, *~|~|~|~*:

в. р. Друженька хорóшенькій,	друженька пригóженькій.
м. р. Ой, н в мене чáроньки:	бѣле лѣчко, брóвоньки.
срб. Нѣмóјте ме стрѣљати:	ја ћу вама пѣвати.
слов. Mója lánjska ljúbica,	ki me nóčeš ljúbit vèč.
чеш. A já jednu miluju,	a druhé zas slibuju.
луж. Teptana jo šcažcyska;	chtóga ju jo huteptał?

Вдвойнѣ урѣзанный или, ритмически, стянутый въ концѣ *~|~|~|~* или *~|~|~|~*:

в. р. Дóбры кóни тóнутъ,	мóлoдцы тoмѣтсѣ (XVII в.).
м. р. Ой, за гáм, гáм,	гáм зелененькимъ.
б. р. А ци дóма, дóма,	пáне гoспoдáру?
срб. Цвáла јеси, рóжа,	лѣпо јеси цвáла.
болг. Кáзвай, Дóнке, кáзвай,	щó си сьгрѣшѣла.
слов. Kítica zelēna,	gôžica rumēna.
чеш. Já ji koupil pentli	barvu proměňavé.

пол. Świeci miesiąc, świeci i nie długo zgaśnie.
луж. We tej naszej bróźni šjere móšje pišča.

Соединятся и стихи разной длины: $\sim\sim$ | $\sim\sim + \sim\sim$ | $\sim\sim$, напр.:

в. р. Ёхалъ поваръ на чумичкѣ, двѣ кастрюли впередѣ.
слов. Dávi pà je slánca pála na zelène trávnikе.
луж. Hólcik jjedže pó -wsy delje, holčo džeše po wodu¹⁰⁾.

и т. п., но все въ пѣсняхъ новыхъ и отчасти искусственныхъ, потому что последовательное чередованіе стиховъ одного и того-же ритма и отличающихся другъ отъ друга только присутствіемъ или отсутствіемъ одного безударного слога въ концѣ чуждо старой народной пѣснѣ. Другое дѣло — сокращеніе большее, слога на-два, при которомъ стихъ, по крайней мѣрѣ, въ разговорномъ произношеніи теряетъ свое последнее удареніе, напр.

в. р. Во садѹ-ли, въ огорѡдѣ дѣвица гуляла.
м. р. Шлѣ корѡви из дубрѡви, а овѣчки з поля.
срб. Бѡснѡче, бѡснѡче, ѹ ширину рáсти.
слов. Źolta vtíca lépo róje dól pod bĕlim grádom.
пол. Otóz tobie, moja córko, na pamiątkę daje

или:

м. р. Ой летѣла зозуленька через поле, гáй.
срб. Јао, жѣно, живá жѣло, да што ћу ти ја? ¹¹⁾.
слов. Rôža cvĕla, gôža cvĕla blízu Dúnaja.
пол. Ożenił się starý z młoda, razem poszli spać¹²⁾

или:

м. р. Ой, у полї криниченька — вѣдно днѡ.
словацк. Ešče sa vás, mámušečko, sputat mám.

Такъ-же съ урѣзаннымъ на слогъ первымъ стихомъ или, точнѣе, полугистишемъ, за которыми слѣдуетъ передышка:

10) Въ пѣніи размѣръ $\downarrow \cup \cup \downarrow | \downarrow \cup \cup \downarrow | \downarrow \cup \cup \downarrow | \downarrow \cup \downarrow$ (Smolef i Haupt I, LXV).

11) Ср. Некторовић, Ribacje, ст. 229—232.

12) Въ языкахъ, пользующихся слоговымъ стихосложеніемъ, не всегда было возможно приискать примѣры безукоризненно ритмическія. Впрочемъ ниже будетъ выяснена зависимость слогового стихосложенія отъ стопнаго.

в. р. Ой, спаса́бо-же тебѣ,	сѣ́нему кувши́ну ¹³⁾ .
м. р. Чи́ я му́жу не жо́на,	чи́ не господа́ня?
срб. Да́рове је спре́мила	за сва́ког јуна́ка.
слов. Kádar bôš ti vândrat šel,	prídi mén' povéjdat.
пол. Musiał księdzu grzywnę dać,	magmurową świecę.

Должно впрочемъ замѣтить, что въ пѣсняхъ чисто народныхъ число слоговъ перваго полустипіи рѣдко выдерживается не только при разницѣ между полустипіями всего на одинъ слогъ, о чемъ сказано выше, но и при болѣе значительной, а именно первое полустипіе одной и той-же пѣсни можетъ являться въ видѣ то $\sim \sim | \sim \sim$, то $\sim \sim | \sim$, то $\sim \sim | \sim \sim$ безо всякаго порядка. Поучительно сравнить первые стихи двухъ сходныхъ между собою галицкихъ пѣсенъ — польской:

$\sim \sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Jasia konia poił,	$\sim \sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Kasia wodę brała.
$\sim \sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Jaś sobie zaśpiewał,	$\sim \sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Kasia zapłakała.
$\sim \sim \sim \sim \sim \sim \sim$ «Nie płacz, Kasio, nie płacz,	$\sim \sim \sim \sim \sim \sim \sim$ dosyc tego płacz:
$\sim \sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Pójdiesz do Jasiunia	$\sim \sim \sim \sim \sim \sim \sim$ gdyby do pałacu

и малорусской:

$\sim \sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Коза́к коня́ наповѣ́в,	$\sim \sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Дзю́ба во́ду бра́ла.
$\sim \sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Коза́к собі́ заспі́вав,	$\sim \sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Дзю́ба запла́кала.
$\sim \sim \sim \sim \sim \sim \sim$ «Не пла́ч, Дзю́бо моя́ люба,	$\sim \sim \sim \sim \sim \sim \sim$ до́кіль я з тобо́ю;
$\sim \sim \sim \sim \sim \sim \sim$ Як по́йду на Вкра́їну,	$\sim \sim \sim \sim \sim \sim \sim$ запла́чеш за мно́ю,

которые допускаютъ одинъ и тотъ-же напѣвъ. Попадаетъ такое разнообразіе и во второмъ полустипіи, напр. у Малорусовъ-же, но несравненно рѣже. Тѣмъ замѣчательнѣе выдержанность очень употребительной строфы, которой первый, второй и четвертый стихи усѣчены, а третій сохраняетъ всѣ восемь слоговъ:

13) Этотъ размѣръ, какъ и предъидущій, по видимому, зашелъ въ Великую Россію изъ Малой, почему они и являются часто въ слоговомъ строѣ, напр. въ пѣснѣ (Пальчиковъ, Крестьянскія пѣсни № 110):

Какъ со вѣчера рябіну дождичкомъ мочило

дальше поется:

$\sim \sim \sim \sim | \sim \sim \sim$
Танцуй, дѣвка, танцуй, красна, танцуй веселенько,

что похоже на простой переводъ съ малорусскаго

Танцюй, дівко, танцюй, серце, танцюй веселенько.

Пусти менѣ мѣти,	в поле жито жѣти;
Бѣду, мѣти, жито жѣти,	дѣленьки шукѣти.
Czysta woda, czysta,	tam koniki pija,
Tam si stoi ładna panna,	tam się chłopcy biją ¹⁴⁾

или:

Na té louce zelení	pásou se tam jelení;
• Páse jich tam mysliveček	v kamizolce zelení,

также посредством повторения стиха:

Teče voda studená,	teče voda studená
K nejmilejší do dvorečka,	k nejmilejší do dvora.

Первая изъ этихъ строкъ есть и у Литовцевъ;

Auginio mociūtė	tris jaunas dukrylės.
Ūj kū vardu dukterėlės,	mociūtės dukrylės?

и т. д. — пѣсня изъ 12 строкъ, въ сборникѣ Ф. Ө. Фортунатова и Вс. Ө. Миллера № XXVIII. Причина такого неравенства стиховъ можетъ заключаться въ какихъ-нибудь особенностяхъ соответствующей имъ пляски. Впрочемъ основа такого построения строфы не только не славяно-балтійская, но и не славянская, какъ видно напр. изъ того, что оно встрѣчается въ стихотвореніи англійской королевы Елисаветы, состоящемъ изъ своеобразнаго сочетанія стиховъ обыкновенной англійской балладной строфы:

The doubt of future foes
Exiles my present joy;
And wit me warnes to shun such snares,
As threaten mine annoy

14) Но во второй строкъ того-же краковяка всѣ стихи равны:

«Nie bijcie się, chłopcy,	dla Boga świętego;
Nie pójdę za wszystkich,	tylko za jednego.

То-же явленіе въ другомъ краковякѣ:

Siwy konik, siwy,	malowane sanki,
A ja siadę i pojedę	do swojej kochanki.
Cztery mili lasu	jadę bez popasu,
Piąta mila — pola,	gdzie kochanka moja.

Оба эти краковяка сообщены мнѣ А. Е. Крымскимъ при слѣдующей припискѣ: «Обидѣ піснѣ відомі мені з дитячих літ. Чи були вони де оголошені друком, не знаю».

и т. д. (Thomas Percy, Reliques of ancient english poetry. Vol. 2 p. 169 Tauschn.).

Число слоговъ меньшее числа ритмическихъ единицъ (временъ, χρόνοι), составляющихъ стопы, возможно не только въ концѣ стиховъ, но и внутри ихъ. Примѣры тому мы видѣли выше у Германцевъ и Грековъ, также у Лужичанъ и Словѣнцевъ; но есть ихъ не мало и у другихъ Славянъ, особенно у Русскихъ. Первоначальный стихъ $\sim \sim \sim | \sim \sim$ и даже $\sim \sim \sim | \sim \sim \sim$ рѣдко является у Великорусовъ и Бѣлорусовъ въ чистомъ видѣ, а по большей части со стяженіями, напр. въ общей обоимъ веснянкѣ:

$\begin{array}{cc} \textcircled{\text{А}} & \textcircled{\text{мы}} & \textcircled{\text{прѣсо}} & \textcircled{\text{сѣ}} & \textcircled{\text{я}} & \textcircled{\text{ли}}, & \textcircled{\text{сѣ}} & \textcircled{\text{я}} & \textcircled{\text{ли}}, \\ \textcircled{\text{А}} & \textcircled{\text{мы}} & \textcircled{\text{прѣсо}} & \textcircled{\text{сѣ}} & \textcircled{\text{я}} & \textcircled{\text{ли}}, & \textcircled{\text{сѣ}} & \textcircled{\text{я}} & \textcircled{\text{ли}}, \end{array}$

которой у Малорусовъ соотвѣтствуетъ (А. Метлинскій, Народныя южно-русскія пѣсни, стр. 296):

$\begin{array}{cc} \textcircled{\text{Ой}}, & \textcircled{\text{ми}} & \textcircled{\text{пѣле}} & \textcircled{\text{бремено}}, & \textcircled{\text{бремено}}, \\ \textcircled{\text{Ой}}, & \textcircled{\text{ми}} & \textcircled{\text{пѣле}} & \textcircled{\text{бремено}}, & \textcircled{\text{бремено}}, \end{array}$

и таковъ-же обыкновенно этотъ сложный стихъ у Малорусовъ и въ другихъ пѣсняхъ, напр.

$\begin{array}{cc} \textcircled{\text{Кукурѣ}} & \textcircled{\text{ку}}, & \textcircled{\text{пѣвни}} & \textcircled{\text{ку}}, & \textcircled{\text{на}} & \textcircled{\text{току}}. \\ \textcircled{\text{Кукурѣ}} & \textcircled{\text{ку}}, & \textcircled{\text{пѣвни}} & \textcircled{\text{ку}}, & \textcircled{\text{на}} & \textcircled{\text{току}}. \end{array}$

Кромѣ того для пониманія строя русскихъ стиховъ необходимо замѣтить, что въ нихъ 1) ритмическіе ряды $\sim \sim \sim | \sim \sim$ соединяются по-два такъ тѣсно, что граница между двумя такими рядами, составляющими одинъ сложный стихъ (Langvers, периодос), не совпадаетъ обязательно съ концемъ первой стопы, напр. (А. И. Соболевскій, Великорусскія народныя пѣсни, VII, 67):

$\begin{array}{cc} \textcircled{\text{Шѣла}}, & \textcircled{\text{вышивала}}, & \textcircled{\text{тонки}} & \textcircled{\text{бѣлы}} & \textcircled{\text{рукава}} \\ \textcircled{\text{Шѣла}}, & \textcircled{\text{вышивала}}, & \textcircled{\text{тонки}} & \textcircled{\text{бѣлы}} & \textcircled{\text{рукава}} \end{array}$

и ниже въ той-же пѣснѣ:

$\begin{array}{cc} \textcircled{\text{Хвѣста}} & \textcircled{\text{лъ онъ}}, & \textcircled{\text{нахва}} & \textcircled{\text{стывала}}, & \textcircled{\text{богѣ}} & \textcircled{\text{чествомъ}} & \textcircled{\text{своимъ}}; \\ \textcircled{\text{Хвѣста}} & \textcircled{\text{лъ онъ}}, & \textcircled{\text{нахва}} & \textcircled{\text{стывала}}, & \textcircled{\text{богѣ}} & \textcircled{\text{чествомъ}} & \textcircled{\text{своимъ}}; \end{array}$

2) такой-же двусложный или односложный безударный приступъ, какой вслѣдствіе неточнаго разграниченія двухъ членовъ сложнаго стиха образуется передъ вторымъ членомъ, часто прибавляется и къ началу первого, напр.

$\begin{array}{cc} \textcircled{\text{Ахъ}}, & \textcircled{\text{у}} & \textcircled{\text{сыньки}}, & \textcircled{\text{у}} & \textcircled{\text{сы}}, & \textcircled{\text{да}} & \textcircled{\text{удалье}} & \textcircled{\text{молодцы}}. \\ \textcircled{\text{Ахъ}}, & \textcircled{\text{у}} & \textcircled{\text{сыньки}}, & \textcircled{\text{у}} & \textcircled{\text{сы}}, & \textcircled{\text{да}} & \textcircled{\text{удалье}} & \textcircled{\text{молодцы}}. \\ \textcircled{\text{А}} & \textcircled{\text{хозя}} & \textcircled{\text{йка-то}} & \textcircled{\text{божит}} & \textcircled{\text{ся}}, & \textcircled{\text{«Ни}} & \textcircled{\text{полѣ}} & \textcircled{\text{шки за душѣй»}}; \\ \textcircled{\text{А}} & \textcircled{\text{хозя}} & \textcircled{\text{йка-то}} & \textcircled{\text{божит}} & \textcircled{\text{ся}}, & \textcircled{\text{«Ни}} & \textcircled{\text{полѣ}} & \textcircled{\text{шки за душѣй»}}; \end{array}$

3) стихъ $\sim | \sim$ подводится подъ одно главное удареніе и образуетъ одну стопу $\sim \sim \sim$, напр.

Ахъ вы, сѣни, мой сѣни, сѣни новыя мой.

Соединеніе этихъ трехъ условій даетъ намъ ключъ къ уразумѣнію строя такихъ вольныхъ, но ритмически правильныхъ сложныхъ стиховъ, каковы слѣдующіе:

Во стѣльномъ горѣдѣ	Кіевѣ,
У ласкова князя	Владиміра
Было пированье,	почестный пиръ,
Было столованье,	почестный столъ
На многи князи,	бояра
И русски могучи	богатыри.

Особый видъ этого стиха допускаетъ въ концѣ еще большее стяженіе:

Сплáчется	мáла птичка,
Бѣлая	пелепѣлка:
«Охте, мнѣ, молоды,	горевáти:
Хотятъ сырый дубъ	зажигáти»

и т. д. (XVII в.). Возможенъ тотъ-же конецъ и съ постоянной передышкой: $\sim \sim \sim$. Отсюда сильно урѣзанный стихъ $\sim | \sim \sim \sim | \sim$, который впрочемъ измѣряется чуть-ли не всегда вдвое болѣе короткими стопами, вѣроятно, во избѣжаніе черезчуръ долгой передышки, и лишень сѣченія (цезуры) по серединѣ:

Ты поди, мой корѡвушка, домбѣ¹⁵⁾.

Тамъ-же со стяженіями:

Ужъ какъ всѣ мужья до женъ добры.
Онъ купилъ мнѣ коровушку.

15) Издатель, акад. А. И. Соболевскій, замѣчаетъ (VII стр. 187): «Пѣсня, можетъ быть, искусственная». Почему? Складомъ и напѣвомъ она совершенно сходна съ величальною «Ужъ и не было такого молодца», а въ языкѣ не содержитъ ничего хоть сколько-нибудь подозрительнаго.

Въ другой пѣснѣ (XVII—XVIII в.):

$\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ |
 Ё Спаса къ обѣднѣ звонятъ.
 $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ |
 Тѣща къ обѣднѣ спѣшитъ.

И въ тѣхъ пѣсняхъ, изъ которыхъ примѣры приведены выше, гораздо больше стиховъ со стяженіями или, въ сѣченіи, съ передышками, чѣмъ полныхъ, напр. въ «Ахъ вы, сѣни»:

$\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ |
 Сѣни новыя, кленовыя, рѣшѣтчатыя.
 $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ |
 Зовутъ Вѣнюшкою пивовѣрушкою,

въ «Шила, вышивала»:

$\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ |
 Замужъ-ли иди, во вдовахъ-ли мнѣ сидѣть?
 $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ |
 Замужъ не ходи и во вдовахъ не сиди.

Тамъ-же съ безударнымъ приступомъ:

$\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ |
 Пойди, дитя милое, въ дѣвичій монастырь.
 $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ |
 Посидѣнки соберу и веселье заведу.

Первоначальный стихъ $\dot{\cup}\dot{\cup}\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}\dot{\cup}$ часто стягивается уже въ самомъ началѣ:

$\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ |
 Зѣнька, попляши! сѣренькій, поскачи!

Въ пѣсняхъ протяжныхъ или, иначе, проголосныхъ растяженіе слоговъ доходитъ до того, что напр. изъ стиха

Внизъ по матушкѣ по Вѣлгѣ,

въ разговорномъ произношеніи ничѣмъ не отличающагося отъ

$\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ |
 А хозяйка-то божится

или отъ

$\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ |
 Ахъ вы, сѣни, мои сѣни,

возникаетъ въ нагѣвѣ четырех-членный сложный стихъ (περίοδος τετράκωλος)

$\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ $\dot{\cup}$ | $\dot{\cup}$ |
 Внизъ по матуш- кѣ по Вѣл- оооооооо- гѣ,

а изъ слѣдующаго за нимъ

По ширóкому раздóлью —

трех-членный (περίοδος τριχῶλος):

По широко- муу раздооо- оооооль-ю.

Стихъ обычнаго эпическаго размѣра

Вдоль по мóрю, мóрю сѣнему

въ хороводной пѣснѣ развертывается посредствомъ протяженія и повтореній въ два стиха:

Вдоль по-о морю (дважды),
Вдоль по морю, морю сѣ- инему

и т. п. вплоть до повторенія отдѣльныхъ слоговъ или частей словъ. Такое отношеніе къ рѣчи словно къ подставкѣ для напѣва или къ руслу, по которому онъ течетъ, отличающее также персидское пѣніе, стало возможно лишь тогда, когда не только произошло полное отдѣленіе пѣсни отъ пляски, отъ которой нѣкогда, вѣроятно, зависѣлъ ея строй, но и напѣвъ получилъ на столько самостоятельное значеніе, что, хотя пѣніе не могло обходиться безъ словъ, чтó свойственно лишь инструментальной музыкѣ, однако пѣвецъ уже считалъ дозволеннымъ свободно пользоваться словами пѣсни для показанія своего искусства во всей его широтѣ. Такое обращеніе съ пѣсенной рѣчью, свидѣтельствующее о высокомъ развитіи пѣнія, не можетъ быть принадлежностью отдаленной, безъискусственной старины, а потому при догадкахъ о временахъ славянскаго единства безопаснѣе придерживаться пѣсенъ, наиболѣе простыхъ и упорядоченныхъ въ своемъ ритмическомъ движеніи, т. е. преимущественно эпическихъ, исполненіе которыхъ по самому ихъ содержанію должно бережно относиться къ словамъ, и плясовыхъ, отличающихся рѣзкой опредѣленностью ритма. Указанными выше стихотворными размѣрами далеко не исчерпывается ритмическое богатство великорусской старинной пѣсни, но для выясненія ея внѣшняго строя въ общихъ чертахъ довольно и сказаннаго. Старинная пѣсня Бѣлорусовъ складывается такъ-же до мелочей; есть въ ней напр. и широко распространенная въ великорусскомъ пѣснопѣніи энклиза:

Изъ подъ лѣсу, лѣсу цѣмнаго
Ишла тучка волочѣбная

и т. п. У Малорусовъ пѣсни такого склада встрѣчаются гораздо рѣже, но все-таки встрѣчаются, и при томъ — а это очень знаменательно — особенно между обрядовыми, какова «Петрівочна» (Метлинскій, стр. 312):

Мала нічка	Петрівочка,
Що не виспалась	наша дівочка

или «зажнівна» (тамъ-же, стр. 322):

Розгоріся, вечерняя	збря,
Приберіся, наша	перед раннєю сто́я;
	господи́нька,
	перед на́ми жни́ями,

изъ «заплички» (тамъ-же, стр. 292):

Ой, коли́ нам тебе́	сподіва́ться,
Щоб нам як тоби́	прибра́ться?

изъ другой (тамъ-же, стр. 293):

Не чу́юш, мой	родите́лько,
Не чу́юш ти мене́,	моя рідне́сенька?
Одходи́ли твої ніженъки,	
Одружи́ли твої руче́ньки,	
Оддиви́лись твої оче́ньки	

и т. д. съ безпорядочною смѣной двустопныхъ стиховъ въ $\frac{1}{4}$ (или четырех-стопныхъ въ $\frac{2}{4}$) и трехстопныхъ въ $\frac{3}{4}$, какъ и въ слѣдующей свадебной (Метл., стр. 211):

Зажури́лась перепе́лочка:	
«Бі́дна моя	та голо́вочка,
Що я ра́но из ви́рю	ви́летіла!
Ні́где ми́ні	гні́зда́ звити

(съ энклизою) и т. д.

И такъ стихосложеніе этого рода, т. е. качественное, но не стопное въ новѣйшемъ смыслѣ, предполагающемъ выраженіе каждаго ритмическаго времени внутри стиха особымъ слогомъ, мы можемъ смѣло признать общерусскимъ. Слѣды такого стихосложенія попадаются, по видимому, и у Болгаръ; по крайней мѣрѣ, можно такъ прочесть напр. слѣдующую хороводную (К. А. Шапкаревъ, Сборникъ отъ болгарски народни умотворения. Часть третья, стр. 106):

Мѣ се побѣли невѣшче-то,	јас, сѣромах!
А од-ошчо? —	Ни ѿд-нишчо! —
Мѣ се напило три гѣрѣина	благѣ-вино, дѣ-Бога!

и т. д. (ср. также Auguste Dozon, Български народни пѣсни. Chansons populaires bulgares inédites №№ 3, 37, 62, 63, 66, 67, 83, Supplément 5, 6, 11). При такомъ чтеніи, хоть оно, можетъ быть, и не совпадаетъ съ современнымъ намъ напѣвомъ, получается даже тотъ самый размѣръ, который намъ хорошо знакомъ изъ эпическихъ и многихъ плясовыхъ и лирическихъ русскихъ пѣсенъ. Тотъ-же складъ слышится иногда у Болгаръ изъ-подъ излюбленнаго ими осьмисложнаго слогового стиха, напр. (Dozon, № 39):

Дѣне бѣне	цѣлѣпине,
Дѣн ми бѣн	ми вино пинѣ
Со сѣляне,	сос кмѣтове.
Сѣляне му	говѣрѣха

и т. д., почти такъ-же, какъ напр. въ великорусской пѣсенкѣ

Скачетъ гѣлка	по ѣльничку,
Машетъ хвостѣмъ	по берѣзничку.

У другихъ Славянъ нечего искать и слѣдовъ такого стихосложенія: одни изъ нихъ сходный съ этимъ въ основѣ складъ стиховъ переняли у Нѣмцевъ, другіе не признаютъ стиха внѣ счета слоговъ. Но каково было ихъ стихосложеніе до иноязычнаго вліянія и до перемѣнъ въ удареніи? какъ слагали свои стихи Сербы и Хорваты ранѣе распространенія штокавскаго выговора и Поляки, Чехи, Лужичане въ то время, когда ихъ удареніе еще не было прикрѣплено однообразно къ такимъ-то мѣстамъ въ словѣ? Можетъ быть — за исключеніемъ равносложности — напр. такъ:

Сокѡлъ гнѣздѡ вијѣ	у јелѡвѡј горѣ,
У јелѡвѡј горѣ,	на јелѡвѡј грѣнѣ.
Соколу долазе	из горѣ јунаци...

Производить такіе опыты съ другими изъ названныхъ выше языковъ, древнѣйшее удареніе которыхъ не засвидѣтельствовано памятниками, было бы ужь совсѣмъ не научно; относительно этихъ языковъ можно лишь на всякій случай, не принимая на себя никакой отвѣтственности за такое указаніе, упомянуть о томъ, какъ легко даже въ ихъ настоящемъ видѣ примѣняется къ нимъ иногда древне-русское стихосложеніе, напр. въ ниже-лужицкой пѣснѣ:

Šlej stej dwje rjednej	tam pši wjazofe,
Pši tom mje wjazofe	pši dłymokem.
Nikogo nejstej	tam nadejšloj,
Ak tog' jaderno	pšewjadrnika

и т. д., между прочимъ

Posrež teje dlyme	tam pšijježeštej.

И такъ очень часто именно у Лужичанъ. Случайность-ли это? Правда, стихотворный склад лужицкихъ пѣсенъ вообще и этотъ размѣръ носятъ на себѣ несомнѣнную печать нѣмецкаго вліянія, но съ другой стороны нельзя не отмѣтить того, что Нѣмецъ слагаетъ стопу такого ритма обыкновенно изъ двухъ или трехъ слоговъ, а Лужичанинъ нисколько не затрудняется четырьмя и кромѣ того гораздо менѣе Нѣмца гоняется за рифмой и даже за простымъ созвучіемъ гласныхъ. Вообще у Нѣмца, какъ и у всѣхъ Германцевъ, больше наклонности къ куплетному построению, которое перешло и къ Словѣнцамъ даже въ сравнительно старыя пѣсни, допускающія русское ритмическое измѣреніе, какова въ Водниковомъ сборникѣ пѣсня Брашно:

Mója mēhka čfna rútica
Pólna bélih je solzā,
Šópek lōša bōm narédila,
Svój'ga šáplja svítlega ¹⁶⁾ .

16) Здѣсь приведена вторая строфа, потому что въ первой есть два сомнительныхъ ударенія.

А складъ рѣчи или, говоря иначе, пѣсенная реторика? У Смолера и Гаупта лужицкія пѣсни переведены нѣмецкими стихами, но даже въ этомъ превосходномъ переводѣ то та, то другая выдаютъ свое славянское происхождение. Да и за только-что приведеннымъ примѣромъ слышится что-то въ родѣ

Проходили двѣ дѣвицы,	двѣ красныя
У того-ли у озера	глубокаго.
Никого онѣ тамъ	не примѣтили,
Только одного	перевозчика.

Есть у Лужичанъ разиѣры и не нѣмецкіе, напр. краковякъ, восходящій, по видимому, къ общеславянской порѣ. Почему же не допустить, что изъ нѣмецкихъ стиховъ именно вольные такъ сильно привились на лужицкой почвѣ вслѣдствіе своего сходства съ вольными-же стихами славянскими, сохранившимися у Лужичанъ издревле? Такое предположеніе едва-ли можно опровергнуть указаніемъ на то, что у Лужичанъ, какъ и у Нѣмцевъ, эти стихи трехдольны, а у насъ — по крайней мѣрѣ, какъ кажется, первоначально — двухдольны: и нашъ эпическій стихъ поется иногда трехдольно, напр.

Ты прости, прощай,	весь вольный светъ

или въ той-же пѣснѣ:

Въ зеленыхъ-то лугахъ	тамъ растетъ трава ¹⁷⁾ .

Этотъ ритмъ могъ развиваться у Лужичанъ постепенно путемъ превращенія первовачальнаго двухдольнаго стиха $\sim\sim|\sim\sim$ въ трехдольный $\sim\sim\sim|\sim\sim\sim$, какъ

Hólčik jjedže po -wsy delje,
Holčo dzješe po wodu.

Такой стихъ мы находимъ въ польской мазуркѣ, напр.

Jeszcze Polska nie zginęła.

17) У Пальчикова (Крестыанскія пѣсни № 65) въ этой пѣснѣ, какъ и въ нѣкоторыхъ другихъ, приступъ не выдѣленъ.

Отсюда путемъ разложеній, какія встрѣчаются и въ той-же лужицкой пѣснѣ, напр.

Z tumaј powumaј khaпamaј¹⁸⁾,

и потомъ посредствомъ новыхъ стяженій легко получить четыре четверти въ чистомъ видѣ, какъ у Шопена въ одной изъ мазурокъ:

♩ ♩ ♩ ♩ | 2.2.2.2. | 2.2.2.2. | 2.2.2.2. |

Но какъ-бы слабы или спорны ни были остатки славянской старины въ лужицкихъ пѣсняхъ, во всякомъ случаѣ несомнѣнно то, что старинное русское стихосложеніе возникло не позже поры единства всѣхъ русскихъ племенъ, а такъ какъ оно представляетъ собою стихотворный складъ гораздо болѣе древній, чѣмъ стихи прочихъ Славянъ, отчасти чуждые по происхожденію, отчасти заключенные въ опредѣленное число слоговъ, древность его, по всей вѣроятности, заходитъ за предѣлы обще-русскаго языка. Однако для того, чтобы признать его обще-славянскимъ, нужно доказать, что всѣ роды славянскаго стихосложенія, не носящіе на себѣ явныхъ признаковъ чужого вліянія, могутъ быть выведены изъ того склада, который лежитъ въ основѣ древне-русскаго стихосложенія.

Всѣ Славяне, кромѣ Великорусовъ, Бѣлорусовъ, Словѣнцевъ и Лужичанъ, пользуются такъ называемымъ слоговымъ (силлабическимъ) стихосложеніемъ, т. е. основаннымъ на счетѣ слоговъ. Это не значитъ, чтобы въ каждомъ стихѣ было необходимо совершенно одинаковое число слоговъ; такое условіе исполнимо только въ искусственной поэзіи, а въ народной, неизмѣнно сопровождаемой пѣніемъ, оно и ненужно, и въ самомъ дѣлѣ мы могли убѣдиться хотя-бы изъ помѣщенныхъ выше примѣровъ, что народъ соблюдаетъ его далеко не всегда. Но отмѣченные тамъ случаи неравенства стиховъ сводятся къ пропуску или прибавкѣ слоговъ не внутри стиха, а въ концѣ, гдѣ возможна передышка. Помимо этого мѣста, допускающаго и другія вольности, напр. въ количественныхъ стихахъ—безразличный слогъ, число слоговъ меньшее числа ритмическихъ единицъ времени встрѣчается развѣ лишь въ общеизвѣстныхъ и прочно утвердившихся видахъ стиховъ, напр. въ томъ, къ которому относится польскій краковякъ, но, конечно, предназначенномъ не для сопровожденія пляской, напр. въ малорусской пѣснѣ:

♩ ♩ ♩ ♩ 1.1.1.1.	1. ♩ ♩ 1.1.1.1.
Хоча́ я убо́га,	не ма́ю гро́шей ¹⁹⁾ ,
♩ ♩ ♩ ♩ 1.1.1.1.	♩ ♩ ♩ ♩ 1.1.1.1.
Не пі́ду за те́бе,	бо ти нехо́роший.

18) У Смолера и Гаупта (I, LXV), кажется, опечатка въ нотахъ.

19) Такъ у Метз. стр. 118; но поютъ, вѣроятно, и «хоч не маю грошей». Для размѣра сравни впрочемъ Радомысльскую стр. 361—362 (последній стихъ строфы).

и т. д. съ разными измѣненіями, между прочимъ

Я ж тобѣ дорѣженьку   перегорѣжу,

въ болгарской :

Посади ми дѣдо   три леи цѣкѣ

и въ той-же пѣснѣ (Шапкаревъ III, стр. 111):

Да му го кѣрнат   кѣрен по кѣрен,

въ польской :

Już miesiąc zeszedł,   gwiazda się zaśmiła,

въ чешской :

Hezké je to město,   to město Praha,

въ лужицкой :

Zady našej pecy   kuntworki 'raja,
Čerwene, zelene   suknički maja

и въ той-же пѣснѣ (Smolér i Haupt I, LXII) даже

Kup mi lik, kup mi lik,   Juračko, woła³⁰⁾.

20) Ср. Малорусскую:

Ой яв мужик жито,   жінка каже: «Мѣк, мѣк».
Нехай так, нехай так: нехай жито буде мѣк

и латышскую (Э. А. Вольтеръ, Матеріалы для этнографіи латышскаго племени Витебской губерніи I, стр. 12, № 17):

Ceiruls olu dora   iz to mita gola.
Wel nā tai, wel nā tai,   soksim wel no gola.

То-же съ нѣскольکو болѣе длиннымъ основнымъ стихомъ во второй части строфы чешскаго страшака (strašák—родъ польки):

A já jednu miluju   a druhé zas slibuju.
Já sem tak, jako pták: pomiluju, nechám tak.

Такъ-же въ пятой строфѣ старо-польской Богородичной пѣсни:

Nas dla wstał z martwych syn Boży —   wierzyż w to, człowiecze złoźny,
Iż przez trud Bóg swój lud   odjął djabłej stróż,

Свободно употреблены стянутые виды стиха въ примѣрахъ болгарскомъ и лужицкомъ, а въ польскомъ и въ чешскомъ стяженія приурочены однообразно къ опредѣленнымъ мѣстамъ строфы съ не меньшею искусственностью, чѣмъ у Франциска Карпинскаго (Pieśni, księga II, XXXI Szczęście przy Dorydzie):

Kiedy ja usiądę Oczy w nią wlepię A ona mi jeszcze Day mi twe serce:	koło méy Dorydy, i zapomnę biędzy, powie, jak mawiała: jam ci moje dała

и т. д. съ Wtenczas, Jeszcze, Dla jéy, Zorzę въ началѣ каждаго второго стиха, очевидно, ради ритма, который довольно исправно соблюденъ въ этомъ стихотвореніи (см. однако ст. 3). И такъ стяженія помимо конца мы находимъ въ совершенно опредѣленномъ стихотворномъ размѣрѣ, до такой степени ясно, не только слушателю, но и читателю, что ихъ рѣшится употребить въ немъ, хоть и съ предосторожностями, такой ужъ совсѣмъ не народный поэтъ, какъ Карпинскій. Возможно, что и сербскій десяти-сложный стихъ стянуть изъ двѣнадцати-сложнаго и т. д. (ср. мое изслѣ-

если третье полустишие ритмически не одинаково с четвертым. Так же в мажорской версии того же склада:

Kinek van, kinek van   karika gyűrűje,
 Annak van, annak van   barna szeretője

и т. д. и даже въ искусственомъ Csáládi kör Ивана Арани (Aranu János):

Este van, este van:	kiki nyugalomba!
Feketés bólingat	az eperfa lombja,
Zug az éji bogár,	neki megy a falnak,
Nagyot koppan akkor,	azután elhallgat

и т. д. Изъ одной чешской (ганацкой) пѣсни мнѣ вспоминается припѣвъ, приблизительно такой :

Budeš má, budeš má,
Byť chtěla, byť nechťela.

Есть и въ одной великорусской пѣсенкѣ не то нѣмецкаго, не то чешскаго происхожденія такіе стихи, распѣваемые на голосъ такихъ-же стиховъ страшака:

Хи, хи, хи! ха, ха, ха!
 Какъ намъ жалко пѣтуха!

дованіе «Происхожденіе десятисложнаго стиха южныхъ и западныхъ Славянъ» въ «Сборникъ въ честь В. И. Ламанскаго»).

Но вообще числовое начало въ этомъ родѣ стихосложенія сохраняетъ свою существенность тѣмъ болѣе, что такіе стихи слагаются безъ опредѣленнаго, выдержаннаго ритма. Однако и послѣднее правило требуетъ оговорки. Во первыхъ оно касается слоговыхъ стиховъ лишь въ разговорномъ произношеніи, а пѣніе вносятъ въ нихъ ритмъ, не менѣе строгій, чѣмъ во всякіе иные, хотя въ тѣхъ языкахъ, которые не сохранили никакихъ остатковъ древнѣйшаго стихосложенія, этотъ ритмъ состоитъ изъ двусложныхъ и четырехсложныхъ стопъ, т. е. бываетъ всегда двухдольный, а если и трехдольный, то все-таки въ четырехъ слогахъ: — — — — , напр. въ мазуркѣ. Во вторыхъ должно замѣтить, что относительно единственнаго въ качественныхъ (тоническихъ) языкахъ способа осуществленія ритма, а именно — посредствомъ совпаденія двухъ удареній, ритмическаго и разговорнаго, въ одномъ и томъ-же слогѣ, языки, пользующіеся слоговымъ стихосложеніемъ, должны быть раздѣлены на два разряда: языки, ищущіе указаннаго совпаденія, по крайней мѣрѣ, въ концѣ стиха ²¹⁾ или ритмическаго ряда, передъ сѣченіемъ, и языки, равнодушные къ этому совпаденію. Къ первому разряду принадлежатъ языки романскіе (кроме румынскаго, въ искусственной поэзіи усвоившаго себѣ стопное стихосложеніе), а изъ славянскихъ — польскій, ко второму — сербо-хорватскій, болгарскій (не въ письменности), чехо-словацкій (также, но не всегда) и отчасти малорусскій. Возможно впрочемъ, что и у Поляковъ совпаденіе разговорнаго ударенія съ ритмическимъ въ концѣ стиха или полустихія или, по напѣву, музыкальнаго предложенія зависитъ не отъ какого-либо правила, хотя и безсознательнаго, а просто отъ того, что разговорное удареніе падаетъ по-польски на предпослѣдній слогъ слова, что въ свою очередь обуславливаетъ женское окончаніе ритмическихъ рядовъ за исключеніемъ лишь того случая, если въ концѣ окажется односложное ударяемое слово. Но такихъ словъ сравнительно мало, и народъ не станетъ ихъ подыскивать такъ, какъ напр. Асныкъ въ чрезвычайно искусно сложенномъ стихотвореніи *Różowa chwilka*:

Pięknym jest ten gaj,	Piękną jezior toń,
Pięknym świeży maj,	Co roznosi woń

и т. д. Потому совершенно естественно дается упомянутое совпаденіе въ народномъ двѣнадцати-сложномъ стихѣ (краковякъ):

Opuszczę te kraje,	pojadę w te strony,

21) Ср. въ количественно-слоговыхъ древне-санскритскихъ *gāyatrī* и *anuprastubh* почти обязательное окончаніе — — и въ возникшемъ изъ *anuprastubh* классическомъ *śloka* безусловно обязательное въ концѣ — — — — .

въ искусствѣнномъ соотвѣтствующемъ нашему пяти-стопному ямбу одиннадцатисложномъ:

Śniła się zima,

и т. п., хотя, при встрѣчѣ удареній обоихъ родовъ лишь передъ остановками, только-что приведенные примѣры съ точки зрѣнія качественно-стопнаго склада кажутся не трохаическимъ и ямбическимъ, какъ они должны слышаться въ пѣніи, а амфибрахическимъ и дактилическимъ. Но Полякъ объ этомъ не думаетъ, обращая вниманіе лишь на послѣднія ударенія. Однако въ самомъ обычномъ и распространенномъ размѣрѣ, который или остался изъ тѣхъ временъ, когда польское удареніе еще не было закрѣплено за предпоследнимъ слогомъ, или заимствованъ Поляками у Малорусовъ, въ тринадцати-сложномъ стихѣ совпаденіе обоихъ удареній на исходѣ перваго полустихія представило имъ, по малой мѣрѣ, съ XVI в., первой извѣстной намъ поры его появленія, такую трудность, что они не успѣли вполне справиться съ нею и въ XIX в. Ритмъ этого стиха въ напѣвѣ тотъ-же, что въ уже приведенномъ малорусскомъ примѣрѣ

Чи я м'ю́жу не жо́на,   чи не господа́ня?

Такъ и у Рея (Rozdzyał piąty):

Widzisz iáko marny swiát   ná tym sie zásadził

съ односложнымъ словомъ въ сѣченіи. Но, чѣмъ болѣе этотъ размѣръ былъ употребителенъ, тѣмъ чаще слагатели стиховъ должны бывали разрѣшать себѣ въ этомъ мѣстѣ болѣе длинныя слова, а при нихъ разговорное удареніе падало на предпоследній слогъ полустипіи, что по требованіямъ стопнаго стихосложенія давало такой ритмъ, какой мы находимъ у Рѣя въ стихѣ, слѣдующемъ за выписаннымъ:

A iáko dzyeći czaczkíem,   ták nas wszytki zdrádził,

т. е. тотъ-же, что — *mutatis mutandis* — въ латинскомъ Сатурновскомъ²⁹⁾.

22) Разумѣется, если мы будемъ читать *vergas, quos olim Fauni vatesque canebant*, такъ, какъ ихъ читалъ Теренціанъ Мавръ, разбирая въ видѣ примѣра угрозу Метелловъ Невію:

«Malum dabunt Metelli»
Post «Naevio poetae» —

$\frac{1}{\text{clauda}} \cup \frac{1}{\text{pars}} \cup \frac{1}{\text{dimetr}} = (=)$
 clauda pars dimetr̄ist;
 $\frac{1}{\text{tres}} \cup \frac{1}{\text{vides}} \cup \frac{1}{\text{trochaeos}} = (=)$
 tres vides trochaeos.

Но Полякамъ нѣтъ дѣла до разговорныхъ удареній ни въ началѣ, ни въ серединѣ полустишія, и потому при чтеніи они довольствуются блѣднымъ и шаткимъ подобіемъ случайнаго ритма, основаннымъ лишь на двухъ удареніяхъ, изъ которыхъ только одно связано опредѣленнымъ мѣстомъ:

² ² ² ² ² ² ² ² ² ²	² ² ² ² ² ² ² (2)
Litwo, ojczyzna moja,	ty jesteś jak zdrowie.
² ² ² ² ² ² ² ² ² ² ² ²	² ² ² ² ² ² ² ² ² ²
Nie cię trzeba cenić,	ten tylko się dowie,
² ² ² ² ² ² ² ² ² ² ² ²	² ² ² ² ² ² ² ² (2)
Kto cię stracił. Dziś piękność	twą w całej ozdobie
² ² ² ² ² ² ² ² ² ² ² ²	² ² ² ² ² ² ² ² ² ²
Widzę i opisuję,	bo tęsknię po tobie.

Но въ той-же первой книгѣ «Пана Тадеуша» черезъ какихъ-нибудь три страницы мы натываемся на стихъ

² ² ² ² ² ² ² ² ² ²	² ² ² ² ² ² ² ²
Wyszedł zmieszany i czuł,	że mu serce biło,

на слѣдующей страницѣ:

² ² ² ² ² ² ² ² ² ²	² ² ² ² ² ² ² ² ²
Od dni kilku zbiera się	na sądy graniczne

и т. п. съ удареніемъ на послѣднемъ слогѣ перваго полустишія, въ томъ числѣ и

² ² ² ² ² ² ² ² ² ²	² ² ² ² ² ² ² ² ² ²
He. Ojczyzna! Ja nie szpieg,	a po polsku umiem,

что въ пѣніи дастъ тотъ самый ритмъ, въ который отлился идеальный съ этой стороны стихъ Кохановскаго въ «Сатирѣ» (Satyr):

² ² ² ² ² ² ² ² ² ²	² ² ² ² ² ² ² ²
W różnych głowach muszą być	różne obyczaje,

а не такъ, какъ задумалось читать этотъ стихъ Турнеизену будто-бы по древнѣйшему разговорному ударенію:

² ² ² ² ² ² ² ² ² ²	² ² ² ² ² ² ² ²
Malum dabunt Metelli	Naevio poetae

безъ вниманія къ количественности. Но если мы вообразимъ себѣ хоть славянскія строки съ такимъ-же порядкомъ долготъ и краткостей, напр. — да не посѣтуютъ сербскіе и чешскіе читатели на эту нескладницу! —

² ² ² ² ² ² ² ² ² ²	² ² ² ² ² ² ² ²
У томъ тѣхѣмъ захлѣду	младъ славѣжъ жуборѣа.
Kdež dub stojí tajemný,	tam stená holoubek,

количественный ритмъ едва-ли ускользнетъ и отъ славянскаго уха, не пріученнаго къ такому строю стиховъ; а могъ-ли его не замѣтить Римлянинъ, да еще въ стихахъ латинскихъ? Ср. Fr. Leo, Der Saturnische Vers. Berlin. 1905.

т. е. основной качественно-стопный. Не даромъ и нашъ Кантемиръ, писавшій свои тринадцатисложные стихи по польскому образцу, въ позднѣйшихъ своихъ сатирахъ сталъ склоняться къ мужескому окончанію перваго полустишія, напр.

$\begin{array}{ccccccc} \text{ } & \text{ } & \text{ } & \text{ } & \text{ } & \text{ } & \text{ } \\ \text{ } & \text{ } & \text{ } & \text{ } & \text{ } & \text{ } & \text{ } \end{array}$
 Тотъ лишь въ жизни сей блаженъ,   кто малымъ доволенъ.

Въ старину такіе стихи попадались у Поляковъ сплошь да рядомъ и даже не въ одиночку, напр. у Рея До Вога:

Day słyseć on wdzięczny głos   pospołu z onemi,
 Które będziesz raczył znać   przyjacioły swemi.

Но, какъ мы видѣли, не вывелись они и у позднѣйшихъ стихотворцевъ. И хорошо дѣлають Поляки, что, хотъ изрѣдка и безсознательно, вспоминають стопный первообразъ, потому что только съ его помощью и можно слѣдить непосредственно и постоянно за правильнымъ строемъ такого громадскаго стиха. Иначе, отвлекшись отъ образца — — — — — , легко сбиться съ вѣрнаго расчлененія, какъ въ «Іудиномъ мѣшкѣ» (Worek Judaszow):

Za sprawedliwe się i   za nabożne stawia

или тамъ-же:

Przyczynę kładą i na   potrzebę zawita

и еще хуже у стихотворца XIX в., Люціана Семенскаго (Fraszki, Przesada):

Czemu? bo i pomysł zwy-   czajny i obrazy.

Можно запутаться и въ счетѣ слоговъ, что случилось съ Мицкевичемъ въ первой книгѣ «Пана Тадеуша»:

Z palcami swemi zabiegał   aż do drugiej strony,

если только не правъ Р. Θ. Брандтъ, подозрѣвая, что самъ Мицкевичъ написалъ Z palcy. Допустимо впрочемъ, что это слишкомъ длинное полустишіе вырвалось у Мицкевича въ силу воспоминанія о такихъ народныхъ стихахъ, какъ

Oj, a gdzież ten krzywy Jan,   co chodził z toporem,
 Kijanką się opasywał,   podpierał się wogem?

И лучше было-бы Полякамъ усвоить себѣ въ письменности полный видъ полустишія, не требующій ни особыхъ усилій со стороны стихотворца,

ни противорѣчія между удареніями ритмическимъ и разговорнымъ тамъ, гдѣ они должны сходиться. Та-же борьба замѣчается на первыхъ порахъ и въ одиннадцатисложномъ стихѣ, котораго стопный строй можно найти кое-гдѣ уже у Рея, напр. въ *Pokoju z walką*:

~ ~ ~ | ~ ~ ~ |
Jednego walka

~ ~ ~ ~ | ~ ~ ~ ~
zniszczy tak i z domem,

но тамъ-же:

Dziwnato jest rzecz,

kiedy się dwa zwadzą,

гдѣ впрочемъ вслѣдствіе долготы закрытаго *a* въ *dziwna*, да еще при энклизѣ, ритмъ могъ быть лучше, нежели намъ кажется; но несомнѣнно рѣзкое противорѣчіе въ стихѣ

Łać niewinną krew

prze uporną chciwość.

Янъ Кохановскій уже рѣшительно избѣгаетъ такого ритма даже въ сап-финской строфѣ, гдѣ онъ могъ-бы найти себѣ оправданіе въ древнемъ первообразѣ, особенно латинскомъ у Горация. Впрочемъ у Карпинскаго (*Pieśni, księga II, XIII = Przeciwno Fanatyzmowi*):

Kiedy ktoś ręce
Nie potępiac go,

równo ze mną wznosi,
on je wzniósł do góry,

если онъ не имѣлъ въ виду какого-нибудь особеннаго мѣстнаго выговора. Таковы исключенія изъ правила о согласованіи послѣдняго въ стихѣ или полустипа ритмическаго ударенія съ разговорнымъ; но правило остается.

Въ языкахъ, не ищущихъ этого совпаденія, вопросъ объ удареніяхъ отчасти сложнѣе, отчасти проще. Обратимся прежде всего къ племени, стихосложеніе котораго кажется особенно загадочнымъ даже въ рукахъ писателей, пользующихся чужими размѣрами, — къ Сербамъ и Хорватамъ, слагающимъ стихи, помимо разницы въ удареніяхъ ихъ нарѣчій, совершенно одинаково. Оговоримся, что здѣсь рѣчь идетъ только о Штокавцахъ, такъ какъ въ тѣхъ немногихъ образчикахъ нѣсеннаго творчества Чакавцевъ, которые до сихъ поръ извѣстны, слѣды чакавскаго ударенія, если и есть, то во всякомъ случаѣ незначительны вслѣдствіе очевиднаго подражанія штокавскому складу. Чтобы выяснить себѣ понятія самихъ Сербовъ и Хорватовъ о средствахъ ихъ языка для осуществленія ритма, рассмотримъ въ видѣ примѣра стихотвореніе, по намѣренію сочинителя, стопное — «Іуначки одговор» Миты Поповича, поэта новаго, родомъ изъ города Баи (Баја)

въ Бачкѣ, что важно въ томъ смыслѣ, что говоръ австрійскихъ Сербовъ занимаетъ какъ-бы середину между говорами балканскихъ и хорватскихъ Штокавцевъ (не Кайкавцевъ, склоняющихся отчасти къ чакавщинѣ, отчасти къ словѣнщинѣ). Кромѣ того это стихотвореніе написано трохеями, болѣе свойственными сербо-хорватскому языку, чѣмъ какая-бы то ни была стопа, и потому наиболѣе привычными слуху сербскаго или хорватскаго стихотворца изъ народныхъ пѣсень: ²³⁾

Пружило се поље равно,
Поље дуго, зелено,
А на њему кнѣз Данило
Пије вино црвено.

ѡ Према њему Омер-паша
Разалео шаторе,
Па он шаље посланика,
Да му с' лави подкоре.

Сви се грботом насмејаше,
10 Кнѣз Данило највише,
Па одговор Омер-паши
На фйшеку он пише:

«Родио си с', да крст браниц,
А сад си му ти злотвор;

15 Подтурице Омер-паша,
Фйшек ти је одговор!» ²⁴⁾

23) Ударенія размѣнены въ этомъ стихотвореніи преподавателемъ Бѣлградской Великой Школы Радованомъ Ивановичемъ Кошутичемъ изъ Срема, гдѣ говорятъ нарѣчіемъ очень сходнымъ, если не тождественнымъ, съ бачванскимъ. Въ этомъ нарѣчій конечныя открытыя гласныя, по видимому, вездѣ сокращаются, а закрытыя — тамъ, гдѣ имъ предшествуетъ неударяемый слогъ, слѣдующій за ударяемымъ, или долгота, хотя и ударяемая, или короткое нисходящее удареніе; и такъ *одде*, *ювори*, *юворим*, *ѣговор*, *мавом*, *рибом*. Но *камен* (= камень, а *камен* = каменный) съ явственной долготой, а *чиним*, *оддом*, *юсподдар*, *струич* даже съ такимъ преобладаніемъ долготы надъ удареніемъ, что слышится почти *чиним*, *оддом* и т. п., если же за долготой съ предшествующимъ короткимъ восходящимъ удареніемъ слѣдуютъ еще одинъ или два слога, удареніе падаетъ на эту долготу: *чинимо*, *чините*, также *пијемо*, *пијете*, потому что тамъ говорятъ не *пијем*, *пијеш*, *пије*, а *пијем*, *пијеш*, *пије* (однако *бијем*, *кријем* и т. п.). Иногда, какъ и во многихъ другихъ нарѣчійхъ, короткое восходящее удареніе уступаетъ въ Сремѣ свое мѣсто короткому нисходящему, примѣры чему ниже.

24) По Вуку и Даниичу *равно*, *дуго*, *зелено*, *пије*, *црвено*, *разалео*, *шаторе* (? *шатор* род. *шатора*), *па*, *шаље*, *посланѣка*, *подкорѣ*, *пише*, *браниш*, *одговор*.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

Здѣсь обращаютъ на себя вниманіе нѣкоторые случаи противорѣчія между удареніями ритмическимъ и разговорнымъ. Въ стихѣ 9 *насмѣяше* и въ ст. 12 *на фышеку* въ значеніи двухъ трохеевъ — оба случая съ восходящимъ удареніемъ на второмъ слоgѣ, которое, очевидно, не только звучитъ слабо, съ относительно ничтожнымъ напоромъ, но и захватывается въ предѣлы своего дѣйствія, согласно съ наблюденіями проф. Мазинга, послѣдующій слоgъ достаточно сильно для того, чтобы онъ могъ при нуждѣ сойти за ритмически ударяемый и даже распространить свою ритмическую силу назадъ черезъ непосредственно предшествующій ему слоgъ, какъ въ стихѣ Пушкина

На бѣрегѣ пустынныхъ волнъ

ударяемый слоgъ *иу*, подавляя слоgъ *ре*, усиливаетъ слоgъ *бе*. Въ ст. 11 сочетаніе *Па ѿдѣвор* представляетъ собою два трохея, въ ст. 12 *онъ нѣше* и въ ст. 14 *ти зѡтвор* — кретики, въ ст. 13 *да крѣст* и въ ст. 14 *А сад* — трохея, гдѣ ритмомъ обойдено уже нисходящее удареніе, сильное, но лишь на одно мгновеніе²⁵⁾, и во всѣхъ пяти случаяхъ оно ритмически пропадаетъ послѣ односложныхъ словъ. Всѣ эти сочетанія словъ можно признать кретиками и трохеями больше въ умозрѣніи, чѣмъ на дѣлѣ. И все-таки Сербъ принимаетъ такіа сочетанія съ односложнымъ впереди, особенно двухъ односложныхъ, когда нужно, за трохея и другія нисходящія стопы, если не по слуху, то по привычкѣ къ подавляющему дѣйствию односложнаго слова на слѣдующее удареніе, — привычкѣ, глубоко укоренившейся въ ритмическомъ сознаніи сербско-хорватскаго племени и, конечно, имѣющей фیزیологическое основаніе.

Разберемъ еще одинъ примѣръ личнаго, искусственнаго творчества, менѣе стройный въ ритмическомъ отношеніи, — изъ Аріостова *Orlando furioso* въ переводѣ Драгиши Станоевича, замѣчательномъ между прочимъ тою особенностью, что переводчикъ, подобно недавно скончавшемуся словѣнскому ученому и поэту, Валавцу, признаетъ рѣмы только съ безусловно одинакими удареніями, которыя онъ и размѣтилъ на всѣхъ рѣмующихся словахъ. Возьмемъ строфу семидесятую двадцать-пятой пѣсни, разставивъ однако ударенія не на однихъ послѣднихъ словахъ каждаго стиха и вообще на помѣченныхъ самимъ переводчикомъ, а на всѣхъ ударяемыхъ и замѣ-

25) Такъ и на долготѣ, потому что напр. *а* звучитъ приблизительно какъ *аа*, а не какъ *даа*, и напрасно я склонялся къ смѣшенію сербскаго *а* съ греческимъ *α* («Двогласныя въ древне-греческомъ языкѣ съ фیزیологической точки зрѣнія» примѣч. 6—въ «Сборникѣ статей» въ честь Ф. Ө. Fortunatova). Къ упомянутому тамъ *даа* вмѣсто *дей* прибавь изъ Вука-же *таѡбора* вмѣсто *таѡбора* въ стихѣ

Усред тѣрскѡгъ сѣла таѡбора.

нивъ знакъ = на долгихъ неударяемыхъ гласныхъ обыкновеннымъ знакомъ долготы. Размѣръ — такъ называемый дванаестѣрацъ, уже извѣстный намъ $\sim | \text{—} : | \sim | \text{—} :$.

Родоману ²⁶⁾ дати	дјеву у замену
За ѿѣту, смѣсли	Татарин ²⁷⁾ практичкӣ,
Марфи́зу, вѣтѣштвом	свѣдѣ́ем зна́мену,
Хтѣ́де употре́бит'	при тра́мпи фа́ктичкӣ!
К'о да Амор нѣмѣ	вѣ́щцу ста́мену,
Нит' опе́рисати	у́мије та́ктичкӣ!
К'о да бѣ́ва да се	и би прила́годӣ
Онѣм, што Татарин	је́дан му на́годӣ.

Ст. 1: *Родоману*, ст. 3: *Марфи́зу*, ст. 7: *прила́годӣ*, ст. 8: *Татарин* и *на́годӣ* — ср. замѣченное выше къ ст. 8, а въ ст. 2 *За ѿѣту* ритмическое усиленіе слога *те̄* облегчается долготой и предшествующимъ односложнымъ словомъ, въ ст. 2 *практичкӣ*, въ ст. 4 *фа́ктичкӣ*, въ ст. 6 *та́ктичкӣ* предпоследніе слоги также долги по положенію. Въ ст. 3 *вѣтѣштвом* съ амфибрахическимъ измѣреніемъ извиняется долготой середняго слога. Труднѣе объяснить возможность такой постановки словъ *за́мену*, *зна́мену*, *ста́мену* въ концѣ стиховъ 1, 3 и 5. Въ первомъ изъ этихъ случаевъ еще можно допустить вліяніе предшествующаго *у* какъ односложнаго, а въ двухъ остальныхъ мыслимо лишь одно — такое-же вліяніе предшествующихъ *свѣдѣ́ем* и *вѣ́щцу*, дактилей съ ритмическимъ значеніемъ кретиковъ. Что рима въ этихъ стихахъ составлена изъ трехъ слоговъ, а не изъ двухъ, какъ требуетъ размѣръ, зависитъ только отъ щепетильно-добросовѣстнаго отношенія переводчика къ разговорному ударенію помимо его связи съ удареніемъ ритмическимъ. Это видно между прочимъ изъ тѣхъ стиховъ, которыхъ рима состоитъ изъ неравныхъ словъ, двусложнаго и болѣе длиннаго, напр. XXIV 53 ст. 7—8:

Изра́жена бѣ́ше	нейзмѣрна ²⁸⁾ бѣ́лка
На ли́цу дѣ́вичног	ѡвѣ́га пѣ́пѣлка

или тамъ-же 61 ст. 7—8:

На Дури́нданино	си́јева́ше стра́шно̄
Жури́шати бѣ́гме	дѣ́ло је за́машно̄,

26) Или *Родоману*?

27) По выговору Р. И. Кошутича *Татарин*.

28) По выговору Р. И. Кошутича *бѣше неизмѣрна*. Впрочемъ простое прошедшее несовершенное въ сремскомъ нарѣчїи почти пропало.

что Станоевичъ со своей точки зрѣнія могъ разрѣшить себѣ только потому, что писалъ по Вукову способу *пѣнѣлка*, *зѣмѣнно*, обозначая долготу за удареніемъ той-же дугой, какою въ *бѣлка* и *стрѣнно* отмѣчено самое удареніе. Та-же забота, отчасти зрительная, о полномъ взаимномъ сходствѣ римающихся словъ, начиная съ ударяемаго слога, не менѣе явствуетъ изъ рима, захватывающихъ цѣлыхъ два трохея, какъ тамъ-же въ строфѣ 85:

Узѣлуд пѣтокомъ	сѣзе прѣлижева,
Гѣлемѣ яѣду	не одѣлижева.

Правда, въ последнемъ примѣрѣ созвучіе доведено до такого совершенства, дальше котораго можетъ завлечь только шутка, подобная Пушкинской въ «Графѣ Нулинѣ»:

Но что-же дѣлаетъ супруга
Одна, въ отсутствіи супруга?

А Сербы не раздѣляютъ такой взыскательности къ созвучіямъ и довольствуются римами напр. Йована Илича, у котораго среди стиховъ того-же размѣра нетрудно найти такіе (Космај):

Од тутѣнавѣ пѣстѣ	игрѣ и пѣсѣма
Чини ти се, пѣбро,	гѣра се прѣламѣ!
Тѣце цагор дѣгле	по гѣри зѣленѣј,
Да прѣотмѣ жуѣбер	водици студѣнѣј ²⁹⁾ ,
Прѣлижеѣу лѣтомъ	виѣнно кѣрито,
Гдѣ'но виѣла кѣпа	чѣдо пѣноситѣ.
Одѣвно је бѣло,	ал' се ѣ сад пѣмѣти,
Кад но гѣѣвомъ Мѣрко	на виѣлу зѣпѣмѣти.
И кѣл'ко се, пѣбро,	зѣнио бѣјѣше,
У кѣриту сѣна	пѣсѣѣи јѣј шѣѣше!
Врѣсну б'јѣла виѣла,	и Бѣг јѣј пѣможе:
У кѣриту Мѣрко	салѣмио нѣже.
Но је јѣнак дѣван	спѣмѣн ѣставио,
Те се ѣ сад пѣмѣти,	кѣ је Мѣрко бѣо.

Цѣль этой довольно длинной выписки состоитъ въ томъ, чтобы 1) показать, какія условія Сербъ считаетъ достаточными для ясности двуслож-

29) Въ Сремѣ *студѣној* (ср. у Вука *студѣн* ж. р. = стужа), ниже *зѣѣвом* (ср. у Вука *зѣѣван*, *зѣѣвити*), *бѣјѣше*. О сокращеніи конечныхъ гласныхъ уже было сказано въ примѣчаніи 28.

наго созвучія, которое — что важно для этого изслѣдованія — содержитъ въ себѣ слогъ ритмически ударяемый, и 2) провѣрить на примѣрѣ, по замыслу стопномъ, но довольно безыскусственномъ, тѣ соображенія о ритмическихъ средствахъ сербскаго языка, которыя изложены выше по поводу другихъ двухъ примѣровъ. И эти соображенія подтвердились на столько, что теперь, кажется, можно выразить ихъ въ видѣ правилъ, хотя-бы только предварительныхъ, ожидающихъ дальнѣйшей провѣрки со стороны самихъ Сербовъ и Хорватовъ, изъ которыхъ внимательно разсматривалъ этотъ вопросъ чуть-ли не одинъ Миливой Шрепелъ въ своей книгѣ *Aksenat i metar junačkih narodnih pjesama* (Zagreb 1886). И такъ: 1) ритмическое удареніе можетъ падать не только на разговорно ударяемые слоги, но и на непосредственно сосѣдніе съ восходящимъ удареніемъ, которое въ такихъ случаяхъ лишается своего ритмическаго значенія, напр. *набѣцати* — не только $\sim$, но и $\sim\sim$, и такъ-же *загасити*, не смотря на долготу; 2) односложное слово, въ разговорѣ даже неударяемое, можетъ считаться ритмически ударяемымъ со всѣми послѣдствіями этого усиленія для послѣдующаго слова, напр. *у рибама* — не только $\sim$, но и $\sim\sim$; 3) такое-же дѣйствіе имѣютъ иногда слова и сочетанія по разговорному ударенію дактилическія, напр. *издава китица* = $\sim\sim\sim$, *од злата јабука* = $\sim\sim\sim$; 4) всѣ эти условія значительно поддерживаются долготою въ качествѣ ритмически ударяемаго слога, напр. 1) *набѣцамо* = $\sim\sim\sim$, *загасимо* = $\sim\sim\sim$, 2) *да видимо* = $\sim\sim\sim$, *зломомѣја* (только внѣшнее сложеніе, Zusammenrückung) = $\sim\sim\sim$, 3) *злаћенѣм јабукѣм* = $\sim\sim\sim$, *турскога коњика* = $\sim\sim\sim$, еще лучше *злаћенѣх јабукѣ* = $\sim\sim\sim$, и, повидимому, уже вполне правильно *из ѿре дјевѣјка* = $\sim\sim\sim$, годное для рѣмы напр. съ *ѿде ѱред бѣјка* или *с ѿме бѣца Гѣјка* или *врѣшта лѣѿа сѣјка*. Ритмическое значеніе долготы давно признано самими Сербами, но, говоря о немъ, они обыкновенно разумѣютъ долготу естественную, а между тѣмъ едва-ли можно отрицать ритмическую силу и въ долготѣ по положенію, производимой двумя согласными двухъ разныхъ слоговъ, какъ *карташица* = $\sim\sim$, но и = $\sim\sim$, *јасак чини* = $\sim\sim$ или $\sim\sim$. Какъ-бы то ни было, всѣ или почти всѣ эти способы, такъ сказать, обхода разговорнаго ударенія, особенно энклиза многосложнаго слова послѣ слова дактилическаго или такого-же соединенія словъ, представляются вольностями довольно условнаго свойства, и чѣмъ искусственнѣе размѣръ — т. е., говоря попросту, если онъ не состоитъ изъ трохеевъ —, тѣмъ болѣе насильственнымъ кажется примѣненіе этихъ сдѣлокъ съ естественнымъ ходомъ рѣчи, а потому и стихи тѣмъ менѣе производятъ впечатлѣніе плавности, напр. въ стихотвореніи Станка Враза «Ліјепа Анка», написанное будто-бы четырехстопнымъ ямбомъ:

Ала је л'јѣпа наша А́нка!
 Да л' је њистина? да л' је сѣн?
 Трѣсу се бѣр и јѣла тѣнка,
 Завиѣајућ јој струк тѣнан

и т. д. Изъ этихъ четырехъ стиховъ только въ первомъ ясно слышится предположенный стихотворцемъ ритмъ, во второмъ приходится пустить въ дѣло сомнительную силу односложнаго неударяемаго слова, въ третьемъ — пѣвучесть восходящаго ударенія и тяжесть долготы, а четвертый держится также силою односложнаго слова, впрочемъ съ долгой ударяемой гласной. Это впрочемъ еще не значить, что Сербы и Хорваты должны довольствоваться одними трохеями, отказавшись даже отъ ямбовъ: не отъ ямбовъ, а только отъ спорныхъ вольностей, особенно въ началѣ стихотворенія, пока читатель еще не усвоилъ себѣ его ритма. Справедливость этого замѣчанія показываютъ такіе примѣры, какъ посланіе «Будевити» Хорвата Юрія (Ђуро) Арнольда:

Ти пита́ш, ли́ца	за́што су́ ми бл'је́да,
Хладѡвѣт по́глед	по́пут крѣ́ка ле́да,
И пита́ш, ѡ́ткуда	сдво́јне мѣ́сли нѣчу́,
Па ко́ја ли ме	мо́ри вј'ѣ́ком бј'ѣ́да,
На че́лу да се	ту́ге зна́ци сти́чу.
А́х, немо́ј пита́т —	слу́шај ту́жну при́чу

и т. д. Но такіе стихи достаются не легко и потому обыкновенно отзываются искусственностью. Всѣ исчисленныя выше вольности и даже связанные съ ними неправильности такъ въѣлись въ понятія Сербовъ о стихосложеніи, что безъ нихъ онъ не можетъ сочинять стихи непосредственно и остается равнодушнымъ къ сочиненнымъ иначе. И это понятно: таковъ строй его народныхъ пѣсенъ. А если такъ, всѣ эти замѣны разговорнаго ударенія въ качествѣ ритмическаго и вообще невзыскательность по части ритма должны имѣть естественное основаніе, если не въ настоящемъ, то, по крайней мѣрѣ, въ прошедшемъ. Выше уже было сказано, что подъ Сербамъ или Хорватами здѣсь разумѣются только Штокавцы, оттянувшіе, какъ извѣстно, древнее восходящее удареніе на одинъ слогъ ближе къ началу слова и потому говорящіе *водда* вмѣсто *вода*, *мѡва* (= *млада*) вмѣсто *мѡва*, *кѡваѣч* съ род. пад. *кѡваѣча* вмѣсто *кѡваѣч* съ род. *кѡваѣча*, какъ до сихъ поръ произносятъ Чакавцы. Переходъ отъ ударенія чакавскаго къ штокавскому совершился, конечно, не сразу и даже не вездѣ послѣдовательно (ср. напр. А. А. Шахматова «Къ исторіи удареній въ славянскихъ

языкахъ» въ Извѣстіяхъ Отдѣл. р. яз. и слов. Импер. Академіи Наукъ III, стр. 31—34 и особенно изслѣдованіе Милана Решетара Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten въ Schriften der Balkancommission. Linguistische Abtheilung I), и, если еще въ наши дни Штокавцы различаютъ ударенія въ *вѣда*, *мѣва* и въ *вѣду*, *мѣву*, то, чѣмъ болѣе отдаленную пору штокавщины мы себѣ представимъ, тѣмъ яснѣе должна была въ то время слышаться эта разница. Древнѣйшіе Штокавцы произносили *вѣда*, вѣроятно, такъ, что оба слога были приблизительно одинаковы по силѣ и по высотѣ, и при такомъ выговорѣ имъ было все равно, который изъ этихъ слоговъ поставить подъ ритмическое удареніе. Въ такое время ясно слышалась рима напр. въ пословицѣ «Цѣревац је цѣревац, ако не ђе ђмати и нѣвац, а магарац је магарац, ако ђе ђмати и змѣтан покрѣвац (или покрѣвац)», откуда эпиграмма «Човјек» Дубровчанина XVI в., Николе Димитрича:

Чѣвјек ђе бѣт чѣвјек,   да неђма ни нѣвац,
А ђсѣ ђсѣ вјек,   да ђмѣ змѣт покрѣвац.⁸⁰⁾

Впослѣдствіи такое колебаніе стало возможно только въ словахъ, содержащихъ въ себѣ болѣе двухъ слоговъ, какъ *вѣдица*, гдѣ возможно сравненіе нѣкогда ударяемаго слога съ искони безударнымъ. Вотъ начало постановки словъ, подобныхъ разобраннымъ выше *насмеѣаше*, *на фѣишеку* и т. д., въ такихъ мѣстахъ стиха, гдѣ ритмическое удареніе должно падать не на разговорно ударяемый слогъ, а на предшествующій и на послѣдующій, однако именно въ такихъ словахъ, въ которыхъ за разговорно ударяемымъ слогомъ слѣдуетъ не менѣе двухъ слоговъ. Но въ народныхъ пѣсняхъ до сихъ поръ

80) Въ выпискахъ изъ старинныхъ сербохорватскихъ стихотвореній я разнѣчаю ударенія согласно съ общепринятымъ штокавскимъ выговоромъ, на сколько онъ мнѣ извѣстенъ, хотя несомнѣнно, что ударенія этихъ памятниковъ, различныхъ по времени и мѣсту, были иныя. О древнемъ дубровницкомъ удареніи можно сказать навѣрное лишь то, что оно было не таково, какое отмѣчено Решетаромъ въ нынѣшнемъ Дубровникѣ. Едва-ли можно сомнѣваться и въ томъ, что оно было штокавское, по крайней мѣрѣ, относительно конечнаго слога, почему напр. *тѣла* римуется съ *друѣла* и съ *друѣла*, *ѣла*—съ *ѣла* и т. п. Изъ такихъ римъ, какъ *иѣи*—*иѣи*, *ѣи*—*ѣи*, *ѣи*—*ѣи*, по видимому, слѣдуетъ, что Дубровчане шли въ штокавскомъ удареніи дальше тѣхъ Штокавцевъ, которые сохраняютъ древнее удареніе на конечной долготѣ, напр. *вѣдѣ*, *вѣдѣм* (при *вѣда*, *вѣди*, *вѣдама*), и дальше Кайкавцевъ, съ которыми у Дубровчанъ есть какъ-будто нѣкоторая связь, между прочимъ въ томъ, что старое удареніе въ серединѣ слова звучало у нихъ, кажется, слабѣе и пѣвучѣе, нежели у Чакавцевъ — не *вѣдица*, а *вѣдица* (ср. Vatroslav Rožić, Kajkavački dijalekat u Prigori—Rad XXXVIII, XXXIX и XL) или, точнѣе, *вѣдица*, какъ въ черногорскомъ говорѣ, изслѣдованномъ А. А. Шахматовымъ (см. его указанную выше статью). Впрочемъ, кто хоть касается этого вопроса, тотъ

incedit per ignes

Suppositos cineri doloso.

Лѣпо пѣвѣ славѹ́жак
У зѣленѣи шѹмици

или тѣмъ-же размѣромъ

Сѣкѣ лѣтѣ висѣко
Крѣла нѣси ширѣко,

и т. п., какъ въ XVI в.:

Под нѣбом лѣпше птицѣ нѣ,
Нѣго ли сѣкѣ сивѣпер.
Да би м' се ѣме ствѣрити,
Лѣтнуо си бих висѣко,
Висѣко сѣкѣ пѣд облак,
А паднуо бих ³¹⁾ низѣко,
Низѣко сѣкѣ на ѣрах.
А под ѣрахом вѣла спѣ.
Али је вѣла али нѣ,
Али је кѣдѣ ѣна звѣер,
Бѣже, лиѣпо т' је ствѣреѣе,
Лѣпше нѣго ли лѣтнѣ дан.

Пѣсня эта выписана здѣсь цѣликомъ не только какъ образчикъ народнаго или, во всякомъ случаѣ, полународнаго и при томъ стараго стихосложенія, но и какъ примѣръ рѣдкихъ въ то время четырехстопныхъ ямбовъ, сближающій старинное хорватское пѣсенное творчество со словѣнскимъ, гдѣ этотъ размѣръ особенно употребителенъ въ пѣсняхъ повѣствовательныхъ, какова обнародованная Валентиномъ Водникомъ Pegam ino Lambergar:

Molī tām k vīšku Dúnaj bél,
Na Dúnaji káj Pegam jèl,
Vam bōm junáško pēsen pèl

и т. д. — пѣсня не новая, однако уже съ рѣимой, вездѣ на три стиха, совсѣмъ какъ въ Прешерновомъ Judovsko deklè; такъ-же сложена сохраненная Водникомъ пѣсня Nevěsta kralja Matijáza, но съ рѣимой на два стиха, и многія лирическія, съ рѣимой или на два стиха или въ четырех-

31) Записано radnuo si bih.

строчныхъ строфахъ съ вольностями, звучащими по-нѣмецки, напр. у Штрекля 2070 (но ср. и 2071—2076):

$\begin{array}{cccccccc} \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{Ni} & \text{soj} & \text{je} & \text{ra} & \text{č} & \text{é} & \text{na} & \text{lú} & \text{š} & \text{tna} & \text{p} & \text{ô} & \text{č}, \\ \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{Ke} & \text{r} & \text{m} & \text{ê} & \text{s} & \text{e} & \text{c} & \text{s} & \text{v} & \text{é} & \text{i} & \text{c} & \text{é} & \text{l} & \text{o} & \text{p} & \text{ô} & \text{č} \end{array}$

и т. д. Но что четырехстопныя ямбы явились у южныхъ Славянъ не отъ Нѣмцевъ, видно напр. изъ стихотворенія «На лову» Георгія (Ђоре) Држича, дубровническаго поэта XV в.:

Лѡвац лѡвѣѣи, дѣклице,
 С крагу́јцемъ дрѡбне птѣчице,
 Бјѣше т' ми горко сѹнѣцце
 Тер ѣскахъ хлѡднѣ вѡдицѣ

и т. д. совершенно въ духѣ народной пѣсни. Ср. великорусскую пѣсню:

$\begin{array}{cccc} \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{На} & \text{у} & \text{л} & \text{и} & \text{ц} & \text{ѣ} & & & \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{то} & \text{д} & \text{ô} & \text{ж} & \text{д} & \text{ь}, & \text{то} & \text{с} & \text{n} & \text{ѣ} & \text{г} & \text{ь}, \\ \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{То} & \text{д} & \text{ô} & \text{ж} & \text{д} & \text{ь}, & \text{то} & \text{s} & \text{n} & \text{ѣ} & \text{г} & \text{ь}, & \text{то} & \text{в} & \text{ѣ} & \text{l} & \text{i} & \text{c} & \text{a}, \\ \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{То} & \text{v} & \text{ѣ} & \text{l} & \text{i} & \text{c} & \text{a}, & & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup \\ & & & & & & \text{то} & \text{m} & \text{e} & \text{t} & \text{ѣ} & \text{l} & \text{i} & \text{c} & \text{a} \end{array}$

и пр. съ тѣми колебаніями въ числѣ слоговъ, которыя ясно показываютъ, что этотъ размѣръ тождественъ съ разобраннымъ выше общерусскимъ эпико-лирическимъ стихомъ. Впрочемъ тотъ-же размѣръ есть и у позднѣйшихъ Грековъ, напр. въ колыбельной пѣснѣ Passow, *Popularia carmina Graeciae recentioris CCLXXXI*:

Nanà, nanà tò γιοῦδι μου
Kai tò παλληκαροῦδι μου

и т. д., см. также Legrand, *Recueil de chansons populaires grecques* № 23 (визант.), 73 (1826 г.), 79, 99, 120.

Вторая особенность сербо-хорватскаго стихосложенія состоитъ, какъ мы видѣли, въ подавляющемъ дѣйстви односложнаго слова на слѣдующее за нимъ удареніе, почему напр. въ пѣснѣ у Кухача 48 (вторая строфа):

$\begin{array}{cccccccc} \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{А} & \text{k} & \text{на} & \text{м} & \text{ѣ} & \text{не} & \text{г} & \text{l} & \text{ѣ} & \text{д} & \text{а} & \text{ш}, & & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{У} & \text{k} & \text{ô} & \text{га} & \text{се} & \text{т} & \text{i} & \text{у} & \text{з} & \text{д} & \text{а} & \text{ш}, & & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{в} & \text{ѣ} & \text{l} & \text{т} & \text{i} & \text{д} & \text{р} & \text{у} & \text{г} & \text{o} & \text{г} & \text{л} & \text{у} & \text{б} & \text{i} & \text{ш}. & & & & & \\ \text{k} & \text{а} & \text{д} & \text{т} & \text{i} & \text{т} & \text{а} & \text{k} & \text{o} & \text{s} & \text{у} & \text{д} & \text{i} & \text{ш} & ? & & & & & \end{array}$

и даже помню напѣва въ приговоркѣ, приведенной Вукомъ въ словарь подъ *Ототѣлити*:

$\begin{array}{ccccccc} \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{Ототѣли} & \text{дебѣло}, \end{array}$	$\begin{array}{ccccccc} \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{као} & \text{мѣе} & \text{кѣено}; \end{array}$
$\begin{array}{ccccccc} \text{Ако} & \text{ли} & \text{нѣш} & \text{и} & \text{дѣбѣе}, \end{array}$	$\begin{array}{ccccccc} \text{као} & \text{мѣе} & \text{и} & \text{бѣдре!} \end{array}$

Исходной точкой этого явленія могли быть предлоги передъ словами съ исконнымъ нисходящимъ удареніемъ и передъ энклитиками, какъ *на воду*, союзы передъ односложными-же служебными словами, какъ *и сад*, *а кад*, и въ нѣкоторыхъ случаяхъ отрицаніе. Могли вліять предлоги и отрицанія даже въ сложеніяхъ, именно такихъ, гдѣ вторая часть имѣетъ значеніе сама по себѣ, какъ исконныя *нѣдѣно*, *нѣвријеме*, и штокавскія, какъ *нѣпут*, *нѣвѣра*. Въ штокавщинѣ нѣкоторое усиленіе односложнаго слова на счетъ силы послѣдующаго, особенно односложнаго-же или даже двусложнаго, тѣмъ естественнѣе, что оно совпадаетъ съ общимъ строемъ штокавской рѣчи, трохаическо-дактилическимъ. То-же и у Поляковъ съ ихъ удареніемъ на предпослѣднемъ слогѣ, но, конечно, только въ примѣненіи къ двумъ односложнымъ, напр. у Семенскаго въ переводѣ «Забоя» изъ пресловутой Краледворской рукописи:

Jaki zwyczaj w obcej stronie	Od mroku do świtu,
Taki zwyczaj dziecku, żonie	Narzucił i tu

и въ переводѣ «Збыгоня» оттуда-же:

«Goląbka-ż to czyja?».	«Od zdrajcy Zbigona
Więziona, jak i ja,	na zamku więziona».

Такъ иногда и по-чешски, напр. въ сонетѣ строгаго къ стихосложенію Ярослава Врхлицкаго (Portréty básníkův, XXII. Parini):

$\begin{array}{ccccccc} \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{Chceš}, & \text{jak} & \text{on}, & \text{pravdu}, & \text{právo}, & \text{volnost} & \text{všech}. \end{array}$

Но такъ какъ чешскій языкъ отодвинулъ удареніе не на предпослѣдній, а на первый слогъ съ нѣкоторымъ усиленіемъ послѣдующихъ слоговъ черезъ одинъ, напоръ на односложное слово возможенъ въ немъ и въ ущербъ ударенію слова болѣе длиннаго, какъ въ томъ-же сонетѣ выше:

Děl jiný druh tvůj, pln svatého hněvu,

что можно было-бы приписать долготѣ слога -té-, если-бы Врхлицкій не исключилъ изъ своихъ стиховъ, кромѣ первой стопы, долготу въ качествѣ

составной части ритма безъ какихъ-либо привходящихъ условій. Гораздо рѣшительнѣе въ народныхъ пѣсняхъ, напр.

Všega mně skázala   jeho ranímáma,

а такой-же переносъ ударенія въ томъ случаѣ, какой представляется въ стихѣ, непосредственно слѣдующемъ за только-что выписаннымъ,

Buď si ne myslila   na jejího zupa,

обыченъ и въ разговорѣ. Англичане, какъ и всѣ Германцы, въ своихъ, не заимствованныхъ, словахъ ударяютъ первый слогъ; такъ, разумѣется, и въ словахъ сложныхъ, вторая часть которыхъ должна довольствоваться у нихъ второстепеннымъ удареніемъ. Но если первая часть сложенія состоитъ изъ одного слога, вторая легко становится безударной и потому въ концѣ ямбическаго или трохайческаго стиха — даже ямбической, напр. у Шекспира въ «Венеціанскомъ купцѣ» I, 1:

And laugh, like parrots, at a bag - piper,

II, 4:

We have not spoke us yet of torch - bearers

и такъ то-же слово еще два раза въ той-же сценѣ и одинъ разъ въ II, 6; тамъ-же V, 1:

I'll have the doctor for my bed-fellow

и такъ-же ниже. Близко къ сложному тамъ-же IV, 1:

And if your wife be not a mad woman,

и отсюда дальнѣйшая ступень въ старинной балладѣ⁸¹⁾, которую поетъ Офелія (Гамлетъ IV, 5):

He is dead and gone, lady,

какъ этотъ стихъ измѣряется въ напѣвѣ (см. В. Шекспиръ. Трагедія о Гамлетѣ, принцѣ датскомъ. Переводъ К. Р. III, стр. 206). И такое обращеніе съ двусложными послѣ односложныхъ въ концѣ стиха встрѣчается очень часто, даже въ искусственныхъ стихотвореніяхъ, но написанныхъ болѣе или менѣе по-народному, напр. у Шотландца Вильяма Миллера:

81) Ср. первый стихъ съ Percy II стр. 78, ст. 5.

O, dinna look sae kind, Willie,
Or else wi' joy I'll dee,
An' dinna read my heart, Willie,
Wi' thae lang lucks o' your ee.

Еще чаще предлоги уничтожают ударение мѣстоименій, хоть и не обязательно, и въ слѣдующемъ стихѣ изъ «Венеціанскаго купца» (IV, 1) мы видимъ и то и другое:

For giving it to me. Well, peace be with you,

за то въ другомъ оттуда-же (V, 1) — полное подавление второго односложнаго (it):

I'll die for 't, but some woman had the ring.

То-же попадаетъ и у Нѣмцевъ, напр. въ Wehmuth Гёте:

Als ich, Engel, an dir hing,

и у Скандинавовъ, напр. въ Stellurímur³²⁾ Исландца Сигурда Петурссона:

Ef mig styrkja eitt-hvað fer,
Á þig skal eg trúa.

Въ тѣснѣйшей связи съ общимъ ритмомъ языка состоитъ и дѣйствіе дактилическаго или кретическаго сочетанія слоговъ (качественно, иногда количественно, т. е. $\bar{\cup}$, $\bar{\cup}\bar{\cup}$ или $\cup\bar{\cup}$, $\cup\bar{\cup}\bar{\cup}$) на послѣдующее слово въ концѣ стиха, какъ въ народной пѣснѣ (по разговорному съ $\sim$ впереди):

$\frac{\bar{\cup}}{А} \frac{\cup}{и} \frac{\bar{\cup}}{пѣт\bar{у}}$ $\frac{\cup}{и} \frac{\cup}{бры} \frac{\cup}{ши} - \frac{\bar{\cup}\bar{\cup}}{ткани} \frac{\cup}{цу}.$

То-же и въ чешскихъ стихахъ, по крайней мѣрѣ, народныхъ, откуда и у Челаковского въ Ohlas písní českých XXII:

Holubička s dubu   Letěla k holubu,

и такъ-же въ старинныхъ искусственныхъ стихахъ, напр. въ пѣснѣ XIII в., открытой Патерою (см. Časopis Musea kral. českého 1878 seš. 2):

(Z)lovo dozveta ztworene   vhostui zhowano
ief pro euino zreffenie   nazuet pozlano

32) Знакъ ударенія показываетъ въ исландскомъ письмѣ то-же, что въ чешскомъ и мадарскомъ, — долготу.

и пр. У Лужичанъ подъ вліяніемъ ритма подчиняется двусложное слово въ концѣ стиха предшествующему двусложному-же (ср. серб. *ми́мо јору*), напр.

Seduj mi, bratsiko, konika,
Seduj mi, přeco wobej' dweju

и въ той-же пѣснѣ (Mi je so džens zejdzalo):

Wone je džensa mi rune lěto,
Zo smy ju na kerchow dowjezli,

также троханческому сочетанію двухъ односложныхъ, которое впрочемъ поется не такъ въ другой пѣснѣ съ инымъ распредѣленіемъ тактовыхъ величинъ:

Syrotka hobešla   tři raz kjarchob —

не безъ насилія надъ естественнымъ ритмомъ, что особенно сказывается дальше:

Stawajšo wy górej,   mójá maši

и т. п.

Въ великорусскихъ народныхъ пѣсняхъ послѣднее въ полустипіи или стихѣ двусложное троханческое слово теряетъ свое удареніе послѣ другого ударенія, напр.

Онъ кидáль пѣрья   по чисту́ полю.

Въ искусственныхъ, но неискусно построенныхъ стихахъ безъ обязательнаго сѣченія попадаетъ то-же, напр. у Державина въ стихотвореніи «Стрѣлокъ»:

Ахъ, берѣчь бы́ло   монѣту
Бѣ́лую   на чѣрный де́нь

или въ малорусской Энеидѣ Котляревскаго (п. II):

Коли́-б, каже,   тво́я здоро́ва
Була́, Непту́не,   голова́.

Впрочемъ и у Англичанъ на троханческое слово дѣйствуетъ обыкновенно односложное только потому, что чисто-англійскихъ словъ съ удареніемъ на концѣ довольно мало, но вотъ примѣръ изъ шотландской пѣсни

съ кельтскимъ словомъ (у Вальтеръ-Скотта въ предисловіи къ роману Rob Roy):

I am as bold, I am as bold,
 I am as bold and more, lady;
 Any man that doubts my word,
 May try my gude claymore³³), lady.

Въ ново-греческихъ старинныхъ и народныхъ стихахъ троханское слово передъ сѣченіемъ становится безударнымъ подъ вліяніемъ предшествующаго ямбическаго или односложнаго, на которое въ такомъ случаѣ кладется сильное удареніе, хотя-бы это слово и не имѣло его въ обыкновенной рѣчи, напр. Passow CLXI ст. 4:

Καὶ ὁ Μῆτρος μάνα δὲν ἔχει   νὰ τὸν κουμανταρίση.

То-же и внутри полустигмій; но тамъ допускаются всякія вольности. Какъ бы то ни было, удареніе въ родѣ δὲν ἔχει или, въ богѣ раннюю пору, οὐδὲν ἔχει, а еще раньше — οὐκ ἔχει основано не на одномъ ритмѣ, а также на отвлеченіи отъ такихъ случаевъ, какъ LX ст. 26:

Γιφτάκι μ', τί καχὸ 'χαμες   καὶ σ' ἔχουνε κομμένο; ,

гдѣ ударяемая гласная слова ἔχαμες поглощена ударяемою конечною гласною предшествующаго слова, а этотъ остатокъ въ самостоятельномъ видѣ получить удареніе, конечно, на первомъ слогѣ — χάμες, какъ χάμε, χάμω, νὰ χάμω, θέλω χάμει. Отсюда, если хотя-бы только призрачное καχὸ χάμες можетъ превратиться въ καχὸ χαμες, то и вмѣсто δὲν ἔχει можно сказать δὲν ἔχει. Поддерживалось такое представленіе безсознательнымъ воспоминаніемъ съ одной стороны о древнихъ энклитикахъ, какъ οὐδὲν ἐστι, а съ другой — унаслѣдованными изъ древности сліяніями, подобными соединенію словъ ποῦ ἔχαμες въ ποῦχαμες (ср. мои «Замѣтки къ тексту поэмы объ Аполлоніи Тирскомъ по изданію Вагнера» въ одесской «Лѣтописи Историко-филологическаго Общества» вып. II къ стихамъ 639—641, «Критическія замѣчанія къ Συναξάριον τοῦ τιμημένου γαζάρου по тексту Вагнера» въ «Византійскомъ Временникѣ» 1896, № 3 и 4 къ стихамъ 389—393, «О русскомъ народномъ стихосложеніи» въ «Извѣстіяхъ Отдѣленія р. яз. и сл.

33) Шотландскій палашъ — изъ clay (др.-ир. claidib=лат. gladius, др.-сканд. hjalt) мечъ и tóg (др.-ир. tóg) большой — въ отличіе отъ короткаго римскаго меча. Ср. кабард. сá' шхуа, дословно «ножъ длинный» = шашка.

Импер. Академіи Наукъ» II, стр. 434—456, гдѣ это явленіе прослѣжено также въ языкахъ англійскомъ и — особенно — великорусскомъ). Нѣкоторое, по крайней мѣрѣ, подобіе грамматическаго основанія для ритмическаго подчиненія послѣдующаго слова предшествующему мы видѣли и у Англичанъ. Есть такое основаніе, и при томъ общее, также у Русскихъ и у Сербовъ — въ сохраненной ими праславянской наклонности къ отдачѣ нисходящаго ударенія предшествующему слогу: *бѣлы́ руки, тѣзвы́ ноги*, какъ *добѣръ вечѣ(р)*, *добрѣ́ јутро* (или даже — *итро*) при соединеніи двухъ словъ не менѣе тѣсно, чѣмъ *на́ воду, на́ воду*. Правда, что сербскій языкъ почти не знаетъ такой энклизы помимо соединеній съ предлогами, но такъ какъ такіе примѣры, подобные малорусскому *добрий день* (вмѣсто *добръ днь), польскому *dobranos*, восходятъ къ общеславянскому языку, а число энклитическихъ сочетаній во всѣхъ языкахъ убавляется, слѣдуетъ предполагать, что нѣкогда Сербы обладали значительно бѣльшимъ числомъ энклитикъ. У Штокавцевъ-же явились новыя соединенія этого рода, отличающіяся отъ древнихъ только качествомъ ударенія, какъ *један̄ нут* или *један̄(н) рѣд*, *два̄ нут*, *но̄ ноги*, *онома̄дне* (изъ *ономъ днь), *двадесет* или *двѣдест* и др., которыя впрочемъ отчасти лишь заняли мѣсто подобныхъ имъ старыхъ: ср. русскія *два̄ раза*, *полночь*, *наме̄дни*, *двадцать*. Такимъ путемъ въ сербо-хорватскомъ языкѣ развила привычка къ энклизѣ, которая въ стихосложеніи отразилась ритмическимъ подчиненіемъ послѣдующихъ словъ предъидущимъ односложнымъ или трехсложнымъ словамъ или сочетаніямъ словъ. Согласно съ только-что высказанными соображеніями можно ожидать, что гдѣ-то за 400 тому назадъ эта привычка сказывалась еще сильнѣе; и въ самомъ дѣлѣ у старыхъ дубровницкихъ стихотворцевъ есть и энклиза односложныхъ словъ послѣ двусложныхъ или трехсложныхъ, которая изрѣдка попадаетъ въ народныхъ пѣсняхъ до нашего времени, напр. у Кухача 981:

Гдѣ́ те́ будѣ́, дѣ́вче́, љуби́л,   кад̄ ја́ будѣ́м Францѣ́зе бѣ́л?
Гдѣ́ љѣ́, љу́ла, тво́ј га́зда бѣ́т,   кад̄ ја́ будѣ́м мо́рал љмрѣ́т?³⁴⁾

Любопытны здѣсь и односложныя созвучія при ритмическомъ удареніи на предшествующемъ слогѣ, какъ у тѣхъ-же Дубровчанъ, напр. въ «Дервишѣ» Степана Дѣрдича (Стијепо Ђорђић), написанномъ тѣмъ-же размѣромъ:

34) Ударенія разставлены по Вуку и Даниичу; но безъ непосредственнаго знакомства съ говоромъ, на которомъ сложена эта пѣсня, речаться трудно за вѣрность такой размѣтки. Впрочемъ эта оговорка едва-ли нужна относительно конечныхъ словъ полустиха.

Яа сам Дѣдо ашик дѣрвиш,
 Кѣ ти израѣен пѣдам прѣд двѣр;
 Изид', цѣнум, да ме видѣш,
 И да чѣѣш мѣј рѣзговѣр —
 Же ли слѣдак, а што вѣлѣш? —
 Яа сам Дѣдо стрѣвѣен дѣрвиш!

Рѣемы *лѣубил* — *бил*, *дѣрвиш* — *видѣш* и т. п. даются непосредственно только при такомъ растяженіи предпоследняго слога, которымъ на слѣдующемъ слогѣ вызывалось-бы ритмическое удареніе, т. е. напр. *лѣубил* — *Францозе бил*, и напѣвы четырехъ пѣсень въ Гекторовичевой драмѣ «Св. Ловринацъ», сложенной этимъ размѣромъ (ст. 147—168, 773—780, 799—809 и 1203—1214), построены именно такъ, но въ приведенной народной пѣснѣ такого растяженія нѣтъ. Слѣдовательно такіа рѣемы болѣе или менѣе условны; а такъ какъ все условное въ жизни имѣло нѣкогда свое основаніе, мы въ правѣ искать какого-нибудь основанія и для такихъ неестественныхъ созвучій. Находится оно, вѣроятно, въ любимомъ Дубровчанами двѣнадцатисложномъ стихѣ, дванаестѣрац или, какъ его называетъ Суботичъ, краљички вѣћи, который соотвѣтствуетъ польскому краковяку:

или по-польски:

синкопически, съ отчетливымъ выбиваньемъ послѣдняго слога въ каждомъ полустипіи. Отсюда можно объяснить и у Чеховъ напр. такіа рѣемы:

Syna na provázku, Aby nechodíval	na hedbávné šňůrce, k chudobné panence

или въ словацкой пѣснѣ:

Já som se nazdala, A to sa milému	že sa pole mračí, začerneli oči,

откуда и въ другомъ размѣрѣ, въ томъ-же осмысленномъ, который мы только-что видѣли въ хорватской пѣснѣ и въ первой строфѣ «Дервиша»:

Donesla mu tvrdý kameň: «Ostávaj tu s Panem Bohem!»

То-же въ такомъ-же стихѣ у Мадырь, которые обходятся съ концемъ стиха совсѣмъ по-сербски, напр. въ пѣснѣ:

[˘] [˘] [˘] [˘] [˘] [˘] [˘] [˘] [˘] [˘]
 A kit az én szivem szeret,
 Nem ir az nekem levelet;
 De a szive, tudom, szeret,
 Mert az régen az enyém lett,

при чемъ слѣдуетъ помнить, что разговорное удареніе падаетъ по-надярски всегда на первый слогъ. У Дубровчанъ односложная рима вѣсто двусложной встрѣчается особенно часто, именно въ двѣнадцатисложномъ стихѣ, напр. у Шишка Менчетича (1457—1507):

Блажені чās и хѣп,	најпрво кад сам ја
Види твој образ лип,	од кога слава сја,
Блажена свā мѣста,	када те гди видѣх,
Дни, нѣни, гѣдишта,	која те ја слидѣх.
Блажен чās и врѣме,	најпрво када чух
Лѣпости твоѣ име,	којој дах вас послух.
Блажене бѣлѣзни,	кѣ пѣтих нѣи и дан
Цѣи твоје љубѣзни,	за коју губѣлах сан.
Блажени јад и вај,	ки створих досадѣ,
Жѣлѣни образ тај	свѣ моје дни младѣ.
Блажено вапиње,	кад име тво зѣвих,
И горко трѣпиње,	у жѣлах кад плѣвих.
Блажен трак од љзе	љувенѣ, у којој
Створих плач и сѣзе,	жѣлѣни да сам твој.
Блажена лѣпѣс тво,	блажена тво младѣс,
Пѣкли се мѣни свā	дарѣ за радѣс.

Здѣсь мы видимъ уже знакомую энклизу односложнаго не только послѣ другого односложнаго, какъ и *хѣп* или можетъ быть, и *хѣп* и т. п., но и послѣ двусложнаго, какъ *образ лип* и даже *слава сја*. Слѣдуетъ однако замѣтить, что полустишіе сербскаго двѣнадцатисложнаго стиха обыкновенно дѣлится концами словъ на двѣ части такъ: $\text{—} \text{—} \text{—} | \text{—} \text{—} \text{—}$, т. е. на дактиль или кретику и на амфибрахій, а ритмическое дѣйствіе двухъ первыхъ изъ этихъ стопъ на послѣдующую намъ уже извѣстно. Такое дѣленіе ритмическаго ряда $\text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—}$ именно въ этомъ стихѣ достойно тѣмъ большаго вниманія, что въ другихъ соединеніяхъ, напр. съ осьмисложнымъ стихомъ впереди, этотъ рядъ дѣлится произвольно, а въ хороводныхъ пѣсняхъ (пјесни од кола) Динка Ранины третій слогъ даже рѣдко отдѣляется, напр. 335:

Ах, дјевѡјко, дѹшо мѡја,	ка ми с' смрцу дала,
Кад загорјем грѣду с тобѡм	стадо мѡје пасе,
Тѣре вр҃гу на те ѡко	и тѣ глѣдѣш на ме,
Ствар, која ми срце жѣжѣ	ѡгњенѡм жѣлѡме

и т. д. приблизительно съ тѣмъ-же отношеніемъ между мужескимъ и женскимъ дѣленіями. То-же и во второй части десятисложнаго стиха. Исключенія найдутся и въ двѣнадцатисложномъ, особенно при обиліи рѣмъ, которыми сильно затрудняли себѣ свою задачу напр. Маруличъ («Дјевѡици Марије»), Луцичъ⁸⁶⁾ и Бараковичъ, однако они рѣдки даже въ сложенныхъ этимъ размѣромъ сонетахъ Георгія Држича и Динка Ранины, а Менчетичъ и совсѣмъ воздержался отъ такихъ уклоненій въ своей «Пјесни о Иусу», не смотря на четверную рѣму. Что до окончаній на двусложное слово съ односложнымъ, то въ этихъ случаяхъ сѣченіе послѣ третьяго слога обусловлено самымъ числомъ слоговъ. Рѣма въ двѣнадцатисложномъ стихѣ охватываетъ по большей части два слога, но при односложномъ словѣ въ концѣ двухъ стиховъ или полустипій или хотъ одного изъ двухъ она можетъ ограничиться однимъ послѣднимъ слогомъ, какъ въ ст. 1—2 (такъ-же 7—8, 9—10, 15—16) и 5—6 (такъ-же 13—14). Созвучіе только послѣднихъ слоговъ помимо односложныхъ словъ попадаетъ гораздо рѣже, напр. въ стихотвореніи Ранины «У злорека завидника» (368) ст. 7—8:

Прѣличан ти јеси	у свѣму к звѣри ѡнѡј,
Ка видѣћ сѡнове	прѣтеле толикѡј

и съ той-же рѣмой тамъ-же въ ст. 55—56:

Ка ками нѣ ками,	ка ли се звѣр ѡнѡј
Нѣ рађа с језиком	пѡтребним толикѡј?

Но за то ст. 19—20 двусложная рѣма даже при односложномъ:

Ткѡ хѡћѣ туђу ствар,	ку памѣт пѡдајѣ,
Разложно хулити,	прѣ тога триба је

и пр. Ср. И. В. Ягичъ, «Размѣръ (двѣнадцатислоговой) древнѣйшихъ стихотвореній поэтовъ славянскихъ (сербо-хорватскихъ) въ Далмаціи» въ «Извѣстіяхъ Отдѣленія р. яз. и слов. Импер. Академіи Наукъ» т. I, стр.

86) Впрочемъ и безъ того грѣшившій въ этомъ отношеніи, какъ и Гекторовичъ, что можетъ быть и не случайностью, такъ какъ оба они родомъ съ острова Хвара, т. е. чаканцы.

439—466. Но вообще женское окончаніе на двусложное или трехсложное слово съ односложнымъ встрѣчается почти только въ этомъ размѣрѣ и при томъ чуть-ли не исключительно въ дубровницкой письменности, да еще кое въ какихъ далматинскихъ и хорватскихъ пѣсняхъ, отчасти продолжающихъ старыя дубровницкія преданія, а впрочемъ старинныя народныя, по видимому, не знаютъ этой вольности. Но въ самомъ обычномъ и вмѣстѣ самомъ свободномъ стихѣ позднѣйшей сербской народной поэзіи, десятисложномъ, она иногда попадаетъ, напр. въ пѣснѣ о Бановичѣ Страхинѣ:

$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$
Кѣжи, зѣте,

$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$
штѣ је и како је,

совсѣмъ какъ у Ветранича въ двѣнадцатисложномъ стихѣ:

Тѣр не вѣемъ зачѣти,
Пјесѣнцу подѣти

подобно како је,
бѣзъ помѣни твојѣ.

Вѣрнымъ кажется, по крайней мѣрѣ то, что такихъ концовъ нѣтъ въ тѣхъ образчикахъ народнаго пѣснопѣнія, которые такъ или иначе сохранены дубровницкими стихотворцами. Между этими примѣрами особое вниманіе заслуживаютъ такъ называемыя «бугарштице» (вѣроятно, отъ *Бугарин* = Болгаринъ, но въ смыслѣ пастуха, иначе—«влахъ», что по-албански *бугарч*). Онѣ дошли до насъ, по видимому, безъ передѣлокъ, между прочимъ — и безъ рѣзмы, безъ которой не обходятся Дубровчане. Ко второй и третьей изъ тѣхъ бугарштицъ, которыя Гекторовичъ вставилъ въ свою идиллію «Рибаѣе» (ст. 523—592, 595—685 и 698—718) сохранились ноты, важныя не только въ музыкальномъ отношеніи, но и для установки тогдашняго ударенія и даже количественности, такъ какъ исполненіе бугарштицы можно назвать, очевидно, не столько пѣніемъ, сколько пѣвучимъ произношеніемъ стиховъ, которые къ тому-же не одинаковы по длинѣ и по строю и соединены въ строфы, также не равныя между собою. Вотъ начало второй бугарштицы по ритму напѣва (съ $\sim = \frac{1}{4}$, подлинника въ видахъ упрощенія ритмическихъ знаковъ, для чего и вмѣсто $\frac{3}{8} + \frac{1}{8}$ вездѣ отмѣчено $\sim$):

$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$
Када ми се Радосаве
 $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$
Од својѣга града
 $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$
Чѣсто ми се Радосав
 $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$
Тѣре тѣ ми овако

$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$
војевода одиѣаше
 $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$
дѣвнога, дѣвнога Сиверина,
 $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$
на Сивѣринъ обзираше
 $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$
биѣлу граду бесидѣаше.

Начало третьей:

И кличѣ дѣвојка,
још кличѣ дѣвојка
Млада тѣре гиздава,

покличѣ дѣвојка,
млада ми тѣре гиздава,
са бриг, бѣла дѣвојка, Дунаја.

Изъ удареній можетъ показаться чакавскимъ развѣ только *одиѣаше* и *овакѣ*, которыя болѣе согласовались-бы съ размѣромъ при удареніи *одиѣаше* и *овакѣ*; но ни то, ни другое не доказательно вследствие уже упомянутой ритмической неустойчивости восходящаго ударенія. За то въ пользу штокавскаго ударенія въ обоихъ образчикахъ свидѣлствуютъ *када*, *обзираше*, *бесидѣаше*, *дѣвојка* или *дѣвојка* (при которомъ *дѣвојка* и *дѣвојка* теряютъ свое значеніе), *млада* или *млада*, *бѣла*, *Дунаја* и также, съ замѣной разговорнаго ударенія долготою, *Оиверина*, *Оиверин* и *Радосав*, такъ какъ, по свидѣтельству Р. И. Кошутича, вопреки Вуку, дающему въ словарѣ *Радосав* (вѣроятно изъ звательнаго *Радосаве*), это имя произносится обыкновенно *Раддсав*. Протяженіе разговорно-ударяемаго, но ритмически безударнаго слога въ пѣніи напоминаетъ повышеніе такого слога въ великорусскихъ пѣсняхъ, напр.:

Разовѣмъ мы берѣзу,

Разовѣмъ мы кудряву,

гдѣ слоги *-рѣ-* и *-дрѣ-* поются на четыре степени выше предшествующихъ и на двѣ выше послѣдующихъ.

Если эти замѣтки о сербскомъ стихосложеніи мы дополнимъ двумя предположеніями, во всякомъ случаѣ не совсѣмъ лишеными основанія, а именно — что дубровницкіе стихотворцы подобно тому, какъ они употребляли *mijen* (*миѣн*) и *mit*, *преду* и *предѣм*, *што* и *ча* и т. п., могли прибѣгать иногда и прямо къ чакавскому ударенію, и что самая ихъ штокавщина извѣстна намъ не вполне, то едва-ли согласимся безусловно съ увѣреніемъ Решетара, что у этихъ стихотворцевъ «удареніе точно такъ-же свободно и въ рѣмѣ и внѣ ея, какъ у нашихъ нынѣшнихъ поэтовъ» («Антологія дубровачке лирике стр. XXVII примѣч.): ни въ старыхъ, ни въ новыхъ сербскихъ и хорватскихъ стихахъ дѣло не ограничивается однимъ счетомъ слоговъ, а во всякомъ стихѣ, народномъ-ли или искусственномъ, какъ-бы онъ ни былъ неровенъ или шероховатъ (храпав, какъ говорятъ Сербь), по большей части есть хоть намеки на лежащій въ его основѣ ритмъ, которые состоятъ именно въ пользованіи выше изложенными правилами,

и хорошіи чтець не только замѣчаетъ эти указанія на разумѣемый строй стиха — при чемъ дѣло облегчается простотою ритма, — но и находитъ возможнымъ осуществлять ихъ, по крайней мѣрѣ, до такой степени, что слушатель, хотя и замѣчаетъ то тамъ, то сямъ погрѣшности противъ плавности ритмическаго движенія, все-таки получаетъ въ общемъ впечатлѣніе чего-то благозвучно-стройнаго. Несомнѣнно, что этому впечатлѣнію сильно содѣйствуетъ, какъ и въ итальянскихъ стихахъ, благозвучіе самаго языка. Но сербскій стихъ течетъ и развертывается отлично отъ итальянскаго: второй открываетъ свободой своего построенія полный просторъ выразительному разнообразному чтенію, которое заставило-бы забыть, что слышишь размѣренную, а не вольно льющуюся рѣчь, если-бы сила послѣдняго ударенія не указывала границъ стиховъ и тѣмъ не приучала-бы слухъ къ воспріятію взаимнаго равенства этихъ отдѣловъ, а первый, нѣсколько стѣсняющій чтеца требованіемъ бѣльшей равномерности во времени, то въ началѣ, то въ серединѣ, то ближе къ концу даетъ чувствовать основной ритмъ и, по мѣрѣ дальнѣйшаго своего хода все чаще и чаще исправляя свои прежнія неровности, мало по малу какъ-бы гипнотизируетъ слушателя и внушаетъ ему бессознательную вѣру въ полную, хоть и своеобразную, ритмичность этихъ строчекъ, изъ которыхъ лишь немногія даютъ ритмъ во всей его чистотѣ, но каждая стремится къ нему по-своему, пользуясь обильными ритмическими средствами сербскаго языка. Въ сербскомъ стихосложеніи, какъ чуть-ли не во всякомъ иномъ, есть кое-что такое, что держится больше преданіемъ, чѣмъ дѣйствительными свойствами языка; но это преданіе самобытно. Произведенія старыхъ Дубровчанъ кишатъ всяческой итальянщиной, но лишь въ языкѣ, да и то кромѣ словаря, а стихосложеніе ихъ несомнѣнно перенесено изъ народной пѣсни, можетъ быть, за исключеніемъ рѣшмы. Въ этомъ отношеніи Дубровчане болѣе обитательнились въ времена позднѣйшія, когда стали распѣвать пѣсенки въ родѣ

С Бѣгомъ, нѣхѣрнѣ дѹшо!

Треба се већ дѣлѣти.

Ах, што љу учѣнити,

Када ме ти мрзиш?

дословно съ итальянскаго:

Anima ingrata, addio!

Lasciarti ormai conviene.

Oimè, chè far degg' io,

Se sono in odio a te?

ближе къ западной, нежели сербская. Рима часто мужеская. Разговорныя ударенія главные и побочныя въ римѣ не различаются, напр. у Челаковского въ трохеяхъ (*Růže stolistá XXV*):

I to sobě vážím mnoho,
Tak žití že anděl přál,
Až i města do jednoho
Byt náš zemský uchystal.

Слоговая плавная въ началѣ и въ концѣ словъ иногда лишаются своей длительности, напр. у него-же въ четвертомъ стихѣ количественной Алкеевской строфы (Na smělost):

Sílil a vedl hrdinných mužův krok,

что впрочем странно въ виду двухъ другихъ его также количественныхъ стиховъ, переведенныхъ изъ Марціала, съ одной стороны — пентаметра :

¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴

и съ другой — гексаметра:

$\frac{1}{\text{U}} \frac{2}{\text{ch}} \frac{1}{\text{r}} \frac{2}{\text{án}} \frac{1}{\text{í}} \frac{2}{\text{t}} \frac{1}{\text{p}} \frac{2}{\text{řez}} \frac{1}{\text{l}} \frac{2}{\text{éto}}$ $\frac{1}{\text{r}} \frac{2}{\text{yby}} \frac{1}{\text{kde}} \frac{2}{\text{beze}} \frac{1}{\text{šk}} \frac{2}{\text{ody}} \frac{1}{\text{bys}} \frac{2}{\text{moh'}}$? ⁸⁶⁾

Въ Краледворской рукописи есть почему-то — быть может, *plzně-dle veršovnicka* — нѣсколько такихъ примѣровъ, какъ

Počechu trsti spolu vojevati (Jaroslav)

(даже внутри слова) или

Bý sě lsknula braň jich v zrace vrahóm
(Čestmír a Vlaslav).

HO H

^ú Srst črvená po něj sě lskněše (^{ú ú | ú ú} тамъ-же).

86) Съ сѣченіемъ κατὰ τρίτον τροχαιῶν; но возможно также съ τριδημιμερής и ἐφδημιμερής:

Uchránit   přes léto ryby   kde beze škody bys moh',

но первое лучше, потому что позволяет дѣлать убыток де, безъ чего нѣтъ долготы по положенію.

Со вторымъ изъ этихъ трехъ примѣровъ (гдѣ начальное неслоговое / послѣ гласной) сходно у Верхлицкаго (Portréty básníkův, Shakespeare III, ст. 6):

$\begin{array}{cccccccccccc} \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{Kde Caliban řve, lkají elfův stíny,} \end{array}$

но послѣ сѣченія (цезуры). Впрочемъ и помимо этихъ условій (тамъ-же L. Göthe), ст. 9:

$\begin{array}{cccccccccccc} \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{Kde Byron lkal a zoufal, sok všem lidem.} \end{array}$

Бываетъ и другая крайность, напр. въ стихотворномъ возраженіи Вячеслава Стаха противъ силы разговорнаго ударенія, tona (Starý veršovec pro rozumnou kratochvíli):

$\begin{array}{cccccccccccc} \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{Ten jest neskrotitělný?} \\ \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{V slovích nesměnitělný?} \end{array}$

гдѣ на слоговое / подъ третьестепеннымъ разговорнымъ удареніемъ падаетъ удареніе ритмическое. Впрочемъ здѣсь виноваты прежде всего sesquipedalia verba. Какъ-бы то ни было, ритмъ здѣсь выраженъ разговорными удареніями; но это уже искусственное стихосложеніе, въ которомъ возможны даже трехсложныя стопы, напр. въ переводахъ Борецкаго изъ Прешерна, хотя такіе стихи, по признанію самого переводчика, стоили ему большого труда и все-таки не вполне удались вслѣдствіе двусложности чешскаго ударенія. А народное чешское стихосложеніе приходится признать слоговымъ почти въ томъ-же смыслѣ и по тѣмъ-же причинамъ, какъ сербо-хорватское.

Но еще болѣе слоговое, — можно сказать, даже безусловно слоговое стихосложеніе мы находимъ въ болгарскихъ народныхъ стихахъ съ определеннымъ числомъ слоговъ, напр. въ излюбленномъ у Болгаръ осьмисловомъ (Dozon 5):

$\begin{array}{cccccccccccc} \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{Самси се Господ подкани} \\ \text{Чѣркова да си загради} \\ \text{Междú двѣ вѣти планини} \\ \text{И под два тѣнки облаци} \end{array}$

и т. д. Здѣсь размѣренность рѣчи обнаруживается только арифметически, т. е., какъ выражаются о такихъ стихахъ Турки, счетомъ по пальцамъ (пармакъ ѣысаб-ы), а ритмъ слышится только въ пѣніи, такъ какъ при разговорномъ произношеніи въ строчкахъ, подобныхъ приведеннымъ, нѣтъ ничего ритмическаго. Такъ-же или почти такъ-же строятъ Болгаре и тож-

двухсложный сь сербскимъ десятисложный стихъ и другой десятисложный, соответствующій сербскому и чешскому $\underline{1}\underline{1} : | \underline{1} :$ (или $\underline{1}\underline{1}$ или $\underline{1}\underline{1} \wedge$ дважды), напр. у Дозона 37 (со вставкой пригъва между полугистишіями):

Турчин ми кара	(джанъм)	клетá робиня,
Люто ѝ кара	(джанъм)	по люта славá,
Биѣм ѝ биѣ	(джанъм)	по бѣло лицé:
«Мари хвърли си	(джанъм)	мѣжко-то дѣтё

и т. д. съ полнымъ равнодушіемъ къ основному ритму, который появляется въ этой пѣснѣ лишь случайно, какъ ст. 13 (не считая припѣва):

Бѣлѣ за гла́ва,   бѣлѣ за рѣжба.

Немудрено, что пѣвцы часто сбиваются въ счетѣ слоговъ, напр. тамъ-же 7 ст. 5—9, 21 ст. 1 и 24, 38 ст. 47, 54 ст. 7. Откуда это равнодушіе? Причина, вѣроятно, скрывается въ тѣхъ смѣшеніяхъ съ иноплеменниками, которымъ подвергались Болгаре, и въ переворотахъ, пережитыхъ вслѣдствіе этого болгарскимъ языкомъ, который давно уже разбился на нѣсколько нарѣчій, отличающихся одно отъ другого между прочимъ удареніями. Стихъ 38 той-же пѣсни:

Духа́ ке вѣтрѣцъ, та ке го люля́

былъ-бы правиленъ по двуслововому ударенію (считая отъ конца), ст. 8:

Като сам язе   попова снахя —

по трехслоговому, ст. 21:

Та го отнесе на планина-та

вѣренъ только съ такимъ, т. е. свободнымъ, удареніемъ. При этомъ положеніи дѣла не удивительно, что попадаютъ и такіе стихи, какъ 35:

Ти нѣмой грѣжа   за мѣжко дѣтѣ,

который не будетъ, кажется, безукоризненъ ни при одномъ изъ болгарскихъ распорядковъ ударенія. Ложно представленіе, будто народная пѣсня такъ-таки совсѣмъ безыскусственна: въ ней всегда есть доля условности вслѣдствіе того, что, зародившись въ одной мѣстности, она переходитъ въ другую, въ третью и такъ далѣе, откуда и складывается у народа свой пѣсенный языкъ и свое пѣсенное стихосложеніе, которые, правда, не такъ строго установлены, какъ въ поэзіи грамотныхъ людей, но не соответствуютъ

точно особенностямъ ни одного говора. Въ полной мѣрѣ примѣняется это наблюденіе къ стихотворнымъ размѣрамъ, заимствованнымъ у другихъ народовъ, а такихъ размѣровъ у Болгаръ много, въ томъ числѣ и разобранные выше: десятисложный съ сѣченіемъ послѣ четвертаго слога пришелъ къ нимъ отъ Сербовъ отчасти съ самыми пѣснями (какова, по видимому, 38 у Дозона); онъ-же съ сѣченіемъ послѣ пятаго — отъ Грековъ, напр. въ пѣснѣ

Κάτω 'ς τὸν κάμπον,	'ς τὸ ῥημονήσι
'βγῆκ' ὁ σουλτάνος	νὰ κυνηγήσῃ

и пр.; осьмисложный — отъ Грековъ-же, у которыхъ онъ такъ распространенъ, по малой мѣрѣ, съ XIV в., что вошелъ даже въ пословицы, какъ

‘Ο τρελὸς τὸν ζουρλισμένον   ‘σὰν τὰ ῥμάτια τοῦ τὸν ἔχει³⁷⁾.

Стихотворные размѣры переходятъ изъ одного мѣста въ другое, конечно, не въ видѣ отвлеченныхъ образцовъ, а вмѣстѣ съ напѣвами, и вотъ именно такой готовый напѣвъ и вызываетъ на своей новой почвѣ пѣсни соотвѣтствующаго склада, но соотвѣтствующаго лишь приблизительно, хотя-бы только въ числѣ слоговъ, потому что безъ послѣдняго условія нельзя и примѣнить заносный напѣвъ къ самодѣльнымъ словамъ. Такъ возникаютъ пѣсенки, подобныя извѣстной нѣкогда Москвичамъ съ напѣвомъ, перенятымъ у Нѣмцевъ или у Чеховъ:

На ѹлицѣ	двѣ кѹрицы
Съ пѣтухѡмъ дерѹтся.	

и пр.—см. примѣч. 20. То-же дѣйствіе оказываютъ иногда и свои напѣвы, отличающіеся рѣзкой определенностью ритма и при томъ широко распространенные, каковы нѣкоторые плясовые; и они способны породить стишки въ родѣ

Одна ногá корбче,

т. е., по звукамъ въ пѣніи,

Адна нáга кáрочé,

37) Впрочемъ можно замѣтить на всякій случай, что этотъ размѣръ извѣстенъ также Вогуламъ и Остякамъ, предполагаемымъ родичамъ или предкамъ Болгаръ Камскихъ Аспаруховыхъ, и Финнамъ, особенно Суоми.

впрочемъ съ ясными а на мѣстѣ бывшихъ ударемыми. Но Великорусы такъ привыкли къ совпаденію ритмическаго ударенія съ разговорнымъ, что послѣ такихъ неправильныхъ стиховъ, каковы только-что приведенные, тутъ-же воспроизводятъ надлежащій ритмъ, какъ уже во второмъ стихѣ перваго примѣра, а дальше — еще полнѣе и точнѣе :

Изъ свѣтлицы двѣ дѣвицы
Смѣются да смѣются,

во второмъ примѣрѣ слѣдуетъ если не изящный, то хоть ритмическій стихъ:

А другая длиньше.

Вообще Велікорусъ плохо мирится со слоговымъ строемъ въ качествѣ самой основы стихосложенія, потому что 1) онъ и до сихъ поръ не утратилъ вполне свой исконный пѣсенный складъ, которымъ онъ невольно протѣряетъ свои новыя произведенія, 2) письменные образцы его позднѣйшаго пѣснотворчества могутъ только поддерживать въ немъ потребность въ соответствіи между обоими родами ударенія, 3) онъ никогда не испытывалъ на себѣ непосредственнаго чужого вліянія. Положеніе Болгарина совсѣмъ иное. Какъ уже было замѣчено выше, онъ еще не окончательно потерялъ свой старый пѣсенный складъ, но между пѣснями этого склада и сложенными по новому, все умножающимися на счетъ первыхъ, лежитъ пропасть, сказывающаяся и въ приѣмахъ пѣнія, не говоря уже о самыхъ напѣвахъ: одни напоминаютъ не только голосомъ, но и свойствомъ исполненія старинныя русскія пѣсни, а другія поются съ какими-то похожими на вой переливами и громкими передышками, очевидно, не славянскими. Можетъ быть, эти своеобразныя черты чуть-ли не большинства болгарскихъ пѣсень представляютъ собою также наслѣдіе старины, но во всякомъ случаѣ не славянской, а той, которая превратила славянскую рѣчь нынѣшнихъ Болгаръ въ нѣчто единственное въ своемъ родѣ среди славянскихъ языковъ, подобное армянскому языку среди индоевропейскихъ или чувашскому и якутскому среди турецкихъ. Это, конечно, возможно, но несомнѣнно и позднѣйшее восточное вліяніе, именно персидское черезъ Турокъ, распространившееся тѣмъ-же путемъ и среди Грековъ и Арнаутовъ. Турецкому вліянію предшествовали другія, почти такія-же чуждыя, — тѣ, которыя создали обще-балканское словосочиненіе, вѣдвшееся въ болгарскій языкъ не менѣе, нежели въ ново-греческій и въ румынскій, откуда оно впрочемъ, кажется, и расплодилось по всему полуострову еще до прихода Сербовъ. Съ этими вліяніями или, по крайней мѣрѣ, съ древне-романскимъ былъ неразрывно связанъ если не слоговой, то полу-слоговой, полу-стопный пѣсенный складъ,

выросшій на останкахъ разлагавшагося количественнаго стихосложенія и заявившій о своемъ зарожденіи уже въ томъ будто-бы количественномъ надгробіи, которымъ, можетъ быть, самъ императоръ Гадріанъ почтилъ память своего коня, гдѣ есть не только

Caesáreus verēdus

и

Per tūmulo^s et rúscos

и т. п., но и

Spársit ab óre caūdam.

Или, если этотъ примѣръ, какъ рукописный (см. *Anthologia latina* rec. A. Riese I. 903), можетъ показаться недостаточно надежнымъ, то вотъ другой, съ камня изъ римскаго колумбарія (тамъ-же II. *Carmena epigraphica* conl. Fr. Buecheler 134):

Píus et sánctus víxi quam diu pótui

или слѣдующій, изъ окрестностей Кордовы (тамъ-же 223) — правда, вѣка VII или VIII, когда латинская рѣчь уже смокла, но за то яркій:

Hic Theudefrēdi cōndita
Mémbrā quiēscunt ārida,
Cúius orígo fūlgida
Brébe⁸⁷⁾ refúlsit ínclita

уже съ подобіемъ римы, которая въ западной Европѣ является гораздо раньше, чѣмъ въ восточной (у Грековъ она извѣстна съ XV в.).

Таково-же приблизительно было положеніе и малорусскаго народнаго творчества, хотя чужія вліянія на него менѣе сложны. Юго-западная часть русскаго племени была долго почти отрѣзана исторіей отъ сѣверо-восточной части и гораздо раньше ея попала въ круговоротъ западно-европейской жизни. Потому тотъ переломъ, который великорусская пѣсня еще переживаетъ, совершился въ малорусской такъ давно, что отъ обще-русской пѣсенной старины въ ней сохранились лишь кое-какіе слѣды, которые не входятъ въ расчетъ при опредѣленіи отличительныхъ чертъ малорусской народной пѣсни. При сопоставленіи съ великорусской она кажется похожею

87) Т. е. breve = breviter, in breve tempus. Первые двѣ буквы утрачены, но возстановлены по догадкѣ Берлягою.

на романсъ, чѣмъ и объясняется оя успѣхъ среди Великорусовъ, даже далекихъ отъ любви къ народному творчеству. Таковы и всѣ западныя пѣсни — романскія, германскія и славянскія кромѣ сербскихъ (въ тѣсномъ смыслѣ этого слова) и болгарскихъ. Внѣшніе признаки этого, можно сказать, обще-европейскаго пѣсеннаго строя — приема и куплетъ, т. е. строфа, по большей части изъ четырехъ или болѣе полустихій (которыя, если рѣмуются между собою, слывуть обыкновенно за стихи), часто съ припѣвомъ, или, по крайней мѣрѣ, съ повтореніемъ послѣдняго стиха, полустихія или конца его. Къ Малорусамъ такое построеніе проникло черезъ Поляковъ, столкнувшихся съ Западомъ лицомъ къ лицу еще въ то время, когда они, судя по чертамъ ихъ быта, общимъ съ балтійскими Славянами, съ Новгородцами и съ казаками, жили почти такъ-же, какъ ихъ обще-славянскіе предки. Потому у нихъ, какъ и у чехо-словацкаго племени и у Словѣнцевъ, старинный пѣсенный складъ пропалъ въ незапамятныя времена, что однако не значить, чтобы съ нимъ утратилась и всякая память о древнихъ размѣрахъ: противъ этого свидѣтельствуеъ уже краковякъ, не только сохранный Поляками, но и получившій у нихъ преобладаніе надъ всѣми иными родами пѣсни. Приписывать такой переворотъ въ южно-русскомъ стихосложеніи именно польскому вліянію можно между прочимъ потому, что онъ проявляется чуть-ли не исключительно въ стихахъ, начинающихся прямо съ сильнаго ритмическаго ударенія, какъ у Поляковъ, и по большей части похожихъ на стихи мазурки и краковяка, а малорусскіе стихи другого склада, съ безударнымъ приступомъ впередъ, напр. въ черниговской пѣснѣ:

Ой, у неділю рано, по раненьку
 Збиралася крѣвная родина,
 Ясна зоря зиходила;
 Менѣ вѣ військо випроводила

и пр., слагаются обыкновенно по разговорному ударенію. Польское вліяніе на западныхъ Малорусовъ началось давно и подвигалось мало по малу на востокъ вмѣстѣ съ ними до крайнихъ предѣловъ Слободской Украины. Въ XV и XVI в. оно возобновилось и усилилось въ Заднѣпровьѣ, откуда отозвалось отчасти и дальше. Въ этотъ разъ оно, что касается народной пѣсни, пало на почву, болѣе податливую, чѣмъ прежде, потому что къ тому времени южная вѣтвь малорусскаго племени, еще раньше обособившаяся отъ сѣверной, уже успѣла окончательно подѣлиться на нарѣчія галицкое, заднѣпровское, полтавское и слободское, распавшіяся въ свою очередь на говоры. Эти нарѣчія, цѣликомъ или по говорамъ, различались между прочимъ и удареніями: въ то время, какъ на востокѣ сохранялось по болѣшей части обще-русское или, по крайней мѣрѣ, южно-русское удареніе, до древней энклизы включительно, на западѣ началась уже кое-гдѣ закрѣпка уда-

ренія, по-польски, на предпоследнемъ слогѣ. Малорусская пѣсня двигалась, какъ отчасти и до сихъ поръ, съ запада на востокъ и, попавъ напр. въ Запорожскую Обѣ, собиравшую въ себѣ всякую вольницу, но и распускавшую ее по всей южной Руси, перекочевывала въ разные углы малорусскаго міра и въ концѣ XVIII в. вмѣстѣ съ Запорожцами дошла до сѣверо-западнаго Кавказа, гдѣ поютъ до нашихъ дней (Метл. стр. 172):

Ой, дівчина сїни мелá	та й засміялася;
Вийшла мáти води брáти	та й догадалася,

что даетъ правильный ритмъ только при двуслоговомъ, польскомъ удареніи: *дівчина* (впрочемъ такъ не на одномъ западѣ), *мела*, *води*. Что до *засміялася* и *догадалася*, то въ нихъ родной говоръ этой пѣсни виноватъ лишь косвенно, такъ какъ по его грамматикѣ слѣдуетъ *ся засміяла* и *ся догадала*. Такъ въ Галичинѣ поютъ:

Ой, ти, гóро кáмїнна, чóм ся не лунáеш?
Скажі мені, дівко, правду: в кїм ти ся кохáеш?

а на Украинѣ — *лунáється* и *кохáється*. По-галицки эти стихи — съ точки зрѣнія слогового склада — совершенно правильны, но по-украински для того, чтобы въ концѣ стиховъ получилось совпаденіе ритма разговорнаго съ пѣсеннымъ, пришлось просто переставить удареніе. Послѣ такихъ пере-дѣлокъ легко уже было пѣть и

Котїлися вóзи з горї	та в долині стáли.
Любїлися, кохáлися	та вже перестáли,

гдѣ нельзя сваливать вину на галицкій подлинникъ. Къ нѣкоторымъ изъ крайне-западныхъ удареній Малорусы такъ привыкли, что скажутъ напр. *спáла*, *вдо́ва*, *серде́нько*, *коза́ка* вмѣсто *спала́*, *вдова́*, *се́рденько*, *козака́* даже и тогда, когда не поютъ, а передаютъ пѣсню обыкновеннымъ голосомъ, потому что считаютъ эти ударенія законной принадлежностью пѣсенной рѣчи; но судятъ они такъ не по наукѣ, а по тому, какъ сами неоднократно слышали эти слова въ пѣніи. Можно-ли при этомъ ожидать соблюденія надлежащихъ границъ? Но все-же эти границы были окончательно забыты лишь въ искусственныхъ стихахъ, предназначенныхъ для чтенія и потому не провѣряемыхъ напѣвомъ. Въ этомъ отношеніи любопытны такія личныя произведенія, какъ «Стихи умильные» монаха Михаила изъ Немецкаго монастыря, находящіеся въ хранилищѣ рукописей монастыря

Агапія (см. А. И. Яцимирскій, Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библіотекъ, стр. 72—73). Вотъ ихъ начало:

Умилися, прослезися,	дѹше мой грѣшна,
Бѹди къ Бѹгу по премно҃гу	въ моли́твахъ поспѣшна.
Смерть приходѣтъ, сѹдъ навѹдитъ	и тягча́йшу мѹку:
Чтѹ сотвори́шь, ка́мо збѣжи́шь	та́мошняго звѹку?
Дѹбрыхъ дѣлъ нѣсть, Бѹгъ же всѹ вѣсть,	чтѹ содѣяхъ злѹа.
Не оутѣйся, но пока́йся	и начини́ благѹа.
Увы́, дѹше, мѣры вы́ше	еси́ согрѣши́ла,
Отъ ю́ныхъ лѣтъ коли́кій свѣтъ	страстми́ погуби́ла.
«Гѹре, оувы́!» всегда́ зови́	отны́нѣ до вѣка,
Зане́ смерть бли́зъ, потре́бно слѣзъ,	яко́ (ч. якъ) рѣка́ вели́ка.
Исповѣ́ждся и пока́йся,	до́ндеже въ се́мъ ми́рѣ,
Бѹга бо́йся, подви́жайся	заповѣ́дми въ вѣрѣ.

Въ этомъ примѣрѣ обращаютъ на себя вниманіе первыя полустишія тѣмъ, что каждое изъ нихъ раздѣлено ровно пополамъ сѣченіемъ, которое отмѣчено болѣе или менѣе полнымъ созвучіемъ съ концемъ полустишія (между прочимъ *оувы́* — *зови́* и *бли́зъ* — *слѣзъ*, такъ какъ Михаилъ былъ, очевидно, Малорусъ, откуда и рѣшмы *вѣ́ка* — *вели́ка*, *ми́ръ* — *вѣ́ръ*), а эти созвучія, то женскія (двусложныя), то мужескія (односложныя), показываютъ, что стихотворецъ склонялся то къ трохаическому ритму (который и свойственъ такому стиху при пѣніи), то къ ямбическому, не отдавая предпочтенія ни тому, ни другому. Есть мѣстныя ударенія и у Великорусовъ, и у нихъ они точно такъ-же вошли въ пѣсенный языкъ, признающій *широ́ко*, *высо́ко*, *дале́ко*, *глубо́ко* и *широко́*, *высоко́*, *далеко́*, *глубоко́*, *молодецъ* и *молоде́цъ*, *удалый* и *удало́й*, *дѣвѹща* и *дѣви́ща*, *сидючи* и *сидю́чи* и т. п., и возможно, что такая свобода въ постановкѣ разговорнаго ударенія, принимаемая поющимъ народомъ исключительно за стихотворную вольность, въ связи съ относительною слабостью ритмическаго ударенія въ самой короткой изъ стопъ, двухдольной ($\frac{3}{4}$), способствовала и у Великорусовъ развитію пѣсенъ особаго склада, изъ вольныхъ стиховъ осьмисложныхъ или семисложныхъ, по напѣвному ритму — трохаическихъ, которые все болѣе вытѣсняють другіе, древніе размѣры, состоящіе изъ стопъ качественныхъ, но не одинаковыхъ по числу слоговъ и выравнивающихся только при напѣвѣ. Такому распространенію стиховъ слогового склада могло отчасти содѣйствовать въ свою очередь малорусское вліяніе, напр. въ слѣдующей пѣснѣ, известной и въ Московской губерніи:

Съ другой стороны попадаютъ, какъ мы видѣли, и у Поляковъ пѣсни со стихами различной мѣры, при чемъ иногда нарушается вообще соблюдаемое согласованіе послѣдняго разговорнаго ударенія съ ритмическимъ, напр. въ шуточномъ краковякѣ:

Wisła nam się zajęła,	guby pogorzały,
Osmalone szczupaki	do lasu leciały,

но то и другое только въ концѣ ритмическаго ряда, а кромѣ того здѣсь могло сказаться малорусское или бѣлорусское вліяніе. Въ свободѣ стяженій у Малорусовъ древность выражается еще тѣмъ, что въ стяженныхъ словахъ замѣтно болѣе бережное обращеніе съ разговорными удареніями, чѣмъ въ тѣхъ, которыхъ слоги соотвѣтствуютъ основнымъ ритмическимъ единицамъ стопъ — осьмушкамъ или шестнадцатымъ. Древняя свобода въ числѣ слоговъ свойственна особенно пѣснямъ двухдольнымъ или четырехдольнымъ (γένους ἰσού хатὰ πόδα или хатὰ διποδία). Къ нимъ относятся, по крайней мѣрѣ, отчасти, такъ называемыя думы, напр. о смерти Богдана Хмельницкаго:

Эй, зажу́риться,	захлопо́чешься
Що при ёму-то не бу́ло	Хмельни́цкого старая́ голова́,
Ті́лкі пробува́в при ёму	ні со́тників,
Пи́сарь ви́йсько́вий,	ні полко́вників не́ма.
	Ива́н Луго́вський,
	коза́к лейстро́вий

и т. д., если только ритмъ тамъ и сямъ не мѣняется ради точнѣйшаго воспроизведенія словъ со всѣми ихъ разговорными особенностями. Жаль, что эта дума напечатана безъ нотъ даже въ превосходномъ трудѣ проф. М. Н. Сперанскаго «Южно-русская пѣсня и современные ея носители» (Кіевъ, 1904), гдѣ большинство пѣсенъ снабжено напѣвами съ голоса бандуриста Т. М. Пархоменка. За то вотъ начало другой, «VIII. Про Федора Безроднаго», болѣе упорядоченной и, вѣроятно, поэтою имѣющей при себѣ ноты:

Гей, по потре́бі, по потре́бі	ба́рзо ца́рський,
	гей у грома́ді коза́цькій,

не всѣхъ тѣхъ народовъ, которые привыкли къ слоговымъ стихамъ; но такіе стихи могутъ зайти къ одному народу, не имѣвшему стопныхъ образцовъ, отъ другого, который ихъ имѣлъ. Такъ напр. къ западнымъ Славянамъ основы слогового стихосложенія могли проникнуть отъ Романцевъ, древнѣйшій стихъ которыхъ, соотвѣтствующій качественнымъ пятистопнымъ ямбамъ десятисложный или, при женскомъ окончаніи, одиннадцатисложный, происходитъ, по видимому, отъ латинскаго количественнаго ямбическаго триметра (сенарія), оставившаго ему въ наслѣдство и свое сѣченіе послѣ перваго двустопія (или второй стопы)³⁹).

Тотъ-же количественный размѣръ отразился у новыхъ Грековъ въ двѣнадцатисложномъ слоговомъ, напр. Passow CCCCLXXX:

Ὅσα καστρίᾱ κι ἄν εἶδα   κι ὅσα λόγιασα

или тамъ-же:

Οὐδὲ τ' ἄσπρα σου θέλω   οὐδὲ τὰ φλωριά.

Древній количественный трохайскій урѣзанный тетраметръ перешелъ у новыхъ Грековъ въ такой-же стихъ качественный, отчасти стопный, отчасти слоговой, напр. Passow DLXXXV:

Μία εὐμορφὴ κοπέλα   εἰς τὸ σπῖτ' ἐνὸς παπᾶ,

но тамъ-же:

Ἄν ἀπὸ τὸνα καὶ 'πάνω,   ἔστωσαν συγχωρητά

и ниже:

Αἰ, παιδί μου, εἶναι πράγμα   ποῦ τῶχω ἀπὸ παιδί.

Новогреческій такъ называемый политическій (т. е. житейскій) пятнадцатисложный стихъ (8+7 слоговъ), въ народныхъ произведеніяхъ —

39) Едва-ли кто согласится съ Тенъ-Бринкомъ, будто этотъ романскій стихъ образовался изъ размѣра старофранцузской гѣсни объ Эввалии:

Bona pulcella fut Eulalia,
Bel auret corps, bellezour anima

и т. д. по латинскому количественному образцу, введенному, кажется, Септимиємъ Сереномъ въ III в. по Р. X. (Inquit amicus ager domino и т. д.) и усвоенному латинскими стихотворцами изъ христіанъ, но не романскими. Скорѣе ужъ можно было-бы подумать о Phalaescius hendecasyllabus, который въ самомъ дѣлѣ вошелъ въ народную поэзію, по крайней мѣрѣ, у позднѣйшихъ Римлянъ, напр. въ стихахъ на Александра Севера, очень похожихъ при чтеніи по разговорнымъ удареніямъ на одиннадцатисложные романскіе:

Quod pulcrum vides   esse nostrum regem,
Quem Syrum sua   detulit propago

и т. д.

слоговой, въ древнѣйшихъ своихъ образчикахъ является стопнымъ, съ вольностями только въ первой стопѣ каждаго двустипія, а впрочемъ качественнымъ ямбическимъ, какъ у Θεοδώρα Προδρόμα :

Ἀπὸ μικρόθεν μ' ἔλεγεν   ὁ γέρον ὁ πατήρ μου
Τέκνον μου, μάθε γράμματα,   ἄν θέλῃς νὰ 'φελέσῃς,

и таковъ онъ остался въ искусственной поэзиі до нашихъ дней, а восходитъ онъ, по видимому, къ количественному образцу, употреблявшемуся и въ народныхъ пѣсняхъ, напр.

Ποῦ μοι τὰ ῥόδα, ποῦ μοι τὰ ἱα,   ποῦ μοι τὰ καλὰ σέλινα;

Отъ Грековъ этотъ размѣръ въ своемъ качественномъ видѣ перешелъ къ Итальянцамъ, у которыхъ находимъ его въ слоговомъ строѣ, напр.

Rosa fresca, aulentissima   ch' appari inver l' estate.

Пути его распространенія изъ Италіи къ сѣверу прослѣдить трудно, но, какъ-бы то ни было, сходство англійскаго балладнаго стиха съ греческимъ пятнадцатисложнымъ такъ очевидно, что Байронъ, объясняя послѣдній своимъ соотечественникамъ, ограничился выпиской одного домашняго примѣра :

The captain bold of Halifax,   who lived in country quarters.

И въ самомъ дѣлѣ обращеніе съ этимъ стихомъ у Англичанъ то-же, что у Грековъ: то онъ у нихъ стопный, то слоговой. Число такихъ примѣровъ можно было-бы значительно увеличить, но довольно и приведенныхъ для того, чтобы показать, какъ стихи стопные переходятъ въ слоговые, можно сказать, по неумѣнью или по небрежности. Нѣтъ такого языка, который-бы не допускалъ стопнаго стихосложенія, не исключая и языковъ съ неподвижнымъ удареніемъ, каковы французскій и польскій. Такъ у Альфреда Мюссе въ *Nuit d'Octobre* встрѣчается безукоризненная трохайческая строфа

Honte à toi qui la première
M' as appris la trahison
Et d' horreur et de colère
M' as fait perdre la raison.

На склонность Богдана Залѣскаго къ стопному построению стиховъ обратилъ вниманіе въ особомъ изслѣдованіи профессоръ Львовскаго университета Колесса; и въ самомъ дѣлѣ этотъ поэтъ писалъ такимъ образомъ

цѣлыя стихотворенія, напр. въ четырехстопныхъ трохеяхъ *Księżna Hanka* (небольшая поэма), *Dumy* (не всѣ), *Milica* (*Wiośnianki*), *Serb junak* (тамъ-же), *Mętny Dunaj* (тамъ-же), *Rozmowa kochanków* (тамъ-же), *Najmilsza woń*, *Czy kwiatki czy dziewczę*, *Myśliwy*, *I wy tu*, *Matki winne*, *Samochwał dziewczyna*, *Tak czy owak zawsze moja* (даже безъ рими кромѣ двухъ послѣднихъ стиховъ), *Aż strach*, *Urodziwa*, *Sokół i dziewczyna*, *Dziewczę na uwięzi*, въ двустопныхъ трохеяхъ *Rada junaczka*, въ четырехстопныхъ амфибрахияхъ *Król dziadek* (*Der Erlkönig Gëte*), въ трехстопныхъ анапестахъ *Z mogiły Sawor* (*Dumy*), въ двустопныхъ *Bożur i róża*, *Sokół i chłopiec* и др. Въ двустопныхъ и трехстопныхъ анапестахъ написаны Мицкевичемъ *Trzech Budrysów* и *Czaty*. Много стопныхъ стиховъ у Асныка, напр. четырехстопные трохеи въ *Narad na Parnas*, *Szkoda!*, *Krąg przemian*, *Róża*, *Między nami nic nie było*, *Powrót piosenki*, *Rada*, *Na poszatku*, *Huczy woda po kamieniach*, *Słonko*, четырехстопные и трехстопные трохеи въ *Siwy koniu*, двустопные и трехстопные ямбы въ *Choć pół i łąk*, четырехстопные и трехстопные ямбы въ *Szczęśliwa młodość!*, *Daremne żale* (кромѣ начала девятого стиха), трехстопные амфибрахия въ *Idź dalej!*, двустопные анапесты въ *Szum i w gaju brzezina*. Отдѣльные совершенно правильные стопные стихи попадаются чуть не въ любомъ слоговомъ стихотвореніи, и ихъ, конечно, тѣмъ больше, чѣмъ ближе предносящійся стихотворцу ритмъ къ распорядку удареній въ данномъ языкѣ. И такъ слоговое стихосложеніе, по крайней мѣрѣ, въ тѣхъ языкахъ, гдѣ одновременно съ возникновеніемъ дошедшихъ до насъ пѣсенъ или ихъ первообразовъ не происходили перемѣны въ удареніяхъ, какъ у Сербовъ, или гдѣ оно не встрѣчается и не перекрещивается со стихосложеніемъ напѣвно-стопнымъ, какъ у Малорусовъ, есть въ сущности лишь искаженное ритмическими вольностями стопное стихосложеніе. Эти вольности являются, какъ уже было сказано, вслѣдствіе неумѣлаго или небрежнаго присочиненія словъ къ уже готовымъ напѣвамъ, и непременно такимъ, которые рассчитаны на однообразно текущую рѣчь, расчлененную по одинаковымъ сочетаніямъ ударяемыхъ и неударяемыхъ слоговъ. Отсюда слѣдуетъ, что до появленія слоговыхъ стиховъ должны быть напѣвы съ однообразной постановкой ритмическихъ удареній черезъ опредѣленное число нотъ, а такая постановка могла выработаться только объ-руку съ строяемой такимъ-же образомъ рѣчью, что возможно лишь тогда, когда напѣвъ пріобрѣтаетъ такое значеніе самъ по себѣ, что подчиняетъ себѣ строй сопровождающей его пѣсенной рѣчи на столько, на сколько это нужно для отчетливаго отгѣненія всѣхъ особенностей задуманнаго ритма. Такая самостоятельность напѣва предполагаетъ уже высокую степень развитія пѣснотворчества. Весьма вѣроятно, что чисто-народное стихосложеніе нигдѣ не достигло этой сте-

пени, которая соединяетъ въ себѣ оба стихотворныхъ начала — ритмическое и слоговое, такъ какъ равномерное выраженіе ритма въ языкѣ требуетъ опредѣленнаго числа слоговъ: нигдѣ и никогда безъискусственное творчество не шло въ усовершенствованіи своей ритмической стороны дальше нѣкотораго приближенія къ стопности и даже по рѣшительномъ вступленіи на этотъ путь, совершившемся не безъ содѣйствія сознательнаго искусства, сохраняло въ себѣ слѣды предшествующей ступени, на которой равномерность ритма осуществлялась въ словѣ только при помощи напѣва, что мы видимъ напр. у Германцевъ до нашихъ дней, однако и въ переходномъ состояніи между равномерностью лишь напѣвной и равномерностью словесной народное стихосложеніе, особенно для нѣкоторыхъ родовъ пѣсни, можетъ уже такъ значительно развить въ себѣ стремленіе къ соответствію не только силы слоговъ, но и ихъ числа ритмическимъ единицамъ напѣва, что отдѣльные стихи, по старой памяти требующіе нѣкотораго восполненія при посредствѣ напѣва, являются какъ-бы исключеніемъ изъ правила, признаваемого всѣмъ народомъ. Такой равномерности въ стихосложеніи, хотя не исключительной, но господствующей, совершенно достаточно для того, чтобы по выработкѣ или занесеніи извнѣ напѣвовъ, состоящихъ изъ постоянного числа нотъ, стихосложеніе напѣвно-стопное уступило свое мѣсто слоговому, сначала также въ видѣ отдѣльныхъ и случайныхъ вольностей, но уже относительно не числа слоговъ, а мѣста разговорнаго ударенія, впоследствии иногда до потемнѣнія чутія къ первоначальному ритму, какъ въ первой части польскаго тринадцатисложнаго стиха. И, не смотря на существенность числа слоговъ для слогового стихосложенія, все-таки не только у Малорусовъ, еще не безслѣдно утратившихъ пѣсенную старину, но даже у Поляковъ то тамъ, то здѣсь мы наталкиваемся на пережитки древнѣйшаго стихосложенія, сказывающіеся въ нарушеніи числа слоговъ, по крайней мѣрѣ, послѣднихъ первой половины двойного стиха.

Изъ всего, сказаннаго здѣсь о слоговомъ стихосложеніи, слѣдуетъ съ полной очевидностью, что это стихосложеніе, какъ въ значительной мѣрѣ условное, появляется вездѣ сравнительно поздно.

Подводя итоги этому изслѣдованію, возвратимся къ вопросу объ обще-славянскомъ стихосложеніи и его судьбахъ по раздѣленіи Славянъ.

Едва-ли возможно, какое сомнѣніе въ томъ, что древнѣйшее славянское стихосложеніе было основано на разговорномъ удареніи, можетъ быть, съ такимъ-же приблизительно участіемъ долготы, какое замѣчается въ стихахъ сербо-хорватскихъ и чехо-словацкихъ. Обще-славянскіе стихи могли быть троякаго рода по степени ихъ приближенія къ равномерности: 1) такіе-же или почти такіе-же, какъ германскіе до Отфрида или какъ малорусскія въ думахъ, свободныхъ отъ вліянія бурсы и лирическихъ пѣ-

сень, т. е. то длинныя, то болѣе короткія въ одномъ и томъ-же стихотвореніи и состоящіе изъ разнообразныхъ стопъ, выравниваемыхъ только въ напѣвѣ, однако едва-ли допускающихъ обычное у Германцевъ стяженіе нѣсколькихъ ритмическихъ единицъ въ одинъ слогъ; 2) сходныя со старинными русскими, т. е. состоящіе изъ такихъ-же стопъ, но въ определенномъ числѣ — по три или по четыре стопы на стихъ послѣдовательно съ начала до конца пѣсни, хотя, конечно, мыслимо случайное появленіе напр. четырехстопнаго стиха между трехстопными, какъ и въ англійскихъ, нѣмецкихъ и русскихъ искусственныхъ драмахъ между пятистопными ямбами попадаютъ иногда шестистопные; 3) равномерно-стопныя со случайными стяженіями тамъ и сямъ въ видѣ вольности. Первый родъ, самый безискусственный, есть, конечно, вмѣстѣ съ тѣмъ и самый древній; второй, уже значительно позднѣйшій, появился сначала, вѣроятно, въ лирическихъ пѣсняхъ, а впослѣдствіи проникъ и въ эпическія; третій, самый новый, могъ развиваться, по видимому, только въ связи съ инструментальной музыкой и на почвѣ упорядоченной пляски, въ которой личная изобрѣтательность плясунѣвъ была уже значительно стѣснена установившимися правилами, какъ напр. въ краковякѣ. Можно допустить, что всѣ эти три рода стиховъ, хотя и зародились въ разныя времена, однако существовали долго вмѣстѣ, распредѣлившись по различнымъ родамъ пѣснотворчества. Позже, у отдѣльныхъ славянскихъ племенъ въ произведеніяхъ искусственныхъ и сложныхъ они могли уживаться рядомъ, напр. въ Словѣ о Пълку Игоревѣ, гдѣ есть и

$\begin{array}{ccccccc} \textcircled{1} & \textcircled{2} & \textcircled{3} & \textcircled{4} & | & \textcircled{5} & \textcircled{6} & \textcircled{7} & \textcircled{8} & \textcircled{9} & \textcircled{10} \\ \text{Дрѣмлетъ}^{40)} & \text{въ} & \text{поли} & & \text{Ольго} & \text{во} & \text{хоробь} & \text{рое} & \text{гнѣз} & \text{дѣ}, \\ & & & & & & \text{далѣ} & \text{че} & \text{залетѣ} & \text{ло} \end{array}$

и

$\begin{array}{ccccccc} \textcircled{1} & \textcircled{2} & \textcircled{3} & \textcircled{4} & \textcircled{5} & \textcircled{6} & \textcircled{7} & | & \textcircled{8} & \textcircled{9} & \textcircled{10} \\ \text{Не} & \text{лѣ} & \text{по-ли} & \text{ны} & \text{бѣ} & \text{шетъ}, & \text{братъ} & \text{и} \end{array}$

и, можетъ быть,

$\begin{array}{ccccccc} \textcircled{1} & \textcircled{2} & \textcircled{3} & \textcircled{4} & \textcircled{5} & \textcircled{6} & \textcircled{7} & | & \textcircled{8} & \textcircled{9} & \textcircled{10} \\ \text{Побаря} & \text{я} & \text{за} & \text{хри} & \text{стья} & \text{ны} & & \text{на} & \text{пог} & \text{ань} & \text{гѣ} & \text{пѣ} & \text{лкы}. \end{array}$

Къ стихамъ перваго рода примыкаютъ стихи старѣйшихъ малорусскихъ думъ, если только не произошли путемъ одичанія одного изъ позднѣйшихъ видовъ; къ стихамъ втораго рода относятся чуть не всѣ старинныя великорусскіе и бѣлорусскіе размѣры и нѣкоторыя остатки древнѣйшаго стихосложенія у Малорусовъ и у Болгаръ; отъ стиховъ третьяго рода ведутъ

40) На сохраненіе слоговой длительности за конечными $\textcircled{1}$ и $\textcircled{2}$ въ Словѣ о Пълку Игоревѣ слѣдуетъ смотрѣть, вѣроятно, такъ-же, какъ на счетъ «нѣмого» $\textcircled{3}$ за слогъ въ новыхъ французскихъ стихахъ.

склада нерѣдка передѣлка пѣсни второго рода на ладъ перваго, какъ напр. пѣсня первоначально такая:

Ужь я вздумаю про дѣвичье   своё житьё

и пр. поется такъ (Пальчиковъ 74):

Охъ, да ужъ я вздумаю,   охъ, я про дѣвичье,
охъ, да я про дѣвичье   своё житьё.

Впрочемъ отъ чистаго перваго рода самыя протяжныя и ритмически запутанныя пѣсни отличаются постояннымъ числомъ стопъ. Въ только-что приведенномъ примѣрѣ мы видѣли растяженіе первоначальнаго стиха посредствомъ напѣва до потери его ритмическаго образа. Но то-же и въ еще большей степени происходитъ вслѣдствіе ускоренія, сопровождаемаго переносомъ главнаго ударенія къ самому началу стиха, на безударный приступъ. Такъ напр. стихъ, сложенный, очевидно, по-старинному,

Шла́ утушка   бережо́чкомъ

поется теперь

Шла утушка бережочкомъ,

а это почти уже слоговой стихъ, такъ какъ въ немъ ясно слышится при пѣніи не правильное *у́тушка*, а вызванное ритмомъ *уту́шка*. Такой переходъ качественного стиха въ слоговой со всѣми послѣдствіями этой перемены для отношенія разговорныхъ удареній къ ритмическимъ совершается незамѣтно, помимо сознанія пѣвцевъ, потому что хотя-бы то-же самое *уту́шка* было-бы правильно съ точки зрѣнія стариннаго склада напр. въ такомъ положеніи:

Какъ и шла утушка сѣрая   по бережку,

т. е. подъ третьестепеннымъ удареніемъ. Но стобить лишь сильно ударить первый слогъ и разбить напѣвныя стопы пополамъ, напр. такъ:

Какъ и шла утушка по́лемъ, —

и получится уже такая погрѣшность противъ разговорнаго ударенія, какая возможна только при счетѣ слоговъ безъ вниманія къ ихъ относительной силѣ. Въ словахъ двусложныхъ удареніе перемѣщается ради ритма не-

сравненно чаще, и потому въ двухдольныхъ пѣсняхъ безъ слабаго приступа стихи слогового строя—кромѣ послѣдней стопы, какъ у Поляковъ—нерѣдки уже давно, напр. въ пѣснѣ отнюдь не новой:

$\begin{array}{ccccccc} \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{Пряди,} & \text{мой} & \text{пряха,} & & & & \end{array}$
 $\begin{array}{ccccccc} \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{пряди,} & \text{не} & \text{лѣнися} & & & & \end{array}$

и пр. или въ присказкѣ при игрѣ, также не новой:

$\begin{array}{ccccccc} \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup & \cup \\ \text{Гори,} & \text{гори} & \text{жарко:} & & & & \end{array}$
 $\begin{array}{ccccccc} \text{Пріѣхалъ} & \text{Захарка,} & & & & & \\ \text{Дѣти на} & \text{телѣжкѣ,} & & & & & \\ \text{Щелкаютъ} & \text{орѣшки} & \text{—} & & & & \end{array}$

то и другое разиѣромъ краковяка.

Но чѣмъ легче и неуловимѣе такіе переходы, тѣмъ труднѣе и запутаннѣе вопросъ о происхожденіи того или другого рода стиховъ у того или другого изъ племенъ, связанныхъ между собою языкомъ, бытомъ или хотя-бы только сосѣдствомъ и сношеніями. Возможно, что въ разрѣшеніи такихъ задачъ наукѣ о стихосложеніи могла-бы оказать содѣйствіе наука о музыкѣ; но о такой «наукѣ» приходится пока еще только мечтать.

Ө. Коршъ.

K slovanské kolonisaci M. Asie a Syrie

v VII—X. století.

Podává L. Niederle.

СЪ КАРТОЮ.

O staré slovanské kolonisaci Malé Asie a Syrie psal už před téměř 50 lety — odmyslíme-li stručné nástin v dílech Šafaříka, Rambauda, Kunika, Uspenského¹⁾ — VI. I. Lamanskij²⁾. Nově tuto práci doplnil zajímavým dokladem ze VII stol. B. A. Pančenko, připojiv k němu opětně přehled celé kolonisace a zejména velmi cenný rozbor o slovanských sídlech v thematu Opsikijském a o poměru v němž opsikijští Slované byli k vojenské organizaci říše byzantské³⁾. Přišel jsem při čtení pramenů ještě na řadu jiných dat, které v pracích jmenovaných nejsou. Doplnuji proto jimi obě zmíněné záslužné práce.

Se Slovany v Malé Asii setkáváme se poprvé v dobách Justinianových. Starší stopy, nehledíme-li ani k teoriím o slavismu paflagonských Henetů, jsou příliš nepravděpodobné přez zdánlivý slovanský ráz⁴⁾. Za Justiniana vystupují však už určitě, zprvu jen v plucích vojsk vysílaných proti Peršanům a jiným východním nepřátelům. Tak čteme jména slovanských jednotlivců,

---

1) Stat. Uspenského «Къ исторіи крестіянскаго землевладѣнія въ Византіи» je však důležitá rozborom oekonom. poměrů asijských Slovanů (Ж. М. Н. II. 1883. № 225). Druhé stati viz u Šafaříka SS. II. 247 sl., Kunika Зап. Акад. Н. 1874. Т. 24., A. Rambauda L'empire grec au X siècle. (Paris 1870) 249.

2) Lamanskij VI. О Славянахъ въ Малой Азіи, Африкѣ и Испаніи (Зап. II Отд. И. Акад. Наукъ. V. 1859).

3) В. А. Панченко. Памятникъ Славянъ въ Византіи VII вѣка (Изв. р. арх. Инст. въ Констант. 1902. VII. 15 сл.).

4) Sem patří jména Ζάγωρα, Ζάγωρον, Κίος, Λίβυσσα, Μόδρα (srv. o nich Lamanského l. c. 152. sl.).

prostých vojáků (Σουαρούνας) i vůdců (Δαβραγίζας, 'Ουσίγαρδος). Je pravdě podobno, že při tom zůstali jednotlivci nebo i větší tlupy seděti v různých pevnostech už v VII století, ale první zprávu o skutečném osídlení poskytuje nám teprve vzácná pečeť z poloviny VII stol., kterou mezi sbírkami ruského archaeologického ústavu v Cařihradě našel a publikoval B. A. Pančenko. Je to doklad kolonisace vzešlé patrně ze služeb vojenských. Pečeť nesoucí na líci obraz císaře, kol něhož je legenda porušena a těžko čitelná (nečitelné jméno majitele, u něhož stojí označení «ἀπὸ ὑπάτων») a na rubu nápis:

ΤΩΝ ΑΝΔΡΑΠΟΔΟΝ ΤΩΝ ΣΚΛΑΒΩΝ ΤΗΣ ΒΙΘΥΝΩΝ
ΕΠΑΡΧΙΑΣ ¹⁾

náleží patrně organisovaným slovanským foederatům oblasti opsikijské z doby kolem r. 650. Na toto vročení svědčí nejen označení eparchie Bithynské, jež se po VII. století nevyskytuje, paleografický ráz legendy a podoba imperatorova, ale zejména přímo značky na líci I H, označující osmý indikt, jenž v VII. století spadal na r. 650 do doby vlády Konstantovy ²⁾. Druhou zprávu o osídlení a to na území arabském máme k r. 664 u Theofana a jeho excerptora Anastasia ³⁾. Roku toho 5000 Slovanů přešlo k Abderrachmanovi, jenž vpadl do asijské Romanie (Ρωμανία), a bylo jim usídleno v Syrii blíže Apameje, hlavně v osadě Seleukobolu ⁴⁾. Z toho je viděti, že už musily v Malé Asii existovati buď větší osady nebo výbojné hordy slovanské, ale odkud se vzalo těchto pět tisíc, blíže nevíme.

Třetí zpráva o osídlení Slovanů padá do doby Justiniana II. U Theofana čteme k r. 688, že Justinian, poraziv Bulhary, podnikl výpravu do krajin slovanských v okolí Soluně a odvedl odsud množství slovanských rodů (γένη), které zajal nebo které se mu bez boje podaly; dal je přes Abydos přepraviti do Asie a usadil v oblasti opsikijské, rozkládající se hned za Hellespontem. Slovanů těch musilo býti mnoho ⁵⁾, poněvadž už za 4 leta r. 692 vybral z nich pod vůdcem Nebulem (Νεβούλος) Justinian 30,000 vojáků, kterým dal titul «περιούσιος λαός», (gardové?, vybrané? vojsko) a vyslal je směrem na Se-

1) Pančenko, l. c. 25 četl τῶν ἀνδρᾶς δόντων Σκλαβῶν, což G. Schlumberger opravil ve čtení výše uvedené (Sceau des esclaves slaves de l'éparchie de Bithynie. Byz. Za. XII. 277).

2) Pančenko, 17, 22, 26.

3) Theofanes ed Boor I. 348, Anast. Bibl. Hist. trip. ed. Boor 219. O významu slova προρρηγναι viz Pančenko l. c. 80.

4) Σελευκόβολος (srv. Hieroclis. Synecd. 712,9 Σελευκόβηλος v eparchii syrské). Nyní nejspíše ves Šakálíbijs. srv. Pančenko l. c. 28. Chybně pojímal a datoval tento styk Slovanů s Abderrachmanem Rambaud l. c.

5) Uspenskij čítá 250,000 (l. c. 319).

bastopolis proti Arabům¹⁾. Ale Slované zradili císaře, přešedše k nepříteli, načež prý císař rozkázal všechny ostatní slovanské kolonisty pobíti i s ženami a dětmi a těla jejich z mysu Leukata naházeti do moře²⁾. Vidíme z toho, že osady slovanské nalézati se musily někde v nejbližším okolí tohoto mysu a Nikomedie. Ostatně zpráva tato sotva bude v plném obsahu správná. Pančenko se právem domnívá, že vojsko opsikijské (στρατός τοῦ Ὀψικίου), s nímž spojil Justinian pomocné vojsko bulharsko-slovanské na výpravě do Asie r. 710³⁾, bylo slovanské⁴⁾.

Kam se poděli a usadili Slované přešli k Arabům? Pančenko a Rambaud nevědí. První se jen domnívá, že zprávy o slovanských přebělcích ve vojsku Mohamedově r. 694⁵⁾ a o množství Slovanů ve vojsku Abu Muslimově r. 754⁶⁾ vztahují se na zbytky opsikijských Slovanů, jimž asi náleželo i osídlení několika pevností na hranici Syrie a Kappadokie (srv. dále).

Ale Pančenko ve své stati nepoužil současných zpráv orientálních, a v nich nalézáme další odpověď na svrchu položenou otázku. Kronika Michala Syrského v líčení vlády Justiniana II, zmiňuje se o výpravě Abd-Allaha (směrem k Caesareji) proti Řekům, kteří si najali množství Slovanů (Sglav). Ale tito byli poraženi a kteří zbyli, v počtu 70,000 jezdců připojili se k Arabům, načež byli, dostavše zásoby a ženy, usazeni v městech «Andak» a «Guris» zvaných⁷⁾. Zpráva ta očividně doplňuje, přes odchylné detaily, vypravování Theofanovo. Spadá i u Michala Syrského krátce před r. 694 a přejata je dodatečně i Barhaebreem⁸⁾. Z toho vidíme, že množství Slovanů

1) Theof. ed. Boor 364, 365; Nikeph. Brev. 41 B (Boor 36); Leo Gramm. Chron. 163. ed. Bonn. Pančenko I. c. 33 překládá «опричное ополчение», Uspenskij I. c. 320 «опричные, отборный отрядъ». Výklad je nesnadný. Leon Grammatikos perifrassuje: λαβὼν τὸν περιούσιον ἢ μᾶλλον ἀνόσιον (bezbožný) εἰπεῖν λαόν (I. c.). Srv. i Georg. Monachos ed. Boor. 729, Hist. misc. 1059, 1060, Ephr. 69.

2) Theof. 366 (Boor), Zonaras (XIV. 22) ed. Pinder III. 229, Kedrenos ed. Bekker I. 773. Leo Gramm. I. c. Nikeforos o tom zprávy nemá. Leon Gramm. čítá, že 20,000 Slovanů přešlo k Arabům a zbylých 10,000 bylo pobito; zajímavé zprávy o pozdější nevěrnosti opsikijského vojska za vlády Artemisiovy viz u Theof. ad. a. 6207 (715).

3) Srv. Nikephoros Patr. ed. Boor 47 a Theof. 374 (Boor).

4) Pančenko I. c. 33.

5) Theof. 367 (Boor).

6) Theof. 428 (Boor) ἦσαν γὰρ οἱ πλείους Σκλάβοι καὶ Ἀντιοχεῖς.

7) Kronika Michala Syrského přel. Dulaurier (Journ. Asiat. 1849 Avril—Mai 340). Podobně čte Langlois ve svém překladě (srv. E. Oberhammer. Die Insel Cypern. München 1903, 36. Ve vyd. Chabotově viz zprávu Michalovu v kn. XI. kap. 15 (II. 470).

8) Barhebraeus ed. Bruns II. 118 o vpádu Mohammedově do Kappadokie: «Impetum in eum fecerunt Romani et Slavi. Romani victi sunt iuxta Caesaream, Slavi cum Arabibus pace composita, cum iis in Syriam profecti sunt, circiter 7000, quibus domicilia Antiochiae et in Cypro ab Arabibus concessa sunt. Dererunt etiam mulieres et stipendia». U Barhebraea čteme «Cyprus», což by ukazovalo na kolonie Slovanů na Kypru. Dulaurier ve svém překladě zase město Guris klade na Kypr, patrně podle Barhebraea. Je však zjevno, že jak v textu Michalově pod formou «Guris», tak i v textu Barhebraeově, kde překladatelé čtli «Cyprus», dlužno rozuměti jen starý Cyrrhus, ležící severovýchodně od Antiochie, Araby zvaný Chorus.

přešlých k Arabům bylo jimi usazenø v Syrii a to v Antiochii a v městě Chorusu. Andak (arab. Antákíeh je zde zkomolená forma jména Antiochie (srv. text Barhebraeův), Guris pak starý Cyrrhus (Κύρρος), ležící severo-východně¹⁾. U něho připomínají i pozdější arabské prameny Slovany.

Čtvrté historicky známé přesídlení Slovanů do M. Asie událo se v polovici VIII stol. R. 762 podle Theofana množství Slovanů, opustivši oblast bulharskou, přešlo k císaři Konstantinu V., který je přesídlil do Malé Asie na řeku Artanu²⁾. Podle Nikefora patriarchy bylo těchto Slovanů 208,000, tedy velké množství. Nová sídla jejich už Šafařík klade správně na Bithynii³⁾, kde při moři nedaleko od ústí Bosporu tekla k severu řeka Ἀρτάνης⁴⁾. Tak i Boor a Pančenko; Rambaud (l. c.) ji hledá někde na hranici themy Pafli-gonské i arménské.

Po této době máme ještě jednu zprávu o stěhování Slovanů u Niketa Akominata, podle níž Jan Komnenos (císař 1118—1143) přesídlil část Triballů—Srbů opět do kraje nikomedského, podarovav je stědře územím⁵⁾. Jinak o slovanských plucích, které ještě v Asii bojovali, srv. další zmínky u Pančenska a Lamanského (l. c.).

Že však těchto pět historicky doložených přesídlení nevyčerpává všechnu slovanskou kolonisaci Orientu, je zřejmé z výroku pokračovatele Theofanova při r. 821, podle něhož přesídlení před tou dobou byla už četná⁶⁾; dole uvidíme, že slovanská vojska pevně usídlená vystupují i na jiných místech, než byla ta, o nichž jsme dosud slyšeli. Topografie slovanských kolonií na východě je bohatší a po té stránce můžeme dnes opětně stať Pančenkovu i starou práci Lamanského doplniti řadou nových dokladů.

Hlavním střediskem maloasijských Slovanů byla vždy, jak už z uvede-ných zpráv vidno, západní končina starověké Bithynie, zvaná později Opsikem a rozdělená v X. století na thema Optimaton a Opsikion (Θέμα Ὀπτι-ματων, θέμα Ὀψικιον). Iméno Opsikia pošlo od zvláštního druhu císařského vojska (gardy), konajícího pod velením komita službu zv. obsequium (τὸ δεο-

1) O Cyrrhu srv. Itin Anton. 189, 193, 194 (ed. Parthey) Tab. Pent. (XI. 1). V I. stol. po Kr ležela zde X. legie (Tac. Ann. II. 57), pak byla pevnost pobořena ale od Justiniana opět zřízena (Prokop. de aed. II. 11).

2) Theof. 432 (Boor), Anastas. 284 (Boor). Nikef. Brev. 68—69 (Boor) k r. 764.

3) Šafařík SS. II. 248. Tam ji umíst'uje též prof. W. Ramsay The historical geography of Asia Minor (London 1890) 162, 438.

4) Arrian Periplus (ed. Müller) c. 3. U Nikephora u Theophana l. c. ὁ Ἀρτάνης.

5) Niketas Chon. 23 (ed. Bonn). Srv. Kinnamos 8 ed. Bonn. (Pančenko l. c. 35, Lamanskij l. c. 9, 13). Lamanskij má dále i obšírný výklad o pozdějších slov. koloniích až do konce novo-věku (str. 7—37).

6) Theof. Continuatus (ed. Bekker) II c. 10: Σκλαβογενῶν τῶν πολλάκις ἐχισσευθέντων κατὰ τὴν Ἀνατολήν. Srv. také, že v Žití sv. Demetria Soluňského připomínají se výboje slovanských kmenů od Soluně do M. Asie už v VII století. (Migne PG. 116 str. 1355, 1362 sl., 1363 B).

φύλακτον βασιλικόν Οψίκιον)¹⁾. K hranicím těchto them, jakož i těch, o nichž dále mluvím, srv. připojenou mapu, na níž hranice them zakresleny jsou tečkovanými čarami podle poslední práce Gelzerovy²⁾. Zde, v Opsikiu bylo usazeno nejvíce Slovanů, a kteří zde zůstali přes pohromu, jež je stihla r. 692, zvaní byli Σθλαβησιάνοι (viz konec stati). Odtud se ještě v X. stol. sestavují čtyři slovanské proti kretským Arabům³⁾, při nichž vojáci brali mzdu po 3 nomismech a tři jejich náčelníci po 5⁴⁾. V kterých osadách Opsikia Slované seděli, přesně nevíme,—patrně nejvíce v okolí Nikomedie a Nikaie. Vedle toho však biskupství a osada Γορδόσερβα na cestě z Malaginy k Doryleiu, připomenutá už v nejstarším seznamu biskupství «Notitiae episcopatum» pocházejícím od sv. Epifania ze VII stol.⁵⁾ a patrně totožná s pozdějším označením «Servochoria»⁶⁾,—označuje asi přímo osadu slovanskou předpokládámeli ovšem v ní kolonisty srbské, jako činí Pančenko⁷⁾. Ramsay residenci biskupa Gordoserbů umísťuje k dnešnímu Sugutu⁸⁾, Pančenko ji mimoto ztotožňuje s osadou κωμόπολις Σαγουδάοι ἐγχωρίω καλουμένη u Anny Komneny (Alex. XV. 2). což bych nečinil; zato ji správně spojuje se jménem slov. Sagudatů z okolí Soluně. Jeli však jméno Modrina (Μωδρινή), uvedené už u Nikefora Patriarchy jakožto název domácího lidu⁹⁾, slovanského původu, dlužno velmi pochybovati vzhledem k tomu, že je zná zde už Strabon (τὰ Μόδρα XII. 3. 7).

Další osady Slovanů v M. Asii a Syrii, mimo srvcu již uvedené okolí Nikaie, Nikomedie, Apameje, Antiochie, Seleukobola a Chorusu znám z pramenů ještě tyto:

V letech 873/4—6/7 připomínají některé arabské prameny, z nichž nově přeložil výňatky A. Vasiljev, že Slované měli obsazenu pevnost Lulu na hranicích Kappadokie a Syrie¹⁰⁾.

1) Srv. Kulakovskij. Къ вопросу объ имени и исторіи еямы Опсикіи. Виз. Врем. XI 409 str.).

2) H. Gelzer. Die Genesis der byz. Themenverfassung (Abh. sächs. Ges. Wiss. XLI. № 5). Hranice them nejsou ovšem na základě kusých zpráv Konstantina Porfyrogenneta a Ibn Churdádbiha vždy jisté; také se měnily (srv. Konst. Porfyr. De adm. imp. 50); pro to se mapa Gelzerova dosti liší od současně vydané mapy Buryho (R. Lane Poole. Historical Atlas of Modern Europe. Map. 72. Oxford 1897).

3) Konst. Porfyr. de cerem. II. 44: οἱ Σθλαβησιάνοι οἱ καθιστάμενοι εἰς τὸ οψίκιον ἐγορεύθησαν οὕτως. II. 45: ἀπὸ τῶν Σθλαβησιάνων τῶν καθημένων εἰς τὸ οψίκιον.

4) Srv. blíže u Pančenska 39, 50, kde je vůbec obšírný výklad o tom, jaké postavení v státní administrativě měli opsikijští Slované.

5) Gelzer Abb. d. bayr. Akad. I. Cl. Bd. XXI. 538, 545: Ἐπαρχία τῆς αὐτῆς Μητρόπολις Νικαίας ἔχει ὑπ' αὐτὴν πόλεις ἧτοι ἐπισκοπὰς τρεῖς οἷον τὸν Μωδρινῆς ἧτοι Μελίτου τὸν Αἰνώης, τὸν Γορδόσερβων. Doklady z jiných pramenů viz u Pančenska 58.

6) Fontes rerum austr. XII. 475, 491, 494.

7) Pančenko 57 sl. Srv. i mé Slov. Star. II. 279.

8) Ramsay l. c. 183. Sr. mapu na str. 179.

9) Nikef. 61 (Boor): πρὸς τι χωρίον. . . Μωδρινὴν τῇ ἐπιχωρίῳ φωνῇ προσαγορευόμενον.

10) Původní tvar jména byl Halala; od Aurelia přezvána byla osada jménem Faustino-

V IX. a X století byly stálé boje na této hranici arabsko-řecké, zejména o Malatyji (Melitene), Samosatu, Amidu, Edessu, Tars a jiná města. Důležitou pevností, jež tvořila klíč při výpravách do Syrie, byla právě Lulu, jež ležela při vojenské silnici, přecházející Taurus¹⁾ mezi Tarsem a Tyanou, du. Kizli-Hissarem (srv. mapu). Podle itineráře Chordádbihova ten, kdo cestoval z Tarsu do řecké Malé Asie, přišel na cestě nejdříve v průsmyk Darb-as-Salám (Pylae Ciliciae), pak vedle pevnůstek Al-Ollaik, Ar-Rahva, Al-Džauzát, Al-Džardakúb, Hisn-as-Sákáliba («pevnost Slovanů») k Badhandúnu (ř. Podandos) a dále k teplým pramenům, poblíže nichž se nalézala Lulua²⁾. Slované měli v IX. stol. tuto pevnost v rukou, ale pro Arabý, kteří ji dobyli r. 832³⁾ a kteří jim odváděli za to příslušný poplatek. R. 876/7 nebo podle jiné verse r. 873/4, když místodržitel v Tarsu Archúz-ibn-Jáil-ibn-Tarchán poplatek odpíral, ba docela si sumu 15,000 dinarů sebranou od obyvatelů tarských, ponechal, Slované nad tím rozhněvaní, předali pevnost a tím klíč ku Tarsu císaři⁴⁾.

Tabarí a Ibn Vadich zv. al-Ja'kúbí mají ještě zajímavou zprávu k r. 716/7, podle níž Arabové pod Maslamou a Omarem okupovali celé území od Bosporu až po Kustantinyi a dobyli «města Slovanů»⁵⁾. Kde bylo toto město Slovanů, ze zpráv není zřejmo. Jest možno, že je to pevnost Lulu, ale také se může jednat, jak Broocks dobře podotýká, o nějakou osadu položenou na západě Malé Asie. Snad docela o některou osadu opsikijskou, neboť Arabové okupovali tehdy i končiny západní.

Ale Lulu nebyla jedinou pevností slovanskou na hranici syrské. Právě

polia. V pramenech řeckých čte se obyčejně φρούριον Λουλον (tak Konst. Porfyr. de them. I. 2 Theof. ed. Bonu 197, 277; Zonaras XVI. 5) ale i φρούριον Λουλου (Anna Komnena XIII. 12). Chordádbih (podle edice Goejovy str. 82, 85, 86) píše Lulua. Vasiljev ve výňatech z Al-Asira a jiných dále uvedených užívá nominativu Lulu.

1) O strategické důležitosti tohoto průsmyku srv. výklad u R. Oberhummera a H. Zimmerera v knize «Durch Syrien und Kleinasien». Berlin 1899. 111.

2) Chordádbih ed. Goeje. (Bibl. geogr. arab. VI) str. 82. K poloze a další historii pevnosti Lulu srv. Ramsay l. c. 353 sl., Murray Handbook for travellers in Asia Minor 160, a Vasiljev Виз. и Арабы I. 97. Murray klade ji na mapce k cestě Güllük-Boghaz—Eregli, ne na Kizli-Hissarakou.

3) Vasiljev l. c. I. 98. Srv. Michal Syr. XII. 16.

4) Srv. výňatek z Tabarího k r. 877, a ještě obsírnější líčení v kronice Ibn-al-Asira (→ 1233) u Vasiljeva Виз. и Арабы II příloha 7, 87, 93, a výklad tamže I 97 a II. 61. Údaj roku se rozchází. Tabarí uvádí, že byla Lulu dvakrát vzata od Řeků r. 873/4 a 876/7, ale patrně chybně (Vasiljev II. Прилож. 6), neboť se to událo jen jednou. Rok 873/4 uvádí i Ab-ul-Mahásin (→ 1469) ve své historii, pak Sujútí (→ 1505) v historii chalífů a 'Ainí (→ 1451). Srv. výňatky u Vasiljeva II, прил. 174, 180, 184. Proti tomu vzetí pevnosti r. 876/6 potvrzují vedle Asira ještě historikové Džauzi (1257), Ibn Chaldún (1406) a též 'Ainí (Vasiljev II прил. 123, 170, 174).

5) Srv. výňatky z obou chronistů u Brooksa «The Arabs in Asia Minor 641—750 from Arabic sources». Journ of Hell. Stud. 1898. 194, 196. O výpravách arabských té doby srv. i Theof. ad a. 6208 (Boor 386); ale o dobytí pevnosti slovanské není tu zmínky.

jsem uvedl citát z Chordádbiha, z něhož vysvítá, že na cestě z Tarsu do Tyany před Podandem byla ještě jiná pevnůstka v rukou slovanských, zvaná prostě «tvrzí Slovanů», Hiṣn-aṣ-Sákáliba. Nelze ji na tomto základě ztotožňovati v jedno s Lulu, jako činí Ramsay¹⁾. Al Beladzorí připomíná zase, jak čtu ve vyňatku Harkavim uveřejněném²⁾, jakéhosi vůdce Salmána «ze Slovanů», po němž — jedna pevnůstka poblíže Chorusu v kraji Halepském zvaná byla Salmánovou — Hiṣn-Salmán. Patrně se tu jedná opět ne sice o vůdce Slovana ale o tvrz Slovanů osazenou (odtud označení «ze Slovanů») a tím spíše, že, jak víme ze zpráv nahoře uvedených, Chorus byl Slovanů kolonizován. Jiný vůdce «ze Slovanů» Zijád, také dal jméno tvrzi — Hiṣn-Zijád³⁾, položené mezi Amidou a Malatyjí, jež snad také byla slovanská. Baladzorí připomíná ještě, že Marvan v městě zv. Chúsús nedaleko Kufy nad Eufratem usídlil vedle jiných i Slovanů⁴⁾ a že později, poraziv Slovanů ruské v zemi Chazarů, usídlil z nich 20,000 zajatých v Chachitě, kde však brzy potom byli pobiti⁵⁾.

Konečně bych uvedl, že Anna Komnena připomíná v XII. stol. (psala r. 1148) v thematě syrském Λαπάρα osadu pod jménem τὸ Σλαβοτιλίον — patrně slovanskou⁶⁾. Ležela kdesi v záp. Syrii.

Tito syrští Slované připomínají se v dějinách vícekrát. Některé zprávy uvedli jsme již výše. Připomněl bych ještě, že Slované, sedící v pohraniční části Syrie byli, jak Barhebraeus sděluje⁷⁾, znovu podmaněni Tiberiem Apsimarem (698—705), že vystupují v bojích r. 716 a r. 754 a 757/8 u Theofana, Tabariho, a Al-Jakúbího⁸⁾ a že podle Mas'udího r. 838 Slované (asi zdejší) pod Theofilem synem císaře Michala dobývali Zibatru v Mesopotamii a Malatyji⁹⁾.

Nakonec zajímavě podotknouti, že byzantští historikové, mluvící o potomcích Slovanů do M. Asie přestěhovaných, nenazývají jich více Slo-

1) Ramsay l. c. 353.

2) Harkavi Сказ. мусульман. пис. о Славянахъ etc. Спб. 1870 35, 37. («Салманъ и Зіадъ суть тѣхъ Славянъ, которыхъ Марванъ ибнъ-Мухаммедъ поставилъ на границѣ») Srv. Vasiljev Виз. и Арабы I. 97 sl.

3) Srv. Harkavi 40. Jinak zvaná byla tato pevnost Khartabirt. Défrémery (Journal asiat. VI. sér. VII 259) udává vzdálenost její od Podandu na 7 mil.

4) Harkavi l. c. 37. Odtud je chalíf Mansúr přesídlil zpět do Syrie (tamže 40).

5) Harkavi 38. 41. Jméno této kolonie vykládá Harkavi na Kachetii v Grusii, ale jinak právem celé této zprávě nepřikládá mnoho viry.

6) Alex. XIII. 12. Jiný rk. má Α(σ)λαβοτιλίον.

7) Barhebraeus ed. Bruns. II, 118: Tiberius ille Sclavos subiecit, qui a Romanis defecerant. In regionem Samosatenam profecti occiderunt 5000 Arabum. Direptione facta, redierunt.

8) Theof. 386, 428 (Boor). Al Jakúbí u Harkaviho l. c. 63, Al-Tabarí u Broocksa l. c. 196. (útok Bulharů a Slovanů na Maslamu).

9) Srv. výňatek u Vasiljeva Виз. и Арабы I. 114. Прилож. 67.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

vany ale jen «lidmi pocházejícími ze Slovanů» tady ne Σκλάβοι ale Σκλαβησιανοί¹⁾ nebo Σθλαβογενεῖς²⁾. Dva vysocí úředníci slovanského původu za císaře Alexandra Basilia označeni jsou slovy Γαβριηλόπουλος καὶ Βασιλιτζης ἀπὸ Σκλαβισίας³⁾.

---

1) Σκλαβησιανοί nebo Σθλαβησιάνοι (Konst. Porfyr. De adm. 50. o vtržení Slavisianů do Peloponnésu, jež odlišuje od tamějších Slovanů «Σκλάβοι»; de cerem. II. 44, 46 (srv. výše). K tvaru srv. analogické θείμα Ἀρμενιάκων, Θρακησίων.

2) Σθλαβογενεῖς (Theofanes Cont. II. 10).

3) Theof. Cont. VI. (ed Bonn.), Leon Gramm. ed. Bonn. 286.

07011

Sur l'initiale des mots vieux slaves *ese* et *a*.

Tout mot slave commun commençant par *e* a développé la yodisation initiale de l'*e* slave assez pour que la prononciation soit notée *je-* dans tous les dialectes qui ont une notation quelconque du yod. Tout *e* initial est donc représenté par *e* dans l'alphabet glagolitique, qui ne distingue pas entre *e* et *je*, mais par *ѣ* dans l'alphabet cyrillique tel que le présente le Suprasliensis: le dictionnaire de Miklosich ne renferme aucun mot sous la lettre *ѣ*. Toutefois, à l'article *ѣсе* «voici», on rencontre cités quelques exemples de *ѣсе*, avec *ѣ* initial: Supr. 17, 22 Сев. = 27, 16 M.; 476, 10 Сев. = 362, 17 M.; 478, 10 Сев. = 364, 22 M.; 486, 25 Сев. = 372, 7 M.; 504, 11 Сев. = 387 28 M. Ce mot *ese* «voici» doit être coupé *e-se*. Le premier élément *e-* se retrouve dans les dialectes modernes, par exemple dans r. это, ёкой; s. èvo, èno, èto; tch. ej; pol. edyć; etc.; il est donc slave commun (cf. Ильинский, О нѣкоторыхъ архаизмахъ, p. 90). Cet élément *e* était un mot isolé, et encore considéré comme tel en russe au XVIIe siècle (voir Соболевский, Лекція², p. 128).

Dans des mots empruntés du grec, ou, plus exactement, transcrits du grec, comme *спѣсъ* «ἀφρῆσις», Supr. 188, 79 et 189, 6 Сев. = 140, 12 et 16 M.; 191, 10 Сев. = 141, 27 M., ou *спитимни* «ἐπιτιμία», Supr. 188, 17 Сев. = 140, 5 M., ce *ѣ-*, qui répond exactement à la prononciation grecque, n'a rien que de naturel; mais, dans un mot slave original, un *e-* initial constitue une anomalie, et la difficulté que pose l'absence du *j-* ordinairement préposé semble si insoluble qu'elle a conduit M. Fortunatov à supposer l'existence d'un **h-* indo-européen qui ne serait attesté par aucun autre témoignage (*Arch. f. slav. phil.*, XII, 96 et suiv.). Sur l'étymologie du mot slave commun *e-* on peut lire en dernier lieu, Brugmann, *Kurze vergl. Grammat.*, § 495, Anm. 3, p. 401 et § 828, p. 615. L'hypothèse de l'existence d'un i.-e. **h-*, ne trouvant hors du slave aucun appui, a semblé gratuite et n'a pas été admise par la plupart des linguistes. Mais la difficulté subsiste, et la théorie de M. Fortunatov, si peu prouvée et si peu probable qu'elle soit en elle-même, ne sera définitivement écartée que si le problème est résolu par un autre moyen.

Or, quand on examine les exemples de *ece*, cités ci-dessus, on constate que tous commencent une phrase, ou du moins un membre de phrase isolé; en revanche, Miklosich cite deux exemples de *kece* Supr. 88, 23 Ceb. = 66, 8 M., et 369, 25 Ceb. = 273, 21 M., et, dans tous les deux, *kece* est précédé d'un autre mot et ne commence pas la phrase; ainsi *no bozhi že auo' en kece mly* Supr. 88, 23 Ceb. Cette circonstance semble indiquer que la forme phonétique était *ece* au début de la phrase, et *kece* après un autre mot; on sait d'autre part que tout mot vieux slave se termine par une voyelle et que tel était déjà l'état slave commun. En d'autres termes, pour donner à ce fait particulier sa formule générale, *e* initial de phrase subsiste en slave commun; mais le même *e* devient *je* à l'intérieur de la phrase, c'est-à-dire quand une voyelle précède. Comme il arrive souvent en cas de différences de ce genre dues à la phonétique syntactique, celle des deux formes qui est possible en toutes positions a été généralisée, tandis que la forme admise seulement en certaines situations est éliminée: de là le fait que tout mot slave ayant eu autrefois *e-* initial a à l'époque historique *je-*. Mais le mot *e-*, qui se trouvait être particulièrement fréquent à l'initiale de la phrase a, par une exception unique, conservé dans la plupart des cas sa forme phonétique. Le vieux russe a *oce*, qui représente *jese, à côté de *eto* et fournit ainsi *je-* et *e-* simultanément; mais la répartition ancienne n'est pas conservée, comme elle l'est dans le Suprasliensis. — Le mot *eda* «est-ce que ne pas» renferme également la particule *e* suivie de *da*, comme le montre le synonyme *era*; or, l'Evangile d'Ostromir, où *κ* est noté d'une manière presque constante, n'a jamais que *eda* par *ε* initial dans tous les exemples (v. Козловскій, dans Изсѣдованія по русск. яз., I, 18); c'est que *eda* est, par sa nature même, un mot initial de phrase. Il n'y a dans Ostromir qu'un seul autre mot qui ait régulièrement *ε* initial, c'est *en*, «oui», aussi initial de phrase par nature. Les autres exemples de *ε*- initial dans des mots slaves d'Ostromir sont des restes isolés de la graphie générale par *ε*-, qui est celle du livre de Sava par exemple; ces exemples se rencontrent notamment dans des mots archaïques, inconnus du scribe, comme *εtrъ*, ou dans des mots dont la forme russe était très divergente, ainsi *εzъpo* (r. *ozeпо*), etc.

L'explication qui précède est confirmée par l'examen d'un autre cas analogue que signalait déjà M. Fortunatov (loc. cit.). Dans tous les dialectes autres que les parlers bulgares (y compris le vieux slave), un *a-* initial du slave commun est représenté par *ja-*; un seul mot fait constamment exception à cette règle, et c'est la conjonction *a* «mais», russe *a*, serbe *a*, pol. *a*, slov. *a*, etc. (cf. lit. *o*, véd. *āt*, zd *āt*). Or, il s'agit précisément d'un mot qui toujours commence la phrase. — Et en effet, tandis que l'on a v. sl. *awrε* «si», avec *a* initial, et de même v. r. *awε*, v. tch. *ačε*, *ač*, v. pol. *acs*, on rencontre aussi v. sl. *awrε* à l'intérieur de la phrase, ainsi *awrε* L. VI, 32 et *da awrε* J. VI,

22 dans le Marianus, *ѣо нѣ же аѣнѣ ѣиѣ* Ps. XIX, 10, dans le *Psalterium sinaiticum*, etc., et ceci a naturellement entraîné l'emploi sporadique de *ѣиѣ* même à l'initiale de la phrase, ainsi Ps. XVIII, 14; or, si l'étymologie de *ѣиѣ* n'est pas sûrement connue, il est au moins probable que c'est une combinaison dont le premier terme est *а*; on a donc ici la forme qu'affecte le petit mot *а* à l'intérieur de la phrase slave.

Dès lors, on entrevoit le moyen de rendre compte en principe de l'hésitation entre *а*- et *ѣ*- (noté en glagolitique *ѣ*-) que présentent les textes vieux slaves à l'initiale des mots. Il est possible que *а*- ait été originairement la forme employée au début de la phrase, et *ѣ*- la forme employée après un autre mot; mais les manuscrits que l'on possède n'ont pas conservé ce contraste, dont on ne saurait même affirmer qu'il ait encore existé au temps où a été écrite la traduction de l'Evangile. Par exemple, on constate dans les manuscrits glagolitiques de l'Evangile slave les deux graphies *ѣиѣти* et *ѣиѣти* (c'est-à-dire *ѣиѣти*), mais la répartition ne concorde pas avec la formule ci-dessus relative à une différence entre l'initiale et l'intérieur de la phrase; ainsi on lit *ѣиѣхѣ* J. XVII, 6 Zogr. Mar. Ass. au début d'une phrase, tandis qu'on a *ѣѣ ѣѣ ѣѣ ѣиѣи* Mt. VI, 16 Zogr. Mar. Ass. L'emploi de *а*- et *ѣ*- diffère du reste en chaque cas d'un manuscrit à l'autre: l'un des rares emplois concordants est celui de *а*- après la négation *нѣ*, par exemple *ѣѣ нѣ ѣиѣи ѣѣ* Mt. VI, 18 Zogr. Mar. Ass.; et de même Mt. VI, 18; XVI, 17; Mc IV, 22; L. VIII, 17; le fait n'est, il est vrai, contraire au principe général qu'en apparence: la négation est étroitement jointe au verbe suivant, et l'on est ici dans un cas tout particulier, très analogue à celui de l'intérieur du mot. En revanche, la graphie constante par *а*- de *ѣѣ* «moi» peut tenir à ce que ce pronom, dont la valeur est essentiellement emphatique, a sa place normale au début de la phrase. Mais il ne reste pas moins vrai que l'on ne peut rien dire de la répartition de *а*- et *ѣ*- initiaux dans les textes vieux slaves et qu'on doit se borner à constater la coexistence des deux formes: il y a eu dans la transmission des textes trop d'actions et de réactions entre les formes bulgares à *а*- initial et les formes des autres dialectes à *ја*- pour qu'on puisse rien tirer de documents dont aucun ne reproduit à cet égard l'état original d'une manière exacte.

Un détail vient appuyer en quelque mesure la doctrine, indiquée par M. Pedersen, que le *j* développé devant un *а*- initial slave commun serait dû au contact avec la voyelle finale d'un mot précédent. C'est que, à côté de *j*, on trouve un exemple isolé de *v* (v. Pedersen, K. Z., XXXVIII, p. 311, § 17): s. *vătra* «feu», pt. r. *vătra*, pol. *watra*, tch. *vatra*, cf. zd *atar-* «feu», arm. *ayrem* «je brûle» (v. Hübschmann, Arm. Gramm. I, p. 418), irl. *áith* «fourneau» (cf. Bezzenberger, dans Fick-Stokes, *Et. wört.*, II, p. 9). Et de

plus le tchèque a *vejce* (gén. plur. *vajec*), en regard de *jaŕice* «œuf» des autres dialectes. Ces deux faits sont trop isolés pour qu'on ose les invoquer avec pleine confiance; mais, comme ils admettent malaisément une autre explication, il est au moins permis de supposer, avec M. Pedersen, qu'on a ici affaire à l'influence des diverses voyelles finales de mots; on aurait eu *a-* au début des phrases, *ja-* après les finales *-i*, *-ŕ*, *-e*, *-ě*, *-a*, et enfin *va-* après les finales *-u*, *-ŭ*, et *-o*.

Le développement du *j* à l'initiale des mots à l'intérieur de la phrase s'explique par le caractère même de la prononciation de cette consonne en slave. Les transcriptions modernes du vieux slave donnent l'illusion que le *j* était un phonème normal, de pleine valeur; mais, si l'on examine les anciens alphabets slaves, on constate que le *j* n'y a en aucun cas de notation autonome. Dans l'écriture glagolitique, il n'est pas noté devant *e*, et le *ja* n'est noté que par le caractère du *ѣ*; le *ę* n'est pas distingué de *ję* dans le Psalterium sinaiticum et les feuilles de Kiev, et le signe commun de *ę* et *ję* paraît se composer de *e*+*n*, comme le signe de *q* de *o*+*n*, ce qui indique que la distinction de *ę* et *ję*, faite dans Zogr., Mar., Ass., Cloz., Euch., a été inventée après coup (cf. Vondrák, *Altkirchensl. gramm.*, p. 25); c'est dire que, aux yeux du créateur de l'alphabet glagolitique dont se servait le traducteur de l'Évangile, le *j* n'était pas essentiellement distinct de la yodisation qui accompagne toute voyelle de la série prépalatale *i*, *ŕ*, *e*, *ě*; et, pour qu'un homme doué d'un sens aussi fin de la phonétique de sa langue que l'était le créateur de l'alphabet glagolitique n'ait pas institué un caractère propre pour *j* comme pour les autres consonnes, il faut que le *j* de son parler n'ait pas eu de valeur autonome à cette date dans le slave de la région de Salonique, et ceci d'autant plus que les alphabets orientaux dont il semble s'être inspiré à plusieurs égards possédaient un yod et qu'il n'avait aucune raison de ne pas créer un signe pour yod, comme il en créait pour *š*, *ž*, *c*, *č*, *ě*, *ŕ*, *ŭ*. L'alphabet cyrillique a introduit, par une voie indirecte, la notation du yod, en étendant à la notation de *je* et *ja* le procédé de ligatures dont on se servait pour noter *jq* et *ju*, qui sont distingués de *q* et *u* dans tous les textes glagolitiques: c'est sans doute que l'alphabet cyrillique est plus récent, et surtout est l'œuvre d'un homme ou d'un groupe d'hommes parlant un dialecte différent de celui de l'auteur du glagolitique; au surplus, le *je* est encore noté constamment dans les feuilles (cyrilliques) d'Undolskij, et le plus souvent dans le livre de Sava, où cependant on rencontre déjà quelques cas de la ligature «. On sait en effet que, seule, une portion du bulgare a maintenu la yodisation slave commune, si bien conservée en russe et en polonais, et que les autres dialectes slaves du sud ont perdu de bonne heure la distinction des voyelles dures et des voyelles molles; si les lettres cyrilliques « et ѣ notaient des

voyelles sans yodisation ou faiblement yodisées, elles ne pouvaient, comme les lettres glagolitiques correspondantes, être utilisées à écrire *je* et *ja*. Mais il ressort de la comparaison du russe et du polonais que le vieux slave, sous sa forme glagolitique, représente l'état slave commun en ce qui concerne la distinction des voyelles dures et molles: le *j* que le slave commun a développé au commencement des mots à l'intérieur de la phrase n'est donc pas un *j* autonome et fort, c'est un élément accessoire de la voyelle auquel le créateur de l'alphabet glagolitique a eu raison de ne pas attribuer une notation indépendante¹⁾.

Les consonnes intervocaliques ont communément une débilité particulière, et c'est ce qui fait que le *j*, qui est par lui-même un phonème très faible en slave, est sujet à se réduire à zéro entre voyelles, après une longue: on sait que *dobrajego* devient *dobraago*, *dobrago* etc. (sur le fait général de la chute de *j* intervocalique, v. O. Broch, *Сборникъ статей* en l'honneur de M. Fortunatov, p. 134 et suiv.). C'est ce qui fait aussi que *l* mouillé qui a été complètement développé à l'initiale après labiale dans tous les dialectes slaves (v. sl. *блѣдо*, r. *блюдо*, bulg. *блюдо*, pol. *bluda*), n'existe pas dans une partie des dialectes slaves là où le groupe labiale plus yod est intervocalique: *землѣ* Zogr. Mar. Ass. Cloz. etc., r. *земля*, s. *zěmlja*, slov. *zěmlja*, mais *земь* Supr. et Sav., bulg. *земѣ*, pol. *ziemia*, tch. *země*. On s'explique ainsi que, dans le cas où les mots sont le plus étroitement unis par le sens et où par suite il semblerait que le développement du *j* fût inévitable si l'hypothèse proposée ici est correcte, le *j* manque précisément: on a *мѣстѣ* *са*, sans *j* initial (voir ci-dessus p. 389).

Le *j*, dont la débilité est ainsi constatée, a été généralisé devant tout *e* slave, et sans doute devant tout *a*; seules ont échappé à cette généralisation les particules essentiellement initiales *e-* et *a*.

A. Meillet.

---

1) Sur la valeur de *ě* et *ѣ* dans l'alphabet glagolitique, on peut voir maintenant des observations analogues à celles présentées ici dans un article de M. Leskien, *Arch. f. slav. phil.*, XXVII, 164 et suiv. (Note de correction).

СТАТЬИ ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

Выпускъ III.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1910.

СТАТЪИ

ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

Выпускъ III.

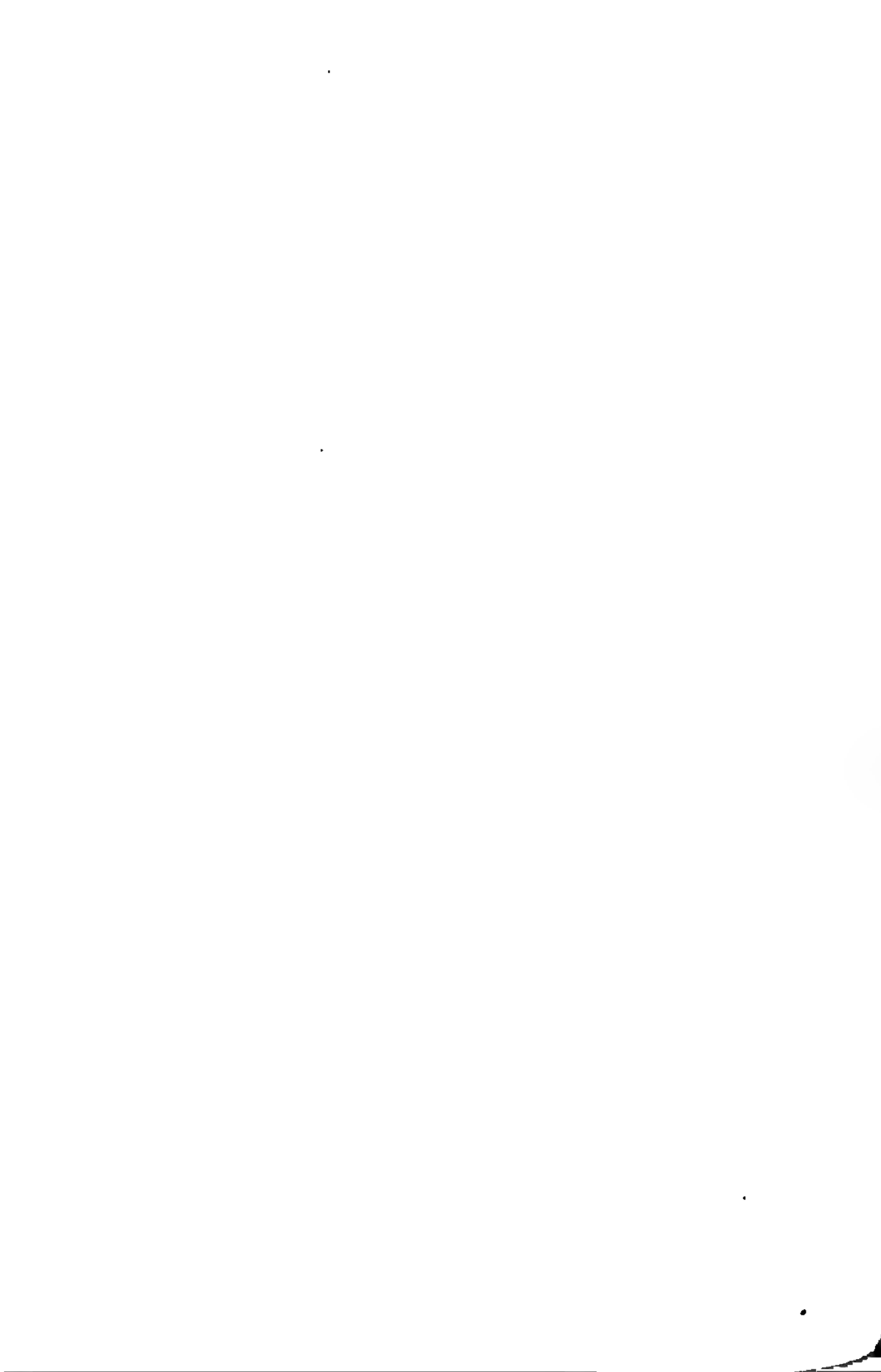

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ ОРДІНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

ИЗДАНИЕ НАУКЪ.

СТАТЬИ ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

Выпускъ III.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1910.

СТАТЬИ ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

Выпускъ III.

ПОДЪ РЕДАКЦІЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1910.

СТАТЬИ
ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

Выпускъ III.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1910.

СТАТЬИ

Stat'i

ПО СЛАВЯНОВѢДѢНІЮ.

По

Lamanovskije iiti

Выпускъ III.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ ОРДИНАРНАГО АКАДЕМИКА

В. И. Ламанскаго.

V. I. Lamanenskago.

ИЗДАНИЕ ВТОРОГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1910.

Напечатано по распоряженію Императорской Академіи Наукъ.
С.-Петербургъ, Апрель 1910 г.

Непрежѣнный Секретарь, Академикъ С. Олѣденбургъ.

Содержаніе.

	Стан.
I. Ю. Д. Талько-Грынцевичъ. — Опытъ физической характеристики древнихъ Восточныхъ Славянъ	1—134
II. П. Жуковичъ. — Протестація митрополита Іова Борецкаго и другихъ западно-рускихъ іерарховъ, составленная 28 апрѣля 1621 года.....	135—153
III. А. И. Яцимирскій. — Языкъ славянскихъ грамотъ молдавскаго происхожденія.....	154—177
IV. С. Томашівський. — Етнографічна карта Угорської Руси.....	178—269
V. Oswald Balzer. — Niższe warstwy rycerstwa polskiego w Statutach Kazimierza Wielkiego	270—292
VI. С. Тројановић. — Житие јаме у Срба	293—308

Опытъ Физической характеристики древнихъ Восточныхъ Славянъ.

Палеоэтнологическій очеркъ.

(Съ картой раздѣленія головныхъ типовъ у древнихъ восточныхъ славянъ и сосѣднихъ съ ними народовъ).

I. Палеоэтнологическое изученіе древнихъ Восточныхъ Славянъ.

Славяновѣдѣніе, сдѣлавшее большіе успѣхи въ XIX столѣтіи по изученію исторіи отдѣльныхъ славянскихъ племенъ, ихъ вѣрованій, быта, нравовъ и языка, мало еще изучило древніе ихъ памятники, оставленные въ курганахъ и кладбищахъ, по которымъ можно было бы по обрядамъ погребенія ориентироваться въ ихъ расселеніи; къ сожалѣнію, это сдѣлано лишь для нѣкоторыхъ только племенъ. Еще болѣе трудную задачу, требующую значительнаго количества научныхъ матеріаловъ, представляетъ антропологическое изученіе типа древнихъ славянъ для отличія такового отъ типа другихъ народностей, жившихъ до нихъ или одновременно съ ними на одной территоріи, съ которыми славяне смѣшались, въ послѣдствіи, въ меньшей или большей степени. Самыя первыя свѣдѣнія о славянахъ даютъ греческіе авторы, а потомъ—первоначальныя славянскія лѣтописи. Къ сожалѣнію, всѣ эти свѣдѣнія черезчуръ поверхностны, неполны и не всегда заслуживаютъ довѣрія, ибо авторы описываютъ лишь то, что особенно обратило на себя ихъ вниманіе, а при недостаткѣ вѣрныхъ методовъ изслѣдованія главную роль играла лишь личная наблюдательность авторовъ, которая могла остановиться на тѣхъ или другихъ признакахъ въ зависимости отъ субъективныхъ ихъ впечатлѣній. Болѣе надежнымъ признакомъ, но тоже не всегда могущимъ представить вымершій или смѣшавшійся во многомъ типъ древнихъ славянъ, — какъ это дѣлается при изслѣдованіяхъ живыхъ людей, — являются человѣческіе могильные остатки, происходящіе изъ славянскихъ кургановъ и кладбищъ, какъ кости и волосы. Къ сожалѣнію, въ этомъ отношеніи сдѣлано весьма мало и изслѣдовано немного, такъ какъ антропологіей, какъ наукою, стали заниматься лишь въ послѣднее время. Большинство археологовъ, не говоря уже о профанахъ, стали относиться сравнительно недавно съ большимъ уваженіемъ къ находимому ими въ могилахъ остеологическому матеріалу, хотя и нынѣ если таковой не попадаетъ сразу въ руки антрополога, то теряетъ потомъ всякое значеніе для науки, ибо

дѣлается неизвѣстнымъ какъ мѣсто его происхожденія, такъ и обрядъ могильнаго погребенія, въ которомъ онъ найденъ. Если бы прежде весь добываемый изъ могилъ остеологическій матеріалъ не былъ уничтожаемъ и не погибалъ безвозвратно, мы имѣли бы нынѣ въ общей сложности болѣе точныя свѣдѣнія о физическомъ обликѣ нашихъ предковъ. Тѣ немногія данныя, которыя имѣются по антропологіи восточныхъ славянъ, мы взяли на себя смѣлость собрать и представить въ настоящей работѣ, какъ опытъ изученія типовъ отдѣльныхъ племенъ. Сознавая всю трудность задачи, при нашихъ весьма ограниченныхъ свѣдѣніяхъ, мы однако же надѣемся, что пробѣлы и недостатки въ нашей работѣ будутъ съ успѣхомъ восполнены въ текущемъ столѣтіи другими антропологами при болѣе распространяющихся археологическихъ изслѣдованіяхъ, съ болѣе широкимъ взглядомъ на предметъ, а увеличивающееся число работниковъ въ области антропологіи не дастъ безвозвратно погибать научному матеріалу.

Прежде, нежели перейти къ результатамъ, полученнымъ отъ современныхъ антропологическихъ изслѣдованій, какъ равно къ физическому типу восточныхъ славянъ, переданному намъ лѣтописцами, мы въ краткости приводимъ тѣ этнологическія данныя, какія намъ извѣстны о разселеніи, образѣ жизни и нравахъ древнихъ славянъ.

Среднюю полосу Европы къ сѣверу отъ римскихъ владѣній, покрытую дремучими лѣсами, многочисленными рѣками, озерами и болотами, еще въ V вѣкѣ до Р. Х. занимали славяне. Есть данныя, что въ то время граница славянъ на западѣ доходила до р. Рейна, на сѣверѣ до Балтійскаго моря, на югѣ до Чернаго, а на востокѣ до Днѣпра и Дона. Тѣснимые съ юга римскими легіонами, съ сѣвера и запада народами скандинаво-германской расы, славяне должны были подвигаться все дальше на востокъ и сѣверо-востокъ, покидая Дунай, этотъ центръ первыхъ стоянокъ славянъ, о которомъ сложились легенды, перешедшія въ народныя преданія, такъ свѣжо сохранившіяся понынѣ у восточныхъ славянъ.

Древніе писатели, какъ Тацитъ, не знали, къ какому племени причислить славянъ-венедовъ, къ Германскому или Сарматскому. Иорнандъ въ VI в. говоритъ, что многочисленное племя венедовъ распадается на славянъ, живущихъ отъ верховьевъ Вислы на востокъ до Днѣпра, и Антовъ, сильнѣе первыхъ, жившихъ въ странахъ Припонтійскихъ, отъ Днѣпра до Днѣстра. Прокопій различаетъ славянъ и антовъ и называетъ послѣднихъ спорами (въ этомъ названіи нѣкоторые изъ современныхъ писателей хотѣли видѣть сербовъ). Константинъ Порфирородный перечисляетъ еще много мелкихъ подраздѣленій славянскихъ племенъ. Неизвѣстно, въ какое время первые славянскіе выходцы удалились изъ первыхъ своихъ стоянокъ на сѣверъ и востокъ. Вѣроятно, что это переселеніе происходило въ разное

время, и что они шли тремя путями. Первый изъ нихъ шелъ съ юга, съ Днѣпра, другой съ Вислы и Карпатъ и третій изъ Поморья. Болѣе ранними выходцами считаются Бѣлые Хорваты, Сербы и Хорутане, которые, будучи тѣсными врагами, двинулись на СВ и, поселившись на Днѣпрѣ, назвались Полянами, а ушедшіе далѣе въ лѣса — Древлѣянами. Расположившіеся между рр. Припетью и Двиною — Дреговичанами, по р. Двинѣ и ея притоку Полотѣ — Полочанами, а выше на сѣверъ около озера Ильменя — Словѣнами, гдѣ они построили городъ Новгородъ, — по рр. Деснѣ, Семи и Сулѣ — Сѣверянами, отдѣлившіеся отъ нихъ особыя вѣтви, жившіе по Бугу — Воляняне, Хорваты и Дулебы; Угличы и Тиверцы по Днѣстру до самаго моря и Дуная. Болѣе поздними выходцами изъ Ляховъ считаются Радимичи, поселившіеся по Сожѣ и Вятичи по Окѣ. Какъ видно изъ лѣтописныхъ данныхъ, лишь въ послѣдствіи отъ Полочанъ отдѣлились Кривичи, живущіе по верховьямъ Волги, Двины и Днѣпра, а на югъ отъ послѣднихъ живущіе по Днѣпру и его притокамъ — Сѣверяне. По С. М. Соловьеву, славянское населеніе двигалось по правой сторонѣ Днѣпра на сѣверъ, а потомъ спускалось на югъ по восточному берегу этой рѣки. Такъ какъ въ древнихъ лѣтописяхъ не упомянуты нѣкоторые изъ племенъ, то это служить, по этому автору, подтвержденіемъ того, что они пришли особо и позже другихъ съ запада. Еще позже, на отдаленномъ отъ центра славянства сѣверо-востокѣ, сложилась лишь въ XII вѣкѣ въ отдѣльное цѣлое славяно-русская народность, гдѣ меньшинство славянскихъ выходцевъ съ сѣвера, юга и изъ земли кривичей, ассимилировало въ пользу русской народности массы тюркскихъ и финскихъ племенъ.

По даннымъ современныхъ византійскихъ сказаній, Нестора и другихъ лѣтописцевъ, славяне вообще изображаются бодрыми, сильными и неутомимыми. Презирая климатическіе невзгоды сѣвернаго климата, они легко переносили голодъ и всякую нужду; питаясь грубою и сырою пищею, они легко восходили на крутизны, смѣло бросались въ опасныя болота и глубокія рѣки и быстротою въ движеніяхъ удивляли грековъ. Зато послѣдніе упрекали славянъ въ неряшествѣ, ибо, придавая главное значеніе физической силѣ, они совершенно не обращали вниманія на свою наружность, ибо умывались, какъ говорятъ, только три раза во всю жизнь¹⁾. По характеру славяне были кроткими и миролюбивыми. Занимаясь земледѣліемъ и не имѣя воинственныхъ наклонностей, преслѣдуемые врагами, они лишь для самозащиты должны были взяться за оружіе и воспитать въ себѣ

1) О такомъ рѣдкомъ умываніи ничего не говорятъ ни Прокопій, ни т. наз. Маврикій, писатели VI в., ни тѣмъ болѣе значительно позднѣйшіе — Левъ Мудрый († 911) и Константинъ Багрянородный († 959), когда южные Славяне, наиболѣе грекамъ знакомые, уже приняли христіанство и имѣли свою письменность. Византійскіе Греки VI—X в. по Р. Х. полу-

военный духъ, особенно начиная съ IV вѣка, со временъ покоренія ихъ готскимъ царемъ Эрманирихомъ, послѣ чего они должны были выдерживать нападенія римскихъ легионовъ, готовъ, гунновъ и другихъ народовъ, что ихъ закалило въ борьбѣ и приучило ради легкой наживы, съ цѣлью грабежа нападать на сосѣдей и своею хищностью не уступать въ послѣдствіи другимъ варварамъ.

Всѣ лѣтописцы хвалятъ гостепріимство славянъ и мягкость ихъ нравовъ. Хотя рабство существовало у славянъ, но рабъ былъ какъ бы членомъ семьи. Скотоводство и земледѣліе они восприняли отъ западныхъ сосѣдей германцевъ, скифовъ и сарматовъ. Въ VI вѣкѣ они разводили хлѣбныя растенія, питаясь просомъ, гречихою и молокомъ; въ лѣсахъ разводили дикихъ пчелъ, дававшихъ имъ любимый напитокъ медъ. По характеру веселые, они любили игры и увеселенія. Дѣвушки ихъ отличались цѣломудріемъ, а жены вѣрностью мужьямъ, и не умереть вмѣстѣ съ ними вдовамъ считалось позоромъ. Восточные славяне и большинство народовъ не знали ограниченнаго значенія слова «семья», ибо у нихъ первое мѣсто занималъ родъ, жили они родами, подчиняясь родоначальнику.

Благодаря тому, что восточные славяне пришли въ разное время и изъ разныхъ мѣстностей своей первоначальной обители, они жили разсѣянными на огромныхъ восточныхъ пространствахъ, при разныхъ климатическихкихъ условіяхъ, смѣшиваясь въ разныхъ степеняхъ съ мѣстными автохтонами, почему складывалась у нихъ различно и жизнь, какъ равно бытовые и этнографическія особенности, привычки и преданія, и, наконецъ, вырабатывался особый антропологическій типъ въ каждой отдѣльной мѣстности—какъ физическій, такъ и духовный. Разница эта между отдѣльными племенами восточныхъ славянъ не могла исчезнуть ни послѣ объединенія многихъ изъ нихъ подъ вліяніемъ даже единого княжескаго рода, ни послѣ смягченія нравовъ и обращенія въ христіанство; языческія привычки и отдѣльныя вѣрованія въ каждой изъ земель удержались надолго, а географическія и историческія особенности cadaго изъ племенъ не могли нивелировать искусственныя внѣшнія вліянія.

Переходимъ теперь къ характеристикѣ по лѣтописнымъ даннымъ отдѣльныхъ племенъ восточныхъ славянъ. Древніе Поляне занимали два княженія, въ Переяславлѣ и въ Кіевѣ, составлявшія одно цѣлое. Поляне, занимая плодородныя надднѣпровскія земли, открытыя для нападенія неприятелей, раньше другихъ своихъ соплеменниковъ развили въ себѣ воин-

чили въ наслѣдье отъ древнихъ эллиническихъ и старыхъ эллинистическихъ предковъ—много ясныхъ понятій и болѣе или менѣе важныхъ наблюденій и свѣдѣній по медицинѣ—наукѣ и искусству,—и потому не могли ни въ какомъ случаѣ приписывать физическую силу и крѣпость такимъ поколѣніямъ, которыя будто бы мылись лишь три раза въ своей жизни или на своемъ вѣку. Ред.

ственные доблести. Они были образованнѣе другихъ восточныхъ славянъ. Женщины ихъ отличались особенными нравственными качествами, а семьи — примѣрною жизнью. Они были воинственны, по характеру веселые, вели беззаботную, веселую жизнь. Лѣтописецъ характеризуетъ ихъ такъ: «Поляне бо своихъ отецъ обычай имуть кротокъ и тихъ и стыдѣнье къ снохамъ своимъ и къ сестрамъ, къ матерямъ и родителямъ своимъ, къ свекровемъ и деверемъ велико стыдѣнье имѣху; брачные обычаи имяху: не хожаше зять по невѣсту, но приходяху вечеръ, а завтра приношаху по ней что вдадуче». Въ землѣ полянъ, у современныхъ украинцевъ, по Соловьеву, сохранились преданія о томъ, что тамъ жили нѣкогда люди великаны, ходившіе съ сосной въ рукѣ, но они были потоплены за свои грѣхи, и послѣ нихъ жило другое великорослое племя; а когда и то погибло, родъ человѣческій сталъ мельчать. Намъ приходилось слышать на Украинѣ очень распространенное преданіе о происхожденіи мѣстныхъ кургановъ, а именно, что побѣжденный народъ, жившій тамъ нѣкогда, не желая сдаться заживо непріятелю, построилъ курганы и въ нихъ себя добровольно похоронилъ. Не только на Украинѣ, но и во многихъ другихъ странахъ распространено убѣжденіе, что люди, похороненные въ могилахъ, были атлетическаго роста и сложенія. Въ славянскихъ преданіяхъ эти великаны извѣстны подъ именемъ «велынянъ» (obg у чеховъ, olbrzum у поляковъ) и являются врагами и мучителями славянъ. По другимъ, слово «велыняне» обозначаетъ связь мелкихъ славянскихъ народовъ въ одинъ великій и обозначало то же, что «анты». Поляне на своей землѣ построили древній княжескій городъ Кіевъ, который въ исторіи восточныхъ славянъ, особенно юго-восточныхъ, достигъ выдающагося значенія. Наибольшаго развитія достигаетъ Кіевъ во время княженія Владиміра и его наслѣдниковъ. Въ правленіе этихъ князей заселяется лѣвый берегъ Днѣпра пришельцами изъ Бѣлоруссіи, изъ средней Россіи, Новгородской земли и Финской Чуди. Высшій классъ, привилегированный, состоялъ изъ вызванныхъ чужеземцевъ, способныхъ носить оружіе, не связанныхъ съ массою народа. На помѣсть населенія не могли не вліять временные переходы Кіева къ чужеземцамъ. Первыми¹⁾ водворившимися въ немъ были Поляки, явившіеся здѣсь съ Болеславомъ, послѣ изгнанія которыхъ Великій Князь Ярославъ окружилъ себя, вмѣсто высшаго польскаго сословія, шведскимъ. Со второй половины XI в. начинаются набѣги Половцевъ, и послѣ смерти Ярослава, раздѣлившаго свое государство на мелкіе удѣлы, начинаются распри и междоусобія среди князей, часто обращавшихъ оружіе противъ своихъ одноплеменниковъ и при-

1) Изъ чужеземцевъ первыми были Хозары, затѣмъ Норманны, они господствовали дѣлами десятилѣтія; Поляки же Болеслава Хр. продержались въ Кіевѣ, какъ извѣстно, очень недолго. Ред.

зываетъ на помощь Половцевъ. Съ конца XI в. въ составъ южно-русскаго населенія стали входить Торки, Берендѣи — Печенѣги и Черные Клобуки¹⁾. Въ 1224 г. появляются впервые Татары, и ихъ послѣдующія нашествія и разоренія края не могли не отозваться на судьбѣ населенія полянъ, частью разсѣянныхъ, частью истребленныхъ, пока не потянуло свѣжею колонизаціонною струею съ запада²⁾.

Такъ же какъ Поляне получили названіе отъ мѣста ихъ расселенія въ открытой мѣстности, другіе ихъ единоплеменники, поселившіеся въ лѣсахъ, прозвались Древлянами. Отдѣленные особенными географическими преградами отъ остальныхъ, они не могли достигъ того развитія, какъ Поляне, и не обособились въ отдѣльную самобытность. Среди Древлянъ выдѣлились, какъ особая единица, Воляняне, жившіе самостоятельною жизнью. Они жили бѣдно и представлялись полудикими, браковъ не заключали. Лѣтописецъ говоритъ о нихъ такъ: «А древляне живяху звѣриньскимъ образомъ, живуще скотьски, убиваху другъ друга, ядаху вся не чисто, и брака у нихъ не бываше, но умыкиваху у воды дѣвицы».

Въ недоступныхъ болотахъ поселились Дреговичи, мало отличавшіеся отъ Древлянъ. Радимичи и Вятичи, какъ было сказано выше, считавшіеся потомками Ляховъ, выводили себя отъ двухъ родоначальниковъ: первые — отъ Радима, вторые — отъ Вятка. Хотя они и подчинялись вмѣстѣ съ другими Полянами, однако сохранили свои особенности и преданія, отличающія ихъ отъ другихъ восточныхъ славянъ. Землю вятичей въ этнографическомъ отношеніи раздѣляютъ на восточную, или Рязанскую, и западную, занимающую берега Оки съ ея притоками. Къ ЮЗ. отъ вятичей земля Сѣверская распадалась на двѣ половины: Черниговскую и Новгородъ-Сѣверскую, населеніе которыхъ стремилось болѣе къ югу, нежели къ сѣвернымъ славянамъ. О послѣднихъ племенахъ лѣтописецъ говоритъ такъ: «И радимичи и вятичи и сѣверъ одинъ обычай имяху: живяху въ лѣсѣ, яко же всякій звѣрь, ядуще все не чисто, срамословье въ нихъ предъ отцы и предъ снохами; браци не бываху въ нихъ, но игрища межю селы: сложяхуся на игрища, на плясанье, и на вся бѣсовская игрища, и ту умыкаху жепы себѣ, съ нею же кто совѣщашеся; имяху же по двѣ и по три жены. Аще кто умряше, творяху тризну надъ нимъ и по семъ творяху кладу велику и възложашуть и на кладу, мертвеца сожжаху, а по семъ собравши кости, вложяху въ судину малу и поставляху на столпѣ, на путехъ, еже творять вятичи и нынѣ. Сиже творяху обычая кривичи, прочія поганіи, не вѣдуще закона Божья, но творяще сами собѣ законъ».

1) И Половцы. *Ред.*

2) Въ XIII в. Татарами была опустошена не одна зап. Русь, но и М. Польша (въ 1241—1259 и 1288 г.), которая подвергалась не разъ грознымъ налетамъ Крымскихъ Татаръ и въ к. XV в. и въ XVI в. *Ред.*

О южно-русскихъ народахъ извѣстія очень скудны, и хотя и нѣтъ указаній въ лѣтописяхъ, однако, по мнѣнію историковъ и этнографовъ, южно-русское населеніе значительно перемѣнялось. Подъ словомъ «анты»¹⁾ понимаютъ это же населеніе, къ которому по лѣтописямъ принадлежали: улочи, бужане и тиверцы, имѣвшіе много городовъ по Бугу и Днѣстру до устья Дуная и моря.

Кривичи жили отдѣльно отъ сѣверной и южной Руси и не платили дани кіевскимъ князьямъ. Одна изъ вѣтвей кривичанъ, полочане, жила самостоятельно подъ властью Рогволода, а потомъ раздробилась на части между его потомками. Другая половина Кривской земли распалась тоже на мелкіе удѣлы. Псковская земля, составляя переходъ отъ Кривичей къ Новгородскимъ славянамъ, жила особенною жизнью. Изъ всѣхъ владѣній Кривичей Смоленскъ имѣлъ больше всего связи съ остальною Русью, нежели другіе, болѣе западные, тяготѣвшіе къ Пруско-литовскому религіозному центру. Жизнь Кривичей сосредоточивалась около двухъ городовъ Смоленска и Полоцка. Въ то время, когда Южная Русь сплотилась въ одно общее цѣлое и, какъ таковое, вошла въ составъ Литвы и Польши, Кривская земля жила отдѣльною жизнью. На ея мѣстѣ создавалась потомъ бѣлорусская народность, обнимающая старыя границы поселенія кривичей.

На сѣверѣ независимо отъ юга выдѣляются въ самостоятельное отдѣльное цѣлое сѣверные новгородскіе славяне, выступившіе первыми на самостоятельную политическую арену, но потомъ, вслѣдствіе возникшихъ междуусобій, подпавшіе чужеземной власти. Какъ извѣстно, новгородскіе славяне по характеру, стремленіямъ и даже языку имѣли много общаго съ полянами. Помимо столькихъ возраженій за и противъ, и въ настоящее время трудно доказать, кто были варяги, первые основатели русской гражданственности, — скандинаво-германскаго ли происхожденія, какъ это за Шлецеромъ повторяетъ большинство русскихъ историковъ, или же славянскаго — поморяне, выходцы съ береговъ Балтійскаго моря, какъ это доказываетъ Забѣлинъ, отъ которыхъ восточные славяне получили названіе русскихъ. Если бы гдѣ, говоритъ Забѣлинъ²⁾, то всего ближе вліяніе норманъ-варяговъ должно было отозваться на Новгородѣ, между тѣмъ никто въ русской землѣ, какъ именно Новгородѣ, не остался вѣрнымъ наслѣдникомъ того городского и политическаго устройства, какое только существовало въ славянскихъ городахъ при устьяхъ Одера. Но духъ самобытности у новгородскихъ славянъ не выступалъ такъ сильно, какъ въ южной Руси,

1) Слово «антъ» въ старо-нѣмецкомъ языкѣ означало великанъ и имѣло тоже значеніе, что у грековъ «Великая скуфъ».

2) Забѣлинъ — великолѣпный знатокъ быта Московской Руси XVI—XVII в., но его положенія о Варягахъ-Руси не имѣютъ никакого значенія въ наукѣ. *Ред.*

и они не могли подчинить себѣ сосѣднихъ племенъ, какъ это сдѣлали поляне; однако подчиненіе верховной власти Кіева не стѣсняло южныхъ племенъ, такъ какъ каждое изъ нихъ управлялось отдѣльно. Но въ послѣдствіи только мелкіе княжескіе роды падаютъ, и ихъ мѣсто занимаютъ князья, происходящіе изъ кіевского дома.

Не малое вліяніе на характеръ, обычаи и, наконецъ, на типъ восточныхъ славянъ оказали какъ тѣ народы, среди которыхъ они поселились, такъ равно и сосѣди, съ которыми они вели безпрестанныя войны. Наибольшее вліяніе, безспорно, оказали племена, самыя многочисленныя, съ которыми имъ приходилось сталкиваться — это финскія, о которыхъ упоминаютъ еще Тацитъ и Птоломей. По начальной русской лѣтописи этими финскими племенами, платящими дань Руси, были: Чудь, Меря, Весь, Муромъ, Черемись, Мордва, Пермь, Печора, Ямь. Въ половинѣ IX в., по Соловьеву, южная граница финскаго племени, отдѣлявшая его отъ славянскаго, лежала въ области Москвы-рѣки, гдѣ финны сталкивались съ вятичами, и въ Бронницкомъ уѣздѣ московской губерніи, гдѣ находится р. Мерская или Нерская, протекающая черезъ старинную землю Мери, окруженная съ трехъ сторонъ народами славянскаго, германскаго и турецкаго¹⁾ племени. Финны, тѣснимые славянами, суживаютъ постепенно свои этнографическія границы, принимаютъ ихъ культуру и смѣшиваются съ ними. Западную границу восточныхъ славянъ составляло литовское племя, кровь котораго не могла не приливать какъ къ ближайшимъ кривичамъ, такъ и къ другимъ болѣе отдаленнымъ восточно-славянскимъ племенамъ, такъ равно и ятвягамъ, народу неизвѣстнаго происхожденія, жившимъ въ западной части современнаго Подлѣсія и во всемъ Подляшьѣ и въ части Мазовіи. Ятвяги были отчасти истреблены какъ русскими, такъ и польскими князьями, а отчасти ассимилированы двумя вышеупомянутыми народностями. И нынѣ еще между населеніемъ области ятвяговъ встрѣчаются типы, значительно отличающіеся отъ пограничнаго съ нею населенія меньшимъ ростомъ, болѣе темнымъ цвѣтомъ волосъ и глазъ и длинноголовою.

Но кромѣ сосѣдей, не могли не вліять на славянъ частыя нашествія какъ въ первоначальную эпоху до ихъ раздѣленія, такъ и въ болѣе позднюю, то скандинаво-германскихъ, то разныхъ азіатскихъ племенъ. Во II и III вѣкахъ послѣ Р. Х. норманско-германскія дружины, расположившіяся отъ Балтійскаго до Чернаго моря, въ IV в. кладутъ основу Готскому государству, подчинившему себѣ много разнородныхъ народовъ, а въ томъ числѣ и венедовъ, и тѣснившему славянъ, тогда какъ на востокѣ, на берегахъ Дона, появляются Гунны, жившіе раньше на Азовскомъ морѣ и дѣлав-

1) Правильнѣе — тюркского. Ред.

шіе безпрестанныя нападенія на сосѣдей. Но побѣдивши южныхъ славянъ, Гунны разорили и Готское государство—и нынѣшняя Южная Русь, носившая до тѣхъ поръ названіе Скифін и Сарматіи, стала извѣстна подъ именемъ Гунніи. Но опять, со смертію предводителя Гунновъ страшнаго Аттілы (въ 453 г.), является новое на Европу нашествіе варваровъ, соплеменныхъ съ Гуннами, Аваровъ, жившихъ прежде на Волгѣ и на Каспійскомъ морѣ, а въ 565 г. перешедшихъ Донъ. Ихъ притѣсненія остались въ преданіяхъ славянъ. Съ IX вѣка по Дону и Волгѣ живетъ другой степной народъ, Хозары, неизвѣстнаго происхожденія, исповѣдующій рядомъ съ іудействомъ язычество, магометанство и христіанство. Они брали дань съ полянъ, сѣверянъ, родимичей и вятичей. Славяне же, жившіе на западъ и къ сѣверу отъ Днѣпра, повгородцы и кривичи, вмѣстѣ съ финскими племенами Мери и Веси, платили дань варягамъ. Въ 862 г. сѣверные славяне хотя изгнали варяговъ за море, но вслѣдствіе междуусобій потомъ снова ихъ къ себѣ призвали.

Недостаточныя данныя о паружномъ обликѣ древнихъ славянъ, почерпнутыя изъ древнихъ записокъ и хроникъ, ограничиваютъ наши о нихъ свѣдѣнія. Греки хвалятъ высокій ростъ славянъ, ихъ стройность и красоту лица, загорѣвшаго отъ солнца; русыми волосами, по ихъ мнѣнію, они не отличались отъ другихъ европейскихъ народовъ. Болтинъ, вопреки византійскимъ историкамъ, называетъ славянъ черноволосыми и на этомъ основаніи утверждаетъ о ихъ азіатскомъ происхожденіи. Новѣйшія изслѣдованія волосъ изъ древнихъ славянскихъ могилъ показываютъ однако, что они были темнаго цвѣта. Въ общемъ можно полагать, что не только нравами, но и антропологическимъ типомъ древніе славяне мало отличались, по первому взгляду, отъ германцевъ, тѣмъ болѣе, что объ этомъ различіи умалчиваютъ древніе авторы. Въ виду недостатка болѣе детальнаго описанія физическаго облика древнихъ восточныхъ славянъ, я позволю себѣ повторить за лѣтописью характеристику нѣкоторыхъ изъ первоначальныхъ князей, хотя, къ сожалѣнію, весьма не точную и не полную, тѣмъ болѣе, что и многіе изъ князей могли отличаться отъ народной массы. Такъ, напримѣръ, по греческимъ преданіямъ, кн. Святослава († 973 г.) изображаютъ слѣдующимъ образомъ: Былъ средняго роста, довольно строенъ, мраченъ и дикъ видомъ, имѣлъ широкую грудь и шею толстую, голубые глаза, густыя брови, носъ плоскій, длинныя усы, рѣдкую бороду, а на головѣ одинъ клочекъ волосъ. Кн. кіевскаго Святослава, племянника св. Владиміра († 1113 г.) лѣтопись описываетъ такъ: Онъ былъ высокаго роста, сухъ, имѣлъ черноватые прямые волосы, длинную бороду, острое зрѣніе и хорошую память; читалъ книги, ѣлъ мало по слабости здоровья и пилъ рѣдко, развѣ въ угожденіе другимъ; не любилъ войны, былъ вспыльчивымъ, но

скоро забывалъ оскорбленіе; слушался во всемъ наложницы своей и никогда безъ слезъ не разставался съ нею. Его представляютъ неблагоприятнымъ за сдѣланное ему добро и подозрительнымъ, а въ счастіи высокомернымъ. Владиміра Мономаха († 1125 г.) лѣтопись изображаетъ человѣкомъ отзывчивымъ къ чужому горю, мягкимъ по характеру, снисходительнымъ къ слабостямъ человѣческимъ, милосерднымъ, щедрымъ и незлобивымъ, при чемъ онъ творилъ добро врагамъ своимъ и любилъ ихъ отпускать съ дарами. Лицомъ былъ красивъ, ростомъ невеликъ, но крѣпокъ и силенъ; имѣлъ большіе глаза, волосы рыжеватые и кудрявые, лобъ высокій, бороду широкою. Великій кн. кіевскій Всеволодъ Ольговичъ († 1146 г.) былъ толстъ и плѣшивъ, имѣлъ широкою бороду, немалые глаза и долгій носъ. Игорь Ольговичъ, умерщвленный кіевлянами, былъ средняго роста, сухъ, смугль лицомъ, волосы носилъ, какъ «попъ», долгиѣ, бороду же узкою и малую. Кіевскій кн. Изяславъ Мстиславовичъ († 1151 г.) былъ ростомъ малъ, но лицомъ хорошъ, волосы имѣлъ кудрявые, бороду круглую. Великій кн. кіевскій Георгій или Юрій Владиміровичъ, прозванный Долгорукимъ († 1157 г.), организаторъ восточной части русскихъ славянъ, былъ немалого роста, толстъ, лицомъ бѣлъ, глаза имѣлъ небольшіе, носъ длинный и кривой, бороду малую. Кіевскій кн. Мстиславъ Изяславовичъ († 1170 г.) былъ средняго роста, но широкъ въ плечахъ, лицомъ красенъ и столь крѣпокъ, что никто не могъ натянуть его лукъ, имѣлъ кудрявые, но длинные волосы, любилъ правду, веселье и женщинъ, но безъ слабости. Романъ Мстиславовичъ Галицкій († 1205 г.) былъ невеликъ ростомъ, но широкъ и силенъ, лицомъ красенъ; имѣлъ глаза и волосы черные, носъ длинный съ горбомъ, нравъ горячій и въ гнѣвѣ заикался; любилъ веселиться съ боярами, но никогда не пилъ чрезмѣрно; любилъ женъ, но не слушался ихъ; славился храбростью, искусствомъ воинскимъ и т. д.

Желая охарактеризовать личность первыхъ князей по первоначальной русской лѣтописи, можно предположить, что въ общемъ они были чаще средняго роста, хорошаго сложенія, съ крѣпко развитою мышечною системою, красивой наружности, съ волосами на головѣ темными, иногда кудрявыми, съ бѣлою кожей, покрытой значительной растительностью на лицѣ, глазами чаще голубыми; помимо жестокихъ современныхъ нравовъ, мягкаго, легко увлекающагося, но вспыльчиваго характера, веселаго и горячаго темперамента, воинственные.

Что же касается духовной стороны славянъ, то, кромѣ общаго характера народнаго темперамента, проявляющагося въ его вѣрованіяхъ, сказкахъ и пѣсняхъ, народное творчество иначе выражалось у отдѣльныхъ группъ восточныхъ славянъ, иначе у южныхъ и сѣверныхъ, на что намъ указываютъ двѣ лѣтописи: сѣверная—Новгородская и Суздальская—и

южная—Кіевская и Волынская. Новгородская лѣтопись бѣдна и суха по содержанію, хотя въ рѣчахъ новгородцевъ, внесенныхъ въ лѣтопись, слышится особая сила при сжатости слога, въ которомъ часто не досказывается то, что слѣдовало бы высказать. Напротивъ южныя лѣтописи растянуты и подробно передаютъ разные факты, пріукрашенные живостью и образностью разсказа. Изъ нихъ Волынская отличается особенною поэтичностью и даже художественностью, въ чемъ антропологъ можетъ усматривать вліяніе южной природы и особенный характеръ населенія. Характеристикой духовной стороны восточныхъ славянъ мы и заканчиваемъ описательную часть нашей работы и переходимъ къ краткому описанію погребенія, кургановъ и кладбищъ древнихъ восточныхъ славянъ, обозначая границы расселенія нѣкоторыхъ изъ нихъ по обрядамъ погребенія, какъ равно и народовъ, рядомъ съ ними живущихъ. Мы начнемъ съ собственно славянскихъ племенъ.

Курганы полянъ, по проф. В. Б. Антоновичу, занимаютъ небольшую территорію, составляющую рѣчной треугольникъ, граничащій съ запада р. Днѣпромъ, съ сѣвера р. Ирпенемъ, а съ юга р. Росью и занимающій такимъ образомъ середину Кіевской губерніи. Курганы полянъ нѣсколько больше, о нихъ мы скажемъ ниже. Они отличаются большимъ богатствомъ находокъ и обрядомъ погребенія. Въ полянскихъ могилахъ находили обыкновенно рыцаря съ конемъ, копья, стрѣлы и лошадиную сбрую.

Курганы и кладбища сѣверянъ распространены въ губерніяхъ Черниговской, Курской и Харьковской. Въ тѣхъ курганахъ, гдѣ погребеніе безъ сожженія, при покойномъ находятъ серебряныя и бронзовыя вещи, шелковую ткань и изрѣдка золото.

Курганы древлянъ, по даннымъ проф. В. Б. Антоновича, лежатъ на востокъ отъ устья рр. Припети и Ирпени до Днѣпра. По правой сторонѣ этихъ рѣкъ лежатъ курганы древлянъ, а по лѣвой курганы съ сожженіями сѣверянъ. Южная граница поселенія древлянъ идетъ по р. Ирпени до мѣстечка Корнина, а отъ него опускается на югъ до р. Раставицы, притока Роси, до мѣстечка Паволочи (Сквирскаго уѣзда), по верхнему теченію р. Раставицы до ея устья (Бердичевскаго уѣзда). На сѣверъ отъ южной границы идутъ древлянскія могилы, а на югъ—скифскія и полянскія. По мнѣнію заслуженнаго историка южной Руси, любезно высказанному мнѣ въ 1891 г., древляне занимали современные уѣзды Волынской губерніи: Житомирскій, Владимирскій, Овручскій и часть Ровинскаго до р. Горыни, часть уѣздовъ Кіевской: Кіевскаго, Сквирскаго и Бердичевскаго и южную часть уѣздовъ Мозырскаго и Рѣчицкаго Минской губерніи. По проф. Завитневичу, если провести линію на югъ отъ р. Припети до р. Случи, то на сѣверъ отъ нея жили древляне, а на югъ—дреговичи. Курганы древлянъ

имѣютъ въ высоту отъ $\frac{1}{2}$ до $2\frac{1}{2}$ м., находками бѣдны. Въ могилахъ встрѣчаются сгнившія доски, иногда березовая кора, частицы глиняныхъ горшковъ, желѣзные гвозди, изрѣдка на пальцѣ бронзовое или серебряное кольцо, у женщинъ иногда на шеѣ бусы изъ стекла или янтара. Покойникъ лежитъ всегда съ вытянутыми ногами.

Курганы кривичей занимаютъ приблизительно территорію, лежащую по верховьямъ рѣкъ Волги, Днѣпра, Западной Двины и ея теченію, южную часть системы озеръ и бассейна Нѣмана. Соединившись на западѣ съ дреговичами, занимающими пространство отъ р. Березины до р. Припяти и болотъ Полѣсья, кривскіе могильники расположены на мѣстахъ, занимаемыхъ современнымъ бѣлорусскимъ населеніемъ. Курганы ихъ невысокіе, выложены изъ камней, располагаются группами по нѣскольکو десятковъ, или нѣскольکو десятковъ въ каждомъ могильникѣ. Покойника обыкновенно хоронили въ почвѣ на глубинѣ отъ 0.6—1,65 м., головой на Ю.-З. или С.-З., съ вытянутыми ногами. Передъ насыпаніемъ кургана раскладывали огонь, почему надъ камнями обыкновенно находятъ уголь, пепелъ и осколки сосудовъ, иногда обожженные кости животныхъ. Въ болѣе старыхъ круглыхъ курганахъ не находятъ монетъ, въ болѣе позднихъ овальной формы, особенно въ западной Бѣлоруссіи, были находимы «денары», приписываемые Вел. кн. Литовскимъ Кейстуту и Витольду, Пражскіе гроши Вацлавовъ, полугроши Александра Ягеллона и др. ¹⁾ Въ болѣе позднихъ могилахъ не раскладывали надъ покойникомъ огня и въ изголовь помѣщали большіе камни, а въ еще болѣе позднихъ—кованные двуплечные кресты. Радимичскій типъ погребенія на берегу р. Сожа подлѣ Гомеля и Чечерска, по проф. В. Б. Антоновичу, состоялъ также въ погребеніи выше горизонта. Покойники лежали на смѣси изъ золы и песку, безъ признаковъ обугленія костей. Гробовъ нигдѣ не найдено, а лишь слѣды досокъ и брусевъ. Въ курганѣ находимы были лишь костяки, обращенные головою на з., лежащіе на спинѣ съ вытянутыми руками и ногами. Около головы или въ ногахъ были находимы горшки грубой отдѣлки. Оружіе никогда не было найдено, но зато много разныхъ украшеній, особенно въ женскихъ могилахъ. Въ мужскихъ: поясныя бронзовыя пряжки, литыя бронзовыя кольца, привѣшиваемыя къ поясу, желѣзные ножики съ деревянными или костяными рукоятками. Въ женскихъ: височныя кольца на головѣ, рѣже серьги, витыя бронзовыя гривны, ожерелья изъ крупныхъ бусъ: стекляныхъ, глиняныхъ, сердоликовыхъ и т. д., нанизанныхъ въ два ряда и перехваченныхъ серебряными привѣсками разной формы, ромбовъ, ажурныхъ розетокъ, полумѣсяцевъ,

1) Въ болѣе древнихъ могилахъ встрѣчалось больше оружія и меньше украшеній изъ бронзы, серебра, какъ серьги, браслеты, желѣзныя пряжки, ножи и т. д.; послѣдніе предметы были менѣе тщательной отдѣлки.

бубенчиковъ и т. д., браслеты, перстни бронзовые и серебряные. Иногда встрѣчались медальоны, сдѣланные изъ восточныхъ монетъ саманидскихъ диргеновъ и христіанскій крестикъ, указывающіе на X столѣтіе.

Гораздо меньше изученъ обрядъ погребенія самыхъ восточныхъ изъ русскихъ славянъ, новгородскихъ, какъ и выходцевъ изъ Новгорода, а отчасти изъ западной и южной Руси, занявшихъ огромныя территоріи восточной половины Европы и ассимилировавшихъ въ значительной степени финскія племена.

Хотя наши историческія свѣдѣнія о распространеніи финновъ въ древности весьма не точны и часто идутъ въ разрѣзъ съ данными лингвистическими, этнографическими и антропологическими, тѣмъ не менѣе извѣстно, что финскія племена или финская культура были распространены не только на сѣверѣ и востокѣ, но и далеко за предѣлами средней Европы еще до пришествія славянъ. Финны поэтому занимаютъ важное мѣсто въ антропологии, и достойны болѣе тщательнаго изученія какъ финскія могилы и тѣ элементы, которые въ значительной степени вошли въ составъ современнаго славянскаго населенія, такъ и финны, нынѣ живущіе разсѣянно по восточной Европѣ и постепенно вымирающіе. Къ сожалѣнію, до сихъ поръ весьма мало сдѣлано по изученію финновъ, что значительно задерживаетъ и вопросъ изученія древнихъ славянъ. Лингвистическія изслѣдованія Кастрена установили связь между самой отдаленной восточной вѣтвью финновъ, затерявшейся и вымирающей на берегахъ Оби, Иртыша и Енисея, Вогуловъ и Остяковъ, съ саянскими инородцами и самоѣдами, т. е. съ урало-алтайскими финнами, ихъ европейскими соплеменниками. Въ вогулахъ и остякахъ, меньше подвергавшихся этнографической и антропологической помѣси, признаютъ наиболѣе чистый древній типъ, нежели у тѣхъ, которые перешли Уралъ, удаляясь далѣе на западъ. Такимъ образомъ объединяютъ племена по родственности языка въ одну общую финно-угорскую семью, самую восточную группу которыхъ при подобномъ дѣленіи составляютъ Вогулы и Эсты, затѣмъ завожскіе финны: Чуваши, Пермьки, Вотяки, Мордва, Зыряне и, наконецъ, финны Прибалтійскаго края: Эсты, Ливы и др., которые такимъ образомъ имѣютъ тоже всѣ связь съ Монголами, какъ общіе нѣкогда выходцы изъ Азіи. Съ антропологической точки зрѣнія теорія эта не можетъ насъ удовлетворять, ибо не существуетъ общаго типа для финна даже такого, какимъ мы представляемъ себѣ типъ славянскій, разнящійся лишь за немногими исключеніями. Родство между финнами въ антропологическомъ отношеніи было еще опротестовано А. П. Богдановымъ, ибо разныя группы финновъ разнятся своимъ физическимъ типомъ, среди нихъ есть и темные и свѣтлые, крайне короткоголовые и длинно-головые. Чтобы разобраться въ этомъ разнообразіи фактовъ и найти под-

твержденіе для лингвистической теоріи съ антропологической точки зрѣнія, нѣкоторые стали видѣть родственную связь въ длинноголовости самыхъ восточныхъ финновъ, Вогуловъ и Остяковъ, съ длинноголовымъ курганнымъ населеніемъ средней Россіи, потомки котораго подъ напоромъ короткоголовыхъ пришельцевъ удалились на востокъ. Что финское, а не другое племя жило до пришествія въ восточную Европу славянъ, на это указываютъ весьма распространенныя угорскія названія мѣстностей въ сѣверной и средней Европѣ, и на основаніи этого полагаютъ (Европеусъ), что Финно-Венгры, т. е. древніе угры, «югра» древне-славянскихъ лѣтописей, заселяли все огромное пространство отъ р. Оки до Ледовитаго океана и отъ Уральскихъ горъ до Скандинавіи. Подтвержденіе этого видятъ въ томъ, что считающіеся предками современныхъ венгровъ древніе угры и ихъ потомки, современные вогулы и остяки, составляли нѣкогда длинноголовое населеніе Московской, Владимирской, Ярославской и Тверской губерній, между тѣмъ какъ окрестности Ладожскаго озера носятъ не угорскія, а финскія названія, а древніе обитатели были короткоголовые, какъ и нынѣ живущіе западные финны, которымъ приписываютъ и древнее погребеніе. На этомъ основаніи проводятъ антропологическую разницу между угорскими и западно-финскими курганами. Теоріи этой не подтверждаетъ антропологическое родство между венграми и современными самыми восточными финнами, вогулами и остяками; но короткоголовость современныхъ венгровъ стараются опять объяснить ихъ значительною помѣсью съ мѣстными короткоголовыми элементами. Короткоголовыми являются, какъ извѣстно, не только западные финны, но и восточные: мордва, черемисы, зыряне, кромѣ вышеприведенныхъ, имѣющихъ быть потомками древней «югры» вогуловъ и остяковъ. Другіе доказываютъ, что земли славянъ до ихъ пришествія занимали только финны (Шифнеръ, Альквистъ), а Кеппенъ, какъ бы примиряющій обѣ теоріи, доказываетъ, по даннымъ языка, родство финно-угровъ съ аріійцами и видитъ ихъ общую родину не въ Азіи, а въ Европѣ, именно въ сѣверной и средней, гдѣ они проживали съ незапамятныхъ временъ. По Кастрену, ихъ поселенія тянулись съ востока до Вислы и проходили черезъ Германію, Данію, Англію, доходя до Скандинавіи. По этому писателю, первая отдѣлившаяся отъ нихъ группа была финно-угорская: древніе угры, или вогулы, остяки и мадьяры (т. н. урало-алтайская группа Кастрена), затѣмъ отдѣлились лопари и, наконецъ, распались и собственно финно-угры на восточную отрасль (пермяки и зыряне), заволжскую (мордва, чуваша, черемисы) и западно-финскую. Основываясь на данныхъ лингвистики, Кеппенъ по названіямъ мѣстностей, рѣкъ, животныхъ и растений отыскиваетъ степень родства между этими племенами и указываетъ на среднее теченіе Волги, какъ на первоначальную ихъ родину, откуда они раз-

селились на сѣверо-востокъ и на западъ. По сходству языковъ финно-угровъ и арійцевъ онъ опредѣляетъ ихъ родство и не допускаетъ, чтобы сходство языковъ было лишь простымъ заимствованіемъ, напротивъ предполагаетъ, что сходство это раньше было еще болѣе значительнымъ. Такимъ образомъ финно-угры и арійцы составляли нѣкогда одно цѣлое и вышли изъ одной общей родины, но арійцы, по этой теоріи, раньше отдѣлились отъ финно-угровъ, поселившись первоначально на Дону, а затѣмъ распались на двѣ вѣтви—азіатскую (армяне, иранцы, индусы) и европейскую (кельты, германцы, славяне¹⁾).

Такое смѣшеніе не могло не оказать извѣстнаго вліянія на измѣненія первоначальнаго славянскаго типа послѣ прихода славянъ на финскую землю. Для антропологическаго объясненія этого вопроса требуются массовыя наблюденія современныхъ славянскихъ и финскихъ племенъ и очень тщательная обработка собраннаго матеріала, какъ равно болѣе подробное изученіе курганныхъ костяковъ и череповъ. Хотя курганное населеніе Московской губерніи отчасти изучено антропологическими работами покойнаго проф. А. П. Богданова и другихъ, однако недостатокъ таковыхъ значительно чувствуется по отношенію другихъ губерній, какъ сѣверныхъ, такъ и центральныхъ и восточныхъ, чтобы эти матеріалы можно было сравнить съ антропологическими данными, относящимися къ современному населенію. Пока не существуетъ еще археологическихъ картъ, распредѣляющихъ размѣщеніе кургановъ, городищъ и другихъ древнихъ памятниковъ, по формѣ которыхъ и по обрядамъ погребенія и древнимъ находкамъ можно было бы выяснитъ эпохи и установить разницу между славянскимъ и финскимъ погребеніемъ. Недостаточно еще установлены курганныя и могильныя древности, какъ финскія, такъ и славянскія. Въ этомъ отношеніи замѣчаются два крайніе взгляда, по которымъ финскіе ученые во всѣхъ славянскихъ древностяхъ средней и сѣверной Россіи хотятъ видѣть финскія, тогда какъ нѣкоторые изъ русскихъ приписываютъ все русскимъ древностямъ, причисляя къ таковымъ даже многіе курганы и могильники Сибири. Нужно полагать, что остатки древнѣйшей культуры каменнаго и костяного вѣка, со слѣдами бронзоваго, идущіе отъ Приладожья черезъ Москву, Вятку, Пермь до Урала, принадлежатъ древнѣйшему населенію, можетъ быть угорскому. Затѣмъ слѣдуютъ финскіе могильники, насыпанные за нѣсколько вѣковъ до пришествія славянъ. Въ области исконнаго поселенія финновъ настоящіе курганы отсутствуютъ, какъ, напримѣръ, въ губ. Пермской, Вятской, Прибалтійскихъ и въ значительной части Вологодской и Архангельской. Насыпи кургановъ являются принадлежностью славянъ и тянутся по рѣкамъ,

1) Куда же относить Грековъ и Римлянъ (Эллиновъ и Латинянъ съ прочими Италиками)? Ред.

которыя были главными путями их колонизаціи. Въ болѣе позднюю эпоху обычай погребенія въ курганахъ перешелъ и къ финнамъ. Характернымъ признакомъ для славянскаго погребенія служатъ такимъ образомъ курганы, а не могильныя насыпи, которыя принадлежатъ финскимъ племенамъ. Курганы круглые, овальные или четырехугольные встрѣчались разной величины. Покойникъ, если курганъ не съ обрядомъ сожженія, лежитъ на поверхности земли и рѣдко нѣсколько глубже материка, тогда какъ въ финскихъ — въ глубоко выкопанной ямѣ, въ родѣ колодца; покойникъ головой чаще всего обращенъ на З. или Ю.-З., лежитъ на спинѣ, рѣдко на боку, чаще съ вытянутыми руками и ногами. Иногда при костякахъ не падаютъ никакихъ предметовъ, а чаще предметы указываютъ время происхожденія кургана. Въ курганѣ находятъ по одному костяку. Въ финскихъ встрѣчаются по 2 и больше, а могилы состоятъ иногда изъ 2-хъ и 3-хъ ярусовъ. Въ славянскомъ въ ногахъ часто встрѣчаются горшки, пепель, пережженные кости домашнихъ животныхъ и птицъ, бронзовыя вещи: пряжки, головныя кольца, браслеты, ожерелья, колье, бранный вѣнецъ, гривны изъ бусъ, мѣдные или серебряныя витые обручи по нѣсколько штукъ въ могилѣ, ручныя кольца на пальцахъ, иногда рѣшетчатые въ видѣ перстней, грубой отдѣлки, на поясъ бронзовыя привѣски, иногда слѣды шерстяныхъ кистей или бахромы, которые были нанизаны или нашиты на поясъ, серьги, обернутыя часто въ древесную кору, бусы сердоликовыя, стеклянныя, изъ особой массы, позолоченныя и т. д., желѣзные ножи, наконечники копья и стрѣлы.

Помимо значительной разницы въ обрядахъ погребенія, находимыхъ у отдѣльныхъ славянскихъ племенъ, есть общіе признаки культа, которые ихъ соединяютъ. Къ таковымъ принадлежатъ особенная керамика въ славянскихъ доисторическихъ валахъ и на сосудахъ въ видѣ узоровъ, составленныхъ изъ рядовъ черточекъ и точекъ, или въ видѣ волнисто-линейнаго орнамента, прозваннаго Вирховымъ «Лужицкимъ типомъ» и встрѣчающагося въ Лужицахъ, въ Чехіи, Моравіи, въ Польшѣ и Россіи. Къ такимъ общимъ признакамъ извѣстнаго культа для многихъ славянъ служатъ находимые въ курганахъ восточныхъ славянъ въ Новгородской губерніи и центральныхъ Московской и другихъ родъ серегъ съ городками или такъ называемыя височныя кольца около ушей, подлѣ шеи; подъ нѣкоторыми изъ нихъ лежали заплетенные въ косу волосы. Каждая привѣска состояла изъ нѣсколькихъ незапаянныхъ на концахъ круглыхъ или дугообразныхъ колецъ изъ мѣди, бронзы, серебра или сплава мѣди, серебра съ нѣсколькими долями золота. Онѣ служили украшеніемъ, привязывались къ волосамъ. Такихъ привѣсокъ не находили въ финскихъ могилахъ, а лишь въ славянскихъ. Онѣ распространены въ значительномъ количествѣ въ курганахъ Познани, Силезіи, Чехіи и Моравіи и далѣе къ сѣверу и западу, въ мѣстно-

стихъ съ вымершимъ нынѣ славянскимъ населеніемъ, между тѣмъ онѣ не встрѣчаются ни въ Галиціи, ни въ царствѣ Польскомъ, а лишь въ сѣверныхъ и центральныхъ губерніяхъ Россіи. Первымъ, описавшимъ височныя кольца, найденныя въ Силезіи въ женскихъ гробахъ привязанными къ волосамъ за обоими ушами и на затылкѣ (т. н. Schläfen Hasckenringe, по польски наз. «kółka metalowe z kabłączkami», прозванные Коперницкимъ прямо «kabłączki», иначе по-польски и чешски *zausznice*»), былъ датскій археологъ Sophus Müller¹⁾, который и указалъ на эту находку, какъ на исключительно славянскую, относящуюся къ XI и XII в. по Р. Х., тогда какъ Вирховъ хотѣлъ видѣть въ нихъ германскую принадлежность. Однако въ послѣдніе годы своей жизни и онъ, совмѣстно съ Лиссауеромъ, ставили нахожденіе височныхъ колецъ въ связь съ распространеніемъ границъ древняго разселенія славянъ, особенно когда въ курганахъ съ этими находками стали одновременно попадаться и другіе предметы, указывающіе ихъ несомнѣнное славянское происхожденіе, какъ, напримѣръ, монеты. Болѣе тщательное изученіе распространенія височныхъ колецъ въ курганахъ русскихъ славянъ указало бы намъ границу ихъ погребенія на востокѣ.

Переходимъ теперь къ тѣмъ не славянскимъ народамъ, жившимъ нѣкогда на обширной территоріи современной Россіи, оставившимъ свои памятники въ могилахъ, культъ и кровь которыхъ въ меньшей или большей степени усвоили себѣ восточные славяне. Если, начиная съ Бѣлоруссіи, современное населеніе средней Европы между Одеромъ, Вислой, Дунаемъ и Карпатами жило съ каменнаго вѣка, то нельзя этого сказать о славянахъ, живущихъ нынѣ дальше на востокѣ, по направленію къ Волгѣ, къ Черному морю и къ области озеръ, гдѣ жили разные народы: на югѣ Россіи—Скифы и Сарматы, урало-алтайскіе Печенѣги, Торки, Берендѣи, а далѣе въ центральной и сѣверной Россіи—финскія племена, остатки которыхъ еще сохранились до настоящаго времени, прозванные восточными славянами «чудью», о которыхъ подробно было сказано выше. Значительное ихъ распространеніе оставило много древностей и памятниковъ въ средней Россіи, и трудно сказать, которые изъ нихъ финскаго, и которые славянскаго происхожденія. Подобно тому, какъ на западной границѣ славянства археологи затрудняются разрѣшеніемъ вопроса объ отличіи славянскихъ древностей отъ германскихъ, и на восточной съ трудомъ разбираютъ славянскія отъ финскихъ. Въ отличіе отъ славянскаго погребенія археологи указываютъ на финскіе могильники, встрѣчаемые въ Рязанской, Тамбовской, Витебской, Московской и другихъ губерніяхъ, въ которыхъ отсутствуютъ курганныя насыпи, и могилы ничѣмъ не выдаются надъ поверхностью

1) «Ueber Slavische Schäferinge»—Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift. 1877. 35 Bericht.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

земли и находятся большею частью на песчаныхъ берегахъ рѣкъ, въ глубокой могильной ямѣ. Покойникъ чаще обращенъ головой на В. или Ю.-В. Предметовъ въ такихъ могилахъ очень много, особенно изъ бронзы: пряжки, кольца, шейныя гривны, подвѣски разной формы, сплетенныя и скрученныя, спиральныя браслеты, напоминающіе венгерскіе, а нѣкоторые—скандинавское происхожденіе, фибулы. Часто нѣкоторые предметы весьма трудны для распознаванія. Бусы и серьги въ финскихъ могилахъ почти не встрѣчаются.

Въ особую группу мы включили самые древніе курганы, какъ равно случайныя находки, добытыя вмѣстѣ съ скелетами, найденными въ юго-западной Россіи, преимущественно въ Кіевской и Волинской губерніяхъ. Къ этимъ могиламъ мы причислили какъ могилы каменной эпохи, такъ равно—и со слѣдами бронзы и даже желѣза. Мы не могли выдѣлить ихъ за недостаточностью остеологическихъ матеріаловъ, помимо того, что онѣ, быть можетъ, принадлежали разнымъ народамъ. Сюда относятся курганы и могилы съ самымъ бѣднымъ погребеніемъ, въ которыхъ, кромѣ человѣческихъ, а иногда сгнившихъ костей скота, ничего не было находимо, иногда кремневые орудія, осколки глиняной посуды первобытной грубой отдѣлки, орудія изъ костей, ожерелья изъ волчьихъ зубовъ, часто шарики или комки изъ желѣзнаго суглинка при окрашиваніи скелетовъ въ красный цвѣтъ. Скелеты были часто находимы съ согнутыми ногами. Въ курганахъ со слѣдами бронзы и желѣза иногда могилы были устроены въ родѣ деревянныхъ склеповъ. Нерѣдко въ курганахъ встрѣчались могилы съ покойниками въ 2 или 3 этажа (особенно въ южной части кіевского уѣзда).

Скинскіе курганы гораздо выше по своему наружному виду выше-приведенныхъ и достигаютъ отъ 7 до 8 метровъ высоты. Надъ покойникомъ въ этомъ погребеніи строили иногда деревянный склепъ, иногда встрѣчались лишь слѣды дерева, а рѣже болѣе выдающихся хоронили въ катакомбахъ. Находимые скелеты были большею частью съ вытянутыми ногами. Изъ предметовъ встрѣчались глиняные горшки, иногда грубой отдѣлки, попадались и съ отдѣлкой болѣе тщательной; издѣлія изъ кости, бронзы, золота, янтаря, боевыя орудія, предметы роскоши, слѣды одежды и матеріи, бронзовые наконечники, стрѣлы и зеркала; не встрѣчается почти предметовъ изъ серебра, желѣза. Въ этомъ погребеніи рядомъ съ предметами высшаго культа со временъ процвѣтанія греческихъ колоній, попадаютъ первобытныя издѣлія изъ глины или кремня, указывающія на помѣсь двухъ культовъ, мѣстнаго, болѣе варварскаго, съ цивилизованнымъ пришлымъ. Распространеніе скинскихъ могилъ находится преимущественно въ южной Россіи и, встрѣчаясь еще въ южной части Кіевской губерніи, въ сѣверныхъ ея уѣздахъ исчезаютъ. Курганы эти происходятъ со временъ VI в. до Р. Х. по VI в. по Р. Х.

Кромѣ вышеописанныхъ кургановъ выдѣляютъ еще въ Кіевской губерніи курганы Торковъ съ XI—XII в. въ бассейнѣ р. Россавы въ Каневскомъ уѣздѣ, и отчасти въ сѣверныхъ частяхъ Кіевского, указывающіе на кочевой бытъ похороненныхъ, съ предметами нерусскаго происхожденія. Курганныя насыпи очень высоки. Покойникъ зарытъ въ грунтовой ямѣ, которая была прикрыта деревомъ. Покойникъ лежитъ въ деревянномъ гробу изъ массивныхъ досокъ, головой на З., съ вытянутыми конечностями, въ полномъ вооруженіи, въ шпакѣ, съ саблею, лукомъ и стрѣлами, при этомъ находимы были мѣдныя пуговицы, бляхи, орудія изъ желѣза, а при женскихъ скелетахъ—золотыя и серебряныя серьги, золотыя и мѣдныя гривны и ожерелья изъ бусъ. Последнихъ мало, онѣ встрѣчались сердоликовыя, хрустальныя и известковыя. Кромѣ того, попадаются остатки византійской парчи, восточныя зеркала безъ орнамента и т. д. Рядомъ съ гробомъ, а иногда ниже, какъ въ мужскихъ, такъ и женскихъ и дѣтскихъ погребеніяхъ, находимы были съ лѣвой стороны черепъ или скелетъ коня съ цѣлой сбруей. Другіе курганы съ особымъ обрядомъ погребенія, встрѣчаемые ближе къ Кіеву около Бѣлой Церкви, приписываютъ другой народности, а именно Берендѣямъ, о которыхъ упоминаетъ лѣтопись между 1097 и 1206 гг. Изъ немногихъ раскопокъ, какія были сдѣланы, извѣстно, что эти курганы отличались устройствомъ деревянныхъ склеповъ изъ бревенъ, сбитыхъ гвоздями, въ которыхъ иногда находили по два костяка. Они лежали головой на В. Скелеты лошадей были находимы внѣ срубовъ. Костяки, принадлежащіе къ этимъ двумъ погребеніямъ, не были еще никѣмъ описаны.

Отъ общей характеристики древнихъ могилъ и кургановъ, для болѣе удобнаго распредѣленія антропологическихъ данныхъ, мы переходимъ къ частной характеристикѣ встрѣчающихся погребеній, желая сгруппировать остеологическіе матеріалы по могильнымъ находкамъ и, по мѣрѣ возможности, распредѣлить ихъ по разнымъ эпохамъ или племенамъ. Напр., отличаемъ могилы каменной эпохи отъ скифской, но вмѣстѣ съ тѣмъ можетъ быть эпоха одна, а племя другое, наприм., эпоха славянская, но племя не славянское, и т. д. Считаю нужнымъ въ оправданіе дѣленія матеріаловъ, принятаго въ нашемъ трудѣ, оговориться, что не всегда оно могло соответствовать этнографическимъ и историческимъ требованіямъ, вслѣдствіе того возникла извѣстная путаница въ дѣленіи: одни племена мы группировали по эпохамъ, другія по народности, третьи по территоріямъ. Принять одну систему изъ этихъ дѣленій намъ не позволяли чрезчуръ недостаточныя археологическія свѣдѣнія о принадлежности тѣхъ или другихъ кургановъ къ опредѣленнымъ народностямъ, тѣмъ болѣе, что и большинство археологовъ, изъ производившихъ раскопки, не рѣшались категорически объ этомъ

высказаться и часто позволяли себѣ дѣлать лишь предположенія. Почему и мы нѣкоторые курганы относимъ прямо къ курганамъ неславянскимъ, но славянской эпохи въ разныхъ губерніяхъ; сюда причислили Мерянскіе (Владимирской и Ярославской губ.), очень возможно, родственные финскимъ, какъ и Мордовскіе и Касимовскіе (Нижегородской и Рязанской губ.) и др. Къ отдѣльной финской группѣ мы причислили костяки финскіе навѣрно современнаго происхожденія, по даннымъ, какія были въ нашемъ распоряженіи, (Эсты, Черемисы, Вогулы); въ отдѣльныя группы выдѣлили суджанскіе курганы (Курской губ.) и Московскіе VIII—X в. и др. Московскія кладбища XVI—XVIII в. уже съ русской культурой мы причислили къ славянамъ восточнымъ. Отдѣльно выступаютъ кладбища Болгарскія и Чувашскія, отдѣльно группы по нѣкоторымъ территоріямъ, какъ курганы пермскіе, тобольскіе, крымскія или кавказскія могилы, забайкальскія и т. д.

Богатѣйшіе антропологическіе матеріалы, кроющіеся въ могилахъ и курганахъ Россіи, въ значительной части безвозвратно погибли для науки, были выбрасываемы не только при расхищеніяхъ могилъ въ теченіе многихъ вѣковъ, но даже археологами—ислѣдователями. Только въ послѣднее время стали обращать при раскопкахъ вниманіе на кости, хотя и нынѣ еще лишь незначительная ихъ часть попадаетъ въ руки антропологамъ, подвергаясь при этомъ болѣе или менѣе детальному изученію. Въ этомъ отношеніи громадная заслуга принадлежитъ антропологическому отдѣлу Импер. Обществ. любит. Естествознанія, а въ особенности первому его основателю А. П. Богданову, который не только былъ инициаторомъ собиранія антропологическихъ матеріаловъ и ихъ изученія (съ основаніемъ антропологическаго музея въ Москвѣ), не только самъ явился представителемъ антропологическихъ знаній въ Россіи, не только собралъ кружокъ работниковъ по до-исторической антропологіи, но еще внушилъ своимъ примѣромъ уваженіе къ древнимъ человѣческимъ остаткамъ, какъ среди археологовъ, такъ равно и въ болѣе широкихъ кругахъ публики. Приступивши къ настоящей работѣ и желая по болѣе главнымъ измѣреніямъ древнихъ костей представить состояніе нашихъ свѣдѣній по настоящему времени о физическомъ строеніи древнихъ восточныхъ славянъ въ сравненіи съ другими народами, жившими на ихъ территоріи въ разныя эпохи ихъ существованія, или же съ ними въ сосѣдствѣ, мы должны сказать, что находимъ громадный пробѣлъ въ изслѣдованіяхъ. Хотя многіе археологи стали при раскопкахъ собирать черепа, но игнорировали другія кости скелета; поэтому, не говоря уже о томъ, что краниологическій матеріалъ весьма скуденъ, если мы его распредѣлимъ по могиламъ разныхъ эпохъ и племенъ, еще меньше мы получимъ данныхъ о строеніи туловища и объ отношеніи его отдѣльныхъ частей. Настоящую работу во время ея составленія предупредило появленіе

труда А. А. Ивановскаго «Объ антропологическомъ составѣ населенія Россіи» (Изв. Имп. Общ. Любит. Ест., Антр. и Этн. т. CV. Труды Антроп. Отд. т. XXII, Москва 1904 г.), являющагося сводомъ всего того, что до настоящаго времени сдѣлано по изслѣдованію современныхъ народовъ Россіи. Такимъ образомъ, наша работа является какъ бы ея дополненіемъ по отношенію къ племенамъ, нѣкогда жившимъ на этой же территоріи. Рассматривая антропологическіе матеріалы, по которымъ мы составили настоящую работу, сообразно условіямъ погребенія и мѣстностямъ, мы начнемъ съ древнихъ восточныхъ славянъ, а какъ сравнительный матеріалъ приводимъ современныхъ, далѣе древнихъ и современныхъ западныхъ славянъ и, наконецъ, неславянское населеніе, жившее или на территоріи восточныхъ славянъ или въ сосѣднихъ съ ними странахъ. Матеріалы не упомянутые здѣсь, какъ и заглавія работъ, въ которыхъ первые помѣщены, читатель найдетъ въ литературномъ перечнѣ работъ въ концѣ настоящаго труда.

Славяне.

Восточные: 1) Древніе Новгородцы изъ раскопокъ П. Г. Богословскаго и А. Н. Волькенштейна. Они происходятъ изъ кургановъ, а многіе изъ древнихъ кладбищъ, т. н. жальниковъ Петергофскаго кладбища. Курганы вышиною отъ 3—5 арш. и отъ 2—5 арш. длиною, правильнаго очертанія. Могила изъ камней, размѣщенныхъ въ видѣ квадрата и прямоугольника, высланы камнями или плитами. Сверху могилъ попадались осколки горшковъ грубой отдѣлки и угли; въ могилахъ—горшки, а иногда ганзейскія монеты. Скелеты были находимы на глубинѣ отъ 40—100 сан., съ головой, лежащей на боку, и вытянутыми руками и ногами. Мы приводимъ данныя по измѣреніямъ К. Н. Икова и А. А. Тихомирова. За малочисленностью матеріаловъ мы соединяемъ курганные и кладбищенскія кости въ одно, исключая дѣтскихъ, при чемъ получилось 59 мужск., 40 женск., итого 99 череповъ. Значеніе этихъ матеріаловъ было бы цѣннѣе, если бы извѣстно было время ихъ происхожденія и принадлежность ихъ къ извѣстной эпохѣ, хотя можно полагать, что остатки эти принадлежали славянамъ. Древніе Новгородцы, по Богданову, обыкновенно имѣли величину черепа по 3 окружностямъ малую или среднюю, въ половинѣ случаевъ они короткоголовые, а въ половинѣ средніе—и длинноголовые, однако послѣдніе нѣсколько преобладаютъ, при чемъ значительно высокіе, скулы у большинства значительно развиты, но широколицыя мало. По автору, наибольшее число длинноголовыхъ происходило изъ Лужскаго, отчасти Новгородскаго и Старорусскаго уѣздовъ, тогда какъ короткоголовость преобладала въ курганахъ уѣздовъ Валдайскаго, Старорусскаго, а также въ Новгородѣ. Средне-

головость, какъ признакъ смѣшенія племенъ, больше всего замѣтна подлѣ Новгорода. По Богданову, вообще, гдѣ по исторіи извѣстно, что жило Великорусское племя, черепа длинноголовые, и на этомъ основаніи, идя за Пѣшемъ, онъ считалъ первыхъ славянъ длинноголовыми, а восточныхъ славянъ ближе къ первоначальному типу, чѣмъ западную ихъ вѣтвь, тѣмъ болѣе, что считалъ ихъ болѣе брахицефалами съ преобладающимъ темнымъ типомъ. Принимая короткоголовый элементъ у новгородскихъ славянъ, какъ послѣдствіе помѣси съ инородцами, весьма древнимъ, онъ приписываетъ ему причину «ранней разглаголицы» у новгородцевъ, нуждавшейся въ призваніи будто бы длинноголовыхъ Варяговъ, приведшей къ потерѣ самостоятельности Новгорода (?!).

2) Сѣверяне Черниговской губерніи.

а) Курганные изъ раскопокъ Д. Я. Самоквасова.

б) Кладбищенскіе Д. Я. Самоквасова и Т. Б. Кибальчича. Оба погребенія принадлежать, вѣроятно, славянамъ. Первое, т.-е. курганы, не распространены во всей странѣ, а лишь сплоченными группами раскинуты среди болотъ и лѣсовъ, что подтверждаютъ объ нихъ извѣстія Прокопія, Іорнанда, императора Маврікія и другихъ. Они встрѣчаются въ губерніяхъ Черниговской, Курской и Харьковской и всѣ болѣе частью одного типа, вышиною отъ 1—3 арш., и могилы отъ 1—2 арш. шире подошвы, нѣкоторые изъ нихъ съ сожженіемъ, другіе заключаютъ костяки, часто лежащіе въ гробу. У головы покойника серебряныя и бронзовыя кольца, рѣдко золотыя, слѣды шелковой ткани, куски сукна; костяки головой лежали на Западъ со сложенными на груди или животѣ, рѣже вытянутыми руками. Хотя по находкамъ можно предполагать, что древне-кладбищенскіе черепа немногимъ древнѣе курганныхъ, однако мы ихъ рассматриваемъ особо: а) курганные изъ кургановъ Мериновскихъ Стародубскаго уѣзда съ береговъ рр. Стрижня и Десны въ числѣ 43 (мужск. 28, женск. 15), измѣренныя А. П. Богдановымъ, и в) древнекладбищенскіе изъ кладбищъ г. Чернигова и Конотопа въ числѣ 30 (муж. 21, жен. 9), измѣренныя А. А. Тихомировымъ. Черепа сѣверянъ длинноголовы, но въ отдѣльности типъ длинноголовый выступаетъ преобладающимъ у курганныхъ, тогда какъ въ болѣе позднемъ кладбищенскомъ погребеніи брахи- и мезоцефалическій. Богдановъ нашелъ между ними слѣдующую разницу въ строеніи: курганные черепа высоко-узкіе, имѣютъ большое развитіе по вертикальной окружности, узко-хребетные, довольно широкоскулые, тогда какъ кладбищенскіе — широко-низкіе, средне развиты по вертикальной окружности, широко-хребетные съ большимъ процентомъ узкоскулыхъ. Скелеты поэтому въ обоихъ погребеніяхъ представляютъ типы, различающіеся между собою.

Къ древнему населенію юго-западной Руси относятся: 3) *Поляне*, по раскопкамъ проф. В. Б. Антоновича, происходятъ изъ старокладбищенскихъ скелетовъ г. Кіева отъ IX—XI в. (Десятининскаго и Кирилловскаго кладбищъ) 6 (мужск. 3, женск. 3) и отъ XII—XIII в. (Троицкаго и Лукьяновскаго) 14 (мужск. 10, женск. 4), измѣренные А. П. Богдановымъ, изъ деревни Гатне и Вышгорода Кіевского уѣзда, а въ значительной части изъ найденныхъ въ Кіевѣ 21 (мужск. 16, женск. 5), измѣренные Ю. Д. Талько-Грынцевичемъ. Типъ полянскихъ череповъ Богдановъ характеризуетъ такъ: окружность среднихъ размѣровъ, лобъ прямой у мужчинъ, у женщинъ отлогость лба встрѣчается чаще, темя округленное, затылокъ выпуклый, иногда очень сильно. Вертикальное очертаніе у большинства яйцеобразное, рѣдко эллиптическое, у мужчинъ встрѣчается подносовой прогнатизмъ. Въ половинѣ случаевъ выступаетъ долихоцефалія, по Талько-Грынцевичу, она у нихъ еще сильнѣе при часто встрѣчаемомъ узкомъ лбѣ и затылкѣ и при неширокомъ лицѣ.

4) *Древляне* а) изъ раскопокъ В. Б. Антоновича въ *Радомысльскомъ* и *Сквирскомъ* уѣздѣ Кіевской губ., измѣренныхъ Ю. Д. Талько-Грынцевичемъ 51 (мужск. 50, женск. 1) и б) С. Гамченки *Житомирскихъ могильниковъ* въ Волынской губ. и имъ же измѣренныхъ 26.

Древляне при умѣренномъ ростѣ, по Ю. Д. Талько-Грынцевичу, имѣли незначительно развитой черепъ въ горизонтальной окружности, при длинноголовости, которая, можно сказать, являлась у нихъ исключительнымъ типомъ въ преобладающемъ субдолихоцефалическомъ, при узкомъ лбѣ и затылкѣ, малой скуластости и удлиннномъ лицѣ.

5) *Кривичи* а) западные изъ раскопокъ В. А. Шукевича кургановъ XIII—XV в. Лидскаго уѣзда Виленской губ. 16 (мужск. 9, женск. 7), измѣренные Ю. Д. Талько-Грынцевичемъ, и б) восточные изъ раскопокъ В. М. Чебышевой кургановъ Дорогобужскаго уѣзда Смоленской губ. 7 (мужск. 5, женск. 2), измѣренные К. Н. Иковымъ. Обѣ группы представляютъ извѣстную разницу, указывающую на другіе антропологическіе элементы, вошедшіе въ ихъ составъ. При одинаковыхъ почти величинахъ горизонтальной окружности и при преобладаніи среднихъ величинъ, черепа восточныхъ кривичей болѣе развиты въ длину, чѣмъ у западныхъ; у первыхъ длинноголовость по головному указателю выступаетъ болѣе рѣзко; мужчины длинноголовѣе женщинъ. Восточные представляются болѣе чистыми; въ краниологическихъ типахъ у нихъ преимущественно выступаетъ длинноголовый элементъ, тогда какъ у западныхъ выступаетъ рядомъ съ длинноголовымъ и короткоголовый, а отчасти и среднеголовый. Черепа у западныхъ чаще всего бываютъ высоко-узкіе, съ узкимъ лбомъ и какъ съ узкимъ, такъ и умѣреннымъ затылкомъ. Лицо неширокое, зна-

чительно удлиненное. Последняя форма болѣе выражена у западныхъ, нежели у восточныхъ.

6) *Русскіе изъ старинныхъ Московскихъ кладбищъ*: а) Боярскаго XVI в. 100, измѣренныхъ К. Н. Иковымъ; б) Московскихъ кладбищъ XV—XVIII в., собранные и измѣренные А. П. Богдановымъ, 116 (мужск. и женск. по 58). Эти матеріалы мы причислили къ славянскимъ въ отличіе отъ московскихъ курганныхъ (Богдановъ), относящихся къ VIII—X в., которые составятъ особнякомъ стоящую группу; в) Московскаго Кремля конца XV и начала XVI в. 57 череповъ, измѣренныхъ Н. Ю. Зографомъ. Всѣ эти черепа малыхъ или среднихъ размѣровъ въ окружности, съ преобладающей брахицефаліею, при чемъ выступаютъ въ значительномъ количествѣ и два другіе типа черепа; высокіе соединяются съ брахицефаліею, тогда какъ низкіе съ долихоцефаліею. Лобъ у нихъ умѣренный, по ширинѣ лица больше половины среднелицевыхъ, тогда какъ другая распределяется между коротко- и длиннوليцевыми. По ширинѣ скулъ они узко-скуласты, хотя съ значительнымъ процентомъ средне-скулыхъ. Всѣ признаки указываютъ на помѣсь расы, элемента короткоголоваго, болѣе многочисленнаго, съ длинноголовымъ, нѣсколько слабѣе выраженнымъ.

7) *Современные русскіе черепа*, могущіе намъ служить сравнительнымъ матеріаломъ, происходятъ — а) изъ сѣверныхъ губерній (Архангельской, Олонецкой, Вологодской, Костромской, Ярославской, Тверской, Новгородской и Петербургской) 189 (мужск. 165, женск. 24) по измѣреніямъ А. И. Таранецкаго; б) изъ Казанской губ. 175, измѣренные Н. И. Малевымъ, и в) данныя по изслѣдованію череповъ I. van der Hoeven'a (15 мужск.), A. Retzius'a (2 мужск.), Коперницкаго (20 мужск.), О. Ландцверта (40 мужск.), Проценки (32 мужск., 2 женск.), Quatrefages (8 мужск.) и А. Волькенштейна (8 мужск., 6 женск.).

Болѣе современные намъ великорусскіе черепа преимущественно сѣверныхъ губерній, по этимъ изслѣдованіямъ, представляются, при небольшихъ размѣрахъ окружности, среднеголовыми, при чемъ значительнѣе, нежели въ кладбищенскихъ, выступаетъ короткоголовость, при меньшей длинноголовости; последняя менѣе выражена у женщинъ. Казанская губ. обладаетъ вдвое болѣею длинноголовостью, чѣмъ сѣверо-западные губерніи, вмѣстѣ съ тѣми же почти особенностями строенія, которыя были описаны при кладбищенскихъ московскихъ черепахъ; брахицефалію сопровождаетъ большая высота черепа, тогда какъ долихоцефалію — низко-широкость.

Западные: 8) *Курганные Плоцкіе*, Плоцкаго, Плонскаго и другихъ уѣздовъ Плоцкой губ. Курганы эти съ гробами, копанными въ рядъ, называются «рядовыми», въ народной рѣчи «жалями» — «żale»¹⁾ или древними клад-

1) Срав. т. н. «жалыники» новгородскихъ славянъ. Прим. автора.

бищами, раскопаны Ф. Тарчинскимъ и д-ромъ Л. Рутковскимъ. Форма могилъ, выложенныхъ камнями, какъ бы вросшими въ землю, четырехугольная, овальная или круглая. Скелеты лежатъ рядами, головами на западъ, рѣже на востокъ. При нихъ находимы были желѣзные издѣлія, какъ-то: ножики, стрѣлы, кольца, серебряные или бронзовые висячіе кружки, прикрѣпленные къ волосамъ, серебряныя кольца, бисеръ, разные горшки изъ глины, иногда монеты, какъ польскіе Казимира I и т. д. Изъ этого погребенія мы имѣемъ 11 костяковъ, измѣренныхъ д-ромъ Рутковскимъ. Хотя число измѣренныхъ скелетовъ весьма незначительно, однако позволяетъ намъ придти къ нѣкоторымъ выводамъ объ антропологическомъ типѣ этихъ жителей. Они отличались очень высокимъ ростомъ, съ среднимъ головнымъ указателемъ крайне длинноголовымъ, который уменьшался въ скелетахъ по мѣрѣ происхожденія ихъ изъ могилъ менѣе древнихъ. Черепа довольно развиты въ горизонтальной окружности и въ длину, съ узкимъ лбомъ и довольно широкимъ затылкомъ.

9) *Краковскіе* мѣщане XVII—XVIII в. изъ стариннаго кладбища 47 череповъ (23 мужск. и 24 женск.), измѣренные И. Коперницкимъ. Въ этихъ черепахъ бросается въ глаза значительная помѣсь типовъ; при крайне длинноголовыхъ и короткоголовыхъ, являющихся преобладающими, меньшинство составляли среднеголовые. Всѣ короткоголовые черепа представляются очень широкими по отношенію къ длинѣ, нѣкоторые имѣютъ даже шарообразную форму, другіе же угловатую съ сильно выдающимися теменными буграми. Сводъ ихъ низкій и часто утолщенный. Длинноголовые черепа формы эллиптической, безъ выдающихся теменныхъ бугровъ и съ высокимъ сводомъ. Среднеголовые ближе подходятъ по строенію къ длинноголовымъ, нежели къ послѣднимъ. Черепа длинноголовые чаще встрѣчаются среди мужскихъ, тогда какъ короткоголовые среди женскихъ. По отношенію величины горизонтальной окружности они большихъ размѣровъ, довольно высокіе, особенно по отношенію къ длинѣ черепа, при довольно широкомъ лбѣ и затылкѣ, лицо круглое. Авторъ, на томъ основаніи, что въ XVII и XVIII в. нѣмцы въ значительномъ числѣ входили въ составъ мѣщанскаго населенія г. Кракова, приписываетъ имъ длинноголовый элементъ, тогда какъ мѣстному славянскому населенію—короткоголовый.

10) *Люблинскіе*, изъ которыхъ — а) найденные случайно въ помѣщичьей усадьбѣ Ключковицъ Пулавскаго уѣзда относятъ къ концу XVI и первой половинѣ XVII в., всего 21 (мужск. 16, женск. 5), и изъ старинныхъ кладбищъ города Люблина, которые относятся б) къ XVIII в. 26 (10 мужск., 16 женск.) и в) началу XIX в. 16 (3 мужск., 13 женск.), добытые д-ромъ Олехновичемъ и имъ же измѣренные, всего 63 (мужск. 29, женск. 34).

Черепы люблинскіе по среднему размѣру горизонтальной окружности принадлежать къ довольно большимъ, значительно развиты въ ширину и въ высоту. Средній черепной указатель подкороткоголовый, но въ мужскихъ онъ ближе къ длинноголовому, въ женскихъ же къ короткоголовому. Характерной разницы по распредѣленію въ группахъ чиселъ указателей въ каждомъ вѣкѣ не замѣчается. Однако очень часто выступающіе одновременно настоящій и подкороткоголовый типы, при довольно часто встрѣчающихся поддлинноголовомъ и среднеголовомъ, говорятъ о расовой помѣси, на что указываетъ также и форма лица: одновременно съ удлиненной и узкой встрѣчается короткая и широкая.

11) *Краковскіе современные черепа* изъ коллекціи д-ра Олехновича и изъ анатомическаго музея въ Краковѣ, измѣренные Олехновичемъ, 51 (мужск. 37, женск. 14).

Черепы эти отличаются отъ люблинскихъ и краковскихъ, болѣе давнихъ, меньшею примѣсью длинноголовости и меньшимъ развитіемъ черепа въ длину, въ остальномъ типѣ ничѣмъ почти отъ нихъ не отличаются.

Не славянъ, но славянской эпохи.

12) *Кіевскіе курганные* изъ Россавы Каневского уѣзда подлѣ Дитпра изъ раскопокъ Д. Я. Самоквасова, который относитъ эти курганы къ періоду времени послѣ VI в. по Р. Х. 16 (мужск. 12, женск. 4), измѣренные А. П. Богдановымъ.

Россавскіе черепа наполовину долихоцефалическіе, при значительномъ преобладаніи брахицефаліи надъ мезоцефаліей, при чемъ низкоголовость преобладаетъ надъ высокоголовостью; долихоцефалію сопровождаетъ болѣею частью низкоголовость, а брахицефалію высокоголовость. Они болѣею частью среднескулые, хотя встрѣчаются и широкоскулые, которые въ древнѣйшихъ кіевскихъ курганахъ не встрѣчаются. Кромѣ того, они среднелицыя, какъ и послѣдніе, почему Богдановъ говоритъ, что широколицость появилась здѣсь лишь въ историческую эпоху, на что могли повліять породы татарской вѣтви.

13) *Мерянскіе племена* Мерянь, или Мери, единоплеменниковъ съ финскими народами Муромой, Мордвой, Черемисами и Восью. По собраннымъ графомъ А. С. Уваровымъ лингвистическимъ даннымъ, Мерянская земля по перечисленнымъ названіямъ, напоминающимъ Мерю, не имѣющимъ славянскаго корня, распространялась, по словамъ лѣтописца, по губерніямъ Ярославской, Владимирской, Московской, Тверской, Вологодской, Рязанской и Нижегородской, имѣя въ центрѣ Переяславское и Ростовское озера. Антропологическія данныя распространенія мерянскаго типа подтверждаютъ

давняя археологія и лингвистика, но еще дальше находятъ распространіе этого типа на югъ и на юго-западъ—до Черниговской и Кіевской губерній, а на сѣверо-западъ до Минска, Новгорода и Олонецкой губерній. Предполагаютъ, что западная граница Мерянскаго народа оставалась открытою для вторженія славянъ и варяговъ въ ихъ земли и ихъ поселенія по рѣкамъ Клязьмѣ, Москвѣ и Волгѣ, что способствовало сліянію мерянъ съ сосѣдями. Археологи предполагаютъ, что даже могилы новгородскихъ славянъ больше отличались отъ единоплеменныхъ имъ западныхъ и южныхъ славянъ, на примѣръ, древлянъ и полянъ, чѣмъ отъ пограничныхъ мерянъ. Меряне, занимаясь торговлею, были посредниками въ сношеніяхъ между Азіей и Европой, съ одной стороны, черезъ волжскихъ болгаръ, мордву и весь, съ другой—черезъ западный союзъ, въ составъ котораго входила остальная часть веси, мери, славянъ, кривичей и чуди, бывшая въ рукахъ новгородцевъ. Антропологическіе матеріалы происходятъ, по описаніямъ А. П. Богданова, изъ Ярославской и Владимирской губ., изъ раскопокъ Л. П. Сабанѣева, А. И. Кельсіева, Я. А. Ушакова и Н. Г. Керцелли, всего 76 череповъ (40 мужск., 36 женск.), измѣренные К. Н. Иконнымъ.

По Богданову, мерянскіе черепа по горизонтальной окружности были небольшіе, но иногда достигали значительныхъ размѣровъ, при развитіи вертикальной и небольшой поперечной окружности. По головному указателю они настоящіе долихокефалы, при преобладающемъ числѣ длинноголового элемента, къ которому въ очень слабой степени примѣшанъ и короткоголовый. Длинноголовый ихъ типъ, по Бару, сходенъ съ типомъ казанскихъ татаръ, тѣхъ, кои подверглись смѣшенію съ финскими племенами; короткоголовая же помѣсь напоминаетъ, по Богданову, тѣ черепа, которые встрѣчаются въ большомъ числѣ между великоруссами, въ землѣ Мерянъ (Владимир. и Ярослав. губ.); въ этихъ губерніяхъ, а отчасти въ Московской и Тверской, по этому автору, лежалъ центръ образованія антропологическихъ признаковъ великорусскаго племени, гдѣ онъ меньше всего утратилъ черезъ смѣшеніе свой первоначальный типъ. По высотному указателю они высокоголовые, чаще широколобые и широкозатылочные, по ширинѣ скулъ среднескулые и всего чаще среднелицые. На томъ основаніи, что длинноголовый типъ встрѣчается до Кіевской губерніи на югѣ, Минской на западѣ и Новгородской на сѣверѣ, тогда какъ съ Нижегородской и западной половины Московской все болѣе попадаетъ курганный короткоголовый типъ, Богдановъ полагалъ, что заселеніе Мерянскаго земли длинноголовыми шло съ юга и запада Россіи. Границы древней длинноголовости значительно расширились на западъ, благодаря антропологическимъ изслѣдованіямъ послѣднихъ лѣтъ, такъ что доказательства заслуженнаго антропо-

лога нынѣ потеряли силу; однако достойно вниманія то наблюденіе, что чистая долихокефаличность встрѣчалась при раскопкахъ въ Московской и Тверской губерніяхъ тамъ, гдѣ могилы были проще и бѣднѣе, а преобладало смѣшеніе типовъ череповъ въ могилахъ болѣе богатыхъ. Авторъ объясняетъ это тѣмъ, что бѣдныя могилы или древнѣе и принадлежали народу, жившему въ болѣе бѣдной обстановкѣ, или что одни брали себѣ женъ изъ своего племени, а болѣе богатые изъ другихъ племенъ. Мы же объяснили бы это тѣмъ, что бѣдныя могилы длинноголоваго типа принадлежатъ автохтонамъ, а болѣе богатые смѣшаннаго типа — пришлымъ завоевателямъ, смѣшавшимся съ побѣжденными.

14) *Курганные обитатели Мордовской земли и Касимова*, по раскопкамъ П. Д. Дружкина и Ф. Д. Нефедова. Сюда относятся раскопки въ Нижегородской и Рязанской губ., кости которыхъ мы рассматриваемъ отдѣльно. Нижегородская губ. въ X в. была еще заселена Мордвою и граничила съ Мещеряками, Черемисами и Болгарами. а) Раскопки, произведенныя въ Балахнинскомъ уѣздѣ, дали лишь 8 череповъ; б) раскопки въ Рязанской губ. происходятъ изъ Мордовскихъ кургановъ и кладбищъ. По лѣтописцу Нестору, по нижнему теченію Оки жили финскія племена: Муромы, Мордва, Меря, слѣды которыхъ сохранились донынѣ. Славяне проникли въ нынѣшнюю Рязанскую губ. во времена Нестора, слѣдуя по теченію рѣкъ, и въ X в. на берегахъ р. Оки образовали Муромо-Рязанское княжество. Рязанскіе черепа происходятъ изъ Касимовскаго уѣзда, изъ сс. Парохинскаго и Поповскаго, всего 33 (мужск. 19, женск. 14). Черепа обѣихъ группъ измѣрены Н. Ю. Зографомъ. Балахнинскіе курганы Нижегородской губ. длинноголовые (долихокеф. и субдол.), среднеголовые и высокоголовые, широколобные и узкоскулые, Касимовскіе представляютъ двѣ группы: Поповскіе сходны съ Нижегородскими, а Парохинскіе отъ нихъ отличаются. Парохинскіе суббрахикефалическіе, средне—или высокоголовые, и средне широкіе въ нижней части лба; Поповскіе—длинноголовые, высоко или среднеголовые, высокоузкіе и широколобные.

15) *Доисторическіе Тверитяне*, по раскопкамъ А. И. Кельсіева, В. А. Чагина, В. Я. Щербакова, А. Е. Гроздова и друг., въ уѣздахъ Тверскомъ, Ржевскомъ, Бѣжецкомъ и Корчевскомъ. Курганы высотой отъ 1 арш. до 1 саж., часто обложены камнями. Въ верхнихъ ихъ слояхъ—уголь и кости животныхъ или пепелъ. Въ гробахъ, гдѣ погребеніе безъ сожженія, покойниковъ часто находятъ въ сидячемъ положеніи. Изъ вещей въ этихъ могилахъ находятъ раковины, бронзовыя ручныя кольца, браслеты, бусы стеклянныя или вызолоченныя, височныя кольца, желѣзные орудія, глиняныя горшки, иногда древне-германскія монеты XI в. Предполагаютъ, что курганы эти принадлежатъ Юграмъ, предкамъ Венгровъ, Вогуловъ и

Остяковъ. Югры жили здѣсь еще въ XI столѣтіи до пришествія русскихъ. По находкамъ причисляютъ эти курганы къ мерянскимъ, однако присутствіе въ нихъ такихъ предметовъ, какъ височныя кольца, допускаетъ вліяніе славянской культуры. Костяки Тверитянъ измѣрены К. Н. Иковымъ, числомъ 45 (мужск. 24, женск. 21).

Тверскіе курганы представляютъ интересъ не только для однихъ археологовъ, ибо эта земля составляла западную границу мерянскихъ поселеній, остававшихся открытыми до вторженія по рр. Москвѣ, Клязьмѣ и Волгѣ какъ славянъ, такъ и варяговъ, почему здѣсь на границѣ начались первыя смѣшенія мерянъ съ славянами. Мѣстнымъ племенемъ въ этой землѣ является длинноголовое, но въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ оно смѣшалось съ близкимъ ему, а въ другихъ подверглось смѣшенію въ большей или меньшей степени съ чуждыми племенами, и притомъ суббрахикефалическими. Въ Тверскихъ и Бѣжецкихъ курганахъ наиболѣе чистый длинноголовый типъ Богдановъ признаетъ за болѣе древнее населеніе средней Россіи и за потомковъ первыхъ поселенцевъ. Преобладающее длинноголовое племя въ Тверской губ. характеризуется такъ: черепа особенно развиты по вертикальной, средніе по горизонтальной и малые — по поперечной окружности; значительно развиты въ высоту, высокоголовые, среднескуластые и среднелицые.

16) *Полтавцы* изъ кургановъ славянской эпохи, по раскопкамъ В. Б. Антоновича, Т. Б. Кибальчича и Д. Я. Самоквасова, Роменскихъ и Медвѣженскихъ кургановъ Полтавской губ., которые относятъ ко времени послѣ VI в. по Р. Х. Въ нихъ попадались серебро и желѣзо, стрелы, сабли, наконечники стрѣлъ. Добытыя кости измѣрены А. П. Богдановымъ, всего 12 костяковъ (мужск. 9, женскихъ 3). Черепа по преимуществу длинноголовые, по горизонтальной окружности средне—и большеголовые, по вертикальной больше,—а поперечной среднеголовые, по отношенію высоты и длины черепа низкоголовые, а къ ширинѣ его средніе и высокоузкіе, узко — или среднелобые, широко — или среднескулые.

Эпохи камня и бронзы.

Сюда мы причислили такія могилы, въ которыхъ возможно было опредѣлить только эпоху, безъ опредѣленія принадлежности къ какому-нибудь племени, при чемъ мы соединили двѣ эпохи камня и бронзы, по недостатку матеріала, въ одну группу. Самый же матеріалъ, которымъ мы располагаемъ, относится лишь къ тремъ юго-западнымъ губерніямъ.

17) а) Древніе обитатели юго-западной Руси, изъ раскопокъ Д. Я. Самоквасова, Г. О. Оссовскаго и Ю. Д. Талько-Грынцевича въ Звениг-

родскомъ и Васильковскомъ уѣздахъ Кіевской губ., гр. А. А. Бобринскаго въ Чигиринскомъ уѣздѣ той же губ., С. Глюгера и Л. Радзимиинскаго Острожскаго уѣзда Волынской губ. Всѣ эти курганы по находкамъ принадлежали къ самымъ бѣднымъ, иногда ничего не заключали, кромѣ человѣческихъ и животныхъ костей, рѣже—каменные или кремневые орудія, обломки первобытныхъ глиняныхъ горшковъ, издѣлія изъ человѣческихъ и животныхъ костей, волчьи клыки и т. д. Иногда кости въ гробахъ были окрашены въ красный цвѣтъ. Такъ какъ часто было находимо въ одной могилѣ по нѣсколько скелетовъ, похороненныхъ какъ бы ярусами, одинъ подъ другимъ, то допускаемъ возможность, что между скелетами могли попасть въ эту группу и скелеты эпохи желѣза. Сюда относится 45 индивидуумовъ. Изъ нихъ 35 изъ раскопокъ гр. Бобринскаго измѣрены г. Никольскимъ и 10 изъ другихъ раскопокъ—Ю. Д. Талько-Грынцевичемъ.

б) *Древніе Кіевляне*, по раскопкамъ В. Б. Антоновича и Д. Я. Самоквасова, Каневского и Кіевскаго уѣзда, 3, измѣренные А. П. Богдановымъ. Мы приводимъ общую характеристику этихъ костяковъ по даннымъ, полученнымъ Талько-Грынцевичемъ, тѣмъ болѣе, что данныя измѣренія Богданова представляютъ очень небольшое число индивидуумовъ. Ростъ ихъ былъ высокій, длинныя кости носили на себѣ всѣ признаки древней первобытной расы. По черепному указателю, они подлинноголовые; при отсутствіи среднеголовости, типъ длинноголовый выступаетъ въ два раза чаще, чѣмъ короткоголовый; черепа высокіе, сильно развиты въ длину и горизонтальную окружность, при узкомъ лбѣ и затылкѣ, узкомъ и удлиненномъ лицѣ.

Древніе Киммеріане.

18) Киммеріане, заселявшіе южную Русь еще до Р. Х., какъ предполагаютъ, пришли раньше скивовъ, приходъ которыхъ обозначаютъ въ VIII в. до Р. Х. Съ пришествіемъ скивовъ, преданія о Киммеріанцахъ теряются, и исторія указываетъ, что послѣдніе черезъ Кавказъ переселились постепенно въ Малую Азію. Могилы этого народа, еле замѣтныя и трудно различаемыя отъ болѣе поздняго погребенія, находятся въ болѣе глубокихъ слояхъ кургана, въ верхнихъ же его частяхъ встрѣчаются болѣе позднія. Погребенія эти были изучены въ восточной половинѣ Херсонской губ., въ уѣздахъ Елизаветградскомъ и Херсонскомъ, а въ западной, въ Тираспольскомъ уѣздѣ, по раскопкамъ В. Н. Ястребова, А. А. Лукина, Г. Л. Скадовскаго, В. И. Гошкевича, І. Я. Стемковского и др. Въ гробу находятъ часто слѣды огня. Могила обставляли иногда деревомъ или камнями. Покойникъ лежитъ на бѣлой глинѣ, на камышѣ или травѣ, часто не въ выкопанной могилѣ, а поставленъ на поверхности почвы и слегка присыпанъ

землей. Покойниковъ клали въ разныхъ направленіяхъ, обращая головой въ разныя стороны свѣта; при костяхъ находятъ куски краски, а изъ предметовъ—куски кожи, войлока, глиняные горшки, ожерелья изъ зубовъ волковъ, лисицъ, изъ трубчатыхъ птичьихъ костей и т. д., разноцвѣтныя бусы, металлическія спирали, мѣдныя и серебряныя, серьги, кремневые и мѣдныя ножи, метательные камни, мѣдныя стрѣлы. Къ сожалѣнію, мы можемъ воспользоваться свѣдѣніями лишь о ростѣ Киммеріянъ, измѣренныхъ при раскопкахъ г. Стемповскаго въ Тираспольскомъ уѣздѣ, числомъ 129¹⁾.

СКИФЫ.

19) Къ Скифо-сарматской эпохѣ относятся: а) обитатели Кіевской губ., по раскопкамъ гр. А. А. Бобринскаго, измѣренные г. Никольскимъ 13, Г. О. Оссовскаго и Д. Я. Самоквасова 5, измѣренные Ю. Д. Талько-Грынцевичемъ; итого, послѣднимъ вычислено 18 (мужск. 16, женск. 2). б) Обитатели Полтавской губ., по раскопкамъ Д. Я. Самоквасова, Роменскаго уѣзда 13 (мужск. 8, женск. 5), измѣренные А. П. Богдановымъ и с) той же губерніи по раскопкамъ С. А. Мазараки и И. Ф. Огнева подлѣ г. Роменъ 9 (мужск. 6, женск. 3), измѣренные Ф. Ф. Коврайскимъ.

Приведенное строеніе скифскихъ череповъ нѣсколько разнится въ Кіевской губ., по Талько-Грынцевичу, и въ Полтавской, по Богданову и Коврайскому. Кіевскіе курганные въ среднемъ субдолихоцефалы, по Богданову—въ Полтавской губ. настоящіе долихоцефалы. Въ Кіевской губ. долихоцефалія значительно преобладаетъ надъ брахикефаліей и мезоцефаліей, въ Полтавскихъ курганахъ долихоцефалія выражена сильнѣе. По горизонтальной окружности они среднеголовые, Полтавскіе по вертикальной большеголовые, а по поперечной малоголовые, довольно высокіе; черепъ хотя и широкій, но вмѣстѣ съ тѣмъ длинный, въ Кіевскихъ лобъ и затылокъ узкіе, а въ Полтавскихъ болѣе широкіе, среднелицые, но не съ выдающимися скулами. Помимо нѣкоторой разницы въ строеніи обоихъ типовъ череповъ, ихъ характеризуетъ особая ширина черепа, на которую указывалъ Бэръ и по которой хотѣлъ причислить ихъ, по краниологическимъ признакамъ, къ монгольской расѣ, если бы были въ нихъ другіе признаки, какъ сильно выдающіяся скулы и далѣе отстоящія мѣста прикрѣпленія височныхъ мускуловъ отъ срединной теменной линіи. Другіе находили сходство скифовъ съ чудскими черепами въ Сибири, но послѣдніе болѣе короткіе и высокіе, и лица

1) Во время печатанія настоящей работы появилась статья К. Столыгво, заключающая измѣреніе трехъ череповъ Киммеріянскаго періода изъ кургановъ Яцковичскихъ, Липовецкаго уѣзда, Кіевской губ. См. К. Stołyhwo. «Czasy z Jackowicy». («Światowit.» VI t. 1905).

Прим. автора.

значительно короче, но по Бэру они ближе всего къ башкирскимъ черепамъ, которые однако ниже скифскихъ.

Обитатели области древнихъ Сѣверянъ.

20) Обитатели области древнихъ Сѣверянъ отличаются отъ представителей славянскаго погребенія этой области и, по мнѣнiю раскапывавшаго эти курганы Д. Я. Самоквасова, тянутся по уѣздамъ Курской губ.: Курскому, Путивльскому, Глуховскому, Конотопскому, Суджанскому и Черниговскому. Скелеты, которые добылъ Д. Я. Самоквасовъ изъ этой группы могилъ, происходятъ изъ Суджанскаго уѣзда, съ возвышеннаго берега р. Псла. Окружность основанiя этихъ могилъ отъ 12—45 арш., высота отъ $\frac{1}{2}$ —5 арш., а форма отъ правильнаго полушарiя до тупого конуса, иногда онѣ до того разрушены, что представлялись въ видѣ едва замѣтнаго возвышенiя. Мѣстное населенiе приписываетъ эти курганы татарамъ. Часть этихъ могилъ была раскопана впервые въ 1823 и 1830 годахъ Дмитрюковымъ, а затѣмъ Д. Я. Самоквасовымъ, который изъ 86 раскопанныхъ могилъ въ 20 нашелъ горшки съ пепломъ и человѣческiя пережженные кости, а въ 66 костяки. Онѣ были вышиною отъ 1—3 арш. На глубинѣ отъ $\frac{1}{4}$ — $\frac{3}{4}$ арш. были находимы глиняные сосуды, при покойникѣ мѣдная, свитая спиралью проволока, серебряныя ленты, ушные кольца, на головѣ мѣдные обручи, разныя бусы, привѣски къ ожерелью, мѣдные и серебряные браслеты, желѣзные ножики и пряжки и т. д. По историческимъ даннымъ, И. Е. Забѣлинъ относитъ эти могилы къ будинамъ, или къ меланхленамъ-чернокафтанникамъ, тѣмъ болѣе, что Мордва, жившая здѣсь въ большомъ количествѣ, не была длинноголовою, а Суджанское племя отличалось значительною длинноголовостiю. Костяки въ могилахъ лежали не въ углубленiяхъ, а на поверхности земли, безъ гробовъ, чаще головой на западъ, рѣдко на востокъ, чаще на правой, чѣмъ на лѣвой щекѣ, съ вытянутыми руками. Индивидуумовъ изъ этого погребенiя 17 (мужск. 7, женск. 10), измѣренныхъ А. П. Богдановымъ. Суджанскiе черепа имѣли значительно объемистую голову по окружностямъ и очень развитую въ длину. По головному указателю они крайне длинноголовые, по высотному указателю черепа низкiе и среднiе, лицо незначительно удлиненное, при довольно выдающейся ширинѣ скулъ. Богдановъ находилъ у Суджанскихъ череповъ весьма рѣдко встрѣчающуюся однородность, указывающую на ихъ племенную чистокровность, и подводитъ ихъ по сходству къ длинноголовой угорской или Урало-Алтайской вѣтви Финскаго племени, къ будинамъ или къ меланхленамъ-чернокафтанникамъ. Такъ какъ Мордва не длинноголова, то предположенiе свое онъ основывалъ на послѣднихъ.

Московское населеніе VIII—X вѣка.

21) Московское населеніе VIII—X в., по раскопкамъ А. П. Богданова и друг., въ уѣздахъ Московскомъ, Верейскомъ, Звенигородскомъ, Подольскомъ, Коломенскомъ, Можайскомъ и Богородскомъ. Многія изъ могилъ были до того разрушены, что довольно было снять на $\frac{1}{2}$ арш. земли, чтобы обнаружить костьякъ. Обыкновенно курганы средней величины, костьяки лежатъ на глубинѣ отъ 2—6 арш., чаще всего на материкѣ, головой на западъ, лицомъ впередъ или на боку. Въ курганѣ находится по одному, рѣже по два или по три скелета рядомъ. При покойникахъ встрѣчаются въ большомъ количествѣ угли, иногда обожженные кости домашнихъ животныхъ, у ногъ горшки. Сохранившіеся волосы находимъ темно- или свѣтло-русые. Изъ предметовъ серьги, ожерелья изъ бусъ, серебряные или желѣзные обручи, на рукахъ спиральные браслеты, на пальцахъ кольца, ткань, парчу, остатки обуви, ножницы, гребни и т. д. Оружія не попадалось, что указываетъ на невоинственность населенія, а скорѣе на то, что оно занималось скотоводствомъ и охотою. Племя это по строенію черепа отличалось единствомъ, такъ какъ черепа носили одинаковые признаки и были сходны между собой. Черепъ довольно длинный и узкій, формы эллиптической или удлиненно-лицеобразной, со сторонъ сжатъ и не расширяется у теменныхъ бугровъ, которые мало развиты; незначительно развиты *tubera frontalia*, и лобъ, закругляясь, переходитъ на высокое темя. Посрединѣ темени сводъ черепа крышеобразно приподнятъ. Затылочная часть значительно выдается назадъ. По Богданову, выдающійся затылокъ, узкость и длина черепа составляютъ главныя особенности курганной коллекціи. Мужскіе черепа наклонны къ прогнатизму, женскіе ортогнатичны. Прогнатизмъ при этомъ соединяется съ долихокефаліей, а ортогнатизмъ съ большею или меньшею брахикефальностью. Черепа до того высокіе, что у нихъ наибольшій поперечный и вертикальный діаметры почти равны. Размѣры череповъ значительны. Ростъ высокій, и мышечная система сильно развита. Волосы темные, глаза голубовато-сѣрые, лобъ низкій. Женщины, по Богданову, съ ортогнатичнымъ лицомъ и мелкими чертами, недурны, мужчины некрасивы, съ выдающимися прогнатическими челюстями и зубами. Курганное Московское племя, по мнѣнію однихъ, было финскимъ или русско-варяжскимъ, по другимъ, оно было неизвѣстнаго народа, жившаго до прихода славянъ; этотъ вопросъ по настоящее время остается открытымъ. Значительный антропологическій матеріалъ, добытый изъ могилъ этого погребенія, позволялъ А. П. Богданову хорошо изучить физическое строеніе этого племени, при чемъ измѣрено 139 индивидуумовъ (мужск. 78, женск. 61).

Курганное населеніе земли войска Донского.

22) Курганное населеніе земли войска Донского извѣстно по раскопкамъ А. А. Крылова, изслѣдовавшаго нѣсколько кургановъ близъ слободы Ильинки къ сѣверу отъ р. Сала. Въ нѣкоторыхъ курганахъ находилось по нѣскольку скелетовъ. Въ нихъ были находимы кости животныхъ, горшки, стрѣлки изъ кремня, вещи изъ кости и слѣды желѣза. Находки указывали, что курганы не принадлежали одному опредѣленному племени и народу, что подтвердило краниологическое изслѣдованіе Богданова по измѣреніямъ, всего 6 череповъ (мужск. 5, женск. 1), произведеннымъ К. Н. Иковымъ. Черепные указатели у этихъ череповъ очень разнятся между собою, указывая на разнородность типовъ. Въ общемъ, черепа очень объемисты и велики, мужскіе—высокоголовые, лобъ съуженъ, лицо большое и длинное.

Древнее населеніе Крыма.

23) Черепа эти происходятъ преимущественно изъ древнихъ кладбищъ Херсонеса, и лишь нѣкоторые изъ крымскихъ могилъ и пещеръ Бибибаша, Керчи и Инкермана. Болѣе подробныя свѣдѣнія имѣются лишь о 4 черепахъ изъ могилъ Инкерманской долины, доставленныхъ въ Москву на Антропологическую выставку 1879 г. Могилы были обложены осколками изъ камней и сверху покрыты каменными плитами. Покойникъ лежалъ на глубинѣ $1\frac{1}{2}$ —2 саж. и былъ засыпанъ мусоромъ. Скелеты головой обращены на Ю.-З., съ вытянутыми руками. Въ мусорѣ найдены въ большомъ количествѣ осколки глиняныхъ сосудовъ, черепицы, кусковъ углей и проч. Крымскіе черепа при разсмотрѣніи мы соединяемъ въ одну общую группу, всѣхъ ихъ 43 (мужск. 25, женск. 18). Они измѣрены Н. Ю. Зографомъ и А. А. Тихомировымъ и описаны отчасти А. П. Богдановымъ. По описанію послѣдняго, долихоцефалы перемѣшаны съ брахикефалами, при малой сравнительно помѣси между ними, при чемъ черепа значительно высокіе, не особенно развитые въ окружности. Въ частности, въ Херсонесѣ рядомъ съ длинноголовыми найдены и короткоголовые, тогда какъ въ Инкерманѣ и Керчи преимущественно послѣдніе.

Кавказцы.

Имѣющіяся нѣкоторыя краниологическія данныя, относящіяся какъ къ курганному, такъ и современному населенію Кавказа, могутъ имѣть не малое значеніе для выясненія славянскаго типа, тѣмъ болѣе, что, какъ извѣстно, Кавказъ со своимъ древнимъ населеніемъ былъ дорогою для переселенія восточныхъ народовъ въ Европу. Къ древнему кавказскому насе-

ленію мы относимъ: 24) населеніе кургановъ и гробницъ изъ раскопокъ Ю. Д. Филимонова, Н. Г. Керцелли, Е. Д. Фелицына и друг. Большинство череповъ (19) относилось къ курганамъ Терской области (близъ г. Пятигорска и Горячеводской станицы). Высота кургановъ отъ 1 до 2½ арш., нѣкоторые совершенно обложены камнями. Покойникъ лежалъ на доскѣ, соприкасавшейся съ почвою, и кругомъ обложенъ брусьями, составлявшими родъ гроба. Изъ вещей были находимы: длинныя пашки, ножъ или кинжалъ, желѣзное копье, наконечники стрѣлъ, пряжки и т. д., бронзовыя колечки, серьги, ножницы, вещи изъ кости. Курганы эти не особенно древніе; изъ подобныхъ могилъ, называемыхъ Николаевскими, Владикавказскаго округа близъ станціи Ардона, добыто 4 черепа. Изъ склепа въ башнѣ въ Даргавса добыто 7 череповъ и т. д. Всѣхъ череповъ измѣрено А. А. Тихомировымъ 38 (мужск. 24, женск. 14). Кромѣ того, измѣрено г. Тихомировымъ череповъ современныхъ племенъ Кавказа: 25) Абхазцевъ 21 (мужск. 10, женск. 11), 26) Натухайцевъ 19 (мужск. 14, женск. 5) и 27) Шапсуговъ 51 (мужск. 29, женск. 22). Описывавшій кавказскіе черепа А. П. Богдановъ выводитъ по нимъ слѣдующее заключеніе: кромѣ Абхазцевъ, всѣ остальные представляютъ смѣшанное населеніе, помимо того, что матеріалъ былъ собранъ не случайно, а съ извѣстною достовѣрностью о принадлежности череповъ той или другой группѣ. Черкесское племя (Натухайцы и Шапсуги) и Абхазское представляютъ два оригинальные черепные типа — первый длинноголовый, второй короткоголовый. Одинъ черепъ изъ дольмена, который мы включили въ общую группу древнихъ курганныхъ, мезокефалическій и стоитъ ближе къ абхазской группѣ, чѣмъ къ черкесской. Терскіе черепа съ болѣе удлиненнымъ черепомъ; между Владикавказскими большинство короткоголовые и стоятъ ближе къ Абхазцамъ. Первые принадлежатъ почти чистому длинноголовому типу, тогда какъ другіе къ смѣшанному — суббрахикефалы. Между Черкесами Натухайцы представляютъ большую чистоту крови первоначальныхъ длинноголовыхъ, у Шапсуговъ процентъ помѣси значительнѣе, при одинаковомъ % длинно- и короткоголовыхъ.

Болгары и Чуваши.

Къ этой группѣ отнесено нами слѣдующее населеніе: 28) древніе волжскіе Болгары, по раскопкамъ Э. Д. Пельцама, изъ древнихъ кладбищъ въ Казанской губ., около Черной Палаты и близъ Бабьяго бугра. Не было никакихъ признаковъ могилъ снаружи, и костяки были находимы случайно на 1½ арш. въ землѣ, имѣя положеніе съ В. на З.; кости находимы были иногда въ правильномъ положеніи, иногда въ безпорядкѣ. Вещей при раскопкахъ было найдено мало, кромѣ бусъ, иногда желѣзныхъ вещей. Череповъ

добыто изъ этихъ кладбищъ 36 (мужск. 24, жен. 12); они измѣрены А. А. Тихомировымъ. Къ какой эпохѣ принадлежали эти черепа, судить трудно, можно полагать, что не особенно отдаленной. Нѣтъ тоже указаній, по находкамъ, о культурѣ этого населенія; однако можно думать, что это были болгары, народъ, этногенетическое происхожденіе котораго является до настоящаго времени извѣстнаго рода загадкой. По описанію череповъ А. П. Богданова, населеніе болгаръ было длинноголовое—субдолихокефалическое и сравнительно чистое. Если брахикефалію (т.-е. суббрахикефалію), говорить этотъ авторъ, считать за краниологическій признакъ славянъ, то болгары не были славянами: черепа значительно развиты въ высоту.

29) Древніе чуваші изъ раскопокъ кладбищъ въ Казанской и Симбирской губерніяхъ Э. Д. Пельцама и В. Н. Абутова. Данныхъ, сопровождающихъ эти раскопки, мы не имѣемъ; добыто 49 череповъ (мужск. 25, женск. 24), измѣренныхъ Н. Ю. Зографомъ. По вычисленію Богданова, преобладающимъ элементомъ у этихъ череповъ является длинноголовый, но съ извѣстной примѣсью короткоголового. Черепа мало развиты въ высоту сравнительно съ длиною.

30) Придунайскіе болгары, къ которымъ мы отнесли коллекцію (20 череповъ) Прибалканскихъ болгаръ, собранную въ Восточной Болгаріи и Румелии В. Н. Радаковымъ изъ древнихъ кладбищъ, какъ за городомъ, такъ и въ оградахъ городскихъ церквей, и 10 череповъ собственно Придунайскихъ болгаръ, собранныхъ А. А. Коротневымъ, всего 30 череповъ (муж. 18., жен. 12). Измѣренія этихъ череповъ произведены А. А. Тихомировымъ; оказалось, что среди нихъ типъ длинноголовый преобладаетъ въ обѣихъ группахъ, что указываетъ на близость ихъ происхожденія. То же самое нашелъ и другой изслѣдователь современныхъ Придунайскихъ болгаръ, И. Коперницкій. По указателю высоты, они средне-высотные. А. П. Богдановъ, сопоставляя эти три группы, говоритъ, что чуваші и Придунайскіе болгары представляютъ болѣе помѣси, Казанскіе болгары ближе стоятъ къ Придунайскимъ болгарамъ, чѣмъ къ чувашамъ. Древніе Казанскіе болгары такіе же длинноголовые, какъ и Придунайскіе, при томъ наиболѣе длинноголовые изъ всѣхъ славянъ. Древніе болгарскіе черепа имѣютъ больше широкоскулистыхъ фizioномій, чѣмъ встрѣчаемъ мы у Турецкихъ болгаръ, и ближе подходятъ къ чувашамъ, преимущественно широкоскулымъ. Эти пока весьма ограниченныя свѣдѣнія по антропологіи болгаръ, хотя и не даютъ положительныхъ данныхъ, однако позволяютъ найти кровную связь между болгарами на берегахъ Волги и Дуная.

Финно-Угры.

По краниологіи финновъ мы имѣемъ черепа, добытые изъ раскопокъ: 31) Черемись А. Н. Стояновымъ, изъ древнихъ могилъ Козьмодемьянскаго

уѣзда Казанской губ. (17) и 32) Вотяковъ, при раскопкѣ кладбищъ Мамадыжскаго уѣзда той же губерніи Н. И. Маліевымъ (15). Обѣ коллекціи череповъ измѣрены Н. И. Маліевымъ. Черемисскіе черепа принадлежатъ подлинноголовому типу, тогда какъ вотяцкіе среднеголовы, довольно высоки и не отличаются размѣрами окружности. По Н. И. Маліеву, отъ другихъ череповъ, а въ томъ числѣ и отъ черемисскихъ, отличаются вотяцкіе черепа съ болѣе узкими, длинными, поставленными подъ очень тупымъ угломъ одна къ другой, обращенными впередъ нижнимъ концомъ носовыми костями; переносье болѣе широкое; низкій лобъ, сначала прямо, почти вертикально поднимающійся къ верху, а потомъ круто заворачивающійся по направленію къ затылку; сильно выраженъ подносовой прогнатизмъ и косо расположенные зубы обѣихъ челюстей. Черепъ коротокъ, но широкъ въ области теменныхъ бугровъ, суженъ впередъ, лобъ узкій, плоскій, затылокъ вертикально стоящій. 33) Вогуль современныхъ, самыхъ восточныхъ изъ финновъ, передвинувшихся подъ напоромъ новгородцевъ въ XI и въ началѣ XII в. за Уралъ, на берега Иртыша и Оби. Черепа ихъ составляютъ коллекцію Антропологическаго музея Московскаго университета и измѣрены И. П. Силиничемъ въ количествѣ 45, въ томъ числѣ 24 мужск. и 21 женск. Черепа длинноголовые по преимуществу, даже при среднихъ размѣрахъ продольнаго діаметра, низко-широкіе и платикефаличны, чѣмъ отличаются отъ западныхъ финновъ. Это наводитъ изслѣдователя на мысль, что вогулы это и есть угры—«югра» русскихъ лѣтописцевъ, имѣющіе связь съ древнимъ курганнымъ населеніемъ средней и сѣверной полосы Россіи, гдѣ часть оставагося древняго длинноголоваго элемента угровъ въ послѣдствіи примѣшалась отчасти къ короткоголовымъ финнамъ.

Татары.

34) Татары казанскіе являются потомками кипчаковъ Золотой Орды, перемѣшанными съ древними болгарами, финнами и другими народами, составлявшими нѣкогда населеніе Болгарскаго царства. Въ XIII в. оно было покорено татарами, которые, подпавши вліянію болгаро-магометанской культуры, стали жить осѣдло и положили свой отпечатокъ на самихъ болгаръ. Въ XIV в., съ упадкомъ Золотой Орды, начинается усиленное вліяніе русскихъ и борьба, которая продолжается полтора столѣтія, со времени основанія Казанскаго царства до покоренія Казани въ 1552 г. Казанскихъ татаръ мы разсматриваемъ по черепамъ, измѣреннымъ въ Казани Н. М. Маліевымъ, изъ нихъ 15 современныхъ и 23 изъ раскопокъ могилъ А. Н. Стоянова въ Лаишевскомъ уѣздѣ Казанской губ., всего 38 (муж. 34, женск. 4). По величинѣ окружности и по высотѣ черепа они не отличаются отъ мѣстныхъ

черемисскихъ и русскихъ, но меньше вотяцкихъ; по головному указателю они подлинноголовые, тогда какъ вышеприведенные среднеголовые.

Древніе Хозары.

35) Хозары—народъ, обитавшій въ нынѣшней южной Россіи, неизвѣстнаго происхожденія. Одни причисляютъ его къ тюркамъ, другіе къ финнамъ. Первые о нихъ свѣдѣнія начинаются со II в. по Р. Х., когда они жили къ сѣверу отъ Кавказскихъ горъ и извѣстны были по двухвѣковой борьбѣ съ Арменіей. Въ IV в., съ нашествіемъ гунновъ, извѣстія о нихъ прекращаются. Въ VI в. хозары создаютъ сильное государство, границы котораго доходятъ на югъ до Аракса, которое на сѣверѣ граничило съ финнами, на западѣ съ болгарами, а на востокъ съ кочующими тюркскими народами. Освободившись отъ гунновъ, они стали угрожать сосѣднимъ народамъ, Персамъ и даже Византіи. Несторъ называетъ ихъ бѣлыми. Неудачи войны въ VIII в. на югъ вознаградили расширенія ихъ территорія на сѣверѣ. Въ IX в. ихъ территорія простиралась отъ сѣверной части Кавказа до земель сѣверянъ и радимичей, т.-е. до береговъ рр. Десны, Сулы и Сожа; но уже въ X в. нѣкоторые изъ нихъ подпадаютъ вліянію развивающейся русской государственности во времена Олега, а затѣмъ хозары были разбиты Святославомъ Игоревичемъ, и остатокъ ихъ удержался между Каспійскимъ моремъ и Кавказскими горами. Хозары были народомъ полуосѣдлымъ. Главнымъ ихъ городомъ былъ Атель возлѣ Астрахани. Они были народомъ не только разноплеменнымъ, но и разновѣрнымъ. Нашъ антропологическій матеріалъ происходитъ изъ вышеупомянутаго хозарскаго города Ателя, измѣренъ Н. М. Малевымъ въ числѣ 15 череповъ. Величиной окружности они не отличаются отъ татарскихъ, вотяцкихъ и черемисскихъ, по головному указателю подкороткоголовые, а по высотѣ мало отъ нихъ отличаются.

Древнее Приуральское населеніе.

Изученіе доисторическаго населенія Приуралья, какъ и Сибири вообще, представляетъ не малый интересъ при изученіи восточныхъ славянъ, тѣмъ болѣе, что многіе народы, какъ извѣстно, пришли въ Европу изъ Азіи, переселяясь постепенно черезъ Уральскія горы, и многія изъ племенъ вошли въ составъ населенія восточныхъ славянъ. Изъ нихъ нѣкоторые, какъ напр. курганные Пермской губерніи, принадлежатъ, очень возможно, къ финнамъ; однако мы ихъ включили въ одну общую территориальную группу Приуральскаго населенія.

36) Курганное населеніе Пермской губерніи Шадринскаго уѣзда, близъ Тобольской губ., по раскопкамъ Ф. Д. Нефедова и Н. Ю. Зографа. Кур-

ганы этого населенія по берегамъ р. Исети лежатъ отдѣльно и цѣлыми группами. Въ первомъ случаѣ они очень велики (до 150 арш. въ окружности, 8 арш. высоты), а во второмъ низки и малы. Раскопаны были какъ тѣ, такъ и другіе. Во всѣхъ курганахъ подъ самой поверхностью лежали кости лошадей, а въ нѣкоторыхъ попадались ноги скелета вдѣтыя въ стремяна, что указываетъ на то, что покойника хоронили верхомъ. Часто встрѣчалось въ могилѣ по два скелета. Глубина погребенія достигала отъ нѣсколькихъ сантиметровъ до $1\frac{1}{2}$ метр. Подлѣ лошади были находимы принадлежности сбруи, а при покойникѣ горшки, желѣзное копье, иногда бронзовое кольцо, куски кожи, рѣже полированное зеркало изъ особаго сплава, бусы, похожія на современное украшеніе мешчеряковъ, и т. д.; нѣкоторые предполагаютъ, что эти курганы относятся къ XIV или XV вѣку. Изъ этого погребенія измѣрено 21 (муж. 14, женск. 7 череповъ).

37) Курганное населеніе Тобольской губ., Тарскаго округа, по раскопкамъ Е. Н. Малахова. Курганы лежали близъ р. Иртыша; по формѣ они круглые, высотой отъ 1—3 арш. и отъ 8—12 арш. въ діаметрѣ. На глубинѣ 1—2 арш. были находимы костяки въ гробу, выдолбленномъ изъ куска дерева, или изъ досокъ. Головой покойникъ чаще обращенъ былъ на С.-З. Сверху встрѣчаются уголь и пережженная земля, въ гробу осколки глиняныхъ горшковъ, желѣзныя удила, наконечники стрѣлъ и костяныя издѣлія. Изъ этихъ могилъ добыто лишь 5 череповъ, измѣренныхъ А. П. Богдановымъ.

Къ древнему населенію Приуралья мы относимъ также черепа изъ древнихъ кладбищъ въ Башкиріи, т.-е. въ Уфимской губерніи; мѣста, гдѣ нынѣ живутъ башкиры, прежде были заняты уграми и чудью.

38) Башкиры изъ древнихъ кладбищъ Бишиндинской волости и Белебеевскаго уѣзда, по раскопкамъ Ф. Д. Нефедова. Могилы трудно различимы и лежатъ на одномъ уровнѣ съ почвой, лишь нѣкоторыя изъ могилъ возвышаются надъ поверхностью на $\frac{1}{2}$ арш. и обложены стоячими камнями. Только болѣе высокія имѣли въ длину 7 арш. и въ ширину $5\frac{1}{2}$ арш. Покойникъ лежитъ на глубинѣ 2—3 арш., не по серединѣ могилы, а въ сторонѣ, въ родѣ ниши; костякъ—съ вытянутыми руками и ногами, головой на В. Въ нѣкоторыхъ могилахъ были находимы кости лошади, остатки сѣдла, желѣзныя удила и стремяна, иногда мѣдныя пуговицы, застѣжки, кольца. Изъ этого кладбища измѣрено Н. Ю. Зографомъ 19 череповъ (мужск. 11, женск. 8).

39) Ногайскіе ханы, по раскопкамъ Н. М. Маліева, въ Белебеевскомъ и Стерлитамацкомъ уѣздахъ Уфимской губерніи. Все то, что мы сказали о предыдущемъ кладбищѣ, можетъ относиться и къ разсматриваемому. Добыто и измѣрено г. Маліевымъ изъ этого кладбища 6 череповъ.

По величинѣ длинныхъ костей и ихъ строенію, они принадлежали народу средняго роста и крѣпкаго сложенія. Проф. Богдановъ даетъ перечисленному древнему приуральскому населенію слѣдующую характеристику: Пермское курганное племя, Ногаи и Башкиры являются чаще подкоротко-головыми, тобольское курганное—среднеголовыми. Окружность головы по 3-мъ измѣреніямъ преобладаетъ большая у тобольскихъ и ногаевъ, средняя у башкиръ и малая у пермскихъ. Низкоголовость выражена у Пермскихъ и башкиръ, а высокоголовость у тобольскихъ и ногаевъ. Всѣ широко-скулые, сильнѣе всѣхъ ногаи, слабѣе башкиры.

Древнее населеніе Забайкальской области.

Для сравненія мы еще позволяемъ себѣ привести данныя забайкальскихъ кургановъ по раскопкамъ Ю. Д. Талко-Грынцевича. Изъ двухъ приводимыхъ нами обрядовъ погребенія трудно точно установить, который изъ нихъ старше, тѣмъ болѣе, что, какъ извѣстно, высшая культура была занесена въ Сибирь изъ Китая, когда народы Сибири жили еще въ эпохѣ камня, и двѣ эти культуры могли существовать одновременно. Потомъ, когда тюркскія племена, жившія въ первые вѣка нашей эры въ южной части восточной Сибири, исчезли, отчасти, можетъ быть, ушли на западъ, а отчасти слились въ XIII в. съ выдвинувшимися вновь на арену политической жизни монголами, старая культура тюрковъ исчезла. Она выразилась здѣсь въ экстенсивномъ земледѣліи, въ находимыхъ во многихъ мѣстахъ оросительныхъ канавахъ, земледѣльческихъ орудіяхъ, желѣзныхъ и чугунныхъ, даже въ бронзовомъ сошникѣ, указывающемъ, что еще до употребленія желѣза здѣсь уже существовало земледѣліе, наконецъ, во многихъ находкахъ въ могилахъ предметовъ изъ кости, желѣза, бронзы и золота. Съ упадкомъ тюрковъ и ихъ цивилизаціи, заимствованной отъ Китая, варварскіе народы востока—кочевники—явились представителями первобытной культуры, которая до весьма недавняго времени еще существовала въ Сибири. Мы здѣсь приводимъ два обряда погребенія.

40) Каменные курганы, высотой отъ 3 до 7 м., круглые отъ 6—12 мет. въ діаметрѣ, въ видѣ кучи камней съ воронкообразнымъ углубленіемъ по серединѣ. Кругомъ они обложены камнями въ видѣ круга или четырехугольника съ наугольниками. Кругомъ часто лежатъ съ одной стороны въ одинъ или въ два ряда меньшіе курганы съ вѣдренными въ землю камнями. Могилы эти очень распространены по всей Забайкальской области и Монголіи. Обыкновенно онѣ встрѣчаются на болѣе возвышенныхъ мѣстахъ. Въ огромномъ большинствѣ случаевъ въ нихъ ничего не находятъ, кромѣ (на глубинѣ $\frac{1}{2}$ —3 метр. на почвѣ) слѣдовъ человѣческихъ или скотскихъ костей, рѣдко осколки глиняныхъ горшковъ грубой отдѣлки; лишь очень рѣдко встрѣ-

чаются черепа и осколки длинныхъ костей. Найдено было въ этомъ погребеніи и измѣрено Ю. Д. Талько-Грынцевичемъ всего только 10 череповъ (мужск. 6, женск. 4). Они доказывали свою глубокую древность какъ своимъ строеніемъ, такъ и консистенціей костной ткани. Рядомъ въ однихъ и тѣхъ же могилахъ были найдены черепа совершенно противоположныхъ типовъ, крайне длинноголовые, два даже съ узкимъ, замѣчательно низкимъ недоразвитымъ лбомъ, сразу отклоненнымъ назадъ, и съ выпуклымъ затылкомъ, и крайне короткоголовый съ выдающимися скулами, съ челюстнымъ прогнатизмомъ, съ очень грубымъ и неуклюжимъ строеніемъ отдѣльныхъ его частей. Между этими двумя типами встрѣчались и подлинноголовые.

41) Погребенные въ срубѣхъ найдены въ могилахъ, часто еле замѣтно выступающихъ надъ поверхностью земли, съ значительнымъ углубленіемъ по серединѣ, обложенныхъ кругомъ камнями, вѣдренными въ землю въ видѣ круга, или четырехугольника отъ 3—6 мет. въ діаметрѣ, или по сторонамъ. Съ южной стороны въ могилу ведетъ каменная аллея. Между такими могилами, расположенными группами, замѣчаются изрѣдка отдѣльно стоящія большія могилы изъ камней, достигающія 6—8 мет. высоты и 12—18 мет. въ діаметрѣ. На глубинѣ $1\frac{1}{2}$ —4 мет. былъ находимъ листовичный срубъ отъ 2—3 метр. длиною, часто раздѣленный на 2 камеры, въ которыхъ находимы были отдѣльно человѣческій скелетъ (иногда по 2 или по 3) и отдѣльно кости животныхъ. Однако чаще сверху гроба находимы были бараньи или скотскія, рѣже лошадиныя и оленьи кости, а въ срубѣ человѣческія. Костяки головой обращены чаще на С. и рѣже на Ю., съ вытянутыми руками и ногами. При покойникахъ находимы были разной величины и отдѣлки глиняные горшки, большое количество костяныхъ орудій, въ родѣ ножей разной формы, ложечекъ, колець, палочекъ и т. д., желѣзныхъ принадлежностей лошадиной сбруи, рукоятки меча съ золотою инкрустаціей и т. д., полированные китайскія зеркала изъ бѣлой бронзы, рѣдко золотые листки, прикрѣпленные къ бревну верхней крышки гроба, и т. д. Этотъ обрядъ погребенія, можно полагать, распространенъ не только въ южномъ Забайкальѣ, но и въ другихъ мѣстахъ южной Сибири. Ю. Д. Талько-Грынцевичъ измѣрилъ изъ этихъ могилъ 36 костяковъ, изъ нихъ мужск. 22 и женск. 14. Населеніе это отличалось умѣреннымъ ростомъ, но особенно крѣпкимъ сложеніемъ какъ костной, такъ и мышечной системы. Значительный процентъ продыравленія плечевыхъ костей въ локтевыхъ сгибахъ, столбообразная форма бедра, частое уплощеніе больше-берцовой кости указываютъ на первобытность этой расы. Черепъ въ общемъ имѣетъ правильное, красивое строеніе, по черепному указателю онъ среднеголовый, довольно высокій, лицо круглое, и размѣры его соответствуютъ по стройности остальнымъ частямъ черепа. Лобъ умѣренно

высокій, постепенно переходитъ въ довольно высокій сводъ темени и затѣмъ опускается на умѣренно выпуклый затылокъ. При выступающихъ $\frac{3}{4}$ умѣреннаго роста, по равному раздѣленію чиселъ краниологическихъ типовъ между коротко-, средне- и длинноголовыми можно заключить, что население это въ антропологическомъ отношеніи принадлежало къ очень смѣшанной расѣ.

Приведя выше перечень важнѣйшихъ матеріаловъ, служащихъ намъ для настоящей работы, переходимъ теперь, по имѣющимся главнымъ антропологическимъ даннымъ, путемъ сравненія въ таблицахъ, къ характеристикѣ древнихъ восточныхъ славянъ по сравненію съ сосѣдними имъ народами, могущими вліять на помѣсь съ ними тѣмъ или другимъ путемъ, а затѣмъ въ отдѣльныхъ сводныхъ таблицахъ попробуемъ сдѣлать опытъ характеристики степени ихъ родства по главнымъ антропологическимъ признакамъ, не касаясь ихъ этногенетической связи и этнографической общности.

Чисто антропологическіе матеріалы, какими мы пользовались для настоящаго труда, составляютъ изслѣдованія 20 авторовъ, изслѣдовавшихъ всего 431 экземпляръ костяковъ восточныхъ славянъ, а вмѣстѣ съ приведенными для сравненія другими народностями 2175 индивидуумовъ. Изслѣдованій череповъ было сдѣлано восточныхъ славянъ 409, а вмѣстѣ съ другими народностями — 2077.

Въ концѣ настоящаго труда, кромѣ карты размѣщенія въ древности восточныхъ славянъ и другихъ народностей по черепнымъ указателямъ въ Восточной Европѣ, приложена какъ общая литература, какой мы воспользовались для настоящаго труда, такъ и перечень костяковъ разныхъ племенъ, измѣренныхъ разными изслѣдователями, съ указаніемъ заглавія ихъ работъ.

II. Антропологическія данныя.

А) Ростъ.

Мы имѣемъ пока очень мало данныхъ относительно роста обитателей древнихъ могилъ. Средній ростъ въ большинствѣ случаевъ былъ опредѣляемъ по размѣрамъ длинныхъ костей, въ меньшинствѣ длина была измѣрена въ могилѣ. Длинные кости, по которымъ опредѣлялся ростъ, нерѣдко были лишь одиночными, иногда поврежденными; кромѣ того, и самыя измѣренія цѣлыхъ скелетовъ въ могилѣ въ рукахъ отдѣльныхъ изслѣдователей могли давать весьма неодинаковые результаты, почему и мѣра роста при подобныхъ условіяхъ могла быть только приблизительно вѣрнаю.

Ростъ костяковъ восточныхъ славянъ, по сравненію съ другими народами, представляется въ такомъ видѣ:

		Мужск.		Женск.		Вобще.		Авторъ.	
		Число набл.	Ростъ въ сант.	Число набл.	Ростъ въ сант.	Число набл.	Ростъ въ сант.		
Славяне. Запад.-Восточные. ныс.	{	Древніе новгородцы . . .	—	—	—	—	198—204 высокій	А. П. Богдановъ.	
		Поляне	—	—	—	—	164,3	Ю. Д. Талько-Гринцевичъ.	
		Древляне	4	167,2	2	150	6	165 157,6 166 175 (средній)	С. Гамченко.
		Кривичи	3	168	2	149,5	5		Ю. Д. Талько-Гринцевичъ.
		Радичичи	—	—	—	—	22		В. В. Антоновичъ.
		Курганные Плоцкіе . . .	—	—	—	—	8		Л. Рутковский.
Славянской эпохи.	{	Домострич. Твери- тине	11	171,4	4	159	15	168,1	А. И. Кальсіевъ.
Эпохи каменя и бронзы.	{	Домострич. обита- тели Юго-запад- ной Руси	21	178,1	9	156,1	30	168,5	Ю. Д. Талько-Гринцевичъ.
Древніе Киммеріане (Херсонской губ.).		—	—	—	—	129	178,81	Степниковскій.	
Скифы		9	172,7	6	154,7	15	165,5	Ю. Д. Талько-Гринцевичъ.	
Московское населеніе (VIII—X вѣка)		15	171,9	15	163,0	30	167,5	А. П. Богдановъ.	
Приуральск. населеніе.	{	Башкиры древнихъ кладбищъ	—	—	—	—	средній	"	
		Ногайскіе ханы	—	—	—	—			
Древнее населеніе Забайк. Области.	{	Курганное населе- ніе эпохи камня.	7	168,6	3	152,3	10	163,7	Ю. Д. Талько-Гринцевичъ.
		Погребеніе въ срубѣхъ	22	165,18	14	152,6	36	160,3	

По группамъ ростъ нашихъ народностей распредѣляется такимъ образомъ:

Забайкальск. могилъ.	
10	86
Эпохи каменя и бронзы.	Погреб. въ срубѣхъ.
(Талько-Гринцевичъ)	

въ абсолютныхъ числахъ												
185—149	1	2	3	1	1	—	2	—	1	—	1	3
150—159	1	1	2	1	—	1	6	—	1	3	2	15
160—169	2	1	10	2	—	7	8	—	5	18	5	12
170—179	1	9	10	1	2	7	9	190	2	6	1	5
180 и выше	1	6	7	—	5	—	5	9	3	3	1	1

Размѣры роста въ сантим.	6 (Талко-Грынцевичъ)	82	5 (Кривичей. Талко-Грынцевичъ)	8 (Курган. плоч- ники. (Рутковский)	Донгосторжеск. Тверстанск. (Кельбергъ)	Донгостор. обитате- лей Юго-запад- ной Руси. (Т.-Грынцевичъ)	Климерингъ. (Стемпковский)	Окневогъ. (Талко-Грынцевичъ)	Московскихъ кур- гановъ VIII-X в. (Богдановъ)	абсолютн. ск. могилъ.		
		26 (Гаченко)								0	86	
		Итого.								Эпохи камня и бронзы.	Погреб. въ срубѣхъ	
											(Талко-Грынцевичъ)	
в %												
185—149	16,67	7,69	9,87	20	12,5	—	6,67	—	7,14	—	10	8,1
160—159	16,67	0,85	6,25	20	—	6,67	20,00	—	21,48	80	20	41,67
160—169	33,33	30,77	31,25	40	—	46,67	20,00	—	35,71	60	50	33,33
170—179	16,67	34,61	31,25	20	25,0	46,67	30,00	98,0	14,28	20	10	13,89
180 и выше	16,67	23,08	21,87	—	62,5	—	16,67	6,9	21,48	10	10	2,78

Теперь приводимъ мѣры роста по отдельнымъ категоріямъ, у мужчинъ и женщинъ:

140—109 низкія .	—	1	—	1	1	—	—	5	—	38	—	4,8	12,0	—	—	24,1
160—169 умѣренн.	2	1	4	7	2	8	5	11	50	38	36,4	33,8	25,0	53,3	71,4	50,0
170—179 высокія.	1	1	7	8	2	4	1	5	25	38	68,6	38	25,0	26,7	14,3	22,7
180 и выше (очень высокія). . . .	1	—	—	5	3	3	1	1	25	—	—	28,8	37,5	20,0	14,3	4,5

135—144 низкія .	1	1	—	—	—	—	—	—	50	50	—	—	—	—	—	—
145—154 умѣренн.	—	—	1	4	3	2	2	10	—	—	25	44,4	50	13,3	66,6	71,4
155—164 высокія	1	1	3	4	5	0	1	4	50	50	75	44,4	50	40,0	33,3	28,5
165—178 (очень высокія). . . .	—	—	—	1	1	7	—	—	—	—	—	11,1	—	46,7	—	—

Изъ приведеннаго видно, что курганные Новгородскіе славяне превосходятъ среднимъ ростомъ какъ всѣхъ славянъ, такъ и другіе соседніе народы; за ними изъ славянъ слѣдуютъ, вѣроятно, Поляне, Плоцкіе курганные (175 см.), за ними Древляне и Радимичи (164,8—166 см.) и, наконецъ, наиболѣе низкіе Кривичи (157,6 см.).

Изъ неславянскихъ народовъ по росту первое мѣсто занимаютъ древніе

Киммеріане (178,31 см.), за ними идутъ доисторическіе жители эпохи камня и бронзы Юго-Западнаго края, доисторическіе Тверитяне, Московское население VIII—X в. и Скифы (168,5—165,5 см.), затѣмъ древніе башкиры и Ногайскіе ханы и, наконецъ, съ низкимъ ростомъ, население Забайкальскихъ могилъ (163,7—160,3 см.).

Иногда средній ростъ современныхъ людей болѣе или менѣе соответствуетъ болѣе высокому или низкому росту предковъ, или же племени, живущему на этой же самой территоріи. Такъ, напр., высокій ростъ Полянъ, населенія этой мѣстности эпохи камня и бронзы и Скифовъ соответствуетъ болѣе или менѣе высокому росту современнаго населенія Украинцевъ (Кіевской губ.) (167 см.), древнихъ Новгородцевъ—новобранцамъ Новгородской губ. (съ ростомъ 167 см.); ростъ Древлянъ менѣе высокій въ г. Житомирѣ—современному росту новобранцевъ Житомирскаго уѣзда (165 см.); болѣе низкимъ Кривичамъ соответствуютъ Бѣлоруссы (163,6 см.). Ростъ курганныхъ Плоцкихъ скелетовъ соответствуетъ Плоцкому населенію (167 см.); болѣе низкій древняго населенія Забайкалья—современнымъ буратамъ и монголамъ (161,08—163,12 см.).

По отдѣльнымъ категоріямъ роста наибольшій процентъ приходится у Древлянъ на ростъ умѣренный и высокій (по 31,25%), у Кривичей одновременно встрѣчаются разныя мѣры роста, въ славянскихъ Плоцкихъ курганахъ преобладаетъ ростъ очень высокій (62,5%), у доисторическихъ Тверитянъ какъ умѣренный, такъ и высокій (по 46,67%), у курганныхъ доисторическихъ обитателей Юго-Западной Руси (эпохи камня и бронзы) съ высокимъ (30%) встрѣчается и умѣренный (26,67%) и низкій ростъ (20%); у скифовъ чаще умѣренный (35,71%), чѣмъ низкій (21,43%) и высокій (14,28%), а у Киммеріанъ исключительно высокій (93%).

Весьма ограниченный матеріалъ, какой мы имѣемъ относительно средняго роста, позволяетъ намъ однако указать на значительную помѣсь, какую мы встрѣчаемъ въ распредѣленіи чиселъ разныхъ категорій роста, какъ у приводимыхъ славянъ, такъ и у другихъ народностей.

Еще меньше имѣется данныхъ относительно размѣровъ длинныхъ костей туловища. Г. Гамченко опредѣлилъ для древлянскихъ скелетовъ длину рукъ въ 89 см. (или 53,93% роста), а ногъ въ 93 см. (или 56,36%).

В) Строеніе черепа.

а) Величина черепа (окружности и души).

Размѣры величины черепа мы приводимъ по среднимъ головнымъ окружностямъ: горизонтальной, вертикальной и поперечной. Рядомъ съ восточными славянами мы сопоставляемъ для сравненія другія народности, какъ родственныя, такъ и сосѣднія.

												Ж Е Н	
												к р у ж	
												Перекл. часть	
												Число субъект.	Среднее.
древние погороды	09	010	04	200	05	067	07	011	05	091	86	249	
Сверные: а) Курганые	28	012	—	—	25	077	25	001	7	494	—	—	
" б) Кладбищенские	20	009	—	—	17	060	19	003	3	493	—	—	
Поляне: а) г. Киева	13	014	—	—	13	069	13	005	7	492	—	—	
" б) г. Киева и Киевского уезда	15	015	—	—	—	—	—	—	4	503	—	—	
Древляне: а) Киевской губ.	50	004	—	—	—	—	—	—	1	495	—	—	
" б) Волынской	8	004	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Кривичи: а) западные	6	019	—	—	—	—	—	—	7	494	—	—	
" б) восточные	4	018	4	241	5	071	4	000	—	—	1	233	
Старин. Московск. кладб. XV—XVIII в.	57	007	55	286	56	063	55	006	58	496	55	238	
Современн. русские: а) Сверн. губ.	180	018	—	—	—	—	—	—	24	504	—	—	
" б) Казанск. губ.	58	011	—	—	—	—	—	—	6	496	—	—	
Разные	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Современные	40	011	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Русские	8	027	—	—	—	—	—	—	11	505	—	—	
Разные	32	017	—	—	—	—	—	—	2	493	—	—	
Современные	13	018	—	—	—	—	—	—	8	498	—	—	
Русские	8	019	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Русские	25	023	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
В) Западные.													
Курган. Поляне	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Краковские ильичи XVII—XVIII в.	28	015	—	—	—	—	—	—	24	495	—	—	
Краковские современные	87	013	—	—	—	—	—	—	14	494	—	—	
Люблинские XVI—XVII в.	22	016	—	—	—	—	22	007	5	495	—	—	
Г. Люблин XVIII в.	10	014	—	—	—	—	10	006	16	499	—	—	
Г. Люблин XIX в.	3	015	—	—	—	—	3	005	13	490	—	—	
Не славян, но славянской эпохи.													
Курганые Киевск. посаж VI в. по Р. Х.	11	022	—	—	10	067	11	007	5	499	—	—	
Меряне (Яросл. и Владим. губ.)	32	021	—	—	38	077	30	007	22	492	—	—	
Курганые: а) Мордовск. зем.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
" б) Касимовцы	13	011	12	243	18	067	15	003	8	492	9	233	
Донсторицк. Тверитяне	22	014	—	—	23	072	28	000	15	502	—	—	
Донсторицк. Полтавцы	9	014	—	—	9	072	8	001	8	510	—	—	
Эпохи нации и бресты.													
а) Донсториц. Юго-западн. Руси	16	022	—	—	—	—	—	—	3	495	—	—	
б) Киевляне	6	010	—	—	6	070	6	002	—	—	—	—	
Сино-Сарматская эпоха.													
Киевской губ.	3	040	—	—	—	—	—	—	2	513	—	—	

		У Ж С К И Е						Ж Е	
		Окружности.						Окруж.	
		Передн. часть.		Вертикаль-ная.		Попер.		Гориз.	Пос.
		Число срубл.	Среднее.	Число срубл.	Среднее.	Число срубл.	Среднее.	Число срубл.	Среднее.
Полтавской губ.	6	518	—	5	НИИ	5	298	5	508
	4	527	3	298	3	388	4	304	—
Обитат. области древн. Ойверия (Суджанское племя)		7	551	7	289	7	386	7	302
Московск. насел. VIII—X в.		72	528	—	—	55	307	59	504
Курганное население Земля Войска Донского		5	518	3	257	2	386	3	НИИ
Население Крыма изъ пещеръ и могилъ		22	523	17	245	16	365	16	305
Древнее население Кавказа: кургановъ и гробницъ		24	526	—	—	22	380	20	310
Современные Абхазцы		10	506	—	—	10	358	10	318
» Натухайцы		14	522	—	—	14	375	14	307
» Шапсуги		28	515	—	—	29	369	28	309
Болгары и Чуваши.									
Древние Волжские Болгары		22	516	—	—	15	379	17	307
Современные Придунайские Болгары		10	515	—	—	18	374	18	305
Древние Чуваши		22	513	—	—	23	363	23	293
Финны.									
Черемисскихъ кладбищъ		—	—	—	—	—	—	—	—
Вотляцкихъ кладбищъ		—	—	—	—	—	—	—	—
Вогулы		24	518	—	—	25	365	24	288
Татары.									
Соврем. Казанские		34	509	—	—	34	398	34	302
Хазары.									
Изъ развалинъ древняго города Атея		—	—	—	—	—	—	—	—
Древнее Приуральское население.									
Башкиры древнихъ кладбищъ		7	517	—	—	8	361	8	307
Ногайские ханы		6	528	—	—	6	366	6	307
Курган. Пермской губ.		14	518	—	—	12	360	12	304
Курган. Тобольск. губ.		5	534	5	250	5	385	5	329
Древнее население Забайкальск. обл.									
Курган. эпохи камня		11	528	2	275	2	385	1	320
Похороны въ срубкахъ		12	530	12	266	—	—	11	304
Современн.:									
Калмыки		55	530	55	227	55	368	53	303
Буряты		14	530	14	246	14	364	5	312
Монголы-Халхасы		17	530	15	248	16	360	15	315

Разница въ среднихъ размѣрахъ горизонтальной окружности у восточныхъ славянъ колеблется на 4 мм.; у древнихъ Новгородцевъ (505 мм.) и древлянъ (504) отъ 3—4 мм., больше у Оѣверянъ, Полянъ, Кривичей (по 508 мм.). Ихъ черепа на 2—6 мм. превышаютъ старинные черепа Московскихъ кладбищъ XV—XVIII в., Люблинскихъ XVI—XVIII вѣка и черепа древнихъ Чувашей (502 мм.) и на 13—26 мм.—Шапсуговъ (482 мм.) и современныхъ абхазцевъ (495 мм.), не отличаются величиной отъ череповъ Краковскихъ, какъ XVII—XVIII в., такъ и современныхъ (по 505 мм.), а также отъ Мерянскихъ (509 мм.), Касимовскихъ (504 мм.), Тверятянскихъ (509 мм.), Болгарскихъ (507 и 509 мм.), современныхъ татарскихъ (508 мм.), Башкирскихъ (506 мм.) и Хазарскихъ (509 мм.), уступаютъ размѣрами на 7—16 мм. не славянскимъ, но славянской эпохи черепамъ кievскихъ кургановъ (515 мм.), Мордовскимъ (520 мм.), доисторическимъ Полтавскимъ (513 мм.), эпохи камня и бронзы Ю.-З. Руси (518 мм.), Скифо-Сарматск. Полтавск. губ. (511 мм.), Суджанскимъ (514 мм.), Московскимъ VIII—X в. (514 мм.), Донск. курган. (513 мм.), черепамъ Кавказск. курган. и гробницъ (513 мм.), Натухайцкимъ (516 мм.), Вотяцкихъ кладбищъ (513 мм.), Пермскимъ курганнымъ (514 мм.) и Вогульскимъ (510 мм.); еще больше уступаютъ самымъ большимъ по размѣрамъ черепамъ въ вышеприведенной таблицѣ (отъ 20 до 25 мм.), а именно курганнымъ Плоцкимъ (524 мм.), Киевск. Скифо-Сарматск. (524 мм.), а въ особенности черепамъ древняго населенія Забайкальской области (527—529 мм.), современныхъ Калмыковъ (521 мм.), Монголовъ (530 мм.) и Бурятъ (520 мм.).

Разница въ размѣрахъ вертикальной дуги у восточныхъ славянъ колеблется отъ 361 до 370 мм., т.-е. въ предѣлахъ 9 мм. Ихъ черепа мало отличаются отъ череповъ Киевск. кург. славян. эпохи (364 мм.), Мерянскихъ (368 мм.), Вогульскихъ (361 мм.), Касимовскихъ (364 мм.), Тверскихъ (367 мм.), Кавказскихъ кург. и гробницъ (371 мм.), отъ череповъ современныхъ: Натухайцевъ (371 мм.), Шапсуговъ (363 мм.), Калмыковъ (360 мм.), Халхасцевъ (360 мм.), Бурятъ (364 мм.) и Болгаръ (370—371 мм.); превышаютъ размѣрами (отъ 6—10 мм.) черепа Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. (355 мм.), Абхазцевъ (354 мм.), древнихъ Чувашей (357 мм.), Пермскихъ курган. (357 мм.), Башкировъ древнихъ кладбищъ (351 мм.); на 27—33 мм.—Скифо-Сармат. Полтавской губ. (337 мм.) и Крымскихъ могилъ и кургановъ (337 мм.); уступаютъ на 8—15 мм. Черепамъ Мордовскихъ кургановъ (378 мм.), Полтавскимъ Скифо-Сармат. (377 мм.), Суджанскимъ (379 мм.), Забайкальскимъ (375 мм.), а особенно большимъ по размѣрамъ (отъ 33—42 мм.) древнимъ черепамъ Черемисскимъ (397 мм.), Вотяцкимъ (402 мм.), Хазарскимъ (396 мм.) и современныхъ Татаръ (398 мм.).

Средніе размѣры поперечной дуги колеблются у восточныхъ Славянъ отъ 295 до 307 мм. съ разностью на 12 мм. при наибольшихъ размѣрахъ у Новгородцевъ (307 мм.) и меньшихъ (отъ 295 до 302 мм.) у Сѣверянъ, Полянъ, Кривичей. По сравненію съ другими народностями, у большинства ихъ этотъ размѣръ движется въ такихъ же почти предѣлахъ отъ 294 до 306 мм., а именно: у Люблинскихъ—XVI—XIX в. (296 мм.), у не славянъ, но славянск. эпохи Кіевскихъ кург. (302 мм.), Мерянъ (299 мм.) Мордовской земли (305 мм.), Касимовской (295 мм.), Тверитянъ (294 мм.), доисторич. Полтавцевъ (300 мм.), Скифо-Сарматской эпохи Полтавской губ. (296—303 мм.), у череповъ Крымскихъ пещеръ и могилъ (301 мм.), Кавказскихъ кургановъ и гробницъ (306 мм.), Натухайцевъ (303 мм.) Шапсуговъ (305 мм.), Болгаръ (302—303 мм.), Черемисовъ (298 мм.), современныхъ Татаръ (302 мм.), у череповъ Пермскихъ курган. (302 мм.), Башкирскихъ кладбищъ (298 мм.) и Забайкальскихъ могилъ и курган. 300—303 мм.) Они превышаютъ размѣрами на 8—20 мм. лишь Чувашей (289 мм.) и Вогуловъ (287 мм.), а уступаютъ (отъ 4—23 мм.) Хазарамъ (311 мм.), Абхазцамъ (315 мм.) и черепамъ Вотяцкихъ кладбищъ (316 мм.). Въ общемъ, размѣры горизонтальной и вертикальной окружности колеблются въ бѣльшихъ предѣлахъ, нежели размѣры поперечной дуги. При болѣе приближенныхъ къ другимъ народностямъ размѣрахъ горизонтальной и вертикальной окружности (нѣсколько меньшихъ, чѣмъ у современныхъ русскихъ, разныхъ не славянскихъ Кіевскихъ, Суджанцевъ, Московскаго населенія VIII—X в., Донскихъ кург., Кавказскихъ, Натухайцевъ, Мордовск. кург., уступающихъ въ особенности курганнымъ Плоцкимъ и могиламъ и курганамъ Забайкальскимъ) восточные Славяне имѣютъ поперечную дугу нѣсколько короче. По среднимъ размѣрамъ горизонтальная окружность и вертикальная дуга у нихъ средняя, а поперечная малая.

б) *Наибольшій продольный діаметръ черепа.*

Въ предыдущей главѣ мы рассматривали три измѣренія черепа. Но собранный антропометрическій матеріалъ, какъ мы видѣли, оказался не всѣмъ полнымъ для череповъ всѣхъ приводимыхъ нами народностей, хотя и далъ нѣкоторыя представленія о величинѣ головы. Въ настоящей главѣ, гдѣ мы рассматриваемъ размѣры продольнаго діаметра черепа, мы имѣемъ возможность пользоваться матеріалами, собранными въ большемъ количествѣ и всѣми изслѣдователями, что даетъ возможность судить не только о величинѣ череповъ въ продольномъ направленіи, но также и объ ихъ формѣ. Размѣры наибольшаго продольнаго діаметра черепа мы предпосылаемъ даннымъ о головномъ указателѣ, собраннымъ въ слѣдующей главѣ.

Наибольшій продольный диаметръ.

НАРОДНОСТЬ.	Мужскіе.		Женскіе.		Общее.		А в т о р ь.
	Число субъект.	Среднее.	Число субъект.	Среднее.	Число субъект.	Среднее.	
С л а в я н е.							
А) Восточные.							
Древніе Новгородцы.	60	184	39	167	99	177	Иковъ и Тихомировъ. Богдановъ. Тихомировъ.
Сѣверяне: а) Курганные	29 } 50	182 } 182	8 } 17	174 } 177	37 } 67	181 } 181	
» б) Кладбищенскіе	21 }	182 }	9 }	178 }	30 }	181 }	
Поляне: а) Курганные Кіева и Кіевск. губ.	15 }	183 }	5 }	177 }	20 }	182 }	Талко-Грынцевичъ. Богдановъ.
» б) Кіева: Кладбищ. IX—XI в. . Кладбищ. XII—XIII в. .	3 } 29	181 } 184	3 } 12	168 } 174	6 } 41	174 } 181	
Древляне: а) Кіевской	11 }	187 }	4 }	176 }	15 }	184 }	Талко-Грынцевичъ. Гамченко.
» б) Волынской	50 } 57	177 } 177	1 } 2	174 } 174	51 } 59	177 } 177	
Кривичи: а) Западные	14 }	183 }	7	169	21	178	Талко-Грынцевичъ. Иковъ.
» б) Восточные	5 } 19	187 } 184	—	—	—	—	
Московск. кладбищъ XVI—XVIII в. . .	59	179	58	171	117	175	Богдановъ. Таранецкій.
Современные русскіе: а) Сѣверн. губ. .	160	175	24	173	184	175	
» б) Казанск. губ.	53	176	8	171	61	174	Малиевъ. Van der Hoeven.
» в) Разныхъ губ.	—	—	—	—	15	175	
» « « «	—	—	—	—	2	170	Retzius. Коперницкій.
» « « «	20	180	—	—	—	—	
» « « «	8	179	11	173	19	175	Богдановъ. Проценко.
» « « «	32	177	2	165	34	176	
» « « «	13	177	8	170	21	174	Волькенштейнъ. Quatrefages.
» « « «	8	180	—	—	—	—	
» « « «	—	—	—	—	121	168	Малиевъ. Ландерть.
» « « «	40	176	—	—	—	—	
В) Западные.							
Плоцкіе курганные	—	—	—	—	11	190	Рутковский. Коперницкій.
Краковскіе мѣщ. XVII—XVIII в. . . .	23	180	24	167	47	173	
Краковскіе современные	37	175	14	165	51	172	Олехновичъ. Олехновичъ.
Люблинскіе XVII в.	22	178	5	166	27	176	
Люблинскіе XVIII в.	10	177 } 177	16	168 } 167	26	171 } 175	Олехновичъ.
Люблинскіе современные	3	177 }	13	168 }	16	170 }	
Не славянъ, но славянской эпохи.							
Кіевскіе курганные VI в. по Р. Х. . . .	12	187	4	180	16	185	Богдановъ. Иковъ.
Меряне Ярославск. и Владимир. губ. .	38	186	28	175	66	181	
Курганы. Мордовскіе	8	187	—	—	—	—	Зюграфъ. Иковъ.
» Касимовскіе	19	183	14	175	33	180	
Тверитяне	24	184	21	180	45	182	Богдановъ.
Полтавцы	12	182	4	182	16	182	
Эпохи камня и бронзы.							
Юго-Западной Руси	29 } 36	187 } 187	6	183	35	186	Талко-Грынцевичъ. Богдановъ.
Кіевской губ.	7 }	186 }	—	—	—	—	

НАРОДНОСТЬ.	Мужскіе.		Женскіе.		Общее.		А в т о р ь.
	Число субъект.	Среднее.	Число субъект.	Среднее.	Число субъект.	Среднее.	
Синео-Сарматской эпохи.							
Кіевской губ.	16	185	2	178	18	183	Талько-Грынцевищ. Богдановъ. Коврайскій. Богдановъ. Богдановъ. Зографъ и Богдановъ.
Полтавской губ.	8 } 14	183 } 188	5 } 8	181 } 185	13 } 22	182 } 187	
Суджанское племя (Сѣверской области).	6	196	3	192	9	195	
Московск. насел. VIII—X в.	7	191	10	180	17	185	
Курганные Земли Войска Донского . .	78	184	61	176	189	181	
Крымскихъ пещеръ и могилъ	5	179	1	184	6	180	
	23	180	17	172	40	177	
Населеніе Кавказа.							
Кургановъ и гробницъ	24	186	14	172	38	181	Богдановъ.
Современные Абхазцы	10	175	11	166	21	170	
» Натухайцы	14	188	5	178	19	185	
» Шапсуги	29	181	22	171	51	177	
Древніе Волжскіе Болгары.	24	182	12	172	36	179	Тихомировъ. Зографъ.
Соврем. Придунайскіе Болгары.	18	185	12	176	30	181	
Древніе Чуваши.	24	179	24	172	48	176	
Финны.							
Древнихъ кладб.: а) Черемисы	—	—	—	—	17	181	Малиевъ.
» б) Вотяки	—	—	—	—	15	176	
Татары Казанскіе изъ раскопокъ.	—	—	—	—	23	176	Малиевъ.
Татары Казанскіе современные.	11	176	4	176	15	176	
Древніе Хазары.	—	—	—	—	15	175	
Древнее Приуральское населеніе.							
Башкиры древнихъ кладбищъ	9	170	7	179	16	175	Зографъ. Малиевъ. Зографъ. Богдановъ.
Могилы Ногайскихъ хановъ	6	183	—	—	—	—	
Пермскіе курган.	14	181	5	173	19	179	
Тобольскіе »	5	183	—	—	—	—	
Населеніе Забайкалья.							
Курганы древней каменной эпохи . .	6	175	3	194	9	182	Талько-Грынцевищ. Ивановскій.
Могилъ съ погребен. въ срубкахъ . .	19	187	6	179	25	185	
Современные Калмыки	—	—	—	—	70	177	
» Халхасцы	18	181	18	172	36	176	Талько-Грынцевищ.
» Бураты	14	180	5	167	19	176	

Къ сожалѣнію, недостатокъ у большинства авторовъ одиночныхъ измѣрительныхъ данныхъ не позволилъ воспользоваться таковыми въ выше-приведенной таблицѣ и распредѣлить числа наибольшаго продольнаго діаметра по ихъ величинѣ. Дѣлаемъ это размѣщеніе, по ихъ среднимъ числамъ, на три группы, причисля къ первой малые ихъ размѣры до 170 мм., ко второй—средніе отъ 171—185 мм. и къ большимъ—186 мм. и выше.

Къ малымъ размѣрамъ, до 170 мм., принадлежать преимущественно женскіе черепа древнихъ Новгородцевъ (167 мм.), Кривичей (169 мм.), въ значительной степени русскіе современные (165—170 мм.) и польскіе: Люблинскіе XVI—XIX в., Краковскіе XVII—XVIII в. и современные

(165—168 мм.). Трудно предполагать, чтобы небольшой размѣръ длины черепа у славянскихъ женщинъ былъ лишь случайнымъ, тѣмъ болѣе, что, какъ извѣстно, чешскій антропологъ Matiejka нашелъ для чешскихъ череповъ XVI в. средній размѣръ мужскихъ—179,7 мм., женскихъ—167,4 мм. Это позволяетъ намъ предположить, что малый размѣръ женскихъ череповъ въ длину—признакъ славянской расы.

Что касается другихъ народностей, то малыми размѣрами обладаютъ лишь женскіе Башкирскіе черепа древнихъ кладбищъ (170 мм.) и современные женскіе Бурятскіе (167 мм.).

Средніе размѣры черепа, отъ 171 до 185 мм., являются наиболѣе распространенными, а именно, у восточныхъ Славянъ: у Новгородцевъ мужск. (184 мм.), Ошверянъ мужск. (182 мм.) и женск. (177 мм.), Полянъ мужск. (184 мм.) и женск. (174 мм.), Кривичей мужск. (184 мм.), Древлянъ мужск. (177 мм.) и женск. (174 мм.). Мужскіе древлянскіе черепа длиною уступаютъ на 5—7 мм. мужскимъ черепамъ другихъ восточныхъ Славянъ. Къ этой группѣ по среднимъ размѣрамъ принадлежатъ черепа Московскихъ кладбищъ—мужскіе (179 мм.) и женскіе (171 мм.), современные русскіе черепа разныхъ губерній—мужскіе (175—180 мм.) и нѣкоторыхъ губерній—женскіе (173 мм.), Польскіе черепа (Люблинскіе, Краковскіе XVI—XIX в.), мужскіе такихъ же размѣровъ, какъ и русскіе современные (175—180 мм.), не славянъ, но славянской эпохи: Кіевскіе курганные женскіе (180 мм.), Мерянскіе женскіе (175 мм.), Касимовскіе мужскіе (183 мм.) и женскіе (175 мм.), Тверскіе мужскіе (184 мм.) и женскіе (180 мм.) и Полтавскіе мужск. и женск. (по 182 мм.), эпохи камня и бронзы—Юго-Западной Руси женск. (183 мм.), Скифо-Сарматской эпохи Кіевск. мужск. (185 мм.) и женск. (178 мм.), Полтавскіе женск. (185 мм.), Суджанскіе женск. (180 мм.), Московское населеніе VIII—X в. мужск. (184 мм.) и женск. (176 мм.), курган. Земли Войска Донского мужск. (179 мм.) и женск. (184 мм.), Крымскихъ пещеръ и могилъ мужск. (180 мм.) и женск. (172 мм.), Кавказскихъ кургановъ и гробницъ мужск. (186 мм.), женск. (172 мм.), современныхъ Абхазцевъ мужск. (175 мм.), Натухайцевъ женск. (178 мм.), Шапсуговъ мужск. (181 мм.) и женск. (171 мм.), Волжскихъ Болгаръ мужск. (182 мм.) и женск. (172 мм.), Чувашей мужск. (179 мм.) и женск. (172 мм.), современныхъ Придунайскихъ Болгаръ мужск. (185 мм.), женск. (176 мм.), курган. Пермскихъ мужск. (181 мм.), женск. (173 мм.), курган. Тобольскихъ мужск. (183 мм.), Башкирскихъ древн. кладбищъ мужск. (179 мм.), Ногайскихъ хановъ мужск. 381 мм.), древнихъ Забайкальскихъ курган. мужскихъ (175 мм.), Забайкальскихъ могилъ въ срубахъ женск. (179 мм.), современныхъ Калмыковъ 177 мм.), Халхасцевъ и Бурятъ мужск. (181—180 мм.) и Халхасцевъ (женск. (172 мм.).

Къ большимъ размѣрамъ, 186 мм. и выше, принадлежать только не славянскіе, но славянской эпохи: Кіевскіе мужск. (187 мм.), Мерянскіе мужск. (186 мм.), Мордовскіе мужскіе (187 мм.), далѣе—эпохи камня и бронзы: Юго-Западной Руси мужск. (187 мм.), Скифо-Сарматской эпохи: Полтавскіе мужск. (188 мм.), Суджанскіе мужск. (191 мм.), Кавказскихъ кугановъ и гробницъ мужск. (186 мм.), современныхъ Натухайцевъ мужскіе (188 мм.), древнихъ курган. Забайк. женск. (194 мм.) и Забайкальскихъ могилъ въ срубахъ мужск. (186 мм.).

Что же касается вообще средняго размѣра наибольшаго продольнаго діаметра, то у древнихъ восточныхъ славянъ онъ 177—181 мм., у Новгородцевъ 177 мм., Кривичей—178 мм. и Древлянъ 177 мм. и на 3—5 мм. больше у Сѣверянъ (181 мм.) и Полянъ (182 мм.). Среднимъ размѣромъ эти черепа превосходятъ современные русскіе черепа (174—176 мм.), черепа Московскихъ кладбищъ XV—XVIII в. (175 мм.), Польскіе черепа XVI—XIX в. (170—176 мм.).

Кромѣ Плоцкихъ (190 мм.) и современныхъ Абхасцевъ (170 мм.), не отличаются отъ Касимовскихъ (180 мм.), Мерянъ (181 мм.), Московскихъ VIII—X в. (181 мм.), Курган. Земли Войска Донскаго (180 мм.), Крымскихъ пещеръ и могилъ (177 мм.), современныхъ Шапсуговъ (177 мм.), Волжскихъ Болгаръ (179 мм.), Чувашей (176 мм.), соврем. Придунайскихъ Болгаръ (181 мм.), древнихъ кладбищъ Черемисскихъ (181 мм.) и Вотяцкихъ (176 мм.), древн. Хазаръ (175 мм.), Татаръ Казанскихъ (175 мм.), Пермскихъ курган. (179 мм.) и Башкирскихъ кладбищъ (175 мм.); уступаютъ не славянскимъ, но славянской эпохи черепамъ Кіевскимъ (185 мм.), Тверскимъ (182 мм.), Полтавскимъ (182 мм.), эпохи камня и бронзы Юго-Западной Руси (186 мм.), Скифо-Сарматской эпохи Кіевск. (183 мм.) и Полтавскимъ (187 мм.), Суджанскимъ (185 мм.), Московскаго населенія VIII—X в. (181 мм.), черепамъ соврем. Натухайцевъ (185 мм.), Забайкальскихъ древнихъ курган. (182 мм.) и могилъ въ срубахъ (184 мм.).

Изъ всего сказаннаго мы можемъ придти къ такому выводу: восточные Славяне имѣютъ наибольшій продольный діаметръ среднихъ размѣровъ, и женскіе черепа на 6—17 мм. короче мужскихъ. По сравненію съ другими, они меньшихъ размѣровъ и ближе всего къ современнымъ Русскимъ и Польскимъ, древнимъ Крымскимъ, Кавказскимъ, черепамъ Волжскихъ Болгаръ, Чувашей, Башкировъ, Финновъ и древняго Приуральскаго населенія и уступаютъ черепамъ большихъ размѣровъ народовъ, жившихъ одновременно съ ними на этой же территоріи въ Кіевской губ., Мерянскимъ, Мордовскимъ, какъ и эпохи камня и бронзы и Скифскимъ въ Кіевской и Полтавской губ., Суджанскимъ и древнимъ Забайкальскимъ.

Г О Л О В Н О Й

[illegible]

У К А З А Т Е Л Ь.

1,3	10	28,8	26,7	26,7	8,8	35	20,5	7,7	12,8	15,4	41	23	64,1	81,8	9,1	22,2	22,2	32,2	14,1	46,5	Иковъ и Тихомировъ.
3,3	39,8	50	8,57	7,14	—	7,14	62,5	25	37,5	37,5	—	—	—	83,3	36,1	47,2	11,1	5,5	—	5,5	Богдановъ.
1,6	14,8	14,8	19	28,6	23,8	52,4	11,1	—	11,1	33,8	33,8	22,2	55,5	23,8	10	18,8	23,8	10	23,8	53,8	Тихомировъ.
10	40	40	6,7	13,8	—	13,8	50	60	20	20	—	—	—	80	10	85	10	10	—	10	Т.-Грынцевичъ.
1,3	33,8	—	—	33,8	33,8	66,6	—	—	—	33,8	66,6	—	66,6	16,7	16,7	—	16,7	50	16,7	66,7	Богдановъ.
1,4	27,8	18,2	36,4	18,2	—	18,2	50	50	—	—	—	50	50	46,7	33,8	18,8	26,7	13,8	13,8	26,7	
■	14	84	2	—	—	—	100	—	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Т.-Грынцевичъ.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Гамченко.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Т.-Грынцевичъ.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Иковъ.
3,3	6,8	13,5	55,9	16,9	6,8	23,7	12,1	1,7	10,8	36,2	36,2	15,5	51,7	16,2	4,8	12	46,1	26,5	11,1	37,6	Богдановъ.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Таранецкій.
1,6	9,4	15,1	34,4	65,6	—	65,6	8,8	—	8,8	12,5	79,2	—	79,2	1,1	—	1,1	81,5	67,4	—	67,4	Малиевъ.
—	—	—	32,1	80,2	13,2	43,4	12,5	—	12,5	37,5	50	—	50	22,9	11,1	14,7	82,8	82,8	11,5	44,8	Малиевъ.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Коперницкій.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Богдановъ.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Проненко.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Волькенштейнъ.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Quatrefores.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Ландцертъ.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Рутковский.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Коперницкій.
1,7	2,7	17,4	21,7	26,1	34,8	60,9	—	—	—	20,8	45,8	33,8	79,1	8,5	—	8,5	21,8	36,2	34,0	70,2	Олехновичъ.
—	—	—	18,5	35,1	48,6	83,7	—	—	—	28,6	28,6	42,8	71,4	2,0	—	2,0	17,6	83,8	47,0	60,8	—

										Въ абсолютныхъ числахъ.																										
										Должкофал.				Субдолжкоф. 75—77.				Мезиткоф.																		
										Наст. должкоф. до 74.				Субдолжкоф. 81—84.				Наст. брахикоф. 85 и выше.																		
										Брахикофал.				Должкофал.				Наст. должкоф. до 74.																		
										Субдолжкоф. 75—77.				Мезиткоф.				Субдолжкоф. 81—84.																		
										Наст. брахикоф. 85 и выше.				Брахикофал.				Должкофал.																		
										Наст. должкоф. до 74.				Субдолжкоф. 75—77.				Мезиткоф.																		
										Субдолжкоф. 81—84.				Наст. брахикоф. 85 и выше.				Брахикофал.																		
										Должкофал.				Наст. должкоф. до 74.				Субдолжкоф. 75—77.																		
										Мужские.				Женские.				Итого.																		
Люблинские XVI—XVII в.										16	81,6	5	82,2	21	81,7	2	2	—	3	6	5	11	1	—	1	1	2	1	3	3	2	1	4	8	61	
XVIII в.										10	83,0	16	82,8	26	82,9	—	—	—	2	7	1	8	2	—	2	2	3	4	12	2	—	2	4	15	52	
XIX в.										3	81,8	13	82,4	16	82,3	—	—	—	1	2	—	2	2	—	2	2	3	4	7	2	—	2	5	5	4	
Не славянъ, но славянской эпохи.																																				
Кіевскіе курганы.										12	78,1	—	77,5	16	77,9	7	2	5	2	2	1	3	2	1	1	1	1	—	1	9	8	6	3	3	1	
Мерянскіе										29	75,5	27	77,6	56	76,5	24	15	9	3	1	1	2	13	7	6	7	0	1	7	37	32	15	10	7	2	
Мордовскіе										6	76,5	—	—	—	—	4	2	2	1	1	1	3	5	2	3	2	4	—	4	10	—	—	6	7	7	—
Касимовскіе										13	77,5	11	78,4	24	77,9	5	2	3	3	3	—	1	5	2	3	2	4	—	4	10	—	—	7	7	—	
Тверитяне										24	75,3	17	74,9	41	75,1	19	10	7	1	—	—	4	11	11	—	3	3	—	3	30	23	7	4	7	—	
Полтавскіе										12	76,2	4	74,5	16	75,8	9	5	4	1	2	—	2	3	2	1	1	—	—	—	19	7	5	2	2	—	
Эпохи камня и бронзы.																																				
Юго-Западной Руси										27	76,5	7	78,4	54	76,7	20	17	3	—	4	3	7	4	3	1	—	1	2	3	24	20	—	—	5	51	
Кіевскіе										6	76,7	—	—	—	—	4	2	2	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Скифо-Сарматской эпохи.																																				
Кіевскіе										5	76,5	2	80,9	7	77,8	3	2	1	1	1	—	1	—	—	1	—	1	1	5	—	—	1	2	1	—	
Полтавскіе										8	72,1	5	72,9	13	72,4	7	5	1	—	—	1	1	5	4	1	—	—	—	12	10	—	—	—	—		
Суджинское племя (Сѣверской обл.)										8	73,3	1	70	4	74	3	3	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Московское население VIII—X в.										7	69,6	10	72,3	17	71,2	7	7	—	—	—	—	—	10	8	—	—	—	—	17	15	2	—	—	—		
Курганное население Земли Войска Донского										69	74	61	74,4	130	74,2	61	52	9	3	5	—	5	52	32	20	7	2	—	2	113	84	29	10	7	—	
Крымскихъ пещеръ и могилъ										4	83,5	1	72	5	81,2	1	—	1	—	1	2	3	1	1	—	—	—	—	2	1	1	—	1	2	—	
Населеніе Кавказа.										21	81,2	10	82,2	37	81,6	6	—	—	5	5	5	10	4	2	—	5	7	12	10	5	5	5	10	—		
Древнихъ кургановъ и могилъ										—	77	12	78,9	35	77,7	14	8	6	3	3	3	5	4	1	2	3	2	5	19	12	7	5	6	51		
Современные:																																				
Абхазцы										10	83,7	11	86,4	21	85,1	—	—	—	5	5	10	—	—	—	3	8	11	—	—	—	—	—	8	123		
Натухайцы										14	75,2	5	75,6	19	75,3	10	8	4	1	1	—	1	4	—	1	1	—	16	11	5	2	1	—	—		
Шапсуги										28	78	22	81,2	50	79,4	14	8	6	7	5	2	7	2	—	2	11	5	4	9	10	8	8	18	10	61	

28,6	14,8	14,8	28,8	28,8	28,8	47,6	25	12,5	12,5	—	81,2	48,7	74,9	27	18,5	18,5	18,5	27	32,4	59,4	Зюграва и Тихомировъ.	
60,9	34,8	26,1	18	18	18	III	41,7	33,8	8,8	16,7	25	16,7	41,7	54,8	34,8	20	14,8	17,1	14,8	31,4	Богдановъ.	
—	—	—	—	50	50	100	—	—	—	—	27,8	72,7	100	—	—	—	—	88,1	61,8	100		
85,7	57,1	28,6	7,1	7,1	—	7,1	60	60	20	20	—	—	—	84,2	57,9	28,8	10,5	5,8	—	5,8		
MO	28,6	21,4	25	17,9	7,1	25	9,1	—	9,1	50	22,7	18,2	40,9	82	16	10	36	20	12	32		

							Долгострое.												Итого.											
							Мужские.						Женские.						Итого.											
							Долгострое.	Наст. долгострое. 75—	Субдолгострое. 75—	Мезострое.	Суббразное. 81—	Наст. бразное. 86	Бразное.	Долгострое.	Наст. долгострое. 75—	Субдолгострое. 75—	Мезострое.	Суббразное. 81—	Наст. бразное. 86	Бразное.	Долгострое.	Наст. долгострое. 75—	Субдолгострое. 75—	Мезострое.	Суббразное. 81—	Наст. бразное. 86	Бразное.			
Древние Волжские	24	76,5	10	79,9	11	77,5	18	10	8	8	1	2	3	8	—	8	8	3	1	4	21	10	11	6	4	5				
Современные Придунайские	18	75,5	12	76,9	30	76,1	12	9	11	4	2	—	2	6	11	2	2	3	1	4	18	11	5	6	5	1				
Финно-Угры.																														
Кладбища																														
Чуваши	24	77,3	24	77,2	48	77,3	13	1	9	10	1	—	1	11	5	8	10	1	—	1	26	9	17	20	2	—				
Черемисы	—	—	—	—	17	70,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	6	6	3	1	1				
Вотяки	—	—	—	—	15	81,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	3	1	4	5	2				
Соврем. Вогулы	25	78,3	21	78,4	45	78,3	11	7	8	5	1	4	5	12	5	7	11	4	2	6	27	12	15	8	5	6				
Татарск. изъ раскопокъ	—	—	—	—	23	77,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	5	9	6	3	—				
Соврем. Казанск. татары	11	82	4	80	15	81,4	2	—	2	11	11	3	6	—	—	2	2	—	2	2	2	—	2	5	5	3				
Хозары (развал. древняго города Атея)	—	—	—	—	15	83,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	7	11				
Древнее Приуральское население.																														
Башкиры древн. кладбищ.	9	80,5	7	81,3	16	81,1	1	1	—	4	3	1	4	1	—	1	2	1	11	1	2	1	1	6	4	4				
Могила Ногайск. хановъ Уфимск. губ.	6	81,3	—	—	—	—	—	—	—	2	4	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
Пермские курганы	14	79,3	11	80,4	19	79,6	4	—	4	11	11	—	5	—	—	2	3	—	11	4	—	4	—	7	8	—				
Тобольские курганы	5	78,6	—	—	—	—	2	—	2	2	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				
Древнее Забайк. население.																														
Кург. эпохи камня	6	88,1	3	78,7	9	80,3	3	1	2	—	—	3	3	11	2	1	—	—	—	—	6	3	3	—	—	3				
Могила съ погреб. въ срубѣхъ	19	78,6	6	79,2	25	76,9	6	4	2	8	1	1	5	2	—	2	1	1	2	8	4	4	10	5	3	7				
Современные																														
Калмыки	—	—	—	—	81	82,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	2	8	13	30	26				
Буряты	14	86,6	5	85,2	19	84,3	—	—	—	—	11	11	14	—	—	—	2	3	5	—	—	—	—	—	7	12				
Халхасцы	18	84,3	18	84,6	36	84,4	—	—	—	4	4	10	14	—	—	—	1	5	12	17	—	—	—	5	9	23				

Въ процент													
Долгоносая.	Наст. долихоф., до 74.	Субдолихоф., 75—77.	Мезатиф.	Суббрахиоф., 81—84.	Наст. брахиоф., 85 и выше.	Брахиофал.	Долгоносая.	Наст. долихоф.	Субдолихоф.	Мезатиф.	Суббрахиоф.	Наст. брахиоф.	Въ процент
Мужские.							Женские.						
75	41,7	88,8	12,5	4,2	8,8	12,5	100	—	80	30	30	30	1
66,7	50	16,7	22,2	11,1	—	11,1	50	33,3	16,7	16,7	25	8,3	
54,2	16,7	87,5	41,6	4,2	—	4,2	54,1	20,8	33,3	41,7	4,2	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
60,0	28,0	32,0	20,0	4,0	16,0	20,0	57,1	23,8	33,3	14,3	19,0	8	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
18,2	—	18,2	27,3	27,3	27,3	54,6	—	—	—	50	50	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
11,1	11,1	—	44,4	88,8	11,1	44,4	14,3	—	14,3	28,6	14,3	42	
—	—	—	33,3	66,7	—	66,7	—	—	—	—	—	—	
28,6	—	28,6	85,7	85,7	—	85,7	—	—	—	40	60	—	
40	—	40	40	—	20	20	—	—	—	—	—	—	
50	16,7	33,3	—	—	50	100	100	66,7	33,3	—	—	—	
31,6	21,0	10,5	42,1	21,0	5,8	26,3	33,3	—	33,3	33,3	16,7	16	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	35,7	64,3	100,0	—	—	—	—	40,0	60	
—	—	—	22,2	22,2	55,6	77,7	—	—	—	5,5	27,8	66	

*) Мы приводимъ по И. П. Славинич

с) Головной указатель, или отношеніе наибольшаго поперечнаго къ наибольшему продольному диаметру.

Головной указатель указываетъ намъ не величину, какъ прежнія измѣренія, а форму, являющуюся однимъ изъ главныхъ отличительныхъ антропологическихъ признаковъ строенія черепа. На этотъ признакъ больше всего обращали вниманіе всѣ изслѣдователи, и поэтому наши данныя о немъ болѣе полны. Зная, что не меньшее значеніе имѣютъ не только среднія цифры головныхъ указателей, но и группировка отдѣльныхъ ихъ чиселъ, мы въ приводимой ниже таблицѣ, рядомъ съ числомъ изслѣдованныхъ отдѣльно мужчинъ, женщинъ и общаго числа, сопоставляемъ среднее, минимумъ и максимумъ вмѣстѣ съ краниологической группировкой отдѣльныхъ формъ черепа въ абсолютныхъ числахъ и въ процентахъ.

По среднему головному указателю древніе восточные Славяне субдолихо—и мезокефалы. Головной указатель у нихъ колеблется отъ 76,4 до 79,1. Типъ средній мужскихъ череповъ приближается болѣе къ длинно-головому, тогда какъ женскій къ короткоголовому. Это замѣтно выступаетъ не только въ Московскихъ кладбищахъ XVI—XVIII в., но и у современныхъ русскихъ разныхъ губерній. Такой разницы между полами мы не замѣчаемъ между польскими черепами, Краковскими и Люблинскими, напротивъ, она рѣзко выступаетъ въ черепахъ древнихъ народовъ, жившихъ на территоріи восточныхъ Славянъ, и у этихъ послѣднихъ.

По среднему головному указателю подлинноголовы Поляне (76,4) и Дrevляне (77,8), болѣе среднеголовы Сѣверяне (78,4), Кривичи (78,5), а

ныхъ указателей интересующихъ насъ народовъ краниологической коллекціи Казанскаго университета.

	22	25	47	17	11	29	19	35	26	86										
	Пермяки.	Мордва.	Чуваши.	Черемисы.	Вотяки.	Моря.	Хазары.	Болгары.	Тюрки.	Эсты.	Пермяки.	Мордва.	Чуваши.	Черемисы.	Вотяки.	Моря.	Хазары.	Болгары.	Тюрки.	Эсты.
	Въ абсолютныхъ числахъ.										въ %.									
Доліхокефалы	6	3	23	10	4	18	1	21	12	18	27,3	12,0	48,9	58,8	36,4	62,1	5,3	60,0	46,2	20,9
Наст. долихок.	4	2	11	6	—	15	1	12	6	—	18,2	80,0	23,4	35,3	—	51,7	5,3	34,3	23,1	—
Субдолихокеф.	2	1	12	4	4	3	—	9	6	—	9,1	40,0	25,5	28,5	36,4	10,8	—	25,7	23,1	—
Мезотикефалы	5	5	8	3	3	6	4	7	9	51	22,7	20,0	17,0	17,6	27,3	20,7	21,0	20,0	34,6	59,3
Суббрахикефалы	9	2	10	3	3	4	4	7	4	—	40,9	8,0	21,2	17,6	27,3	13,8	21,0	20,0	15,4	—
Наст. брахик.	8	15	6	1	1	1	10	—	1	—	36,4	60,0	12,8	5,9	9,1	3,4	52,6	—	88	—
Брахикефалы	17	17	16	4	4	5	14	7	5	17	77,3	68,0	34,0	23,5	36,4	17,2	78,6	20,0	19,2	19,9

въ особенности Новгородцы (79,1) и черепа Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII вѣка (80). Разница въ среднемъ указателѣ выступаетъ у одного и того же племени въ разныя эпохи его историческаго существованія. Такъ, напр., когда средній головной указатель Сѣверянъ курганныхъ—подлинноголовый (75,1), у болѣе позднихъ кладбищенскихъ—подкороткоголовый (82,3), у Полянъ съ IX по XIII вѣкъ длинноголовость уменьшается, когда головной указатель курганныхъ череповъ 75,9, въ кладбищенскихъ онъ колеблется отъ 77,7 до 81. Не говоря уже объ эпохахъ, такая же разница замѣчается и въ черепномъ типѣ одного и того же племени; такъ, Древляне, похороненные въ Кіевской губ., среднеголовы (78,3), а въ Волынской приближаются къ подлинноголовымъ (74,8); Кривичи западные (Виленской губ.) среднеголовы (78,5), восточные (Смоленской губ.) приближаются къ длинноголовымъ. Современные русскіе черепа по своему головному указателю среднеголовы съ наклономъ къ брахикефаліи (80,9). Польскія племена, за исключеніемъ самыхъ древнихъ Плоцкихъ курганныхъ, крайне длинноголовы (71,9); съ XVI—XIX в., какъ и современные, являются подкороткоголовыми (81,7—83,2), и короткоголовый типъ къ нашей эпохѣ выступаетъ болѣе рѣзко. Они своей короткоголовостью превышаютъ почти всѣ древніе народы Восточной Европы, преимущественно подлинно—или крайне—длинноголовые, кромѣ нѣкоторыхъ народовъ юга, курган. насел. Земли Войска Донскаго (81,2), населенія Крымскихъ пещеръ и могилъ (81,6), Хазарскихъ череповъ (83,5), Вотяцкихъ кладбищъ (81,1), современныхъ Казанскихъ татаръ (81,4) Абхазцевъ (85,1), Калмыковъ (82,1), Халхасцевъ (84,4) и Бурятъ (84,8).

Разсматривая теперь Восточныхъ Славянъ по типамъ череповъ, распределенныхъ по отдѣльнымъ краниологическимъ группамъ, мы увидимъ, что это распределеніе весьма разнится у отдѣльныхъ племенъ. У Древлянъ выступаетъ преобладающимъ типъ длинноголовый (96,6%), какъ и у курганныхъ Полянъ (80%) и Сѣверянъ (83,3%). У другихъ выступаетъ большое смѣшеніе типовъ съ преобладаніемъ того или другого, при большемъ или меньшемъ смѣшанномъ, среднеголовомъ. У Кривичей и кладбищенскихъ Полянъ XII—XIII в. постоянно выступаетъ типъ длинноголовый (43,7% и 46,7%), тогда какъ у Полянъ IX—XI в. болѣе замѣтенъ короткоголовый (66,7%)¹⁾, какъ и у кладбищенскихъ Сѣверянъ (53,3%) и Новгородцевъ (46,5%). Въ Московскихъ кладбищахъ XVI—XVIII в. вмѣсто короткоголового типа на первомъ планѣ встрѣчается среднеголовый (46,1%). Такое значительное количество среднеголового типа можно приписать лишь

1) Большую короткоголовость у Полянъ IX—XI в. въ размѣщеніи черепныхъ типовъ по сравненію съ курганными болѣе древними и XII—XIII в. нужно приписать посторонней примѣси.

свѣдѣнію, на что указываетъ значительный процентъ типа короткоголоваго (37,6%) и небольшой длинноголоваго, не успѣвшаго еще раствориться (16,2%) въ короткоголовомъ. Современные русскіе разныхъ губерній, имѣющіе наибольшее число короткоголоваго типа (44,3%—45,4%), очень напоминаютъ Новгородцевъ; современные же русскіе сѣверныхъ губерній превосходятъ ихъ болѣе многочисленнымъ короткоголовымъ типомъ (67,4%). Въ этомъ отношеніи ихъ черепа стоятъ ближе къ польскимъ черепамъ XVI—XVIII в. съ короткоголовостью, выраженной отъ 56,2% до 80,3%, и къ чешскимъ черепамъ XVI в., по Dr. I. Matiejka, съ 70% брахикефаловъ. Исключая только курганы Земли Войска Донскаго, Крымскія могилы и пещеры, древнихъ Хазаръ, Вотяцкія кладбища и современныхъ Татаръ и Калмыковъ, у которыхъ короткоголовость колеблется отъ 46,6% до 73,3%, а Абхазцевъ, а въ особенности Халхазцевъ съ показателемъ отъ 86,1% до 100%, у всѣхъ остальныхъ древнихъ народностей, жившихъ на одной территоріи съ восточными Славянами или по сосѣдству съ ними, преобладающимъ является типъ длинноголовый.

Какъ же запутанными являются вопросъ о древнемъ типѣ Славянъ и тѣ разнородныя объясненія, какія имъ даютъ разные авторы по настоящее время (одни видятъ этотъ типъ въ крайней длинноголовости, другіе въ крайней короткоголовости, которая, отъ помѣси съ инородными элементами или подъ вліяніемъ даже извѣстныхъ атмосферическихъ условій пребыванія череповъ въ землѣ, перемѣнила свой первоначальный обликъ), тѣмъ не менѣе, на основаніи приведенныхъ данныхъ, мы стараемся въ настоящей работѣ дать болѣе объективное объясненіе. Мы видимъ, что на пространствѣ современной Россіи, какъ и территоріи, занятой нынѣ русскими племенами, жило нѣкогда по преимуществу длинноголовое племя, болѣе длинноголовое, нежели позднія осѣдлыя на тѣхъ же мѣстахъ племена восточныхъ Славянъ, у которыхъ длинноголовость постепенно исчезаетъ, замѣняясь среднеголовостью среди современнаго русскаго населенія. Однако, и среди древняго населенія къ сѣверу, у Новгородскихъ Славянъ, длинноголовость замѣняется короткоголовымъ типомъ. Если допустить историческую достовѣрность факта, что первыя поселенія Славянъ были въ долинѣ Дунаю, откуда они переселились на востокъ, что подтверждается антропологическими данными: 1) значительною короткоголовостью современнаго западнаго Славянскаго населенія, имѣющаго по Weisbach'у¹⁾ средніе головные указатели (Хорваты 84,4, Словѣнцы 83,5, Поляки 82,9, Малорусы 82,3, Чехи 81,1, 2) преобладаніемъ среди Польскаго и Чешскаго населенія въ XVI—XIX в. по настоящее время типа

1) Zeitschr. für Ethnol. стр. 309 и прибав. 1877—1878 гг.

короткоголовый и 3) что Карпаты понынѣ являются главнымъ очагомъ короткоголовости Восточной Европы, то изъ этого слѣдуетъ, что лишь отсюда могла итти короткоголовость на востокъ, къ восточнымъ Славянамъ. По мѣрѣ прониканія короткоголовости, процентъ длинноголовости, присущей вымирающему типу мѣстныхъ автохтоновъ, постепенно исчезаетъ, что раньше могло наступить на сѣверѣ, чѣмъ на югѣ; этимъ и можно объяснить болѣе значительный процентъ короткоголовости у древнихъ Новгородцевъ, тождественный почти съ процентомъ у населенія сѣверныхъ губерній и ближе стоящій къ проценту современнаго польскаго населенія, чѣмъ населенія другихъ великороссійскихъ губерній.

Этой генетической древней связи мы не замѣчаемъ въ мѣстностяхъ, болѣе позднѣ заселенныхъ Славянами, какъ, напр., въ Москвѣ, гдѣ меньшинство славянъ подчинило своему вліянію массы неславянскаго происхожденія, несмотря на вопросъ, неразрѣшенный историками, были ли это Финны, татарскія или другія племена. Курганы Московскихъ автохтоновъ, напр. VIII—X в., представляютъ крайнюю длинноголовость, которая постепенно, вѣроятно, съ притокомъ сѣверныхъ выходцевъ, вымираетъ или постепенно смѣшивается съ короткоголовымъ элементомъ, имѣющимъ болѣе силъ для передачи своего типа потомкамъ. Среди череповъ Московскаго Кремля конца XVI и начала XVII в. проф. Зографъ¹⁾ нашелъ типъ короткоголовый (41%), немногимъ лишь превышающій длинноголовый (34%) при меньшемъ среднеголовомъ (22%). Между тѣмъ проф. Богдановъ, измѣрившій большее число череповъ Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в., нашелъ весьма поучительнымъ исчезаніе типа древнихъ автохтоновъ страны, при чемъ длинноголовость понизилась до 16,2% при короткоголовости 37,6% и среднеголовости, дошедшей до 46,1%, которая и явилась результатомъ растворенія длинноголового типа въ короткоголовомъ.

Наше предположеніе относительно короткоголовости первобытныхъ Славянъ не могутъ поколебать доводы проф. Нидерлэ о томъ, что въ чешскихъ земляхъ находится тоже древнія могилы длинноголового типа, какъ равно и завіренія д-ра Рутковскаго, что въ древнихъ, несомнѣнно славянскихъ по найденнымъ находкамъ, могилахъ встрѣчаются черепа длинноголовые. Очень возможно, что до пришествія Славянъ на первоначальныя свои стоянки въ Средней Европѣ, а затѣмъ на занятыхъ ими впослѣдствіи мѣстахъ Восточной Европы жили племена длинноголового типа, которымъ пришельцы Славяне могли навязать свою культуру и смѣшаться съ ними. Древній типъ автохтоновъ могъ постепенно вымирать съ распространеніемъ новаго. Вымирающее длинноеголовое племя могло сдѣлаться по культу сла-

1) Zograf, M. V.: Ueber altrussische Schädel aus dem Kreml (Burg) von Moskau (Arch. für Anthrop., XXIV, fasc. 1, ст. II. 1896 г.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

вянскимъ, но не быть имъ антропологически. Такое объясненіе для насъ является болѣе правдоподобнымъ, чѣмъ объясненіе, противорѣчащее современнымъ нашимъ антропологическимъ понятіямъ о произвольной переимѣнѣ Славянами ихъ типа и переходѣ изъ коротко- въ длинноголовый, или допущеніе метаморфозы уже посмертной, подѣ влияніемъ вѣкового давленія сырой земли на костяную коробку черепа.

Соединяя у восточныхъ Славянъ форму черепа съ ростомъ, увидимъ, что Новгородцамъ, при среднеголовости и при преобладаніи короткоголовости въ отдѣльныхъ группахъ, и Полянамъ съ сильнѣе выраженной длинноголовостью соответствуетъ ростъ очень высокій; напротивъ, поддлинноголовые Древляне съ болѣе выраженной въ отдѣльныхъ группахъ длинноголовостью, и Кривичи, у которыхъ группа долихокефаловъ превышаетъ нѣсколько брахикефаловъ, имѣютъ ростъ низкій, которымъ они уступаютъ многимъ инороднымъ племенамъ, населяющимъ сосѣднія восточныя земли Восточной Европы.

Для болѣе нагляднаго объясненія размѣщенія головныхъ указателей у древнихъ Восточныхъ Славянъ и сосѣднихъ съ ними племенъ, мы въ концѣ настоящаго труда прилагаемъ карту съ объяснительной при ней запиской. На картѣ особыми красками обозначены черепные типы, а особыми номерами—народы и племена. Большіе пробѣлы въ нашихъ палео-этнологическихъ свѣдѣніяхъ мы позволили проблематично пополнить на картѣ, основываясь на мнѣніи археологовъ и историковъ, что мерянскій типъ погребенія, родственныи финскому, который относимъ къ славянской эпохѣ, но не славянской, обнимающей собою Кіевскую, Полтавскую, Владимірскую, Ярославскую, Рязанскую, Тверскую съ субдолихокефалическимъ типомъ, распространялся дальше на сѣверъ, въ губерніяхъ Олонецкой, Вологодской и доходилъ до Новгородской, а на югъ проходилъ, вѣроятно, черезъ Калужскую и Орловскую губерніи, гдѣ въ Черниговской, Курской и Харьковской сталкивался съ группами суббрахикефаловъ. Отдѣльныя группы длинноголовости мы замѣчаемъ разбросанными въ Курской, Полтавской, Казанской, Витебской и Смоленской (область восточныхъ Древлянъ); изъ послѣдней она проникала въ VIII—X в. въ Москву, которая съ годами постепенно растворялась въ помѣси съ короткоголовымъ элементомъ. Такіе оазисы длинноголовости встрѣчаются въ отмеченной Пруссіи и на сѣверѣ Польши (Познань, Плоцкъ). Въ древнемъ Новгородѣ и у западныхъ Кривичей черепа представляютъ типъ среднеголовый. Слѣдовательно, мы допускаемъ, что самые западные изъ Восточныхъ Славянъ были мезокефалами, и типъ этотъ къ востоку граничилъ съ группами долихокефалии и лишь къ юго-западу переходилъ въ брахикефалию. Можно предположить, что древнимъ очагомъ брахикефалии для Восточной Европы были Кар-

паты¹⁾ и верховья Вислы, откуда она распространялась на западъ и, вѣроятно, еще раньше XV в. была въ Польшѣ и переходила черезъ Бѣлоруссію (землю древнихъ Кривичей) въ видѣ мезокефалии на сѣверъ въ Новгородскую землю. Намъ кажется, что это и есть тотъ естественный путь, подтверждаемый не только историческими, но и немногочисленными пока антропологическими фактами, по которому шла въ древности колонизація Славянами восточныхъ земель. Славянскій брахикефализмъ, встрѣчая на сѣверѣ и востокѣ сплошныя массы долихокефалии, прежде всего смѣшался и поглотилъ самыхъ западныхъ изъ восточныхъ Славянъ, превращая длинноголовый типъ мѣстныхъ автохтоновъ въ среднеголовый, послѣдній только въ послѣдствіи проникъ дальше черезъ Смоленскъ и Москву. Группы брахикефализма, находимыя въ древней Сѣверянской области (губерніяхъ Курской, Черниговской, Кіевской и Харьковской), могли проникнуть туда отчасти съ Вислы черезъ землю Кривичей, какъ равно и изъ другихъ отдѣльныхъ меньшихъ оазисовъ древней брахикефалии (какъ древнія Крымскія пещеры и могилы, курганы Земли Войска Донского, курганы Хозаръ, современные Абхазцы Кавказа и друг.). Такъ какъ оазисы среднеголовости и короткоголовости Славянъ создались подъ вліяніемъ ближайшаго Востока, то далѣе причиной тому могло быть переселеніе монгольской расы далекаго Востока. Наше предположеніе о переселеніи подтверждаетъ современное сходство типовъ жителей береговъ Вислы съ бѣлоруссами и новгородцами, какъ вліяніе южнаго древняго типа на жителей бывшей Сѣверянской области, гдѣ встрѣчается значительное число лицъ крайне-брахикефаловъ, брюнетовъ. Нашу теорію не могутъ поколебать тѣ факты, что не только въ древнихъ славянскихъ могилахъ Польши, но даже Чехіи встрѣчаютъ длинноголовый типъ, такъ какъ принадлежность къ той или другой національности часто идетъ въ разрѣзъ съ антропологическимъ типомъ, какъ это и доказано на многихъ современныхъ азіатскихъ народностяхъ.

d) *Высотно-продольный указатель.*

Высотно-продольный указатель, или отношеніе высоты черепа къ наибольшему продольному діаметру, представляетъ значительно меньше данныхъ, нежели мы могли собрать для головного указателя, такъ какъ у многихъ авторовъ онъ отсутствовалъ. Приводимъ эти отношенія по изслѣдованію восточныхъ Славянъ, сравнительно съ другими народами.

1) Нѣкоторые историки утверждаютъ, что колонизація Карпатъ была поздней, и что современное крайне короткоголовое населеніе Татаръ не есть чисто славянское, а представляетъ помѣсь нѣмцевъ, молдаванъ, поляковъ и русиновъ, и что славяне заняли эти мѣста лишь во второй половинѣ XVI в. На основаніи же найденныхъ костяныхъ орудій въ пещерѣ ископаемаго медвѣдя (S. Witkiewicz, Eliasz-Radzikowski) нужно предполагать, что каменная эпоха въ Карпатахъ существовала, слѣдовательно въ доисторическое время мѣстность эта была уже населенной. (Подробн. см. статья моя «Къ вопросу происхожденія славянъ», «Wiśła», ноябрь — декабрь, 1902).

Л о к а л и т е т ы .										
Хамисфали.	Ортокефали.	Гипсисфали.	Хамисфали.	Ортокефали.	Гипсисфали.					
Мужскихъ.										
7	38,8	52,9	11,8	32,8	55,9	12,9	32,9	54,1	Иковъ и Тихомировъ.	
0	29,6	33,3	28,6	57,7	14,3	35,3	35,3	29,4	Богдановъ.	
4	41,2	29,4	—	50,0	50,0	20,0	44,0	36,0	Тихомировъ.	
8	23,1	23,1	—	100,0	—	38,9	44,4	16,7	Талько-Грынцевичъ.	
-	66,7	38,8	—	—	100,0	—	50,0	50,0	Богдановъ.	
3	54,5	18,2	25,0	25,0	50,0	28,7	46,6	26,7		
5	12,5	—	—	—	100,0	77,8	11,1	11,1	Талько-Грынцевичъ.	
.	—	—	—	—	—	—	37,5	62,5	Гамченко.	
6	57,1	14,3	—	28,6	71,4	14,3	42,8	42,8	Талько-Грынцевичъ.	
0	60,0	20,0	—	—	—	—	—	—	Иковъ.	
1	28,8	24,0	17,3	28,1	59,6	20,2	26,0	58,8	Богдановъ.	
7	26,2	60,0	33,3	29,2	37,5	16,8	26,6	57,1	Таранецкій.	
0	26,4	56,6	12,5	12,5	75,0	16,4	21,6	59,0	Малиевъ.	
.	—	—	—	—	—	5,0	19,8	75,2		
.	—	—	—	—	—	—	—	—	Коперникій.	
.	—	—	—	—	—	—	—	—	Богдановъ.	
.	—	—	—	—	—	—	—	—	Проценко.	
.	—	—	—	—	—	—	—	—	Волькенштейнъ.	
.	—	—	—	—	—	—	—	—	Quatrefores.	
.	—	—	—	—	—	—	—	—	Ландцеръ.	
7	4,3	87,0	25,0	25,0	50,0	17,0	14,9	68,1	Коперникій.	
	—	—	—	—	—	—	—	—		
	—	—	—	—	—	—	—	—	Олехновичъ.	
	—	—	—	—	—	—	—	—		
	—	—	—	—	—	—	—	—		
3	40,0	20,0	33,3	16,7	50,0	37,5	31,2	31,2	Богдановъ.	
3	46,4	28,5	13,0	47,8	39,1	19,6	47,0	33,3	Иковъ.	
3	50,0	37,5	—	—	—	—	—	—	Зографъ.	
3	31,6	36,8	16,7	25,0	58,3	25,0	29,0	45,2	Зографъ.	
3	35,0	45,0	25,0	25,0	50,0	22,2	30,5	47,2	Иковъ.	
3	8,3	33,3	25,0	50,0	25,0	50,0	18,7	31,2	Богдановъ.	

Суджанское племя (Сѣ- верская область). . .	5	72,2	7	70,9	12	71,4	8
Московск. насел. VIII— X в.	57	74,1	43	73,4	100	73,8	18
Курган. насел. земли Войска Донского . .	2	78,5	—	—	—	—	—
Крымскихъ пещеръ и могилъ	11	73,8	8	74,5	22	74,1	11
Населеніе Кавказа.							
Древн. кург. и могилы.	18	74,5	10	75,0	28	74,7	4
Современные:							
Абхазцы.	9	79,2	9	80,3	18	79,8	—
Натухайцы	14	75,1	5	75,0	19	75,0	4
Шапсуги	28	76,8	21	77,2	111	76,7	4
Болгары.							
Древніе Волжскіе . . .	18	75,6	11	75,8	29	75,6	1
Современн. Придунайск.	18	75,4	12	74,2	30	73,7	9
Чувашск. кладбищ. . .	21	72,5	21	73,4	42	72,9	11
Финно-Угры.							
Черемисы	—	—	—	—	10	74,8	—
Вотяки.	—	—	—	—	11	76,5	—
Вотуги соврем. . . .	14	69,4	21	71,0	45	70,2	—
Татары.							
Изъ раскоп. могилъ. .	—	—	—	—	23	75,1	—
Соврем. Казанскіе . .	11	75,1	4	72,8	15	74,5	1
Древніе Хазары. . . .	—	—	—	—	11	77,0	—
Древнее Приуральское населеніе.							
Башкиры древн. кладб.	7	71,8	7	70,1	14	71,0	4
Могилы Ногайск. ха- новъ	6	74,4	—	—	—	—	1
Пермск. курганы. . . .	11	72,3	5	73,2	17	72,6	6
Тобольск. курганы. . .	4	74,5	—	—	—	—	1
Древнее Забайкальск. населеніе.							
Эпохи камня	3	78,2	2	69,0	5	74,5	—
Погреб. въ срубѣхъ . .	15	72,8	5	68,9	20	72,0	5
Современные:							
Калмыки.	—	—	—	—	78	71,5	—
Халхисцы	10	70,5	512	73,2	22	71,5	8
Бураты.	18	68,4	5	72,1	23	73,8	5

По среднему вы́сото-продольному указателю Восточные Славяне по преимуществу ортокефалы (73,1—75,1), кромѣ Кіевскихъ Древлянъ хамэкефаловъ (69,6) и Волинскихъ гипсикефаловъ (79). По сравненію съ другими народами, Новгородцы, Сѣверяне, Поляне, Кривичи и Московитяне XVI—XVII в. своей ортокефалией приближаются не къ славянамъ, но къ славянской эпохѣ (73,5—75,2), каменной эпохѣ Юго-Западной Руси (72,5—74), Скифо-Сарматской (72,4—74,7), Московитянамъ VIII—X в. (73,8), Крымскимъ и Кавказскимъ пещерамъ и могиламъ (74,1—74,7), современнымъ Натухайцамъ (75), Придунайскимъ Болгарамъ (73,7), Чувашамъ (72,9), Черемисамъ (74,8), современнымъ Татарамъ (74,5), кург. Пермской и Тобольской губ. (72,6—74,5), Ногайскимъ ханамъ (74,4), Каменной эпохѣ въ Забайкальѣ (74,5) и Бурятамъ (73,8). Древляне Волинскіе—гипсикефалы соотвѣтствуютъ западнымъ Славянамъ (75,3—77,4), современнымъ Русскимъ (75,7), Абхазцамъ (79,8), Шапсугамъ (76,7), Волжскимъ Болгарамъ (75,6), Вотьякамъ (76,5), Татарскимъ могиламъ (75,1) и древнимъ Хазарамъ (77,0). Древляне же Кіевскіе-хамэкефалы могутъ быть приравнены къ Суджанскимъ кург. (71,4), Болгарскимъ кладбищамъ (71,0), погребеннымъ въ срубахъ въ Забайкальи (72,0), современнымъ Калмыкамъ и Халхасцамъ (по 71,5) и Вогуламъ (70,2).

Если приведенныя въ отдѣльныхъ группахъ высотно-продольнаго указателя числа мы распредѣлимъ по процентамъ, причисляя къ настоящимъ низкоголовымъ черепа́мъ, заключающимъ не менѣе 80%, хамэкефаловъ, къ низкоголовымъ — таковыхъ отъ 55 до 79%, къ смѣшаннымъ не выше 45% ортокефаловъ, а остальной процентъ размѣстимъ между высокоголовыми черепами, заключающими отъ 55—79%, и настоящими высокоголовыми гипсикефалами не меньше 80%, то, сравнивая древнихъ восточныхъ Славянъ съ другими древними и современными народами, увидимъ, что, судя по черепа́мъ древнихъ Восточныхъ Славянъ, одни лишь Новгородцы и Древляне волинскіе отличались высокоголовостью, Древляне кіевскіе, напротивъ, низкоголовостью, тогда какъ у Сѣверянъ, Полянъ и Кривичей выступаетъ смѣшанный указатель, причемъ у Сѣверянъ курганныхъ замѣти́е выступаетъ наклонность къ высокоголовости въ сравненіи съ болѣе поздними кладбищенскими, у которыхъ является большая наклонность къ низкоголовости. То же самое находимъ между Полянскими черепами старыми и болѣе новой эпохи, за исключеніемъ нѣсколькихъ кладбищенскихъ череповъ съ IX—XI в., съ сильнѣе выступающимъ высокоголовымъ типомъ. Изъ приведеннаго нами оказывается, что наиболѣе высокоголовые черепа Новгородцевъ и Кіевскихъ Древлянъ лишь нѣсколько уступаютъ черепа́мъ древнихъ Хазаръ, современныхъ Казанск. Татаръ, кладбищенскихъ Вотьяковъ, краковскимъ черепа́мъ XVII—XVIII в. и при-

ближаются къ таковымъ Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в., современныхъ русскихъ сѣверныхъ и др. губерній, современныхъ Шапсуговъ, татарскихъ могилъ, эпохи камня и бронзы Юго-Западной Руси, превышая многіе низкоголовые черепа, какъ у Касимовцевъ, Тверитянъ, Калмыковъ, Халхасцевъ, Приуральскихъ кургановъ, древнихъ Башкирскихъ кладбищъ, могилъ Ногайскихъ Хановъ, погребенныхъ въ срубахъ въ Забайкальѣ, такъ равно Волжскихъ Болгаръ, Чувашей, Придунайскихъ Болгаръ, Черемисовъ, древнихъ могилъ каменной эпохи въ Забайкальѣ и современныхъ Бурятъ.

е) *Лобно-широтный указатель.*

Переходя теперь къ строенію лба у Восточныхъ Славянъ по сравненію съ другими народностями, мы рассмотримъ вначалѣ отношеніе наименьшаго лобнаго діаметра къ наибольшему поперечному, или такъ называемый лобно-широтный указатель, а затѣмъ перейдемъ къ рассмотрѣнію отношенія нижней наименьшей ширины лба къ верхней наибольшей, или къ такъ называемому лобному указателю. Лобно-широтный указатель представляется слѣдующимъ образомъ (табл. на слѣд. стр.).

Среднимъ лобно-широтнымъ указателемъ, т.-е. отношеніемъ наименьшаго лобнаго къ наибольшему широтному діаметру, древніе Восточные Славяне разнятся между собою. Отношенія эти среднія у Новгородцевъ (67,9), Сѣверянъ кладбищенскихъ (67,8), Древлянъ Волынскихъ (67,9) и Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII (68,0), большія же—у Сѣверянъ курганныхъ (69,2), Полянъ (70,0—74,7), Кривичей (69,3—72,5) и въ особенности у Древлянъ Кіевскихъ (79,5). Такимъ образомъ, по сравненію съ другими приведенными народами въ послѣдней таблицѣ первая группа Восточныхъ Славянъ, т. е. Новгородцы, Сѣверяне кладбищенскіе, Древляне Волынск. и Московскія кладб. XVI—XVIII в., со средними отношеніями (67,8—68,0) ближе всего стоятъ къ западнымъ Славянамъ: къ курганнымъ Плоцкимъ, Краковскимъ XVII—XVIII в. и современнымъ Люблинскимъ XVI—XIX в. (67,3—68,1), курганнымъ земли Войска Донского и Крымскихъ пещеръ и могилъ (по 67,7), современнымъ Абхазцамъ (66,9), древнимъ Чувашамъ (68,1) и Хазарамъ (68,4), курганнымъ Пермскимъ (66,7), Тобольскимъ (67,4), древнимъ Башкирскимъ кладбищенскимъ (67,4), и современнымъ Бурятамъ (68,7), превышая лишь черепа со среднимъ малымъ лобно-широтнымъ указателемъ могилъ Ногайскихъ хановъ (64,3) и Калмыковъ (65,1). Вторая же группа древнихъ Славянъ съ большимъ среднимъ лобно-широтнымъ указателемъ, какъ у Сѣверянъ курганныхъ, Полянъ, Кривичей и Древлянъ Кіевскихъ (69,2—79,5), соотвѣтствуетъ отношеніямъ большинства народовъ, а именно не славянскихъ, но славянской эпохи (губерн. Кіев-

							Въ абсолютныхъ числахъ					
							Средн. 66—68, 99.	Больш. 69 и выше.	Малые до 66, 99.	Средн. 66—68, 99.		
							Мужскихъ.		Женскихъ.			
							3	20	24	0	12	
							1	11	12	-	1	
							1	7	1	2	4	
							-	1	11	1	-	
							-	1	1	-	-	
							2	3	1	-	1	
							-	-	1	-	-	
							-	-	-	-	-	
							1	3	1	-	2	
							1	-	1	-	1	
							1	21	21	3	22	
							-	-	-	-	-	
							1	7	11	0	8	
							-	-	-	-	-	
							-	-	-	-	-	
Краковскіе современн.							37	67,8	14	68,8	51	68,1
Люблинскіе XVIII в.							29	67,1	34	67,4	111	67,3
Не славянъ, но славян- ской эпохи:												
Кіевскіе							11	69,0	5	69,9	16	69,8
Мерянскіе							29	68,9	25	68,8	54	68,9
Мордовскіе							5	69,7	-	-	-	-
Косимовскіе							11	70,1	7	71,8	111	70,7
Тверскіе							21	71,0	15	71,2	36	71,0
Полтавскіе							11	69,5	4	71,5	15	70,0
Эпохи камня и бронзы:												
Юго-Западн. Руси.							25	73,1	8	73,5	111	73,1
Кіевскіе							5	69,0	-	-	-	-
Скыфо-Сарматской эпохи:												
Кіевскіе							5	72,9	2	79,6	7	74,8
Полтавскіе							5	71,8	5	70,7	10	71,3
"							3	68,4	1	69,6	11	68,7
Суджинскіе							7	75,0	10	73,7	17	74,2
Московское населеніе VIII—X в.							56	72,5	50	71,1	105	71,8

М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В			М			С			В		

Въ абсолютныхъ чис

Средн. 66—68, 99.	Больш. 69 и выше.	Малыя до 65, 99.	Средн. 66—68, 99.	Больш. 69 и выше.

Умственно. Женщины.

—	—	—	—	1
3	1	—	3	4
6	1	—	7	4
5	—	—	1	5
4	—	—	2	4
10	1	—	10	9
4	1	—	1	5
2	1	—	2	7
12	—	—	4	13
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
4	—	—	1	3
—	—	—	—	—
5	—	—	3	1
2	—	—	—	—
8	—	—	1	3
3	—	—	—	—
2	—	—	—	1
5	—	—	—	3
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—

ской, Полтавской, Тверской, Рязанской, Нижегородской (68,9—71,0), эпохи камня и бронзы Юго-Западнаго края (69,0—73,1), Скифо-Сарматской эпохи Кіевской и Полтавской губ. (68,7—74,8), Суджинскихъ (74,2), Московскаго населенія VIII—X в. (71,8), современныхъ Натухайцевъ (70,1) и Шапсуговъ (69,3) древнихъ Волжскихъ Болгаръ (69,2) и современныхъ Придунайскихъ (70,1), Черемисскихъ кладбищъ (72,4) Татаръ изъ старинныхъ кладбищъ (70,9) и современныхъ (70,7), Забайкальскихъ курганныхъ каменной эпохи (72,1) и погребенія въ срубахъ (72,7) и, наконецъ, современныхъ Халхасцевъ (70,3).

Что же касается распредѣленія отдѣльныхъ чиселъ лобно-широтнаго указателя, то чаще большія, чѣмъ среднія отношенія являются у Новгородцевъ (42,7%), Сѣверянъ (43,3 и 51,5%), Полянъ кладбищенскихъ XII—XIII в. (57,1%) и Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. (38,6%); у Древлянъ Волинскихъ большіе тоже преобладаютъ надъ малыми (50,0%). Преобладаніе большихъ становится еще больше и у Кривичей (62,5%—66,7%), а въ особенности же у Полянъ кладбищенскихъ IX—XI в. (85,7%), курганныхъ (86,7%) и Древлянъ Кіевскихъ (100%). Поэтому, по своему преобладанію большихъ отношеній надъ средними Новгородцы, Сѣверяне, Поляне XII—XIII в. и Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. (38,6—57,1%) большихъ надъ малыми. Древляне Волинскіе (50,0%) подходятъ къ Краковскимъ XVII—XVIII в. (40,4%) Мерянскимъ (48,1%), Крымскимъ пещерамъ и могиламъ (36,8%), Кавказскимъ курганнымъ и могиламъ (44,4%), современнымъ Шапсугамъ (50,0%), могиламъ древнихъ Волжскихъ Болгаръ (57,8%), земли Войска Донскаго (60,0%), древнихъ Чувашей (43,5%), древнихъ Хазаръ (46,7%) и Забайкальскихъ съ погребеніемъ въ срубахъ (57,1%).

Исключительнымъ преобладаніемъ большихъ указателей надъ другими Кривичи, Поляне кладбищенскіе IX—XI в. и курганные Древляне Кіевскіе (62,5%—100%) приближаются къ курганнымъ Плоцкимъ (66,7%), къ разнымъ не славянскимъ, но славянской эпохи, кромѣ Мерянскихъ (60—83,3%), эпохъ камня и бронзы въ Юго-Западномъ краѣ (60%—77,4%), Скифо-Сарматской эпохѣ въ Кіевской и Полтавской губ. 75,0%—100%), Суджинскимъ (100%), Московскому населенію VIII—X в. (84,9%), современнымъ Натухайцамъ (63,1%) и Придунайскимъ Болгарамъ (66,6%), Татарамъ древнимъ (69,6%) и современнымъ (66,7%), Забайкальскимъ курганамъ каменной эпохи (62,5%) и, наконецъ, кладбищамъ Черемисовъ (94,1%).

Обѣ наши группы древнихъ Восточныхъ Славянъ отличаются лишь отъ народовъ съ преобладающими меньшими лобно-широтными указателями, какъ у Нагайскихъ хановъ (71,4%), съ средними, какъ у курганныхъ То-

большихъ (60,0%) и Башкирскихъ кладбищъ (47,0%), или малыми и средними, какъ у курганныхъ Пермскихъ (по 40,9%).

f) *Лобный указатель.*

Лобный указатель, или отношеніе наименьшаго лобнаго діаметра къ наибольшему лобному, какъ въ среднемъ, такъ и въ подраздѣленіи его на группы, у древнихъ Восточныхъ Славянъ по сравненію съ другими народами представляется слѣдующимъ образомъ (см. табл. на слѣд. стр.).

Лобный указатель древнихъ Восточныхъ Славянъ, т.-е. отношеніе наименьшаго къ наибольшему лобному въ среднемъ, представляется малыхъ размѣровъ у древнихъ Новгородцевъ (81,6), Сѣверянъ (81,5—82,0) и Древлянъ (79,6 и 82,5); малые размѣры переходятъ уже въ средніе у Полянъ разныхъ эпохъ (83,0—84,2) и въ Московскихъ кладбищахъ XVI—XVIII в. (83,9) и наконецъ, представляются средними у Кривичей (85,2—86,5).

Малые средніе лобные указатели у Новгородцевъ, Сѣверянъ и Древлянъ (79,6—82,5) можно сравнить съ таковыми же Краковскими XVII—XVIII в. и современными (72,7—80,1), Люблинскими XVI—XIX в. (78,2—79,8), древними Чуваши (81,6), изъ Славянской эпохи — Мерянскими (82,1) и Полтавскими (82,4), Московскаго населенія VIII—X в. (81,9), Башкирскими кладбищами (81,0), Ногайскими ханами (78,8), Крымскими пещерами и могилами (82,2), Кавказскими курганами и могилами (82,8), Пермскими курганными (81,6), Забайкальскими каменнаго вѣка (81,6), современными Абхазцами (78,8) и Шапсугами (82,7).

Средніе лобные указатели Полянъ, Кривичей и Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. (83,0—86,5) соотвѣтствуютъ таковымъ же славянской эпохи: Кіевскимъ (83,5), Касимовскимъ (83,7) и Тверскимъ (87,7), эпохи камня и бронзы въ Юго-Западной Руси (84,2—85,2), Полтавскимъ Скифо-Сарматской эпохи (83,8 и 84,3), Суджинскимъ (85,2), земли Войска Донскаго (83,3), Древнимъ Волжскимъ Болгарамъ (83,0), современнымъ Натухайцамъ (84,1), Придунайскимъ Болгарамъ (86,4), Калмыкамъ (84,1), Халхасцамъ (87,2), Бурятамъ (84,8) и Забайкальскимъ могиламъ погребенія въ срубахъ (85,4). Поэтому наши славянскіе черепа со средними лобными указателями уступаютъ лишь большимъ лобнымъ указателямъ Тверитянъ (87,7), Кіевскимъ Скифо-Сарматской эпохи (89,8) и Вогуловъ (87,2).

По распредѣленію отдѣльныхъ лобныхъ указателей по группамъ у всѣхъ являются преобладающими малые размѣры; однако они являются исключительными лишь у Древлянъ (86,3—87,5%), болѣе постоянными у Новгородцевъ (63,4%), восточныхъ Кривичей (60,0%), Сѣверянъ XII—XIII в.

Въ абсолютныхъ										
		Средн. 83, 01—87.	Больш. 87, 01 и в.	Малые до 83, 0.	Средн. 83, 01—87.					
						Мужскихъ.		Женскихъ.		
						3	13	2	6	18
						5	10	2	4	1
						3	5	1	6	2
a) Киевск. Курганные .	10	82,5	4	87,0	14	83,8	7	2	1	1
b) Киевск. Кладбищен.										
IX—XI в.	11	84,3	2	83,9	5	84,2	1	1	1	1
XII—XIII в.	10	82,5	4	84,3	14	83,0	7	2	1	2
Древляне:										
a) Киевские	50	82,4	1	88,6	51	82,5	44	—	—	—
b) Воляньские	—	—	—	—	8	79,6	—	—	—	—
Кривичи:										
a) Западные	8	87,9	7	87,3	15	86,5	3	2	3	—
b) Восточные	4	86,0	1	82,3	5	85,2	2	1	1	—
Московск. кладбищъ										
XVI—XVIII в.	64	84,4	51	83,2	115	83,9	28	16	20	15
В) Западные.										
Краков. XVII—XVIII в.	23	80,3	24	79,0	47	72,7	18	2	13	2
Современные	17	79,9	14	80,8	51	80,1	—	—	—	—
Любяньские										
VI—XVII в.	16	79,3	5	79,5	21	79,3	—	—	—	—
XVIII в.	10	78,5	16	78,1	26	78,2	—	—	—	—
XIX в.	3	79,2	13	80,1	16	79,8	—	—	—	—
Не славянъ, но славян-										
ской эпохи:										
Киевские	10	83,3	5	83,8	15	83,5	5	3	2	2
Мерянские	17	81,0	19	83,5	46	82,1	17	9	9	8
Мордовские	8	81,0	—	—	—	—	4	4	—	—
Касимовские	15	82,2	8	86,5	23	83,7	11	2	2	2
Тверские	21	89,3	17	85,8	38	87,7	4	12	6	9
Полтавские	10	81,3	3	84,6	13	82,4	6	4	1	1
Эпохи камня и бронзы:										
Юго-Западной Руси . .	25	85,0	6	81,1	31	84,3	8	9	4	—
Киевские	6	86,2	—	—	—	—	1	4	1	—
Скито-Сарматской										
эпохи.										
Киевские	5	89,6	2	90,1	7	89,8	2	—	—	1
Полтавские	4	85,7	5	83,1	9	84,3	1	—	—	1
»	4	84,8	3	82,4	7	83,8	1	3	—	1

М а л ы е			В о з р а с т ы						В о з р а с т ы			И м е н а
М а л ы е до 88,0.	Средн. 88, 01—87.	Б о л ь ш. 87, 01 и в.	М а л ы е до 88,0.	Средн. 88, 01—87.	Б о л ь ш. 87, 01 и в.	М а л ы е до 88,0.	Средн. 88, 01—87.	Б о л ь ш. 87, 01 и в.	М а л ы е до 88,0.	Средн. 88, 01—87.	Б о л ь ш. 87, 01 и в.	
С р а			Ж е н с к и х ъ						Ж е н с к и х ъ			
64						1,8	88,8	6,4	68,4	30,7	5,9	Иковъ и Тихомировъ.
19						1,0	20,0	—	59,4	24,4	6,2	Богдановъ.
22						1,7	22,2	11,1	57,1	21,4	21,4	Тихомировъ.
8						1,0	25,0	50,0	57,1	21,4	21,4	Талько-Грынцевичъ.
2						1,0	50,0	—	40,0	40,0	20,0	Богдановъ.
8						1,0	50,0	25,0	57,1	28,6	14,8	
44	—	7	88,0	—	12,0	—	—	100	86,8	—	18,7	Талько-Грынцевичъ.
7	1	—	—	—	—	—	—	—	87,5	12,5	—	Гамченко.
6	2	7	87,5	25,0	87,5	42,8	—	57,1	40,0	18,8	46,7	Талько-Грынцевичъ.
8	1	1	50,0	25,0	25,0	100	—	—	60,0	20,0	20,0	Иковъ.
55	81	30	48,7	25,0	81,2	51,9	28,8	19,2	47,4	26,7	25,9	Богдановъ.
40	—	8	78,8	8,7	18,0	91,7	8,8	—	85,1	8,5	6,4	Коперницкій.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Олежковичъ.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
7	5	8	50,0	80,0	20,0	40,0	40,0	20,0	48,7	38,8	20,0	Богдановъ.
26	17	8	68,0	88,8	8,7	47,4	42,1	10,5	58,5	10,5	6,5	Иковъ.
—	—	—	50,0	50,0	—	—	—	—	—	—	—	Зограевъ.
18	4	6	78,8	18,8	18,8	25,0	25,0	50,0	58,5	17,4	28,1	
9	21	6	19,0	57,1	28,8	29,4	52,9	17,8	28,7	55,8	21,0	Иковъ.
7	5	1	60,0	40,0	—	88,8	88,8	38,8	58,8	88,5	7,7	Богдановъ.
12	9	10	82,0	86,0	82,0	66,7	—	88,8	88,7	29,0	82,2	Талько-Грынцевичъ.
—	—	—	16,7	66,8	16,7	—	—	—	—	—	—	Богдановъ.
2	1	4	40,0	—	60,0	—	50,0	50,0	28,6	14,8	57,1	Талько-Грынцевичъ.
4	1	4	25,0	—	75,0	80,0	20,0	20,0	44,4	11,1	44,4	Богдановъ.
8	4	—	25,0	75,0	—	66,7	88,8	—	42,8	57,1	—	Коврайскій.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

Суджискіе	1	80,1	10	80,0	11	80,2	1	2	0	0	1
Московск. населеніе	58	82,3	57	81,4	115	81,9	11	14	19	12	6
VIII—X в.	4	83,6	1	82,1	1	83,3	2	1	1	—	—
Земли Войска Донского.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Крымскіе пещеры и	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
могилы	11	83,4	15	80,4	38	82,2	12	4	2	3	—
Населеніе Кавказа.											
Древн. кург. и могилы .	22	83,2	13	82,0	35	82,6	9	9	6	5	3
Современныя:	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Абхазцы	11	79,3	10	78,4	21	78,8	8	3	9	—	1
Натухайцы	14	84,1	5	84,2	19	84,1	4	8	1	3	1
Шапсуги	28	83,0	22	82,4	50	82,7	14	9	2	6	4
Болгары:											
Могилы древн. Волжск.	22	82,4	9	84,5	31	83,0	14	7	4	3	3
Современ. Придунайск.	18	83,9	11	85,6	29	86,4	4	3	5	1	5
Финно-Угры:											
Древн. Чуваша	25	81,6	24	81,6	49	81,6	17	7	5	7	3
Современ. Вогулы . .	23	83,0	20	86,3	43	87,2	5	4	7	5	3
Древнее Приуральское населеніе:											
Башкиры Оренбургск.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
кладбища	9	80,7	0	81,5	17	81,0	3	1	6	—	1
Могилы Ногайскихъ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
хановъ	8	78,8	—	—	—	—	6	1	—	—	—
Пермск. курганъ . . .	14	79,8	7	83,6	21	81,6	11	2	5	—	2
Тобольск. курганъ . .	5	82,1	—	—	—	—	4	1	—	—	—
Забайкальское населеніе:											
Камени. ййа	11	83,8	3	74,5	6	81,6	—	2	2	1	—
Погреб. въ срубѣхъ . .	16	85,2	5	85,9	21	85,4	3	7	1	2	3
Современныя:	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Калмыки	—	—	—	—	71	84,1	—	—	—	—	—
Халхасы	18	87,0	17	87,4	35	87,2	3	8	2	7	6
Буряты	11	87,1	6	79,4	20	84,8	3	5	4	1	1

и	а	х	з	1
Малы до 83,0.				
Средн. 86, 01—87.				
Больш. 87, 01 и в.				
Малы до 83,0.				
Средн. 88, 01—87.				
Больш. 87, 01 и в.				
Малы до 83,0.				

(по 57,1%) и слабѣ выраженными въ Московскихъ кладбищахъ XVI—XVII в., (47,6%). У Полянъ кладбищенскихъ IX—XI в. выступаютъ одинаково часто какъ малые, такъ и средніе лбы (по 40%) — и лишь у западныхъ Кривичей преобладаютъ большіе (46,7%).

По преобладающей частотѣ малыхъ лобныхъ указателей Древляне наиболѣе приближаются къ черепамъ Краковскимъ XVII—XVIII в. (85,1%), древнихъ Башкирскихъ кладбищъ (82,3%), кургановъ Пермскихъ (80,9%), Тобольскихъ (80,0%) и современныхъ Абхазцевъ (80,9%).

По меньшей частотѣ малыхъ лобныхъ указателей Новгородцы, Сѣверяне, Поляне курганные и кладбищенскіе XII—XIII в. и восточные Кривичи напоминаютъ черепа Мерянскіе (56,5%), Касимовскіе (56,5%), Московскіе VIII—X в. (65,2%), земли Войска Донского (60,0%), Крымскихъ пещеръ и могилъ (63,2%), древнихъ Волжскихъ Болгаръ (58,1%) и Чувашей (65,3%). Слабо выраженные малые лобные указатели Полянъ кладбищенскихъ IX—XI в. и Московскихъ кладбищъ XVI—XVII в. приближаютъ

абсолютныя		
Средне-вѣщ.	Средне-вѣщ.	Средне-вѣщ.
76,1—78.	76,1—78.	76,1—78.
Женскія		
4	19	1
—	1	—
1	8	—
—	—	—
—	1	—
1	3	—
—	—	—
—	—	—
—	—	—
6	36	11
—	—	—
—	—	—

ихъ къ черепамъ Кіевскимъ славянскимъ, но не славянской эпохи (46,7%), эпохи камня и бронзы Юго-Западнаго края (38,7%), Полтавскимъ Скифо-Сарматской эпохи (42,8%—44,4%), древнихъ Кавказскихъ кургановъ и могилъ (42,9%), соврем. Шапсуговъ (52,0%), Калмыковъ (42,3%), Бурятъ (35,0%) и Забайкальскимъ каменнаго вѣка (33,3%); Кривичи западные съ преобладающими большими лобными указателями подходятъ къ черепамъ Кіевскимъ Скифо-Сарматской эпохи (57,1%), современнымъ Придунайскимъ Болгарамъ (55,2%) и Вогуламъ (57,1%), Халхасцамъ (42,8%) и отчасти Бурятамъ (35,0%).

г) Затылочно-широтный указатель.

Чтобы покончить со строеніемъ черепа, намъ приходится еще раз-смотреть отношеніе ширины затылка къ наибольшей ширинѣ черепа, а затѣмъ отношеніе ширины затылка къ наименьшей ширинѣ лба.

Отношеніе затылочнаго діаметра къ наибольшему широтному, или т. н. затылочно-широтный указатель, представляется слѣдующимъ образомъ:

Исслѣдъ.			Въ %									
Узко-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.	Узко-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.	Узко-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.	Широко-затыл.				
Среднихъ.			Мужскихъ.			Женскихъ.						
8	45	88	1,8	47,8	50,9	12,1	57,6	18,2	5,7	51,1	43,3	Иковъ и Тихомировъ.
—	8	22	—	28,0	72,0	—	20,0	80,0	—	26,6	73,3	Богдановъ.
3	12	11	10,0	45,0	45,0	16,6	50,0	33,3	11,5	46,1	42,3	Тихомировъ.
—	2	14	—	14,3	85,7	—	—	100	—	12,5	87,5	Талько-Грынцевичъ.
1	3	2	25,0	50,0	25,0	—	50,0	50,0	16,6	50,0	33,3	} Богдановъ.
3	9	2	20,0	60,0	20,0	25,0	75,0	—	21,4	64,3	14,3	
—	—	51	—	—	100	—	—	100	—	—	100	Талько-Грынцевичъ.
—	—	15	—	—	100	—	—	100	—	—	100	Талько-Грынцевичъ.
—	1	5	—	25,0	75,0	—	—	100	—	16,6	83,3	Иковъ.
14	58	39	14,0	38,6	47,4	11,1	66,6	22,2	12,6	52,3	35,1	Богдановъ.
—	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	100	Рутковский.
—	—	46	—	—	100	—	—	100	—	—	100	Коперницкій.

Узко-затыл. до	Средне-широт. 75,1—78.	Широко-затыл 78,1 и больше.	Узко-затыл. до	Средне-широт. 75,1—78.	Широко-затыл 78,1 и больше.	Узко-затыл. до	Средне-широт. 75,1—78.	Широко-затыл.
Мужскихъ.			Женскихъ.					
9,1	63,6	27,8	—	50,0	50			
—	28,1	71,9	4,2	37,5	58			
6,6	50,0	33,3	—	—	—			
—	53,8	46,1	—	8,8	91			
5,0	35,0	60,0	—	18,8	88			
9,1	45,4	45,4	—	50,0	50			
—	—	—	—	—	—			
—	20,0	80,0	—	50,0	50			
—	—	100	—	—	—			
—	50,0	50,0	—	—	1			
—	—	100	—	25,0	75			
—	—	—	—	—	—			
—	—	100	—	—	1			
—	80,0	70,0	2,4	48,9	58			
—	75,0	25,0	—	—	—			
3,8	40,0	46,6	—	55,5	44			
5,0	55,0	40,0	16,6	50,0	81			
8,2	81,8	—	27,8	63,6	5			
4,3	7,1	78,6	20,0	60,0	III			
0,7	89,3	50,0	9,5	66,6	28			
—	—	—	—	—	—			
—	41,2	58,8	11,1	11,1	77			
1,1	66,6	22,2	8,8	50,0	41			
—	—	—	—	—	—			
—	43,5	56,5	4,8	39,1	58			
4,5	31,8	63,6	—	47,6	52			

По затыльно-широтному указателю Новгородцы — средне-широтные (77,8), Сѣверяне курганные — широтно-затылочные (79,5), а кладбищенскіе — средне-широтные (77,4), Поляне курганные — особенно широтно-затылочные (86,1), тогда какъ кладбищенскіе — средне-широтные (76,1—75,0); Древляне — особенно широтно-затылочные (89,1), какъ и Кривичи (87,4—81,6), а черепа Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. — средне-широтные (76,6). Что же касается польскихъ череповъ, то какъ Плоцкіе XVI в., такъ и Краковскіе XVII—XVIII в. — широтно-затылочные (89,8 и 87,1). Изъ сказаннаго проистекаетъ, что у Древлянъ, Кривичей, курганныхъ Сѣверянъ, Полянъ и Поляковъ черепа — широтно-затылочные, тогда какъ у Новгородцевъ, кладбищенскихъ Сѣверянъ, Полянъ и въ Московскихъ кладбищахъ XVI—XVIII в. — средне-широтные. Слѣдовательно, древнимъ черепамъ Восточныхъ Славянъ присуща большая ширина затылка, которою они болѣе напоминаютъ польскіе, тогда какъ болѣе поздніе — средне-широтные.

Что же касается отношенія череповъ Восточныхъ Славянъ къ черепамъ другихъ народностей, то черепа древнихъ Новгородцевъ, Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. и кладбищенскіе Сѣверянскіе и Полянскіе средне-широтные соответствуютъ не славянскимъ, но славянской эпохи курганнымъ Киевскимъ (77,8) и Полтавскимъ (77,4), Крымскихъ пещеръ и могилъ,

ОСОБЫХЪ.		
Уши-затыл. до 78.	Средне-широт. 78,1—78.	Широко-затыл. 78,1 и больше.
Среднихъ.		
1	9	
—	—	—
2	7	
—	—	—
—	—	—
—	—	—
—	—	—
—	—	—

(Кавказскихъ кургановъ и могилъ (по 77,0), современныхъ Шапсуговъ (77,0), современныхъ Придунайскихъ Болгаръ (77,1), Башкиръ древнихъ кладбищъ (76,9), могилъ Ногайскихъ хановъ (77,7), современныхъ Калмыковъ (77,2), Халхасцевъ (76,9) и Бурятъ (74,5), тогда какъ Древлянскіе, Кривичанскіе и курганные Оѣверянскіе и Полянскіе черепа соответствуютъ болѣе широтно-затылочнымъ черепамъ эпохи камня и бронзы Юго-Западной Руси (84,7), Скифо-Сарматской эпохи (81,9—80,5), Суджинскихъ могилъ (82,8), Московскихъ кургановъ VIII—X в. (79,9), современныхъ Натухайцевъ (78,4), древнихъ Волжскихъ Болгаръ (78,9), древнихъ Чувашей (78,4), Вогуловъ (79,3) и Пермскихъ кургановъ (78,8) и уступаютъ черепамъ съ болѣе широкимъ затылкомъ — Забайкальскимъ эпохи камня (94,3) и погребеній въ срубѣхъ (90,6).

С) Строепіе лица.

а) Лицевая линія.

Лицевая линія, или длина лица, измѣренная отъ носовой точки до челюстной¹⁾, представляется слѣдующимъ образомъ:

1) По недостатку измѣреній лица многихъ народностей мы приняли одно Вирховское измѣреніе.

4,0	18,0	73,0	9,0	Иковъ и Тихомировъ. II
40,0	—	84,0	16,0	Богдановъ.
—	20,0	73,3	6,6	Тихомировъ.
—	20,0	60,0	20,0	Талько-Грын
—	—	100	—	} Богдановъ.
25,0	8,8	76,0	16,7	
—	2,0	—	98,0	Талько-Грын
—	—	67,1	42,8	Гамченко.
75,0	—	33,8	66,7	Талько-Грын
—	—	100	—	Иковъ.
5,0	9,9	76,9	18,2	Богдановъ.
—	5,9	70,6	23,5	Богдановъ.
5,0	15,0	70,0	15,0	Иковъ.
—	—	—	—	} Зографъ.
—	21,4	42,8	85,7	
—	18,2	59,1	22,7	Иковъ.
—	—	100	—	Богдановъ.
—	—	—	—	Талько-Грын Богдановъ.
—	—	—	—	
—	—	—	—	Талько-Грын Богдановъ.
—	—	83,3	16,7	
50,0	—	40,0	60,0	Коврайскій.
—	23,1	69,2	7,7	} Богдановъ.
36,1	—	30,7	69,3	
—	—	—	—	Иковъ.
13,0	22,2	55,5	22,2	Зографъ и Т

Изъ Восточныхъ Славянъ Новгородцы, Сѣверяне, Поляне и Восточные Кривичи мало отличаются какъ средними размѣрами абсолютной длины лица (64—67 мм.), такъ и по числу распределенія отдѣльныхъ чиселъ размѣровъ, причемъ наибольшій процентъ приходится на среднѣе размѣры (60%—100%). На 4—6 мм. болѣе длинное лицо имѣютъ Волинскіе Древляне и Кривичи западные (71—73 мм.), причемъ у первыхъ преобладающими размѣрами длины лица являются болѣе среднѣе (57,1%), нежели большіе (42,8%), а у вторыхъ—большіе (66,7%). Кіевскіе Древляне превышаютъ размѣрами всѣхъ другихъ Славянъ (отъ 13—22 мм.), какъ и многихъ народовъ (86 мм.), причемъ у нихъ выступаютъ преимущественно большіе размѣры длины лица (98%). Между нѣкоторыми группами славянъ,

Малые до 60.	Средние 61—70.	Больш. 71 и выше	Малые до 60.	Средние 61—70.	Больш. 71 и выше	Малые до 60.	Средние 61—70.	Больш. 71 и выше	
Киевскихъ.			Среднее						
81,8	18,2	—	85,8	31,0	} Богдан				
62,5	25,0	6,2	56,2	37,5					
80,0	—	11,8	64,7	23,5					
61,1	11,1	17,0	61,7	21,8					
62,5	—	14,3	57,1	28,6	} Тихом				
77,0	7,6	7,1	75,0	17,8					
60,0	5,0	16,7	61,9	21,4	Зограе				
57,1	14,3	14,3	57,1	28,5	Зограе				
—	—	—	—	—	Махисъ				
66,6	—	22,2	60,0	27,8	Зограе				
—	—	—	—	—	Богдан				
69,2	30,8	1,6	40,6	57,8	} Иванъ				
40,0	40,0	11,8	17,6	70,6					
7,7	92,8	—	11,1	88,9					

болѣе древними курганными и болѣе поздними кладбищенскими, намъ удалось замѣтить разницу въ томъ, что у первыхъ лица на 2 — 5 мм. длиннѣе, нежели у вторыхъ.

По сравненію съ другими народностями курганные Обверяне, Поляне и восточные Кривичи ближе всего стоятъ къ нѣкоторымъ народамъ не славянскимъ, но славянской эпохи: Киевлянамъ, Мерянамъ, Тверотянамъ и Полтавцамъ (66 — 70 мм.), Киевлянамъ каменной эпохи (66 мм.), Полтавцамъ Скифо-Сарматской эпохи (67 — 69 мм.), Крымскихъ пещеръ и могилъ (66 мм.), древнимъ волжскимъ и современнымъ придунайскимъ Болгарамъ и Чувавамъ (66 — 67 мм.), древнихъ Башкирскихъ кладбищъ (66 мм.), Пермскихъ кургановъ (68 мм.) и древнихъ Кавказскихъ могилъ

Въ абсолютнѣхъ				
Средне 53,01—57.	Болѣе 57,01 и болѣе	Менѣе 53.	Средне 53,01—57.	Менѣе 53,01 и болѣе
Скихъ.			Женскихъ.	
—	—	—	—	—
1	—	—	2	—
1	—	4	1	1
—	—	6	1	—
—	—	—	—	—
1	—	5	—	1
2	—	1	6	1
3	—	—	6	—
6	—	0	5	3
2	—	8	—	—
6	—	7	4	—
6	—	8	6	1
7	—	1	6	2
1	—	8	2	—
2	—	—	—	—
2	—	—	—	—
10	—	5	6	—
4	—	1	2	1
2	1	1	3	1

По относительному размѣру лица, или лицевому указателю, кладбищенскіе Сѣверяне и Поляне (47—50), какъ и Москвичи XVI—XVIII в. (49), уступаютъ длиною лица (на 2—5) древнимъ Новгородцамъ, курганнымъ Сѣверянамъ и Полянамъ (51—52), а еще болѣе (отъ 9—13) — Древлянамъ (59) и западнымъ Кривичамъ (60).

По отдѣльнымъ лицевымъ указателямъ малыя лица выступаютъ преимущественно у курганныхъ Сѣверянъ (84,6%) и кладбищенскихъ (91,7%), Полянъ кладбищенскихъ (77,8—100%) и въ Московскихъ кладбищахъ XVI—XVIII в. (73,3%); слабѣе — у древнихъ Новгородцевъ (67,3%) и Полянъ курганныхъ (50%); у Древлянъ кіевскихъ лица преимущественно

Сборникъ по антропологии.

Сарматской эпохи (55 — 57), Бурятамъ (57), Халхасцамъ (60), уступая лишь большимъ размѣрамъ длины лица народовъ каменной эпохи Юго-Западнаго края (66) и Кіевскихъ Скифо-Сарматской эпохи (67).

Изъ приведенныхъ двухъ послѣднихъ таблицъ абсолютной длины лица и относительной (къ его ширинѣ) явствуется, что у Новгородцевъ, Олверянъ, Полянъ и въ Московскихъ кладбищахъ XVII—XVIII в. какъ абсолютная, такъ и относительная длина лица средняя, тогда какъ у Древлянъ и Кривичей — большая.

в) Глазничный указатель.

Глазничный указатель, или отношеніе высоты глазницъ къ ихъ ширинѣ, представляется у нашихъ Славянъ, по сравненію съ другими приводимыми народами, слѣдующимъ образомъ:

числѣтъ.			
Малѣе до 83.	Средніе 83,01—88.	Большіе 88,01 и бол.	Малѣе до 83.
			М.
			1,9
			1,0
			1,0
			1,5
			1,0
			1,0
			1,7
			—
			1,0
			1,0
			1,1
			1,7
			—
			—
			—
			—

Исслѣдъ.			Въ %		
Малѣе до 88.	Среднѣ 88,01--89.	Большѣ 89,01 и бол.	Малѣе до 88.	Среднѣ 88,01--89.	Большѣ 89,01 и бол.
Женщины					
-	-	-	-	-	-
5,8	58,8	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-
1,8	57,1	-	-	-	-
1,4	28,6	-	-	-	-
1,0	60,0	-	-	-	-
1,1	42,8	-	-	-	-
1,7	33,3	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-
00	-	-	-	-	-
33	66	-	-	-	-
-	50,0	-	-	-	-
1,2	44,4	-	-	-	-
1,1	36,8	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-
1,0	6,6	-	-	-	-
1,7	75,0	-	-	-	-
-	36,4	-	-	-	-
1,0	20,0	-	-	-	-
1,0	40,0	-	-	-	-

По среднему глазничному указателю Восточные Славяне представляют между собою нѣкоторое различіе; онъ малыхъ размѣровъ у древнихъ Новгородцевъ (81,27), Полянъ (80,40—80,99), Древлянъ (75,46—80,38), кладбищенскихъ Сѣверянъ (79,90) и восточныхъ Кривичей (81,62), среднихъ размѣровъ въ Московскихъ кладбищахъ XVI—XVIII в. (82,99), а въ особенности у курганныхъ Сѣверянъ (86,22) и западныхъ Кривичей (86,63).

По отдѣльнымъ числамъ глазничныхъ указателей, малые указатели выступаютъ въ наибольшемъ процентѣ у Древлянъ (85,7 — 93,9%), слабѣе — у Новгородцевъ (61,1%), Полянъ (58,8 — 66,7%), кладбищенскихъ Сѣверянъ (70,8) и Восточныхъ Кривичей (60%); средніе глазничные указатели являются у западныхъ Кривичей (60%); у Сѣверянъ курганныхъ, въ Московскихъ кладбищахъ XVI — XVIII в. и у современныхъ

ислахъ.						
Малые до 88.	Средніе 88,01—89.	Большіе 89,01 и бол.	Малые до 88.	Средніе 88,01—89.	Большіе 89,01 и бол.	Малые до 88.
Мужчины.			Женщины.			Ср.
	21,4 18,7	14,2 25,0	40,0 38,4	50,0 30,8	10,0 30,8	54,2 48,3
	81,8 28,0	86,4 44,0	9,5 15,0	47,6 35,0	42,8 50,0	20,9 22,2
	28,5 16,7 15,4 60	14,3 — 30,8 —	28,5 — 14,8 —	57,1 — 42,8 —	14,3 — 42,8 —	42,8 — 40,0 —
	100 7,7	— 69,2	100 —	— 40,0	— 60,0	66,8 16,7
	84,6 15,4 15,4	54,5 76,9 76,9	7,1 20,0 —	14,3 — —	78,6 80,0 100	10,1 11,1 3,6

русскихъ встрѣчаются малые указатели (43,3—47,8%), а нѣсколько рѣже и средніе (34,8 — 39,1%).

Древніе Новгородцы, Поляне, Древляне, кладбищенскіе Сѣверяне, восточные Кривичи и Москвичи XVI—XVIII в. по своимъ малымъ глазничнымъ указателямъ приближаются къ современнымъ русскимъ сѣверныхъ губерній (82,0), къ неславянскимъ, но славянской эпохи, народамъ Кіевской губ. (81,70), Мерянамъ (80,48), Мордовцамъ (81,64), Тверитянамъ (81,12), эпохи камня Юго-Западной Руси (79,36), Скифо-Сарматской эпохи Кіевской губ. (80,94), черепамъ Крымскихъ пещеръ и могилъ (78,86), черепамъ Натухайцевъ (80,36), древнихъ Волжскихъ Болгаръ (82,13), Тобольскихъ кургановъ (81,33), могилъ Ногайскихъ хановъ (80,95) и, наконецъ, каменной эпохи въ Забайкальѣ (78,42); Сѣверяне курганные и западные Кривичи приближаются къ западно-славянскимъ:

Плочки курганнымъ (83), Краковскимъ XVI—XVIII в. (83,92) и современнымъ (83,9—84,9), Люблинскимъ XVI—XVIII в. (83,0—86,1) и славянской эпохи: Касимовскимъ (85,77) и Полтавскимъ (85,73), Скифо-Сарматской эпохи: Полтавскимъ (83,25—84,40), Суджанскимъ (85,78), Московскимъ VI—VIII вѣка (87,33), древнихъ Кавказскихъ могилъ (83,67), современнымъ Вогуламъ (87,4), Абхазцамъ (87,82), Шансугамъ (83,43), древнимъ Чувавамъ (87,01), современнымъ Придунайскимъ Болгарамъ (83,34), Пермскимъ курганнымъ (83,94), Башкирскимъ древнихъ кладбищъ (84,8). Древнихъ восточныхъ Славянъ превосходить своими большими размѣрами глазничныхъ указателей современные русскіе нѣкоторыхъ губерній (89,1—89,7), азіатскіе народы, съ погребеніемъ

							Въ абсолютныхъ					
							Средне 48,01—53.	Большіе 53,01 и бол.	Малы до 48.	Средне 48,01—53.	Большіе 53,01 и бол.	
							Мужчины.			Женщины.		
							8	14	15	8	9	8
							8	10	2	1	11	2
							2	7	11	4	1	2
							8	8	5	2	1	1
							1	1	2	—	1	—
							8	4	—	2	2	—
							4	1	2	1	—	—
							—	2	8	2	2	1
							3	1	—	—	1	—
Московск. кладбищъ XVI—XVIII в.	50	47,90	40	47,05	90	47,52	29	18	5	20	15	5
Современные русскіе: Сѣверныхъ губерній	100	46,9	24	50,0	184	47,3	77	39	24	11	9	4
Разныхъ губ.	8	48,2	11	46,4	19	47,2	—	—	—	—	—	—
Разныхъ губ.	18	47,2	8	48,8	21	45,7	—	—	—	—	—	—
Разныхъ губ.	8	48,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разныхъ губ.	25	50,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
В) Западныя:												
Плочки курганные.	—	—	—	—	4	48,0	3	—	1	—	—	—
Краков. XVII—XVIII в.	17	53,7	17	51,1	34	52,4	1	6	10	4	9	4
Современные.	37	48,5	14	47,8	51	48,2	—	—	—	—	—	—
Люблин. XVI—XVIII в.	35	51,2	34	52,3	69	51,7	—	—	—	—	—	—

Число наблюдений.	Итого.	Мужчины.			Женщины.		
		Малые до 48.	Средние 48,01—	Большие 58,01 и с	Малые до 48.	Средние 48,01—	Большие 58,01 и с
17	49,7	4	6		2	4	—
39	52,86	6	12		2	8	6
—	—	8	1		—	—	—
18	55,11	1	2		—	2	4
24	51,77	2	12		—	2	3
11	47,50	7	1	—	1	1	1
5	44,6	2	2	—	1	—	—
7	46,78	4	—	—	1	1	1
6	48,18	2	2	—	1	1	—
18	45,3	11	4	—	2	1	—
—	—	1	—	—	—	—	—
15	45,42	4	2		6	1	1
70	46,69	21	14		22	6	4
—	—	3	1	—	—	—	—
38	48,67	8	10		5	4	4
80	47,58	10	8		6	4	—
18	46,20	5	8		5	2	2
19	46,04	3	11	—	2	—	1
47	46,83	18	8	—	8	10	1
22	48,32	8	5		3	3	3
17	48,54	4	4		3	3	3
43	51,84	4	14		12	3	6
45	48,1	13	9		9	11	1
13	47,17	4	2		—	2	—
—	—	4	2	—	—	—	—

Въ абсолютныхъ					
Средніе 48,01—53.			Большіе 53,01 и бол.		
Мужчины.			Женщины.		
7	2	2	2	2	1
1	3	1	—	—	—
—	1	—	—	—	1
8	2	2	1	2	2
5	19	9	2	7	4
3	6	2	3	1	1
8	9	1	2	8	4

Средніе носы имѣютъ Новгородцы, Сѣверяне, Поляне и западные Кривичи (49,18—52,22), а малые—Древляне (44,6), восточные Кривичи (47,75), черепа Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. (47,52), а также и современные русскіе (45,7—47,3).

По распредѣленію отдѣльныхъ чиселъ у Новгородцевъ, кладбищенскихъ Сѣверянъ и курганныхъ Полянъ почти одинаково часто встрѣчаются какъ малые носовые указатели (25,8—33,3%), такъ и средніе (26,6—37,1%) и большіе (36,3—40%); у кладбищенскихъ Полянъ IX—XI вѣка и западныхъ Кривичей они или средніе или большіе (по 40%); у Полянъ XII—XIII в. и курганныхъ Сѣверянъ средніе носы (50—54,5%) преобладаютъ надъ малыми (34,6—45,4%); у восточныхъ Кривичей, череповъ Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. и у современныхъ русскихъ Сѣверныхъ губерній малые носы (54,4—60%) преобладаютъ надъ средними (26,1—40%), а у Древлянъ являются исключительно малые носы (93,7%).

По сравненію съ другими народами, Новгородцы, Сѣверяне, Поляне и западные Кривичи со средними носами напоминаютъ Краковское и Люблинское населеніе XVI—XVIII вв. (51—52,4), Славянской эпохи Кіевскіе (49,7), Мерянскіе (52,36), Мордовскіе (49,06), Тверскіе (51,77), Крымскихъ пещеръ и могилъ (48,67), Натухайцевъ (48,04), Волжскихъ Болгаръ (48,32), Чувашей (51,34), Придунайскихъ Болгаръ (48,54), современныхъ Вогуловъ (48,1), курганныхъ Пермскихъ и Тоболь-

Исслѣдъ.			Въ %						
Малыя до 48.	Средніе 48,01—58.	Большіе 58,01 и бол.	Малыя до 48.	Средніе 48,01—58.	Большіе 58,01 и бол.	Малыя до 48.	Средніе 48,01—58.	Большіе 58,01 и бол.	Малыя до 48.
Среднихъ.			Мужчины.			Женщины.			Сре
9	4	4	68,6 20,0	18,2 60,0	18,2 20,0	38,3 —	38,3 —	38,3 —	52,9 —
—	1	1	—	100	—	—	—	100	—
9	4	4	66,7	16,6	16,6	20,0	40,0	40,0	52,9
27	26	13	47,2	35,8	17,0	15,4	53,8	30,7	40,9
6	7	3	27,3	54,5	18,2	60,0	20,0	20,0	37,5
5	17	5	28,1	69,2	7,7	14,3	57,1	28,5	18,5

скихъ (48,27 — 50,80), Забайкальскія погребенія въ срубѣхъ (48,16), современныхъ Бурятъ, Халхасцевъ, Калмыковъ (48,94 — 49,96).

Черепъ Древлянъ, восточныхъ Кривичей, Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. и современныхъ русскихъ разныхъ губерній съ малыми носами приближаются къ черепамъ курганнымъ Плодкимъ (48,0), Полтавцевъ Славянской эпохи (47,50), эпохи камня и бронзы Юго-Западнаго края (45,3), Скифо-Сарматской эпохи въ Кіевской (44,6) и Полтавской губерніи (46,78—48,13), къ черепамъ Суджанскимъ (45,42), Московскимъ VIII—X в. (46,69), курганнымъ Земли Войска Донскаго (44,81), современныхъ Абхасцевъ (46,20), Шалсуговъ (46,83), древн. Башкирскихъ кладбищъ (47,17) и Ногайскихъ хановъ (46,0). Превышаютъ Восточныхъ Славянъ большими носами лишь черепа Касимовскіе (55,11), Кіевскіе каменной эпохи (54,2) и Забайкальскіе каменной эпохи (54,4).

III. Общіе выводы.

На основаніи вышеприведенныхъ признаковъ главная характеристика древнихъ Восточныхъ Славянъ будетъ слѣдующая:

1) Ростъ высокій у Новгородцевъ и Полянъ, средній у Древлянъ и Радимичей и низкій у Кривичей.

2) По величинѣ окружностей и дугъ черепа умѣренные, лишь поперечная дуга больше у Сѣверянъ и Кривичей. Черепа нѣсколько больше развиты въ ширину, нежели въ длину.

3) Черепа по типу подкороткоголовые у кладбищенскихъ Сѣверянъ и Полянъ IX—XI вѣка, среднеголовые у древнихъ Новгородцевъ, Древлянъ Кіевскихъ, Кривичей западныхъ, въ Московскихъ кладбищахъ XVI—XVIII в. какъ и у современныхъ русскихъ. Поддлинноголовые черепа у курганныхъ Сѣверянъ и Полянъ, кладбищенскихъ XII—XIII в. и Древлянъ Волинскихъ; длинноголовые лишь Кривичи восточные. У всѣхъ преобладаетъ расположеніе къ длинноголовости съ извѣстнымъ процентомъ послѣдняго типа.

4) Черепа высокіе (*hypsicrphala*) у Новгородцевъ, Древлянъ Волинскихъ, Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в., какъ и у современныхъ русскихъ. Умѣренные черепа (*ortocerphala*) у Сѣверянъ, Полянъ и Кривичей и низкіе (*plathucerphala*) — лишь у Древлянъ Кіевскихъ.

5) По лобно-широтному указателю, т.-е. отношенію наименьшей лобной ширины къ наибольшей черепной, большіе лбы преобладаютъ у Сѣверянъ, Полянъ, Древлянъ и Кривичей, средніе — лишь у древнихъ Новгородцевъ и въ Московскихъ кладбищахъ XVI—XVIII в.

6) По лобному указателю, или отношенію наименьшей къ наибольшей лобной ширинѣ, малые размѣры преобладаютъ у Новгородцевъ, Сѣверянъ, Полянъ курганныхъ и кладбищенскихъ XII—XIII вѣка, Древлянъ и Московскихъ XVI—XVIII в.; умѣренные — у Полянъ кладбищенскихъ IX—XI в. и Кривичей.

7) По затылочному указателю, т. е. отношенію ширины затылка къ ширинѣ черепа, черепъ средне-широтные у Новгородцевъ, Сѣверянъ кладбищенскихъ, Полянъ кладбищенскихъ IX—XI в. и XII—XIII в. и Московскихъ XVI—XVIII в. и широтно-затылочные — у Сѣверянъ курганныхъ, Полянъ, Древлянъ и Кривичей.

8) Абсолютная длина лица умѣренная у Новгородцевъ, Сѣверянъ, Древлянъ Волинскихъ, восточныхъ Кривичей и Московскихъ XVI—XVIII в., а по лицевому указателю, или отношенію длины лица къ наибольшей ширинѣ его, малыя лица у Новгородцевъ, Сѣверянъ, Полянъ и Московскихъ XVI—XVIII в., напротивъ, большія лица у Древлянъ и Кривичей.

9) Глазничные указатели малые (мегазмы) у Новгородцевъ, Сѣверянъ кладбищенскихъ, Полянъ, Древлянъ и Кривичей восточныхъ, умѣренные (мезоземы) — у Сѣверянъ курганныхъ, Кривичей западныхъ и современныхъ русскихъ.

10) По носовымъ указателямъ средне-носые (мезорины): Новгородцы, Сѣверяне, Поляне и Кривичи западные, а узконосые (лепторины): Древляне Кіевскіе, Кривичи восточные, Москвичи XVI—XVIII в. и современные русскіе.

Изъ сказаннаго мы должны заключить, что типъ первобытныхъ Восточныхъ Славянъ не представлялъ антропологической цѣльности: не только отдѣльные племена значительно разнились между собой, но и каждое изъ племенъ состояло изъ разнородной помѣси элементовъ, лишь по культу, но не по отдѣльнымъ рѣзкимъ антропологическимъ чертамъ, принадлежавшихъ тому или другому племени. Послѣ указанія общихъ антропологическихъ чертъ восточно-славянскихъ племенъ, мы постараемся подвести сходные у нихъ признаки. Такъ, напримѣръ, извѣстнымъ сходствомъ выдѣляется среди нихъ отдѣльная группа, въ которую можно включить Новгородцевъ, обладателей череповъ Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в. и современныхъ русскихъ. Они отличаются высокимъ ростомъ, умѣренною величиною черепа, среднеголовостью, высокимъ черепомъ, малымъ лбомъ, широкимъ затылкомъ, умѣренными размѣрами лица, малыми глазами и среднимъ носомъ.

Во вторую группу входятъ кладбищенскіе Оѣверяне и Поляне XII—XIII в.: они тоже высокаго роста, съ умѣренно развитымъ черепомъ, помимо разницы въ черепныхъ типахъ, ибо первые подкороткоголовы, а вторые поддлинноголовы; всѣ остальные черты строенія у нихъ общи, именно: умѣренная высота черепа, малый лобъ, средній затылокъ, малое лицо и умѣренный носъ.

Слѣдующую группу, смѣшанную, не только отличающуюся отъ первыхъ двухъ, но и съ отличіями между отдѣльными, составляющими ее племенами, образуютъ Древляне и Кривичи; Древляне Кіевскіе отличаются отъ Волынскихъ и Кривичи западные — отъ восточныхъ.

Древляне Кіевскіе роста средняго, при среднихъ размѣрахъ черепа, среднеголовы, съ низкимъ черепомъ, малымъ лбомъ, широкимъ затылкомъ, большимъ лицомъ, малыми глазами и носомъ.

Древляне Волынскіе тоже роста средняго и съ такими же размѣрами черепа, поддлинноголовы, съ высокимъ черепомъ, малымъ лбомъ, большимъ лицомъ и малыми глазами.

Кривичи западные, при низкомъ ростѣ и умѣренномъ развитіи черепа, среднеголовы, имѣютъ умѣренно-высокій черепъ, средній лобъ, широкій затылокъ, умѣренное размѣрами лицо, малые глаза и носъ.

Кривичи восточные — съ умѣренно развитымъ черепомъ, длинноголовы, со среднимъ лбомъ, широкимъ затылкомъ, умѣреннымъ лицомъ, малыми глазами и носомъ.

Между многими отличительными признаками строенія черепа у восточныхъ славянъ есть лишь нѣсколько общихъ, чаще встрѣчаемыхъ признаковъ; къ нимъ относятся: средніе размѣры черепа, малые размѣры лица (кромѣ Древлянъ и Кривичей), малые глаза и умѣренный носъ. Мы

уже выше сказали, что размѣры черепа и отношенія послѣднихъ, различающіяся у различныхъ племенъ, указываютъ на большую помѣсь элементовъ, изъ которыхъ создались отдѣльныя этнографическія группы древнихъ Восточныхъ Славянъ. До сихъ поръ мы разсматривали одни лишь славянскія племена; для дальнѣйшаго выясненія тѣхъ составныхъ элементовъ, изъ которыхъ эти племена сложились, мы сопоставляемъ древнихъ Восточныхъ Славянъ, по отличительнымъ признакамъ, съ другими племенами — какъ древними, такъ и современными — въ одной общей сводной таблицѣ, составленной изъ всѣхъ приведенныхъ въ настоящей работѣ. Въ эту таблицу мы включили лишь такія народности, которыя были изслѣдованы въ нѣсколько большемъ числѣ индивидуумовъ. Мы приводимъ всего 14 главныхъ среднихъ измѣреній и ихъ отношеній. Такъ какъ не у всѣхъ народностей всѣ рубрики могли быть заполнены, то мы включили и такія народности, у которыхъ этихъ отличительныхъ признаковъ не меньше 6, хотя такихъ оказалась лишь одна (въ огромномъ же большинствѣ такихъ признаковъ существовало 13). Отличительные признаки мы выводили изъ среднихъ чиселъ каждаго измѣренія и ихъ отношеній, принимая во вниманіе и преобладающій процентъ отдѣльныхъ чиселъ измѣреній или отношеній каждой народности. Въ таблицѣ каждое измѣреніе и отношеніе мы обозначаемъ условными литерами латинскаго алфавита; въ каждой графѣ при каждой литерѣ особыми числами 1, 2 и 3 обозначены отличительные признаки каждой народности. Итакъ, въ таблицѣ ростъ обозначенъ нами лит. *A*, при чемъ ростъ низкій — *A*₁, средній — *A*₂ и высокій — *A*₃; горизонтальная окружность *B*, малая — *B*₁, средняя — *B*₂ и большая — *B*₃; вертикальная дуга — *C*, малая — *C*₁, средняя — *C*₂ и большая — *C*₃; поперечная дуга *D*, малая — *D*₁, средняя — *D*₂ и большая — *D*₃; наибольшій продольный діаметръ *E*, малый — *E*₁, средній — *E*₂ и большой — *E*₃; головной указатель или отношеніе наибольшаго продольнаго къ наибольшему поперечному діаметру черепа мы обозначили литерами типа: долихокефалическій — *Dl*, субдолихокефалическій — *SDl*, мезокефалическій — *MS*, суббрахицефалическій — *SBr*, брахицефалическій — *Br*; высотно-продольный указатель, или высоту черепа, *F*, низкій — *F*₁, умеренный — *F*₂, высокій — *F*₃; лобно-широтный указатель, или отношеніе наименьшаго лобнаго къ наибольшему широтному діаметру, *G*, малый — *G*₁, средній — *G*₂, большой — *G*₃; лобный указатель, или отношеніе наименьшаго къ наибольшему лобному діаметру, *H*, малый — *H*₁, средній — *H*₂ и большой — *H*₃; лицевая линія *K*, малая — *K*₁, средняя — *K*₂, большая — *K*₃; лицевой указатель *L*, малый — *L*₁, средній — *L*₂, большой — *L*₃; глазной указатель *M*, малый — *M*₁, средній — *M*₂, большой — *M*₃; носовой указатель *N*, малый — *N*₁, средній — *N*₂, большой — *N*₃.

Приведенные въ таблицѣ отличительные признаки Восточныхъ Славянъ, по сравненію съ другими народностями, мы распредѣляемъ на отдѣльныя группы и въ каждой изъ нихъ приводимъ степень антропологическаго родства каждаго изъ племенъ съ другими народностями. Это родство

выражается въ 4 степеняхъ: ближайшей, когда все признаки одинаковы, следующей, когда есть 1—2 отличительные признаки, и дальнейшей, когда оно выражается 3 или 4 отличительными признаками. Приводимъ таблицу племенъ съ степенями ихъ родства по отличительнымъ ихъ признакамъ съ разными другими народами.

Древнѣ Новгородцы:

Къ нимъ приближаются:

По I отличительному признаку.

Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в.

Современные русскіе (Великороссы).

Люблинскихъ кладбищъ XVI—XVII в.

По II признакамъ.

Вотяки кладбищенскіе.

Современные Краковскіе.

По III признакамъ.

Поляне курганные.

Краковскіе XVII—XVIII в.

Кіевляне славянской эпохи.

Крымскихъ пещеръ и могилъ.

Современные Шапсуги.

Современные Казанскіе татары.

Древнѣ Хазары.

По IV признакамъ.

Сѣверяне кладбищенскіе.

Меряне славянской эпохи.

Пермскіе курганные.

Сѣверяне курганные:

Къ нимъ приближаются:

По I отличительному признаку.

Поляне курганные.

По II признакамъ.

Поляне кладбищенскіе.

Чуваши кладбищенскіе.

По III признакамъ.

Сѣверяне кладбищенскіе.

Древляне Волынскіе.

Современные русские (Великороссы).

Кіевляне

Меряне

Мордовцы

Касимовцы

Тверитяне

Не славяне, но славянской эпохи.

По IV признакамъ.

Кривичи западные.

Люблинские XVI—XVIII в.

Полтавцы славянской эпохи.

Московские VIII—X в.

Вотяки кладбищенские.

Древние Волжские болгары.

Современные Казанские татары.

Древние Хазары.

Съверяне кладбищенские:

Къ нимъ приближаются:

По II признакамъ.

Поляне курганные.

Поляне кладбищенские.

Древляне Волинские.

Кіевляне славянской эпохи.

По III признакамъ.

Съверяне курганные.

Краковские XVII—XVIII в.

Краковские современные.

Люблинские XVI—XVII в.

Мерянские славянской эпохи.

Черемисы кладбищенские.

Вотяки кладбищенские.

Крымскихъ пещеръ и могилъ.

Современные Казанские татары.

Древние Хазары.

По IV признакамъ.

Московскихъ кладбищъ XVI—XVIII в.

Современные русские (Великороссы).

Люблинские XVIII в.

Волжские древние болгары.

Современные Придунайскіе болгары.
Древнихъ Башкирскихъ кладбищъ.

Поляне курганные:

Къ нимъ приближаются:

По восьмъ признакамъ.

Меряне славянской эпохи.

По I отличительному признаку.

Поляне кладбищенскіе XII—XIII в.

Сѣверяне курганные.

Кіевляне славянской эпохи.

Древніе Волжскіе болгары.

Черемисы кладбищенскіе.

Вотяки кладбищенскіе.

По II признакамъ.

Сѣверяне кладбищенскіе.

Твертяне славянской эпохи.

Чуваши кладбищенскіе.

Современные Абхазцы.

Современные Казанскіе татары.

Древніе Хазары.

По III признакамъ.

Древляне Волынскіе.

Краковскіе XVII—XVIII в.

Мордовцы не славяне, но славянской эпохи.

Касимовцы   »   »   »   »

Крымскихъ пещеръ и могилъ.

Современные Натухайцы.

По IV признакамъ.

Древніе Новгородцы.

Современные русскіе (Великороссы).

Плоцкіе курганные.

Современные Краковскіе.

Люблинскіе XVI—XVII в.

Полтавцы славянской эпохи.

Московскихъ кургановъ VIII—X в.

Современные Вогулы.

Поляне кладбищенскіе XII—XIII вѣковъ:

Къ нимъ приближаются:

По общимъ признакамъ.

Кіевляне славянской эпохи.

По I признаку.

Поляне курганные.

Сѣверяне кладбищенскіе.

По II признакамъ.

Сѣверяне курганные.

Меряне не славяне, но славянской эпохи.

Мордовцы   »   »   »

Современные Придунайскіе болгары.

По III признакамъ.

Древляне Волынскіе.

Древніе Новгородцы.

Черемисы кладбищенскіе.

Вотяки кладбищенскіе.

Древніе Волжскіе болгары.

Древніе Хазары.

Крымскія пещеры и могилы.

Кавказскіе курганы и могилы.

Современные Казанскіе татары.

По IV признакамъ.

Московскіе кладбищенскіе XVI—XVIII в.

Современные русскіе (Великороссы).

Краковскіе XVII—XVIII в.

Краковскіе современные.

Люблинскіе XVI—XVIII в.

Полтавцы славянской эпохи.

Чуваши кладбищенскіе.

Современные Шапсуги.

Древляне Кіевскіе:

Къ нимъ приближаются:

По II отличительнымъ признакамъ.

Современные русскіе (Великороссы).

Вотяки кладбищенскіе.

Современные Казанскіе татары.

Древніе Хазары.

По III признакамъ.

Люблинскіе XVI—XVIII в.

Забайкальское погребеніе въ срубaxъ.

По IV признакамъ.

Московскіе курганные VIII—X в.

Краковскіе XVII—XVIII в.

Пермскіе курганные.

Современные Вогулы.

Древніе Волынскіе:

Къ нимъ приближаются:

По I признаку.

Касимовцы славянской эпохи.

Вотяки кладбищенскіе.

Современные Казанскіе татары.

Древніе Хазары.

По II признакамъ.

Современные русскіе (Великороссы).

Краковскіе XVII—XVIII в.

Тверичи	}	Не славяне, но славянской эпохи.
Меряне		
Кіевляне		
Полтавцы		

Черемисы кладбищенскіе.

Древніе Волжскіе болгары.

По III признакамъ.

Московскія кладбища XVII—XVIII в.

Краковскіе современные.

Люблинскіе XVI—XVII в.

Кавказскихъ кургановъ и могилъ.

Современные Придунайскіе болгары.

Современные Шапсуги.

По IV признакамъ.

Плоцкіе курганные.

Люблинскіе XVI—XVIII в.

Мордовскіе не славянской эпохи.

Крымскихъ пещеръ и могилъ.

Чуваши кладбищенскіе.

Юго-Западной Руси эпохи камня и бронзы,

Современные Натухайцы.

Современные Вогулы.

Кривичи западные:

Къ нимъ приближаются:

По I признаку.

Черемисы кладбищенскіе.

Вотяки кладбищенскіе.

Современные Казанскіе татары.

Древніе Хазары.

По II признакамъ.

Современные русскіе (Великороссы).

По III признакамъ.

Краковскіе XVII—XVIII в.

По IV признакамъ.

Люблинскіе XVI—XVIII в.

Современные Краковскіе.

Московскіе курганные VIII—X в.

Полтавскіе Скифо-Сарматской эпохи.

Московскіе кладбищенскіе XVI—XVIII вѣковъ:

Къ нимъ приближаются:

По I признаку.

Древніе Новгородцы.

Современные русскіе (Новгородцы).

По II признакамъ.

Черемисы кладбищенскіе.

Вотяки кладбищенскіе.

Современные Шалсуги.

По III признакамъ.

Современные Краковскіе.

Люблинскіе XVI—XVII в.

Люблинскіе XVIII в.
Древнихъ Башкирскихъ кладбищъ.
Пермскіе курганные.
Крымскихъ пещеръ и могилъ.
Древніе Хазары.
Современные Крымскіе татары.

По IV признакамъ.

Краковскіе XVII—XVIII в.
Люблинскіе XIX в.
Кіевляне не славяне, но славянской эпохи.
Полтавцы   »   »   »
Могилъ Ногайскихъ хановъ.
Современные Абхазцы.

Современные русскіе (Великороссы):

Къ нимъ приближаются:

По I признаку.

Древніе Новгородцы.
Вотяки кладбищенскіе.
Пермскіе курганные.
Московскіе курганные XVI—XVIII в.
Древніе Хазары.
Современные Казанскіе татары.

По II признакамъ.

Древляне Кіевскіе.
Древляне Волынскіе.
Кривичи западные.
Краковскіе XVII—XVIII в.
Современные Краковскіе.
Люблинскіе XVI—XVII в.
Люблинскіе XVIII в.
Касимовскіе славянской эпохи.
Полтавцы   »   »
Черемисы кладбищенскіе.
Суджанскіе.
Древнихъ Башкирскихъ кладбищъ.
Современные Шапсуги.

По III признакамъ.

Сѣверяне курганные.
 Краковскіе XIX в.
 Тверичи славянской эпохи.
 Юго-Западной Руси эпохи камня и бронзы.
 Кіевскіе Скифо-Сарматской эпохи.
 Полтавскіе   »   »
 Кавказскихъ курганъ и могилъ.
 Могилъ Ногайскихъ хановъ.
 Древніе Волжскіе болгары.
 Современные Абхазцы.
 Современные Вогулы.
 Забайкальскія погребенія въ срубѣхъ.

По IV признакамъ.

Сѣверяне кладбищенскіе.
 Поляне курганные.
 Поляне кладбищенскіе.
 Кіевляне   }
 Меряне   }
 Мордовцы   }
 Чуваши кладбищенскіе.
 Крымскихъ пещеръ и могилъ.
 Современные Придунайскіе болгары.
 Современные Натухайцы.
 Современные Буряты.
 Современные Халхазцы.

Изъ обзора отличительныхъ признаковъ мы не можемъ не обратить вниманія на то, что у древнихъ Восточныхъ Славянъ помѣсь и сходство съ другими народностями меньше, чѣмъ, напр., у современныхъ великороссовъ; тѣмъ не менѣе уже и въ древности отдѣльныя племена представляли значительную помѣсь типовъ, о чемъ мы скажемъ дальше. Прежде мы хотимъ — по отличительнымъ признакамъ, приведеннымъ нами выше, и по повтореніямъ таковыхъ у тѣхъ и другихъ славянскихъ племенъ — указать на ближайшее ихъ антропологическое сходство — какъ между собою, такъ равно съ тѣми или другими народами.

Въ такомъ близкомъ антропологическомъ родствѣ между собою находятся Сѣверяне курганные и кладбищенскіе, Поляне курганные и кладбищенскіе (отчасти только Древляне Волянскіе).

Болѣе близкое съ ними родство выступаетъ у неславянскихъ народовъ, но славянской эпохи: Кіевлянъ, Мерянъ, Тверичей, Мордовцевъ, даже у Вотяковъ, Чувашей и, наконецъ, древнихъ Волжскихъ и современныхъ Дунайскихъ Болгаръ, Древнихъ Хазаръ, современныхъ Казанскихъ Татаръ и Абхазцевъ.

Вторую родственную по общимъ антропологическимъ признакамъ группу составляютъ древніе Новгородцы вмѣстѣ съ Московскими кладбищенскими XVI—XVIII в. и съ современными русскими (Великороссами). Къ нимъ по сходству признаковъ на первомъ мѣстѣ примыкають Вотяки, Люблинскіе XVI—XVII в., затѣмъ современные Краковскіе, Черемисы, Пермскіе курганные, современные Казанскіе Татары, Шалсуги и древніе Хазары. Далѣе идетъ цѣлый рядъ родства въ особенности современныхъ русскихъ съ славянскими племенами — Древлѣнами Кіевскими и Волинскими, Кривичами западными, Краковскими XVII—XVIII в., съ неславянскими, но славянской эпохи народами: Полтавцами, Касимовцами, далѣе Черемисами, Суджанскими, Башкирскими древнихъ кладбищъ и современными Шалсугами. Въ дальнѣйшихъ рядахъ болѣе отдаленное родство съ современными русскими обнимаетъ почти всѣ народы, что указываетъ на большую помѣсь, изъ которой составилось Великорусское племя.

Довольно отличаются отъ первыхъ двухъ группъ Древлѣне и Кривичи, разнящіеся между собою. У Древлѣнъ Волинскихъ и западныхъ Кривичей выступаетъ въ первой степени близкое родство съ Вотяками, древними Хазарами и современными Казанскими Татарамъ, кромѣ того, у первыхъ — съ Касимовцами, а у вторыхъ — съ Черемисами кладбищенскими, далѣе у обоихъ — съ современными Русскими, а у Древлѣнъ Волинскихъ — еще съ Краковскими XVII—XVIII в., неславянскими, но славянской эпохи: Тверичами, Мерянами, Кіевлянами, Полтавцами, Черемисами, кладбищенскими и древними Волжскими Болгарами. У Древлѣнъ Кіевскихъ лишь во второй степени выступаютъ признаки сходства съ современными русскими, Вотяками кладбищенскими, древними Хазарами и современными Казанскими Татарамъ; этимъ они представляютъ общее сходство какъ со своими Волинскими соплеменниками, такъ и съ Кривичами.

Изъ приведеннаго антропологическаго сопоставленія мы заключаемъ, что Восточно-Славянскія племена, вѣроятно, уже въ древности имѣли не только мало общихъ всѣмъ имъ характерныхъ физическихъ чертъ, но и тогда уже представляли помѣсь расъ и племенъ. Поэтому весьма трудно по тѣмъ скуднымъ даннымъ, какія представляютъ имѣющіеся матеріалы относительно Восточныхъ Славянъ, возсоздать если не одинъ общій ихъ типъ, то хотя бы общія черты для характеристики этого типа. Среди этихъ типовъ выдѣляются нѣкоторыми особенностями, какъ мы уже ска-

зали выше, три болѣе чистые 1) Сѣверянъ и Полянъ, 2) Древлянъ и Кривичей и затѣмъ 3) смѣшанный Новгородцевъ и Москвитей XVI—XVIII в., сходныхъ съ современными Великороссами.

У Сѣверянъ и Полянъ выступаетъ ближе всего ихъ родство съ Финнами: Чуваши, Черемисами и Вотяками и другими племенами, какъ то: Мерянами, Мордовцами, Кіевлянами, которыхъ мы причислили по особой номенклатурѣ, данной археологами, къ курганамъ неславянскимъ, но славянской эпохи; но если предположить, что послѣдніе принадлежатъ къ Финнамъ, то ближайшее родство этихъ славянскихъ племенъ съ Финнами и вліяніе послѣднихъ на ихъ образованіе выступаетъ на первый планъ.

У Древлянъ и Кривичей, кромѣ сродства съ Финнами, Вотяками, Черемисами, племенами Славянской эпохи: Мерянами, Тверичами, Кіевлянами, Полтавцами, Касимовцами, выступаетъ рельефно болѣе близкое родство съ древними Хазарами и современными Казанскими Татарами, а затѣмъ у Древлянъ Волынскихъ — съ современными и Краковскими XVII—XVIII в.

Древніе Новгородцы сходны по типу съ Московскими кладбищенскими XVI—XVIII в., современными Русскими и Люблинскими XVI—XVII в. и отчасти съ современными Краковскими. При этомъ сходство у нихъ съ Финнами тоже выступаетъ довольно ясно, а именно: съ Вотяками, Черемисами, а у Московскихъ — съ современными Шапсугами.

У современныхъ русскихъ выступаетъ сходство не только съ древними Славянскими племенами, какъ восточными, такъ и западными, но также близкое родство съ финскими, современными Татарами и древними Хазарами, какъ и съ нѣкоторыми изъ Кавказскихъ современныхъ племенъ (Шапсуги). Все это указываетъ на многочисленные элементы, изъ которыхъ сложилось это племя.

Изъ всего этого мы заключаемъ, что въ созданіи типа всѣхъ восточныхъ Славянъ весьма важное мѣсто нужно отвести Финнамъ, и что вліяніе ихъ отразилось сильнѣе на Сѣверянахъ, Полянахъ, Новгородцахъ и Московскихъ XVI—XVIII в., чѣмъ на Древлянахъ и Кривичахъ, на которыхъ могли вліять Татары, Хазары или близкій имъ типъ. Отчасти на сложеніе типа вліяли въ большей или меньшей степени Славяне западные (Люблинскіе и Краковскіе); это вліяніе замѣтнѣе у Новгородцевъ, Древлянъ Волынскихъ и современныхъ русскихъ.

Кромѣ вліянія посторонней примѣси на костный черепъ Славянъ, вліяніе не могло не отразиться и на покровахъ тѣла. Если допустить, что первобытный типъ Славянъ, пришедшихъ на востокъ съ береговъ Вислы, былъ темный, а то огромное большинство, которое усвоило себѣ славянской культъ, было финское, то, благодаря этому, судя по многимъ сходствамъ

типа въ другихъ отношеніяхъ современныхъ русскихъ съ Новгородцами, Москвитинами XVI—XVIII в., можно полагать, что у всѣхъ ихъ преобладающимъ былъ свѣтлый типъ, тогда какъ у Сѣверянъ и Полянъ первоначальный темный типъ сохранился лучше, въ особенности у Древланъ и Кривичей, гдѣ, помимо первоначальнаго темнаго Славянскаго типа, не мало могли повліять на него въ древности Татары и древніе Хазары съ болѣе темнымъ типомъ. Благодаря этому вліянію и помѣси, и нынѣ жители, населяющіе территорию древнихъ Полянъ, Сѣверянъ, Древланъ и Кривичей, отличаются болѣе темнымъ типомъ отъ современнаго населенія территории Новгорода, Москвы и разныхъ сѣверныхъ и среднихъ губерній съ современнымъ великороссійскимъ населеніемъ.

Въ нашей работѣ мы вездѣ приводили для сравненія и народы далекаго Востока; между тѣмъ, какъ видно, вліяніе Монгольской расы въ строеніи костнаго черепа было ничтожно, если не считать сходства Древланъ и Кривичей съ Татарами, потомками Кипчаковъ Золотой Орды, перемѣшанными съ древними Болгарами, у которыхъ иногда выступаютъ монгольскія черты; однако мы не нашли никакихъ монгольскихъ чертъ у изучаемыхъ нами древнихъ Восточно-Славянскихъ племенъ.

IV. Литература.

- Антоновичъ, В. В.* Погребальный типъ могилъ Радимичей. Засѣд. I. отд. IX Археол. Съѣзда въ Вильнѣ (Археол. Извѣст. и Замѣт. изд. Имп. Москов. Археол. Общ. № 9—10. Москва. 1893).
- Анучинъ, Д. Н.* О географическомъ распредѣленіи роста мужского населенія Россіи (по даннымъ о всеобщей воинской повинности въ Имперіи за 1874—1883 гг.) СПБ. 1889 г.
- Онъ же.* Славяне (стат. антропол.) (Энцикл. Слов. Брокг. и Ефр. т. XXX. Стр. 285—287. СПБ. 1900).
- Онъ же.* Великороссы (стат.) (Тамъ же. Т. V, стр. 828—843. СПБ. 1892).
- Онъ же.* О черепахъ изъ кургановъ и могильниковъ Изюмскаго у. Харьковской губ. (Изъ раскопокъ В. А. Городцева лѣтомъ 1901 г. Отг. изъ изданія Имп. Москов. Археол. Общ.).
- Ашмаринъ, Н. А.* «Болгары и Чуваши» (съ 2-мя табл.). Юбилейный сборникъ статей, посвящ. къ 350-лѣтію (1552—1902) присоединенія Казани къ Россійской державѣ (перв. полутомъ). Изв. Общ. Арх., Истор. и Этн. при Импер. Казанск. Унив. т. XVIII, вып. 1, 2 и 3, стр. 1—132).
- Baer v.* Nachrichten über die Etnographisch — Craniologische Sammlung. (Bullet. phys.-mathem. de l'acad. des Sciences de SP—bourg. T. XVII. 1859).

Бестужевъ-Рюминъ, К. Русская исторія т. I. СПб. 1872.

Block, A. Origine turque des Bulgares (Bulet. et mém. de la Soc. d'Anthrop. № 5. 1903. Paris).

Волдановъ, А. П. Матеріалы для антропологін курганнаго періода въ Московской губерніи (Антроп. Матер. ч. I. Изв. Общ. Люб. Естеств. т. IV, вып. I. Москва. 1867 г.).

Онъ же. Описаніе курганныхъ череповъ Смоленской губерніи, находящихся въ краниологическомъ собраніи Общ. Люб. Естествознанія (Антропол. Выст. Т. 2, стр. 38—50. Изв. Общ. Люб. Естеств. Т. XXXI. Москва. 1878 г.).

Онъ же. Курганные черепа Тарскаго округа Тобольской губерніи (Антроп. Выст. Т. 2, стр. 263—273. Изв. Общ. Люб. Естеств. Т. II. Москва. 1878 г.).

Онъ же. Замѣтка о человѣкѣ каменнаго вѣка (Труды С.-Петербур. Съѣзда Естествоиспыт. СПб. 1879 г.).

Онъ же. Курганные черепа области древнихъ Ошверянъ. Суджанское длинноголовое населеніе на р. Псѣ (Антроп. Выст. 1879 г. Т. 2, стр. 181—194. Изв. Общ. Люб. Естеств. Т. XXXI. Москва. 1879 г.).

Онъ же. Черепа изъ старыхъ Московскихъ кладбищъ (Антр. Выст. Т. 2, стр. 330—333. Тамъ же).

Онъ же. О могилахъ Скифо-Сарматской эпохи въ Полтавской губерніи и о краниологін скифовъ (Антр. Выст. 1879 г. Т. III, ч. I, стр. 263. Тамъ же. Т. XXV, ч. I, вып. 1, 2 и 3. Москва. 1880 г.).

Онъ же. Курганы Приуральскіе по раскопкамъ гг. Зографа и Нефедова (Антр. Выст. Т. III, стр. 279—300. Тамъ же, т. XXXV. Москва. 1880 г.).

Онъ же. Древніе Кіевляне по ихъ черепамъ и могиламъ. (Антр. Выст. Т. III. Тамъ же, стр. 305—319. Т. XXXV. Москва. 1880 г.).

Онъ же. Доисторическіе Тверитяне по раскопкамъ кургановъ (Антроп. Выст. Т. III, стр. 382—392. Тамъ же. Т. XXXV. Москва. 1882 г.).

Онъ же. Курганные жители Ошверянской земли по раскопкамъ въ Черниговской губерніи (Антр. Выст. Т. III, стр. 350—361. Тамъ же. Т. XXXV. Москва. 1882 г.).

Онъ же. Жители древнихъ Болгаръ по краниологическимъ признакамъ (Антр. Выст. Т. III, стр. 365—377. Тамъ же).

Онъ же. Древніе Новгородцы въ ихъ черепахъ (Антр. Выст. Т. III, стр. 462—475. Тамъ же).

Онъ же. О курганныхъ обитателяхъ Мордовской земли и Касимова (Стр. 382—387. Тамъ же).

- Войдановъ, А. П.* О черепахъ изъ Кавказскихъ дольменовъ и о черепахъ изъ Кавказскихъ кургановъ и могилъ (Стр. 419—434. Тамъ же).
- Онъ же.* Къ краниологич. Смоленскихъ курганныхъ череповъ (Антр. Выст. Т. IV, стр. 71—74. Тамъ же. Т. XLIX. Москва. 1886).
- Онъ же.* О черепахъ каменнаго вѣка, найденныхъ въ Россіи (Тамъ же, стр. 102—108).
- Онъ же.* О черепахъ изъ кладбищъ сѣверной Россіи (Тамъ же, стр. 123—144).
- Онъ же.* Черепа изъ Крымскихъ могилъ Херсонеса и Инкермана и изъ кургановъ Войска Донскаго (Тамъ же, стр. 128—146).
- Онъ же.* Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale? (Congrès internat. d'Archeol. Préhist et d'Anthr. II session à Moscou. 1892 г.).
- Вобринскій, А.* Курганы и случайныя находки близъ мѣстечка Смѣлы. СПб. 1887.
- Вьялегъ, И. Д.* Какъ образовалось великорусское племя и какое сословіе принять представителемъ великорусскаго темнаго типа? (Изв. Антр. Отд. Общ. Люб. Естеств. Т. I. Москва. 1865 г.).
- Welcker, H.* Kraniologische Mittheilungen (Arch. für Anthropol. Band. I. 1886).
- Weissbach.* Beiträge zur Kenntniss der Schädelformen österreichischer Völker. Wien. 1864, III).
- Wolkenstein, A.* Recherches anthropologiques sur d'anciens cimetières du Waldai nommés «Jalnikis». Moscou. 1873.
- Воробьевъ, В. В.* Матеріалы къ антропологич. великорусскаго населенія нѣкоторыхъ уѣздовъ Рязанской губерніи (Труды Антр. Отд., т. XIX. Изв. Общ. Люб. Ест.).
- Онъ же.* Великороссы. Очеркъ физическаго типа (Русск. Антр. Жур. № 1. 1900).
- Гамченко, С.* Житомирскій могильникъ. Археологическое изслѣдованіе житомирской группы кургановъ. Житомиръ 1888 г.
- Hübner van der. I.* Ueber die Schädel alavonischer Völker (Müller's Arch. für Anatomie ect. 1844):
- Гонимовичъ, В. И.* Клады и древности Херсонской губерніи. Кн. I (Безплатная премія подписч. «Юга» на 1902 г.). Херсонъ. 1903 г.
- Европеусъ.* О народахъ средней и сѣверной Европы (Жур. Мин. Народн. Просв. 1868, июль).
- Забѣлинъ, Н.* Исторія русской жизни съ древѣйшихъ временъ, ч. I—II. Москва. 1879.
- Soemmering.* Vom Bau des menschlichen Körpers. Knochenlehre. Frankfurt. an Main. 1791.

Зюграфъ, Н. Ю. Антропологическія изслѣдованія мужского великорусскаго населенія. Владимирской, Ярославской и Костромской губерній. Москва. 1892.

Онъ же. Ueber altrussische Schädel aus dem Kreml. (Burg) von Moskau. Arch. für Anthropol. XXIV, fasc I und II. 1896).

Ивановскій, А. А. Объ антропологическомъ составѣ населенія Россіи. Труды Антроп. Отд. Т. XXII. Изв. Общ. Люб. Ест. Т. CV. Москва. 1904.

Ивановскій, А. А. и Рождественскій, А. Г. Насколько вѣрны выводы проф. Н. Ю. Зюграфа въ его «Антропологическихъ изслѣдованіяхъ мужского великорусскаго населенія Владимирской, Ярославской и Костромской губерній», и имѣютъ ли эти изслѣдованія какое-либо научное значеніе? Москва. 1894 г.

Иковъ, К. Н. Замѣтки по кефалометріи бѣлоруссовъ сравнительно съ велико- и малоруссами (Дневн. Антроп. Отд. Общ. Люб. Ест. в. IV. Москва. 1890).

Карамзинъ, Н. М. Исторія государства Россійскаго. Кн. I, т. I—IV съ примѣчаніями. СПб. 1842).

Koillmann, M. S. Les races humaines de l'Europe et la question arienne. (Congr. intern. d'Arch. préhist. et d'Anthrop. T. I. Москва. 1892).

Кеппелъ. Матеріалы по вопросу о первоначальной родинѣ и первобытномъ родствѣ Индоевропейцевъ и финно-угровъ. СПб. 1886).

Косаревскій, Ф. Ф. Замѣтка о черепахъ изъ могилъ скифо-сарматской эпохи (Дневн. Антр. Отд. Труды Антр. Отд., т. XII. Изв. Общ. Люб. Естеств., т. XLVIII. Москва. 1890).

Казанское царство (стат.). Энцикл. Слов. Брокг. и Ефр. т. XIII, стр. 906—910).

Казанская губернія (стат.). Тамъ же, стр. 899.

Kopernicki, I. O Kościach i czaszkach ludzkich z Kurhanów w Radzimie na Wołyniu (Zbiór Wiad. do antr. Kraj. wyd. star. Kom. Antrop. Akad. Um. w Krakowie. T. I. Краковъ. 1877).

Онъ же. Czaszki przedmieszczan Krakowskich z XVII i XVIII wieku (Тамъ же. Т. XI. Краковъ. 1887).

Онъ же. Предварительныя свѣдѣнія о краниологическихъ изслѣдованіяхъ надъ строеніемъ славянскихъ череповъ (Кіевск. Универс. Извѣстія. 1861. Книж. 1, стр. 81).

Костомаровъ, Н. Историческія монографіи и изслѣдованія. Т. I. СПб. 1872.

Онъ же. Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей. Вып. 1. СПб. 1873.

Кулаковскій, Ю. А. Гдѣ начинается исторія славянъ по Іордану? (Жур. Мин. Нар. Просв. 1905. Мартъ).

- Ламанскій, В. И.*, Славяне (стат. Этногр.) (Энциклоп. Слов. т. XXX, стр. 287—293. СПб. 1900 г.).
- Лучинскій, Г.*, Хозары (Статья «Энцикл. Слов.». Брокг. и Ефр. СПб. 1903. Т. XXXVII, стр. 484—485).
- Landzert, Th.*, Beiträge zur Kenntniss der Grossrussen-Schädels (Arch. für Anthropologie. 1867. Band II).
- Малиевъ, Н.*, Антропологическій очеркъ племени Пермиковъ (Матер. къ сравн. анатом. финск. народн. Казань, 1887).
- Онъ же.* Отчетъ о вогульской экспедиціи (Тр. Общ. Естеств. при Казанск. Унив., 1872 г. Т. III, № 2).
- Онъ же.* Вогулы. Антропологическій очеркъ. (Русск. Антр. Жур. 1901 г. № 1).
- Онъ же.* Матеріалы для сравнительной анатоміи (Труды Общ. Ест. при Имп. Казан. Унив. Т. IV. Казань. 1874).
- Matiegka, I.*, Lebky české z XVI stoletó. Crania bohémica saeculi XVI. Прага. 1893).
- Миллеръ, В. Ф.*, Курганный могильникъ близъ села Троицкаго-Кайнарджи Московскаго уѣзда (Днев. Антр. Отд., вып. V. 1890. Труды Антр. Отд. Т. XII. Изв. Общ. Люб. Естеств. Т. LXVIII. Москва. 1890).
- Минаковъ, П. А.*, О цвѣтѣ и формѣ волосъ изъ кургановъ Средней Россіи (Труды Антр. От. Т. XIX. Изв. Общ. Люб. Естеств. Москва. 1899).
- Онъ же.* Новыя данныя по изслѣдованію волосъ изъ древнихъ могилъ и отъ мумій (Тамъ же).
- Нидерле, Л.*, Человѣчество въ доисторическія времена. Доисторическая археологія Европы и въ частности славянскихъ земель. Перев. съ чешскаго О. К. Волкова, подъ редак. Д. Н. Анучина. СПб. 1898).
- Olechnowicz, W.*, Crania polonica (Mater. Antr. — Arch. i etnogr. wyd star. Kom. Antr. Akad. Um. w Krakowie. Т. III. Краковъ. 1898).
- Ossowski, G.*, Materjały do paleoetnologii Kurhanów Ukrainskich 1—2. (Wiad. do antr. Kraj. wyd. star. Kom. Antr. Akad. Um. w Krakowie. Т. XII. Краковъ. 1888).
- Онъ же.* Materjały do paleoetnologii Kurhanów Ukrainskich (Тамъ же. Т. XIII. Краковъ. 1889).
- Potkański, K.*, O pochodzeniu Słowian. Kilka uwag z powodu książki prof. Niederlego p. t. «O pochodzeniu słowian» i pierwszego tomu «Starożytności słowiańskich» tegoż autora. Kwartalnik historyczny Т. III. 1901.
- Quatrefages et Hamy*, Crania ethnica. Paris. 1882.
- Rutkowski, L.*, Charakterystyka antropologiczna ludności wiejskiej (nieszlacheckiej) Płońskiego i sąsiednich powiatów gub. Płockiej. (Mat. antr-

- arch. i etnogr. wyd. Star. Kom. Autr. Akad. Um w Krakowie. T. V. Краковъ. 1901).
- Retzius, A.*, Ueber die Schädelform der Nordbewohner (Müllers. Arch. f. Anatom. etc. 1845).
- Соловьевъ, С. М.*, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ. Т. I—V. СПБ.
- Спицынъ, А.*, Курганы Кіевскихъ торковъ и берендѣевъ (Отг. изъ Запис. Имп. Археол. Общ. СПБ.).
- Силиничъ, И. П.*, Вогулы. Краниологическій очеркъ (Русск. Антр. Жур. № 3 и 4. 1904. Москва).
- Талко-Грынцевичъ, Ю.*, Суджинское доисторическое кладбище въ Ильмовой пади Троицкосавскаго округа Забайкальской области. Палеоэтнологическое изслѣдованіе (Изд. Троицк.-Кяхт. Отд. Приам. Отд. И. Р. Г. О. Москва. 1899).
- Онъ же.* Матеріалы къ палеоэтнологіи Забайкалья (I—VI) (См. Прот. Обыкн. Общ. Собр. Троицк.-Кяхт. Отд. Приам. Отд. И. Р. Г. О. № 6, 7 и 8 за 1896 г., № 5 за 1897 и Труды того же Отд. Т. I, вып. 3, 1898 г., т. III, вып. 1, 2 и 3 за 1900 г. и т. IV, вып. 2 1901 г.).
- Онъ же.* О человѣческихъ костяхъ, найденныхъ въ окрестностяхъ Усть-Кяхты (Проток. Обыкн. Общ. Собр. Троицк.-Кяхт. Отд. Приам. Отд. И. Р. Г. О. № 3. 1894 г.).
- Онъ же.* Къ антропологии Великороссовъ (Семейскіе-старообрядцы Забайкальскіе. Изд. Троицк.-Кяхт. Отд. Приам. Отд. И. Р. Г. О.). Томскъ. 1898.
- Онъ же.* Przyczynek do poznania świata Kurhanowego Ukrainy. (Mater. antr-arch. i etnogr. Akad. Um. w Krakowie. T. IV. Dz. 1. Краковъ. 1899).
- Онъ же.* Słów parę ze stanowiska antropologii w kwestyi pochodzenia Słowian. («Wisła» zesz. 6. Варшава. 1902).
- Онъ же.* Przyczynek do paleoetnologii Rusi litewskiej. O czaszkach krzywiczzańskich (Mater. antr-arch. i etnogr. Akad. Um. w Krakowie. T. VII. Краковъ. 1903).
- Tarenetsky, A.*, Beiträge zur Craniologie der Grossrussischen Bevölkerung der Nördlichen und Mittleren Gouvernements des Europäischen Russlands (Mem. de l'Acad. Imper. des sciences de S.Pbrg. VII. Ser. T. XXXII. № 13. СПБ. 1884).
- Tatars* (стат.). Diction. des sciences anthrop. Paris.
- Topinard, P.*, Eléments d'anthropologie générale. Парижъ. 1885.
- Тюрко-Татары* (стат.). Энцикл. Слов. Ефр. и Брокг. Т. XXXIV, стр. 347—350.

Уфимская губернія (стат.). Тамъ же. Т. XXXV, стр. 90—96.

Харузинъ, А. Н., Два черепа изъ кургановъ села Троицкаго-Кайнарджи Московскаго уѣзда (Днев. Антр. Отд. вып. V. Труды Антр. Отд. т. XII. Изв. Общ. Люб. Ест. Т. LXVIII. Москва 1890).

Szukiewicz W., Kurhany kamienne w powiecie Lidzkim (gub. Wileńska) («Swiatowit» T. I. Варшава. 1899).

Эмме, В. Е., О множественности антропологическихъ среднихъ типовъ велико- и малорусскихъ череповъ (Прот. Засѣд. Антр. Отд. Т. VIII, вып. 4. Изв. Общ. Люб. Естеств. Москва. 1887 г.).

V. Перечень измѣреній костяковъ, народовъ и племенъ, упомянутыхъ въ настоящемъ трудѣ, съ указателемъ авторовъ и ихъ работъ.

Народы и племена.	Исслѣдователи.	Указатель авторовъ и работъ.
Славяне.		
А) Восточные.		
Древніе Новгородцы. .	К. Н. Иковъ и А. А. Тихоміровъ.	А. П. Богдановъ, «Древніе Новгородцы въ ихъ черепахъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, стр. 462—476).
Сѣверяне:		
Курганные	А. П. Богдановъ.	А. П. Богдановъ, «Курганные жители Сѣверянской земли, по раскопкамъ въ Черниговской губ.». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, стр. 350—361).
Древне-кладбищенскіе.	А. А. Тихоміровъ.	
Поляне:		
Курганные	Ю. Д. Талько-Грынцевичъ.	J. Talko-Hryniewicz, «Przyczynek do poznania swiata Kurhanowego Ukrainy». (Mater. antr.-arch. i etnogr. T. IV, Dz. I. Akad. Um. w Krakowie. Краковъ. 1899).
Кладбищенскіе:		
IX—XI в.	А. П. Богдановъ.	А. П. Богдановъ, «Древніе Кіевляне по ихъ черепамъ и могиламъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, стр. 305—319).
XII—XIII в.	»	
Кривичи:		
Кіевскіе	Ю. Д. Талько-Грынцевичъ.	J. Talko-Hryniewicz, «Przyczynek do paleoetnologii Rusi litewskiej. O domniemanym czaszkiach krzywiczian. Stud. antrop. (Mater. antr.-arch. i etnogr. T. VII. Dz. I. Akad. Um. w Krakowie. 1903).
Волинскіе	С. Гамченко.	С. Гамченко, «Житомирскій могильникъ. Археологическое изслѣдованіе житомирской группы кургановъ». Житомиръ. 1888).
Русскіе Московскихъ кладб. XVI—XVIII в.	К. Н. Иковъ и А. П. Богдановъ.	А. П. Богдановъ, «Черепы изъ старыхъ Московскихъ кладбищъ». (Антр. Выст. т. II, стр. 330—346, 1879).
Тоже-Московскіе Крем- левскіе XVI—XVII в.	Н. Ю. Зографъ.	M. v. Zograf. «Ueber altrussische Schaedel aus dem Kreml (Burg.) von Moskau». (Arch. f. Anthr. XXIV. fasc. I et II. 1896).

Народы и племена.	Исследователи.	Указатель авторовъ и работъ.
Современ. русск. сѣверн. и среднихъ губерній.	А. И. Таренецкій.	А. Tarenetzky, «Beiträge zur Craniologie der Grossrussischen Bevölkerung der Nördlichen ¹⁾ und Mittleren Gouvernements». СПб. 1884).
Русскіе Казанской губ.	Н. М. Малиевъ.	Н. Малиевъ, «Материалы для сравнительной антропологии». (Труды Общ. Естеств. при Имп. Казанск. Унив. за 1874 г. Казань).
В) Западные. Плоцкіе курганные . . .	Л. Рутковский.	L. Rutkowski, «Charakterystyka antropologiczna ludności wiejskiej (niezłacheckiej) Płockiego i sąsiednich powiatów gub. Płockiej», (Mater. antr.-arch. i etnogr. T. V. Dz. I. Akad. Um. w Krakowie. 1901).
Краковскіе кладбищенскіе XVII—XVIII в.	I. Коперницкій.	I. Kopernicki, «Czaszki przedmieszcan Krakowskich z XVII—XVIII wieku». (Zb. Wiad do antr. kraj. T. XI, Dz. II. Akad. Um. w Krakowie. 1887).
Краковскіе современ. .	В. Олехновичъ.	Wł. Olechnowicz, «Crania polonica». (Mater. antr.-arch. i etnogr. T. III, Dz. I. Akad. Um. w Krakowie. 1898).
Люблинскіе: XVI—XVII в. . . . . XVIII в. . . . . XIX в.	В. Олехновичъ. » »	Wł. Olechnowicz, «Crania polonica». (Mater. antr.-arch. i etnogr. T. III, Dz. I. Akad. Um. w Krakowie. 1898).
Не славянъ, но славянской эпохи.		
Курганные: Кіевляне	А. П. Богдановъ.	А. П. Богдановъ, «Древніе Кіевляне по ихъ черепамъ и могиламъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, стр. 305—319).
Меряне.	К. Н. Иковъ.	А. П. Богдановъ, «Меряне въ антропологическомъ отношеніи». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, стр. 404—417).
Мордовцы . . . . . Касимовцы	Н. Ю. Зографъ. »	А. П. Богдановъ, «О курганныхъ обитателяхъ Мордовской земли и Касимова». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, ч. I, стр. 382—387).
Тверичи	К. Н. Иковъ.	А. П. Богдановъ, «Домсторическіе Тверитяне по раскопкамъ кургановъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, ч. I, стр. 382—392).
Полтавцы.	А. П. Богдановъ.	А. П. Богдановъ, «О могилахъ Скифо-Сарматской эпохи въ Полтавской губерніи и о краниологіи скифовъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, ч. I, стр. 263—279).

1) Изъ работы проф. А. И. Таренецкаго мы почерпнули числовыя данныя, касающіеся измѣренія русскихъ череповъ разныхъ губерній по исследованиямъ: J. v. der Hoeven'a, A. Retzius'a, Kopernick'аго, Ландцверта, Проценки, Quatrefages'a, Волькенштейна.

Народы и племена.	Исследователи.	Указатель авторовъ и работъ.
Эпохи камня и бронзы. Юго-Западной Руси . .	Ю. Д. Талько-Грынецевичъ.	J. Talko-Hryniewicz, «Przyczynek do poznania swiata kurhanowego Ukrainy». (Mater. antr.-arch. i etnogr. T. IV, Dz. I Akad. Um. w Krakowie. 1899).
Кіевской губерніи . . .	А. П. Богдановъ.	А. П. Богдановъ, «Древніе Кіевляне по ихъ черепамъ и могиламъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, ч. I, стр. 305—319).
Скифо-Сарматской эпохи. Кіевской губерніи . . .	Ю. Д. Талько-Грынецевичъ.	J. Talko-Hryniewicz, «Przyczynek do poznania swiata kurhanowego Ukrainy». (Mater. antr.-arch. i etnogr. T. IV, Dz. I Akad. Um. w Krakowie. 1899).
Полтавской губерніи . .	А. П. Богдановъ.	А. П. Богдановъ, «О могилахъ Скифо-Сарматской эпохи въ Полтавской губерніи и о краниологій скифовъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, ч. I, стр. 263—279).
Полтавской губерніи . .	Ф. Ф. Коврайскій.	Ф. Ф. Коврайскій, «Замѣтка о черепкахъ изъ могилъ Скифо-Сарматской эпохи». (Труды Антр. Отд. т. XII. Изв. Общ. Люб. Естеств., Антр. и Этногр. т. LXVIII, стр. 18—27).
Разные. Древніе Киммерійцы . .	И. Я. Стемпковский (измѣреніе роста).	В. И. Гошкевичъ, «Клады и древности Херсонской губерніи». (Херсонъ. 1903).
Суджинскіе курганные. (Обитатели области древнихъ сѣверянъ).	А. П. Богдановъ.	А. Богдановъ, «Курганные черепа области древнихъ сѣверянъ: а) Суджинское длинноголовое население пор. Пелъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. II, стр. 180—191).
Московское курганное население VIII—X в.	А. П. Богдановъ.	А. Богдановъ, «Матеріалы для антропологій курганнаго періода Московской губ.». (Изв. Общ. Люб. Естеств., Антр. и Этногр. т. IV, вып. I, Москва. 1867).
Курганное насел. земли Войска Донскаго.	А. П. Богдановъ.	А. П. Богдановъ, «О черепкахъ изъ крымскихъ могилъ, Херсона и Инкермана и изъ кургановъ Войска Донскаго». (Антр. Выст. 1879 г. т. IV, ч. I, стр. 123—146).
Древнее насел. Крымск. пещеръ и могилъ . .	Н. Ю. Зиграфъ и А. П. Богдановъ.	
Населеніе Кавказа. Древніе кург. и гробн. Современные: Абхазцы . . . . . Натухайцы . . . . . Шапсуги	А. П. Богдановъ. » » »	А. П. Богдановъ, «О черепкахъ изъ кавказскихъ дольменовъ и о черепкахъ изъ кавказскихъ кургановъ и могилъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, стр. 419—434).
Болгары. Древніе Волжскіе . . . Соврем. Придунайскіе .	А. А. Тихоміровъ. »	А. П. Богдановъ, «Жители древнихъ болгаръ по краниологическимъ признакамъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, ч. I, стр. 363—382).

Народы и племена.	Исследователи.	Указатель авторовъ и работъ.
Финно-Угры.		
Чуваши кладбищенскіе.	Н. Ю. Зографъ.	А. П. Богдановъ, «Жители древнихъ болгаръ по краниологическимъ признакамъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, ч. I, стр. 363—382).
Черемисы кладбищенск. Вотяки кладбищенскіе.	Н. М. Маліевъ. »	Н. Маліевъ, «Матеріалы для сравнительной антропологии». (Труды Общ. Естеств. при Имп. Казанск. Унив. за 1874 г. Казань).
Вогулы современные.	И. П. Силиничъ.	И. П. Силиничъ, «Вогулы». (Русскій Антр. Журн. №№ 3—4. Москва. 1904).
Татары.		
Казанскіе современные.	Н. М. Маліевъ.	Н. Маліевъ, «Матеріалы для сравнительной антропологии». (Труды Общ. Естеств. при Имп. Казанск. Унив. за 1874 г. Казань).
Древніе Хозары	Н. М. Маліевъ.	Н. Маліевъ, «Матеріалы для сравнительной антропологии». (Труды Общ. Естеств. при Имп. Казанск. Унив. за 1874 г. Казань).
Приуральское населеніе.		
Пермскіе курганы. . .	Н. Ю. Зографъ.	А. П. Богдановъ, «Курганные Приуральцы по раскопкамъ г.г. Зографа и Песедова». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, ч. I, стр. 279—286).
Тобольскіе курганы . .	А. П. Богдановъ.	А. П. Богдановъ, «Курганные черепа Тарскаго уѣзда, Тобольской губерніи». (Антр. Выст. 1879 г. т. II, стр. 263—278).
Башкиры древн. кладб. Могила Ногайскихъ хановъ.	Н. Ю. Зографъ. »	А. П. Богдановъ, «Черепы Башкиръ и Ногайскихъ хановъ». (Антр. Выст. 1879 г. т. III, ч. I, стр. 287).
Населеніе Забайкалья и Монголіи.		
Въ Забайкальѣ: Эпохи камня . . . . . Погребеніе въ срубѣхъ.	Ю. Д. Талко-Грынцевичъ.	Ю. Д. Талко-Грынцевичъ, «О человѣческихъ костяхъ найденныхъ въ окрестн. Усть-Кяхты» (Прот. Тр.-Кяхт. Отд. Пр. Отд. И. Р. Г. О. № 3, 1894 г.). Онъ-же. «Матеріалы къ палеоэтнологіи Забайкалья» I—VII. (Тамъ-же Прот. № 7, 1897 г. и Труды того-же Отд. т. I, вып. 3, т. III, вып. 2—3, т. IV, вып. 2, т. VI, вып. 2) и Онъ-же. «Суджинское доисторическое кладбище въ Ильмовой пади». (Тамъ-же, т. I, вып. 2, 1898).
Современные.		
Калмыки	А. А. Ивановскій.	А. А. Ивановскій, «Монголо-Торгоуты». (Изв. Общ. Люб. Естеств., Антр. и Этногр. т. LXXI Труды Антр. Отд. т. XIII, Москва. 1893).
Буряты. . . . . Халхасцы.	Ю. Д. Талко-Грынцевичъ.	Ю. Д. Талко-Грынцевичъ, «Матеріалы къ антропологиі Монголіи и Забайкалья». (Въ рукописи).

Протестація митрополита Іова Борецкаго и другихъ западно-русскихъ іерарховъ, составленная 28 апрѣля 1621 года.

Въ б. архивѣ западно-русскихъ униатскихъ митрополитовъ (въ архивѣ Св. Синода въ С. Петербургѣ) сохранилась въ рукописи Протестація православнаго кievскаго митрополита Іова Борецкаго, епископовъ Іезекииля и Исаи и всѣхъ западно-русскихъ православныхъ христіанъ, духовныхъ и свѣтскихъ, шляхетскаго и мѣщанскаго сословія, датированная 28 апрѣля 1621 года. При составленіи перваго выпуска печатнаго «Описанія» этого архива, она, въ числѣ другихъ документовъ, относящихся къ возстановленію патріархомъ Теофаномъ западно-русской церковной іерархіи, помѣщена подъ № 458 (л. 34—43). Сохранилась она въ копіи, не совсѣмъ исправной (переписчикомъ сдѣлано въ ней нѣсколько пропусковъ). Передъ текстомъ Протестаціи на первомъ же листѣ рукописи находится заявленіе о внесеніи ея въ гродскія книги лично митр. Іовомъ Борецкимъ и епископами Іезекиилемъ и Исаией. Но въ какія гродскія книги она была внесена, не указано (послѣ слова *zamki* пропускъ)¹⁾. Это заявленіе и вся первая страница, а также половина второй страницы, написаны однимъ почеркомъ. Весь же остальной текстъ написанъ до конца уже другимъ почеркомъ. Судя по письму, интересующая насъ копія Протестаціи сдѣлана современникомъ. На верху рукописи третьимъ очень неразборчивымъ почеркомъ сдѣлана надпись: *Taką Protestacją zgotował był Borzecki z Smotrzyckim przeciwno Krolowi u Rzeczy Pospolitey*²⁾. Тѣмъ же почеркомъ сдѣлано нѣсколько замѣчаній на поляхъ рукописи.

Протестація 28 апрѣля 1621 года, представляющая живую, краснорѣчивую, по мѣстамъ увлекательную защиту свободы совѣсти вообще и свободы исповѣданія русскими православной вѣры въ частности, написана, какъ и другія православныя полемическія сочиненія той же категоріи, на польскомъ языкѣ. Но въ ней не мало встрѣчается явныхъ руссизмовъ:

---

1) И остается неизвѣстнымъ, была ли она внесена въ актовыя книги.

2) Эта надпись можетъ указывать на то, что Протестація не было дано официальнаго хода. На это можетъ указывать и отсутствіе въ упоминаемыхъ въ ней письмахъ хронологическихъ датъ.

smirennu, rewność, Christianski... По своему содержанию и изложению она не относится къ разряду обыкновенныхъ административно-судебныхъ документовъ, а представляетъ собою скорѣе литературно-полемическое произведение.

Возстановленіе патр. Теофаномъ западно-русской церковной іерархіи вызвало, какъ извѣстно, цѣлую полемическую литературу между православными и уніатами. Начало этой полемикѣ положилъ Мелетій Смотрицкій своей *Verificatią niewinności*, изданной отъ имени монаховъ Виленскаго Св.-Духова братскаго монастыря и датированной 5 апрѣля 1621 года. Вторымъ по времени православнымъ полемическимъ памятникомъ слѣдуетъ признать интересующую насъ «Протестацію и благочестивую юстификацію», датированную, какъ указано выше, 28 апрѣля 1621 года. Она въ свое время не была напечатана, и потому, вѣроятно, не вызвала спеціального противъ себя литературнаго возраженія съ уніатской стороны. Во второмъ изданіи *Verificatii niewinności*, датированномъ 16 іюня 1621 года, и въ уніатскомъ сочиненіи *List do zakonników Monastera S. Ducha Wileńskiego*, датированномъ 7 августа 1621 года (12 об. — 13), упоминается «Протестація Борецкаго». Но упоминаніе это относится, надо думать, къ той Протестаціи Борецкаго, которая внесена была имъ въ кievскія гродскія книги 15 мая 1621 года и которая не имѣетъ литературно-полемическаго характера. Протестація Борецкаго отъ 15 мая 1621 года ¹⁾ тоже сохранилась въ б. архивѣ зап.-рус. уніат. митрополитовъ (подъ тѣмъ же № 458, л. 44—47), и въ ней именно находится то мѣсто «Протестаціи Борецкаго», которое процитировалъ составитель вышеупомянутаго уніатскаго *List'a*. Но въ этомъ послѣднемъ можно видѣть нѣкоторое указаніе и на интересующую насъ Протестацію отъ 28 апрѣля 1621 года. Уніатскіе виленскіе монахи писали въ этомъ *List'ѣ* православнымъ виленскимъ монахамъ: *Przypochlebiania im (т. е. казакамъ) u adulasie w pismach u drukach u kazaniach waszych was wydaia*. Пismo здѣсь, очевидно, противопоставляется друку, какъ непечатанное сочиненіе напечатанному. Къ 7 августа 1621 года, которымъ датированъ *List*, вышли въ свѣтъ только два изданія *Verificatii* Мелетія Смотрицкаго. Но ни въ одномъ изъ нихъ никакихъ особенныхъ похвалъ по адресу запорожскихъ казаковъ нѣтъ; напротивъ, Мелетій Смотрицкій принялъ въ нихъ всѣ мѣры къ тому, чтобы не скомпрометировать себя и виленскихъ православныхъ братчиковъ своими связями съ Запорожьемъ. Въ Протестаціи Борецкаго отъ 15 мая 1621 года также о запорожскихъ казакахъ говорится совсѣмъ не много. Напротивъ, въ Про-

1) Въ три или четыре раза она меньше интересующей насъ Протестаціи по размаху и совершенно отлична отъ нея по общей конструкціи и отчасти по подбору фактовъ.

тестациі отъ 28 апрѣля 1621 года запорожскимъ казакамъ отведено очень много мѣста. Дана общая религіозно-нравственная ихъ характеристика, весьма для нихъ сочувственно написанная. Участіе ихъ въ дѣлѣ возстановленія западно-русской церковной іерархіи со всей силой и откровенностью выдвинуто на первый планъ.

Протестація отъ 28 апрѣля 1621 года представляетъ цѣнность, какъ историческій источникъ. Какъ относительно самого патріарха Теофана, такъ и относительно возстановленія имъ іерархіи въ ней находится нѣсколько новыхъ фактовъ. Они указаны нами въ примѣчаніяхъ къ тексту. Составитель интересующей насъ Протестаціи болѣе ли освѣдомленъ былъ, или менѣе стѣснялся въ изложеніи, только фактъ возстановленія западно-русской іерархіи онъ передалъ болѣе жизненно и всесторонне, чѣмъ авторъ *Verificatii niewinności*, несмотря на то, что Протестація по объему значительно уступаетъ *Verificatii*. Въ особенности это нужно сказать относительно южно-русскихъ, украинскихъ деталей дѣла въ частности. Наконецъ, существенную важность представляетъ въ Протестаціи и самый взглядъ митр. Іова Борецкаго и другихъ представителей возстановленной іерархіи на это дѣло возстановленія, на его причины, основной характеръ и значеніе, — взглядъ, высказанный ими въ ней прямо и открыто, отъ своего имени, а не отъ имени иныхъ лицъ, хотя бы то и православныхъ монаховъ.

Протестація митр. Іова Борецкаго отъ 28 апрѣля 1621 года представляетъ нѣкоторое сходство въ приемахъ защиты возстановленной іерархіи и вообще въ основныхъ взглядахъ на это дѣло съ извѣстной *Iustificacją niewinności*, датированной 6 декабря 1622 года и поданной королю Сигизмунду III «Іовомъ Борецкимъ, митрополитомъ, со всѣми епископами русскими» (Арх. Юго-Зап. Рос., ч. I, т. VII; 511—532). Съ весны 1621 года ко времени варшавскаго сейма 1623 года (съ 24 января), для котораго собственно предназначалась *Iustificatia*, и во внѣшней польской политикѣ, и въ отношеніяхъ польскаго правительства къ запорожскому казачеству, слишкомъ много воды утекло. Положеніе возстановленной іерархіи во многомъ измѣнилось къ худшему. Протестація 28 апрѣля 1621 года дышетъ по сравненію съ Юстификаціей 6 декабря 1622 года еще свѣжимъ, бодрымъ чувствомъ только-что явившейся надежды на лучшіе дни. Особенно въ ней ярка и трогательна защита религіозной свободы вообще. Душевное настроеніе людей, согласившихся принять на себя опасный санъ, отразилось въ ней, кажется, живѣе, чѣмъ въ какомъ-либо другомъ изъ немалочисленныхъ православныхъ полемическихъ произведеній, приуроченныхъ къ возстановленію іерархіи патр. Теофаномъ.

П. Жуковичъ.

Z miłosierdzia Bożego pokorny Jow Borzecki Archiepiskop i Mitropolita Kiiowski, i smirennny Ezykiel Kurcewicz Episkop Włodzimierski, i smirennny Jsaya Episkopowie¹⁾, i wszyscy duchownego y świeckiego, Szlacheckiego y Miesckiego stanow, narodu Ruskiego nabożenstwa cerkwie wschodniej, a społeczności czterech Patryarchow wschodnich prawowiernych Christusowey²⁾).

BłogosłowniŃstwa Bożego y zdrowia dobrego s powodzeniem szczęśliwym w pokoju swientym od Pana Boga zyczymy i winszujemy wszystkim czytającym y słuchającym te protestacją y pobożną justificatją.

Ponieważ w wielkich naszych gwałtach, uciskach, praeiudiciach y exorbitancyach od dwudziestu pięciu lat, nie tylko abychmy sprawiedliwosci swientey y w religiey naszej uspokoienia dostąpić mieli, ale mimo to przesladowania coraz gorsze y cięższe, też złe udawania y potwarzy od przeciwnikow naszych ponosimy. A zatym osobliwie teraz cwiczą gorący sądy i bez wszelkich prawem warowanych beneficij nagłe i ciężkie wiezienia, bracia nasza cierpią³⁾ publicznych urzędow zabronienia, przed ktore o niewinnosci naszej często kroc po roznych Grodach, gdy wnosimy oswiadczenia, onych nie przymuią do zapisania, cochmy woznymi oswiadczaŃ. Tedy rzeczy naszych postrzegaiąc a niewinnosc swoię chcąc swiatu pokazac, tudziesz opinię złe znosząc przez tę Uniwersalną na piśmie Protestacją, naprzod przed Panem Bogiem, potym przed Wnsciami naszymi M. Pany protestuiemy, opowiadamy i swiadczymy się żałowliwie, przeciwko xieǳu Jozephowi Ruckimu, Heliaszowi Morochowskiemu, Afanasiu Szyszce Anafanasiu y Paisiuszowi⁴⁾ ylewkowi Krzyuszy y innym im po-

1) Игуменъ кіево-михайловскаго златоверхаго монастыря Іовъ Борецкій посвященъ патр. Теофаномъ въ санъ кіево-митрополита въ кіево-братской богоуспенской церкви 9 октября 1620 года. Межигорскій игуменъ Исаія Копинскій посвященъ имъ въ той же церкви 6 октября того же года. Игуменъ терехтемировскаго (казацкаго) монастыря кн. Іезекииль Курцевичъ посвященъ имъ въ санъ владимірскаго и брестскаго епископа въ январѣ 1621 года. О возстановленіи патр. Теофаномъ зап.-русской церковной іерархіи и о посвященныхъ имъ іерархахъ см. у митр. Макарія (Ист. Рус. ц., XI), у проф. С. Т. Голубева (Митр. Петръ Могилъ, I и Исторія Кіев. Дух. Академіи, I), у еп. Ликовскаго (Unia Brzeska, Rozpał, 1896), въ нашей статьѣ: «Историческія обстоятельства, предшествовавшія возстановленію патр. Теофаномъ зап.-рус. іерархіи» (Христ. Чтеніе, 1905 г., май и іюнь), въ III вып. нашей «Сеймовой борьбы западно-русскаго дворянства съ церк. унией», въ статьѣ свящ. П. Викула: «Кіевскій митр. Іовъ Борецкій» (Волин. Еп. Вѣд. за 1894 г., № 24—28), въ статьѣ К. В. Харламповича: «Іосифъ Іезекииль Курцевичъ, Суздальскій (б. Владимірскій) архіепископъ» (тѣ же Вѣд. за 1900 г. и отд. оттискъ; ср. его же «Зап.-рус. прав. школы XVI и начала XVII вѣка», Казань, 1898).

2) Тутъ въ рукописи два слова выпцѣли.

3) Не разобрано два или три выпцѣвшихъ слова.

4) Тутъ пропускъ въ рукописи одного или двухъ словъ.

dobnym⁵⁾, którzy się Uniiatami nazywaią, przesładownikom Relligiey naszey. Jż oni znieważaiąc boiazn bożą, kanony soborowe, prawa, statuta, przywileia, constytucye, wolnosc i bezpieczeństwo Relligiey i cerkwi, y pokoy swienty, i stworzywszy sobie samy tylko obraz iakoby Władykow y duchownych naszych, narod nasz Ruski przysładuią, trapią, morduią, cerkwie nasze gwałcą, y pokoy swienty turbią, miłosc y zgodę między Polaki a Rusią starozytną targaią. A nie maiąc na tym dosyc y nie mogąc przeciwko prawdzie swientey, która przy nas, stac, ani pismem swientym y dowodami przystoynymi nas kowcinkowac, ieno potentią a władzą, Relligi i nam nienależącymi, społeczności⁶⁾

s tym umysłem y sercem nas y mieszczan wilenskich bractwa Swientego Ducha potwarnie y fałszywie vdaia⁷⁾ y vdali do Naiasnieyszego Krola Jego M. Pana Pana naszego M., za którym vdaniem y vniwersały przeciwko prawu y wolnosciom rozesłane są, aby nas łapano, y do więzienia sadzono, y mordowano⁸⁾, iako iuz w Wilnie prawem nie pokonawszy oycow y bracią naszą połapano, y do Ratusz smrodliwych zamkniono, o czym y o inych gwałtach, zbytkach y krzywdach czasu swego seorsim szyrzey nie zaniechamy protestowac⁹⁾.

A przytym Naiasnieyszemu Krolowi Jego M. Panu Panu naszemu M. y wszytkiey R. Ptey szczyrze, wiernie y prawdziwie, iako się w sobie rzecz ma, iustificuiemy, oczyszczamy, o sobie wmwowe daimy taką.

Naprzod z stróny Świętego Oyca Theophana, Patryarchi Ierolimskiego

5) Въ 1621 г. составъ западно-русской униатской іерархіи былъ слѣдующій: митрополитъ кіевскій Іосифъ Рутскій, архієпископъ полоцкій Іосафатъ Кунцевичъ, епископы — владимірскій Ілья Мороховскій, луцкій Іеремія Почаповскій, перемышльскій Аѳанасій Крупецкій, холмскій Аѳанасій Пакоста, пинскій Пансій Саховскій. Архимандритомъ виленскаго троїцкаго униатскаго монастыря былъ Левъ Кривза (иначе Кріуша).

6) Пропущено въ рукописи нѣсколько словъ.

7) Съ этого мѣста рукописи начинается второй, болѣе разборчивый, почеркъ.

8) Королевская грамота полоцкому магистрату о поимкѣ и заключеніи въ тюрьму Іова Борецкаго и Мелетія Смотрицкаго издана 1 февр. 1621 г. (Вилен. Арх. Собр., 1, 355—356; Витеб. Старина Сапунова, т. V, ч. I, 114—118). Королевскій универсалъ о томъ же воеводамъ, каштелянамъ, старостамъ, державцамъ, земскимъ и городскимъ урядникамъ и магистратамъ королевскихъ городовъ вел. княжества Литовскаго изданъ 6 февраля 1621 года (хранится въ б. архивѣ греко-униат. митрополитовъ, нынѣ въ архивѣ Св. Синода, 1, № 458), а короны польской 15 марта 1621 г. (Арх. Юго-Зап. Рос., ч. I, т. VI, 497—500). Этотъ же универсалъ отъ 19 марта 1621 г. напечатанъ въ Вѣсти. Зап. Рос. за 1864/5 г., т. II, кн. 6.

9) Мелетій Смотрицкій въ Verificatii niewinności посвятилъ особую главу описанію страданій весной 1621 года виленскихъ православныхъ братчиковъ, обвиненныхъ митр. Рутскимъ въ содѣйствіи возстановленію патр. Теофаномъ зап.-русской церковной іерархіи (Арх. Юго-Зап. Рос., ч. 1, т. VII, 327—329). Въ архивѣ греко-униатскихъ митрополитовъ (№ 458) хранится нѣсколько новыхъ документовъ, которыми можно отчасти восполнить относящіеся сюда разсказъ Мелетія Смотрицкаго, а также изложеніе этого дѣла у церковныхъ историковъ.

y wszystkiej Palestiny. Ten iako vrodzeniem przesvietney Familiey, tak y zywoťem Angelskim świętobliwy, prawie mąż Apostolski y prawdziwy Patriarcha Ierozolimski, stroz groba Bozego. Peregrenatia onego na wszem pobozna, iasna y odkryta, ni w czym nie podeyzzana. Zawitawszy do Kiiowa, tych miast dał o świętobliwosci swey przez listy wiedziec, naprzod do sławney pamięci Iego M. Pana Stanisława Zołkiewskiego Kanclerza i Hetmana Koronnego, zaraz przytym y do jasnie Wielmoznego tego M. Pana Tomasza Zamoyskiego Woiewody Kiiowskiego, prosząc o wolne y bezpieczne przescie przez panstwa Jego K. M. Na ktore listy Pan Hetman za wiadomością y przyzwoleniem Jego K. M. przez Pana Szczęsnego Poczanowskiego list swoy otworzysty praszport posłał, rokazuiąc wszem stanom y condiciey ludziom uczciwość wyrządzać świętemu oycowi y aby wolno wszędzie był przepuszczany, raczony y prowadzony az do wołoskiej granicy. De data. W tez note y drugi do sławetnych Woyta, Burmistra y Radziec Kiiowskich był przyniesiony list. De data¹⁰⁾.

W tych dwuch lisciech Patryarchą Ierozelimskim piszą y przyznawaią. A dla niebezpieczeństw woiennych następuiących, gdy się świętobliwość Jego w Kiiowie musiała bawic, aby suspiciey iakiey nie rodziło, dwuch zakonników swoich do Jego K. M. posłała, prosząc o miłosierną łaskie y o wolne przescie. A Jego K. M. z osobliwey łaski swey listem swoim raczył nawiedziec świętobliwość Jego, wolnego przescia przez panstwa swe dopuszczaiąc, w którym liscie vcciwie y powaznie świętobliwość iego iest uszanowana, imie tytuł Patryarchi przystoynie przyznany. De data.

Przy tymze liscie od Jego K. M. list otworzysty abo vniwersał na wolne y bezpieczne przescie przyniesiono, kędy takze Patryarchem pisano. De data.

Za tą okazją pisała świętobliwość Jego do przeoswieconego y przewielebnego Jego Msci Xiędza¹¹⁾ Lipskiego Biskupa Łuckiego, na ten czas Podkanclerzego Koronnego. Przytym zaraz y do sławney pamięci Xiążęcia Ostrozkiego Kasztelana Krakowskiego, takze y do Oswieconego Xiążęcia Jego Msci Pana Chrystopha Zbaraskiego Koniuszego Koronnego, prosząc Jch Msci o przyczynie do Jego K. M. o wolnym swoim przesciu. Była ta łaska y ludzkość Jch M., ze odpisac raczyli, oswiadczaiać przyczynie swoje w pozadaney rzeczy, kędy vcciwie swietobliwość iego uczcono, a

10) Въ соч. Verificatia niewinności напечатаны были помѣченныя 5 мая 1620 года двѣ грамоты Жолкевскаго относительно патр. Теофана, — одна къ кievскому магистрату, другая къ украинскимъ, волынскимъ и подольскимъ обывателямъ (Арх. Юго-Зап. Рос., ч. 1, т. VII, 289—290). О письмѣ п. Теофана къ кievскому воеводѣ Томѣ Замойскому не упоминается въ этомъ сочиненіи.

11) Тутъ пропущено, вѣроятно, слово: Andrzej.

святого оуца до Monasterza Terechtemirowa zaprowadzono, Patryarchą Ierozelimskim nazywaiąc¹²⁾).

Za takowemi tedy listami pusił się był święty ociec w droge. Lecz w Białey cerkwie posłyszawszy o nieszczęsnym obrocie woyny w Wołoszech, Komornik Jego K. M. Pan Poczanowski, iako z ramienia krolewskiego, z rąk swoich S. Patryarche Pułkownikowi woyska zaporozkiego Jego M. P. Bogdanowi Kizimowi oddawszy, odiachał do Jego Krolewskiej Msci¹³⁾ Zazył tez osobliwey ludzkości y przeoswiecony y przewielebny Jego M. Xiadz Biskup Kiiowski, ktory przez pewne y zacne swoje osoby świętobliwość iego nawiedziec w Kiiowie, a do Białey Cerkwi na droge podroznym wspominania godnym obesłac raczył.

Potym przed Bozym Narodzeniem Jego M. Pan Bałtromiey Obałkowski Komornik Jego K. M. do Terechtemyrowa przyiachał, y list od Krola Jego M. świętemu oycowi oddał, w ktorym wielką swoje łaske oswiadczac y ządanie swoje wnosic raczy, a ine vstnie powierzone rferowano. A świętobliwy ociec chętnie wszystko czynił, o co był ządany imieniem Jego K. M. W tym takze liscie uszanowanie y ludzko iest tractowany y Patryarchą Ierozelimskim nazywany, nakoniec y podarem kilka set czerwonych od Jego K. M. credensowany. De data.

Przy tym ze liscie Jego K. M. Przeoswiecony y Przewielebny Jego M. X. Marcin Szyszkowski Biskup Krakowski do świętego оуца Patryarchi pisac raczył dosc ludzko y powaznie, Patryarchą tez onego przystoynie nazywaiąc, o toz ządaiąc, o co y Jego K. M., De data. A te wszystkie listy pomienione mamy sobie zostawione¹⁴⁾.

A iesliz na on czas tak wielekroc, tak od Jego K. M., iako y od tak wielkich Jch M. PP. Senatorow, był uznawany za Patryarche y przystoynie tczony, pewnie y teraz słuszna takze świętobliwość Jego wspominac y nazywac. A ze prawdziwym Patryarchą iest, pierwszy dowod dzieystwo, porządek, sprawowanie y ceremonie, tak w nabozenstwie S. liturgiey, iako

12) Въ цит. въ прим. 10 сочиненіи напечатаны: а) грамота Сигизмунда III къ патр. Теофану отъ 1 авг. 1620 г.; б) грамота его же къ коморнику Почановскому отъ 1 іюля 1620 г.; в) универсалъ его же къ украинскимъ и волинскимъ обывателямъ отъ 30 іюля 1620 г.; г) письмо короннаго подканцлера, луцкаго катол. епископа, Андрея Липскаго къ п. Теофану отъ 1 авг. 1620 года; д) письмо короннаго конюшаго кн. Христофора Збаржскаго къ нему же отъ 22 іюля 1620 г. (стр. 290—294). Но въ этомъ сочиненіи не упоминается о перепискѣ патр. Теофана съ краковскимъ каштеляномъ кн. Янушемъ Острожскимъ († 12 сент. 1620 г.).

13) Свѣдѣніе о передачѣ Почановскимъ патр. Теофана на попеченіе полковнику запорожскаго войска Богдану Кизиму находится только въ нашей Протестаціи.

14) Во второмъ изданіи Verificatii niewinności помѣщено письмо Сигизмунда III къ патр. Теофану отъ 10 ноября 1620 г., въ которомъ кратко упоминается о посылкѣ къ нему королемъ Обалковскаго, и письмо къ нему же краков. катол. епископа Мартина Шишковскаго отъ 1 дек. 1620 г. (л. 28—30).

y w inszych widomych postępkach iasnie dawał kazdemu widziec. Druga zywe y listowne prozby z Jeruzalem y z Konstantinopola słyszeliśmy y widzieli. Trzecia od Konstantinopolskiego, Alexandryjskiego i Antiochiskiego ss. Patryarchow Listy swiadczone¹⁵⁾, ze iest Patryarchą, i ze dla jałmyzmy S. Peregrynacją podiał. Czwarta, iz nam Metropolite y Eposkopow poświęcił, czym in summa swoiey Patriarchiey dowiodł.

W tym czasie sławny y zacny rycerski mąż Pan Piotr Konaszewicz Sahaydaczny, przedtym Hetman, a na ten czas Pułkownik¹⁶⁾, ktoremu to y inszym Pułkownikom od Hetmana Sławnego Pana Jakuba Norodycza Boro-
dawki y od wszego woyska zaporozkiego było zlecono, vpatrzywszy czas bezpieczny od Tatar y od rozboynikow, z Terechtemirowa s. oycy Patryarche y bracią iego nabożną wzięwszy, odprowadził do Soroki, a to za łaską Bożą mocą onych dwóch listow vniwersalnych Hetmanskiego y Jego K. M., tudziez wiedząc o pomienionych łaskawych Lisciech Kr. y Senatorskich. Iesli szpieg Turecki, iesli praktykarz iaki y zwodziciel, czemu pozwolono mu wolny wyjazd, czemu nie hamowan, czemu wypuszczan z miast y miasteczek.

W Carstwie Moskiewskim¹⁷⁾ w miesce Tule mieszkał więcy roku pod

15) Въ Verificatii напечатана грамота константинопольскаго патриарха Тимофея іерусалимскому патриарху Теофану отъ 1618 года (Арх. Юго-Зап. Рос., ч. I, т. VII, 297—298).

16) Это мѣсто Протестаціи служить неопровержимымъ доказательствомъ того, что въ моментъ возстановленія патр. Теофаномъ западно-русской церковной іерархіи знаменитый Петръ Конашевичъ-Сагайдачный былъ не гетманомъ, а только полковникомъ запорожскаго войска. Запорожскимъ гетманомъ былъ тогда Яковъ Породинъ (или Неродичъ)-Бородавка. Нѣкоторые подробности относительно лишенія Сагайдачнаго казаками (лѣтомъ 1620 года) гетманской должности можно найти въ письмѣ Стан. Жолкевскаго къ Оомѣ Замоискому отъ 23 іюля 1620 года (Żółkiewski, Listy, Kraków, 1668, str. 145—146). Несмотря на сравнительно давнее уже опубликованіе этого письма, въ научно-исторической литературѣ, какъ извѣстно, существуетъ разногласіе по вопросу о гетманствѣ Сагайдачнаго въ 1620 и 1621 гг. Церковные историки, рассказывая о возстановленіи патр. Теофаномъ высшей православной іерархіи въ 1620 и 1621 г., обыкновенно совсѣмъ игнорируютъ гетмана Бородавку, представляя дѣло такъ, что въ эти годы Сагайдачный по прежнему стоялъ во главѣ запорожскаго казачества. Митр. Макарій, не имѣя возможности совсѣмъ отвергнуть фактъ гетманства Бородавки въ 1621 году, хотѣлъ видѣть въ немъ лишь наказнаго (подчиненнаго Сагайдачному) гетмана (XI, 281). Церковные историки (да и другіе историки) введены были въ заблужденіе, можетъ быть, неточностью выраженія Мелетія Смотрицкаго о Сагайдачномъ: «hetman na ten czas (т. е. во время пребыванія патр. Теофана въ Южной Руси) woyska Zaporozkiego Piotr Konaszewicz Saydaczny (Арх. Юго-Зап. Рос., ч. I, т. VII, 340). Новѣйшій изслѣдователь жизни и дѣятельности Сагайдачнаго, И. М. Каманинъ (опираясь на свидѣтельство Якова Собѣскаго, автора Рамієтніка воуны Чосимасkiej, не знавшаго, къ удивленію, истиннаго положенія дѣл въ Запорожьи) относитъ гетманство Бородавкѣ къ осени 1621 года и признаетъ его слишкомъ кратковременнымъ (Чт. въ общ. Нестора, кн. 15, вып. I, стр. 27, «Очеркъ гетманства Сагайдачнаго»).

17) Дѣло о пріѣздѣ іерусалимскаго патриарха Теофана въ Москву, по словамъ проф. Н. Ѳ. Каптерева («Сношенія іерусалимскихъ патриарховъ съ рус. правительствомъ съ пол. XVI до конца XVIII столѣтія», 43 выпускъ «Прав. Палестин. Сборника», стр. 25), не сохранилось. Тѣмъ большій интересъ представляютъ содержащіеся въ настоящей Протестаціи, не отмѣченные московскими историческими памятниками факты: а) путешествіе патр.

czas wojny az do zastonowienia przymierza, kędy podobniey było od Cesarza Tureckiego na Polaki praktykowac, albo Moskwę do onego poddanstwa przywodzic. Więc gdy w Wołoszech teraz wojna się toczyła, nic się nie pokazało, nic się nie obiawiało, y owszem Boga świadka, który skrytosci serca wie, używamy, że gdy vsłyszał o porażce Woyska Christianskiego w Wołoszech¹⁸⁾, ledwo żyw został, y wstawicznie serdecznie żalosny był, y z boiaźnią wielką wyiachał, tegoz się obawiając od Turkow, co y my teraz ponosimy, to iest potwarzy, aby nie był oskarżony, iż on Christiany na wojnę przeciw Turka zgromadzał y pobudzał. Chan Tatarski, v którego rok cały v Bakcysaraiu był zahamowany, y nie pierwey świętobliwość iego wypuścił do Moskwy, az pewne upewnienie uczynił, aby Moskwy z Polaki do przymierza nie przywodził, a był ze przeszkodą przymierza: nie y owszem do zgody wiodł. Podobniey było Patryarsze y nam y Kozakom praktykowac się na stronę Moskwy, s którymi nam iedna wiara y nabozenstwo, ieden rodzaj, ięzyk y obyczaje.

Jednego czasu iednego roku w Moskwie y Patryarcha y Kozacy byli, także y w Kiiowie y w Terechtemirowie rok bez kilku niedziel mieszkał, a zadne praktyki y szpiegowanie nie pokazały się, pogotowiu z Bełiałem Turczynem zadnego uczesnictwa nie mając, zadnego porozumienia y praktyk y fakty nie mamy. Pytac Komornika Jego K. M. Pana Poczanowskiego, który więcy półroka przy świętobliwości iego mieszkał, y inych zacnych ludzi, którzy nawiedzali. Dzierzymy o sumnieniu ich M., że nic złego nic podeyzrzanego nie rzekną o tey błogosławionej y niewinnej duszy. Więc y to nie mniejsza, gdy by był szpiegiem y praktykarzem od Turka, iżali Wilenskie Bractwo na rękę Tureckie przywodzic y co z tych za pomoc onym była by,

---

Геофана въ Москву черезъ Крымскую орду (этотъ фактъ отмѣченъ въ общей формѣ и въ письмѣ Стан. Жолковского къ Гомѣ Замоискому отъ 23 июля 1620 года и при посредствѣ проф. С. Т. Голубева сталъ извѣстенъ уже митр. Макарію, Ист. Рус. ц., XI, 243), при чемъ онъ, оказывается, на цѣлый годъ задержанъ былъ ханомъ въ Бахчисараѣ по политическимъ мотивамъ (ханъ боялся, что патріархъ поспособствуетъ примиренію Москвы съ Польшей); б) пребываніе патр. Геофана въ г. Тулѣ въ продолженіе болѣе года передъ заключеніемъ Деулинскаго перемирія Москвы съ Польшей (1 декабря по старому, или 11 декабря 1618 года по новому стилю); в) содѣйствіе патр. Геофана заключенію Деулинскаго перемирія. Вообще Протестація даетъ основанія считать время пребыванія Геофана (посвятившаго Филарета Никитича въ санъ московскаго патріарха) болѣе продолжительнымъ, чѣмъ это обыкновенно представляется. Проф. Каптеревъ въ приказныхъ записяхъ о милостынѣ патр. Геофану первое о немъ упоминаніе нашелъ подъ 1619 (7127) годомъ (стр. 30). Впрочемъ, не можемъ тутъ не отмѣтить того обстоятельства, что хронологическія указанія Протестаціи стоятъ въ нѣкоторомъ противорѣчій съ датой грамоты константин. патр. Тимофея патр. Геофану — 7126 года отъ сотворенія міра, индикта 1, мѣсяца апрѣля (Арх. Юго-Зап. Рос., ч. 1, т. VII, 298).

18) Тутъ Протестація имѣетъ ввиду пораженіе польскаго войска (подъ предводительствомъ короннаго гетмана Стан. Жолковского, павшаго на полѣ битвы) турками и татарами въ Молдавіи, сперва на Цецорѣ, а у р. Днѣстра (въ ночь съ 6 на 7 октября 1620 года).

yzali nie Kozaki by raczey na to przywodzić, ale o to ci za rozkazaniem Krolewskim na wojne przeciwko Turka idą, przez Jego M. Pana Obałkowskiego Sekretarza s Zaporozza wyprowadzeni. A iakoz Bractwo Wilenskie y my Turecką ręką y szpiegowie.

Niechay Bog widzi niewinność nasze, a nieprawość niechay karze, a ze teraz nam y mieszczanom Wilenskim zdrade y praktyke s Turkiem przez instrument Patriarchi zadaia, zaiste nie tak na nas, iako barzies na woysko Zaporozkie wierne nie w czym niepodeyzrzane to zarzucaia. Kozacy bowiem z miłości wiary a z pobożności swej świętemu Patryarsze dobrodzieystwa wielkie pokazywali, y pobożnie za odpuszczenie grzechow oddawali posługi y na mieysce požądane odprowadzili. Nakoniec zadne listy, zadne skutki o tey potwarzy nie pokazuią się A szczyrze mowiąc zadney przyczyny do niego nie maiąc, ieno niechęć, ze poświęcił Episkopy y ze unią zganiał, y ból, ze zdrow y cało odiechał, co go szpiegiem i impostorem nie czyni, gdyz to iego wrząd przepowiadac y święcić.

A tak iako sam S. Patryarcha od szpiegarstwa y od praktyki y od zdrady czystym iest, pewnie y Kozacy a pogotowiu my duchowny y mieszczenie Wilenscy wolnemi y czystemi, Bogiem samym sumnienia nasze swiadcząc, nachodzimy się. O iako to wielki grzech, iaka wielka obraza samego Boga, smiec wdawac tak świętego Patryarche, stroza grobu Bozego, a przytym y na nas wlec to co nigdy nie iest, y zaz Boga tym nie gniewaia, y iakoz takowych słuszenie a znacznie karac nie ma, niechay im Pan Bog po tey prawdzie pomaga. Zezwalaia raczey na Rus, która na karkach swoich Tatary y Turki nosi, miecze swoje obrocić, a nizeli na nieprzyiaciela Christińskiego mienia.

A z strony poświęcenia Mitropolita y Episkopow powiadamy, iz to iest dzieystwo Ducha S. y sprawa, mimo wszech nadzieie niewymownym sądem Boskim cudownie zrzadzona. Bo iako s. Patryarchi Ierozolimskiego nigdy niebywałe do Kiiowa zawitanie za zrządzeniem Boskim się stało, tak pobudzenie y oswiecenie serc, y naleganie gorące ludzi, a osobliwie tych, po ktorych v swiata mnieysza zda się nadzieia, z Ducha S. vznawalismy byc nadchnienie. J kto by się tey świętej sprzeciwiał sprawie y zle o niey śmiał mowic, abo one burzył y psował, to będzie pneumatomachia, to iest duchoborstwo, który grzech odpuszczon nie będzie, iesli znamienita nie nastąpi pokuta. A zaz co według ludzkich zmysłów, y rad a tych pobożnych, przyczynami y sposoby przychodziliemy takowymi: od lat dwydziesciu pięciu prosimy y zebrzemy na Seymikach y na Seymach, aby nam swieboda y wolność Relligiey, Cerkwie naszej, takze stolice y przełożenstwa Duchowne przywroczone były, a wiedząc prawa y wolności naszej połamane y pogwałcone, y ze nas im daley, tym więcej vciskaia, mysieliemy się radzi nie-

radzi osmielic, więcej na straszne Bozkie mandaty poglądaiąc, a duszne zbawienie nade wszystko przekładaiać. A nie iest to przestępstwo, nie iest grzech, nie iest zniewazenie praw, nie iest obraza świętego Krolewskiego Maiestatu, nie iest turbatia ani rebella, y nie są bąty, i nie iest zniewazenie zwierzchności, y nie iest criminał, nie iest szpiegarstwo, ani zdrada ani zmowa z nieprzyacioły Koronnemi: ze za sprawą Ducha S. mamy poświęconych Mitropolita y Episkopow takich, iakich fundacye, prawa, przywilea y wolności nasze, więc y święta starozytność nasza, y sam przez szesc sta y dwadziescia citra vel vltra lat (tylko bowiem iakochmy καθολικῶς sobornie od Konstantinopolskiej świętej Apostolskiej stolice są okrzczeni wieku rachuiemy) vsus y zwyczaj dopuszczaią y pozwalaią, y iakowych nam świętej pamięci Monarchowie y Xieźenta Ruscy, y Litewscy, a po nich Naiasniejsze Krolowie Polscy, więc y teraznieyszy Krol Jego M. przez lat dziesięć y nad to za szczęśliwego panowania raczyli dopuszczac, podawac y cierpiec. Ale iest to wykonanie powinności, którąchmy Bogu y zbawieniu naszemu powinni. Jest to prawa Bozkiego y kanonow sobornych, ykumienickich, takze y praw nam służących y przysięgami krolewskimi stwierdzonych, ku temu y starozytnosci naszych zazywanie. Nie wykroczyliśmy przeto przeciw Boga, a zatym ani przeciw Majestatowi Jego K. M. ani przeciw R. Ptey.

A vczynilismy to według prawa kanonicznego y soborow partykularnych y powszechnych. Vczynilismy to według praw y przywileiow y zwyczajow naszych, ktore mamy seymowymi uchwałami y przysięgamy Krolow Jch M. appobowane. Osobliwie według przywileiow świętej pamięci krola Zygmunta y terazniejszego nam szczęśliwie Panuiącego K. Jego M. na Seymie roku 1607 y 1609 danym. Tudziez podług Konstytucyi o vspokoieniu nas roku 1618, więc y terazniejszey roku 1620 uchwalonych. Nakoniec y według obietnic publicznych na Seymach tak przez Jego K. M. samego, iako y przez świetny Senat, y Posłow Ziemijskich nam vczynionych, przytym y według praw, historyy przykładow, iako się oni pierwszy Christianie, przodkowie naszy, pod czas przesladowania zwykli zachowywac.

A vmysłem dobrym y pobożnym pobudzeni iestechmy do tego świętego dzieła. Naprzod rewnością chwały Bozey, druga-załością wielką poruszeni, ze narod nasz iest trapiiony wielce od przesladownikow-Vniatow, y ze bez pasterzow, bez krztu y bez świętosci gineło ich wiele y nieporządnie żyło. Trzecia, sprawowała y sprawuie to v nas miłość Christusowa Pana y Prawowierney iego nauki. A strach nam dawały piekielne męki, gdybychmy za taką, iaką nam Bog zdarzył był okazyą, tego świętego dzieła na się nie przyieli byli. Miłość y boiazn miłego Pana Boga, takze pobożne sumnienie

nasze, wyciągneli to po nas święte dzieło precedente gratia divina et coope-
rante Jesu Christo.

W prawdzie nachodzili się niektorzy, że to świętemu Patryarsze odradzali gwoli tym, które teraz na nas odtwarzają się niebezpieczeństwa. Ale ludzie rycerscy y palający duchem świętobliwości jego powiedzieli, nie był bys Patryarchą, nie był bys Pastyrzem dobrym, nie był bys Christusowym y Apostolskim Namiestnikiem, iesliby świętobliwość twoja Narodowi Ruskemu Mitropolita y Episkopow nie poświęcił y nie zostawił, zwłaszcza nalazszy nas w przesładowaniu y bez Pasterzow, y boy się (mowili) by cię snac zwierz iaki luty na drodze tej dla Christusa peregrinacye nie zabił, jako onego człowieka Bozego do krola Jeroboama poslanego: pewniey my gdybychmy tak wielkim darem od tak wielkiego Pastyrza pogardzali albo dla doczesnego niebezpieczeństwa się obawiali, nie vszli bychmy plagi Bozey, y zgoła nie bylbychmy godni ymienia Christianskiego, nie byli bychmy godni na światło niebieskie patrzeć, nakoniec niewierni Zydzowie y Here-tykowie nasmiewaliby się z nas, y nie mieli by nas za ludzic znające Boga, y o wierze swojej nie czujące. Snac y baby one Egipskie (które nie obawiając się krola Faraona mandatów, mężką płec żywą zachowywali) powstały by z swych grobow, a przyszły by strofować y wragać się płochości serc naszych, ba y na sądny dzień potępiały by nas. Nie day ze tego Boze, aby dla doczesnych postrachow, wyrokow y mandatów wiary się odrzekac y o zbawieniu dusznym nie radzic. Straszniejsze pokusy y niebezpieczeństwa od Turka cierpią Grekowie, a przedsię wiary swej nie odstępuią, pastyrow y porządki swe cerkiewne mają.

Więc co też nam więcej czynic było, widząc prawa, wolność y swobody nasze podeptane, też y gwałty w sumnieniach, w cerkwiach y w nabozenstwach, iedno iuz do S. Apostolskiej y męczennickiej przewagi się wdac przystoiało. Jesli Apostołów, którzy bez konsensu przełożonych Ierozolimskich na miejsce Judaszowe w Ieruzalem obrali y postanowili Macieia Apostołąm, godnych karania sądzic chcą, to y nas.

Jesli Piotra y Pawła, którzy z Ieruzalem przyszedszy do Rzymu, Chrystusa przepowiadali y Biskupy święcili, także y one Rzymiany sądzic y karac się godni, to y nas. Ale iako y onych nie iest pobożna o to winic, pogotowiu y nas, ktorychmy się tego wazyli, cochmy przedtym wierzyli, mieli y zazywali, tak za Monarchow y Xiążąt Ruskich y Litewskich, iako y za Krolow Polskich, od tego czasu iako nad nami poczęli panować.

Jesli Krolowie Polscy, Kazimierz Wielki, Ludwik, Władysław, Jagieło, Władysław, Kazimierz, Jan Olbricht, Alexander, Zygmunt pierwszy, Zygmunt August, Henryk, Stephan, i terazniejszy Krol J. M., nastawszy na Panstwo, sądzili i karali Rus, że mieli Mitropolitow poświęconych od

Patryarchow, iesli sądzili y karali ktorego Rusina, ze Papieza Rzymskiego za Nawyszszego Pastyrza nie przyznawał, y ze z kościołem Rzymskim uniey nie trzymał, więc y teraz tego się niechay wazą nad nami.

Lecz nie tylko aby karac kogo mieli, ale chętnie y łaskawie pozwalali y dopuszczali Patryarchom iurisdiciei w Rusi odprawowac, na dowod czego swieżą iedne przypominamy sprawe świętego oycy Jeremiasza Patryarche Konstantynopolskiego, ktoremu tu w Rusi będącemu terazniejszy Krol Jego M. w Panstwach swoich wszelaką Duchowną iurzdikcyą odprawowac dopuscic raczył, nie w czym oney nie broniąc, y owszem rozkazując, aby narod nasz wszelakie świętobliwosci iego pobożne, powinne y zwykłe posłuszenstwo oddawał. A i przed tym świętey pamięci K. Jch Msc Polscy i duchowienstwu y Xiążentom Ruskim do Konstantinopola dopuszczali posyłać po sakre Metropolitowi Kiiowskiemu, na co pisma y listy autenticzne mamy y chowamy.

O Boże miłosierdny y sprawiedliwy weyrzy na nasze utrapienie y vcisk, y coż to iest, ze nas mają za niezbożniejsze y gorsze nad zydy karaimy, nad Aryany, Luterany, Ewangeliki y Ormiany, którzy w krolewstwie Polskim, y w Xiążtwach Ruskich y Litewskich nachodzą, owi meczytow, owi bożnic y szkoł, a ci zborow y Kosciółow swoich porządki y nabożenstwa odprawiają, Starszy ich, Xięza, Sędzie y Biskupi z Niemiec y z Cesarstwa Tureckiego przyjeżdżają, y urzędy, y sądy odprawiają, Ministry, Doktory, Rabiny y Kaznodzieie stanowią y podają. Te sekty do Polski, y do Rusi, y w Litwie wlażyły, my dziedzicze y obywatele, y krolowie świętey pamięci zmarli, y terazniejszy Krol Jego Msc tu nas nalezli, y Relligią nasze poprzysięgli, zadney nam w oney oppressiey y wiolentiey nie czyniąc. Jesliż to pobożna, iesli to sprawiedliwa nas dziedzicow y synow prawowiernych Christian opprimować y takimi potwarzami y złymi farbami nakrywac.

J takim ze to nam dobrem oddają, ze w Monarchiey naszej dziedzicząc prace rąk naszych pozynaia y wesela się. Przynamniey pomniec by na ono: Non abominabes idumeum quia frater tuus est, nec egyptium quia advena fuisti in terra eius.

Vwazcie, iesli nie łaskawiey z Grekami się Turcy obchodzą, chociaz ich przez miecz wzięli, gdy im w Relligiey przesladowania nie czynią. A my przez pacta y przysięgi do Koronychmy się przyłączyli, cierpiemy gwałt, wiolencią y vciski dla wiary, zarzucaia nam turbacyie y praktyki, od ktorychesmi czystemi.

A z strony Konsensu to powiadamy: bezpiecznie rzec mozemy, ze y za Konsensem Jego K. M. wazyliśmy się, yzali bowiem nie iest Konsensem Jego K. M. przysięga, ktorą na koronaciey na stwierdzenie praw, wolności

y zwyczaioy naszych, takze y na zachowanie pokoju o relligiey, raczył uczynic; zaiste waszelki konsens ta przewysza przysiega: bowiem iest Generalnym Prawem y Konsensem, czemu Partikularny, o którym teraz wzmianka, derogowac nie moze. A nadto y obietnice K. Jego M. i Senatu, takze y posłow ziemskich, takze y nasze instance stoia nam za ten partikularny Konsens. A ieszcze nad to wszystko wola Boga, mandat Christusow y konsens Ducha S. przystąpił, abychmy koniecznie mieli prawowiernych Mitropolita y Episkopow. Tak y za dni przesladowania uchodziło, tak y teraz musi uchodzić. A to my Stolic Materialnych y Maiętnosci Duchownych nam własnie należących, ktore są w podawaniu Jego K. M., nie zasiągamy, nie wblągawszy wprzod Jego K. M. Maiestatu.

A co się tknie przewielebnego Oyca Melecjusza Smotryckiego, Archiepiskopa Połockiego, o tym zapewnie wiedziec potrzeba, iz nie tylko aby w iakich złych zamysłach y praktykach miał przyjezdzac do S. Oyca Patriarchi, ani tez dla Episkopskiego stanu, ale tylko dla nawiedzenia y oddania pobożnego pokłonu świętobliwosci iego. Kędy ze Bog zezwolił łaske Ducha S. nan wyslac, cudownie mimo wszelka onego nadzieie zdarzyło się to, nie inaczey ieno iako gdy Saul szukaiąc osłów, takze y Dawid od owiec przyszedszy, przez Proroka Samuela byli pomazali na krolewstwo Jzraelskie, bez wszelkiej wątpliwosci sorte divina to nan padło, nie inaczey iako na Macieia, ktorego Apostołowie na miesce, z ktorego zdrayca apostoł Judasz wypadł, postanowili z Ducha S. Apostołem. Jesli za to Maicieia za szpiega y zdrayce miasta Ieruzalem vznac, iesli go godnym karania osądzic smieią, na ten czas y pomienionego Melecjusza niechay sądzą y karzą, ktory sprawiedliwy y czyst iest od wszelakich złych zamysłów, szpiegarst y fakcy i buntow tez y turbacy. Przytym y duchownych y swieckich z Bractwa, i mieszczan Wilenskich wyswiadczamy, iz ani w Kiiowie byli, ani Listow zadnych od siebie nie ślali, ymieniem onych zadnych złych zamysłów, praktyk y zrad nie traktowano, ktorych adwerszarze zle y nieprawdziwie y potwornie vdaia: Bog Sierdowidziec widzi, iz niesłuszenie y niesprawiedliwie ciężkie y srogie więzienie y mordowanie cierpią, nie będąc w niczym podeyzzrzanymi ani prawem pokalanymi. Y niechay naysprawiedliwszy sędzia Christus płaci tym, ktorzy niewinnie dusze braciey naszej w to vtrapienie przyprawuia. Wierzimy, ze według swoich zemsci się krzywdy mybranych swoich, wołaiących do niego we dni y w nocy.

Z strony kozakow:¹⁹⁾ o tych ludziach rycerskich wiemy, ze są rodzaj

19) Начинающаяся тутъ въ Протестанціи релігійно-нравственная характеристика запорожскаго казачества представляет собою выдающийся интересъ. Это, насколько мы знаемъ, первая по времени такого рода характеристика запорожскихъ казаковъ вообще. Противъ нея можно выставить то соображеніе, что она вышла изъ-подъ пера людей, слыш-

nasz, bracia naszy, y Christianie prawowierni. O nich mniemaią, iakoby prostacy y wiadomosci y rozumu nie maiący od Duchownych informacyą brac mieli. Ano iako ony od posłuszenstwa повинного nie odwodzimy, ani buntuiemy, tak y rozumu w sprawach y postępках ich nie uczemy, i wrodzone dowcipy y od Boga darowane roztropnoscі maią, pewnie y w wierze w nabozenstwie y ku cerkwiam czułość y miłość w onych dawna tkwi y kwitnie. A bowiem onego to Ruskiego narodu cnego z Japhetowego nasienia plemie, ktore Czarnym Morzem y ziemią Greckie Cesarstwo woiowało. Onego to woysko pokolenia, ktore za monarchi Ruskiego Olega w swoich monoxilach po morzu y po ziemi (przyprawiwszy koła do czołnow) pławali y na Konstantinopol szturmowali. Oni to są, co za Włodzimierza Wielkiego, Świętego Monarchi Ruskiego, Grecyą, Macedonią y Illyryk woiewali. Ci to są, ktorych przodkowie rowno z Włodzimierzem się krzcili, y Christianską od Cerkwie Konstantinopolskiej przymowali wiare, y po dzis dzien w tey ze się rodza, krzszą y zyją. A nie zyjąc oni iako poganie, ale iako Christianie, przezbitery maiąc, pisma się vcząc, Boga y zakon swoy znaiąc. A iakoz tu o nich rozumiec, aby przy łasce Bozey przez się samych o wierze y o zbawieniu swym czuc nie mieli. Vwazac ich nabozenstwo: gdy na morze się puszczaią, naprzod się modlą, oswiadczaiąc się, ze za wiare Christianską idą na niewierne walczyć. Druga niewolnikow oswabdzac. Takze wotum nabozne czynią, zdobycz swoje przodkiem na Cerkwie, Manastyrze, Szpitale, y na Duchowne dzielic; za zbawienie swoje niewolnikow okupuia. Cerkwie nowe y Manastyrze buduią, muruią y bogacą. Jesli na pustych miescach o wierze y nabozenstwie pamietaia y przypowiadaią się, a iakoz na włosci, do domow swoich przyszedszy, nie pilnicy przepytuią się y postrzegaią oney, oycow, bracią y повинных swoich duchownych maiąc. Christianstwu zanielowonemu, snac na wszem swiecie, nikt po Bogu dobrodzieystwa tak wielkiego nie pokazuje, iako Grekowie przez okup y imie przewagi, krol Hiszpanski przez swoię silną clase, a woysko zaporozkie przez mężstwo y przewage swoje:

комъ преднастроенныхъ въ пользу запорожскихъ казаковъ; но это соображеніе не можетъ имѣть въ данномъ случаѣ большого значенія по тому уже одному, что интересующая насъ характеристика состоитъ не изъ однихъ общихъ фразъ, а заключаетъ въ себѣ историческіе и историко-бытовые факты. Эти послѣдніе, взятые сами по себѣ, представляютъ несомнѣнную научную цѣнность. Извѣстно, что въ специальной научно-исторической литературѣ съ давнихъ поръ существуетъ сильное теченіе, отрицающее совсѣмъ или почти совсѣмъ религіозные мотивы въ жизни и дѣятельности запорожскаго казачества. Теперь, когда становится извѣстной сдѣланная еще въ 1621 году религіозно-нравственная характеристика запорожскаго казачества, этому научному теченію придется непремѣнно съ ней считаться. Теперь уже нельзя, напр., повторить утвержденіе П. А. Кулиша, что запорожскіе казаки обходились на сушѣ и на морѣ безъ священниковъ (Ист. воссоединенія Руси, Спб. 1874, II, 378).

co inszy narodowie słowy y dyskursy walczą, to kozacy rzeczą samą odprawiają. Jzali Duchowni tego ich uczą. Kto ich uczy rozumu na ziemi walczyć, kto y na morzu, gdzie iako harcuia w swoich monoxilach, którzy w komparathey nieckami są przeciw korablom y katargom. Kto ich buntuje, gdy w swoich sprawach obozem in armis stojąc po kilka miesięcy przeciwko suptelnym dowcipom rokuia. Oni, nim my takowymi przełożonymi zostali, y niemysmy do Kiiowa y na Vkraine zawitali, y nim Przewielebny Meleciusz Smotrycki Archiepiskop nawiedził Kiiow, o wiare się swoje przypowiadali, pisali, posiłali y przysięgali. Wiadomo to y słyszno daleko, do czego nie tylko aby od Duchownych mieli byc pobudzani, ale oni sami tak onych iako y mieszczan postrzegają, vpomimaia, ba y pograżają, aby w wierze zadney nie było odmiany, y aby z apostatami uniatami nie społkowac. Swieżą przypomniec, y pytać by się, co było y co się mało nię stało w Manastyrze Pieczerskim za to samo, ze przewielebny Jego Msc Xiadz Biskup Kiiowski w ołtarz wszedł, dowiedziec się iako o tym szmer y zaiątrzenie było, które ledwie vkołysano, więc y iako na Zaporozu w kole walnym o to załobę na zakonnikow Manasterza Pieczerskiego pokładano. Wiadome są y inne ich bezpreczństwa śmiałości y przewagi bez wszelkiey pobudki duchownych. Na morze ze chodzą, yzali Duchowni ich na to pobudzają. A ze tez wiadomość mają o przesladowaniu od vniatow, z roznych powiatow, y miast, y wai w kozactwo przychodzą do nich, iedni z ochoty, drudzy utrapieni, złupieni, tak duchowni iako y swieccy, y nic inazego tak barzo R. Ptey y Vkrainy nie turbuie, iako unia, y dla niey przesladowanie Rusi: więc tez y niesprawiedliwość y vciski ubogich ludzi. Zaiste sami vniaci kozakow gniewaia, gdy do nich bracia naszą utrapioną pędzą y vkraine niemi napełniaia. Niesłusznna tedy y niewinna na nas o buntowaniu onych pomowka y potwarz, sercy y zamysłami kozackimi nie kieruiemy, Pan Bog kieruie onemi, który sam wie na co tę ostanki oney starey Rusi chowa, y który prawice ich y siłę na morzu y na ziemy długo, szeroko y daleko rozszerza. Bog ich dzierzy y niemi rządzi, który iako ieden napisał, Tatary na ziemi iako nieiakie pioruny y gromy Bog położył y Christiany onemi nawiedza y karze. Tak y kozaki nizowskie Zaporozkie, y donskie, drugie pioruny y gromy żywe na morzu y na ziemi położył Turki y Tatary niewierne straszyc y gromic.

Nie sąchmy tez szpiegowie, ani onych przechowywamy, ale iestesmy ludzie tey ziemi obywatele, dobrze y pociwie w domiech szlacheckich vrozeni, osiadłości y mieszkanie swoje mający, na miescach iawnych żyjący, Duchowni y przełożeni, stanom y wszelakiey kondiciey dobrze znaiomi, iasno chodzący y w cerkwiach Boga chwalcący, od wszytkich widani. A szpiegowie tulają się, y przebywanie ich y obcowanie skryte y ciemne.

Nie sąchmy buntownicy ani turbatorowie, zatochmysię wziali, cochmy

przed tym mieli, co nam przodkowie naszy zostawili y podali, y czegośmy przed tym zazywali, y czego nam prawa Bozkie i ludzkie, y zwyczaj y używanie szesciosetne y nad to dopuszczają. Wiare te, którą y przed tym, przepowiadamy. O zbawieniu y o niebieskim krolewstwie nauczamy. Na zdrowie nikomu ani na majątność nie czyhamy; włosci, miast y zamkow nie oposiadamy; zbytkow, zbrodnicy y gwałtow nie popełniamy; na wojnę przeciw Christianom, y zabiac nie uczymy, ieno dac się zabie y majątność pograbić a po niey nie żalować, wiedząc o lepszey y wiecznie trwającej w niebie. A co są bunt y turbacye, prawa Justianianowego, y nasze Koronne; y Litewskie dają wiedziec, o czym Juristom in suo foro et termino zostawujemy dysputować.

A tu by się przypatrzyc y uważyc, co za dowody, y jakie²⁰⁾ y species szpiegarstw, zrad, praktyk, buntow y turbacy w vniwersale pokładają. 1. Podkanie y prowadzenie Archiepiskopa Meleciusza; iesli oñi Rzymianie potykający Pawła Apostoła przed Rzymem v trzech karczm tez y prowadzący onego winni takich excessow, to y Wilnianie. 2. Ludzkości pokazanie y podeymowanie; iesli oyca Publinszowego, który Pawła wciął y podiał w domu swoim, także y onego w Joppu Symona, ze Piotra w domu swym przechowywał y raczył, więc y inni, którzy pod czas przesładowania Episkopow y wyznawcow przechowywali, winnymi sądzą takich excessow, to y nas. 3. Tytuł Archiepiskopski y Episkopski, w cerkwiach nabożenstwo, ceremonie y vbory święte. Tego wszystkiego ten święty stan potrzebuie, y używanie takowe religia nasza zdawna zachowuie, tak w tytułach iako y w apparatach. Nikt nam tego nie ganił, oprócz onych sect, które w swoich zborach swoje w świeckim stroiu wystawiają predilatory. 4. Rząd, posłuszenstwo y sprawowanie y nasładowanie. To nasza powinność Episkopow y Przezbitorow właśnie sobie należytych słuchac y sądom y sprawowaniu onych podlegać. Nie są to szpiegarstwa, zdrady, bunt y turbacye; ale w pobożnych rzeczach pobożne sprawy y miłosierne uczynki, y święte posłuszenstwo y pokora.

Lecz²¹⁾ y własni pomienieni uniacy v tych kryminalach y występkach się nachodzą, na takowych słusznie ściągają się vniversaly, y karaniu takowemu podlegają. Oni bowiem własnymi buntownikami, y turbatorami, y gwałtownikami są naszych Cerkwy y nabożenstwa, stolic y majątnosci, y szesciosetney y nad to possesiey, y starozytnosci naszey.

A my nie sąchmy byntownicy, ani turbatores, ale na męczeństwo odłączeni. Niechay Kosciół Latino-Rzymskiego y uniatow idzie po wszem

20) Пропускъ въ рукописи

21) Пропускъ въ рукописи.

swiecie niesława, iz narod Ruski przesładuią y męczą. A nasza chwalebna męczeństwa sława niech wszystkie strony swiata obchodzi y słynie. Wiedząc to kozdy o nas, iz pierwiy nimechmy się za te świętą służbę wzięli, położyliśmy sobie męczeńską koronę, wrzod y nędze Jowa sprawiedliwego, Jzaiaszową piłę, Jeremiaszową smrodliwą iame, Pawła y Siłę katusze, Stephanowe kamienie, Piotra y Andrzeia krzyż, Jakobow y Pawłow miecz, Jerzego, Theodorow y Dmitria i innych męczenników męczeństwa. Nie na panstwo y nie na obfitowanie podzieliliśmy się, y zadne nas za pomocą Bożą, ani strach, ani zarzucanie kryminałów, ani męki nie odwodzą od prawey wiary y od służby Bozey.

W tem świętem dziele Hetmanem naszym Bog w Troycy iedyny. Połki nasze przy łasce Bozey Angielowie y męczenicy święci z modlitwami swemi. Posiłki nasze Ewangelie, Dzieie y Listy Apostolskie, Doctorowie święci, y wyroki soborow powszechnych. A upewnienie długowieczna, stateczna y nieodmienna w wierze, w sakramentach y w nabożenstwie possessia y używanie. Cel y koniec Krolestwo niebieskie y s Panem Bogiem zycie. A zysk, zdobycz y nagroda Korona niebieska. Jnni mają oycyzne nasza, a my gorne miasta, inni mają nasze stolice, a my Christusa. A kto nasze nędzne y stradne ciała domek Boży, mieszkanstwo Ducha S., obali y rozrzuci, puszcizne y zdobycz nie wielką wezmie, ieno włosienice y wytarte y podarte sukmany. A łaski Pastyrskie phenikowe z Jeruzalem. A wiara nasza, za którą umieramy y na męczeństwo ochotni iestechmy, iest Simbolum Niecenskiego y Konstantinopolskiego Soborow wiara, dogmatow y wyrokow partykularnych y powszechnych Soborow cale zachowywanie, Sacramentow tez y świętosci nie insza wiara, iedno iako ich do tego czasu czterzey Patryarchowie zazywaią y my z onymi.

Taki tytuł y napis sędziowie, ktorzy nas skazywac będą na smierc, niech napisuią prosimy, y Prawowierni naszy na grobach naszych niechay napisuią, ze za takową wiarę vcierpiał y vmęczony iest.

Nie iest nam świętego męczeństwa ciężka smierc, ale nas barzo y z serca boli, ze pod pretextem mniemych criminalow y excessow za wiare nas trapią, przesładuią: więc y przeciwnicy y ktorzy na nas instiguią y podwodzą mniejszy by grzech mieli, gdyby nie poniechawszy criminalow iasnie na nas instigowali o to, co ich boli y obraza. A to nic ynnego nie iest, ieno yz wiary naszej y społeczności Patryarchi Konstantinopolskiego odstąpić, a do zachodniego Rzymskiego Kosciola przyłączyć się nie chcemy druga iz papieza za naywyższego nie przyznawamy, na co dwoie gdybychmy (czego nigdy za pomocą Boża nie będzie) przyzwolili, na tych miast a z chęcią y prowizyją od tych mniemych byli bychmy wolni criminiłów. A wszakoz iakoz kolwiek weselimy się, byle iedno Christus Pan w ciele naszym

wełbiony był, bądź przez żywot, bądź przez śmierć. Nad Christusa, nad Apostołów y nad męczenników, którzy śmierć podieli, lepszymi y ważniejszymi być nie mamy. Po tey prawdzie naszej y niewinności, niechay nam Pan Bog pomaga, y przeczysta Bogorodzica modli się.

A wam, oycowie y bracia naszymy w Christusie Panu namilszy, druga od nas pociehi protestatia taka: Stoycie mocno, nie chwiejąc się, ani trwoząc, ochotnie wesołymi spieszcie nogami do świętego męczeństwa. Lata y dni one się nam wracają, które były od czasow Apostolskich az do wielkiego Konstantina. Te się święte wracają dni, których z ciemnic, y wrez, y od miecza gromadami szło wiele dusz na łono Abramowo, w wesołe y miłe przybytki świętych. Świat się ten konczy. Sądny dzień przybliza, sędzia naysprawiedliwszy, Christus Bog nasz, ochotny wielce iako Stephanowi y męczenniku niebo otworzyć, y krolewstwo niebeskie darować. A tym czasem ucieszaycie się przesładowaniem, także y mękami y śmiercią Braciey naszej, bowiem mnoga zapłata nasza iest w niebiesiech, wspominając vstawicznie one Apostolskie słowa: a nic się nie trwoząc ni w czym od przeciwników; co onym iest okazaniem zginienian a wam zbawienie. A to od Boga, iż nam darowano dla Christusa, nie tylko abyscie won wierzyli, ale iż byście też dla niego cierpieli.

Te taką nasze Vniwersalną protestatyą y iustificatią piszemy y rozsyłami, aby nas iako nieme bydło nie rzezano, ale aby y swoi, y narodowie ziemie wiedzieli, iaki ludzi y dla czego y iakim pretextem y kształtem dla wiary przesladują, łapią y męczą. Pisano Miesiąca Aprila 28 Roku 1621.

Языкъ славянскихъ грамотъ молдавскаго происхожденія.

Въ основу актовaго языка Молдавіи XIV—XVII вв. былъ положенъ русскій: съ одной стороны, официальнѣй западно-русскій, съ другой — живой галицко-волинскій говоръ. При этомъ не обошлось ни безъ вліянія болгарскаго языка, книжнаго, точнѣе, нормированнаго тырновскими правилами, ни безъ вліянія польскаго или бѣлорусскаго и въ слабой степени — румынскаго. Изъ этого одного уже можно заключить о слабой устойчивости этого актовaго языка. Языкъ валашскихъ документовъ того же времени представляетъ большее разнообразіе и состоитъ изъ смѣси живого болгарскаго языка, съ нѣкоторыми сербскими особенностями, и книжнаго сербскаго, слѣдовавшаго правиламъ ресавскимъ; кромѣ того, здѣсь сильнѣе сказался національный элементъ, потому что для внѣшнихъ сношеній валашскіе господа пользовались почти исключительно латинскимъ языкомъ, обычнымъ въ венгерскихъ канцеляріяхъ, въ то время какъ молдавскіе господа въ перепискѣ съ своими сюзеренами, польскими королями, и львовскими учрежденіями прибѣгали къ латинскому языку сравнительно въ рѣдкихъ случаяхъ.

Языкъ славянскихъ документовъ молдавскаго происхожденія до сихъ поръ не изслѣдованъ, несмотря на значительный матеріалъ и несомнѣнный интересъ. Валашскіе акты изучены гораздо лучше Ю. Венелинымъ, Л. Милетичемъ, Д. Агурой, П. Лавровымъ, Матовымъ и др. Мы взяли пока однѣ господарскія грамоты, и одного XV вѣка, прибавивъ къ нему нѣсколько документовъ конца XIV в., хотя и на такомъ незначительномъ пространствѣ памятниковъ находимъ цѣлый рядъ затрудненій, объясняемыхъ какъ отсутствіемъ послѣдовательности въ языкѣ и правописаніи дипломатическихъ актовъ Молдавіи, такъ и извѣстной свободой для отдѣльных писцовъ, которые не стѣснялись въ вопросахъ языка и налагали на документы индивидуальныя черты. Поэтому намъ не разъ придется указывать на поразительную пестроту языка въ одной и той же грамотѣ или же одного времени, но принадлежащихъ разнымъ писцамъ — дьякамъ или грамматикамъ. Такъ, сочавскій писецъ Якушъ отдаетъ замѣтное предпочтеніе ѣ предъ а и з предъ ѣ — сравнительно съ другими грамотами того же вре-

Гласные.

При разсмотрѣніи судьбы глухихъ надо имѣть въ виду, что вліяніе книжное придаетъ текстамъ иногда болѣе консервативную окраску, чѣмъ можно было бы ожидать отъ языка дѣловыхъ актовъ. Поэтому, наряду съ традиціонными написаніями, находимъ и новыя — съ исчезнувшими въ срединѣ (листъ нашъ 1467, подъ лѣтъ святаго Рождества 1395, у Бръладхъ 1438 сент.) и концѣ словъ или прояснившимися глухими, а также съ архаизирующими глухими неорганическими; нашъму 1402 мартъ, крольвьствомъ 1393, — повидимому, описки. Отмѣтимъ нѣсколько случаевъ неустойчивыхъ написаній, какъ взимаючи, вошмуючи, выимаючи 1421, безъ вымолвы 1434 бояр., вззрять М. 1498, воззрять 1395, дали есми цръковы тои... той же цръкви М. 1407, сзьямъ 1448 бояр., сойму 1479, нѣсколько случаевъ проясненія глухихъ въ предлогахъ: надо кролевою жъ печатью 1388, надо мною 1400 мартъ, со всею нашею мочью 1395; во имя М. 1488, ко ишкоти 1435, безо хитрости 1393; изрѣдка находимъ сохраненіе глухихъ въ суффиксахъ и склоненіи, но подобранные случаи нельзя назвать сколько-нибудь характерными для разсматриваемыхъ текстовъ.

Повтореніе гласныхъ нельзя считать графическимъ обозначеніемъ долготы: потребизнаа Б. 1450 5 іюля, приказааніе 1404, наслидовати обычаа 1448 авг., есми дали М. 1472, корунѣ полскои 1435 бояр.; подобныхъ фактовъ гораздо больше въ валашскихъ документахъ, очевидно, подъ вліяніемъ сербскимъ. Иногда мы здѣсь имѣемъ дѣло съ описками, подъ вліяніемъ сосѣднихъ словъ, напр., нашего даанія и запису 1444 февр., или попыткой писца передать неслоговой *j*, какъ напр., на *инъ*шее общиованіе 1435 бояр., и *и*явно 1499, *Билишевъ* 1421 и др.

Вторичная долгота *о* и *е*, какъ слѣдствіе исчезновенія глухихъ *и* и *и*, засвидѣтельствована графически относительно *е*: р. мн. зьмль 1388, 1395; богоявльня, крещчьня 1395; потвержьне 1403; произвольньемъ, безъ рушньня, у сердци своьмъ 1436, подъ присягою нашю 1448 бояр., бьзъ ихъ воле 1448 авг., съ произвольня 1448 бояр.; *нъ* имаетъ (д. б. нѣймаемъ) 1448 авг.; относительно *и* изъ *ѣ* и *ѵ* изъ древняго *о* или изъ *е* см. ниже.

Возникновеніе глухихъ въ срединѣ словъ, какъ слѣдствіе исчезновенія глухихъ конечныхъ, — явленіе сравнительно послѣдовательное, хотя такой примѣръ, какъ огонь 1436, очевидно, — полонизмъ: *ogiei*, а не вліяніе какихъ-нибудь сходныхъ корней или проясненіе неорганическаго глухого.

Образованіе плавныхъ гласныхъ, вызванное тѣмъ же процессомъ, можно прослѣдить не только на основаніи такихъ написаній, какъ Кръстя

1437, 1439, 1442; *крсть* 1433, 1433 іюнь, 1435 сент.; *срдцемъ* Л. 1472; *здржати* Л. 1472; *потъврженіе* 1443, но и на основаніи той неустойчивости въ изображеніи группъ согласный-+рѣ, рѣ, лѣ, лѣ-+согласный, какую находимъ въ большинствѣ грамотъ: *Кръстѣ* 1421, 1436, *Кърстѣ* 1455 іюль, *Кирстя* 1434, 1434 жал.; *потвърженъе* 1436; *потвърди* 1431; *потвърженіе* 1434, 1435, *утврди* Л. 1490, *потвържаемъ* 1444 февр.; *потвърженія* 1453 іюнь, *утвърди* 1453 іюнь, *утвърженіе* Л. 1474; *потвържаемъ* 1434, *утврди* 1436; *потвърженіе* 1402 мартъ; *утврженіи* Л. 1490, *потвърженіе* М. 1487; у *Бръладхъ* 1438 сент., *Брълада* 1446, на *Бръладѣ* М. 1498; *Бръладъскыи* 1435 сент.; *Бръличъ* 1421, *Бърличъ* 1404, 1437; *кръниця* 1436 на *кърницѣ* М. 1407; *Хръманъ*, *Хърмана*, *Германа* М. 1487, 1499; *угърскыхъ*, *угърскихъ* 1421, *угоръскому*, *угуръскую* 1411; *Възчѣ* 1434, 1435 дек.; *Въчя* 1433, 1434 бояр., 1437, *Въчя* 1400, 1400 мартъ, 1421, 1435, 1435 бояр., *подли Възкана* 1443; *напъзнимъ* Б. 1453, *напъзнити* Б. 1450, *попъзнити* 1479, *пополнити* Б. 1450 и 1450 5 іюля; *гырло* 1455 іюль, у *Хръловѣ* 1499, у *Хрилов* М. 1498 (рум. *Nărlău* слав. происхожденія), *горла* 1462 и т. п.

Сравнительно безразличное употребленіе *з* и *о*, *ъ* и *е*, кромѣ приведенныхъ уже случаевъ, обнаруживается еще слѣдующими: *безъ лъсти* 1393, 1402 мартъ, *безо лъсти* 1407, *без лъсти* 1421; *безъ лъсти* 1435 сент., 1433, 1435, *без лъсти* 1434, *безо лъсти* 1395, 1435 бояр.; у *Лъвовы* 1433, 1433 бояр., у *Лъвовѣ* тамъ же, въ *Лъвовѣ* 1433 (графич. обозначеніе *l* слогового), во *Лъови* 1436, до *Лъова* 1438.

Примѣры на бѣглость замѣнителей глухихъ въ падежныхъ формахъ слишкомъ обычны и нисколько не характерны для языка молдавскихъ грамотъ.

Переходъ *е* въ *о* происходитъ послѣ мягкихъ согласныхъ, главнымъ образомъ шипящихъ, и *и*, и передъ твердыми въ нѣкоторыхъ корняхъ и формахъ мягкаго склоненія, въ которыхъ можно видѣть вліяніе твердаго: *чорного* 1436, на *Чорономъ* потоцѣ М. 1466, *Чорторовьскаго* М. 1487, *Чорторыйскый* 1437; *чотири* 1388, 1435 бояр., *чотиреста* 1400 мартъ, 1402, 1402 мартъ, 1404, *дѣдичомъ* 1434; *ни у чомъ* 1433 іюнь, *ничого* 1436, *от бчолъ* Л. 1458; *нашому*, *нашою доброю волею* 1404, *с нашою* 1407, *пренаяснѣйшому* 1448 бояр., *святопочившому* 1434; *жонѣ нашої* 1421, *жоны* 1456; *аби пошолъ* Л. 1474, *вышолъ* 1448 авг., 1455, 1462 митр.; *всѣ сладницю* Л. 1488; у *никоторыхъ двоухъ* 1447 сент., 1449, во *всомъ* 1395, съ обычнымъ отсутствіемъ мягкости на письмѣ, объясняемымъ графическими условіями; въ одномъ примѣрѣ: *шости сотъ* 1421 мы имѣемъ тотъ же переходъ, кажется, передъ мягкостью слѣдующаго слога. Конечно, нѣкоторые изъ приведенныхъ примѣровъ — морфологиче-

скаго характера. Сюда же, повидимому, относится одинъ сомнительный примѣръ: надпись на окладѣ Молдавскаго Евангелія Кипріяновскаго монастыря 1545 года: господи́нь въ *сисои* молдовлахійской земли¹⁾, гдѣ три буквы должны были передать и мягкость согласнаго, и природу *о* изъ *е* (ср. въ валахскихъ грамотахъ *всои* земли оугтровлахійской 1496; *въсои* земли 1498, 1499, 1537, 1540 и др.; *своишми* языкомъ 1535 и др.)

Долгое *о*, возникшее изъ краткихъ *о*, послѣ твердыхъ согласныхъ, и *е*, при посредствѣ *ѣ* и *ѡ*, переходитъ въ *у* (*уо*): *быхумъ* 1462, *полѣна яблуніе* Л. 1490, *та дулу* Дерлуем Л. 1448²⁾, *от нужди* парсуни 1468, *на булшей* потврѣженіе 1446, *на булшую* крепость 1452, *у тум* сели Л. 1458, *при тумто* годѣ 1433 бояр., *на кумъ* станеть 1457, *долув* до устіе Бахия М. 1487, *тулко* 1449, *кулкосъ* разовъ 1456, *потумъ* 1462, *дѣдчумъ* 1434 бояр., *ни в чумъ* винень 1462, *обычаемъ* и *степенюмъ* 1462, *вѣдаюмъ* 1448 бояр., *хочумъ* 1460, 1461, *слюбуюмъ* 1395, 1460, *имаюмъ* 1499 (*будумъ* 1499 скорѣе — описка), *кромовѣства* 1395 и др.

Конечно, сюда не относятся формы въ родѣ *добувати* Б. 1450 5 июля. Л. 1474, *есмъ* *добувалъ* 1449 и др., повидимому, обязанныя аналогіямъ инфинитивовъ на *ути*, а *опасувалъ* 1452, *годували* 1404, *записуваемся* 1462 метр. и др., — аналогіи настоящаго времени. Не вносимъ мы сюда и такихъ формъ, какъ *записувъ*, *предкувъ*, *кролювъ*, *кролюмъ* 1462 и др., какъ вѣроятные полонизмы. Сомнительно удлиненіе и въ *докум* 1421, *дотум* 1456 — извѣстныхъ и въ другихъ русскихъ говорахъ — сѣверно- и южно-великорусскихъ и бѣлорусскихъ.

Такіе случаи, какъ подѣ *чѣстію* и *вѣрною* 1433, породили цѣлый рядъ извѣстныхъ во всѣхъ русскихъ говорахъ смѣшеній падежей на почвѣ фонетической близости формъ: учинили *есмы* вѣрною покору 1435, *вин.* хитрость *въсѣкою* 1433 бояр., *правою* и *вѣрною* службу 1434, *тою* прѣдременною част М. 1472, *правою* и *вѣрную* службу 1434 (другіе примѣры см. ниже, въ отдѣлѣ смѣшенія падежей) и не стоятъ въ связи съ удлинениемъ *о*. Отмѣтимъ еще: на Грошово поле. . . . на Грушеве поле М. 1487, *съ парумомъ*. . . , *але паромъ* М. 1458, *слюбоемъ* 1499, *Болдоръ* и *Болдуръ* 1499, *подлюгъ*. . . *подлугъ* *моци* 1454, *я слюбою* 1400 мартъ и др.

Тотъ звукъ, который обозначался черезъ *ѡ*, получилъ двойную окраску благодаря взаимодѣйствию книжнаго и живого вліяній. Тырновская графика

1) На подлинникѣ вырѣзано ошибочно *сисои*, форма не имѣющая никакихъ основаній и смысла, тѣмъ болѣе, что *с* легко могло получиться изъ *е*. Конечно, можно было бы читать *съ сисои*, какъ мѣсти. отъ *сесъ* (Ср. у Огоновскаго), *Studien auf dem Gebiete*, а. 181), если бы эта именно формула въ молдавскихъ грамотахъ не была вполне устойчивой — исключительно родительный падежъ.

2) Два послѣдніе случая — сомнительные.

дѣлала безразличныѣ въ извѣстныхъ случаяхъ¹⁾ употребленіе ѣ и я, которое въ молд. грамотахъ иногда совпадало съ я: господаря 1421 — господарь 1435 сент.; по инымъ землямъ 1435 бояр. — по инымъ землямъ 1435; ис сямъ листомъ Л. 1411 — ис сямъ листомъ 1431, 1435; вѣра всѣхъ болгаръ Л. 1411 — вѣра всѣхъ бояръ 1436; на чядяхъ 1435 — на чядяхъ 1435 сент.; усымняніе — усымняніа 1470; съединали съ и помирили съ есми, клѣли съ и записали съ 1435 сент.; дат. себя... себя 1444 февр., тѣ есмы простили, тѣ миловали 1461, им. ж. усь 1435 — уся 1435 бояр., княжатомъ 1435 бояр. — княжатомъ 1435; тѣгали на нихъ Л. 1474, проклять 1435 бояр., у нашемъ покоя 1457, по нашемъ животъ... живота 1445 іюль, на Прутя 1437 и т. д.

Съ другой стороны, замѣна ѣ посредствомъ е говорить о близости обоихъ звуковъ: верень 1400 мартъ, вернымъ 1395, на всѣхъ мѣстехъ 1388, лепѣи 1400 мартъ, крепость 1404, неразделимаа, велели М. 1488, по ихъ добромъ воле М. 1487, род. земле бесарабскоѣ 1403, подле 1438 сент., наместникомъ 1395, коруни полское 1395, дат. воеводе 1435 бояр., Б. 1453, на страшнѣмъ судище Л. 1490, дат. мн. всемъ М. 1466, всемъ, кто навъ узрѣтъ Л. 1458, прѣехали есми 1438, ѣхати 1438 сент., прѣехали, отехати Б. 1450, 1450 5 іюля.

Съ третьей, древній ѣ былъ довольно близокъ къ древнему же и, что доказывается многочисленными примѣрами: выданіе, привисити, видили есмо, пристыпника 1432, дитемъ, роздмляючи 1393, мисто 1421, 1435 сент., гнивь 1435, дидичю, намыстковъ 1433, цюловаль 1452, пинязми Л. 1470, смяно М. 1466, промишили, за тоту мину 1442, помхати Б. 1450 5 іюля, хотиль 1435 сент., велели 1435 бояр., вѣрному слугѣ 1435 сент., у Хотини 1434, у городѣ 1404, подлѣ 1435, намылостнѣшого 1433, полнѣшее 1436. Ту же замѣну замѣчаемъ и во вторичномъ ѣ, образовавшемся вслѣдствіе исчезновенія глухого: безъ противлѣня 1434, потвержиніе 1462, имжѣли 1436.

Поэтому въ славянскихъ грамотахъ молдавскаго происхожденія возможны такіа написанія, какъ предъ нами и прѣд нашимъ митрополитомъ Л. 1470, прѣдъ насъ 1449, вѣрне издержати — вѣрня служити 1444 ноябрь, вѣрнѣ 1438, на имъ 1435, на имя 1453 іюнь, на име 1445 апр., такъжѣ 1434 бояр. — такъжѣ 1434 и т. д., а слѣдующіе примѣры какъ будто говорятъ о произношеніи ѣ, какъ 1) дифтонга *іе*: Діенись 1437, 1439, 1442, Дѣнись 1435 бояр., Дмнись 1433 бояр. 1434, (Діонись 1437, 1443), если только первая форма не полонизмъ, а слѣдующія — не простое стяженіе, или 2) *іа*: вистѣрникъ 1433, 1455, 1499, вистѣрника 1460,

1) А. Яцимирскій, Григорій Цамблакъ. Спб. 1904, стр. 393.

1461; Збѣри 1461, Збіари М. 1487, Збіары 1470 (скорѣе — румынизмы).

Нѣсколько случаевъ «аканья»: тв.сумаю 1388, Аликсандро Б. 1453, пичать 1435, не порушел Л. 1442, к няму 1434, могутъ быть отнесены на счетъ бѣлорусскаго или же болгарскаго вліянія; въ такихъ примѣрахъ, какъ деакъ Л. 1411, судаа Л. 1472, е можно выводить прямо изъ ѣ; по Купчичиву смерти 1435, вѣроятно — описка, механическое повтореніе предыдущаго слога; ласкаво 1452 — подонизмъ или сохраненіе древне-русскаго а; своимъ отцу Б. 1453 восходитъ къ своју отцу.

Переходъ *je* въ *ja*, наблюдаемый въ формахъ, кажется, исключительно им.—вин. ед. среднего р., подтверждается такимъ примѣромъ, какъ им. панованя 1462 и др., что повело за собою въ нѣкоторыхъ случаяхъ утрату среднего рода: где есть татарская селища 1436, если только здѣсь не множественная форма, такъ-какъ обычно — селище (см. ниже).

Суженіе а послѣ мягкихъ согласныхъ и *j* встрѣчается очень рѣдко: опеть 1499, Шендрика рядомъ съ Шандровича 1449, маты наша кнѣгине Анастасіе М. 1407 (племенникъ Л. 1488, племеннику Л. 1474, племенниковъ 1455 іюль — формы древнія); что же касается такихъ примѣровъ, какъ до устіе Бахни М. 1487, не порушилъ нашего дааніе и подтвержденіе М. 1458, М. 1498, безъ престаніе 1433 бояр. и др., то мы здѣсь имѣемъ дѣло, кажется, съ обычной потерей склоненія, о чемъ ниже; а учестіе 1435 на ряду съ участіе 1435 бояр., учьстіе и участіе 1435 сент., повидимому, — болгаризмъ; нашихъ боеріи М. 1466 — румынизмъ (boierii).

Отпаденіе и выпаденіе гласныхъ неударяемыхъ представлено примѣрами, которые можно распредѣлить по слѣдующимъ группамъ:

1) Неударяемое *и* въ начальныхъ слогахъ, при посредствѣ неслогового: маемо 1402 мартъ, мемъ 1457; *н* въ формѣ нъ имаемъ 1448 авг., вѣроятно, — возмѣстительная долгота послѣ утраты слоговости *и*: нѣймаемъ.

2) Тотъ же звукъ въ предлогѣ-префиксѣ справне 1449, изъ, вслѣдствіе чего наблюдается смѣшеніе *изъ* и *съ*: *исъ* нашимъ господаремъ 1393, *изъ* Божюю помощю 1395, *изъ* господаремъ 1462 митр., *ис* симъ листомъ 1407, издержати 1402 мартъ, изьеднанію 1435 сент., причемъ замѣна предлога повела за собою и синтаксическое измѣненіе: *из* Божьей милости 1400 мартъ, 1404 и др.; въ другихъ случаяхъ находимъ творительный.

3) Неударяемый *н* въ концѣ нѣкоторыхъ женскихъ прилагательныхъ и мѣстоименныхъ формъ, что повело къ образованію окончаній съ *j*: нашей первомъ 1388, доброй, мудрои 1393, Божьей милости 1404, от пречистѣи Его Матере 1434, з Божіею воли 1462, к вѣчнои памѣти 1484, усеи 1393, до еи живота 1421, от тои глобы 1431, прѣчистои Богородици Л. 1411. Что здѣсь имѣемъ конечный *j*, видно изъ такихъ примѣровъ, какъ

Божье милости 1402, особливо наше милостию 1443, у наше земли 1449, при нашечти 1457, на то године 1479, хотя надо имѣть въ виду, что конечное и въ грамотахъ нерѣдко помѣщалось надъ строкой въ видѣ двухъ черточекъ: *наше, тѣ* и т. д., пропускавшихся и писцами, а тѣмъ болѣе издателями.

4) Неударяемый *е* въ концѣ а) формъ сравнительной степени: *далеи* 1395, *лепѣи* 1400 мартъ, *первѣи* 1402, *повыш* 1447 сент., *перезж* 1479; б) нѣкоторыхъ нарѣчій и частицъ: *кровою* жъ 1388, что жъ, кому жъ 1433 бояр., кому жъ 1421, *тя* жъ 1444 ноябрь, *те* жъ 1400 мартъ, *и* жъ 1421, *ни* жъ ли 1436, *поне* жъ Л. 1474, *а* жъ 1411, *прото* жъ 1436, *ѣ* жъ 1403, *а* жъ бы 1402, *таке* жъ 1395, *тако* жъ 1435, *опро* чъ 1452 (опроче 1443 май); в) формы 3 л. ед. буде: *коли* будъ записы 1436, *буд* кто, кого Богъ избере^{тъ} 1435 дек.; г) им. мн. муж. причастій *прося* чъ 1457, *чтучъ* услышитъ 1460.

5) Конечное *о* въ нарѣчійхъ какъ 1434, 1444 ноябрь, тутъ 1449, такъ 1454.

6) Конечные *и* и *ы* а) въ нарѣчійхъ и частицахъ какъ 1395, 1421, кто бѣ М. 1407, *ко* л 1402, *ме* жъ собою 1456, *ме* жъ ними 1452 (обычно *ме* жи); б) въ окончаніи твор. мн. прилагательныхъ, если только это не смѣшеніе падежей: *ис* нашими дѣтьми, *и* же суть *ни* нѣ, и потомъ *буду* чимъ... *ис* нашими дѣтьми нѣнишними и потомъ *буду* чимъ 1393, с нашими *на* мѣстники *потомъ* *буду* чимъ 1395, с *о* нем *и* удеи; а *отто* гѣ *подол* жи *ни* вамъ на *мо* гилу М. 1488. Замѣтимъ только, что и здѣсь известную роль должно играть помѣщеніе *м* подъ титломъ; кромѣ того, смѣшеніе могло произойти и на чисто графической почвѣ: *потомъ* *буду* чимъ и др., т. е. повтореніе предшествующаго окончанія.

7) Въ срединѣ словъ выпали *е* въ числительномъ *десять*, сложномъ *сѣ* дѣва: *двухна* дцать *со* тѣ 1421, и *и* въ собственномъ имени *Вло* дславу 1434, 1462, *Вла* дславу 1462.

Стяженіе гласныхъ представлено рядомъ примѣровъ, изъ которыхъ далеко не всѣ характерны для данныхъ памятниковъ: *дѣ* дич *ва* ласки 1400, *во* еводы *мо* лдавскы 1404, *кра* ковскы, *ру* скы, *по* сполиты, *ли* вовскы, *по* долскы, *сты* нскы и т. д. 1444 ноябрь, *мы* бояре *мо* лдавскы, *кото* ры *сы* нѣ 1434 бояр., *дра* ги *ро* дитель, *кото* ри *ко* нецъ, *ми* ли *Бо* гъ Б. 1450 5 *ю* ля, 1 *мн*. *у* знава^{ми} 1403, *обе* щава^{мо} Б. 1453, *вы* знава^{ми} 1462, 1462 *ми* тр. (вызнава^{емъ} 1435 бояр.), *за* хо^{ва} мо, *ума* рѣ^{мо} 1462, *у* сер^{деч} не *по* клоня^{ніе} 1388, *да* ніе 1448 (да^{ніе} 1434 бояр.), *ра* да *мо* лдавска 1452, *ко* руна *по* лска 1448 *авг.*, *при* ти 1461, *спра* в^{не} 1449, *ра* в^{не} 1460 и др., — многіе изъ нихъ, если не всѣ, — полонизмы.

Изъ другихъ явленій въ области гласныхъ укажемъ на начальное *о*
Сборникъ по Славяновѣдѣнію.

вм. а: войтъ ормѣнскы 1449, Олександръ 1448 авг., начальное о вм. книжнаго к: одно 1448 авг., одинъ В. 1447, на озера, ни один грош Л. 1472, за одинъ конь 1445 апр., а также новыя формы: одно село 1448, ни у одну руку 1462.

Согласные.

На первомъ мѣстѣ стоятъ тѣ явленія, которыя произошли вслѣдствіе исчезновенія глухихъ въ концѣ словъ и въ серединѣ.

Ассимиляцію и диссимиляцію находимъ въ слѣдующихъ примѣрахъ: з доброн и з мудрон рады 1393, везде Б. 1447, 1457, здержати 1438 сент., 1454, з Божією помочію 1411, з дятми 1452, прозбы 1468, Герондіе Л. 1489, где 1444 февр., завѣску — завѣзку 1447 сент., свѣдоцтво 1438 сент., свѣдомство 1438 (свѣдочество 1393), границы лѣзкон 1445 апр., златъ турецкихъ 1452, свѣцкими 1462 митр., Роства 1400, 1400 мартъ, 1402, Роства 1407, Роства 1402 мартъ, Росства 1403, блишын, наивышему, блишую 1436, наивышему 1435, што, штобы 1388, нѣшто 1402, оз(тября) 1434, озл(ября) 1452, све омчина дѣлом Л. 1490, вятъшая вѣра 1436. Конечные согласные въ корняхъ предъ суффиксомъ ѡж исчезли, причемъ произошло стяженіе: рускому 1388, рускон 1393, дѣдич валаски 1400, валаскоѣ 1400 мартъ, панове воласкыя 1404, на волоскомъ законѣ М. 1444; утрата предлога вслѣдствіе ассимиляціи: вѣре (сз) своею братьею 1402. Ассимиляція согласныхъ и послѣдующаго *j* закончилась переходомъ *j* въ соотвѣтствующіе мягкіе согласные и стяженіемъ согласныхъ: Ванча и Илѣ, панъ Илѣ М. 1472, им. Иле Л. 1411, далѣ Ванчи и Или 1442, у своемъ имѣни 1452, захованю, здержаню, цѣловане, вин. ед. панованя, им. мн. обвезаня 1462, безъ противлѣня 1433, деръжане и тримане 1436, по Узнесени 1411, на великое потвержѣне 1403, вѣданемъ 1436, съ челядю (съ челядею) 1445 іюль, подъ печатю 1462, изьявляемъ 1499, на усти Студенца 1434 бояр. Наконецъ, быть можетъ, ассимиляція согласнаго и предыдущаго *j* наблюдается въ формахъ сравнительно-превосходной степени: наияснѣшею 1435, пилнѣшею 1436.

Выпаденіе и отпаденіе согласныхъ засвидѣтельствовано слѣдующими примѣрами: шессотъ 1421, серцемъ 1456, подлугъ чты, чти 1393, 1395, 1421, при чти 1448 авг., 1448 бояр. (чѣсти 1402 мартъ), препочтенныи 1444 февр. (почестенныи 1455 іюль), чесно 1454, чесники 1454, почесному 1468, почесныи 1453 іюнь, власного 1462, избища 1453 іюнь, нятсва 1400, намисковъ 1433, мѣсячномъ 1444 ноябрь, исному, исного 1433, 1433 бояр., Снѣтинъ (конечно, уже готовое изъ Къснѣтинъ) 1435; есь 1431, 1444 февр., 1445 апр., 1445 іюль, крепось 1468, жалось 1457, чес 1468, почесноси 1433 и др. обязаны скорѣе графикѣ ѣ

крапо̂, жало̂, че̂ и т. п.; кролества 1433, очина 1437 очезны 1435 сент.

Вставка согласныхъ отмѣчена, кажется, единственн друшпи Л. 1488 (№№ 8 и 13), М. 1487, М. 1488 — ваго книжнаго происхожденія.

Смягченіе и отвердѣніе согласныхъ не всегда мож основаніи надежныхъ фактовъ, потому что мягкость от довольно рѣдко, о чемъ упоминалось и раньше; кромѣ того показываетъ значительное колебаніе въ произношеніи писцовъ. Ясно только одно: послѣ исчезновенія глухихъ слѣдующихъ звуковъ, одни согласные стали произнос менѣе твердо, другіе — мягко. Мы имѣемъ такіе примѣр 1435, выше 1395, наивыше 1444 ноябрь (далѣ с ніе двойного шш въ одно: наивышему 1436, 1435 бояр., 1435, наившию раду 1468); крольвствомъ 1392, кр кролевствѣ 1395; мерзязчыкы 1499, мерзечку 1461; духовенствомъ 1468, христіанства 1402 мартъ, полс польского, польскому 1435, полского 1448 авг., полскому цѣлый рядъ случаевъ свидѣтельствуетъ о томъ, что писцы отмѣчали мягкость: колко 1436, 1444 февр., 1445 апр., бояр., постелнику 1445 апр., добровольно 1460, болше 1447 сент., посолство 1452, посполство 1395, дѣтми 13

Переходъ *е* въ *у* передъ согласнымъ или группой их шимъ числомъ примѣровъ: устати 1402, упоминати 1435, по Узнесеніи 1411, уздадутъ, усхоцетъ 1452, М. 1466, з 1462, удіячн — wdżeczni 1484, унучатомъ 1436, у Луп понедѣльникъ 1388, усен 1393, учера 1433, усьпомѣнут 1402 мартъ, но обратнаго перехода мы почти не наход 1462, озналъ 1448 бояр., хотя образованіе предлога *уе* узрит; *уес* гнѣвъ 1461, *уес*ь хотарь 1452, тебѣ *уе*ерну. нашихъ бояр Л. 1454 говорить о чередованіи *е* и *у*.

Переходъ *і* въ *ѣ* можетъ быть представленъ нѣсколь тельными случаями: юлдовати 1400 мартъ, 1404, юлдъ 1468, холдовати, холдъ 1444 ноябрь, холдунокъ, холдунъ олдъ 1434, олдовати 1462; юсподаря 1393, осподарю 1433 Худича 1444 февр. глубокою долиною Л. 1488, ырло 145 М. 1498, Мошила 1499, Мошила М. 1498. Въ фразѣ вѣр 1446 слѣдуетъ видѣть или переходъ *і* въ *ѣ* или же взаимс Георгій и Еюрій; въ другихъ грамотахъ встрѣчаются напис 1443 май, пана Гурича 1453, пана Ургича 1446 или ру

Журжъ — *Jcorgius* 1421, которая должна звучать *Джуржъ* (ср. ис *Жюржъ*, *Жюржови*, *Жюржъвичъ* въ галицкой грамотѣ 1424 года, см. Палеографическіе снимки А. И. Соболевскаго, № 34). Отметимъ еще своеобразную передачу гортанныхъ въ имени *Няжон* 1434 бояр., на ряду съ часто встрѣчающимся *Нязон* 1433 и др., и *Нязкымпанъ* 1456 — сочетание, известное въ литовскихъ и польскихъ актахъ; до мобилу М. 1487 — на ряду съ *моила*, *прибылыи золотыи* — на ряду съ *приылыи золотыи* 1421, быть можетъ, воспроизводить тотъ звукъ, который въ румынскомъ далъ *e mobilă*.

Мѣна *ѣ* и *х* заѣрена однимъ, кажется, именемъ *Ходоръ* 1443, причемъ болѣе обычна румынская огласовка *Тадоръ* 1443 и др. — *Toadăr*; мѣстн. *Матѣиѣ* 1436, очевидно, передача среднего выговора между книжнымъ и русскимъ именами.

Смягченіе согласныхъ также не даетъ характерныхъ наблюдений. Наряду съ книжными, въ данномъ случаѣ болгарскими, формами, находимъ въ такомъ же количествѣ и русскія: *рожества* 1388, *принуженъ* 1393, 1402 *мартъ*, *межи собою* 1435, 1435 *сент.*, *потверженіи* 1402 *мартъ*, *потвержаемъ* 1411 и т. п., *будучимъ* 1393, *помочью* 1395, *мочи обѣчаючися* 1411, *освѣченному* 1433 и т. п. Кромѣ буквы *ш*, встрѣчаются нерѣдко такія написанія, какъ *будущии* 1395, *селишча* *своа*, *тѣхъ то селишчахъ*, *тѣхъ то селишчъ* 1452, *избишча* 1453 *іюнь*, *избишчу* 1455 *іюль*, съ *ловишчами* 1454, *еще* 1453 *іюнь*, 1468 и др., а также *прѣсчюрѣтомъ* 1448. Конечно, здѣсь ничто еще не указываетъ на память о происхожденіи шт изъ древнихъ *ск* или *ст* (ср. западно-русское *жч*), а просто передано болѣе точно малорусское *шч* въ отличіе отъ великорусскаго *шш*. Укажемъ варианты имени *Стефанъ* — *Щефана* 1444 *февр.*, *Щефула* 1448 и т. д. Отметимъ еще *ш*коды (2 раза), *смиловавышчыся* 1436. Неорганическое смягченіе гортанныхъ передъ *ы* — обычное явленіе, а колебаніе между *ки* и *кы*, *и* и *ы*, *хи* и *хы* (молдавскит... въселенскит Л. 1411, молдавскихъ великихъ 1445 *апр.* — молдавскихъ великихъ 1445 *іюль*, не *и*бла дале — дале не *и*бла 1456, *Юи* — *Юи* 1470, *хитрости* 1435 — *хитрости* 1435 бояр.) облегчило смѣшеніе формъ *им.*, *вин.* и *твор. мн.* муж. основъ на *о*. Наконецъ, довольно частые случаи смягченія *т* въ *ц* должны быть отнесены къ польскому вліянію.

Отвердѣніе согласныхъ передъ *е* и *и* отражается въ цѣломъ рядѣ примѣровъ, въ которыхъ иногда трудно отдѣлнить малорусскія особенности отъ болгарскихъ, обязанныхъ книжной традиціи. Поэтому случаи употребленія *и* вмѣсто *ы* и наоборотъ не всегда служатъ надежнымъ матеріаломъ: *чистим*... *срдцемъ* Л. 1472, *монастир* Л. 1458, *монастирю* Л. 1434, Л. 1472, *ти* — *ты* 1470, *ниѣ* 1393, *нинешнимъ* 1411, *услишит* Л. 1470,

М. 1487, свѣтлимъ срдцемъ Л. 1472, от нас било урикъ 1446, господаремъ бити Л. 1488, бихмо, били, бити, бихомъ и др. 1484, пребивати Б. 1450 5 іюля, обичья 1479, на Бистрици 1446, умисломъ 1457, мито Л. 1411, Л. 1472, М. 1466, навишему 1435, окупленіе Л. 1470, по рибу ни пак с рибою Л. 1472, риба М. 1466, владыки Б. 1453, син его Л. 1470; учинилъ 1456, с нымъ пріидеть 1461, прѣображнемъ 1404, чинимъ Л. 1429, от толы Л. 1411, с млыномъ М. 1407, умыслывши 1435, чиниты 1448 авг., милостью Л. 1411, вистыарника Л. 1442, подтвержынье 1448 бояр., прирожынье 1448 авг., Казымиру 1434 бояр., съ всыми хотарми 1453 и т. д. Съ другой стороны, имѣемъ факты колебанія между мягкостью и твердостью въ рядомъ стоящихъ словахъ: *слюбую... слубую* 1400 мартъ, *слибили... слубили* 1393, *слубуемъ... слобуемъ* 1393, *слобуемъ* и *слибили* есмы 1433, 1433 іюнь. Съ третьей — несомнѣнную твердость въ *королз* 1444 ноябрь, *кролз* 1435, 1438 сент., *пріятелз* 1484, *корола* 1436, *земла*, *тымъто земаамъ* 1436, *подьлугъ слубу* 1436 и др., *милостз* 1452, *крѣпостз* 1460, *хитростз* 1435, *твердостз* 1434 бояр., *волостз* 1435, *ся* не отхильяеть 1448 бояр., *ся...* держати 1448 авг., *присагали* 1435, *сѣдиналисѣ* 1435 сент., *потверженье* 1404 и др.

На мѣстѣ согласныхъ съ *я* является сочетаніе согласныхъ *ј-+я*: *хотьячи* 1448 авг., *княжсятью*, *отхильяеть*, *памѣяти*, *обѣязуемыся*, *обѣязжутся* 1448 бояр.

Цѣлый рядъ примѣровъ указываетъ на сохраненіе мягкости шипящихъ и *и*: *часы* 1402, 1421, *печать* 1395, в *Сочявѣ* 1395, *тысяча* 1400, *чясть* 1431, 1435 дек., *чяшника* 1435 дек., *дѣдичю* 1388, *дидичю* 1433, *хочю* 1433, 1400 мартъ, *учюеть* 1499, *прѣсчюрѣтомъ* 1448 бояр., *слышяль* 1402, *възъпнишя* 1435 сент., *шюкати*, *нашю* 1393, *запишютъ* 1448 бояр., *Иліашю* 1435 бояр., *держати* 1393, 1411, 1438, *держятъ* 1402, *потвержяючи* 1438, *жяловати* 1400, *потвержяемъ* 1407, 1411, *двухнадцять* 1421, *Волчяниця* 1436, *отця* 1402 мартъ, 1436, 1438, *мѣсяця* 1407, 1438, *сердя* 1435, *кръниця* 1436, *Волоховцю* 1421, *границю* 1454. Въ то же время другіе писцы передаютъ на письмѣ болѣе точно отвердѣвшіе шипящіе: *вымѣняючи* 1442, *учыниніе* 1436, *памятуючи* 1436, *цѣловавши* 1448 авг., *обръшые* Л. 1411, *смиловавъшыся* 1436 и др.

Точно также мы имѣемъ рядъ случаевъ, свидѣтельствующихъ объ одинаковомъ произношеніи согласнаго *р* передъ широкими и узкими гласными: съ одной стороны — *Казимиру* 1435 бояр., *непорюшено* не *узрюшати*, *узрюшевати* 1403, *Фрятовскаго* 1436 (*Фратовскаго* 1434), до *Грозина хотаря* Л. 1429, *отъ усего хотаря* 1443 май, *отъ своего хотарь* Л. 1454, по старому *хотарю* 1442, съ тѣмъ *хотаремъ* 1443 май, съ

всѣми старыми хотари 1445 апр., Л. 1442, съ другой стороны — господарь 1444 февр., 1445 апр., господарова ми 1470, писарь 1433, 1435 сент., 1435, монастыру Л. 1488, теперь 1433, прѣстелю 1442, узрыть, крывды 1499, прѣшуратом М. 1472, уморьяемъ 1448 авг. и др.

Отвердѣніе губныхъ, столь обычное въ малорусскомъ, засвидѣтельствовано нѣсколькими примѣрами: умыслывши 1435, нам самым Л. 1470, покремяемъ 1411, помыни есмы 1433 бояр., у Левосы, пану Владиславосы кролесы, полскому кролюсы 1435, омырности 1433 бояр., причемъ характерно обозначеніе того *і*, который выдѣлили изъ себя согласные передъ *а*; наконецъ, перѣдкія окончанія тв. мн. прилаг. имѣстном. на *мы*, что повело къ смѣшенію склоненій. Въ написаніи у розюми 1436 слѣдуетъ видѣть графическое смѣшеніе *у* и *ю*.

Изъ другихъ явленій въ области согласныхъ отмѣтимъ случаи взаимодѣйствія между словами Христось и крестъ: хрестъ 1448 авг., 1452, водозрець 1393, святого хрста 1462, крстьяньского права 1404, 1407; *м* вм. *н* въ собственномъ имени Миколай 1444 ноябрь, Миколая 1448 авг., Микулица 1446; обычно сохраненіе *і* въ глаголѣ *тянуть*: потянуть, потянуль 1411.

Полногласныя формы по количеству стоятъ на первомъ мѣстѣ сравнительно съ книжными, хотя опять замѣчаемъ непоследовательность: Володиславу 1395, 1402, Влодиславу и Владиславу 1462. Отмѣтимъ слова: верременемъ 1395, 1400 мартъ, 1402, передькове 1436, передковъ, передци 1444 февр., переже 1454, Л. 1411, выстерегати 1433 іюнь, вороговъ 1457, просторонно 1448 апр.; рѣдкая форма черс Молдаву (2 раза) Л. 1411 объясняется утратой безударнаго гласнаго, а не сохраненіемъ старины.

Склоненіе.

Всѣ формы, имѣвшія въ древне-русскомъ языкѣ *ъ* на мѣстѣ церковно-славянскаго *а*, имѣютъ то же окончаніе или его замѣнителей и въ молдавскихъ грамотахъ, хотя подборъ примѣровъ не всегда легокъ ввиду неустойчивости правописанія отдѣльныхъ писцовъ: рядомъ съ формами церковно-славянскими встрѣчаются и русскія. Для примѣра неустойчивости приведемъ хотя бы слѣдующія группы: на вѣкы вѣчныа 1435, на вѣки вѣчныъ 1395, на вѣки вѣчныа 1436, на вѣки вѣчнѣм М. 1407, иногда съ переходомъ *ъ* въ *и*: на вѣки вѣчныи 1435 бояр., на вѣкы вѣчнѣм 1435 и т. д.; з Божьей милости 1436, з Божеем милости, из Божем милости 1393, з Божіем милости 1404, из милости Божіи 1438, из Божьъ милости 1403, из Божьей милости 1400 мартъ и т. д.; от прѣчистыа Матерь 1435, от прѣчистыи Матере 1434, от пречистіе Матерь М. 1407, от пречистем Матерь 1435 бояр. и т. д.

Тѣмъ не менѣе, собранные примѣры можно распре-
щимъ группамъ:

1) род. ж. ед. основъ на *ја*: *земль* 1393, 1395
доброи воли 1393, *бѣзъ их воле* 1448 авг., *близ Бань*
молдавскои 1395, *до еи живота* 1421, *всеи нашеи мо-*
рады 1448 бояр.

2) им. и вин. мн. тѣхъ же основъ: на *далекѣи* сто-
печати 1388, 1434 бояр., *наши кривды* 1411.

3) вин. мн. муж. основъ на *јо*: на *устъ непрѣтеля* 1
1411, на *вѣки вѣчныи* 1395.

Косвенные падежи членныхъ прилагательныхъ, на *у*
формами, имѣють окончанія:

1) род. муж.-ср. ед.: *молдавскои*, *фряжскои* 1388,
1395, *каждои* 1435, *Божьеи* 1388, *вышнего Б.* 1453.

2) дат. муж. ср. ед.: *литовьскому*, *рускому*, *вар-*
наиаснѣишему 1436, 1462.

3) мѣстн. ед. муж.-ср.: у *Сочавском граду Б.* 1453.

4) род. ед. жен.: *землѣ молдавскои* 1395, *коруны*
истиннои *землѣ Шепиньскои* 1436, *пятои недѣли* 1402
1435 сент., *коруны полское*, *землѣ молдавское* 1395, *во*
Божьеи милости 1436, *з нашеи рады* 1448 бояр., *всеи на-*
из Божии милости 1393, *част еи М.* 1472.

5) дат.-мѣстн. ед. жен.: *корунѣ полскои* 1435 бояр.,
1484, *святои нашеи цркви* М. 1488.

Формы дат. пад. мѣстоименій: *собѣ* 1395, 1402, 1460,
тобѣ 1449, 1460, 1461; да учинить *собя дворъ* 1444 *фе-*
дательныйи, хотя румынскій синтаксисъ и допускаетъ это о-
чненіе для «принадлежнаго» надежа.

Смѣшеніе именныхъ основъ сводится къ слѣдующимъ:

1. Смѣшеніе основъ на *о* и *з*: а) род. ед. нашего *листу*
от воску Л. 1488, *от нашего роду М.* 1488, *Л.* 1488, 1488
авг., *от Романова тѣргу М.* 1466; б) дат. ед. *Владсла-*
господареи 1393, *урикои* 1431, *млинови* 1444 *февр.*, а
днеи 1452; в) мѣстн. ед. на *семъ листу* 1388, *коли б*
1487, у *долнем тѣргу М.* 1444, въ *городѣ Берестью* 1
господарю 1395, во *сѣмъ положеніи* 1411, на *томъ изъедна*
г) им. мн. *панове* 1393, 1395, 1404, *предкове* 1435, *бояр*
писареи 1452; д) род. мн. *противъ туркои* 1395, *от бог*
от врьховнихъ аностолои Л. 1490, *тыхъ листоеи* 1435, въ

рогъ Л. 1411, старыхъ обычаеѡ 1452, нашихъ неприятеѡ 1452, господареѡ 1400 мартъ, жолниреѡ 1438 сент.

2. Смѣшеніе основъ на *о* и *ъ*, *з*: а) род. ед. зѣта ея пана Оанчи 1443; б) род. мн. рублѣи 1388, нашихъ боерѣи М. 1466 (румынизм?); в) твор. мн. с государми 1395, со всѣми нашими пріятельми 1395, с хотарми 1444 февр., с ставми М. 1487; г) мѣстн. мн. у нашихъ листохъ 1403, въ усѣхъ члонкохъ 1438, предкохъ 1433.

3. Смѣшеніе основъ на *о*, *з*, *ъ* и на *а*: а) дат. мн. селам М. 1488, хотар селам М. 1458, (примѣры не характерные, такъ какъ и ед. число село въ молд. грамотахъ иногда склоняется по женскому, какъ будто им. села, сѣлища); б) тв. мн. войсками Б. 1450 съ вьсыми нашими скарбами Б. 1450. — Вліяніе обратное: в) тв. мн.: со всѣми, съ нашими вѣрными и почесными бояры 1461, съ тѣми Л. 1442 изъ землѣми 1499; г) род. мн. ннихъ многихъ земли 1435, господаръ земли молдавскихъ 1435 бояр., съ обычнымъ стяженіемъ.

4. Смѣшеніе основъ на *о* и на *а* твердыхъ и мягкихъ далеко не всегда можно установить ввиду частой мѣны *ъ* и *и*; отмѣтимъ мѣстн. ед. Матѡвѣи 1436, такіе же случаи, какъ о утисненіе, 1456, скорѣе относятся къ потерѣ склоненія. Вліяніемъ вторыхъ на первыя, быть можетъ, объясняются формы дат. пад. ед. ч.: господареѡ нашему 1448 бояр., отпеѡ нашему 1452, милѡму Казимирѡу 1479, Казимирѡу королеѡу 1452 и др. лучше объяснить отвердѣніемъ губныхъ (см. выше).

5. Смѣшеніе нѣкоторыхъ согласныхъ основъ съ основами на *о* и на *ъ* не богато примѣрами: до того двѣ 1457, отъ Короченева камень 1453 іюнь, отъ нашего племени 1445 іюль, наияснѣшему кнѣжатию 1436, тв. наияснѣишимъ княжатоу 1434, вьсеу племени ихъ Л. 1434, 1435 бояр., 1434 май, по имени 1456.

6. Переходъ именъ съ основами на *т* и на *о* въ склоненіе основъ на *а* замѣчается, главнымъ образомъ, въ многочисленныхъ собственныхъ именахъ: Ваня 1421, Петря 1448, Костя 1442, Грозя 1395, Мишя 1435 бояр., Кръстя 1436, Гергя 1449, или въ юго-славянской формѣ Косте 1433, 1442, 1445 апр., 1445 іюль, 1446, 1449, Герге 1449 и т. д., при чемъ слѣдъ ихъ стараго склоненія, какъ среднихъ именъ на *т*, можно возстановить на основаніи такихъ именъ, какъ Унклята 1434 бояр., или Уклята 1435 бояр., быть можетъ, Драгота 1448 бояр., Драготъ 1447 сент., Бѣлѡта (Ю. Венелинъ, стр. 19 — грамота 1399 года), а также до-вольно послѣдовательнаго склоненія такихъ словъ, какъ княжа: наияснѣишего кнѣжате 1499, наияснѣишему кнѣжати 1436, 1462, наияснѣишимъ княжатѣмъ 1499, наияснѣишее княжя! 1462, иная княжата 1404, ишша звѣрята 1462, наияснѣишихъ княжатъ 1462, наияснѣишимъ княжатѣмъ

1499 и т. д., по новыя формы преобладають: *Ванчи*, *Грози*, *Кости*, *Кръсти* и т. п.; б) уменьшительныя на *ко* въ родѣ *уико* их *Иван* Л. 1488, *Ивашко* 1395, *Синько* 1404, *Гринко* 1407, *Стецько* 1404, *Хотько*, *Ходко* 1404, 1421, *Яцько* 1404, *Лайко*, *Дѣтко*, *Лацко*, 1421, *Пашко* 1434 бояр., *Данко* 1435 бояр. и т. д. На ряду съ старымъ склоненіемъ: *Пашко* діакъ 1437, 1439, слуга нашъ *Дашко* М. 1487, пана *Андрейка* Чорторовского М. 1487, одинаго татарина на имѣ *Пашка* М. 1444, *Стецка* воеводы 1433, пана *Добка* 1468, пана *Ходка* 1460, 1448, пана *Андрейка* М. 1487, *Стецку* писарю 1446, 1452, слугѣ нашему *Пашку* 1442, находимъ и новое женское: *Немирка* Чорторыискыи 1437, панъ *Немирка* 1433, *Петрика* 1499, панъ *Моика* 1456; род. великаго пана *Порки* 1443, пана *Шендрики* граматика 1443 (или дат. *Ивашкови* 1437); в) уменьшительныя на *ло* греческія, славянскія и румынскія по происхожденію: *Михаило* 1407, 1411, *Негрило* 1434 бояр., *Гостило* М. 1487, *Мужило* 1457 или съ новообразованными суффиксами *Александро* Б. 1453, 1402 мартъ, *Шандро* 1411, *Илихно* 1448, *Михно* Л. 1474, если только это не звательныя формы: пана *Мужила* 1455, пана *Негила* 1446, паномъ *Мужиломъ* 1462.

Смѣшеніе мѣстоименныхъ основъ засвидѣтельствовано рѣдкими случаями (о возможности род. себя см. выше): ни однихъ 1435 бояр., ни с однимъ человѣкомъ 1484 (но ни однимъ принужденіемъ 1393, с оными 1435), на всѣмъ свѣтѣ стоятъ 1460, 1461, что имѣли *ъхъ* 1436.

Смѣшеніе падежей въ изучаемыхъ грамотахъ не всегда можно подвести подъ обычныя для исторіи русскаго языка рубрики, такъ какъ готовая уже потеря склоненія въ болгарскомъ и румынскомъ вліяла на синтаксисъ гораздо больше, чѣмъ явленія фонетическія и психологическія въ примѣненіи именно къ молдавскимъ грамотамъ XIV—XV вв. Поэтому, помимо цѣлага ряда болѣе или менѣе обычныхъ и для русскаго языка случаевъ, мы наблюдаемъ здѣсь не столько смѣшеніе или утрату склоненія, сколько нѣкоторую беспорядочность его. Последніе примѣры сгруппированы нѣсколько ниже, а изъ общерусскихъ фактовъ смѣшенія приведемъ такіа:

1. им. и зв.: *Богъ*, не дай 1411, 1436, тако ми, *Богъ*, помози 1435, на ряду съ: *Боже*, того не дай 1452 и др.; впрочемъ, примѣрами на звательный падежъ грамоты бѣдны.

2. им. и вин. мпж.: а) им. старыи млины 1448 апр., вѣрни быти и послушны 1433 іюнь, которыя города 1436, написаныи намѣстѣки 1395, панове воласкыя, молдавскыя (и молдавскіи) 1404; б) вин. учинки 1438, листы записани 1435, хотя здѣсь скорѣе имѣемъ дѣло съ близостью *ки* и *кы*, *ни* и *ны*, *ри* и *ры*.

3. им. и вин. ед. жеп.: привѣсили есмы печать паша 1407, на Владыка Христа 1435, похулившаго на святаа Троица Л. 1442, на болшая

крѣпость М. 1487, М. 1488; вѣрна служба служить 1393, можетъ быть, *potius cum infinit.*

4. род. и вин. смѣшиваются часто. Выраженіе про Богъ 1449 — полонизмъ, а нѣкоторые титулы и названія должностей сохраняютъ какъ будто старое склоненіе: на князь Швитригаи не имаетъ жаловати . . . на князь Швитригаила 1400, отъ его милость 1457, крогѣ его милость 1447, даже казали старосты нашимъ 1457; тѣ же названія, собственные имена и географическія могутъ не склоняться: род. Иліа воеводы 1434, велемужнаго Иліаша воевода господаръ 1435 бояр., подъ королевскимъ горodomъ Сибѣтинъ 1457, писано у Долнѣ Торгъ 1411.

5. род. и дат.-мѣстн. ед. жен.: господину Иліашу воеводы 1435, брод от Молдави М. 1407, отъ его корунъ 1488 бояр., от прѣчистыи Его Матере 1434, при вѣры 1435.

6. дат. и твор. мн.: а оттолѣ подолжи нивам на могилу М. 1488, съ онем іудей М. 1488, с нашими намѣстники потомъ будущимъ 1395, ис нашими дѣтьми нинѣшними и потомъ будущимъ 1393. Помимо причины фонетической (утрата конечнаго *m*), здѣсь могло играть нѣкоторую роль и номѣщеніе *m* подъ титуломъ, тѣмъ болѣе, что обратнаго смѣшенія не замѣчается.

7. твор. и мѣстн. ед. муж.-ср. членныхъ прилагательныхъ: усердноу сердцемъ Л. 1490 — церковно-книжная форма.

8. дат. и мѣстн.: у королевствѣ полскому 1395, с ниму 1435; противъ прореченоу господаревѣ нашему 1448 авг., нашему велебномъ господарю 1402, на нашихъ купцемъ и землянохъ 1421.

Потеря склоненія наблюдается въ тѣхъ примѣрахъ, гдѣ предлоги и нарѣчія перестаютъ вліять на падежи 1) родительный: развѣ новаа царина 1443 май, от капуста М. 1458, без мито, от риба свѣжаа, от его село М. 1460, и 2) творительный: подъ наша хрестьянская вѣра 1395, съ нашими болѣре Б. 1450 5 іюля, предъ нашими болѣре 1452, 1453. Сюда же относятся тѣ названія и выраженія, которыя имѣютъ значеніе юридическихъ формулъ (см. выше).

Безпорядочность склоненія, объясняемая болгаро-румынскимъ вліяніемъ, неустойчивостью синтаксиса, аналогіями и отчасти только фонетикой, можетъ быть представлена въ пяти группахъ:

1. род. вм. дат.: святопочившимъ господерехъ предкомъ нашихъ М. 1407; вм. вин.: землю молдавскомъ 1484.

2. дат. вм. род.: до нашему живота 1435, ннихъ многымъ землѣмъ господаръ 1435.

3. вин. вм. род.: до мобилу М. 1487, от рибу М. 1458, М. 1488, от которои сторону 1484, до нашей земли молдавскую 1457, от свѣжою рибу М. 1488.

4. твор. вм. вин.: на болшею крѣпость Б. 1447, вм. род. подлугъ своею мочи 1457; вм. мѣстн. у нашею земли у молдавской 1455 іюль, у нашею земли М. 1498, по своею доброю волю М. 1472.

5. мѣстн. вм. род.: своихъ предкоз 1433, вѣсти изъ его милости землятъ 1499.

Конечно, сюда не относится на вѣкы вѣчнѣмъ 1435, такъ какъ объясняется вліяніемъ «въ вѣкы вѣкомъ», а также тѣ случаи смѣшенія падежей, которые объясняются условіями чисто графическими, т.-е. повтореніями окончаній близко или рядомъ находящихся словъ: азъ Стефана воевода М. 1466, М. 1487, М. 1488, М. 1498, привѣсити нашему печать къ сему мѣсту нашему М. 1458, ис симъ листамъ нашимъ М. 1488, бояре великии и малики М. 1472, велебномъ крелевомъ Ядвизѣ (2 раза) 1395, видѣвши его правую и вѣрную службу 1434 бояр., 1434 жал., видѣвши его правую и вѣрную службу Л. 1421, видѣвши его правую и вѣрную службу и молбою 1457, М. 1498, милостію Божію Л. 1442, Л. 1458, Л. 1472 (на ряду съ м—ю Божіею 1411, Божею 1388 и др.).

Смѣшеніе чиселъ сводится главнымъ образомъ къ уtratѣ двойственного числа; на ряду съ немногими старыми формами: двѣ лѣтъ 1402 мартъ, двѣ селѣ М. 1407, нама посполу узрѣтъ 1457, в руцѣ 1400, положивши руцѣ 1448 бояр., на обѣ стороны 1457, двома алибо трема мѣстами 1462, встрѣчаются и такія: двѣ челѣды цыганскимъ, изъ тѣхъ дѣтъ вышереченныхъ челѣдахъ Л. 1434, две села М. 1488, осмы жаловали наши слугы Балоту и Оанча 1421, въ дѣни братѣмъ нашимъ Иліаша и Стефана воеводъ Б. 1447, обѣ куты, обѣ жудечинъ 1439, господаріе (Илья и Стефанъ) 1435 дек., дву земъ держати 1457, межѣ тыми то трима чесники 1462, тыхъ двухнадцѣтъ сотъ 1421, а также — съ обухъ сторонъ 1457, съ обохъ сторонъ 1499, межѣ двома полѣнами Л. 1488, с obu сторону 1435, имъ обомъ 1443, какъ взаимодѣйствіе между старыми и новыми; или двойств. ч. вм. множ.: на веки векома 1468, или же безразличное написаніе: 3 тысячъ и 3 тысячи 1388, — вслѣдствіе звуковыхъ причинъ.

Смѣшеніе ед. ч. съ множ., естественно, возможно въ тѣхъ случаяхъ, когда лицо, давшее грамоту, говоритъ о себѣ во множественномъ, напр., намъ самому 1457.

О смѣшеніи родовъ едва ли говорятъ формы множеств. числа причастій: мы видѣвши Л. 1421, 1434, 1434 жал., заплативше и утокмивши Л. 1488, хотячи указати наше голдованіе 1411, видѣвши и урозумивши 1457 и т. д., потому что въ актахъ XV в. эти формы фигурируютъ только какъ дѣепричастія, т. е. несклоняемыя. Колебаніе въ грамматическомъ родѣ замѣтно еще въ собственныхъ именахъ, какъ указанныхъ раньше Панко и Пашка, Немирко и Немирка и др., такъ и панъ Исакъ 1421, пана

Исаія 1460, 1461 и обычное пань Исаія, пана Исаи 1470; дат. Арію 1435, 1435 бояр. и Аріи 1435 сент., 1434. Кроме того, замѣчается утрата среднего рода въ такихъ формахъ единств. числа, какъ где была села Шефана Зуграфа 1444 февр., где есть татарская селища 1436 (на ряду съ едно селище, тое селище; впрочемъ, въ этихъ примѣрахъ мы можемъ имѣть дѣло и съ множ. числомъ).

Изъ другихъ явленій въ области склоненія отмѣтимъ рѣдкое окончаніе прилагательныхъ муж. р. на *ой*: у вѣчнои миръ Б. 1453.

Характерная малорусская особенность наблюдается въ мѣстоименіяхъ: тымъ то листомъ 1434, 1435 бояр., тои то рѣчи 1436, тоти цигани, тоти люди Л. 1458, тоту часть 1443 май, предъ тнь листь, тонъ запись 1393; дали еси сес нам листь, черес сес наш лист Л. 1472, на сесь листь 1435, 1468, хотя послѣднія формы извѣстны и московскимъ грамотамъ.

Спряженіе.

При отсутствіи имперфекта, замѣчается сравнительно рѣдкое употребленіе аориста: *бяхомъ* 1435, *быхумъ* 1462, *приказахомъ* 1438 сент., *утвѣдих* и *укрѣпих* Л. 1490, *дадохъ*, *пріидохмо*; *привесихмо* Б. 1453, *благопроизвоихъ*, *заплатихъ* аз Л. 1488, *приплатихъ* аз Л. 1489, *пріидоша* Л. 1488, *прінде* 1445 апр., 1449, Л. 1474, *възопиша* М. 1488, главнымъ образомъ — въ формулахъ и замѣна его прошедшимъ сложнымъ: *слюбилъ есмь* 1402, *если дали*, *если почали*, *есте учинили* 1388, *слюбили еси* 1395, *привѣсили есмь*, *приняли суть* 1400 мартъ; причемъ форма 3 л. мн. можетъ смѣшиваться съ формой 3 л. ед. имперфекта: учестіе да имаеть съ онѣми, еже възъпише 1435, если только здѣсь не болгаризмъ, что вѣроятнѣе.

Будущее сложное образуется соединеніемъ инфинитива съ настоящимъ глаголомъ а) *буду*: кто *будетъ* жити М. 1458, *будемо* слышати 1484, *будутъ* ловити М. 1488; б) *иму*: *имѣю* стати 1402, *иметъ* жити М. 1444, *имѣемъ* потянути 1411, *имаетъ* насъ боронити, *имаемъ* пріихати 1434 бояр. = *пріидемъ* 1434, *мочи имемъ* 1456 или в) *хочу*: *хочемъ* служити 1407, 1435.

Формы двойственного числа утрачены почти совершенно, причемъ 1 л. изрѣдка имѣетъ русское окончаніе: мы *имаетъ* 1400, и замѣняются соответствующими формами множ. ч.: Влодиславъ... и Витовтъ... *приняли суть* 1400 мартъ, *имаетъ* оба служити 1435 сент., въ нѣсколькихъ грамотахъ господарей Ильи и Стефана: *чинимъ* 1437, *жаловали есмь* 1437 и 1439, *господари... чинимъ*, *жаловали есмь*, *дали есмь* 1436 и т. д.

Прошедшее сложное можетъ сокращаться опущеніемъ формъ вспомогательнаго глагола, главнымъ образомъ, 3 лицъ: *посадили* насъ и сѣли

есмъ, ся *примодило*, 1395, ся *тискало* 1402, но полныя формы замѣтно преобладаютъ. Мѣстоименія употребляются довольно рѣдко, что препятствуетъ опущенію вспомогательнаго глагола.

Давнопрошедшее никогда не выражается посредствомъ имперфекта или аориста вспомогательнаго глагола, и обычныя формы — прошедшее сложное его плюсъ элевое причастіе, правильнѣе, два элевыхъ причастія: николи у насъ не *была жасла* 1436, *що пришли были* 1457.

Сослагательное наклоненіе состоитъ изъ тѣхъ же причастій и аориста: коли *бытъ слышалъ* 1402, а кто бы отъ насъ по правдѣ не *служилъ* 1435 бояр., а пак ли бы *потянулъ* 1411, иже *быхомъ* николи не *имѣли*.., але *быхомъ* ему и его корунѣ *помазали* 1411, *що быхомъ были* осажени нашеи чты 1435, да *быхомъ были* ему въ сыны Б. 1450, аже *быхомъ* королю вѣрнѣ *служили* 1435 бояр., *што быхомъ* то вѣчно *издержали* 1407, а пак ли *быхомъ*... не *дали* 1436, пак ли *быхомъ* не *дали* тыхъ золотыхъ 1421, ач *быхомъ* самъ своимъ животомъ не *поспѣши были* 1438 сент. Отмѣтимъ отсутствіе согласованія въ числѣ: хотя бы ся и *нашли*, чинимъ ихъ *прожнхъ* 1435, *быхомъ* того усега не *полнелъ* 1462, и лицѣ: ажъ *бытъ* ся пакъ не *могло* намъ стати; учинили есмо имъ красную правду, *бытъ* съ имъ *увернули* 1457, причемъ форма 3 л. ед. бы становится частицей, указывая на одну условность: кто бы ему *непріятель*, то и намъ *непріятель* 1411, или же соединяется съ союзами *штобы*, *абы* и т. п.: просимъ вашей милости, *штобы* есте учинили 1388.

Будущее совершенное изрѣдка встрѣчается въ его древнихъ формахъ: кто *що будетъ бралъ* 1457, и чаще сохраняется въ одной формѣ 3 л. ед. *буде*, которая имѣетъ значеніе условнаго союза: гдѣ коли *буде* *надобѣ* 1433, коли *будѣ* *записы* 1436, приближаясь къ неопредѣленно-условнымъ мѣстоименіямъ и нарѣчіямъ: *будѣ у которыхъ* 1460, *будъ кто*, кого Богъ изберетъ 1435 дек., или *будѣ иде* 1460, ли *буди идѣ* у нашеи земли М. 1466.

Изъ формъ настоящаго времени обращаетъ на себя вниманіе своимъ разнообразіемъ 1 л. мн., хотя не всегда возможно прослѣдить въ нихъ какую-нибудь послѣдовательность, напр., въ одной и той же грамотѣ: есми учинили, есмы дали, дали есмъ М. 1407. Всѣхъ окончаній — 6: 1) *мз* — сѣли есмъ 1395, *хочемъ* 1407, 1435, 1411, *чинимъ* 1434, 1435, Л. 1429; 2) *мы* — дамы 1388, *слюбемы* 1402 мартъ, *чинимъ* 1402 мартъ, 1404, *привѣсили* есмы 1402, М. 1407, ся есмы *годували* 1407, *пошлемъ* 1438 сент., *вызнаваемъ* 1462, 1468, *изъявлямы* 1468; 3) *мо* — *слюбили* есмо, *привѣсили* есмо 1395, есмо *имѣли* 1435, *умыслихмъ* Л. 1442, *клянемъ* съ Б. 1453; 4) *мъ* — *привѣсили* есмъ 1395, дали есмъ М. 1407, *вызнаваемъ* 1435 бояр.; 5) *ми* — есмы дали, есмы *почали* 1388, *слюбили* есмы 1395, *хочемъ*, *завѣзуемъ* 1435, *узявлямы* 1452, *вызнаваемъ* 1462 митр., обѣ-

цуюми 1438 сент., будеми М. 1487, слюбуеми и записуеми ся 1462, приидеми 1434; 6) *ме* — коли узриме 1468, кажется, болгаризмъ; наконецъ, отиѣтимъ своеобразную форму слюбуему 1435, едва-ли фонетическаго происхожденія, быть можетъ, графическаго. 2 л. ед. имѣетъ окончаніе главнымъ образомъ *ми*, а въ 3 л., наряду съ мягкостью: *стоимъ*, *принесемъ* 1388, *обобщимъ* 1395, изрѣдка находимъ и *тз*, какъ и въ неопредѣленномъ.

Для формъ повелительнаго наклоненія грамоты почти не даютъ матеріала: Богъ не дам 1411, дам ми ихъ 1449, не буд 1449, стань ся 1393.

Формы возвратнаго залога отличаются сохраненіемъ полной свободы мѣста для мѣстоименія: *ся приидило* 1395, *ся отступаю* 1400 мартъ, *ся не роздѣлѣти* 1393, *ся есмы ему записали* 1411, хотя *ся* бы и *нашли* 1435, конечно, на ряду съ постановкой его вслѣдъ за глаголомъ.

Неопредѣленное наклоненіе, при преобладаніи формъ на *ти*, *чи*: *давати* 1388, *помочи* 1395, даетъ нѣсколько случаевъ окончанія *тъ*, *чь*: *писати* Л. 1490, *мочъ* 1457, причемъ въ большинствѣ примѣровъ *т* помѣщено подъ титломъ, слѣдовательно, безъ знака мягкости или твердости: *отступит*, *смутит* 1400 мартъ, *держат*, *родит*, *устат*, *починает* 1402, и изрѣдка находимъ *тз*, которое никакимъ образомъ не можетъ быть окончаніемъ сущина: *велѣли*... *діаку писати* 1447 сент.

Румынское вліяніе.

Старые и болѣе поздніе переводы грамотъ на румынскій языкъ даютъ интересныя показанія въ томъ смыслѣ, что позволяютъ во многихъ случаяхъ возстановить особенности румынскихъ «оригиналовъ», каковымъ терминомъ мы условно называемъ здѣсь строй языка логоветовъ и писцовъ-румынъ, думавшихъ по-румынски и излагавшихъ свои мысли по-славянски. Въ памятникахъ внѣшнихъ сношеній это вліяніе замѣтно меньше, чѣмъ въ жалованныхъ и судебныхъ грамотахъ, гдѣ формулировалась по-славянски резолюція, произнесенная и выработанная путемъ опроса и преній на румынскомъ языкѣ. Кроме того возможно, что документы, предназначавшіеся для Польши, переписывались специально писцами изъ русскихъ.

Поэтому писецъ-румынъ измѣнялъ по женскому склоненію такія слова, какъ: за нашу здравіе — *pentru noastră sănătate* М. 1466, по нашемъ животѣ — *după noastră viață* М. 1488, хоморскомъ монастыри... да есть *си* отъ всѣхъ сторонъ — *mănăstirei de la Номога... се fie ei* Л. 1490, или наоборотъ, по мужескому — слова вроде: врѣхъ великаю гора — *sus marelui deal* Л. 1490, помощіемъ негову господству — *cu ajutoriul domniei sale* Б. 1450 5 іюля, з Божиємъ помощемъ 1457 — *cu ajutoriul Domnului*, съ своимъ торговлею (д. б. товаромъ) — *cu marfă lor* Б. 1447, отъ тою волости —

din cel județ M. 1466 и т. д. Конечно, въ такихъ выраженіяхъ, какъ съ всею нашею землею Б. 1450 5 іюля, и кое какихъ изъ приведенныхъ можно было бы видѣть сербизмы, но мужское склоненіе и въ другихъ падежахъ (до нашею земли проидутъ 1457) показываетъ, что писецъ имѣлъ ввиду рум. *rămîntul*, а не *țeară*. Такое же наблюденіе можно сдѣлать на основаніи употребленія или управленія предлоговъ: помагатъ съ нашею силою 1403, заплативше... усе с готовими пенѣзми М. 1489; прити... у нашей земли, приидуть у Сочавѣ Б. 1447; далъ есмь тобѣ у рукахъ, еси далъ у моихъ рукъ 1449, на немъ узреть Л. 1411, 1452, М. 1487, при нашихъ пановъ, противъ имъ (противъ турковъ), противъ татаромъ 1395, противъ каждому непріятелю 1435, противъ татаромъ и противъ каждому непріятелю 1444 ноябрь; службу до насъ 1434 жал., 1434; мимо волю того пана 1462, по усимъ старымъ хотаремъ 1445 апр. — по всѣмъ старыми хотары 1445 іюль и т. п. Затѣмъ слѣдуютъ такіа румынскія по синтаксису конструкціи, какъ монастырю от Молдавици Л. 1434, державу от Тутову 1435 сент., митрополита от Сучавѣ — *mănăstirei de la Moldovița, ținut de la Tutova, mitropolit de la Suceava*, т. е. по названіямъ рѣкъ; отъ потока къ Тутовѣ 1443 май. Имена личныя нерѣдко снабжены постпозитивнымъ членомъ: Братъ Нетядулъ 1395, Братулъ 1404, М. 1407, Будулъ 1421, Щефулъ 1433, 1434, 1436, Банчулъ 1434 бояр., 1436, Туркулъ 1436, Станчулъ 1435 бояр., 1435 дек., Михулъ 1443, Влашкулъ М. 1458, холтеюл — «холостой» М. 1488. Интересны собственныя имена въ румынской огласовкѣ съ удлинненіемъ надъ вліяніемъ ударенія: Тадор Б. 1450, Тоадера 1445 іюнь, 1446 = *Toăder*, Ильна М. 1487, Оанча 1444 ноябрь, 1445 іюль = *Peăna, Oăncea*, и слѣды румынскаго склоненія: гдѣ снимает хотар Гостилещилор съ Бъхнѣнилор М. 1488 — *unde... hotarul Gostileșilor cu Băchneanilor*; быть можетъ, нашихъ боерій — *boerii noștri* М. 1466, оба жудечиле М. 1487 — *judecile*. Отмѣтимъ рум. слова жуде — судья, жудечии — судства 1455 іюль, мартори — свидѣтели 1447 сент. порта — ворота Л. 1490 и др., рум. огласовку собственныхъ именъ: Драгушъ и Драгушъ 1447 сент., Думитра 1446.

Болгарское вліяніе.

Болгарское вліяніе съ большимъ правомъ слѣдовало бы называть книжнымъ, потому-что у насъ нѣтъ основаній предполагать болгарское происхожденіе писцовъ или логоветовъ, а о болгарскомъ языкѣ, какъ живомъ, можно говорить при опредѣленіи этихъ особенностей только въ грамотахъ валашскаго происхожденія. Помимо особенностей графическихъ и отчасти дипломатическихъ, напр. господство *ми*, молдавскія грамоты даютъ цѣлый рядъ книжныхъ написаній вродѣ: старая царица, новая царица 1443 май,

святаа 1435, инаа христїаньскаа 1435, неразделимаа М. 1488, свѣжаа М. 1466, инаа села 1442, стоати 1435 сент., безъ боазни 1470, даанїа 1434 жал., неприателѣ 1435 сент., 1435, приателъ Б. 1453, выслуженїа 1445 апр., Иліа 1435, некоа работа 1442, вьсѣкоа 1435 бояр. Большой юсь ставится правильно (вѣлемжнѣго, 3 раза, 1435 бояр. Остѣлимы 1438 сент.,) можетъ замѣняться ѣ (позѣжденъ 1452, текѣщее 1499, пристѣпника 1435) или же ѣ и ему однозначашими въ грамотахъ: съ вѣсѣа нашеа добраа волеа М. 1444, съ нашеа добраа волеи и Ѡ Бога помощїа Л. 1442, Ѡ вѣсѣа нашеа добраа волеа Л. 1448, ... и Ѡ Бога помощїа Л. 1472, а такїа написанїа, какъ от пречїстоуѣ Еѣо Матере Л. 1411, восходятъ къ обычнымъ вродѣ Ѡ самыѣ портї (т. е. вѣротъ) Л. 1490 и др. Отмѣтимъ глагольныя формы сым, сыму, да смо Б. 1453, Б. 1450 5 іюля, 1 ед. изѣлаамъ, изѣлаками 1403, союзъ нѣ Б. 1453, предлогъ прїзъ 1393, 1435 (правда, онъ встрѣчается и въ нѣкоторыхъ великорусскихъ говорахъ, но здѣсь скорѣе—влїанїе болгарское), мѣстоименїа ница Б. 1453, союзъ кѣда—когда Б. 1453, мѣстоименїа на тѣ записъ 1462, еѣоу милости, нѣгоу милости, еѣоу Б. 1450 и Б. 1450 5 іюля, отсутствїе эпентетическаго ѣ въ земѣ господства ми Б. 1450, склоненїе воиска по женскому: вѣнсками Б. 1450 и 1450 5 іюля, наконецъ, все сказанное относительно замѣны ѣ и ѣ. Наконецъ, такїа написанїа, какъ ѣ микакоѣ Леа 1457, можно было бы считать сербизмомъ, если бы: 1) не было случаевъ вынесенїа ѣ подъ тїтло: самѣ вѣекоды 1433 іюнь, и 2) отпаденїе конечнаго ѣ не встрѣчалось и въ малорусскихъ говорахъ. Болѣе позднїа грамоты, имѣющїа знаки ударенїй, говорятъ о преобладанїи ударенїй болгарскихъ, хотя масса случаевъ непослѣдовательности или нѣсколькихъ ударенїй на одномъ словѣ, напр. ѣдинѣсѣїннаа Л. 1488, обезцѣниваетъ эти данныя.

Польское влїанїе.

Влїанїе польское могло идти двумя путями: во первыхъ, благодаря живымъ сношенїямъ, начатымъ еще въ XIV в., почему предназначавшіяся для польскихъ королей грамоты писались особыми писцами и съ болѣе или менѣе сознательными полонизмами; во вторыхъ, благодаря влїанїю книжному, т. е. влїанїю актоваго западно-русскаго языка, въ которомъ особенности бѣлорусскїа иногда незамѣтно переходятъ въ собственно польскїа. Въ жалованныхъ и судныхъ грамотахъ влїанїе это, какъ мы уже замѣтили, сказывается въ незначительной степени; въ памятникахъ дипломатическихъ сношенїй—въ очень сильной. Укажемъ на частые случаи смягченїа т въ ѣ, наклоненїа ѣ къ у (предкуѣ, кролюѣ, кролюѣ, запикуѣ 1462 и т. д., хотя въ равной степени можно отнести это явленїе и

къ малорусской фонетикѣ), быть можетъ, нѣкоторые примѣры изъ смѣшенія склоненій, стяженные формы прилагательныхъ: Богъ милы 1456, пріателие наши милы 1460, ср. р. милостиве 1435 и др.; элевия причастія, какъ упаднулъ 1499, утекъ 1457, предлоги ку вѣчной памяти 1436, ку кролеви ку его милости 1438 сент., ку уставичной вѣчной сталости 1448 авг., ку праву 1444 ноябрь; отдѣльныя выраженія и обороты: Пана Маріа 1435, потемъ будицемъ 1438 сент., бы ся тыкало 1402, тыхъ листовъ, якоихъ къ намъ принесено 1435, чинимъ ихъ (о документахъ) прожнихъ 1435, пренаіаиѣишее князя! 1448 авг., каждому доброму 1452, по святомъ Маѣѣ, по руску, трецего лѣта и т. д.; наконецъ, сюда же можно отнести нѣкоторыя особенности, свойственныя и русскому и польскому языкамъ, о которыхъ упоминалось раньше.

Приведемъ также небольшой списокъ польскихъ или западно-русскихъ словъ: але, али, амень, валка, валчити, вотпити — wzięć, вротити, вшиткій, глентовати, голдовати, голдунокъ, голдъ, дбати, досытъ, доткненіе, еднаніе, жадати, жадливость, жадный (ни-), же — что, завжды, завсе, зрада, зособно, изъеднаніе, кеды, казати — приказать, колве, коруна, крижъ, крижеванецъ, кроль, кролева, кротъ (колко-), лѣпшии, мерзачка, моцный, моць, недбати, негабаныи, непреможенныи, обичованіе, обичовати, овшемъ, опекальникъ, остати — обязаться, освяценыи, парсуна, певныи, пилность, подлугъ, позычить, помощь, пожиточныи, покора, Полска, пивниіциі, покуи, посполство, потемъ, протожъ, прожніи, премогуцыи, приволеніе, привилія, ритеръ, рыхло, радца, свѣдоцтво, стабло, статочныи, тыкати — касаться, удраченіе — udręczenie, уставичныи, учинокъ, учливыи, цнота, члонецъ, шляхетныи, шляхта, щатокъ, южъ и др.

Такимъ образомъ, славянскія грамоты молдавскаго происхожденія, какъ и остальные стороны румынской культуры, отражаютъ самыя разнообразныя вліянія, что становится вполне естественнымъ при положеніи старыхъ придунайскихъ государствъ — въ срединѣ между южнымъ, западнымъ и восточнымъ славянствомъ.

А. И. Яцимирскій.

Етнографічна карта Угорської Русі.

Передні замітки.

Ініціатива до цієї карти вийшла не від мене, а від тов. В. Гнатюка, знаного в наукових кругах зі своїх праць про Угорську Русь. Перевести гадку в діло — зразу мали ми оба. Одначе нещасте хотіло, що здоров'я тов. Гнатюка дуже погіршило ся, і наслідком того я мусів узяти на себе цілу працю, аби тільки діло, конечно на нашу думку, скорше довести до кінця.

Труд сей показав ся геть труднішим і забрав більше часу, ніж я надіяс ся був зразу. Всеж таки буду дуже вдоволений, як що ся праця принесе користь науці взагалі, а українознавству спеціально. Почуваю себе також в обовязку зазначити на сьому місці, що велика пайка авторської честі належить ся моїй жінці Олені, яка взяла на себе переважну частину технічної та рахункової роботи, і взагалі була мені в сій праці цінною порадицею і помічницею.

Про потребу етнографічної карти Угорської Русі нема що розписувати ся. Кождий, хто тільки візьметь ся до яких не будь дослідів над нашою Закарпатщиною, чи історичних, чи етнографічних, чи мовних, розуміє добре велику недогоду задля недостаті такої мапи. Правда, досі маємо значне число етнографічних карт, що на них означена територія Угорських Русинів. Все-ж таки нема досі карт, спеціально присвячених сій території — отся буде перша. До того, дотеперішні карти мають двояку хибу: 1) звичайно дуже малий розмір їх дає тільки зачальне понятє про руську територію на Угорщині; 2) вони дуже часто не годять ся межі собою, і то не тільки в поодиноких оселях, але й у більших просторах. І до нині ведуть ся спори межі дослідниками про деякі дуже важні питання що до території Угорських Русинів. Головно словацько-руська межа не означена ще як слід; противно, деякі дослідники роблять багато, аби справу ще більше замотати, ніж до тепер було. Найбільше, від коли вий-

шли у світ дві праці: П. Балог *«A népfajok Magyarországon»* (1902) і д-ра Л. Нідерле *«Národopisná mapa Uherských Slováků»* (1903), обі дуже некритичні що до Русинів, які не тільки не роз'яснили дотеперішніх непевностей, тільки ще побільшили їх значно — справа скорого видання етнографічної карти Угорської Руси стала дуже пекучою.

Пускаючи її у світ, розумію добре, що вона не відповідає всім домаганням, які ставить ся до цілком доброї етнографічної карти. Пропущено тут цілком гіпсометричний бік — дуже важний при наукових дослідах — а то з причин технічних. Може за багато теж схематичного означення при островах і колоніях. За те з топографічного боку карта отся перевиспає всі дотеперішні. У північній Угорщині означено не лише всі адміністративні громади, але на головній руській території ще й прилучені села, присілки, дрібні оселі — скільки можна їх було означити без шкоди для прозорости карти. Назви всюди руські, де тільки вони єсть¹⁾. Найбільший недостаток цієї карти в тім, що в деяких пунктах етнографічна межа не єсть безсумнівно певна. Для її визначення треба було з трудом орієнтувати ся у дотеперішній науковій літературі, матеріалах і картах. Я певний у тому, що пізніші досліді змінять один-другий деталь сєї мапи. Та як раз доконечна потреба остаточного утвердження в науці поглядів на Угорську Русь була головним товчком сього видання. Тільки користь науці буде з того, коли до сєї карти буде зроблено як найбільше поправок. Вона повинна стати вихідною точкою для дальших студій над руським Закарпаттем, що збільшили ся останніми часами серед галицьких, російських, а навіть чужих учених, — а тому мусимо тільки радити²⁾.

Руська територія Угорщини зображена двома окремими картами, розділеними з причин технічних механічно, що правда, одначе й науковий поділ на східню і західню частину доволі буде близький до сього меха-

---

1) Назви, що лежать поза руською територією, означувано звичайно відповідно до національного характеру околиці, себто по мадярськи, румунськи, словацьки і німецькі. Виняток зроблено для тих громад, де живе якась частина Русинів, а вони мають для сих місцевостей свою власну руську назву (прим. Сигіт, Вишково, Береги і т. ин.). При мішаних громадах ішов я за мовою більшости, часто подавав подвійну і потрійну назву. В орієнтаційній карті уживано переважно назв звичайно прийнятих в українській літературній мові (Кошиці, Пряшів, Варадін і т. ин.). Одначе в менших громадах задержувано і тут форми місцеві.

2) Один евентуальний закид мушу перебігти, а се той, що на руській території не визначено докладно чужих меншостей. Причина тому одна тільки: недостача певного жерела в сім напрямі, при знаній тенденційности й ігноранції в урядових датах. Найскорше можна се було зробити з Жидами, але не без труднощостей, і я волів їх не визначувати зівсім на карті, не зараховуючи їх до ніякої народности. Що до Мадярів і Словаків, то не ставало ніякого критерія, де певність а де фальш у статистиці. З огляду на все не визначував я меншостей навіть в тих поодиноких громадах, що не дають ніяких сумнівів. Як би колись прийшло до другого видання, може вдасть ся розв'язати і сей бік справи.

нічного (східня повинна б бути дещо більша). На сих картах уміщено ось які комітати (столиці, жупанії) угорської держави: *Марамарош, Угоча, Берег, Уг, Землин, Шарин, Спич* — в цілості й повно; *Сатмар, Саболж і Абауй-Торна* — майже в цілості, але тільки загально; вкінці приміжні частини інших комітатів, як *Бистриця* (Бестерце-Насовд), *Гайду, Боршод, Гимир* й ин. Сей поділ не єсть чисто адміністративний, він приновлений доводі до географічних обставин краю і розвинув ся історичним процесом, тому ужито його й тут при огляді поодиноких частин Угорської Русі.

Сі головні карти зроблено на досить значний розмір 300 тисячів. З сього буде догода при дальших дослідах. Задля загального перегляду цілої території і визначення островів та колоній, положених в середній і південній Угорщині, подано окрему карту на малий розмір, що обіймає всі краї угорської корони, разом із приміжними частинами Галичини і Буковини.

Звісно, що угорська урядова статистика дуже тенденційна і змагає до постійного зменшування числа Русинів в користь Малярів і Словаків греко-католицької віри¹⁾, тому мав я за потрібне додати до карти спис усіх громад головної руської території по столицям і повітам, разом із вислідом останнього загального обчислення людности 1900/1 р. що до рідної мови і віри. Як раз порівнюючи сі обі категорії можемо до якоїсь міри мати контролю над урядовими цифрами. З порівняння видно, як угорська інтелігенція (головно духовенство) по волі й неволі записуєть ся Малярами, натомісць Жиди, хоч між собою говорять звичайним жаргоном, а у громадським життю уживають руської мови — записані понайбільше Німцями по селах, а Малярами по містах. Се порівнюванне мови і віри дуже придатне для визначення русько-словацької границі. Взагалі числа урядової статистики що до віри більше достовірні, аніж що до народности. Для дальших дослідів таке виписанне дуже придатне. Прилучені села, присілки, хутори і т. и. разом із указанем, до якої пол. громади належать, подано у показнику. Тудиж уведено також малярські урядові назви, які недавно заведено скрізь по немалярських околицях.

С. Томашівський.

Бережани, в лютім 1904.

1) З огляду, що тих грекокатоліків різні учені мають за винародовлених колишніх Русинів, зазначено докладно на карті ті малярські і словацькі громади, де є перевага греко-католиків; де такі греко-католики в меншості, там означено їх тільки загально (лініями). В тих одначе не виходив я поза північну Угорщину, бо передусім вона мусить бути предметом докладного розсліду.

Р. С. Ця са праця була скінчена, як ось висше зазначено, ще перед трьома роками і зараз передана до друку. Та видавання поступало поволи. Дуже багато часу забирало виготовлення карт, так що ледви тепер, по богатых коректах, при великім труді, терпеливости і переповах (Бережани — Петербург!) вони готові. За те було можливо для мене дістати ще раз після трьох літ мою рукопись для провірення, тим потрібнішого, що в сім часі дещо прибуло в науці про Угорську Русь. Маю тут на думці головню монографію С. Цамбеля про Словаків, ну — і у мене самого стало дещо просторійше. З приємністю зазначаю, що праця С. Цамбеля переважно потвердила результати моїх власних розслідувань, все-ж таки можу й нею тут і там покористувати ся при доповненнях і поправках. Трудніше вже було використати її при уложенню карти, найбільше жаль мені, що топографічні назви карти, головню на словацькій території, мають доволі хиб, як брані понайбільше з карти Л. Нідерле. Що найважніші похибки в сім напрямі поправляю в окремім дописку.

Бережани, в цьвітні 1907.

Жерела і література.

Головним жерелом для означення етнографічних меж мусить бути угорська урядова *статистика*. На жаль одначе, се жерело дуже непевне. Сю сумну його прикмету добачувано вже давнійше¹⁾, а в останніх часах достаточні мабуть докази на те подані у моїх спеціальних статях²⁾. З того виходить, що урядовою статистикою можна користуватися тільки дуже обережно. Мадярські учені уживають її з довірем, бо вона приладжувана у користь мадярських національно-політичних цілей; окрім мадярських учених вірять сьому жерелови вповні (принаймні що до Русинів) чеський учений Л. Нідерле у своїй етнографічній карті Угорських Словаків та в окремих статях про словацько-руські межі³⁾. З такого довіря виходять

1) Францевъ «Обзоръ важнѣйшихъ изученій Угорской Руси» (Р. Фил. Вѣст., XLV, 172 і дальше); А. Л. Петровъ «Замѣтки по Угорской Руси» (Журн. Мин. Нар. Просв. 1892, II, 448); В. Гнатюк «Hungarico-ruthenica»; його-ж «Словаки чи Русини?» (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, XLII) й ин.

2) Угорські Русини в сьвітлі мадярської урядової статистики (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, LVI); Причинки до пізнання етнографічної території Угорської Руси тепер і давнійше, I—IV (Записки, LXVII). Одночасно підкреснув сю тенденційність і А. С. Будилевич (Живая старина, 1903, 3).

3) К зрору о рускословенскѣм розграні в Uhrách (Slov. Přehled, 1903, VII), в части ще у Ještě k зрору о рускословенской hranici v Uhrách (S. P. 1903, VIII). В останніх часах д. Н. мабуть покидає давнійше довіре, як бачити можна з його останнього відклику на сю тему. (Národopisný Věstník 1907, leden: «Nová data k východní slovenské hranici v Uhrách»).

просто дивогляди, бо кожда нова конскрипція переминає руську територію, в однім місці збільшаючи її, в иньшій зменьшаючи. Загалом одначе руська територія що десять літ стає менша, але головна причина сьому — ігноранція й тенденційність угорського уряду. З усього того випливає, що дослідник не може вірити офіційним датам статистичним, мусять користувати ся ними обережно і старати ся контролювати їх иньшими жерелами. Всеж таки се основний матеріал при укладанню етнографічної карти Угорської Руси.

До 40-их років XIX ст. австрійський уряд мало журив ся племінними відносинами держави; переписи людности були тільки для фіскальних цілей. Загальна перепись людности въ р. 1786, де означувано також і національність, не була ніколи використана науково; її матеріал спочиває досі в архівах. Та коли директором головної статистичної комісії у Відні став бар. Черніг (Szoernig), розпочато спеціальні дослідни над етнографічним боком монархії, що вели ся мало що не цілий пятий десяток XIX ст. — і правду сказати — вели ся дуже сумлінно. При першій генеральній списі людности 1851 р. не записувано, що правда, національності, тільки у самій комісії переведено комбінацію нових чисел з давнішими означеннями мови і народности. Певно, не була се повна докладність, та одначе сумлінність і об'єктивність голови комісії, при тім близькість обох обраховань можуть зовсім вдоволити поважним науковим потребам. На жаль, подрібні дати з р. 1851 не були ніколи виявлені, тільки їх загальні числа, найдокладнійше у поважній праці самого Черніга про етнографію Австрії. Та для наших цілей далеко важнійша його-ж етнографічна карта, видана аж 1855 р., — ще й до нинішнього дня найліпша зі всіх, що займали ся сим предметом. З тієї причини її вказівки мусять служити радше за жерельні дати, аніж літературні комбінації.

Найблизший по тім генеральний спис людности був у 1857 р., але також без означення народности; аналогічну (тільки менше вартну) комбінацію, як у 1851 р., зробив наступник Черніга — Л. Фіккер, але й сих результатів докладно не оголошено. Тільки при самім кінці 1869 р. переведено загальну конскрипцію з означенням язика і релігії населення на Угорщині; зроблено се вже під доглядом національного мадярського уряду. Сі результати були оголошені досить докладно у першій лексиконі мад. статистичного уряду¹⁾. Так само результати переписи з 1880 р. подають пізнійші видання сього-ж лексикона²⁾. Обчислення з рр. 1890 і 1900 по-

1) A magyar korona országainak helynévgyűjtője, Bst 1878. При кожній громаді подано, до якої національності належить переважна частина її людности.

2) У мене було під рукою виданіє з р. 1888 (Dr. Jekelfalussy J.).

дають окрім лексиконів, вже цілком детально великі видання статистичного уряду (у двох серіях)¹⁾.

Коли порівняємо означення угорських Русинів з усіх згаданих років, бе нас в очи величезна неоднаковість в подаванні руських громад. Деякі дослідники, як Балог і Нідерле, думають, що се дійсно пересуваєть ся з року на рік етнографічна границя руського народа. Що така думка зовсім хибна, старає ся я доказати на ниньшому місці²⁾.

Що до першої половини XIX ст., то й тоді не хибувало проб означити поодинокі народности Угорщини³⁾, та деяку наукову вартість можуть мати тільки статистичні праці Фейньєша, на які й доси нераз покликають ся дослідники⁴⁾. Його дати взяті з різних жерел, понайбільше з церковних шематизмів, хоч у деяких частинах видко власні дослідн автора. Про словянські народности мав Фейньєш дуже слабе понятє, не умів відмежувати Словаків від Русинів, спеціально словянський обряд церковний мав він за певну ознаку руської національности, і се завело його, та й ниньших, до зовсім фантастичних висновків.

Про XVIII ст., розумієть ся, ще менше можна говорити. Урядові архіви дали-б, що правда, доволі інтересного матеріалу, головню від 1786 р., та коло сього ніхто не заходить ся. Єсть тільки одна, майже не замічена в науці, публікація мадярська про населенне Угорщини в часі *прайматичної санкції*⁵⁾. Зібрано тут результати одинокої перед 1786 р. генеральної переписи Угорщини в 1715 і 1720 рр. Розумієть ся, тоді не сніло ся нікому визначати народність людей, але ся конскрипція ведена переважно поіменно, а з імен можливо догадуватись національности записаного. Як би так статистичний уряд, що видав сей матеріал, подав все in extenso, то була-б справді користь науці. На жаль видавці пустили у світ вже готовий препарат, самі визначили національність списаних. Якими авторитетами користували ся, якими принципами руководили ся при сїм? — про усе те не написали нічого, а те що написано не дозволяє нам приймати

1) а) A magyar korona országában az 1891 év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, I rész, általános népleírás; б) A magyar korona országainak 1900-évi népszámlálása, I r., a népesség általános leírása községenként, Bst. 1902.

2) Записки Н. Т. ім. III. LVI і LXVII.

3) Диви передмову до першого лексикона 3 р. 1873.

4) Fényes Elek «Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben», I—VI köt. Pest, 1833—1840; перші три томи вийшли також у другім поправленім виданні 1841—1844. Угровська територія обговорена докладно (погромадно) у III і IV тт. В р. 1851 видав Фейньєш 4-томовий лексикон — «Magyarország geographiai szótára», де дати полишили ся зовсім незмінені. В німецькій мові видав він «Statistik des Königreichs Ungarn», Pesth 1843, з загальним означенням народностей.

5) Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában, 1720—1721, (M. Statisztikai közlemények, új folyam, XII köt.) Bst, 1896.

на віру обчислень видавців, хоч і як вони моглиб бути інтересні. Спеціально що до руської території, видавці не вміли відмежувати руських імен від словацьких і тому заведено для них одну спільну рубрику (*tót vagy ruthén*). Близшим розсліdom сих дат прийдесть ся займити ся при иньшій нагоді.

Між жерела треба зачислити також *шматками* обох руських епархій в Угорщині (мункачівської та прашівської), що появляють ся досить неправильно. Вони подають, що правда, тільки вірних по релігії, але й се придатне для контролі урядових статистик. Деякі вказівки дають означення в них що до языка, уживаного в церкві.

До найліпших жерел для означення руської території можуть належати етнографічні і языкові *записи*, коли означено докладно місце їх записання. На жаль, досі таких записів ще дуже мало (з огляду на місце), а найліпші з них *В. Гнатюка*¹⁾ і *І. Верхратською*²⁾. До того, етнографи-збирачі і лінгвісти, маючи перед очима окремі інтереси, часто не дбають про сей т. ск. політичний бік етнографії. Жерельну стійність мають і деякі *праці*, чи то про Угорських Русинів, чи взагалі про Угорщину, таких дослідників, що знають край і людей із власного досвіду. Сюди належать передусім розвідки *Броха*, *Гнатюка*, *Головацькою*, *Мішика*, *Петрова* й ин.³⁾ Годі на сьому місци подавати докладний огляд наукової літератури про Угорську Русь, бо вона доволі велика. Усе важнійше, що появило ся до 1901 р. зібрано докладно у перегляді *Францева*⁴⁾, і туди треба заглянути кождому, хто спеціально интересуєть ся Угорськими Русинами. До того понайбільша частина згаданих там книжок, розвідок і статей—має сьогодня тільки історично-бібліографічне значінне. Для нашої ціли, себто уложення карти, придатне мало що з давнішої літератури.

На початку XIX ст. появили ся три монографії мадярського достой-

1) Етнографічний Збірник, т. III, IV, IX; Русини Прашівської епархії (Записки Н. Т. ім. III. XXXV).

2) Знадоби до пізнання угорско-руських говорів (Записки Н. Т. ім. III. XXVII—XXX, XL—XLV), пор. також його давнішу розвідку про марамарошські діалекти в Archiv-für slavische Philologie.

3) Olaf Broch «Zum kleinrussischen in Ungarn» (Archiv f. slav. Philol. 1895, 1897). «Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östl. Ungarn», Kristiania 1897, «Weitere Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze», Kristiania 1899. — В. Гнатюк «Руські оселі в Бачні» (Зап. Н. Т. ім. III. XXII), «Русини Прашівської епархії» (ibid. XXXV), «Словаки чи Русини?» (ibid. XLII), Hungarico-ruthenica, 1899 й ин. — Е. Головацький «Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси», Москва 1878, вступ до першого тома.—Про полеміку між словацькими ученими Шкультетім і Мішіком що до Уг. Русинів диви Slovenské Pohľady 1896. — А. Л. Петровъ «Замѣтки по Уг. Руси».

4) Обзоръ важн. изуч. Уг. Руси.

ника і письменника *Сірмая* про комітати: Землін¹⁾, Угочу²⁾, й Сатмар³⁾, які подають здебільшого й племянний характер населення по громадам. Автор добрий знавець північної Угорщини (походив з магнатської родини, росілої в тих околицях), подає вказівки переважно з автопсії, тому його означення треба приймати зовсім як поважні і вірні, розуміється—для його часу. Від того часу дещо, головню у Сатмарі, мусіло змінити ся. В кождім разі монографії *Сірмая* належать до тих книжок, що помимо своєї давности й досі не стратили вартости. З пізнійших праць на першому місці зазначити тут треба працю згадуваного вже вище *Черніза*⁴⁾, монографію про Угорських Русинів *Бідермана*, у своїм часі дуже солідну,⁵⁾ дальше більше популярні видання *Фіккера*⁶⁾, вкінці розвідку *Лейтена*, основану на переписі 1890 р.⁷⁾

З новітніх праць, не заведених у реєстр *Францева*, згадати треба, окрім згадуваної з обсягу діалектології *І. Верхратської*, полемічну розвідку *В. Гнатюка* про ріжницю меж Русинами і Словаками⁸⁾, монографію *П. Балого* про племена на Угорщині⁹⁾, вступну розвідку до етнографічної карти Словаків *Л. Нідерле* і пізнійші каментарі до неї¹⁰⁾, критичні замітки Міпніка до праці *Нідерле*¹¹⁾ та мої висше згадані статі з приводу праці *Балого* і *Нідерле*. Менше-більше так само як і я оцінив працю *Л. Нідерле* ще й *А. С. Будилович*, подаючи деякі дійсні поправки¹²⁾. Вкінці в р. 1906 появилася велика студія *С. Цамбеля* про східних Словаків, при чім відведено доволі місця на означення словацько-руської племянної межі, і то з дуже гарним успіхом¹³⁾.

1) Notitia topographica, politica inclyti comitatus Zempleniensis per Antonium Szirmai de Szirma, ed. Mart. Geor. Kovachich Senquiciensis, Budaë 1803; Notitia historica incl. comitatus Zempl., Budaë, 1804; деяку інтересну замітку можна знайти і в його праці Notitia hist., polit., oecon. montium et locorum viniferorum comtus Zempleniensis, Cassoviae 1798.

2) Notitia politica, historica, topographica inclyti comitatus Ugochiensis per Antonium Szirmai de Szirma, ed. M. G. Kovachich Senqu., Pestini, 1805.

3) Szathmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete, irta és kiadta Szirmai Szirmai Antal, I—II rész, Budán, 1809.

4) Karl Freiherr v. Czoernig «Ethnographie der oesterreichischen Monarchie», I (1857), II—III (1855), Wien.

5) H. I. Bidermann «Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte», I—II, Innsbruck 1862.

6) Dr. Adolf Ficker «Die Völkerstämme der oest.-ung. Monarchie, ihre Gebiete, Grenzen und Inseln», Wien 1869.

7) Ed. Leipsen «Die Sprachgebiete in den Ländern der ungarischen Krone», Wien 1896.

8) Словаки чи Русини? (Записки Н. Т. ім. III. т.) LXII. Тут зібрана й давніша література.

9) Balogh Pál «A népfajok Magyarországon», Bst, 1902.

10) Названо висше. У розвідці подано й багато літератури.

11) Národopisné pomery na území Spiša. (Slovenské Pohl'ady, 1903).

12) Къ вопросу о племенныхъ отношеніяхъ въ Угорской Руси, Спб. 1904.

13) Dr. Samo Czambel «Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov», I odd. 1 část, Turč. Sv. Martin, 1906. Після виходу цієї поважної студії словацького дослідника дав

Окремої уваги заслуговують тут праці про історію руської колонізації за Карпатами, на жаль однак в сім напрямі не робить ся в новітніших часах майже нічого, в науці мають доси ще кредит погляди давнітших дослідників (Бідерман, Филевич), їх придержується ще проф. *М. Грушевський*¹⁾. Діло тут у тому, чи угороруська колонізація одночасна з зачатковою славянською і руською міграцією, чи значно пізніша. Останній погляд має також своїх прихильників (окрім мадярських істориків, що грішать національно-політичними тенденціями), тільки на жаль основно не був ще ані сформований, а ще менше розроблений і підпертий доказами²⁾. На мою думку, як раз сей погляд мусить остояти ся в науці. Близші аргументи подам при иньшій нагоді, але й тут можна буде дещо навести за сім поглядом.

Важніші етнографічні (языкові) карти, що обнимають Угорську Русь, єсть такі:

1) Етнографічна карта Угорського королівства *І. Чапловича*³⁾. Вона дуже загальна (розмір маленький) і подає руську територію зовсім хибно. До заходу Русини буцім то не переходять поза р. Топлю, натомісць між них пораховано увесь простір коло Вранова, Гуменного, Снина, Требішоваї Михаловець, так само руська майже ціла Угоча, частина Сатмара і т. ин.

2) Етнографічна карта Славян у *Шафарика*⁴⁾ доволі близька до Чапловичевої, тільки область т. зв. Сотаків (Вранов, Стрпков, Снина, Гуменне) пораховано тут уже межі Словаків; також хибно подано східню границю (Тисою). Розуміється вона дуже загальна.

3) Недокладна й хибна також языкова карта *Гайфлера*, оперта на попередніх⁵⁾.

4) Найповажніша зі всіх, не тільки між попередніми, але й доси не заступлена кращою, єсть етнографічна карта австрійської держави згадуваного вже *Черніа*⁶⁾. Про її генезу говорено вище. Попри всю сумнівність

себе мабуть переконати проф. Нідера, що зложив свою карту Словаків дещо... легковірно (Národop. Věstník, II, 1). Др. Цамбель видав ще перед тим иншу працю, що також доторкається до сей справи: Slováci a ich řeč, Bat, 1903.

1) Історія України-Руси, тт. I і II, стр. 188, 486 (друге видання 1904, 1905). В першій виданню III т. (стр. 510) були подані регести з давніх грамот, у новім виданню вони пропущені, чи там відложені до окремої збірки. В обох томах подана важніша література і жереальні збірки. (I, прим. 36; II, прим. 14). Пор. теж «Обзоръ» Францева.

2) Ще найясніше, але дуже загально висказав сей погляд Соболевський у статі «Какъ давно Русскіе живутъ въ Карпатахъ и за Карпатами» (Ж. Старина, 1894).

3) Ethnographische Karte des Königreichs Ungarn von Johann Csaplovics, 1829 — в додатку до його монографії про Угорщину Gemälde von Ungarn, I T. Pesth 1829.

4) Slovanský národopis 1842.

5) I. Häufner «Sprachenkarte der österreichischen Monarchie sammt erkl. Übersicht der Völker dieses Kaiserstaates». Pesth 1846.

6) Ethnographische Karte der österreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn von Czoernig, herausgegeben von der k. k. Direction der administrativen Statistik, Wien, 1855. Masstab 1 : 864.000.

і об'єктивність ся карта дає тільки загальний погляд на уторію; до того не вільна вона від похибок і непорозумін дивне для дослідів з першої половини XIX ст.

5) По переписи 1869 р. не маємо ніякої замітно дуковано довгий час тільки Чернігову карту. Такою вірн єсть карта Я. Головацького¹⁾. Задля свого малого розміру надаєть ся до студіювання угро-руської теріторії, ніж Чер

6) Комбінацією карти Черніга, Шафарика і Чаплови фічна карта Угорщини де-Воллана²⁾. Ідучи за поглядом Кочубинського (давнійше й Головацького), що найліпша озн се словянський церковний обряд, помножив він Угорську Словаками греко-кат. обряда, але й загорнув значний пр Словаків. Вкінці малий розмір робить сю карту непридатно

7) На основі спису людности 1880 р. уложив язиков Угорщини Ле-Моніє³⁾. Вона досить докладна, тільки що с на урядовім статистичнім матеріалі, з дуже непевною і не тістю, може служити тільки як ілюстрація згаданої конс більше для практичних цілей, тільки не для наукових.

8) З того самого матеріялу статистичного зладили етн Ретей і Гатшек⁴⁾ — розумієть ся — оба з таким самим ре

9) Знов на підставі статистичних дат 1890 р. уложі (етнографічну і конфесійну) П. Балог, в додатку до моногра на Угорщині, що вийшла як офіціозне видання з нагоди м Ієніум-а⁵⁾. Те, що сказано про карту Ле-Моніє, належить що вартість сеї ще менша задля багатьох блудів і дук

1) Этнографическая карта русскаго народонаселенія въ Галичинѣ, Угріи и Буковинѣ, 1:1600.000, в додатку до I т. «Народныя пѣсни Гали Руси», Москва 1878.

2) Этнографическая карта Венгрии Г. Л. де-Воллана, С.-Петербургъ дѣльности аж 1885 р. в його збірці пісень: «Угросуускія народныя пѣсни геогр. Общества, XIII).

3) Sprachenkarte von Österreich-Ungarn bearbeitet nach den durch die 31. December 1880 erhobenen Daten von Dr. Fr. R. v. Le Monnier, Wien 1:1.000.000.

4) Fr. Rhéthey «A magyar sz. korona országainak ethnographiai térké» «Ethnographische karte der Länder der ungar. Krone» (Pettermann's Geogr. M

5) A népfajok magyarországon című dolgozat térkép-mellékletei, tervezte Prof. Kocsárd Sándor báró, (Bst, 1902). З 22 карт до Угорської Русь (I) (а népf. északon), VI (а népf. északkeleten), IX (а népf. az ország mélyén), X (а északon), XIII (а felek. északkeleten), XVI (а felek. az ország mélyén), XIX (а nyelvazigetek északon), XX (а nyelv. és nyelvaz. északkeleten), XXII (а nyelv. és az ország mélyén). Розмір усяди 1:800.000. Про вартість ціло статю у «Записках Наук. Тов. ім. Шевченка», т. LVI).

укладу, хоч значний розмір міг би дати деяку користь із неї. Загалом наукова користь із карт Балога — мінімальна.

10) Вище названа карта таки остання; конскрипція 1900 р. не була ще використана для уложення етнографічної карти Угорщини, тим менше її руської частини. Хиба тільки, що проф. Л. Нідерле взяв її в основу своєї етнографічної карти угорських Словаків¹⁾. Давши віру офіційним датам спорудив автор у значній частині, найбільше на словацько-руській межі, цілком фантастичний образ племінних відносин у північній Угорщині, забравши великі простори руської території на рахунок Словаків. Критика (Мішіка, Будиловича, Цамбея, моя й ин.) опінила сю працю суворо, й автор її мусів рад-не-рад додавати коментарі і признавати ся помалу до принципіальної похибки²⁾.

На сім вичерпують ся всі важніші проби означити картографічно етнографічну територію Угорської Русі³⁾, а з усього видно, що нова окрема карта не то що не зайва, але й доконче потрібна.

Один із трудних боків нової карти був при означуванню *руських назв* поодиноких місць. Як відомо, Мадяри від давна вводили урядові назви мадярські, а в найновіших часах змадяризовано майже всі назви систематично. Одначе у руського народу єсть свої власні назви, тільки на жаль вони ані не зібрані доси, ані навіть не завжди певні. Помимо старання, отсій карті далеко ще до докладности і певности. Се мусить бути зроблене кимсь окремо. Руський матеріал топонімічний брав я перелусім із церковних шематизмів, урядових лексіконів, праці В. Гнатюка про Русинів Пряшівської єпархії, розвідок Верхратського, Головацького, Нідерле й Цамбея⁴⁾. З огляду на велику силу діалектичних відмін в угро-руській мові не придержував ся я такої форми у назві, яка звичайна у місцевих людей, тим більше, що не багато єсть певного матеріалу, тому то давав я всім назвам таку форму, яка загально уживаєть ся в українській літературній мові, відкладаючи знані діалектичні форми до показчика.

Подаючи урядові мадярські назви, брав я тільки ті, що остаточно уло-

1) Národopisná mapa Uherských Slováků na základě sčítání lidu z roku 1900, Praha, 1903. Нове видання (1907) з додатком п. з. Uherskí Slováci, národopisná mapa a statistika Uherských Slováků na základě...

2) Пор. нове видання Е. К. У. С. і також дві карти словацько-руської межі подані у Národopisný-m Věstník-u, 1907, I.

3) Частинну карту словацько-мадярсько-руського розмежування коло Унгвару дав О. Брох у «Studien von der slowakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn (Kristiania, 1897). В загальних етнографічних картах українського народу Угорська Русь представлена звичайно недокладно або й невірно. Сюди належать: Л. Рожанського «Русь-Україна», (Львів 1892) Гр. Величка «Народописна карта українсько-руського народу» (Львів 1896) у великій і малій розмірі, проф. Грушевського «Очерк истории укр. народа» й ин.

4) Пор. передні замітки.

жені відповідно до державного закону з р. 1898. Дав більше або менше близькі народнім, що ще звичайно под пах, полишено як баяст зовсім на боці¹⁾.

ПЕРША ЧАСТИНА.

I. Головна територія.

Як видно з карти цілої Угорщини Русини живуть зби частині краю, що притикає до Галичини і Буковини. Етно сходять ся майже докладно з територією Галицьких і Б синів²⁾. Цілий сей простір лежить майже виключно над г ками Тиси; тільки самий північно-західний кут положени прада. Всі притоки Тиси руської території є правобічні, Руни на сході. На лівий бік Тиси громадні руські оселі не на сході, і то не скрізь; чим далше на захід—головна мея що раз більше на північ³⁾. На цілім просторі її нема якоїсь фічної границі. Сусідами Русинів з того боку є: Румуни, М Поляки й Німці. До північної державної границі дотикають вацькі острови. Сама руська територія має один інтересни пункт, себто північний кінець гірського хребта Вигорлату (р. Уга, Лаборця й Рибницького. Близько сього місця не ті патський пояс ділить ся на східню і західню половину, а для розділу Угорської Руси на дві частини: східню и захі компактний, географічно одноцільний край, широко заселе друга — вузький, порозриваний, географічно неоднотайний приступний. Навіть людність обох частин ріжнить ся сил найбільше мовою.

Руська збита маса обох половин розтягаєть ся на сім них округів, що зовуть ся «столицями», «жупаніями» або (megye, vármegye, Comitat). Сі округи — довголітній істо

1) Нові назви зібрані для кожної столиці (комітату) окремо в урядові vármegye községei és egyéb lakott helyei hivatalos neveinek jegyzéke.

2) Мала нерівність на сході може бути не маловартною вказівкою історичної колонізації тих околиць. По буковинським боці руська територія до полудня, аніж по угорським; виходило-б отже, що напрям колонізації се був з півночі до полудня, а не зі сходу до заходу. Годі подумати, щоб руського елемента у користь румунського були менші як в Угорщині.

3) Також важна вказівка для дослідів над історичною колонізацією її з півночі до полудня, при чім мало здобуто землі у західній частині (д аніж у східній (пізно-культурній). З сим лучить ся й релятивна пізність заці на полудневім боці Карпат.

приноровлений до географічних обставин. Ті столиці, де живуть Русини громадно, є: *Марамарош, Уюча, Берег, Уї, Землин, Шарини, Опини* (урядово: *Máramaros, Ugocsa, Bereg, Ung, Zemplén, Sáros, Szeres*)¹⁾. В інших живуть тільки у формі островів і колоній. Перейдімо їх по порядку, починаючи від сходу.

1. Марамарош.

Ся столиця обіймає басейн горішньої Тиси разом із Боршовою, відчинений тільки на захід. Зі всіх столиць північно-східної Угорщини Марамарош найбільше руський. На 309.598 всієї людности уряд записав за Русинів 143.379, себто 46.4%. З інших паде 24.2% на Румунів, 13.7% на Мадярів, а 15.3% на Німців²⁾. Що до останніх, то треба пам'ятати, що дійсних Німців там небагато, а тільки Жиди переважно записані в рубриці німецької рідної мови. Величезна більшість їх живе серед Русинів й у громадському житті уживає руської мови³⁾. Як би всіх Жидів, що живуть у руських громадах почислив між Русинів, тоді руська більшість була-б не тільки релятивна, але й абсолютна.

Зпоміж 10 повітів тільки у 2 нема Русинів у значнішій числі, *мунатанським* та *ізянським*. Чисто-руських повітів, себто таких, де у всіх громадах є руська більшість, є тільки 2, *солієський* та *довжанський*. Перший з них (в басейні горішньої Боршови) має по урядовим жерелам 86.16% Русинів, хоч число греко-католиків дещо менше; другий має 82.06% Русинів, греко-католиків дещо більше (змадярщина руська інтелігенція), всі Жиди записані за Німців. *Торецький* повіт (басейн Торця) має на 21 громаду 18 руських, 2 німецькі (*Німецька Мокра* й *Устморне*) та одну мадярську (*Керекедь*). Але й у сих є деяке число Русинів, у мадярській певно більше, аніж урядово подається (51 Русинів, а 150 греко-католиків)⁴⁾. У цілому повіті Русинів 82.76%, число греко-католиків майже таке саме. *Тисянський* повіт (басейн горішньої Тиси) має 10 руських громад, а одну мадярсько-руську, *Кобилецьку Поляну*. В тій є від давна мадярська колонія. Давнійше Русини мали мати більшість (ще навіть 1869 р.)⁵⁾. У 1900 р. Русинів записано 39.03%, без сумніву єсть їх там

1) Оттанія часто знана з німецької назви: Zips.

2) У 1890 р. ті числа були: 45.7, 24.2, 12.5, 17.

3) Взагалі що до Жидів, то угорські уряди записували їх не однаково. Тільки в деяких руських сторонах записувано їх за Русинів, переважно за німців; по містах, і взагалі ближче до Мадярів, вони понайбільше збільшають число сих останніх; в західних столицях часто означені вони як Словаци.

4) Ся невеличка громада що лежить радше на території тячівського повіта, не все уважала ся мадярською, прим. 1869 записано її руською, а на думку *Феймєша* вона русько-німецька. В дійсности людність говорить обома мовами; мадярскість зв'язана з сім, що тут єсть копальня і купеці.

5) Мадярсько-німецький елемент зв'язаний із промисловим характером села.

більше. Попри те однак, що всі громади у повіті можна назвати руськими¹⁾, всіх Русинів нарахував уряд тільки 67·84%. Майже у кожній громаді бачимо більше греко-католиків, аніж Русинів. В тих околицях обі ті категорії ідентичні, тому дійсне число Русинів треба значно піднести (до 70%). Значну скількість Німців у повіті творять головню Жиди, окрім того єсть у руських громадах кілька колоній дійсних Мадярів (*Бичків, Ду, Рагово, Трибушани, Ясіня*). *Густенський* повіт має мати 72·08% руської людности, хоч греко-католиків значно більше. Натомість багато Жидів записаних Русинами. Різниця між Русинами і греко-католиками найбільша у *Густі* (майже 1000)²⁾ і *Вишкові* (понад 400)³⁾. Перше з тих має урядово тільки релятивну руську більшість (47·75%), на ділі там Русини у великій більшості. Єдиною не-руською громадою єсть *Вишково*, де Русинів тільки третина (урядово 16·77%), а більшість Мадярів. Окрім того дійсні Мадяри єсть у *Густі* у поважнішій числі. *Тячівський* повіт має урядово 65·23% Русинів, греко-католиків значно більше. На 14 громад 11 має значну руську більшість, в інших Русини у меншості, себто в самих *Тячіві, Буштинській Гандалі* і *Гуті*. У першій подано тільки 26·72% Русинів, хоч їх там певно єсть добра третина всієї людности⁴⁾. Більшість мадярська. Так само у *Гандалі*, переважно мадярським, число Русинів мусить бути більше, аніж 9·78%. У *Гуті* більшість німецька, Русинів тільки 9·36%. На лівому боці Тиси єсть тільки одна руська громада *Ремета*⁵⁾. *Синотський* повіт вже тільки в малій часті руський (16·23%), він переважно румунський, хоч урядово число мадлярів найбільше, але сю перевагу дає мадярам тільки саме столичне місто *Синіт*, де до них почислено багато Жидів (їх релятивна більшість) і Русинів (4·11% рішучо за мало). Дійсними переважно мадярськими громадами єсть *Слатіна Окно, Довгополе* і *Коштіл*. Перша не має по урядовим обчисленням ані одного (?) Русина, друга єсть здавна мадярсько-русько-румунська, хоч число Русинів на ділі

1) *Бичків* урядово має 48·91% Русинів (релятивна більшість), але без сумніву їх там більше аніж 50%. У *Черні* зазначена в ній мадярська більшість, хоч се неімовірно. Так само зовсім руські *Росішки* означені у нього як румунська громада.

2) У *Густі* люди говорять обома мовами, переважно однак руською. У р. 1869 констатовано у місті більшість мадярську. Найдавніші жителі *Густи* були Німці.

3) По карті *Черні* у *Вишкові* повинна-б бути більшість руська. Що правда руська мова там загально знана, хоч годі говорити про руськість усіх мешканців (в найдавніших часах також Німців).

4) І *Тячово* заселене було пернісно Німцями. Назву виводять від німецького *Teutsch*. А.п. У 1880 р. ціле місто записано було мадярським, натомість у *Черні* воно переважно руське, подібно як і *Вишково*. Без сумніву руська мова у ній загально знана й уживана.

5) Для характеристики урядової статистики зазначити треба, що майже чисто руська громада *Кричово* була в р. 1890 записана переважно мадярською, з четвертиною тільки Русинів.

мабуть більше аніж 14·51%¹⁾. *Коштіл* давніше означувано теж як мадярсько-русько-румунський (1851), а навіть німецько-мадярсько-румунський (1869), тепер Русинів і Румунів дуже мало (0·3%)²⁾. То певно, що поважна меншість тамешніх греко-католиків повстала з Русинів і Румунів. З інших громад Русини мають у 3 абсолютну велику більшість (*Грушівко*, *Вишня Анша* і *Вишня Руна*), в 1 релятивну більшість (*Микова*)³⁾, а в 1 (*Крочунів*), творять мало що не всю християнську людність, але Жиди, записані за Німців, мають більшість⁴⁾. Всі інші громади (8) переважно румунські, але майже у всіх є малі громади Русинів. Додати треба, що громада *Вишня Анша* в 40-их роках мала ся за румунську, а від 1869 за руську⁵⁾. *Вишівський* повіт (долина Вишови) має 20·92% Русинів, а переважно румунський. На 10 громад руських є 3 (*Руська Крива*, *Руська Поляна*, *Руськова*)⁶⁾, румунсько-руських 3 (*Петрова*), *Леордіна*, *Борша*), й одна німецько-румунсько-мадярсько-руська (*Вишня Вишова*)⁷⁾. В інших громадах статистика майже не показує Русинів. Їх певно й нема у більшім числі.

Зібравши все разом головна руська територія матиме ось яку межу до полудня: Від галицької границі іде ся межа на захід хребтом гір між р. Руськовою і Васиром, доходить до р. Вишови і біжить нею аж понизше *Петрови*, звідси скручує на повнічний захід до р. Руни, входить між *Коштіл* і *Вишню Руну*, виминає румунську *Нижню Руну* та поміж *Миковою*, *Окотом* і *Бесерікою Албою* переходить на правий бік Тиси, обходить зі сходу і півночі *Середню* і *Нижню Аншу* та звертає знов на південь, доходить до Тиси, біжить долі нею, перед с. *Ремета* перескакує на лівий бік, обходить із півдня се село, а коло впаду р. Тячова переходить знов на правий бік, оминає від сходу і півночі *Тячово*, *Керехедь* і *Буштинський Гандал* та межи *Салдобошом* і *Вишовим* скручує на захід, переступаючи у сусідню столицю — *Уючу*. На північ від цієї лінії всі громади переважно

1) У 1890 р. майже четвертина; в р. 1869 зазначено тільки Мадярів і Румунів. У *Черні* воно — по правді — троязичне, себто всі три мови уживані однаково.

2) *Фейнш* твердять що коло 1840 р. була се переважно руська громада, але се неймовірно, тільки те, що тоді було більше греко-католиків.

3) 1890 р. записана мадярською, давніше руською, 1869 й у *Фейнш* навіть чисто-руською; у *Черні* зазначена більшість мадярська (!).

4) За дял Жидів записувано 1890, 1880 р. за переважно німецьку, давніше за руську.

5) Се подано так категорично (*Фейнш*, *Черні*), що тут мали-б ми приклад зрушення румунського села; в дійсності єсть причини сумніватися що до такої переміни.

6) Всі вони лежать у долині Руської Ріки.

7) Ся громада має 33·61% Русинів, але вони живуть цілком окремо у двох селах, *Красній* і *Бистрій*, означених тому на карті особно; скільки Русинів єсть у самій *Петрові* — тяжко знати.

8) До 1869 подавано як переважно румунську і воно в дійсності й сьогодні так мусить бути, бо на число Німців зложилися певно й Жиди.

або чисто руські, окрім одної мадярської і двох німецьких. По противному боці сеї межі живуть Румуни, а тільки в чотирьох місцях всувають ся між Русинів і Румунів більші мадярські громади, й одна переважно німецька. Ся головна межа єсть рішучою тільки на малому просторі до повітів *ізянського* і *шутатажського*¹⁾. Понайбільше на південь від головної межі розтягаються ширше або вузше мішані полоси: ромунсько-руська по правім боці горішньої, а лівім середньої р. Вишови²⁾, в басейні долішньої р. Апшиці, Тиси між *Сисотом* та *Довгополем* і р. Сипніці; мадярсько-руська в *Коштії*, *Сисоті*, *Довгополі*, та в околиці *Тячового* і *Вишового*; німецько-руська коло *Рутти*.

2. Угоча.

Мала ся столиця лежить по обох боках Тиси і складаєть ся тільки з двох повітів, *правобічного* і *лівобічного*. В р. 1900 було всеї людности 83.267, а з того Русинами записано 32,707, себто 39.3%; Мадярів начислено 42.9%, Румунів 11.1%, Німців (Жидів переважно) 6.6%.

Коли ті числа порівняємо з давнішими статистичними результатами³⁾, прийдемо до переконання, що означити етнографічні відносини в *Уючі* незвичайно трудно. Докладно покласти етнографічну межу зможе тільки спеціальна наукова експедиція. Безперечно в тих околицях Русини мадярять ся, але

1) Можна догадуватися з усякою правдоподібністю, що й у сих повітах є розсіяні малі громадки Русинів, а тільки релігійна єдність із Румунами винародовлює їх. Найбільше число (6) подане у *Йоду*.

2) На деяких мапах увесь правий бік р. Вишови зачислений до руської території, щоб зійшлась із буковинською. Се безосновне натягання. Що теперішня головна межа не змінилась від дуже давніх часів, показують географічні і топографічні назви: *Руська Ріка*, *Руського*, *Руська Поляна* і т. ин. Перша з тих назв стрічаєть ся вже у королівській грамоті 1353 р. (*Ogozviz*). Руська людність згадуєть ся під р. 1373 (*possezzio Ogozviz*), 1390 (*Ogozfalu*), 1411 (*Ruzkova*, *Rwzkopolanua*) і т. ин. Очевидно, що ці назви могли прикладати ся тільки до етнографічних границь. Ясно отже, що у південносхіднім *Марамароші* руська границя не змінилась від половини XIV ст. І взагалі у сій часті Угорської Руси етнографічні відносини тривкі від давніх часів. Що правда, згадувана вже проба означити національність на основі переписи 1715—20 р., веліла-б догадувати ся, що перед двома століттями *Марамарош* був більше руський, аніж тепер. В 1715 р. мало-б бути близько 57% Русинів, майже 25% Мадярів, а решта Румунів; 1720 р. близько 69% Русинів, 26% Мадярів, а тільки понад 5% Румунів. На жаль однак єсть причини не вірити сим рахункам. Протівно, єсть вказівки, що колись румунська людність жила далше до півночі, аніж сьогодні. Передусім румунські назви сіл, рік і гір розсіяні скрізь по північнім *Марамароші*; деякі села, тепер руські, зовуть ся давно таки волоськими, прим. *Липша* і *Горинчово* в р. 1350 (*villas olachales, olachys in dictas villas congregatis*), *В. Руна* 1360 р. (*possezzionem olachalem Felseuoupa*) і т. ин.; вкінці історія заселення *Марамароша* говорить за тим. До кінця XIII ст. ся околиця була майже незаселена. Тож перша документальна звістка про сю територію походить із рр. 1274 і 1300 і знає тільки город *Вишово*, приналежний тоді до комітату *Уюча*! Знов аж під р. 1329 згадують ся німецькі колоністи з *Вишового*, *Густа*, *Тячового*, *Довгополя*. Дальше поділяють ся назви осель наперед вздовш Тиси і на полудне від неї, а вже найпізніше на північ, себто на нинішній руській території.

3) У 1890 р. Русинів було 42.5%, Мадярів 38.2%, Румунів 11.7%, Німців 7.2%.

Сборникъ по Славяновѣдѣнію.

знов чи так напрасно, як виходить із урядових жерел, можна сумніватися¹⁾. Найбільше непевні громади є: *Текегаза*, *Чене*, *Батар*, *Чедрег*, *Кикиньшид*, *Фаркашфала* в *Лівобичнім*, а *Фанчика*, *Матьфала* і *Карачфала* — у *пра-вобичнім* повіті²⁾

Розуміється, що означити руські меншости в мадярських громадах, майже неможливо. Аби не зробити великої похибки, взято тут за основу спис людности 1900 р. і 1890 та означено руськими всі громади, що такими були подані в обох сих роках. Окрім того можнаб почислити тут до руської території головне місто сеї столиці *Сиялюш*, хоч його подавано постійно як переважно мадярське. По правді, воно у більшости (хочби релятивній) руське, а тільки Жиди збільшають число Мадярів. На *Чернісовій* карті і всіх тих, що її копіювали, головна руська границя посунена дещо за схід, на лінію від *Реметів* у *Березі* до *Кірамази*, а все на захід по *Кикиньшид* означено як мішану мадярсько-руську полосу.

Лівобичний повіт має урядово тільки 21.38% Русинів, без пиякого сумніву число їх значно більше, бо навіть у руських громадах значна частина гр.-кат. записана Мадярами. З поміж 41 громад сього повіта переважно руських єсть 12³⁾. Найчистіші з них північно-східні, що творять цілу групу,

1) Читання дат походить, окрім тенденції, ще з того, що по лівім боці Тиси навіть руська людність загально знає мадярський язык, так що їх легко рахувати до одної і до другої народности.

2) Щоби показати непевність сеї території, чи пак дотеперішніх означувань, подаємо отсю таблицку, як неоднаково представлявано у XIX ст. руську територію в Угорі. Перший стовпець подає означення *Сірмал* (дуже компетентного знавця тих околиць) з р. 1805; другий вказівки *Фейньоша*; третій взятий із карти *Черніа*; останні — урядові записи.

Громада.	Сірмал.	Фейньош.	Черніг.	1869.	1880.	1890.	1900.
Тернавка .	рум.	рум.	рум.	рум.	рум. мад.	мад. рум.	мад. рум. рус.
Хижі . . .	рум.	рум.	рус.	рум.	рус.	рус. рум.	рус. рум.
Текегаза .	мад. рус.	мад.	мад.	мад. рус.	рус. мад.	мад. рус.	мад. рус.
Гетеня . .	рус.	рус.	рус.	рус.	рус.	рус.	рус. мад.
Чума . . .	рус.	рус.	рус.	рус.	рус. мад.	рус.	рус. мад.
Батар . . .	рус.	рус.	рус.	рус.	мад. рус.	мад.	мад.
Чедрег . .	рус.	рус.	рус.	рус.	мад.	мад.	мад.
Кикиньшид	мад. рус.	рус. мад.	мад.	мад. рус.	мад.	мад.	мад.
Фаркаш . .	рус.	рус.	рус.	рус.	мад. рус.	мад.	мад.
Фанчиково.	мад.	мад. рус.	мад.	мад.	мад. рус.	мад. рус.	мад. рус.
Карачфала	рус.	рус.	рус.	рус.	рус. мад.	мад.	мад.
Матьфала.	мад. рус.	мад. рус.	мад.	мад. рус.	рус. мад.	рус. мад.	мад.
Сирма . . .	мад.	мад. рус.	мад.	мад. рус.	рус. мад.	рус. мад.	рус. мад.

3) *Кірамаза* має урядово тільки 49.150% Русинів, себто релятивну більшість, на ділі єсть більше.

відрізану від дальших західніх громад двома переважно мадярськими (*Текеаза* і *Гудя*); у західній групі найбільше руські *Гимлієць*¹⁾, що повстали вже у 50-их роках XIX ст., і *Сасфалу* над Тисою. Мадярські громади з греко-католицькою більшістю є: *Текеаза*, *Чене*, *Батар*, *Фаркашфалва*, *Чедрег*, *Кикинишд*, та крім того греко-католицькі меншости єсть у всіх иньших громадах.

Правобічний повіт вже у переважній більшості руський (58-67%), але певно більше, аніж се урядово подано²⁾. Статистика 1900 р. різнить ся від 1890 р. одним селом, *Матьфалва* і на карті воно означене як руське. Зрештою тільки 8 громад мадярських, 21 громад в середній і східній часті — руські. Про *Сислюш* говорено вище.

Таким способом головна руська територія має ось яку межу: з *Марама-рошської* столиці виходить на південь від *Велятина*, розділяє *Хижі* від *Тернавки*, *Черну* від *Гуді*, *Кіралмазу* від *Текеази*, переходить Тису і від *Сислюша* скручує на південний схід, обіймає *Сасфалу* і *Гимлієць* та знов іде на північ, відділяє *Фекете-Ардію* і *Чене* від *Сасфалу* і *Гетеня*, обіймає з півдня *Чуму* і переступає третій раз Тису, обходить з заходу *Шашвар*, зі сходу *Фанчику*, з заходу *Матьфалву* й *Екреш* та звідти прямує на північ до р. Боршови коло впаду Іршави і далше біжить долі рікою аж до впаду Салви, тут вступає у *Бережську* столицю. До сеї головної межі притикають мішані полоси; румунсько-мадярсько-руська у *Тернавці*, мадярсько-руська у *Текеазі*, *Гуді*, *Сислюші*, *Фекете-Ардові*, та на просторі від *Батара* по *Керестур* (окрім *Петерфалви* й *Тівадара*), вкінці у *Фекетепатаку* й *Шаланках*. Найчисленніше виступають Русини у 3 перших полосах. Поза тими мішаними територіями малі громадки Русинів розсіпані скрізь по громадах західньої часті комітату серед мадярської людности аж по *Тур-Теребеш*, звідки сі колонії переходять у сусідній *Сатмар*.

Уюча — се типова територія, де елементи руський і мадярський сильно перемішані і де виступає окрема поява — Мадярів грецького обряду (руської віри). Хоч як раз у сих околицях поважну пайку таких «Мадярів» треба покласти на рахунок статистичної фікції, то всеж таки поважна частина греко-католиків *Уючі* мусить бути причислена до мадярської національності. Офіційально на 52.417 гр. кат. (62.9%) Русинами признано тільки 32.721 (себто 39.3%). Громади із більшістю греко-католиків, а при тім переважно або чисто мадярські що до язика мали-б бути: *Сислюш* (?), *Фанчика*, *Уйгел* — на правім боці, а *Текеаза*, *Чена*, *Фаркашфалва*, *Батар*, *Чедрег* і *Кикинишд*. Окрім того в усіх иньших громадах єсть більші або менші скіль-

1) Властиво *Нітїос*, бо руської назви нема.

2) Різниця меж Русинами і греко-католиками більша аніж 4000.

кості греко-католиків малярського язика помішані понадбільше з кальвінами, менше з католиками.

Що до походження отсього елемента, то без сумніву переважна частина їх — то колишні Русини навіть по мові, а вкінці єсть між ними й дійсні Мадяри, що в часах релігійної боротьби між католицизмом і протестантизмом приймали грецький обряд як неутральний. На нашій карті видно, як мало що не ціла сусідня Русинам малярська етнографічна територія, почавши від *Сивлюша* а скінчивши на рр. Бодві і Шайо повна Мадярів греко-католицького обряду, і не мало між ними громад, де вони мають навіть абсолютну більшість. Окрім означених комітатів, ще така полоса розтягаєть ся на *Бінар*. Зачалом беручи, сей «руський» обряд—то документ давнішої колонізації руської людности з гір і підгір'я на доли, колонізації, яка одначе не старша кінця XVII ст., а вже ніколи не можна сих слідів прикладати до часів загальної славянської міграції (VII—VIII ст.). Навіть руська колонізація у сих околицях долішніх, що мають руський характер, як саме в *Уючі*, не може бути названа старшою, як із першої половини XIII ст.¹⁾

3. Берег.

Ся столиця обіймає головню басейн Латориці і Боршови по Тису. У 1900 р. всеї людности було 208·589, з того Русинів 95·308, себто 45·72%, значить — релятивна більшість по руським боці. З огляду на звістну тенденцію можна допустити число Русинів аж 50% і більше. На иньші народности припадає урядово: 44·7% Мадярів, 8·9% Німців і 0·5% Словаків²⁾.

1) Не місце тут аргументувати докладніше сей безсумнівний для нас факт, все-ж таки кілька історичних свідоцтв про *Уючу* розяснять дещо справу. Наперед бє в вічі факт, що богато сіл в *Уючі* не має ніякої руської назви, тільки малярську, і то села, яких сліди маємо з XIII а навіть XII ст. (*Végarđó* 1234, *Egtes* 1284, *Szöllös* 1262, *Szigma* 1249, *Sásvár* 1300, *Hetepu* 1295, *Чома* 1219 й ин.). Усе те вказувало-б, що Русини забили вже готові села. У *Сасфалу* ще 1272 сиділи Німці, з чого пішло й ім'я. Про деякі села, як *Шашеар* і *Гетем* маємо виразні свідоцтва, що села сі мали колись малярську людність. У першім із них ще в половині XIV ст. була латинська капеланія, з якої сьогодні нема сліду; імена жителів *Чоми* з р. 1219 не мають навіть славянського характеру; *Гетем* ще 1709 р. був малярсько-кальвінський; в р. 1512 села: оба *Шарди*, обі *Копані*, *Чімава*, *Завадка*, *Еґрес*, *Черна* (теж у 1471), *Валлесак* (теж у 1471), *Хижі-Тернака*, *Комлюше*, *Ботарча* — усі фігурують як волоські села; *Сивлюш* тоді виглядає цілком по малярськи. Живіший наплив руської людности був звичайно після татарських походів або турецьких війн. На основі переписи з р. 1720 обраховано на 739 людей (після татарського спустошення 1717 р.) 577 Мадярів (78·08%), а тільки 161 (себто 21·79%) Русинів. Те саме жерело говорить про запусніє околиці, між иньшим *Чедрес* мав тільки дві родини, від 7 літ загосподарював ся, а перед тим 30 літ стояв пустою. І якже в таких умовах можно говорити про постійність населення?

2) У 1890 р. ті числа були (без війська): 45·6, 42·4, 10·8, 0·7. Дочисленне війська у 1900 р. приблїшає Мадярам, а відбирає Русинам 0·1%. В р. 1869 на 129·888 мало бути 82·795 (52%) Русинів, 53·561 (майже 40%) Мадярів і 11·702 (понад 7%) Німців.

Найчистіший руський повіт — *юрішній* (у басейні р. Іршави), бо має 82.11% Русинів (греко-католиків менше, різницю зробили Жиди). На 32 громади тільки одна мала (*Дуби*) німецька. Значне число Німців дали головню Жиди, а Мадярів Жиди та Русини. Дійсних Німців і Мадярів тут дуже маленько. Басейн горішньої Латориці займає *свалявський* повіт, що числить 78.36% Русинів, майже ідентичних числом з греко-католиками. Жиди з малими виїмками записані за Німців. Правдиві Німці мають більшість у 2 громадах (*Новім Селі* і *Драчині*). Більша скількість дійсних Мадярів є у *Сваляві*; значний контингент придбали їм Русини (інтелігенція). Зрештою всі громади (55) чисто або переважно руські¹⁾. Словаки виступають більшими гуртками у 3 громадах руських (*Вижня Грабониця*, *Звірська Гута*, *Жденюва*), а в 1 німецькій (*Драчині*). *Латорицький* повіт має мати 74.56% Русинів, греко-католиків дещо більше. Жиди збільшили число Німців, але й правдиві Німці мають більшість у 2 громадах (*Синяку* і *Старих Кленівцях*) і більші гуртки у 2 (*Нижній Грабониці*, *Грабовім*)²⁾. Мадяри мають більшість в одній громаді (*Ракошійні*)³⁾, та крім того більше число у 4 (*Кайдановім*, *Підірянах*, *Росетовім*, *Чинадієвім*). Словаки є в більшості в 1 громаді (*Нових Кленівцях*), більший гурт також в 1 (*Старих Кленівцях*). Руських громад 48, в одній з них руська більшість тільки релятивна (*Росетово* 39.48%). Четвертий повіт *мункачівський* має офіційно 50.73% Русинів. Греко-католиків більше о 2500! Цілий повіт ділить ся на три етнографічні території—руську, німецьку і мадярську. Перша має 26 громад, друга 7, третя 3, а 1 громада єсть осередною між усіма, себто *Мункачево*.

У сьому останньому релятивну більшість мають Жиди, записані переважно за Мадярів; число Русинів, означене урядом 11.19%, рішучо за мало; в дійсности мабуть у двое таке. З поміж руських громад одна (*Підгород*) має тільки 46.62% Русинів, себто тільки релятивну більшість — решта Німці та Жиди. У всіх німецьких громадах єсть Русини (найбільше у *Варпаланці* (15.83%) та *Керенці* (17.42%)). Також у руських громадах єсть більші німецькі гурти (*Барбово*⁴⁾, *Далово*, *Підгород*)⁵⁾. З мадярських гро-

1) У 1890 р. одна громада (*Звірська Гута*) мала бути переважно словацька, а одна (*Пасіка*) чисто (!) мадярська. Се один із ярих примірів певности урядової статистики. Сюди треба почислити мабуть і переїзні віри за 10 літ. Так прим. сс. *Локоть* (гор. пов.) мало бути 1890 р. православне, а *Завадка-Пересирова* (слав. пов.), *Шелестів*, *Обава* (лат. пов.) і *Рятідь* (мук. пов.) мали бути римо-католицькі; тимчасом в усіх 1900 р. самі греко-католики, як і давніше було.

2) Карта *Черніна* в усіх 8 агаданих повітах показує німецьку колонію тільки у *Синяку*.

3) Здається, ся більшість не зовсім певна, всі жителі говорять також по руськи, у *Черніні* ся громада переважно руська.

4) У *Черніні* в сьому селі більшість німецька!

5) Більша скількість Мадярів: у *Городі*, *Новім Давидкові*, *Ключарках*, *Лучках* і *Отрабичові*.

над одно *Дрисино* має значнійше число Русинів (11.44%)¹⁾. *Жнятино* показує тільки 0.47%, але се без сумніву статистичний фальш²⁾. Трохи Русинів є мабуть у *Форноші*, хоч урядово цілком не вказані. У *надтисянським* повіті статистика 1900 р. начислила тільки 2.43% Русинів, з одною лише переважно руською громадою (*Квасово*). У 1890 р. руською громадою був ще *Гомок*, тому й його означено на мапі як руську громаду, хоч офіційно нема у ній ані одного Русина³⁾. Малярські греко-католицькі громади 2 (*Яношіво* і *Чома*)⁴⁾. У північній частині повіта Русини живуть скрізь як меншости. Найбільше єсть їх у *Гат* (20.97%)⁵⁾, опісля у головнім місті столиці, *Берегаці* (11.6%), в інших менше, всеж таки більше ніж подано урядово; у південній частині повіта статистика вказує тільки незначне число Русинів у 9 громадах на сході⁶⁾. Імовірно єсть їх і тут більше. Останній повіт—*косинський* має найменше Русинів, усіх 195, себто 0.69%. Найбільше живе їх у *Батю* (4.4%), *Чомоні* (2.93%), *Шом* (2%) й ин.—у громадах ближших до головної руської території⁷⁾.

Означити головну руську межу тут значно легше, аніж в *Уючі*. Коли *Квасово* не матимемо за острів, тоді границя піде від *Боршова*, коло впаду *Салви*, на північ, полишить на боці *Береги* і *Нове Село*, відділить малярський *Форнош* від руських громад: *Барбово* і *Пистрляво*, німецький *Софієн-дорф* від *Фогараша* й *Лалова*, обійме зі сходу й півночі німецькі громади: *Березинку*, *Нім. Кучову* й *Керепець*, звернеть ся на захід через *Мункачів*, обійме з півночі і сходу німецькі: *Варпаланку* і *Паошин*, далше на південний захід, обійме з полудня *Горонд* та перед *Баркасовом* звернеть ся до півночі, дійде до *Латориці* і побіжить долі рікою аж до місця, де р. *Стара* впадає, а звідти на північ в *Ужську* столицю. На головній руській території єсть 6 німецьких островів, 1 малярський й 1 словацький. Переважно малярським єсть теж *Мункачів*. Руський острів на малярській території тільки 1 (з *Квасовом* 2). На цілм просторі нема рішучої границі руської людности, але притикає широка полоса мішана, в середині німецько-руська, по краях малярсько-руська; між руську і німецьку територію всуваєть ся мала малярсько-русько-німецька територія—*Мункачево*.

1) Приналежний сюди хутір *Коропонець* (Керепець) має бути руський (Чернів).

2) У 1890 р. 1/3 Русинів.

3) В р. 1869 переважно малярська, 1880 р. чисто малярська, 1890 переважно руська, у *Черніна* — руська. *Леоцький* у своїй монографії комітата зове його чомусь малярсько-словацьким; *Фейтеш* — руським.

4) *Фейтеш*, *Чернів* і навіть автор монографії *Берега*, *Леоцький*, зовуть сю *Чому* переважно руською громадою, урядові записи від 1869 подають все як малярську.

5) До р. 1900 не записувано їх цілком. Чи не нові се поселенці?

6) В західній стороні має бути громади Русинів у *Янді Гете*.

7) По правім боці р. *Борші* єсть тільки одна громада, *Рафайна*, чисто малярська; руські колонії доходять, окрім кількох чисто малярських громад, на захід до самої *Тиси*.

Взагалі у *Берегу* і *Марамароши* руська етнографічна територія показується доволі певною, не трудно її відмежувати від сусідніх, ну, і що важно, вона перетривала віки¹⁾. Колонізаційний рух руської людності на мадярську область довів до натурального результату: руські коловісти ви-народовлювалися, творячи звисних Мадярів «руської» віри, однак з винятком двох громад (*Яношіова* і *Чоми*) не здобули вони ніде абсолютної більшості. Загал мадярської людності в цих сторонах—кальвінський²⁾.

4. Угоча.

Головна територія цієї столиці лежить у басейні р. Уга; східня її половина руська. Усіх Русинів 1900 р. мало бути 36.4% (55.742 на 153.266). Окрім Мадярів, виступають тут сусідами Русинів також Словаци³⁾, і те сусідство продовжується аж до західного кінця Угорської Русі. Межа русько-словацька належить до найскрутніших питань при дослідках над етнографічним відділенням Угорської Русі. Діло в тому, що оба сусідні племена стикаються зі собою без рішучої межі, але на великій просторі мі-

1) Що більше, деякі вказівки вельми догадувати ся, що колись мадярська колонізація досягала даліше до півночі і сходу. Обраховання з р. 1720 давало-б (як що можна йому вірити) 65.05% мадярської, а 34.51% руської народності. В частині се ймовірно тому, що південно-західні громади (мадярські) показують тоді густішу людність аніж руські, але окрім того такі сьогодні руські села як: *Доробратово*, *Квасово*, *Лучки*, *Росвиново* й ин. мали мати бупім переважно мадярських людей. Навіть із інших жерел знаємо інтересний факт, що в XVI—XVII ст. у руських сьогодні селах стрічаємо дуже багато, часом переважно мадярські імена жителів. Сюди належать: *Березинка*, *Черленів*, *Доробратово*, *Дубина*, *Фогараш*, *Горонд* (?), *Зачаня*, *Іванівці*, *Кайданово*, *Клячаново* (у XVI ст. кальвінська), *Косино*, *Лалово*, *Догово*, *Лучки*, *Макаріово*, *Мідляниця*, *Микулівці*, *Дуківниця*, *Росвиново*, *Пистрялово*, *Підюржани*, *Русівці*, *Шаркадь*, *Нове Село*, *Коронець*, *Страбичово*, *Вижниця*, *Воловець*, *Запидово* й ин. Се явище толкується тим, що через турецькі війни XVI і XVII ст. багато людей утікало з полудня на підгір'я карпатське і тут рушило ся; сьогодні дійсно багато між угорською селянами чистомадярських імен. Що нинішня мадярська територія мала завсіди ті самі межі, по нинішньому напливу руського елементу, про те переконує нас також багато фактів. В тих околицях нема ніяких звісток про руську церковну організацію. Переважно гр.-кат. *Яношіова* мало руську церкву аж від 1748 р. Документальні найдавніші звістки про руські парохії маємо з початку XV ст. (1418) про *Макаріово* і *Шаркадь*. Протинно латинські парохії були в першій пол. XIV ст. в тих громадах, де тепер панує тільки «руська віра». Реєстр напських десятин із рр. 1333—1335 вичисляє ось які парохії: *Серне*, *Дарови*, *Барабаш*, *Мункач*, *Бучу*, *Чинадіяво*, *Варі*, *Тарна*, *В. Атя*, *Марок*, *Чарода*, *Касонь*, *Мужай*, *Боршова*, *Форнош*, *Бодолов*, *Тіадаш*, *Дрисино*, *Белань*, *Іванівці*, *Кідьови*, *Гелітеш*, *Бене*, *Жялтино*, *Ракош*, *Доброш*, *Берейсас*, *Береши*, *Б. В. Ардов*, *Намень*, *Брестово*. Взагалі перед XV ст. з нинішньої руської території згадують ся імена ледви деяких приміжних громад, а з дальших хіба тільки *Чинадіяво* і *Свалява*. Деякі села були первісно без сумніву руські (*Кендерешіа*, *Коронець*, *Станово*, *Завидово* й ин.).

2) В цілій комітаті 50% гр. кат., 27% кальв., 9% рим. кат., 14% жидів.

3) Мадярів 30.2%, Словаків 28%, Німців 4.6%. В р. 1890 (без війська) було: Русинів 34.4%, Мадярів 27.5%, Словаків 29.6%, Німців 7.6%; військо додає Мадярам а віднімає Русинам 0.2%.

шають ся обі народности, витворюючи навіть тим способом перехідну язикову полосу, й за тим ослаблюється абсолютна вартість лінгвістичного критерія. Релігійний критерій слабе тут також, бо й між Словаками єсть значне число греко-католиків. Без матеріалів, збираних на місци, без докладного розсліду західноруських і східнославацьких діалектів, без історичного прослідження руської і словацької колонізації та релігійних обставин у минувшині—трудно говорити про докладне розмежування Русинів і Словаків. Тимчасом таких дослідів ще дуже обмаль, і вони не дозволяють зовсім певно утвердити русько-славацьку межу. Коли переглянемо відповідну літературу й етнографічні карти, то вдарить нас величезна неоднотайність що до сеї межі. *Фейнш* був тої (хитрої) думки, що в північній Угорщині греко-католиками єсть тільки Русини і Мадяри (окрім Румунів), про таких Словаків він не знав нічого, чи там не розумів, яка дійсна різниця між обома словянськими народностями, тому прибільшив дуже значно число Русинів в Угорщині. За ним пішли далші статистики й дослідники. *Черні* та *Головацький* мали поважні сумніви, чи то все Русини, але їх розумінне дійсного стану було не зовсім ще певне, аби зірвати з тим популярним ідентифікованнем Русинів і греко-католиків¹⁾. Спис людности 1869 р. держить ся дуже дивного погляду і бере за Словаків найчистіших Руснаків *Спиша* і *Шарниша*, а натомість за Русинів має багато Словаків у середнім і південнім *Земпліні*, так що карта зроблена на основі сього матеріалу була-б правдивим дивоглядом.

Від 1880 р. бачимо вже докладніше розділювання Русинів і Словаків²⁾. Одначе при останніх двох списках угорський уряд почав новий, мало зрозумілий процедер, записувати цілі простори, руські без найменшого сумніву, за словацькі. Не стану тут докладно означати всіх тих громад, що з ними статистика робила й робить безнастанні експерименти, бо се розширило би отсю статю не в міру³⁾, зазначу тільки метод, якого держав ся при розділі Русинів і Словаків. За основу взяв я три останні списи людности (1880, 1890, 1900) і комбінацією старав ся я відділити дійсні руські громади при помочи карти *Черніна*, брав під розвагу, окрім автопсії розділ словацьких і руських громад, зроблений компетентним чоловіком о. *Старовським*⁴⁾, монографію Словаків С. *Цамбеля*, який старав ся словацько-

1) На се прибільшування Русинів давнішою статистикою дав позір А. *Петров* у «Замѣтках по Угорской Руси». Його словацько-руська межа близько сходиться з нашою.

2) Записування деяких греко-католицьких громад перед 1880/1 за руські, а потому за словацькі, дало деяким некритичним ученим підставу до проголошування, що Русини будуть масово словачать ся. В останніх часах в тій ролі виступили мадярський учений П. *Балог* і чеський Л. *Нідерле*.

3) Се зроблено у статі «Причинки до пізнання...».

4) У розвідці *Гнатюка* «Русини Пряшівської єпархії».

руську межу означити дуже сумлінно, та язикові матеріали, зібрані *Гнатюком* і *Верхратським*¹⁾. При тім одначе зазначено на карті всі ті словацькі громади, де є греко-католицька більшість; де є тільки така меншість, там означено тільки схематично (лініями).

Та вернім до *Ужської* столиці. З 5 повітів руськими треба назвати 3, *березнянський, перечинський та ужгородський. Березнянський* належить до найбільше руських на цілій Угорській Русі. Русинів записано урядово 89.42%, навіть більше аніж греко-католиків. Жиди доволі часто виступають як Русини, але є й Русини записувані за Малярів (найбільше у *Вел. Березнім*²⁾). Громади з не-руською більшістю нема ані одної. Руська релятивна більшість в 1 громаді (*В. Березнім* 45.89%), але се мабуть тільки статистична фікція. *Перечинський* повіт так само належить до найчистіших (87.08%). Число Русинів переважає дещо греко-католиків. Маляри і Словаки єсть у значнійшій числі в громадах (*Перечині* і *Реметах*), дещо Німців в 1 (*Бистрім*). У всіх громадах абсолютна більшість Русинів³⁾. *Ужгородський* повіт по урядовим жерелам тільки в третині руський (33.69%). Релятивна більшість в руках буцїмто Малярів. З огляду одначе на звістну тенденційність мадярського уряду, можемо прийняти на певно, що релятивна більшість таки по стороні Русинів⁴⁾. Територіяльно займають Русини значно більшу половину повіта. На 55 громад переважно руських єсть 33 гром., з тих дві (*Радванка* і *Середне*) мають мати тільки релятивну більшість⁵⁾, словацьких 12, мадярських 9⁶⁾. Сам *Ужгород*⁷⁾ має мішану людність. Найбільше мабуть таки Малярів, Русинів у кожному разі у четверо більше, аніж урядово почислено (3.32%!)—велика частина греко-католиків сього

1) Таким способом можна було означити ті руські громади, де є руська більшість; натомість означення меншостей просто неможливе; вони подані стілько, що у найновішій статистиці. Остаточо хоч єсть їх більше, то вони або вже пословачили ся і словачать ся тепер, або незабаром зіллють ся з корінним словацьким населенням.

2) Тут єсть теж значнійше число Словаків.

3) Громада *Поляна-Гута* мала бути колись словацькою, звідти її давніша назва — *Tót-Polena*.

4) В 1890 р. мало бути Русинів 83.75, а Малярів 32%, одже релятивна більшість руська. Сам *Ужгород* прибільшає сильно число Малярів.

5) Офіційно записано в першій 27.80%, у другій 41.23% Русинів, в дійсности їх і тут і там більше; в *Середнім* таки абсолютна більшість.

6) Одна з них *Мінай* має греко-католицьку більшість. Маляри виступають у значнійшій числі ще в отсих руських громадах: *Баранівці, Драці, Коритяни, Середне*. З руських громад — *Глубока* має половину Русинів римо-католиків, а *Оноківці* таки мало не у $\frac{3}{4}$ римо-католицькі, тому то звичайно записувано се село до Словаків; в р. 1890 раховано тут $\frac{1}{4}$ Русинів; *О. Брок* називає сю громаду словацько-руською.

7) Тут замічу, що уживана й нами назва *Ужгород* зам. *Ужвар* в дійсности в народі не жие, се книжний переклад тільки, якого одначе нема причини відкидати, тим більше, що ввели його самі Угорські Русини.

міста (3947) мусить бути такі Русинами¹⁾. Між иньшими мадярськими громадами найбільше в *Довім* (14%), між словацькими у *Нов. Німецьким* (5.45%)²⁾.

Переходячи до *собралецького* повіта, що обіймає басейн Рибницького потоку, треба при визначеню етнографічної межі—тут уже тільки словацько-руської—пам'ятати ось що: безсумнівно руська єсть тільки одна громада *Бенятина*, де люде говорять тільки по руськи. Самий північний кут повіта займає вже мішана полоса, де люде говорять двома мовами—руською і словацькою, ся остання бере помалу верх і можливо що по якимсь часі руський язик тут згасне³⁾; сюди належать: *Поруба* (ще найбільше руська), *Підгородя*, *Хлівище*, *Гоньківці*, *Конюш* (уже найменше руський). Третя полоса вже безсумніву словацька (хоч із сильними впливами русчини) простягаєть ся далше до полудня і заходу. Таким способом на 51 громаду руських було б 6 (урядово тільки 2, крім *Бенятини* ще *Поруба*), а в них коли 2000 людей (урядово тільки 962). Окрім того живуть ще Русини розкинені по иньших словацьких громадах⁴⁾.

Капушанський повіт не має ані одної переважно-руської громади, самі мадярські і словацькі. Тільки у мадярській *Йоври-Дармі* єсть значніше число Русинів (2.42%), так само у *Коницї*, та ще в кільких иньших громадах по дещо⁵⁾.

Головна етнографічна межа Русинів іде від місця злуки рр. Латориці і Старої на північ поміж потоками Циганським і Солотвинським, обходить від сходу й півночі *Хомець*, скручує на захід, відділяє *Часловець* від *Кори-*

1) *Фейнш* зове *Унгар* у більшости руським; се треба так розуміти, що тоді була в він перевага греко-католиків.

2) Мадярсько-руську межу, хоч вона не представляє великих трудностей при визначенню, все-ж таки не завжди подавано однаково:

	Фейнш.	Черніг.	1869.	1889.	1899.	1900.
Бараничі	рус. мад.	мад. рус.	мад. рус.	рус. мад.	рус. мад.	рус. мад.
Часловець	рус. слов.	мад. рус.	рус. слов.	мад.	мад.	мад. рус.
Довгополе	рус. мад.	рус.	мад. рус.	мад.	мад. слов.	мад. рус.
Хомець	мад. рус.	рус. мад.	мад.	мад.	мад. рус.	мад. рус.

3) Усе соціально-економічне життя сих громад зв'язане тісно з словацькою територією, а відділене горами від руської.

4) Найбільше у *Вж. Рибницї*, *Гамрі*, *Нж. Рибницї* (13%), *Криштан*, *Йовсі*, *Гажині*.

5) *Ботфалова*, *Павловці*, *Сєнна*, *Сірте* й ин.; подальше на захід єсть більше не означена скількість у *Капони* та *Ішці*.

трян і знов звертає до півночі, полишаючи на ліво малярські громади: *Гомок, Кетерень, Мінай* на *Радванку* і *Унгар*, обходить від заходу *Доманний* й *Онокінці*, даліше поміж річкою Криваком і Стровою іде до півночі, полишаючи на боці словацьку *Гуту*, потому звертає ся до заходу поміж потоками Липовцем і Собранецьким, обходить від заходу *Гонькієці* та *Хлівище*, доходить до границі комітату при жерелі Рибницького, обходить з півночі словацьке *Гамре* і знов від разу повертає до полудня, щоб забрати руську *Порубу* й опісля ще раз скрутити на північ до комітатської границі. Одначе з цілого простору у собранецьким повіті безсумнівно руська єсть тільки одна громада—*Бенятина*, поза нею межа ішла-б північною границею комітату¹⁾.

До сеї головної межі притикають мішані полося: малярсько-руська від *Часловця* і *Хомця* до Латориці, така сама на просторі між *Ужгородом*, *Концазою* і *Дармою*; даліше словацько-руська полоса коло *Пинковця* і *Німецького*—сильно перемішана з попоредньою; так само на верхівях Рибницького і Порубського; окрім того єсть два мішані острови, у *Кристах* і *Гажині*, в яких одначе Русинів небогато. Розуміється, що малими громадами розкинені вони й по иньших малярських і словацьких громадах, які одначе статистика мало де зазначає.

Коли в дотеперішніх комітатах не багато (найбільше в *Уючі*) було таких громад, що мали малярську людність грецького обряду, то в *Ужським* комітаті маємо тільки одно таке село (*Мінай*); натомість греко-католицьких громад із словацькою мовою маємо тут багато, найбільше у *собранецьким* повіті. Вони означені на мапі окремою краскою. Коли проведемо пряму лінію від *Унгара* до *Михайловця* над Лаборцем, то увесь трикутник по північнім боці цієї лінії мало що не увесь покритий такими громадами (понад 50% гр. кат. має аж 31 громада); а навіть ті, де нема греко-католицької більшости, мають поважну таку меньшість (по правім боці р. Уга єсть 26 громад, а по лівім 2, де людей «руської» віри не меньше 20%). А як що рішиться остаточно словацький характер громад: *Конюш*, *Гонькієці*, *Підгородя*, *Хлівище*, *Поруба*—тоді вийде просто, що увесь басейн Рибницького і простір межі Лаборцем і Угом має тільки одну чисто руську (по мові і вірі)—*Бенятину*, натомість 36 словацьких громад із понад 50% гр. католиків, а 26 громад із попад 20%; на иньші полишає ся тільки 9 словацьких громад.

1) Карта *Червія* подає сю головну межу дещо инакше. Малярсько-руська границя, починає ся у нього тут же, що й у нас, але в далішій до руських придано *Догополе* й *Хомець*, натомість *Баранини* являють ся малярськими, так само *Радванка*. По противнім боці Уга до руських громад почислено: *Вж*, *Німецьке*, *Орехову*, *Прикопу* та ще набуть ті, що між ними лежать (*Порубка* означена як словацька); подібно руськими у нього *Кушин* і *Калуша*, словацькі натомість *Гонькієці*. Поза тими ріжницями обі карти годять ся.

На цьому місці треба сказати кілька слів про питання: звідки взяли ся отсі Словаки «руської» віри? Чи се пословачені колишні Русини, чи Словаки, що прийняли словянський обряд? Не заходячи далеко в розбір цього питання, зазначу тільки головний вислід моїх дотеперішніх дослідів на цьому полі, який можна зібрати в ось які пункти:

1) Головна племінна межа русько-словацька протягом довгих століть майже не перемінювала ся і була така як сьогодні.

2) Коли розпочала ся в XIII а головню в XIV ст. руська міграція від півночі, в басейні Рибницького була вже людність словацька.

3) Русини осідали від початку також поміж Словаками, приймаючи поволи їх мову, уводячи одночасно багато руських елементів (лексику) у мову словацьку і подаючи тим окремий діалектичний характер сій частині словацького язика, що зоветь ся східнім¹⁾, з більшими або меньшими ріжницями, в міру того, чи наплив руського елементу був більше чи меньше живий. Якийсь час задержували руські колоністи свою мову, але поволи молодші покоління підпадали що раз більше ассіміляції до словацького язика.

4) В деяких історичних часах, наперед XIII—XIV ст., опісля XVII—XVIII був міграційний рух такий значний, що «руська» віра брала дуже часто верх, а навіть в часі католицько-протестантської боротьби могла ассімілювати людей иньших конфесій.

5) Руські колоністи серед Словаків, приймивши навіть словацьку мову, довго не переставали себе звати Русинами (Руснаками) на означення своєї релігійної окремішности. Се есть в часті й доси, хоч звичайно потомок тих Русинів говорить тепер, що його віра «руська», але мова «словенська». Сей ассіміляційний процес був давнійше ще стілько живіший, що словацький язик мав ся за «панський», яким говорила північно-угорська шляхта і міщанство. Як що таким пословаченням Русинам приходило ся переходити на нові оселі, прим. між Мадярів, Німців, Хорватів, а традиція племінної окремішности була ще жива, то на нових оселях назва «руськості» полишила ся у них не тільки для означення конфесії, ане навіть для мови і взагалі національності, хоч вони об'єктивно вже ніщо иньше як східні Словаки (сюди належать т. зв. Бачванські Русини й ин.).

5. Землин (Земплин).

Землинська столиця по *Мароморошській* найбільша у північно-східній Угорщині. Ділить ся вона на три етнографічні полоси: північна найменьша

---

1) На нашій мапі тільки *Гимир* належить уже до західньої словацької групи.

руська, середня — словацька з руськими колоніями, південна найбільша — мадярська. Перша обіймає самі верхів'я рік Лаборця й Ондави, друга простягається над ними обома ріками і Топлею аж до сполучення цих рік з собою і Угом, третя попадає Бодрогом по Тису. Числові відношення всіх трьох народностей подібні: найменше 34.831 (11%) Русинів, 106.114 (32%), Словаків, а найбільше 174.107 (53%) Мадярів¹⁾. Племінні відношення в сім комітаті доволі не ясні і не тільки урядові означення показують ся часто дивовижні, але й дослідники дуже мало годять ся з собою²⁾.

З 10 повітів переважно руські громади мали-б бути, по офіційним датам, тільки у 4 (*снинським, гуменським, стропківським, воронівським*), в дійсності у 6 (ще у *сечовецьким і токайським*). Тут різниця тільки у руських колоніях, що їх уряд записав словацькими і мадярськими. Одне й на головній руській території є значні різниці між урядовою статистикою й отсею картою. Що до *снинського* повіта (долини: Ублї, Улички й гор. Цирокси), то сей майже цілком руський: 45 громад руських (з тих одна — *Зубне* — не зовсім певна), 4 словацькі (*Снина, Цироцка Бела, Длути, Папик*)³⁾. З поміж словацьких громад *Длути* мають найбільше Русинів 2.14%, та бупімто зовсім нема у *Ц. Белї*. Зогляду, що словацькі громади майже найбільші у повіті, тому обнижають число Русинів на 70% (урядово 68.22)⁴⁾. *Гуменський* повіт (долина гор. Лаборця) руський у північній половині. Значнійшої різниці між сею картою й урядовою статистикою нема. Словаки мають мати релятивну більшість, а Русинів третина (32.57%). Руських громад 30, з поміж них найбільше чужих елементів єсть у *Межилабірцях* (Русинів 53.8%). Жиди записували ся за Німців, Мадярів, а навіть за Словаків, а найменше за Русинів⁵⁾. Що до двох громад єсть деякі сумніви, чи можна їх поррахувати між руські, себто *Дедачовці* і *Машковці*. Навіть знавці означали їх як словацькі; на ділі панує у них кріпко перемішана мова, що зовсім природно виходить з їх географічного положіння. Може коли й дійсно стануть вони такими як згадувані вже села у собранецьким повіті (Уг); до них можуть з часом и прилучити ся й *Валашківці*. На словацькій території єсть дещо Руси-

1) В р. 1890 відношення ці були иньші: 10%, 36% і 47%, але з цих різниць не можна нічого певного витягнути.

2) Різниць не означуємо подрібно, бо їх багато; про се ближше у моїх названих висше статях; окремішности карти *Черніа* подаві при кінці.

3) Урядово (1900): 43 руські, 6 словацьких (ще *Зубне* і *Нехвал-Полянка*). В чому відхиляється карта від статистики 1900 р., показують процентові числа Русинів при кожній громаді.

4) Значнійше число Словаків єсть ще в руських громадах: *Грабовець, Зубне, Стакчин, Убля*; у *Стакчині* і *Телепівцях* єсть навіть дещо Поляків.

5) С. *Рокитівці* мало бути 1890 р. римо-католицьке (?), 1900 р. воно греко-католицьке.

нів у Гуменнім (0.41%), Коханівцях (3.87%), Порубії (2.3%), Камениці (0.8%), Тополівці (0.5%)¹⁾ та ще мабуть у Лисковцях. Сусідній до заходу стронківський повіт має урядово тільки 23 руські громади на 65 усіх—всі інші словацькі. По моїх обчисленнях словацьких громад тільки 15, всі інші руські²⁾. Замкнену територію мають Словаки серед Русинів коло Стронкова (Стронків, Гоча і Брежниця), з півдня втискають ся Словаки клином між Русинів над Ондавою (Кельча, Петейовці і Туряни). Два села: Петрівці і Пакастів тільки до половини руські, Словаки тільки мало перемагають Русинів (урядово 44.14%, 31.88%). Як відірвані руські острови виступають два руські села: Рафайівці і Гіровці, положені дуже недалеко головної руської території. Що до сього другого, то панує в ній мова так пословачена, що зачисляно його між словацькі громади (у Гнатюка), тому то се село означено як не зовсім певне. Так само ще три інші громади з головної території можна назвати непевними, а се прибережні: Грабовець, Рогожник (у Цамбеля) і Руська Кайня (у Гнатюка); сей назначено на мапі. Гурт Русинів мусить бути у Голчишівцях (урядово тільки 2!), а вже без сумніву мусить вони бути у тих словацьких громадах, що висунені у руську територію, хоч урядово їх там майже цілком нема. Число всіх Русинів трудно докладно означити, урядово єсть їх 27.37%, в дійности єсть їх не менше 60%.

В інших повітах цієї столиці маємо тільки руські острови. У воронівському повіті одні тільки Петківці³⁾ лучать ся з головною руською територією. Далше на південь, по обох боках Ондави, висунені два руські острови: Руський Казимир і Штефанівці⁴⁾. Чисто руське Банське і русько-словацький Давидів з сусідніми дрібними колоніями належать уже до більшої руської групи, що входять також у сечовецький повіт, й обіймає ще два села: Цабів і Бачків⁵⁾. У михалівському повіті руських громад цілком нема, децю Русинів зазначено тільки у 3 громадах⁶⁾. У повітах переважно мадярської полоси маємо тільки одну руську громаду: у токайському повіті с. Камлошку⁷⁾. В кількох громадах того-ж повіта має

1) Переважно польська громада.

2) Ріжниця у громадах: Бжани, Бистра, Бокша, Брушниця, Валків, В. Владича, Н. Владича, Гавай, Грабовець, Детрик, Зем. Дрича, Шар. Дрича, Колбіці, Крижівці, Маківці, Михова, Мразівці, В. Ольшава, Поляна, Рогожник, Зем. Сташківці, Шар. Сташківці, Токаї, Шанда, Якушівці, Гіровці.

3) З дослідників Цамбеля поставив її між словацькі.

4) Децю Русинів єсть ще у всіх сусідніх селах під Рафайівцями почавши до Рудьови коло Топлі і Седлиш коло Ондави.

5) У 1900 р. оба будімо переважно словацькі. Цамбеля зове Бачків так само словацьким. Незначне число Русинів подане ще у кількох інших громадах сього повіта.

6) У Михалівцях, Паздишівцях і Гаталові.

7) 1900 р. подано за переважно мадярську, 1890 за руську, 1880 за словацьку (!), 1869 за руську.

бути теж по кількох Русинів¹⁾. В *уймельському* повіті мають бути Русини тільки одиницями, найбільш у *Шарошпатаку* (8)²⁾, так само у *бодрогському* повіті³⁾, а в *серенчському* майже нема цілком (1).

Головна границя Русинів у *Землинській* столиці така: З *Уга* вступає на західній межі *снинського* повіта і на півночі від *Валашиківців* скручує до північного сходу, обходить від сходу та півночі *Снину* і знов добігає по-вітової межі над р. Удавою, звідси вихляється до південного заходу аж по *Лаборець*, забираючи руські *Машковці* і *Дедачовці* і повертає назад на Удаву понизше *Папина* й обходить з півночі се село, звертає на захід понизше *Рокитова*, *Берестова*, *Руської Кайні*, *Рогожника*, *Пискорівців*, *Грибівця*, обходить від сходу і півночі словацькі: *Петейовці* і *Туряни* та біжить назад долі р. Ондавою, перед слов. *Тренцем* повертається до заходу, займає руські села: *Детрик* і *Петківці* та повисше *Скрабського* горі рікою *Топлею* входить у *Шаришську* столицю. На тій руській території єсть словацька група коло *Стропкова*. Мішані, словацько-руські полоси (коли тут взагалі можна про них говорити) є у *Длугих*, *Папині*, *Петрівцях* і *Пакастові*, *Голчківцях*. На словацькій території єсть окрема руська група з 3 сіл, до того 2 ближші собі і 2 самотні руські острови серед Словаків, а 1 серед Мадярів⁴⁾.

Землин — се другий комітат, де бачимо багато Словаків грецького (руського) обряду. Як в *Угу* так і тут переважна їх частина — се колишні заходи Русини з півночі, які з часом підпали добровільній асиміляції. Се словачене робить тільки невеличкі поступки на головній словацько-руській границі, натомість на наших очах гине руська мова в середнім *Землині*, понайбільше на тій самій географічній ширині, що й аналогічна полоса в *Угу*. Як там, так і тут визначено окремо на мапі тільки такі громади, де греко-католиків вище 50%, єсть їх разом аж 36, не кажучи про згадувані вже в горі сумнівні (8 громад). Всі вони збилися у дві більші групи, одна

1) *Бодрог-Оласі*, *Ердибене*, *Оласіска*, *Рейсінгармута*, *Токай*. Чи за тими одиницями криють ся справдешні руські колоністи — годі сказати.

2) Та ще у *Колбаші*, *Вел. Тороні* й ин.

3) *Лард*.

4) При порівнянні вище сказаного з картою *Черніа* виходять деякі ріжнці. У *Черніа* руськими означені *Порубка* і *Петейовці* (мабуть), натомість за словацькі подані: *Дедачовці*, *Петківці* й острови, хіба тільки з руськими меншостями. Одна тільки *Воля* над *Лаборцем*, *Комлошка* коло *Шарошпатака* і *Добра* межі *Тисою* та *Боршою* означені за руські. Виходить, що асиміляційний процес дійшов уже в першій половині XIX ст. вже до того, що руські острови серед Словаків можна було мати за загальом словацькі. *Черніа* руські меншості дуже розгалужені, так що докладно годі їх переповідати. Словацька територія майже вся покрита ними (найменше коло *Гуметтою* і в клині між *Ондавою* та *Топлею*); на мадярській бачимо одну групу коло *Шат*. *Уйелла* і *Шар*. *Папак* по обох боках *Бодрога* і *Божю*, другу на сході між *Тисою* і *Боршою*, третю воколом *Серенча*.

вздовш правого боку Топлі коло *Сечовець* і *Требішова*, друга між Ондавою і Лаборцем повисше *Михаловець* як продовження такої самої ужської групи. По за сими групами маємо тільки поодинокі греко-католицькі острови: на півночі 6 громад, між ними *Петейовці* майже замкнені руською етнографічною територією, бо *Порубка* таки належить до ужської групи; на півдні єсть тільки 2 острови. Таких громад словацьких, де «руський» обряд числять вище 20%, маємо більше 60-ки; згуртовані вони переважно між долиською Топлею й Лаборцем. Зовсім без греко-католиків нема майже словацької громади в *Земліні*. Руську групу повисше *Сечовець* треба мати не за що инше як тільки за останки великого колись простору, сколонізованого перед століттями Русинами; гірський характер околиці, комунікаційні труднощі були причиною, що в 3 селах таки ще говорять по руськи, як не виключно, то в переважній частині. Сей процес словачення зайшов уже далеко в *Давидові* і *Порубці*, яка певно ще не так давно мусіла бути переважно руська.

Розуміється — усе що тут сказано про Словаків грецького обряду, *mutatis mutandis* треба приложити й до греко-католиків з мадярською мовою. Одна група повисше *Шаторальяуйцеля*, друга на схід від першої недалеко Тиси, та ще дві з окрема над Бодрогом — разом 11 громад, а при них одна з словацькою мовою (*Н. Регмен*). Греко-католицькі меншости єсть скрізь по мадярській території.

6. Шариш.

Ся столиця належить тільки двом племенам (друга після Угочі), себто Словакам і Русинам, у відносинних 3:2. Тут урядово подано число Русинів на 33.988, себто 19.48%, в дійности єсть їх там коло 22.5%, себто близько четвертина усеї людности¹⁾. Найбільше руський повіт — то *маковицький* (басейн гор. Ондави), бо має понад 70% Русинів (урядово 53.19%)²⁾. Словацьких громад єсть тільки 4 (*Местіско*³⁾, *Стебницька Гута*, *Шмільно* і *Зборів*), 2 з них то лишень острови серед Русинів, всі иньші (70) руські. Словаки живуть у більшім числі у *Сорочині*, *Тишинці* і *Дупліні*⁴⁾; Поляки

1) Словаків має бути 66%, Мадярів 6.3%, Німців 6.2%; 1890 р. були ті числа (без війська): 20.8%, 66.9%, 3.4%, 7%; військо додає Мадярам 0.2%, Німцям 0.1%, Русинам відбирає 0.2%, а Словакам 0.1%.

2) Ріжниця у громадах: *Тишинець*, *Сорочик*, *Грибія*, *Пстрина*, *Сузе*, *Кожухівці*, *Мироля*, *Бодружал*, *Прикре*, *Н. і В. Комарник*, *Крайня Бистра*, *Гавранець*, *Долоня*, *Свиднички*, *Кружлова*, *Капишова*, *Черпина*, *Рієне*, *Стебник*, *Регетів*.

3) У сім селі панує радше польський діалект, аніж словацький.

4) Сі останні три села означені на карті як руські, але сумнівні. Прилежні вони словацьким громадам коло *Стропкова*, тому людність говорить у них обома мовами. Перемішані були вони мабуть з давна.

окрім *Местиска* ще в обох *Свидниках* і *Ріоні*. *Топлянський* повіт (на середній *Топлі*) тільки в малій частині руський, на правий бік *Топлі* виходить тільки одна руська громада *Влача*, але й на лівому боці не всі села руські. Всіх руських громад 21¹⁾, з тих 1 творить острів серед Словаків—*Фулянка*. На руській території маємо замкнений словацький острів в *Радомі* й *Окрулім*, який разом із *Стропковом* та *Местиском* творять одну чужоплемінну групу. З руських громад *Брезівка* має мати близько половину (?) Словаків, за те серед словацьких громад більше число Русинів єсть у приміжних: *Ласцові*, *Кручові*, *Маргані*, *Кокчині*, *Керешфеї* і *Шмільні*, та у словацьких островах. Дальший на захід — *секчівський* повіт руський тільки у меншій частині, має 25 руських громад, переважно на верхівях *Топлі*²⁾. На руській частині того повіта єсть 1 словацький острів: *Ленартів*, а на словацькій частині 1 руський острів—*Решів*. Більші гурти Словаків єсть теж у руських селах: *Грабське* та *Львівська Гута*. У словацькій частині повіта дещо Русинів зазначено у *Бардіві* (0.23), але єсть їх там без сумніву більше. В інших нема Русинів майже цілком (?). Загальне число Русинів у повіті повинно бути коло 27% (ур. 23.71%). *Вишньоториський* повіт (басейн горішньої *Ториси* і середнього *Попрода*) на 58 громад єсть 24 руські³⁾, але руської людности не буде більше 33% (ур. 31.61%). Села *Плавниця*, *Плавч* і *Луботинь* творять словацький острів між Русинами та Поляками і Німцями у *Опишській* столиці. *Ренчичів* (над М. Свинкою) єсть руським островом між Словакими. Дещо Русинів єсть у *Кривянах*, *Литянах*, *Брезовиці* і *Сабінові*. Натомість значне число Словаків єсть у *Громоші*. *Широцький* повіт словацький. У ньому тільки 2 переважно руські села: *Клемберж* і *Миклушівці*⁴⁾, дещо Русинів єсть у *Седлиціях*, *Руськім Новім Селі* коло *Прешова*, та у самім *Прешові* — тільки певно більше, аніж урядово записано⁵⁾.

Головна руська межа у сій столиці дуже крута: над *Топлею* виходить із *Земплінської* столиці, біжить горі *Топлею*, займаючи на правім боці *Влачу* а полишаючи по лівім боці словацькі: *Мичаковці*, *Гірлатовце*, *Брезов*, *Ласців*, *Маргань*, *Кучин*, *Куриму*, *Дубину*, *Грабовець*, звідси скрутом обіймає з півночі *Гажлин* і знов доходить до *Топлі* понизше *Віловезжи*, звідси іде на північ полишаючи словацькі: *Бардівеську Нову Вес*, *Дпу Луку*, *Зборів* і *Шмільно*, даїше скручує на захід, перетинаючи р. *Яругу*. Всьому

1) Ріжниця: *Бенядиківці*, *Фулянка*, *Кобулиця*, *Щастик*, *Влача*.

2) Урядово тільки 21; ріжниця: *Болярка*, *Криве*, *Криже*, *Мальців*.

3) урядово 21, ріжниця: *Громош*, *Олійник*, *Пусте поле*.

4) Урядово тільки *Миклушівці*, і вони ще дійсно з цілої групи руських колоній заховали найбільше руського характеру.

5) У *нижньоториській* повіті нема цілком Русинів, статистика показує їх тільки 2.

Сборник по славяноѣдѣнію.

місци можна покласти край суцільній етнографічній території Угорської Русі. Тут зішлися вони клином при самій державній границі. Трохи даліше руська територія розширяється знов до полудня. Межа іде наперед попід *Стебник*, *Тварижці*, повисше *Габолтова*; звідси повертається на південь, перетинає Топлю на заході від *Тарнова* іде правим боком р. Солотвини займаючи і руське с. *Криве*, а коли доходить до водного розділу рр. Топлі, Секчова і Ториси, сходиться у басейн Секчова і забирає там чотири близькі до себе руські громади: *Завадку*, *Гералтик*, *Жатківці*, *Городиско*, даліше іде в напрямі західнім у басейн Ториси, понизше *Шоми*, *Яковян*, обіймає з заходу *Ганинівці*, а з півночі словацькі *Лучку* і *Каменицю*, даліше розділом води Попрада і Ториси, забираючи над сею останньою два горішні руські села: *Штембах* і *Блажів*, та тут переступає у *Спишську* столицю¹⁾. Мішана словацько-руська полоса виступає в кількох місцях: *Мичаківці*, *Ласців*, *Круців* і *Мортань*, *Шмільно*, *Ганинівці*, *Кривяни*, *Дипяни*, та у словацьких островах, яких єсть 4 (а 5 громад). Руських островів єсть 4 (а 5 сіл).

І тут треба зазначити ті села, які не дають зовсім ясного критерія своєї словацькості або руськості, творячи перехідний елемент. Прим. *Цамбел* має за словацькі села: *Влачу*, *Фулянку*, *Клемберк*, *Громош* і *Пустеполе*; *Гнатюк* називає знов словацькими ще отсі: *Дурдьош*, *Герлазів*, *Гералтик*, *Завадку*, *Жатківці*, *Яковяни* і *Миклушівці*, а руською — *Стебницьку Гуту*. Тут можна би поновити усе те, що сказано вище при подібній прояві у *Землині* й *Угу*²⁾.

Звісну нам прояву греко-католицьких Словаків маємо скрізь по столиці, окрім тільки сіл над горішньою Свинкою; у більшості вони в отсих громадах: *Квачани*, *Седлиці*, *Дубовець*, *Кокіня*, *Керешфей*, *Руська Нова Весь*, *Абрановці*, *Варановці*. В деяких із них процес словачення ще не скінчився, як показують малі числа Русинів у них і богата руськими елементами мова.

1) Як бачимо руська територія у *Шариши* ділиться на дві частини, мало тільки злучені з собою (*Стебник*), а поміж них всувається, близько до самої границі Галичини, словацька територія. Для історії руської колонізації ця обставина важна. Виходить, що західній *Шариш* та *Спиш* був мабуть зайнятий Русинами з Галичини. До того на середній словацькій частині комітату маємо всі найдавніші (XII—XIII в.), оселі, а з сього логічний висновок, що взагалі шарішська колонізація руська була доволі пізня.

2) Даючи позір на карту *Черніа* зазначимо ось які відміни: *Стропівська Оляка* (!), *Дурдьош*, *Влача*, *Дупли* (і *Местекор*), *Фулянка*, *Яковяни*, *Олійник*, *Н. Тварижці*, *Громош*, мабуть і *Пустеполе*, а навіть *Обручє*, *Лешава* й *Липник* — словацькі; за те *Гоча*, *Радомя*, *Окруле*, *Лепартів* (!), *Седлиці*, *Керешфей* і *Новавес* — руські. Ріжниця в означенні руських меншостей не відмічаємо докладно, бо протягом більш аніж пів сотки літ відносини в колоніях могли дійсно змінитися. Громадять ся вони по лівім боці Ториси коло землинської границі, коло *Решова*, *Фулянки* і *Клемберка*.

7. Спмш.

Сей комітат обіймає верхній Попдрад, верхній Гернад і правий бік Дунайця. В історії грав ролю важних політичних воріт між Угорщиною, Польщею й Русю. Відповідно до сього історичного значіння цієї землі уложили ся й племінні відносини. Чотири племена сидять тут побіч себе, не зараховуючи найменших числом Мадярів, які не займають тут (так само як у *Шарини*) ніякої суцільної території. Сюди належать: Русини, Поляки, Німці і Словаки¹⁾. Що до перших, то у сій столиці маємо закінчення головної території Угорської Руси. Кінчить ся вона двома раменами, що розділилися ще у *Шарини*. Північне рамя, по лівім боці Попрада, лучить ся з галицько-руською територією, південне рамя кінчить ся у формі півострова на вступі до сей столиці. Північне рамя обіймає громади: *Оулин, Кремпах, Гранастів, Мнишик, Орябину, Камінку, Литманову* — у старомобовенським повіті²⁾, та *Фольварк і Вел. Липник* — у старовеським повіті. Південне рамя обіймає: *Якубани* у старомобовенським, *Годермарк* у кезмаркським, *Ториски і Н. Репаші* — у левочьким, *Омшавицю і Подпроч* — у подградським повіті³⁾. Окрім тих двох рамен маємо руські острови. *Остурня* у старовеським повіті — найдалше до заходу посунене руське село. На правому боці Гернаду у повітах *шмелецьким і нововеським* маємо доволі великий руський простір, зложений із 5 сіл: *Виж. і Ниж. Словинок, Порача, Завадки і Гемцманівце*. На захід від сей групи лежить руський острів *Койшиє*⁴⁾. Окрім того Русини є у 3 словацьких громадах: *Гобарт, Виж. Репаші, Павляни*, й 1 німецькій — *Шмелницькій Гуті*. У дрібнішим числі розкинені у 5 громадах⁵⁾.

З усіх спмшських громад деякі сумнівні що до своєї приналежності може мати тільки *Подпроч* (у *Цамбеля* словацький) і *Гранастів* (у сьогож — польський), хоч інші свідства велять оба ці села назвати руськими.

Отся карта перша, що визначає на *Опишу* Поляків. Усі дотеперішні мапи знали на їх місці тільки Словаків, так само й урядові переписи. В дійсности в долині Дунайця і в часті Попрада живе до 20.000 (яких 9%)

1) Урядово раховано 1900 р. 14.388 (8.3%), без війська 13.913 (8.2%) — Русинів, але се число треба збільшити хоч до 9.1%; Словаків мало бути 58.2%, Німців 25%, Мадярів 6.2%, Поляків бупім не було майже (нижче 1%).

2) Статистика 1900 р. села: *Кремпах, Гранастів* означає як словацькі. Сей повіт найбільше руський, урядово числить 35.27% Русинів, але можна се число піднести до 38%; релятивна більшість словацько-польська.

3) По статистиці 1900 р. *Ториски, Репаші і Подпроч* — словацькі.

4) Урядово *Гемцманівці і Койшиє* — словацькі.

5) *Недеса, Галіюме Рісвалд, Колачково, Лейбін, Гемлім*. Значне число (414) подає статистика у Левочі, але сюди входять переважно воляки з *Марамароша*; так само мабуть в *Ллоці*.

людности, що говорять діалектом польської мови. Правда, людей сих з погляду національно-культурного, а ще менше з політичного, годі позвати Поляками і вони самі себе мають за Словаків і так подають себе при переписуванні. Такої недостаті свідомості своєї плеємної окремішности як в угорських Поляків (ще більше єсть їх по західнім боці Татрів) нема на цілій Угорщині, тому то — як дотепер стоїть справа — можна було їх зовсім ігнорувати, всеж таки означено їх на сьому місці окремо, тим більше, що головний критерій був тут язиковий¹⁾. Крайні руські села, як *Гранастів*, *Мнишик*, а головню *Остурня* говорять навіть мовою сильно спольщеною.

Головна етнографічна межа входить із *Шарниша* у *Ониш* на вододілі Гернада і Ториси, розділяє *Омшагичу* від *Брутовіць*, обіймає *Подпроч* і скручує до заходу обіймаючи долину верхньої Ториси входить у басейн Попрада, забираючи з над Ломницького потока руське село *Годермак*, а з над Якубянською п. *Якубяни*, повертає назад у *Шарниш*, обходить від сходу знаний нам словацький острів над Попрадом (з громади), повертає знов на захід до Попрада і сплишської границі повисше *Матисової*, біжить понизше *Орябини* і *Камінки*, перескакує у басейн Дунайця загортаючи два крайні руські села над р. Липниковою, і не доходячи самого Дунайця повертає через границю на галицький бік, щоб захопити і тут крайні руські села: *Шляхтошу*, *Чорну* і *Білу Воду*, повернути назад у Спеш, виминути з полудня русько-польський *Піліш*, і понизше *Мнишка* (польсько-руського) перейти на правий бік Попрада у Галичині, в напрямі *Н. Санча* і *Грибова*.

Таким способом означена русько-словацька етнографічна межа (до жерел Ториси), руська-німецька і русько-польська (з перервами аж до виходу Попрада). Руська група по правім боці Гернада має в сусідстві як Словаків так Німців, *Остурня* — тільки Поляків²⁾. Інтересно, що хоч тутешні руські громади ще від початку XIV чи кінця XIII ст. входять клином і островами у словацьку територію, все таки, поминаючи непевний *Подпроч*, маємо тут тільки одну словацьку громаду у більшості своїй «руського» обряду (*Лачное*)³⁾. Правда єсть і в иньших такі Словаци, та вони всюди є тільки меньшостями серед корінних Словаків.

1) Літературу до сплишських Поляків подали *Нідерле* і *Цамсель*. Взагалі польська колонізація на Угорщині мабуть давніша руської. Руські осадни на Спешу мають документальні свідоства хедви з початку XIV ст. (*Остурня* 1313).

2) Карта *Черніна* тим тільки не годить ся з нашою, що на ній *Кремаз*, *Гранастів* і *Мнишик* — словацькі (польські); поза сям нема майже ніяких ріжниць.

3) Говорять там, що правда, словацькою мовою, одначе так сильно підмішаною русичною, що до певного степеня можна-б назвати *Лачніс* руським.

II. Острови й колонії.

Про острови й колонії в комітатах, де єсть масова руська територія, говорено вже вище. З них найдалше відсунена *Комлошка* у *Земліні*. Тепер переглянемо інші столиці Угорщини, почавши з ближших, ідучи від сходу до заходу. При визначуванні руських колоністів в сих краях майже не можна ужити иншого жерела як тільки урядової статистики, яка тут очевидно ані трохи не стає певнішою як усюди. Не маючи можности докладніше контролювати і критично провірювати урядові дані, обмежаємо ся переважно на датах 1900 р., вказуючи при сьому й головніші різниці в давніших означеннях, головню на карті *Черніа*.

Сатмарська столиця протикає аж до трьох «руських» комітатів, тому від давна напливала до нього руська людність. Східня й південна частина *Сатмара* зайнята переважно румунською людністю, і тут Русинів майже не бачимо, не тому, щоб їх зовсім не було—вони були й єсть, тільки з Румунами задля спільности віри скорше ассімілюють ся. Найбільше повинно їх бути у *Вел. Бані* (*Nagybánya*) де в р. 1900 записано 50 душ (0.45%), в дійсности буде їх там геть більше. На румунсько-мадярській межі бачимо групу громад¹⁾, недалеко південної грانیці *Уючі*, з руськими колоністами. Найбільше визначено в *Шаркіз* (*Sárkőz*)—55 душ (2.6%), потім в *Араньош-Медьеш*—19 душ (0.6%) дальше до заходу, теж недалеко угорської грانیці єсть руські колоністи у двох селах; *Шар* і *Рожаль*. Над р. *Самошем*, коло *Сатмар-Нейметі*, маємо третю групу, найбільше у самому головному місті—45 душ (0.17%), на правду буде їх там більше.

Четверта велика група громад із руськими колоністами дежить при західній грانیці, де переходить у *Саболич*. Обнімає вона: *Парасню*, *Опалі*, *Фабьяназу*, *Держів* (*Держ*), *Нір-Часарі*, *Гебе*, *Нір-Вашварі*, пусту *Терем* (приналежну до *Мерк*) і на крайнім південнім заході *Пенейслек*. Що правда урядова статистика з р. 1900 не подає в них або зовсім Русинів, або тільки одиницями (найбільше—8 (0.6%) у *Вашварі*), але се певно, що єсть їх там більше, навіть інші села в сій стороні, що їх на карті не визначено, мусять мати деяку скількість руських жителів (*Годас*, *Канторяноші*, *Матейсалка*, й ин.). Згаданий вище *Пенейслек* (*Penészlek*) можна назвати навіть чисторуським селом. Ще в р. 1890 записано його переважно руським, а весною 1903 р. був у ньому *В. Гнатюк* і знайшов його таки зовсім руським. По трохи єсть Русинів і в сусідніх селах.

Поза названими групами подає статистика в дрібнім числі Русинів скрізь по північній і західній *Сатмарі*, та крім *Порчалми* годі напевно го-

1) *Шаркіз*, *Шаркіз-Уйлак*, *Йовжефназа*, *Араньошмедьеш*.

ворити про їх тривку осілість, та можливо, що поза одиницями статистики криють ся і більші колонії.

Усіх Русинів в *Сатмарі* урядово раховано в р. 1900 на 279 душ (без війська 270), на ділі треба до сього числа додати ще хоч 1000¹⁾. Звісних нам *Мадярів* греко-католицького обряду маємо тут скрізь багато. Деяка частина їх повстала певно з *Румунів*, але й багато з колишніх *Русинів*²⁾.

1) Офіційно 63% *Мад.*, 33% *Румунів*, 3% *Німців* а 00% *Русинів* (без *С.-Нейметі* єсть їх 01%). В р. 1890 раховано *Русинів* 1843 (0.4%).

2) *Шаркиз-Уйлак*, *Шар*, *Рожаль*, *Как*, *Парасля*, *Оспалі*, *Держ*, *Часарі*, *Вашварі*, *Терем* — мають понад 50% гр. кат.; зовсім без них майже нема одної громади.

Для означення, як поступала у XIX ст. мадяризація *Русинів* у *Сатмарі*, а для критичної оцінки поодиноких звісток — подаємо побіч себе різні вказівки від *Сірмэй* почавши:

	Сірмэй.	Фейльтон.	Черніг.	1869.	1880.	1890.	1900.
Беренд	мад. рус.	рум. мад.	мад. рум.	рум. мад.	мад. рум.	мад. рум.	мад. рум.
Годас	мад. рус.	мад.	мад. рус.	мад.	мад.	мад.	мад.
Гебе	мад. рус.	мад. рус.	мад. рус.	мад.	мад.	мад.	мад.
Держів	рус.	рус.	рус.	мад. рус.	мад.	мад.	мад.
Йовжеогаза .	мад. рус. нім.	рум. нім. мад.	мад. нім.	рум. нім. мад.	рум. мад.	м.рум.нім.рус.	мад. рум. рус.
Как	рус.	мад.	мад. рум.	мад.	мад.	мад. рум.	рум. мад.
Нір-Часарі . .	рус. слов.	рус.	рус.	мад.	мад.	мад.	мад.
Нір-Вашварі .	рус.	мад. рус.	рус.	мад.	мад. рум.	мад.	мад.
Оспалі	?	мад. рус.	мад. рус.	мад.	мад.	мад.	мад.
Пенейслек . .	рус.	рус.	рум. (!)	мад. рус.	мад. рус.	рус. мад.	мад.
Портчальма . .	мад. рум. рус.	мад.	мад. рум.	мад.	мад.	мад.	мад.
Рожаль	мад. рус. слов.	мад.	мад. рус.	мад.	мад.	мад.	мад.
пуста Терем .	?	?	рус.	?	?	мад.	мад.
Фабінгаза . .	мад. рус.	мад. рус.	мад. рус.	мад.	мад.	мад.	мад.
Шар	рус.	рус.	рус.	мад.	мад.	мад.	мад.
Шаркиз	мад.	мад. рус.	слов. мад. рус.	мад. рус.	мад.	мад.	мад. слов. рус.
Шаркиз-Уйлак	мад. рус.	мад. рус.	слов. мад. рус.	мад. рус.	мад.	мад.	мад.

Із названих висше громад *Шаркиз-Уйлак* на початку XVIII ст. (*Magyarogazág péreazége* а прагм. *sanctio korában*) згадуєть ся як заселена «марамарошськими Русинами»; так само у *Ветейші* (*Vetés*) мало тоді бути 16 руських родин із Марамароша, в урядових записах XIX ст., крім *Черніа*, не подибуємо вже там Русинів, тільки в 1900 р. воно мадярсько-румунське, з 37 (0.4%) Румунами. Згаданий *Сірмэй* подає звістку, що румунське тепер село *Felső-Fernezey* (*Фріза*) було в р. 1690 заселене Русинами з Марамароша і якийсь час називало ся *Felső-Ogocz* (II, 357). Кілька топографічних назв, уроблених із слова «огоч», що подибують ся в різних сторонах Сатмара, велить також догадувати ся, що колись були в них руські колоністи і з часом ассимилювали ся, стали Мадярами або Румунами. В кожнім разі була се колонізація пізнійша, а ніяк се не останки первісної слов'янської міграції.

Коли візьмемо під розвагу карту *Черніа*, то в Сатмарі падають в очи значні різниці взагалі (мадярсько-румунська межа). Що до руських островів, то *Черніа* знає їх на заході 4: *Держів*, *Часарі*, *Вашварі* й п. *Терем*, натомість *Пенейслек*, у нього румунський. Від названих 4-ох островів, що разом із громадою *Піліш* у *Саболчи* творять одну суцільну групу, означені

Саболч має урядово тільки 156 Русинів¹⁾, в дійсності мусить їх бути хоч у п'ятеро більше. Розкинені вони головню в південно західнім боці комітат, на межі *Сатмара* й *Біара*, де лежить широка полоса на усі три столиці з руськими колоністами. Переважно руських громад тут нема зовсім хіба-б тільки одна *Піліш* (Pilis), яка подана за руську у *Черніа* і в переписи 1880 р.; а *Сірмай*²⁾ в р. 1810 називає ще *Лунош* (Nyirlugos) руським, одначе тепер обі сї громади годї (головню *Лунош*) назвати руськими, хоч руський язик ще не зовсім загинув у них. В р. 1900 подано Русинів: *Батор* (Nyirbátor) 25 д. (0.4%), *Ачад* (N.-acsád) 23 д. (0.9%), *Марія-Поч* (Magiarócsa) 13 д. (0.7%), *Лунош* 13 д. (0.5%), *Піліш* 9 д. (0.75%), а у дрібнішій числі геть скрізь по комітаті, найбільше вздовж західньої і південної границі³⁾. Мадярів «руської» віри в *Саболчі* дуже багато (19.7%)⁴⁾; в деяких сторонах греко-католики переважають всі инші віроісповідання, головню у південнім куті, де маємо велику групу громад із греко-католицькою більшістю⁵⁾; такіж поодинокі громади розкинені в ріжних сторонах, але тільки в південній половині комітат⁶⁾, в північній греко-католики не переважають ніде. Остання проява показує також, що останків руської людности в *Саболчі* не можна відносити до давньої давнини⁷⁾.

В *Біарській* столиці живуть Русини у північній часті (повіт *Ейрмі-*

дрібні руські колонії до півночі вздовж західньої границі комітат, але з деякими відмінами від нашої карти (ще *Нір-Медьш*, *Папощ*, *Добощ*). Подібна група з дрібними руськими колоніями показує ся карта над Самошем (*Патлад*, *Чекер*, *Осварі*, *Ветейш*). На правім боці Самоша, в сусідстві *Уючі*, бачимо один руський острів (*Шар*) та дві групи дрібних колоній (*Надмодощ*, *Мейтелек*, *Саразберек*, *Рожал*, *Кішнамейн*, *Янк*, *Часлов*, *Чепилд*; *Шаркиш*, *Ш-Уйлак*, *Ехрі*, *Адорян*). Такий стан можна з деякими поправками (*Петейслек*) прийняти як правдивий для 40-их років XIX ст.—чи і як тепер він змінив ся, на разі трудно докладно знати.

1) 99% Мадярів, 0.7% Словаків, 0.1% Німців, 0.0 Русинів; в р. 1890 мало бути 596 Русинів (0.29% а Мадярів тільки 96%, Словаків 2.8%, Німців 0.6%).

2) Szathmár vármegye, II, 19.

3) У *Черніа*, як згадамо вище, руським островом єсть *Піліш*, що до дрібних колоній, то ними покрита геть більша половина *Саболча*: вся південна частина аж під *Ніредмазу*, звідси іде мішана полоса над Тису коло *Тімара*, надтисянські болота чистомадярські, так само вузький клин у глуб комітат; по східній границі аж під *Мандок* весть ся круто подібна мішана полоса, заходячи з клинами глубше на захід.

4) 27.7% римо-кат., 38.5% калъв.

5) *Белтек*, *Лунош*, *Адон*, *Ачад*, *Абран*.

6) *Піліш*, *М.-Поч*, *К. Каллов*, *Гудай*, *Биким*, *Т. Бід*.

7) Зі старої нам конскрипції 1715—20 викомбіновано 99.7% мадярів, а 0.3% Русинів або Словаків. Одначе вже самі видавці замітили, що під мадярськими іменами часто криють ся такі Русини, з яких багато вже тоді мусіло бути знадаризованих. Вони були головню в отсих громадах: *Мандок* (одна часть), *Палца* (п. ч.), *Лобдретрі* (переважно), *Уйфалу* (цло), *Арамощ* (пер.), *Гуйге* (мала часть), *Карас* (майже цло), *Таш* (пер.), *Алк* (пер.), *Тейт* (м. ч.), *Напкор* (пер.), *Тімар* (ц.), *Саболч* (ц.), *Балша* (полов.), *Залкад* (пер.), *Вім* (пер.), *Буй* (ц.), *Ловелек* (пер.), *Бешенюд* (пер.), *Кереш* (ц.), *Петтселаза* (третина), *Бакталорантсала* (пол.), *Поч* (ц.), *Почпетрі* (1/2), *Белтек* (ц.), *Ейркеліс* (м. ц.), *Піріче* (1/2), *Піліш* (ц.), *Дюлай* (1/2), *Мінальд* (1/2), *Гелме* (м. ц.), *Уйфортос* (пер.), *Н. Каллов* 1/7.

иамбала) близько Сатмара і Саболча, поміж Мадярами і Румунами. У статистиці 1900 р. подано дуже мало. Найбільше живе їх мабуть у *Піш-колт* (Piskolt) й *Ейршелінд* (E'rselind). У головному місті—*Вел. Варадин* (Nagyvárad) начислено їх 27, а в *Чаналос* (Csanáros) 13 (2.53%). До 1890 р. були ще Русини в середній часті столиці у *Ротарест* (Rotarest) і *Сомбатшар* (Szombatság); вони певно й далі там єсть. У цілій столиці начислено всіх Русинів тільки 95 душ¹⁾.

У столиці *Абауй-Торна* нема переважно-руських громад. Значніше число Русинів статистика показує між Мадярами у *Модьороши* (Mogyórska) 15 д. (5.2%), *Кейт* (Két) 43 д. (13.09%), *Сольнок* (Szolnok) 60 д. (17.8%), *Кань* (Kany) 59 д. (25.96%), а між Словаками у *Кіралуп* (Királypér) 15 д. (3.65%). У самих *Кошицах* (Kassa, Kaschau) записано 307 Русинів, та се переважно вояки з *Ужської* столиці, місцевих мало бути тільки 48 д. У цілій комітаті подано в р. 1900 тільки 256 д. (0.1%)²⁾. В північній часті комітата єсть 4 громади словацькі з греко-католицькою більшістю, в полудневій 17 мадярських з такоюж більшістю³⁾, головно згруповані вони на верхівях р. Баршона і Ракаци (ся група простягаєть ся і на сусідній північний кут *Боршодської* столиці). Попри сі «руська» віра розширена скрізь по словацькій і мадярській території; понад 20% між самими Словаками єсть 10 громад, ще більше між Мадярами. Про походжене сих греко-католиків треба те саме сказати, що при иньших комітатах — се колишні руські емігранти. При сім замічу ще, що багато з нинішніх змадяризованих були вже перед тим пословачені, бо инакше не можна пояснити собі факту, що на мадярській етнографічній території говорять вони словацькою або сильно пословаченою мовою⁴⁾.

Столиця *Боршод* має один руський острів, який незабаром стане ма-

1) У *Черні* на цілий комітат зазначено тільки одну переважно руську громаду — *Ейршелінд*, більш нічого. На ділі можна сумнівати ся в руськості її жителів, навіть у 40-их рр. XIX ст., бо вже у словарі *Фейнмеса* подано, що «жителі Е. походять з Русинів, та вже тільки старі люди знають руську мову, загал вже зовсім змадяризував ся» (IV, 20). Колонії руські у північній Бігарі походять з тих самих часів, що й у західній Сатмарі й півх. східній Саболчи, і доля їх однакова, хоч останки все ще мусять бути значніші авіж се подано в урядових записях.

2) В р. 1890 мало бути 249 (0.1%); Словаків у 1900 раховано 23%, Мадярів 72%. Дрібні числа Русинів, крім наведених громад, мали бути ще в остєсах: *Уйварош*, *Здоба*, *Гачава*, *Руська Гадня*, *Вж. Вадас*, *Бодокигваралья* і *Пере*.

3) *Клячанос*, *Уйварош*, *Белша* і *Гачава* — словацькі; *Філкеаза*, *Мадьорошика*, *Башков*, *Горваті*, *Кань*, *Перече*, *Бараконь*, *Апаті*, *Оросіадна*, *Ф. Вадас*, *Гомройд*, *Ньєшита*, *Уйлак*, *Сольнок*, *Шеймьєб*, *А. Гадь* і *Кейт* — мадярські.

4) На карті *Черні* бачимо значні відмінні. Як переважно руські названі там: *Н. Іда*, *Чат*, *Белша*, *Жардань*, *Уйварош*, *Філкеаза*, *Мадьорошика*, *Горваті*, *Кань*, *Перече*, *Гадня*, *Апаті*, *А. Гадь* і *Сольнок*; окрім того цілий ряд дрібних колоній в різних сторонах, між ними *Яноид*, *Рейте*, *Радвань*, *Вейче*, *Віжоль*, *Кішфалу*, *Чобад*, *Фізер*, *Комлош*, *М. Божва*, *Палаза*, *Вайковце*, *Трішані*, *Дюр*, *Жирав*, *Свініца*, (пор. мою статю про етногр. терит. у. Р.).

дярським—*Ірота* (Irota); остаточно, чи се громада по правді руська, чи може словацька з «руською» вірою—не знаю добре, тим більше, що в судстві маємо три словацькі громади греко-католицького обряду. Взагалі сей північний кут *Боршода* з цього боку дуже непевний, що треба б перевірки на місці¹⁾. Руські меншості повинні б бути ще у *Виславі* (Viszló), *Ракаці* *Галвачи* (1.2%) та ще останки в деяких громадах над р. *Шафо*²⁾. *Мадяри* (і *Словаки*) руської віри єсть і тут, головно по лівім боці р. *Шафо* і над р. *Гейв*³⁾. В північній стороні ком *Гимира* єсть три словацькі громади гр. кат. обряду (*Вернар* в басейні *Гернада*, *Телмарт* і *Шумяи* над р. *Гроном*). разом у числі 3.716. Се певно також колишні руські колоністи; мова їх чиста словацька. У комітаті *Гайду* дещо *Русинів* живе у *Гайдудорог*, який майже увесь греко-католицький, а не чисто мадярський. «Руська» віра єсть і в інших громадах.

У північно-західній Угорщині у *Словачині*, єсть одна руська колонія в *Лошонці Прешбурської* столиці, 1900 р. було там 56 *Русинів*, себто 8.27%.

Що до *Семиморода* то 1890 р. записано у ньому 414 *Русинів*, а 1900 р. 1311, з військом 1313 (0.1%). Чи се велике збільшення покласти на рахунок свободи урядової статистики, чи се новий приплив руського елемента—не знаємо поки що докладно, але перше більш імовірне. Замітити треба що сі *Русини* не виступають у тих місцях, що їх назва вказує, або може вказувати, на давнішу руську колонізацію. Взагалі треба признати, що й давніша руська колонізація не старша XIV ст.; усе що писано про первісне (VII в.) руське населення *Семиморода* належить між чистісенні історичні легенди. Найбільше *Русинів* було в р. 1900 у стол. *Гуняд*, *Бистриця-Насовд*, *Сольнок-Добок*, *Гаромсейк* і ин.⁴⁾.

В південній *Угорщині*, на схід від *Тиси*, число *Русинів* за останнє десятиліття мало більш аніж подвоїти ся (з 474 на 1101). Творять 0.1% всієї

1) Пор. Причини до пізнання... *Ірота* тільки в р. 1890 була записана переважно руською, поза тим мадярською або мадярсько-словацькою.

2) У *Мішколці* було 58 *Русинів*, але переважно між військом.

3) *Вислава*, *Ракаца*, *Абод*, *Мучонь* і *Ш. Палфалва* — словацькі; *Каллоз*, *Гиримбаш*. *Ш. Петрі* і *Г. Корестур* — мадярські. Замітимо, що *Виславу* і *Мучонь* *Черні* зове руськими (*Ірота* у нього мадярська!), так само пусту *Бике* над долиною *Баршоньом*, а мабуть і *Ш. Палфалва*; меншости ще в інших місцях (пор. *Бідерман*, II, 70—71).

4) У *Гуняді*: *Banicsza* (10 себто 1.2%), *Lupeny* (457, себто понад 9%), *Petrilla* (68, себто 1.6%), *Zsilyvajdejvulkán* (14 — майже 1%), *Nuksoza* (127—9.6%). У *Бистриці-Насовд*: *Borgó-beaztercze* (7), *Kisdemeter* (64—5%), *Romuli* (*Стрімба*) (22—1.6%), *Kosna* (*Тадошкані*) (15—2%), *Majer* (8), *Óradna* (9), *Úgradna* (30—1.4%). У *Сольнок-Добок*: *Felsőpusztaegres* (9), *Széplak* (55—6.7%), *Szamosújvár* (90). У *Гаромсейку*: *Kovácsna* (85—1.9%), *Раполц* (8). У *Чіку*: *Csikgyimesbákk* (19), *Csikszentmarton* (7). У *Торда-Араньоси*: *Mezőkők* (46—5%), *Berkes* (*Фрона*) (7—1.1%).

людности. Найбільше єсть у ст. *Крашов-Сирень* і *Арад*, менше у *Темеш* і *Торонтал*¹⁾. В дійности мусить їх бути там більше.

Найбільші руські колонії маємо між Дунаєм і Тисою у ст. *Бач-Бодрош*. У цілій столиці було їх 1900 р. 10.055 душ, себто 1·3% всієї людности. Про снх Русинів вела ся перед кількома роками наукова суперечка, чи се Русини, чи Словаки. Беручи діло з язикового боку, треба їх мати радше за Словаків, але тому противлять ся самі Бачванські Русини, маючи себе цілком сьвідомо за Русинів. На се не порадять ніякі філологічні аргументи²⁾. З 13 повітів сеї столиці, найбільше єсть їх у *кулянським* (kulai járás) і *жаблянським* (zabalyai j.) і в *Новім Сабї* (Ujvidék, Neusatz). Громад переважно-руських єсть тільки 2 у *кулянському* повіті: *Керестур* (Bácskegestur), де Русинів єсть на 5.098 аж 4826, себто 94·66%, і *Куцур* (Kucsurga), де на 4090 людности єсть 2387 Русинів (58·36%)³⁾. У цілому повіті єсть 8236 Русинів (17·4%), у *жаблянському* 1241 (4·44%), у *Новому Сабї* 293 (1%)⁴⁾.

У південно-західній Угорщині Русинів майже нема; у *Будапешті* записано 133, а з військом 176.

У *Хорватії* і *Славонії* було 4673 Русинів, себто 0·2%, а з того 4345 було у самій *сремській* жупанії поміж Сербамі, де творили 1·1% всієї людности. Тут творять вони в одній громаді вуковарського повіта абсолютну більшість, у *Петровцах*, де було Русинів 783 на 1054 всієї людности, себто 74·3%⁵⁾. В інших жупаніях, як *Пожєга*, *Вировітіца*, маємо

1) У *Крашові*: Doklin (19—1·5%), Románbogaán (9), Szekes (519—28%), Vecseháza (17—1·5%), Stajerlakanina (110), Resiczabánya (93), Romangeticsa (8) й ин. В *Араді*: Szemlak (169—2·7%), Троян (14—1·6%), Arad (16), одначе В. Гнатюк весною 1903 р. знайшов у Семлаку до 400 душ, у Németpereg-у до 500, Órészka до 50 душ. У *Темешу*: Temesvárad (24), Vengesz (22), а Гнатюк ще знайшов до 50 родин у Fölak і коло 10 родин у Kalácsa. У *Торонталі*: Bégaazentgyörgy 16).

2) Гнатюк «Словаки чи Русини». В останніх часах признав їх Русинами проф. *Пастернак* у своїй розвідці Rusini slovenského jazyka (Сб. ст. по славянов. II). Бачванські Русини прийшли у південну Угорщину на поч. XVIII ст. з середнього *Земліна* і се дає доказ, що вже тоді тамошні Русини вже були пословачені, хіба що традиція руськості була така жива, що й свою словацьку мову називають досі «руською», тимчасом на привітчині їх віра тільки ще «руська», а мова вже «словенська».

3) 1131 Німців і 528 Мадярів.

4) Важніші громади з Русинами є: у *кулянському* повіті — Bácsakula 804 (3·31%), Óverbász 428 (8·79%), Újverbász 112 (1·76%), Torgza 105 (2·77%), Saervenka 49, Kiskér 22; у *жаблянському* пов. — Gyurgyevo 1119 (25%), Gőzprodinsze 66 (1·9%), Nádaly 26, Zabalya 23, Saurug 7; у *старобеченським* пов. (őbesei j.) — Bácsazenttamás 64; у *годшацьким* пов. (hódsági j.) — Filipova 15, Lality 21, Pivnicza 21; у *тополанським* пов. (topolyai j.) — Kishegyész 20, Bajsa 19; у *новосадським* пов. (újvidéki j.) — Ókér 14 й ин. менше. На карті *Черніа* не визначено Русинів у *Бачці*, а в розвідці (I, 58) сказано, що єсть вони тільки у *Куцурі* (на мапі вона мад. *Керестур* сербський!).

5) Важніші громади з Русинами у *Срему* є: у повіті Ілок: Нептія 29 (1·2%), Шаренград 33 (1·3%); у митровицьким пов.: Митровіца 295 (2·5%), Дівош 36 (1·6%), Грк 21, Лачарак 37; у шідським пов.: Бачинці 536 (33·5%), Беркасово 556 (29·5%), Шід 768 (16·4%), Морович 43 (1·8%), Ямена 74 (3·6%), Ліповац 24 (1%), Гібарац 24 (2·6%), Вапціца мала 19 й ин.; у вуковарським повіті: Чаковці 601 (34·5%), до Чаковців прилучене с. Міклушевці — чисто

тільки мале число Русинів¹⁾. Русини *Хорватії* і *Славонії* у значній частині колоністи з бачванської столиці.

Зібравши разом, бачимо, що поза північно-східними столицями маємо 1 острів у *Сатмарі*, 1 у *Боршоді* (?), 2 у *Бач-Бодрогу*, й 1 у *Славонії*. Самих Русинів у тих островах й усіх колоніях, поза головними руськими столицями, урядова статистика за р. 1900 подає на 18,903, але се число можна напевно збільшити 2—3.000.

III. Загальний погляд.

Головна маса Русинів живе у 7 північно-східних столицях, і то у північних частинах їх. В інших столицях Угорщини виступають тільки у невеликих осадах: найбільше руських колоній єсть у *бачбодрогській* і *сремській* жупанії—у них живе близько $\frac{3}{4}$ всіх руських колоністів; майже нема Русинів *«за Дунаєм»* (південно-західна Угорщина); дуже маленько теж Русинів на Словаччині; в інших частинах Угорщини єсть руські колонії, однак їх дуже тяжко означити задля непевності урядових жерел.

Усіх Русинів (одиниць) статистика 1900 р. подає на 429.447 (без війська 427.825), себто 2.2% всієї людности. З того у північно-східних столицях живе 410.544 (409.392), себто 28.72% (28.8%); в *Хорватії* і *Славонії* 4673 (4666), себто 0.2%; в *Семімороді* 1267 (1265), себто 0.1%; в *південно-східній Угорщині* 1120 (1101), себто 0.1%; на *великій низині* 10956 (10875), себто 0.2%; в т. зв. *Половеччині* (Palócföld) 638 (315); на *Словаччині* 139 (123); *за Дунаєм* 62 (42).

Всі ті числа однак, як звісно, мало певні. На іншому місці²⁾ я старався доказати, що число Угорських Русинів можна покласти значно вище до 443.692 (442.070), себто 2.3% всієї людности, у самій північно-східній Угорщині збільшив я число Русинів понад 12.000 душ, але тепер думаю, що ці поправки таки за малі. Тому, на мою думку, краще взяти під розвагу простір і загальне число людности у тих громадах, де Русини мали більшість. Нижче подана таблиця дає перегляд тих чисел (що до кількості громад, катастральних моргів і всієї людности); при тому зазначено зокрема ті відносини у кожній столиці що до: 1) усіх громад із руською більшістю, 2) руських островів серед чужих територій, 3) чужих островів серед Русинів, 4) що до території, обнятої головною етнографічною межею.

русське, Янковці старі 42 (8.2%), Сотін 42 (2.4%), Вуковар 21 й ин.; у жупанській пов.: Рачіновці 28 (1.5%), Врбана 39 (1.3%), Раєво село 44 (1.7%); у Карловцях 18 й ин. *Черні* згадує (I, 5.4) тільки Петровці і Рушево.

1) У жуп. *Пожга*: бродський повіт: Каніжа 47 (3.7%), Гарчин 39 (1.6%) й ин.; у новоградській повіт: ще в менших колоніях; у цілій жупанії 181. У *сировітській* жупанії *даковарського* повіта: Пішкоревці 68 (2.7%); у цілій столиці 94. У Кріжевцях (Kőrbő) *белогарської* столиці було 27 Русинів (0.6%).

2) Угорські Русини в світі мад. ур. стат.

		Всі руські громади.		Руські острови.		Чужі острови.		Головна руська територія.	
			%		%		%		%
Мірашарот.	громад. . .	98	62	—	—	3	2.3	101	64.3
	моргів. . .	1.028.980	60.9	—	—	74.029	4.4	1.103.009	65.3
	людей. . .	173.986	56	—	—	3.309	1.1	177.295	57.1
Угоча.	громад. . .	33	47	—	—	—	—	33	47
	моргів. . .	72.569	34.5	—	—	—	—	72.569	34.5
	людей. . .	37.461	44.9	—	—	—	—	37.461	44.9
Берег.	громад. . .	162	66.4	1	0.4	7	2.8	168	69
	моргів. . .	363.460	55.3	626	0.1	54.585	8.2	417.419	63.5
	людей. . .	109.252	52.4	284	0.1	3.834	1.8	112.802	54.1
Уг.	громад. . .	90	43	—	—	—	—	90	43
	моргів. . .	346.368	61.7	—	—	—	—	346.368	61.7
	людей. . .	68.165	44.5	—	—	—	—	68.165	44.5
Земли.	громад. . .	132	29.2	7	1.5	3	0.6	128	28.3
	моргів. . .	314.061	28.8	23.301	2.1	6.687	0.6	297.447	27.3
	людей. . .	48.009	14.6	2.857	0.9	3.044	0.9	48.196	14.7
Шарш.	громад. . .	144	37.8	5	1.3	5	1.3	144	37.8
	моргів. . .	239.406	37.8	8.265	1.3	9.767	1.5	240.908	38
	людей. . .	47.995	27.5	1.773	1	2.166	1.2	48.388	27.8
Сини.	громад. . .	22	10.7	7	3.2	1	0.5	16	7.4
	моргів. . .	82.383	12.9	35.113	5.5	1.504	0.2	48.774	7.6
	людей. . .	20.455	11.8	7.983	4.6	515	0.3	12.987	7.5
Сатнар.	громад. . .	1	0.5	1	0.5	—	—	—	—
	моргів. . .	6.399	0.5	6.399	0.5	—	—	—	—
	людей. . .	1.385	0.3	1.385	0.3	—	—	—	—
Боршод.	громад. . .	1	0.5	1	0.5	—	—	—	—
	моргів. . .	2.143	0.3	2.143	0.3	—	—	—	—
	людей. . .	341	0.1	341	0.1	—	—	—	—
Бач-Бодрог.	громад. . .	2	1.5	2	1.5	—	—	—	—
	моргів. . .	20.892	1.1	20.892	1.1	—	—	—	—
	людей. . .	9.188	1.2	9.188	1.2	—	—	—	—
Срем.	громад. . .	1	0.6	1	0.6	—	—	—	—
	моргів. . .	3.495	0.2	3.495	0.2	—	—	—	—
	людей. . .	1.054	0.2	1.054	0.2	—	—	—	—
Всї Угорщина.	громад. . .	687	5.1	25	0.2	19	0.1	680	5.0
	моргів. . .	2.480.156	4.4	100.234	0.2	146.572	0.3	2.526.494	4.5
	людей. . .	517.291	2.7	24.865	0.1	12.868	0.06	505.294	2.6

Наведені тут числа говорять самі собою, тому не стану робити загальних висновків, хоч і як вони інтересні. Зазначу тільки, що обіймають і людей військового стану, але різниця з тогочасними руськими громадами війська дуже маленька (жандармерія). При дочислюванні військових людей релятивні числа Русинів не дуже чужі, як се зазначено в кількох місцях попереду. Для порівняння дійсного стану руських громад і руської території відсилаю згадувану не раз статтю, де зібрані докладно числа Русинів на основі урядової статистики 1890 і 1900 рр. З того порівняння *число всіх Угорських Русинів треба означити на більшій території обнятий ними на 14.260 квадрат. кілометрів, тобто на 14.527 кв. км.*

Годить ся ще тут пояснити, яка тому причина, що до сих пор не подавали скількись Угорських Русинів так не однак, як се ось чому: 1) статистики перед 1880 р. зачисляли і Словаків до Русинів; 2) мадярський статистичний уряд роками настанні фальші при списках людности у некористь Русинів; дослідники брали під розвагу число одиниць, урядово записаних, натомість інші числили за Русинів усіх людей, що жили в руських громадах; 4) ті, що переважно користували ся державними статистиками, побільшали Русинів коштом Словаків і Румунів, і при цьому латинників, протестантів, Жидів і т. ин. Коли давати отсі причини баламутства, тоді деякі дослідники (*Балог, Нейман і Гнатюк*) цілком безосновно проголошують світові, що були Русини величезними масами на наших очах з дня на день вибували з користь Мадярів та Словаків¹⁾. *В дійсности головна територія Угорських Русинів (не рахуючи дальших островів) має площу за яких 500 кв. м, а перед тим була вона хиба ще меншою.*

Кінчаючи сей огляд, позволю собі подати для дослідників Русею кілька дезидератів, які на мою думку домагаються виконання:

1) Потрібна наукова експедиція на русько-словацьку межу, щоб остаточно порішити, де і як стикають ся оба народи, та під розвагу язик, віру і свідомість жителів.

1) Зібрано у *Гнатюка* («Словаки чи Русини?», *Hungarico-ruthenicae controversiae*...), *Петрова* («Замітки...») й ин.; критично не перевіряв сих даних початок зробив я у вище згадуваній статті (Угор. Русини...), маю також ще колись до сього питання.

2) Розбивати сей хибний погляд — значило-б писати простору розповідь, колиб зайняти тим докладніше, тому не розбираю тут сього питання.

2) Дорогою історичних дослідів треба порішити остаточно питання, звідки взяли ся Словаки греко-католицької віри, чи всі вони первісні Русини чи ні, та коли вони такими вже виступають. З сим питанням звязана ще справа генези так званого західно-словацького наріччя й етногр. типа.

3) Так само тільки наукова експедиція може порішити докладно, кудю йде русько-мадярська етнографічна межа в *Берегу* й *Уючі* (головно в останній); і тільки історичними дослідями можна довести до безсумнівної розвязки питання, звідки взяли ся в тих сторонах Мадяри греко-католицької віри.

4) Питання історичної руської колонізації далеко ще не порішене по-мимо деяких важних початків (*Бідерман*, *Грушевський*, *Филевич*) і воно вимагає ще довгих спеціальних студій, роблених передусім на Угорщині, однаково що до головної руської території, як і руських колоній.

5) Вкінці найважніше може домагання, хоч воно не входить у круг сеї статі: Угорські Русини потребують дуже скорої й інтензивної культурної підмоги з боку менше нещасної частини українсько-руського народу¹⁾.

---

1) Угорская Русь заслуживает и требует внимания и помощи не одной Украины, но и всей России. *Ред.*

ДРУГА ЧАСТИНА.

Перегляд громад головної руської території ¹⁾.

---

1) Тут подано передусім всі переважно-руські громади, далше всі ті, де Русини живуть у поважнішій числі. Ті громади, що в них урядова статистика 1900 р. не показує цілком Русинів, або рішучо за мало, хоч вони там єсть, означено зізвідкою; коли на нашу думку така громада переважно руська, тоді означено її двома зізвідками.

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людиности.	Р і д н а м о в а .						В і р а .																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																															
			Руська.	Словянська.	Мадярска.	Румунська.	Німецька.	Нішська.	Греко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- станська.	Жидівська.	Нішська.																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																											
	A.																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																							

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людей.	Рідна мова.					Віра.						
			Руська.	Словацька.	Маґарська.	Румунська.	Німецька.	Інша.	Ірєко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- станська.	Жидівська.	Інша.	
			0/0											
	VIII. Гусятинський пов., 17 грим.	40.791	29.404	72.08	9	7.410	25	3.885	58	1.864	8.104	5.899	—	
1	Березово	2.002	1.824	97.06	—	29	2	147	—	1.635	2	388	—	
2	Бистра, Нижня Бистра.	1.724	1.710	99.19	1	9	—	8	—	1.566	—	149	—	
3	Вишків	4.443	745	16.77	—	3.480	12	256	—	1.169	2.492	801	—	
4	Гориньово, Гориньово, Герин- чово.	3.521	3.282	93.21	2	69	—	159	9	2.808	13	645	—	
5	Густ, Густе, Густе	8.716	4.161	47.75	4	3.602	4	942	3	5.139	566	1.807	—	
6	Данилово	775	501	64.64	—	30	—	244	—	516	1	243	—	
7	Драгоно.	3.566	2.980	83.57	2	62	2	519	1	3.022	5	517	—	
8	Золотарьово.	1.946	1.852	95.17	—	9	—	64	21	1.882	—	64	—	
9	Іза.	2.505	2.248	89.74	—	36	2	219	—	2.261	4	220	—	
10	Копашно, Копашна	1.520	1.330	87.5	—	9	—	175	6	1.344	—	175	—	
11	Копельово	2.040	1.742	85.39	—	10	—	287	1	1.750	3	286	—	
12	Крайниково.	662	611	92.29	—	19	—	81	1	620	13	27	—	
13	Напково	1.806	1.181	90.41	—	23	—	95	7	1.211	1	94	—	
14	Садобаш.	1.208	1.182	97.85	—	25	—	1	—	1.145	3	53	—	
15	Сєлице.	1.613	1.394	86.43	—	18	—	201	—	1.412	1	200	—	
16	Сєкириця, Сєкириця.	2.173	1.903	87.62	—	24	8	235	8	1.681	8	473	—	
17	Шандрово	1.072	758	70.77	—	6	—	307	—	768	1	307	—	
	IX. Шуматинський пов., 20 грим.	25.857	13	0.05	—	2.572	21.817	1.443	12	21.461	51	2.938	2	
	X. Ізмицький пов., 13 грим.	23.890	9	0.04	55	299	18.936	4.530	61	19.027	37	4.482	51	
	Б.													
	* Учительна стол.	83.310	82.721	99.27	16	85.702	9.270	5.505	102	52.417	18.038	10.568	88	
	* І. Ігербинський пов., 20 гр.	80.960	28.450	58.67	10	18.418	14	8.006	26	27.857	4.006	5.820	0	
1	Арапови.	1.359	1.359	73.06	—	240	—	104	—	194	—	194	—	

№	Назва	3.200	45	1.33	—	34	3.169	—	—	2.800	4	1	420
3	Апша середня	1.418	80	2.11	—	61	1.169	158	—	1.108	19	8	288
4	Бесеріка алба	1.483	1.449	98.45	—	28	1	10	—	1.368	19	1	95
5	Грушово	2.350	841	14.51	—	1.782	88	138	1	783	841	973	250
6	Доагополо	1.536	5	0.92	—	1.518	6	11	1	674	827	28	7
7	Коштіа	2.201	842	38.25	1	61	31	1.265	1	892	23	1	1.285
8	Крочунів	643	280	35.77	1	207	108	97	—	860	176	28	84
9	Микова	2.900	2.489	85.83	8	162	86	96	65	2.235	187	12	465
10	Руна нижня, верхня	2.658	25	0.94	25	60	1.780	817	1	1.755	94	12	797
11	Сапніція	1.108	18	1.63	—	52	1.033	—	—	917	31	19	142
12	Сарасеу	17.445	701	4.11	17	12.658	1.697	2.329	43	4.586	4.314	2.187	6.375
13	Сигіт, Сигут	3.354	18	0.53	—	285	1.998	1.640	18	1.440	253	24	1.636
14	Слатина	1.672	16	0.93	—	41	1.222	889	4	1.200	17	8	447
15	Япа	29.294	24.265	82.76	1	899	40	4.084	5	22.234	1.955	124	4.979
1	IV. Торетський повіт, 21 грм.	2.201	1.762	79.60	—	38	9	402	—	1.779	9	16	397
2	Беденя	669	547	81.76	—	7	—	118	2	556	3	—	110
3	Бізоварці, Бізоварець	1.879	1.155	83.76	—	48	—	176	—	1.171	47	4	157
4	Брустури	2.939	2.897	98.63	—	28	5	9	—	2.402	21	1	515
5	Вільхінці, Вільховець, Вульхуці, Вульховець	2.075	1.762	84.90	—	84	1	278	—	1.486	6	6	577
6	Ганчці, Ганч	3.977	3.222	95.41	—	68	7	79	1	2.868	106	6	601
7	Дубове, Дубовос	1.718	1.711	99.59	—	7	—	—	—	1.400	—	—	318
8	Каліна, Каліни	311	51	16.88	—	259	1	—	—	150	144	—	17
9	Керектедь	717	678	94.14	—	6	1	37	—	679	1	—	87
10	Красношора, Краснішори	886	689	77.76	—	6	—	191	—	691	3	1	191
11	Крива	1.294	1.276	98.61	—	14	1	8	—	1.179	8	—	107
12	Луг	1.315	1.270	96.58	—	39	—	6	—	986	17	1	311
13	Нересниця	696	11	1.46	—	36	—	649	—	12	671	1	12
14	Німецька Мокра	1.680	1.521	90.58	—	9	—	150	—	1.442	2	—	286
15	Новоселіца	983	790	84.67	—	4	—	139	—	794	—	—	139
16	Нагова	490	428	87.34	—	11	—	51	—	433	—	6	51
17	Підлеша, Пудлеша	764	763	100	—	—	—	1	—	585	88	1	90
18	Руська Мокра	1.308	832	63.61	1	171	1	301	2	852	84	69	302
1	Торсва												1

Порядков. число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людини.	Рідна мова.						В і р а.				
			Руська.	Слованська.	Мадярська.	Румунська.	Німецька.	Ивльська.	Литовська-толицька.	Римо-като-лицька.	Протестантська.	Жидівська.	Ивльська.
5	Бочків	492	7 1.62	—	26	399	—	—	420	—	4	8	—
6	Велатин	2,354	1,919 81.52	—	44	1	390	—	1,948	3	7	398	—
7	Вераця	945	661 68.77	—	76	1	205	2	705	18	17	210	—
8	Гальмин	2,664	16 0.6	—	2,476	28	146	3	364	461	1,068	766	5
9	Горьки	289	267 92.39	1	5	1	15	—	272	2	—	15	—
10	Гетини	512	300 58.59	—	100	—	112	—	394	3	2	113	—
11	Гимлівиці	271	249 91.51	—	18	4	—	—	268	1	—	12	—
12	*Гуля	767	67 8.73	—	698	—	1	1	317	91	302	57	—
13	Дюда	719	3 0.41	—	710	5	1	1	65	31	557	66	—
14	**Кіральгаза	2,539	1,248 49.15	2	1,056	1	231	1	1,376	535	241	377	10
15	Крива	488	449 92.01	—	6	—	33	—	455	—	—	33	—
16	Новоселиця	576	461 80.07	—	—	24	91	—	485	—	—	91	—
17	Сасеалу	1,674	1,393 83.20	—	67	214	—	—	1,411	32	—	221	10
18	*Текегаза	1,108	405 36.61	2	663	1	33	2	515	54	445	92	—
19	Тернавка	1,851	403 29.37	—	848	585	13	2	1,210	189	159	292	1
20	*Форогань	745	8 0.4	—	742	—	—	—	125	47	514	59	—
21	Хижі	784	575 73.84	—	76	127	6	—	731	5	—	48	—
22	Черва	673	515 76.51	—	82	1	75	—	534	37	7	95	—
23	Чума, Чома	290	159 54.83	—	127	—	4	—	244	11	31	4	—
В.													
	*Бережова ст.	208,339	95,308 45.72	991	98,198	72	18,689	881	108,261	19,128	57,089	29,052	79
	І. Горішній пов., 82 грон.	27,915	24,930 89.11	28	1,801	—	1,613	53	23,185	473	176	4,131	—
1	Бабичі-Покута	924	894 96.75	18	4	—	7	1	857	80	—	37	—
2	Вілки, Вілок.	4,078	3,462 85.14	1	265	—	350	—	3,004	47	72	955	—
3	Ігорівці, Богаронци	551	519 94.1	—	10	—	22	—	451	2	—	93	—
4	Жидівці, Богаронци	957	854 89.13	—	24	—	1	—	854	—	—	—	—

[illegible]

30	Митмаровця.	107	99	91.59	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—</

Рідна мова.			В і р а.		
Османська.	Маларська.	Румунська.	Толницька.	Станітська.	
—	8	—	448	—	88
—	10	—	746	—	14
—	28	6	788	—	38
6	19	—	194	12	90
—	—	—	86	—	64
—	6	—	386	—	—
1	28	—	282	13	—
1	1	—	194	—	—
—	4	—	375	—	—
—	13	—	389	1	—
—	1	—	198	—	—
—	8	—	457	—	—
2	42	—	318	22	—
8	11	1	770	2	—
—	—	5	76	—	—
12	347	—	798	244	165
13	80	—	840	4	220
—	61	—	601	9	201
58	98	—	61	42	41
887	11	—	19	376	59
—	—	—	73	—	6
1	18	—	445	2	19
—	4	—	858	—	29
—	5	6	808	—	26
0	4	—	831	—	211
—	—	—	184	—	15

5	Воловця	198	154	77,77	4	—	—	40	—	168	4	—	41
6	Волоське, Волоськос.	687	671	97,67	—	—	—	—	16	588	—	—	104
7	Дюк.	876	866	97,34	—	9	—	1	—	869	1	—	16
8	Дуби.	156	2	1,28	—	18	—	141	—	5	148	8	—
9	Дубрівка, Дубравка.	661	651	98,48	—	10	—	—	—	611	1	—	4 ^a
10	Івашковця, Башковця.	321	320	100	—	1	—	—	—	806	4	—	11
11	Ільниця	3.601	2.999	98,05	1	45	—	556	—	2.927	52	—	622
12	Істичево, Мистичі	1.629	1.569	95,70	1	29	—	40	—	1.470	10	3	146
13	Іршава.	1.315	964	73,3	—	885	—	14	2	1.016	37	56	206
14	Загата-Сундаковця-Климовця	1.882	1.291	96,92	2	39	—	—	—	1.222	21	10	79
15	Ківяждь, Ківяждь-Сільце. . . .	1.054	946	89,75	—	20	—	87	1	701	—	—	853
16	Кобальовця, Кобальовця.	67	52	77,6	—	—	—	15	—	47	15	—	5
17	Колодне (—ос)-Дешковця.	859	818	96,64	—	20	—	4	22	768	44	2	56
18	Комлуш	572	482	81,75	1	84	—	5	—	428	22	10	112
19	Крайня Мартинка.	398	384	96,48	—	—	—	14	—	884	—	—	14
20	Лоза, Лоза-Полянка.	780	610	78,2	—	51	—	119	—	615	—	2	168
21	Локоть.	424	382	90,09	—	5	—	37	—	388	—	—	96
22	Лукова.	867	839	96,77	—	28	—	—	—	771	—	—	96
23	Міцянця.	645	615	95,86	—	9	—	21	—	617	1	6	21
24	Осїй, Осїй	1.611	1.608	99,5	—	7	—	1	—	1.486	—	—	125
25	Ремета вижня, вижні	819	256	80,25	—	58	—	1	4	286	25	8	85
26	Ремета нижня, вижні	401	377	94,00	—	24	—	—	—	377	—	—	24
27	Ростока.	442	441	100	—	—	—	1	—	880	—	—	112
28	Сільце	1.198	928	77,37	—	194	—	69	7	968	9	—	226
29	Смулиговця.	177	166	93,78	—	5	—	6	—	168	—	3	6
30	Собатин	204	178	84,8	—	1	—	80	—	173	2	—	29
31	Чорний потік-Куровця.	462	454	98,27	—	8	—	—	—	480	—	—	32
32	Шаркадь.	654	620	94,86	—	8	—	81	—	621	2	1	80
	*II. Сваляський пов., 57 грм. . .	29.595	23.192	78,36	334	1.536	5	4.438	90	23.202	1.581	247	4.561
1	Біласовця	99	85	85,86	—	—	—	14	—	85	—	—	14
2	Бистре (—ос) вижне.	145	180	89,65	—	5	—	10	—	184	—	—	11
3	Борсучина	99	99	100	—	—	—	—	—	99	—	—	—

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людности.	Рідна мова.						В і р а.						
			Руска.		Словацька.	Мадярська.	Румунська.	Німецька.	Інша.	Греко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- стантська.	Жидівська.	Інша.	
			%												
8	Давидково (—ова) нове.	1.872	1.608	85.63	—	108	—	—	161	—	1.628	1	80	163	—
9	Доробратово, Доробратова	1.421	1.321	92.96	1	36	—	—	63	—	1.336	5	7	73	—
10	Дрисно	2.010	280	11.44	3	1.771	—	—	6	—	332	85	1.518	75	—
11	Дунковиця	543	506	92.19	—	29	—	—	7	—	524	—	—	19	—
12	*Жнятино	1.502	7	0.47	—	1.493	—	—	2	—	519	22	791	170	—
13	Завидово-Гандеровиця.	1.248	1.222	97.91	—	15	—	—	10	1	1.143	13	5	87	—
14	Залужа.	609	541	89.00	1	68	—	—	—	4	466	22	12	109	—
15	Кендерешів, Кендерешув.	177	187	77.40	—	—	—	—	40	—	185	39	—	3	—
16	Керепець.	419	73	17.42	—	20	—	—	326	—	78	326	4	11	—
17	Клучарка.	1.102	901	81.76	3	136	—	—	62	—	825	168	27	92	—
18	Кучова, Кучава німецька.	299	29	9.69	—	1	—	—	269	—	24	272	—	3	—
19	Лавово.	662	469	70.85	3	14	—	—	175	1	470	177	—	15	—
20	Лецювиця-Цагів	567	549	96.88	—	1	—	—	17	—	549	6	—	12	—
21	Лутки, Новоселиця	4.366	3.952	90.52	3	214	—	—	194	3	4.088	97	46	185	—
22	Макаріово	1.068	1.051	98.50	—	17	—	—	—	—	1.011	2	2	53	—
23	*Мукачєво, Мукачєво.	14.416	1.604	11.19	47	8.827	39	—	3.820	79	3.493	2.751	1.593	6.567	12
24	Нове Село	466	49	10.52	—	164	—	—	253	—	64	379	9	14	—
25	Новоселиця.	171	161	94.15	—	—	—	—	10	—	161	—	—	10	—
26	Негрово	936	775	80.66	—	5	—	—	156	—	780	4	—	156	—
27	Павшин, Павшина.	513	35	6.82	—	24	—	—	454	—	40	462	5	6	—
28	*Підгород, Підгород.	796	387	48.62	—	54	—	—	353	2	401	343	2	49	—
29	Пистрилово.	714	678	94.16	1	7	—	—	28	—	684	2	—	28	—
30	Ромочевиця.	863	858	97.49	—	10	—	—	—	—	853	2	—	8	—
31	Ряпіль-Вільховиця-Дубровиця . .	360	679	70.88	—	9	—	—	162	—	695	5	5	145	—
32	Сосендорф.	302	42	11.6	—	2	—	—	314	4	40	305	1	16	—
33	Станово	751	717	95.47	—	3	—	—	26	—	728	4	26	21	—
34	Шурадишів	1.334	1.101	81.98	—	214	—	—	33	—	1.171	—	—	—	—

101	104	80 79.21	—	—	—	21	81	—	—	20
107	107	99 91.59	—	—	—	8	99	—	—	8
1.193	1.193	755 63.28	1	64	—	867	797	82	1	863
101	101	1 0.0	1	2	—	96	6	95	—	—
314	314	265 84.39	—	—	—	49	265	—	—	49
462	462	389 75.00	—	—	—	118	389	—	—	113
606	606	488 79.53	—	57	—	66	506	49	15	86
87	87	58 66.67	—	2	—	27	58	8	—	26
170	170	161 94.70	—	—	—	9	161	—	—	9
375	375	349 93.07	—	8	—	18	356	8	—	16
388	388	348 89.56	—	—	—	40	343	—	—	40
590	590	488 98.07	—	14	—	28	499	4	—	27
603	603	379 62.85	—	63	1	156	395	34	6	168
675	675	619 91.70	—	7	—	46	626	4	—	45
262	262	281 91.98	—	8	—	23	285	8	3	21
333	333	329 98.49	—	4	—	—	333	—	—	—
292	292	236 80.82	—	—	—	56	286	—	—	56
515	515	474 92.08	1	18	—	17	363	36	15	96
2.416	2.416	1.452 60.09	91	657	3	194	1.350	479	47	540
939	939	798 84.45	—	49	—	99	805	12	28	99
522	522	497 95.21	—	22	—	8	423	8	1	90
1.088	1.088	960 92.48	—	5	—	78	957	9	—	72
557	557	449 80.61	4	13	—	88	464	22	—	71
573	573	523 91.27	—	9	—	41	580	2	—	41
481	481	430 89.39	—	—	—	51	429	—	—	52
227	227	200 88.11	—	7	—	20	207	—	—	20
215	215	184 85.68	—	13	—	17	196	8	—	16
814	814	289 92.04	—	15	—	10	804	—	—	10
100	100	98 98.00	—	—	—	2	98	—	—	2
29.637	29.637	22.096 74.56	502	3.175	19	3.756	22.341	1.694	2.254	3.345
181	181	179 98.89	—	—	—	2	—	—	—	2
70	70	68 97.14	—	1	—	1	66	—	—	4

* III. Латорицький пов., 52 грон.

Балажівці, Балажурці. . . . .

Белебово. . . . .

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людности.	Рідна мова.						Віра.					
			Руска.	Слованська.	Мадярська.	Румунська.	Німецька.	Інша.	Ірско-като- лицька.	Римо-като- лицька.	Проте- станська.	Жидівська.	Інша.	
10	Тісасалка.	1.286	5	0,99	3	1.273	—	2	8	99	87	912	187	1
11	Чомона.	1.381	39	2,93	—	1.275	—	17	—	68	7	1.156	100	—
12	Шом.	1.198	24	2,00	—	1.172	—	2	—	125	111	900	62	—
Г.														
	*ужешна столиця.	153.266	55.742	36,37	42.876	46.306	199	7.099	1.044	88.936	32.904	19.565	16.776	85
	*І. Березнякський пов., 31 гром..	22.803	20.390	89,42	851	753	57	979	273	19.752	916	91	2.012	32
1	Бегендлат-Пасталь.	265	280	86,79	—	—	—	35	—	230	—	—	85	—
2	*Березне (—се) велике.	2.460	1.124	45,89	310	391	2	616	17	1.232	419	52	755	—
3	Березне (—се) мале.	1.153	808	70,07	21	51	30	60	183	791	223	14	94	31
4	Буковець — нижній і вищий.	617	607	98,37	—	—	—	10	—	606	—	—	11	—
5	Верховина Бистра.	811	809	99,75	—	2	—	—	—	797	1	—	13	—
6	Виска.	829	824	99,39	—	5	—	—	—	813	1	—	15	—
7	Волосянка.	1.170	1.152	98,46	1	16	—	—	1	1.106	—	—	64	—
8	Гусна, Гусак.	449	449	100	—	—	—	—	—	435	—	—	14	—
9	Домашина.	405	403	99,50	—	1	—	—	1	391	—	—	14	—
10	Забридь.	498	445	89,4	8	9	11	17	13	462	19	—	17	—
11	Завісина, Заусина.	356	322	90,45	2	5	1	15	11	316	11	—	29	—
12	Загорб.	495	481	97,91	—	—	—	14	—	474	—	—	21	—
13	Княгинина.	455	443	97,86	—	5	—	7	—	447	1	—	7	—
14	Кострина.	1.122	1.075	95,9	6	18	—	11	12	1.020	11	—	91	—
15	Костьова-Пасталь.	401	384	95,79	—	7	—	30	—	370	1	—	80	—
16	Лубня.	262	262	100	—	—	—	—	—	232	—	—	80	—
17	Луг.	384	315	81,81	—	6	—	2	11	319	11	—	4	—
18	Ліста.	2.807	2.772	98,75	2	38	—	—	—	2.689	24	5	189	—
19	Варшава.	449	421	93,77	—	21	—	6	1	402	7	1	39	—
										164			164	

[illegible]

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людности.	Рідна мова.						В і р а.				
			Руська.	Османська.	Мадарська.	Румунська.	Німецька.	Інша.	Греко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- станська.	Жидівська.	Інша.
8	Давидково (—ова) нове.	1.872	1.603	85.63	—	108	—	—	1.628	1	80	163	—
9	Доробратова, Доробратова	1.421	1.321	92.96	1	36	—	—	1.336	5	7	73	—
10	Дрисно	2.010	280	11.44	3	1.771	—	—	332	85	1.518	75	—
11	Дунковица	543	506	92.19	—	29	—	—	524	—	—	19	—
12	*Житино	1.502	7	0.47	—	1.493	—	—	519	22	791	170	—
13	Завидово-Гандеровица	1.248	1.222	97.91	—	15	—	1	1.143	13	5	87	—
14	Залука	609	541	89.00	1	63	—	—	466	22	12	109	—
15	Кендерешів, Кендерешув.	177	137	77.40	—	—	—	—	135	39	—	3	—
16	Керенць	419	73	17.42	—	20	—	—	78	326	4	11	—
17	Клучарка	1.102	901	81.76	3	136	—	—	825	158	27	92	—
18	Кучова, Кучава німецька.	299	29	9.69	—	1	—	—	24	272	—	3	—
19	Лазово	662	469	70.85	8	14	—	1	470	177	—	15	—
20	Лецьовиця-Цалів	567	549	96.88	—	1	—	—	549	6	—	12	—
21	Лучки, Новоселиця	4.366	3.952	90.52	3	214	—	3	4.088	97	46	185	—
22	Макаріово	1.068	1.051	98.50	—	17	—	—	1.011	2	2	53	—
23	*Мункачово, Мункачово.	14.416	1.604	11.19	47	8.827	39	79	3.493	2.751	1.593	6.567	12
24	Нове Село	466	49	10.52	—	164	—	—	64	379	9	14	—
25	Новоселиця	171	161	94.15	—	—	—	—	161	—	—	10	—
26	Негрово	936	775	80.66	—	5	—	—	780	4	—	156	—
27	Павшин, Павшина.	513	35	6.82	—	24	—	—	40	462	5	6	—
28	*Підгород, Підгород.	796	387	48.62	—	54	—	2	401	343	2	49	—
29	Пистралово.	714	678	94.16	1	7	—	—	684	2	—	28	—
30	Ромочевця.	363	358	97.49	—	10	—	—	353	2	—	8	—
31	Ряпіль-Вільховиця-Дубровица . . .	850	679	79.88	—	9	—	—	695	5	5	145	—
32	Сосендорф.	362	42	11.6	—	2	—	—	40	305	1	16	—
33	Станово	751	717	95.47	—	8	—	—	723	4	3	21	—
34	Страбичово.	1.343	1.101	81.98	3	214	—	2	1.172	32	54	86	—

85	Фогараш	970	825	87.84	—	23	—	22	—	380	26	—	14
86	*Формош	677	—	—	—	688	—	14	—	82	28	591	81
87	Яблуново, Жакужа	517	494	95.55	—	5	—	18	—	398	25	—	94
	*У. Надтисясський пов., 48 грон.	47,069	1,142	2.48	89	45,752	4	105	27	6,778	6,168	8,054	5,821
1	*Бене	654	11	0.69	—	642	—	—	1	125	146	290	98
2	*Береги	1,977	10	0.51	—	1,967	—	—	—	91	47	1,676	155
3	*Берегас	9,629	117	11.6	33	9,877	2	82	18	1,289	2,163	3,378	2,770
4	*Берегасасвайгардов	639	3	0.47	—	636	—	—	—	164	129	286	60
5	*Боржова	729	5	0.68	—	720	—	4	—	58	65	512	94
6	Бучу	542	31	5.72	—	511	—	—	—	84	194	242	22
7	*Гомок	284	—	—	—	284	—	—	—	245	14	9	16
8	Гат	1,702	357	20.97	1	1,344	—	—	—	454	61	1,054	122
9	Кідовш	387	4	1.08	—	380	—	—	3	11	38	328	10
10	*Кішбегань	740	5	0.67	—	735	—	—	—	51	59	610	20
11	Квасово	664	505	76.05	1	157	—	1	—	575	14	23	52
12	*Мужіово	1,328	2	0.16	—	1,318	1	2	5	318	236	573	199
13	*Надьбегань	1,134	7	0.62	—	1,127	—	—	—	370	181	523	60
14	Надьгугт	499	20	4.01	—	479	—	—	—	55	25	411	8
15	Нове Село	1,193	25	2.09	—	1,167	—	1	—	80	21	1,082	110
16	Оросієно	627	1	0.0	—	625	—	1	—	78	208	303	88
17	*Чома	534	—	—	—	534	—	—	—	352	39	94	49
18	*Яношіово	1,071	30	2.8	—	1,041	—	—	—	767	38	238	28
	*УІ. Косинський пов., 24 грон.	27,560	195	0.69	18	27,198	3	132	14	1,507	2,195	21,294	2,553
1	*Баркас	1,142	6	0.52	—	1,133	—	3	—	104	64	821	153
2	Батю	1,316	58	4.4	—	1,247	1	9	1	103	85	982	142
3	Боттрадь	1,403	19	1.85	2	1,347	—	31	4	105	156	1,061	77
4	Запсонь	724	13	0.79	—	709	—	2	—	24	42	585	78
5	Кішдобронь	1,165	13	1.11	—	1,152	—	—	—	14	77	866	218
6	*Косино	2,058	—	—	2	2,043	—	13	—	126	307	1,185	440
7	*Надьдобронь	2,810	4	0.14	3	2,756	—	44	3	44	122	2,455	189
8	*Надьловня	1,671	5	0.29	—	1,666	—	—	—	175	281	1,137	78
9	*Серне	1,193	4	0.33	1	1,187	—	1	—	48	52	978	114

Порядков. число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Відсоток число	Рідна мова.						Віра.				
			Руска.	Слованська.	Македонська.	Румунська.	Німецька.	Інша.	Греко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- станська.	Жидівська.	Інша.
3	*Гамре.	779	—	660	59	8	26	24	220	456	65	38	—
4	**Гонькіаці.	661	1	592	28	—	37	3	445	164	2	50	—
5	Йовса	805	16	696	34	—	50	9	555	201	7	42	—
6	Конюш.	525	10	389	15	—	110	1	361	48	6	110	—
7	Кристи.	466	36	397	8	—	25	—	76	68	261	61	—
8	Німецька Поруба	581	402	41	5	—	192	1	418	82	—	181	—
9	**Підгородя, Пулгорода	517	49	353	28	8	80	1	409	27	—	81	—
10	*Ремети вижні	505	—	496	9	—	—	—	252	156	2	65	—
11	*Рибниця вижня.	465	1	445	16	—	3	—	246	181	7	81	—
12	Рибниця нижня.	393	51	298	24	—	20	—	308	67	9	14	—
13	Руськівиці, Рускувиці	425	3	382	8	—	31	1	280	114	—	81	—
14	Собранці	1.148	5	600	372	—	165	1	388	374	67	319	—
15	Тернавка.	748	6	689	38	—	11	9	438	250	46	14	—
16	**Халівце	495	9	390	27	—	12	57	389	147	1	8	—
1	*У. Комунистський пов., 52 грона.	32.108	76	8.850	28.289	75	264	52	8.140	10.388	10.878	2.684	11
2	Баянгаза	510	2	37	470	—	—	1	176	171	133	30	—
3	Ботелалва.	528	3	15	490	—	14	1	188	123	182	80	—
4	Йовра, Йовро-Дарма.	1.532	37	521	958	—	1	15	615	472	96	342	7
5	*Кішрат	597	—	21	575	—	1	—	86	123	867	21	—
6	Концгаза	488	5	1	482	—	—	—	117	245	47	29	—
7	Павлювиці	2.062	6	1.791	248	—	14	8	392	1.481	50	184	5
8	*Паладь	450	—	5	445	—	—	—	69	67	271	48	—
9	Сенне	754	4	709	38	—	8	—	281	484	18	26	—
10	Сірте.	1.155	7	25	1.128	—	—	—	260	265	479	151	—
11	*Тарпониці	859	1	80	518	—	4	—	122	81	119	37	—
12	Терина	999	3	233	51	—	34	—	151	140	—	—	—

1	*Землемська ст.	327.998	84.581	10.63	106.114	174.107	144	8.072	4.725	101.053	123.967	71.264	91.538	176
2	*І. Ожидський пов., 49 грм. . .	27.495	15.756	68.22	6.710	750	30	786	465	19.450	6.431	118	1.503	—
3	Березовець	142	142	100	—	—	—	—	—	142	—	—	—	—
4	Бистре, Руське Бистре	388	380	97.63	1	5	—	—	2	331	8	—	4	—
5	Валашківці	253	237	98.69	13	3	—	—	—	239	14	—	—	—
6	Волово, Руське В.	429	421	98.12	—	3	—	5	—	424	—	—	5	—
7	Дара	164	164	100	—	—	—	—	—	158	6	—	—	—
8	**Дедатівці, Дедатівці	90	—	—	90	—	—	—	4	77	6	—	7	—
9	Дубрава	233	259	95.05	15	8	—	2	—	248	18	—	17	—
10	Гостовиця	337	313	97.13	18	6	—	—	—	768	14	—	55	—
11	Грабова Ростока	165	162	98.18	—	—	—	3	80	154	—	—	11	—
12	Грабовець, Руський Грабовець .	796	466	64.69	124	81	1	84	10	497	149	21	89	—
13	Ілініці	292	278	96.21	—	4	—	—	7	283	1	—	8	—
14	Збів, Збуй	332	301	96.37	5	—	—	19	—	778	26	7	21	—
15	Звала	436	415	92.89	—	—	—	21	4	409	—	—	27	—
16	*Зубне	407	5	1.23	363	2	—	33	—	298	80	—	29	—
17	Калне-Ростока	568	517	91.02	—	28	1	22	—	524	4	—	30	—
18	Кленова	318	788	90.22	14	37	—	29	—	746	15	2	55	—
19	Ковбасова	328	277	84.45	—	2	—	49	—	278	1	—	49	—
20	Колониця	594	545	91.92	5	8	—	36	—	551	8	—	35	—
21	Криве, Крива	398	392	83.42	—	4	27	35	—	362	—	—	36	—
22	Ладомир	450	429	95.83	—	21	—	—	—	407	8	—	35	—
23	**Машківці, Машковці	138	—	—	131	2	—	—	—	130	3	—	—	—
24	Михайлів	161	152	94.41	—	3	—	6	—	152	—	—	9	—
25	**Нехвальпольянка	335	2	0.52	372	—	—	11	—	373	—	—	12	—
26	Новоселиця	590	575	97.46	—	1	—	13	1	577	—	—	13	—
27	Остріжниця, Остружниця	197	197	100	—	—	—	—	—	188	—	—	9	—
28	*Палина	321	3	0.48	745	20	—	53	—	21	740	8	52	—
29	Паргузіні	192	185	96.31	—	—	—	7	—	185	—	—	7	—
30	Пихне	447	438	96.84	1	5	—	6	2	430	1	5	11	—
31	Поляна велика, Великі Поляни .	741	720	97.16	7	8	—	—	6	643	8	—	90	—
32	Потік, Руський Потік	331	366	96.06	1	7	—	7	—	365	4	—	12	—

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людности.	Рідна мова.					В і р а.						
			Руська.	Словацька.	Мадярська.	Румунська.	Німецька.	Інша.	Ірско-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- станська.	Жидівська.	Інша.	
29	Прислоп	168	164 97.62	—	—	—	—	4	—	164	—	—	4	—
30	Пчолине, Пчолина.	918	861 93.09	35	19	—	—	7	1	866	24	8	25	—
31	Рівнина, Рувнина, Рунна . . .	279	258 90.68	—	1	—	—	25	—	253	2	—	24	—
32	Руське	702	688 97.29	7	5	—	—	6	1	682	10	—	60	—
33	Смільник	837	834 99.11	2	—	—	—	—	1	831	7	—	9	—
34	*Снина.	2,750	8 0.11	2,457	246	—	—	12	82	82	2,428	89	206	—
35	Стакчин	1,266	889 66.27	94	47	—	—	118	167	897	269	15	65	—
36	Стакчин-Ростока	971	241 86.93	8	1	—	—	20	1	241	16	1	13	—
37	Старина	885	741 86.74	20	25	1	—	47	1	750	88	2	50	—
38	Стригівці.	844	838 97.09	—	7	—	—	—	4	389	1	—	4	—
39	Телепівці.	782	570 77.44	17	—	—	—	35	110	584	126	—	22	—
40	Тополя	511	508 98.43	—	8	—	—	—	—	471	7	—	33	—
41	Убля.	951	868 91.14	50	41	—	—	1	1	828	66	2	60	—
42	Улч.	857	778 90.55	1	25	—	—	58	—	780	29	—	48	—
43	*Ціроцка Бела	1,108	—	1,077	29	—	—	—	2	38	1,018	3	54	—
44	Ціроцке Дуге	1,357	29 2.14	1,288	29	—	—	2	59	57	1,244	—	56	—
45	Чукалівці.	486	412 94.49	—	7	—	—	17	—	418	1	—	17	—
46	Шмигівці.	288	277 97.88	—	1	—	—	4	1	276	2	—	5	—
47	Яблінка вишня	559	528 91.77	5	2	—	—	22	7	532	5	—	22	—
48	Яблінка нижня	350	308 86.57	15	6	—	—	16	10	308	28	—	19	—
49	Ялова	108	97 94.17	—	—	—	—	6	—	97	—	—	6	—
*II. Гуменський пов., 74 грона.		88,918	11,047 82.57	16,280	2,288	1	—	2,910	1,892	14,086	15,850	444	8,588	5
1	Берестів 8будський	218	189 86.69	20	4	—	—	5	—	189	18	—	16	—
2	Борів.	378	325 87.13	8	—	—	—	31	9	328	14	—	31	—
3	Медаран, Пидаран.	406	398 65.78	47	25	—	—	101	24	398	119	17	37	—

27	Комарівці, Комарувці	572	826	94.78	4	42	—	—	—	—	—	718	46	18	95
28	Коритяни	686	503	73.32	1	178	—	—	4	—	—	562	50	41	33
29	Корумля	608	—	—	520	12	—	—	69	7	—	463	78	—	72
30	Лазі великі	412	343	89.25	2	62	—	—	4	1	—	848	88	6	22
31	Липці	667	541	87.10	3	15	—	—	108	—	—	547	10	2	108
32	Ляхівці, Ляхувці	461	872	80.69	11	34	—	—	44	—	—	987	26	3	45
33	*Минай	339	3	0.88	24	298	—	—	12	2	—	142	77	55	65
34	Невицьке, Невицьке	797	746	81.05	10	40	—	—	1	—	—	763	19	7	8
35	Німецькс (—ос) вижне	297	1	0.33	288	18	—	—	40	—	—	168	81	3	45
36	Німецьке (—ос) нижнє	403	22	5.45	393	45	—	—	—	3	—	139	210	37	17
37	**Оноківці, Онокувці	681	1	0.14	646	32	—	—	—	2	—	172	492	—	17
38	Ореховиця, Орехово	503	479	95.22	—	24	—	—	—	—	—	474	5	1	28
39	Петрівці, Петрувці, Петровце	535	1	0.18	519	13	—	—	—	2	—	158	372	—	5
40	Пинківці, Пінковце	439	7	1.59	202	228	—	—	2	—	—	161	105	164	9
41	*Радванка	1,169	285	27.8	258	491	—	—	157	28	—	511	257	78	328
42	Середнє (—ос).	1,729	713	41.23	507	186	—	—	392	1	—	768	529	29	408
43	Сейков	372	—	—	343	15	—	—	14	—	—	244	111	3	14
44	Солотинна	610	517	84.75	—	13	—	—	80	—	—	499	27	3	81
45	Солотвинка	277	252	90.97	—	12	—	—	13	—	—	254	7	1	15
46	Страна	193	184	95.33	1	8	—	—	—	—	—	188	8	—	3
47	Ташоля	383	2	0.52	367	6	—	—	8	—	—	51	21	278	38
48	*Ужгород, Унгар	14,728	500	3.32	1,228	11,631	12	—	1,071	286	—	3,947	4,798	1,400	4,580
49	*Хомен	786	20	2.54	2	763	—	—	—	1	—	281	154	286	65
50	Хуцьково	1,235	1,085	83.8	1	66	—	—	132	1	—	1,086	6	1	192
51	Циганівці	278	250	89.92	2	25	1	—	—	—	—	236	80	1	11
52	*Часловець	618	22	3.56	5	590	—	—	1	—	—	246	294	8	70
53	Чертиж	436	390	89.45	—	42	—	—	3	1	—	344	29	5	58
54	Ярок	664	619	93.22	—	24	—	—	21	—	—	629	13	1	21
55	Яківці	784	5	0.63	638	111	—	—	30	—	—	247	161	383	43
*IV. Собранський пов., 51 грм.		28,360	962	3.38	23,351	1,742	18	—	2,173	193	—	14,202	8,524	2,755	2,879
1	Бенятина	419	354	84.49	6	1	—	—	58	361	—	—	—	—	58
2	Гажин, Гажина	594	8	1.59	568	17	—	—	1	—	—	340	187	78	39

Д.	*Землемська ст.	327,968	34,881	10,62	106,114	174,107	144	8,072	4,725	101,053	128,967	71,264	81,538	176
1	*J. Смильський пов., 49 грим.	27,495	18,756	68,22	6,710	750	30	786	465	19,450	6,431	118	1,508	—
2	Березовець	142	142	100	—	—	—	—	—	142	—	—	—	—
3	Бистре, Руське Бистре	388	380	97,63	1	5	—	—	2	881	3	—	4	—
4	Валашківці	253	237	98,69	18	3	—	—	—	239	14	—	—	—
5	Волово, Руське В.	429	421	98,12	—	3	—	5	—	424	—	—	6	—
6	Дара	164	164	100	—	—	—	—	—	159	6	—	—	—
7	**Дедячівці, Дедячівці	90	—	—	90	—	—	—	4	77	6	—	7	—
8	Дубрава	288	259	95,05	15	3	—	2	—	248	18	—	17	—
9	Гостовиця	387	318	97,13	18	6	—	—	—	768	14	—	55	—
10	Грабова Росток	165	162	98,18	—	—	—	3	30	154	—	—	11	—
11	Грабовець, Руський Грабовець	786	466	64,69	124	81	1	34	10	497	149	21	69	—
12	Ігнівці	292	278	95,21	—	4	—	—	7	288	1	—	8	—
13	Збіж, Збуй	392	801	96,27	5	—	—	19	—	778	26	7	21	—
14	Звара	486	415	92,89	—	—	—	21	4	409	—	—	27	—
15	*Зубне	407	5	1,23	363	2	—	38	—	298	80	—	29	—
16	Калне-Ростока	568	517	91,02	—	28	1	22	—	524	4	—	30	—
17	Кленова	318	788	90,22	14	37	—	29	—	746	15	2	55	—
18	Ковбасова	328	277	84,45	—	2	—	49	—	278	1	—	49	—
19	Колонія	594	545	91,92	5	8	—	36	—	551	8	—	36	—
20	Криве, Крива	396	392	88,42	—	4	27	35	—	382	—	—	36	—
21	Ладмир	450	429	95,33	—	21	—	—	—	407	8	—	35	—
22	**Машківці, Машковці	188	—	—	181	2	—	—	—	180	3	—	—	—
23	Михайлів	161	152	94,41	—	3	—	6	—	162	—	—	9	—
24	**Нехвалюлянка	385	2	0,52	872	—	—	11	—	373	—	—	12	—
25	Новоселія	590	575	97,46	—	1	—	18	1	577	—	—	18	—
26	Остріжниця, Остружниця	197	197	100	—	—	—	—	—	188	—	—	9	—
27	*Палина	321	3	0,46	745	20	—	53	—	21	740	8	52	—
28	Паргузіці	192	185	96,31	—	—	—	7	—	185	—	—	7	—
29	Пихне	447	433	96,84	1	5	—	6	2	430	1	5	11	—
30	Поляна велика, Великі Поляни	741	720	97,16	7	8	—	—	6	643	8	—	90	—
	Потік, Руський Потік	381	366	96,06	1	7	—	7	—	365	4	—	12	—

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людности.	Рідна мова.						В і д а.				
			Руська.	Словацька.	Мадярска.	Румунська.	Німецька.	Інша.	Лексика- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- станська.	Жидівська.	Інша.
6	**Петківці	192	—	182	—	—	—	—	118	18	1	—	—
7	**Штефанівці	191	—	170	18	—	—	8	196	62	—	8	—
	V. Мазайлівський пов., 44 грон.	84.088	14	24.635	7.940	2	1.109	388	11.249	18.585	6.134	8.162	7
1	*IV. Сечовський пов., 37 грон.	29.703	116	28.426	5.820	—	450	391	12.981	11.948	2.680	2.084	65
2	**Бачків	787	60	637	80	—	29	1	488	254	2	18	—
3	Гардіце	1.187	6	888	787	—	—	6	414	191	528	59	—
4	Сечовці	3.173	7	1.690	1.170	—	186	120	975	1.248	156	794	—
5	**Цабів, Цабівці	499	83	402	4	—	—	—	321	66	1	52	—
	Чельовці	752	6	553	188	—	5	—	405	266	88	43	—
	VII. Училиський пов., 45 грон.	48.924	25	6.351	41.781	8	495	314	12.978	17.460	11.827	7.216	48
	VIII. Бодорський пов., 50 грон.	46.885	10	189	46.003	8	157	68	8.388	11.206	28.187	8.635	19
	*IX. Токайський пов., 15 грон.	25.711	89	987	24.485	1	144	55	3.846	10.753	7.543	3.526	14
1	**Комлошка	626	74	3	549	—	—	—	599	18	6	8	—
	X. Серенський пов., 26 грон.	43.444	1	161	42.813	86	121	263	2.694	20.888	15.705	3.298	14
	Е.												
	*Шарітська ст.	174.470	89.988	115.141	10.926	38	10.886	3.496	58.484	98.758	14.981	12.262	40
	*I. Мокотинський пов., 74 грон.	28.285	12.359	8.156	277	2	1.689	752	16.988	4.025	85	2.190	2
1	Белівці	174	161	88.38	—	—	18	—	161	—	—	18	—
2	Безерів	752	658	88.82	14	7	87	16	681	25	—	26	—
3	**Бодружал	151	8	147	—	—	1	—	148	—	—	8	—
4	Вагринів	205	186	90.73	19	—	—	—	188	18	—	6	—
5	Васеник	164	148	88.86	—	4	7	—	147	—	—	7	—
6	Варалка	206	284	95.82	1	—	11	—	285	—	—	11	—
7	Масови	246	246	95.82	—	2	18	—	246	—	—	11	—

№	Назва місцевості, дачиниць.	86	95.83	159	6	7	4	81	16	2	4
10	Грибів	311	298	95.83	—	7	6	808	—	—	4
11	**Грибів	183	—	159	1	1	—	186	—	—	6
12	Грибів	289	287	88.01	8	6	—	288	16	1	7
13	Гутка	208	195	98.75	—	—	—	198	—	—	34
14	Доброслава	119	115	96.64	—	—	—	115	—	—	15
15	**Долгоня	115	—	—	91	—	—	85	6	—	4
16	Дубова	486	450	92.59	2	—	—	484	6	—	24
17	Дулина	279	140	50.18	112	11	—	137	124	1	17
18	Зборів	2,251	1	0.04	1,486	64	—	56	1,884	16	15
19	Кашипова	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
20	Кечківці	449	403	91.31	1	—	—	421	—	1	645
21	**Кожухівці	117	—	—	117	—	—	111	1	—	—
22	Козлоша	682	686	98.95	—	—	—	653	8	—	27
23	Корейці	106	101	95.29	—	—	—	101	—	—	5
24	**Комарник вищий	212	—	—	192	—	—	161	20	—	81
25	**Комарник нижній	324	1	0.80	306	11	—	196	58	—	70
26	**Крайня Баистра	308	—	—	308	—	—	287	—	—	21
27	Крайня Поляна	117	104	88.89	—	—	—	104	—	—	18
28	Крайня Порубка	178	163	91.57	—	—	—	163	—	—	15
29	Крайня Чорне, Чорно	156	136	87.18	—	—	—	136	—	—	20
30	**Кружальова	318	6	1.91	286	6	—	296	2	—	15
31	Крушиниць	124	99	79.84	18	—	—	98	21	—	5
32	Курилка	491	475	96.75	2	1	—	466	11	—	14
33	Ладомирка, Ладомирова	749	455	60.75	286	8	—	482	47	—	240
34	Медвеже	162	123	75.98	2	2	—	138	6	—	23
35	Мергешка	124	115	92.74	5	2	—	117	5	—	2
36	Местяско	815	4	1.27	297	—	—	19	289	—	7
37	**Мироля	156	—	—	156	—	—	188	1	—	17
38	Мирошів вищий	485	446	91.96	—	16	—	461	1	—	28
39	Мирошів нижній	380	310	98.94	—	—	—	309	—	—	21
40	Минарівці	364	339	96.76	6	2	—	342	2	—	10

Порядков. число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людини.	Рідна мова.						В і р а.				
			Руска.	Слованська.	Мадарська.	Румунська.	Німецька.	Нішша.	Греко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- стантська.	Жидівська.	Нішша.
6	**Петківці	182	%	182	—	—	—	—	118	18	1	—	—
7	**Штефанівці	191	—	170	18	—	—	8	126	62	—	8	—
	V. Михайлівський пов., 44 грим.	34.088	14	0.04	24.835	7.940	2	1.109	11.249	18.535	6.134	3.162	7
	*IV. Сечовський пов., 37 грим.	29.703	116	0.39	28.428	5.820	—	450	12.981	11.948	2.680	2.084	65
1	**Бачків	757	60	7.92	637	90	—	29	488	254	2	18	—
2	Гардіне	1.187	6	0.51	988	787	—	—	414	191	528	59	—
3	Сечовці	3.173	7	0.21	1.890	1.170	—	186	975	1.248	156	794	—
4	**Цабів, Цабівці	439	83	7.52	402	4	—	—	321	65	1	52	—
5	Чельовці	752	6	0.79	553	188	—	5	405	266	38	43	—
	VII. Уйманський пов., 45 грим.	48.924	25	0.05	6.381	41.731	8	495	12.373	17.460	11.827	7.216	48
	VIII. Бодорський пов., 50 грим.	46.385	10	0.02	139	46.003	8	157	8.388	11.206	28.187	8.635	19
	*IX. Токайський пов., 15 грим.	25.711	89	0.35	987	24.485	1	144	8.946	10.782	7.543	3.526	14
1	**Комлошка	626	74	11.82	8	549	—	—	599	18	6	8	—
	X. Сечовський пов., 26 грим.	43.444	1	0.00	161	42.812	86	121	2.894	20.898	15.705	3.298	14
	Е.												
	*Шарикова ст.	174.470	38.988	19.48	115.141	10.926	38	10.886	53.484	98.753	14.981	12.262	40
	*I. Макошицький пов., 74 грим.	23.285	12.359	53.19	8.156	277	2	1.689	16.983	4.025	85	2.190	2
1	Бабелівці	174	161	88.88	—	—	—	13	161	—	—	18	—
2	Бекерів	782	658	88.82	14	7	—	37	681	25	—	26	—
8	**Бодружля	151	3	1.99	147	—	—	1	143	—	—	8	—
4	Вагрішів	305	185	90.73	19	—	—	—	186	—	—	6	—
5	Цабівці	154	140	90.93	—	—	—	—	147	—	—	—	—
6	Медовці	308	284	92.24	—	—	—	—	147	—	—	—	—

[illegible]

Порядков. число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людей.	Рідна мова.						Віра.				
			Руська.	Словацька.	Мадарська.	Румунська.	Німецька.	Ниньша.	Греко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- стантська.	Жидівська.	Ниньша.
6	**Петківці	182	—	192	—	—	—	—	118	18	1	—	—
7	**Штефанівці	191	—	170	18	—	—	8	126	62	—	8	—
	<i>У. Михайлівський пов., 44 грим.</i>	94.088	14	24.656	7.940	2	1.109	388	11.249	18.535	6.184	8.162	7
	<i>*IV. Сечовський пов., 37 грим.</i>	29.703	116	28.426	5.820	—	450	391	12.961	11.948	2.680	2.084	65
1	**Бачків	757	60	637	90	—	29	1	483	254	2	18	—
2	Гардіце	1.187	6	888	787	—	—	6	414	191	528	59	—
3	Сечовці	3.178	7	1.690	1.170	—	186	120	975	1.248	156	794	—
4	**Цабів, Цабівці	439	83	402	4	—	—	—	321	65	1	52	—
5	Чельовці	752	6	553	188	—	5	—	405	266	38	43	—
	<i>VII. Уїчеський пов., 45 грим.</i>	48.924	25	6.381	41.731	8	495	314	12.373	17.460	11.827	7.216	48
	<i>VIII. Бодроцький пов., 50 грим.</i>	46.385	10	139	46.003	8	157	68	8.368	11.206	28.187	3.635	19
	<i>*IX. Томайський пов., 15 грим.</i>	25.711	89	987	24.485	1	144	55	3.846	10.782	7.543	3.526	14
1	**Комлошка	626	74	8	549	—	—	—	599	18	6	8	—
	<i>X. Серетський пов., 26 грим.</i>	43.444	1	161	42.813	86	121	263	2.894	20.888	15.705	3.298	14
	Б.												
	<i>*Шарітська ст. . . . .</i>	174.470	83.988	115.141	10.926	38	10.886	3.496	58.484	98.763	14.981	12.263	40
	<i>*I. Макосицький пов., 74 грим.</i>	29.285	12.359	8.156	277	2	1.689	752	16.988	4.025	85	2.190	2
1	Белівці	174	161	—	—	—	18	—	161	—	—	18	—
2	Безерів	782	688	14	7	—	87	16	691	25	—	26	—
3	**Вокружма	151	3	147	—	—	1	—	148	—	—	6	—
4	Варденці	208	186	10	—	—	—	—	156	—	—	6	—
5	Варденці	164	148	—	—	—	—	—	156	—	—	6	—

11	**Грєбів	163	290	90.63	—	159	7	—	6	—	305	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

Порядков. число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людности.	Рідна мова.						В і р а.				
			Руська.	Слованська.	Мадярська.	Румунська.	Німецька.	Нішська.	Ліско-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- стантська.	Жидівська.	Нішська.
41	Никлова	352	317	2	2	—	14	17	335	4	—	13	—
42	Ольшавка, Вільшанка	247	239	8	—	—	—	—	239	—	—	8	—
43	Ондавка	159	151	—	—	—	8	—	151	—	—	8	—
44	Орлик, Орлик вижній	561	415	34	16	—	65	31	430	42	5	94	—
45	Орлик, Орлик нижній	394	322	1	2	—	56	18	317	21	—	56	—
46	Писана вижня	156	142	—	—	—	8	6	143	5	—	8	—
47	Писана нижня	181	143	—	2	—	11	15	159	12	—	10	—
48	Полянка вижня	165	149	—	—	—	10	6	155	—	—	10	—
49	Полянка нижня	246	205	—	8	—	33	—	206	12	1	27	—
50	Потоки	124	105	15	—	—	4	—	108	12	—	4	—
51	**Прикре, Прикра	114	—	114	—	—	—	—	108	—	—	6	—
52	**Пістрина, Пострина	173	—	164	1	—	—	8	168	—	—	6	—
53	Раковець	155	135	19	—	—	—	1	185	10	—	10	—
54	**Регетів, Регетівка, Регетуна	300	—	295	—	—	3	2	300	—	—	—	—
55	Ростоки, Росток	443	413	1	6	—	23	—	419	1	—	23	—
56	**Рівка, Ровно	586	—	478	4	—	6	98	451	122	1	12	—
57	Свидник вижній	745	430	49	62	2	110	92	443	184	5	113	—
58	Свидник нижній	390	239	36	1	—	15	99	266	109	—	15	—
59	**Свиднички, Свидничка	241	—	207	—	—	34	—	207	—	—	34	—
60	Сорожин	324	126	128	8	—	41	26	143	144	—	37	—
61	**Стебник	492	—	474	2	—	16	—	474	5	—	13	—
62	*Стебницька Гута, Гутиска	384	—	365	—	—	19	—	17	346	—	21	—
63	**Суше, Оуха	123	2	120	—	—	—	1	116	1	—	6	—
64	Ташиниця	126	19	100	1	—	5	—	21	86	—	18	—
65	Царка	171	163	1	—	—	7	—	163	6	—	7	—
66	Червоно, Чарно	484	468	—	—	—	13	—	468	1	—	13	—

68	Шарбів.	108	65	60.19	—	—	—	—	—	88	5	67	8	—	—	38
69	Шеметківці, Сометківці	194	190	97.94	4	—	—	—	—	—	—	190	—	—	—	4
70	Шмільно, Смільно	741	29	8.96	619	1	—	—	—	58	39	62	626	—	—	64
71	Юркова Воля	273	220	60.68	48	—	—	—	—	5	—	220	48	—	—	5
72	Єдинка, Ядінка	154	142	92.22	—	—	—	—	—	12	—	142	—	—	—	12
73	Єдова, Ядова вишня	200	198	96.50	—	—	—	—	—	7	—	198	—	—	—	7
74	Єдова, Ядова нижня	171	162	94.74	—	—	—	—	—	9	—	161	—	—	—	10
	*II. Толанський пов., 76 гром.	21.598	2.265	10.49	16.860	564	1	—	—	1.218	685	5.127	10.679	4.878	—	1.409
1	**Бенядківці.	847	—	—	321	—	—	—	—	12	14	295	40	—	—	12
2	Брезівка, Брезувка	69	39	56.52	80	—	—	—	—	—	—	86	38	—	—	—
3	Бавринець	128	119	96.76	8	1	—	—	—	—	—	120	8	—	—	—
4	Вальківці.	181	167	92.27	3	—	—	—	—	—	11	174	7	—	—	—
5	**Влача	186	—	—	181	—	—	—	—	5	—	84	8	39	—	5
6	**Дюрлош.	207	11	5.31	155	6	—	—	—	18	22	146	49	—	—	12
7	**Кобульниця, Кобильниця.	114	—	—	106	6	—	—	—	—	2	104	10	—	—	—
8	Кожани.	166	148	82.18	17	—	—	—	—	6	—	146	18	1	—	6
9	Кручів	122	18	14.76	100	—	—	—	—	4	—	21	38	64	—	4
10	Ласців	188	54	29.61	118	—	—	—	—	7	4	56	75	45	—	7
11	Липова.	159	151	94.97	1	—	—	—	—	7	—	151	1	—	—	7
12	Маргона	887	26	6.72	305	24	—	—	—	80	2	58	285	79	—	15
13	Матівці	127	119	98.70	2	6	—	—	—	—	—	118	8	—	—	6
14	Матяшок, Матяшка	156	116	78.72	10	—	—	—	—	7	23	122	26	1	—	7
15	Ортугова.	206	190	92.28	11	—	—	—	—	—	5	189	5	—	—	12
16	Просач.	137	78	58.28	50	—	—	—	—	—	14	184	8	—	—	—
17	Ременни.	252	169	68.29	54	6	—	—	—	28	—	201	15	6	—	80
18	Руська Воля	91	91	100	—	—	—	—	—	—	—	91	—	—	—	—
19	Собош, Собоч	199	188	91.96	6	—	—	—	—	—	10	188	6	—	—	5
20	Фіш, Фіяшиці	189	127	91.87	7	—	—	—	—	8	2	129	2	5	—	8
21	**Фулянка, Полянка.	252	21	8.83	222	7	—	—	—	2	—	227	20	8	—	2
22	Шалинець	148	141	95.27	6	1	—	—	—	—	—	140	4	—	—	4
23	Шалова	175	165	94.28	5	—	—	—	—	4	1	165	6	—	—	4
24	Штефурів	148	127	88.81	18	—	—	—	—	8	—	127	10	8	—	3
25	**Щавник	170	9	5.85	151	—	—	—	—	9	1	157	4	—	—	9

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Загальне число людности.	Рідна мова.						В і р а.					
			Руська.		Слов'янська.	Македонська.	Румунська.	Німецька.	Інша.	Греко-ка- толицька.	Лимо-като- лицька.	Проте- станська.	Жидівська.	Інша.
			%											
1	*III. Сєвєрський пов., 61 гром..	30.378	7.208	28.71	18.697	1.263	—	2.781	481	9.519	15.197	2.898	2.766	8
2	Андрєйова	379	368	97.09	7	1	—	8	—	368	8	—	8	—
3	*Бардів	6.102	14	0.28	3.284	997	—	1.721	136	286	3.886	714	1.716	1
4	Біловежа	618	578	76.99	5	9	—	20	6	587	7	—	19	—
5	*Боглярка	267	—	—	261	1	—	5	—	239	22	1	5	—
6	Венеція, Бенатки	177	157	98.18	20	—	—	—	—	157	5	—	15	—
7	Городиско, Градиско	341	262	76.88	68	7	—	7	2	297	88	2	4	—
8	Грабське, Грабское	458	408	89.62	12	8	—	27	—	414	12	—	27	—
9	Гератик, Гератівці, Гератчик.	186	156	88.87	25	—	—	5	—	166	14	1	5	—
10	Герлахів	466	394	84.55	47	13	—	11	1	398	82	—	36	—
11	Жатівці	156	135	86.54	16	—	—	4	1	140	11	—	4	1
12	Завадка	91	88	92.81	8	—	—	—	—	91	—	—	—	—
13	**Криве	214	—	—	208	—	—	6	—	207	1	—	6	—
14	**Краже	304	—	—	280	2	—	22	—	267	18	—	24	—
15	Кружльово	389	354	91.00	5	1	—	20	9	348	24	3	19	—
16	Курія, Курова	484	462	95.45	12	1	—	7	2	429	37	1	17	—
17	Львів	392	358	90.06	16	6	—	16	2	365	11	—	16	—
18	Львівська Гута	404	285	70.54	95	10	—	18	1	287	108	1	8	—
19	Луково	702	544	77.06	22	18	—	107	16	541	45	1	115	—
20	**Мальців	741	99	13.88	581	4	—	92	15	555	97	—	89	—
21	Петрова, Пятрова	441	428	97.04	2	—	—	11	—	428	1	—	12	—
22	Решів, Рашів	308	284	98.78	15	2	—	2	—	279	22	—	2	—
23	Славів, Знамів	504	471	98.45	—	—	—	25	8	479	—	—	25	—
24	Тварожці вижні	220	218	99.08	2	—	—	—	—	211	5	—	4	—
25	Тварожці нижні	405	399	98.62	8	—	—	—	—	387	7	—	11	—
26	Фричка	206	205	96.28	1	—	—	10	—	205	1	—	10	—
27	Цегельна, Цегельна	502	468	98.28	—	—	—	32	14	482	—	—	32	—

	*У. Вижьоміорський п., 59 гр.	56.877	11.858	81.61	21.385	1.286	—	1.897	600	14.855	19.422	899	2.001	—
1	Балровец, Балранці	789	705	92.68	2	12	—	7	13	711	18	8	7	—
2	Влажів	1.196	959	80.26	148	2	—	98	57	987	179	1	28	—
3	Гайтківці, Гайтувки	225	219	96.89	3	—	—	3	—	190	82	—	8	—
4	Гангівці, Гангівці	648	294	45.72	392	1	—	2	14	618	26	—	4	—
5	**Громош.	595	4	0.75	509	5	—	7	10	329	200	—	6	—
6	Київ	575	524	91.17	13	1	—	23	14	540	12	—	23	—
7	Кривани	1.028	16	1.55	989	81	—	27	15	87	909	5	27	—
8	Легнава, Легнава	460	454	98.69	2	—	—	4	—	455	1	—	4	—
9	Липник малий	804	756	94.08	2	11	—	26	9	760	21	—	23	—
10	Липнян	1.418	18	1.27	968	98	—	294	40	32	1.060	18	908	—
11	Лудина	637	326	51.08	279	6	—	26	—	548	47	—	42	—
12	Матасова	542	526	97.04	6	3	—	5	2	525	10	—	7	—
13	Обручне, Обручне	225	196	87.11	2	4	—	23	—	196	3	2	24	—
14	**Олійник	514	183	35.6	317	3	—	11	—	415	73	9	17	—
15	Орлів	907	756	88.35	71	15	—	46	19	767	110	7	23	—
16	Плавча, Плавч	1.352	2	0.15	1.246	21	—	45	18	137	1.144	6	45	—
17	Пусте Поле, Пуста Полька, Вис- ланка	334	6	0.79	321	—	—	7	—	308	14	—	12	—
18	Ренчівці, Ренчівці	330	288	87.27	40	—	—	2	—	291	37	—	2	—
19	Руська Воля	179	160	96.7	—	—	—	19	—	159	—	—	20	—
20	Старина	465	448	96.02	—	2	—	18	2	450	2	—	13	—
21	Сулин	344	385	97.38	—	1	—	8	—	395	1	—	8	—
22	Уяк	666	595	89.34	32	2	—	21	15	608	37	—	21	—
23	Чирч	819	687	88.88	19	11	—	102	—	700	18	—	101	—
24	Шамброн	1.065	1.005	94.37	11	14	—	25	10	1.028	8	—	29	—
25	Шома	492	450	91.46	11	8	—	11	12	461	15	6	10	—
26	Штельбах	710	678	95.49	5	16	—	1	10	695	7	—	8	—
27	Яковани	260	214	82.31	40	4	—	—	2	216	42	—	2	—
28	Ястреб, Ястреб	881	841	95.46	7	7	—	20	6	888	22	—	21	—
	*У. Широчинський пов., 61 гр.	42.673	503	1.18	81.982	6.783	30	2.826	539	5.037	30.955	3.311	3.310	31
1	*Клембарек	478	—	—	426	19	—	20	13	403	56	—	19	—
2	Мякушівці	410	366	89.27	15	10	—	16	3	365	28	—	17	—

Порядкове число.	СТОЛИЦЯ, ПОВІТ, ГРОМАДА.	Відносне число	Рідна мова.						Віра.					
			Руська.	Слованська.	Мадярська.	Румунська.	Німецька.	Нішська.	Греко-ка- толицька.	Римо-като- лицька.	Проте- станська.	Жидівська.	Нішська.	
3	Ірмів, Прешов.	14.447	121	0.84	6.804	5.513	27	1.705	277	1.581	9.181	1.556	2.108	23
4	*Руська Нова Вес	468	6	1.28	455	4	—	8	—	398	67	—	3	—
5	*Седлиці	647	7	1.08	615	10	—	12	8	420	215	—	12	—
	VI. Нижньотомський п., 48 гр.	19.714	2	0.01	18.101	658	—	525	488	2.083	18.475	3.570	576	—
	Ж.													
	*Синькова стол.	172.091	14.888	8.80	99.557	10.848	814	42.885	4.159	22.189	114.180	28.450	7.234	88
	*I. Стародобовський п., 21 гр.	19.182	6.748	35.27	7.785	867	1	3.675	886	7.574	10.094	777	684	5
1	Гобарт	749	18	1.78	80	4	—	675	27	28	705	—	16	—
2	Гранастів.	458	28	5.02	411	8	—	1	15	270	181	—	7	—
3	Камінка, Камюнка.	1.373	1.291	94.03	30	7	—	82	18	1.300	44	—	29	—
4	**Кремпах	236	—	—	228	—	—	8	—	222	6	—	8	—
5	Літвакова	988	982	97.86	1	2	—	8	10	955	20	—	8	—
6	Стара Любовня	1.977	14	0.71	1.465	132	—	322	44	146	1.526	57	250	—
7	Мнішик	502	254	50.60	199	6	—	27	16	260	217	—	25	—
8	Орябина, Ярабина.	1.248	1.109	88.86	51	9	—	28	51	1.120	103	1	24	—
9	Пілягіє.	515	12	2.88	474	1	—	—	28	22	487	—	6	—
10	Сулин	713	698	97.19	4	7	—	7	2	696	9	—	8	—
11	Якубани	2.487	2.869	95.26	14	16	—	64	24	2.362	64	4	57	—
	II. Старосенський пов., 33 гр.	19.968	2.971	14.88	15.305	282	—	901	554	3.020	15.942	151	849	1
1	Великий Ліпник.	898	785	87.9	24	13	—	27	39	788	61	7	37	—
2	Остурія	1.845	1.698	92.57	103	—	—	26	18	1.688	184	—	28	—
3	Фольварк.	504	476	94.44	7	8	—	7	11	484	12	—	8	—
	III. Космоторський пов., 27 гр.	26.995	648	2.40	9.569	1.489	2	14.654	688	1.161	18.798	10.809	681	25
1	Годермарк	721	648	89.18	26	1	—	19	22	629	76	—	16	—

ІІІ. Лемківський пов., 26 грим.		17.009	417	2.42	11.700	1.801	2.699	956	2.664	11.952	1.874	916	9
1	*Решати вижні	488	—	—	481	—	2	—	68	37	—	—	—
2	**Решати вижні	559	2	0.86	549	1	7	—	524	28	—	7	—
3	**Ториски	1.110	—	—	1.085	18	12	—	1.019	82	4	5	—
*V. Подбурдський пов., 35 грим.		20.821	582	2.79	14.598	2.800	10	742	991	17.221	1.822	977	10
1	Ольшаниця	611	576	94.27	17	—	17	1	576	18	—	17	—
2	**Подпрот	74	—	—	74	—	—	—	66	8	—	—	—
3	*Павляни	287	—	—	284	—	8	—	11	226	—	—	—
*VI. Гмильський пов., 21 грим.		23.166	1.229	5.81	10.847	1.189	5	394	4.188	18.847	4.722	452	7
1	**Гельдманівці	1.354	—	—	1.245	23	18	68	1.259	80	8	7	—
2	**Койшів	1.171	1	0.09	1.137	15	18	—	1.141	14	10	6	—
3	Словінки вижні	689	617	89.55	39	1	20	12	611	57	8	13	—
4	Словінки нижні	884	581	64.87	93	56	101	23	564	182	65	23	—
5	Смольницька Гута	1.149	48	8.74	40	58	960	48	5	1.000	112	31	1
VII. Новоселський пов., 26 грим.		17.088	1.788	10.14	14.791	3.035	5	354	2.585	19.408	3.103	925	17
1	Завадка	997	712	71.41	267	10	8	—	956	32	—	9	—
2	Порач	1.093	1.016	92.95	35	4	15	23	1.041	39	—	13	—
VIII. Суботський пов., 26 грим.		18.775	—	—	12.652	765	1	724	66	11.868	6.304	521	14
Разом у 7 столицях . . .		1.429.328	410.544	28.72	985.240	413.485	85.010	14.509	637.107	414.576	213.598	163.429	618

ПОКАЗЧИК.

[М. = Марамарош (Máramaros megye); У. = Угоча (Ugocsa m.); Б. = Берег (Bereg m.); Уг (Ung m.); З. = Землин (Zemplén m.); Ш. = Шарш (Sáros m.); С. = Спш (Szerecs m.); Бист. = Биштриця (Besztercze Naszód m.); Сат. = Сатмар (Szatmár m.); АУ. = Абауй (Abaúj-Torna m.); Бд. = Боршод (Borsod m.). Знак < для прислків, хуторів і д. нн.; + для прилучених громад. Повіти означені римськими числами в порядку як на другій мапі].

Александрово < Горинцьово.
Амбружівці (Ambrusfalva) < Олійник.
Андрашівці, Андрашовці (Andrásháza) Уг. III.
Андрейова (Endrevágása) III. III.
Аннаудвар < Чорний Потік.
Анталівці, Анталувці (Antalócs) Уг. III.
Анталово (Antalháza) < Німецьке нижче.
Апша вижня (Felsőarpa) М. III.
Апша нижня (Alsóarpa) М. III.
Апша середня (Közéarpa) М. III.
Апшниця, Апшиці (Kisarpa) < Апша вижня.
Араньош (Золотий) < Чингава.
Араньош < Вж. Шард.
Арданово (Ardánháza) В. IV.
Ардів (Feketeardó) У. II.
Ардовець (Szőlősvégardó) У. I.

Бабиці + Покутя (Bábakút) Б. I.
Баблюк < Росток нова.
Балажівці, Балажувці (Ballósfalva) Б. III.
Балмош < Вишова вижня.
Банське (Bányarataka) З. IV.
Банський (Bányavölgy) < Косівська Поляна.
Банський (Lopkabányavölgy) < Луги.
Баня < Бокша.
Баранівці, Баранинці (Baranya) Уг. III.
Баран < Олійник.
Барбово (Bárdháza) Б. IV.
Барвінкош < Баранівці.
Бардіів (Бардіов, Bártfa) III. III.
Бард. купелі < Бардіів.
Баркасово (Barkaszó) Б. VI.
Барина (Bálintdűlő) < Бізьхінці.
Батар У. II.
Батарч У. II.
Батю (Bátyú) Б. VI.
Бачава (Bacsó) Уг. III.
Бачків (Бачков, Bacsókó) З. VI.
Баїропец, Баїрівці (Bajonvágás) III. IV.
Баянгаза Уг. V.
Бегендят — Пастиль (Alsópásztély) Уг. I.

Беденя (Bedőháza) М. IV.
Бежівці, Бежовці (Bező) Уг. III.
Бозош < Йоври.
Бекеня (Bökény) У. II.
Бела Ціроцка — Ціроцка Бела.
Белебово (Kiscserjés) Б. III.
Белейовці (Belejőcs) III. I.
Бешатки = Венеція.
Бене Б. V.
Бенечів (Benecső) < Урмезіово.
Бенедиківці, Бенедикувці (Benedeki) Б. III.
Бенядиківці (Benedekvágása) III. II.
Бенятина, Бенещина (Vadászfalva) Уг. IV.
Беньківці (Беньковце, Benkőfalva) З. IV.
Берегівці = Верещькі вижні.
Береги (Nagybereg) Б. V.
Берегардов = Бергсасвейгардов.
Бергсас (Beregász) Б. V.
Бергсасвейгардов (Beregardó) Б. V.
Березівка = Брезівка.
Березинка (Nyírhalm) Б. IV.
Березне(-оє) велике (Nagyberezna) Уг. I.
Березне мале (Kisberezna) Уг. I.
Березник (Bereznek) М. VII.
Березник > Грушово.
Березниця мала (Kisberezsnye) З. III.
Березнянський повіт (Berezsnai járás) Уг. I.
Березовець (Berezőcs) З. I.
Березово (Berezna) М. VIII.
Берендай(-ей) (Gerendás) < Рагів.
Берестів Збулський (Latorcsbér) З. II.
Берестово + Плоскановиця (Ortmód) Б. IV.
Берлебаш (Barnabás) < Рагів.
Бесеріка алба (Tiszaféjéregyház) М. III.
Бехерів (Biharó) III. I.
Біласова (Bilaszo) < Верещькі вижні.
Біласовиця (Bagolyháza) Б. II.
Біла Тиса (Tiszabogdány) М. I.
Білий Потік, Біле = Трибушани.
Бізип М. I.
Білки, Білок (Bilke) Б. I.

Біловарці, Біловарець (Kiskirva) М. IV.
 Біловежа (Bélavéze) III. III.
 Білява (Féltár) < Пасіка У.
 Бічків, Бічків, Бічків — великий (Nagyboscó) М. I.
 Бічків малий (Kisboscó) < Великий Бічків.
 Бирвінгеш < Баранівці.
 Бистра Верховина = Верховина Бистра.
 Бистра Крайня = Крайня Бистра.
 Бистра, Нижня Бистра (Alsóbisztra) М. VIII.
 Бистра (Petrovabisztra) < Петрова.
 Бистра (-е) Стропківська (Hegyesbisztra). 3. III.
 Бистра (Felsősebes) < Майданка.
 Бистре (-ос) (Turjasebes) Уг. II.
 Бистре вижне (Sebesfalva) Б. II.
 Бистре, Руське Бистре (Oroszsebes) 3. I.
 Бистрик < Брустурі.
 Бжани (Bodzás) 3. III.
 Блажів (Balázsvágás) III. IV.
 Бобовище (Borhalom) Б. III.
 Бовван (Bálvány) < Бистранж.
 Бовтрадь (Bótrágy) Б. VI.
 Бодрожський повіт (Bodrogközi járás) 3. IX.
 Боцаря (Rákóczi szállás) < Драгово.
 Богеревниця, Богаровиця (Faluca) Б. I.
 Богларка (Boglárka) III. III.
 Бодружал (Rózsadomb) III. I.
 Бокша 3. III.
 Боловиця = Воловиця.
 Болоня < Мункач.
 Болотина < Радванка.
 Боржова (Nagyborzsova). Б. V.
 Борів (Boró) 3. II.
 Боронява (Husztbaranya) < Густ.
 Борсучина (Borzfalva) Б. II.
 Борша (Borşia, Borza) М. II.
 Ботфалва (Botfalva) Уг. V.
 Бочків (Bocskó) У. II.
 Бочків = Бічків.
 Бочків (Bocskó) < Апша нижня.
 Бребоя (Bértelek) < Біла Тиса.
 Брезівка, Брезувка (Berezóka) III. II.
 Брід (Bród) Б. I.
 Брід Красний = Красний Брід.
 Брусниця, Брушниця (Borosnya) 3. III.
 Брустів потік (Lombos) Б. II.
 Брустурі (Bruzstura) М. IV.
 Брушниця = Брусниця.
 Будзова < Чирч.
 Буківці, Буковець (Bükköspatak) М. V.
 Буковець = Буківці.
 Буковець (Beregárdos) Б. II.
 Буковець Земпл. (Kisbüköcs) 3. III.
 Буковець нижній + вижній (Ungbükkös) Уг. I.
 Буковець Шарнський (Nagybüköcs) 3. III.
 Буковий < Черногорова.

Сборникъ по славяновѣдѣнію.

Буковинка (Beregbükkös) Б. IV.
 Бутини (Hidtelep) < Трибушани.
 Бучу (Bulcsu) Б. V.
 Буштино (Bustyaháza) М. VI.
 Буштинський Гандаз (Handalbustyaháza) М. VI.
 Вавринець (Lőrincsvágása) III. II.
 Вавринець (Lőrinczke) < Страбичово.
 Вагринець (Felsővargony) III. I.
 Вагаш < Синійвир.
 Валаштелеп (Dezsőtelep) < Синійвир.
 Валашківці (Pásztorhegy) 3. I.
 Валентівці = Збудська Біла.
 Валків, Валківці (Kisvákó) 3. III.
 Вальківці, (Vajkvágása) III. II.
 Ванчиків < Поляна Руська.
 Вапеник (Mészégető) III. I.
 Варадка (Váradka) III. I.
 Варгедь (Vaskvárhegyifürdő) < Вишково.
 Варихівці (Variháza) 3. III.
 Варпаланка Б. IV.
 Вархалуця (Tökés) < Бистра нж.
 Вашковиця = Івашковиця.
 Виликі Поляни = Поляна велика.
 Великий Бічків = Бічків Вел.
 Великий Верх < Верецькі нижні.
 Великий Липник = Липник вел.
 Велкроп (Velkő) 3. III.
 Велятин (Veléte) У. II.
 Венеція, Бенатки (Venécsze) III. III.
 Вербіаш + Петрушовиця + Глибокий потік (Vergebes) Б. II.
 Вербіш, Вербішці (?) (Verbőcs) У. I.
 Вербник (Vidékerdő) < Страбичово.
 Веретечово = Гукливе.
 Верецькі вижні + Драгушівці + Берегівці + Лазарський потік (Felsőverecske) Б. II.
 Верецькі нижні (Alsóverecske) Б. II.
 Вертепи < Вж. Шард.
 Верх < Детрик.
 Веряця, Веряці (Verécze) У. II.
 Верховина Бистра (Hátárszög) Уг. I.
 Війтівці, Вуйтівці (Vojtvágása) 3. III.
 Вілок, Уйлак (Tiszaujlak) У. I.
 Вільхівці, Вільховець, Вульхувці, Вульховець (Ighőcs) М. IV.
 Вільховачі (Kiscserjés) < Рагів.
 Вільховиця = Рипідь.
 Вільшавка = Ольшавка.
 Вільшана, Вульшана (Égermező) < Драгово.
 Вільшана, Вульшана < Колочава нижня.
 Вільшинки = Вульшинки.
 Вірлява, Урлява (Ungsasfalva) Уг. III.
 Вірлявка < Горинцьово.
 Видрани, Видрань (Vidrány) 3. II.

- Видричка (Vidráspatak) < Біла Тиса.
 Вишняця вижня (Alsóvíznice) Б. III.
 Вишня Апша = Апша вижня.
 Вишня Вишова = Вишова вижня.
 Вишня Бистра (Felsőbistra) < Майданка.
 Вишня Колочава = Колочава вижня.
 Вишня Ремета = Ремета вижня.
 Вишне Ясіне = Ясіня вишне.
 Вишньоториський повіт (Felsőtarczai járás) III. IV.
 Вилаги (Világ) З. II.
 Вишава (Virava) З. II.
 Вислава (Viszló) Бд.
 Вислава (Kisvajszló) III. I.
 Висланка = Пусте Поле.
 Вишів = Вишова.
 Вишівський повіт (Visói járás) М. II.
 Вишка (Viharos) Уг. I.
 Вишківці (Viakó) III. I.
 Вишково (Visk) М. VIII.
 Вишній Дубовець (Alsópatak völgy) < Дубове.
 Вишньово < Хомиць.
 Вишова, Вишово, Вишів — вижня (Bisnie, Felsővisó) М. II.
 Владича вижня (Felsőladács) З. III.
 Владича нижня (Alsóladács) З. III.
 Влаци (Balácsi) III. II.
 Вовчий (Farkasvölgy) < Біла Тиса.
 Вовчий (Farkaspatak) < Руськова.
 Вовчий (Vocsitete) < Сасівка.
 Волиський повіт (Ökörmező járás) М. V.
 Волиця (Ökörseke) З. II.
 Волкова, Волкові (Ungordas) Уг. III.
 Воловець (Ökörspatak) < Волове.
 Волове, Воловоє (Ökörmező) М. V.
 Воловець + Яблуньово (Volócs) Б. II.
 Воловиця, Боловиця (?) (Beregalfalva) Б. I.
 Волово, Руське В. (Barkócsbánya) З. I.
 Волосанка (Hajszó) Уг. I.
 Волоське, Волоське (Oláhcsertész) Б. I.
 Воля Руська (Kisszabados) III. II.
 Воля Руська (Porrádókrös) III. IV.
 Воля Юркова = Юркова воля.
 Воніово, Вуніово, Уніово (Vajná) М. VI.
 Воронівський повіт (Vapannói járás) З. IV.
 Воротиця = Грибівці.
 Ворочанський < Доробратово.
 Ворочів (Karaszög) Уг. II.
 Вугель, Уйгел (Tiszajhely) У. I.
 Вуйтівці = Війтівці.
 Вулячик (Eggespatak) < Вільхівці.
 Вульховець, Вульхувці = Вільхівці.
 Вульхувчик, Вільхувчик (Eggespatak) < Вільхівці М.
 Вульшана (Éggetmező) < Драгово.
 Вульшинки, Вільшинки (Eggesahát) Уг. II.
 Вуніово = Воніово.
 Вучково, Вучковое (Vucakómező) М. V.
 Габуря (Laboszfő) З. II.
 Гавай З. III.
 Гавранець, Гавранець (Kishollód) III. I.
 Гажин, Гажина (Gézsény) Уг. IV.
 Гажинково < Гажин.
 Гайтівки, Гайтувки (Hajtóká) III. IV.
 Гальмин (Halmi) У. II.
 Гамре (Remetevagyár) Уг. IV.
 Ганда Буштинський = Буштинський Ганда.
 Гандель < Кружльово.
 Гандеровиця = Завидово.
 Ганигівці (Ganigowce, Hónig) III. IV.
 Ганча < Курів.
 Ганьковиця (Kisappa) Б. II.
 Гарацина (Morgó) < Страбичово.
 Гардіце (Hardicsa) З. VI.
 Гедьфарк (Hegyfark) Уг. III.
 Гельцманівці (-овці) (Nagykuacsfalva) С. VI.
 Гербетовиця < Доробратово.
 Геричово = Гориньово.
 Герцівці (Hegyrét) Б. III.
 Гетини (Hetény) У. II.
 Гимлівці (Hömlőcs) У. II.
 Глибоке(-оє) (Mélyút) Уг. III.
 Глибокий потік = Вербіаш.
 Глинне (Гліне, Agyagospatak) З. IV.
 Глиннянець (Pásztorlak) Б. III.
 Глисна (Sogomró) < Драгово.
 Гнилицький повіт (Göllniczbányai járás) С. VI.
 Гобгарт (Kömlőskert) С. I.
 Гондермарк, Гондермарк (Száttelek) С. III.
 Голубине, Голубиноє (Galambos) Б. II.
 Голчиківці (Голчикове, Holcsik) З. III.
 Голятин = Старе Село.
 Гомок Уг. III.
 Гомок (Mezőhomok) Б. V.
 Гоньківці, Хоньковце (Alsóhunkócs) Уг. IV.
 Горб (Dombostelep) < Колочава нижня.
 Горбки < Кайданово.
 Горбки (Rákospatak) У. II.
 Горбок Радванський (Laborskadvány) З. II.
 Горбок — Чабани (Hegyescsaba) З. II.
 Горішній повіт (Felvidéki járás) Б. I.
 Гориньово, Горинчово, Геринчово (Herincse) М. VIII.
 Город < Середня.
 Бородиско, Градиско (Radoskő) III. III.
 Горяни (Gerény) Уг. III.
 Гостовиця (Vendégi) З. I.
 Грабівчик (Gyertyánpatak) III. I.
 Грабова Ростовка = Ростовка Грабова.
 Грабовець, Руський Грабовець (Nagygereblyés) З. I.

- Грабовець Строк., Руський (Kisgyertyános) З. III.
 Грабоница вижня (Felsőgereben) Б. II.
 Грабоница нижня (Alsógereben) Б. III.
 Грабське(-оє) (Geréb) III. III.
 Градиско = Городиско.
 Гребля (Felsőkaraszló) У. I.
 Грибів (Kisgombás) III. I.
 Грибівці + Воротниця (Gombás) Б. III.
 Григорець < Петрова.
 Грабово (Sződorfalva) Б. III.
 Грушово (Szentmihálykörtvelyes) М. III.
 Гукливе(оє) + Таламаш + Веретечово (Zúgó) Б. II.
 Гуменне (Homonna) З. II.
 Густенський повіт (Husztí járás) М. VIII.
 Гуменський Рокитів = Рокитів Гуменський.
 Гуменська Збіїня = Збіїня Гум.
 Гуменянська Оляка = Оляка Гум.
 Гунківці (Felsőhumkócsz) III. I.
 Гусак (Ungludas) Уг. III.
 Гусна, Гусак (Erdőludas) Уг. I.
 Густ, Густе, Густое (Huszt) М. VIII.
 Гуменський повіт (Homonnai járás) З. II.
 Гута (Unghuta) Уг. III.
 Гута (Ferencsvölgye) М. VI.
 Гута Звірська = Звірська Гута.
 Гута Львівська = Львівська Гута.
 Гута < Сулин С.
 Гутиско = Стебницька Гута.
 Гутка (Hutás) III. I.
 Гавранець = Гавранець.
 Галвач, Бд.
 Ганичі, Ганич (Gálya) М. IV.
 Ганцош < Бистра вж.
 Ганцош < Березово.
 Гаранцова < Чирч.
 Гат Б. V.
 Генівці = Жбірівці.
 Гералт, Гералтівці, Гералчик (Gellért) III. III.
 Герлахів (Gerla) III. III.
 Гіровці (Gerlefalva) III. III.
 Гілівці великі (Nagygejőcsz) Уг. III.
 Гілівці малі (Kisgejőcsz) Уг. III.
 Горонд Б. IV.
 Горонд < Довгополе Уг.
 Горонд < Хомець.
 Гойдош, Патканіше (Nagyajdos) Уг. III.
 Гранастів (Hátárhely) С. I.
 Грожник = Рогожник.
 Громош (Kormos) III. IV.
 Гудя (Gödényháza) У. II.
 Давидів (Давідов, Davidvágása) З. IV.
 Давидково нове (Ujdávidháza) Б. IV.
 Давидково старе(-оє), Девидково (Odávidháza) Б. III.
 Данилово (Husztófalva) М. VIII.
 Даново (Dánduló) < Вілківці.
 Дара З. I.
 Дарма — Йовро = Йоври.
 Дедачівці, Дедачовці (Dadafalva) З. II.
 Дежів (Dezső) < Синіївир.
 Деньківці, Денькувці (Dengláz) Уг. III.
 Деренів < Солотвина.
 Детрик, Детрих (Detre) З. III.
 Дешковиця = Колодне.
 Динис (Dombos) < Соляма.
 Дицьковиця (Kisvadás) Б. II.
 Длуге Ціроцке = Ціроцке Длуге.
 Доброслава (Dobroszló) III. I.
 Довге, Довгое (Unghosszúmező) Уг. III.
 Доге, Довгое (Dolha) М. VII.
 Довгополе (Hosszúmező) М. III.
 Довжанський повіт (Dolhai járás) М. VII.
 Долгоня (Dolgonya) III. I.
 Долина (Balázsvölgye) < Блажів.
 Долина (Bányaölgy) < Словинки нж.
 Доманинці (Alsódomonya) Уг. III.
 Домашина (Domafalva) Уг. I.
 Домбок < Кайданово.
 Доробратово, Доробратова (Drágabártfalva) Б. IV.
 Дорошово < Свалівка.
 Доштяна < Сулин С.
 Дравці (Ungdaróc) Уг. III.
 Драгово (Kővesliget) М. VIII.
 Драхириш (Keresztessvölgy) < Руськова.
 Драгушівці = Верецькі вижні.
 Драчина (Ujtővisfalva) Б. II.
 Дрисино (Derczen) Б. IV.
 Дрична Земплинська (Kisderencs) З. III.
 Дриана Шарипська (Nagyderencs) З. III.
 Дуби Б. I.
 Дубина < Грушово.
 Дубина = Обава.
 Дубки (Bereznávéghegy) < Березне вел.
 Дубова (Cserega) III. I.
 Дубове, Дубовое, Дубово (Dombó) М. IV.
 Дубовець вижній (Alsópatakölgy) < Дубове.
 Дубовець нижній (Felsőpatakölgy) < Дубове.
 Дубовинка = Кіральгаза.
 Дубрава (Kistölgyes) З. I.
 Дубравка, Дубрівка (Czerhalom) Б. I.
 Дубрівка, Дубрувка (Ungtölgyes) Уг. III.
 Дубринич (Bercsényifalva) Уг. II.
 Дубровиця = Рипідь.
 Дубруч < Петрова.
 Дулова (Dulfalva) М. VI.
 Дунковиця (Nyiresújfalva) Б. IV.
 Душлун (Bányaölgy) III. I.

Дусина (Zajgó) Б. II.
 Дїл (Hegyfok) < Ріпинне.
 Ділок (Beregparfalva) Б. I.
 Дюла (Gyula) У. II.
 Дюрдьош (Дзурдзош, Györgyös) III. II.
 Дюрків (Györkvágása) < Плавча.

Егреш У. I.

Жакужа = Яблунново.
 Жатківці (Zsetek) III. III.
 Жбірівці + Генівці (Rónafalu) Б. III.
 Ждєньово (Szagvasháza) Б. II.
 Ждимир < Сасівка.
 Жеган (Zsigatelep) < Ріпинне.
 Желісковець (Vasvölgy) < Волове.
 Жнятино (Iznyéte) Б. IV.
 Жолоб < Руська Крива.
 Жуково (Zaukó) Б. III.

Забава < Бардіїв.
 Забереж (Dombtelep) < Чумальово.
 Забрідь (Révhely) Уг. I.
 Заброд (Gázló) < Драгово.
 Завадз (Hegyzávod) З. III.
 Завадка (Görögfalva) С. VII.
 Завадка (Kiscsongova) У. I.
 Завадка (Csergőzávod) III. III.
 Завадка + Пересирова (Rakóciszállás) Б. II.
 Завійка (Hátárvölgy) < Прислоп.
 Завісина, Заусина (Szépástelek) Уг. I.
 Завидово + Гандєровиця (Dávidfalva) Б. IV.
 Заводе (Patakelve) < Мнишик.
 Загар (Zahar) Уг. III.
 Загата + Сундаковиця + Климовиця (Hátmege)
 Б. I.
 Загорб (Hátárhegy) Уг. I.
 Загородний < Руська Крива.
 Задне, Задньое (Zárgya) М. VII.
 Задільсько (Rekesz) Б. II.
 Закуть < Словинки вж.
 Залужа (Beregkisalmás) Б. IV.
 Залум (Szakadék) < Копельово.
 Зеліз, Зелізковець (Vasvölgy) < Волове.
 Занька (Zánya) < Воловець.
 За обдз (Botgyártalep) < Руськова.
 Запередіа (Gombástelep) < Волове.
 Запсонь (Zápszony) Б. VI.
 За ріково, ріков (Túlviz) < Калина.
 За рікою, ріков (Dombótviz) < Дубове.
 Заріче, За ріков (Dombótviz) < Дубове.
 Заріче, Заріча (Alsókaraszló) У. I.
 Зарічово (Drugetháza) Уг. I.
 Затисянський повіт (Tiszántúli járás) У. II.
 Заусина = Завісина.
 Збій, Збуй (Harczos) З. I.

Збіїня Гуменська (Obajna) З. II.
 Збіїня Збудська (Ujbajna) З. II.
 Зборів (Зборов, Zboró) III. I.
 Збудська Біла + Валентівці (Izbugyabéla) З. II.
 Збудська Збіїня = Збіїня Зб.
 Збудська Радвань = Радвань Збудська.
 Збудський Берестів = Берестів Збудський.
 Збудський Рокитів = Рокитів Збудський.
 Збуй = Збій.
 Збун, Збуна (Izbonya) Б. II.
 Звала (Zellő) З. I.
 Звір, Узвір (Beregfortás) Б. II.
 Звірська Гута (Fogtáshuta) Б. II.
 Земплинська Дрична = Дрична Земплинська.
 Зимбрилова = Косино.
 Зимир (Havaszalja) < Ясіне.
 Знаків = Снаків.
 Зняцово (Ignécs) Б. III.
 Знячово = Лінці.
 Золотарьово (Ötvösfalva) М. VIII.
 Зубне (Tölgyeshegy) З. I.

Іванівці, Уванувці (Jványi) Б. III.
 Івашковиця, Вапковиця (Iváskófalva) Б. I.
 Івківці = Ільківці.
 Іза (Iza) М. VIII.
 Ізанський повіт (Izavölgyi járás) М. X.
 Ізвір = Звір.
 Ільківці, Івківці, Іквуці (Ilkó) Б. III.
 Ільниця (Iloncsa) Б. I.
 Імстичево, Мистичі (Miszlicze) Б. I.
 Імшадь = Колочава в.
 Інівці (Égalja) З. I.
 Ірлява = Вірлява.
 Ірота, Бд.
 Іршава (Posva) Б. I.
 Іска (Iszka) М. V.

Йобовиця = Сусково.
 Йоври, Йовро-Дарма (Ördarma) Уг. V.
 Йовса (Jósza) Уг. IV.

Кажимир Руський, Кажмирово (Felsőkámér)
 З. IV.
 Кажмирово = Руський Кажимир.
 Кайданово (Kajdanó) Б. III.
 Кайня Руська (Oroszkány) З. III.
 Каленів, Калєново (Kalenó) З. II.
 Калина, Калини (Alsókálinfalva) М. IV.
 Калніково (Beregsátrét) Б. III.
 Калновець (Sárviz) < Колочава нж.
 Калинич потік (Rakóciszvölgy) < Волове.
 Калово (Kalló) < Липша.
 Кальне—Ростока (Kálnarosztoka) З. I.
 Каменіця велика (Каменіца, Nagykemencze)
 З. II.

- Камінка, Камюнка (Kövesfalva) С. I.
 Камінці (Kőszirtdűlő) < Вільхівці.
 Камяниця (Okemencze) Уг. III.
 Камянка < Мункач.
 Канора (Капога) Б. II.
 Каня < Волове.
 Каниш (Kányás) < Липша.
 Кань (Kánu) АУ.
 Капишова (Kapisó) III. I.
 Капошанський повіт (Kaposi járás) Уг. V.
 Карачфалва (Kagacsfalva) У. I.
 Карчава Уг. III.
 Касополь = Косівська.
 Каче (Kacsás) < Мнишик.
 Квасівська = Косівська.
 Кваси, Квасів (Tiszaborkút) М. I.
 Квасний, Квасні (Borvizvölgy) < Біла Тиса.
 Квасниця (Savanyúkút) < Руська Поляна.
 Квасовець (Erzsébetliget) < Колочава нж.
 Квасово (Kováászó) Б. V.
 Кежмаркський п. (Késmárki járás) С. III.
 Кейть (Kéty) АУ.
 Келбівці = Колбівці.
 Кендерешів, Кендерешув (Kendereske) Б. IV.
 Керекгедь (Kerekhegy) М. IV.
 Керепець (Felsőkereszec) Б. IV.
 Керепець (Kidekerdő) < Дрисино.
 Керестур (Tiszakeresztur) У. I.
 Керецькі (Kerecske) М. VII.
 Кетерген, Текердин (Ketergény) Уг. III.
 Кечківці (Kecskősz) III. I.
 Ківаяждь, Ківаяждь—сільце (Beregkövesd) Б. I.
 Кідьовш (Kigyós) Б. V.
 Кінчеш < Дравці.
 Кіральгаза—Дубовинка (Királyházatölgyesfalva) У. II.
 Кірвавець потік (Bükkskő) < Буківці.
 Кішдобронь (Kisdobrony) Б. VI.
 Кішбегань (Kisbégány) Б. V.
 Кішрат (Kisrád) Уг. V.
 Кибляк, Кибляра (Köblér) Уг. III.
 Килечин (Kelecsény) М. V.
 Кирвавець < Річка.
 Кичера < Грушово.
 Кичорна (Nagyszerjés) Б. II.
 Кіш (Kijó) III. IV.
 Клячаново (Klacsanó) Б. III.
 Клембарек (Kelembér) III. V.
 Кленівці, Кленувці (Frigyesfalva) Б. III.
 Кленівці нові (Nyagasdomb) Б. III.
 Кленова (Kelen) З. I.
 Климовиця = Загата.
 Клобук (Kerekttető) < Липецька Поляна.
 Клочки, Клочківці (Lakatosfalva) Б. III.
 Клучарка, Клучарки (Várkulcsa) Б. IV.
 Клягинина (Csillagfalva) Уг. I.
 Кобальовиця, Кобалевиця (Gálfalva) Б. I.
 Кобилецька, Кобилчанська Поляна (Gyertyánliget) М. I.
 Кобильниця = Кобульниця.
 Кобульниця, Кобильниця (Kabalás) III. II.
 Ковбасова (Végaszó) З. I.
 Ковили (Kovele) < Ясіне.
 Кожани (Kozvány) III. II.
 Кожелець (Kormospuszta) < Громош.
 Кожухівці (Körmöz) III. I.
 Козацький (Kecskerét) < Бистра нж.
 Койшів, Кольшів (Kojzó) С. VI.
 Колбівці, Келбівці (Köves) З. III.
 Колодне, Колодное (Darva) М. VI.
 Колодне, Колодное + Дешковиця (Tőkésfalva) Б. I.
 Колониця (Kiskolon) З. I.
 Колочава вижня + Імшадь + Негровець (Felsőkalocsa + Imsád + Negrovecz) М. V.
 Колочава нижня + Лаз + Горб (Alsókalocsa + Láz + Horb) М. V.
 Колчино (Kölcsény) Б. III.
 Комарівці, Комарувці (Oroszkomoró) Уг. III.
 Комарник вижний (Felsőkomárnok) III. I.
 Комарник нижній (Alsókomárnok) III. I.
 Комлоша (Komlóspatak) III. I.
 Комлошка (Komlóska) З. IX.
 Комлуш (Komlós) Б. I.
 Концгаза (Konczháza) Уг. V.
 Конюш (Unglovasd) Уг. IV.
 Копаня велика (Vegesmart) У. I.
 Копаня мала (Kiskupány) У. I.
 Копашно, Копашна (Gernyes) М. VIII.
 Копина (Koraszhat) > Котельово.
 Копинівці, Мокулівці, Копишувці (Nagymogyós) Б. III.
 Копотянський (Farkastó) < Колочава нижня.
 Коритяни, Корватяни (Kereknye) Уг. III.
 Корелівці (Korósz) III. I.
 Корочуново = Крочунів.
 Корумля (Korómlak) Уг. III.
 Косівська, Квасівська — Поляна, Касополь (Kaszómező) М. I.
 Косино (Mezőkaszon) Б. VI.
 Косино, Косильно + Зимбрилова (Koczkaszállás) Б. III.
 Косинський повіт (Mezőkaszonyi járás) Б. VI.
 Кострина (Csontos) Уг. I.
 Костьова—Пастиль (Nagypásztely) Уг. I.
 Котильниця (Katlanfalva) Б. II.
 Котелеб (Kőtűdűlő) < Вільхівці.
 Коханівці (Felsőkohány) З. II.
 Котельово (Keselymező) М. VIII.
 Кошті, Коштюл (Rónaszék) М. III.
 Крапниково (Mihálka) М. VIII.
 Крайня Бистра (Bálorhegy) III. I.

Крайня Мартинка (Krajanamartinka) Б. I.
 Крайня Поляна (Ladomérmező) III. I.
 Крайня Порубка (Végortovány) III. I.
 Крайне Чарне, Чарно (Végcsarnó) III. I.
 Кральовці, Кральовце (Királynép) АУ.
 Красна (Petrovakrazna) < Петрова.
 Красний Бріх (Laborsztrén) З. II.
 Красноплеса (Zátony) < Рагів.
 Красношора, Краснішори (Tatasczkasza) М. IV.
 Кремпах (Lublókoгра) С. I.
 Кренджелівка (Kanyargós) < Мнишик.
 Крива (Nagykirva) М. IV.
 Крива (Tiszakirva) У. II.
 Крива Олька = Олька Крива.
 Крива Руська, Руськова (Oroszkó) М. II.
 Криве, Крива (Görbeszeg) З. I.
 Криве (Sárosgörbény) III. III.
 Кривиян (Кривиян, Kivány) III. IV.
 Криже (Kiskereszt) III. III.
 Крижівці (Kisvölgy) З. III.
 Крислий Лаз < Мідяниця.
 Кристи (Kereszt) Уг. IV.
 Крисово (Kovács) < Бистра нж.
 Кричово, Кричова (Krisfalva) М. VI.
 Крочунів (-ово) (Tiszakarácsonyfalva) М. III.
 Круглий (Körtelep) < Трибушани.
 Кружльова (Ruzsoly) III. I.
 Кружльово (Kötelep) III. III.
 Кручів (Kruczó) III. II.
 Кручово, Руський Кручів. (Felsőkruczó) З. III.
 Крушинець (Körösbény) III. I.
 Кузи < Березово.
 Кузьмина (Beregazilvás) Б. III.
 Кули < Волкові.
 Кумяна (Nagykomját — Magyaromját) У. I.
 Курів, Курова (Kuró) III. III.
 Куримка (Kiskurima) III. I.
 Кучова, Кучава (Oroszkucsova) Б. III.
 Кучова, Кучава німецька (Nemetkucsova) Б. IV.
 Кушбиль, Кушбей (Szarvashegy) < Сольма.
 Кушниця (Kovácsrét) М. VII.
 Кушниця нижня і вижня (Abánka) Б. II.
 Куштановиця (Kustánfalva) Б. III.
 Куховець < Ростокі.

Лавка (Lóka) Б. III.
 Лагово (Beregleányfalva) Б. IV.
 Ладомір (Ladomér) З. I.
 Ладомирка, Ладомирова (Ladomértágása) III. I.
 Лаз (Felsőlaz) < Колочава нижня.
 Лаз (Alsólaz) < Рагів.
 Лазарський потік = Верецькі вижні.
 Лази (Kisrákócs) У. I.
 Лази великі (Nagyláz) Уг. III.
 Лазищина (Mezőhát) < Ясіне.

Ласпеда (Laroskő) < Руська Крава.
 Ласців (Ляспов, Lászó) III. II.
 Латорицький повіт (Latorcsai járás) Б. III.
 Латурка (Latorcsafő) Б. II.
 Левочський повіт (Lőcsei járás) С. IV.
 Легнява, Легнава (Hoszávágás) III. IV.
 Лехний < Майданка.
 Лехний (Legyes) < Ріпинне.
 Леордина (Leordina) М. II.
 Ленке < Страбичово.
 Лецьовиця + Цалів (Kislécsfalva) Б. IV.
 Лімне(-а), Ломне (Lomna) З. III.
 Ликипар (Kugucsvár) < Турецька мала.
 Липовець (Hárs) Уг. II.
 Липовець (Harpatak) < Липша.
 Липша (Lipsze) М. VII.
 Липяни (Липяни, Héthárs) III. IV.
 Липецька Поляна (Lipczemeső) М. VII.
 Липник великий (Nagyhársas) С. II.
 Липник малий (Kishárs) III. IV.
 Липова (Tapolylippó) III. II.
 Липучан (Nyárfás) > Кошельово.
 Лисичово (Rókamező) М. VII.
 Лискова (Mogyorós) < Бистра нж.
 Логово, Лохово — велике і мале (Beregazöllőse) Б. III.
 Лоза, Лоза — Полянка (Fázesmező) Б. I.
 Лозанська (Cserjés) М. V.
 Локоть (Nagyábránka) Б. I.
 Ломне = Лімне.
 Лопушанка (Biróvölgy) < Ясіне.
 Лопушня (Leveles) < Майданка.
 Лубня (Kisvölgy) Уг. I.
 Луг (Széleslonka) М. IV.
 Луг (Ligetes) Уг. I.
 Луг, Луги (Lonka) М. I.
 Луг (Lonkarak) < Вільхівці.
 Луги < Дицьковичі.
 Луги (Lárosmező) < Біла Тиса.
 Луги < Руська Поляна.
 Луги < Солочина.
 Луй < Вишова вижня.
 Лукова Б. I.
 Луково (Lukó) III. III.
 Лумпор (Rónafüred) < Турецька.
 Лунка (Juhászvölgy) < Вишова вижня.
 Луцина, Люцина (Litinye) III. IV.
 Лучка, Новоселиця (Nagylucska) Б. IV.
 Липці, Знячово (Ungesztényés) Уг. III.
 Лісковець (Mogyorósfalu) З. II.
 Літманова (Hársád) С. I.
 Лісарня (Erdőpatak) Б. III.
 Ляхівці, Ляхувці (Lehócs) Уг. III.
 Ляховець (Lengyelaszállítás) М. V.
 Любовня стара (Olubló) С. I.
 Люта (Havasköz) Уг. I.

Львів, L'viv (Kavicsos) III. III.
Львівська Гута (Livóhuta) III. III.

Майданка (Majdánka) M. V.
Майдан < Олійник.
Майорки < Порошково.
Макаріово (Makarja) B. IV.
Маковець, Маківці (Mákov) 3. III.
Маковицький повіт (Makovicsai járás) III. I.
Мала Тибава = Мартинка.
Мале Бистре = Плюске.
Мале Руське = Руське м.
Мальців (Malcsó) III. III.
Маргоня (Margonya) III. II.
Марієнталь (Máriavölgy) < Кружльово.
Мартинка Крайня = Крайня Мартинка.
Мартинка → Мала Тибава (Mártonka) B. II.
Матівці (Mátéavágása) III. II.
Матачів, Матечово (Matacsó) < Иска.
Матисова (Máté) III. IV.
Матяшок, Мятяшка (Mátyáska) III. II.
Мат'фалва (Mátyfalva) У. I.
Машківці, Машковці (Maskócs) 3. II.
Медведівці (Fagyalos) B. III.
Медвеже (Kismedvés) III. I.
Медвеже (Medvefalva) B. II.
Межибродє (Mézsköz) < Мнишик.
Межилабірці, Межилаборець (Mezőlaborcs) 3. II.
Меледук (Melegvölgy) < Бистра вж.
Мельничне = Павлова.
Мергешка (Mérgeavágása) III. I.
Мерешор (Rokarét) < Колочава нж.
Местаско (Местіско, Kishely) III. I.
Мідяниця (Medenceze) B. I.
Миклошу (Miklóstelep) < Руська Крива.
Миклушівці (Miklósavágása) III. V.
Микова (Mikó) 3. III.
Микова, Миково (Tiszareresmart) M. III.
Микулівці, Микулувці (Kismogyorós) B. III.
Минай (Minaj) Уг. III.
Минівці, Миньовці (Minyevágása) 3. III.
Мироля (Mérfalva) III. I.
Мирошів вижній (Felsőmerse) III. I.
Мирошів нижній, (Alsómerse) III. I.
Мирче (Mércse) Уг. I.
Мистичі = Імстичево.
Михайлів (Kismihály) 3. I.
Михайлівський повіт (Nagy Mihályi járás) 3. V.
Михалів < Бардіїв.
Мишкарівця (Miskafalva) B. II.
Минаривці (Molnáravágása) III. I.
Млина < Герлахів.
Млини < Луково.
Млини < Забрідь.
Мнишик (Porrádremete) C. I.
Мокра (Mokra) Уг. II.

Мокра Німецька (Németmokra) M. IV.
Мокра Руська (Oroszmokra) M. IV.
Мокулівці = Копинівці.
Мольва < Хомець.
Монастир, Моноштор (Bedőmonostor) < Бе-
девя.
Монастирець (Monostor) < Гориньово.
Мости (Bacsói hidak) < Бачава.
Мочар (Oroszposcsár) Уг. I.
Мочарка < Сльце.
Мразівці (Dér) 3. III.
Мужіово (Nagymizsaly) B. V.
Мункачвар < Варпаланка.
Мункач, Мункачево Мукачево (Munkács) B. IV.
Мункачівський повіт (Munkácsi járás) B. IV.

Надтисянський повіт (Tiszaháti járás) B. V.
Надьбеган (Nagybégány) B. V.
Надьгут (Nagyút) B. V.
Надьдобронь (Nagydobrony) B. VI.
Надьловня (Nagylónya) B. VI.
На кєртах (Kertalja) < Дубрівка Уг.
Нанково (Nusztköz) M. VIII.
На потоці < Грушово.
Невицьке, Невицькое (Nevicske) Уг. III.
Негровець = Колочава вижня.
Нелипина (Hársfalva) B. II.
Нересниця (Nyéresháza) M. IV.
Нехвальполянка (Szinnamező) 3. I.
Нижній млин (Alsómalom) < Ториски.
Нижня Апша = Апша нижня.
Нижня Бистра = Бистран.
Нижня Колочава = Колочава нижня.
Нижне Ясіє = Ясіє нижнє.
Нижньоториський пов. (Alsótarcai járás)
III. V.

Никлова (Miklósavölgye) III. I.
Нова Вес Руска = Р. Н. В.
Нове Село (Beregújfalú) B. V.
Нове Село (Alsóschönborn) B. IV.
Нове(-оє) Село (Szuszskótújfalú) B. II.
Нововеський повіт (Iglói járás) C. VII.
Новоселиця < Ільниця.
Новоселиця (Rahótújfalú) < Рагів.
Новоселиця (Sósújfalú) У. II.
Новоселиця (Ujszék) 3. I.
Новоселиця (Ujkemenceze) Уг. II.
Новоселиця (Kisrétfalú) B. IV.
Новоселиця (Taracsújfalú) M. IV.
Новоселиця (Fátújfalú) M. V.
Новосельця = Лучка.
Німецька Поруба = Поруба Німецька.
Німецька Мокра = Мокра Німецька.
Німецьке(-оє) вижнє (Felsőnémeti) Уг. III.
Німецьке(-оє) нижнє (Alsónémeti) Уг. III.
Нягова (Nyágova) M. IV.

Нягово, Нягів (Nyágó) З. II.
 Негрово (Maszáfalva) Б. IV.

Обава + Чабина + Дубина (Dunkófalva) Б. III.

Облаз (Forduló) < Березово.

Облазка (Kiskelecsény) < Килечин.

Обручне, Обручное (Abronsos) III. IV.

Обуч (Kistar) < Пасіка.

Оленьова (Szarvaskút) Б. II.

Оліїник (Olajpatak) III. IV.

Олька Крива (Gödörölyka) З. III.

Олька Гуменська (Homonnaolyka) З. III.

Олька Стронківська (Sztropkóolyka) З. III.

Ольшава вишня (Felsőolsva) З. III.

Ольшава нижня (Alsóolsva) З. III.

Ольшавка Вільшавка (Kisolysó) III. I.

Ольшавиця (Nagyolsva) С. V.

Ольшинків (Meggyfalu) З. II.

Ондавка (Ondaváfó) III. I.

Онік (Onokújfalu) Уг. I.

Ороківці, Онокувці (Felsődomonya) Уг. III.

Ореховиця, Орехово (Rahoncza) Уг. III.

Орлів (Orló) III. IV.

Орлик, Орлик вишній (Felsőodor) III. I.

Орлик, Орлик нижній (Alsóodor) III. I.

Оросієво (Sárosoroszi) Б. V.

Ортутов (Ortutó) III. II.

Орябина, Ярабина (Berkenyéd) С. I.

Осавка (Darázsvölgy) < Липша.

Осоверх (Magastető) < Липецька Поляна.

Осса (Osszatelep) < Сасівка.

Остріжниця, Остружниця (Szedreske) З. I.

Остурня (Osztornya) С. II.

Осії, Осуї (Szajkófalva) Б. I.

Павлюва (Pálhegy) < Липша.

Павлюва + Мельничне (Kispálos) Б. II.

Павловець (Páloskő) < Буківці.

Павловці, Павловце (Pálóc) Уг. V.

Павляни (Szepesszentpál) С. V.

Павшин, Павшини (Pósháza) Б. IV.

Пакастів, Ракастов (Zemplénpálhegy) З. III.

Паладь (Pálágy) Уг. V.

Палений (Egreshát) < Бистра нж.

Панлик (Pálvölgy) < Біла Тиса.

Папин (Párháza) З. I.

Папоротище (Páfrányos) < Кошельово.

Паригузівці (Juhos) З. I.

Пасічка (Mezőcske) < Кошельово.

Пастиль Костьова = Костьова II.

Пастиль мала (Kispásztély) Уг. II.

Пастиль Ростока = Ростока II.

Пасіка < Забрідь.

Пасіка (Kishidveg) Б. II.

Пасіка (Turjavágás) Уг. II.

Патканише = Гойдош.

Паткінівці, Патканювці, Пацканьова (Patakos)
 Б. III.

Пашківці (Hidegrét) Б. II.

Пенеїслек, Сат.

Перечин (Perecseny) Уг. II.

Переді < Волове.

Передтисянський повіт (Tiszáninneni járás) Уг. I.

Перехресна (Pereháza) Б. II.

Перечинський повіт (Perecsenyi járás) Уг. II.

Петківці (Petkes) З. IV.

Петрівці (Петровце, Sártó) З. III.

Петрівці, Петровці, Петровце (Ungpeteri)
 Уг. III.

Петрова (Petrova) М. II.

Петрова, Питрова (Végetri) III. III.

Петрушовиця = Вербіаш.

Підгір'яни (Örhegyalja) Б. III.

Підгород, Пудгород (Munkácsváralja) Б. IV.

Підгородя, Пудгородя, Подграде (Tibaváralja)
 Уг. IV.

Під край (Turjátanya) < Ремета Б.

Підмонастир (Klastromalja) Б. III.

Підплеша, Пудплеша (Pelesalja) М. IV.

Підполозя (-е) + Романівці (Vezerszállás) Б. II.

Пізняківці = Пузняківці.

Пільгів (Pílhó) С. I.

Пінковце = Пинківці.

Пилипець (Fülöpfalva) М. V.

Пинківці, Пінковце (Ungpinkócs) Уг. III.

Пировиця (Rigórét) < Липша.

Писана вишня (Felsőhimes) III. I.

Писана нижня (Alsóhimes) III. I.

Пискорівці (Királyhegy) З. III.

Пистрялово (Pisztraháza) Б. IV.

Питрова = Петрова.

Пихне (Tűskés) З. I.

Плавча, Плавеч (Palocsa) III. IV.

Плавя (Zeilip) Б. II.

Плетоватий (Kőhát) < Ясіня.

Плоскановиця = Берестого.

Плоске(-оє) + Мале Бистре(оє) + Потік (Dom-
 bostekek) Б. II.

Погари < Старе Село.

Подпич, Попич (Lazonpatak) С. V.

Подградський повіт (Szepessváraljai járás) С. V.

Подграде = Підгородя.

Подобовець (Padosz) М. V.

Покутя = Бабичі.

Полата (Palota) З. II.

Поле < Лучки.

Полинець (Mezőcske) < Липша.

Полище < Підполозя.

Поляна (Polena) Б. II.

Поляна (Turjamező) Уг. II.

Поляна < Копашино.

Поляна (Rónatája) < Руна вж.

Полянка < Поляна Б. II.
 Поляна велика, Великі Поляни (Nagypolány) З. I.
 Поляна — Гута (Mezőhuta) Уг. II.
 Поляна Кобилецька = Кобилецька Поляна.
 Поляна Косівська = Косівська Поляна.
 Поляна Крайня = Крайня Поляна.
 Поляна Липецька = Липецька Поляна.
 Поляна Руська (Navasmező) М. II.
 Поляна Стропківська (Kispolány) З. III.
 Полянка(-и) вижня (Felsőragony) III. I.
 Полянка(-и) нижня (Alsóragony) III. I.
 Полянка — Лоза = Лоза II.
 Полянка (Kismező) < Трибушани.
 Полянка = Фулянка.
 Попитник (Antaltelep) < Коб. Поляна.
 Попроч = Подпроч.
 Порац (Veresehegy) С. VII.
 Порац < Словинки нж.
 Порошково (Poroskó) Уг. II.
 Поруба Німецька, (Németvágás) Уг. IV.
 Поруба, Руська Поруба (Oroszvágás) З. III.
 Порубка Крайня = Крайня Порубка.
 Порубка (Kisortovány) З. II.
 Посич < Липша.
 Пострина = Пстрина.
 Поташня < Перечин.
 Потік = Плоске.
 Потік, Руський Потік (Oroszpatak) З. I.
 Потік чорний = Чорний Потік.
 Потоки (Pataki) III. I.
 Поточина (Patak völgy) < Волове.
 Поточка (Értalu) З. III.
 Почина (Gombásdűlő) < Вільхівці.
 Праврівці (Jobbos) З. III.
 Прашка < Брустури.
 Прикре, Прикра (Meredély) III. I.
 Прислоп (Kispereszlő) З. I.
 Прислоп (Pereaszlő) М. V.
 Притуляни (Hegyvég) З. III.
 Причоліни (Dombzög) < Бистра нж.
 Прохідня, Прохундя (Hűvösvölgy) < Волове.
 Просяч(-івці) (Pogazás) III. II.
 Противень (Felszeg) < Бистра нж.
 Пряшів, Прешов (Eperjes) III. V.
 Пстрина, Пострина (Paszternye) III. I.
 Пудголичка < Ялова.
 Пудгород = Підгород.
 Пудгорода = Підгорода.
 Пудлеша = Підлеша.
 Пузняківці, Пізняківці (Szagvartét) Б. III.
 Пуркулець (Disznósvölgy) < Бистра нж.
 Пусте Поле, Пуста Полька, Висланка (Pusztamező) III. IV.
 Пуцаківці, Старе Село (Pusztaháza) З. III.
 Пчолине, Пчолина (Méheshalva) З. I.

Рагів, Рагово; Рахово (Rahó) М. I.
 Радванка (Radváncz) Уг. III.
 Радванський Горбок = Горбок Радванський.
 Радвань Збудська (Izbugyaradvány) З. II.
 Раковець, Раківчик (Felsőrákócs) III. I.
 Раковець великий (Nagyrákócs) У. I.
 Раково (Rákó) Уг. II.
 Ракошин (Beregrákos) Б. III.
 Рафайвці (Máriakút) З. III.
 Рахово = Рагів.
 Рашківці (Raskócs) З. II.
 Регетів, Регетівка, Регетувка (Regettő) III. I.
 Регіяса (Hajnalvölgy) < Вишова вижня.
 Реки́та (Reketye) М. V.
 Ременини (Remenye) III. II.
 Ремета вижня, Ремети вижні (Felsőremete) Б. I.
 Ремета, Ремют (Pálosremete) М. VI.
 Ремета (Turjaremete) Уг. II.
 Ремети вижні (Jeszenőremete) Уг. IV.
 Ремют = Ремета.
 Ренчи́шів, Ренчи́чів (Szinyefő) III. IV.
 Репаші вижні (Felsőrépás) С. IV.
 Репаші нижні (Alsórépás) С. IV.
 Репегів < Ясіня.
 Репе́ів, Репе́йово, Рипе́ів (Repejő) З. III.
 Репів = Рашів.
 Рівна, Ровно (Róna) III. I.
 Рівнина, Рувнина, Рунина (Juhászak) З. I.
 Рівня < Шанда́л.
 Ріпа (Partos) < Бистра нж.
 Рипе́ів = Репе́ів.
 Ріпинне, Ріпинное (Rerpenye) М. V.
 Річка (Kiszpatak) М. V.
 Рибниця вижня, Рібі́нца ви́жня (Felsőhalas) Уг. IV.
 Рибниця нижня, Рібі́нца ні́жня (Alsóhalas) Уг. IV.
 Ровно = Рівна.
 Ровня < Бокша.
 Ровая < Шанда́л.
 Ровне < Ма́льців.
 Рогожник, Гро́жник, Рожник (Barátlak) З. III.
 Розділ < У́длина.
 Розді́ле < Грабони́ця.
 Рокитів(-ово) Гуменський (Homonnarokító) З. II.
 Рокитів(-ово) Збудський (Izbugyarokító) З. II.
 Рокитовець, Рокитівці (Rokítócs) З. II.
 Рокосів (Rakasz) У. I.
 Рокосів малий < Рокосів.
 Романівці = Підполозя.
 Ромашково < Свалявка.
 Ромочевця (Romocsafalva) Б. IV.
 Ропа (Rogánydűlő) < Вільхівці.
 Росвигово, Росвигова (Oroszvég) Б. III.
 Росіш (Korár) Б. II.
 Росішки, Росушка (Rászócska) М. I.

- Ростік (Nyilas) < Паріс.
 Ростока (Gázló) Б. I.
 Ростока велика (Alsóhatárszeg) Б. II.
 Ростока Грабова (Kisgereblyes) З. I.
 Ростока (Ugocsarostoka) У. I.
 Ростока (Rosztoka) М. V.
 Ростока мала (Felsőhatárszeg) Б. II.
 Ростока нова (Ujrosztoka) Б. II.
 Ростока = Кальне.
 Ростока = Стактин.
 Ростоки (ниж. i виж.) < Кострина.
 Ростока — Пастиль (Felsőpasztély) Уг. I.
 Ростоки, Ростока (Végrosztoka) III. I.
 Росушка = Росішки.
 Рувирина = Рівнина.
 Рудапець (Rudaspaták) < Майданка.
 Руна верхня = Руна вижня.
 Руна вижня, верхня (Felsőgóna) М. III.
 Руна Поляна (Rónatája) < Руна вижня.
 Рунина = Рівнина.
 Руня (Róna) < Кошельово.
 Руня < Нелипина.
 Руська Воля = Воля Руська.
 Руська Нова Вес (Sósújfalu) III. V.
 Руська Кайня = Кайня Руська.
 Руська Крива = Крива Руська.
 Руська Мокра = Мокра Руська.
 Руська Поляна = Поляна Руська.
 Руська Поруба = Поруба.
 Руське Бистре = Бистре.
 Руське Волово = Волово.
 Руське (Zemplénogorai) З. I.
 Руське, Руськое (Orosztelek) Б. III.
 Руське мале (Kisruszkócs) < Ракошин.
 Руськівці, Рускувці (Русковце, Törökuszka).
 Руський Грабопець = Грабопець.
 Руський Кажмир = Кажмир Р.
 Руський Крутів = Кручово.
 Руський Потік = Потік.
 Руськова (Visbogoszi) М. II.
 Руськова = Руська Крива.
 Руськова (Ozonsliget) < Угля.
 Рянідь → Вільховиця → Дубровиця (Repede)
 Б. IV.
 Рянів, Рєшів (Rész) III. III.
 Саддобош (Szaldobos) М. VIII.
 Сальник (Szálnok) З. III.
 Санда вижня і нижня (Felső és Alsósárda) <
 Сокириця.
 Салпінція (Szaplonsza) М. III.
 Сарасеу, Сарваш (Sargvaszó) М. III.
 Сасфалу, (Szászfa) У. II.
 Сасівка (Szászóka) Б. II.
 Сасова (Szálláspatak) < Вільхівці.
 Свалява (Szolyva) Б. II.
 Свалявка < Бистре.
 Свалявський повіт (Szalyvai járás) Б. II.
 Свалявка → Скотарсько (Kisszolyva) Б. II.
 Свидник вижній (Felsővizköz) III. I.
 Свидник нижній (Alsóvizköz) III. I.
 Свиднички, Свидничка, (Kisfagyalos) III. I.
 Свидовець (Fűrészvölgy) < Ясіне.
 Седлиці (Седлице, Szedlicse) III. V.
 Сейков (Székó) Уг. III.
 Секчівський повіт (Szekcsői járás) III. III.
 Селище (Alsózelistye) М. VIII.
 Семетківці = Шеметківці.
 Сениш (Szenev) < Данилово.
 Сенне (Ungszenna) Уг. V.
 Середня(-оє) (Szerednye) Уг. III.
 Середня Апша = Апша середня.
 Серенчівці, Серенчуви (Szerencsfalva) Б. III.
 Серенчський повіт (Szerencsi járás) З. X.
 Серне (Szernye) Б. VI.
 Сечовецький повіт (Gálszécsi járás) З. VI.
 Сечовці (Сечовце, Gálszécs) З. VI.
 Сільце (Beregkiasfalud) Б. I.
 Сійкова < Якубани.
 Сирте (Szürte) Уг. V.
 Сивлюш (Nagyuszólló) У. I.
 Сигіт, Сигот, Сигут (M — Sziget) М. III.
 Симири (Oszemere) Уг. II.
 Симирка (Ujzemere) Уг. II.
 Синішвір → Поляна (Felsőszinevér) М. V.
 Синішвір, Товчка → Синішвір (Alsószinevér)
 М. V.
 Сияк (Kékesfüred) Б. III.
 Скїтя < Суха Баранка.
 Сирма (Sirma) У. I.
 Скотарсько = Свалявка.
 Слатина (Слатине сат, Faluszlatina) М. III.
 Словинки вижні (Felsőszalánk) С. VI.
 Словинки нижні (Alsószalánk) С. VI.
 Смерекова (Szemerekő) Уг. I.
 Смільник (Ujszemolnok) З. I.
 Смільно = Шмільно.
 Смолянська Гута (Szomolnokhuta) С. VI.
 Смулиговиця (Kisábránka) Б. I.
 Знаків, Знаків (Szánkó) III. III.
 Снина (Szinna) З. I.
 Снинський повіт (Szinannai járás) З. I.
 Соботин (Szombati) Б. I.
 Собош, Собоч (Szobos) III. II.
 Собранецький повіт (Szobránczi járás) Уг. IV.
 Собранці (Собранце, Szobráncs) Уг. IV.
 Сокириця, Сукириця (Szeklencze) М. VIII.
 Солом < Ганичі.
 Солоний (Királyvölgy) < Новоселиця М.
 Солотвинка (Felsőszlatina) Уг. III.
 Солотвинка (Alsószlatina) Уг. III.
 Солотяни < Поляна Руська.

- Солочин (Királyfiászállás) Б. II.
 Соля (Sóslak) Уг. I.
 Сольма (Vizköz) М. V.
 Сольнок (Szolnok) АУ.
 Сопків (Szorkó) < Лозанська.
 Сорочин (Szorocsány) III. I.
 Соєєндорф (Zsófiafalva) Б. IV.
 Став < Збун.
 Ставна (Fenyvesvölgy) Уг. I.
 Стакчин (Takcsány) З. I.
 Стакчин-Ростока (Zuhatag) З. I.
 Станово (Szánfalva) Б. IV.
 Стара Любовня = Любовня Стара.
 Старе Село (Ófalu) < Колочава нижня.
 Старе Село = Пуцаківці.
 Старе(-ов) Село, Голятин (Tarútfalu) М. V.
 Старе село (Ófalu) < Колочава нж.
 Старий Лаз < Доробратово.
 Старина (Czirókaófalva) З. I.
 Старина (Porrádófalva) III. IV.
 Старовеський повіт (Szepesófalvi járás) С. II.
 Старолюбівський повіт (Ólublói járás) С. I.
 Сташківці Земпл. (Kistavas) З. III.
 Сташківці Шар. (Nagytavas) З. III.
 Стебна (Dombhát) < Ясіне.
 Стебник (Esztebnek) III. I.
 Стебницька Гута, Гутиско (Esztebnekhuta) III. I.
 Стерківці = Чабалівці.
 Страбичово (Mezőterebes) Б. IV.
 Стрімба (Romuli) Бистр.
 Стригалня (Fenyves) < Волове.
 Стригівці (Szirtes) З. I.
 Стримма < Анша вж.
 Стрипа (Sztrippa) Уг. III.
 Стричева (Eszterág) Уг. I.
 Стройна + Черник (Malmos) Б. II.
 Строків (Стропков, Sztropkó) З. III.
 Строківська Бистра = Бистра Строківська.
 Строківська Олька = Олька Строківська.
 Строківська Поляна = Поляна Строківська.
 Строківський повіт (Sztropkói járás) З. III.
 Студене, Студеное, Студений — вижне, гірне (Felsőhidegpatak) М. V.
 Студене, Студеное, Студений — нижне (Alsóhidegpatak) М. V.
 Студенський потік (Patak völgy) < Студене нж.
 Стужиця нова (Patakútfalu) Уг. I.
 Стужиця стара (Patakófalva) Уг. I.
 Суботський повіт (Szepesszombati járás) С. VIII.
 Суків, Суково (Szukó) З. II.
 Сукириця = Сокириця.
 Суково + Йобовиця (Bányafalu) Б. II.
 Суково = Суків.
 Сулин (Nagyszulin) С. I.
 Сулин (Szulin) III. IV.
 Сундаковиця = Загата.
 Суха—Бронька (Szuhabaranka) М. VII.
 Суха (Száraspatak) < Ріпинне.
 Суха (Szuhapatak) Уг. I.
 Суха = Сухе.
 Сухар-Мочар (Nyulrét) < Колочава нж.
 Сухе, Суха (Szárashegy) III. I.
 Таламаш = Гукливе.
 Тарновці (Ungtarnócs) Уг. V.
 Ташоля (Tasolya) Уг. III.
 Тварожець, Тваріжці вижні (Felsőtarócs) III. III.
 Тварожець, Тваріжці нижні (Alsótarócs) III. III.
 Тегеня (Tegenye) Уг. V.
 Текегаза (Tekesháza) У. II.
 Текердин = Кетерген.
 Телешівці (Telepócs) З. I.
 Тереля (Talaborfalva) М. VI.
 Тересва (Taraczköz) М. IV.
 Терешуль (Tereselpatak) М. IV.
 Тернавка (Nagytarna) У. II.
 Тернавка (Tarna) Уг. IV.
 Терново (Kökényes) М. IV.
 Течівський, Тячівський пов. (Técsői járás) М. VI.
 Течово = Тячово.
 Тісасалка (Tiszaszalka) Б. VI.
 Тітковець < Тороня.
 Тітковець (Titokvölgy) < Прислоп.
 Тибава велика (Havasajja) Б. II.
 Тимшор (Timsor) Б. II.
 Тиса Біла = Біла Тиса.
 Тиса (Feketetisz) < Ясіне.
 Тисянський повіт (Tiszavölgyi járás) М. I.
 Тиха (Tiha) Уг. I.
 Тиховець < Краснінпоря.
 Тишинець (Тесінець Tiszény) III. I.
 Тишова (Csendes) Б. II.
 Тіліник (Mogyorósdűlő) < Вільхівці.
 Товстий < Горинцьово.
 Товчка (Tócska) < Свинішпор.
 Токаїк (Felsőtokaj) З. III.
 Токаїський повіт (Tokaji járás) З. VIII.
 Топлянський повіт (Tapolyi járás) III. II.
 Тополівка (Топольовка Topolóka) З. II.
 Тополя (Kistopolya) З. I.
 Торецький повіт (Taracsvízi járás) М. IV.
 Ториски (Tarczafő) С. IV.
 Тороня (Toronya) М. V.
 Трибушани + Білий Потік, Бізе (Terebesfejérpatak) М. I.
 Тростяниця (Nádasapatak) Б. III.
 Туриця велика (Nagyturjaszög) Уг. II.
 Туриця вижня (Felsőturicza) < Туриця.
 Туриця мала (Kisturjaszög) Уг. II.
 Туриця нижня (Alsóturicza) < Туриця.
 Туриця середня (Középturicza) < Туриця.
 Тячовець (Markosdűlő) < Вільхівці.

Тячодо, Течово (Técső) М. VI.
Тюшка (Csuzsaka) М. V.

Убля (Ugar) З. I.
Угтя (Uglya) М. VI.
Уголька вел. і мала (Kis - Nagyugolyka) < Угтя.
Ужгород, Унгвар (Ungvár) Уг. III.
Ужгородський, Унгварський повіт (Ungvári járás) Уг. III.
Ужок (Uzsok) Уг. I.
Уйбаріово (Ujbárd) М. VI.
Уйгель = Вугель.
Уйгельський повіт (Sátorajaujhelyi járás) З. VII.
Уйлак = Вілок.
Уклина (Aklos) Б. II.
Улич (Utszás) З. I.
Унгвар = Ужгород.
Уніхово = Воніово.
Урмезіово (Urmész) М. VI.
Устчорне, Ушчорне, Устчорнос (Királymész) М. IV.
Устерики (Tiszaköz) < Рагово.
Уяк (Sárosújlak) III. IV.

Файна < Вишова вижня.
Факовбик < Копаня вел.
Фанчика, Фанчиково (Fancsika) У. I.
Феделепівці, Феделешувці (Fedelefalva) Б. III.
Фекетепатак, Чорний потік (?) (Feketepatak) У. I.
Фіаш, Фіашівці (Fias) III. II.
Фогараш (Beregfogaras) Б. IV.
Фольварк (Nagymajor) С. II.
Форнош (Fornos) Б. IV.
Форголань (Forgolány) У. II.
Фричка (Felsőfricake) III. III.
Фулянка, Полянка (Fulyán) III. II.
Фурманець < Словинки вж.

Хижі (Kistarna) У. II.
Хівице (Hegugombás) Уг. IV.
Хмелі (Komlós) < Трибушани.
Хомець (Korláthelmecs) Уг. III.
Хоньковце = Гоньківці.
Худьово (Horlyó) Уг. III.

Цабів, Цабівці (Цабовце, Csábóc) З. VI.
Чернина = Чернина.
Цигелка, Циголка (Czigelka) III. III.
Цигла (Czigla) III. I.
Циганівці (Czigányos) Уг. III.
Цигани < Ярок.
Ціпсерай (Némettelep) < Рагів.
Ціроцка Бела (Czirókabéla) З. I.
Ціроцке Дуге (Czirókahosszúmező) З. I.

Чабалівці + Стерківці, Штерківці (Csabaháza) З. II.

Чабина = Обава.
Чабини = Горбок.
Чабини вижні (Felsőcsébény) З. II.
Чабани нижні (Alsócsébény) З. II.
Чапівці = Чопівці.
Чарне Крайне = Крайне Чарне.
Чарне, Чарно (Csarnó) III. I.
Часловець (Császlócs) Уг. III.
Чебриня (Huztcssebrény) < Густ.
Челівці (Чельовце, Cselej) З. VI.
Чепе (Csapa) У. II.
Черевці (Cserház) Б. III.
Черлена Рунь (Veregrét) < Волове.
Черленів(-ово) (Cserlenő) Б. III.
Черна (Csarnató) У. II.
Черник = Стройна.
Чернина, Цернина (Felsőcsernye) III. I.
Чертеже (Írtás) < Кошельово.
Чертіж (Cserjésdülő) < Білхівці.
Чертіжне, Чертиж (Nagycsertász) З. II.
Чертиж < Блаків.
Чертиж = Чертіжне.
Чертиж (Ungcsertász) Уг. III.
Чингава (Nagyszongova) У. I.
Чинадієво, Чинадієвце, (Szentmiklós) Б. III.
Чирч (Csérca) III. IV.
Човнак (Csónak) < Керецькі.
Чома (Tiszacsoma) Б. V.
Чома = Чума.
Чомоня (Csongor) Б. VI.
Чонешний (Csónakos) < Липецька Поляна.
Чопівці, Чопувці, Чапівці (Csapolcs) Б. III.
Чорна Тиса (Feketetisza) < Ясіня.
Чорне = Чарне.
Чорний Потік + Юровиця (Kenezpatak) Б. I.
Чорноголова (Sóhát) Уг. I.
Чорода < Рафалівці.
Чукалівці (Csukaháza) З. I.
Чума, Чома (Csoma) У. II.
Чумольово, Чомольово (Csománfalva) М. VI.

Шакрановиця < Голубине.
Шаланки (Salánk) У. I.
Шамброн (Feketekút) III. IV.
Шанда нижня (Alsósanda) < Сокиринця.
Шанда (Sandal) З. III.
Шандрово (Sándorfalva) М. VIII.
Шанявенець (Sárony) III. II.
Шарбів (Sarbó) III. I.
Шард вижній (Felsősárad) У. I.
Шард нижній (Alsósárad) У. I.
Шардик < Вж. Шард.
Шарипська Дрична = Дрична Шарипська.
Шаркадь (Kissarkad) Б. I.

Шаркиз (Sárkőz) Сат.
 Шашвар (Sasvár) У. I.
 Шашова (Sasó) III. II.
 Шелестів (-ово) (Szélestő) Б. III.
 Шеметківці, Семетківці (Szemes) III. I.
 Шербівці, Шербувці (Beregszék) Б. II.
 Широка < Бистра нж.
 Шкуратівці, Шкуратувці (Bereghalmos) Б. III.
 Шлог < Грабониця
 Шмелцарна < Загата.
 Шмільно, Смільно (Szemelnye) III. I.
 Шмигівці (Sugó) З. I.
 Шом (Beregsom) Б. VI.
 Шома (Felsősom) III. IV.
 Шора (Fenyőölgy) < Тороня.
 Штельбах (Csendespaták) III. IV.
 Штефанівці (Istvánfelke) З. IV.
 Штефурів (István) III. II.
 Шугош (Tolvajjáró) < Баранівці.
 Шугатажський повіт (Sugatagi járás) М. IX.
 Шулігул < Вишова вижня.

Щавник (Sósfűred) III. II.
 Щербовка < Сулин С.
 Щора (Fenyvesölgy) < Тороня.

Єдлінка(-и), Ядлінка (Borókás) III. I.
 Єдлова, Ядлова вижня (Felsőfenyves) III. I.
 Єдлова, Ядлова нижня (Alsófenyves) III. I.
 Єнківці, Єнковце (Jenke) Уг. III.

Юркова Воля (Györgyfalda) III. I.
 Юровиця = Чорний Потік.
 Юртин (Fartos) < Ріпинне.

Яблінка вижня (Felsőalmád) З. I.
 Яблінка нижня (Alsóalmád) З. I.
 Яблониця < Брустури.
 Яблуново + Жакужа (Beregnagyalmás) Б. IV.
 Ядлінка = Єдлінка.
 Ядлова = Єдлова.
 Яков'яни (Jákórézsze) III. IV.
 Якубяни (Szerepjakabfalva) С. I.
 Якуски < Павлова.
 Якушівці (Jakabvölgy) З. III.
 Ялова (Jávog) Б. II.
 Ялова (Játmos) З. I.
 Янків (Jánosdomb) < Лип. Поляна.
 Янковець < Якубяни.
 Яношівово (Makkosjánosi) Б. V.
 Япа (Kabolapatak) М. III.
 Ярабина = Орябина.
 Ярок (Arok) Уг. III.
 Яслище < Ворочів.
 Ястреб, Ястребе (Felsőkányu) III. IV.
 Ясічник (Kőrisdűlő) < Візьхівці.
 Ясіне, Ясіня — вижне + нижне (Kőrismező)
 М. I.
 Ясіне (Kőrisőv) < Бистра нж.
 Ясіне (Kőrisőv) < Густ.

Nizsze warstwy rycerstwa polskiego w Statutach Kazimierza Wielkiego¹⁾.

Napisał

Oswald Balzer.

Statuty Kazimierza W. zawarły w art. 99 zwodu Łaskiego (art. 97 zwodu zup. Helcla, zaliczony przezeń jako art. 43 do Stat. małop. I, art. 97 zwodu Hubego, zaliczony do ekstrawagantów) następujące postanowienie:

Zw. Łas.

(1) Militi pro una *plaga* vel pluribus a kmethone facta vel factis poena quindecim alias piętnadziesta *percusso* et iudicio alia similis poena persolvi teneatur. Si vero fuerit *baculo cruentatum vulnus* illatum, sicut pro gladiali vulnere declaramus satisfaciendum.

(2) Pro *capite* vero (a) militi famoso alias słachcie sexaginta marcas, (b) scartabello triginta marcas, (c) militi autem creato de sculteto vel de kmethone quindecim marcas *pro capite*.

(3) Item (a) militi słachcie *pro vulnere* decem marcas, (b) scartabello vero quinque marcas, (c) sculteto vel kmethoni factis militibus tres marcas *pro vulneribus* statuimus persolvendas²⁾.

Zw. Hel.

(1) Militi pro una *plaga* vel pluribus a cmetone factis XV poena *percusso* et iudicio XV. Si vero fuerit *cum baculo et cruenta*, sicut pro vulnere gladiali declaramus satisfaciendum.

(2) (a) Militi vero famoso słachcie sexaginta marcas, (b) scartabello triginta marcas, (c) militi creato de sculteto vel cmetone quindecim marcas *pro capite*.

(3) Item (a) militi słachcie *pro vulnere* decem marcas, (b) scartabello quinque marcas, (c) sculteto vel cmetoni factis militibus tres marcas *pro vulneribus* statuimus persolvendas³⁾.

Mimo znaczne różnice co do stylizacji, istotna treść niniejszego artykułu w obu redakcyach jest w całości ta sama. Przedmiotem wspólnym wszystkich postanowień są występki kmieci (a kmethone), naruszające zdro-

1) Ustęp z większej całości.

2) Łaski, Privil. I. 29. Vol. leg. I. 87.

3) Starod. prawa pol. pomn. I. 119.

wie i życie osób stanu rycerskiego¹⁾. Ze względu na artykuł cały rozróżnia trzy przypadki, i odpowiednio i na trzy osobne człony. Pierwszy człon mówi o uderzeniu kolwiek sposób, także kijem (*baculo*), byle nie bronią w znaczeniu (mieczem) zadanych, jak wynika z ustępu, k uderzenia kijem pochodzącej, jeżeli jest krwawą, z osob: być sądzona podług przepisów o ranach zadanych mieczem tyczy męzobójstwa (*pro capite*); człon trzeci wreszcie m: *vulnere*, *pro vulneribus*), widocznie przedwzyskiem (czy innej broni) dokonaniem, pod które to pojęcie pod: myśl końcowego zastrzeżenia członu pierwszego, także r: kijem.

Przy określeniu win pieniężnych, jakim podlega km nia rycerza (czł. 1), nie rozróżniają statuty, jakie stano ówczesnego rycerstwa zajmuje osoba pokrzywdzonego; ogólnie: *militi*, używając tego wyrazu widocznie w znac szem. Tłómacząc ściśle przepis powyższy, wypadnie, : jaką płacić ma kmieć, jest tu we wszystkich wypadkach , dziesiąta, t. j. 3 grz. poszkodowanemu i tyleż sądowi), n czy akt nieprzyjazny skierowany był przeciw rycerzowi wyższego rzędu²⁾. Ze względu na stosunkowo lżejszy roc było snąć potrzeby uwzględnienia owych różnic.

Natomiast w obu dalszych członach (2 i 3), dotyczy zranienia, hierarchiczny porządek w ugrupowaniu ówczesi stwa jest już ściśle uwzględniony, i w obu wypadkach jedn: tnie przeprowadzony. Oba te człony wyróżniają trzy osobne 1) *miles famosus*, szlachta, 2) *scartabellus*, 3) *miles crea kmethone*, albo w innej stylizacji: *scultetus vel kmetho fa kość głowszczyzny*, należnej z powodu dokonanego męzob: wana jest w odniesieniu do tych trzech grup w ilościach 6 wysokość nawiązki za rany w ilościach 10, 5 i 3 grz. W

1) Dlatego rubryka artykułu tego w Zw. Łas. brzmi: *De villano n inferente*; podobnież niektóre rękopisy średniowieczne podają rubryki: *Poer a cmetone factis* (D. III. Os. III.), *De cmetone, qui militi plagam aut De cmetone militem vulnerante* (P. II.). Trafnie do zabójstw i zranień prz odnosi ten artykuł Kutrzeba, *Męzobójstwo w prawie pol. XIV. i XV. tamże* słusznie uwagę, że zresztą stan osoby sprawcy obojętny jęst przy w: szlacheckiej, także bowiem szlachcic, zabijający szlachcica, płaci 60 grz. za

2) Świętosław, nie rozważywszy wzajemnego stosunku wszystkich tr: szego artykułu, oddał tu mylnie wyraz *miles* słowem: włodyka, t. j. pojął ślejszem. Do tego przydał zaraz błąd drugi, tłómacząc *plaga* przez *rena* (ra iż o ranach jest mowa dopiero w członie 3. O innych błędach jego tłómacze

stosunek win przedstawia zatem relacją: $1:\frac{1}{2}:\frac{1}{4}$, z nieznacznym odchyleniem co do nawiązki za rany w grupie ostatniej (3 grz. zam. $2\frac{1}{2}$ grz.), spowodowanym snąc chęcią uniknięcia cyfry ułamkowej, jakaby tu przy ścisłym uwzględnieniu relacji musiała wypaść.

Określenie «miles famosus» jest dość niezwykle w naszym słownictwie prawniczym wieków średnich. Spotkałem je tylko jeszcze raz jeden w źródłach, wyprzedzających statuty Kazimierza W., oddzielone przestrzenią całego wieku, i w ziemi, która za rządów tego króla nie należała już do Polski, na Śląsku¹⁾; nie umiem też wykazać z czasów późniejszych użycia takiego określenia. Mimo to przydane w samym tekście statutu tłumaczenie polskie: «szlachta», jako też wysokość oznaczonej tamże głowszczyzny i nawiązki, pobieranej w praktyce za głowę i rany szlacheckie w całej Małopolsce i części Wielkopolski²⁾, wreszcie samo naczelne miejsce, na którym w obu członach (2 i 3) statut mówi o tej grupie społecznej, nie pozwalają wątpić i nie pozostawiały też już zdawna w nauce żadnej wątpliwości, że mowa tu o najwyższej warstwie ówczesnego rycerstwa, szlachcie we właściwym tego słowa znaczeniu, określanej pospolicie w ówczesnej terminologii łacińskiej wyrazami «nobilis», «nobiles».

Bez żadnego bliższego określenia wymienia statut w obu rzeczonych członach na drugim miejscu skartabelów. Jaką ten wyraz oznacza warstwę społeczną, wiemy dziś na pewno: przydany w statucie szczegół, jedyny, na podstawie którego oprzeć można pewniejsze wnioski naukowe, że głowszczyzna i nawiązka skartabelów równa się połowie głowszczyzny i nawiązki szlacheckiej, pozwolił, po ogłoszeniu całego szeregu zabytków średniowiecznej praktyki sądowej, stwierdzić ponad wszelką wątpliwość, że pod nazwą skartabelów rozumieją statuty Kazimierzowskie ową grupę rycerstwa, którą współcześnie, w życiu i w praktyce sądów, określano po polsku nazwą włodyków, po łacinie wyrazami: milites medii, minores, simplices, communes, inferiores, także minores nobiles, medietatis militiae, de simplici militia³⁾. Ale ta rzecz, tak jasna dziś dla nas, była do niedawna zagadką prawie nierozwiązalną; była nią tak długo, dopokąd się nie pojawiły, poczynając od siedemdziesiątych lat wieku XIX., wydawnictwa zapisek sądowych, na podstawie których dało się ustawić powyższe zrównanie między skartabelatem a włodyctwem. Aż do tego czasu brakowało podstaw do ujęcia i wyjaśnienia

1) Fuit... hec villa (Wadochowice - Jaksice) cuiusdam militis satis famosi Jaxe nomine, Stenzel, Lib. fund. claustr. de Heinr. 88.

2) Co do głowszczyzny por. ostatnie zestawienie u Kutrzeby, Mężobójstwo 51 i n.

3) Zestawienie wraz z cytatami źródłowymi u Potkańskiego, Zagrodowa szlachta i włodycze rycerstwo, Rozpr. Akad. Umiej., Wydz. hist. t. 23, str. 185. 186.

kwestyi. I brakowało jej nie tylko w nowszej naszej literaturze naukowej XIX. stulecia aż do publikacyi Helcla; rzecz cała była niezrozumiałą już nawet dla prawników XVI.—XVIII. w. Wyraz «scartabellus» na długiej bardzo przestrzeni czasu zachodzi jedynie raz w podanym powyżej artykule statutów Kazimierzowskich: niema go gdziekolwiek indziej w tych statutach, niema go także w żadnym innym pomniku średniowiecznego ustawodawstwa polskiego; i jeszcze nawet w czasach nowszych, przez półtora wieku, nie używa go żadna z konstytucyj. Dopiero w r. 1654 wyraz ten, po trzechsetletniem zapomnieniu, wkracza znów poraz pierwszy do tekstu ustaw polskich ¹⁾, wtedy już w znaczeniu zgoła odmiennem, niż mu je nadały statuty Kazimierzowskie. Nie mieli tedy prawnicy nasi, poczynając od XVI. w., żadnych wskazówek pośrednich, zaczerpniętych z innych tekstów ustawowych, żadnego materiału porównawczego, któryby im umożliwił należyte oświecenie rzeczonego ustępu statutów Kazimierzowskich. Trudność była tem większa, że sama etymologia wyrazu jest dość niejasną, i że nawet w współczesnej, średniowiecznej łacinie zachodniej, wyraz ten wyjątkowo był używany, w znaczeniu, które nie zdaje się mieć żadnego związku z pojęciem jakiegokolwiek warstwy rycerskiej czy w ogóle społecznej, i że żadna grupa rycerstwa innych krajów nigdy pod tą nazwą nie występuje²⁾). Stąd więc nawet analogie słownictwa zagranicznego na nic się tu przydać nie mogły. Na domiar wszystkiego, stan włódczy zanikł w Polsce już w ciągu drugiej połowy stulecia XV.; miejsce zróżnicowanego poprzednio na kilka grup rycerstwa zajęła teraz jednolicie zorganizowana warstwa szlachecka, jako jedyny przedniejszy stan świecki w państwie. W chwili, kiedy nauka prawnicza Polski nowożytniej — poczynając głównie od połowy XVI. w. — zwróciła bliższą uwagę na zabytki ustawodawstwa średniowiecznego, rozpatrując ich treść i zestawiając je w pewien system, nie było już samej instytucyi, którą w statutach Kazimierza W. określono nazwą skartabelatu; brakło więc nawet tej podstawy, którą daje bezpośrednie spostrzeżenie stosunków życia społecznego, sposobne nieraz do rozwiązania wątpliwości, następujących się z samej niejasnej ich nazwy. Nawet to, co w statutach Kazimierza W. mogło podać jedyną wskazówkę do wyjaśnienia rzeczy: wysokość głowuszczyzny i nawiązki skartabelów - włódyków, równająca się połowie takichże win szlacheckich, musiało zawieść: gdyż ustawodawstwo nasze od końca w. XV., licząc się z dokonaną równocześnie konsolidacją stanu rycerskiego w jednolitą warstwę społeczną, nie rozróżnia już różnych wysokościowych win w odniesieniu do różnych odgałęzień rycerstwa, i ustanawia jedną tylko i jednakową głów-

---

1) Vol. leg. IV. 458.

2) Por. niżej str. 278.

Сборникъ по Славяновѣдѣнію.

szczyzną dla wszystkiej szlachty, statutami z r. 1472, 1493 i 1496 zwiększoną do podwójnej wysokości 120 grz.¹⁾.

Tak więc, poczynając od w. XVI, skartabelat statutów Kazimierza W. stał się ilością niewiadomą, albo, ściślej rzecz określając, ilością złożoną z dwu niewiadomych: jedną była sama treść instytucji i jej charakter, drugą osobliwa jej nazwa. W tem sprzecznięciu dwu niewiadomych, niezdolnych do wzajemnego oświecenia się, leżała właśnie cała trudność pytania; słuszenie już w XVII. wieku określono je jako «difficillima quaestio»²⁾. To też wielu pisarzy, dotyczących tego przedmiotu, uchylało się w zupełności od jego rozpatrzenia; niektórzy, jak Czacki, wyraźnie się przyznawali, że nic o nim powiedzieć nie potrafią³⁾; inni, jak Dutkiewicz i Burzyński, poprzestawali na prostem stwierdzeniu, że skartabelowie średniowieczni zajmowali pośrednie miejsce między szlachtą a rycerstwem z sołtysów i kmieci pochodzącym⁴⁾, co wprawdzie odpowiada ściśle układowi szczegółów w statutach Kazimierzowskich, ale rzeczy samej w niczem nie tłómaczy. Przecież jednak zagadkowość pytania wyzywała wielu do rozpatrzenia kwestyi, zwłaszcza że w Polsce nowożytnej skartabelat, choć w zgoła innem znaczeniu, stał się znowu żywotną instytucją prawną; nasuwała się stąd potrzeba wyjaśnienia, jakie znaczenie pojęciu temu przypisywano w najstarszym, jaki o nim wspominał, pomniku naszego prawa z wieków średnich.

Jak samo pytanie rozpadło się na dwie główne części, tak też i odpowiedź dotyczyła dwojga rzeczy: najpierw, czem co do istoty i treści jest skartabelat średniowieczny, a następnie, jak wytłómaczyć pojęciowo sam wyraz «scartabellus» i jego etymologiczne pochodzenie. Pierwszą grupę odpowiedzi, jakie podawano aż do trzeciej ćwierci stulecia XIX., możemy tu snadno pominąć. Wszystkie one nie rozwiązały sprawy, i wszystkie też wobec ustalonego dziś naukowo pewnika, że skartabelat statutów Kazimierzowskich oznacza włódyctwo, są albo z gruntu błędne, albo, jak u Lelewela i Maciejowskiego, bardzo niedokładne i niewystarczające⁵⁾; tania krytyka tych poglądów, opierająca się na wynikach dzisiejszej nauki, byłaby

1) Cod. epist. I. 2 nr. 227; Bandtkie, Ius Pol. 325, 354. Zestawienie tych postanowień i trafna interpretacja niektórych wątpliwości, jakie nastroczają, u Kutrzeby, Mężobójstwo 54. 55.

2) Hartknoch, Resp. Pol., wyd. II. 1687, 658.

3) Czacki, O litew. i pol. prawach, Dzieła I. 282. Obecnie także Semkowicz Wł., Włódcy polscy na tle porównawczem słowiańskiem, Kwart. Hist. 1908 str. 594 przyp. 2, stwierdza, iż znaczenia i etymologii wyrazu «scartabello» wyjaśnić sobie nie umie. — Pracę dra Semkowicza otrzymałem, dzięki uprzejmości autora, za którą Mu tu szczerą wyrażam wdzięczność, w odbitce korektowej, w chwili, kiedy cały niniejszy rozdział o skartabelacie średniowiecznym był już napisany. W dalszych przypiskach zaznaczam niektóre ważniejsze punkty, w których zapatrywania moje schodzą się z wywodami dra Semkowicza, lub też od nich odbiegają.

4) Dutkiewicz, Prawa cywil. 54.55; Burzyński, Prawo pryw. pol. I. 493.

5) Lelewel, Pol. wiek. śred. III. 277; Maciejowski, Hist. praw. słow. II² 109. 110.

nie na miejscu. Niektóre z tych zapatrywań poznamy zresztą w związku z innymi szczegółami. Natomiast podamy przegląd hipotez i poglądów, jakie w ciągu kilku wieków wypowiedziano o znaczeniu samego wyrazu i o jego etymologicznym składzie; bo ta kwestya jest jeszcze otwartą w naszej nauce; i nie udało się dotąd wyjaśnić w sposób zadowalniający, dla czego włódyctwo, jak je pospolicie zwano podówczas w praktyce życia codziennego i w języku sądowym, otrzymało w statutach Kazimierza W. zgoła niezwykłą nazwę skartabelatu.

Owe wyjaśnienia etymologiczne podzielić można na dwie grupy. Jedna grupa opiera się na założeniu, że skartabelat średniowieczny jest czemś innym, aniżeli instytucya nowożytna, tą samą nazwą określaną, i dlatego w źródłosłowie wyrazu tego nie szuka koniecznie pojęć, składających się na istotę skartabelatu nowszego; druga grupa, nie odróżniając już zgoła obu rzeczy od siebie, stara się doszukać w wyrazie takich składników etymologicznych, któreby złożyły się na pojęcie skartabelatu nowożytnego.

Do pierwszej grupy należy przedewszystkiem pogląd Przyłuskiego (1553), najstarszy ze wszystkich, jakie u nas o tym przedmiocie wypowiedziano. Zdaniem jego «scartabellus» pochodzi z dwu wyrazów: z greckiego *σκαρδμός*, oznaczającego ręczość, skok, ruch, bieg¹⁾, i łacińskiego (snać) *bellum*; nazwa ta oznaczać ma tedy pieszych lub rączych jeźdźców w wojnie, używanych do wszelakich działań, wymagających szybkich obrotów²⁾. W sto kilkadziesiąt lat później (1678) Hartknoch spróbował innego wywodu: zdaniem jego «scartabellus» pochodzi od «scara» i «bellum»; wyraz «scara», poświadczony w istocie już w kilku zabytkach z epoki frankońskiej, jest zlatynizowaną formą niemieckiego «Schaar» (tłum, orszak); skartabelowie, to więc drużyna czy towarzystwo rycerskie (Schaarmänner), wyruszające w bój wraz z szlachtą właściwą³⁾. Na tym poglądzie Hartknocha oparł się Steiner (1786), częściowo go przekształciwszy; i dla niego źródłosłowem pierwszej części wyrazu jest «scara» w określonym co dopiero znaczeniu; tylko co do drugiej części dostrzegł już trafnie, że nie można jej wywodzić od «bellum»; w miejsce tego wyrazu podstawia tedy «tabella» w znaczeniu spisu, rejestru, katalogu, w ślad za czem też wywodzi, że skartabelami mianowano w wiekach średnich pewną część drużyn wojennych, które po przybyciu do obozu spisywano w osobnych rejestrach⁴⁾. Ten pogląd Steinera zyskał sobie

1) Tak też tłumaczy ten wyraz Stephanus, Theusar. ling. Graecae wyd. 2, VII. 923. i n.

2) *Σκαρδμός*, i. e. *scartmos* Graece, Latinis significat agilitatem, pedem, saltationem, motum, cursum, hinc apud nos *scartabelli* ex Graeca et Latina voce (uti putamus) dicti sunt vel *pedites* vel *agiliores equites* in bello ad omnem usum currendi vel recurrendi *celereres atque expediti*. Przyłuski, Statuta 1553, 268.

3) Hartknoch, Resp. Pol. wedł. wyd. 2 1687, 659. 661. 662.

4) Steiner, Exercitationes ad ius Polon. tam publ. quam priv. Fasc. I. 40. 41.

wielkie wzięcie w nauce polskiej XIX. stul. Powtarzano go tu przeważnie aż do końca lat sześćdziesiątych tego wieku: przyjmują go w całości Bandtkie (ok. 1830) i Chyliński (1868)¹⁾, a na krótko przed tym ostatnim (1846), z pewną zmianą, Szymański, który, wprowadzając tu ponadto nazwę urojona, żadnem zgoła źródłem niepoświadczoną: «skarmanów», «skaryuszów», uważa ich za włościańską piechotę łanową, określoną powyższym wyrazem od szyku (scara), w którym walczyła, albo od szkarłatu, w który była przybrana²⁾.

Osobne, zgoła odmienne wytłómaczenie rzeczy podał Lelewel (1828). Zdaniem jego «scartabellus» jest to opatrzony końcówką łacińską wyraz włoski, oznaczający człowieka małego dowcipu, w książce karty przerzucającego; «scartabellare» w języku włoskim znaczy przerzucać karty, papiery (feuilleter un livre), «scartabello» (paperasse) oznacza stary szpargał, dokument, lichy papier³⁾.

Pomijając przytoczony co dopiero pogląd Lelewela, do którego jeszcze niżej powrócimy, możemy krótko stwierdzić, z pewnością bez potrzeby uciekania się do jakichkolwiek wywodów szczegółowych, że wszystkie próby rozwiązania kwestyi, jak je tu zestawiliśmy w grupie pierwszej, są rzeczowo z gruntu błędne, a filologicznie niemożliwe. Ale wszystkie one przedstawiają się względnie jeszcze bardzo poważnie w porównaniu z drugą grupą tłómaczeń, które już dla średnich wieków w wyrazie «scartabellus» doszukują się składników, odpowiadających wprost pojęciu późniejszego skartabelatu polskiego, t. j. pewnych określeń, wskazujących na fakt uszlachcenia osób plebejskiej dawniej kondycji. Rodowód tych poglądów sięga również w dawne czasy; w literaturze pojawiają się one już w początkach wieku XVII., i można przypuścić, że zanim je tutaj podano, obiegały już może przedtem z ust do ust w życiu codziennem, noszą bowiem na sobie wybitne piętno tworców etymologii ludowej. Chronologicznie na czele interpretatorów tej grupy kroczy Sebastyan Petrycy (1605), któremu «schartabelli» są «jakoby rzekł ex charta bellos (bellicos, bellicosos?)», to jest którzy się szczytą szlachectwem dopiero uczynionym»⁴⁾ Zalasowski znowuż stwierdza (1700): «alii autem vocem hanc scartabellus deducunt quasi z karty eques, h. e. qui non ob aliquam militarem aut aliam virtutem maiorum suorum vel propriam, sed vel ob numeratam pecuniam, in necessitatem urgentem Rpcae convertendam, vel ob constitutos proprio sumptu aliquot milites, praerogativa nobili-

1) Bandtkie, Prawo pryw. pol., wyd. pośm. 1851, 61—63; Chyliński, Rzecz o skartabelach, Bibl. Ossol. pocz. nowy XI. 231.

2) Szymański, O służbie wojennej włościan w Polsce., Przegl. Pozn. 1846, 21.

3) Lelewel, Początk. prawod. pol., Pol. wiek. śred. III. 278.

4) Petrycy, Polit. Aryst. I. 201.

tatis donati sunt»¹⁾. Wywód etymologiczny, gorszy jeszcze od tego, jaki dał Petrycy; niezrozumiałem jest nadto ograniczenie pobudek uszlachcenia do samej tylko udzielonej pomocy materyjalnej, w przeciwstawieniu do osobistych zasług uszlachconego. Przytoczona treść obu wywodów lingwistycznych starczy chyba sama za pełną ich krytykę; a trzeba dodać, że jeszcze w końcu w. XVIII. (1797) znalazł się autor, który w pracy, rzekomo ściśle naukowej, niedorzeczność tych wywodów posunął jeszcze dalej, wywodząc skartabela: «am wahrscheinlichsten... aus dem polnischen z karty und aus dem lateinischen bellum»²⁾.

Zapiska sądowa krakowska z r. 1431 użyła zwrotu «squirio alias włodyka»³⁾. Jest to jedyna wzmianka, jaką dotąd posiadamy, podająca dla określenia włodyctwa nazwę squirio, widocznie bardzo wyjątkową, skoro w licznych innych wypadkach stan ten wymieniany jest w zapiskach sądowych albo pod nazwą polską włodyków, albo pod całym szeregiem opisowych określeń łacińskich⁴⁾, zgoła nie wspólnego z nazwą tą niemających. Jakkolwiek bądź, zapiska ta stwierdza tożsamość pojęciową wyrażen «scartabellus» i «squirio»; niema natomiast między nimi istotnego związku etymologicznego. Według trafnego objaśnienia Brücknera, a obecnie i Semkowicza, wyraz squirio zaczerpnięty został z terminologii zachodniej (łac. scutarius, włos. scudiere, franc. écuyer, écuyer, ang. squire), i oznacza pierwotnie giermka, niosącego tarczę; zewnętrznie odpowiada on najbardziej formie angielskiej, utrzymanej po dziś dzień w określeniach «squire» i «esquire»⁵⁾

Żeby w całej wątpliwej sprawie znaczenia nomenklatury «scartabellus» znaleźć właściwy punkt wyjścia do naukowego jej rozwiązania, trzeba pamiętać o tem, że sama kwestya etymologicznego pochodzenia wyrazu odgrywa tu rolę podrzędną; bo wyraz ten, podobnie jak «squirio», nie powstał w Polsce jako pierwotny: przeciwnie, wytworzył się najpierw na Zachodzie, i istniał tam już dawno przedtem, zanim go przyjęto do łacińskiej terminologii prawniczej Polski średniowiecznej. Kwestya momentów etymologicznych przedstawia tedy znaczenie przede wszystkim dla wyrozumienia genezy tego wyrazu na Zachodzie; co do pytania, jakie pojęcie oznaczono nim w zabyt-

1) Zalasowski, Ius regni Poloniae I. 799.

2) Broecker, Beitr. z. Kenntniss des poln. Rechts I. 32.

3) Helcel, Starod. prawa pol. pomn. II. nr. 2369.

4) Przytoczone na str. 3.

5) Brückner, Arch. f. slav. Philol., przygodna wzmianka w jednym z artykułów, którego cytacyi przez niedopatrznie nie zapisałem. Semkowicz, Włodycy polscy, Kwart. Hist. 1908 str. 593. Dodaję że czysta forma squirio nie dała się dotąd odszukać w średniowiecznych zabytkach zachodnich; znają one tylko formę «scurra» «scurro» (towarzyszący, pachołek, famulus), a jeden z zabytków angielskich (Madox, Form. Anglic. 79) przytacza formę squierius. Por. Du Cange, Glossar. VII. 377. 566. Squirio w średniowiecznej terminologii zachodniej oznacza rzecz zgoła inną: wiewiórkę. Ibid. VII. 567.

kach polskich, chodzi przedewszystkiem, a raczej jedynie tylko o stwierdzenie, co on w chwili przejęcia z Zachodu oznaczał, i w jakim go tu znaczeniu przejęto. Otóż stwierdzić trzeba, że nie udało się dotąd odszukać jakiegokolwiek zabytku z tamtych stron (z Zachodu), któryby użył wyrazu «scartabellus» w znaczeniu osoby stanu rycerskiego w ogóle, czy niższego rycerstwa w szczególności. Słownikarze łaciny średniowiecznej nie umieją przytoczyć innego cytatu, podającego wyraz ten w określonym co dopiero znaczeniu (rycerz), jak tylko ustęp statutów Kazimierzowskich, którym się obecnie zajmujemy¹⁾, i który sam dopiero wymaga oświecenia praktyką językową zachodnią. Jako gotowe już, przedtem wyrobione określenie pewnej grupy rycerstwa, wyraz ten nie mógł być tedy stamtąd przejęty.

«Scartabellus» w języku literackim średniowiecznych zabytków oznacza tylko jedno pojęcie: księgę na papierze spisana (codex chartaceus), i nie jest niczem innem, jak zlatynizowaną formą wyrazu włoskiego «scartabello»²⁾ Na słowo to złożyły się dwa wyrazy włoskie: «carta» i «libello»; zpołączenia obu powstał termin «cartabello», a po dodaniu spiranty na początku: «scartabello», podobnie, jak n. p. z «chartafacium» powstało «scartafacium»³⁾ i t. p. Wyraz ten powstał więc rzeczywiście z «carta», jak twierdzili interpretatorowie polscy XVI—XIX. w., tylko że owa «carta» nie ma wspólnego z późniejszymi przywilejami nobilitacyjnymi szlachty nowej; oznacza ona tylko materyał, na którym spisana została księga. Przytem w chwili, kiedy ten wyraz przedostawał się do Polski, znaczenie pojęciowe owego składnika było już samo dla siebie zgoła obojętne; przejęto wyraz cały, jako taki, w pewnym znaczeniu przenośnem. W wiekach średnich, epoce dyplomów i kodeksów pergaminowych, księga na zwykłym spisana papierze, mogła snadno uchodzić za wytwór niższej wartości; przenośnie pojęcie to, w gwarze ludowej czy ulicznej, dało się dostosować do osób, które dla jakichkolwiek przyczyn w porównaniu z innymi podrzędniejsze zajmowały stanowisko⁴⁾. Może w związku z tem przenośnem jego znaczeniem stoją średniowieczne wyrazy włosko-łacińskie: «scarsus», tyle co imminutus, minimus, i «scarzo», wyraz oznaczający wprost: hominem nihili, avarum, vilem, abiectum⁵⁾. Domniemany redaktor tekstu ustaw Kazimierzowskich, Janusz Suchywilk⁶⁾, doktor dekretów, który stopień akademicki nabył na którymś z uniwersytetów włoskich, miał chyba sposobność zapo-

1) Du Cange, Glossar. wyd. Favre VII. 841, i Brinkmaier, Glossar. dipl. II. 512.

2) Ibid. VII. 841.

3) Ibid. VII. 841.

4) Przypominam analogią, jaką przedstawiają dzisiejsze wyrazy: świstek, szpargał i t. p.

5) Du Cange. Glossar. VII. 841.

6) Helcel, Starod. prawa pol. pomn. I. Wstęp, str. CCXXVI.

znania się z językiem tych stron, a zapewne i niektórymi osobliwościami gwar miejscowych; nie można się tedy dziwić, jeżeli wpadł na pomysł określenia nazwą «scartabellus» w jej znaczeniu przenośnem, niższej warstwy rycerstwa polskiego, dla której ani współcześnie, ani nigdy później, miejscowa praktyka sądowa nie zdołała wytworzyć utartego łacińskiego wyrazu technicznego we właściwym tego słowa znaczeniu¹⁾. Wyraz ten, jako dosadna, łatwo w pamięć wrażająca się nazwa, przeciwstawiony tu został przez tegoż samego redaktora również niezwykle określeniu szlachty właściwej: «miles famosus». I tak stało się, że wyraz «scartabellus», który na Zachodzie w przenośnem nawet rozumieniu nie wybiegł nigdy poza granice określenia konwencyonalnego, oznaczającego jednostki jakiegokolwiek zawodu czy stanu, dla tych czy owych przyczyn uważane za późniejsze lub niższo-rzędne, przystosowany w statutach Kazimierza W. do pewnego, ściśle określonego pojęcia prawnego, stał się tu odrazu technicznym wyrazem prawniczym, nazwą pewnej, odrębnie zorganizowanej warstwy społecznej. Ten osobliwy proces przemian, na który tu zwróciliśmy uwagę, stał się też powodem, że wyraz ten, lubo zapożyczony z Zachodu, nabrał w Polsce osobnego znaczenia, w jakim nie występuje nigdzie indziej, jako określenie niższej grupy rycerstwa polskiego, włodyków²⁾.

Istotna tedy myśl, tkwiąca w pojęciu skartabelatu, w chwili, kiedy je przenoszono do Polski, oświećła tę nazwę pewnym odcieniem żartobliwości czy pogardliwości, znajdującym dostateczne uzasadnienie w późniejszym stanowisku włodyków w obrębie ówczesnej organizacyi rycerstwa. Że ten wniosek jest usprawiedliwiony, stwierdzają pośrednio także wyrazy polskie, których na oddanie pojęcia «scartabellus» użyli pisarze średniowieczni, zwłaszcza tłumacze statutów Kazimierzowskich. Marcin Międzyrzeczki (1428) podaje «ścirkza»³⁾, Świętosław (1449): «ścirciałka»⁴⁾, kod. Dzik. (1501) i kod. Strad. (1503) «wirczałka» albo «świrczałka» (wyrzalcze albo swyrzalcze)⁵⁾. Wyrażono ponadto domniemanie, że występujący w zapiskach średniowiecznych Staszek Werkałka z Potoka, prawdopodobnie włodyka, otrzymał samo nazwisko swoje z określenia stanu, do którego należał⁶⁾.

1) Wszystkie łacińskie nazwy włodyków, jakie podają zapiski średniowieczne, jak milites medii, communes i t. d. (str. 8), nie są właściwie nazwami technicznymi, jeno określeniami opisowymi. O wyjątkowo użytym określeniu «squirio» także obcem, por. str. 277 przyp. 5.

2) Uwagi te wykazują, że z wszystkich autorów, usiłujących wyjaśnić genezę i pierwotne znaczenie tego wyrazu, jeden tylko Lelewel (por. str. 276) miał pewne przeczucie, gdzie znaleźć można klucz do rozwiązania kwestyi; ale i on mylnie ją pojął w przeprowadzeniu szczegółowego wywodu.

3) Brückner, O Piaście, Rozpr. Akad. Umiej. Wydz. hist.-fil. XXXV. 833.

4) Helcel, Starod. prawa pol. pomn. I. 119.

5) Piekosiński, w Arch. kom. prawn. III. 99. 468.

6) Potkański, Zagrod. szlachta, Rozpr. Akad. Umiej., Wydz. hist. XXIII. 233.; obecnie także Semkowicz, Włodycy polscy, Kwart. Hist. 1908, 594.

Niema natomiast żadnem źródłem poświadczonej formy «skwirzałka», czy «skwirczalka», jak ją przyjmują jeszcze niektórzy nowsi badacze¹⁾. Dawniejszy wywód etymologiczny przytoczonych wyrazów, jaki podał Lelewel, oparty na temacie *wier-* (wierny, wierzyciel, powiernik, przeniewierca), z którego miało powstać «wircałka», a stąd, przez dodanie przyrostka *s* «swircałka» (wierny, towarzysz boju)²⁾, pod którego wpływem zostawał snąć i Maciejowski, utożsamiając polskiego skartabela z bułgarskim «wierien» i zachodnim «fiduciarius»³⁾, jest z pewnością z gruntu chybiony. Dzisiaj przyjmuje się dość powszechnie, że wyrazy owe są spolszczoną formą słowa «squirio»⁴⁾. Wniosku tego, zdaniem mojem, nie można jeszcze teraz uważać w wyższy ponad wszelką wątpliwość. Najpierw dla tego, że sam wyraz łaciński «squirio», raz tylko jedyny w źródłach naszych użyty, był tu widocznie zgoła wyjątkowem zjawiskiem⁵⁾. Powtóre, brakuje w źródłach wyraźnie poświadczonego członu pośredniczącego «skwirzałka» czy «skwirczalka», jedynego, który mógłby połączyć «squirio» z rzeczywistemi formami «ścirczałka» i t. d. Wreszcie uwagi godną jest rzeczą, że właśnie najstarsza, w źródłach zachowana forma «ścirczka» (1428) przedstawiałaby w takim wywodzie etymologicznym najdalej posuniętą zbitkę, podczas gdy wszystkie formy późniejsze (1449—1503) «ścirczałka», «swirczałka», «wircałka», musiałyby wobec niej uchodzić za formy pierwotniejsze. Ostateczne wyjaśnienie tych wątpliwości jest rzeczą filologów; jakkolwiek jednak rzecz zostanie rozstrzygniętą, czy się okaże, iż wyraz ten urósł pośrednio z skwiryonatu, czy też może wytworzył się samorodnie na gruncie rodzimym, tyle pewna, i na to też zgadzają się nowsi badacze⁶⁾, że nosi on na sobie wybitne znamiona wyrazu pospolitującego, o zabarwieniu satyrycznem, żartobliwem czy pogardliwem. W ten sposób nazwa polska staje równorzędnie obok łacińskiej statutowej, jako pokrewna jej duchem i znaczeniem: jedna i druga jak gdyby poza nawiasem poważnej z obowiązku, bo wprost z stronami stykającej się praktyki sądowej, która nigdy owych nazw statutowych, łacińskich czy polskich, nie użyła, poprzestając na określeniach ściśle rzeczowych, choćby, w braku innych, tylko opisowych: włodyka, milites medii i t. p.

Trzecia warstwa społeczna, wymieniona w obu ostatnich (2. i 3.) członach rozpatrywanego tu artykułu statutów Kazimierzowskich, określona

1) Potkański, *ibid.* 283.

2) Lelewel, *Pocz. prawod. pol.*, Pol. wiek. śred. III. 278.

3) Maciejowski, *Hist. praw. słow.* II². 109.110.

4) Potkański, *Zagrod. szlachta* 179; obecnie także Semkowicz, *Włodycy polscy* 594, choć oględniej («zapewne»).

5) *Por.* str. 277.

6) Potkański, *Zagrodowa szlachta*, i przytoczone tamże zdanie Ł. Malinowskiego 179.

jest opisowo słowami: «miles creatus de sculteto vel de km tetus vel kmetho facti milites». Musimy zwrócić bliższą uwagę tu określenia statutów, zwłaszcza, że nauka nasza z uwzględniała dotąd przedmiot niniejszy. Najczęściej poprzez wet w najnowszych czasach, na polskiej parafrazie tekstu «tysi i kmiecie kreowani rycerzami»¹⁾, która oczywiście bliższego nie wyjaśnia, nie podając bliższych wskazówek, jak wyznaczyć miejsce w ówczesnym układzie społecznym przedstawiają się inne dorywcze próby wytłómaczenia rzecz. dwa przedewszystkiem wyróżnić można zapatrywania. Jedną z nich przez Steinera, a przyjętą przez jego naśladowców, Bałlińskiego, wychodzi z założenia, że statut zajmuje się tu tylko kmietami, z pośród sołtysów i kmieci do boju powołanymi, i w czasie, kiedy służą w obozie i szyku bojowym (in castris a tym według Steinera określona w statucie głównie w czasie wojny, nie zaś pokoju²⁾). Inni (Lelewel³⁾), a w nowszych czasach Kutrzeba, nie kłopotując się o kmieciach, mają tu przedewszystkiem na myśli sołtysów, wypraw wojennej na mocy przywilejów zasadzających. Osobę sołtysa wprost: «chodziło tu widocznie głównie o sołtysów, obowiązanych do wypraw wojennych», przyczem, jak wynika z dalszych uwag, zdawało się przyznawać prawo do poboru określonej w statucie głównej wiązki nie tylko w czasie wojny, ale także w pokoju⁴⁾.

Ostatnia część tego zapatrywania jest niewątpliwie podstawą, na której Steiner oparł swoją teorię o prawie do wypraw wojennych tylko w czasie wypraw wojennych, był zwrot: miles creatus de sculteto vel de kmethone: jakoby tu chodziło o osoby, wysłane do wojny, o «wojowników» w nowożytnym tego wyrazu znaczeniu. przytem, że miles, zarówno tu, jak i w innych miejscach statutowych, jak zresztą też najczęściej w zabytkach średniowiecznych, oznacza wprost pewną warstwę społeczną, stale zorganizowaną, miles creatus może snadnie oznaczać także osobę do stanu rycerskiego przynależną i trwale doń przynależną, bez względu na to, czy w chwili wojenną powinność spełnia, czy nie. Że tylko w tem znaczeniu ustęp ten rozumieć można, stwierdza ponad wszelką

1) Tak jeszcze Hube, Prawo pol. XIV. w. I. 108.

2) Steiner, Exercitationes I. 40; Bandtkie, Prawo pryw. pol. 61 n.; o skartabelach, Bibl. Ossol., pocz. nowy XI. 229.

3) Lelewel, Początki prawodawstwa pol., Pol. wiek. śred. III. 281.

4) Kutrzeba, Mężobójstwo 65.

stawienie niniejszej, najniższej warstwy rycerstwa, z dwiema innemi, w tymże samym artykule wymienionemi: szlachtą i włodykami; bo głównie i nawiązki szlacheckie i włodycze, jak je określił statut Kazimierzowski, według świadectwa licznych zabytków współczesnej praktyki sądowej, pobierane były w tej samej wysokości nie tylko podczas wojny, ale także w czasie pokoju¹⁾. Skoro tedy co do owych dwu pierwszych warstw prawo do poboru wymienionych win nie zależy od faktycznego w danej chwili udziału w wojnie, ale jest prostym wpływem przynależności stanowej, jako czynnika stale oddziałującego, to takie samo znaczenie i zastosowalność muszą mieć przepisy statutu także ze względu na trzecią z rzędu, najniższą warstwę rycerstwa, łącznie z tamtymi dwiema w tymże samym artykule wymienioną: określona tu głównie i nawiązka musi być stałą normą dla wszystkich stosunków życiowych, prawem, wpływającym wprost z przynależności stanowej, niezależnem od faktycznego udziału w wojnie.

Tak rozumiejąc rzecz, dochodzimy równocześnie do wniosku, że statut nie mógł tu mieć na myśli zwykłych sołtysów, o ile oni wykonywują ciążący na nich obowiązek służby wojennej; w takim bowiem razie musieliśmy w istocie ograniczyć prawo poboru odnośnych win jedynie tylko do czasu, w którym biorą udział w wojnie, i nie mogliśmy przyjąć, żeby się im one należały w tej samej wysokości także w pokoju. Możliwy zresztą byłoby jeszcze, że statut przyznał owe winy tylko tym sołtysom, na których ciążył obowiązek służby wojennej, i to niezależnie od tego, czy w danej chwili uczestniczą w wyprawie, czy nie; przyczem chciał tylko zaznaczyć, że pobudką tego postanowienia jest wykonywana przez nich w czasie wojny służba rycerska; domyślnym członem pojętego w ten sposób postanowienia byłoby, że statut wykluczył tu owych sołtysów, którzy obowiązkowi wojennemu nie podlegali. Wtedy jednak natknęlibyśmy się na inne trudności. Zasada, że sołtysi winni brać udział w wyprawach, przyjęła się jeszcze przed Kazimierzem W. tak powszechnie, że z nielicznymi wyjątkami, głównie z pierwszych czasów kolonizacji na prawie niemieckiem, każdy dokument zasadyczny wyraźnie o niej wspomina. Około połowy XIV. stulecia można ją uważać już jako powszechną; jeżeli zaś mogły być jeszcze jakiekolwiek wątpliwości pod tym względem, to usunęło je inne równoczesne postanowienie statutów Kazimierzowskich, orzekające, iż wszyscy bez wyjątku sołtysi winni brać udział w wyprawach wojennych: *quod indifferenter omnes sculteti tam spiritualium quam saecularium personarum iuxta ipsorum facultatem ad quamlibet expeditionem nobiscum transire teneantur*²⁾. W świetle tego postano-

1) Por. obecnie zestawienia u Kutrzeby, *Męzobójstwo* 50 n.

2) Art. 7. Zw. Łas. i Zw. Helcla, Vol. leg. I. 5; Helcel, *Starod. prawa pol. pomn.* I. 52.

wienia rozróżnienie między sołtysami zobowiązanymi i niezobowiązanymi do wojny byłoby nie tylko bezcelowem, ale prawniczo sprzecznem, a politycznie niebezpiecznem, bo dawałoby punkt oparcia do uchylania się od tego obowiązku, który król chciał widocznie utrwalić jako powszechny i bezwzględny. Ponadto osobliwą i niełatwą do wytłómaczenia byłaby sama stylizacya statutu. To, co stanowisku sołtysa nadawało przedewszystkiem jego właściwe znaczenie i charakter, to były rozliczne jego funkcye, z odpowiedniami uprawnieniami majątkowemi, w obrębie osady na prawie niemieckiem założonej, wyczerpujące się na ogół w pojęciu i nazwie sołtystwa; jego służba wojenna mogła być bardzo ważnym czynnikiem w urządzeniu wojskowości współczesnej, ale ze względu na charakterystykę sołtystwa przedstawiała się bądź co bądź tylko jako moment przydatkowy. Wypływa stąd, że właściwym do określenia tego urzędu wyrazem musiał być «scultetus» — nie «miles», i że kiedy użyto wyrazu «scultetus», nie było żadnej potrzeby, dla zaznaczenia ciężącego na nim i rozumiejącego się wprost obowiązku służby wojennej, przydawania mu dodatku wyjaśniającego «miles». Nie znam też z całego bogatego zasobu średniowiecznych wzmianek dokumentowych, przed- czy po- Kazimierzowskich, jakiegokolwiek, któraby przeciw tej regule wykroczyła, któraby, chcąc mówić o sołtysie na ogół, nazwała go nie «scultetus», ale «miles». Tymczasem statut Kazimierzowski wyraża się: miles, creatus de sculteto, scultetus factus miles. Widocznie nie o sołtysie jako takim, pełniącym w razie wojny służbę rycerską przy boku pana, jest tu mowa; chodziło statutowi najwidoczniej o wyróżnienie osobnej grupy społecznej, wobec której sołtystwo przedstawia się tylko jako zaznaczony przykładowo (obok drugiego, zob. niżej) moment pochodzenia czy dawniejszej przynależności. Tą osobną grupą społeczną jest pewna warstwa rycerska (miles), do której wszedł dawniejszy sołtys, widocznie z innym zakresem obowiązków rycerskich, niż je nań przedtem wkładało sołtystwo, i to na zasadzie osobnego aktu twórczego (creatus, factus), który tę zmianę jego społecznej kondycji spowodował. O rycerstwie z sołtysów, nie o sołtysach, zwykłą swoją służbę rycerską sprawujących, mówi statut w tem miejscu.

Gdyby te wszystkie spostrzeżenia nie miały jeszcze wystarczyć, zwrócę uwagę na inny szczegół, ostatecznie rozstrzygający: że statut w obu odnośnych miejscach mówi o rycerstwie nie tylko z sołtysów, ale i z kmieci pochodzącem, i że obie te grupy na równi ze sobą zestawia, jednakową opatrząc je główną i nawiązką: miles creatus de sculteto vel de kmethone, scultetus vel kmetho factus miles. Otóż trzeba stwierdzić, że, w jakimkolwiek zresztą jeszcze zakresie — wiadomo, że już bardzo szczupłym — od czasu zjawienia się w Polsce przywilejów immunitetowych zastrze-

gano spełnianie powinności wojennych ze strony kmieci, nie uważano ich przecież nigdy za służbę rycerską we właściwym tego słowa znaczeniu¹⁾. Kmieć jako kmieć nie był rycerzem. Jeżeli mimo to statut nazywa go tu miles, to widocznie nie ma na myśli kmiecia jako takiego, ale odnosi się znowuż do jakiegoś osobnego faktu (creatus, factus), który kmiecia wyniósł do warstwy rycerskiej. Skoro zaś kmieć taki zestawiony tu został w jednym rzędzie z sołtysem, skoro go opatrzone prawem poboru win tej samej wysokości, to widocznie nie chodziło tu także o sołtysa jako sołtysa, ani o tę służbę rycerską, do której zobowiązywało sołtystwo jako takie, ale raczej o pewien odmienny, nowy zawód, do którego przejść mógł zarówno sołtys jak i kmieć, a którego istotę i charakter oddano za pomocą wyrazu miles. Na tym wyrazie, jako oznaczeniu przynależności stanowej, spoczywa też cały nacisk statutu; wzmianka o sołtysach i kmieciach jest tylko przykładowem wyliczeniem, z jakich warstw niniejsza grupa rycerstwa zasilać się może.

Oczywiście, znaczenie społeczne tej grupy, a także i jej uprawnienia, są stosunkowo małe. Na szarym końcu w hierarchii rycerstwa wymieniają ją statuty, ich głowszczyzna i nawiązka równają się jednej czwartej odpowiednich win szlacheckich i połowie win włodyczych. Nie do szlachestwa, ani nawet nie do włodyctwa wyniesieni tu zostają sołtysi i kmiecie. Choć powstanie szlachty i włodyctwa polskiego nie jest jeszcze rzeczą dokładnie rozjaśnioną, tyle pewna, że oba te stany wytworzyły się genetycznie, w związku z organicznym rozwojem dawniejszych stosunków społecznych, oba związane ściśle z posiadłością ziemską, większą czy mniejszą. Ostatnia, trzecia z rzędu warstwa rycerska, którą się tu zajmujemy, nasuwa z góry myśl, że może być formacją późniejszą, na obcych może przykładach wzorowaną, zbiorowiskiem żywiołów, ciężających z jakichkolwiek przyczyn ku zawodowi rycerskiemu, które nie dały się już pomieścić w ustalonych, gotowych ramach organizacji obu wyższych warstw rycerskich. Urywkowy szczegół statutów Kazimierzowskich, i skąpe, niedostateczne wiadomości innych naszych źródeł nie dają możliwości rozwiązania kwestyi w sposób zupełnie zadowalniający; w drodze kombinacji dadzą się tu jednak może ustalić pewne wytyczne.

W sąsiednich Polsce krajach, słowiańskich i niesłowiańskich, istniał od wczesnej doby wieków średnich zwyczaj, że możniejsi panowie skupiali około siebie na dworach mniejsze lub większe drużyny osób od siebie zależnych, obowiązkiem służby rycerskiej na rzecz pana związanych; przyczem

---

1) O szczegółach por. obecnie Piekosiński, *Ludność wieśn. w. dobie Piastów*. 48 i n., co do wsi na prawie niemieckiem 51 i n. Służba chłopów ograniczała się bądź do dostarczania wozów wojennych, bądź załogi dla obrony grodów, była przeważnie piesza, w zbroi drewnianej.

ta służba była albo wyłącznie rycerską, albo łączyła się zarazem z spełnianiem pewnych wyższych służb dworskich: stolnikowstwa, cześnikowstwa i t. p. Zaciągało się to rycerstwo pierwotnie z najniższych warstw społecznych, z ludności wiejskiej, panom poddanej, najczęściej z niewolników, którzy zrazu nie zrywali nawet węzłów niewolnictwa; ale z biegiem czasu, przez bliższe obcowanie z panem, przez spełnianie służb rycerskich, przez uzyskanie korzystniejszych warunków ekonomicznego bytu, wznosili się znaczeniem coraz wyżej; w ślad za czem i luźne jednostki, pochodzeniem należące do warstw wyższych, nawet szlachty, o ile zubożały lub wykoleiły się dla jakichkolwiek przyczyn, wchodzili w podobny stosunek zależności do panów możniejszych, przyjmując wobec nich obowiązek spełniania służby rycerskiej w sposobie powyżej określonym. Po różnych wahaniach tworzyła się ostatecznie z tych żywiołów różnorodnych jednolita, pod względem prawnym odrębnie zorganizowana warstwa rycerstwa, wyróżniająca się i ściśle odgradzona od innych, wyższych stanów rycerskich, jako rycerstwo najniższego rzędu, zajmujące w tej hierarchii pospolicie miejsce trzecie ze względu na zwykłą dwudzielną warstw wyższych. W Niemczech takim rycerstwem najniższem byli zrazu służebni (*ministeriales*), zwani tak ze względu na to, że prócz służby rycerskiej sprawowali też u swych panów urzędy dworskie (stolnikowstwa i t. d.). Kiedy z biegiem czasu służebni znaczeniem wzniesli się wyżej, zbliżając się do szlachty, jako najbliższa po niej warstwa społeczna, zajęło ich miejsce — trzecie z rzędu — rycerstwo w znaczeniu tego wyrazu ściślejszem, rozpadające się na właściwych rycerzy (*Ritter*) i giermków (*Knechte*), w miarę tego, czy otrzymali pasowanie rycerskie, czy też nie. Podobnie ułożyły się też stosunki w średniowiecznych Czechach. Obok szlachty wyższej, t. z. panów, i niższej, t. j. włodyków, spotykamy tu jeszcze trzecią, najniższą warstwę rycerską, głównie z ludności poddańczej pochodzącą, dla której ustaliła się ostatecznie nazwa panoszków (łac. *cliens*, *famulus clientalis*, *familiaris*, *minister*), a która wytworzyła się z nadwornych drużyn możniejszych panów, jak tego dowodzi utarta dla niej w w. XIII. nazwa: *druh*, *druho*. I tutaj zrazu wyróżniano panoszków jako niepasowanych jeszcze giermków (*armiger*, *štitonoše*) od pasowanych rycerzy; ostateczna nazwa ta stała się ogólnem określeniem najniższej warstwy rycerskiej, w przeciwstawieniu do panów i włodyków¹⁾.

1) Co do omówionych tu stosunków niemieckich por. przedewszystkiem Zallinger, *Ministeriales und Milites* i Siegel, *Die rechtliche Stellung der Dienstmannen in Oesterreich im XII. u. XIII. Jhdt.*, Sitzber. d. Wien. Akad. d. Wiss. Hist.-phil. Cl. t. 102.; co do stosunków czeskich Jireček, *Slovanské právo* II. 78 n., Brandl, *Glossarium* 219 i n. i Čelakovský, *Povš. čes. dějiny právní* 68. Zestawienie wyników literatury co do obu kwestyj podaje Balzer, *Hist. ustr. Austrii*, wyd. 2. str. 68 n., 106 n. Semkowicz, *Włodycy polscy*, Kwart. Hist. 1908 str. 594, przyjmując we

Narzuca się sama przez się myśl, że podobne stosunki mogły wytworzyć się także w Polsce, i że, gdyby nawet nie wytworzyły się tu samorodnie, to musiały się do niej przedostać chociażby przez naśladownictwo wzorów zachodnich. Przypuszczenie to popierają wyraźne wiadomości źródłowe. Już w dokumencie gnieźnieńskim z r. 1136 spotykamy wiadomość o milites arcybiskupich, którzy są równocześnie ludźmi przypisanymi do gleby¹⁾. Bardzo jeszcze wymowne są trzy dokumenty z lat 1224 i 1225. W szeregu świadków występuje tu po kilku lub kilkunastu milites biskupa krakowskiego Iwona, podobnież wzmiankowani tu są milites Pakosława, wojewody sandomierskiego, Jakóba Raciborowicza, Piotra i Gizbrachta; w szeregu ich znajdujemy kilku, spełniających osobne służby dworskie u swoich panów, jak je spełniali służebni na Zachodzie: wymienieni są camerarius i dapifer wojewody Pakosława, pincerna komesa Strzeszka, nie mówiąc już o podobnych urzędnikach dworskich biskupa Iwona²⁾. Kim są z pochodzenia owi milites, nie da się określić na pewno; imiona ich wykazują częściowo charakter gminny, więc można ich wywieść i z ludu; na wszelki wypadek nie ma ani dowodu, ani koniecznej przyczyny, żeby wszystkich zaliczyć do włodyków³⁾; owszem, mało to nawet prawdopodobne, jeśli zważymy, że świadkując razem z panami, tworzą widocznie ich orszak, gdy przeciwnie włodycy rozrzućeni byli na swych udziałach gruntowych po kraju. Że w ich szeregu mógł się zresztą znaleźć jakiś dawniejszy włodyka, który ziemię swą stracił czy porzucił i służbę w orszaku pańskim przyjął, nie chcę przeczyć, jak zresztą mogły tu należeć inne jeszcze, wyższego pochodzenia jednostki, które dla takich samych lub innych przyczyn poświęciły się tej służbie. Kiedy się rozprzestrzeniło osadnictwo na prawie niemieckiem, podobny los zapędzić mógł do orszaków pańskich nie tylko kmiecia, ale i sołtysa zubożałego, czy któregoś z młodszych jego synów, który do wojaczki więcej się skłaniał lub dolę swą w tym zawodzie chciał poprawić. I na Zachodzie powtarzały się podobne zjawiska: pod r. 1318 w dyecezyi Eichstädzkiej wymieniony jest niejaki Henryk z określeniem: miles sculpetus⁴⁾, zatem sołtys, czy członek

---

wszystkich krajach słowiańskich tylko dwudzielnosc w obrębie organizacji rycerstwa, identyfikuje panoszków czeskich z tamtejszymi włodykami. Takie zrównanie można wprawdzie czasem znaleźć w źródłach czeskich. Jest to jednak tylko urzędowa tytulatura całego niższego rycerstwa, o ile chodziło o przeciwstawienie go «panom»; pozatem rozróżniano ściśle także i w Czechach panoszków od włodyków. Por. Brandl, Glossarium 220. Czeskie prawo ziemskie z r. 1500 orzekło wyraźnie, że osoby, wyniesione przez króla na włodyctwo, uważać należy w dwu pierwszych pokoleniach właściwie za panoszków, a dopiero w trzecim pokoleniu za włodyków w znaczeniu ściśłem; Čelakovský 68.

1) Kod. dypl. Wielk. I nr. 7; por. o nich obecnie Semkowicz, Włodycy polscy 617.

2) Kod. dypl. kat. krak. I nr. 13.14; Kod. dypl. Małop. II. nr. 895.

3) Jak przyjmuje Potkański, Zagrod. szlach. 178.

4) Theiner, Monum. Pol. I. str. 146.

rodziny sołtysiej, który się rycerskiej służbie poświęcił, dosłownie taki sam miles creatus de sculteto, o jakim wspominają statuty Kazimierza W.

W drugiej połowie XIV. i w ciągu XV. stulecia upowszechnia się w źródłach polskich rozmaitej treści i pochodzenia wyraz «panosza». W Biblii królowej Zofii znaczy on służbę, giermka¹⁾. W rękopisie Bibl. Jagiell. z r. 1437 słowo «cliens» oddane jest przez «panosza»²⁾ — takie samo zrównanie wyrazowe łącińsko-polskie, jakie co do panoszków zachodzi w źródłach czeskich. W legendzie o św. Aleksym z połowy XV. w. czytamy zwrot: «A miał bardzo wielki dwór, prócz panosz trzystu rycerzów, co się mu zawżdy służyli, zawżdy k jego stołu byli»³⁾; z ustępu tego wynika, że panosze, choć tu odróżnieni od rycerzów w ścisłym tego słowa znaczeniu, może jako niepasowani (jak w Czechach), są przecież z właściwym rycerstwem zestawieni jako najbliżsi, i należą wraz z niem do orszaku, czy drużyny nadwornej pana. W rotach przysięg wielkopolskich z r. 1393 i 1397 znajdują się ustępy: «i zabił mi panoszą», «kiedy mi panosza zabili»⁴⁾; w innej rotce z r. 1400: «i panosza jego ranił»⁵⁾; wynika z nich, że panosze zostawali w jakimś stosunku podległości czy podporządkowania wobec panów prywatnych. Najwymowniejszą jest inna zapiska sądowa poznańska z r. 1397, dotycząca procesu o najazd na dobra «cum octo domicellis tam bonis, sicut est solus, et cum octo etiam domicellis vulgariter panozi»⁶⁾. Panosze (domicelli, dominicelli, wyraz łąciński, widocznie żywcem wzorowany na polskim) rozdzieleni tu na dwie kategorie: jedna równa stanem pozwanemu, który był szlachcicem, zatem również szlachta, widocznie zubożałe jednostki, które na dworze możniejszego szukały oparcia dla siebie; druga oczywiście późniejsza od tamtej, bo odrębnie od niej wymieniona, więc pochodzenia niższego, gminnego — jedna i druga zależna od pana, bo na jego polecenie dokonywująca najazdu, rodzaj milicyi jego nadwornej w rozumieniu przywiedzionych co dopiero pomników średniowiecznej literatury polskiej. Ważne uzupełnienie wiadomości powyższych przynosi zapiska pyzdrska z r. 1391: «pro diffamatione honoris, quod sibi protulit, quod non esset domicellus nec de nobili genere»⁷⁾. Domicellus przeciwstawiony tu wprawdzie szlachcicowi (de nobili genere), ale widocznie zaliczony do wyższej, rycerskiej warstwy, skoro zarzut, jakoby nim nie był, uważany jest za obrazę czci. Wracając do zapiski z r.

1) Małeckie, Biblia królowej Zofii, 343.

2) Łebieński, Militaria, Roczn. Tow. przyj. nauk Pozn. XVI. 148.

3) Nehring, Altpoln. Sprachdenkm. 275.

4) Hube, Sądy, ich praktyka i t. d. 30; Lekszycki, Die ältest grosspol. Grodbücher I. nr. 2578.

5) Hube, Sądy, 30.

6) Lekszycki, Die ältest. grosspol. Grodbücher I. nr. 2424.

7) Hube, Sądy 30.

1397, przypomnieć jeszcze trzeba, że ze względu na stylizacyą jest ona typową dla całej ówczesnej praktyki sądowej, o ile chodziło o określenie udziału w najazdach na dobra czy dwory, z tą tylko różnicą, że zamiast *domicelli*, panosze, używano częściej wyrazów *familiaries*, lub, co najzwyczajniejsza, określenia bez rzeczownika: *cum (n. p.) decem similibus et totidem inferioribus*. Nie chcę twierdzić, żeby w każdym wypadku ci pomocnicy najazdu byli w istocie drużyną rycerską pana; czasem co do *inferiores* da się wykazać udział zwykłych kmieci ze wsi¹⁾; czasem przecież niewątpliwą jest rzeczą, że żyją na dworze pana, i dlatego występują pod nazwą *panis comestores*, chlebojedzcy²⁾, przyczem nie da się już rozstrzygnąć, o ile są zwykłymi tylko domownikami, o ile zaś zorganizowaną drużyną rycerską. Że mogli być taką drużyną - panoszami, świadczy najpierw, przez analogią, przytoczone poprzednio czeskie zrównanie wyrazowe: *familiaris, famulus* = panosza, a bardziej jeszcze pewne szczegóły z praktyki sądowej średniowiecznej, jakie nam dochowały zabytki Rusi halickiej. W ziemi tej głównszczyzna szlachcica wynosi stale 60 grz., zatem tyle, ile wyznaczył statut Kazimierzowski³⁾. Otóż co do *familiaries* da się stwierdzić, że głównszczyzna, pobierana za ich zabicie, wynosi czasem 30 grz.⁴⁾, czasem znowuż 15 grz.⁵⁾. W stosunku do normalnej głównszczyzny szlacheckiej jest to zatem połowa jej lub jedna: czwarta: te same proporcye, jakie ustanowił statut Kazimierzowski dla szlachty, włodyków i *milites creati de sculteto vel de kmethone*. Słuszną przypuścić, że jest to, jeżeli nie bezwzględne zastosowanie, to przynajmniej reminiscencya przepisu ustawowego, że więc w szeregu owych *familiaries*, zorganizowanych jako *milites*, znaleźć się mogli bądź to dawniejsi włodycy, o których niektórzy przyjmują, że pod koniec wieków średnich przenosili się w znaczniejszej ilości na Ruś⁶⁾, zachowując tu dawniejsze swoje prawo do głównszczyzny 30 grz., innym razem ludzie gminnego pochodzenia, których głównszczyzna ze względu na przyjętą kondycyą rycerską podniosła się do 15 grz.⁷⁾.

1) N. p. Akta grodz. i ziem. XV. nr. 8843.

2) Ibid. XV. nr. 25.

3) Kutrzeba, *Męzobójstwo* 51.52.

4) Akta grodz. i ziem. XVII. nr. 3753.

5) Ibid. XIV, nr. 972, XV. nr. 2912.

6) Potkański, *Zagrod. szlachta*, *Rozpr. Akad. Wydz. hist.* t. 23 str. 261, gdzie zarazem zgodne z niniejszem, choć zanađto uogólnione twierdzenie, że włodycy mogą należeć do *familiaries*. Semkowicz, *Włodycy polscy* 622 nie podziela zdania Potkańskiego, jakoby włodycy przenosili się na Ruś.

7) Hube, *Sądy* 30 trafnie dopatruje się związku między panoszami a *familiaries*, ale mylnie i wbrew przytoczonemu przez siebie źródłom odróżnia panoszków od *domicelli*, uważając tych ostatnich (bez żadnej podstawy) za «paniczów», t. j. synów pana; wreszcie mylnie panoszom (*familiaries*) przeciwstawia *milites creatos de sculteto vel kmethone*, *ibid.* 33.

Jakkolwiek *Legenda* o św. Aleksym zdawałaby się naprowadzać na domysł, że w Polsce, podobnie jak zrazu w Czechach, w grupie rycerstwa nadwornego panów rozróżniano panoszków jako niepasowanych giermków od pasowanego rycerstwa we właściwym tego słowa znaczeniu, zgodnie z takimże samem rozróżnieniem w Niemczech na *Ritter* i *Knechte*, nie śmiałbym przecież twierdzić, że taka dystynkcja jest tu uzasadniona. Zwyczaj pasowania rycerskiego, za wzorem Zachodu przyjęty w Polsce bardzo rychło, bo już przez Galla poświadczony, stosowany był, o ile źródła nasze stwierdzać pozwalają, przedewszystkiem do osób książęcego stanu, jak n. p. Bolesława Krzywoustego¹⁾, lub innych członków rodu piastowskiego, którzy też później, przy lokacyach wsi na prawie niemieckiem, zastrzegali sobie osobną kolektę na wypadek pasowania zdarzonego w rodzinie²⁾; zresztą poświadczane mamy dokonywanie tego aktu tylko jeszcze w odniesieniu do przedniejszych jednostek w społeczeństwie, przedewszystkiem szlachty: tak n. p. w notatce Długosza pod r. 1345 o pasowaniu wielu ze szlachty, którzy się odznaczyli w walce z Janem luksemburskim³⁾; występujący w jednym z dokumentów mazowieckich pod r. 1298 *miles noster (ducis) cinctus*⁴⁾ należy niewątpliwie do przedniejszej warstwy społecznej, gdyż rozporządza kilku wsiami. Późniejszy zwyczaj pasowania rycerzy złotej ostrogi (*eques auratus*), dostępny nieszlachcie, ma inne znaczenie i inne stoi z tą sprawą w związku. Niema tedy dostatecznej podstawy do wysnucia wniosku, żeby co do panoszków pasowanie przedstawiało tu znaczenie istotnie, tem mniej zaś, żeby w miarę tego, czy go dokonano, czy nie, wpływało na rozróżnienie dwu osobnych grup rycerstwa. Z tego punktu widzenia warstwa niniejsza, wspólną określaną nazwą, przedstawia się jako pojęcie jednolite, choć z innych względów wykazuje pewną różnorodność składową, ile że jednostki z grup wyższych, które tu weszły, w przeciwstawieniu do niższych, nie tracą swoich praw stanowych, zwłaszcza prawa poboru wyższej głowszczyzny i nawiązki⁵⁾. W zwrotcie: *miles creatus de sculteto vel de kmethone* nie dopatruję się tedy dowodu, jakoby akt kreacyi dokonywał się w sposób ściśle formalny, szczególnie uroczysty (pasowanie); akt ten mógł polegać na prostej umowie z panem co do przyjęcia obowiązków panoszy, i na faktycznem ich wykonywaniu; wreszcie co do potomstwa panoszków, jeżeli zasada dziedziczności znalazła tu zastosowanie, na milczącym uznaniu stosunku poprzednio związanego.

---

1) *Mon. Pol.* I 440. 441.2) Piekosiński, *Ludn. wieśn.* 473) Długosz, *Hist. Pol.* III. 217.4) *Kod. dypl. Mazow.* nr. 43.5) *Por. str.* 288.*Сборникъ по Славяновѣдѣнію.*

Aż do czasów Kazimierza W. nie spotykamy nigdzie dowodu, żeby ta najniższa warstwa rycerska była już zorganizowaną pod względem prawnym, oddzieloną ściśle od innych pokrewnych grup, opatrzoną pewnymi szczególnymi, sobie tylko służącymi prawami. Statuty Kazimierzowskie podejmują pierwszą znaną, widocznie świadomą próbę stworzenia takiej organizacji: wyróżniają owo rycerstwo od dwu wyższych warstw rycerskich, opatrują je pewnymi osobnymi winami sądowymi. Stało się to może pod wpływem i przez naśladownictwo urządzeń czeskich, jak w ogóle stosunki czeskie w niejednym innym jeszcze kierunku wpłynęły na treść i kierunek ustawodawstwa Kazimierzowskiego¹⁾. Znamionną jest rzeczą, że wnet po Kazimierzu W. (od r. 1393) pojawia się w źródłach naszych po raz pierwszy polski wyraz techniczny na oznaczenie tej grupy rycerstwa, jedyny, z jakim wogóle w słownictwie naszym spotykamy się: panosza, że nawet do niego dorobiony zostaje odpowiedni wyraz łaciński (*domicellus*, *dominicellus*, wspomniany po raz pierwszy r. 1391)²⁾; wyraz *panosza* istniał już przedtem w Czechach jako określenie takiejże samej warstwy społecznej. I nie mniej zwraca tu uwagę, że same statuty ani tego, ani jakiegokolwiek innego nie używają wyrazu jako określenia technicznego, jak je użyły dla oznaczenia dwu wyższych warstw rycerskich; poprzestają wyłącznie na charakterystyce opisowej. Może dla tego, że wtedy wyraz techniczny nie był zrozumiały, t. z. nie wyrobił się jeszcze. Przejęta wnet potem do słownictwa polskiego nazwa czeska³⁾, wskazuje drogę, skąd także zaczerpnięto wzorów do samej organizacji. Próba przeprowadzenia jej spełzła jednak na niczem. Może w części wpłynął na to brak owego znamienia zewnętrznego, z istoty rzeczy bardziej sprzęgającego, jak je w pasowaniu znalazło na Zachodzie niższe rycerstwo. W- większej z pewnością mierze oddziałał tu brak uposażenia gruntowego, choćby w drobniejszych rozmiarach, jakie w ramach systemu lennego otrzymywało niższe rycerstwo zachodnie, zyskując silniejszy, materalny punkt oparcia do warowania swoich interesów stanowych; w Polsce ściśle dworskie «chlebojedztwo», łącznie z wytworzonym już podówczas prawem jurysdykcji pańskiej nad «familiaribus»⁴⁾, trzymało panoszków w ścisłej zawisłości od panów. Wreszcie nie pozostało bez wpływu potężne już w w. XV., niwelujące działanie warstwy szlacheckiej, wchłaniającej żywioły rycersko-ziemiańskie w jedno wielkie ciało szlacheckie, spychającej żywioły słabsze na stanowisko nierycerskiego

1) Przedmiotowi temu w wolniejszych chwilach zamierzam poświęcić osobną pracę.

2) Por. str. 287.

3) Także Brückner, O Piaście 882 oświadcza się za przypuszczeniem, że wyraz *panosza* przejęty został u nas z języka czeskiego.

4) Hube, Sądy 80. 31.

gminu¹⁾. Stąd wyłómaczyć można, dlaczego już w w. XV. w grupie panoszków ci, co z wyższych warstw pochodzili, zachowują dawniejsze swoje głów-szczyny: są one tu wyraźną przegrodą stanową w obrębie tych samych kół, wspólnym zawodem złączonych, i w wspólnej zależności od tego samego pana zostających. Stąd nawet w tych wypadkach, gdzie za familiares (panoszków) płacono normalną głowszczyzną statutową (15 grz.), wysokość jej nie tyle wpływała z samego przepisu prawa, ile raczej z umowy stron²⁾; stąd wreszcie głowszczyzna ta widocznie jest chwiejną co do wysokości, wynosi bowiem w innych razach po 20, 17, 12, 10 grz.³⁾. W tych momentach formalnych przejawia się na zewnątrz wielka płynność, a raczej nieokreśloność i chwiejność całej organizacyi. To też kiedy na Zachodzie odpowiednie niższe warstwy rycerskie, wytworzone tam i skryształizowane przez dłuższy rozwój dawniejszy, utrzymały się jeszcze przez pewien czas jako skupione, zwarte organizacye, choć i tutaj rozprzegają się one już pod koniec wieków średnich⁴⁾, w Polsce warstwa panoszków, jak ją pomyślał był statut Kazimierzowski, łamie się i rozprzega w ciągu wieku XV., podobnie jak i warstwa włodyków w drugiej połowie tego stulecia, pod wpływem tego samego, dawniejsze różnice społeczne zacierającego prądu niwelacyjnego warstwy szlacheckiej. Sam wyraz «panosza» już w średniowiecznych zabytkach praktyki sądowej, o ile je przynajmniej dotąd ogłoszono, nie występuje często; później zatracą się tu zupełnie. Przecież jednak jeszcze w początkach ostatniej ćwierci XVI. stulecia utrzymało się w języku naszym pierwotne, ściśle prawne znaczenie tego wyrazu, kiedy Bazylik (1577) użyć mógł zwrotu: «pospolita przypowieść: lepszy rycerz (w znaczeniu ścisłym), niż panosza»⁵⁾; ale wnet potem, pod koniec tegoż wieku, zanika już ta świadomość, jak dowodzi tytuł znanego dzieła Paprockiego; w początkach wieku XVIII., u Birkowskiego (1613, 1623) «panosza» co do znaczenia swego zbliża się już i utożsamia z pojęciem «pana»⁶⁾. Podobne, jak sam wyraz, koleje przeszła także i instytucja sama. Milicje nadworne pańskie utrzymały się do końca istnienia Rzpltej, ale nie odzyskały już nigdy znaczenia skupionego na we-wewnątrz, jednolitego na zewnątrz odłamu społecznego.

Powyższe uwagi miały przedewszystkiem na celu wyjaśnienie kilku wątpliwych, nie zawsze trafnie oświecanych pytań z dziejów ustroju średnio-

1) O oddziaływaniu tego prądu na zanik innej warstwy rycerskiej, włodyków, por. obecnie trafne uwagi Semkowicza, Włodycy pol. Kwart. Hist. 1908, 621 n.

2) Należą tu oba przytoczone na str. 288 przyp. 5 wypadki.

3) Zestawienie u Kutrzeby, Mężobójstwo 65.

4) Por. o tem zwłaszcza Seyler, Geschichte d. Heraldik 824.

5) Bazylik, O poprawie Rzpltej, przekł. Modrzewskiego, wyd. 1770, 804.

6) Birkowski, Syn koronny 1613: «ubogó się urodził, nierychło panoszą będziesz» str. Bb; Kazania obozowe 1623: «Pokruszył Pan kostur niezbożnych, kij panoszy, który tłukł ludzkie w rozgniewaniu», str. E2.

wiecznego rycerstwa polskiego. W statutach Kazimierza W. odkrywają one dążność do przeprowadzenia ścisłego rozdziału w obrębie tegoż rycerstwa w miarę różności składników, z jakich się ono wytworzyło; dążność, która zmierzała zarazem do prawnego zorganizowania każdego z nich w osobną, od innych wyodrębnioną całość. Liczyła się ona z istniejącymi stosunkami i dawniejszym historycznym rozwojem, ale przystosowała je w części do pewnych gotowych wzorów skądinąd zaczerpniętych. I jeśli nie we wszystkim przyniosła trwały skutek, jeżeli warstwy panoszków nie zdołała skupić w jednolite ciało społeczne, jak nie zdołała na trwałe zapewnić bytu chylącej się do upadku warstwie włodyków, jedno przecież jest pewne: że mówiąc o ustroju rycerstwa polskiego z kilku ostatnich stuleci średniowiecza, a przynajmniej oceniając rzecz ze stanowiska ustaw Kazimierzowskich, nie należy się tu posługiwać wykładnikiem dwudzielnosci (szlachta, włodycy), jak się to pospolicie dzieje, w najnowszych nawet pracach historycznych; owszem uwzględniając także panoszków, trzeba przyjąć trójdzielnosc rycerskiego stanu; jak nie mniej, że nie można panoszków zastąpić zwykłymi sołtysami, ani też przenosić ich do warstwy włodyków¹⁾. Wszystkie wymienione w statutach Kazimierzowskich trzy grupy rycerskie stoją do siebie w stosunku pewnego hierarchicznego uwarstwowania, przyczem dwie ostatnie, jakkolwiek objęte ogólnem pojęciem rycerstwa, nie są przecież szlachtą, i wyraźnie też szlachcie jako najwyższej warstwie rycerskiej są przeciwstawione.

1) O teorii, jakoby tu chodziło o sołtysów, por. wyżej str. 281. Łączenie panoszków (trzeciej warstwy rycerstwa w statutach Kazimierzowskich) z włodykami należy do pospolitych błędów naszej historyografii, n. p. Szymański, O służbie wojennej włościan, Przegl. Pozn. III. 26, Bandtkie, Prawo pryw. pol. 63.64, Maciejowski, Hist. praw. słow. II² 109.110, nawet Potkański, Zagrod. szlachta 178, por. str. 19. Ostatnio także Semkowicz, Włodycy polscy, Kwart. Hist. 1908, 593 n. utożsamia włodyków z panoszkami, i przytacza pewne argumenty na poparcie tego twierdzenia. Jednym z nich jest rzekoma analogia ze stosunkami czeskimi, gdzie wyrazy panosza i włodyka miały oznaczać to samo pojęcie. Wskazaliśmy wyżej (str. 285 przyp. 1), że zaszło tu nieporozumienie. Nadto powołuje się autor na przekazane w naszych źródłach nazwy włodyków «squirio» i równoznacznych z nimi ścierciałków (ścierzka), «satellio»; ponieważ squirio i satellio oznaczają pierwotnie towarzysza, giermka, niosącego przy panu szczyt, a co do panoszków stwierdzić się da niewątpliwie, że tworzyli drużynę zbrojną swoich panów, przeto upatruje w tem dowód, iż oba pojęcia (włodycy, panosze) są identyczne. Nadmieniam wazelako, że squirio, satellio, wyrazy bardzo zresztą wyjątkowo w źródłach naszych zachodzące (każdy po raz), mogły tu być użyte w znaczeniu przenośnem, jakiego nabyły przez dłuższe utarcie się na Zachodzie, jako określenia niższego rycerstwa w ogóle, niezależnie od tego, czy ono spełnia rzeczywiste funkcje giermków. Geneza i zawód włodyków z jednej, a panoszków polskich z drugiej strony, są przecież w zasadzie zgoła odmienne. Włodyctwo sprzęgło się ściśle z posiadaniem ziemi, co stwierdza trafnie sam autor (618), i, pomijając odosobnione wypadki, gdzie ten lub ów włodyka, porzucawszy ziemię, zaciągnął się w służbę rycerską pana na jego dworze, nie było nigdy «chlebojedstwem» dworskiem, który to stosunek jest znowu typowy dla panoszków z końca XIV. i z XV. w. Sam autor bardzo trafnie rozróżnia w w. XIII. rycerstwo włodycze od rycerstwa «servitores», zaciąganego z chłopów (609, 616, 617); ten rozdział widnieje też w statutach Kazimierza W. i w zabytkach praktyki sądowej XIV/XV wieku. Niewątpliwie tę trafną teorią byłby autor utrzymał i co do stosunków z tego czasu, gdyby jej nie było stało w drodze omówione poprzednio rzekome zrównanie: włodyka = panosza.

Житне јаме у Срба.

од

Д-ра Симе Тројановића.

Примитивни народи увек са једном ствари служе за више послова, јер су немоћни да се природним благом обилато и разноврсно користе. На пр. у наших простих сељака и сад је још у употреби *отпило*, али оно им не служи само за кресање ватре, него на њему су обично припучене и друге «утепзлије», као: мајушне *машине* за вађење трња кад се у руку или у погу убоду, поред њих утврђен је ситни прибор за дотеривање фаље, кад се хоће барут да подаспе, па и *шилак*, којим се чачка лула не сме да изостане! Неоспорно је доказано да су људи за Дилuviјалног доба већином становали у пећинама, где је терен био карст или у опште стеновит, па су исто тако многи народи продужили да живе и у доцније време. Ето, докле су год Јелини допирали по туђим земљама, њихови историци сведоче да су ти народи век проводили у пећинама, као по Колхису, око Црног Мора, око Каспског Језера, по Сирији, на Синају, поред Нила и т. д. За камениту Палестину стари тестаменат тврди да су пећине служиле људима за станове, а и за сахрањивање покојника. Име «троглодити» (пећинари) односило се на многе народе, а тако су их звали једино по томе, што су у пећинама становали. Лети су пећинари могли становати у чергама под ведрим небом, или под каквим било наслоном. У избама пећинским температура је готово целе године стална и стоји толико над пулом да се може благом назвати па и пријатном за живот човечји. И у садашње време још се нађе по који пустињак на Балканском Полуострву да живи сам самцит са својим маленим стадом оваца и коза у пећини. Али, у старо време нису само људи становали у пећинама него по правилу и стада с њима. На првом месту пећина је већ била готова од природе и увек боља него што би људи тадашњим примитивним справама могли и приближан стап да направе. Друга је разлог био, што је пећина топлија него ма каква од трупаца склепана кошара. Треће, пећине су обично близу пијаће воде, па се мало и риболовом узгред могао човек бавити. Четврто, све је живо и мртво

благо човеку било стално пред очима, дању кад стока пасе, он је њен чувар, а ноћу су под истим кровом, да се не може претпоставити крађа, коју би непријатељи извршили; а од тадашњих зверова, особито огромног пећинског медведа, чије и име каже да је у пећинама имао одморште и легло, лако се могло чувати, што су људи ложили сталну ватру на уласку у пећину, а од ватре крволочне животиње страх имају. У индиским и другим прашумама, где на све стране гмижу опасни зверови људи кад завоће, ипак их се ни мало не плаше, јер око свога конака наложе велике ватре, које животиње далеко заобилазе. Јелинском предању о циклопима, који су живели у пећинама, потпуно одговарају наше народне приче о Дивљану («Полифему»), који је живео са стадом у пећинама. По народним причама Краљевић Марко није умро да никад не оживи, него се само сакрио са Шарцем у пећину и тамо чека суђени час па да се опет у свој сили појави. Из ове се приче види да је Краљевић Марко на послетку отишао у пећину и ту остао, а не вели се да је он и пре тога, за слободног живота, становао у пећини, али и о овоме има једна варијанта. У селу Вевчанима, у Дримколу Охридском, баш код самог извора Вевчанске реке, Матице, налази се пећина, где је по народном причању баш Краљевић Марко за живота стеновао; до ње има мања пећина, која је била подрум Шарчев, а пред пећином излокана рупа у стени јесу јасле Краљевића Марка. Народ је бар у причи ипак очувао сећање да су људи негда заиста стално живели у пећинама, што и наука својим историским подацима и археолошким доказима у свему поткрепљује. Што се тиче, пак, стоке, она и дан данас по Херцеговини, Црној Гори и другим земљама врло често ноћ проводи у пећинама. За палеолитске епохе у историји рода људског, а то је време за које наука позитивно зна да је човек на земљи постојао, људи нису знали за земљорадњу него сумом живели од лова; од неолита пак већ почиње јак и у свима пословима осетан напредак. У то време прво људи припитомише пса¹⁾, који им је у лову био десна рука, јер је трагао и изгонио дивљач у оно време из непроходних шума, шипрага и огромних баруштина; он је био уз пастира и веран чувар стада, после су људи псе гојили и јели, па без сумње запрезали и у саонице ради вуче. У неолитској епоси извршен је још један обрт од највећег значаја за право, поступно културно ослобођење човека од тако рећи живота на «парче» — од данас до сутра, — јер је почео да се бави земљорадњом, а тиме је уједино и везао се за један ужи предео, а није морао са стадима далеко да лута и да станове мења, па макар они били и лаке черге, које су нестални пастири, кад напусте пећине, по пашњацима под ведрим небом и онда могли разапињати.

---

1) M. Hoernes, Der Mensch, 114.

Е, где му је било zgodније, угодније и сигурније чувати жито, па и неке плодове дивљег воћа него опет у пећинама: где не кисне, а где му је вазда све на домаку. После тога у пећинама подувљује сталан ветар, те се зрно поступно суши, и не може да се убуђа нити ужеже. Према овоме излази, да су пећине могле уједно, сем станова људских, бити и *прве житнице*, а да ли се ово може каквим фактима поткренити биће доцније говора. Толико стоји поуздано, да су првобитне пећине биле колективна сокровишта: *стан за људе и стада и житнице*, а ово се све троје временом диференцирало. У овом случају срили смо се с истим непомућеним примером као и код поменутог огњиља: једно за све.

Кад се претпостави да су пећине биле најстарије житнице, онда ако устражимо који су облици после њих у старом, средњем и садашњем веку узастопце ишли, ја мислим да су по свему судећи могле бити само *житне јаме* (Silo), о којима ми и јесте задатак опширније да прозборим. Ове житнице у земљи зову се *житне јаме*, а у Бачкој и Срему *житне рупе*, што исто значи. Сељаци их праве овако: ископају у опедитој земљи озго ужу рупу, кроз коју се може човек олако увући. Чим то грло сврше, проширују бокове, а дно оставе равно. Облик ових јама у свему је сличан великој боци за воду. Одозго до доле дубока је јама 2—4 метра, ретко је дубља, а ширина јој је врло различна, неке су широке 3 метра, а неке и 5. По том узме један сељак тежак дрвени маљ, и њиме добро грува у под од јаме да се земља добро убије. Онда чим оштрим скреше околне зидове, па и њих набије, и сместа патура у рупу добар нарамак сламе, потпали је и за 3—6 дана додаје сламе да непрестано гори, док се унутрашњост ваљано испече и стврдне, да у њу из околне влажне земље никако не може вода ући. Ове рупе могу се правити на земљи плавуљи, која је већином у Банату, на смоници као по Косову и тако даље, само не на уми, јер се она од ватре дрозга и круви. У близини река рупе се могу дубље копати, тако и на брежуљкастом земљишту као у *Доловима* (недалеко од Панчева), јер ниво бунарске воде на таквом земљишту лежи знатно ниже, него од речног корита одмакнутији крајеви у долипама. У овим се рупама држало у првој половини прошлог столећа само жито¹⁾ *наполица* (пола пшенице пола ражи), а сад се сеје и држи у житним јамама само чиста пшеница. У неким рупама могло је стати 100 мерова (меров је хватао 80 старих ока) жита; а старци памте да их је раније било куд и камо већих. Неке су по простору изгледале као какве купнице. Нануђене рупе покрију озго дебелим поклопцем од дасака, или купе поклопац од добро печене земље, неки још међу озго збијен сноп од сламе или

1) У Србији, Босни и Херцеговини жито значи сваки усев, од којег се хлеб меси, у Хрватској жито значи просо, чим се онуда у првој половини прошлог века највише свет хранно.

тулузине. Рупа је увек тако добро заклопљена да преко ње слободно могу кола да јуре. Неки сељаци поврх рупе наспу још хумић земље. И сад још има житних јама, али само оних, које су се из старијег времена одржале, јер сад се више не праве. Житне јаме простиру се од Банатских села с леве стране доњег Дунава: од Новог Села, Севкерица, Турског Бечеја, Опаве, па уз Потисје преко Зале до иза Дебрецина; по Бачкој има их од Старог Футога па више Суботице и Баје; у Срему су се такође одржале, на пр. у селима: Белегишу, Сурдуку, Бановцима, Бољевцу, Купинову, Старој Пазухи итд. У српским крајевима Војводине највише има житних јама код Срба и Влаха, мање код Маџара, али житних јама има у Маџарској и код Словака, и то у Спиској столици (Zipser-Comitat) у многим селима, а ја ћу поменути где поуздано знам да их има: у Литманову и Комњанки. Словачке јаме могу бити изнутра печене од ватре или даскама патосане.

У крупним потезима ако хоћемо да обележимо границе докле су се сад распростиру житне јаме у српским земљама, онда ћемо споменути прво Банат и Бачку, па Сремску Посавину, западно од Фрушке Горе. Ово су све бешумни предели, а чим је шума на домаку - житне јаме престају. Списка столица чини опћи изузетак, и ма да у њој нема Срба ипак ја наводимо, јер се одмах непосредно на северу шири, где престаје српски елеменат, а настају у густим насеобинама Словаци. Ова се столица простира у побрђу изпод шумовитих Карпата, па ипак има житних јама¹⁾. Према овоме садашње распростирање житних јама може се свести у главном на средњи ток Дунава, с леве и с десне обале, а на доњем Дунаву има их само с леве стране. Поред реке Саве има их сад само у крајњем току, па до њена ушћа у Дунав, али опет само с леве стране, дакле у областима, које потпадају под Аустро - Маџарску.

Поред тога, где има житних јама, врло је интересно и само место, где их сељак копа. Најчешћеће их ископати у своје дворишту, а врло често бива да им нађе место баш пред кућним прозорима на улици, дакле на имању сеоске општине, а не на свом приватном. У врло старим кућама, као што су неке до скоро биле у Баранди житна се рупа налазила у самој кухини, под истим кућним кровом, где домаћин живи с породицом. Овај последњи факт послужиће нам за једно објашњење, кад пређемо да говоримо о кошу.

Колико је мени познато први помен банатских и бачких житних јама налази се у новијој српској литератури тек у другом издању Вукова рјечника од године 1852. У истом рјечнику наведена је и једна ме-

---

1) Стипска столица пружа се с десне стране Тисе. Са севера граничи преко Карпата с Галицијом, а са северо-запада јој долази висока Татра. Овај је цео предео врло брдовит са доста текуће воде и са суровом климом.

рица, која је своје име добила од житне рупе. Ево од речи до речи његова навода: «Рупњак је житна мјера, које двије иду у мјерицу, а мјерице три у пештански мјеров; рупњак се вади жито из рупе». Види се да је Вук мисли на исту рупу и у народној причи «Стојша и Младен», а зове је *јазбином*.

Само оно жито употребљавало се за сјеме, које је пригодно било у житној јами, кад дуже лежи не вреди за семе, али за мливо не уди му и кад дуго година остане у рупи. Мени су причали стари људи, кад се поодавно рупшила католичка калварија у Суботици, да су испод ње нашли једну житну јаму пуну жита, које је ту можда сто година лежало, и за чудо још није било сасвим искварено, ма да је било попустило и јако поцрвенило; јер су га свиње ипак у сласт јеле.

С десне стране Дунава и Саве, где год Срби живе у маси, сад нигде нема житних јама, дакле: ни у Србији¹⁾ ни у Босни с Херцеговином, ни у Далмацији, ни у Црној-Гори, ни Македонији до Свете Горе. На десној страни Дунава прошлог столећа једино је било рупа у селима око Видина, па је ваљда још која и сад (Jireček, Gesch. d. Bulgaren, 412).

Али у хијерархиској држави на крајњем југу Балканског Полуострва у Светој Гори, где је монашки ред у свој сили држао непромјењиво конзервативно начело *«ни у чему не трпити новина»*, и сад се још налазе житне јаме, на пример на имању на далеко чувеног српског манастира Хилендара, где их има још велики број. Тамо су јаме около патосане каменом, а у осталом у свему личе на банатске. Особито су се лепо очувале на Св. Гори у грчком селу Ерсову, 7 часова далеко од Хилендара, на самом мору.

Ово је за заиста чудно да толики велики географски појас сад раставља област житних јама од Саве и Дунава па до Солуна и Свете горе, шта више Србијанци, Старосрбијанци и Македонци не само што не праве житне јаме, него нико и не зна за њих, да су икад и биле у њиховим земљама. Ето одмах преко од Београда и у самој Банатској вароши Панчеву, у крајњим махалама, до скоро их је било, а свуд около у селима и сад их има, тако исто с друге савске стране Београда је Земун, и до њега сва села их имају, а пре су имала још више, а око Београда ни једно село не

1) Код једног старијег писца из Војводине, који је Србију пре 82 године сигурно из канцеларије описао, стоји ова белешка о Србијанцима: «Житнице къ сохранению ране не познaju, и затвараю се у рови, кои су на подобие левка у земли ископани. Штатистичкое описаніе Сербіе на дано Стефаномъ Милошевичъ. Будимъ 1822. Стр. 71.— Стиг је овог књижевника врло рогобатан, често и неразумљив, као и у овој реченици «и затвараю се у рови», Ако је он с овом заменицом «Се» мислио на људе, да живе у рупама или земуницама, онда и како и тако, јер их је заиста и било у крајњем закутку крајинског округа крај Дунава, али житница у земљи тада није већ било нигде у Србији по мом најбрижљивијем испитивању; али их је и тада као и сада било у Војводини, одакле их је он као најпростије житнице супституирао и за Србију!

спеченог зида остатак негдашње житне јаме.... Оно може бити да и јесте, али то треба да посведоче многи примери, а најбоље, ако се ко намери на целе нетакнуте житне јаме, које су временом земљом затрпане, па се у целости очувале са пшеницом заједно. У Београду се врло често налази у дубини земље већа количина подрнеле и спуктане пшенице, нарочито у Савамалској улици, али ја је никад на лицу места не видех. Ја ипак од своје стране верујем да ће се средњевекових и старијих житних јама наћи и у Србији, јер одкуда би то могућно било, да их има северно, одма преко Саве и Дунава, да их је било по историским документима на југу од наших међа, опет у нашим земљама код Срба, а да их није било Србији¹⁾.

За старе, у Немце претопљене Словене по Пруској и даље, Хелмолд²⁾ ово наводи: «So oft ein Krieg auszubrechen droht, verbergen sie alles Getreide nachdem sie es gedroschen haben, nebst allem Golde und Silber und was sie an Kostbarkeiten besitzen, in *Gruben*, Weib und Kind aber bringen sie in die festen Plätze oder mindestens, in die Wälder, so dass dem Feinde nichts zu plündern bleibt, als die Hütten, deren Verlust sie sehr leicht ertragen».

Ја Хелмолда овако разумем: да су Словени већ имали и у мирно доба *рупе* (*Grüben*), то јесте *житне рупе*, па би уз рат у те рупе спустили и оно жито, које им је ради свакодневне потребе било у кући за исхрану, а уз жито склонили би у рупе и све своје драгоцености. Дакле ја не мислим да је Хелмолд својим описом хтео да каже, да Словени само уз опасност привремено рупе ископају и у земљи сложе жито и друге ствари од вредности. Да је мислио на привремене рупе, он би свакојако казао, да жито и ствари «закопају» у земљу. После он каже изрично: пошто пожњу и оврху сместе жито у рупе. По овоме изгледа, да су Словени почињали рат, кад саберу жетву, а непријатељ, разуме се, кад их год нападне, морали су се бранити. О овоме би вредело претражити историске податке.

Срби у Банату и Бачкој за време мађарске буне, 1848 и 1849 године, исто су тако крили све скупочене, па и остале ствари у житне јаме, па би уз погибију бежали с чељадма и стоком на ону страну где непријатеља нема. Да Мађари не би угледали житне јаме спуштали су даске поклопнице ниже, а земљу по њима би изравнили с околним тереном, па се

1) У Расини, Жупи и многим другим крајевима по Србији, кад ~~имаше~~ прероде, у недостатку подрумских судова, сељаци ископају велике четвртасте или овалне *рупе*, добро их маљевима утуку, да сок не продире у земљу, ту сипају зреле пшенице, које превру као у бачви, и кад су готове с врењем, онда их пеку. Ракија по мало удара на земљу, иначе од вредности и количине мало се изгуби. У крајини Неготинској док није Филоксера потаманила винограде, ~~прожђе~~ су метали у *рупе*, кад сувише роди, где би кљук преврео као и у бачви. У оба наведена примера рупа је служила за привремени суд.

2) Helmsold's Chronik der Slaven. II, 228.

зајста није лако могло опазити где су. У кућним житним јамама, што су тако крили разне ствари поред жита, па и у случају кад би Маџари кућу спалили, оно исто у јами не би било ни такнуто! Према овоме житне су јаме биле вазда потпуно обезбеђене од ватре, а то је главна погодба била за земљорадника, јер у старије време због рђаве комуникације уз неродицу лако је наступала глад, од које се није могло лако спасти. Поред тога уз ратове и нападе, бежало је становништво у ритове или куд му драго, па би по повратку оно што је најглавније, храну, опет нашло...

Већ су одавно обележене контуре економског живота код старих Словена, и сад се нарочито ваља на детаљна питања бацити. Да се негдашња слика словенског живота што боље представи, особито је помогла лингвистичка палеонтологија. По овој научној обради излази да су стари Словени знали за «житнице», али да су те житнице биле као што су садашњи хамбари у Србији и на другим местима по словенским државама, или су биле *житне јаме* свуда од реда. Стари Словени, особито докле су допирали апостоли Кирило и Методије, имали су житне јаме и звали су их *сонек* (Миклошићев Lexikon), па за дивно чудо исто се ово име и код нас одржало у називу села *Сусека* на Дунаву у Срему код Черевиха. У Вукову Речнику има и реч *сусџак* са значењем крбања, дакле опет неког суда, у коме се може што држати.

У старо време Словени су имали безбројно непријатеља, и жито им је требало чувати пред очима. У кући на тавану, или у неком одељку саме куће није могућно због паљевине дрвене грађе, која би све у пепео претворила. Да су држали жито у дрвеним житницама у близини куће опасност је претила, што се таква остава с места угледа, и све би пало непријатељу ласно у руке. Из овога се види да ја стару, словенску «житницу» потпуно идентификујем као колективно име за «житне рупе», у којима је маса жита лежала, и за мале кућне *кошесе* плетене од прућа, којих и сад има у Србији, а садрже жита само за неколико дана или недеља. И у Бачкој и Банату није се могао домаћин сваки дан спуштати на стубама у житну јаму да вади пшеницу за краће оброке, него је извади бар на недељу две дана.

Сем побројаних српских замаља житних јама сад има још по Влашкој (Rösler, Rumän. Studien, 56), по Добруци, код Татара у Русији, који¹⁾ међу у жито цветове од *Centaurea scabiosa*, да не би ларве од *Tinea granella* јеле зрнџе²⁾. По моме мишљењу што ларве у житним јамама

1) Körnicke, Die Arten und Varietäten, s. 386.

2) У Читлаку код Соко-Бање у Србији сељаци мешају са пшеницом зрнџе од свинде (*Trigonella foenum graecum*), па је заједно и међу са пшеницом. Од свинде хлеб пријатно мирише.

гину неће бити због центауреје него због огромне количине угљен-диоксида, који се нагомила дисањем зрневља. Кад људи хоће, да уђу у јаму претходно се добро увере има ли много отровног гаса, па онда силазе; иначе је проветре. Вап Европе сад има житних јама још у Кападокији, о чему сам се сам од домородаца уверио на пример у селу Архалесу, а по Рацелу и у Дагестану¹⁾, свакојакo и даље. Власи често и не пеку рупу изнутра него је поставе око̀ло сламом и онда сручују у њу жито, које неће допирати до влажне земље. Овако раде и у Кападокији.

Има доста стварних доказа, по писменим споменицима, да су негда житне јаме заузимале већи простор у свету него сада. Стари их писци помињу у Тракији, Германији, Кападокији, код Арапа... Varro De re rust. I, 57: *Quidam granaria habent sub terris, speluncas, quas vocant σειροὺς, ut in Cappadocia ac Thracia*, Procopius, Bell. Pers. II, 13, 19; Procop. Bell. Goth. II, 5. Исте житне јаме помиње и Тацит код Германа (Germ., cap. 16)²⁾ за време Демостена кад су кроз Тракију марширали преосталих десет хиљада, ударили су поред Понтуса у Салимидесус, кроз земљу просо-ждера, и видели подземне житне јаме («гранарије») напуњене просом и крупником ὄλυρα³⁾.

Код оних Арапа, што су живели у Шпанији, био је обичај чим се роди дете да ископају житну јаму (Silo) у земљи и да је напуне житом, па је озго добро покрију да спрече улаз ваздуха. У овим подземним рупама жито се много година одржавало и важило ја као имаовина детета кад одрасте (Jacob travels in the south of Spain)⁴⁾.

Из овога се кратког историског прегледа види, да житне јаме нису особина једног народа, па ни самих Аријеваца, него и Семита и других народа. Такав је случај са свима примитивним стварима, па ма за какву употребу оне служиле — свеједно.

Од археолошких прилога у овај се посао могу унети нека позитивна факта, и нека још у току испитивања, која ће се тек временом пречистити. Од позитивних доказа, где су нађене житне јаме из старог века, може се навести Грчка, особито оно место, где су кућишта старе Атине. Приликом лањске изложбе (1903 г.) у Атини, посетиоци су се и сами могли уверити о овим житним јамама, којих је доста откопано последних година. Овај пример одржава нераздвојну везу код Грка од класичне јелинске периоде, па до данашњег дана, јер ми немамо права да замислимо да житних јама није било у средњем веку код Грка.

1) Ratzel, Völkerkunde, II. 708.

2) Schrader, Reallex. 796.

3) Hehn, Die Kulturpflanzen, 544.

4) Hehn, Kulturpfl., 578.

Али по Европи налази се на много места руна у земљи, које се у науци зову већином *«марделе»*, те су рупе горе округле, а доле се као левак сужавају; гротло им је у пречнику 4—6 метара, неке су широке чак и до 20 метара, дубина им је пак 3—5 метара. Већина је правилног круглог облика, а неке су неправилне. Најчешће се око гротла, озго, виђа насип, и то целим крајком околу. Оне се налазе како где, по великим шумама или на благим падинама брдским. Негде су нађене у огромној количини, у Хесенској код Гросгераве рачунају их на 5.000. Толико исто професор Вилхелм држи да их има у лотриншким шумама¹⁾. Њихово је распрострањење огромно. Има их у Шлезији, Немачкој, Француској, Енглеској, Швајцарској итд. Али се не зна кога су народа биле. У Лотрингену нађене су патосане каменом, тако понеке и на Британским острвима²⁾. Врло је занимљиво шта се све у овим марделама налази. Вирхов³⁾ је нашао код Кенигсвалда у њима лонце са житом, рибу крџушт и тропно камење од огњишта, други су научњаци нашли угљена, пепела костију, жрвњева, рбина из римског⁴⁾ и словенског доба, после рагастове од врата, запињене греде и другу дрвенарију од колеба. Научници су се поделили у три табора о значају и употреби ових мардела: већина их држи да су били људски *станови*, а други веле, да су биле *житнице* (Нарочито Dr. K. Weinhold⁵⁾). У најновије време Д-р Гирих (Gülich) неке марделе идентификује с оним рунама из којих су каменари вадиле воденично камење. На ово последње мишљење не треба се ни мало обазирати, јер је усамљено, и на већини места, где се марделе налазе, нема ни трага од воденичког камења. Лустиг има право, што се домишља да све марделе нису служиле за исту употребу, али по моме мишљењу сви су испитивачи, без разлике, до сад грешили: како они што марделе држе само за станове људске, тако исто и они, који их држе за житнице. По моме тврдом уверењу марделе су биле већином случајева *житне јаме*, над којима су стајали *људски станови*, баш исто онако као што сам навео пример да је до скоро устрајао у Баранди у Банату, а и у другим околним селима, где је под истим кровом била и кућа и житна јама. Шта ме у овом мишљењу утврђује јесте на првом месту,

1) Korrespondenz-Blatt deutsch. Ges. für Anthropologie, Ethnologie usw. 23. Jahrg. № 9.

2) Georg Lustig: Die Trichtergruben (Mardellen) vom Zobtenberge in Schlesien. Globus № 6, 4 Febr. 1904.

3) Zeitschrift für Ethnologie 1870. S. 475.

4) У неким марделама нађено је типских камених трава, које сведоче, да су те рупе из каменог доба, а римске ствари у марделама већ не сведоче да су се марделама у Немачкој Римљани служили, јер они су у култури далеко већ били одмакли, него су Немци, и други можда варварски народи у Немачкој служили се и римским стварима, па су случајно запале у јаме.

5) Altnordisches Leben, s. 1227.

што су марделе таквог облика, левкасте, да у њима људи не би се могли кретати; јер таква негодна облика нема у свету за станове ни код најпримитивнијих народа. Што се пак у марделама налазе разне кућне ствари највороватније долази отуда; што су при пожару куће тамо те ствари доспеле, јер кад се тежак кров срушио, он је могао да провали гротло, па да тамо разно којешта упадне. А ми знамо и то да су у Банату уз буне људи многобројне ситније ствари у житне јаме спуштали. Онај поменути лонац, што је нађен у Немачкој са житом, ја држим да нас у неколико подсећа на *рупњак*, то јест, да се лопцем хтело да вади жито из рупе. Кад је пак житна рупа у кући, лако је кроз отворено гротло могло упасти и кошчица од јела и рбина од разбијене грчарије и свашта друго. И тадашњим становницима над марделама није било безопасно живети, отуда су свакојако и они житнице градили испод куће, да им храну нико не украде... Да марделе *нису биле* житне јаме може човека да наведе та околност, што су неке колосалне дужине (до 20 метара), а таквих житних јама сад нема, па их, мислим, није могло ни пре бити, него ја држим, да ни једна житна јама није ни била таквог пречника, него да се од 2—3 јаме једне поред друге одронила земља, па се провидно отворила заједничка рупа од обадве или од све три рупе. И то ваља признати, да досад марделе ни су испитане с оном збиљом како заслужују, а особито њихови зидови, јер поред макроскопског прегледавања, да су им зидови печени свуд околу од ватре, и хемиска би анализа силиката од зидова, ако су ватром печени, много припомогла. Код житних јама гротно је увек ужасно, а можда је негда, првобитно тако било и код мардела, па се временом од кише и притиска одронило, те се сад виде само широки бокови од рупе. Истина је и то, да су људи у старо време, као и сад понегде, градили и разне којекакве друге подземне ходнике, ради своје личне безбедности, у којима су привремено могли уз напад и становати. Ето у Бугарској код Трнова постоји једно село Арбанаси. У неколиким кућама тог села под самим кровом у кући стоји бунар, а кроз земљу иде тајни ходник, неки чак у другу оближњу родбинску кућу. Оваких подземних, поткућних ходника нађено је и у Аустрији, Маџарској, Штајерској, Баварској и т. д. Немачки књижевници зову ове ходнике «Erdställe» (Anton Dachler, Dorf — und Kirchenbefestigung in Nieder-Österreich. Wien 1908. S. 65).

Ако смо сложни у томе да су *пешине* биле и први станови и прве житнице људске, онда тај степен људске културе можемо сматрати за почетни, први; други савршенији степен житница јесу *житне јаме*, над којима су у већини случајева могли бити подигнути и људски станови; трећи степен били би *кошеви*, а четврти *хамбари*. Да се развиће житница овој скали не може свуда прилагодити сасвим је појмљиво, јер негде нема пе-

лина, а на другом месту земљиште је неудобно за житне јаме. Али ова скала подудара се потпуно с климатско-фаунским и геолошким приликама јужне и средње Европе, бар у претежној већини случајева, а та се област нас првенствено и тиче.

У кошевима се држи жито у зрну: пшеница, раж, јечам, крупник и просо. Кош се исплете најчешће од лескова, јасенова или ракитова прућа. Прво се доле постави крст од два диречића, и на њих се почне и надовештавају пруће. Неки исплету дно од павитине. Кад је готов, изгледа као буре или је горе изведено му гротно и раширено. Да између прућа кроз рупе не би зрнџе пропадао цео се кош споља, а нешто и изнутра олепи говеђом балегом, у коју се дода и пепела. Оваков кош обично хвата по старом, 100—1000 ока. Кош за кукуруз ничим се не олепи, да га слободно може ваздух промаживати.

Кукуруз за семе¹⁾ обесе у клипу, (или као што у жупи и Васојевићима рекну у «класу» а у призренској нахију у «кужљевима») о панте (летве), које су високо на тавану приковане за кључе. — По многим селима у Морави и по Ресави те кућне кошеве не држе у висини, него просто на земљи у кухињи.

Кошева има од прућа плетених и ван куће под ведрим небом, и тада се они покрију папраћу, сламом или сеном. Ови кошеви стоје на тумбасима, совама или на ногама²⁾ од камења. У Метохији имају сургију (вратаоца), плстену од прућа, или од дасака удешену. Кошеви облику могу бити различити: многоугаони, четвртаст и округлао по средини или и до самог крова у Херцеговини, неки пут доле ужи, а горе га разведу па изгледа као обрнута глава шећера. У Подунављу бугарском кошеве на форму главе шећера запазио је Ами Буе³⁾. За кош су се увукла и два друга имена: *чардак* и *салаш*. И чардак и салаш могу бити плетени од прућа, или од ушпиљених штица у гредама, а неолепљени. И они служе само за кукуруз.

У Морави је салаш просто на просто врло дугачак кош, 7—12 м. дужине по 2 м. ширине. Тамо према селу Рибнику код Трстеника планинци имају на једном месту преко 120 кошева, на другом око 40—50, и у њима држе свој кукуруз, који беру са својих њива крај Мораве. Плаћен чувар ових кошева зове се кошар. Планинцима је у свој Србији у последње време овладала неоодољива тежња да купују плодније земље у равници. Тако исто

1) На черену се чува сем кукуруза, у крушевачком округу нарочито, а и по другим странама, и грах и лећа, па и друга семена. Народ листом верује, да је на великом диму осушено семе најбоље за сејање.

2) Кошеви и хамбари из три се главна узрока подигну од земље: да и одоздо ваздух житну допире да се не ужеже, да свиње до хране не доспеју, и да се мачке могу провлачити и хватати пацове и мишеве.

3) La Turquie d'Europe III, p. 10.

радо купују имања Ужичани и Драгачевци у Трнавском и Љубићском срезу. У равници сабран кукуруз носе кући само кад им је прека потреба, иначе гледају одатле да продаду. — Разно, али се понегде за онај доле ужи, горе шири кош чује и име «салаш» а као у Херцеговини покрије се и он кровом од ражи.

Чим је салаш од штица (дасака) или орвана саграђен обичније му је име *хамбар*, и онда он има већином своје преграде, које се зову *пресеци* (ока). У Мачви обично има 4 пресека: за пшеницу, овас, јечам и брашно. За жито иду преграде на пресецима до тавана, где би почињао, а за брашно само у пола висине. У пресеке се улази на стубама. Хамбар никад није олепљен ни блатом ни балегом.

Према моме истакнутом задатку: о хамбару ваљало ми је само ради целине у кратко да проговорим, а ко се више интересује, наћи ће доста одличних паралела код Рама¹⁾.

На завршетку желим да скренем пажњу на један интересан чешки хамбар зван *«sруб»*²⁾. Хауер је описао један сруб из Крилеповица у Шлеској. Он има два боја: горњи је *житница*, а доњи *вајат* за одело и које-какве друге ствари. Код сруба су зидови потпуно олепљени блатом, па се ти зидови над горњим бојем сасвим засвођавају у полукругу. Тај полукружни свод представља таван, а и он је сам замазан дебелим слојем иловаче. На том чудноватом своду лебди кров, који се једини може у случају пожара запалити, али њега људи лако могу тада сурвати на земљу, а ватра таван и прави сруб са житом на ниже не може ухватити! Ми у овом срубу³⁾ имамо исту заштиту од паљевине као и у житној јами. Испод другог једног сад порушеног сруба налазила се у земљи саграђена *«тишница»*, у којој је домаћин уз рат 1866 крио своје благо! Ова пивница у свему одговара нашој житној јами, у којој су Срби поред жита у невољи и благо склањали. По свом облику врло су интересни и буњевачки мали хамбарићи, који су направљени на саоницама, па зими, кад хоће човек да прода жито, он га из тог хамбара неће да сручује у вреће, него просто запрегне коње у саонице од хамбара, па хајде у Суботицу или Бају. Инструктиван модел овога хамбара налази се у пештанском музеју.

1) Karl Rhamm, Zur Entwicklung des Slavischen Speichers. Globus № 18, 1900.

2) Český Lid III 200 и 201.

3) У истом часопису Д-ра Џ. Zibrtа насликан је други врло карактеристичан сруб из Домажлица, код њега се околни зидови само донекле своде, али тај свод не затвара се озго потпуно, па је за то на темену правим таваном од дасака засвођен, и према томе цео лако запаљив.

Додатак „Српским житницама“.

Пошто сам већ био испратио рукопис Академији Наука у Петроград нађох да је преко потребно да још неки примери уђу. Али, пошто их не могу разместити у тексту, где им је место, усуђуем се додати их овде на крају.

Кад се ископају житне јаме, на пр. у Ст. Бечеју у Бачкој по опису г. Жекића¹⁾ овако се пуне: на гумну овршено жито товаре у *дрѣк*²⁾ Натоварена кола натерају над житну јаму, тако да стражњи точкови опкораче грло од јаме. Онда се дрѣк одостраг одапне и зрно у јаму лопатом грће, а на послетку се и пољава издигне од напред и истресе. Затим се свеже сноп од сламе или сена у тврдо—то се зове *омут*; и тиме се омутом грло од пуне јаме зачепи, па се онда нагрне земља преко њега у виду пирамиде и облепи се блатом. Ове житне јаме морају се сваке године испаливати због рђава задаха (извесно и буђи). А док су празне свагда јане, и само једним рђавим точком поклапају се да се какво марвинче унутра не сурва.

Врло је занимљив помен код немачких старих писаца, који су још пред крстоносни поход Барбаросин, године 1189, опомињали немачке крсташе, кад пођу кроз Србију у свету земљу да ослободе Христов гроб од неверника, да могу лако наћи хране, коју Срби у *рупама у земљи* чувају.

Мени није било познато да се у српској литератури помињу житне јаме и пре краља Милутина, док ми гг. Станоје Станојевић и Миленко Вукићевић не скренуше пажњу на Доментијанов «Живот св. Симеуна», према чему ова белешка датира с краја XIII века:

После смрти Стевана Немање (св. Симеуна), а за време буне Вуканове против великог жупана Стевана, сина Немањина, наступило је несрећно стање у земљи:

«Оскврни се земља наша безакоњима нашим и убијена би крвљу и падосмо у плен туђинаца. Непријатељи наши насмејаше нам се, а околни (суседи) наругаше нам се за безакоња наша. Туђинци, који дођоше, претворише заиста отаџбину светог (Симеуна) у пустињу, а тековину преподобног од свих страна разграбише. Ови падоше од оружја, а ови падоше у плен, а ови се лишише свега имања и дочекаше телесно убоштво. Па и ове кад мину та беда, дође им други непријатељ и туђинац гори од оних, који их оставише, а то је глад, која учини већи плен од првога, а врло нио

1) Мојо Медић, Житне рупе или житне јаме у «Стражилову» за год. 1893.

2) Кад се у отворена кола, а то је без стражњих шарага, простре пољава да крајеви захвате обе лотре, те се онда она пуна насипе храном и сва четири рога њена скупе се и свежу унакрст, ето то је *дрѣк*. Неки опет у празна кола метну преко лотре напред и натраг по мотку, па пољаву подуврну и клиновима прибору. У Срему ова пољава зове се *житара*, а клинови—*прѣци* («Јавор» за год 1886, стр. 1517). — Г. Жекић је пречуо не каже се «дрѣк» него «дрѣка».

роду нашему, јер: без стрела стрела, без копља убада, без мача сече, без тојаге убија, и просто рећи без ногу гони, без руку узима, без ножа коље, и без свега оружје оде и толика телеса положи на земљу... Тако за грехе наше сва земља наша беше пуна мртваца: и двори пуни, и куће пуне и путови пуни и раскршћа пуна. И за грехе наше ни гробари («пограбатели») не стизаху да их погребу, већ их једва у «житне руне» сместише (разикъ житъный Роупи ѣдва ѡмѣштаху ихъ).

Кратак али јасан преглед о сремским рупама дао је и Haquet, Abbildung und Beschreibung der südwest — und östlichen Wenden, Illyrier und Slaven. I T. Heft 3. S. 227. Lemberg 1801.

После овог историског помена можемо прећи и на неке археолошке примере, опет из српских земаља.

«У Месту Детлаку у Босни¹⁾, које је 14 км. југо-западно од Дервенте, уз стари пут што води у Прњавор има на горској коси, названој Доњи Детлак, који се простира између Љупљанице и реке Укрине, хрпа јама у земљи, које је народ назвао «хамбаринама»²⁾. Усечене су у по све сухом и меком морском терцијерном пешчару. На гротлу јаме виде се усечени жљебови, који су очевидно служили за уметање плоче, којом се јама затварала. Дубина им од површине земље до дна варира између 1.50—1.80 т., а бочна ширина 1.00—1.80 т. Гротло од 45—60 ст., кроз коју се унутра спушта».

Занимљиво је, што су ове јаме њихови проналазачи, г. Херман и г. Моја Медић³⁾, правилно из самог описа запазили, да су за цело «хамбарине» као што им је и народ у старо време име дао, а млађи параштај њихов значај је са свим заборавио, пошто су напустили овакву врсту житница.

Додајем и то да су ове босанске житне јаме по облику истоветне као и банатске. Нађене су празне, и само у понекој стојала је покоја глодарска кошчица од костура. Ја мислим да баш ти глодари (мишеви) и јесу последње зрно појели.

Уз остало ове су босанске житне јаме и за то од значаја, што су груписане, а то је и само земљиште дало повода, јер се свуда није могло наћи оцедјето. Али није само тај узрок него без сумње и ради лакшег чувања од лопова, као што их и сад граде у Жупи.

У Земуну, у Срему⁴⁾, пре неколико година нашли су радници прекопавајући Хуњадски Двор две старе руне, које су биле оплаћене и јечмом

1) К. Херман, Хамбарине код Детлака. Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини за год. 1892, стр. 243 и 244.

2) У Мачви се оно место где су били «хамбарови» зове и сад «хамбарине».

3) Op. cit., 232.

4) Мојо Медић, op. cit.

засуте. Па како се она дрвена оплата Бог зна којом приликом запалила, то је с крајева јечам био изгорео, а у среди је остао *здрав*, као да је онај час онде изасут.—И ово је леп доказ, како се жито могло врло дуго одржати у рупама а да не иструли.

Као што сведоче постојани археолошки примери житних јама било је негда и у Старој Србији и Босни, а да их је било и по осталим областима српским могу нам зајемчити њихови помени у списима старијих књижевника нарочито из Хрватске и Далмације. У Рјечнику Југословенске Академије стоји ово уз реч «јама». Јаме, у особитом смислу, мјесто је издубљено под земљом гдје се храни жито. Јаме за одржати жито «Siri». J. Mikalja, гјеџн. Куће и јаме насипаше жита. P. Vuletić, 42. Житна јама «granaĵo sotterra», «horreum subterraneum». A. d Bella, гјеџн. 355^a. Када ти житом хамбере, кошкове и јаме, а подруме вином напуну? D. Rarić, 431. У Перивоју Бартола Кашића стоји: «пшеница се не усипа у хамбаре, рупе или јаме докле није очишћена».

Што Вук¹⁾ помиње јаму: «раж јаму пуни», долази отуда, јер их је виђао у Војводини, а то изрично и сам наводи: «За Србље у турским државама неће бити сувише овде напоменути да се у војводству, особито у Бачкој, сипа раж, а кашто и друго жито, у јаме мјесто амбара или кошева».

Из године 1847 има један помен житних јама и у једном српском листу²⁾, а у чланку: «Како се жита сачувати и покварена поправити могу» у облику питања Чича Јанко тражи одговор: «Како би се жито, које задај од *житне јаме* или иначе од влажног места добило, употребителним учинити могло?» — И овај помен не потиче извесно из Србије него из Војводине.

✱

Пошто је овај рад чекао 4 године на штампање, за то сам време ја много пропутовао а са задовољством могу констатовати да сам и у Србији наишао на једну стару, давно напуштену *житну јаму*, и то у самом београдском округу, у селу Мислођину. Она се налази у белој шљунковитој земљи на ртици (вису), испод брда званог Кик, и то одмах више куће уовице Ранковића. Изнад ове јаме, северо-источно, и сад имају виногради и неке куће на пољани, која се зове «Турско Жито». Около је свуд шума. Кад је један човек пре 14 година орао, волови су запели, земља се оронила и рупа се озворила. Гротло јој је 70 см., широка је колико и дубока—3 м. Унутрашњи је јој зид тврд и печен, па изгледа као да је сулењсана, јер се не може да зачепрка.

1) Народне пословице, 269.

2) Чича — Срећков лист, 39.

Вниманію читателя.

1) По недосмотру въ таблицахъ II—V вкрались нѣ въ распредѣленіи народностей, такъ напр.: Суджиское населеніе VIII—X в., Земли Войска Донскаго, Крымскіе могутъ казаться причисленными къ Скифо-Сарматѣмъ, какъ они составляютъ отдѣльныя группы; Татары и современныхъ—и Хозарь должно выдѣлить въ отдѣлы ихъ же Чувашей и Современныхъ Вогуловъ слѣдуетъ Финно-Угровъ.

2) На стр. 17 сказано, что «височныя кольца» почвъ славянскихъ могилахъ ни въ Царствѣ Польскомъ, ни въ тѣмъ археологическія изслѣдованія послѣднихъ лѣтъ, у насъ настоящей работы, доказали нахожденіе «височныхъ колецъ» могилахъ этихъ странъ.

3) На стр. 30 сказано, что общая характеристика ихъ киевлянъ основана на данныхъ, полученныхъ Ю. Д. Цевичемъ, но не указано, что имъ измѣрено 29 скелето

ОПЕЧАТКИ.

<i>Напечатано:</i>		<i>Следует:</i>
Стран. 26 стр. 10 сверху	<i>породы</i>	<i>породы</i>
» 30 » 15 »	3 измѣр. А. П. Богдановымъ	7 измѣр. А. П. Богдановымъ
» 54 » 4 снизу	381 мм.	183 мм.
» 56 (въ табл.)	Общее число наблюд. головы. указателя Древлянъ 59	58
» 67 (прим. 2-я стр.)	<i>Татарь</i>	<i>Татарь</i>
» 69 въ табл.	<i>Высотно-продольный указатель, въ графѣ Сѣверяне курганные въ ‰ ортокефалическихъ женск. 57,7</i>	57,1
» 69 въ графѣ	<i>Касимовцы 25,0</i>	25,8
» 70 (табл.) въ графѣ	<i>Современные Халхасы среднее число наблюд. женск. 512</i>	12
» 77 (табл.) въ графѣ	<i>Шапсули — женскіе малыя 13,0‰</i>	13,6‰
» 78 стр. 20 сверху	<i>большитъ надъ малыми. Древляне Волинскіе....</i>	<i>и большитъ надъ малыми Древляне Волинскіе...</i>

У статтю С. Томашівського п. з. «Етнограф
 Руси» вкрито ся доволі багато друкарських похибок. Ї
 такі, що знаходять ся в іменах, або затемняють зміст,
 сам читач.

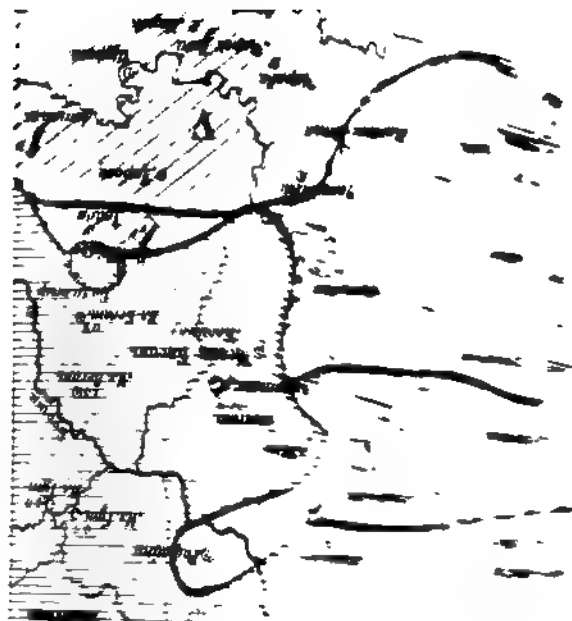
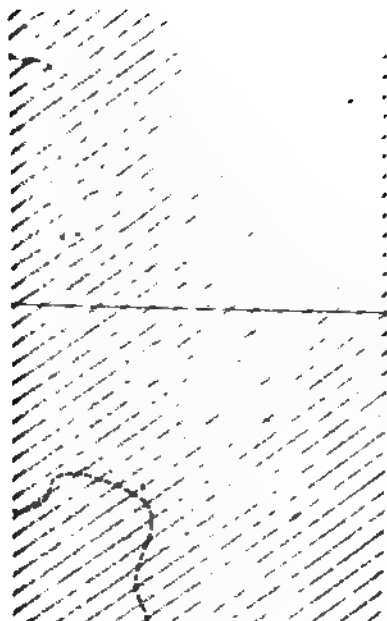
<i>Отор.</i>	<i>Стрічка:</i>	<i>Має</i>
199	6 з гори	Ян
203	3 »	Ояс
205	16 »	Пай
»	22 »	з ча
»	1 з долу	Рок
207	17 »	на
»	14 »	Ола
»	2 »	Ша
208	5 »	Рег

Окрім того просить ся поправити такі рахункові в
 стр. 10 з гори: 1·1%; ст. 224: Вж. Вишова % 3·58;
 ст. 237: Бергсас % 1·1. Сі похибки перейшли, на
 одначе вони не роблять ніяких картографічних перемін.
Ракошин в Угу має бути обведений жовтою краскою,
 читати назву: *Оспалі*.

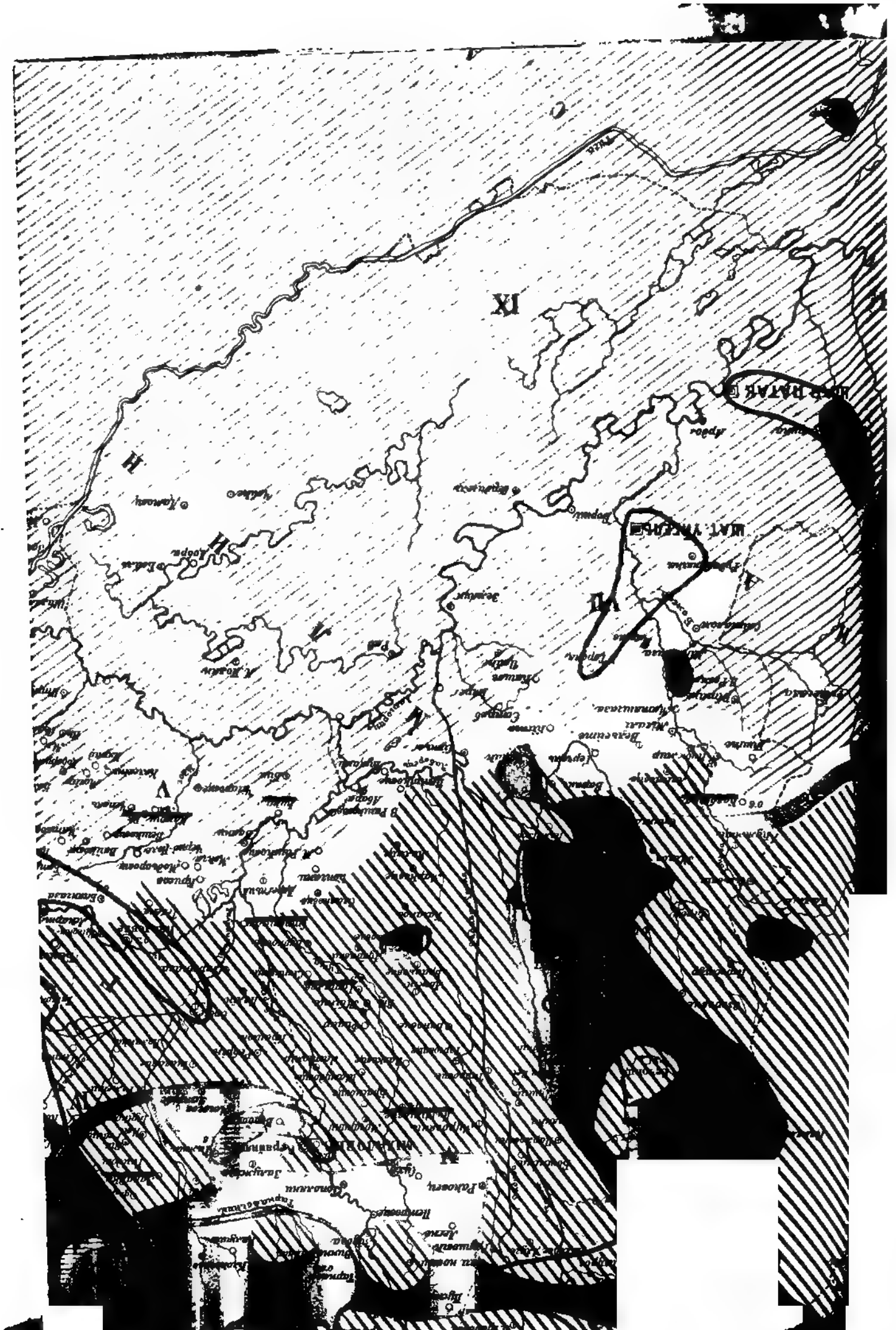

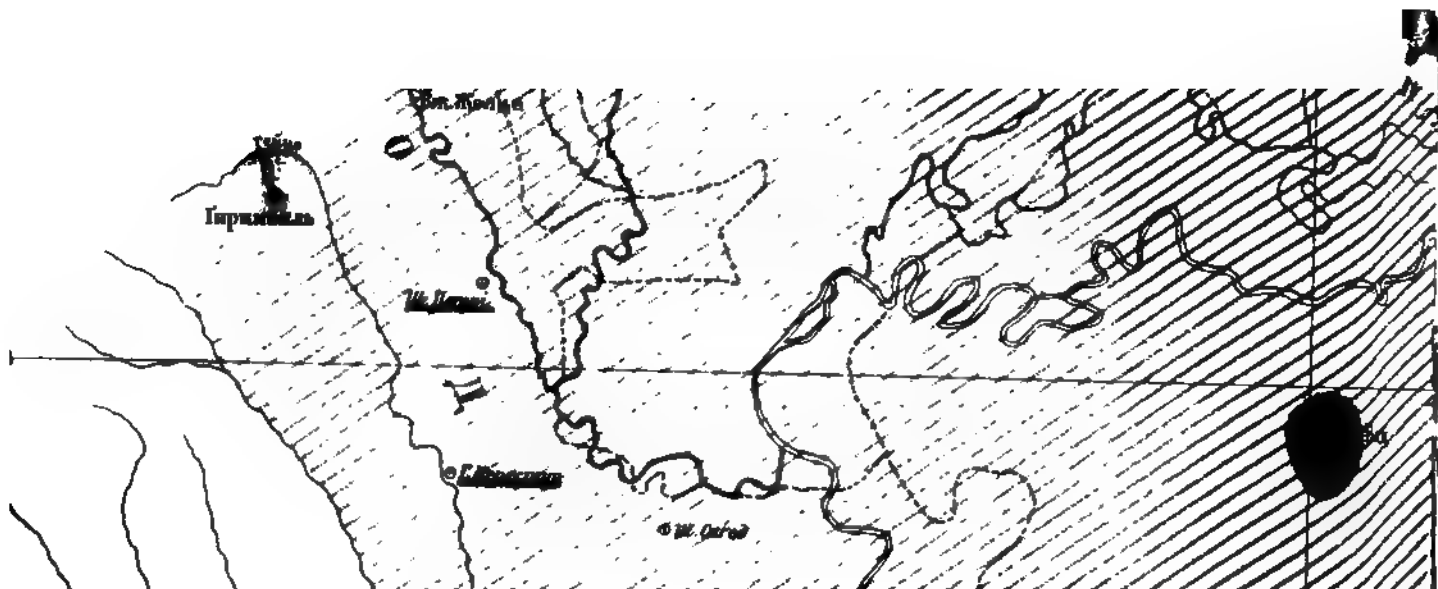

ТИЧ

НИЙ РОЗКЛАД.

(комітат)	Повіт.	Простір □ км.
I II	I Олександрівський II Гирський III Олександрівський IV Олександрівський V Олександрівський VI Олександрівський VII Олександрівський VIII Олександрівський IX Олександрівський X Олександрівський	6'269
III	I Олександрівський II Олександрівський III Олександрівський IV Олександрівський V Олександрівський	3'648
I	I Олександрівський II Олександрівський III Олександрівський IV Олександрівський V Олександрівський VI Олександрівський VII Олександрівський VIII Олександрівський	3'668
I II	.	2'220

